

R. P. CHANDA, COLLECTION,
THE ANAND SOCIETY,
CALCUTTA.

श्रीमहाभारतं

श्रीमन्नक्षत्रिवेदव्यासविरचिता

श्रीमन्नक्षत्राभारतसंहिता

कर्णशैलसौमिकस्त्रीगान्धिपर्वप्रद्वितः

द्वितीयः ।

साधारणविद्यालयार्थकथमितिधनव्ययेन मुद्रितुमारम्भस्तत्परित्यक्तत्वात्
गौडदेशीयाया अस्यातिकाख्यसभाया अनुज्ञया

कश्चिकान्तराजधान्यां तन्मद्राज्याख्ये

मुद्रितः

संस्कृतपाठशालाख्यपण्डिताभ्यां श्रीनिमाहचन्द्रश्रीरोमश्रीजीजयगोपाकतकांश्वाराभ्यां
अस्यातिकाख्यसभाख्यपण्डितेन श्रीरामगोविन्दतर्करलेनापि
संग्रहितम्

शकान्दा १७५८

ख० १८१७

R. P. CHANDA, COLLECTION,
THE ASIATIC SOCIETY,
CALCUTTA.

THE MAHABHARATA,
AN EPIC POEM,

WRITTEN BY

THE CELEBRATED VEDA VYA'SA RISHI.

VOL. III.

CONTAINING

PART VIII.—KARNA PARVA.

IX.—SAILA PARVA.

X.—SAUPTIKA PARVA.

XI.—S'TRE PARVA.

XII.—SANTI PARVA.

EDITED AND CAREFULLY COLLATED WITH THE BEST MANUSCRIPTS IN THE LIBRARY OF THE
SANSKRITA COLLEGE OF CALCUTTA, BY NIMACHAND SIROMANI AND JAYA
GOPALA TIRKALANKA, PANDITS OF THE COLLEGE, AND RAMA
GOVINDA, PANDIT TO THE ASIATIC SOCIETY,

AND

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Calcutta:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS, CIRCULAR ROAD.

1837.

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
राज्ञः प्रति दुर्योधनस्य जिज्ञासा ...	१३	१८	प्रतिविन्ध्यकृतचित्रवधप्रदि	२०	१७
राज्ञां युद्धाभिप्राये सञ्जयोक्तिः ...	१३	२०	द्रौणिभोमयोः समागमकथनं ...	२०	२५
राज्ञामभिप्रायं ज्ञात्वा कर्णस्याभिवेकार्थम् श्रुत्याज्ञोवाक्यं	१३	२२	द्रौणिभोमयोस्तुमुक्तयुद्धे र्षस्ययोक्तिः	२०	२८
अभिवेकार्थं कर्णे प्रति दुर्योधनवाक्यं	१४	२	युद्धकारिणोर्द्रौणिभोमयोः ज्ञाभादिकथनं	२१	८
दुर्योधनाग्रान्दिनेन सञ्जयोक्तिः ...	१४	१८	द्रौणिभोमयोस्तुमुक्तयुद्धवर्णनं	२१	१७
सैनापत्यस्त्रीकाररूपं कर्णोवाक्यं ...	१४	२०	सिद्धानां तद्युद्धप्रशंसाकथनं	२१	२५
दुर्योधनस्य कर्णाभिवेकाद्येभ्यो सञ्जयोक्तिः	१४	२२	विद्ययेन देवादीनां द्रौणिभोमयोः प्रशंसा करणं	२२	२
अभिविक्तस्य कर्णस्य प्रभाववर्णनं ...	१५	२	भोमद्रौण्योत्पादिवर्णनं	२२	३
सैनापत्यं प्राथ कर्णः किमकरोदिति धृतं राष्ट्रप्रश्नः	१५	८	उभयोर्वाप्येभ्योभयोर्मेहादिकथनं ...	२२	८
कर्णस्यमतेन युद्धसम्पत्कल्पनायां सञ्जयोक्तिः	१५	२०	अर्जुनादिकृतयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२२	१३
कर्णकृतमकरयूधरचमप्रकारकथनं ...	१५	२०	सञ्जयस्यार्जुनादिकृतयुद्धकथनप्रतिज्ञा	२२	१५
कर्णोद्योगं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१५	२१	अर्जुनकृतसंश्रितकवलाग्नप्रकारकथनं ...	२२	१६
अर्जुनस्य कृताङ्कचन्द्रयूधरचमप्रकारकथनं	१६	२८	सिद्धादिकृता अर्जुनप्रशंसादि	२२	२८
उभयसैन्यानां शङ्कादिवादं	१६	३	आकाशवाण्याः श्लोक्या अर्जुनप्रभावकथनं	२२	३०
उभयसैन्यप्रहारारम्भे सञ्जयोक्तिः ...	१६	११	आकाशवाणीं श्रुत्वापि श्लोक्या अर्जुनौ प्रत्य श्रुत्यान्नागमनं	२३	३
सनागयोर्भिमसेमधूर्त्या युद्धवर्णनं ...	१७	२५	युद्धार्थमर्जुनं प्रत्यश्रुत्याज्ञो वाक्यं ..	२३	४
भोमकृतसंश्रितधूर्त्तवधः	१८	३	तदाकथं श्रुत्वा श्लोक्यां प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	२३	६
कर्णस्य पाण्डवानाञ्च परस्परसैन्यनाशने सञ्जयोक्तिः	१८	७	अश्रुत्यामानं प्रति श्लोक्यावाक्यं ...	२३	८
कर्णादेभ्यः प्रति नकुलादीनामागमनं	१८	११	अश्रुत्यामधनस्ययथोर्थयुद्धवर्णनं	२३	१२
विन्दानुविन्दाभ्यां सात्यकेयुद्धवर्णनं ...	१८	१७	केशवा अर्जुनौ वापैराच्छाद्य द्रौणोः सिंहाद करणादि	२३	१८
सात्यकिकृतानुविन्दबधादि	१८	२६	द्रौणिकृतसिंहादं श्रुत्वा श्लोक्यां प्रत्यर्जुन वाक्यं	२३	१८
विन्दसात्यकेयुद्धवर्णनं	१८	२८	अश्रुत्यामकृतप्ररमासं हिला अर्जुनस्य पुनः संश्रितकवलेयुद्धकरणं	२३	२१
सात्यकिकृतविन्दबधादि	१८	१०	पुनरर्जुनं प्रत्यश्रुत्याज्ञोवाणवर्णनादि ...	२३	३०
श्रुतकर्माच्चित्रसेनयोर्द्वे सञ्जयोक्तिः ...	१८	१७	द्रौण्यर्जुनयोर्द्वे सञ्जयोक्तिः	२४	५
श्रुतकर्माकृतचित्रसेनबधादि	१८	१८			
प्रतिविन्ध्यचित्रयोर्द्वे सञ्जयोक्तिः ...	२०	६			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनवाणेन धनुःप्रक्षतीनां केदनादि ...	२४	१२	अश्वत्थामवाणेन पाण्डस्य कृतप्रवृत्तिश्चिदमं	२८	१६
द्रौपिपराक्रमं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२४	२५	पाण्ड्यानुचरैरश्वत्थामोद्युक्त्वर्षणं	२८	२२
श्रीकृष्णवाक्येन द्रौपिं प्रत्यर्जुनस्य वाणवर्षणं	२४	२६	अश्वत्थामकृतपाण्ड्याबधादि ...	३०	३
अर्जुनवाणविकृत्य द्रौपेरपयामं ...	२४	२८	पाण्ड्यो हते ऽर्जुनः किमकरोदि धृतराष्ट्रप्रभः	३०	१०
अश्वत्थामानं विजित्य संश्रप्तकबलं प्रति			पाण्ड्यो हते ऽर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
केशवार्जुनयोर्ममनादि ...	३५	२	सञ्जयोक्तिः	३०	१३
पाण्डवसेनायां ध्वनिश्रवणादौ सञ्जयोक्तिः	२५	४	श्रीकृष्णवाक्येन कर्णसमीपे ऽर्जुनस्यागमनं	३०	१६
ध्वनिं श्रुत्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२५	५	कर्णा अर्जुनसमागमे तुमुलसंघामकथनं	३०	१८
मागधराजस्यार्जुनं प्रत्यागमनं	२५	८	कर्णकृतशत्रुमारणादि	३०	२७
मागधराजा अर्जुनयोर्युद्धवर्षणं	२५	१४	कर्णे प्रति पाञ्चालराजादीनां गमनादि	३१	५
सगजस्य मागधराजस्य बधं दृष्ट्वा तद्वातुर्दण्ड			सकुलस्युद्धवर्षणं	३१	८
स्यागमनं ...	२५	२१	दृष्ट्युक्तं प्रति प्राच्यादीनां गमने सञ्जयोक्तिः	३१	२३
दण्डार्जुनयोर्युद्धवर्षणं	२५	२६	दृष्ट्युक्तमाहाचार्यार्थं पाण्डुपाञ्चालानां गम		
अर्जुनस्यार्जुनवाणेन दण्डस्य बधादि	२५	२८	नादि	३१	२८
अर्जुनं प्रति स्वसैन्यानां वाक्यं	२६	६	उभयोः सकुलस्युद्धवर्षणं	३२	२
अनःसंश्रप्तकबलं प्रत्यर्जुनस्यागमने सञ्जयोक्तिः	२६	१२	सहदेवं प्रति दुःशासनस्यागमने सञ्जयोक्तिः	३२	२५
अर्जुनकृतसंश्रप्तकबलनागादि	२६	१४	सहदेवदुःशासनयोर्युद्धवर्षणं	३२	२७
अर्जुनस्य युद्धक्रोडां दृष्ट्वा श्रीकृष्णवाक्यं	२७	५	सहदेववाणेन दुःशासनस्य मोहादि	३३	१३
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य बलनाशने त्वराकर			नकुलं प्रति कर्णस्यागमने सञ्जयोक्तिः	३३	१८
णादि	२७	६	कर्णं प्रति नकुलस्य विकृत्यमवाक्यं	३३	१८
जनस्य दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२७	८	नकुलं प्रति कर्णस्य सक्रोधवाक्यं	३३	२२
अर्जुनं प्रशस्य दुर्थाधनबलं प्रति श्रीकृष्णस्य			कर्णनकुलयोस्तुमुलस्युद्धवर्षणं	३३	२५
रथप्रवेशं	२८	१३	कर्णनकुलयोः शरैरभयसेनाद्रावणादि	३४	१३
पाण्ड्यकृतयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रभः	२८	१३	कर्णवाणेन नकुलस्य धनुःशरयादीनां		
पाण्ड्यपराक्रमकथने सञ्जयोक्तिः	२८	१५	नाशः	३४	२५
पाण्ड्यकृतयुद्धवर्षणं	२८	१८	पराजितं नकुलं प्रति कर्णस्य भर्त्सनावाक्यं	३५	५
पाण्ड्यपराक्रमं दृष्ट्वा तं प्रत्यश्वत्थामो गमनं	२८	२४	कुन्तीवाक्यश्रवणेन वशीकृतस्यापि नकुलस्य		
पाण्ड्यं प्रत्यश्वत्थामो वाक्यं	२८	२६	कर्णकृतत्यागः	३५	७
अश्वत्थामपाण्ड्ययोर्युद्धवर्षणं	२८	३	शरीरुद्धं नकुलस्य युधिष्ठिररथारोहणादि	३५	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
पाञ्चाशान् प्रति कर्षण्य गमनादि	३५	११	युधिष्ठिरं प्रति दुर्व्योधनस्य गमने सञ्चयोक्तिः	४०	१८
कर्षणवापेन नागानां नाशादिकथनं	३५	१६	युधिष्ठिरदुर्व्योधनयोर्युद्धवर्षणं	४०	२०
कर्षणवम्प्यपीडितानां योधानां व्यतिक्रम कथनं	३६	१	विरथं दुर्व्योधनं दृष्ट्वा कर्षणीदीनामागमनं	४०	२६
युयुत्सुं प्रत्यलूकस्यागमने सञ्चयोक्तिः	३६	२	युधिष्ठिरमाहाय्यार्थं पाण्डवादीनामागमनं	४०	२७
युयुत्सूलकयोर्युद्धवर्षणं	३६	८	उभयसेनयोर्द्वयुद्धकथनं	४०	३०
हतध्वजादेर्युयुत्सारपथानं	३६	१४	सङ्कुलयुद्धवर्षणं	४१	४
युयुत्सुं निर्जित्य पाञ्चाशादीन् प्रत्यलूक्य गमनं	३६	१८	सञ्चयं प्रति युधिष्ठिरदुर्व्योधनयोर्युद्धस्य पार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	४२	१०
शतश्रीकश्रुतकर्मयोर्युद्धवर्षणं	३६	२०	दुर्व्योधनस्य रथान्तरारोहणे सञ्चयोक्तिः	४२	१४
शकुनिमुत्सोधमयोर्युद्धवर्षणं	३६	२५	युधिष्ठिरसमीपगमनार्थं सारथ्यं प्रति दुर्व्योधनवाक्यं	४२	१६
धृष्टद्युम्नं प्रति कृपस्य गमने सञ्चयोक्तिः	३७	२३	युधिष्ठिरदुर्व्योधनयोर्युद्धवर्षणं	४२	१८
धृष्टद्युम्नसमीपे कृपं दृष्ट्वा योधानां वाक्यं	३७	२७	युधिष्ठिरशत्र्यादुर्व्योधनस्यभ्रमोहादि	४३	१०
कृपवाणपीडितस्य धृष्टद्युम्नस्य मोहादि	३८	४	मुग्धं दुर्व्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरं प्रति भीम वाक्यं	४३	१२
मुग्धं धृष्टद्युम्नं प्रति स्मारयिवाक्यं	३८	५	भीमवाक्येन युधिष्ठिरस्य दुर्व्योधनबधासि वृत्तिस्य	४३	१२
सारथ्यं प्रति धृष्टद्युम्नस्य सभयवाक्यं	३८	११	कृतवर्म्मभीमयोः समागमकथनं	४३	१३
धृष्टद्युम्नवाक्येन सारथ्येपथानं	३८	१४	कर्षणं पुरस्कृत्य कौरवाणां युद्धे सञ्चयोक्तिः	४३	१७
शिशुपिण्डिहार्हिकयोर्युद्धवर्षणं	३८	१४	सात्यकिं प्रति कौरवाणां गमनादि	४३	२३
कृतवर्म्मभयात् शिशुपिण्डमोऽपथानं	३८	१	कर्षणसात्यकयोर्युद्धवर्षणं	४३	२५
त्रिगुणादीनामर्जुनं प्रत्यागमने सञ्चयोक्तिः	३८	२२	कौरवबलं प्रति केशवार्जुनयोरारागमनं	४३	२८
सत्यासेनादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्षणं	३८	२७	सेना नाशयन्तमर्जुनं प्रति दुर्व्योधनस्य गमनं	४४	५
अर्जुनवापेन शत्रुञ्जयादीनां नाशः	३८	२९	अर्जुनवापेन दुर्व्योधनप्रभृतीनां धनुरादि खेदनं	४४	६
सत्यासेनास्त्रविद्धस्य कृष्णस्य हस्तात् प्रतोदस्य पतनादि	३८	२९	सात्यकिं हितार्जुनं प्रति कर्षण्य गम नादि	४४	१०
विभिन्नाङ्गं वासुदेवं प्रत्यर्जुनस्य वाक्यं	३८	२५	सात्यकिप्रभृतीनां कर्षणं प्रति वाच्यवर्षणं	४४	१२
अर्जुनकृतसत्यसेनादिबधादि	३८	१			
संश्रमकलताङ्गुनावरणं	४०	३			
अर्जुनस्यैश्वर्येण ध्वजादीनां नाशकथनं	४०	१६			
संश्रमकादीनां पराजयकथनं	४०				

॥ श्रीमहाभारतीयतृतीयखण्डान्तर्गतकर्णपर्वसूचीप्रश्नं ॥

५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सर्वेषां शरान्निवार्यं कर्णस्य पाण्डुस्य			दुर्योधनं प्रति शल्यस्य सक्तोधवाक्यं	४८	२२
सेनानाशनादि ४४	१७		आत्मसाधारूपं शल्यवाक्यं	४८	२७
अर्जुनास्त्रप्रभावेण कौरवसैन्यानां निरहकथ			कस्मात् युगज्जिसारथ्ये इत्यादि शल्यवाक्यं	४९	१
नादि ४४	२०		सक्तोधस्य शल्यस्य सभाया निर्गमने मञ्जयोक्तिः	४९	१२
अर्जुनभयात् कौरवेष्वपथातेषु पाण्डुशानां			प्रणयात् शल्यं धृता दुर्योधनस्य विनयवाक्यं	४९	१३
स्त्रशिविरगमनादि ४४	२७		वासुदेवात् भवानभ्यधिक इत्यादि दुर्योधन		
अर्जुनं प्रशस्य पश्चाद्दुर्योधनः किमकरो			वाक्यं ४९	१९	
दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ४५	४		तदाक्येन शल्यस्य सारथ्यकर्मस्वीकार		
शिविरस्थानां कौरवाणां परस्परमन्वनायां			वाक्यं ४९	२३	
मञ्जयोक्तिः ४५	८		शल्यस्य समयकरणं ४९	२५	
तत्र दुर्योधनं प्रति कर्णस्य सक्तोधवाक्यं	४५	११	दुर्योधनस्य शल्यममयस्वीकारे मञ्जयोक्तिः	४९	२६
कर्णवाक्यं स्वीकृत्य शिविरगतानां योधानां			पुनः शल्यं प्रति देवासुरसंग्रामे दुर्योधनवाक्यं	४९	२८
पुनर्युद्धाय निर्गमनं ४५	१४		तत्र निर्जितानां दैत्यानां तपश्चाचरणं	५०	२
मञ्जयं प्रति कर्णयुद्धविषये धृतराष्ट्रप्रश्नः	४५	२०	अबधत्वं दृढवतस्तान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	५०	५
दुर्योधननिन्दारूपं धृतराष्ट्रस्य सन्नापवाक्यं	४५	२४	त्रोणि पुराणि समाख्याय महोनिमां त्रिष		
धृतराष्ट्रनिन्दारूपं मञ्जयवाक्यं	४६	३	रिख्यामीत्यादिवरप्रार्थना ५०	८	
दुर्योधनं प्रत्यर्जुनबधप्रतिज्ञारूपं कर्णवाक्यं	४६	१०	मयदानवनिर्मितत्रिपुराणां विशेषकथनं	५०	१३
तत्र कर्णस्यात्मसाधारूपवाक्यं ४६	१५		अमुराणां अमृतवापीप्राप्तिवृत्तान्तकथनं	५०	२४
शल्यस्य सारथ्यकर्मनिर्योगार्थं कर्णप्रार्थनादि	४७	३	त्रिपुराणां श्रित्यासुराणां गतिकथनं	५०	३०
कर्णस्य स्वशल्ययोः प्रशंसाकथनं ४७	६		त्रिपुरनाशोपायार्थं देवानां ब्रह्माणं प्रति		
कर्णवाक्यं श्रुतवतो दुर्योधनस्य चर्षादौ			जिज्ञासां ५१	६	
मञ्जयोक्तिः ४७	१५		देवान् प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ५१	८	
कर्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं ४७	१६		ब्रह्मणा सह देवानां महादेवस्य समीप		
कर्णवाक्यं स्वीकृत्य शल्यसमीपे दुर्योधनस्य			गमनादि ५१	१३	
गमनादौ मञ्जयोक्तिः ४७	१८		देवकृतमहादेवस्तवकथनं ५१	२२	
शल्यं प्रति दुर्योधनस्य विनयवाक्यं			देववाक्येन महादेवप्रसन्नतादि ५२	१	
मञ्जयोक्तिः ४७	२०		देवादीन् प्रति शङ्करस्याभयदानादौ दुर्यो		
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा शल्यस्य क्रोधे			धनवाक्यं ५२	३	
मञ्जयोक्तिः ४८	२०		शङ्करं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं ५२	४	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
देवान् प्रत्येकमत्यर्थं महादेववाक्यं ...	५२	८	परशुराममहेश्वरयोः कृतिप्रत्युक्ती	५७	१
देवानां मह्यदेवस्य च संवादः ...	५२	१०	शिववाक्यं श्रुत्वा युद्धोद्यतस्य रामस्य दैत्यान् प्रति वाक्यं ...	५७	२
महादेवस्य देवानां वलाङ्कुरहणे दुर्योधनोक्तिः ...	५२	१४	रामं प्रति तुष्टस्य महादेवस्य वरदानादि	५७	८
देवान् प्रति महादेववाक्यं ...	५२	१६	रामस्य वरप्राप्त्यादौ दुर्योधनोक्तिः ...	५७	११
रथकल्पनार्थं देवानां वाक्यं ...	५२	१८	रामशिव्यत्वेन कर्णप्रशंसारूपं दुर्योधनवाक्यं	५७	१२
त्रिपुरारथकल्पनाप्रकारकथनं ...	५२	२०	सारथ्यकर्मकरणार्थं शल्यं प्रति दुर्योधनस्य		
रथारूढस्य महादेवस्य सिद्धमदिकृतस्तुतिः	५४	२	सकृष्टान्तवाक्यं ...	५७	२१
कः सारथिर्भवेदित्यादि देवान् प्रति महादेववाक्यं ...	५४	५	दुर्योधनं प्रति शल्यवाक्यं ...	५७	२६
शिववाक्यं श्रुत्वा ब्रह्माणं प्रति सारथ्यार्थं देवानां प्रार्थना ...	५४	८	शल्यं प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	५८	४
देवान् प्रति सारथ्यकर्मस्वीकाररूपं ब्रह्मणे वाक्यं ...	५४	२०	कर्णप्रशंसारूपं दुर्योधनवाक्यं ...	५८	५
रथमारुह्य देवान् प्रति शिववाक्यं ...	५२	२७	शल्यप्रशंसारूपं दुर्योधनवाक्यं ...	५८	१४
त्रिपुरबधार्थं देवगणैः सह शिवस्य गमनादि	५५	१	सारथ्यं स्वीकृत्य दुर्योधनं प्रति शल्यवाक्यं	५८	२०
गवादीनां त्वरद्वैधीभाव्यादौ कारणकथनं	५५	१०	दुर्योधनस्य शल्यममयस्वीकारादौ सञ्जयोक्तिः ...	५८	२३
महादेवकृतत्रिपुरनाशप्रकारकथनं ...	५५	२२	दुर्योधनकर्णयोः कृतिप्रत्युक्ती ...	५८	२५
प्रकृतिमापन्नानां देवानां शिवाज्ञया स्वभवन गमनं दि ...	५६	१	कर्णवाक्येन शल्यं प्रति पुनर्दुर्योधनस्य विनय वाक्यं ...	५८	२८
यथा शिवस्य सारथ्यं ब्रह्माकरोक्तया त्वमपि कर्णस्य सारथ्यं कुर्विति दुर्योधनवाक्यं	५६	४	शल्यस्य दुर्योधनालिङ्गनादौ सञ्जयोक्तिः	५८	४
शल्यप्रशंसारूपं दुर्योधनवाक्यं ...	५६	८	दुर्योधनं प्रति शल्यवाक्यं ...	५८	५
शल्योपदेशार्थं दुर्योधनस्य परशुराम उक्तान्तकथनं ...	५६	१२	कर्णशल्ययोः कृतिप्रत्युक्ती ...	५८	८
तत्र रामं प्रति भक्तुष्टस्य महादेवस्य वाक्यं	५६	१७	शल्यप्रशंसारूपं कर्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं	५८	१४
शिववाक्येन रामस्य तपःकरणादौ दुर्योधनोक्तिः ...	५६	२१	हयसंथमनार्थं शल्यं प्रति दुर्योधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	५८	१७
दैत्यानां शार्थं रामं प्रति महादेववाक्यं	५६	२८	शल्यकर्णयोरथारोहणादि ...	५८	२३
			रथारूढे कर्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	५८	३०
			अथप्रेषणार्थं शल्यं प्रति कर्णवाक्यं ...	६०	७
			कर्णं प्रति पाण्डवप्रशंसारूपं शल्यवाक्यं ...	६०	११
			कर्णं दृष्ट्वा सङ्घर्षाणां कौरवाणां दुःसुभिनिर्घो		

॥ श्रीमहाभारतीयतृतीयखण्डान्तर्गतकर्णपर्वसूचीफल ॥

७

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पादौ सञ्जयोक्तिः ६०	१८	१	कर्णाधिपेपार्थं शब्दस्य हंसकाकीबोपाख्यानं		
कर्णे युद्धाय निर्गते पृथिवीचालनाद्यनिमित्तकथनं ६०	२२	२	कथनं ६६	२४	
शब्दमाभाव्य कौरवान् प्रति कर्णवाक्यं ... ६१	१	१	तत्र हंसान् वृष्ट्वा काकं प्रति कुमाराणां वाक्यं ६६	३०	
पाण्डवसमीपगमनार्थं शब्दं प्रति कर्णविकत्यनवाक्यं ६१	१३	१	कुमारवाक्येन निपतनार्थं काकस्य हंसानादि ६७	३	
कर्णभवहस्य शब्दस्य प्रत्युत्तरे सञ्जयोक्तिः ६१	२५	२	काकं प्रति हंसानां वाक्यं ६७	६	
अर्जुनं प्रशस्य कर्णभर्त्सनारूपं शब्दवाक्यं ६१	२७	२	हंसान् प्रति उड्डोनादिगतिकथनेन काकस्यात्मसाक्षात्वाक्यं ६७	१०	
परुषवाक्यं श्रुत्वा शब्दं प्रति कर्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ६२	६	६	काकवचनं श्रुत्वेकस्य हंसस्य वाक्यं ... ६७	१८	
अर्जुनदर्शनार्थं कर्णवाक्यं श्रुत्वा शब्दस्य निरुत्तरादौ सञ्जयोक्तिः ६२	८	८	स्यर्द्ध्या काकहंसयोः पतनादि समुद्रमतिक्रमन्तं हंसं वृष्ट्वा काकस्य भयादि ६८	२३	१
पाण्डवान् प्रति कर्णस्य प्रत्येकप्रश्ने सञ्जयोक्तिः ६२	१३	१	समुद्रमध्ये निपतन्तं काकं वृष्ट्वा हंसस्य वाक्यं ६८	८	
कर्णवाक्यं श्रुत्वा वृष्टस्य दुर्थाधनस्य दन्तुभिर्घोषादि ६३	५	५	आर्त्तस्य काकस्य जलस्पर्शादौ शब्दयोक्तिः ६८	१२	
कर्णभर्त्सनारूपं शब्दवाक्यं ६३	११	११	आत्मरक्षार्थं हंसं प्रति काकस्य कातरवाक्यं ६८	१४	
शब्दं प्रति कर्णस्य सक्रोधवाक्यं ६३	२१	२१	हंसकाकयोस्तुतिप्रत्युक्तौ ६८	१७	
कर्णप्रकोपार्थं शब्दवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... ६३	२२	२२	निमज्जन्तं काकं पृष्ठे लत्वा हंसस्य तत्स्थानां गमनादि ६८	२३	
कर्णाधिपेरूपं शब्दवाक्यं ६३	२४	२४	तद्वृष्टान्तेन कर्णाधिपेरूपं शब्दवाक्यं ... ६८	२६	
शब्दवाक्येन कर्णस्य क्रोधादौ सञ्जयोक्तिः ६४	१७	१७	उत्तरगोपहादियुद्धमनूय कर्णं प्रति शब्दयतिरस्कारवाक्यं ६८	२८	
शब्दं प्रति भर्त्सनारूपं कर्णवाक्यं ... ६४	१८	१८	शब्दं प्रति कर्णविकत्यनवाक्यं सञ्जयोक्तिः ६८	१५	
कर्णस्यात्मसाक्षात्कारणादि ६४	२१	२१	तत्र कर्णस्य परशुरामदत्तशापस्य कारणकथनादि ६८	२८	
मद्रकदेशोद्भवानां निन्दारूपं कर्णवाक्यं ६५	८	८	भीमादिजयाशंभारूपं कर्णवाक्यं ... ६८	२५	
आत्मसङ्कल्पप्रकाशय शब्दनिन्दारूपं कर्णवाक्यं ६६	१	१	कर्णस्य चक्रपातरूपं तच्छरणशान्तरकथनं ७०	२८	
कर्णवाक्यं श्रुत्वा शब्दस्य निदर्शनवाक्ये सञ्जयोक्तिः ६६	१५	१५	वर्णादिना ब्राह्मणस्य प्रमदाभाववाक्यं ... ७१	२	
कर्णाधिपेरूपं शब्दवाक्यं ६६	१६	१६			
शब्दस्यात्मसाक्षात्कारप्रकाशकवाक्यं ... ६६	२०	२०			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शब्दं प्रति कर्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	७१	१२	युधिष्ठिरवाक्येनाञ्जनस्य सममुखगमनादौ		
शब्दमाक्षिप्य कर्णस्य विकत्यनवाक्यं	७१	१३	सञ्जयोक्तिः	७६	१३
कर्णाधिष्ठेपरूपं शब्दवाक्यं	७१	२३	अञ्जनरथं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शब्दवाक्यं	७६	१६
शब्दं प्रति कर्णस्य द्विगुणपरुषवाक्ये			तत्र शब्दस्य कर्णभयप्रदर्शकवाक्यं	७६	२०
सञ्जयोक्तिः	७१	२४	अञ्जनप्रशंसारूपं शब्दवाक्यं	७७	३
वाचीकादिदेशनिन्दायां धृतराष्ट्रब्राह्मण			शब्दवाक्यं श्रुत्वा कर्णस्य सक्रोधवाक्यं	७७	२०
संवादेनशब्दतिरस्काररूपं कर्णवाक्यं	७१	२५	कर्णं प्रति अञ्जनस्याजेयत्वकथने सञ्जयोक्तिः	७७	२२
पुनः शब्दं प्रति कर्णवाक्यं	७२	११	भीमादिप्रशंसारूपं शब्दवाक्यं	७७	२६
ब्राह्मणमुखान् श्रुतानां वाचीकादिदेशानां			कर्णाञ्जनयोः पृथक्युद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्र		
निन्दारूपं कर्णवाक्यं	७२	१२	प्रश्नः।	७८	५
यत्र देशे हतायाः सत्याः शापेन सर्वास्त्रियो			अञ्जनव्यूहरचनादौ सञ्जयोक्तिः	७८	७
बन्धक्यदत्यादिकर्णवाक्यं	७२	२०	संग्रहकैरञ्जनस्य युद्धवर्णनादि	७८	१२
अन्येतिहासच्छ्लेन शब्दतिरस्काररूपं कर्ण			सङ्कुलयुद्धवर्णनं	७८	२०
वाक्यं	७४	३	कर्णयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	७८	३०
तत्र कल्पासपादसरसि निमज्जतो राजसस्य			पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमने सञ्जयोक्तिः	७८	२
वाक्यं	७४	४	पाञ्चालैः सह कर्णस्य युद्धवर्णनं	७८	४
प्राच्यादिदेशं प्रशस्य मद्रदेशनिन्दारूपं कर्ण			कर्णकृतः भानुदेवादिपञ्चपाञ्चालबधः	७८	१३
वाक्यं	७४	१४	कर्णरत्नकाणां तत्पुषिणादिपुत्राणां युद्धवर्णनं	७८	१७
अङ्गदेशनिन्दया कर्णतिरस्काररूपं शब्द			कर्णेन युद्धार्थं भीमादीनां गमनादि	७८	१८
वाक्यं	७४	२५	सुषेणभीमयोर्युद्धवर्णनं	७८	२३
दुर्योधनस्य कर्णश्लयोर्निवारणादौ			भीमवापेन कर्णसुतस्य भानुदेवस्य बधादि	७८	२६
सञ्जयोक्तिः	७५	२	सुषेणमकुलयोर्युद्धवर्णनं	८०	३
कर्णस्य पाण्डवव्यूहदर्शनादौ सञ्जयोक्तिः	७५	६	दृषसेनपात्यक्षोर्युद्धवर्णनं	८०	११
व्यूहरचनादिप्रकारश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः	७५	१०	अपथाय पुनरागतस्य दृषसेनस्य द्रौपदेया		
व्यूहरचनांप्रकारकथने सञ्जयोक्तिः	७५	१६	दीन् प्रति वाणवर्षणं	८०	१५
कर्णे दृष्ट्वाञ्जनं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	७६	५	धृष्टद्युम्नादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं	८०	२१
युधिष्ठिरवाक्यस्वीकाररूपमञ्जनवाक्यं	७६	८	युधिष्ठिरं प्रति कर्णागमने सञ्जयोक्तिः	८१	८
कर्णादीन् प्रत्यञ्जनादीनां युद्धार्थं युधिष्ठिर			कर्णकृतद्राविडादिभैरवबधादि	८१	११
वाक्यं	७६	१०	कर्णं प्रति युधिष्ठिरस्य सक्रोधवाक्यं	८१	१८

॥ श्रीमहाभारतीयतृतीयखण्डान्तर्गतकर्णपर्वसूचीपत्रं ॥

८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ति
युधिष्ठिरकर्णयोर्द्विवर्णनं	८१	२१	दिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	८६	१
युधिष्ठिरवाणेन कर्णमोहादिवर्णनं ...	८१	२८	सोदर्यान् प्रति दुर्व्योधनवाक्ये सञ्चयोक्तिः	८६	२
पुनर्युधिष्ठिरकर्णयोर्द्विवर्णनं ...	८२	६	श्रुतवत्प्रभृतीनां दुर्व्योधनभ्रातृणां भीमं		
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं धात्यकिप्रभृतीनां			प्रत्यागमनं ...	८६	५
गमनादि	८२	८	भीमवाणेन विविक्षुप्रभृतीनां वधादि ...	८६	१०
पाण्डवैष्टतस्य कर्णस्य युद्धवर्णनं ...	८२	१५	कौरवान् हतान् दृष्ट्वा भीमं प्रति पुनः कर्ण		
कर्णभयाद्युधिष्ठिरापयानादि ...	८२	२६	स्वागमनं ...	८६	१८
राजानं यद्दोतुमिच्छन्तं कर्णे प्रति शक्यस्य			कर्णभीमयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८६	२०
निवारणवाक्यं ...	८२	३०	विरथस्य भीमस्य गदायुद्धवर्णनं ...	८७	११
युधिष्ठिरं प्रति कर्णस्य प्रगल्भवाक्यं ...	८३	१	अन्यं रथमारुह्य कर्णे प्रति भीमस्य गमनादि	८७	१६
पराङ्मुखं पाण्डवसैन्यं दृष्ट्वा कौरवाणां			भीमकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८७	२८
हर्षादि ...	८३	७	उभयसेनयोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं ...	८८	८
युधिष्ठिराङ्गया पुनर्भीमादीनां कर्णे प्रति			परस्परवधैविषां सैन्यानां युद्धे सञ्चयोक्तिः	८८	२०
गमनादि ...	८३	११	हतसैन्यादिभिरायोधनस्य शोभाकथनादि	८८	२७
उभयोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं ...	८३	१४	परस्परभीतानां सैन्यानां पलायनादिवर्णनं	८८	८
आगच्छतो भीमादीन् दृष्ट्वा कौरवसैन्यानां			किष्किनां भृशानां वेष्टनादिकथनं ...	८८	१४
पलायनादौ सञ्चयोक्तिः ...	८४	८	युद्धस्थले श्राणितनदीवर्णनादि ...	८८	१८
कर्णस्य भीमं प्रति गमनादि ...	८४	१२	अर्जुनगाण्डोवशब्दश्रवणादौ सञ्चयोक्तिः	८०	४
युधिष्ठिररसाधं सत्यकथादीन् प्रति भीम			संशप्तकौरवस्य युद्धवर्णनं ...	८०	६
वाक्यं ...	८४	१६	संशप्तकानां पराक्रमं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन		
आगच्छन्तं भीमं दृष्ट्वा कर्णे प्रति शक्यवाक्यं	८४	२३	वाक्यं ...	८०	२२
कर्णे प्रति भीमस्यागमनादौ सञ्चयोक्तिः	८४	२६	अर्जुनकृष्णयोः शङ्खध्वनिं श्रुत्वा योधानां		
शक्यं प्रति भीमप्रशंसारूपं कर्णवाक्यं ...	८४	२८	भयादि ...	८०	२६
शक्यकर्णयोर्हक्तिप्रत्युक्ती ...	८५	६	पादबन्धनेन निश्चेष्टानां योधानां नागादि	८०	२८
भीमकर्णसमागमे सञ्चयोक्तिः ...	८५	१०	भौपर्णास्त्रेण नागपाशयुक्तानां योधानां		
भीमकर्णयोस्तुमुलयुद्धवर्णनं ...	८५	१२	मर्जुनं प्रत्याक्रमणं ...	८१	२
मूर्च्छितं कर्णे दृष्ट्वा शक्यस्यापयानं ...	८५	२६	अर्जुने भाषिते संशप्तकानां हर्षादि ...	८१	८
कर्णापयानं श्रुत्वा विस्मयेन धृतराष्ट्रवाक्यं	८५	२८	संशप्ता लब्धवतोऽर्जुनस्यैवास्त्रेण संशप्तकनाश		
पराजितं कर्णे दृष्ट्वा दुर्व्योधनः किमकरो			कथनं ...	८१	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अर्जुनं प्रति कृतवन्धादीनामागमने			सकुलपुत्रवर्षणं	८५	२५
सञ्जयोक्तिः ८१	२२		पाञ्चालैः सह कर्णस्य युद्धवर्षणं	८५	२७
त्रिखण्डिकपयोर्धुद्रवर्षणं ८१	२६		कर्णवाणहानानां गजादीनां चेष्टाकथनादि	८६	६
त्रिखण्डिकपराभवं दृष्ट्वा कर्णं प्रति गच्छतो			पाञ्चालान् ज्ञानं कर्णं प्रति युधिष्ठिरादौ		
धृष्टद्युम्नस्य कृतवन्धावरणं ८२	४		नामागमनं ८६	१८	
आगच्छतां युधिष्ठिरादीनां त्रैषिप्रभृति			युधिष्ठिरादिभिः कर्णस्य युद्धवर्षणं	८६	२२
कृतनिवारणं ८२	५		भीमस्य कौरवसैन्यनाशादि	८६	२५
पुनः त्रिखण्डिकपयोर्धुद्रवर्षणं ८३	८		भीममयात् सैन्यानां निरस्ताहत्वकथनं	८७	१
कर्णस्य पराक्रमं दृष्ट्वा त्रिखण्डिकोऽपयानं	८२	१४	श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	८७	८
सुकेतुकपयोर्धुद्रवर्षणं ८२	१५		कौरवनाशार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	८७	१४
कृपवाणेन सुकेतुवधादि	८२	१८	कौरवसैन्यमध्ये श्रीकृष्णस्य रथप्रेषणादि	८७	१५
कृतवन्धाधृष्टद्युम्नयोर्धुद्रवर्षणं ८२	२२		गच्छतोः कृष्णार्जुनयोः प्रोभाकथनं	८७	१८
कृतवन्धापराभवादि	८३	२	सेनानाशयन्तमर्जुनं प्रति दुर्घोषधनस्य संश्रमक		
युधिष्ठिरं प्रति त्रैषेभ्योऽप्युवाच सञ्जयोक्तिः	८३	५	बलप्रेषणं ८७	२२	
त्रैषिवाणेनाकाशाच्छादनादि,	८३	६	अर्जुनस्य संश्रमकबलनाशादि	८७	२७
त्रैषिपराक्रमं दृष्ट्वा तं प्रति सार्वकिकप्रभृतो			संश्रमकानां दशसहस्रबन्धानि हत्वार्जुनस्य		
नां गमनादि	८३	१५	काम्बोजबलनाशादि	८८	१
सार्वकिकप्रभृतिभिर्त्रैषेयुद्रकथनं	८३	१८	काम्बोजान् नाशयन्तमर्जुनं प्रति त्रैषे		
अश्वत्थामानं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	८४	५	रागमनादि	८८	१४
त्रैषिपराक्रमं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्यापयानं	८४	११	त्रैषिवाणेनार्जुनकृष्णयोरारुहादनादि	८८	१८
भीमादीनां कर्णावरणे सञ्जयोक्तिः	८४	१६	त्रैषिपराक्रमप्रशंसाकथनं	८८	२०
भीमस्य समसं कर्णकृतचेदिप्रभृतिनाशः	८४	१७	अर्जुनपराक्रमस्य न्यूनतया श्रीकृष्णकोधादि	८८	२८
कर्णं विहाय भीमस्य कौरवसेनानाशार्थं गमनं	८४	१८	अर्जुनं प्रति क्रुद्धस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यं	८८	३०
नकुलसहदेवाभ्यां दुर्घोषधनस्य युद्धवर्षणं	८४	२२	कृष्णोनीकृत्यार्जुनस्य वापेर्त्रैषिधनुरादि		
धृष्टद्युम्नदुर्घोषधनयोर्धुद्रवर्षणं ८५	५		च्छेदनं ८८	४	
धृष्टद्युम्नवाणेन दुर्घोषधनस्य धनुरादिच्छेदनं	८५	१७	विशंखस्य त्रैषेरर्जुनभवादिपयानं	८८	७
दुर्घोषधनस्यैतन्नाशनामागमनादि	८५	२१	सकुलपुत्रवर्षणं	८८	८
सार्वकिकं जित्वा धृष्टद्युम्नं प्रति कर्णस्य			कर्णादीन् प्रति दुर्घोषधनवाक्ये सञ्जयोक्तिः	८८	१५
गमनादि	८५	२२	दुर्घोषधनवाक्येन हृष्टान् बोधान् प्रति त्रैषि		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्यं	८८	१८	श्रीकृष्णस्य कर्णागमनादिकथनं ...	१०५	१७
तत्र धृष्टद्युम्नानाचार्यैः त्रैषोः प्रतिज्ञादि ...	८८	२३	कर्णेन युद्धकरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१०५	२४
उभयोर्महासंयामकथने सञ्जयोक्तिः ...	१००	२	भीमभयाद्युधिष्ठिरसेनाप्रावणादौ श्रीकृष्ण		
द्रवणीं स्वसेनां दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	१००	४	वाक्यं	१०६	२
जनस्य दृष्ट्वाङ्गुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	१००	११	पाञ्चासानां कौरवसेनाक्रमणादौ कृष्णवाक्यं	१०६	१०
युधिष्ठिरसमीपगमनार्थं श्रीकृष्णस्य रथप्रेष			भीमवाप्येन नागादोर्ना नागादौ श्रीकृष्ण		
णादि	१०१	१४	वाक्यं	१०६	१८
युधिष्ठिरादौ दृष्ट्वाङ्गुनं प्रति श्रीकृष्ण			भीमस्य कर्णं दृष्ट्वाङ्गुनस्य शत्रुनाशप्रवृत्तौ		
वाक्यादि	१०१	१६	सञ्जयोक्तिः	१०६	३०
कुवसञ्जयादीनां पुनर्युद्धादौ सञ्जयोक्तिः	१०१	२६	मदोपसौधे द्रवमापे सुरवः किमनुवर्तत		
सकुलपुङ्गवर्षनं	१०१	२७	इति धृतराष्ट्रप्रश्नः	१०७	५
धृष्टद्युम्नकर्णयोर्धुङ्गवर्षनं	१०२	२	भीमं प्रति कर्णस्वागमनादौ सञ्जयोक्तिः	१०७	७
सात्यकिकर्णयोर्धुङ्गवर्षनं	१०२	१०	कर्णादौ प्रति शिखण्डिप्रश्नतोर्ना गमनं	१०७	१५
धृष्टद्युम्नं प्रति त्रैषोर्गमनादि	१०२	१५	शिखण्डिकर्णयोर्धुङ्गवर्षनं	१०७	२०
धृष्टद्युम्नं दृष्ट्वा कुङ्कुस्य त्रैषोर्नां प्रति			धृष्टद्युम्नदुःशासनयोर्धुङ्गवर्षनं	१०७	२८
मर्षनावाक्यं	१०२	२२	धृष्टद्युम्नरचार्यं दुःशासनं प्रति पाञ्चासानां		
त्रैषिणं प्रति धृष्टद्युम्नस्य प्रत्युत्तरवाक्यं ...	१०२	२६	गमनादि	१०८	८
धृष्टद्युम्नरचार्यमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१०२	२३	नकुलदृष्टवसेनयोर्धुङ्गवर्षनं	१०८	१०
अश्वत्थामानं प्रत्यर्जुनस्य वाप्यवर्षणं ...	१०३	१८	सहदेवेनोत्कृष्टाश्वनाशनादि	१०८	१६
अर्जुनं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नं परित्यज्य त्रैषोरागम			सात्यकिशकुनयोर्धुङ्गवर्षनं	१०८	१८
नादि	१०३	२०	विरथस्य शकुनेरपयानं	२०८	२३
अर्जुनाश्वत्थामोर्धुङ्गवर्षनं	१०३	२३	भीमभयात् कृतपुङ्गस्य दुर्योधनस्यापयानं	१०८	२६
मृगधं त्रैषिणं दृष्ट्वा भयात् सारथेरपया			युधामन्युःपथोर्धुङ्गवर्षनं	१०८	१८
नादि	१०३	२८	हादिकीर्णतमैः समागमकथनं	१०८	१
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	१०४	४	दुर्योधनं विजित्य भीमस्य गजानीकनाशादि	१०८	६
तत्र युधिष्ठिरनाचार्यं दुर्योधनसेनाकथनं	१०४	७	भीमभयात् गजानां पलायनादि	१०८	१५
दुर्योधनादीनां वाप्येनादौ श्रीकृष्णवाक्यं	१०४	१५	अर्जुनस्यागमनादौ सञ्जयोक्तिः	१०८	२१
कर्णेन पाञ्चवसेनाप्राज्ञादौ श्रीकृष्णवाक्यं	१०४	३०	सकुलपुङ्गवर्षनं	१०८	२३
कर्णस्य पाञ्चासानादिजयादौ श्रीकृष्णवाक्यं	१०५	७	सहदेवास्त्रविद्धं दुर्योधनं दृष्ट्वा कर्णस्यास्त्र		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
त्यागादि	११०	४	गमनादि	११४	११
कर्णयुधिष्ठिरयोर्द्विवर्णनं	११०	१२	अर्जुनस्य स्वैन्यालोकनादौ सञ्जयोक्तिः	११४	१७
कैकेयैः सह कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः	११०	२६	युधिष्ठिरमदृष्ट्वा भीमं प्रत्यर्जुनजिज्ञासा	११४	२०
युधिष्ठिरं प्रति कर्णस्यागमनादि	११०	२८	अर्जुनं प्रति भीमवाक्यं	११४	२१
कर्णवाणेन युधिष्ठिरमकुलस्योर्हयादीनां नाशः	१११	६	युधिष्ठिरसमीपप्रेषणार्थमर्जुनभीमयोः		
विरथो पाण्डवो दृष्ट्वा कृपया कर्णं प्रति श्लथ			संवादः	११४	२२
वाक्यं	१११	८	युधिष्ठिरदर्शनार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	११५	३
अर्जुनेन युद्धकरणार्थं कर्णं प्रति श्लथवाक्यं	१११	१६	भीममुक्त्वा अर्जुनस्य गमने सञ्जयोक्तिः	११५	४
श्लथवाक्येन भीमं प्रति कर्णस्य गमनादि	१११	२५	कृष्णा अर्जुनयोर्धुधिष्ठिरपादवन्दनादि	११५	८
कर्णे गते युधिष्ठिरादीनामपथानादि	१११	२७	कर्णं हतं मत्वा कृष्णा अर्जुनौ प्रति युधिष्ठिर		
माद्रीपुत्रौ प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१११	३०	वाक्ये सञ्जयोक्तिः	११५	१२
युधिष्ठिरवाक्येन भीममाहाय्यार्थं मकुलसदृ			हतः कर्ण इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं	११५	१७
देवयोगमनं	११२	२	तत्र युधिष्ठिरस्य कर्णपराक्रमकथनं	११५	१८
अर्जुनं प्रति द्रौण्येरागमनादौ सञ्जयोक्तिः	११२	६	कर्णनाशार्थमर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य चिन्ता		
द्रौणिधनञ्जययोर्द्विवर्णनं	११२	८	वाक्यं	११६	३
अर्जुनेन कौरवबलनाशकथनादि	११२	१४	कर्णपराजितस्य युधिष्ठिरस्य सखेदवाक्यादि	११६	६
पुनर्द्रौण्यर्जुनयोर्द्विवर्णनं	११२	२०	कर्णमरणं निश्चित्य युधिष्ठिरवाक्यं	११६	११
अर्जुनकृतद्रौणिपराजयादि	११३	६	कर्णप्रतिज्ञाकथनादिना युधिष्ठिरवाक्यं	११६	२३
पाण्डवभयात् कौरवैर्मन्यानां पलायनादि	११३	८	अर्जुनस्य युधिष्ठिरवाक्यश्रवणादौ		
विद्रवन्तीं सेनां दृष्ट्वा कर्णं प्रति दुर्योधन			सञ्जयोक्तिः	११७	११
वाक्यं	११३	१४	युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं	११७	१३
राजवाक्यं श्रुत्वा श्लथं प्रति कर्णस्य विकत्यन			तत्रार्जुनस्य द्रौणिना सह कृतयुद्धस्य		
वाक्यं	११३	१७	वर्णनादि	११७	१५
कर्णस्य पराक्रमप्रकाशादि	११३	२२	अर्जुनस्य कर्णादीनां पराक्रमकथनं	११८	१
कर्णपराक्रमभीतानां पाण्डवसेनानां चेष्टा			कर्णनाशार्थमर्जुनस्य प्रतिज्ञाकरणं	११८	४
कथनं	११३	२८	जीवत्कर्णं श्रुत्वा युधिष्ठिरक्रोधादौ		
सभयं बलं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	११४	४	सञ्जयोक्तिः	११८	११
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	११४	८	अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य तिरस्कारवाक्यं	११८	१३
श्रीकृष्णवाक्येन युधिष्ठिरदर्शनार्थमर्जुनस्य			अर्जुनजन्मसमये जाताकाश्रवापीमनूय		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरवाक्यं ११८	२५		पक्षं आवयित्वाऽर्जुनस्य विन्तादौ		
युधिष्ठिरनिन्दितस्याऽर्जुनस्यासिपहणे			सञ्जयोक्तिः १२२	१८	
सञ्जयोक्तिः ११८	१४		अनुतापेन पुनर्यज्ञोतासिमर्ज्जनं प्रति		
अर्जुनस्य कोपं दृष्ट्वा तं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	११८	१५	श्रीकृष्णवाक्यं १२३	२०	
गाण्डीवत्यागार्थमुपदेष्टुः शिरोहरामीत्याद्य			श्रीकृष्णं प्रत्यक्षं हनिष्ये स्वशरीरमित्याद्य		
र्जुनवाक्यं ११८	२२		र्जुनवाक्यं १२३	२२	
श्रीकृष्णकृतार्जुनधिक्षारे सञ्जयोक्तिः ... ११८	२८		अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्त्रोत्रपदेशवाक्यं ... १२३	२३	
अर्जुनोपदेशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ... ११८	३०		श्रीकृष्णोपदेशेन युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्यात्म		
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य धर्मरहस्योपदेशः	१२०	१३	ज्ञावावाक्यं १२३	२७	
वलाकौशिकयोः पापपुण्यप्रतिप्रकार			कर्णवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञावाक्यं १२४	३	
अवधार्यमर्जुनप्रश्नः १२०	२१		अर्जुनस्यात्मत्यागादौ सञ्जयोक्तिः ... १२४	८	
अर्जुनं प्रति वासुदेवस्य वलाकौपाख्यान			युधिष्ठिरप्रसादार्थमर्जुनवाक्यं १२४	१०	
कथनं १२०	२२		दुःखितस्य युधिष्ठिरस्यार्जुनं प्रति सखेद		
तत्र सभ्यजनापकारकस्य स्थापदस्य नाशेन			वाक्यं १२४	१६	
व्याधस्य स्वर्गनादि १२०	२४		वनाद्य गन्तुमुद्यतं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य		
श्रीकृष्णस्य कौशिकोपाख्यानकथनं ... १२०	२८		विनयवाक्यं १२४	२२	
तत्र दस्युभयात् पलायितानामुद्देशकथनेन			युधिष्ठिरसमोपे कर्णवधार्थं श्रीकृष्णप्रतिज्ञा	१२४	२८
कौशिकस्य नरकप्राप्त्यादि १२१	१		प्रणतं कृष्णमुत्थाप्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १२५	१	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य धर्मपदार्थोप			अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... १२५	६	
देश्यादि १२१	७		विमलसमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... १२५	८	
श्रीकृष्णप्रश्नसारूपमर्जुनवाक्यं १२१	२१		युधिष्ठिरप्रसादार्थमर्जुनकृतपादपक्ष्यादि	१२५	१६
मम व्रतं जानासीत्याद्यर्जुनवाक्यं ... १२१	२६		अर्जुनमालिङ्ग्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १२५	२१	
अर्जुनप्रतिज्ञारचायं श्रीकृष्णस्योपायकथनं	१२२	१	युधिष्ठिरसमोपे कर्णवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञा	१२५	२६
मानार्थं प्रति लमिति कथनेन तस्य मरण			श्रीकृष्णं प्रति कर्णवधार्थमर्जुनवाक्यं ... १२५	२८	
मित्यादि श्रीकृष्णोपदेशः १२२	७		अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १२५	३०	
अर्जुनकृतश्रीकृष्णवाक्यप्रश्नारादौ सञ्जयोक्तिः	१२२	१८	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १२६	२	
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य भर्तृनावाक्यं ... १२२	२०		अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य सविनयवाक्यं	१२६	६
भोमप्रश्नसारूपमर्जुनवाक्यं १२२	२८		अर्जुनस्य युधिष्ठिरपादपक्ष्यादौ सञ्जयोक्तिः	१२६	८
युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य पक्षवाक्यं ... १२३	५		युधिष्ठिरं प्रति कर्णवधप्रतिज्ञारूपमर्जुन		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्यं १२६	१२६	११	कर्णवधार्थमर्जुनस्य वक्रोद्यवाक्यं ... १२३	१२३	१
अर्जुनं प्रति युद्धार्थं युधिष्ठिरानुशादौ			अर्जुनस्यात्मसाधारूपं वाक्यं ... १२३	१२३	१७
सञ्जयोक्तिः १२६	१२६	१५	कर्णयुद्धश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रभः ... १२३	१२३	२४
रथसज्जार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये			पाण्डवसैन्यसङ्ग्रहादौ सञ्जयोक्तिः ... १२३	१२३	२६
सञ्जयोक्तिः १२६	१२६	१८	सकुलयुद्धवर्णनं १२४	१२४	१
युद्धार्थमर्जुनस्य रथारोहणादि ... १२६	१२६	२५	शरार्थं प्रति भीमवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... १२४	१२४	१५
अर्जुनस्य स्वदेहशंकेन चिन्नादि ... १२७	१२७	३	कौरववलीर्भीमस्य युद्धवर्णनं १२४	१२४	१८
चिन्तितमर्जुनं प्रति तत्रप्रसंसारूपं वासुदेव			सपरज्ञानाभावादौ शरार्थं प्रति भीमवाक्यं १२४	१२४	२७
वाक्यं १२७	१२७	७	विशोकशरार्थिभीमयोः संवादः १२५	१२५	६
कर्णेनाशार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ... १२७	१२७	२३	श्रीभं रथप्रेषणार्थमर्जुनवाक्ये सञ्जयोक्तिः १२५	१२५	१०
अर्जुनं प्रति पुनः श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः १२८	१२८	१	अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादि ... १२६	१२६	११
अर्जुनप्रसंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ... १२८	१२८	२	कुन्तसैन्यमर्जुनस्य प्रवेशादि ... १२६	१२६	२०
भीमयुद्धमनूयाः अर्जुनसमाश्रयरूपं श्रीकृष्ण			कौरवसैन्यैरर्जुनस्य युद्धवर्णनं १२६	१२६	२२
वाक्यं १२८	१२८	२८	अर्जुनभयात् कौरवसैन्यानां पलायनादि १२६	१२६	२८
द्रोणयुद्धमनूय श्रीकृष्णस्य समाश्रयवाक्यं १२८	१२८	१२	अर्जुनस्य सूतानीकं प्रति गमनादि ... १२७	१२७	१
अयद्रथवधमनूयाः अर्जुनप्रसंसारूपं श्रीकृष्ण			अर्जुनागमनं श्रुत्वा दृष्टस्य भीमस्य कुन्तसैन्या		
वाक्यं १२८	१२८	१६	वमर्हनादि १२७	१२७	४
अश्रुत्यामादिपञ्चवीरनाशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं १२८	१२८	२५	भीमार्हितान्जनान् दृष्ट्वा दुर्योधनवाक्यं १२७	१२७	८
कर्णनिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं १२०	१२०	४	दुर्योधनवाक्येन कुन्तसैन्यानां भीमावरणादि १२७	१२७	१२
भीममन्युवधमनूयाः अर्जुनक्रोधार्थं श्रीकृष्णवाक्यं १२०	१२०	१२	भीमनाश्रितसैन्यानां संख्याकथनं ... १२७	१२७	१८
द्रौपदीं प्रति कर्णवाक्यमनूयाः अर्जुनक्रोधार्थं			भीमकृतशोषितमदोवर्णनं १२७	१२७	१८
श्रीकृष्णवाक्यं १२०	१२०	२३	भीमस्य कर्णं दृष्ट्वा शकुनिं प्रति दुर्योधन		
कर्णवधार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णपरदेशः ... १२०	१२०	२७	वाक्यं १२७	१२७	२७
कर्णविद्रावितान् पाञ्चासादीन् दृष्ट्वा श्रीकृष्ण			दुर्योधनवाक्येन भीमं प्रति शकुनिरागम		
वाक्यं १२१	१२१	८	नादि १२७	१२७	२८
कर्णार्णवान् पाण्डवसेनोद्धारार्थं श्रीकृष्णवाक्यं १२१	१२१	१७	भीमसौवल्लयोर्युद्धवर्णनं १२८	१२८	१
श्रीकृष्णवाक्येऽर्जुनविशोकादौ सञ्जयोक्तिः १२१	१२१	२८	भीमनाशमूर्च्छितस्य सौवल्लस्य भीमभयाद्		
श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनस्य साक्षवाक्यादि ... १२२	१२२	१	पथानं १२८	१२८	१८
कर्णवधार्थमर्जुनप्रतिज्ञादि १२२	१२२	६	सौवल्लं पराजितं दृष्ट्वा दुर्योधनसापथानं १२८	१२८	२२

प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ	प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ
विद्रुतं राजानं दृष्ट्वा कुर्वन्वाना भयादिद्रु			खाण्डवदाहादीनमूख कर्णस्यार्जुनपराक्रमप्रशं		
वणादि २३८	२४		साकरणं १४२	२०	
भग्रेषु सैन्येषु दुर्योधनादयः किमब्रुवन्नि			अर्जुनावरणार्थं दुर्योधनादीन् प्रति कर्णं		
त्यादि छतराङ्गप्रश्नः १३८	१		वाक्यं १४३	२१	
सोमकैः सख कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः ... १३८	७		कर्णोद्यया कौरवाणामर्जुनं प्रति गमनादि १४३	२५	
पाञ्चालान् प्रति गमनार्थं ब्रह्मं प्रति कर्णं			कौरवैः सहार्जुनस्य युद्धवर्षनं १४३	२८	
वाक्यं १३८	८		द्रौप्यादिभिरर्जुनस्य सङ्कुलयुद्धवर्षनं ... १४३	२८	
रथनिनादेन सर्वान् सैन्यस्य कर्णस्य पाण्डव			शिशुपिण्डप्रभृतिभिः कौरवाणां युद्धवर्षनं १४४	२४	
बलनाशनादि १३८	१३		सैन्यभागरमणस्य भोमस्योद्दारादौ सञ्ज-		
शिशुपिण्डप्रभृतीनां कर्णं प्रति गमनादि १३८	१६		योक्तिः १४४	२०	
शिशुपिण्डमात्यकिप्रभृतीन् निवार्य कर्णस्य			अर्जुनस्य कौरवसैन्यनाशादि १४४	२३	
पाञ्चालसैन्यनाशनं १३८	२१		हतसैन्यादिभिः पृथिवीशोभाकथनादि १४४	२५	
सात्यक्यादीन् विमुखीकृत्य पाञ्चालादिभिः			धनञ्जयशरैः कौरवसैन्यविहारणादि ... १४५	५	
कर्णस्य युद्धकरणं १३८	२६		कुक्षु भग्रेषु भोमिनार्जुनस्य मन्त्रणादि १४५	२१	
कर्णपराक्रमे दृष्ट्वा देवादीनां प्रशंसादि १४०	१		अर्जुनहतदशदुर्योधनभ्रातृनाशः ... १४५	२५	
कर्णस्य पाण्डवीयसैन्यनाशनादि ... १४०	६		कुरूणां नवतिवोरैर्अर्जुनावरणे सञ्जयोक्तिः १४५	२३	
पाण्डवीयसैन्यभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनादीनां			कर्णरथं प्रति गच्छन्ममर्जुनं प्रति संशयकानां		
हर्षादि १४०	१८		वाणवर्षणं १४५	२६	
पाञ्चालान् विभेत्तुः कर्णस्य प्रभावर्षणं ... १४०	२३		श्लोकादिभिरर्जुनस्य युद्धवर्षणं ... १४६	३	
दुर्योधनादीनां पाण्डवीयसैन्यनाशनादि १४०	२८		धनञ्जयसाहाय्यार्थं भोमस्य गमनादि ... १४६	१३	
अर्जुनहतत्रोपितनदीवर्षने सञ्जयोक्तिः १४१	६		भोमस्य गदया कौरवसैन्यनाशादि ... १४६	१७	
कर्णस्य रथकेतुं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन			भोमस्य गजानोकमारणादि १४६	२४	
वाक्यं १४१	१२		अर्जुनवाणपीडितानां कुरूणामार्जुनादादि १४७	१	
अर्जुनस्य कर्णसमीपगमनादि ... १४१	१८		अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादि ... १४७	७	
अर्जुनरथस्य केतुं दृष्ट्वा कर्णं प्रति ब्रह्मवाक्यं १४१	२३		अर्जुनवाणपीडितान् कुरून् दृष्ट्वा कर्णस्य		
अर्जुनसमीपप्रेषणार्थं ब्रह्मस्य कर्णप्रशंसा			भयदानादि १४७	१३	
करणं १४१	३		पाञ्चालान् प्रति कर्णस्य गमनादि ... १४७	१६	
ब्रह्मं प्रति कर्णस्यात्मसाक्षात्सूचकवाक्यं ... १४२	१५		पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धे सञ्जयोक्तिः १४७	२१	
अर्जुनस्याभेद्यत्वे कर्णं प्रति ब्रह्मवाक्यं ... १४२	१८		सङ्कुलयुद्धवर्षणं १४७	२५	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
धृष्टद्युम्नपुत्रे इति कर्णसमीपगमनार्थमर्जुनं			शल्यवाक्येन भीमं प्रति दृषसेनस्य गमनादि	१५१	१४
प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १४८	१४८	२	नकुलदृषसेनयोर्युद्धवर्णनं १५१	१५१	१७
अर्जुनस्य कर्णसमीपगमनादि १४८	१४८	३	विरथस्य नकुलस्य भीमरथारोहणादि	१५२	४
उत्तमौजसादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं १४८	१४८	८	नकुलभीमाभ्यां दृषसेनस्य युद्धवर्णनं १५२	१५२	६
कृपादिभिः सात्यकैर्युद्धवर्णनं १४८	१४८	१८	दृषसेनेन युद्धार्थमर्जुनं प्रति भीमवाक्यादि	१५२	८
भीमदुःशासनयोर्युद्धवर्णनं १४८	१४८	२८	सकुलैर्युद्धे सञ्जयोक्तिः १५२	१५२	१२
भीमदुःशासनयोर्युद्धे सञ्जयोक्तिः १४८	१४८	७	उभयसैन्यानां तुमुलसकुलयुद्धवर्णनं १५२	१५२	२६
भीमदुःशासनयोर्गदायुद्धवर्णनादि १४८	१४८	१४	अर्जुनादीन् प्रति दृषसेनस्य वाक्याद्यादि	१५३	१६
भीमस्य गदया पीडितं दुःशासनं दृष्ट्वा			पीडितान् नकुलादीन् दृष्ट्वा दृषसेनं प्रत्य		
पाञ्चालादीनां धिंसनादादि १४८	१४८	१८	र्जुनस्य गमनादि १५३	१५३	२०
द्रौपदीकेशयज्ञादि स्थला भीमस्य			दृषसेनार्जुनयोर्युद्धवर्णनं १५३	१५३	२२
क्रोधादि १४८	१४८	२४	कर्णे प्रति कुल्लुख्यार्जुनस्य वाक्यं १५३	१५३	२६
कौरवान् प्रति निश्चिः दुःशासनमसेत्यादि			अर्जुनवापेन दृषसेनवधादि १५४	१५४	१
भीमवाक्यं १४८	१४८	२६	पुत्रवधं दृष्ट्वा सन्तप्तस्य कर्णस्यागमनादौ		
भीमस्य दुःशासनवक्त्रस्योपिपानं १४८	१४८	२८	सञ्जयोक्तिः १५४	१५४	८
गतासं दुःशासनं प्रति क्रोधात् भीमस्य			आगच्छन्तं कर्णं दृष्ट्वा अर्जुनं प्रति श्रीकृष्ण		
वाक्यं १५०	१५०	२	वाक्यं १५४	१५४	८
तदा भीमं दृष्टवता भयादिवर्णनं १५०	१५०	६	कर्णेन युद्धार्थमर्जुनप्रशंसारूपं श्रीकृष्ण		
भीमं राक्षसं ज्ञात्वा कौरवाणां पलायनादि	१५०	८	वाक्यं १५४	१५४	२०
सुधामन्युश्चिचसेनयोर्युद्धे चिचसेननाद्यादि	१५०	१०	श्रीकृष्णं प्रति कर्णवधप्रतिज्ञारूपमर्जुन		
दुःशासनं हत्वा कालकूटभोजनाद्यनूय कौर			वाक्यं १५४	१५४	२४
वान् प्रति भीमवाक्यं १५०	१५०	१४	कर्णाऋजुनसमागमकथने सञ्जयोक्तिः १५५	१५५	४
कृष्णार्जुनौ प्रति प्रतिज्ञायाः सत्यमे भीम			कर्णाऋजुनौ दृष्ट्वा सैन्यानां विस्मयादि	१५५	८
वाक्यं १५०	१५०	२२	कुरुपाण्डवयोस्तर्यादिवाक्यवर्णनं १५५	१५५	१२
निषङ्गिप्रभृतीनां दशधृतराष्ट्रपुत्राणां भीमाव			कर्णाऋजुनयोः रूपवर्णनं १५५	१५५	१६
रणे सञ्जयोक्तिः १५०	१५०	२८	उभयोः समपराक्रमकथनं १५५	१५५	२०
भीमवापेन दशधृतराष्ट्रपुत्रवधः १५१	१५१	१	कर्णाऋजुनवाहयार्थमुभयसैन्यानामागम		
भीमपराक्रमं दृष्ट्वा कर्णस्य भयादि १५१	१५१	४	नादि १५६	१५६	२
सभयं कर्णं प्रति अस्त्रोपदेशवाक्यं १५१	१५१	६	कर्णाऋजुनसमागमदर्शनार्थमागतानां पद्य		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रतिपक्षत्वकथनं १५६	८		कर्णाञ्जनसमागमे सञ्जयोक्तिः ... १६०	२६	
अञ्जनस्य कर्णस्य च प्रत्येकत्रयार्थिनोः शक्य			समागमसमये कर्णाञ्जनयोरुपवर्णनादि १६०	२८	
स्य व्यथाविवादः १५७	१		कर्णाञ्जनयोः पक्षपातिनां वाक्यं ... १६१	८	
कर्णाञ्जनसमागमे त्रिलोकानां कर्णादि ... १५७	५		कर्णाञ्जनयोर्द्वारभ्रवर्णनं ... १६१	१२	
उभयोः समत्रयार्थं ब्रह्माणं प्रति देवानां			पाञ्चालादिभिः कर्णस्य युद्धवर्णनं ... १६२	१	
प्रार्थना १५७	७		कर्णपराक्रमं दृष्ट्वाञ्जनं प्रति भीमस्य		
देववाक्यं अत्राञ्जनत्रयार्थं ब्रह्माणं प्रति			सक्रोधकथं १६२	८	
शक्रवाक्यं १५७	१०		कर्णोक्तं संसृत्य तं जहीत्यादि भीमवाक्यं १६२	१४	
शक्रं प्रत्यञ्जनत्रयरूपं ब्रह्मज्ञानयोर्व्याक्यं १५७	१२		कर्णपराक्रमं दृष्ट्वा तद्विधायमञ्जनं प्रति		
लक्ष्णाञ्जनप्रशंसारूपं ब्रह्मज्ञानयोर्वाक्यं १५७	२२		श्रीकृष्णवाक्यं १६२	१७	
इन्द्रवाक्यं अत्रा सर्वभूतानां विस्मयादि १५७	३०		महास्त्रप्रयोगार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यञ्जनवाक्यं १६२	२५	
कर्णाञ्जनयोर्ध्वजादिवर्णनं १५८	६		अञ्जनप्रयुक्तब्राह्मणास्त्रस्य नाशेन भीमस्य		
कर्णाञ्जनयोर्ध्वजादीनां परस्परयुद्धवर्णनं १५८	८		सक्रोधवाक्यं १६२	२८	
शक्यं प्रति कर्णवाक्यं १५८	१५		पुनरञ्जनकर्णयोस्तुमुल्लयुद्धवर्णनं ... १६२	३०	
कर्णं प्रति कृष्णाञ्जननाशार्थं शक्यस्य प्रतिज्ञा			अञ्जनवाणपीडितानां कौरवाणां कर्णं प्रति		
वाक्यं १५८	१७		वाक्यं १६३	१४	
अञ्जनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः ... १५८	२८		कर्णाञ्जनयोः परस्परभैरव्यनाशनादि ... १६३	१६	
श्रीकृष्णं प्रत्यात्मसाधारूपमञ्जनवाक्यं ... १५८	२१		वासुदेवादीन् प्रति कर्णस्य वाणवर्षणादि १६३	२४	
अञ्जनकर्णयुद्धदर्शनार्थं देवनागासुरादीनां			अञ्जनव्यक्तवाणैर्दिगन्धकारतादिकथनं १६४	२	
समागमे सञ्जयोक्तिः १५८	३		अञ्जनकर्णयोः परस्परवाणवर्षणं ... १६४	५	
उभयभैरव्यानां वादिचादिवादनं ... १५८	६		अञ्जनास्त्रभयात् कर्णं त्यक्त्वा कौरवाणां		
कर्णाञ्जनास्त्रिणाकाशाच्छादनादि ... १५८	८		पलायनादि १६४	१६	
कर्णाञ्जनयोः शोभावर्षणादि १५८	१३		कौरवप्रयाणादौ सञ्जयोक्तिः १६४	१८	
कर्णाञ्जनयोस्तद्विषयीययुद्धारम्भः ... १५८	१७		कर्णाञ्जनयोः कस्यचित् कश्चिदार्थिक्य		
धनञ्जयं प्रति दुर्व्याधनादीनां वाणवर्षणं १५८	१८		कथनं १६४	२८	
अञ्जनवाणैर्दुर्व्याधनादीनां धनुरादिच्छेदनं १५८	२०		वियत्स्थानां कर्णाञ्जनप्रशंसवाक्यं ... १६५	१	
शर्मविधानार्थं दुर्व्याधनं प्रति त्रैणिवाक्यं १५८	२८		अञ्जनेन कृतवैरस्य अश्वमेदनागस्य पाताला		
अश्वत्यामानं प्रति दुर्व्याधनस्यासम्प्रतिवाक्यं १६०	१६		दुत्यानादि १६५	२	
तत्र कर्णप्रशंसारूपं दुर्व्याधनवाक्यं ... १६०	२०		शराभितप्तस्य कर्णस्याञ्जनवधाय नागबल		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युक्तवाणवर्षणं १६५	११		निमज्जनादि १६८	२६	
कर्णस्य धनुषि प्रयुक्तं नागं दृष्ट्वा देवादीनां			मुहूर्त्तप्रतिपालनार्थमर्जुनेन प्रति कर्णवाक्यं	१६८	३०
हाहाकारादि १६५	१५		कर्णं प्रति श्रीकृष्णस्य पुरुषवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१६८	१२
नागबलयुक्तवाणं दृष्ट्वा कर्णं प्रति शल्यवाक्यं	१६५	१८	द्रौपदीवस्त्रहरणादीनूद्य कर्णं प्रति श्रीकृष्ण		
तदज्ञानतः कर्णस्य शल्यं प्रति वाक्यं ... १६५	१८		वाक्यं १६८	१४	
कर्णमन्धितवाणं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य प्रथिव्यं			कृष्णवाक्यं श्रुत्वा सलज्जस्य कर्णस्य निरुक्त		
किञ्चिद्भयावगाहनादि १६५	२२		रादौ सञ्जयोक्तिः १६८	२८	
रथे निमज्जे कर्णवाणेनार्जुनस्य किरीटच्छे			कर्णस्य शोषनाशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं	१६०	३०
दनं १६५	२७		पुनः कर्णार्जुनयोर्युद्धवर्णनं १७१	३	
अर्जुनकिरीटस्य वृत्तान्तकथनादि ... १६५	२८		कर्णप्रयुक्तवाणेनार्जुनस्य मोहः ... १७०	१२	
कर्णं प्रत्यश्वेननागस्य वाक्यं १६६	१२		मुग्धमर्जुनं दृष्ट्वा कर्णस्य रथचक्रोद्धारणे		
नागं प्रति कर्णस्य प्रत्याख्यानवाक्यं ... १६६	१६		यत्रः ५७०	१४	
कर्णप्रत्याख्यातस्य नागस्यार्जुननाशार्थं			संज्ञा लक्ष्मणेनार्जुनस्य वाणेन कर्णरथध्वजा		
गमनं १६६	१८		दिनमग्नः १७०	१६	
नागं दृष्ट्वा तस्माशार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ... १६६	२०		कर्णवधाद्यार्जुनघृतशरस्य प्रभाकथनादि	१७०	२३
कश्यप नाग इत्यर्जुनस्य जिज्ञासा ... १६६	२१		शरं योजयित्वाार्जुनस्य शपयवाक्यं ... १७०	२८	
श्रीकृष्णस्य नागपरिचयदानं १६६	२२		अर्जुनवाणेन कर्णस्य गिरच्छेदनादि ... १७१	४	
अर्जुनकृताश्वेननाशादौ सञ्जयोक्तिः ... १६६	२५		कर्णबधं दृष्ट्वा पाण्डवानां शङ्खगदिवादनं	१७१	१०
कर्णार्जुनयोः परस्परवाणवर्षणादि ... १६६	२८		हिम्नमस्तकस्य कर्णस्य शरीरप्रभाकथनादि	१७१	१४
अर्जुनवाणेन कर्णस्य मोहादि १६७	१३		कर्णं पतितं दृष्ट्वा शल्यस्य गमनं ... १७१	२१	
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोपदेशवाक्यं ... १६७	१५		कर्णं हतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि ... १७१	२२	
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य मुग्धं कर्णं प्रति वाण			कर्णं हते शल्यस्य गमनादौ सञ्जयोक्तिः	१७१	२५
वर्षणादि १६७	२०		दुर्योधनादीनां शोकादिवर्णनं १७१	२८	
धैर्यप्राप्तस्य कर्णस्यार्जुनं प्रति वाणवर्षणं	२६७	२८	भोमादीनां नादेन प्रथिवीकल्पनादि ... १७२	२	
कर्णस्य कथकाले भार्गवशापादस्त्विसरणं	१६८	१	दुर्योधनमसौपे दुःखितस्य शल्यस्य वाक्यं	१७२	६
ब्राह्मणशापाद्यचक्रस्य निमज्जता ... १६८	२		कर्णार्जुनयुद्धे कुरुसञ्जयानां रूपं कीदृशिति		
अस्त्विसरणादिना कर्णस्य विषादादि	१६८	४	धृतराष्ट्रप्रश्नः १७२	१५	
कर्णार्जुनयोर्वाणवर्षणादि १६८	१०		कुरुपाण्डवयोर्बलस्ये सञ्जयोक्तिः ... १७२	१७	
अर्जुनस्य वाणत्यागसमये कर्णरथचक्रस्य			तत्र कर्णं हते कौरवाणां पलायनादिकथनं	१७२	२१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कर्णशोककुलस्य दुर्योधनस्य शस्त्रं प्रति			अर्जुनं प्रति हर्षात् श्रीकृष्णवाक्ये सञ्जयोक्तिः	१७७	२४
विकृत्यनवाक्यं १७३	१		सैनिकान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं १७८	२	२
भोमस्य गदायुद्धवर्णनं १७३	८		कृष्णाःर्जुनयोर्युधिष्ठिरचरणग्रहणादि ... १७८	५	५
भोमस्य गदया पञ्चविंशतिमाहससैन्यमाश्र			युधिष्ठिरं प्रति कर्णनाशादिकथने		
नादि १७३	१४		श्रीकृष्णाक्तिः १७८	१०	१०
आयान्तमर्जुनं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि १७३	१८		कर्णबधं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य हर्षादौ		
सकुलयुद्धवर्णनं १७३	२२		सञ्जयोक्तिः १७८	१७	१७
सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा पाण्डवैः सह दुर्योधनस्य			श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ... १७८	१८	१८
युद्धकरणं २७४	१		कृष्णाःर्जुनप्रशंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं .. १७८	२१	२१
पलायनपरान् योधान् प्रति दुर्योधनवाक्यं १७४	७		मृतकर्णस्य दर्शनार्थं युधिष्ठिरस्य युद्धभूमि		
राजवाक्यं श्रुतवतां सैन्यानां पलायने			गमनादि १७८	२७	२७
सञ्जयोक्तिः १७४	१६		कर्णे दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं १७८	४	४
सैन्यानां भयं दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रति शल्यवाक्ये			कर्णे हते पाण्डवानां हर्षे सञ्जयोक्तिः ... १७८	१०	१०
सञ्जयोक्तिः १७४	१८		तत्र कृष्णाःर्जुनौ मृत्वा न तुलादीनां स्वशिविरं		
दुर्योधनं प्रति बलस्ययादौ शल्यवाक्यं ... १७४	२०		गमनादि १७८	२२	२२
कर्णाःर्जुनयुद्धे अगम्यरूपया पृथिव्या वर्षं			कर्णनिधनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रविलापादौ		
नादि १७५	१		वैशम्पायनोक्तिः १७८	१७	१७
कर्णशोककुलं दुर्योधनं प्रति द्वैषिप्रभृ			कर्णाःर्जुनयुद्धश्रवणफलकथनं १७८	२३	२३
तोनां समाश्रासवाक्यं १७५	१६		कर्णपर्व्वश्रवणफलकथनं १८०	४	४
अर्जुनभयात् कौरवाणां शिविरगमनादि १७५	१८		कर्णपर्व्वसमाप्तिः १८०	५	५
मृतस्य कर्णस्य शरीरप्रभाकथनादि ... १७५	२५				
कर्णप्रशंसारूपं सञ्जयवाक्यं १७६	२		शल्यपर्व्वारम्भः १८१	१	१
कर्णे हते मद्यादीनां प्रसवणाभावादि .. १७६	११		कर्णे निपातिते ऽन्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्व्वं		
कृष्णाःर्जुनयोः शङ्खधनिवर्षणादि ... १७६	२३		तेत्यादि जनभेजयप्रश्नः १८१	२	२
कृष्णाःर्जुनयोरूपवर्णनादि १७६	२६		कर्णशोकमन्त्रस्य दुर्योधनस्य स्वशिविर		
अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादौ			गमनादौ वैशम्पायनोक्तिः १८१	५	५
सञ्जयोक्तिः १७७	५		शल्यं भेनापतिं कृत्वा दुर्योधनादीनां युद्धाय		
महिवधीययुद्धावहारे कृते कृतवर्षादीनां			निर्गमनादिकथनं १८१	८	८
स्वशिविरगमनादि १७७	८		युधिष्ठिरेण शल्यबधादिकथनं १८१	११	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सञ्जयस्य पुरप्रवेशादि	१८१	१५	कथनादि	१८५	२२
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य सभापवाक्यं .. .	१८१	१७	अर्जुनभयात् कौरवाणां पलायनादिकथनं	१८५	२७
धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शल्यादीनां नाश कथनं	१८२	७	भीमभयाद्भवमाणं सैन्यं दृष्ट्वा सूतं प्रति दुर्योधनवाक्यं	१८६	३
सञ्जयस्य दुर्योधननाशकथनादि .. .	१८२	१०	दुर्योधनवाक्येन सूतस्य युद्धार्थं रथानय नादि	१८६	७
सञ्जयवाक्यं श्रुत्वा धृतराष्ट्रादीनां निपतनादौ वैशम्पायनोक्तिः	१८२	२१	कौरवसैन्यैः सह भीमपार्षतयोर्युद्धवर्णनं	१८६	८
संज्ञां लब्धवतो धृतराष्ट्रस्य त्रिदुरं प्रति वाक्यं	१८२	२६	भीमस्य गदायुद्धवर्णनं	१८६	१२
राजानमातुरं दृष्ट्वा सञ्जयादीनां रोदनादि	१८३	१	उभयसैन्ययोः सङ्कुलयुद्धवर्णनं	१८६	१८
स्त्रीणां विमर्शनाथं विदुरं प्रति धृतराष्ट्र वाक्यादि	१८३	२	पाण्डवभयात् कौरवबलभङ्गादि	१८७	२
धृतराष्ट्रविलापादौ वैशम्पायनोक्तिः .. .	१८३	८	दुर्योधनस्य स्वसैन्याङ्गनादि	१८७	४
दुर्योधननाशं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं	१८३	११	पलायनपरान् योधान् प्रति दुर्योधन वाक्यादि	१८७	८
दुर्योधनवाक्यमनूद्य धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं	१८३	२४	रथादीनां निपतनादौ सञ्जयोक्तिः	१८७	२१
भीष्मादीनां बधमनूद्य धृतराष्ट्रविलापः	१७४	८	तत्र दुर्योधनादीनां पलायनादिकथनं	१८७	२३
वनगमनार्थं धृतराष्ट्रस्य वाक्यं	१८४	२४	विमुखं दुर्योधनं प्रति हारवाक्यं	१८७	२५
दुर्योधनादीनां बधमनूद्य धृतराष्ट्रस्य विलाप वाक्यं	१८४	२६	अर्जुनादिप्रशंसारूपं रूपवाक्यं	१८८	५
शोकमन्त्रस्य राज्ञो मोहादौ वैशम्पाय नोक्तिः	१८४	३०	कर्णादीन् स्मत्वा दुर्योधनं प्रति रूप वाक्यं	१८८	२०
कर्णे पतिते कं सेनापतिमकुर्वन्ति धृतराष्ट्रस्य प्रश्नः	१८५	३	अर्जुनपराजयाभावादिकथनं	१८८	२३
विदुरवाक्यं स्मत्वा धृतराष्ट्रस्य धन्तापवाक्यं	१८५	७	सन्धिकरणार्थं रूपं चार्थवाक्यं	१८८	१
कर्णे निपातिते कः सेनापतिरित्यादि धृतराष्ट्र वाक्यं	१८५	११	रूपवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्य खेदादौ सञ्जयोक्तिः	१८८	१४
युद्धस्य विशेषश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः .. .	१८५	१४	रूपं प्रति दुर्योधनवाक्यं	१८८	१६
कुरुपाण्डवयोरर्जुनस्य कथने सञ्जयोक्तिः	१८५	१८	हणः कथमस्मासु विश्वमेदित्यादि दुर्योधनवाक्यं	१८८	२१
तत्र कर्णे हते कौरवाणां बुद्धिवैपरीत्य			दुर्योधनस्य सन्ध्यभिप्रायाभावकथनं .. .	१८०	१
			युद्धेन मृतस्य जचियस्य कीर्त्यादिकथनं	१८०	१४
			भीष्मादिप्राप्तमार्गस्य श्रेयस्त्वकथनं	१८०	२३

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कल्पियाणां दुर्योधनवाक्याभिनन्दनादि	१८१	१	श्लेषयुद्धकृतान्ते सञ्जयोक्तिः	१८४	१०
कौरवाणां पुनर्युद्धेऽप्येगे सञ्जयोक्तिः ...	१८१	८	श्लेषकृतसर्वतोभद्रयूहस्य प्रकारकथनं	१८४	१८
श्लेषस्य सेनापत्यायं दुर्योधनं प्रति योधानां वाक्यं	१८१	१२	पाण्डवानां श्लेषानोकं प्रति गमनादि ...	१८४	२३
अश्वत्याजः पराक्रमाद्विर्वर्णनं	१८१	१४	सेनावृत्तस्य युधिष्ठिरस्य श्लेषं प्रति गमनं	१८४	२५
अश्वत्यामानं प्रति कः सेनापतिर्भवेदिति			क्षतवर्षादीन् प्रत्यर्जुनादीनां गमनं ...	१८४	२६
दुर्योधनस्य जिज्ञासा	१८१	२४	कुरुपाण्डवयोर्बलं किमत्र शिष्टमिति धृतराज		
श्लेषस्य सेनापत्यायं द्रौणिवाक्यं ...	१८१	२६	प्रश्नः	१८४	३०
श्लेषं प्रति दुर्योधनस्य सविनयवाक्यं ...	१८२	१	अवशिष्टबलकथने सञ्जयोक्तिः	१८५	२
श्लेषस्य सेनापत्यस्त्रीकाररूपवाक्यं ...	१८२	४	कौरवाणामवशिष्टबलसंख्याकथनं ...	१८५	३
श्लेषाभिषेकायं योधान् प्रति दुर्योधनवाक्यं	१८२	५	पाण्डवानामवशिष्टबलसंख्याकथनं ...	१८५	५
दुर्योधनं प्रति श्लेषवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	१८२	८	उभयोर्युद्धारम्भे सञ्जयवाक्यं	१८५	७
श्लेषस्य विकृत्यनवाक्यं	१८२	८	कुरुक्षेत्रयाणां युद्धवर्णने सञ्जयोक्तिः ...	१८५	१२
दुर्योधनस्य श्लेषाभिषेचनं	१८२	१३	सकुलयुद्धवर्णनं	१८६	५
श्लेषे ऽभिषिक्ते सिंहनादादिकथनं ...	१८२	१५	योधान् मोहयित्वा भीमार्जुनयोः श्लेष		
श्लेषप्रशंसारूपं योधानां वाक्यं	१८२	१७	वादनादि	१८६	१७
योधान् प्रति श्लेषस्य सङ्घर्षवाक्यं ...	१८२	२०	पाण्डवस्य पोडितानां योधानां पलायनादि	१८६	२३
श्लेषेऽभिषिक्ते योधानां र्वादादौ सञ्जयोक्तिः	१८२	२८	प्रभयं बलं दृष्ट्वा सारथिं प्रति श्लेषवाक्ये		
कौरवाणां शब्दं श्रुत्वा श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	१८३	१	सञ्जयोक्तिः	१८६	३०
श्लेषप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	१८३	४	युधिष्ठिरं प्रति श्लेषस्य गमनं दृष्ट्वा कौरव		
श्लेषेन युद्धार्थं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	१८३	१०	योधानां पुनरागमनं	१८७	६
श्रीकृष्णस्य शिविरगमनादि	१८३	१८	चित्रसेननकुलचोर्युद्धवर्णनं	१८७	८
प्रभाते योधान् प्रति दुर्योधनवाक्ये			नकुलकृतचित्रसेनबधादि	१८७	१८
सञ्जयोक्तिः	१८३	२५	नकुलं प्रति सुषेणसत्यसेनयोरगमनं ...	१८७	२१
दुर्योधनवाक्येन सेन्यानां युद्धसम्पादनं ..	१८३	२६	सुषेणसत्यसेनाभ्यां नकुलस्य युद्धवर्णनं	१८७	२४
कौरवयोधानां समयकरणादि ...	१८४	२	नकुलकृतसत्यसेनबधादि	१८८	७
श्लेषं पुरस्कृत्य कौरवाणां युद्धाय निर्गमनं	१८४	५	भ्रातृबधं दृष्ट्वा दृष्टस्य सुषेणस्य युद्धकरणं	१८८	१०
श्लेषः कथं हत इत्यादि धृतराजप्रश्नः ...	१८४	८	नकुलसाहाय्यार्थं सुतसेनास्य गमनादि	१८८	१३
			नकुलसुतसेनाभ्यां सुषेणस्य युद्धवर्णनं ...	१८८	१६
			नकुलवाच्येन सुषेणबधादि	१८८	२०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
सङ्खल्ययुद्धवर्षनं १८८	१६	२६	त्रैणिवाणेन सुरयवधादि २०६	१८	१८
सङ्खल्ययुद्धवर्षने सञ्चयोक्तिः १८८	१०	२०	सुरयं हत्वा पुनरर्जुनं प्रति त्रैणोर्मनादि २०६	२३	२३
शक्यस्य पाण्डवान् प्रति गमनादि ... १८८	१८	२८	दुर्योधनपृष्टयुष्मयोर्युद्धे सञ्चयोक्तिः ... २०६	२८	२८
शक्ययुद्धे दुर्वासिमित्तकथनं १८८	२३	३३	सङ्खल्ययुद्धवर्षनं २०७	४	४
युधिष्ठिरादिभिः शक्यस्य युद्धकरणं ... १८८	३०	४०	युधिष्ठिरादिभिः शक्यस्य युद्धवर्षनं ... २०७	१३	१३
शक्ययुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्षनं २००	८	१८	शक्यपराक्रमप्रबंधादि २०७	२५	२५
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं भीमादीनां शक्यं प्रति वाणवर्षणं २००	११	२१	सात्यकिशक्ययोर्युद्धवर्षणादि २०७	२६	२६
शक्यसाहाय्यार्थं कृतवर्मादीनामागमनादि २००	१४	२४	मद्रराजं पुरस्कृत्य पाण्डवान् प्रति धैर्यानां गमनादौ सञ्चयोक्तिः २०८	१२	१२
उभयसेनयोः सङ्खल्ययुद्धवर्षनं २००	१६	२६	कृपादोन् प्रति क्रुद्धस्यार्जुनस्य वाणवर्षणं २०८	१५	१५
भीमगदायावर्षणं २००	२८	३८	सङ्खल्ययुद्धवर्षणादि २०८	१८	१८
भीमस्य गदया शक्यासादीनां नाशनादि ... २०१	७	१७	शक्यपराक्रमं वृष्टार्जुनादीन् प्रति युधि ष्ठिरस्य सक्रोधवाक्यं २०८	२६	२६
यन्तारं पतितं वृष्टा शक्यस्य गदायवर्षणादौ सञ्चयोक्तिः २०१	१५	२५	योधान् प्रति युधिष्ठिरस्य शक्ययुद्धप्रतिज्ञा करणं २०८	३	३
गदायुद्धप्रेक्षकाणां शङ्कादिध्वनिवर्षणादि २०१	१८	२८	युधिष्ठिरशक्यसमागमे शङ्कादिध्वनिकथ नादि २०८	८	८
भीमशक्ययोगदायुद्धवर्षणं २०१	२२	३२	शक्ययुधिष्ठिरयोस्तुमुल्ययुद्धवर्षणं ... २०८	१३	१३
भीमगदापीडितस्य शक्यस्यापयानं ... २०२	८	१८	भीमं प्रति दुर्योधनस्य वाणवर्षणादि ... २०८	२०	२०
कौरवाणां पाण्डवान् प्रति गमनादि ... २०२	११	२१	भीमवाणेन दुर्योधनस्य मोहादि ... २०८	२३	२३
दुर्योधनकृतचेकितानवधादि २०२	१४	२४	भीमवाणेन दुर्योधनसारथेर्नाशः ... २०८	२४	२४
सङ्खल्ययुद्धवर्षणं २०२	२२	३२	दुर्योधनसाहाय्यार्थं त्रैणसादीनामागम नादि २०८	२६	२६
शक्ययुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्षणं २०३	१	११	युधिष्ठिरस्य कौरवसेन्यनाशनादि ... २०८	३०	३०
युधिष्ठिरं पीडिते सात्यक्यादीनामागमने सञ्चयोक्तिः २०३	१८	२८	शक्ययुधिष्ठिरयोर्युद्धवर्षणं २१०	६	६
भीमादिभिः शक्यस्य युद्धवर्षणं ... २०३	२२	३२	शक्यं गृह्यत्वा त्रैणेरपयानं २१०	१७	१७
शक्यपराक्रमं वृष्टा दुर्योधनस्य चर्षादि २०४	१८	२८	रथान्तरमाहस्य शक्यस्य पुनरागमनं ... २१०	१८	१८
त्रैण्यादिभिरर्जुनस्य युद्धे सञ्चयोक्ति .. २०५	८	१८	पुनः शक्यस्य युधिष्ठिरादिभिर्युद्धे सञ्चयोक्तिः २१०	२१	२१
अर्जुनकृतकौरववसनाशनादि २०५	१८	२८	शक्यवधाद्यं युधिष्ठिरस्य शक्तिवर्षणादि ... २१२	१	१
त्रैण्यर्जुनयोर्युद्धवर्षणं २०५	३०	४०			
त्रैणिपुरययोर्युद्धवर्षणं २०६	१४	२४			

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
शक्तिप्रभाववर्णनादि	२१२	४	गमनं	२१६	८
युधिष्ठिरकृतशस्त्रवधादि	२१२	१३	पलायनपरान् योधान् दृष्ट्वा धारयि मति		
युधिष्ठिरवाचैः कौरवसैन्यानां प्रादि ...	२१२	२३	दुर्योधनवाक्यं	२१६	१०
भ्रातृवधं दृष्ट्वागतस्य ब्रह्मानुजस्य नागादि	२१२	२६	भीमेन कौरवसैन्यानां युद्धवर्णनं	२१६	२०
ब्रह्मानुजस्य वधं दृष्ट्वा कौरवसैन्यानां पला			भीमेनैकविंशतिवहस्रपदातिनाशक्यनादि	२१६	२८
यनं	२१३	१	पलायने कृतमुद्धि सैन्यं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य		
हार्दिकसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	२१३	५	निवारणवाक्यं	२१७	५
विरथं हार्दिकं रथमिराय कृपस्त्रापयानं	२१३	१२	दुर्योधनवाक्येन सैन्यानां पुनरागमनादि	२१७	१४
शस्त्रे हते पराशुखं खड्गं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य			पाण्डवान् प्रति ब्राह्मणगमनादौ		
गमनादि	२१३	१६	सञ्जयोक्तिः	२१७	३०
पुनःकृतवर्षण आगमनं	२१३	१८	ब्राह्मणस्य प्रभाववर्णनादि	२१७	२२
युधिष्ठिरवाणपीडितं हार्दिकं शृणुत्वा			ब्राह्मणभयान् पाण्डवसैन्यानां पलायनादि	२१६	२७
द्वैपेय्यपयानादि	२१३	२१	पाण्डवसैन्यभङ्गं दृष्ट्वा कौरवाणां शङ्कादि		
शस्त्रे हते पाण्डवानां शङ्कावाहनादि ...	२१३	२४	वादनं	२१७	२८
युधिष्ठिरनागार्थं ब्रह्मवसानां निर्गमनादौ			कौरवीयशङ्काध्वनिं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नस्य		
सञ्जयोक्तिः	२१३	२७	नादि	२१८	१
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थमर्जुनादीनामागमनं	२१४	३	ब्राह्मणधृष्टद्युम्नोर्युद्धवर्णनं	२१८	२
ब्रह्मवसानामाक्रोशवाक्यं	२१४	८	धृष्टद्युम्नं पीडितं दृष्ट्वा भीमादीनामागमनं	२१८	१०
पाण्डालादिभिः ब्रह्मवसानां प्रादि	२१४	१०	धृष्टद्युम्नगदया ब्राह्मणागस्य नागादि ...	२१८	१४
बलसयं दृष्ट्वा दुर्योधनं प्रति शकुनिवाक्यं	२१४	१४	सात्यकिशपेन ब्राह्मणस्य नागादि ...	२१८	१७
दुर्योधनशकुन्योक्तप्रत्युत्तौ	२१४	१८	कौरवसैन्यभङ्गे सञ्जयोक्तिः	२१८	२०
शकुनिवाक्येन दुर्योधनस्य युद्धार्थं निर्गम			सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा कृतवर्षणभागमनादि ...	२१८	२१
नादि	२१४	२२	कृतवर्षणसात्यक्योर्युद्धवर्णनं	२१८	२८
शकुलयुद्धवर्णनं	२१४	२३	विरथं कृतवर्षणं शृणुत्वा कृपस्त्रापयानं	२१८	१८
शस्त्रे हते कौरवविमुखादौ सञ्जयोक्तिः	२१५	८	दुर्योधनवसानां पलायनादि	२१८	२०
कौरवसैन्यानां पलायनादिकथनं	२१५	१६	सैन्यभङ्गं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य पाण्डवान् प्रत्या		
पाण्डवानां कौरवसैन्याभिगमनादि	२१५	२०	गमनादि	२१८	१२
पाण्डवादीनां परस्परकथोपकथनं	२१५	२२	दुर्योधनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	२१८	२८
पराशुखयोधान् प्रत्यर्जुनादीनां शृणुत्वाऽभि			युधिष्ठिरादिभिर्दुर्योधनस्य युद्धवर्णनं	२२०	६

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
त्रैलोक्यभोग्योर्ध्ववर्णनं	२२०	१७	योधानां गमनं	२२५	४
शकुनियुधिष्ठिरयोर्ध्ववर्णनं	२२०	२०	उद्यतकार्मुकान् योधान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्य		
कनकवर्णादिभिः सात्यक्यादीनां युद्धवर्णनं	२२०	२८	र्जुनवाक्यं	२२५	७
कौरवबलभङ्गादौ सञ्जयोक्तिः ...	२२१	१८	दुर्योधनादीनां निन्दारूपमर्जुनवाक्यं	२२५	१२
कौरवैर्युधिष्ठिरस्य युद्धवर्णनं	२२१	२३	अर्जुनस्य दुर्योधनसैन्यमध्यप्रवेशे सञ्जयोक्तिः	२२६	१७
युधिष्ठिरसाहाय्यार्थं त्रिखण्डप्रभृतीनामा			पार्यशायकैर्द्विगाच्छादनादि	२२६	१७
गमनं	२२१	२८	अर्जुनवाक्येन कौरवसेनानाशनादि ...	२२६	२४
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२२२	१	अर्जुनयुद्धे सञ्जयोक्तिः	२२६	३०
सुरारूपे युद्धे वर्त्तमाने देविकाद्युत्पात			अर्जुनभयात् कौरवसैन्याभां पलायनादि	२२७	२
क्षयनं	२२२	८	सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२२७	१३
सैनिकान् प्रति शकुनिवाक्यादि ...	२२२	१३	धृष्टद्युम्नदुर्योधनयोर्ध्ववर्णनं	२२७	१७
शकुनिवाक्येन पाण्डवीयबलभङ्गादि ...	२२२	१८	विरथस्य दुर्योधनस्यापघानं	२२७	२२
भग्नं स्वबलं दृष्ट्वा सहदेवं प्रति युधिष्ठिर			भीमस्य गदाघुद्धवर्णनं	२२७	२८
वाक्यं	२२२	२१	युधिष्ठिरादीनां गजानीकनाशनादि ...	२२८	५
युधिष्ठिरवाक्येन शकुनिं प्रति सहदेवस्य			दुर्योधनं दृष्ट्वा कौरवाणां परस्परवाक्यं	२२८	८
गमनादि	२२२	२५	अश्वत्थामादीनां शकुनिसभीपगमनादि ...	२२८	१५
धौवलबभ्रुः सहदेवबलानां युद्धवर्णनं ...	२२२	२८	धृष्टद्युम्नादीनां कौरवबलनाशनादि ...	२२८	१७
पाण्डवानीकं प्रति शकुनेरागमनादौ			सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२२८	२२
सञ्जयोक्तिः	२२३	१८	अश्वत्थामादीनां दुर्योधनान्वेषणादि ...	२२८	३०
वाण्डवीययोधानां परस्परवाक्यादि ...	२२३	१८	अर्जुनादिभिर्गजानीकनाशनादौ सञ्जयोक्तिः	२२८	४
धृष्टद्युम्नं प्रति शकुनेर्गमनादि	२२३	२४	भीमं प्रति दुर्योधनभ्रातृणामागमनादि	२२८	६
सङ्कुलयुद्धवर्णनं	२२३	२६	दुर्योधनभ्रातृणां नामकथनादि ...	२२८	७
पाण्डवैः कौरवबलनाशनादौ सञ्जयोक्तिः	२२४	२३	दुर्भर्षणादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं ...	२२८	१०
कानु राजा इत्यादि योधान् प्रति शकुनि			श्रुतान्तप्रभृतीनां दुर्योधनभ्रातृणां		
वाक्यं	२२४	२५	क्रमेण नाशकथनं	२२८	१४
शकुनिं प्रति योधानां वाक्यं	२२४	२६	श्रुतवर्षभोग्योर्ध्ववर्णनं	२२८	२४
दुर्योधनसमीपे शकुनेर्गमनं	२२४	२८	भीमकृतश्रुतवर्षवधादि	२३०	४
दुर्योधनं प्रति शकुनिवाक्यं	२२५	१	श्रुतवर्षवधं दृष्ट्वा कौरवाणां भीमावरणं	२३०	६
शकुनिवाक्येन पाण्डवान् प्रति धृतराष्ट्रकार्मुकाणां			भीमनाशितसैन्यानां सञ्जाकथनादि ...	२३०	१०

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
दुर्योधनावस्थाने सञ्जयोक्तिः	२३०	१७	पाण्डवानां शङ्खवादनादि	२३४	२०
दुर्योधनं दृष्ट्वाऋजुं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२३०	१८	श्लेषपर्वान्तर्गतद्वन्द्वप्रवेशपर्वारम्भः ...	२३४	२३
श्रीकृष्णं प्रत्याऋजुनवाक्यं	२३०	२८	पाण्डवान् प्रति सौबलवसानां गमने सञ्ज		
ऋजुनस्य कौरवावशिष्टबलानां संख्याकथनं	२३१	१	योक्तिः	२३४	२४
कौरवाणां नाशार्थमऋजुनप्रतिज्ञा ...	२३१	५	ऋजुनकृतधौवलवधादि	२३४	२५
दुर्योधनबलं प्रति श्रीकृष्णस्य रथप्रवेणमदि	२३१	१३	शेषान् योधान् प्रति दुर्योधनवाक्यं ...	२३४	२८
सुदर्शनादिभिर्भीमादीनां युद्धवर्णनं ...	२३१	१७	कौरवमर्षसैन्यानां नाशकथनादि ...	२३५	५
सुशर्माऋजुनयोर्युद्धवर्णनं	२३१	२७	मर्षसैन्यनाशं दृष्ट्वा दुर्योधनस्य भोहादि	२३५	१०
ऋजुनकृतसुशर्मावधादि	२३२	२	किन्तु शेषमभूदिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२३५	१४
सुदर्शनादिभिर्भीमस्य युद्धवर्णनं ...	२३२	५	अवशिष्टकौरवबलकथनादौ सञ्जयोक्तिः	२३५	१७
सहदेवं प्रति सौबलस्यागमने सञ्जयोक्तिः	२३२	१६	दुर्योधनस्य द्वन्द्वप्रवेशाभिप्रायकथनादि	२३५	२१
भीमसहदेवौ प्रत्युलूकस्य वाणवर्षणं ...	२३२	१८	सञ्जयं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२३६	१४
मङ्गलयुद्धवर्णनं	२३२	१८	दुर्योधनस्य द्वन्द्वप्रवेशादि	२३६	१८
हतसैन्यैरायोधनाच्छादनकथनं ...	२३२	२७	द्वन्द्वप्रवेशं श्रुत्वा द्रौणिष्विलापवाक्यं ...	२३६	२५
शकुनिवाणपीडितं सहदेवं दृष्ट्वा भीमेन			मर्षसैन्यबधं श्रुत्वा योषितां विलापादि ...	२३७	१
कौरवसैन्यनिवारणादि	२३३	२	राजदारान् गृहीत्वा दुर्योधनामात्यानां		
भीमभयात् द्रवतो योधान् दृष्ट्वा दुर्योधन			मगरगमनादि	२३७	५
वाक्यं	२३३	५	विद्रवतः मर्षान् दृष्ट्वा युयुत्सेस्त्रिणादि	२३७	१३
दुर्योधनवाक्येन सैन्यानां प्रत्यागमनादि	२३३	७	युधिष्ठिरानुज्ञया राजद्वारैः सह युयुत्सेर्ह		
मङ्गलयुद्धवर्णनं	२३३	१०	स्त्रिणापुरागमनं	२३७	२०
सहदेववाणेन लूकस्य वधादि	२३३	१६	तद्विवभीययुद्धतत्तान्तश्रवणार्थं युयुत्से प्रति		
पुत्रबधं दृष्ट्वा शकुनेर्विदुरवाक्यस्मरणादि	२३३	१८	विदुरवाक्यं	२३७	२४
शकुनिमहदेवयोर्युद्धवर्णनं	२३३	२०	दुर्योधनापक्रमणादौ युयुत्सेवाक्यं ...	२३७	२६
शकुनिं सभयं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनादि	२३३	२७	युयुत्से प्रति विदुरवाक्यं	२३८	१
यूतमनस्य शकुनिं प्रति सहदेवस्य परुष			दुःखितस्य विदुरस्य प्रवेशादि	२३८	६
वाक्यं	२३४	४	अवशिष्टाः कृतवर्मादयः किमकुर्वन्ति		
सहदेवशकुन्योर्युद्धवर्णनं	२३४	८	धृतराष्ट्रप्रश्नः,	२३८	१२
सहदेववाणेन शकुनिवधादि	२३४	१५	द्रौणिप्रभतीनां त्रयाणां द्वन्द्वसमीपगमनादौ		
शकुनिं हतं दृष्ट्वा कौरवाणां पलायनं ...	२३४	१८	सञ्जयोक्तिः	२३८	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरादीनां दुर्योधनान्वेषणं ...	२३८	१६	शस्यपर्वान्तर्गतगदायुद्धपर्वारम्भः ...	२४३	८
द्वन्द्वनिमज्जन्तं दुर्योधनं प्रति कृपद्रौणिकत वर्षणां वाक्यं	२३८	२१	भर्त्सितो दुर्योधनः किमत्रवीदित्यादि धृत राष्ट्रप्रश्नः	२४३	९
कृपादीन् प्रति दुर्योधनवाक्यं	२३८	२६	दुर्योधनस्य हृदान्निर्गमनादौ सञ्जयोक्तिः	२४३	१५
द्रौणिमाहसवाक्ये सञ्जयोक्तिः	२३९	१	हृदान्निर्गत्य युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२४३	१७
तस्मिन् द्वन्द्वे जलपानार्थं व्याधानामागमनं	२३९	५	दुर्योधनस्य विकृत्यनवाक्यं	२४३	२२
व्याधानां तद्द्रष्टवचनश्रवणादि	२३९	७	एकैकेन युद्धार्थं दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिर वाक्यं	२४४	३
रहोवचनं श्रुत्वा लुम्बकानां पाण्डवीयशिवि रागमनादि	२३९	१७	गदायुद्धकरणार्थं दुर्योधनवाक्यं	२४४	७
भीममेनं प्रति लुम्बकानां दुर्योधनवृत्तान्तं कथनं	२३९	२२	मां योधयेत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं ...	२४४	१३
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य दुर्योधनस्य हृद प्रवेशादिकथनं	२३९	२५	दुर्योधनस्य गदाग्रहणादौ सञ्जयोक्तिः ...	२४४	१५
युधिष्ठिरादीनां दैपायनद्वन्द्वसमीपगम नादि	२३९	२८	पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य सक्रोधवाक्यं	२४४	२६
तुमुलशब्दं श्रुत्वा दुर्योधनं विश्वाय कृपादौ नामपयानादि	२४०	१३	गृहीतगदस्य दुर्योधनस्य शोभाकथने सञ्जयोक्तिः	२४४	२७
कृपादीनामपयानादौ सञ्जयोक्तिः ...	२४०	२२	दुर्योधन युधिष्ठिरयोरुक्तिप्रत्युक्ती ...	२४५	१
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	२४०	२४	दुर्योधनस्य वर्मादिग्रहणे सञ्जयोक्तिः ..	२४५	१२
दुर्योधननाशोपायकथने वासुदेववाक्यं	२४०	२८	पाण्डवान् प्रति दुर्योधनस्य विकृत्यनवाक्यं	२४५	१४
श्रीकृष्णवाक्येन दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये सञ्जयोक्तिः	२४१	८	युधिष्ठिरवाक्येन सहदेवक्रोधे सञ्जयोक्तिः	२४५	२३
दुर्योधनान्वेषणं युधिष्ठिरवाक्यं ...	२४१	११	युधिष्ठिरं प्रति क्रुद्धस्य श्रीकृष्णस्य वाक्यं ...	२४५	२४
युधिष्ठिरवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनः तत्र सञ्जयोक्तिः	२४१	२९	श्रीकृष्णं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं ...	२४६	९
युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२४१	३०	श्रीकृष्णकृतवृकोदरसम्माने सञ्जयोक्तिः	२४६	१४
युधिष्ठिरदुर्योधनयोः संवादः	२४२	४	भीमप्रसंगरूपं श्रीकृष्णवाक्यं	२४६	१५
द्वन्द्वप्रवेशपर्वसमाप्तिः	२४३	७	युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं ...	२४६	२२
			गृहीतगदयोर्भीमदुर्योधनयोः समागम कथनं	२४६	२८
			दुर्योधनं प्रति भीमवाक्यं	२४७	४
			भीमं प्रति दुर्योधनस्य विकृत्यनवाक्यं ...	२४७	१४
			गदायुद्धस्य बलरामस्यागमनादौ सञ्जयोक्तिः	२४७	२२

प्रकरणं	एछे	पंक्तौ	प्रकरणं	एछे	पंक्तौ
बलरामं प्रति युधिष्ठिरादीनां वाक्यं ...	२४७	२४	भार्यासु समं वर्त्तस्वेति चन्द्रं प्रति दक्षवाक्यं	२५०	६
श्रीकृष्णं प्रति बलरामस्य गदायुद्धदर्शनाभि प्रायवाक्यं	२४७	२६	रोहिण्यासक्तं चन्द्रं दृष्ट्वा पुनश्चन्द्रपत्नीनामा गमनादि	२५०	८
भीमदुर्योधनयोर्दुष्कृत्यागमनादिकथनं	२४७	२८	दक्षशापेन चन्द्रस्य यक्षरोगावेशादिकथनं	२५०	१५
युधिष्ठिरादिभिर्बलरामस्यान्तिक्रानादि कथनं	२४७	२८	चन्द्रे लीयमाणे श्रापधमभवे जाते प्राणिषु यादि	२५०	१८
बलरामागमने वैशम्पायनं प्रति जनमेजय प्रश्नः	२४८	१५	चन्द्रमुखात् श्रापवृत्तान्तं श्रुतवतां देवानां दक्षं प्रति वाक्यं	२५०	२०
श्रमार्थं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्य गमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२४८	१८	देवान् प्रति दक्षवाक्यं	२५०	२७
प्रत्यागतस्य श्रीकृष्णस्य पाण्डवबलविभा गादि	२४८	२३	दक्षवाक्यं श्रुत्वा सोमस्य प्रभासतीर्थस्नाना दिना श्रापमोचनादि	२५१	२
कौरवबलविभागार्थं रामे वदति तदकरणेन बलदेवक्रोधादिं	२४८	२५	चन्द्रं प्रति दक्षस्योपदेशवाक्यं	२५१	५
तीर्थयात्रापकरणयमार्थं प्रेष्यान् प्रति बलरामवाक्यं	२४८	३०	बलदेवस्य चमसोद्भेदतीर्थगमनादिकथनं	२५१	११
बलदेवतीर्थयात्रागमनकथनादि ...	२४८	४	बलरामस्य चितोदपानतीर्थगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२५१	१६
बलदेवस्य नानाविधद्रव्यदानकथनं ...	२४८	८	चितस्य कूपपतनादिवृत्तान्तश्रवणार्थं जनमे जयप्रश्नः	२५१	२०
सारस्वतादितीर्थानां गुणोत्पत्तिश्रवणार्थं जनमेजयप्रश्नः	२४८	२२	चितस्य कूपपतनोपाख्यानकथने वैशम्पाय नोक्तिः	२५१	२३
तीर्थमाहात्म्यकथनार्थं वैशम्पायनप्रतिज्ञा	२४८	२४	पशून्लब्ध्वा एकतद्वितचितानां भ्रातृणां प्राचीदिग्गमनादि	२५२	४
प्रभासतीर्थस्नानेन यक्षिणश्चन्द्रस्य श्राप मोचनादि	२४८	२५	चितस्य कर्मठत्वममहमानयोरेकतद्वितयो स्निताकथनादि	२५२	७
सोमः कथं यक्षणा यस्त इत्यादि जनमेजय प्रश्नः	२४८	२७	पथि वृक्तं दृष्ट्वा भयात्तितस्य कूपे पतनादि	२५२	१०
सोमाभिश्चापवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२४८	२८	पतितं चितं ज्ञात्वा भ्रात्रोर्ममनादि ...	२५२	१३
तत्र पत्नीषु मध्ये रोहिण्यां सोमस्य प्रीति कथनं	२५०	१	कूपे पतितस्य चितस्य चेष्टाकथनादि ...	२५२	१६
पितरं दक्षं प्रति चन्द्रपत्नीनां वाक्यादि ...	२५०	४	कूपमध्ये चितस्य यज्ञकरणादि ...	२५२	१८
			चितस्य शब्दं श्रुत्वा देवानामुदेगादि ...	२५२	२२

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पुनः शब्दं श्रुत्वा देवान् प्रति वृषस्यतिवाक्यं	२५२	२४	सप्तसरस्वतीसंयोगेन हिमालये सारस्वततीर्थं		
चित्तस्य समीपे देवानां गमनादि	२५२	२६	कथनं	२५६	१८
देवानां वरेण कृपाक्षितस्त्रोत्यानादि	२५३	१	मङ्गणकस्य सिद्धिवृत्तान्तकथनं	२५६	२१
एकतद्वितौ भ्रातरौ प्रति चित्तस्याभिशाप			स्त्रीदर्शनेन मङ्गणकस्य प्रस्कन्नाद्रेतात् सप्त		
प्रदानं	२५३	५	पुत्रोत्पत्तिकथनं	२५६	२२
रामस्य विनयनादितोर्थगमनादौ वैशम्पाय			कुशव्रतकरे शाकरसदर्शनेन मङ्गणकस्य		
नोक्तिः	२५३	१२	नृत्यादि	२५६	२८
सुभूमिकतीर्थप्रभावकथनादि	२५३	१४	नृत्यनिवारणार्थं महादेवं प्रति देवादोषां		
रामस्य गान्धर्वतीर्थगमनादिकथनं	२५३	२१	विज्ञापनादि	२५६	३०
रामस्य गर्गस्रोतस्तीर्थगमनादिकथनं	२५३	२५	नृत्यन्तं मङ्गणकं प्रति महादेववाक्यं	२५७	२
रामस्य शङ्खतीर्थगमनादि	२५३	३०	मङ्गणकमहादेवयोरेकप्रत्युक्ती	२५७	५
रामस्य द्वैतवनगमनादि	२५४	८	शिवाङ्गुष्ठास्त्रिगतं भस्म दृष्ट्वा मङ्गणकस्य		
नागवर्त्मतीर्थवृत्तान्तकथनादि	२५४	११	श्रीडादि	२५७	७
रामस्य प्राचीदिग्भववज्रतीर्थदर्शनादि	२५४	१५	महादेवं प्रति मङ्गणकस्य स्तुतिवाक्यं	२५७	८
सरस्वती कथं प्राङ्मुखी निवृत्ता इत्यादि			मङ्गणकं प्रति महादेवस्य वरदानादि	२५७	१५
जनमेजयप्रश्नः	२५४	२०	रामस्य सारस्वतीतीर्थवासदौ वैशम्पायनोक्तिः	२५७	२१
सरस्वतीनिवृत्तिवृत्तान्तकथने वैशम्पाय			रामस्यौशनसतीर्थगमनादि	२५७	२४
नोक्तिः	२५४	२२	औशनसतीर्थस्य कपालमोचननाम्नः कारणादि		
रामस्य नैमिषीयतीर्थदर्शनादि	२५५	८	ज्ञानार्थं जनमेजयप्रश्नः	२५७	२८
सरस्वतीतीर्थवर्णनादि	२५५	१२	कपालमोचननाम्नो वृत्तान्तकथने वैशम्पाय		
वससारस्वतं कस्मात् कस्य मङ्गणकोमुनि			नोक्तिः	२५७	३०
रित्वादि जनमेजयप्रश्नः	२५५	२०	रामस्य रुषङ्गाराश्रमगमनादि	२५८	१५
सप्तसरस्वतीवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२५५	२२	रुषङ्गतनुत्यागवृत्तान्तकथनादि	२५८	१८
सरस्वत्याः सप्तभादि सप्तनामकथनं	२५५	२३	आर्ष्टिषेणः कथं तपस्तपवानित्यादि जनमे		
पुष्करतीर्थे पितामहस्य सतीत्वकथनादि	२५५	२४	जयप्रश्नः	२५८	१
अषिवाक्येन ब्रह्मणः सरस्वतीस्मरणं	२५६	१	आर्ष्टिषेणतपोवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२५८	३
तत्र सरस्वत्याः सप्तभानामप्राप्तादि	२५६	२	मिन्दुद्वीपदेवाद्योक्षपसा ब्राह्मणत्वप्राप्ति		
नैमिषादिषु काञ्चनाद्यादिसरस्वतीवृत्तान्त			कथनं	२५८	१०
कथनं	२५६	५	विश्वामित्रस्य ब्राह्मणत्वप्राप्तिवृत्तान्तकथनं	२५८	११

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
रामस्य वकाशमगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६०	५	नादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६२	२०
दाहभयकस्य वृत्तान्तकथनं	२६०	६	सरस्वतीं प्रति तीर्थसेविनामृषीणां वाक्यं	२६३	८
पशुयाच्चाथं धृतराष्ट्रसमीपगमनादि	२६०	१०	अपिभिराराधितस्य महादेवस्य प्रसादेन		
धृतराष्ट्रवाक्यं श्रुत्वा दाहभयस्य चिन्ता	२६०	१२	सरस्वतीशापमोचनादि	२६३	१३
धृतराष्ट्रराज्यनाशार्थं दाहभयस्य होमकरणादि	२६०	१५	मुनीन् प्रति कुधितानां राक्षसानां वाक्यं	२६३	१७
धृतराष्ट्रं प्रति प्राश्रिकानां राज्यनाशवृत्तान्त			राक्षसभोज्यास्त्रभागकथनादि	२६३	२६
कथनं	२६०	२४	सरस्वतीप्रसादेन राक्षसानामुद्धारः	२६३	२८
वकर्षिप्रसादार्थं धृतराष्ट्रवाक्यं	२६०	२६	किमर्थं शक्रो ब्रह्मवध्यामाप्तवानित्यादिजनमे		
धृतराष्ट्रवाक्येन प्रसन्नस्य वकस्य राज्यं मोच			जयप्रश्नः	२६४	३
यित्वा गमनादि	२६०	३०	शक्रस्य ब्रह्मवध्याप्राप्त्युपाख्यानकथने वैशम्पाय		
तस्मिन् तीर्थेऽसुरचर्यार्थं वृहस्यतेक्षपस्यर्था			नोक्तिः	२६४	४
कथनादि	२६१	३	बलदेवस्य तप्तोर्यगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२६४	१७
तस्मिन् तीर्थे ययातियज्ञकथनादि	२६१	७	कुमारस्याभिषेकादिश्रवणार्थं जनमेजय		
वशिष्ठस्यापवाहोऽभौ भीमवेगः कथमित्यादि			प्रश्नः	२६४	२५
जनमेजयप्रश्नः	२६१	१७	कार्तिकेयजन्मवृत्तान्तकथने वैशम्पाय		
विश्वामित्रवशिष्ठयोर्विरतादौ वैशम्पाय			नोक्तिः	२६४	२८
नोक्तिः	२६१	१८	कुमारदर्शनार्थं महादेवप्रभृतीनामागम		
वशिष्ठानयनार्थं विश्वामित्रस्य चिन्ताकथनं	२६१	२७	नादि	२६५	१८
विश्वामित्रस्य सरस्वतीस्मरणादि	२६१	२८	कार्तिकेयं दृष्ट्वा महादेवस्य विकर्कः	२६५	२८
सरस्वतीं प्रति वशिष्ठानयनार्थं विश्वामित्र			चतस्रामूर्त्तिः प्रकल्प्य कुमारस्य ब्रह्मादीन्		
वाक्यं	२६२	३	प्रति गमनादि	२६६	२
विश्वामित्रवाक्येन सरस्वत्यास्मिन्नादि	२६२	५	ब्रह्माणं प्रति महादेवादीनां वाक्यं	२६६	८
सरस्वतीं प्रति वशिष्ठवाक्यं	२६२	१०	कार्तिकेयस्याधिपत्यदानार्थं ब्रह्मणस्मिन्ना	२६६	११
कूलापहारिणोऽस्मानस्य वशिष्ठस्य सरस्वती			कार्तिकेयाभिषेकार्थं ब्रह्मादीनां सिमालया		
स्तुतिरूपवाक्यं	२६२	१५	गमगादि	२६६	१६
श्यानीतं वशिष्ठं दृष्ट्वा विश्वामित्रस्य खड्गान्धेव			कार्तिकेयाभिषेकमहेत्सवे देवादीनामा		
णादि	२६२	२०	गमने वैशम्पायनोक्तिः	२६६	२०
सरस्वतीं प्रति विश्वामित्रस्य शापवाक्यं	२६२	२३	ब्रह्मादीनां स्कन्दपारिषददानादि	२६७	१२
विश्वामित्रशापेन सरस्वत्याः प्रोक्षितवह			यमादीनां कार्तिकेशानुचरदानं	२६७	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
कार्तिकेयस्य सैन्यानां नामकथनं ...	२६८	१४	नोक्तिः	२७५	१२
नामाविध्वक्त्राणां सैन्यानां नामकथनं ...	२६९	८	वदरपाचनतीर्थवृत्तान्तकथने कन्यायाः शक्र		
स्कन्दसैन्यानां प्रहरणादिनामकथनं ...	२७०	७	निमित्तप्रतकथनं	२७५	१३
कुमाराभिषेकं दृष्ट्वा सैन्यानां नृत्यादि ...	२७०	१०	वशिष्टरूपेण कन्यासमीपे शक्रस्यागमनादि	२७५	१६
मातृगणकथनप्रतिज्ञायां वैशम्पायनोक्तिः	२७०	१७	वशिष्टरूपधारिणं शक्रं प्रति कन्यायावाक्यं	२७५	२०
मातृणां प्रभावत्यादिनामकथनं ...	२७०	१९	कन्यां प्रति शक्रस्य वाक्यं	२७५	२३
मातृणां विह्वलितरूपवर्णनादि ...	२७१	१७	पञ्चवदरपाकार्थं कन्यां प्रति शक्रवाक्यादि	२७५	२७
कुमाराय शक्रस्य शस्त्रदानादि ..	२७१	३०	प्रीतस्य शक्रस्य कन्यां प्रति वरदानादि ...	२७६	१०
कार्तिकेयाय महादेवस्य सेनादानादि ...	२७२	२	वदरपाचनतीर्थवृत्तान्तस्य प्रकारान्तर		
स्वप्नप्रभृतीनां वैजयन्त्यादिदानं ...	२७२	५	कथनं	२७६	१४
देवमेनाः प्राप्तस्य स्कन्दस्य प्रभावर्णनं ...	२७२	१०	वदरपाचनतीर्थवासफलकथनादि ...	२७७	९
दैत्यविनाशाय कार्तिकेयस्य गमनं ...	२७२	११	कन्यायाजन्मवृत्तान्तश्रवणार्थं जनमेजयप्रश्नः	२७७	१५
देवादोनां कार्तिकेयस्तवादि	२७२	१५	श्रुतावतीजन्मवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२७७	१६
कार्तिकेयं दृष्ट्वा दैत्यानां बलायनं ...	२७२	२३	बलरामस्येन्द्रतीर्थगमनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७७	२२
कार्तिकेयस्य तारकप्रभृतिदैत्यनाशनं ...	२७२	२९	रामतीर्थवृत्तान्तकथनादि	२७७	२६
कार्तिकेयभयादाणस्य क्रौञ्चपर्वतस्थितिः	२७३	८	आदित्यतीर्थवृत्तान्तकथनादि	२७८	७
क्रौञ्चपर्वतं प्रति कार्तिकेयस्य शक्तित्यागादि	२७३	१०	आदित्यतीर्थे देवलवासादौ वैशम्पायनोक्तिः	२७८	१६
कार्तिकेयस्य क्रौञ्चपर्वतभेदनादि ...	२७३	१९	देवलप्रशंसाकथनादि	२७८	१७
देवानां दुन्दुभिवादनादि	२७३	२१	देवलाश्रमे जैगीषव्यस्य मुनेरागमनादि ...	२७८	२०
रामस्य तैजसतीर्थगमनादि	२७४	१	जैगीषव्यं प्रति देवलस्य मानसिकचिन्तायाः		
अपाम्पतेरभिषेकश्रवणार्थं जनमेजयप्रश्नः	२७४	७	कथनं	२७८	२७
वरुणाभिषेकवृत्तान्तकथनार्थं वैशम्पायनोक्तिः	२७४	११	जलानयनार्थं समुद्रगतस्य देवलस्य जैगीषव्य		
वरुणं प्रति देवतानां वाक्यं	२७४	१२	दर्शनं	२७८	३०
जलाधिपत्ये वरुणाभिषेकादि	२७४	१६	तत्र जैगीषव्यदर्शनेन देवलस्य चिन्तादि ...	२७९	१
बलरामस्याग्नितीर्थगमनादि	२७४	१९	जैगीषव्यस्य तपःप्रभावं दृष्ट्वा देवलस्य विस्म		
किमर्थमग्निः प्रनष्ट इत्यादि जनमेजयप्रश्नः	२७४	२३	यादि	२७९	४
अग्निप्रनाशवृत्तान्तकथने वैशम्पायनोक्तिः	२७४	२४	देवलस्य ब्रह्मपत्त्रिणाञ्चोक्तिप्रत्युक्ती ...	२८०	१
ब्रह्मयोनितीर्थवृत्तान्तकथनं	२७४	२९	देवलं प्रति सिद्धानां वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	२८०	४
रामस्य वदरपाचनतीर्थगमनादौ वैशम्पाय			सिद्धानां वाक्येन देवलस्य पुनराक्रमगमनादौ		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वैशम्पायनोक्तिः	२८०	७	जिज्ञासा	२८३	२६
आश्रमस्थं जैगोषस्थं प्रति देवत्ववाक्यं ...	२८०	१०	कुरुक्षेत्रवृत्तान्तकथने मुनीनां वाक्यं ...	२८३	२७
देवत्वं प्रति जैगोषस्थस्य योगोपदेशादि ...	२८०	११	दृष्टकुरुराजयोक्तप्रत्युक्ती ...	२८३	२८
रामस्य तीर्थगमने वैशम्पायनोक्तिः ...	२८०	२८	शक्रं प्रति देवानां वाक्यं	२८४	३
कथं द्वादशवार्धिक्यामनावृष्ट्याः सारस्वतो			कुरुराजं प्रति शक्रवाक्यं ...	२८४	५
मुनिरध्यापयामास इति जनमेजयप्रश्नः	२८१	२	कुरुक्षेत्रस्थानुमाहात्म्यकथनं ...	२८४	१०
द्वादशवार्धिक्यामनावृष्टिवृत्तान्तकथने वैशम्पाय			कुरुक्षेत्रस्थाननिर्णयकथनादि ...	२८४	१८
नोक्तिः	२८१	२	रामस्य कुरुक्षेत्राश्रमदर्शनादौ वैशम्पाय		
तत्र पुत्रं मृच्छीत्वा दधीचमुनिं प्रति सरस्वतो			नोक्तिः	२८४	२२
नदीवाक्यं	२८१	८	रामं प्रति मुनीनामःश्रमवृत्तान्तकथनं ...	२८४	२५-
पुत्रं लब्ध्वा सरस्वतीं प्रति मुनेर्वरदानादि	२८१	१३	रामस्य मित्रावरुणाश्रमगमनादि ...	२८५	५
दधीचमुनिकृतसरस्वतीस्तुतिः	२८१	१६	रामस्य समोपे नारदस्यागमनं ...	२७५	८
देवासुरधंषामे देवानां दधीचास्त्रिप्रार्थनादि	२८१	२२	कुरुक्षेत्रयुद्धवृत्तान्तश्रवणार्थं नारदं प्रति		
द्वादशवार्धिक्यामनावृष्ट्यां कुधात्तानां ऋषीणां			रामवाक्यं	२८५	१४
पलायनादि	२८२	४	रामं प्रति नारदस्य भोगादीनां मरणकथनं	२८५	१७
ऋषिभिः सप्त सारस्वतमुनेरुक्तिप्रत्युक्ती ...	२८२	१३	कौरवबलावशिष्टानां कृपादीनां नामकथनं	२८५	२०
कथं कुमारी भगवन् तपोयुक्ता इत्यादि जनमे			दुर्योधनभोमयोर्दुःखस्थले रामस्य गमनार्थं		
जयप्रश्नः	२८२	२३	नारदवाक्यं	२८५	२२
गर्गस्य मनसा सुतोत्प्रत्यादौ वैशम्पायनोक्तिः	२८२	२५	रामस्यानुयायिविमर्जनादौ वैशम्पायनोक्तिः	२८५	२७
गर्गकन्यायास्तपश्चरणादिकथनं ...	२८२	२७	रामस्य सरस्वतीमाहात्म्यकथनं ...	२८५	२८
परलोकं गन्तुमुद्यतां कुमारीं प्रति नारद			गदायुद्धदर्शनार्थं रामस्यागमनं ...	२८६	२
वाक्यं	२८३	३	रामे मन्त्रिहिते दुर्योधनः कथं भोमं प्रत्य		
गालवपुत्रेण समं कृत्वा कुमार्यां विवाहादि	२८३	६	युध्यतेति धृतराष्ट्रप्रश्न	२८६	६
गालवां प्रति कुमारीवाक्यं	२८३	११	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयवाक्यं	२८६	७
कुमारीतीर्थवासफलकथनं	२८३	१३	युधिष्ठिरं प्रति रामस्य वाक्यं	२८६	८
रामस्य मुनीन् प्रति कुरुक्षेत्रयुद्धवृत्तान्त			रामवाक्येन सर्वेषां समन्वयसङ्कागमनादि	२८६	१५
कथनं	२८३	२०	गदाधारिणोर्भोमदुर्योधनयोः प्रभाकथनं	२८६	२३
रामं प्रति मुनीनां वाक्यं	२८३	२३	दुर्योधनभोमयोः परस्परराज्ञानादि ...	२८६	२८
किमर्थं कुरुष्व कष्टमित्यादि रामस्य			भोमदुर्योधनयोर्दुःखवर्णनं	२८७	१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरं प्रति दुर्योधनवाक्यं	२८७	१८	देवादीनां स्वस्थानगमनादि ...	२८३	३०
युद्धदर्शनामुपवेशनादि ...	२८७	२२	तं पतितं वृष्ट्वा पाण्डवानां हर्षादौ		
वाग्युद्धादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	२८७	२८	सञ्जयोक्तिः ...	२८४	४
धृतराष्ट्रस्थानुतापवाक्यं ...	२८७	२८	पतितं दुर्योधनं प्रति भीमस्य पुरुषवाक्यं	२८४	६
दुर्योधनस्य भीमाङ्गानादौ सञ्जयोक्तिः	३८८	३	भीमस्य पादेन दुर्योधनशिरःस्पर्शादि ...	२८४	८
तदा निर्घातवाताद्यनिमित्तकथनादि ...	२८८	५	दुर्योधनं प्रति पुनर्भीमवाक्यं ...	२८४	१०
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य साहसवाक्यं ...	२८८	१२	युधिष्ठिरादीन् प्रति भीमस्य सहर्षवाक्यं	२८४	१३
द्रौपदीसभामयनाद्यनूय दुर्योधनं प्रति			भीमं प्रति युधिष्ठिरस्य वाक्यं ...	२८४	१८
भीमस्य सक्रोधवाक्यं ...	२८८	२६	दुर्योधनं प्रति युधिष्ठिरस्य सन्तापवाक्यं	२८४	२५
भीमं प्रति दुर्योधनस्य सक्रोधवाक्यं ...	२८८	४	युधिष्ठिरत्रिलापे सञ्जयोक्तिः ...	२८५	६
दुर्योधनवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां तत्प्रसंगं ...	२८८	८	अधर्मेण हतं वृष्ट्वा रामः किमत्रवोदिति		
भीमदुर्योधनयोगदायुद्धारम्भे सञ्जयोक्तिः	२८८	१५	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२८५	८
भीमस्य मण्डलादिगतिकथनादि ...	२८०	१	शिरस्यभिहतं वृष्ट्वा रामस्य क्रोधे सञ्जयोक्तिः	२८५	१०
भीमदुर्योधनयोस्तुमुलगादायुद्धवर्णनं ...	२८०	८	भीमनिन्दारूपं बलरामवाक्यं ...	२८५	१२
तथोर्ध्वं वृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्ये			क्रुद्धं बलरामं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं ...	२८५	१८
सञ्जयोक्तिः ...	२८१	३०	श्रीकृष्णं प्रति बलदेववाक्यं ...	२८५	२५
भीमदुर्योधनयोर्बलावलकथने वासुदेवोक्तिः	२८२	२	रामस्य क्रोधनिवारणार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ...	२८५	२८
मायायुद्धकरणार्थं अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णोप			श्रीकृष्णं प्रति रामवाक्ये सञ्जयोक्तिः ...	२८६	१
देशः ...	२८२	४	रामस्य द्वारकागमनादिकथनं ...	२८६	५
श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरापराधकथनं ...	२८२	८	चिन्तितं युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं ...	२८६	८
श्रीकृष्णवाक्येनार्जुनस्य वाभारूपोडनादि	२८२	२०	राजमुर्द्ध्वं पादस्पर्शनमसहमानस्य युधि		
उभयोर्विचित्रमण्डलादिगतिकथनं ...	२८२	२१	ष्ठिरस्य वाक्यं ...	२८६	१०
भीमगदया दुर्योधनारुभङ्गादि ...	२८३	१४	युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादौ सञ्जयोक्तिः	२८६	१४
दुर्योधने पतिते उल्कापातादिकथनं ...	२८३	१८	युधिष्ठिरं प्रति चष्टस्य भीमस्य वाक्यं ...	२८६	१७
दुर्योधने पतिते यक्षराक्षसादीनां महानाद			भीमवाक्यानुमोदनेन युधिष्ठिरवाक्यं ...	२८६	२२
कथनं ...	२८३	२१	दुर्योधनं हतं वृष्ट्वा पाण्डवाः किमकुर्वन्तेति		
दुर्योधने पतिते भेर्यादीनां ध्वनिकथनं	२८३	२३	धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	२८६	२५
अहृतोत्पातान् वृष्ट्वा पाञ्चालादीनामुद्वे			पाण्डवानां हर्षादौ सञ्जयोक्तिः ...	२८६	२६
गादि ...	२८३	२८	भीमप्रशंसारूपं वीराणां वाक्यं ...	२८७	१

॥ श्रीमहाभारतीयवृत्तीयखण्डान्तर्गतप्रत्ययपर्यवशीपत्रं ॥

३३

प्रकारयं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकारयं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाञ्चालान् प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	... २८७	११	मयादि	... ३००	३०
दुर्योधननिन्दारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	... २८७	१४	वासुदेवं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	... ३०१	६
अधिलेपवाक्यं श्रुत्वा दुर्योधनस्योत्यानादि	२८७	१७	गान्धार्याः प्रश्नमनार्थं युधिष्ठिरवाक्यं	... ३०१	१४
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनस्य पक्षवाक्यं	... २८७	२१	युधिष्ठिरवाक्येन श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर		
दुर्योधनं प्रति श्रीकृष्णस्य पक्षवाक्यं	... २८८	४	गमनादि	... ३०१	२३
श्रीकृष्णं प्रति दुर्योधनवाक्यं	... २८८	१५	धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा श्रीकृष्णस्य रोदनादि	... ३०१	२८
दुर्योधनं प्रति पुष्यवर्षादौ मञ्जयोक्तिः	२८८	१८	धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	... ३०१	३०
दुर्योधनपूजां दृष्ट्वा चिन्तितान् पाण्डवान्			गान्धारीं प्रति श्रीकृष्णस्योपदेशवाक्यं	... ३०२	२०
प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	... २८८	२४	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	... ३०२	२७
श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा सर्वेषां हर्षादि	... २८९	४	द्वैषाभिप्रायप्रकाशेन धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्ण		
सर्वेषां निवासगमनादौ मञ्जयोक्तिः	... २८९	८	वाक्यं	... ३०३	२
रथादवतीर्थपाण्डवानां दुर्योधनशिविरप्रवे			श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुरादागमनं	... ३०३	७
शादि	... २८९	११	भग्नमक्या दुर्योधनः किमभाषत इत्यादि		
गाण्डीवावतरणार्थमर्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्यं	२८९	१५	धृतराष्ट्रप्रश्नः	... ३०३	१२
श्रीकृष्णवाक्येन मञ्जस्यस्यार्जुनस्य रथादवरो			दुर्योधनस्यसनादौ मञ्जयोक्तिः	... ३०३	१४
हणं	... २८९	१७	मञ्जयस्य दुर्योधनोक्तविलापकथनं	... ३०३	१८
अर्जुनध्वजस्य कपेरन्तर्धानं	... २८९	१८	गान्धारीशोकममूद्य दुर्योधनवाक्यं	... ३०४	१७
अर्जुनरथस्य दाहेण भस्मीभूतत्वकथनं	... २८९	२०	दुर्योधनं हतं श्रुत्वा अश्रत्यामादीनां युद्ध		
भस्मीभूतं रथं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुनवाक्यं	२८९	२२	स्थानगमनं	... ३०४	२७
अर्जुनं प्रति श्रीकृष्णस्य रथदाहकारण			पतितस्य दुर्योधनस्य रूपवर्णनं	... ३०४	३०
कथनं	... २८९	२५	दुर्योधनं प्रत्यश्रत्याम्ना विलापवाक्यं	... ३०५	८
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णस्य सहर्षवाक्यं	... २८९	२८	अश्रत्यामादीन् प्रति दुर्योधनस्य समयोचित		
श्रीकृष्णप्रश्नारूपं युधिष्ठिरवाक्यं	... ३००	६	वाक्यं	... ३०५	१७
युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्यादि	... ३००	१४	अश्रत्यामादीन् प्रति दुर्योधनस्य प्रबोध		
गान्धारीसान्त्वनार्थं श्रीकृष्णस्य हस्तिनापुर			वाक्यं	... ३०५	२४
गमनं	... ३००	१८	दुर्योधनं दृष्ट्वा क्रुद्धस्याश्रत्याम्ना वाक्यं	... ३०५	२८
कथं वासुदेवः प्रेषित इत्यादि जनमेजयप्रश्नः	३००	२२	जलपूर्णकुम्भानयनार्थं रूपं प्रति दुर्योधन		
जनमेजयप्रश्नाभिनन्दनादौ वैशम्पायनोक्तिः	३००	२८	वाक्यं	... ३०६	४
अन्यायहतं दुर्योधनं दृष्ट्वा युधिष्ठिरस्य			कुम्भे आनाते द्वेषपुत्राभिप्रेकार्थं दुर्योधन		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्ता
वाक्यं ३०६	६		प्रसुप्तानां पाण्डवानां नाशं विधास्यामीत्यादि		
दुर्योधनवाक्येनाश्रयत्यान्नः सेनापत्याभिषेकादि ३०६	८		द्रौणिवाक्यं ३११	२३	
गदायुद्धपर्वसमाप्तिः शक्यपर्वसमाप्तिश्च ... ३०६	१२		रात्रौ विश्रामार्थं द्रौणिं प्रति कृपवाक्यं ३१२	५	
—			अश्रयत्यामप्रशंसारूपं कृपवाक्यं ३१२	११	
सौप्तिकपर्वारम्भः ३०७	१		कृपं प्रत्यश्रयत्यान्नः सकोधवाक्यं ३१२	२५	
आश्रयत्यामादीनां श्रिविराभ्यासागमनादौ			दुर्योधनोरुभङ्गमनूद्य द्रौणिवाक्यं ... ३१३	२	
सञ्जयोक्तिः ३०७	२		अश्रयत्यान्नो विकत्यनवाक्यं ३१३	६	
सञ्जयं प्रति धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ... ३०७	८		अश्रयत्यामानं प्रति कृपस्योपदेशवाक्यं ... ३१३	११	
अधर्मेण दुर्योधने हते कृतवर्मादयः किम			सुप्तानां पाण्डवानां बधनिवारणार्थं कृप		
कुर्वन्तेति धृतराष्ट्रप्रश्नः ३०७	१७		वाक्यं ३१३	२०	
पाण्डवभयात् कृतवर्मादीनां वननिवासदौ			पाण्डवकृतान्यायबधमनूद्य द्रौणिवाक्यं ३१३	२८	
सञ्जयोक्तिः ३०७	१८		अश्रयत्यान्नः पाण्डवनाशार्थं गमनादौ		
न्ययोधमूलोपविष्टानां द्रौण्यादीनां कथोप			सञ्जयोक्तिः ३१४	१०	
कथनं ३०८	८		कृपं प्रति द्रौणेः स्वाभिप्रायकथनं ३१४	१३	
कृतवर्माकृपयोर्निद्रादिकथनं .. ३०८	१२		कृतवर्माकृपयोर्द्रौणेरनुगमनादि ... ३१४	१८	
अश्रयत्यान्नोवायसवृत्तन्ययोधस्य दर्शनं ... ३०८	१६		अश्रयत्यान्नः पाण्डवश्रिविरदारदेशे स्थिति		
सुप्तेषु काकेषुलूकस्यागमनादिदर्शनं ... ३०८	१८		कथनं ३१४	२०	
एकेनोलूकेन बह्ववायसनाशदर्शनादि ... ३०८	२१		द्रौणिमवस्थितं वोच्य भोजकृपौ किमकुर्व		
उलूककृतसोपधकर्म दृष्ट्वा द्रौणेस्मिन्नादि ३२८	२५		तामिति धृतराष्ट्रप्रश्नः ३१४	२२	
रात्रौः सुप्तानां पाण्डवानां नाशने द्रौणे			कृपकृतवर्माणौ सन्भाव्य द्रौणेर्गमनादौ		
भिश्चयकरणं ३०८	३		सञ्जयोक्तिः ३१४	२३	
कृतवर्माकृपयोः प्रबोधनादि ३०८	८		पाण्डवद्वारपालस्य महादेवस्याश्रयत्यामकृत		
प्रबुद्धौ तौ प्रत्यश्रयत्यान्नोवाक्यं ३०८	८		दर्शनं ३१४	२४	
अश्रयत्यामानं प्रति कृपस्योपदेशवाक्यं ... ३१८	२२		महादेवस्य रूपवर्णनादि ३१४	२५	
दुर्योधननिन्दारूपं कृपवाक्यं ३१०	१६		द्रौणिचिन्तानामस्त्राणां महादेवकृतघामः ३१५	१	
धृतराष्ट्रादीनां समीपगमनार्थं कृपवाक्यं ३१०	२३		कृपवाक्यमनुसृत्य निरायुधस्य द्रौणेर्वाक्यं ३१५	८	
कृपवाक्येनाश्रयत्यामशोकादौ सञ्जयोक्तिः ३१०	२८		दैवेन महादेवस्य तोषार्थं द्रौणेस्मिन्नादि ११५	१७	
कृतवर्माकृपौ प्रत्यश्रयत्यान्नोवाक्यं ... ३१०	२८		महादेवशरणार्थं द्रौणिचिन्तादि ... ३१५	२३	
अश्रयत्यामकृतवर्मानिन्द्रमादि ३११	१८		अश्रयत्यान्नो रथादवतरणादौ सञ्जयोक्तिः ३१५	२८	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अश्वत्यामकृतमहादेवस्तवः	३१५	२८	रागमनं	३१८	१२
अश्वत्यासः समीपे काञ्चनवेद्युत्पत्तिः ...	३१६	१०	युधामन्युं हत्वा सुभान् योधान् प्रति द्रौणे		
तस्यां वेद्यां महाभूतगणोत्पत्तिकथनं ...	३१६	१२	गमनादि	३१८	१४
भूतगणानां रूपादिवर्णनं	३१६	१३	अश्वत्यासो द्रौपदीपुत्रदर्शनादि ...	३१८	२३
द्रौणिभयार्थं भूतगणानां तं प्रति घावनादि	३१७	१५	अश्वत्यामानं प्रति द्रौपदीपुत्राणां वाणवर्ष		
भूतगणान् दृष्ट्वा द्रौणिर्यथाभावकथनादि	३१७	१८	णादि	३१८	२४
खदेहेन होमकरणार्थां द्रौणेरभिप्रायस्य			अश्वत्यामकृतप्रतिविन्ध्यप्रभृतिद्रौपदीपुत्र		
कथनं	३१७	१८	पुत्रवधादि	३१८	२८
महादेवं प्रति द्रौणिवाक्यं	३१७	१३	अश्वत्यामकृतशिखण्डिवधादि	३२०	८
अश्वत्यामानं दृष्ट्वा महादेवस्य वाक्यं ...	३१७	२८	पाण्डवसैन्यानां कालरात्रिदर्शनं ...	३२०	१५
महादेवस्य द्रौणिशरीरावेशादि	३१८	३	द्रौणिकृतपाण्डवीयसङ्गमैत्र्यनाशकथनं ...	३२०	२०
महादेवावेशेन द्रौणेः प्रभांकथनं	३१८	४	निद्रान्धानां सैन्यानां व्याकुलत्वकथनं ...	३२१	४
द्रौणपुत्रे प्रयाते कृपभोजौ न व्यवर्त्ततामित्या			दाः स्यादोनां पलायनादिकथनं	३२१	१७
दि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३१८	७	शिविरात् पलायनपराणां सैन्यानां कृपकृत		
कृपकृतवर्ष्मणोः शिविरद्वारि स्थितिकथने			वर्ष्मभ्यां नाशः	३२१	२२
सञ्जयोक्तिः	३१८	११	कृपकृतवर्ष्मणोः पाण्डवीयशिविरेऽग्निप्रदा		
कृपकृतवर्ष्मणौ प्रति द्रौणिवाक्यं	३१८	१२	नादि	३२१	२५
द्रौणेः पाण्डवशिविरप्रवेशादि	३१८	१५	द्रौणिकृतसङ्गवीर्यनाशादि	३२१	२७
अश्वत्यासो धृष्टद्युम्नगृहागमनादि	३१८	१७	द्रौणिकृतसैन्यद्वेषैः पृथिव्यावरणं	३२१	३०
पादस्पर्शेन धृष्टद्युम्नप्रबोधनादि	३१८	२०	भयार्त्तानां वीराणां विक्रोशादि	३२२	७
उत्तिष्ठन्तं धृष्टद्युम्नं गृहीत्वापाणिभ्यां निष्पे			शोणितमिक्तायां पृथिव्यां रजः शान्तिकथनं	३२२	१४
षादि	३१८	२२	रजन्यद्वेजेन सङ्गमैत्र्यनाशकथनं	३२२	१८
शस्त्रेण नाशार्थं धृष्टद्युम्नस्य द्रौणिं प्रति			नरमांसभोजनार्थं रजःपिशाचानां तत् स्थाना		
प्रार्थना	३१८	२६	गमनं	३२२	२८
धृष्टद्युम्नं प्रति द्रौणिवाक्यं	३१८	२८	रजः पिशाचानां रूपवर्णनं	३२२	२१
धृष्टद्युम्नं हत्वा द्रौणेः शिविरान्तरगमनादि	३१८	२	सर्वान् हत्वा शिविरान्निर्गत्य कृपभोजौ प्रति		
धृष्टद्युम्नं निहतं दृष्ट्वा स्त्रीणां विलापादि	३१८	५	अश्वत्यासोवाक्यं	३२३	३
द्रौणिकृतोत्तमैजानाशादि	३१८	११	प्रागेव द्रौणिरेतत् कथं नाकरोदिति		
उत्तमैजसं हतं मत्वा द्रौणिसमीपे युधामन्यो			धृतराष्ट्रप्रश्नः	३२३	८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पार्थनामसमये कृतमेतदित्यादि मञ्ज			पुत्रादीन् निहतान् दृष्ट्वा युधिष्ठिरसन्नापे		
योक्तिः ३२३	१०		वैशम्पायनोक्तिः ३२७	१	
कृपादीनां चथाणां हर्षेणालिङ्गनादि ... ३२३	१२		युधिष्ठिरसमीपे द्रौपद्यागमनादिकथनं ... ३२७	४	
कृपकृतवर्षाण्यौ प्रति द्रौणिवाक्यं ... ३२३	१४		युधिष्ठिरं प्रत्यश्नत्याजानामार्थं द्रौपदीविलाप		
दुर्योधनसमीपे द्रौण्यादीनामागमने			वाक्यं ३२७	८	
सञ्जयोक्तिः ३२३	१८		द्रौपदीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ३२७	१७	
दुर्योधनस्य तदानीभनावस्त्रावर्षणं ... ३२३	२०		द्रौणपुत्रं हत्वा शिरः स्नानिमाहरेत्यादि		
दुर्योधनं दृष्ट्वा कृपस्य विलापवाक्यं ... ३२३	२८		द्रौपदीवाक्यं ३२७	२०	
दुर्योधनं प्रति द्रौणिविलापवाक्ये			भीमसेनं प्रति द्रौपदीवाक्यं ३२७	२२	
सञ्जयोक्तिः ३२४	३		द्रौपदीवाक्येन द्रौणिवधार्थं भीमस्य गमनं	३२७	२७
कृष्णार्जुननिन्दारूपमश्नत्यामवाक्यं ... ३२४	१८		भीमनिवारणार्थं युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
दुर्योधनं प्रशस्यात्मनिन्दारूपं द्रौणिवक्यं ३२४	२०		वैशम्पायनोक्तिः ३२८	४	
दुर्योधनं प्रत्यश्नत्याजः पुनर्व्याक्यं मञ्ज			द्रौणेर्ब्रह्मशिरोनामास्त्रप्राम्निवृत्तान्तकथनं	३२८	७
योक्तिः ३२५	५		अश्नत्यामानं प्रति द्रौणोक्तस्य कथनं ... ३२८	१०	
सौप्तिके धृष्टद्युम्नादिनामवृत्तान्तकथनं ... ३२५	६		दारकामागत्य श्रीकृष्णसमीपे द्रौणेरस्त्र		
द्रौणिवक्यं श्रुत्वा तत्संस्मरणरूपं दुर्योधन			प्रार्थना ३२८	१५	
वाक्यं ३२५	११		अश्नत्यामानं प्रति श्रीकृष्णोक्तस्य कथनं ... ३२८	१८	
दुर्योधनस्य प्राणपरित्यागादि ३२५	१४		अश्नत्याजः सुदर्शनचक्रोत्तोलनाद्यसमर्थता		
दुर्योधने हते सञ्जयस्य दिव्यदर्शित्वनाश			कथनं ३२८	२३	
कथनं ३२५	२०		अश्नत्यामभर्त्सनारूपं श्रीकृष्णवाक्यं ... ३२८	२८	
पुत्रबधं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य चिन्तायां वैशम्पाय			श्रीकृष्णं प्रति द्रौणेः प्रत्युत्तरवाक्यं ... ३२८	८	
नोक्तिः ३२५	२१		श्रीकृष्णप्रभृतीनां रथारोहणादौ वैशम्पाय		
सौप्तिकपर्वान्तर्गतैषोक्तपर्वारम्भः ... ३२५	२३		नोक्तिः ३२८	१६	
युधिष्ठिरं प्रति धृष्टद्युम्नवारथेः सौप्तिकवृत्ता			भीमादीन् दृष्ट्वा दौणेर्ब्रह्मशिरोस्त्रत्यागादि	३३०	२
न्तकथने वैशम्पायनोक्तिः ३२५	२४		द्रौणेरभिप्रायं बुद्धार्जुनं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये		
द्रौपदेयादीनां नाशकथने सूतवाक्यं ... ३२५	२५		वैशम्पायनोक्तिः ३३०	१०	
पुत्रबधं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य पतनादि ... ३२६	२		रथादवतीर्य द्रौणिं प्रत्यर्जुनस्य दिव्यास्त्र		
युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं ३२६	५		त्यागादि ३३०	१३	
युधिष्ठिरस्य शिविरदर्शनादि ... ३२६	२५		द्रौण्यर्जुनयोर्निवारणार्थं नारदव्यासयो		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
रागमनादि	३३०	२०	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरप्रश्नः	३३३	१४
द्रौपद्युक्तौ प्रति नारदव्यासयोर्वाक्यं ..	३३०	२५	द्रौपिणं प्रति महादेवप्रसादे श्रीकृष्णवाक्यं	३३३	१८
अर्जुनकृतास्त्रसंहारे वैशम्पायनोक्तिः ..	३३०	२८	महादेवप्रसंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	३३३	२०
नारदव्यासौ प्रत्यर्जुनवाक्यं	३३०	२९	सृष्टिकरणार्थं महादेवं प्रति ब्रह्मणो वाक्यं	३३३	२२
अस्त्रसंहर्तुर्नमस्यंस्तु द्रौपदेर्व्यासं प्रति वाक्यं	३३१	८	ब्रह्मणो वाक्येन शिवस्य सृष्ट्यर्थं तपश्चर		
अमृत्यामानं प्रति व्यासवाक्यं	३३१	१६	णादि	३३३	२३
अर्जुनाय मणिप्रदानार्थं द्रौपिणं प्रति व्यास			सृष्ट्याः प्रजाः दृष्ट्वात्यन्तस्य सृष्टस्य क्रोधादि	३३४	२०
वाक्यं	३३१	२४	महादेवं प्रति ब्रह्मणोवाक्यं	३३४	४
मणिं प्रशस्य व्यासं प्रति द्रौपिणवाक्यं ...	३३१	२५	ब्रह्माणं प्रति महादेववाक्यं	३३४	६
द्रौपिणं प्रति व्यासवाक्यं	३३२	१	देवानां यज्ञकल्पनादौ श्रीकृष्णवाक्यं	३३४	१०
उत्तरागर्भेद्रौपेरेस्त्रपरित्यागं वैशम्पाय			स्त्रभागमदृष्ट्वा सृष्टस्य क्रोधादि	३३४	१३
नोक्तिः	३३२	२	दृष्टोत्कर्षं महादेवं दृष्ट्वा प्रयिवो		
अमृत्यामानं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पाय			कम्पादि	३३४	१८
नोक्तिः	३३२	४	महादेवभयान्मृगकूरं धृत्वा यज्ञस्य पलायनं	३३४	२२
श्रीकृष्णं प्रति द्रौपिणवाक्यं	३३२	८	क्षितिप्रभृतीनां क्षिप्रबाह्यादीनां पलायनं	३३४	२५
अमृत्यामानं प्रति शापप्रदानार्थं भगव			देववाक्येन महादेवप्रसादादि	३३४	२९
दाक्यं	३३२	११	शैत्रिकपर्वात्तैपोकर्ष्यवमाप्तिः	३३५	५
अमृत्यामानं प्रति व्यासस्य शापानुमोदन			शैत्रिकपर्ष्ववमाप्तिः	३३५	६
वाक्यं	३३२	२१			
व्यासं प्रत्यमृत्यामवाक्यं	३३२	२३	अयस्त्रीपर्वारम्भः	३३६	१
मणिं दत्त्वा द्रौपेर्वनगमनादौ वैशम्पाय			स्त्रीपर्वान्तर्गतजलप्रदानिकपर्ष्वारम्भः ...	३३६	१
नोक्तिः	३३२	२४	दुर्योधने हते धृतराष्ट्रः किमकरोदित्वादि		
षाण्डमानां शिविरागमनादौ वैशम्पाय			जनमेजयप्रश्नः	३३६	३
नोक्तिः	३३२	२७	धृतराष्ट्रमन्तापादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	३३६	६
द्रौपदीं प्रति भोमवाक्यं	३३३	१	धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य मान्त्वनावाक्यं	३३६	८
भोमं प्रति द्रौपदोवाक्यं	३३३	८	पुत्रादिसंधारिणस्य धृतराष्ट्रस्य पतने वैशम्पाय		
शैत्रिके संश्लेषु हतेषु युधिष्ठिरशोके वैशम्पाय			नोक्तिः	३३६	१२
नोक्तिः	३३३	१३	धृतराष्ट्रस्य विजयवाक्यं	३३६	१३
कथं द्रौपिणा मम पुत्रा निहता इत्यादि			विसृपन्तं धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयस्य शोकनिवारण		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
वाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३३७	३	विष्णुवाक्यं	३४३	२४
तत्र दुर्योधननिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं ...	३३७	१२	कलेरंगेन दुर्योधनजन्मादौ व्यासवाक्यं ...	३४३	२८
धृतराष्ट्रनिन्दारूपं सञ्जयवाक्यं	३३७	१५	युधिष्ठिरराजसूये नारदेऽप्यस्य कथनेन		
धृतराष्ट्रममाश्लाघादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	३३७	२५	धृतराष्ट्रमात्मनं	३४४	६
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य प्रबोधवाक्यं ...	३३७	२८	धृतराष्ट्रं प्रशस्य तस्मान्त्वनाथ व्यासवाक्यं	३४४	१३
विदुरवाक्येन विशोकस्य धृतराष्ट्रस्य वाक्यं	३३८	६	व्यासं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३४४	१८
धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं ...	३३८	८	धृतराष्ट्रं समाश्लस्यं दृष्ट्वा व्यासस्यान्तर्धानं	३४४	२२
कथं संसारगहनं विज्ञेयमित्यादि धृतराष्ट्र			व्यासे गते धृतराष्ट्रः किमचेष्टभेत्यादि जनने		
प्रश्नः	३३८	२७	जयप्रश्नः	३४४	२४
भूतानां गर्भवासप्रभृतिवृत्तान्ते विदुरवाक्यं	३३८	२८	धृतराष्ट्रसमीपे सञ्जयस्य गमने वैशम्पाय		
जीवस्य लोभादिस्वभावे विदुरवाक्यं ...	३४०	८	नोक्तिः	३४४	२७
बुद्धिमार्गश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३४०	१८	सर्वेषां प्रेतकार्यकरणार्थं धृतराष्ट्रं प्रति		
संसारस्य गहनत्वकथनार्थं विदुरप्रतिज्ञा	३४०	२०	सञ्जयवाक्यं	३४४	२८
संसारस्य वनसादृश्येन विदुरवाक्यं ...	३४०	२१	सञ्जयवाक्ये न धृतराष्ट्रस्य पतने वैशम्पाय		
असौ खलु महदुःखमित्यादि धृतराष्ट्रप्रश्नः	३४१	१४	नोक्तिः	३४५	१
मोक्षविदुपमितकाश्वारादिशब्दश्रुतां यायार्थं			धृतराष्ट्रं प्रति विदुरस्योपदेशवाक्यं ...	४४५	३
कथनं	३४१	१७	गान्धार्यादीनामानयनार्थं धृतराष्ट्रवाक्ये		
पुनर्विदुरवाक्यश्रवणार्थं धृतराष्ट्रप्रश्नः ...	३४१	२८	वैशम्पायनोक्तिः	३४५	१८
धृतराष्ट्रं प्रति तत्त्वमार्गोपदेशार्थं विदुर			धृतराष्ट्रसमीपे कुन्त्यादिभिः सह गान्धार्या		
प्रतिज्ञा	३४१	३०	गमनं	३४५	२१
विदुरस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं	३४२	१	गान्धार्यादीनां रोदनादि	३४५	२४
शोकधम्मप्रस्य धृतराष्ट्रस्य पतनादौ वैशम्पाय			स्त्रीभिः परितृतस्य धृतराष्ट्रस्य युद्धस्थाना		
नोक्तिः	३४२	३०	ममनादि	३४६	३
सन्धिसंज्ञस्य धृतराष्ट्रस्य विलापवाक्यं ...	३४३	४	धृतराष्ट्रस्य कृपादीनां चयाणां दर्शने वैशम्पाय		
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्योपदेशवाक्यं ...	३४३	१२	नोक्तिः	३४६	८
धृतराष्ट्रं प्रति व्यासस्य दैवज्ञतविधिकथनं	३४३	१८	धृतराष्ट्रं प्रति कृपादीनां वाक्यं ...	३४६	११
तत्रेन्द्रसभायां देवान् प्रति भारभङ्गारार्थं			गान्धार्यो प्रति कृपादीनां वाक्यं ...	३४६	१३
पृथिवीवाक्यं	३४३	२२	गान्धार्यो प्रति कृपादीनां भौतिकवृत्तान्त		
धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठपुत्रस्ये क्वार्थं करिष्यमीत्यादि			कथनं	३४६	१८

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
पाण्डवभयात् कृपादीनां स्नानगमनादि	३४६	२८	निन्दारूपवाक्यं	३५०	१२
स्तिनापुरात् निर्धामं धृतराष्ट्रं श्रुत्वा युधिष्ठिरा गमने वैशम्पायनोक्तिः . . .	३४७	४	अक्रुन्त्यये गान्धार्यादृष्टिपातेन युधिष्ठिरस्य कुनखितकयनं	३५०	१५
स्त्रीभिः परिवृताया द्रौपद्या युधिष्ठिरानुगमनादि	३४७	७	गान्धार्यानुज्ञया युधिष्ठिरादीनां कुन्तवेश्मीपागमनादि	३५०	१८
युधिष्ठिरादीनां धृतराष्ट्रवन्दनादि ...	३४७	१३	युधिष्ठिरादीन् प्रति द्रौपदीविलापवाक्यं	३५०	२४
अलिङ्गनकृत्वेन भीमनाशार्थं धृतराष्ट्राभिः प्रायादि	३४७	१६	द्रौपद्या सह कुन्त्या गान्धारीसमीपगमनादि	३५०	२६
धृतराष्ट्राभिः प्रायं श्रुत्वा श्रीकृष्णस्य लौहनिर्मित भोसप्रदानं	३४७	१८	कुन्तीं प्रति गान्धार्युपदेशवाक्यं ...	३५०	२८
लौहनिर्मितभीमं बाहुभ्यां भङ्गात् धृतराष्ट्रस्य पतनादि	३४७	२०	जलप्रदानिकूपर्व्वसमाप्तिः	३५१	३
यत्क्रोधं धृतराष्ट्रं प्रति वासुदेववाक्यं ...	३४७	२५	स्त्रीपर्व्वान्तगतस्त्रीविलापपर्व्वारम्भः ...	३५१	४
धृतराष्ट्रस्य शौचादौ वैशम्पायनोक्तिः ...	३४८	५	दिव्यचक्षुषा गान्धार्या युद्धस्थानदर्शनार्थं	३५१	५
धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णापदेशवाक्यं ...	३४८	६	वैशम्पायनोक्तिः	३५१	५
श्रीकृष्णं प्रति धृतराष्ट्रवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३४८	१६	युद्धस्थानवर्णनादि	३५१	८
धृतराष्ट्रस्य भीमस्यर्थादि	३४८	२१	धृतराष्ट्रादीनामायोधनदर्शनार्थं गमनं ...	३५१	१३
गान्धारीं प्रति पाण्डवानामागमने वैशम्पायनोक्तिः	३४८	२३	आयोधनं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलापवाक्यं	३५१	२१
गान्धार्याः पाण्डवान् प्रति शापदानाभिः प्रायं श्रुत्वा व्यासस्यागमनं	३४८	२५	दुर्योधनं दृष्ट्वा गान्धार्याः पतनादौ वैशम्पायनोक्तिः	३५१	२१
गान्धारीं प्रति व्यासवाक्यं	३४८	२८	दुर्योधनमालिङ्ग्य गान्धार्या विलापवाक्यं	३५३	८
व्यासं प्रति गान्धारीवाक्यं	३४९	६	श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५३	११
भीमस्य गान्धारीवाक्यव्रवणादौ वैशम्पायनोक्तिः	३४९	१५	दुर्योधनपत्नीं दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं	३५४	१
गान्धारीवाक्यव्रवणार्थं भीमस्य वाक्यं ...	३४९	१६	निहतान् पुत्रान् दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलापवाक्यं	३५४	१०
गान्धारीभीमयोः कृत्प्रत्युक्ती	३४९	२६	स्त्रीणां विलापं दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं	३५४	१३
गान्धार्यायुधिष्ठिरान्शेषेण वैशम्पायनोक्तिः	३५०	१०	दुःशामनं दृष्ट्वा गान्धार्याविलापवाक्यं ...	३५४	२८
गान्धारीं प्रति शापभीमस्य युधिष्ठिरस्यात्म			विकथं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धार्याविलापवाक्यं	३५५	८
			दुर्मुख्यादीन् दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं	३५५	१५

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
अभिमन्यु दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं	३५६	१	गान्धारीप्रबोधार्थं श्रीकृष्णवाक्यं ...	३६२	१७
श्रीकृष्णं प्रत्युत्तराविलापवाक्ये गान्धार्युक्तिः	३५६	८	श्रीकृष्णवाक्येन गान्धारीदृष्ट्वाभावादौ		
विराटं दृष्ट्वा तत्स्त्रीणां विलापे गान्धार्युक्तिः	३५७	१	वैशम्पायनोक्तिः	३६२	२३
कर्णं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रतिगान्धारीविलाप			धृतराष्ट्रं प्रति हतानां कुरुपाण्डवसैन्यानां		
वाक्यं	३५७	७	संख्याकथनं	३६२	२६
आवगच्छं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५७	२२	धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरयोः संवादः	३६२	२८
जयद्रथं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५७	२८	हतानां प्रेतकार्यार्थं युधिष्ठिरं प्रति धृतराष्ट्र		
शक्यं दृष्ट्वा श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीविलाप			वाक्यं	३६३	८
वाक्यं	३५८	११	प्रेतकार्यकरणार्थं धौम्यादीन् प्रति युधिष्ठि		
भृगुदत्तं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं	३५८	२०	रादेशे वैशम्पायनोक्तिः	३६३	१२
भीष्मं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	२४	दुर्योधनादीनां प्रेतकार्यकरणादि ...	३६३	१८
द्रोणं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	६	मृतानामुदकक्रियाकथने वैशम्पायनोक्तिः	३६४	४
भूरिश्रवणं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३५८	२४	कर्णश्लोदकक्रियाकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
धोमदत्तं प्रति तत्पत्न्यकविलापसखं कथनं	३५८	२७	कुन्तीवाक्यं	३६४	८
यूपध्वजपत्नीनां विलापे गान्धारीवाक्य	३६०	८	दुःखितस्य युधिष्ठिरस्य कुन्तीं प्रति वाक्यं	३६४	१७
शकुनिं दृष्ट्वा गान्धारीविलापवाक्यं ...	३६०	१५	कर्णं भ्रातरं ज्ञात्वा युधिष्ठिरस्य विलापः	३६४	२३
कान्धोजभार्याविलापे गान्धारीवाक्यं ...	३६०	१४	कर्णश्लोदकक्रियाकरणादि	३६४	२८
मागधपत्नीनां विलापे गान्धारीवाक्यं ...	३६०	३०	स्त्रीपर्वान्तर्गतम्राडूपर्वसमाप्तिः	३६५	२
धृष्टद्युम्नपुत्रादीन् दृष्ट्वा गान्धारीवाक्यं ...	३६१	६	स्त्रीपर्वसमाप्तिः	३६५	३
चिन्दानुचिन्दादीन् दृष्ट्वा गान्धारीविलाप					
वाक्यं	३६१	२१	शान्तिपर्वारम्भः	३६६	१
सर्वान् हतान् दृष्ट्वा गान्धार्याः पतनादौ			शान्तिपर्वान्तर्गतराजधर्मपर्वारम्भः ...	३६६	२
वैशम्पायनोक्तिः	३६१	३०	कृतादकानां पाण्डवानां गङ्गानिवासादौ		
श्रीकृष्णं प्रति गान्धारीवाक्यं	३६२	२	वैशम्पायनोक्तिः	३६६	३
श्रीकृष्णाय गान्धार्याः श्रापदानादि ...	३६२	६	युधिष्ठिरसमीपे दैवायनना रदादीनामागम		
गान्धारीं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३६२	१०	नादि	३६६	६
स्त्रीविलापपर्वसमाप्तिः	३६२	१३	युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं	३६६	११
			नारदं प्रति युधिष्ठिरस्यासन्नोपवाक्यं	३६६	१५
स्त्रीपर्वान्तर्गतम्राडूपर्वारम्भः	३६२	१६	युधिष्ठिरस्य कुन्तीमन्त्रसम्बन्धकृतान्तकथनं	३६६	२०

प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ	प्रकरणं	श्लो	पंक्तौ
नारदं प्रति युधिष्ठिरस्य पूर्वोक्तकर्णकुन्ती			कर्णेन युद्धार्थं मागधस्याज्ञानादौ नारद		
संवादकथनं ३६७	८		वाक्यं ३७०	२५	
कर्णोच्चारणेन युधिष्ठिरस्य सन्नापवाक्यं ... ३६७	१७		पराजितस्य मागधस्य कर्णाय मान्तिनीनगर		
कर्णाभिशापवृत्तान्तप्रवणार्थं नारदं प्रति			दानादि ३७१	१	
युधिष्ठिरप्रश्नः ३६७	२४		देवमायाविमोहितस्य कर्णस्त्रेभ्याय वकी		
कर्णवृत्तान्तकथनार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारद			कुण्डलद्वानादि ३७१	३	
वाक्यं ३६७	२८		नारदस्य विरामादौ वैशम्पायनोक्तिः ... ३७१	१२	
धनुर्वेदशिक्षार्थं श्रेण्यं प्रति कर्णवाक्यं ... ३६८	६		श्रेण्यन्तं युधिष्ठिरं प्रति कुन्तीवाक्यं ... ३७१	१३	
श्रेण्यस्यासम्पत्तिवाक्यं श्रुत्वा रामसमीपे कर्णस्य			कुन्तीं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ३७१	२०	
गमनादि ३६८	१०		सर्व्याःस्त्रियःप्रति न गच्छ धारयिष्यतीति		
ब्राह्मणोऽहमित्युक्त्वा कर्णस्यास्त्रशिक्षादि ३६८	१२		युधिष्ठिराभिशापः ३७१	२२	
सोमधेनुं हत्वा ब्राह्मणप्रसादार्थं कर्णवाक्यं ३६८	१७		कर्णं हत्वा युधिष्ठिरसन्नापे वैशम्पायनोक्तिः ३७१	२६	
कर्णं प्रति ब्राह्मणाभिशापप्रदानादि ... ३६८	२०		अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरविलापवाक्यं ... ३७१	२८	
कर्णस्य वीर्यादिना रामस्य र्षवादौ नारद			हृतान् शान्तिनगस्यैव युधिष्ठिरविलाप		
वाक्यं ३६८	२८		वाक्यं ३७२	१	
कर्णोत्सङ्गे रामे सुप्ते कीटेन कर्णोत्सङ्गादि ३६८	२		दुर्योधननिन्दारूपं युधिष्ठिरविलापवाक्यं ३७२	१७	
रामस्य दृष्टिपातेन कीटस्य राक्षसरूपप्राप्त्या			पापभयाद्युधिष्ठिरस्य वनवासाभिप्रायकथनं ३७३	१	
दिकथनं ३६८	११		अर्जुनप्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ३७३	११	
रामं प्रति राक्षसस्य वाक्यं ३६८	१३		युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ३७३	१३	
रामं प्रति राक्षसस्य कीटत्वप्रापकाभिशाप			अर्थप्रसंगारूपमर्जुनवाक्यं ३७३	२५	
वृत्तान्तकथनं ३६८	१६		भिक्षाश्रमप्रसंगारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ... ३७४	२०	
कर्णं प्रति रामस्य सकोधवाक्यं ३६८	२१		भिक्षाश्रमप्रवहणार्थं युधिष्ठिरवाक्यं ... ३७५	१	
शापभयेन कर्णस्यात्मपरिचयदानं ... ३६८	२३		भिक्षाश्रमस्वभाववर्णनं ३७५	३	
कर्णं प्रति रामस्याभिशापप्रदानादि ... ३६८	२६		संसारप्राप्तिकारणकथनं ३७५	१८	
दुर्योधनेन कर्णस्य सखादौ नारदवाक्यं ३७०	३		संसारत्यागिनः सुखकथनादि ३७५	२३	
सख्यन्तरद्वन्द्वार्थं सकर्णदुर्योधनादौनां			युधिष्ठिरं प्रति भीमोपदेशवाक्यं ... ३७५	२८	
कलिज्ज्द्वेषगमनादि ३७०	६		युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनस्य तापवशकथनंवादरूपे		
दुर्योधनस्य कलिज्ज्ज्द्वेषराजकन्याहरणादि ... ३७०	१४		तिहासकथनं ३७६	२८	
सख्यभिः सह कर्णदुर्योधनयोर्दुर्वैर्यनं ३७०	१७		तत्र पवित्ररूपसौम्यस्य मुनीन् प्रति वाक्यं ... ३७७	१	

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
मकुनिना ऋषीणां संवादकथनं ...	३७७	३	जनकदृष्टान्तेन युधिष्ठिरं प्रत्यर्जुनवाक्यं ...	३८६	२
इन्द्रवाक्येन मुनीनां मार्शल्लाभमकरणाद्वा			अर्जुनं प्रति युधिष्ठिरस्य राज्यत्यागामिप्राय		
वर्जुनवाक्यं	३७७	२४	वाक्यं	३८६	७
मकुलोपदेशे वैशम्पायनोक्तिः	३७७	२७	वनवासिनां प्रसंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	३८६	१७
युधिष्ठिरं प्रति मकुलोपदेशवाक्यं ...	३७७	२८	युधिष्ठिरं प्रति देवस्थानोपदेशवाक्यं ...	३८७	५
युधिष्ठिरं प्रति षष्ठदेवोपदेशवाक्यं ...	३७८	६	यज्ञप्रसंसारूपं देवस्थानवाक्यं	३८७	१३
युधिष्ठिरं प्रति त्रैपदीवाक्ये वैशम्पाय			इन्द्रदृष्ट्यतिबंधाद् रूपेतिहासकथनेन देव		
नोक्तिः	३७८	२०	स्थानवाक्यं	३८७	२२
युधिष्ठिरं प्रति त्रैपद्युपदेशवाक्यं ...	३७८	२५	भूतानामभिप्रायस्य नामात्वे देवस्थानवाक्यं	३८७	२७
राज्यभोगार्थं युधिष्ठिरं प्रति त्रैपदीवाक्यं	३८०	८	राज्यपालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति देवस्थानवाक्यं	३८८	४
त्रैपदीवाक्यं श्रुत्वा पुनरर्जुनवाक्ये			युधिष्ठिरं प्रति पुनरर्जुनवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	३८८	१४
वैशम्पायनोक्तिः	३८१	१	अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा युधिष्ठिरस्य तूष्णीभावे		
युधिष्ठिरं प्रति इन्द्रप्रसंसारूपार्जुनवाक्यं	३८१	२	वैशम्पायनोक्तिः	३८८	३०
अर्जुनवाक्यं श्रुत्वा भीमवाक्ये वैशम्पाय			राज्यकरणार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं	३८८	१
नोक्तिः	३८३	१	इन्द्रस्याश्रमप्रसंसारूपं व्यासवाक्यं ...	३८८	३
युधिष्ठिराक्षिरूपं भीमवाक्यं	३८३	२	व्यासस्य ब्राह्मणधर्मोपदेशवाक्यं ...	३८८	७
युधिष्ठिरं प्रति भीमस्य शरीरादिदुःखव्या			व्यासस्य कृत्तियधर्मकथनं	३८८	८
धिकथनं	३८३	८	ब्राह्मणकृत्तियधर्ममुद्दिश्य इन्द्रस्यनिर्गीतायाः		
त्रैपदीसभाबधनाद्यनूद्य युधिष्ठिरं प्रति			गाथायाः कथनं	३८८	१४
भीमवाक्यं	३८३	१८	केन कर्मणा सुयुक्तः सिद्धिमाप्तवानिति युधि		
राज्यनिन्दारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	३८४	१	ष्ठिरप्रश्नः	३८८	१६
वनवासिप्रसंसारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ...	३८४	११	ब्रह्मलिखितयोर्दृष्टान्तकथनेन व्यासवाक्यं	३८८	१७
युधिष्ठिरस्य जनकीकृपायाकथनं ...	३८४	१८	ब्रह्मस्याश्रमं गत्वा लिखितस्य फलमवस्थादि	३८८	१८
तूष्णीभूते रात्रि धनञ्जयसन्तापादौ वैशम्पा			लिखितं प्रति ब्रह्मवाक्यं	३८८	२२
यनवाक्यं	३८४	२६	मामनुज्ञा फलं न्यहीनवता त्वया क्षेत्रं कृत		
युधिष्ठिरं प्रति भार्ययाविदेशराजस्यः संवाद			मिति ब्रह्मवाक्यं	३८८	२४
रूपं पुनरर्जुनवाक्यं	३८४	२७	लिखितस्य सुयुक्तस्य राज्ञः समीपगमनादि	३८८	२७
राज्यत्यागिनं मैत्र्यदृष्टिं जनकं प्रति तत्पत्नी			लिखितं प्रति सुयुक्तस्य वाक्यं	३८८	२८
वाक्यं	३८४	२०	सुयुक्तसमीपे लिखितशास्त्रापरार्थकथनं	३८८	३१

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
लिखितं प्रति सुपुत्रवाक्यं ३८०	२		नोक्तिः ३८५	२७	
लिखितस्य हस्तदपञ्चेदनरूपदण्डकथने			व्यासस्याभ्यजनकसंवादरूपेतिहासकथनं	३८५	२८
व्यासोक्तिः ३८०	४		स्वातीनां इविणस्य चागमापाये कल्याण		
धृतदण्डं लिखितं प्रति ब्रह्मण्यवाक्यं ... ३८०	७		मिच्छता नरेण कथं प्रतिपत्तव्यमिति		
बाह्यदानदीक्षानेन लिखितस्य हस्ता			जनकस्य मन्त्रः ३८५	३०	
भादि ३८०	८		जनकं प्रत्यक्षोपदेशवाक्यं ३८६	१	
लिखितब्रह्मयोदक्तिप्रत्युक्ती ३८०	१२		सर्वेषां कालाधीनत्वकथनेनास्यस्य तत्त्वोप		
लिखितस्य दण्डकरणेन राज्ञः सिद्धिप्राप्त्यदौ			देशः ३८६	१७	
व्यासोक्तिः ३८०	१४		भूतसमागमस्यानित्यताकथनेनास्यस्योपदेशः	३८७	२
युधिष्ठिरं प्रति पुनर्व्यासवाक्यं ३८०	१८		अयोपदेशं मुत्वा विशोकस्य विदेहस्य मृद		
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य राजधर्मोपदेश			गमनं ३८७	२५	
कथनं ३८०	२६		जनकदृष्टान्तेन शोकत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति		
युधिष्ठिरस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ... ३८२	१		व्यासवाक्यं ३८७	२६	
व्यासं प्रति शोकाकुलस्य युधिष्ठिरस्य वाक्यं	३८२	२	युधिष्ठिरशोकापनोदार्थं श्रीकृष्णं प्रत्यर्जुन		
कालप्रसंगस्य व्यासस्योपदेशवाक्यं ... ३८२	५		वाक्यं ३८७	२८	
धनजित्कथिततत्त्ववाक्यानुवादेन व्यासोक्तिः	३८२	१८	श्रीकृष्णस्य कथनाभिप्राये वैशम्पायनोक्तिः	३८८	१
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य राजधर्मोपदेशः	३८२	८	युधिष्ठिरं प्रतिशोकापनोदार्थं श्रीकृष्णोपदेशः	३८८	५
अर्जुनं प्रति वनवासप्रसंगारूपं युधिष्ठिर			सञ्जयनारदसंवादरूपेतिहासकथनेन		
वाक्यं ३८२	२०		श्रीकृष्णवाक्यं ३८८	१०	
युधिष्ठिरस्य ययातिगीतगाथाकथनं ... ३८४	१		तत्र पुरुशोकसन्तप्तं सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं	३८८	११
धननिन्दारूपं युधिष्ठिरवाक्यं ३८४	५		सर्वसम्पत्तियुक्तस्य मरुत्तस्य मरणकथनेन		
अभिमन्युवधाद्यभूय युधिष्ठिरस्यसन्तापवाक्यं	३८४	२२	सञ्जयशोकापनोदनं ३८८	१५	
भोमपराक्रमकथनेन युधिष्ठिरविलाप			सर्वसम्पत्तिसम्पत्तस्य सुहोत्रस्य मरणकथनेन		
वाक्यं ३८४	२८		सञ्जयशोकापनोदनं ३८८	२२	
द्रोणवाक्यमनुष्य युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं	३८५	७	अङ्गादिराजानां मरणकथनेन सञ्जयशोकाप		
बन्धुशोकनिन्दकं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्ये			नोदनं ३८८	२८	
वैशम्पायनोक्तिः ३८५	१८		दाशरथेरेपि मरणकथनेन नारदकृतसञ्जय		
युधिष्ठिरं प्रति व्यासस्य तत्त्वोपदेशवाक्यं	३८५	२०	शोकापनोदनं ३८८	१८	
व्यासकृतयुधिष्ठिरशोकापनोदने वैशम्पाय			भगीरथस्य मरणकथनेन सञ्जयशोकाप		

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
नोदनं ४००	१	विद्वन्मतीं कन्यां प्रति पर्वतवाक्यं ... ४०४	११		
दिलीपमरणकथनेन सञ्जयश्लोकापनोदनं		एष वक्ष्यति ते पृष्टदति श्लोकवाक्यं ... ४०४	१५		
वाक्यं ४००	८	नारदं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं वैशम्पायनोक्तिः ४०४	१७		
मान्धाट्यमरणकथनेन नारदस्तसञ्जयश्लोका		सञ्जयस्य पुत्रलाभवृत्तान्तकथनार्थं युधिष्ठिरं			
पनोदनं ४००	१८	प्रति नारदवाक्यं ४०४	१८		
यथातिप्रसवाकथनं ४०१	२	पर्वतनारदयोस्त्रिप्रत्युत्तौ ४०४	२२		
यथातिमरणकथनेन सञ्जयश्लोकापनोदनं	४०१	वरदानार्थं सञ्जयं प्रति पर्वतवाक्यं ... ४०४	२७		
अम्बरोषमरणकथनेन सञ्जयश्लोकापनोदनं	४०१	सञ्जयपर्वतयोस्त्रिप्रत्युत्तौ ४०४	२८		
शत्रुविन्दोराधिपत्यवर्षणं ४०१	१३	पुत्रार्थं सञ्जयस्य पर्वतसमीपे प्रार्थना ... ४०५	१		
शत्रुविन्दुमरणकथनेन सञ्जयश्लोकापनो		अस्पायुःपुत्रदानार्थं पर्वतवाक्यादि ... ४०५	२		
दनं ४०१	१८	सञ्जयस्य पुत्रलाभादि ४०५	८		
गयप्रभृतीनां राज्ञां मरणकथनेन सञ्जय		सञ्जयपुत्रनाशार्थं शक्रस्य चिन्तादि ... ४०५	११		
श्लोकापनोदनं ४०१	१८	इन्द्रप्रेषितव्याघ्रेण सञ्जयपुत्रनाशादि ... ४०५	१७		
सगरस्य कीर्तिकथनं ४०२	८	पुत्रनाशं दृष्ट्वा सञ्जयस्य नारदस्मरणादि ४०५	२२		
तन्मरणकथनेन सञ्जयश्लोकापनोदनं ... ४०२	१४	नारदस्तपुत्रधंजीवनादि ४०५	२७		
पृथुमरणकथनेन सञ्जयश्लोकापनोदनं ... ४०२	१५	सुवर्णहोविने राज्यकरणादि ... ४०५	२८		
नारदं प्रति सञ्जयस्य पुत्रप्रार्थनावक्यं ... ४०२	२४	शोकत्यागार्थं युधिष्ठिरं प्रति नारदवाक्यं ४०६	२		
सञ्जयं प्रति नारदवाक्यं ४०२	२८	तूष्णीम्भूतं युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्ये			
काश्रुनद्योवो कथं सञ्जयस्य सुतइत्यादि		वैशम्पायनोक्तिः ४०६	५		
युधिष्ठिरप्रश्नः ४०३	१	राज्यप्रतिपालनार्थं युधिष्ठिरं प्रति व्यास			
नारदपर्वतयोर्ज्ञानान्तकथने श्रीकृष्णोक्तिः ४०३	४	वाक्यं ४०६	६		
सञ्जयसमीपवाचार्थं नारदपर्वतयोर्वाक्यं ४०३	१०	व्यासं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४०६	१४		
कन्यायाः परिचर्यथा नारदस्य सञ्जयो		ईश्वरनियुक्तेन पुरुषेण साध्वसाधु वा कथित			
दथादि ४०३	१६	इत्यादि व्यासोपदेशः ४०६	१६		
नारदाभिप्रायं बुद्ध्वा पर्वतस्य वाक्यं ... ४०३	१८	व्यासं प्रति युधिष्ठिरस्य विलापवाक्यं ... ४०७	१		
नारदपर्वतयोः परस्परभिप्रायप्रदानं ... ४०३	२४	युधिष्ठिराव्यासार्थं व्यासोपदेशवाक्यं ... ४०७	१४		
नारदस्य कन्यालाभादि ४०३	३०	युधिष्ठिरप्रबोधार्थं व्यासस्य देवासुरसंगाम			
नारदं प्रति ज्ञापनोपनयार्थं पर्वतवाक्यं ... ४०४	५	वृत्तान्तकथनं ४०७	२५		
नारदवाक्येनोभयज्ञापनवृत्तिः ... ४०४	७	प्रायश्चित्तरूपाश्वमेधसञ्चकारवार्थमुपदेशः ४०८	८		

शब्दार्थं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकारं	पृष्ठे	पंक्तौ
कानि कर्माणि कृत्वा नरः प्रायश्चित्तीकते			प्रश्नः ४१३		८
इत्यादि युधिष्ठिरवाक्यं ४०८	२०		भीष्मं प्रति गमनार्थं व्यासवाक्यं वैशम्पाय		
विहितकरणादिना प्रायश्चित्तार्थकस्य कथ			नोक्तिः ४१३		१३
नादि ४०८	२१		भीष्मप्रशंसारूपं व्यासवाक्यं ४१३		१५
प्रायश्चित्तार्थक्यक्तिरूपणादि ... ४०८	२२		भीष्मसमीपे गन्तुं सख्यस्य युधिष्ठिरस्य		
क्रियमाणेषु पापकर्मसु पापाभावनिमित्त			व्यासं प्रति वाक्यं ४१३		२६
कथनादि ४०८	५		युधिष्ठिरं प्रति वासुदेववाक्यं ४१३		२८
व्यासस्य ब्रह्मइत्याप्रायश्चित्तकथनं ... ४०८	२४		पुरप्रवेशार्थं युधिष्ठिरोत्पाने वैशम्पायनोक्तिः	४१४	४
सुरापानप्रायश्चित्तकथनं ४१०	८		युधिष्ठिरस्य पुरप्रवेशरीतिकथनं ... ४१४		१०
गुरुतल्पगस्य प्रायश्चित्तकथनं ४१०	१३		युधिष्ठिरं दृष्ट्वा जनानामागमने		
परदारभिमर्षिणः प्रायश्चित्तकथनं ... ४१०	१८		वैशम्पायनोक्तिः ४१४		२८
परिवेत्प्रभृतीनां प्रायश्चित्तकथनं ... ४१०	२०		स्त्रोणां श्रौपदीप्रशंसाकरणादि ४१५		३
ब्राह्मणादीनां प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वावयव			युधिष्ठिरप्रशंसारूपं प्रकृतोनां वाक्यं ... ४१५		७
प्रकारकथनं ४१०	२५		पुरप्रविष्टस्य राज्ञोब्राह्मणपूजादि ... ४१५		१२
अग्न्यागमनप्रायश्चित्तकथनादि ... ४१०	२८		पुरं प्रविष्टे राज्ञि पुण्यघोषादिवर्णनं ... ४१५		१७
भक्ष्याभक्ष्यव्यञ्जानिनः स्वल्पप्रायश्चित्तकथ			भिक्षुरूपेण दुर्ग्यौधनसख्यस्य चार्वाकस्यागम		
नादि ४११	७		नादि ४१५		२०
युधिष्ठिरस्य प्रत्युत्तरे वैशम्पायनोक्तिः ... ४११	१४		युधिष्ठिरं प्रति तस्मिन्दारूपं चार्वाकवाक्यं	४१५	२४
भक्ष्याभक्ष्यादिज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः ... ४११	१६		ब्राह्मणान् प्रति युधिष्ठिरवाक्यं ४१५		२८
भक्ष्याभक्ष्यादिनिर्णयार्थं व्यासस्य विद्वन्मनु			युधिष्ठिरं प्रति ब्राह्मणानां वाक्ये वैशम्पाय		
संवाद् रूपेतिहासकथनं ४११	१७		नोक्तिः ४१५		२८
मनुं प्रति श्वधीणां कार्यकार्यविषयकप्रश्नः	४११	१८	चार्वाकस्य परिचयदाने ब्राह्मणानां वाक्यं	४१६	१
श्वधीन् प्रति मनोसपदेशवाक्यं ४११	२१		ब्राह्मणानां उद्धारैश्चार्वाकस्य नाम वैशम्पाय		
ब्राह्मणानामभक्ष्यद्रव्यनिरूपणं ४१२	७		नोक्तिः ४१६		३
प्रेतास्त्रादिभक्षणदोषकथनं ४१२	१३		युधिष्ठिरं प्रति श्रीकृष्णवाक्ये वैशम्पायनोक्तिः	४१६	७
मृदाश्रमिणो देवादीनां पूजापूर्वकमेव			तत्र श्रीकृष्णस्य चार्वाकस्योपायकथनं	४१६	८
नादिकथनं ४१२	२०		ब्राह्मणवरदपितस्य चार्वाकस्य देवानामनिष्ट		
मृहस्यस्य दाननियमकथनं ४१२	२२		करणं ४१६		१०
राजधर्मादिअत्रणार्थं व्यासं प्रति युधिष्ठिर			चार्वाकवार्थिनो देवान् प्रति ब्राह्मणोवाक्यं	४१६	१४

प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ	प्रकरणं	पृष्ठे	पंक्तौ
युधिष्ठिरादीनामुपवेशादौ वैशम्पायनोक्तिः	४१६	२१	युधिष्ठिर्य श्रीकृष्णसमीपगमनादि	४२०	६
युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेके आभिषेचनिक			श्रीकृष्णरूपवर्णनं	४२०	८
द्रव्यकथनं	४१६	२८	श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं	४२०	११
युधिष्ठिरराज्याभिषेकोत्सववर्णनं	४१७	२	ध्यायन् श्रीकृष्णं दृष्ट्वा विस्मितस्य युधि		
युधिष्ठिरप्रशंसापूर्वकब्राह्मणाशीर्वाद्	४१७	१०	ष्ठिरस्य वाक्यं	४२०	१७
अमात्यान् प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			भीष्मेनां ध्यायति तद्गतं मनइत्यादि श्रीकृष्ण		
नोक्तिः	४१७	१६	वाक्यं	४२०	२७
भीमस्य यौवराज्याभिषेकः	४१७	२४	भीष्मप्रशंसारूपं श्रीकृष्णवाक्यं	४२०	२८
मन्त्रणादिषु कर्मसु विदुरादीनां यथायथं			श्रीकृष्णेन सह भीष्मसमीपगमनार्थं युधिष्ठिर		
नियोजनं	४१७	२५	वाक्यं	४२१	१०
धृतराष्ट्रसम्मानार्थं विदुरादीन् प्रति युधि			श्रीकृष्णरथयोजनादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२१	१७
ष्ठिरवाक्यं	४१८	२	भीष्मः कथं देहमुत्सृष्टवानित्यादि जनमेजय		
मृतानां आहूकरणादौ वैशम्पायनोक्तिः	४१८	६	प्रश्नः	४२१	२४
श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरवाक्ये वैशम्पाय			व्यासनारदादीनां भीष्मसमीपस्थितिकथ		
नोक्तिः	४१८	२०	नादौ वैशम्पायनोक्तिः	४२१	२५
युधिष्ठिरकृतश्रीकृष्णस्तवः	४१८	२२	भीष्मकृतश्रीकृष्णस्तवराजः	४२२	१०
युधिष्ठिरादीनां गृहप्रवेशे वैशम्पायनोक्तिः	४१८	८	भीष्माय श्रीकृष्णस्य चैकात्म्यदर्शनज्ञानदाने		
भीमादीन् प्रति युधिष्ठिरस्य सान्त्वनावाक्यं	४१८	८	वैशम्पायनोक्तिः	४२५	६
भीमस्य दुर्व्येोधनगृहे वासार्थं युधिष्ठिरा			श्रीकृष्णादीनां कुरुचेत्रदर्शनार्थमागमनं	४२५	११
नृणां	४१८	१२	श्रीकृष्णादीनां कुरुचेत्रदर्शने वैशम्पायनोक्तिः	४२५	१७
दुःशासनगृहेऽर्जुनस्य वासार्थं युधिष्ठिरा			युधिष्ठिरं प्रति रामस्य विक्रमकथनार्थं		
नृणां	४१८	१५	श्रीकृष्णवाक्यं	४२५	१३
दुर्मेघेणस्य गृहे नकुलस्य वासादि	४१८	१७	रामपराक्रमज्ञानार्थं युधिष्ठिरप्रश्नः	४२५	२६
दुर्कीचस्य गृहे सहदेवस्य वासादि	४१८	१८	श्रीकृष्णस्य युधिष्ठिरं प्रति रामपराक्रमकथने		
राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरोयदकरोत्तत्कथयेत्यादि			वैशम्पायनोक्तिः	४२६	३
जनमेजयप्रश्नः	४१८	२५	रामस्य प्रभावादिकथने श्रीकृष्णवाक्यं	४२६	६
जनमेजयं प्रति वैशम्पायनवाक्यं	४१८	२७	रामस्य अन्वृत्तान्तकथनं	४२६	८
चातुर्व्येधस्य यथायोग्यनिवासस्थानकरणादि	४१८	२८	भार्या सत्यवतीं प्रति ऋषीकवाक्यं	४२६	१४
धैर्यादिभ्यो धनदानादि	४२०	१	सत्यवतीमातुसादाश्रमगमनादि	४२६	१८

श्रीमहाभारतं

॥ कर्णपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो द्रोणे हते राजन् दुर्योधनमुखा नृपाः । भृशमुद्विग्नमनसा द्रोणपुत्रमुपागमन् ।
ते द्रोणमनुशोचन्तः कश्मलाभिहितैः जसः । पर्युपासन्तः शोकात्तास्ततः शारदतीसुतं ।
ते मूर्च्छं ममाश्वस्य हेतुभिः शास्त्रमंमिदैः । रात्र्यागमे महीपालाः स्वानि वैश्वानि भेजिरे ।
ते वैश्वान्यपि कैः रव्य पृथ्वीशा नापुवन् सुखं । चिन्तयन्तः कथं तोत्र दःखशोकममश्विताः ।
विशेषतः सूतपुत्रो राजा चैव सुयोधनः । दःशासनस्य शकनिः भौबलस्य महाबलः ।
उषितास्ते निशान्तान् दुर्योधननिवेशन । चिन्तयन्तः परिक्षेत्रान् पाण्डवानां महात्मनां ।
यत्तद्भूते परिक्षिश्य हृष्टा चानयिता मभां । तत स्मरन्तो ऽनुशोचन्तो भृशमुद्विग्नचेतसः ।
तथा तु मच्चिन्तयतां तान् क्षेत्रान् धूनकारितान् । दःखेन क्षणदा राजन् जगामाश्चशतोपमा ।
ततः प्रभाते विमले स्थिता दिष्टस्य ग्रामने । चक्रुरावश्यकं सर्व्वं विधिदृष्टेन कर्मणां ।
ते ह्यत्वावश्यकार्य्याणि ममाश्वस्य च भारत । योगमाज्ञापयामासुर्धुङ्गाय च विनिर्य्ययुः ।
कर्णं सेनापतिं हत्वा हतकौतुकमङ्गलाः । पूजयित्वा द्विजश्रेष्ठान् दधिपात्रघृताक्षतैः ।
निष्कैर्गाभिर्हिरण्यैश्च वासोभिश्च महाधनैः । वन्द्यमानं जयाश्रीभिः सूतमागधवन्दिभिः ।
तथैव पाण्डवा राजन् हतपूर्व्वार्ज्जिकक्रियाः । शिविरान्निर्व्ययसूत्रं युङ्गाय हतनिश्चयाः ।
ततः प्रवृत्ते युद्धं तुमुलं भोमर्धणं । कुरूणां पाण्डवानाञ्च परस्परजयैत्रिणां ।
तयोर्द्धां दिवमौ युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः । कर्णं सेनापतो राजन् बभूवाहृतदर्शनं ।
ततः शत्रुक्षयं हत्वा सुमहान्तं रणे वृषः । पश्यतां धार्तराष्ट्रानां फाल्गुनेन निपातितः ।
ततस्तु मञ्जयः सर्व्वं गत्वा नागपुरं द्रुतं । आचष्ट धृतराष्ट्राय यदृत्तं कुरुजाङ्गले ।
॥ जमभेजय उवाच ॥ अःपमेयं हतं श्रुत्वा द्रोणश्चापि महारथ । आजगाम परामार्त्तिं वृद्धो राजाऽम्बिकासुतः ।
स श्रुत्वा निहतं कर्णं दुर्योधनहितैषिणं । कथं द्विजवर प्राणानधारयत दुःखितः ।

यस्मिन् जयाशा पुत्राणां समगन्त पार्थिवः । तस्मिन् हते स कौरव्यः कथं प्राणमधारयत् । १०
 दुर्मरुत्वमहं मन्ये नृणां ह्यस्त्रेऽपि वर्त्ततां । यत्र कर्णे हते श्रुत्वा मात्यज्जीवितं नृपः ।
 तथा शान्तनवं वृद्धं ब्रह्मन् वाह्मीकमेव च । द्रोणञ्च सोमदत्तञ्च भृगुश्चवसमेव च ।
 तथैव चान्यान् सुहृदः पुत्रान् पौत्राञ्च पातितान् । श्रुत्वा यन्नः जहत्प्राणास्तन्मन्ये दुष्करं द्विज ।
 एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने । नहि त्वयापि सर्वेषां शृण्वानश्चरितं महत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि जनमेजयवाक्यं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते कर्णे महाराज निशि गावस्ताणिस्तदा । दीनो यथैा नागपुरमश्वैर्ध्यातसमैर्ध्ववे । १५
 स हास्तिनपुरं गत्वा भृशमुद्विग्नचेतनः । जगाम धृतराष्ट्रस्य क्षयं प्रहीणवान्ध्रवं ।
 स तमुदीक्ष्य राजानं कश्मलाभिहतौजसं । ववन्दे प्राञ्जलिर्भूत्वा मूर्द्ध्ना पादो नृपस्य ह ।
 सम्पूज्य च यथान्यायं धृतराष्ट्रं महीपतिं । हाकष्टमिति चोक्त्वा स ततो वचनमाददे ।
 सञ्जयोऽहं नितिपी कश्चिदास्ते सुखं भवान् । स्वदेपैरापदं प्राथ कश्चिन्नाद्य विमुह्यमि ।
 २०
 हितान्युक्तानि विदुरद्रोणगोत्रयकेशवैः । अगृहीतान्यनुस्मृत्य कश्चिन्न कुरुषे व्यथा ।
 रामनारदकण्वथैर्हितमुक्तं सभातले । न गृहीतमनुस्मृत्य कश्चिन्न कुरुषे व्यथा ।
 सुहृदस्त्वद्विने युक्तान् भोऽद्रोणमुवान् परैः । निहतान् युधि संस्मृत्य कश्चिन्न कुरुषे व्यथा ।
 तमेवंवादिनं राजा सूतपुत्रं कृताञ्जलिं । सुदीर्घमथ निःश्वस्य दुःखार्त्तं इदमब्रवीत् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अःपगेये हते शूरे दिव्यास्त्ववति मञ्जय । द्रोणे च परमेष्वासे भृशं मे व्यथितं मनः ।
 यो रथानां महत्प्राणि दंशिताभां दशैव तु । अहन्त्यहनि तेजस्वी निजघ्ने वसुपत्नवः । २५
 तं हतं यज्ञमेनय पुच्छेणेह शिखण्डिना । पाण्डवेयाभिगुप्तेन श्रुत्वा मे व्यथितं मनः ।
 भार्गवः प्रददौ दत्तैः परमास्त्रं महाहवे । मात्ताद्रामेण धेो बान्ये धनुर्बद्ध उपाकृतः ।
 यस्य प्रसादान् कौन्तेयराजपुत्रा महारथाः । महारथत्वं संप्राप्तास्तयःऽन्ये वसुधात्रिपाः ।
 तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा धृष्टद्युम्नेन संयुगे । मत्पुत्रान्धं महेय्यासं भृशं मे व्यथितं मनः ।
 यथोर्ध्वेके पुमानस्त्रे न ममेऽस्ति चतुर्विधे । तौ द्रोणगीर्षो श्रुत्वा तु हतौ मे व्यथितं मनः ।
 चैलीके यस्य चास्त्रेषु न पुमान् विद्यते ममः । तं द्रोणं निहतं श्रुत्वा किमकुर्वन्त मामकाः ।
 मंशप्रकानाञ्च बलं पाण्डवेन महात्मना । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितं यमसादनं ।
 नारायणास्त्रे च हते द्रोणपुत्रस्य धीमतः । विप्रद्रुतेष्वनीकेषु किमकुर्वन्त मामकाः ।
 विप्रद्रुतानहं मन्ये निमग्नान् भोःकमारगरे । अवमृणान् हते द्रोणे मन्त्रगौकानिवाणवे ।
 दुर्थाधनस्य कर्णस्य भोजस्य कृतवर्भणः । मद्रराजस्य शन्यस्य द्रोणेश्वैव कृपस्य च । ३५
 मत्पुत्रस्य च भेषस्य तथापिःऽसु मञ्जय । विप्रद्रुतेष्वनीकेषु मुद्गवर्णैऽभवत्कथं ।
 एतस्सर्वं यथावृत्तं यथा गावत्वाने मम । आचक्ष्व पाण्डवेयानां मामकानाञ्च विक्रमं ।
 ॥ रुञ्जय उवाच ॥ तयापराधाद्यदुक्तं कौरवेषु मारिष । तत् श्रुत्वा मा व्यथा कार्षीर्हिष्टे न व्यथते बुधः ।

तस्माद्भावी भावी वा भवेदर्थो नरं प्रति । अप्रतौ तस्य वा प्रतौ न कश्चिद्वाचते दुःखः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ न व्ययभ्यधिका काचित् विद्यते मम सञ्जय । दिष्टमेतत् पुरा मन्ये कथयस्व यथेच्छकं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णोपख्ये मञ्जयधृतराष्ट्रभवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणे महेष्वासे तव पुत्रा महारथाः । बभूवुरस्वस्यमुखा विषञ्जा गतचेतसः ।

अवाङ्मुखाः शस्त्रधृतः सर्व्व एव विशाम्यते । अथेकमाजाः शोकार्त्ता नाभ्यभाषन् परस्परं ।

तान् दृष्ट्वा व्यथिताकारान्मैत्र्यानि तव भारत । ऊर्द्धमेव निरैतन्त दुःखत्रस्तान्येकशः ।

शस्त्राण्येषान्त्तु राजेन्द्र शोणितान्त्वानि सर्व्वशः । प्राभ्रश्यन्त करणेभ्यो दृष्ट्वा द्रोणं हते युधि ।

तानि वृन्दान्यगिष्टानि लम्बमानानि भारत । अद्रश्यन्त महाराज नक्षत्राणि यथा दिवि ।

तथा तु स्निमितं दृष्ट्वा गतमत्त्वमिव स्थितं । वत् तव महाराज राजा दुर्ध्याधरोऽब्रवीत् ।

भवतां बाङ्गरी येद्य ममाश्रित्य मया युधि । पाण्डवेधाः ममाहता युद्धे चंद्रं प्रवर्त्तितं ।

तदिदं निहते द्रोणे विषममिव लक्ष्यते । युध्यमानासु ममरे योधा बध्यन्ति सर्व्वशः ।

जयो वाऽपि बधो वाऽपि युध्यमानस्य संयुगे । भवेत् किमत्र चित्रं वै युध्यं सर्व्वतोमुखाः ।

पश्यध्वञ्च महात्मानं कर्णे वैकर्त्तनं युधि । प्रचरन्तं महेष्वासं दिव्यैरस्त्रैर्भ्रं हाबलं ।

यस्य वै युधि मत्त्वामात् पुनोपुलो धनञ्जयः । निवर्त्तने मदा मदः सिंहात् चुद्रुमृगो यथा ।

येन नागाद्युतप्राणो भीमसेनो महाबलः । मानुषेणैव युद्धेन तामवस्थां प्रवेशितः ।

येन दिव्यास्त्रविष्कूरो मायावी मघटोत्कथः । अमोघया रणे शक्त्वा निहतो भैरवान्नदन् ।

तस्य दुर्कारवी रथस्य सत्यमन्त्रस्य धीमतः । बहोर्द्रविणमलमयद्रुत्यय संयुगे ।

द्रोणपुत्रस्य त्रिकान्तं राधेयस्यैव दोभयोः । पश्यन्तु पाण्डुपुत्रास्ते विष्णुवामवथोरिव ।

सर्व्व एव भवन्तसु शक्ताः प्रत्येकशोऽपि वा । पाण्डुपुत्रान् रणे हन्तुं मभैन्यान् किमु महताः ।

वीर्य्यवन्तः कृतास्तासु द्रुत्यथाद्य परस्परं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा ततः कर्णे चक्र मेनापतिं तदा । तव पुत्रो महारोष्यो भावभिः महितोऽनघ ।

मेनापत्यमवाप्याय कर्णे राजन् महारथः । सिंहनादं त्रिमयोच्चैः प्रायुष्यत रणोत्कटः ।

मसृञ्जयानां सर्व्वेषां पाञ्चानानासु मारिष । कैकयानां विदेहानां चकार कदमं महत् ।

तस्येपुधाराः शतशः प्रादुरामन् शरामनात् । अये पुङ्खेषु संसक्ता यथा अमरपङ्कयः ।

मपोडयित्वा पाञ्चालान् पाण्डवांसु तरस्वनः । हत्वा महस्त्रगो योधानर्क्युनेन निपातितः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णोपख्ये मंजयवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रोऽस्मिन्नामृतः । शोकस्यान्तमपश्यन् वै हतं मेने सुयाधनं ।

त्रिहृतः पतितो भूमौ नष्टचेता इव दिपः । तस्मिन्निपतिते भूमौ त्रिहृत्के राजसत्तम ।

आर्त्तमादो महानामीत् स्त्रीणां भरतसत्तम । मशब्दः पृथिवीं हत्वा पूरयामास सर्व्वशः ।

शोकार्णवे महाधारे निमग्ना भरतस्त्रियः । हृद्दुर्दुःखशोकार्त्ता मृशमदिग्रचेतसः ।

राजानश्च समामाद्य गांधारी भरतवर्भ । निःसंज्ञा पतिता भूमौ सर्व्याश्चान्तःपुराणि च ।
 ततस्ताः सञ्जयो राजन् समाश्रासयदातुराः । मुह्यमानाः सुवज्रशो मुञ्चन्तीर्ष्वरि नेत्रजं ।
 समान्धस्तास्त्रियस्तास्तु वेपमाना मुञ्चर्भुजः । कदल्य इव वातेन धूयमानाः समन्ततः ।
 राजानं विदुरश्चापि प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । आश्रासयामास तदा सिञ्चंस्तोथिन कौरवं ।
 स लब्धा शनकैः संज्ञां तासु दृष्ट्वा स्त्रियो नृपः । उन्मत्त इव राजेन्द्र स्थितस्तूष्णीं विशाम्यते ।
 ततो ध्यात्वा चिरं कामं निःशस्य च पुनः पुनः । खान् पुत्रान् गर्हयामास बज्र मेने च पाण्डवान् ।
 गर्हयंश्चात्मनो बुद्धिं शकुनेः सौबलस्य च । ध्यात्वा तु मुचिरं कालं वेपमानो मुञ्चर्भुजः ।
 संस्तभ्य च मनो भूयो राजा धैर्यसमन्वितः । पुनर्गविलाणिं सूतं पर्य्यष्टकृत सञ्जयं ।
 यच्चया कथितं वाक्यं श्रुतं सञ्जय तन्मया । कश्चिदुर्व्योधनः सूत न गतो वै यमक्षयं ।
 जये निराशः पुत्रो मे संततं जयकामुकः । ब्रूहि सञ्जय तन्मेन पुनरुक्तां कथाभिमां ।
 एवमुक्त्वाऽब्रवीत्सूतो राजानं जनमेजय । हतो वैकर्त्तनो राजन् सह पुत्रैर्भहारथः ।
 भ्रातृभिश्च महेष्वाभैः सूतपुत्रैस्तमुद्यजैः । दुःशासनश्च निहतः पाण्डवेन यश्चस्त्रिणा ।
 पीतश्च रुधिरं कोपाद्गीमसेनेन संयुगे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रशोको नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति श्रुत्वा महाराज धृतराष्ट्रो ऽनिकासुतः । अब्रवीत्सञ्जयं सूतं शोकसन्निप्रमानसः ।
 दुष्प्रणोतेन मे तात पुत्रस्यादीर्घदर्शिनः । हतं वैकर्त्तनं श्रुत्वा शोको मर्भ्राणि क्लमन्ति ।
 तस्य मे संशयं त्रिंशु दुःखपारं तितीर्षतः । कर्णुणां सञ्जयानाञ्च के च जीवन्ति के मृताः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हतः शान्तनवो राजन् दुराधर्षः प्रतापवान् । हत्वा पाण्डवयोधानामर्षुदं दशभिर्दिनैः ।
 तथा द्रोणेण महेष्वाभः पाञ्चालानां रथप्रजान् । निहत्य युधि दुर्द्धर्षः पश्चाद्रक्षग्रथो हतः ।
 हतशेषस्य भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना । अर्द्धं निहत्य सैन्यस्य कर्णो वैकर्त्तनो हतः ।
 विविंशतिर्भद्रराज राजपुत्रो महाबलः । आनर्त्तयोधान् शतशो निहत्य निहतो रणे ।
 तथा पुत्रो विकर्णस्ते कृत्तव्रतमनुस्मरन् । क्षीणवाहायुधः शूरः स्थितोऽभिमुखतः परान् ।
 धोरत्पान् परिक्रेशान् दुर्व्योधनहतान् बहून् । प्रतिज्ञां स्मरता चैव भीमसेनेन पतितः ।
 विन्दानुविन्दावावनैथा राजपुत्रो महारथो । हतः त्वसुकरं कर्भु गतौ वैवस्वतक्षयं ।
 मिन्धुराद्रमुग्धानीह दशराष्ट्रानि यानि ह । वधे तिष्ठन्ति वीरस्य यः स्थितस्तव शासने ।
 अक्षौहिणीर्दशकाश्च विनिर्जित्य शितैः शरैः । अर्क्यनेन हतो राजन् महावीर्यो जयद्रथः ।
 तथा दुर्व्योधनसुतस्तरस्त्री युद्धदुर्धदः । वर्त्तमानः पितुः शास्त्रे सौभद्रेण निपातितः ।
 तथा दैःशामनिः शूरो बाह्यशाली रणोत्कटः । द्रौपदेयेन संगम्य गमितो यमसादनं ।
 किरातानामधिपतिः सागरारूपवासिना । देवराजस्य धर्मात्मा प्रियो बज्रमतः सखा ।
 भगदत्तो महीपालः क्षत्रधर्धरतः सदा । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।

५५

६०

६५

१००

१०५

तथा कौरवदायादो न्यस्तशस्त्रो महायथाः । हतो भूरिश्रवा राजन् शूरः सात्यकिना युधि ।
 श्रुतायुरपि चाम्बष्ठः क्षत्रियाणां भुरन्धरः । चरन्भीतवत् संख्ये निहतः सव्यसाचिना ।
 तव पुत्रः सदामर्षी कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः । दुःशासनो महाराज भीमसेनेन पातितः ।
 यस्य राजन् गजानीकं बज्रसाहस्रमद्भुतं । सुदक्षिणः स संयामे निहतः सव्यसाचिना ।
 कैलासानामधिपतिर्हत्वा बज्रमतान् परान् । सौभद्रेणेह विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 बज्रघ्नो योधयित्वा तु भीमसेनं महारथं । चित्रसेनस्तव सुतो भीमसेनेन पातितः ।
 मद्राजात्मजः शूरः परेषां भयवर्द्धनः । अमिर्षधीधरः श्रीमान् सौभद्रेण निपातितः ।
 समः कर्णस्य समरे यः स कर्णस्य पश्यतः । वृषसेनो महारथिः शोघ्रास्त्रो दृढविक्रमः ।
 अभिमन्योर्बन्धं श्रुत्वा प्रतिघ्नामपि चात्मनः । धनञ्जयेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 नित्यं प्रमत्तवैरो यः पाण्डवैः पृथिवीपतिः । विश्रांथ्य वैरं पार्थेन श्रुतायुः स निपातितः ।
 ब्रह्मपुत्रस्तु विक्रान्तः सहदेवेन मारिष । हतो रुक्मरथो राजन् भ्राता मातुलजो युधि ।
 राजा भगीरथो वृद्धो वृहस्पत्यस्य कैकयः । पराक्रमनौ विक्रान्तौ निहतौ वीर्यवर्धनौ ।
 भगदत्तसुतो राजन् कृतप्रज्ञो महाबलः । श्येनवचरता संख्ये नकुलेन निपातितः ।
 पितामहस्तव तथा वाङ्मिकः सह वाङ्मिकैः । निहतो भीमसेनेन महाबलपराक्रमः ।
 जयत्सेनस्तथा राजन् जारासन्धिर्षहाबलः । मायधो निहतः संख्ये सौभद्रेण महात्मना ।
 पुत्रस्तो दुर्मुखो राजन् दुःमहस्य महारथः । गदया भीमसेनेन निहतौ शूरमानिनौ ।
 दुर्भर्षणो दुर्विर्षो दुर्जयस्य महारथः । हत्वा त्वसुकरं कर्भ गतौ वैवस्वतक्षयं ।
 उभौ कलिङ्गवृषकौ भ्रातरौ युद्धदुर्मदौ । हत्वा चासुकरं कर्भ गतौ वैवस्वतक्षयं ।
 सचिवो वृषवर्मा ते शूरः परमवीर्यवान् । भीमसेनेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 तथैव पौरवो राजा नागाद्युतबलो महान् । समरे पाण्डुपुत्रेण निहतः सव्यसाचिना ।
 वशातथो महाराज द्विसहस्राः प्रहारिणः । शूरसेनास्य विक्रान्ताः सर्वे युधि निपातिताः ।
 अभीषाहाः कत्रचिनः प्रहरन्तो रणोत्कटाः । शिवयस्य रथोदाराः कलिङ्गमहिता हताः ।
 गोकुलो नित्यसंवृद्धो युद्धे परमकोपनाः । तेषां वृत्तकवीरास्य निहताः सव्यसाचिना ।
 श्रेणयो बज्रसाहस्राः मंगप्रकगणास्य ये । ते सर्वे पार्थमासाद्य गता वैवस्वतक्षयं ।
 श्यालौ तव महाराज राजानौ वृषकाक्षलौ । तदर्थमतिविक्रान्तौ निहतौ सव्यसाचिना ।
 उपकर्मा महेश्वामो नामतः कर्भतस्तथा । शाबराजो महाशूराङ्गभीमसेनेन पातितः ।
 शोचवांस्य महाराज वृहन्मः सहितौ रणे । पराक्रमनौ मित्रार्थे गतौ वैवस्वतक्षयं ।
 तथैव रथिनां श्रेष्ठः क्षेमभूर्निर्विशान्पते । निहतो गदया राजन् भीमसेनेन संयुगे ।
 तथा राजन्महेस्वामो जलमन्धो महाबलः । सुमहत् कदनं हत्वा हतः सात्यकिना रणे ।
 अलम्बुपो राक्षसेन्द्रः खरबन्धुरयानवान् । घटोत्कचेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।

११०

११५

१२०

१२५

१३०

१३५

राधेयः स्रुतपुत्रश्च भ्रातरश्च महारथाः । कैकेयाः सर्वशस्त्रापि निहताः सव्यसाचिना ।
 मालवा मद्रकाश्चैव द्राविडास्योयकर्म्मिणः । धौधेयाश्च ललित्याश्च सुद्रकाश्चाप्युगीनराः ।
 मविल्लकास्तुण्डिकेराः सावित्रीपुत्रकाश्च ये । प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणात्याश्च मारिष ।
 पत्तीनां निहताः सङ्गा हयानां प्रयुतानि च । रथप्राताश्च निहता हताश्च बरवारणाः ।
 सध्वजाः सायुधाः शूराः सर्वभ्राम्बरभूषणाः । कालेन महता यन्ताः कुशसैर्ये च वर्द्धिताः । १५०
 ते हताः समरे राजन् पार्थिनाक्लिष्टकर्मणा । अन्ये तथाऽमितबलाः परस्परबधैषिणः ।
 एते चैन्ये च बहवो राजानः मगणा रणे । हताः सहस्रशो राजन् यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 एवमेव चोद्यो वृत्तः कर्णाञ्जनसमागमे । महेश्च्रेण यथा वृचो यथा रामेण रावणः ।
 यथा कृष्णेन मरुको मुरश्च निहतो रणे । कार्त्तवीर्यश्च रामेण भार्गवेण यथा हतः ।
 सञ्जातिबान्धवः शूरः संमरे युद्धदुर्मदः । रणे कृत्वा महायुद्धं धीरं त्रैलोक्यमेहनं । १५५
 यथा स्कन्देन महिषो यथा रुद्रेण चान्धकः । तथाऽर्जुनेन सहिता दैरयो युद्धदुर्मदः ।
 सामात्यवान्धवो राजन् कर्णः प्रहरतां वरः । जयाग्रा धार्तराजाणां वैरस्य च मुखं यतः ।
 तीर्णस्तत् पाण्डवो राजन् यत् पुरा नावबुध्यसे । उच्यमानो महाराज बन्धुभिर्हितकाङ्क्षिभिः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं व्यसनं सुमहात्ययं । पुत्राणां राज्यकामानां त्वया राजन् हितैषिणः ।
 अहितान्येव शीर्णानि तेषां तत्फलमामतं । १६०
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्ष्वणि सञ्जयवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अख्याता मामकास्तात निहता युधि पाण्डवैः । हतांश्च पाण्डवेषुनां मामकैर्ब्रूहि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कुन्तयो युधि विक्रान्ता महासत्त्वा महाबलाः । सानुबन्धाः सहामात्या गाङ्गेयेन निपातिताः ।
 नारायणा बालभद्राः शूराश्च शतशोऽपरे । अनुरक्ताश्च वीरेण भीष्मेण युधि पातिताः ।
 समः किरीटिना संख्ये वीर्येण च बलेन च । सत्यजित् सत्यसन्धेन द्रोणेन निहतो युधि ।
 पाञ्चालानां महेश्वामाः सर्वे युद्धविशारदाः । द्रोणेन सह संगम्य गता वैवस्वतक्षयं । १५५
 तथा विराटद्रुपदौ वृद्धौ सहसुतौ नृपौ । पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन निहतौ रणे ।
 यो बाल एव समरे संमितः सव्यसाचिना । केशवेन च दुर्हर्षो बलदेवेन वा विभो ।
 परेषां कदमं कृत्वा महारथविशारदः । परिवार्य महामात्रैः षड्भिः परमकैरथैः ।
 अशक्रुवद्विवीभत्सुमभिमन्युर्निपातितः । कृतं तं विरथं वीरं क्षत्रधर्मे व्यवस्थितं ।
 दैःशामनिर्भराराज सौभद्रं हतवाचणे । सपत्नानां निहन्ता च महत्या सेनया वृतः । १६०
 अम्बष्ठस्य सुतः श्रीमान् मित्रहेतोः पराक्रमन् । आसाद्य लक्ष्मणं वीरं दुर्योधनसुतं रणे ।
 सुमहत् कदमं कृत्वा गतो वैवस्वतक्षयं । वृहन्तः सुमहेश्वसः कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
 दुःशासनेन विकस्य गमिता यमसादनं । मणिमान् दण्डधारश्च राजानौ युद्धदुर्मदौ ।
 पराक्रमनौ मित्रार्थे द्रोणेन युधि पातितौ । अंशुमान् भोजराजश्च सहसैन्यो महारथः ।

भारद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनं । समुद्रस्त्रिभुवनस्य सह पुत्रेण भारत । ११५
 समुद्रभेनेन वजात् गमितो यमसादनं । अनूपवामी नीलस्य व्याघ्रदन्तस्य वीर्यवान् ।
 अश्वत्याम्ना विकर्णेन गमितो यमसादनं । चित्रायुधस्त्रिभुवोधी कृत्वा च कदमं महत् ।
 चित्रमार्गेण विक्रम्य विकर्णेन हतो मृधे । वृकोदरसमो युद्धे वृतः कैकेययोधिभिः ।
 कैकेयेन च विक्रम्य भ्राता भ्रात्रा निपातितः । जनमेजयो गदायोधी पार्ष्वतीयः प्रतापवान् ।
 दुर्मुखेन महाराज तव पुत्रेण पातितः । रोचमानौ नरव्याघ्रौ रोचमानौ यहाविव । १२०
 द्रोणेन युगपद्राजन् दिवं संप्रापितौ शरैः । नृपास्य प्रतियुध्यन्तः पराक्रान्ता विश्रान्ति ।
 कृत्वा न सुकरं कर्म गता वैवस्वतक्षयं । पुण्ड्रित् कुन्तिभोजस्य मातुलौ सव्यसाचिनः ।
 सङ्ग्रामनिर्जितान् लोकान् गमितौ द्रोणसायकैः । अभिभूः काशिराजस्य काशिकैर्भुजभिर्भृतः ।
 वसुदानस्य पुत्रेण न्यामितो देहमाहवे । अमितौजा युधामन्युत्सभौजास्य वीर्यवान् ।
 निहत्य शतशः शूरानस्रदीयैर्भिपातिताः । मित्रवर्मा च पाञ्चाल्यः क्षत्रधर्मा च भारत । १२५
 द्रोणेन परमंश्वासौ गमितौ यमसादनं । शिखण्डितनयो युद्धे क्षत्रदेवो युधान्वितः ।
 लक्ष्मणेन हतो राजन् तव पौत्रेण भारत । सुचित्रस्त्रिभुवर्मा च पितापुत्रौ महारथौ ।
 प्रचरन्तौ महावीरौ द्रोणेन निहतौ रणे । वाङ्मूर्धेभिर्भहारज समुद्र इव पर्वणि ।
 आयुधक्षयमासाद्य प्रशान्तिं परमां गतः । सेनाविन्दुसुतःश्रेष्ठः शस्त्रवान् प्रबरो युधि ।
 वाङ्मूर्धेन महाराज कैरवेन्द्रेण पातितः । धृष्टकेतुर्भहारज चेदीनां प्रबरो रथः । १३०
 कृत्वा न सुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयं । तथा मत्यधृतिर्वीरः कृत्वा कदममाहवे ।
 पाण्डुवर्षे पराक्रान्ता गमितो यमसादनं । सेनाविन्दुः कुरुश्रेष्ठः कृत्वा कदममाहवे ।
 पुत्रस्तु शिशुपालस्य सुकेतुः धृतिवीरपतिः । निहत्य शत्रवान् संख्ये द्रोणेन निहतो युधि ।
 तथा मत्यधृतिर्वीरो मदिराजस्य वीर्यवान् । सूर्यदत्तस्य विक्रान्तो निहतो द्रोणसायकैः ।
 श्रेणिमंश्च महाराज युध्यमानः पराक्रमी । कृत्वा न सुकरं कर्म गतो वैवस्वतक्षयं । १३५
 तथैव युधि विक्रान्तो मगधः परमास्त्रवित् । भीष्मेण निहतो राजन् श्रेतेऽद्य परवीरहा ।
 विराटपुत्रः शङ्खस्तु उत्तरस्य महारथः । कुर्बन्तौ सुमहत् कर्म गतौ वैवस्वतक्षयं ।
 वसुदानस्य कदमं कुर्वाणोऽतीव संयुगे । भरद्वाजेन विक्रम्य गमितो यमसादनं ।
 एते चान्ये च बहवः पाण्डवानां महारथाः । हता द्रोणेन विक्रम्य यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सञ्जयवाक्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ मामकस्यास्य मैत्र्यस्य हतशेषस्य सञ्जय । अत्रशेषं न पश्यामि ककुदे मृदिते सति । १४०
 तौ हि वीरौ महेष्वासौ मदर्थं कुरुसप्तभौ । भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा कोऽन्वर्था जीवितेऽसति ।
 न पश्यामि च राधेयं हतमाहवशोभिर्न । यस्य बद्धैर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतं ।
 हतप्रवरभैर्यं मे यथा शंससि सञ्जय । अहो तानपि मे शंस कोऽत्र जीवन्ति के च न ।

रतेषु हि मृतेष्वद्य ये त्वया परिकीर्त्तिताः । येषुपि जीवन्ति ते सर्वे मृता इति मतिर्धम ।

॥ मञ्जुव उवाच ॥ यस्मिन्महास्त्राणि समर्पितानि चित्राणि शुभ्राणि चतुर्विधानि । दिव्यानि राजन् विहितानि चैव द्रोणेन वीरे दिजमन्तमेन ।

महारथः कृतिमान् त्रिप्रहस्तो वृढायुधो वृढमुष्टिर्वृढेषु । स वीर्यवान् द्रोणपुत्रस्तरस्त्री व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
आनर्त्तवासी हृदिकात्मजोऽसौ महारथः सात्वतानां बरिष्ठः । स्वयं भोजः कृतवर्मा कृतास्त्रो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
आत्तायनिः समरे दुःप्रकल्पः सेनायणीः प्रथमस्तावकानां । यः स्वस्त्रियान् पाण्डवेयान् विसृज्य मत्यां वाचं स्वाञ्च कीर्षुस्तरस्त्री ।

तेजो बन्ध सूतपुत्रस्य मन्थे प्रतिश्रुत्याजातश्चोः पुरस्तात् । दुराधर्षः शक्रसमानवीर्यः शन्धः स्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
आजानीयैः सैन्धवैः पार्वतीयैर्मदीजकाम्बोजवनायुजैश्च । गान्धारराजः स्वबलेन युक्तो व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे । १००
शारदतो गौतमस्यापि राजन् महाबाहुर्बाहुचिचास्त्रयोधी । धनुश्चित्रं सुमहङ्गारसंह व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।

महारथः कैकयराजपुत्रः मदश्रयुक्तश्च पताकिनश्च । रथं समारुह्य कुरुप्रवीर व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे ।
तथा सुतस्ते ज्वलनार्कवर्णं रथं ममास्थाय कुरुप्रवीरः । व्यवस्थितः पुरुमित्रो नरेन्द्र व्यभ्रे सूर्या भ्राजमानो यथा खे ।
दुर्योधनो नागकुलस्य मध्ये व्यवस्थितः सिंह इवावभासे । रथेन जाम्बूनदभूषणेन व्यवस्थितः समरे योत्स्यमानः ।
स राजमध्ये पुरुषप्रवीरो रराज जाम्बूनदचित्रवर्मा । पद्मप्रभो वक्रिरीवाल्पधूमो मेघान्नरं सूर्यं इव प्रकाशः । १०५
तथा सुषेणोऽप्यमिचर्मपाणिस्वात्मजः सत्यमेनश्च वीरः । व्यवस्थितो चित्रमेनेन सार्द्धं हृष्टात्मनो समरे योद्धुकामौ ।
द्वीनिर्घेवो भारतराजपुत्र उयायुधः क्षणभोजी मुद्गः । आरासन्धिः प्रथमस्यावृढश्च चित्रायुधः श्रुतिवर्मा जयश्च ।
शलश्च सत्यव्रतदुःश्लौ च व्यर्थास्थिताः सहसैन्या नराय्याः । कैनव्यानामधिपः शूरमानी रणे रणे शत्रुहा राजपुत्रः ।
रथी हृथी नागपत्तिप्रयायी व्यवस्थितो योद्धुकामस्त्वदर्थे । वीरः श्रुतायुश्च धृतायुश्च चित्राङ्गदक्षिचमेनश्च वीरः ।
व्यवस्थिताः सहसैन्या नराय्याः प्रहारिणो मानिनः सत्यमन्धाः । कर्णात्मजः सत्यमन्धो महात्मा व्यवस्थितः समरे योद्धुकामः । ११०

तथापरौ कर्णसुतौ वरास्त्रौ व्यवस्थितौ लघुश्लौ नरेन्द्र । महद्दलं दुर्भेदमल्पवोर्यैः समाश्रितौ योद्धुकामैस्त्वदर्थे ।
एतैश्च मुखौर्गर्भैश्च राजन् योधप्रवीरैरमितप्रभावैः । व्यवस्थितौ नागकुलस्य मध्ये यथा महेन्द्रः कुरुराजो जयाय ।
॥ धृतराज उवाच ॥ आख्याता जीवमाना ये परेभ्योऽन्ये यथायथं । इतोदमवगच्छामि व्यक्तमर्थाभिपत्तितः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवन्नेव तदा धृतराजोऽनिकासुतः । हतप्रवीरं विद्वुस्तं किञ्चिच्छेषं स्वकं बलं ।

श्रुत्वा व्यामोहमागच्छच्छोकव्याकलितेन्द्रियः । मुह्यमानोऽब्रवीच्चापि मुहूर्त्तं तिष्ठ मञ्जुव । ११५

व्याकुलं मे ममन्तात श्रुत्वा सुमहदप्रियं । मनो मुह्यति चाङ्गानि न च शक्नोमि धारितुं ।

इत्येवमुक्त्वा वचनं धृतराजोऽनिकासुतः । भ्रान्तचित्तस्ततः सोऽथ बभूव जगतीपतिः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मञ्जुववाक्ये सप्तमाध्यायः ॥ ७ ॥

॥ जममेजय उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णं हतं युद्धे पुत्रांश्चैवापलायिनः । नरेन्द्रः किञ्चिदास्त्रस्यो दिजश्रेष्ठ किमब्रवीत् ॥

प्राप्तवान् परमं दुःखं पुण्यसमजं महत् । तस्मिन् चंद्रकवान् काले तन्ममाचक्ष्य पृच्छतः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णस्य निधनमश्रुत्वेयमिवाहुतं । भूतसंमोहनं भीमं मेरोः संसर्पणं यथा । ११०
 चिन्तमोहमिवायुक्तं भार्गवस्य महामते । पराजयमिवेन्द्रस्य द्विषज्ञो भीमकर्षणः ।
 द्विवः प्रपतनं भानोहर्ष्यामिव महाद्युतेः । संशोषणमिवाचिन्त्यं समुद्रस्याक्षयाश्रसः ।
 महीवियद्दिगम्बूनां सर्व्वनाशमिवाहुतं । कर्षणामिव वैफल्यमुभयोः पुष्यपापयोः ।
 सञ्चित्य निपुणं बुद्ध्या धृतराज्ञो जनेश्वरः । नेदमस्मीति सञ्चिन्त्य कर्णस्य समरे बधं ।
 प्राणिनाभेवमन्येषां स्यादपीति विनाशनं । श्लोकाग्निना दह्यमानो धम्यमान इवाश्रये । ११५
 विश्रसाङ्गः श्वसन् दीनो हाहेत्युक्त्वा सुदुःखितः । विललाप महाराज धृतराज्ञोऽम्बिकासुतः ।
 ॥ धृतराज उवाच ॥ सञ्जयाधिरथिर्दारः सिंहद्विरद्विक्रमः । वृषभप्रतिमस्कन्धो वृषभाक्षगतिस्वरम् ।
 वृषभो वृषभस्यैव यो युद्धे न निवर्त्तते । शशोरपि भस्त्रस्य वज्रसंहननो युवा ।
 यस्य व्यातलशब्देन शरदृष्टिरवेण च । रथाश्वनरमातङ्गा नावतिष्ठन्ति संयुगे ।
 यमाश्रित्य महात्माञ्जं विदिषां जयकाङ्क्षया । दुर्थाधनोऽकरोद्द्वरं पाण्डुपुत्रैर्भ्रष्टारथैः । १२०
 स कथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णः पार्थिव संयुगे । निहतः पुरुषव्याघ्रः प्रसङ्गासङ्गविक्रमः ।
 यो नामन्यत वै नित्यमच्युतश्च धनञ्जयं । न वृष्णीन् महितानन्यान् स्वबाहुबलदपितः ।
 शार्ङ्गगण्डीवधन्वानौ महितावपराजितौ । अहं दिव्याद्रथादेकः पातयिष्यामि संयुगे ।
 इति यः सततं मन्दमवोचसोभमोहितं । दुर्थाधनमवाचीनं राज्यकामुकम'तुरं ।
 यो जयेत् सर्व्वकान्तेजानाबन्धान् कर्णैः सह । गान्धारान्द्रकान्द्राक्ष्यांस्त्रिगर्त्तोस्तङ्गणान् शकान् । १२५
 पाञ्चालांश्च विदेहांश्च कलिन्दान् काशिकोश्लान् । सुह्यानङ्गांस बङ्गांस निषादान् पुण्ड्रचीनकान् ।
 वत्सान् कलिङ्गांस्तरुलान्द्रकान् नृषिकानपि । जित्वैतान् समरे वीरान् चक्रे बलिभूतः पुरा ।
 शरव्रातैः सुनिश्चितैः सुतोष्णैः कर्णपत्रिभिः । दुर्थाधनस्य वृद्ध्यर्थं राधेयो रथिनां वरः ।
 दिव्यास्त्रविभ्रहातेजाः कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । मेनागोपस्य स कथं शत्रुभिः परमास्त्रवित् ।
 घातितः पाण्डवैः शूरैः समरे वीर्य्यशालिभिः । वृषो महेश्वरो देवेषु वृषः कर्णो नरेस्वपि । १३०
 तृतीयमन्यं लोकेषु वृषं नैवानुशुश्रुम । उचैःश्रवा वरोऽन्धानां राज्ञां वैश्रवणो वरः ।
 वरो महेश्वरो देवानां कर्णः प्रहरतां वरः । योजितः पार्थिवैः शूरैः समर्थै वीर्य्यशालिभिः ।
 दुर्थाधनस्य वृद्ध्यर्थं कृत्स्नामुर्ध्वमियाजयत् । यं लब्ध्वा मागंधो राजा सान्त्वमानोऽप्य सौहृदैः ।
 अरौत्सीत् पार्थिवं कृत्स्नने यादवकौरवान् । तं श्रुत्वा निहतं कर्णं देरथे मव्यमाचिना ।
 श्लोकार्णवे निमग्नोऽहं भिक्षा नैरिव सागरे । तं वृधं निहतं श्रुत्वा देरथं रथिनां वरः । १३५
 श्लोकार्णवे निमग्नोऽहमस्रवः सागरे यथा । ईदृशैर्यद्यहं दुःखेन विनश्यामि सञ्जय ।
 वञ्चाहृत्तरं मन्ये हृदयं मम दुर्भिदं । ज्ञातिसम्बन्धिमिच्छामिभं श्रुत्वा पराभवं ।

को मदन्त्यः पुमांल्लोके न जह्यात् सूत जीवितं । विषमं प्रिप्रपातश्च पर्वतापादर्हं वृणे ।

नहि शक्त्यामि दुःखानि भोक्तुं कष्टानि सञ्जय ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रिया कुलेन यशसा तपसा च श्रुतेन च । त्वामद्य सन्तो मन्यन्ते यथातिमिव नाड्यं । १५०

श्रुते महर्षिप्रतिमः कृतकृत्योऽसि पार्थिव । पथ्यवस्त्रापयात्मानं मा विषादे मनः कृथाः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ दवमेव परं मन्ये धिक्पौरुषमनर्थकं । यत्र शालप्रतीकाशः कर्णोऽहन्यत संयुगे ।

हत्वा युधिष्ठिरानीकं पाञ्चालानां रथप्रजान् । प्रताप्य शरवर्षेण दिशः सर्वा महारथः ।

भोहयित्वा रणे पार्थान् वज्रहस्त इवासुरान् । स कथं निहतः श्रेते वायुरग्न इव द्रुमः ।

शोकस्थान्तं न पश्यामि पारं जलनिधेरिव । चिन्ता मे वर्द्धतेऽतीव मुमूर्षा वाऽपि जायते । १५५

कर्णस्य निधनं श्रुत्वा विजयं फाल्गुनस्य च । अत्रद्वेयमहं मन्ये बधं कर्णस्य सञ्जय ।

वज्रमारमयं नूनं हृदयं दुर्भेदं मम । यत् श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं कर्णं न दीर्यते ।

आयुर्नूनं सुदीर्घं मे विहितं दैवतैः पुरा । यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा जीवामीह सुदुःखितः ।

धिग्जीवितमिदञ्चैव सुहृद्भीनस्य सञ्जय । अद्य चाहं दशमेतां गतः सञ्जय गर्हितां ।

कृपणं वर्त्तयिष्यामि शोच्यः सर्वस्य मन्दधीः । अहमेव पुरा भुत्वा सर्वलोकस्य सत्कृतः । १६०

परिभृतः कथं सूत परैः शक्त्यामि जीवितुं । दुःखात् सुदुःखं व्यसनं प्राप्तवानस्मि सञ्जय ।

भीमद्रोणबन्धनैव कर्णस्य च महात्मनः । नावशेषं प्रपश्यामि सूतपुत्रे हते युधि ।

सहि पारं मद्भानामीत् पुत्राणां मम सञ्जय । युद्धे हि निहतः शूरो विस्तृजन् सायकान् बह्वन् ।

को हि मे जीवितेनार्थस्तमृते पुरुषर्षभं । रथादधिरथिनूनं न्यपतत् सायकार्हितः ।

पर्वतस्यैव शिखरं वज्रपातः द्विदागितं । स श्रेते पृथिवीं नूनं शोभयन् रुधिरोचितः । १६५

मातङ्ग इव मन्तेन द्विपेन्द्रेण निपातितः । यो बलं धार्तराष्ट्राणां पाण्डवानां यतो भयं ।

सोऽर्जुनेन हतः कर्णः प्रतिमानं धनुश्चतां । स हि बीरो महेष्वासो मित्राणामभयङ्करः ।

श्रेते विनिहतो बीरो देवेन्द्रेण इवाचलः । पङ्कगिरिवाध्वगमनं दरिद्रस्यैव कामितं ।

दुर्थाधनस्य चाकूतं तपितस्यैव विप्रुषः । अन्यथा चिन्तितं कार्यमन्यथा तप्तु जायते ।

अहो नु बलवद्देवं कालस्य दुरतिक्रमः । पलायमानः कृपणो दीनात्मा दीनपौरुषः । १७०

चिद्विनिहतः सूत पुत्रो दुःशामनो मम । कश्चिन्न दीनाचरितं कृतवांस्तात संयुगे ।

कश्चिन्न निहतः शूरो यथाऽन्ये कश्चियर्षभाः । युधिष्ठिरस्य वचनं मा युध्यस्वैति सर्वदा ।

दुर्थाधनो नाभ्यगृह्णाम्बूडः पथ्यमिवौषधं । शरतल्पे शयानेन भोग्नेण सुमहात्मना ।

पानीयं याचितः पार्थः सोऽविध्यन्नेदिनीतलं । जलस्य धारां जनितां दृष्ट्वा पाण्डुसुतेन च ।

अब्रवीत् स महाबाहुस्तात संशाम्य पाण्डवैः । प्रशमाह्वि भवेच्छान्तिर्मादन्तं युद्धमस्तु वः । १७५

भ्रातृभावेन पृथिवीं भुङ्क्षु पाण्डुसुतेः सह । अकुर्वन् वचनं तस्य नूनं शोचति पुत्रकः ।
 तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दीर्घदर्शिनः । अहन्तु निहतामात्यो हतपुत्रस्य सञ्जय ।
 द्यूततः कृष्णमापन्नो लूनपक्ष इव द्विजः । यथा हि शकुनिं गृह्य क्लिप्त्वा पैवा च सञ्जय ।
 विसर्जयन्ति संहृष्टास्त्रास्यमानाः कुमारकाः । लूनपक्षमया तस्य गमनं नोपपद्यते ।
 तथाऽहमपि संप्राप्तो लूनपक्ष इव द्विजः । क्षीणः सर्वार्थहीनस्य निर्घातिर्व्यभुवर्जितः ।
 कां दिशं प्रतिपत्स्यामि दीनः शत्रुवशं गतः ।

१५०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रविलापे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवं धृतराष्ट्रोऽथ विलप्य बभूवुःस्वितः । प्रोवाच सञ्जयं भूयः शोकव्याकुलमानसः ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ योऽजयत् सर्वकाम्बोजानम्बुधान् कैकयैः सह । गान्धारांस्य विदेहांस्य जित्वा कार्थार्यमाहवे ।
 दुर्योधनस्य वृद्ध्यर्थं योऽजयत् पृथिवीं प्रभुः । स जितः पाण्डुवैः शूरैः समरे बाह्यशक्तिभिः ।
 तस्मिन् हते महेष्वासि कर्णे युधि किरीटिना । के बीराः पर्थतिष्ठन्त तन्ममाचक्षु सञ्जय ।
 कच्चिकैकः परित्यक्तः पाण्डुवैर्निहतो रणे । उक्तं त्वया पुरा तात यथा बीरो निपातितः ।
 भीष्मप्रतियुध्यन्तं शिखण्डी सायकोत्तमैः । पातयामास समरे सर्वशस्त्रभृतां वरं ।
 तथा द्रौपदिनां द्रोणे न्यस्तसर्वायुधो युधि । उक्तयोगो महेष्वासः शरैर्बभूवभिराचितः ।
 निहतः खड्गमुद्यस्य छष्टद्युम्नेन सञ्जय । अन्तरेण हतावेतौ क्लेन च विशेषतः ।
 अश्रौषमहमेतद्वै भीष्मद्रोणौ निपातितौ । भीष्मद्रोणौ हि समरे न हन्यादस्मभूत् स्वथं ।
 न्यायेन युध्यमानौ हि तद्वै मत्वं ब्रवीमि ते । कर्णन्वस्यन्तमस्ताणि दिव्यानि च बहूनि च ।
 कथमिन्द्रोपमं वीरं मृत्युर्युद्धे समस्पृशत् । यस्य विद्युत्प्रभां शक्तिं दिव्यां कनकभूषणां ।
 प्रायश्कृद्विषतां हन्तीं कृणुङ्क्षाम्बां पुरन्दरः । यस्य सर्पमुखो दिव्यः शरः काञ्चनभूषणः ।
 स श्रेते निहतः मध्ये कर्णस्त्विरिस्त्रदनः । भीष्मद्रोणमुखान् बीरान् योऽवमन्य महारथान् ।
 जामदग्न्यान्महाघोरं ब्राह्म्यमस्त्रमश्लित । यस्य द्रोणमुखान्दृष्ट्वा विमुखानर्हितान् शरैः ।
 सौभद्रस्य महाबाह्वर्ष्यधमत् कार्मुकं शितैः । यस्य नागायुतप्राणं वञ्चरंहसमच्युतं ।
 विरथं महसा कृत्वा भीममेनमथाहमत् । महदेवञ्च निर्जित्य शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 कृपया विरथं कृत्वा नाहनदूर्ध्वचिन्तया । यस्य मायासहस्राणि विकुर्व्याणं जयैषिणं ।
 घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं शक्रशक्त्या निजनिवान् । एतांस्य दिवसान् यस्य युद्धे भोतो धनञ्जयः ।
 नागमद्वैरथं वीरः स कथं निहतो रणे । रथभङ्गो न चेतस्य धनुर्वा न व्यशीर्यत ।
 नचेदस्त्राणि निर्णेतुः स कथं निहतः परैः । को हि शक्तो रणे कर्णं विधुम्बानं महद्वनः ।
 विमुञ्चन्तं शरान् चोरान् दिव्यान्यस्त्राणि चाहवे । जेतुं पुरुषशार्दूलं शार्दूलमिव वेगिनं ।
 ध्रुवं तस्य धनुस्त्रिभुवं रथो वापि मर्क्षी गतः । अस्ताणि वा प्रणष्टानि यथा शंससि मे हतं ।
 न ह्यन्यदपि पश्यामि कारणं तस्य नाशने । निहन्ति फाल्गुनं यावन्तावत् पादौ न धावथे ।

१५५

१६०

१६५

१७०

इति यस्य महाघोरं व्रतमासीन्महात्मनः । यस्य भीतो रणे निद्रा धर्मराजो युधिष्ठिरः । १०५
 चयोद्गसमा नित्यं नाभजत् पुरुषर्षभः । यस्य वीर्यवतो वीर्यमुपाश्रित्य महात्मनः ।
 मम पुत्रः सभा भार्य्या पाण्डूनां नीतवान् बलात् । तत्रापि च सभामथे पाण्डवानाञ्च पश्यतां ।
 दासभार्य्येति पाञ्चालीमब्रवीत् कुरुसन्धिषी । न सन्ति पतयः कृष्णे सर्व्ये षष्ठतिलैः समाः ।
 उपतिष्ठस्व भर्त्सारमन्ये वा वरवर्णिनि । इत्येवं यः पुमान् वाचो हृत्वाः संश्रावयन्नुषां ।
 सभायां सूतजः कृष्णां स कथं निहतः परैः । यदि भीष्मो रणस्त्रापी द्रोणो वा युधि दुर्मदः । ११०
 न हनिष्यति कौन्तेयान् पक्षपातात् सुयोधन । सर्व्यामेव हनिष्यामि व्येतु ते मानसो ज्वरः ।
 किं करिष्यति गाण्डीवमन्त्र्यै च महेषुधी । क्षिप्रचन्द्रनिदिग्धस्य मत्सरस्याभिधावतः ।
 स नूनमृषभस्कन्धो ह्यर्जुनेन कथं हतः । यस्य गाण्डीवमुक्ताणां ह्यर्जुनमुपमचिन्तयन् ।
 अपतिक्षसि कृष्णोति ऋवन् पार्थानवैचत । यस्य नासीद्गुणं पार्थैः सपुत्रैः सजनाईनैः ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य मुहूर्त्तमपि सञ्जय । तस्य नाहं बधं मन्ये देवैरपि सवासवैः । ११५
 प्रतीपमभिधावद्भिः किं पुनस्तात पाण्डवैः । नहि व्यां संपृशानस्य तनुत्रं वाऽपि मृह्यतः ।
 पुमानाधिरथेः स्यातुं कश्चित् प्रमुखतोऽर्हति । अपि स्यान्नेदिनी हीना सोमसूर्य्यप्रभांशुभिः ।
 न बधं पुरुषेन्द्रस्य संतुगेष्वपलायिनः । येन मन्दः सहायेन भ्रात्रा दुःशासनेन च ।
 वासुदेवस्य दुर्भुद्धिः प्रत्याख्यानमरोपत । स नूनं वृषभस्कन्धं कर्णे दृष्ट्वा निपातितं ।
 दुःशासनञ्च निहतं मन्ये शोचति पुत्रकः । हतं वैकर्त्तनं राजा द्वैरथे सव्यसाचिना । १२०
 जयतः पाण्डवान् दृष्ट्वा किं स्त्रिदुर्य्योधनोऽब्रवीत् । दुर्भर्षणं हतं दृष्ट्वा वृषसेनञ्च संयुगे ।
 प्रभग्नञ्च बलं दृष्ट्वा बध्यमन्मं महारथैः । पराशुखाञ्च राक्षस्य पलायनपरायणाम् ।
 विद्रुतान् रथिनो दृष्ट्वा मन्ये शोचति पुत्रकः । अनेयस्याभिमानी च दुर्भुद्धिरजितेन्द्रियः ।
 हतोत्साहं बलं दृष्ट्वा किंस्त्रिदुर्य्योधनोऽब्रवीत् । स्वयं वैरं महत्कृत्वा वार्य्यमाणः सुहृद्गणैः ।
 प्रधने हतभ्रयिष्ठे, किंस्त्रिदुर्य्योधनोऽब्रवीत् । द्यूतं कृत्वा पुरा हृष्टो वञ्चयित्वा च पाण्डवान् । १२५
 शकुनिः सौबलस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् । हतवर्ष्मां महेश्वासः सालतानां महारथः ।
 हतं वैकर्त्तनं दृष्ट्वा हार्दिक्यः किमभाषत । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या यस्य शिबामुपासते
 धनुर्व्वेदं चिकीर्षन्तो द्रेणपुत्रस्य धीमतः । युवा रूपेण सम्पन्नो दर्शनीयो महायशाः ।
 अश्रुत्यामा हते कर्णे किमभाषत सञ्जय । आचार्य्या यो धनुर्व्वेदे गौतमो रथसत्तमः ।
 रूपः सारदतस्तात हते कर्णे किमब्रवीत् । मद्रराजो महेश्वासः शल्यः समितिशोभनः । १३०
 दृष्ट्वा विनिहतं कर्णे सारथे रथिनां वरः । किमभाषत सौबीरो मद्राणामधिपो बली ।
 दृष्ट्वा विनिहतं सर्व्ये योधा वाहनदुर्जयाः । ये च केचन राजानः पृथिव्यां योद्गुमागताः ।
 वैकर्त्तनं हतं दृष्ट्वा कान्यभाषन्त सञ्जय । कर्णे तु निहते वीरे रथव्याघ्रे नरर्षभे ।
 के वा मुखमनीकानामासन् सञ्जय भागशः । मद्रराजः कथं शल्यो नियुक्तो रथिनां वरः ।

वैकर्त्तनस्य सारख्ये तन्ममाचक्ष सञ्जय । कौरवन् दक्षिणं चक्रं सूतपुत्रस्य युधामः ।
 वामं चक्रं ररक्षुर्वा क वा बीरस्य पृष्ठतः । के कर्णे न जङ्गः शूराः के कुप्राः प्राङ्वंसतः ।
 कयञ्च वः समेतानां हतः कर्णे महारथः । पाण्डवाश्च कथं शूराः प्रत्युदीयुर्बृहदारथाः ।
 सृजन्तः शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदाः । स च सर्पमुखो दिव्यो महेषुप्रवरस्तादा ।
 व्यर्थं कथं समभवत्तन्ममाचक्ष सञ्जय । मामकस्यास्य सैन्यस्य हतोत्साहस्य सञ्जय ।
 अत्रश्रेष्ठं न पश्यामि ककुदे मृदिते मति । तौ हि बीरौ महेष्वासे मदर्थे त्यक्तजीवितौ ।
 भीमद्रोणौ हतौ श्रुत्वा कौ स्वर्थो जीवितेन मे । पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं कर्णश्च पाण्डवैः ।
 यस्य बाह्यैर्बलं तुल्यं कुञ्जराणां शतं शतैः । द्रोणे हते कौरवाणां तन्ममाचक्ष सञ्जय ।
 यथा कर्णश्च कौमोयैः सह युद्धमयीजयत् । तथा च दिवतां हन्ता रणे ज्ञानस्तदुच्यतां ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि धृतराष्ट्रप्रश्ने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हते द्रोणे महेष्वासे तस्मिन्नहनि भारत । हते च मोक्षसंकल्पे द्रोणपुत्रे महारथे ।
 ब्रवमाणे महासज्ज कौरवाणां बलार्थिणे । शूरा पार्थः स्वकं सैन्यमतिष्ठद्गाढभिर्दृढतः ।
 तमवस्थितमाज्ञाय पुत्रस्ते भरतर्षभ । विद्रुतं स्वबलं दृष्ट्वा पौरुषेण न्यवारयत् ।
 स्वमनीकमवस्थाप्य बाहुवीर्यमुपाश्रितः । युद्धा च सुचिरं कालं पाण्डवैः सह भारत ।
 लब्धलक्ष्यैः परैर्दृष्टैर्ध्यायच्छक्तिश्चिरमदा । सन्ध्याकालं समासाद्य प्रत्याहारमकारयत् ।
 हत्वाऽवहारं सैन्यानां प्रविश्य शिविरं स्वकं । कुरवः सहिता मन्त्रं मन्त्रयाश्चकिरे मियः ।
 पर्यङ्केषु पराङ्गेषु स्पृष्ट्वास्तरणवत्सु च । वरामनेधूपविष्टाः सुखश्रद्धास्त्रिवामराः ।
 ततो दुर्व्याधने राजा साक्षा परमवल्लुना । तानाभाव्य महेष्वासान् प्राप्तकालमभाषत ।
 मत्तं मतिमतां श्रेष्ठाः सर्वे प्रभूत मा चिरं । एवं गते तु किं कार्यं किञ्च कार्यं नृपाः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्ते नरेन्द्रेण नरसिंहा युयुत्सवः । चक्रुर्नानाविधास्येष्टाः सिंहासंगतास्तदा ।
 तेषां जिज्ञस्त्रिंशताभि युद्धे प्राणान् जुह्वयतां । समुदीक्ष्य मुखं राज्ञो बालार्कममवर्षसं ।
 आचार्यपुत्रो मेधावी वाक्यज्ञो वाक्यमाददे । रागो योगस्तदा दाक्ष्यं नयस्येत्यत्र साधकाः ।
 उपायाः पण्डितैः प्रोक्तास्ते तु देवमुपाश्रिताः । श्लोकप्रवीरा येऽस्माकं देवकन्या महारथाः
 नीतिमन्तस्तथा युक्ता दक्षा रक्षाश्च ते हताः । नन्वेव कार्यं नैराशयमस्माभिर्विजयं प्रति ।
 सुनीतैरिह सर्वार्थैर्देवमयनूलोम्यते । ते वयं प्रवरं नृणां सर्वैर्गुणगणैर्दुतं ।
 कर्णेमेवाभिषक्त्यामः सैनापत्येन भारत । कर्णं सैनापतिं हत्वा प्रमथिष्यामहे रिपून् ।
 एष ह्यतिबलः शूरः हतास्त्रो युद्धदुर्मदः । वैवस्वत इवाश्रयाः शक्रो जेतुं रणे रिपून् ।
 एतदाचार्यतनयात् श्रुत्वा राजसवात्मजः । आज्ञाञ्च महतीञ्चके कर्णं प्रति स वै तदा ।
 हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे जेष्यति पाण्डवान् । तामात्रां हृदये हत्वा समाश्रय्य च भारत ।
 ततो दुर्व्याधनः प्रीतः प्रियं श्रुत्वाऽप्य तद्वचः । प्रीतिवत्कारसंयुक्तं तय्यमात्महितं शूभं ।

खं मनः समवांश्याय बाहुवीर्यमुपाश्रितः । दुर्योधनो महाराज राधेयमिदमब्रवीत् ।
 कर्ण जानामि ते वीर्यं धौर्ध्वं परमं मयि । तथापि त्वां महाबाहो प्रवक्ष्यामि हितं वचः । ११५
 श्रुत्वा यथेष्टञ्च कुरु बीर यत्तव रोचते । भवान् प्राप्तमो नित्यं मम चैव परा गतिः ।
 भीष्मद्रोणावतिरथौ हतौ सेनापती मम । सेनापतिर्भवानस्तु ताभ्यां द्रविणवत्तरः ।
 दृष्ट्वा च तौ महेष्वासे सापेवौ च धनञ्जये । मानितौ च मयाबीरौ राधेय वचनाप्तव ।
 पितामहत्वं संप्रेक्ष्य पाण्डुपुत्रा महारथे । रक्षितास्तात भीष्मेण दिवसानि दशैव तु ।
 न्यस्तशस्त्रे च भवति हतौ भीष्मः पितामहः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य फाम्बुनेन महाह्वये । १२०
 हते तस्मिन् महेष्वासे शरतल्पगते तदा । त्वयोक्ते पुरुषव्याघ्र द्रोणो ज्ञासीत् पुरःसरः ।
 तेनापि रक्षिताः पार्थाः शिष्यत्वादिति भे मतिः । स चापि निहतो दृष्ट्वा धृष्टद्युम्ने सत्वरं ।
 निहताभ्या प्रधानाभ्यां ताभ्याममितविक्रमं । तत्समं समरे योर्धं नान्यं पश्यामि विन्मयन् ।
 भवानेव तु नः शक्तो विजयाय न संशयः । पूर्वं मध्ये च पश्चाच्च तथैव विहितं हितं ।
 स भवान् धूर्ध्ववत् सञ्जी धुरमुद्गोदुमर्हति । अभिषेचय सेनान्ये स्वयमात्मानमात्मना । १२५
 देवतानां यथा स्कन्दः सेनानोः प्रभुरव्ययः । तथा भवानिमां सेनां धार्तराज्ञीं विभर्तुं वै ।
 जहि शत्रुगणान् सर्वान् महेश्वर दानवानि च । अवस्थितं रथे दृष्ट्वा पाण्डवास्त्वां महारथाः ।
 द्रविष्यन्ति च पाञ्चाला विष्णुं दृष्ट्वेव दानवाः । तस्मात्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकर्षेतां महाचर्मं ।
 भवत्यवस्थिते यत्ने पाण्डवा मन्दचेतसः । द्रविष्यन्ति सहामात्याः पाञ्चालाः सञ्जयाश्च ह ।
 यथा ज्ञभ्युदितः सूर्यः प्रतपन् स्वेन तेजसा । व्यपोहति तमस्वीम्रं तथा शत्रून् प्रतापय । १३०
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आशा क्लवती राजन् पुत्रस्य तव साऽभवत् । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे जेष्यति पाण्डवान् ।
 तामाशां हृदये कृत्वा कर्णमेवं तदाब्रवीत् । सूतपुत्र न ते पार्थः खित्वाऽप्ये मय्युत्सृजति ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ उक्तमेतन्मया पूर्वं गान्धारे तव सन्निधौ । जेष्यामि पाण्डवान् सर्वान् सपुत्रान् सजनाह्वानम् ।
 सेनापतिर्भविष्यामि तवाहं नात्र संशयः । खिरो भव महाराज विजितान् विद्धि पाण्डवान् ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो महाराज ततो दुर्योधनो नृपः । उक्तस्यै राजभिः सार्द्धं देवैरिव व्रतक्रतुः । १३५
 सेनापत्यं न सत्कर्तुं कर्णं स्कन्दमिवामराः । ततोऽभिषिषिषुः कर्णं विधिदृष्टेन कर्षणा ।
 दुर्योधनमुखा राजन् राजानो विजयैषिणः । श्रातकुम्भमथैः कुम्भैर्माहेयैस्वानुमन्त्रितैः ।
 तोयपूर्वैर्विषाणस्य द्विपखड्गमहर्षभैः । मणिमुक्तायुतैश्चान्यैः पुष्पगन्धैस्तथैषधैः ।
 श्रौडुम्बरे सुखासीनमामने चैमसंवृते । श्रास्त्रदृष्टेन विधिना सन्धारैश्च सुसंभृतैः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यास्तथा शूद्राश्च संमताः । तुष्टुवुस्तं महात्मानमभिषिक्तं वराननं । १४०
 ततोऽभिषिक्तो राजेन्द्र निष्कैर्गोभिर्धनेन च । वाचयामास विप्राय्यासाधेयः परबीरहा ।
 जय पार्थान् सगोविन्दान् सामुगांस्तान्महाह्वये । इति तं वन्दिनः प्राङ्ङर्दिजाश्च पुरुषर्षभं ।
 जहि पार्थान् संपाञ्चालान् राधेय विजयाय नः । उद्यस्मि व सदा भानुसामांस्तुयैर्गभस्तिभिः ।

नह्यन्तं तद्विद्वष्टानां शराणां वै सकेत्रवाः । उलूकाः सूर्ध्वरश्मीनां ज्वलतामिव दर्शने
 नहि पार्थाः सपाञ्चालाः स्नातुं शक्नासुवापतः । आप्तशस्त्रस्य समरे महेन्द्रस्यैव दानवाः ।
 अभिषिक्तसु राधेयः प्रभया सोऽमितप्रभः । अत्यरिच्यत रूपेण दिवाकर इवापरः ।
 सैनापत्ये तु राधेयमभिषिच्य सुतस्तव । अमन्यत तदात्मानं कर्ताथं काकचेदितः ।
 कर्णेऽपि राजन् संप्राप्य सैनापत्यमरिन्दम । योगमाज्ञापयामास सूर्ध्वस्थोदयनं प्रति ।
 तव पुत्रैर्दृतः कर्णः शूद्रशूभे तत्र भारत । देवैरपि यथा स्कन्दः संपाभे तारकामये ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाभिषेके एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ सैनापत्यन्तु संप्राप्य कर्णे वैकर्त्तनस्तदा । तथाक्तस्य स्वयं राज्ञा क्लिग्धं भ्रातृसमं वचः ।

योगमाज्ञाप्य सेनानाम दिव्येऽभ्युदिते तथा । अकुरोत् किं महाप्राज्ञस्तन्मनाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कर्णस्य मतमःज्ञाय पुत्राक्षो भरतर्षभ । योगमाज्ञापयामासुर्नन्दित्स्वर्ध्वपुरःसरं ।

महत्यपररात्रे च तव सैन्यस्य मारिव । योगयोगेति सहसा प्रादुरासीन्महास्त्रजः ।

कल्पतां नागमुख्यानां रथानाञ्च वरूथिनां । सस्रह्यतां पदातीनां वाजिनाञ्च विश्राप्यते ।

क्रोशताञ्चैव योधानां त्वरितानां परस्परं । बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्पृक् सुमहंस्ततः ।

ततः श्वेतपताकेन बलाकावर्णवजिना । हेमपट्टेन धनुषा नागकञ्जेण केतुना ।

दूरीरशतपूर्णेन साङ्गदेन वरूथिना । शतश्रीकिङ्किणीशक्तिशूलतोमरधरिणा ।

कर्णुर्कैरुपंपन्नेन विमलादित्यवर्षसा । रथेनाभिपताकेन सूतपुत्रोऽभ्यदृश्यत ।

आपयन् वारिजं राजन् हेमजालविभूषितं । विधुम्बानो महत्पापं कर्त्तस्वरविभूषितं ।

दृष्ट्वा कर्णे महेश्वासं रथस्थं रथिनां वरं । भानुमन्तमिबोद्यन्तं तमो निन्नम् दुरासदं ।

न भीष्मव्यसनं केचिन्नापि द्रोणस्य मारिव । नान्येषां पुरुषव्याघ्र भेनिरे तत्र कौतूवाः ।

ततस्तु त्वरयन् योधान् शङ्खशब्देन मारिव । कर्णे निष्कंधयामास कौरवाणां महद्वलं ।

शूहं व्यूह्य महेश्वासे मकरं श्चुतापनः । प्रत्युद्ययो तथा कर्णः पाण्डवान् विजिगीषया ।

मकरस्य तु तुष्टे वै कर्णे राजन् व्यवस्थितः । नेत्राभ्यां शकुनिः शूर उलूकश्च महारथः ।

द्रोणपुत्रस्तु शिरसि वीवायां सर्व्वसेदराः । मध्ये दुर्व्योधनो राजा बल्लेन महता वृतः ।

वामपादे तु राजेन्द्र हतवर्षा व्यवस्थितः । नारायणबलैर्युक्तो गोपालैर्युक्तुर्धुर्धुर्धुः ।

पदे तु दक्षिणे राजन् गौतमः सत्यविक्रमः । चिगर्त्तैः सुमहेश्वासेर्दालिणात्येष संवृतः ।

अनुपादस्तु यो वामस्तत्र शङ्खो व्यवस्थितः । महत्या सेनया सार्द्धं मद्रदेशममुत्यया ।

दक्षिणे तु महाराज सुषेणः सत्यसङ्गरः । वृत्तो रथसहस्रेण दन्तिनाञ्च चिभिः शतैः ।

पुच्छेश्वाक्षा महावीर्यो भ्रातरौ पार्थिवौ तदा । चिचस्य चिचभेनस्य महत्या सेनया वृत्तौ ।

तथा प्रयाते राजेन्द्र कर्णे नरबरोत्तमे । धनञ्जयमभिप्रेक्ष्य धर्मराजोऽब्रवीद्विदं ।

पश्य पार्थ यथा सेना धार्तराज्ञीह संयुगे । कर्णेन विधिता बीर गुप्ता बीरैर्भृशरथैः ।

हतवीरतमा श्लेषा धार्तराज्ञी महाचमूः । फल्गुश्रिया महाबाहो विजयस्तत्र फाल्गुन ।
 उद्धृतस्य भवेच्छ्लेषो मम दादश्वार्थिकः । एवं ज्ञात्वा महाबाहो ब्रूहं ब्रूह यथेच्छसि ।
 भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः । अर्द्धचक्रेण ब्रूहेन प्रत्यब्रूहत तां दमूं । ४२५
 वामपार्श्वं तु तस्याथ भीमसेनो व्यवस्थितः । दक्षिणे च महेश्वासी पृष्टपुत्रो व्यवस्थितः ।
 मध्ये ब्रूहस्य राजा तु पाण्डवस्य धनञ्जयः । नकुलः सहदेवस्य धर्मराजस्य पृष्ठतः ।
 चक्ररथौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूनभोजशौ । नार्जुनं जहतुर्दुष्टे पाण्डुमानौ क्रिरोटिना ।
 श्लेषा नृपतयो वीराः स्त्रिता ब्रूहस्य दंष्ट्रिताः । यथाभागं यथास्त्रं यथायत्नञ्च भारत ।
 एवमेतन्महाब्रूहं ब्रूह्य भारत पाण्डवाः । तावकाश्च महेश्वासा युद्धयैव मनो दधुः । ४२०
 दृष्ट्वा ब्रूहान्मव चमूं स्रुतपुत्रेण संयुगे । निहतान् पाण्डवान्मिने धार्तराज्ञः सवान्धवः ।
 तथैव पाण्डवोऽर्जुनो ब्रूहं दृष्ट्वा युधिष्ठिरः । धार्तराज्ञान् हतान्मिने सकर्णान् वैजनाधिपः ।
 ततः शङ्खगाश्च भेष्यश्च पनवानकदुन्दुभिः । डिण्डिमाश्राप्यहन्यन्त सर्पराश्च समन्ततः ।
 सेनयोर्भयोराजन् प्रावाचान्त महास्वनाः । सिंहनादश्च संजज्ञे ध्रुवराणां जयगृह्णिनां ।
 हयहेपितशब्दाश्च वारणानाश्च हंहता । रथनेमिस्वनाश्लेषा सम्भ्रुवूर्जनाधिप । ४२५
 न द्रोणव्यमनं कश्चिज्जानीते भरतर्षभ । दृष्ट्वा कर्णं महेश्वासे मुखे ब्रूहस्य दंष्ट्रितं ।
 उभे सैन्ये महाराज प्रहृष्टनरसंकुले । द्योतकामे स्त्रिते राजन् हन्तुमन्योन्यभोजसा ।
 तत्र यत्तौ सुमंरथौ दृष्ट्वाऽन्योन्यं व्यवस्थितौ । अनीकमध्ये राजेन्द्र चरतुः कुरुपाण्डवौ ।
 नृत्यमाने च ते सेने समेयातां परस्परं । तेषां पदैः प्रपदैश्च निर्जग्मुस्ते युयुत्सवः ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं नरवारणवाजिनां । रथानाञ्च महाराज अन्योन्यमपि निघ्नतां । ४३०
 इति श्रीमहाभारते कर्णार्जुनस्य युद्धनिर्घाणे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ते सेनेऽन्योन्यमासाद्य प्रहृष्टान्नरदिपे । दृष्ट्वा सम्प्रजहृति देवासुरसमप्रभे ।
 ततो नररथान्मिभाः पत्तयश्लेषविक्रमाः । संप्रहारान् भृशं चक्रुर्दृष्ट्वाऽप्रप्रणाग्रान् ।
 पूर्णचन्द्रार्कपद्मानां कान्तिभिर्गन्धतः सभैः । उत्तमाङ्गैर्भृशसिंहानां नृसिंहाससत्सर्षही ।
 अर्द्धचक्रेऽश्लेषा भक्षैः कुरप्रैरसिपद्भिः । परश्वधैश्चाप्यकृन्तन्मनुजानि युध्यतां ।
 व्यायतायतबाहूनां व्यायतायतबाहुभिः । बाहवः पातिता रेजुर्धरश्लां सायुधाङ्गदैः । ४३५
 तैः स्फुरद्भिर्बहो भाति रक्ताङ्गुलितलैस्तथा । गच्छन्प्रहितैरथैः पञ्चासैरुरगैरिव ।
 द्विरदस्यन्दनाश्लेषः पेतुर्भीरा द्विवहृताः । विमानेषु यथा क्षीणे पुष्पे स्वर्गसदस्तथा ।
 गदाभिरन्ये गुर्ध्वभिः परिधैर्ध्वश्लैरपि । पोथिताः घ्नन्तः पेतुर्भीरा वीरतरैरण् ।
 रणे रथैर्बिभ्रथिता मत्ता मत्तैर्दिपा दिपैः । सादिनः सादिभिश्चैव तस्मिन् परमसङ्कुले ।
 रथैर्नरा रथा नागैरश्वारोहाश्च पत्तिभिः । अश्वारोहैः पदाताश्च निहता युधि शेरते । ४४०
 रथान्मपत्तयो नागै रथान्मेशांश्च पत्तिभिः । रथपत्तिद्विपाशान्मैरथैश्चापि नरदिपाः ।

रथाश्वभनराणां नराश्वभरथैः कृतं । पाणिपादैश्च ब्रह्मैश्च रथैश्च कदमं महत् ।
 तथा तस्मिन् बले घ्नुरीर्ध्वमाने हतेऽपि च । अस्मान्श्वायथुः पार्था वृकोदरपुरोगमाः ।
 दृष्टद्युम्नः शिखण्डी च त्रैपदेयाः प्रभङ्गाः । सात्यकिश्चेकितानश्च द्राविडैः शैनिकैः सह ।
 वृता व्यूहेन महता पाण्ड्याशोलाः सकेरलाः । व्यूडीरस्का दीर्घभुजाः प्रांगवः पृथुलोचनाः ।
 आपीडिनो रक्तदन्ता मन्तमातङ्गविक्रमाः । नानाविरागवसना गन्धर्वूर्णावचूर्णिताः ।
 बङ्गास्यः पाण्डवस्ता वारणप्रतिवारणाः । समानमृत्युवो राज्ञात्यजन्त परस्परं ।
 कलापिनश्चापहस्ता दीर्घकेशाः प्रियंवदाः । पत्तयः सादिनश्चान्धि चोररूपपराक्रमाः ।
 अथापरं पुनः घ्नुराशेदिपाञ्चरत्नकैकयाः । कारुषाः कोत्रलाः काश्या मागधास्यापि द्रुपुः ।
 तेषां रथाश्च नागाश्च प्रवराद्योयपत्तयः । नानावाद्यधरैश्चैष्टा नृत्यन्ति च हसन्ति च ।
 तस्य सैन्यस्य महतो महाभाचवीरवृत्तः । मध्ये वृकोदरोऽभ्याथात्तदीयास्त्रागधूर्गतः ।
 स नागप्रवरोऽत्युग्रो विधिवन् कल्पितो बभौ । उदयायात्रिभवनं यथाभ्युदितभास्करं ।
 तस्यायसं वर्ध्मवरं सररत्नविभूषितं । ताराव्याप्तस्य नभसः शारदस्य समन्वितं ।
 स तोमरव्यपकरश्चारमैनिखलद्वृतः । ब्रह्मन्धन्दिनाकाभतेजसा व्यदहतिद्रुपम् ।
 तं दृष्ट्वा दिरदं दूरात् क्षेमधूर्त्तिर्दिपन्थितः । आह्वयन्नभिद्रुद्राव प्रमनाः प्रमनस्तरं ।
 तयोः सभभवद्युद्धं द्विपयोत्तरूपयोः । यदृष्ट्वा द्रुमवतोर्ध्वहापन्थितयोस्त्रिवि ।
 सभक्रान्तौ तौ वीरौ तोमरैरितरेतरं । बलवत्सूर्यरश्म्याभैर्भिक्षान्ज्यान्थं विनेदतुः ।
 व्यपसृत्य तु नागांश्च मण्डलानि विचेरतुः । प्रष्टन्न चोभौ धनुषी जन्नतुर्ध्वं परस्परं ।
 स्त्रेडितास्त्रोदितरवैर्माणश्चैस्तु सन्धतः । तौ जन् हर्षयन्तौ च सिंघनादं प्रचक्रतुः ।
 समुद्यत्कराभ्यान्तौ द्विपाभ्यां कृतिनाबुभौ । वातोद्भूतपताक्रान्धां पृथुधाते महाज्ञौ ।
 तावन्थोन्यस्य धनुषी किंश्चाऽन्येन्यं विनेदतुः । शक्तिनोमरवर्धेण प्रातृश्रेयाविवाम्बुभिः ।
 क्षेमधूर्त्तिस्तदा भीमं तोमरेण स्नानान्तरे । निविभेदातिवेगेन पङ्क्तिस्त्रायपैर्नदन् ।
 स भीमसेनः शूद्रशुभे तोमरैरङ्गमाश्रितैः । क्रोधदीप्तवपुर्ध्वैधिः सप्तसन्निरिवांशुमान् ।
 ततो भास्करवर्णाभमन्त्रागतिमयस्त्रयं । ससर्ज तोमरं भीमः प्रत्यभिवाच यत्नवान् ।
 ततः कुलूताधिपतिस्त्रापमानस्य सायकैः । दशभिसोमरं भिक्षा वञ्चा विव्याध पाण्डवम् ।
 अथ कार्मुकमादाय भीमो जलदनिःस्ननं । रिपोरभ्यर्ह्यस्त्रागमुत्तदन् पाण्डवः ब्रह्मैः ।
 स ब्रह्मैर्घाह्णितो नागो भीमभेनेन संयुगे । गृह्यमाणोऽपि नातिष्ठदातोद्भूत इवाम्बुदः ।
 तमभ्यधावद्भिरदं भीमो भीमस्य नागराट् । महाघातेरितं मेघं वातोद्भूत इवाम्बुदः ।
 सन्निवार्थ्यात्मनो नागं क्षेमधूर्त्तिः प्रतापवान् । विव्याधाभिद्रुतं वाणैर्भीमसेनस्य कुञ्जरं ।
 ततः साधुविस्मृष्टेन क्षुरेणानतपर्वणा । किंश्चा श्रममनं शत्रोर्नागं सामिन्वमार्हयत् ।
 ततः क्रुद्धो रणे भीमं क्षेमधूर्त्तिः पराभिनत् । जघान चास्य दिरदं वाराशैः सन्धमर्धसु ।

स पपात महानागो भीमसेनस्य भारत । पुरा नागस्य पतनादवमुत्थ स्त्रितो महीं ।
 तस्य भीमोऽपि विरदं गदया समपोचयत् । तस्मात् प्रमथितात्रागात् सेमधूर्त्तिमवमुत् ।
 उद्यदायुधमायान्तं गदयाहन् वृकोदरः । स पपात हतः सासिर्व्यसुसामभितो द्विपं
 वज्रप्रभग्रमचक्षं सिंधो वज्रहतो यथा । तं हतं नृपतिं दृष्ट्वा कुसूतानां यशस्करं ।
 पाद्भ्रवद्वायिता सेना त्वदीया भरतर्षभ ।

४५५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सेमधूर्त्तिबधे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णो महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीं । जघान समरे शूरः शरैः सञ्जतपर्वभिः ।

तथैव वाण्डवा राजंस्तव पुत्रस्य बाहिनीं । कर्णस्य प्रमुखे क्रुद्धा निजपुत्रे महारथाः ।
 कर्णोऽपि राजन् समरे व्यहनत् पाण्डवीं चमूं । नाराचैरर्कवर्णाभैः कर्मारपरिमार्जितैः ।
 तत्र भारत कर्णेन नाराचैस्ताडिता गजाः । नेदुः सेदुश्च मन्सुश्च बभ्रमुश्च दिभो दश ।
 बध्यमाने बले तस्मिन् सूतपुत्रेण मारिष । नकुलोऽभ्यद्रवन्तूर्णं सूतपुत्रं महारणे ।
 भीमसेनस्तथा द्रौणिं कुर्वाणं कर्षं दुष्करं । विन्दानुविन्दैः कैकेयो सात्यकिः समवारयत् ।
 श्रुतकर्माणमायान्तं चित्रसेनो महीपतिः । प्रतिविन्ध्यस्तथा चित्रं चित्रकेतनकार्मुकं ।
 दुर्थाधनस्तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । संग्रप्तकगणान् क्रुद्धो ह्यभ्यधावद्भ्रमन्तयः ।
 धृष्टद्युम्नः रूपेणाय तस्मिन् वीरवरचये । शिखण्डी कृतवर्माणं समासादयदच्युतं ।

४५६

४५७

श्रुः कीर्त्तिस्तथा शश्वं माद्रीपुत्रः सुतन्तव । दुःशासनं महाराज सचदेवः प्रतापवान् ।
 कैकेयो सात्यकिं युद्धे शरवर्षेण भासता । सात्यकिः कैकेयो चापि ष्छादयामास भारत ।
 तावेनं भ्रातरौ वीरौ जगत्सुहृदये भृशं । विषाणाभ्यां यथा नागौ प्रतिनागं महावने ।
 शरमभिश्रवर्ष्माणौ तावुभौ भ्रातरौ रणे । सात्यकिं सत्यकर्माणं राजन् विविधतुः शरैः ।
 तौ सात्यकिर्षहाराज प्रहसन सर्वथो दिशः । छादयन् शरवर्षेण वारयामास भारत ।
 वार्थमाणौ ततस्तौ हि शैनेयशरदृष्टिभिः । शैनेयस्य रथं तूर्णं छादयामासतुः शरैः ।
 तयोस्तु धनुषी चित्रे क्लिप्त्वा शैरिर्भृशायज्ञाः । अथ तौ सायकैस्तौ शैर्यारयामास संयुगे ।
 तथाऽन्ये धनुषी चित्रे प्रमृष्टश्च महाशरान् । सात्यकिं छादयन्तौ तौ शेरतुर्लघु सुष्टु च ।
 ताभ्यां मुक्त्वा महावाणाः कङ्कवर्षिणवांससः । द्योतयन्तौ दिशः सर्वाः सम्येतुः स्वर्णभूषणाः ।
 वाणाभ्यकारमभवन्तयोरान्महामुधे । अन्योन्यस्य धनुषैव चिच्छिदुस्तौ महारथाः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज धात्यकिर्युद्धदुर्धरः । धनुरन्यत् समादाय सज्यं कृत्वा तु संयुगे ।
 क्षुरप्रेण सुतोऽस्त्रेण अनुविन्दशिरोऽहरत् । अपतन्तश्चिरो राजन् कुण्डजोपवितं महत् ।
 शम्बरस्य शिरो यद्वज्रहतस्य महारणे । शोचयन् केकयान् सर्वान् जगामाशु वसुन्धरां ।
 तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्राता तस्य महारथः । सज्यमन्यद्भ्रुः कृत्वा शैनेयं पथ्यवारयत् ।
 स पश्चात् सात्यकिं त्रिडा स्वर्णपुङ्खैः शिलाशितैः । जनाद् बलवाक्कादं तिष्ठतिष्ठेति चात्रवीत् ।

४५८

४५९

४६०

सात्यकिश्च ततस्त्रुणं कैकेयानां महारथः । शरैरनेकवाहसैर्बाहोदरसि चार्पयत् ।
 स शरैः क्षतसर्वाङ्गः सात्यकिः सत्यविक्रमः । रराज समरे राजन् सपुष्य इव किंशुकः ।
 सात्यकिः समरे विद्वुः कैकेयेण महात्मना । कैकेयं पञ्चविंशत्या विव्याध प्रहसन्निव ।
 तावन्यान्यस्य समरे संक्षिद्य धनुषी श्रुभे । हत्वा च सारथी तूर्णं हंथाञ्च रथिनाम्बरौ ।
 विरथावसियुङ्क्वाय समाज्यमतराहवे । श्रुतचन्द्रचिते गृह्य चर्षणी सुभुजौ तथा ।
 व्यरोचेतां महारथे निस्त्रिंशत्परधारिणौ । यथा देवासुरे युद्धे जम्भकौ महाबलौ ।
 मण्डलानि ततसौ तु विचरन्तौ महारणे । अन्योन्यमभितस्त्रुणं समाज्यमतराहवे ।
 अन्योन्यस्य बधे चैव चक्रतुर्धनमुत्तमं । कैकेयस्य द्विधा चर्ष्य ततश्चिच्छेद सालनः ।
 सात्यकेस्तु तथैवासौ चर्ष्य चिच्छेद पार्थिवः । चर्ष्य च्छिन्त्वा तु कैकेयस्यारागणश्रुतैर्दृतं ।
 चचार मण्डलान्विव गतप्रत्यागतानि च । तस्त्रुणं महारथे निस्त्रिंशत्परधारिणं ।
 अपहस्येन चिच्छेद श्रुतेयस्वरयाऽम्बितः । सवर्षा कैकेयो राजन् द्विधा च्छिन्नो महारणे ।
 निपपात महेष्वाभौ वज्राहत इवाचलः । तं निहत्य रणे शूरः श्रुतेयो रथसत्तमः ।
 युधामन्युरयं तूर्णमाहरोह परम्पः । ततोऽन्यं रथमास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 कैकेयानां महत्सैन्यं व्यधमत् सात्यकिः शरैः । सा बध्यमाना समरे कैकेयानां महाचमूः ।
 तमुत्सृज्य रणे शत्रुः प्रदुद्राव दिशो दश ।

५१५

५१६

५१७

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि विन्दामुविन्दबधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ श्रुतकर्षा ततो राज्ञश्चिचमेन महोपतिं । आजग्रे समरे क्रुद्धः पञ्चाशतिः ब्रिलीमुखैः ।
 अभिसारस्तु तं राजन् नवभिर्भतपर्वभिः । श्रुतकर्षाणमाहृत्य सूतं विव्याध पञ्चभिः ।
 श्रुतकर्षा ततः क्रुद्धश्चिचमेन समुमुखे । नाराचेन सुतीक्ष्णेण मर्षदेशे समार्पयत् ॥
 सोऽतिविद्धो महाराज नाराचेन महात्मना । मूर्च्छामभिययौ वीरः कम्पलञ्च विवेच ॥
 एतस्त्रिंशत्परैः चैवं श्रुतकीर्तिर्भूहायशाः । नवत्या जगतीपालं कादयामास पचिभिः ।
 प्रतिहन्त्य ततः सङ्गां चिचमेनो महारथः । धनुश्चिच्छेद भङ्गेन तच्च विव्याध सप्तभिः ।
 सोऽन्यत् कांशुकमादाय वेगलं हृत्प्रभृषितं । चिचरूपधरश्चक्रो चिचमेन शरोर्ध्रभिः ।
 स शरैश्चित्तो राजा चिचमाव्यधरो युवा । युवेव समरेऽश्रोभङ्गोष्ठीमथे खलङ्कृतः ।
 श्रुतकर्षाणमथ वै नाराचेन सगान्तरे । बिभेद तरसा भूयस्त्रिष्ठितिश्चित् चाब्रवीत् ।
 श्रुतकर्षाऽपि समरे नाराचेन समर्पितः । सुखाव हृदिरे तच्च गैरिकाद्रं इवाचलः ।
 ततः स रुधिराक्ताङ्गो हृदिरेण क्षतश्चक्रुः । रराज समरे वीरः सपुष्य इव किंशुकः ।
 श्रुतकर्षा ततो राजन् शत्रुणा समभिद्रुतः । शत्रुसंवारणं क्रुद्धो द्विधा चिच्छेद कार्ष्णिकं ।
 अथैनं क्षिप्रधन्वानं नाराचानां श्रुतैस्त्रिभिः । कादयन् समरे राजन् विव्याध च सुपचिभिः ।
 ततोऽपरेण भङ्गेन तीक्ष्णेन निश्रितेन च । जहार शत्रिरक्ताणं शिरसाञ्च महात्मनः ।

५१८

५१९

तच्छिरो न्यपतं द्रुमो चित्रसेनस्य दीप्तिमत् । यदृच्छया यथा चन्द्रस्तुतः स्वर्गान्महीतलं । ५१०
 राजानं निहतं दृष्ट्वा तेऽभिमारन्तु मात्रिव । अभ्यद्रवन्त वेगेन चित्रसेनस्य सेनिकाः ।
 ततः क्रुद्धो भस्मेध्वासस्तासैन्यं प्राद्रवच्छरैः । अन्तकाले यथा क्रुद्धः सर्वभूतानि प्रेतराट् ।
 ते बध्यमानाः समरे तव पौत्रेण धन्विना । व्यद्रवन्त दिशस्त्रुणं दावदग्धा इव द्विपाः ।
 तांस्तु विद्रवतो दृष्ट्वा निदस्ताहान् द्विषञ्जये । द्रावयन्निपुभिस्तीक्ष्णैः श्रुतकर्मा व्यरोचत ।
 प्रतिविन्ध्यस्ततश्चित्रं भिक्षा पञ्चभिराशुगैः । शारथिश्च त्रिभिर्विद्धा ध्वजमेकेषुणाऽपि च । ५१५
 तं चित्रो नवभिर्मैत्र्याङ्गोत्तरनि चार्पयत् । स्वर्णपुञ्जैः प्रसन्नतैः कङ्कवर्धिणवाजितैः ।
 प्रतिविन्ध्या धनुस्त्रिस्ता तस्य भारत सायकैः । पञ्चभिर्निशितैर्व्यापैरथैनं स हि जग्निवान् ।
 ततः शक्तिं महाराज स्वर्णध्वजं दुरासदां । प्राहिणोत्तव पौत्राय चोरामग्निस्त्रिस्त्रामिव ।
 तामापतन्तीं सहसा महोक्ताप्रतिमां तदा । द्विधा चिच्छेद समरे प्रतिविन्ध्या हसन्निव ।
 सा पपात द्विधा च्छिन्ना प्रतिविन्ध्यशरैः शितैः । युगान्ते सर्वभूतानि चासथन्ती यथाऽश्वनिः । ५२०
 शक्तिं तां प्रहतां दृष्ट्वा चित्रो दृक्क महारादां । प्रतिविन्ध्याय चित्रेप हृष्यजालविभ्रुषितां ।
 सा जघान हयांस्तस्य शारथिश्च महारणे । रथं प्रकृष्य वेगेन धरणीमन्वपयत् ।
 एतस्मिन्नेव काले तु रथादाभुव्य भारत । शक्तिं चित्रेप चित्राय स्वर्णदण्डामलङ्कृतां
 तामापतन्तीं जघाह चित्रो राजन्महामनाः । ततस्तामेव चित्रेप प्रतिविन्ध्याय पार्थिव ।
 समामाद्य रणे दूरं प्रतिविन्ध्य महारभा । निर्भिद्य दक्षिणं बाहुं निपपात महोतले । ५२५
 पतिताऽभासयन्नेव तं देशमग्रनिर्धया । प्रतिविन्ध्यस्ततो राजक्षोमरं हेमभ्रुवितं ।
 प्रेवयामास संक्रुद्धस्त्रिस्तस्य बधकाङ्गुत्या । स तस्य वर्षावरणं भिक्षा हृदयमेव च ।
 जगाम धरणीं तूष्णीं महोरग इवाग्रयं । स पपात तदा राजा तोमरेण समाहृतः ।
 प्रसार्य विपुलैः बाहू पीनौ परिघञ्जिभौ । चित्रं संप्रेक्ष्य निहतं तावक्का रणभोभिनः ।
 अभ्यद्रवन्त वेगेन प्रतिविन्ध्य समन्ततः । सृजन्तो विविधान् वाणान् शतश्रीश्च शक्तिङ्गिणीः । ५३०
 तमत्रच्छादयामासुः सूर्यमभ्रगणा इव । तान् विधन्व महाबाहुः शरजालेन संयुगे ।
 व्यद्रावन्तव चर्म वज्रहस्त इवासुरीं । ते बध्यमानाः समरे तावकाः पाण्डुरवैगुप ।
 विप्रक्रीर्यन्त सहसा वातमुष्मा घना इव । विप्रद्रुते बले तस्मिन् बध्यमाने समन्ततः ।
 द्रौणिरीकोऽभ्ययान्मूर्त्तौ भीमसेनं महाबलं । ततः समागमो घोरो बभूव सहसा तथीः ।
 यथा देवासुरे युद्धे सृत्रवासवयोरिव । ५३५
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि चित्रवर्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ भीमसेनं ततो द्रौणोगजन् विव्याध पत्रिणा । परथा त्वरया युक्तो द्रुपथस्त्रसाधवं ।
 अथैनं पुनराजग्ने भवत्या निशितैः शरैः । सर्वमर्षाणि संप्रेक्ष्य मर्षेणो लघुहस्तवत् ।
 भीमसेनः समाकीर्णो द्रौणिणा निशितैः शरैः । वराज समरे राजन् रश्मिवागिव भास्करः ।

ततः शरमहत्वेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः । द्रोणपुत्रमवच्छाद्य सिंहनादममुद्यत ।
 शरैः शरांसतो द्रौणिः संबार्य्य युधि पाण्डवं । ललाटेऽभ्यहनद्राजन् नाराचेन स्रयन्निव । ५०
 ललाटस्थं ततो वाणं धारयामास पाण्डवः । यथा वृट्कं वने वृषः खड्गो धारयते नृप ।
 ततो द्रौणिं रणे भीमो द्यतमानं पराक्रमी । त्रिभिविध्याध नाराचैर्ललाटे विस्मयन्निव ।
 ललाटस्थेस्ततो वाणैर्द्रौणिः सौ व्यशोभत । प्रावृषीव यथा सिकस्त्रिवृट्कः पर्वतोत्तमः ।
 ततः शरशतैर्द्रौणिर्दयामास पाण्डवं । न चैनं कल्पयामास मातरिश्वेव पर्वतं ।
 तथैव पाण्डवो युद्धे द्रौणिं शरशतैः शितैः । नाकल्पयत संहृष्टो वार्य्योऽथ पर्वतं । ५१
 तावन्त्येन्यं शरैर्धौर्नृणादयामौ महारथौ । रथवर्धगतौ वोगौ शूद्रशूभते बलोत्कटौ ।
 आदित्याविव संदीप्तौ लोककथकरावुभौ । खरश्लिभिरिवान्येन्यं तापयन्तौ शरोत्तमैः ।
 ततः प्रतिक्रते यत्नं कुर्व्वणौ तौ महारणे । कृतप्रतिक्रते यत्नौ शरसङ्घैरभीतवत् ।
 व्याघ्राविव च मंगामे चेरतुल्लौ नरोत्तमौ । शरदंष्ट्रौ दुराधर्षो चापवक्रभयङ्करौ ।
 अभूतान्नावदुशैश्च शरजालैः समन्ततः । भेषजालैरिवाच्छत्रौ गगने चन्द्रभास्करो । ५२
 चक्राश्रिते मुहूर्त्तैर्न ततस्तावप्यरिन्दमौ । विमुक्तावभ्रजालेन अङ्गारकत्रुधाविव ।
 अथ तत्रैव मंगामे वर्त्तमाने सुदारणे । अपमथ्यन्तस्युक्ते द्रौणिस्तत्र वृकोदरं ।
 किरङ्करशतैरुद्यैर्द्वाराभिरिव पर्वतं । न तु तन्मृष्टे भीमः शत्रोर्विजयलक्षणं ।
 प्रतिचक्रे ततो राजन् पाण्डवोऽप्यपमथ्यतः । मण्डलानां विभागेषु गतप्रत्यागतेषु च ।
 बभूव तुमुनं युद्धं तयोः पुरुषसिंहयोः । चरित्वा विविधान् मार्गान् मण्डलस्थानमेव च । ५३
 शरैः पूर्णायतोऽसृष्टैरन्योन्यमभिजघ्नतुः । अन्यान्यस्य बधे चैव चक्रतुर्थं नृमुत्तमं ।
 ईषतुर्ध्विरथ चैव कर्तुमन्यान्यमाहवे । ततो द्रौणिर्षहास्त्राणि प्रादुशुके महारथः ।
 तान्यस्त्रैरेव समरे प्रतिजघ्नेऽथ पाण्डवः । ततो धोरं महाराज अस्त्रयुद्धमवर्षत ।
 यद्युद्धं यथा धोरं प्रजामंहरणे ह्यभूत् । ते वाणाः समसज्जन्त मुक्तास्ताभ्याम्भु भारत ।
 द्योतयन्तो दिशः सर्व्वास्त्रव मैत्र्यं समन्ततः । वाणसङ्घैर्घृतं धोरमाकाशं समपद्यत । ५४
 उक्त्वापातावृत्तं युद्धं प्रजानां संक्षये नृप । वाणाभिघातात् संजज्ञे तत्र भारत पावकः ।
 स विस्फुलिङ्गे दीप्राचर्य्याऽदहदाहिनीदय । तत्र सिद्धो महाराज सम्यतन्तोऽभूवन् वचः ।
 युद्धानामतिमर्षेधां दृष्टुमेतदिति प्रभो । सर्व्वयुद्धानि चैतस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं ।
 नेदृशश्च पुनर्धुङ्गं भविष्यति कदाचन । अहो ज्ञानेन सम्यन्नावुभौ ब्राह्मणक्षत्रियौ ।
 अहो शौर्य्येण सम्यन्नावुभौ चोद्यपराक्रमौ । अहो भीमबलौ भीम रतस्य च हतास्त्रता । ५५
 अहो वीर्य्यस्य मारत्वमशो मौष्ट्यमेतयोः । स्थितावतौ हि समरे कालान्तकथमोपमौ ।
 रुद्रौ दाविव सम्भ्रान्तौ यथा दाविव भास्करो । यमौ वा पुरुषव्याघ्रौ धोरकृपावुभौ रणे ।
 इति वाचः स्र श्रुयन्ते सिद्धानां वै मुञ्जभुञ्जः । सिंहनादस्य संजज्ञे संभ्रतानां दिवाकमां ।

अङ्गुतश्चाप्यचिन्त्यश्च दृष्ट्वा कर्म तयो रणे । सिद्धचारणसङ्गानां विस्मयः समपद्यत ।
 प्रशंसन्ति तदा देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । साधु द्रौणे महाबाहो साधु भीमेति चामुवन् ।
 तौ शूरो समरे राजन् परस्परकृतागमौ । परस्परमुदैक्षेतां क्रोधाद्दृष्ट्य चक्षुषी ।
 क्रोधरक्तंलौ तौ तु क्रोधात् प्रस्फुरिताधरौ । क्रोधात् सन्दृष्टदग्ध्रौ तथैव दग्ध्रमश्चरौ ।
 अन्यान्यं ह्लादकज्ञौ स्र शरदृष्ट्या महारथौ । शराम्बुधरौ समरे शस्त्रविद्युत्प्रकाशिनौ ।
 तावन्त्योन्त्यं ध्वजं विद्धा सारथिश्च महारणे । अन्यान्यस्य हयान् विद्धा विभिदाते परस्परं ।
 ततः क्रुद्धौ महाराज वाणौ गृह्णन् महाहवे । उभौ चिन्तितुस्त्रुणमन्यान्यस्य बधैषिणौ ।
 तौ मायकैर्महाराज द्योतमानौ चमूमुखे । आज्ञतुः समामाद्य वज्रवेगी दुरामदौ ।
 तौ परस्परवेगाश्च शराभ्याश्च भृशहतौ । निपेततुर्भ्रूवीर्यौ रथोपस्थे तयोस्तदा ।
 ततस्तु सारथिर्वाला द्रेणपुत्रमपेतनं । अपोवाह रणां राजन् सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 तथैव पाण्डवं राजन् विह्वलन्तं मुहुर्मुहुः । अपोवाह रथेनाजौ धारथिः शत्रुतापनं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामभीमसेनयुद्धे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ धृतराज उवाच ॥ यथा संश्रप्तकैः सार्द्धमर्जुनस्याभवद्रणः । अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैस्तद्दृवीहि मे ।
 अश्वत्थामस्तु यद्युद्धमर्जुनस्य च सञ्जय । अन्येषाञ्च महीपानां पाण्डवैस्तद्दृवीहि मे ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ शृणु राजन् यथा वृत्तं मंगमं ब्रुवतो मम । वीराणां शत्रुभिः सार्द्धं देहप्राणविनाशनं ।
 पार्थः संश्रप्तकबलं प्रविश्याणवसन्निभं । व्यलोभयदमिन्नो महावात इवार्णवं ।
 शिरांसुग्रास्य वीराणां शितैर्भैर्धनञ्जयः । पूर्णचन्द्राभवक्लाणि खल्विभूदन्नानि च ।
 सन्तस्तार चितिं क्षिप्रं विनलैर्नलिनैरिव । सुदृप्तानायतान् पुष्टान् चन्द्रनागुरुभूषितान् ।
 सायुधान् मतलत्रांसु पञ्चास्थोरगसन्निभान् । बाहून् चुरैरमित्राणां चिच्छेद समरेऽर्जुनः ।
 धूर्व्यान् धूर्व्यगतान् सूतान् ध्वजास्त्रापानि सायकान् । पाणीन् सरस्मानसकृत् भल्लैश्चिच्छेद पाण्डवः ।
 रथान् द्विपान् हयांस्यैव सारोहानर्जुनो युधि । शरैरनेकसाहस्रैर्निन्ये राजन् यमवयं ।
 तं प्रवीराः सुमंरन्धा नर्दमाना इवर्षभाः । वामितार्थमिव क्रुद्धमभिद्रुत्य मदेत्कटाः ।
 निघ्नन्तमभिजगुस्तौ शरैः शृङ्गैरिवर्षभाः । तस्य तेनाञ्च तद्युद्धमभवन्नोमहर्षणं ।
 त्रैलोक्यविजये यदद्वैत्यानां सह वज्रिणा । अस्त्रैरस्ताणि संवार्थं द्विषतां सर्वतोऽर्जुनः ।
 इषुभिर्बभूवुः सारथिः विद्धा प्राणान् जहार सः । क्षिप्रविवेणुचक्राक्षान् हतयोधान् मसारथीन् ।
 विध्वस्तायुधतूणीरान् समुन्मथितकेतमान् । संक्षिप्तयोद्धारशीकान् विवक्षयान् विक्रवगान् ।
 विस्मस्तबन्धुरयुगान् विस्मस्ताक्षप्रमण्डलान् । रथान् विशकलीकुर्वन् महाभ्राणीव मारुतः ।
 विस्मापयन् प्रेक्षणीयं द्विषतां भयवर्द्धनं । महारथमहस्रस्य समं कर्माकरोञ्जयः ।
 सिद्धा देवधिंभंशाश्च चारणास्त्रापि तुष्टुवुः । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्यवर्षाणि चापतन् ।
 केशवार्जुनयोर्भूर्द्धिं प्राह वाक् चाशरीरिणी । चक्राम्यनिलसूत्र्याणां कान्निदीप्तिबलधुती ।

१०

१०५

११-

११५

११०

११५

यो सदा विभ्रतुर्वीराविमौ तौ के एवाभुमौ । ब्रह्मब्रानाविवाजथौ वीरावेकरये स्त्रितौ ।
 मर्षभूतवरौ वीरौ नरनारायणाविमौ । इत्येतन्महदास्यं दृष्ट्वा भुत्वा च भारत ।
 अश्वत्यामा सुसंयन्तः कृष्णावभ्यद्रवद्रणे । अथ पाण्डवमस्यन्ममित्रप्लकगच्छरान् । १९०
 मेषुणा पाणिनाद्भय प्रहसन् द्रौणिमब्रवीत् । यदि मां मन्वसे वीर प्राप्तमर्हमिहातिथिं ।
 ततः सर्व्वात्मना त्वद्य युद्धातिथ्यं प्रयच्छ मे । एवमाचार्यपुत्रेण समाहृतो युयुत्सया ।
 बभ्रु मेनेऽर्जुनोत्मानमिति चाह जनार्दनं । संशप्तकाश्च मे बभूवुः द्रौणिराह्वयते च मां ।
 यद्वचनन्तरं प्राप्तं शंस मे तद्धि माधव । आतिथ्यकर्माभ्युत्थाय दीयतां यदि मन्यसे ।
 एवमुक्तोऽवहत् पार्थं कृष्णां द्रोणात्मजान्तिके । जैत्रेण विधिनाहृतं वायुरिन्द्रमिवाध्वरे । १९१
 तमामस्यै कमनसं जेश्वरो द्रौणिमब्रवीत् । अश्वत्यामन् स्त्रिगे भूत्वा प्रहराशु महस्य च ।
 निर्व्वेष्टुं भर्तृपिण्डं हि कालोऽयमुपजीविना । सूक्ष्मो विवादो विप्राणां सूक्ष्मो क्षाप्तौ अयाजथौ ।
 यामभ्यर्धयमे मोहाह्वित्यां पार्थस्य मत्कियां । तामाप्तुमिच्छन् युध्यस्व स्त्रिगे भूत्वाऽद्य पाण्डवं ।
 इत्युक्तो वासुदेवेन तथेत्युक्त्वा द्विजोत्तमः । विद्याध केशवं पश्या नाराधैरर्जुनं त्रिभिः ।
 तस्यार्जुनः सुसंक्रुद्धस्त्रिभिर्स्वर्णैः शराममं । चिच्छेद चान्यदादत्त द्रौणिर्धौरतरं धनुः । १९२
 मज्यं कृत्वा निमेषाद्य विद्याधार्जुनकेशवौ । त्रिभिः शतैर्वासुदेवे महस्त्रेण च पाण्डवं ।
 ततः शरमृहंस्त्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । मस्यजे द्रौणिरायानं संस्राभ्य च रणेऽर्जुनं ।
 इषुधेर्धनुषस्यैव ज्यायास्यैवाय मारिष । बाह्योः कराभ्यामुरसो वदनघ्राणनेचतः ।
 कर्णाभ्यां शिरसोऽङ्ग्रेभ्यो लोमवर्षाभ्य एव च । रथध्वजेभ्यश्च शरा बिभ्येतुर्ब्रह्मवादिनः ।
 शरजालेन महता विद्धा माधवपाण्डवौ । ननाद मुदितो द्रौणिर्महामिधौघनिःस्त्रनं । १९३
 तस्य तं निन्दं भुत्वा पाण्डवोऽच्युतमब्रवीत् । पश्य माधव दौगत्यं गुरुपुत्रस्य मां प्रति ।
 बधं प्राप्नो मन्यते नौ प्रावेस्य शरवेस्त्रनि । एषोऽग्नि हन्ति महत्स्यं शिशया च बलेन च ।
 अश्वत्याम्बः शरानस्तान् ह्रिष्यैकैकं त्रिधा त्रिधा । व्यधमद्भरतश्रेष्ठो नोहाग्निव मारुतः ।
 ततः संशप्तकान् भूयः माम्भूततग्यद्विपान् । ध्वजपत्निगणानुधैर्वाणैर्विद्याध पाण्डवः ।
 ये ये ददृशिरं तत्र यद्यद्रूपास्तदा जनाः । ते ते तत्र शरैर्ब्रह्मां मेनिरेत्मानमात्मना । १९४
 ते गाण्डीवप्रसक्तास्तु नानारूपाः पतन्निणः । क्रोत्रे मापे स्थितान् भ्रान्ति द्विपांस्य पुरुषाचणे ।
 भक्षैश्चिन्नाः कराः पेतुः करिणां मदर्वषिणां । यथा वने परशुभिर्निहतताः सुमहाद्रुमाः ।
 पश्यान्तु शैलवत् पेतुःशे गजाः सह मादिभिः । वञ्चिवञ्चप्रमथिता यथैवाद्रिचयास्ताथा ।
 गन्धर्व्वनगराकारावयंश्चैव मुकृन्पितान् । विनीतैर्ज्वलैर्द्रुक्तानास्थितान् युद्धदुर्षदः ।
 शरैर्निशकलीकुर्व्वन्मिन्नानभ्यवीट्टयत् । खलहृतानश्रमादीन् पत्नीसाहन् धनञ्जयः । १९५
 धनञ्जययुगान्मार्कः संशप्तकमहाणवं । व्यशोऽयत दुःश्रोवं तीक्ष्णैः शरगभस्त्रिभिः ।
 पुनर्द्रौणिर्भक्षैर्बलं नाराधैर्ब्रह्मशस्त्रिभिः । निर्विभेद महावेगैस्वरन् वञ्चीवं पश्वं तं ।

तमाचार्यसुतः क्रुद्धः साश्वयम्कारमाशुगैः । युद्धसुरागमद्योद्धुं पार्थस्तान्क्लिन्नचक्रान् ।

ततः परमसंकुद्धः पाण्डवेऽस्त्राण्यवासृजत् । अश्वत्यामाभिरूपाय गृहानतिथये यथा ।

अथ संग्रहकांस्यक्ता पाण्डवो त्रैणिमभ्यगात् । अपांक्रोयानिव त्यक्त्वा दाता पाण्डेयमर्थिनं ।

१६०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्यामार्जुनयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः समभवद्युद्धं शुक्राङ्गिरसवर्षभोः । ननुवमभितो व्योम्नि शुक्राङ्गिरसयोरिव ।

सन्तापयन्नावन्योन्यं दीप्तैः शरगभस्त्रिभिः । लोकचामकरावासां विमार्गस्थौ गृह्णाविव ।

ततोऽविध्यद्भुवोर्मध्ये नाराचेनार्जुनो भृशं । स तेन विषभौ त्रैणिरुद्धं रश्मिर्ध्या रविः ।

अथ कृष्णो शरशतैरश्वत्याम्बुद्धितौ भृशं । स्वर्गश्मिजालविक्रमौ युगान्तार्काविषामतुः ।

ततोऽर्जुनः सर्वतोधारमस्त्रमवासृजद्वासुदेवेऽभिभूते । त्रैणायनिश्चाभ्यहनत् पृषत्कैर्वज्राग्निवैवस्वतदण्डकल्पैः । १६१

स केशवश्चार्जुनश्चातितेजा विव्याध मर्मस्त्रितिरौद्रकर्षा । वाणैः सुयुक्तेरतितोव्रवेगैर्धैराहती मृत्युरपि व्यथत ।

त्रैणेरिषूनर्जुनः सन्निवाय्य व्यायच्छतस्तद्विगुणैः सुपुङ्गवैः । तं साश्वसूतध्वजमेकवीरमावृत्य संग्रहकमेन्यमार्च्छत् ।

धनुषि वाणानिपुधीर्धनुर्ध्या पाणोन् भुजान् पाणिगतश्च शस्त्रं । कृत्राणि केतुस्तुरगान् रथेषां वस्त्राणि मात्स्यान्यथ भूषणानि ।

सुकल्पिताः स्यन्दनवाजिनागाः समास्थिता यत्नकृतैर्नृवीरैः । पार्थेग्नितैर्ध्याणशतैर्निरस्तास्तैरेव साङ्गं नृबरा निपेतुः ।

पद्मार्कपूर्णैन्दुनिभाननानि किरीटमात्याभरणोज्ज्वलानि । भङ्गः क्वचन्युरकर्त्तितानि प्रपेतुर्ध्यां नृशिरांस्रजसं । १६२

अथ द्विपैर्द्विगुणैर्द्विपाभैर्द्वैवारिदपांपरुमत्युदयं । कलिङ्गवज्राङ्गनिषादवीरा जिघांसवः पाण्डवमभ्यधावन् ।

तेषां द्विपानां निचक्रत्तं पार्था वस्त्राणि चस्त्राणि करान्निघ्नन् । ध्वजान् पताकास्य ततः प्रपेतुर्वज्राहतानीव गिरेः शिरांसि ।

तेषु प्रभग्नेषु गुरोस्तनूजं ब्राणैः किरीटो नवसूयैवर्णैः । प्रच्छादयामास महाभ्रजालैर्ध्यायुः समुद्यन्तमिवाशुमन्तं ।

ततोऽर्जुनेषु निषुभिर्निरस्य त्रैणिः शितैरर्जुनवासुदेवैः । प्रच्छादयित्वा दिवि चन्द्रसूर्यौ ननाद माग्नेद् इवातपान्ते ।

तमर्जुनमास्य पुनस्तदीयानभ्यार्द्धतप्तैरभिसृत्य शस्त्रैः । वाणान्धकारं सहसैव कृत्वा विव्याध मर्ष्यानिषुभिः सुपुङ्गवैः । १६३

नाप्याददत् मन्ध्रध्वैव मुञ्चन् वाणान् रथे दृश्यत सव्यभाषी । रथास्य नांगास्तुरगान् पदातीन् संसूतदेहान्ददृशुर्हतांश्च ।

मन्वाय नाराचवरान्दशाशु त्रैणिस्वरन्नेकमिवोत्समर्ष्य । तेषाञ्च पञ्चार्जुनमभ्यविध्यन् पञ्चाच्युतं निर्बिम्बिदुः सुपुङ्गवः ।

तैराहती सर्वमनुष्यमुखावसृक् स्ववक्रौ धनदेश्चकल्पे । समाप्रविद्येन तथाभिभूतौ हतौ रणे ताविति मेनिरुन्त्ये ।

अथाऋजुनं प्राह दशार्हनाथः प्रमाद्यसे किं जहि योधमर्तं । कुर्थाङ्गि दोषं समुपेक्षितोऽयं कष्टो भवेद्वाधिरिवाक्रियावान् ।

अथेति चाक्ताऽच्युतमप्रमादी त्रैणिं प्रयत्नादिषुभिस्ततः । भुजौ बरौ चन्दनसारदिग्धौ वक्रः शिरोऽप्याप्रतिभौ तथोरुः । १६४

गाण्डीवमुकैः कृपितो विकर्णैर्त्रैणिं शरैः संयति निर्बिम्बेद । क्लिप्त्वा तु रश्मोस्तुरगान्बिध्यन्ते तं रणादूङ्गरतीव रूपं ।

स तैर्हता वातजवैस्तुरङ्गैर्त्रैणिर्दृढं पार्थशराभिभूतः । इयेव नावृत्य पुनस्तु योद्धुं पार्थेन साङ्गं मतिमान् विमृश्य ।

जानन् जयं नियतं वृष्णिवीरे धनञ्जये चाङ्गिरसां वरिष्ठः । विवेश कर्णस्य बलं तरस्वी क्षीणोत्साहः क्षीणवाणास्त्रयोगः ।

नियस्य स हृद्यान् त्रैणिः समाश्रास्य च भारिष । रथाश्वनरसम्बाधं कर्णस्य प्राविशद्बलं ।

प्रतीपकारिणि रणादयत्यान्नि हते हयैः । मन्मौषधिक्रियायोगैर्याधौ देहादिवाहते ।

१८५

मंशप्रकानभिमुवौ प्रयातौ केशवाञ्जुनौ । वातोद्भूतपताकेन स्थन्दनेनौघनादिना ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वण्यथत्यामपराजये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ अयोत्तरेण पाण्डूनां सेनायां ध्वनिरुत्थितः । रथमागाश्वपत्नीनां दण्डधारेण बध्यतां ।

निवर्त्तयित्वा तु रथं केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । बाहयन्नेव तुरगान् गरुडानिलरंहसः ।

माधवोऽप्यतिविक्रान्तो द्विरदेन प्रमायिना । भगदत्तादमबरः शिक्तया च बलेन च ।

एनं हत्वा निहन्ताऽमि पुनः मंशप्रकानिति । वाक्यान्ने प्रापयत् पार्थं दण्डधारान्तिकं प्रति ।

स मागधानां प्रबरोऽङ्गुशयधे यधे प्रसन्नो विक्रयो यथा यदः । संपन्नमेनां प्रममाय दारुणो महीं समयां विक्रयो यथा यदः ।

१८६

मुकन्थितं दानवनागमन्निभं महाभ्रनिर्दादममि वमर्देनं । रथाम्भमातङ्गगणान् महस्त्रयः समस्थितो हन्ति शरैर्नरानपि ।

रथानधिष्ठाय मवाजिमारधीश्वरंश पादैर्द्विरदो व्यपोथयत् । द्विपांसु पङ्गां समृदे करेण द्विपोत्तमो हन्ति च कालवकवत् ।

नरांसु कार्ष्णायमवर्षभृशणान् निपात्य साम्प्रानपि पत्तिभिः सह । व्यपोथयद्वन्तिबरेण शुष्मिना मशब्दवत् स्थूलमलं यथा तथा ।

अथाऽर्जुनं ज्ञातलनेमिनिःस्त्रने मृदङ्गभेरीवङ्गशङ्खनादिते । रथाम्भमातङ्गमहस्त्रमङ्गले रथोत्तमेनाभ्यपतद्विपोत्तमं ।

ततोऽर्जुनं द्वादशभिः शरोत्तमैर्जनार्दनं धोडशभिः समार्पयत् । स दण्डधारस्तुरगांस्त्रिभिस्त्रिभिस्रतो ननाद प्रजहास चाऽमकृत ।

१८७

ततोऽस्य पार्थः सगुणेषुकार्मुकं चकर्त्त भलैर्ध्वजमप्यलङ्कृतं । पुनर्नियन्तुन् मह पादगोप्तुन् ततः स बुक्रोध गिरिप्रोथुरः ।

ततोऽर्जुनं भिन्नकटेन दन्तिना घनाघनेनानिलतुल्यवर्षमा । अतीव चुचोभयिपुर्जनार्दनं धनञ्जयश्चाभिजघान तामरेः ।

अथाऽस्य बाहू द्विपहसामन्निभौ शिरश्च पूर्णेन्दुनिभानमं त्रिभिः । क्षुरैः प्रचिच्छेद सहैव पाण्डवस्ततो द्विपं वाणशतैः समार्पयत् ।

स पार्थवापौस्तपनीयभूषणैः समाचितः काश्चनवर्षभृद्विपः । तथा चकाशे निशि पश्यतो यथा दावाग्निना प्रज्वलितौ षधिद्रुमः ।

स वेदनार्त्तोऽम्बुदनिःस्वनो मदंशरन् भ्रमन् प्रस्त्रलितान्तरो द्रवन् । पपात रुद्रः सनियन्तृकस्तथा यथा गिरिर्ध्वञ्च विदारितस्तथा ।

१८८

हिमावदातेन सुवर्णमालिना हिमाद्रिक्रुटप्रतिमेन दन्तिना । हते रणे भ्रातृणि दण्ड आत्रजम्निघांसुरिन्द्रावरजं धनञ्जय ।

स तोमरैर्केकरप्रभैस्त्रिभिर्जनार्दनं पञ्चभिरर्जुनं श्रितैः । समर्पयित्वा विमनाद नर्दयंस्ततोऽस्य बाहू निचकर्त्त पाण्डवः ।

क्षुरप्रकृतौ सुभृशं सुतोमरौ शुभाङ्गदौ चन्दनरूपितौ भुजौ । गजात् पतन्तौ युगपद्विरेजतुर्थयाऽद्रिष्टुङ्गाङ्गुचिरो मक्षरगौ ।

तथाऽर्द्धचन्द्रेण हतं किरीटिना पपात दण्डस्य शिरः क्षितिं द्विपात् । स्त्रोष्णितार्द्रं निपतद्विरंजे दिवाकरोऽस्त्रादिव पक्षिमां दिशं ।

अथ द्विपं श्वेतवराभ्रमन्निभं दिवाकरांशुप्रतिभैः शरोत्तमैः । बिभेद पार्थः स पपात नादयन् हिमाद्रिकूटं कुलिशा
हतं यथा । ००५

ततोऽपरे तत्प्रतिभां गजोत्तमा जिगीषवः संयति सव्यसाचिना । तथा कृतास्त्रे च तथैव तौ द्विपौ ततः प्रभङ्गं सुम
हद्विपोर्ध्वलं ।

गजा रथान्धाः पुरुषाश्च संघशः परस्परघ्नाः परिपेतुराहवे । परस्परं प्रस्त्रलिताः समाहता भृशं निपेतुर्बहुभाषिणो हताः ।
अथाऋजुं स्त्रे परिवार्थं कैनिकाः पुरन्दरं देवगणा इवानुवन् । अभैश्र यस्मान्मरणादिव प्रजाः स वीर दिव्या निहतस्त्रया
रिपुः ।

न ज्ञेदरस्त्रिभ्य इमं जनं भयाद्द्विषद्भिरेवं बलिभिः प्रपीडितं । तथाऽभविष्यद्विषतां प्रमोदनं तथा हतेष्वेव्हिह नोऽ
रिसूदन ।

इतीव भूयश्च मुहद्भिरीरिता निशम्य वाचः सुमनास्ततोऽऋजुनः । यथाऽनुरूपं प्रतिपूज्य तं जनं जगाम संशप्तकसंघहा
पुनः । ०१०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्वापडबधेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रत्यागत्य पुनर्ऋष्णुर्जघ्ने संशप्तकान् बहून् । वकातिवक्रगमनादङ्गारक इव यद्दः ।

पार्थवाणहता राजस्रगाम्बरयकुञ्जराः । विचेलुर्ध्वभ्रमुर्नेःऽः पेतुर्भक्तुश्च भारत ।

धूर्थान् धूर्थगतान् सूतान् ध्वजांश्यापांश्च सायकान् । पाणीन् पाणिगतं शस्त्रं बाहून्पि शिरांसि च ।

भल्लैः क्षुरैर्द्वैर्द्वैर्वत्सदन्तैश्च पाण्डवः । चिच्छेदामित्रवीराणां समरे प्रतियुध्यतां ।

वामितार्थे युयुत्सुनो वृषभा वृषभं यथा । निपतन्धर्जुनं प्रूराः शतशोऽथ सहस्रशः । ०१५

तेषां तस्य च तद्युद्धमभवन्नोमर्हणं । त्रैलोक्यविजये यादृग्दैत्यानां सह वज्रिणा ।

तमविध्यन्निभिर्वाणैर्द्वैन्दुप्रूकैरिवाहिभिः । उषायुधमतस्तस्य शिरः कायादपाहरत् ।

तेऽऋजुनं मर्ष्यतः क्रुद्धा नामाशस्त्रैरवीवृषन् । मरुद्भिः प्रेरिता मेघा हिमवन्तमिवोष्णागे ।

अस्त्रैरस्त्राणि संवार्थं द्विषतां मर्ष्यतोऽऋजुनः । सम्यगस्त्रैः शरैः सर्वानहितामहनद्बहून् ।

द्विन्दुत्रिवेणुमङ्गातान् हताश्वपार्ष्णिमारथीन् । विस्त्रस्तहस्तद्वृषीरान् विचक्ररथकेतमान् । ०२०

संक्रिन्त्र शिश्याक्लाचान् व्यनुकर्धद्युगान् रथान् । विध्वस्तमर्ष्यसन्नाहान् वाणैश्चक्रोऽऋजुनस्तदा ।

ते रथास्तत्र विध्वस्ताः परार्द्ध्या भान्द्यमेकशः । धनिनामिव वेष्मानी हतान्यन्यनिलाम्बुभिः ।

द्विपाः संभिक्षवर्षाणे वज्राशनिममैः शरैः । पेतुर्गिर्थ्ययवेष्मानी वज्रपाताग्निभिर्यथा ।

सरोहास्तुरगाः पेतुर्ध्वहवो जनताडिताः । निर्जिह्वाम्वाः जितौ क्षीणा रुधिरार्द्राः सुदुर्दृशः । ०२५

मराशनागनारथैः संस्यूताः सव्यसाचिना । बभ्रमुश्चस्त्रलुः पेतुर्नेदुर्ध्वकुश्च मारिष ।

अनकैश्च शिलाधौतैर्वज्राशनिविशेः पमैः । शरैर्निजघ्नवान् पार्था महेन्द्र इव दानवान् ।

महार्हवर्षाभारणा नामारूपा वरायुधाः । सरथाः सध्वजा वीरा हताः पार्थेन शेरते ।

विजिताः पुण्यकर्माणो विशिष्टाभिजज्ञश्रुताः । गताः शरीरैर्ध्वसुधामूर्जितैः कर्षभिर्हिं ।

अथाञ्जुनं रथवरं त्वदीयाः सर्माभङ्गवन् । नानाजनपदाध्यक्षाः सगणा जातमन्यवः ।
 उद्धमामा रथाश्वेभैः पत्तयस्य जिधासवः । सभभ्यधावस्यन्तो विविधं क्षिप्रमायुधं । ७१०
 तदायुधमहावधं युक्तं योधमहाम्बुदैः । व्यधमस्त्रिशितैर्ध्वाणैः क्षिप्रमञ्जुनमारुतः ।
 सान्धपक्षिद्विपरथं महाशस्त्रैश्चासकुलं । स हसा सन्नितीर्धन्तं पार्थशस्त्रास्त्रमेतुना ।
 अथाब्रवीद्वासुदेवः पार्थ किं क्रीडसेऽनघ । संश्रप्रकान् प्रमथौनांस्ततः कर्णबधे त्वर ।
 तथेत्युक्त्वाऽञ्जुनः कृष्णं शिष्टान् संश्रप्रकांस्तदा । आक्षिप्य शस्त्रेण बलाद्द्वैत्यानिन्द्र इवाबधीत् ।
 आददत् मन्दधन्नेषून् दृष्टः कैसिद्रणेऽञ्जुनः । विमुञ्चन् वा शरान् श्रींश्च दृश्यतेऽवचितैरपि । ७२५
 आश्चर्यमिति गोविन्दः मममन्यत भारत । हंशांशुगौरास्ते मेनां हेमाः सर इवाविशन् ।
 ततः संघामभूमिश्च वर्धमाने जनस्ये । अवेत्तमाणे गोविन्दः सव्यमाचिनमब्रवीत् ।
 एष पार्थ महारौद्रो वर्धते भरतस्ययः । पृथिव्यां पार्थिवानां वै दुर्योधनकृते महत् ।
 पश्य भारत चापानि रूक्मप्रष्ठानि धन्विनां । महतास्त्रापविद्भानि कलापानिपुर्धोस्तथा ।
 जातरूपमथैः पुङ्खैः शरांसु नतपर्वणः । तैलधैतांसु नाराचान् विमुक्तानिव पन्नगान् । ७४०
 आकीर्णोऽस्मिंश्चापि विचित्रान् हेमभूषितान् । रथेषु चापविद्भानि रूक्मप्रष्ठानि भारत ।
 सुवर्णविकृतान् प्रामान् शक्योः कनकभूषिताः । जाम्बूनदमथैः पट्टैर्भङ्गासु विपुला गदाः ।
 जातरूपमयौसृष्टीः पट्टिशान् हेमभूषितान् । दण्डैः कनकचिचैश्च विप्रविद्भान् परम्वधान् ।
 परिधान् भिन्दिपाशांसु भृशुण्डोः कणपायिनः । अयस्कृन्तांसु पतितान् सुषलाणिगुरुणि च ।
 नानाविधानि शस्त्राणि प्रगटन् जयगृह्णिनः । जीवन्त इव दृश्यन्ते नतमत्सास्तरस्विनः । ७५५
 गदाविमथितैर्गत्रैर्मुपलैर्भिक्षमलकान् । गजवाञ्जिरथैः जुलान् पश्य योधान् सहस्रशः ।
 मनुष्यगजवाजीनां शरशकृष्टितोमरैः । निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रामैर्नवरैर्लङ्गुडैरपि ।
 शरीरैर्बहुधा द्विचैः शोणितैश्चपरिभुतैः । गतासुभिरमितत्र संवृता रणभूभयः ।
 बाहुभिसंन्दनादिगैः साङ्गदैः शूभभूषणैः । सतलत्रैः मकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी ।
 साङ्गुलित्रैर्भुजाथैश्च विप्रविद्भैरलङ्कृतैः । हस्तिहस्तोपमैश्चित्रैरुभिसु तरस्विनां । ७६०
 बहुवूडामणिवरैः शिरोभिसु मकुण्डलैः । रथासु बहुधा भग्नान् हेमकङ्कणिनः शूभान् ।
 अशासु बहुधा पश्य शोणितेन परिभूतान् । अनुकर्धानुपामङ्गान् पताका विविधान् ध्वजान् ।
 योधानासु महाशङ्खान् पाण्डुरांसु प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वास्मातङ्गान् शयानान् पर्वतीपमान् ।
 वैजयन्तीर्बिचित्रासु हतांसु गजयोधिनः । वराणानां परिस्तोमान् सुयुक्तानिव कम्बलान् ।
 विपाटिता विचित्रासु रूपचित्राः कृथास्तथा । भिक्षासु बहुधा घण्टाः पतद्भिःसूणिता गजैः । ७७५
 वैदूर्यमणदण्डासु पतितान्साङ्गुशान् भुवि । अश्वानासु युगापोडान्त्रचित्राः नुरश्कदान् ।
 विद्भान्ः सादिध्वजांशेषु सुवर्णविकृताः कृथाः । विचित्रान्मणिचित्रांसु जातरूपपरिष्कृतान् ।
 अश्वस्तरपरिस्तोमान् राङ्गवान् पतितान् भुवि । चूडामणोश्चरेन्द्राणो विचित्राः काञ्चनमजजः ।

हृत्त्राणि चापविह्वानि चामरयजनानि च । चन्द्रमंलचभासैश्च वदनैश्चारुकण्डलैः ।

कृपप्रभ्रुभिर्गकीर्णां पूर्णचन्द्रनिर्भर्यसिं । कुमुदोत्पलपद्मानां खण्डैः फुल्लं यथा सरः ।

०९०

तथा महीभृतां वक्रैः कुमुदोत्पलमन्त्रिभैः । तारागणविचित्रस्य निर्मलेन्दुद्युतिलिषः ।

पश्येमां नभमस्तुल्यां शरश्चक्रमालिनीं । एतत्तवैवानुरूपं कर्माधुन महाहवे ।

दिवि वा देवराजस्य त्वया यत्कृतमाहवे । एवं तां दर्शयन् कृष्णो युद्धभूमिं किरीटिने ।

गच्छन्नेवाग्रतोऽच्छब्दं दुर्त्याधनबले महत् । शङ्खदुन्दुभिर्निर्घोषं भेरीपणवमिःखनं ।

रथाश्रगजनादांसु शस्त्रशब्दांश्च दारुणान् । प्रविश्य तद्वलं हृष्णाम्बुरगैश्चातवेगितैः ।

०९१

पाण्डोनाभ्यर्हितं मन्यं त्वदीयं वीक्ष्य विस्मितः । स हि नानाविधैर्धैरैरिष्यत्प्रबरो युधि ।

न्यहनद्विषतां पूगान् गतासू नन्तको यथा । गजवाजिमनुष्याणां शरीराणि शितैः शरैः ।

भित्त्वा प्रहरतां श्रेष्ठे विदेहासू नपातयत् । शशुप्रवीरैरस्त्राणि नानाशस्त्राणि सायकैः ।

किञ्चा तानबधोच्छन्नून् पाण्ड्याः शक्र इवासुरान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकलयुद्धे जगविशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रोक्तस्त्वया पूर्वमेव प्रवीरो लोकविश्रुतः । न त्वस्य कर्म सङ्ग्रामे त्वया सञ्जय कीर्तितं ।

०९०

तस्य विस्मरशो ब्रूहि प्रवीरस्याद्य विक्रमं । शिंशा प्रभावं वीर्यञ्च प्रमाणं दर्पमेव च ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमश्रेष्ठेणहृत्पट्टैर्णिर्घोषं जगज्जनाई नान् । समाप्रविद्यान् धनुषि श्रेष्ठान् यान्मन्यमे रथान् ।

यो ह्यात्तिपति वीर्येण सर्वानेताम्रहारथान् । न मेने चात्मना तुल्यं कश्चिदेव जनेश्वरं ।

तुल्यतां द्रोणभीष्माभ्यामात्मनो यो न सृष्यते । वासुदेवाञ्जुनाभ्याश्च न्यूनतां तैश्चतात्मनि ।

स पाण्ड्यो नृपतिश्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृताम्बरः । कर्णस्यानीकमहमत् पराभूत इवात्मकः ।

०९५

तदुदीर्णरथाश्च पत्तिप्रहसङ्कुलं । कुलालचक्रवद्भ्रान्तं पाण्डोनाभ्याहतं बलात् ।

व्यस्रस्तध्वजरथान् विप्रविद्धायुधदिपान् । सम्यगसैः शरैः पाण्ड्यो वायुर्धैरानिवाचिपत् ।

द्विरदान् द्विरदारोहान् विपाताकायुधध्वजान् । स पादरचानहनदञ्जेणाद्रीनिवाद्रिहा ।

सशक्तिप्रामतूणीरगनयारोहान् हयाकपि । पुलिन्दससवाङ्गीकनिषादान्भ्रककुन्तलान् ।

दाक्षिणात्यांश्च भोजांश्च प्रहूरान् सङ्ग्रामकर्कशान् । विशस्त्रकवचान् वाणैः कृत्वा चैवाकरोद्भ्रसृन् ।

०९०

चतुरङ्गबलं वाणैर्घ्नन्तं पाण्ड्यामाहवे । दृष्ट्वा द्रैणिरसंभ्रान्तममभ्रान्तस्ततोऽभ्ययात् ।

आभाष्य चैनं सधुरमभीतन्तमभीतवत् । प्राह प्रहरतां श्रेष्ठः स्मितपूर्व्यं समाह्वयन् ।

राजन् कमलपत्रान् विप्रिष्टाभिजनश्रुत । वज्रमहंननप्रस्थ प्रस्थातबलपौरुष ।

मुष्टिप्रिष्टायतज्यश्च व्यायताभ्यां महङ्गुनः । दोर्भ्यां विस्फारयन् भामि महाजलदवद्भृशं ।

शरवैर्धैरैर्हावेगैरमित्रानभिवर्धतः । मदन्यस्त्रानुपरयामि प्रतिवीरं तवाहवे ।

०९५

रथद्विरदपत्स्थानेकः प्रमथमे बह्वन् । मृगसङ्घानिवारण्ये विभीर्भीमबलो हरिः ।

महता रथघोषेण दिवं भूमिश्च नादयन् । वर्षान्ते शस्त्रहा मेघो भासि द्वादीव पार्थिव ।

संसृष्टानः शरांस्तीक्ष्णखण्डादाग्नीविषोपमान् । मयैवैकेन गुण्यस्व त्वम्बकेनाम्बको यथा ।
 एवमुक्तसथेत्युक्त्वा प्रहरति च ताडितः । कर्षिणा द्रोणतनयं विव्याध मलयध्वजः ।
 मर्षभेदिभिरत्युपैष्वाणैरग्निशिखोपमैः । स्ययन्नभ्यहनत् द्रैणिः पाण्ड्यामाचार्यमन्त्रमः ।
 ततोऽपरान् सुतीक्ष्णयान्पाराचान्मर्षभेदिनः । गत्या दृशन्त्या संयुक्तानश्चत्यामाऽप्यवासृजन् ।
 तान् शरान्क्विक्रान् पाण्ड्यो नवभिर्निशितैः शरैः । चतुर्भिरह्यसाशानाशु ते व्यसवोऽभवन् ।
 अथ द्रोणसुतस्येयंस्त्रिंशत्क्रिन्वा निशितैः शरैः । धनुर्व्यां विततां पाण्ड्याश्चिच्छेदादित्यतेजसः ।
 दिव्यं धनुरथाधिष्ठं हत्वा द्रैणिरमिषहा । प्रेक्ष्य चाशु रथे युक्तान् शरैरन्यान् हथोक्तमान् ।
 ततः शरसहस्राणि प्रेषयामास वै द्विजः । द्रुपसम्बाधमाकाशमकरेहिम एव च ।

ततस्तानस्यतः सर्वान् द्रैर्भिक्षाणाञ्च हात्मनः । जानातोऽप्यकथान् पाण्ड्योऽश्वातयत् पुरुषर्षभः ।
 प्रयुक्तांस्तान् प्रयत्नेन च्छिन्वा द्रैणेरिषून्निः । चकरचौ रणे तस्य प्राणदस्त्रिशितैः शरैः ।
 अथारैर्ज्ञाघवं दृष्ट्वा मण्डलीकृतकार्मुकः । प्रास्य द्रोणसुतो वाणान् दृष्टिं पूषात्मजा यथा ।
 अष्टावष्टगवान्यूजः शकटानि यदायुधं । अश्लक्ष्णदष्टभागेन द्रैणिश्चिच्छेप मारिष ।

तमन्त्रकमिव क्रुद्धमन्त्रकस्यान्तकोपमं । ये ये ददृशिरं तच्च विमंज्ञाः प्रायशोऽभवन् ।
 पर्जन्य इव धर्षान्ते दृष्ट्वा साद्रिद्रुमां महीं । आचार्यपुत्रसंज्ञां संज्ञां वाणदृष्ट्या व्यवीरुषत
 द्रैणिपर्जन्यमुक्तान् वाणदृष्टिं सुदुःमहां । वायव्यास्त्रेण मञ्जिष्य मुदा पाण्ड्याग्निनाऽमुदत्
 तस्य नांनदतः केतुं चन्दमागुरुभूषितं । मलयप्रतिमं द्रैणिश्चिच्छिन्वाऽश्यासतुरो हयान् ।

सूतमेकेषुणा हत्वा महाजलदनिःस्वनं । धनुश्चिच्छिन्वाऽङ्कुरेण तिलशो व्यधमद्रथं ।
 अतैरस्ताणि संवार्थं च्छिन्वा मर्षायुधानि च । प्राप्तमप्यहितं द्रैणिर्न जघान रणेस्यथा ।
 एतस्मिन्नन्तरे कर्णां गजानीकमुपाद्रवत् । द्रावयामास स तदा पाण्डवानां महद्वभं ।
 विरथाश्रयिमथैकं गजान् चान्तांश्च
 आस्य भारते । गजान् धञ्जभिरगन्धर्वैः मन्त्रतपर्वभिः ।

अथद्रैणिर्षहेष्वाभः पा
 र्श्वं शत्रुनिवर्हणं । विरथं रथिनां श्रेष्ठं नाहनयुद्धकाङ्क्षया ।
 तं वारणं वारणयुद्धकोविदो द्विपोन्मम पर्वतमानुसन्निभं । समाभ्यतिष्ठन्मलयध्वजस्वरन् यथाद्रिष्टङ्गं हरिकन्नदस्यथा ।
 हतेश्वरो दन्तिवरः सुकल्पितस्वराऽभिसृष्टः प्रतिशब्दगो बली । तमाद्रवद्रैणिश्चराहतस्वरन् जेवन हत्वा प्रतिहन्ति
 गर्जितं ।

स तोमरं भास्कररश्मिचर्षभं बलास्त्रसर्गात्तमयत्नमन्युभिः । समर्थं शीघ्रं परिपोडयन् गजं गुरोः सुतायाद्रिपतीश्वरो
 नदन् ।
 मणिप्रवेकोत्तमवज्राटैकरत्नहृतं चाशुक्तमान्ध्रमौक्तिकैः । हतो हतोऽसीत्यमल्लमुदा नदन् पराहनद्रैणिश्चराङ्गभूषणं ।
 तदर्कचन्द्रग्रहपावकत्विधं शृङ्गातिपातात्पतितं विचूर्णितं । महेश्वरञ्चाभिहतं महास्त्रनं यथाद्रिष्टङ्गं धरणीतले तथा ।
 ततः प्रजज्वाल परेण मन्युना पदाहतो नागपतिरथया तथा । समादेह चान्तकदण्डसन्निभानिषुनमिचार्त्तिकरं स्रतुर्ह्यग ।

द्विपस्य पादायकराण्यं स पञ्चभिर्नृपस्य बाह्व्यं च त्रिरोऽथ च त्रिभिः । जवान् बह्विः षडनुत्तमद्विपः स पाण्डुराजानुचरान्म
हारयान् ।

सुदोर्घट्टतौ वरचन्द्रमोक्षितौ सुवर्णमुक्तामणिवज्रभूषणौ । भुजा धरायां पतितौ नृपस्य तौ विशेष्टतुसार्यहताविवोरगौ ।
शिरस्य तत् पूर्णशशिप्रभाननं सरोषतासायतनेत्रमुत्तमं । शितावपि भ्राजति तत् सकुण्डलं विशाखयोर्ध्मध्यगतः शशी यथा ।
स तु द्विपः पञ्चभिरुत्तमेषुभिः हतः षडंशस्यतुरो नृपस्त्रिभिः । हतो दंष्ट्राङ्गः कुलिशेन युध्यता यथा हविस्सद्दशदैवतं यथा ।
स पादयो राक्षसभोजनान् बह्वन् प्रदाय पाण्डोऽश्वमनुष्यकुञ्जरान् । स्नाधामिवाप्य ज्वलनः पितृप्रियस्ततः प्रशान्तः सलिल
प्रहारतः ।

समाप्तविद्यन्तु गुरोः सुतं नृपः समाप्तकर्णाणमुपेत्य ते सुतः । सुहृदुतोऽथ्यर्थमपूजयन्मुदा जिते बलौ विष्णुमिवामरेश्वरः । ८२
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि पाण्डुबधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पाण्डो हते क्रिमकरोदकुर्नो युधि सञ्जय । एकवीरेण कर्णेन द्रावितेषु परेषु च ।

समाप्तविद्यो बलवान् युक्तो वीरः सपाण्डवः । सर्वभूतेष्वनुज्ञातः शङ्करेण महात्मना ।

तस्मान्न हङ्गयं तीव्रममित्रज्ञाङ्गनञ्जयात् । स यत्तत्राकरोत्पार्थसाक्ष्यमाचक्ष सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते पाण्डोऽर्जुनं क्षणास्वरन्नाह वचो हितं । पश्यामि नाहं राजानमपथातांश्च पाण्डवान् ।

नितृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भ्रमश्चुबलं महत् । अश्वत्याजश्च सङ्कल्पयात् हताः कर्णेन सञ्जया ।

तथाश्वरथमागानां हतश्च कदमं महत् । सर्व्यमाख्यातवान् वीरो वामुदेवः किरीटिने ।

एतच्छ्रुत्वा च दृष्ट्वा च भ्रातृर्षौरं महङ्गयं । वाहयाम्भान् श्वीकेश विप्रमित्याह पाण्डवः ।

ततः प्रायात् श्वीकेशो रथेनाप्रतियोधिना । दारुणश्च पुनस्तत्र प्रादुरामीत् समागमः ।

ततः पुनः समाजगुरभीताः कुरुपाण्डवाः । भीमसेनमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वर्य ।

ततः प्रवृत्ते भूयः संगामो राजसूतम । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च यमराष्ट्रविवर्द्धनः ।

धर्मूषि वाणान् परिघार्नसिपद्भिश्चतौमरान् । शर्ङ्गैः शरैः पाण्डो वायुर्धोधानिवाधिभान् ।

गदाः प्रासान् शितान् कृन्तान् भिन्दिपालान् । सुहृदुतोऽथ्यर्थमपूजयन्मुदा जिते बलौ विष्णुमिवामरेश्वरः ।

वाणश्यातलशब्देन द्यौः दिशः प्रदिशो वियत् । पृथिवीं नेमिघोषेण नादयन्तोऽभ्ययुः परान् ।

तेन शब्देन महता संहृष्टाश्चक्रुराहवं । वीरा वीरैर्घ्नहाघोरं कलहान्तं तितोर्धवः ।

व्यातलत्रधनुःशब्दः कुञ्जराणाञ्च वृंहता । पादातानाञ्च पततां नृणां नादो महानभूत् ।

तालशब्दांश्च त्रिविधान् शूराणाञ्चाभिगर्जतां । श्रुत्वा तत्र भृशं चैमः पेतुर्ध्वजस्य सैनिकाः ।

तेषां निगदतां चैव शस्त्रवर्षञ्च मुञ्चतां । बह्वनाधिरथिर्वीरः प्रममायेषुभिः परान् ।

पञ्च पाञ्चालवीराणां रथान्दश च पञ्च च । साम्यसूतध्वजान् कर्णः शरैर्निन्ये यमन्तयं ।

योधमुखा महावीर्याः पाण्डूनां कर्णमाहवे । शीघ्रास्वा दिवमावृत्य परिव्रुः समन्ततः ।

ततः कर्णो दिवस्तेनां शरवैर्ध्विलोडयन् । विजगाहाण्डजाकीर्णा पद्मिनीमिव यूथपः ।

द्विपद्ममध्यमवस्त्रस्य राधेयो धनुस्त्वमम् । विधुष्मानः त्रिर्द्विर्धौषैः त्रिरास्त्युक्मथ्य पातयन् ।
 चर्चवर्षाणि संच्छिन्नान्यपतन् भुवि देहिनां । विरेज्जनास्य संस्पृशं द्विजोयस्य पतत्रिणः ।
 वर्षेदेहास्त्वमयनेर्धनुषः प्रच्युतैः ब्रह्मैः । मौर्व्या तलपेव्यहनत्कपया वाजिनो यथा ।
 पाण्डुस्रजयपाशुः सान् ब्रह्मोत्तरमागतान् । ममर्हं तरसा कर्णः सिंही मृगगणानिव ।
 ततः पाञ्चालराजस्य त्रैपदेयास्य मारिष । यमो च न्युधुधानस्य सहिताः कर्णमभ्ययुः ।
 तेषु व्यायच्छ्रमानेषु कुरुपाञ्चालपाण्डुषु । प्रियानस्रवर्षणे त्यक्त्वा योधा जघ्नुः परस्परं ।
 सुसन्नद्धाः कवचिनः सशिरस्ताणभूषणाः । गदाभिर्भुषलेखान्यैः परिघैश्च महाबलाः ।
 समभ्यधावन्त मृशं कालदण्डैरिवोद्यतैः । नर्हन्तस्यार्द्धयन्तस्य प्रवल्गन्तस्य मारिष ।
 ततो निर्जघ्नुरन्यान्यं पेतुष्वन्यान्यताडिताः । वमन्तो रुधिरं गाचैस्त्रिमित्केणवायुधाः ।
 दम्भपूणैः मरुधिरैर्वृक्षैर्हृदिममस्त्रिभैः । जीवन्त इव चाप्येके तस्युः शस्त्रोपट्टिताः ।
 परस्वधैश्चाप्यपरे पट्टिशैरिभिल्लया । शक्तिभिर्भिन्दिपालैश्च नखरप्रामतोमरैः ।
 ततजुस्त्रिदुःखान्ये विभिक्षुस्त्रिपलाया । सञ्चकर्तुंश्च जग्मुश्च क्रुद्धा रणमहाणवी ।
 पेतुरन्यान्यनिहता व्यमवो रुधिरोलिताः । शरन्तः महसा रक्तं प्रकृन्तास्यन्दना इव ।
 रथैरया विनिहता हस्तिभिश्चापि हस्तिनः । नैर्मरणा हताः पेतुरथैरभ्याः महस्त्रजः ।
 ध्वजाः शिरासि कृत्वाणि द्विपदस्ता नृणां भुजाः । चुरैर्भङ्गाङ्कचरैश्च च्छिन्नाः पेतुर्ध्वीतले ।
 नरासुं नांगान् मरयन् हयास्यमृदुराहवे । अश्वारोहैर्हताः प्रुत्तरास्त्रिभ्रह्मसास्य दम्भिनः ।
 मपताका ध्वजाः पेतुर्द्विर्धौषा इव पर्वताः । पत्निभिश्च समाभुत्य द्दिरदाः स्यन्दनासया ।
 हतास्य हन्यमानास्य पातिताश्चैव सर्वजः । अश्वारोहाः समासाद्य त्वरिताः पत्निभिर्हताः ।
 मादिभिः पत्निमहास्यैश्च भारत । मृदितामीव पद्मानि प्रक्षामा इव च स्रजः ।
 हतानां वदनाभ्यामन् येषां शत्रुनिवर्षणं । तानि द्विरदास्यनृणां नृप ।
 ममुस्त्रानीव वस्त्राणि यगुर्दुर्दृष्टतां परां ।

८५५
८५०
८५५
८५०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कलयुद्धे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ हस्तिभिस्तु महामात्रास्तव पुत्रेण चोदिताः । छट्टयुक्तं जिघांसनः क्रुद्धाः पाषातमभ्ययुः ।
 प्राच्यास्य दक्षिणात्यास्य प्रवरा गजयोधिनः । अङ्गा बङ्गास्य पुण्ड्रास्य मागधास्तास्रनिप्रकाः ।
 मेकलाः केशला मद्रा दक्षार्णा निषधामया । गजयुद्धेषु कृशलाः कानिकैः सह भारत ।
 शरतोमरनाराधैर्दृष्टिमन्त इवाम्बुदाः । मिषिचुक्षु ततः सर्वे पाञ्चालबलमाहवे ।
 तान् मिमर्हयिषूस्त्रागान् पार्थयङ्गुष्ठाङ्गैर्ध्वजं । चोदितान् पार्थिता वाणिभार, चैरभ्यवोदृषत् ।
 यकैकं दशभिः पट्टिनृगाभिरपि भारत । द्विरदानभिविस्थाध किर्त्तैर्गिरिनिभान् ब्रह्मैः ।
 प्रच्छाद्यमानं द्विरदैर्मेधैरिष दिवाकरं । प्रययुः पाण्डुपाञ्चाला नदन्तो निशितायुधाः ।
 तास्त्रागानभिवर्षन्तो ज्वातस्त्रीतस्त्रनादितैः । बीरनृत्यं प्रमृत्यन्तः प्रुत्सृतात्स्रप्रभेःदितैः ।

८५५

नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः । सात्यकिश्च शिखण्डी च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
 समन्तात् सिषिचुर्वीरा मेघालोचैरिक्वचलान् । ते श्लेष्मैः प्रेषिता नागा नरानश्वावधानपि ।
 हस्तेराक्षिण्य ममृदुः पङ्क्तिस्थापतिमन्यवः । विभिदुश्च विषाणायैः समालिष्य च चिक्षिपुः ।
 विषाणलग्नान्वाप्यन्ये परिपेतुर्विभीषणाः । प्रमुखे वर्त्तमानन्तु दिपमङ्गस्य सात्यकिः ।
 नाराचेनाद्यवेगेन भिक्षा मर्माण्यापातयत् । तस्यावर्जितकायस्य द्विरदादुत्पतित्यतः ।
 नाराचेनाहनदचः सात्यकिः सोऽपततहुवि । पुण्ड्रस्यापततो नागं चलन्तमित्र पर्वतं ।
 सहदेवः प्रयत्नात्सौर्नाराचैरहनतिभिः । विपताकं वियन्तारं विमर्भध्वजजीवितं ।
 तं हत्वा द्विरदं भूयः सहदेवोऽङ्गमभ्ययात् । सहदेवन्तु नकुलो वारयित्वाङ्गमर्क्षयत् ।
 नाराचैर्मदण्डाभैस्त्रिभिर्नागं शतेन च । दिवाकरकरप्रस्थानङ्गश्चिपे तोमरान् ।
 नकुलाय शतान्यष्टौ त्रिभैकैकन्तु सोऽष्कनत् । तयाङ्गुचक्रेण शिरसस्य चिक्षेद पाण्डवः ।
 स पपात हतो श्लेष्मसोमैव सह दन्तिना । अथाङ्गपुत्रे निहते हस्तिशिचाविशारदे ।
 अङ्गाः क्रुद्धा महामात्रा नागैर्नकुलमभ्ययुः । चलत्पताकैः सुमुखैर्हमकृत्वातनुच्छदैः ।
 मिमर्दिषन्तस्त्रिरिताः प्रदीप्तैरिव पर्वतैः । मेकलोत्कलकालिङ्गा निषधास्ताम्रलिप्तकाः ।
 शरतोमरवर्धाणि विमुञ्चन्तो जिघांसवः । तैश्चाद्यमानं नकुलं दिवाकरमिवाम्बुदैः ।
 परिपेतुः सुसंभ्राः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः । ततस्तदभवद्युद्धं रथिनां हस्तिभिः सह ।
 सृजतां शरवर्धाणि तोमरांश्च सहस्रशः । नागानां प्रास्फुटन् कुम्भा मर्माणि विविधानि च ।
 दन्ताश्वैःतिविद्धानां नाराचैर्भूषणानि च । तेषामष्टौ महानागांसतुःषष्टा सुतेजसैः ।
 सहदेवो जघानाशु तेऽपतन् सह सादिभिः । अञ्जोगतिभिरायम्य प्रयत्नाङ्गनुत्तमं ।
 नाराचैरहस्त्रागान् नकुलः कलमन्दनः । ततः पाञ्चालश्रैनेयौ द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 शिखण्डी च महानागान् सिषिचुः शरवृष्टिभिः । ते पाण्डुयोधाम्बुधरैः शत्रुद्विरदपर्वताः ।
 वःणवैर्धृताः पेतुर्व्यञ्जवैरिवाचलाः । एवं हत्वा तव गजांस्ते पाण्डुरथकुञ्जराः ।
 द्रुतं मेनामवैकन्त भिन्नकृत्वामिवापगां । तां ते सेनां समालोष्य पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
 विलोभयित्वा च पुनः कर्णं समभिदुद्रुवुः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकुलयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ सहदेवं तथा क्रुद्धं दहन्तं तव वहिनीं । दुःशासनो महाराज भ्राता भ्रातरमभ्ययात् ।
 तौ समेतौ महायुद्धे दृष्ट्वा तत्र महारथाः । सिंहनादरवंःस्रकुर्व्वासांस्यादुधुवुश्च ह ।
 ततो भारत क्रुद्धेन तव पुत्रेण धन्विना । पाण्डुपुत्रस्त्रिभिर्विषैश्चस्यभिहतो बली ।
 सहदेवसतो राजन् नाराचेन तवात्मजं । विद्धा विव्याध मग्नत्या सारथिश्च त्रिभिः शरैः ।
 दुःशासनस्तस्यापि हित्वा राजन्महाहवे । सहदेवं त्रिसप्तत्या बाहोहरसि चार्पयत् ।
 सहदेवस्तु संक्रुद्धः खड्गं गृह्यन् महाहस्ते । आविध्य प्रास्रजन्तूर्णं तव पुत्ररथं प्रति ।

समार्गणगुणं चापं ह्रिन्वा तस्य महानसिः । निपपात ततो भूमौ च्युतः सर्प्य इवाम्बरात् ।
 अथान्यद्भुनुरादाय सहदेवः प्रतापवान् । दुःशासनाय चिक्षेप वाणमन्मकरं ततः ।
 तमापतन्मं विशिखं यमदण्डोपमत्सिषं । खत्रेण श्रितधारेण दिधा चिक्षेद कौरवः ।
 ततस्तं निशितं खड्गमाविध्य तुधि सत्वरः । धनुस्त्रान्यत् समादाय शरं जपाह वीर्यवान् ।
 तमापतन्मं सहसा निस्त्रिंशं निशितैः शरैः । पातयामास समरे सहदेवो हसन्निव ।
 ततो वाणांस्रुतः षष्टिं तव पुत्रो महारणे । सहदेवरथं तूष्णं प्रेषयामास भारत ।
 तच्छरान् समरे राजन् वेगेनापततो बहून् । एकैकं पञ्चभिर्बाणैः सहदेवो न्यक्तमत ।
 स्रिञ्जवाथ महावाणांस्तव पुत्रेण प्रेषितान् । अद्यास्यै सुबहून् वाणान् प्रेषयामास संयुगे ।
 तान् वाणांस्तव पुत्रोऽपि च्छिन्वैकैकं चिभिः शरैः । भनाद सुमहानादं दारयाणो वसुधरां ।
 ततो दुःशासनो राजन् विद्धा पाण्डुसुतं रणे । मारयिं नवभिर्बाणैर्ध्मात्रेयस्य ममार्षयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । समाधत्त शरं घोरां मृत्युकालान्तिकापमं ।
 विह्वल्य बलवचापं तव पुत्राय सोऽस्रजत् । म तं निर्भिद्य वेगेन भित्त्वा च कवचं महत् ।
 प्राविशद्भुरणीं राजन्वल्मीकमिव पन्नगः । ततः संमुमुक्षे राजंस्तव पुत्रो महारथः ।
 मूढसैनं ममालोक्य मारयिस्स्वरितो रथं । अपोवाह शृंगं त्रस्तो बध्यमानः शितैः शरैः ।
 पराजित्य रणे तन्मु कौरवं पाण्डुनन्दनः । दुर्ध्याधनबलं दृष्ट्वा प्रममाद्य ममन्मतः ।
 पिपीलिकपुटं राजन् यथा मृदूशरो रुषा । तथा सा कौरवी सेना मृदिता तेन भारत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सहदेवदुःशासनयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ मन्त्रय उवाच ॥ नकुलं रभसं युद्धे द्रावयन्तं वरुथिनीं । कर्णो वैकर्णो राजन् वारयामास वै रुषा ।
 नकुलस्तु ततः कर्णं प्रहसन्निदमन्नवीत् । चिरस्य वत दृष्टोऽहं दैवतैः सौम्यचक्षुषा ।
 पश्य मां त्वं रणे पापं चक्षुर्बिषयमागतं । त्वं हि मूलमनर्थानां वैरस्य कलहस्य च ।
 त्वदोषात् कुरवः क्षीणाः समासाद्य परस्परं । त्वामद्य समरे हत्वा हतहृत्योऽस्मि विज्वरः ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच नकुलं सूतनन्दनः । मद्दृशं राजपुत्रस्य धन्विनस्य विशेषतः ।
 प्रहरस्व च मे वीरं पश्यामस्तव पौरुषं । कर्म कृत्वा रणे शूरा ततः कथितुमर्हसि ।
 अनुक्त्वा समरे तात शूरा युधन्ति शक्तितः । प्ररुध्यस्व मया शक्त्वा हनिथ्ये दर्पमेव ते ।
 इत्युक्त्वा प्राहरन्तूष्णं पाण्डुपुत्राय सूतजः । विव्याध सैनं समरे त्रिमप्रत्या शिखीमुखैः ।
 नकुलस्तु ततो विद्धः सूतपुत्रेण भारत । अशीत्याशीविषप्रस्थैः सूतपुत्रमविध्यत ।
 तस्य कर्णो धनुष्किन्वा स्पर्णपुत्रैः शिलाशितैः । चिंशता परमेष्वाभः शरैः पाण्डवमर्हयन् ।
 ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाह्वे । आशीविषा यथा मागा भित्त्वा गां मलिभं ययुः ।
 अथान्यद्भुनुरादाय हेमपृष्ठं दुरासदं । कर्णं विव्याध विंशत्या मारयिञ्च चिभिः शरैः ।
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । कुरप्रेण सुतोत्तरेण कर्णस्य धनुर्गाच्छिजत्

अथैनं क्रिप्रधन्वानं सायकानां व्रतैस्त्रिभिः । आजग्ने प्रहसन् वीरः सर्वलोकमहारथं ।
 कर्णमभ्यर्क्षितं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रेण मारिष । विस्मयं परमं जम्भूरथिनः सह देवतः ।
 अथान्यङ्गनुरादय कर्णे वैकर्तनस्तदा । नकुलं पञ्चभिर्व्यापैर्ष्वनुदेष्टे समर्पयत् ।
 तत्रस्थैरथ तैर्व्यापैर्माद्गीपुत्रो व्यरोचयत् । स्वरम्भिभिरिवादित्यो भुवने विस्मजन् प्रभा ।
 नकुलस्तु ततः कर्णं विद्धा सप्तभिराशुमैः । अथास्य धनुषः कोटिं पुनश्चिच्छेद मारिष ।
 सोऽन्यत् कार्मुकमादाय समरे वेगवन्तरं । नकुलस्य ततो वायैः समन्ताच्छादयन्दिशः ।
 सञ्छाद्यमानः सहसा कर्णचापच्युतैः व्रैः । चिच्छेद च व्रगंस्पूर्णं व्रैरेव महारथः ।
 ततो वाणमयं जातं विततं योनिं दृश्यते । खद्योतानामिव व्रतैः सम्यतद्भिर्ध्यानभः ।
 तैर्विभुक्तैः शरव्रतैश्चादितं गगनं तदा । ब्रह्मभानां यथा व्रतैस्तदादधीदिशाम्यते ।
 ते शरा हेमविक्रताः सम्यतन्तो मुञ्जभुञ्जः । श्रेणीकृता व्यकाशन्त क्रौञ्चाः श्रेणीकृता इव ।
 वाणजालान्कृते योनिं च्छादिते च दिवाकरे । न स्य सम्यतते भूयं किञ्चिदप्यस्मरीचगं ।
 निरुद्धे तत्र मार्गे च शरसङ्घैः समन्ततः । व्यरोचेतां महात्मानौ कालसूर्याविवोदितौ ।
 कर्णचापच्युतैर्व्यापैर्बध्मनास्तु सोमकाः । अवासीयन्त राजेन्द्र वेदनार्ता भ्रष्टार्हिताः ।
 नकुलस्य तथा वाणैर्हन्यमाना चमूलाव । व्यशोर्यंत दिशो राजन् वातनुक्ता इवाम्बुदाः ।
 ते मेने हन्यमाने तु ताभ्यां दिव्यैर्ष्वहाश्रैः । शरपातमपाकस्य तस्यतुः प्रेक्षिके तदा ।
 प्रोत्सारितजने तस्मिन् कर्णपाण्डवयोः व्रैः । अविश्वेतां महात्मानावन्योन्यं शरवृष्टिभिः ।
 विदग्धयन्तौ दिव्यानि शस्त्राणि रणमूर्द्धनि । च्छादयन्तौ च सहसा परस्परबधैर्विणो ।
 नकुलेन शरा मुक्ताः कङ्कवर्हिणवाससः । सूतपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठत यथात्मरे ।
 तथैव सूतपुत्रेण प्रेषिताः परमाहवे । पाण्डुपुत्रमवच्छाद्य व्यतिष्ठन्ताम्बरे वराः ।
 शरवेशप्रतिष्ठौ तौ ददृशते न केष्वन । सूर्याचन्द्रमसौ राजन् ह्याद्यमानौ जनैरिव ।
 ततः क्रुद्धैः रणे कर्णः ह्यत्वा घोरतरं वपुः । पाण्डवं ह्यादयामास समन्ताच्छरवृष्टिभिः ।
 सोऽतिच्छेन्ना महाराज सूतपुत्रेण पाण्डवः । न चकार व्यथा राजन् भास्करो जलदैर्यथा ।
 ततः प्रहस्याधिरग्निः शरजालानि मारिष । प्रेषयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ।
 एकच्छायमभूत् सर्वं तस्य व्यापैर्ष्वहात्मनः । अभ्रच्छायेव सञ्जग्ने सम्यतद्भिः शरोत्तमैः ।
 ततः कर्णे महाराज धनुश्चिच्छ्वा महात्मनः । शरार्थं पातयामास रथनीडाङ्गसन्निव ।
 ततोऽश्वोत्तरस्यास्य चतुर्भिर्विभ्रतैः व्रैः । यमस्य भवने तृणं प्रेषयामास भारत ।
 अथास्य तं रथं दिव्यं तिलशो व्यधमच्छरैः । पताकाञ्चकरचांसु गदां सङ्गञ्च मारिष ।
 शतचक्रञ्च तच्चर्चं सर्वोपकरणानि च । हताशो विरथस्यैव विवर्षा च विशाम्यते ।
 अवतीर्थं रथान्तूर्णं परिघं मृश्वं धिष्ठितः । तमुद्यन्तं महाघोरं परिघं तस्य सूतजः ।
 व्यहनत् सायकैराजन् सुतीक्ष्णैर्भारहाधनैः । व्यायुधसैनमालक्ष्य व्रैः सम्यतपर्वभिः ।

८३७

८३८

८३९

८४०

८४१

अर्हयद्भूमिः कर्णो न चैव समपीडयत् । स हन्यमानः समरे कृतास्त्रेण बलीयसा ।
 प्राङ्गवत् मरसा राजसकुलो व्याकुलेन्द्रियः । तमभिद्रुत्वा राधेयः प्रहसन् वै पुनः पुनः ।
 सञ्जमस्य धनुः कण्ठे व्यवाहृत भारत । ततः स शूद्रशूभे राजन् कण्ठासक्तमहद्रुमः ।
 परिवेष्टमनुप्रप्तो यथा स्थाश्रोत्रि चन्द्रमाः । यथैव चःक्षितो मेघः प्रकचापेन शोभितः ।
 तमप्रवीक्षतः कर्णो व्यर्थं व्याहृतवानसि । वदेदानीं पुनर्हृष्टो बध्यमानः पुनः पुनः ।
 मायोत्सीः कुरुभिः सार्द्धं बलवद्भिश्च पाण्डव । सदृशैसात् युध्यस्व व्रीडां मा कुरु पाण्डव ।
 गृहे वा गच्छ मन्त्रेय यत्र वा कृष्णकालानौ । एवमुक्त्वा महाराज व्यसञ्जयत तं तदा ।
 बधप्रप्तुम् तं शूरो नाहनद्रुर्ध्ववित्तदा । सखा कुन्धा वचो राजंस्तन एनं व्यसञ्जयत् ।
 विस्मृतः पाण्डवो राजन् सूतपुत्रेण धन्विना । व्रीडशिव जगामाथ युधिष्ठिररथं प्रति ।
 आरुरोह रथस्यापि सूतपुत्रप्रतापितः । निःश्वसन दुःखसन्तप्तः कुम्भस्य इव पन्नगः ।
 तं विजित्वाऽपि कर्णोऽपि पाञ्चालांस्वरितो यथैव । रथेनानिपताकेन चन्द्रवर्णहृद्येन च ।
 तत्राक्रन्दे महानामोन् पाण्डवानां विश्रान्तये । दृष्ट्वा श्वेनापतिं यान्तं पाञ्चालानां रथप्रजान् ।
 तत्राकरोन्महाराज कदम्बं सूतनन्दनः । मर्धं प्राप्ते दिनकरे चन्द्रवदियरन् प्रभुः ।
 भग्नचक्ररथैः कश्चित् क्रिन्ध्वजपताकिभिः । हताश्वैर्हतशूरेषु प्रभग्नानेषु मारिष ।
 द्वियमानानपश्याम पाञ्चालानां रथप्रजान् । तत्र तत्र च सम्भ्रान्ता विचेरुरथकुञ्चराः ।
 दावाग्निपरिदग्धाङ्गा यथैव स्युर्महावने । भिन्नकुम्भार्द्ररुधिराक्लिन्नहस्ताश्च वारणाः ।
 क्रिन्ध्वगात्रावरणैश्च क्रिन्ध्वबालधयोऽपरे । क्रिन्ध्वभ्राणीव सन्पेतुर्हन्त्यमाना महात्मना ।
 अपरे चाक्षिता नागा नाराचश्रतीमरैः । तमेवाभिमुखं जग्मुः ब्रह्मभा इव पावर्वा ।
 अपरे निष्ठनन्तश्च व्यदृश्यन् महादिपाः । श्वन्तः शोणितं गात्रैर्भगा इव जलस्रवाः ।
 उरुच्छदैर्विमुक्ताश्च बालबन्धेषु वाजिनः । राजनेश्च तथा कांस्यैः भावर्षणैश्च भूषणैः ।
 हीनांश्चाभरणैश्चैव खचीनैश्च विवर्जितान् । चामरैश्च कुशाभिसु तृणीरैः पतितैरपि ।
 निहतैः सादिभिश्चैव शूरेरारुहशोभितैः । अपाश्याम रणे तत्र भ्राम्यमानान् हयोत्तमान् ।
 प्राधैः खड्गैश्च संसूतानृष्टिभिश्चापि भारत । हयसादीनपश्याम कक्षुकोष्णीपधारिणः ।
 निहतान् बधमानांश्च वेपमानांश्च भारत । नानाङ्गावथैर्हीनांस्तत्र तथैव भारत ।
 रथान् हेमपरिष्कारान् संयुक्तान् ज्वनैर्हृद्यैः । भ्राम्यमानानपश्याम हतेषु रथेषु क्रुतं ।
 भग्नानुवराण् कांसिद्वयचक्रांश्च भारत । विपताकध्वजांश्चान्याम् क्रिन्ध्वपादण्डबन्धुरान् ।
 विहतान्पथियन्तश्च धावमानांस्ततस्ततः । सूतपुत्रशरैस्तोऽपि हन्त्यमानान् विश्रान्तये ।
 विश्रस्तंश्च तथैवान्याम् सशस्त्रांश्च हतान् बद्धन् । तारकाजालसंस्कृतान् बरघण्टाविभ्रोभितान् ।
 नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतान् । वारणाननुपश्यामो धावमानान् समन्ततः ।
 शिरांसि बाहून्मुखंश्च शिन्ध्वानन्यास्तथैव च । कर्णेचापच्युतेर्बौधैरपश्याम समन्ततः ।

२२

२२५

२००

२०४

२००

२०५

महान् व्यतिक्रमे रौद्रेः योधानामन्वपद्यत । कर्णसायकनुशानां युध्यताञ्च श्रितैः शरैः ।
 ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सञ्जयाः । तमेवाभिमुखं यान्ति पतन्ना इव पावकं ।
 तं दृष्ट्वा मनीकानि तत्र तत्र महारथं । क्षत्रिया वर्जयामासुर्धुगान्ताग्निमिवोत्पन्नं ।
 हतशेषान्तु ये वीराः पाञ्चालानां महारथाः । तान् प्रभयान् द्रुतान्बीरः पृष्ठतो विक्रिण्णैः ।
 अभ्यधावत तेऽस्त्री विशीर्णकवचध्वजान् । पातयामास तान् वाणैः सूतपुत्रो महाबलः ।
 मध्यन्दिममनुप्राप्तो भूतानीव तमेतदुदः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णयुद्धे चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ युयुत्सुं तव पुत्रस्य द्रावयन्तं बलं महत् । उलूको न्यपतन्मूर्ध्नि तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ।

युयुत्सुस्तु ततो राजन् श्रितधारेण पत्रिणा । उलूकं ताडयामास वज्रोणैव महाबलं ।

उलूकस्तु ततः क्रुद्धस्त्वं पुत्रस्य संयुगे । क्षुरप्रेण धनुस्त्रिंशत्ता तापयामास कर्णिना ।

तदपास्य धनुस्त्रिंशत् संयुगसुर्वैगवत्तरं । अन्यदादत्त सुमहत्पापं भंरकलोचनः ।

शाकनिस्तु ततः षष्ठा विव्याध भरतर्षभ । सारथिं त्रिभिरानर्च्छत्तस्य भूयो न्यविध्यत ।

उलूकस्तान्तु विंशत्या विद्ध्वा स्वर्णविभूषितैः । अयास्य समरे क्रुद्धो ध्वजसिञ्चकेद काञ्चनं ।

स च्छिन्नयष्टिः सुमहान् शीर्थमानो महाध्वजः । पपात प्रमुखे राजन् युयुत्सोः काञ्चनध्वजः ।

ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा युयुत्सुः क्रोधमूर्च्छितः । उलूकं पञ्चभिर्बाणैराजघान स्तमान्तरे ।

उलूकस्तस्य समरे तैलधैतेन मारिष । शिरसिञ्चकेद भस्मेन यन्तुर्भरतसत्तम ।

तच्छिन्नमपतन्मूर्ध्ना युयुत्सोः सारथ्येस्तादा । तारारूपं यथा चिचं निपपात महीतले ।

जघान चतुरेऽर्थास्य तच्च विव्याध मत्तभिः । भोऽतिविद्धो बलवता प्रत्यपायाद्रथान्तरं ।

तं निर्जित्य रणे राजन्मूलकस्वरितो यथा । पाञ्चालान् सञ्जयांसैव विनिघ्नन्निश्रितैः शरैः ।

शतानीकं महाराज श्रुतकर्मा सुतस्तव । व्यस्यसूतरथस्यके निमेषार्द्धाद्दसम्भ्रमः ।

हतःश्च तु रथे तिष्ठन् शतानीको महारथः । गदां पिल्लेप संक्रुद्धस्तव पुत्रस्य मारिष ।

सा कृत्वा स्यन्दनं भस्म हर्थांसैव ससारथीन् । पपात धरणीं तूष्णं दारयन्तीव भारत ।

तावुभौ विरथौ वीरौ कुरुणा कीर्त्तिवर्द्धनौ । व्यपाकमेतां युद्धान्तु प्रेक्ष्यमाणौ परस्परं ।

पुत्रस्तु तव सम्भ्रान्तो विविंशो रथमारुहत् । शतानीकोऽपि त्वरितः प्रतिविन्ध्यरथं गतः ।

सुतसोमस्तु शकुनिर्विद्ध्वा तु निश्रितैः शरैः । नाकम्ययत् सुसंक्रुद्धो वार्थ्याष इव पर्वतं ।

भूतसोमस्तु तं दृष्ट्वा पितुरत्यन्तवैरिणं । शरैरनेकसाहस्रैश्चादयामास भारत ।

तान् शरान् शकुनिस्त्रुणं चिच्छेदान्यैः पतत्रिभिः । लक्षस्तसि चयोधी च जितकाशी च संयुगे ।

निवार्थ्य समरे चापि शरान्ताञ्जिज्ञितैः शरैः । आजघान सुसंक्रुद्धः सुतसोमन्निभिः शरैः ।

तस्यान्वान् केतनं सूतं तिलगो व्यधमच्छरैः । श्यालस्तव माहाराज तत उचुकुशुर्जनाः ।

हताशौ विरथसैव च्छिन्नकेतुस्य मारिष । धन्वी धनुर्धरं गृह्य रथाद्भूमावतिष्ठत ।

अथ जत् सायकांशैव स्वर्णपुङ्गवान् शिलाश्रितान् । ऋद्धयामास समरे तव श्यालस्य तं रथं ।
 शलभानामिव ज्ञातान् शरज्जातान्महारथः । रथोपगान् समीक्ष्यैव विव्यथे नैव सौबलः ।
 प्रममाथ शरांस्तस्य शरज्जातैर्भ्रहायशाः । तत्रातुष्यन्त योधाश्च भिड्काश्चापि दिवि स्थिताः
 सुतसोमस्य तत् कर्षं दृष्ट्वा अद्भ्यमद्भुतं । रथस्यं शकुनिं चर्षं पदातिः समयोधयत् ।
 तस्य तीक्ष्णैर्ध्वजैर्विगैर्भ्रहैः सञ्जतपर्वभिः । व्यहनत् कार्मुकं राजस्त्रणीरांश्चैव सर्वशः । १०९
 स च्छिन्नधन्वा विरथः खड्गमुद्यस्य चानदत् । वैदूर्योत्पलवर्णाभं दन्तिदन्तमथस्तहं ।
 भ्रातृमाणं ततस्तन्तु विमलाम्बरवर्षसं । कालदण्डोपमं मेने सुतसोमस्य धीमतः ।
 सोऽचरत् सहसा खड्गी मण्डलानि सहस्रशः । चतुर्दश महाराज शिलाबलममन्वितः ।
 भ्रान्तमुद्गान्तमाविद्धमाप्तं विभ्रुतं स्रुतं । सप्यातं समुदीर्णञ्च दर्शयामास संयुगे ।
 सौबलस्तु ततस्तस्य शरांसिन्धेप वीर्यवान् । तामापतत एवाशु चिञ्चेद परमाभिजा । ११०
 ततः क्रुद्धो महाराज सौबलः पुनरेव च । प्राहिणेत् सुतसोमाय शरानाग्नीविषोपमान् ।
 चिञ्चेद तांस्तु खड्गेन शिलया च बलेन च । दर्शयन् लाघवं युद्धे तार्क्ष्यतुष्यपराक्रमः ।
 तस्य सञ्चरतो राजन्मण्डलावर्चने तदा । सुरप्रेण सुनी ज्ञेयं खड्गं चिञ्चेद सुप्रभं ।
 स च्छिन्नः सहसा भूमौ निपपात महानसिः । अर्द्धमस्य स्थितं हस्ते सुत्सरोक्ताञ्च भारत ।
 क्लिप्तमाद्यायं निम्बिंशमवभ्रुत्य पदानि षट् । प्राविध्यत ततः श्रेवं सुतसोमो महारथः । १११
 स च्छिन्त्वा मगुणञ्चापं रेण तस्य महात्मनः । पपात धरणीं तूर्णं स्वर्णवज्रविभूषिते ।
 सुतसोमस्ततोऽगच्छच्छ्रुतकीर्त्तैर्भ्रहारथं । सौबलोऽपि धनुर्दृष्ट्वा चोरमन्यत् सुदुर्जन्यं ।
 अभ्ययात् पाण्डवानीकं निग्नन् शत्रुगणान् बहून् । तत्र नादो महानामीत् पाण्डवानां विशास्यते ।
 सौबलं समरे दृष्ट्वा विचरन्तमभोतवत् । तान्यनीकानि दृष्ट्वाणि शस्त्रवन्ति महानि च ।
 द्राव्यमाणान्यदृश्यन्त सौबलेन महात्मना । यथा दैत्यचमूं राजन् देवराजो ममर्द्द ह ११२
 तथैव पाण्डवीं मेनां सौबलेनो व्यनाशयत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सुतसोमसौबलयुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नं कृपो राजन् वारयामास संयुगे । यथा दृष्ट्वा वने भिंशं शरभो वारयेद्युधि ।

निरुद्धः पार्थतस्तेन गौतमेन बलीयसा । पदात्पदं विचलितुं नाशकस्तत्र भारत ।

गौतमस्य रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नरथं प्रति । विचेसुः सर्वभूतानि क्षयं प्राप्तञ्च मेजिरे ।

तत्रावोचन् विमनसा रथिनः सादिनस्तथा । त्रेणस्य निधनान्मूर्ध्नि मंक्रुद्धे द्विपदाम्बरः । १०९

शारत्त्वतो महातेजा दिव्यास्त्रविदुदारधीः । अपि स्वस्ति भवेदद्य धृष्टद्युम्नस्य गौतमान् ।

अपोयं वह्निनी हस्ता मुच्येत मरुतो भयात् । अप्यथं ब्राह्मणः सर्वान्न नो हन्यात् समागतान् ।

यादृशं दृश्यते रूपमन्तकप्रतिमं भृशं । गमिष्यत्यथ पदवीं भारद्वाजस्य गौतमः ।

आचार्यः शिप्रहस्तश्च विजयी च सदा युधि । अस्त्रवान् वीर्यसम्पन्नः क्रोधेन च समन्वितः ।
 पार्षतश्च महादुष्टे विमुखोऽद्याभिलक्ष्यते । इत्येवं विविधा वाचस्तावकानां परैः सह । १०४
 व्यभ्रूयन्त महाराज तथोस्तत्र समागमे । विनिःशस्य ततः क्रोधात् रूपः शारत्मतो नृप ।
 पार्षतश्चाद्द्यामाम निश्चेष्टं सर्वमर्क्षसु । स हन्यमानः समरे गौतमेन महात्मना ।
 कर्तव्यं न स्म ज्ञानाति भेदेन महता वृतः । तमब्रवीत्ततो यन्ता कश्चित् क्षेमन्तु पार्षत
 ईदृशं व्यमनं युद्धे न ते दृष्टं मया कश्चित् । देवयोगात् तु ते वाणा न्यपतन्मर्षभेदिनः ।
 प्रेषिता दिजमुख्येन मर्षाण्युद्दिश्य मर्षतः । व्यवर्त्तये रथं तूर्णं नदीवेगनिवारणवात् । १०५
 अबध्यं ब्राह्मणं मन्ये येन ते विक्रमो हतः । धृष्टद्युम्नस्ततो राजन् शनकैरब्रवीद्वचः ।
 मुह्यते मे मनस्तात गात्रस्वेदश्च जायते । वेपथुश्च शरीरेऽभे रोमहर्षश्च जायते ।
 वर्जयन् ब्राह्मणं युद्धे शनैर्याहि यतोऽर्जुनः । अर्जुनं भीमसेनं वा समरे प्राप्य सारथे ।
 क्षेममद्य भवेदेवमेधा मे नैष्ठिकी मतिः । ततः प्रायान्महाराज सारथिस्वरयन् हयान् ।
 यतो भीमो महेश्वः सो युयुधे तव सेनिकैः । प्रद्रुतश्च रथं दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नस्य मारिष । १०६
 किरन् शरशतान्येव गौतमोऽनुयथौ तदा । शङ्खश्च पूरयामास मुञ्जर्षुज्जरिन्दमः ।
 पार्षतं त्रासयामास महेश्वो नमुचिं यथा । शिखण्डिनन्तु समरे भीममृत्युं दुरामदं ।
 हार्दिक्या वारयामास स्मयन्निव मुञ्जर्षुजः । शिखण्डो तु समासाद्य हृदिकानां महारथं ।
 पञ्चभिर्निशितैर्भलैर्ज्वरुदेशे समाहृतत् । क्षतवर्ष्मा तु संक्रुद्धो भिक्षा षष्ठा पतत्रिभिः ।
 धनुरेकेन चिच्छेद हसन् राजन्महारथः । अथान्यद्भ्रुनुरादाय द्रुपदस्यात्मजो बली । १०७
 तिष्ठतिष्ठति संक्रुद्धो हार्दिक्यं प्रत्यभाषत । ततोऽस्य नवतिं वाणान् रक्षपुङ्गवान् सुतेजनान् ।
 प्रेषयामास राजेन्द्र तेऽस्याभ्रश्यन्त वर्ध्मणः । वितथांस्तान् समालक्ष्य पतितांश्च महीतले ।
 क्षुरप्रेण सुतोऽन्तेन कार्मुकं चिच्छिदे भृशं । अथैनं क्षिप्रधन्वानं भग्नशृङ्गमिवर्धभं ।
 अश्रित्या मार्गणैः क्रुद्धो बाहोकरसि चार्पयत् । क्षतवर्ष्मा तु संक्रुद्धो मार्गणैः क्षतविक्रतः ।
 ववाम रुधिरं गात्रैः कम्भवक्त्रादिवोदकं । रुधिरेण परिक्लिप्तः क्षतवर्ष्मा त्वराजत । १०८
 वर्ध्मेण क्षेदितो राजन् यथा गैरिकपर्वतः । अथान्यद्भ्रुनुरादाय समार्गणगुणं प्रभुः ।
 शिखण्डिनं वाणगणैः स्कन्धदेशे व्यताडयत् । स्कन्धदेशे स्थितैर्वाणैः शिखण्डो तु व्यराजत ।
 शाखाप्रशाखाविपुलः सुमहान् पदपो यथा । तावत्येन्यं भृशं विद्ध्वा रुधिरेण समुत्तिनौ ।
 अन्यान्यशृङ्गाभिहतौ रेजतुर्दृष्टभाविव । अन्यान्यस्य बधे यत्र कर्वाणौ तौ महारथौ ।
 रथाभ्याश्चेरत्स्तत्र मण्डलानि महस्रशः । क्षतवर्ष्मा महाराज पार्षतं निशितैः शरैः । १०९
 रणे विव्याध सप्तत्या स्वर्णपुङ्खैः शिलाश्रितैः । ततोऽस्य समरे वाणं भोजः प्रहरताम्बरः ।
 जीवितात्मकरं घोरं व्यसृजस्वरयाऽन्वितः । स तेनाभिहतो राजन् मूर्च्छामाशु समाविशत् ।

ध्वजयष्टिश्च सहसा शिञ्जिते कम्पलादृतः । अपोवाह रणाक्षूर्णं सारथीरथिनाम्बरं ।
 चाङ्घ्रिक्यश्चरमन्तं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । पराजिते ततः शूरे द्रूपदस्यात्मजे प्रभो ।
 व्यद्रवत् पाण्डुरीरेणा बध्यमाना समन्ततः ।

१०५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलटुङ्गे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्वेताश्वोऽथ महाराज व्यधमन्तावर्कं बभूव । यथा वायुः समासाद्य तूलराशिं समन्ततः ।

प्रत्युद्युत्स्त्रिगर्नास्तं शिवयः कौरवैः सह । ज्ञात्वाः धंश्रतकास्यैव नारायणबलञ्च यत् ।

सत्यमेनश्चन्द्रदेवो मित्रदेवः सुतश्च यः । शैश्रुतिश्चिमेनश्च मित्रवर्षा च भारत ।

सुशर्मा वसुधर्मा च सुवर्षा चैव भारत । त्रिगर्भराजः समरे भ्रातृभिः परिवारितः ।

पुत्रैश्चैव महैक्यैर्कानाशस्त्रविद्यारदैः । व्यसृजन् शरत्रातान् किरनोऽर्जुनमाहवे ।

१०६

अभ्यवर्त्तन्त महसा वार्योष्ठा इव सागरं । ते त्वर्जुनं समासाद्य योधाः शतमहत्तमः ।

अगच्छन् विलयं सर्वे तार्क्ष्यं दृष्ट्वेव पन्नगाः । ते हन्यमानाः समरे नाजङ्गः पाण्डवं रणे ।

हन्यमाना महाराज शलभा इव पावकं । सत्यमेनस्त्रिभिर्बाणैर्ध्विव्याध रुधि पाण्डवं ।

मित्रदेवस्त्रिषष्ट्य तु चन्द्रमेनस्तु सप्तभिः । मित्रवर्षा त्रिसप्तत्या शैश्रुतिश्चापि सप्तभिः ।

शत्रुञ्जयस्तु त्रिंशत्या सुशर्मा नवभिः शरैः । स विद्धो बर्जभिः संख्ये प्रतिविव्याध ताम्बुपाम् ।

१०७

शैश्रुतिः सप्तभिर्बिद्धा सत्यमेनं त्रिभिः शरैः । शत्रुञ्जयश्च त्रिंशत्या चन्द्रदेवं तथाऽष्टभिः ।

मित्रदेवं शतेनैव श्रुतमेनं त्रिभिः शरैः । नवभिर्ध्विवर्षाणं सुशर्माणं तथाऽष्टभिः ।

शत्रुञ्जयश्च राजानं हत्वा तत्र शिलाशितैः । शैश्रुतेः शशिरस्त्राणं शिरः कायादपाहरत् ।

स्वरितश्चन्द्रदेवश्च शरैर्ध्विन्ये यमलयं । तथेतगान्महाराज यतमानान्महारथान् ।

पञ्चभिः पञ्चभिर्बाणैरेकैकं प्रत्यवारयत् । सत्यमेनस्तु संक्रुद्धलोमरं व्यसृजन्महत् ।

१०८

समुद्दिश्य रणे कृष्णं सिंहनादं ननाद च । स निर्भिद्य भुञ्ज मयं माधवस्य महात्मनः ।

अथस्मयो हेमदण्डा जगाम धरणीं तदा । माधवस्य तु विद्धस्य तोमरेण महारणे ।

प्रतोदः प्रापतद्भुस्ताड्ग्नयश्च विद्याप्यते । वामदेवं विभिन्नाङ्ग दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

क्रोधमाहारयन्तीत्रं कृष्णश्चेदमुवाच ह । प्रापयाम्नाम्नहाबाहो सत्यमेनं प्रति प्रभो ।

यावदेवं शरैस्तीक्ष्णैर्नयामि यममादनं । प्रतोदं गृह्ण मेऽन्यन्तु रग्नीनपि यथा पुरा ।

१०९

वाहयामास तानयान् सत्यमेनरथं प्रति । विश्वक्मेनन्तु निर्भिन्नं दृष्ट्वा पार्थो धनञ्जयः ।

सत्यमेनं शरैस्तीक्ष्णैर्वारयित्वा महारथः । ततः सुनिश्चितैर्भ्रै राज्ञस्तस्य महश्चिरः ।

कुण्डलोपचितं काथान् चकर्त्त घृतनान्तरे । तं निहत्य जितैर्वाणैर्ध्विवर्षाणमालिपत् ।

वत्सदन्तेन तीक्ष्णैर्मारथिञ्चास्य मारिष । ततः शरशतैर्भुयः मंश्रतकगणान् बली ।

पातयामास संक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः । ततो रजतपुङ्गेन राजन् शीर्षं महात्मनः ।

११०

मित्रमेनस्य चिह्नदं सुरेण महारथः । सुशर्माणं सुसंक्रुद्धो जनुदेशे समाहृतत् ।

ततः संशप्तकाः सर्वे परिवार्य धनञ्जयं । शस्त्रैर्धर्ममृदुः क्रुद्धा नादयन्तो दिशो दश ।
 अभ्यर्हितस्तु तैर्जिष्णुः शक्रतुल्यपराक्रमः । शैत्रमस्त्रममेयात्मा प्रादुसक्रे महारथः ।
 ततः शरसहस्राणि प्रादुरामन् विश्राप्यते । ध्वजानां क्षियमानानां कार्मुकाणाञ्च मारिष ।
 रथानां सपताकानां तूष्णीराणां युगैः सह । अज्ञाणामथ चक्राणां योक्ताणां रथिभिः सह ।
 कूवराणां वक्रगानां पृषत्कानाञ्च संयुगे । अश्वानां पतताञ्चापि प्रासानामृष्टिभिः सह ।
 गदानां परिघाणाञ्च शक्तितोमरपङ्क्तिभिः । शतघ्नीनां सचक्राणां भुजाणाञ्चैरुभिः सह ।
 कण्ठसूत्राङ्गदानाञ्च केयूराणाञ्च मारिष । हाराणामथ निष्काणां तनुत्राणाञ्च भारत ।
 कृत्राणां व्यजनानाञ्च शिरसां मुकुटैः सह । अभ्रूयत महाशब्दस्तत्र तत्र विश्राप्यते ।
 सङ्गण्डलानि स्वलाणि पूर्णचन्द्रनिभानि च । शिरास्युर्व्यामदृश्यन्त ताराजालमिवाम्बरे ।
 सुन्मवीनि सुवामांसि चन्दनेनोत्तितानि च । शरीराणि व्यदृश्यन्त निहतानां महीतले ।
 गन्धर्व्वनगराकारं घोरमाथेः धनं तदा । निहतै राजपुत्रैश्च कृत्स्नैश्च महाबलैः ।
 हस्तिभिः पतितैश्चैव तुरङ्गैश्चाभवन्मही । अगम्यरूपा समरे विशीर्णैरिव पर्व्वतैः ।
 नासीच्चक्रपथस्तत्र पाण्डवस्य महात्मनः । निघ्नतः शात्रवान् भल्लैर्हस्त्यथं चास्यतो महत् ।
 आतङ्गादिव मीदन्ति रथचक्राणि मारिष । चरतस्तस्य संग्रामे तस्मिन् लोहितकर्द्धमे ।
 मीदमानानि चक्राणि समूहस्तुरगा भृशं । अमेण महता युक्ता मनोमारुतरं हसः ।
 बध्यमानस्तु तत् भैर्यं पाण्डुपुत्रेण धन्विना । प्रायशो विमुखं सर्व्वं नावतिष्ठत भारत ।
 तान् जित्वा समरे जिष्णुः संशप्तकगणान् बहून् । विरराज तदा पार्थो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि संशप्तकजये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरं महाराज विस्मजन्तं शरान् बहून् । स्वयं दुर्य्योधनो राजा प्रत्यगृह्णादभीतवत् ।
 तमापतन्तं सङ्घातव पुच्छं महारथं । धर्मराजो द्रुपं विद्धा तिष्ठतिष्ठेति चाश्रवीत् ।
 स तु तं प्रतिश्रियाध नवभिर्निशितैः शरैः । सारथिञ्चास्य भस्त्रेण भृशं क्रुद्धोऽभ्यताडयत् ।
 ततो युधिष्ठिरो राजन् स्वर्णपुङ्खान् शिलीमुखान् । दुर्य्योधनाय चित्तेप त्रयोदश शिलाशितान् ।
 चतुर्भिश्चतुरो वाहंस्तस्य हत्वा महारथः । पञ्चमेन शिरः कायात् सारथेश्च समाक्षिपत् ।
 षष्ठेन तु ध्वजं राज्ञः सप्तमेन तु कार्मुकं । अष्टमेन तथा खड्गं पातयामास भुजले ।
 पञ्चभिर्नृपतिञ्चापि धर्मराजोऽर्द्धयद्भृशं । हताशक्तु रथान्तस्मादवसुत्य सुतस्तव ।
 उत्तमं व्यमनं प्राप्नो भूमविवावतिष्ठत । तन्तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा कर्णद्रौणिकमादयः ।
 अभ्यवर्त्तन्त महसा पनीसन्तो नराधिपं । अथ पाण्डुसुताः सर्व्वे परिवार्य्य युधिष्ठिरं ।
 अभ्ययुः समरे राजसतो युद्धमवर्त्तत । ततस्त्वर्थ्यमहस्राणि प्रावाचन्त महामृधे ।
 ततः किलकिलाशब्दः प्रादुरासीन्महीपते । यत्राभ्यगच्छन् समरे पाञ्चालाः कौरवैः सह ।
 नरा नैरः समाजगमुर्व्वारणा बरवारणैः । रथाश्च रथिभिः माङ्गुल्यश्च हयसादिभिः ।

इन्द्रान्यामन्महाराज प्रेक्षणीयानि संयुगे । विविधान्यप्यचिन्थानि ब्रह्मवन्धुसमानि च ।
 ते प्रहूराः समरे सर्वे चिचं लघु च सुष्टु च । अयुध्यन्त महावेगाः परस्परवधैविणः ।
 अन्योन्यं समरे जघ्नुर्योधाध्वजतमनुष्ठिताः । न हि ते समरं चक्रुः पृष्ठतो वै कथञ्चन ।
 मुहूर्त्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनं । तत उन्मत्तवद्भ्राजन्निर्भयैर्थादमवर्त्तत ।
 रथी नागं समामाद्य दारयन्निशितैः शरैः । प्रेषयामास कालाय शरैः सञ्जतपर्वभिः । ११२५
 नागा हयान् समामाद्य त्रिचिपन्तो बह्वक्षणे । दारयामासुरत्युषं तत्र तत्र तदा तदा ।
 हयारोहाश्च बहवः परिवार्यं हयोत्तमान् । तल्लब्धशरंशुक्रुः सम्यतन्तस्ततस्ततः ।
 धावमानांस्ततस्तास्तु द्रवमानांश्चाहागजान् । पार्श्वतः पृष्ठतश्चैव मिजघ्नुर्ययमादिनः ।
 विद्राव्य च बह्वनश्चास्त्राणां राजन्मदेत्कटाः । त्रिषण्णेषूपरे जघ्नूर्ध्वदृष्ट्यापरे भृशं ।
 शाश्वारोहाश्च तुरगान् विषण्णैर्विधूरुषा । अपरे चिचिपुर्व्विगात् प्रगृह्णातिबलास्तदा । ११२६
 पादातिराहता नागा विवरेषु समन्ततः । चक्रुरार्धस्वरं घोरं द्रुद्रुस्य दिशो दश ।
 पदातीनान्तु महमा प्रद्रुतानां महाहवे । उन्मत्तवद्भ्रूणाजिरे ।
 निमित्तं मन्यमानास्तु परिणाम्य महागजाः । जगृहूर्ध्वभिदृश्यैव चिवाण्याभरणानि च ।
 तांस्तु तत्र प्रभक्तान् वै परिवार्यं पदातयः । हस्त्यारोहास्त्रिजघ्नो महावेगा बभौत्कटाः ।
 अपरे हस्तिभिर्धरैः खे त्रिचिपन्ता महाहवे । निपतन्तो विषण्णयैर्भृशं विद्राः सुश्रितैः । ११२७
 अपरे सहसा गृह्णा विषण्णैरेव सृदिताः । सेनान्तरं समामाद्य केचित्तत्र महागजैः ।
 लुण्ठनात्वा महाराज विक्षिप्य च पुनः पुनः । अपरे व्यजनः शीव विभ्रम्य निहता मृधे ।
 पुरःसराश्च नागानामपरेषां विशाम्यते । शरीराण्यतिविद्रुमानि तत्र तत्र रणाजिरे ।
 प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे । निगृहीता भृशं नागाः प्राप्तोमरश्चक्रिभिः ।
 निगृह्णा च गजाः केचित् पार्श्वस्थैर्भृशदारुणैः । रथास्य सादिभिस्तात्र भंकिन्ना न्यपतन् भुवि । ११२८
 सहयाः सादिनस्तत्र तोमरेण महामृष्टे । भूमावमृद्रुन् वेगेन सचर्मणं पदातिनं ।
 तथा सावरणान् कांसित्तत्र तत्र विशाम्यते । रथान्नागाः समामाद्य परिगृह्णा च मारिष ।
 व्याक्षिपन् महमा तत्र घोररूपे भयानके । नाराचैर्भङ्गतास्यपि गजाः पेतुर्भ्रहाबलाः ।
 पर्व्वतस्थेव शिखरं वञ्चरुणं महीतले । योधा योधान् समामाद्य मृष्टिभिर्व्यहनन् युधि ।
 केशेभ्यन्योन्यमाक्षिप्य चिचिपुर्व्विभिदुस्य ह । उद्यम्य च भुजानन्दे निःक्षिप्य च महीतले । ११२९
 पदा शौरः समामाद्य स्फुरन्तोऽपाहरिद्धरः । पततश्चापरो राजान विजहारामिना मिरः ।
 जीवतश्च तथैवान्यः शक्तं काये न्यमञ्जयत् । मुष्टियुद्धं महश्चामीन् योधानां तत्र भारत ।
 तथा केशयहस्योपो बाहुदुद्धञ्च भैरवं । समामाद्य चान्येन अविज्ञातस्तथा परः ।
 जहार समरे प्राणास्त्रानाश्चैरनेकधा । भंसकेषु च येभ्येषु वर्त्तमाने च महूले ।
 कवन्धान्यूत्यितानि स्युः शतशोऽथ सहस्रशः । श्रेणिनैः क्षिप्यमानानि शस्त्राणि कवचानि च ११३०

महारागानुरक्तानि वस्त्राणीव चकाश्विरे । एवमेतन्महद्युङ्गं दारुणं शस्त्रमङ्गुलं ।
 उन्मत्तगङ्गाप्रतिमं शब्देनापूरयन्मगतं । नैव खे न परे राजन् विज्ञायन्ते शरातुराः ।
 घोड्भ्रमिति युध्यन्ते राजानो जयमृदङ्गिनः । स्वान् खे जघ्नुर्महाराज परांशैव समागतान् ।
 उभयोः सेनयोर्वीरैर्योक्तुलं समपद्यत । रथैर्भग्नैर्महाराज वारणैश्च निपातितैः ।
 हयैश्च पतितैस्तत्र नरैश्च विनिपातितैः । अगम्यरूपा पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 क्षणेनामीन्महीपालक्षतजैश्चप्रवर्त्तिनी । पाञ्चालानहनत्कर्णस्त्रिगर्त्सीश्च धनञ्जयः ।
 भीममेनः कुरूराजन् हस्त्यनीकश्च सर्व्वशः । एवमेव क्षयो वृत्तः कुरुपाण्डवसेनयोः ।
 अपराङ्गे गते सूर्य्ये काङ्क्षतां विपुलं यशः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि सङ्खल्युङ्गे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अतितीव्राणि दुःखानि दुःमहानि बह्वनि च । त्वन्तोऽहं मन्त्रयाश्रौषं पुत्राणांश्चैव सङ्ख्यं ।

यथा त्वं मे कथयसे यथा युद्धमवर्त्तत । न सन्ति सूत कौरव्या इति मे निश्चिता मतिः ।

दुर्य्योधनश्च विरयः कृतस्तत्र महारथः । धर्मपुत्रः कथञ्चक्रे तस्य वा नृपतिः कथं ।

अपराङ्गे कथं युद्धमभवत्क्रोमहर्षणं । तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन कुशलो ह्यसि सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ संसंक्रुषु तु धैर्येषु बध्यमानेषु भागशः । रथमन्यं समास्थाय पुत्रस्तव विशाम्यते ।

क्रोधेन महता युक्तः मन्त्रिषो भुजगो यथा । दुर्य्योधनः समालक्ष्य धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

प्रावाच सूतं त्वग्निं याहि याहीति भारत । तत्र मां प्रापय क्षिप्रं सारथे यत्र पाण्डवः ।

भ्रियमाणः तत्रेण राजा राजति दंशितः । स सूतस्योदितो राज्ञा राज्ञः स्यन्दनमुत्तमं ।

युधिष्ठिरस्याभिमुखं प्रेषयामास संयुगे । ततो युधिष्ठिरः क्रुद्धः प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

सारथिश्चादयामास याहि यत्र सुयोधनः । तौ समाजग्मतुर्वीरौ भ्रातरौ रथसन्तमौ ।

समेत्य च महावीरौ संरन्ध्रौ दुःखदुर्मदौ । ववर्षतुर्ध्वेष्वाभौ शरैरन्यान्यमाहवे ।

ततो दुर्य्योधनो राजा धर्मशीलस्य मारिष । शिलाश्रितेन भङ्गेन धनुश्चिह्नेद संयुगे ।

तन्मामृष्यत संक्रुद्धे ह्यवमानं युधिष्ठिरः । अपविध्य धनुश्चिह्नं क्रोधसंरक्तलोचनः ।

अन्यत्कार्मुकमादाय धर्मपुत्रस्यमूमुखे । दुर्य्योधनस्य चिह्नेद ध्वजं कार्मुकमेव च ।

अथान्यद्वनुरादाय भविष्य च युधिष्ठिरं । तावन्यान्यं सुसंक्रुद्धे शस्त्रवर्षाण्यमुच्चतां ।

सिंहाविव सुसंरन्ध्रौ परस्परजिगीषया । जघ्नतुक्षौ रणेऽन्यान्यं नर्दमानौ वृषाविव ।

अन्यं मार्गमापौ च चेरतुक्षौ महारथैः । ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः शरैस्तौ तु कृतव्रणौ ।

त्रिरेजतुर्ध्वमहाराज किंशुकाविव पुष्पितौ । ततो राजन् विमुञ्चन्तौ सिंहनादान् मुञ्जर्षुङ्गः ।

तस्योस तथा शब्दान् धनुषश्च महाहवे । शङ्खशब्दवरांस्यैव चक्रतुक्षौ नरेश्वरौ ।

अन्यान्यं तौ महाराज पीडयाञ्चक्रतुर्भृशं । ततो युधिष्ठिरो राजा पुत्रं तव शरैस्त्रिभिः ।

आजघानोरसि क्रुद्धे वस्त्रवेगैर्दरासदैः । प्रतिविध्याध तं हृषं तव पुत्रो महीपतिः ।

पञ्चभिर्द्विजितैर्ब्याषौ स्वर्णपुङ्खः शिलाश्रितैः । ततो दुर्योधनो राजा श्रान्तं चित्तेषु भारत ।
 सर्वपारसवीं तीक्ष्णामहोष्णाप्रतिभां तदा । तामापतन्तीं सहसा धर्मराजः श्रितैः शरैः ।
 त्रिभिस्त्रिंशद्द सहसा तच्च विव्याध पञ्चभिः । निपपात ततः साऽथ स्वर्णदण्डा महास्वना ।
 निपतन्ती महोष्केव व्यराजच्च खिमन्निभा । श्रान्तं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्यैव विघ्नान्पते ।
 नवभिर्द्विजितैर्भक्षैर्निजघान युधिष्ठिरं । सोऽतिविद्धो बलवता द्रुपुणा द्रुपुतापनः ।
 दुर्योधनं समुद्दिश्य वाणं जयाह मत्वरः । समाधत्त च तं वाणं धनुर्मध्ये महाबलः ।
 चित्तेषु च महाराज ततः क्रुद्धः पराक्रमी । स तु वाणः समासाद्य तव पुत्रं महारथं ।
 व्यामोहयत राजानं धरणीञ्च जगाम ह । ततो दुर्योधनः क्रुद्धो गदामुष्टस्य वेगितः ।
 विधित्सुः कलहस्यान्तं धर्मराजमुपाद्रवत् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा दण्डहस्तमिवात्तकं ।
 धर्मराजो महाशक्तं प्राहृषोणोत्तव स्रुजवे । दीप्यमानां महावेगां महोष्णां ज्वलितामिव ।
 रथस्थः स तथा विद्धो मर्षं भिक्षा स्तनाम्भरे । भृशं संविद्यद्दयः पपात च मुमोह च ।
 भोमस्तमाह च ततः प्रतिज्ञामनुचिन्तयन् । नायं बभूवस्व नृप इत्युक्तः संन्यवर्त्तत ।
 ततस्स्वरितमागम्य कृतवर्ष्मा तवात्मजं । प्रत्यपद्यत राजानं निमग्नं व्यमनांशवे ।
 गदामादाय भीमो हि हेमपट्टपरिष्कृतां । अभिदुद्राव वेगेन कृतवर्ष्माणमाहवे ।
 एवन्तदभवद्युद्धं त्वदीयानां परैः सह । अपराद्धे महाराज काङ्क्षतां विजयं युधि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्ख्येयुद्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

११८०

११८५

११९०

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णं पुरस्कृत्य त्वदीया युद्धदुर्मदाः । पुनरावृत्त्य सङ्ग्रामं चक्रुर्हेवासुरोपमं ।

११९५

द्विरद्वन्द्वरथाश्चक्रुश्चक्रुः परिहृषिता विविधैश्च शस्त्रपातैः । द्विरद्वन्द्वपदातिमादिसङ्घाः परिकृषिताभिमुक्ताः प्रजघ्निरै ते ।
 श्रितपरमधमामिपट्टिगैरिषुभिरनेकविधैश्च सूदिताः । द्विरद्वन्द्वहया महाहवे वरपुरुषैः पुरुषाश्चवाह्वनैः ।
 कमलदिनकरैन्दुमन्त्रिभैः श्रितदशमैः सुमगवाक्षिनामिकैः । रुचिरमुकुटकुण्डलैर्धर्मो पुरुषशिरैर्गभिरासृता बभौ ।
 परिघमुषलशक्तितोमरैर्भ्रंश्वरभुशुण्डिगदाशतैर्हताः । द्विरद्वन्द्वहयाः सहस्रशो रुधिरनदीप्रवहास्तादाऽभवन् ।
 प्रहतरथमराश्चक्रुश्चक्रुः प्रतिभयदर्शनमुष्णम्रणं । तर्दंभितमथाबभौ बलं पितृपतिराश्रमिव प्रजापथे ।
 अथ तव नरदेव सैनिकासाव च सुताः सुरसूनुमन्त्रिभाः । अमितबलपुरःमरा रणे कुरुवृषभाः श्रिनिपुत्रमभ्ययुः ।
 तदतिरुचिरभीममाबभौ पुरुषवराश्वरयद्विपाकुलं । ज्वलणजलसमुद्धृतस्वर्नं बलममराधिपथेन्यमप्रभं ।
 मुरपनिषमविक्रमस्ततस्त्रिदशबरावरजोपमं युधि । दिनकरकिरणप्रभैः पृथक्कै रवितनयोऽभ्यहर्त्तुनिप्रवीरं ।
 तमपि सरथवाजिसारथ्यं श्रिनिहृषभो विविधैः शरैस्वरन् । भुजगविषममप्रभं रणे पुरुषवरं समवाप्तृणांस्तदा ।
 श्रिनिहृषभमरपोहितासाव सुहृदो वसुषेणमभ्ययुः । स्वरितमतिरथा रथर्धभं द्विरद्वन्द्वपदातिभिः सह ।
 तदुदधिनिभमाद्रवद्वलं स्वरिततरैः समभिद्रुतं परैः । द्रुपदसुतमुखैस्तादाभवन् पुरुषरथाश्वगजस्यो महान् ।
 अथ पुरुषवरैः कृताङ्गिकौ भवमभिपूष्य यथाविधि प्रभुं । अरिवधकृतनिश्चयैः द्रुते तव बलमभुजकव्यौ सतौ ।

१२००

१२०५

जलदनिन्दनिःस्वनं रथं पवनविधूतपताककेतनं । सितहृद्यमुपयान्तमन्तिकं क्षतमनसो ददृशुस्तदाऽरथः ।
 अथ विस्फार्य गाण्डोवं रथे नृत्यन्निवारुणः । शरसम्बाधमकरोत् खं दिशः प्रदिशस्तथा ।
 रथान् विमानप्रतिमान् मञ्जयन् सायुधध्वजान् । ससारधीस्तदा वाणैरभ्राणीवानिलोऽवधीत् । १९२०
 गजान् राजप्रणेतृंश्च वैजयन्त्यायुधध्वजान् । सादिनोऽस्त्रांश्च पत्नींश्च शरैर्त्रिन्ये यमहृत्यं ।
 तमन्तकमित्रं ब्रुह्मनिवार्यं महारथं । दुर्योधनोऽभ्यधादेको निघ्नन् वाणैरजिष्मैः ।
 तस्यार्जुनो धनुः सूतमथान् केतुञ्च सायकैः । हत्वा सप्तभिरेकेन च्छ्वं चिच्छेद पत्रिणा ।
 नवमञ्च समाधाय व्यसृजत् प्राणघातिनं । दुर्योधनायेषुबरं तं द्रौणिः सप्तधाऽञ्जितम् ।
 ततो द्रौणोधनुष्कित्वा हत्वा चाश्वबराञ्छरैः । कृपस्यापि तदत्युं धनुसि च्छेद पाण्डवः । १९२५
 हाह्लिकस्य धनुष्कित्वा ध्वजस्रांस्तदाऽवधीत् । दुःशासनस्येवमनं कित्वा राधियमभ्यधात् ।
 अथ सात्यकिमुत्सृज्य त्वरन् कर्णाऽर्जुनं त्रिभिः । विद्धा विव्याध विंशत्या कृष्णं पार्थं पुनः पुनः ।
 न ग्लानिरामीत् कर्णस्य क्षिपतः सायकान् बभूव । रणे विनिघ्नतः शत्रून् क्रुद्धस्येव शतकृतोः ।
 अथ सात्यकिरागत्य कर्णं विद्धा शितैः शरैः । नवत्या नवभिश्छाद्यैः शतेन पुनरार्पयत् ।
 ततः प्रवीराः पार्थानां सर्वे कर्णमपीडयन् । युधामन्युः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः । १९३०
 उन्मत्तौजा दुर्युत्सुश्च यमौ पार्थत एव च । चेदिकारूपमत्यानां कैकयानाञ्च दहनं ।
 चेकितानस्य बलवान् धर्मराजस्य सुव्रतः । एते रथान्निदरदैः पत्निभिश्चोयविक्रमैः ।
 परिवार्य रणे कर्णं मानाशस्त्रैरवाकिरन् । भाषन्तो वाग्मिरुयाभिः सर्वे कर्णबधे वृताः ।
 तां शस्त्रवृष्टिं बभ्रुधा कर्णं कित्वा शितैः शरैः । अपोवाहास्त्रवीर्येण द्रुमं भंक्तोव मारुतः ।
 रथिनः समहामाचान् गजानशान् समादिनः । पत्तिव्रातांश्च संक्रुद्धे निघ्नन् कर्णे व्यदृश्यत । १९३५
 तद्वध्यमानं पाण्डूनां वलं कर्णास्त्रतेजसा । विशस्त्रयन्त्वेदहस्तं प्राय आसीत् पराश्रुखं ।
 अथ कर्णास्त्रमस्त्रेण प्रतिहत्यार्जुनः स्मयन् । दिशः खञ्जैव भूमिञ्च प्रावृणो ऋणवृष्टिभिः ।
 सुयन्तानीव संपेतुः परिघा इव चेषवः । शतघ्न इव चाप्यन्ये वज्राण्युयाणि चापरे ।
 तैर्बध्यमानं तत् सैन्यं सपत्न्यश्चरथदिपं । निमीलितान्मत्स्यं बभ्राम च ननाद च ।
 निष्कैरन्यं तदा युद्धं प्रापुरमृगद्विपाः । हन्यमानाः शरैरार्त्तास्तदा भीताः प्रदुद्रुवुः । १९४०
 त्वदीयानां तदा युद्धे संसक्तानां जयैषिणां । गिरिमस्तं समासाद्य प्रत्यपश्यन् भानुमान् ।
 तमसा च महाराज रजसा च विशेषतः । न किञ्चित् प्रत्यपश्याम शूभं वा यदि वाशुभं ।
 ते अस्यन्तो महेष्वासा रात्रियुद्धस्य भारत । अपयानं ततः क्रुद्धः सहिता सर्वयोधिभिः ।
 कौरवेष्वपयातेषु तदा राजन् दिनजये । जयं सुमनसः प्राप्य पार्थाः स्वशिविरं ययुः ।
 वादित्रशब्दैर्विविधैः पिरनादैः समर्जितैः । परानुपहमन्तश्च स्तुवन्तश्चाच्युतार्जुनैः । १९४५
 कृते ऽपहारे तैर्वीरैः नैनिकाः सर्वे एव ते । आशीर्वाचः पाण्डवेषु प्रायुञ्जन् नरेश्वराः ।

ततः कृतेऽवहारे च प्रहृष्टाक्षच पाण्डवाः । नित्रायां त्रिविरं गत्वा न्यवसन्त नरेन्द्रराः ।

ततो रक्षःपित्राचास्य स्थापदास्यैव संवशः । जग्मुरायोधनं घोरं तद्दृश्याक्रोडसन्निभं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि प्रथमयुद्धदिवसे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ खेमः खन्देन नः सर्वानवधीशुक्तमर्जुनः । न ह्यस्य समरे मुचेदन्नकोऽप्याततायिनः ।

पार्थस्यैकोऽहरद्भ्रामेकस्याग्निमतर्षयत् । एकस्वमेमां मर्षी जिता चक्रे बलिभृतो नृपान् ।

११५०

एको निवातकवचानहमद्विव्यक्तार्मुकः । एकः किरातरूपेण स्थितं शर्वमयोधयत् ।

एको ह्यरक्षद्भ्रतानेको भवमतोषयत् । तेनैकेन जिताः सर्वे महीपा ह्युपतेजसा ।

ततोऽनिश्याः प्रशस्यासे यत्ने चक्रुर्वीहि तत् । ततो दुर्योधनः सूत पश्चात् किमकरोत्तदा ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ हतप्रहतविध्वस्तविमर्षीयुधवाहनाः । दीनस्तरा दूयमाना मानिनः श्चुनिर्ष्विताः ।

शिविरस्थाः पुनर्धन्वं मन्त्रयन्ति स्म कौरवाः । भग्नदंष्ट्रा हतविवाः पादाक्रान्ता हवोरगाः ।

११५५

तानब्रवीत्ततः कर्णः क्रुद्धः सर्प इव श्वसन् । करं करेण निष्पीड्य प्रेक्षमाणस्तवात्मजं ।

यत्ने दृढस्य दक्षस्य धृतिमानर्जुनः सदा । सर्वोऽधयति चाप्येनं यथाकालमधोऽक्षजः ।

सहसाऽस्वविर्गेण वयन्मेनाद्य वञ्चिताः । शस्त्रहन्तस्य सङ्कल्पं सर्वं हन्ता महीपते ।

एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा सोऽनुजज्ञे नृपोत्तमान् । तेऽनुज्ञाता नृपाः सर्वे स्नानि वेष्मनि भेजिरे ।

सुखोषिवाक्षां रजनीं हृष्टा युद्धाय निर्धेयुः । तेऽपश्यन् विहिते व्यूहं धर्मराजेन दुर्जयं ।

११६०

प्रयत्नात् कुरुमुखेन दृष्टस्यत्युन्नोमते । अथ प्रतीपकर्त्तारं प्रवीरं परवीरहा ।

संस्मरन् दृषमस्कन्धे कर्णं दुर्योधनस्तदा । पुरन्दरसमं युद्धे मरुद्गणसमं बले ।

कात्तवीर्यसमं वीर्ये कर्णे राजोऽगमन्ममः । सर्वेषाञ्चैव मैत्र्यानां कर्ण मेवागमन्ममः ।

सूतपुत्रं महेष्वातं बन्धुमात्ययिकेख्विब ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततो दुर्योधनः सूत पश्चात् किमकरोत्तदा । यदोऽगमन् मनो मन्दाः कर्णं वैकर्त्तनं प्रति ।

११६५

अप्यपश्यत राधेयं शीतार्त्त इव भास्करं । कृतेऽवहारे मैत्र्यानां प्रवृत्ते च रणे पुनः ।

कथं वैकर्त्तनः कर्णस्तत्रायुध्यत सञ्जय । कथं वा पाण्डवाः सर्वे युयुधस्तत्र सूतज ।

कर्णे श्लोको महाबाहुर्हन्त्यात् पार्थान् मसृञ्जयान् । कर्णस्य भुजयोर्वीर्यं शक्रवियुगमं युधि ।

तस्य शस्त्राणि घोराणि विक्रमस्य महात्मनः । कर्णमाश्रित्य मेयामे मत्तो दुर्योधनो नृप ।

दुर्योधनं तदा दृष्ट्वा पाण्डवेन भृशार्हितं । पराक्रान्तान् पाण्डुमुतान् दृष्ट्वा चापि महारथः ।

११७०

कर्णमाश्रित्य मेयामे मन्दा दुर्योधनः पुनः । जेतुमुत्सहते पार्थान् मपुत्रान् सह केशवान् ।

अहो वत महदुःखं यच्च पाण्डुसुताश्ले । नातरद्भ्रमः कर्णा देवं नूनं परायणं ।

अहो द्यूतस्य निष्ठेयं घोरा संप्रति वर्त्तते । अहो तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यह ।

प्रसङ्गामि सुधोगणि शश्वभृतानि सञ्जय । मौबलञ्च तथा तात नीतिमानिति मन्यते ।

कर्णस्य रभसो नित्यं राजानश्चाप्यनुव्रतः । यदेवं वर्त्तमानेषु महायुद्धेषु सञ्जय ।

११७५

अत्रैषं निहतान् पुत्रान्नित्यमेव च निर्जिताम् । न पाण्डावाणां समरे कश्चिदस्ति निवारकः ।
स्त्रीमध्यमिव गाहमेतैवन्तु बलवत्तरं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् पूम्बनिमित्तानि धर्मिष्ठानि विचिन्तय । अतिक्रान्तं हि यत् कार्यं पश्चात् चिन्तयते नरः ।

तत्रास्य न भवेत् कार्यं चिन्तया च विनश्यति । तदिदं तव कार्यन्तु दूरप्राप्तं विजानता ।

न ह्येतं यत्स्यात् पूर्वं प्राप्ताप्राप्तविचारणं । उक्तोऽस्मि ब्रह्मधा राजन् मा युध्यस्विति पाण्डवैः ।

१९८

गृह्णीषे न च तन्मोहाद्वचनञ्च विश्राभ्यते । त्वया पापानि घोरानि समापीर्णानि पाण्डुषु ।

यत्कृते वर्तते घोरः पार्थिवाणां जनक्षयः । तत्त्विदानीमतिक्रान्तं मा शूचो भरतर्षभ ।

गृणु सर्व्वं यथा वृत्तं घोरं वैश्वसमञ्च्युत । प्रभातायां रजन्यान्तु कर्णे राजानमभ्ययात् ।

समेत्य च महाबाहूर्दुर्योधनमयः प्रीति ।

॥ कर्ण उवाच ॥ अद्य राजन् समेष्ट्यामि पाण्डवेन यशस्विना । निहनिष्यामि तं वीरं स वा मां निहनिष्यति । १९८

ब्रह्मत्वान्मम कार्याणां तथा पार्थस्य भारत । नाभूत् समागमो राजन् मम चैवार्जुनस्य च ।

इदन्तु मे यथाप्रज्ञं गृणु वाक्यं विश्राभ्यते । अनिहत्य रणे पार्थं नाहमेष्ट्यामि भारत ।

हन्तुप्रवीरं मेन्येऽस्मिन् मयि चावस्थिते युधि । अभियास्यति मां पार्थः शक्रशक्तिविनाशकं ।

ततः अयस्करं यच्च तं निबोध जनेश्वर । आयुधानाञ्च मे वीर्यं दिव्यानामर्जुनस्य च ।

कार्यस्य महतो भेदे लाघवे दूरपातने । सौष्टवे चास्तपाते च मय्यसाची न मत्समः ।

१९९

प्राणे शौर्येऽस्य विज्ञाने विक्रमे चापि भारत । निमित्तज्ञानयोगे च मय्यसाची न मत्समः ।

सर्व्वायुधमहामात्रं विजयं नाम तद्गुणः । इन्द्रार्थं प्रियकामेन निर्भितं विश्वकर्षणा ।

येन दैत्यगणान् राजन् जितवान् वै शतक्रतुः । यस्य घोषेण दैत्यानां घ्यामञ्चान्त दिशो दश ।

तद्गार्गवाय प्रायः कृष्णः परमरुम्भतं । तद्दिव्यं भार्गवो मन्त्रमददद्गुणरुत्तमं ।

तेन योक्त्ये महाबाहूर्जुमं जयताम्बरं । यथेन्द्रः समरे सर्व्वान् दैतेयान् वै समागताम् ।

१९९

धनुर्घोरं रामदत्तं गाण्डीवात्तद्विशिष्यते । त्रिःशतशतः पृथिवी धनुषा येन निर्जिता ।

धनुषो ह्यस्य कर्माणि दिव्यानि प्राह भार्गवः । तद्रामो ह्यददन्मह्यं येन योक्त्यामि पाण्डवं ।

अद्य दुर्योधनाहं त्वां नन्दयिष्ये सवाभ्वं । निहत्य समरे वीरमर्जुमं जयताम्बरं ।

सपर्व्वतवनह्रीपा ऋतवीरा समागरा । पुत्रपौत्रप्रतिष्ठा ते भविष्यत्यद्य पार्थिव ।

नाशक्यं विद्यते मेऽद्य त्वन्प्रियार्थं विशेषतः । मय्यश्वर्षानुरक्तस्य सिद्धिरात्मवती यथा ।

१९०

न हि मां समरे मोहं स शक्तोऽस्मिं तरुह्यया । अवश्यं हि मया वाच्यं येन ह्येनोऽस्मिं फाल्गुनात् ।

ज्या तस्य धनुषो दिव्या तथाऽस्त्ये महेषुधी । सारथिस्तस्य गोविन्दो मम तादृङ्गं विद्यते ।

तस्य दिव्यं धनुः श्रेष्ठं गाण्डीवमजितं युधि । त्रिजयञ्च महद्दिव्यं ममापि धनुरुत्तमं ।

तत्राहमधिकः पार्थाद्गुणुषा तेन पार्थिव । येन चाप्यधिको वीरः पाण्डवतं निबोध मे ।

रश्मिपाहञ्च दाशार्धः सर्व्वलोकनमस्कृतः । अग्निदत्तश्च वै दिव्यो रथः काञ्चनभूषणः

१९०

अश्वेद्यः सर्वथा वीर वाजिनस्य मनोजवाः । ध्वजस्य दिव्यो घृतिमान् वानरो विस्मयङ्करः ।
 कृष्णस्य स्रष्टा जगती रथं तमभिरक्षति । शैर्द्रैर्यैरहं हीनो योद्धुमिच्छामि पाण्डवं ।
 अयन्तु सदृशः धैरैः शल्यः समितिशोभनः । सारथ्यं यदि मे कुर्यात् भ्रुवस्ते विजयो भवेत् ।
 तस्य मे सारथिः शल्यो भवत्वसुकरः परैः । नाराचान् गार्हपचांसु शकटानि वहन्तु मे ।
 रथास्य मुख्या राजेन्द्र युक्ता वाजिभिरुत्तमैः । आयान्तु पश्चात् सततं मामेव भरतर्षभ ।
 एवमभ्यधिकः पार्थाङ्गविव्यामि गुणैरहं । शल्योऽप्यभ्यधिकः कृष्णादर्जुनादपि चाप्यहं ।
 यथाऽश्वहृदयं वेद दाशार्हः परवीरहा । तथा शल्योऽपि जानीते हयज्ञानं महारथः ।
 बाह्वीर्यं समो नास्ति मद्रं राजस्य कस्यन । तथाऽस्त्रैर्भक्तमो नास्ति कसिदेव धनुर्धरः ।
 तथा शल्यसन्तो न स्ति हयज्ञाने हि कस्यन । सोऽयमभ्यधिकः कृष्णाङ्गविव्यति रथो मम ।
 एवं कृते रथम्योऽहं गुणैरभ्यधिकोऽर्जुनात् । भवे युधि जयेयस्य फाल्गुनं कुरुसन्तम ।
 समुद्यातुं न शक्यन्ति देवा अपि सवासवाः । एतत्कृतं महाराज त्वये ज्ञामि परन्तप ।
 क्रियतानेय कामो मे मा वः कालोऽत्यगादयं । एवं कृते कृतं मङ्गं सर्वकामैर्भविष्यति ।
 ततो द्रुपदस्य संग्रामे यत्करिष्यामि भारत । सर्वथा पाण्डवान् संख्ये विजेष्ये वै समागतान् ।
 न हि मे मरुते शक्ताः समुद्यातुं सुरासुराः । किमु पाण्डुसुता राजन् रणे मानुष्येनयः ।

१११०

१११५

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वस्त्व सुतः कर्णेनाहवशोभिना । सम्पूज्य संप्रहृष्टात्मा ततो राधेयमब्रवीत् ।

११२०

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवमेतत् करिष्ये मि यथा त्वं कर्ण मन्यसे । सोपासङ्गा रथाः साश्याः खनुयास्यन्ति संयुगे ।

नाराचान् गार्हपचांसु शकटानि वहन्तु ते । अनुयास्याम कर्ण त्वा न्वयं सर्वे च पार्थिवाः ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज तव पुत्रः प्रतापवान् । अभिगम्याब्रवीद्राजा मद्रराजमिदं वचः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णदुर्योधनसंवादे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ पुत्रस्तव महाराज मद्रराजं महारथं । विनयेनोपसङ्गम्य प्रणयांदांक्षमब्रवीत् ।

सद्यश्चत महाभाग द्विषतां तापवर्द्धन । मद्रेश्वर रणे शूर परमैरभयङ्कर ।

११२५

श्रुतवानसि कर्णस्य भ्रुवतो वदतां वर । यथा नृपतिमिहानां मध्ये त्वां वरये स्वयं ।

तस्वामप्रतिवीर्याद्य शत्रुपक्षक्षयाय ह । मद्रेश्वर प्रयाचेऽहं शिरसा विनयेन च ।

तस्मात् पार्थविनाशार्थं हितार्थं मम चैव हि । सारथ्यं रथिनां श्रेष्ठ प्रणयात् कर्तुमर्हसि ।

त्वयि यन्त्रि राधेयो विद्विषो मे विजेष्यते । अभीपूणां हि कर्णस्य पक्षीताऽन्ये न विद्यते ।

श्रुते हि त्वां महाभाग वासुदेवसमं युधि । स पार्थि सर्वथा कर्णं यथा ब्रह्मा महेश्वरं ।

११३०

यथा च सर्वथापत्सु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवं । तथा मद्रेश्वराद्य त्वं राधेयं प्रतिपालय ।

भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो भवान् भोजस्य वीर्यवान् । शकुनिः मौबलो द्रु गिरधनेव च नो वरुः ।

एवमेव कृते भागो नवधा प्रयिवीपते । न च भागोऽत्र भीष्मस्य द्रोणस्य च महत्तमनः ।

ताभ्यामतीत्य तौ भागौ निहता मम शत्रवः । दृष्ट्वा हि तौ महत्स्वाधौ कुरुने निहतौ युधि ।

कृत्वा न सुकरं कर्म गतौ स्वर्गमितोऽनघ । तथाऽन्वि पुरुषव्याघ्राः परैर्विनिहता युधि । १२२५
 अस्मदीयासु बहवः स्वर्गोद्योगता रणे । त्यक्त्वा प्राणान् यथाशक्ति चेष्टा कृत्वा च पुष्कलां ।
 तदिदं हतभ्रयिष्ठं बलं मम नराधिप । पूर्वमप्यल्पकैः पार्थैर्हतं किमुत सांप्रतं ।
 बलवन्तो महात्मानः कौन्तेयाः सत्यविक्रमाः । बलं श्रेष्ठं न हन्युर्मै यथा तत् कुरु पार्थिव ।
 हतवीरमिदं धैर्यं पाण्डवैः समरे विभो । कर्णोऽश्लोको महाबाहुरस्मत्प्रियहिते रतः ।
 भवांसु पुरुषव्याघ्र सर्वलोकमहारथः । शस्त्र कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धुमिच्छति संयुगे । १२४०
 तस्मिन् जयाशा विपुला मद्रराज नराधिप । तस्याभीषुगहरो नान्योऽस्ति भुविकस्यन ।
 पार्थस्य समरे कृष्णो यथाऽभीषुगहो वरः । तथा त्वमपि कर्णस्य रथेऽभीषुगहो भव ।
 तेन युक्तो रणे पार्थो रक्ष्यमाणस्य पार्थिव । यानि कर्माणि कुरुते प्रत्यक्षाणि तथैव तत् ।
 पूर्वं नः समरे श्रेष्ठंमवधीदुर्जुनो रिपून् । इदानीं विक्रमो ह्यस्य कृष्णेन सहितस्य च ।
 कृष्णेन सहितः पार्थो धार्मराज्ञो महाचमू । अहन्यहनि मद्देशे द्रावयन् दृश्यते युधि । १२४५
 भागोऽवशिष्टः कर्णस्य तव चैव महाद्युते । तं भागं सह कर्णेन युगपन्नाशयाद्य हि ।
 अरणेन यथा मार्ङ्गं तमः सूर्या व्यपोहति । तथा कर्णेन सहितो जहि पार्थ महाहवे ।
 उद्यमैौ च यथा सूर्यौ बालसूर्यसमप्रभौ । कर्णशस्त्रौ रणे दृष्ट्वा विद्रवन्तु महारथाः ।
 सूर्यारूणौ यथा दृष्ट्वा तमो नश्यति मारिष । तथा नश्यन्तु कौन्तेयाः सपाञ्चालाः ससृञ्जयाः ।
 रथिनां प्रवरः कर्णो यन्तूणां प्रवरो भवान् । संयोगो युवथोलोके नाभूत्त च भविष्यति । १२५०
 यथा सर्व्वास्ववस्थासु वार्ष्णेयः पाति पाण्डवं । तथा भवान् परिचातु कर्णं वैकर्तनं रणे ।
 त्वया सारथिना श्लेषे अप्रष्टब्धो भविष्यति । देवतानामपि रणे सशक्राणां महीपते ।
 किं पुनः पाण्डवेयानां माविशङ्कीर्ष्यसे मम ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनवचः श्रुत्वा शक्यः क्रोधसमन्वितः । त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा धुन्वन् हतौ पुनः पुनः ।
 क्रोधाधरक्ते महानेत्रे परितृत्य महाभुजः । कुलैस्वर्य्यश्रुतबलैर्दुष्टः शक्योऽब्रवीदिदं । १२५५
 ॥ शक्य उवाच ॥ अवमन्यसि गान्धारे भ्रुवश्च परिशङ्कसे । यन्मो ब्रवीषि विस्मयं सारथ्यं क्रियतामिति ।
 अस्मत्तोऽर्थाधिकं कर्णं मन्यमानः प्रशंससि । न चाहं युधि राधेयं गणये तुल्यमात्मनः ।
 आदिश्यतामभ्यधिको ममांशः पृथिवीपते । तमहं समरे जित्वा गमिष्यामि यथागतं ।
 अथवा षेक एवाहं योष्यामि कुरुनन्दन । पश्य वीर्यं ममाद्य त्वे संपामे दहतो रिपून् ।
 यथाऽभिमानं कौरव्य निधाय हृदये पुमान् । अस्मदिधः प्रवर्त्तेत मा मां त्वमभिशङ्कियाः । १२६०
 युधि वाऽणवमनोमै न कर्त्तव्यः कथञ्चन । पश्य पीभौ मम भुजौ वज्रसंहननोपमौ ।
 धनुः पश्य च मे चित्रं शरंस्वाग्नीविधोपमान् । रथं पश्य च मे कर्त्तुं सदशैर्वातवेगितैः ।
 गदाश्च पश्य गान्धारे हेमपद्मविभूषितां । दारथेयं महीं कृत्वा विकिरेयश्च पर्वतान् ।
 शोपेयं समुद्रंश्च तेजसा स्त्रेण पार्थिव । तं ममैवंविधं राजन् समर्यमरिणिपदे ।

कस्माद्युगङ्गा सारथ्ये नीचस्थाधिरथे रणे । न मामधुरि राजेन्द्र नियोक्तुं त्वमिहार्हसि ।
 न हि पापीयसः श्रेयान् भूत्वा प्रेष्यत्वमुत्सहे । यो ह्यभ्युपगतं प्रीत्या गरीयांसं वशे स्थित ।
 वशे पापीयसो धत्ते तत्पापमधरोत्तरं । ब्रह्मणा ब्राह्मणाः सृष्टा मुखात् कृत्स्नं वाजतः ।
 ऊरुभ्यामसृजदृश्यान् गृह्णान् पद्भ्यः मिति श्रुतिः । तेभ्यो वर्षे त्रिंशोषास्य प्रतिलोमानुलोमजाः ।
 अथाऽन्यान्यस्य संयोगाच्चातुर्वर्णस्य भारत । गोप्ताः संगृहीतारो दातारः क्षत्रियाः सृताः ।
 याजनाध्यापनैर्विप्रा विप्रुद्धैश्च प्रतिपदैः । लोकस्थानुपहार्याय स्थापिता ब्राह्मणा भुवि ।
 कृषिश्च पाशुपाण्यश्च विधां दानश्च धर्षतः । ब्रह्मलक्षविधां गृह्णा विहिताः परिचारकाः ।
 ब्रह्मलक्षस्य विहिताः सृता वै परिचारकाः । न क्षत्रियो वै सृतांशं गृह्णुयाच्च कथञ्चन ।
 अहं मूर्खोऽभिवक्तो हि राजर्षिकुलजो नृप । महारथः समाख्यातः भेष्यः स्तुत्यस्य वन्दिनः ।
 सोऽहमेतादृशो भूत्वा नेहारिवत्सूदन । स्रुतपुत्रस्य संज्ञामि सारथ्यं कर्तुमुत्सहे ।
 अवमानमहं प्राप्य न योक्त्यामि कथञ्चन । आशुक्ते त्वाऽथ गान्धारे गमिष्यामि गृह्णाय वै ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज शस्यः समितिगोभनः । उत्थाय प्रययौ तूर्णं राजमध्यादमर्षितः ।
 प्रणयाद्ब्रह्मनाच्च तं निगृह्य सुतस्तव । अत्रवीर्यधुरं वाक्यं साक्षा सर्वार्थमाधकं ।
 यथा शस्य विजानीषे एवमेतदभंग्यं । अभिप्रायस्तु मे कश्चित् तन्निबोध जनैश्चर ।
 न कर्णोऽभ्यधिकस्त्वत्तो न श्रेष्ठ त्वत्स्य पार्थिव । न हि मद्रेश्येरा राजा कुर्याद्यदनुतं भवेत् ।
 अतमेव हि पूर्वास्ते वदन्ति पुरुषोत्तमाः । तस्माद्दर्शार्थिनः प्रोक्तो भवानिति मतिर्मम ।
 शस्यभूतस्तु शत्रूणां यस्मान्तं दुधि मानद । तस्माच्छून्यो हि ते नाम् कथ्यते पृथिवीतने ।
 यदेतद्वाच्यं तं पूर्वं भवता भूरिदक्षिण । तदेव कुरु धर्मज्ञ मदर्थं यद्यदुच्यते ।
 न च त्वत्तो हि राधियो न चाहमपि वीर्यवान् । वृणेऽहं त्वा हयाय्याणां यन्तारमिह संयुगे ।
 मन्ये चाभ्यधिकं शस्य गुणैः कर्णं धनञ्जयात् । भवन्तं वासुदेवाच्च लोकौऽयमिति मन्यन्ते ।
 कर्णो ह्यभ्यधिकः पार्थादस्त्रैरेव नरर्षभ । भवानभ्यधिकः कृष्णादशुभानं बन्धु तया ।
 यथाऽथ्यहृदयं वेद वासुदेवो महामनाः । दिगुणन्धं तथा वेत्सि मद्रराजेश्वरात्मज ।
 ॥ शस्य उवाच ॥ यन्मां ब्रवीषि गान्धारे मध्ये सैन्यस्य कौरव । विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्यहं त्वयि ।
 एष सारथ्यमतिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यतः पाण्डवाय्येण यथा त्वं वीर मन्यभे ।
 मनयस्य हि मे वीर कश्चिदैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचाऽस्य मन्त्रिणैः ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रस्ते मह कर्णेन भारत । अत्रवीर्यद्रराजस्य मतं भरतमत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शस्यसारथ्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥
 ॥ दुर्दाधन उवाच ॥ भूय एव तु मद्रेश यत्ने वक्ष्यामि तच्छृणु । यथा पुरावृत्तमिदं दुष्टे देवासुरे विभो ।
 यदुक्तवान् पितृर्भस्त्रं मार्कण्डेयो महानृपिः । तदश्रुतेण ब्रुवतो मम राजर्षिमत्तम ।
 निबोध मनसा चात्र न ते कार्था विचारणा । देवानामसुराणाञ्च परम्यरजिगोपया ।

बभूव प्रथमो राजन् संक्रामस्वारकामयः । निर्जितास्य ततो दैत्या दैवैरिति नः श्रुतिः ।
 निर्जितेषु च दैत्येषु तारकास्य सुतास्त्रयः । ताराचः कमलाचस्य विद्युन्माली च पार्थिव । १९८५
 तप उग्रं समास्थाय निधमे परमे स्थिताः । तपसा कर्षयामासुर्देहान् स्वान् शत्रुतापन ।
 दमेन तपसा चैव नियमेन समाधिना । तेषां पितामहः प्रीतो वरदः प्रददौ वरं ।
 अबध्यत्वं च ते राजन् सर्वभूतस्य सर्वदा । सहिता वरयामामुः सर्वलोकपितामहं ।
 तानम्रवीक्षदा देवो लोकानां प्रभुरीश्वरः । नास्ति सर्वामरत्वं वै निवर्त्तध्वमितोऽसुराः ।
 अन्यं वरं वृणुध्वं वै यादृशं सम्परोचते । ततस्ते सहिता राजन् सम्प्रधार्थासक्तप्रभुं । १९८०
 सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येदमयाब्रुवन् । अस्मभ्यं त्वं वरं देव संप्रयच्छ पितामह ।
 वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमां । विचरिष्याम लोकैऽस्मिन् तत्रसादात् पुरस्कृताः ।
 ततो वर्धमहस्ते तु भमेध्यामः परस्परं । एकोभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ ।
 समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंसादा । एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति । १९८५
 एवमस्त्विति तान् देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्दिवं । ते तु सन्धवराः प्रीताः संप्रधार्थं परस्परं ।
 पुरत्रथविस्मयार्थं मयं वब्रुवमहामुरं । विश्वकर्माणमजरं दैत्यदानवपूजितं ।
 ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च । त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्ष्णायसन्तथा ।
 काञ्चनं दिवि तन्नामीदन्तरीक्षे च राजतं । आयसञ्चाभवद्भौमं चक्रुस्ते पृथिवीपते ।
 एकैकं योजनशतं विस्तारायामतः समं । गृह्णाद्दालकमंयुक्तं बज्रप्राकारतोरणं ।
 गृहप्रवरसन्नाधं समम्बाधमहापथं । प्रासादैर्बिभ्रुविक्षापि द्वारैस्त्रैवापशोभितं । १९९०
 पुरेषु चाभवत्वाजन् राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकास्यस्य चित्रमासोन्महात्मनः ।
 राजतं कमलास्यस्य विद्युन्मालिन आयसं । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रीलोकानस्त्रतेजसा ।
 आक्रम्य तस्युक्चुस्यं कश्च नाम प्रजापतिः । तेषां दानवमुखाणां प्रयुतान्यर्ष्यदानि च ।
 क्रौञ्चस्याप्रतिवीराणां समाजमुत्सतस्ततः । मांसाग्निः सुहृन्नास्य सुरैर्बिभ्रुताः पुरा ।
 महदैश्वर्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनसैषां सर्वयोगवहो मयः । १९९५
 तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्तेऽस्यतोभयाः । यो हि यन्मनसा कामं दधौ त्रिपुरसंश्रयः ।
 तस्मै कामं मयस्तन्नं विदधे मायया तदा । तारकास्यसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः ।
 तपस्तेपे परमकं येनातुष्यन् पितामहः । सन्नुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे ।
 शस्त्रैर्बिभ्रुता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवन्तराः । स तु सन्धा वरं वीरस्वारकास्यसुतो हरिः ।
 सञ्जते तत्र वापीं तां मृतानां जीवनीं प्रभो । येन रूपेण दैत्यस्तु येन वेगेन चैव हि । १९९०
 मृतसत्स्यां परिक्षिप्तसाधुर्भैव जग्निवान् । तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु लोकान् सर्वान् बवाधिरे ।
 महता तपसा मिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः । न तेषामभवद्वाजन् जयो युद्धे कदाचन ।
 ततस्ते लोभमोहाभ्यामभिभूता विचेतसः । निर्द्रीकाः संस्थिताः सर्वे स्थापिताः समलूलुपन् ।

विद्राव्य सगणाम् देवांस्तत्र तत्र तदा तदा । विचेरुः स्वेन कामेन वरदानेन दर्पिताः ।
 देवोद्यानानि सर्वेषु प्रियाणि च दिवौकषां । अजीणानाम्प्रमान् पुण्यान् रम्यान् जनपदांस्तथा ।
 व्यनाशयन्त मर्यादां दानवा दुष्टचारिणः । पीडयमानेषु लोकेषु ततः शक्रो मरुद्भूतः ।
 पुराण्यथोपध्यासुके वज्रपातैः समन्ततः । नाशकत्तान्यभेषानि यदा भेषुं पुरन्दरः ।
 पुराणि वरदत्तानि धात्रा तेन नराधिप । तदा भीतः सुरपतिर्मुक्ता तानि पुराण्यथ ।
 तैरेव विबुधैः सार्द्धं पितामहमरिन्दमः । जगामाद्य तदाख्यातुं विप्रकारं सुरतरैः ।
 ते तत्त्वं सर्वमाख्याय शिरोभिः संप्रणम्य च । बधोपायमप्रच्छन्त भगवन्तं पितामहं ।
 श्रुत्वा तद्भगवान् देवो देवानिदमुवाच ह । ममापि सोऽपराधोति यो युष्माकमसौम्यकृत ।
 असुरा हि दुरात्मानः सर्वे एव सुरद्विषः । अपराधमिति मतं ये युष्मान् पीडयन्त्युत ।
 अहं हि तुभ्यः सर्वेषां भूतानां नाच संश्रयः । अधार्मिकास्तु हन्तव्या इति मे व्रतमाहितं ।
 एकेषुणा विभेषानि तानि दुर्गाणि नान्यथा । न च स्वाणुमृते शक्रो भेषुमेकेषुणा परः ।
 ते यूयं स्वाणुमीशानं जिष्णुमक्लिष्टकारिणं । योद्धारं दृणुतादित्याः स तान् हन्ताऽमुरतराम् ।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः । ब्रह्माणमगतः कृत्वा कृषाङ्कं शरणं ययुः ।
 तपोनियममास्थाय मृण्मो ब्रह्म ज्ञान्यतं । अविभिः सह धर्मज्ञा भवं सर्व्वात्मना गताः ।
 तुष्टुवुर्ध्वाम्भिर्याभिर्भयेष्वभयदं नृप । सर्व्वात्मानं महात्मानं येनाप्तं सर्व्वात्मना ।
 तपोविशेषैर्ध्विधैर्यैगं यो वेद चात्मनः । यः सांख्यमात्मनो वेत्ति यस्य चात्मा वशे सदा ।
 ते ते ददृशुःश्रीशानं तेजोरात्रिमुमापतं । अनन्यशुद्धं लोके भगवन्मकल्लषं ।
 एकस्य भगवन्तस्ते नामारूपमकल्पयन् । आत्मनः प्रतिरूपाणि रूपाण्यथ महात्मनि ।
 परस्परस्य चापश्यन् सर्वे परमविस्मिताः । सर्व्वाभूतमयं दृष्ट्वा तमजं गजतः पतिं ।
 देवा ब्रह्मवर्षयश्चैव शिरोभिर्धरणीं गताः । तान् स्वस्तिवादेनाभ्यर्च्य समुत्थाप्य च शंकरैः ।
 ब्रूत ब्रूतेति भगवान् स्मयमानोऽभ्यभाषत । व्यम्बकेनाभ्यनुज्ञाता स्ततस्ते स्वस्वचेतसः ।
 नमो नमो नमस्तेऽस्तु प्रभो इत्यब्रुवन् वचः । नमो देवाधिदेवाय धन्विने वनमालिने ।
 प्रजापतिमखिलाय प्रजापतिभिरिष्यते । नमःस्तुताय स्तुत्याय स्तूयमानाय ब्रह्मणे ।
 विलोहिताय रुद्राय नीलपीवाय शृङ्गलिने । अमोघाय मृगाक्षाय प्रबरायुधयोधिने ।
 अर्षाय चैव शुक्लाय क्षयाय क्रथनाय च । दुर्ध्वारणाय क्राथाय ब्रह्मणे ब्रह्मचारिणे ।
 ईशानाय प्रमेयाय नियन्त्रे चर्षवासके । तपोरताय पिङ्गाय व्रतिने कृत्तिवामने ।
 कुमारपित्रे व्य्वाय प्रबरायुधपाणिने । प्रपन्नार्त्तिविनाशाय ब्रह्मद्विष्टमहाघातिने ।
 वनस्पतीनां पतये नारीणां पतये नमः । गवाश्च पतये नित्यं यज्ञानां पतये नमः ।
 नमोऽस्तु ते सधैन्याय व्यम्बकायामितौजसे । नमो वाङ्मूर्धभिर्देव त्वां प्रपन्नान् भजस्य नः ।

१५५

१५६

१५७

१५८

१५९

१६०

ततः प्रमत्तो भगवान् स्वागतेनामिनस्य च । प्रोवाच ध्येतु वस्त्राभौ द्रुत किं करवाणि वः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुरास्थाने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

दुर्योधन उवाच ॥ पितृदेवर्षिमहोभ्योऽभये दत्ते महात्मना । सत्कृत्य शङ्करं प्राह ब्रह्मा लोकाहितं वचः ।

तवः तिसर्गाद्देवेश प्राजापत्यमिदं पदं । मयाऽधितिष्ठता दत्तो दानवेभ्यो महान् वरः ।

१४४

तानतिक्रान्तमर्त्यादान् नान्यः सहस्रैर्मर्हति । त्वास्मृते भृतभेष्यत्वं त्वं क्षेपं प्रत्यरिष्वधि ।

स त्वं देव प्रपन्नानां याचताञ्च दिवौकसां । कुरु प्रसादं देवेश दानवान् जहि शङ्कर ।

स्वप्नमादाज्जगत् सर्वं सुखमाप्नोतु मानद । शरण्यस्त्वं हि लोकेश ते वयं शरणं गताः ।

॥ स्याणुक्त्वाच ॥ हन्तव्याः शत्रवः सर्वे युष्माकमिति मे मतिः । न त्वेक उत्सर्हं हन्तुं बलस्या हि सुरद्विषः ।

ते यूयं संहताः सर्वे मदीयेन ह्रुतेजसा । जयध्वं युधि तान् शत्रून् सङ्घातो हि महाबलः ।

१४५

॥ देवा ऊचुः ॥ अस्मत्तेजो बलं यावत्तावद्भिगुणमाहर्वे । तेयामिति हि मन्याभो दृष्टतेजोबला हि ते ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ बध्यास्ते सर्वतः पापा ये युष्मास्वपराधिनः । मम तेजोबलार्द्धेन सर्वान् निघ्नत शात्रवान् ।

॥ देवा ऊचुः ॥ त्रिभक्तुं तव तेजोऽर्द्धं न शक्यः भो महेश्वर । सर्वेषां नो बलार्द्धेन त्वमेव जहि शात्रवान् ।

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदि शक्तिं वः काचित् त्रिभक्तुं मामकं बलं । अहमेतान् हनियामि दृष्टतेजोऽर्द्धवृंहितः ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततस्तथेति देवेशैरुक्तो राजरुत्तम । अर्द्धमादाय सर्वेषां तेजसाऽभ्यधिकोऽभवत् ।

१४६

स तु देवो बलिनसीत् सर्वेभ्यो बलवत्तरः । महादेव इति ख्यातस्ततः प्रभृति शङ्करः ।

ततोऽब्रवीन्महादेवो धनुर्वाणधरो ह्यहं । हनियामि रथेनाजौ तान्निपून् वो दिवौकसः ।

ते यूयं मे रथस्यैव धनुर्बाणं तथैव च । पश्यन्त्वं यावदथैतान् पातयामि महीतले ।

॥ देवा ऊचुः ॥ मूर्त्ताः सर्वाः ममाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः । रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर सुवर्षसं ।

तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्माकृतं शूभं । ततो विषुधशाङ्कुलास्तं रथं समकल्पयन् ।

१४७

विष्णुं भोमं ऊताशञ्च तस्येषुं समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्बभूवास्य भक्तः सेभो विशाण्वते ।

कुण्डलश्याभवद्विष्णुस्त्रिभुवनपुत्रे तदा । रथं वसुध्वरं देवीं विशालपुरमालिनीं ।

मपर्वतवमदीपां चक्रुर्भूतधरान्तदा । मन्दरः पर्वतस्याक्षं जङ्गा तस्य महानदी ।

दिशश्च प्रदिशस्यैव परिवारो रथस्य तु । देवा मत्तत्रवशाञ्च युगः कृतयुगोऽभवत् ।

ध्रुवरश्च रथस्यामीढासुकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमधिष्ठाने हिमवान् विन्ध्यपर्वतः ।

१४८

उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमः । समुद्रमक्षमसृजन् दानवालयमुत्तमं ।

मत्प्रथिमण्डलस्यैव रथस्यामीत् परिष्करः । गङ्गा सरस्वती भिन्धुर्धुर्माकाशनेव च ।

उपस्कारो रथस्यामश्रापः सर्वाश्च निम्बगाः । अहोरात्राः कलास्यैव काष्ठाश्च चतवस्तया ।

अनुर्कपं गृह्णा दीप्ता वरूथश्चापि तारकाः । धर्मार्थकामसंयुक्तां चित्रेणुं चापि वन्धुरं ।

श्रीवधीर्बह्वक्षैव घण्टाः पुष्पफलोपगाः । सूर्याचन्द्रमभौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे ।

१४९

पत्नी पूर्वोपरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे । दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रमुखास्तदा ।
 योक्ताणि चक्रुर्नागांसु निम्नसन्तो महीरगान् । द्यां युगं युगचर्माणि सम्बर्त्तकबलाहकान् ।
 कालपृष्ठोऽथ नऊपः कर्क्षाटकधनञ्जयो । इतरे चाभवन्नागा हयानां बालबन्धनाः ।
 दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मये रथवाजिनां । सन्ध्यां धृतिश्च मेधाश्च स्थितिं सञ्जतिभेव च ।
 पहनन्तताराभिश्चर्म्म चिचं नभस्तलं । सुरासुप्रेतवित्तानां पतीन् लोकेश्वरान् हयान् । १४८५
 सिमीवालीमनुमतिं कुञ्जं राकाश्च सुप्रतां । योक्ताणि चक्रुर्बाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान् ।
 धर्मः सत्यं ततोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः । अधिष्ठानं मनसासीत् परिरञ्छा सरस्वती ।
 नामावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः । विद्युदिन्द्रधनुर्नङ्गं रथं दिव्यं व्यदीपयन् ।
 वषट्कारः प्रतोदोऽभूद्गायत्री श्रीर्षबन्धना । यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः ।
 संवत्सरो धनुस्तदै मावित्री ज्या महात्मना । दिव्यश्च वर्ष्यं विहितं महार्धरत्नभूषितं । १४८६
 अभ्येद्यं विरजस्कं वै कालचक्रवह्निष्कृतं । ध्वजयष्टिरभून्मोहः श्रीमान् मैनाकपर्वतः ।
 पताकाश्चाभवन्नेर्षास्तडिङ्गिः समलङ्कृताः । रेजुरध्वर्युमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः ।
 कृत्तं तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताऽभवन् । सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्यामि मारिष ।
 युक्तं निवेद्यामामुर्देवास्तस्यै महात्मने । एवं तस्मिन्महाराज कल्पिते रथमन्तमे ।
 देवैर्मनुजैर्दूला दिषतामभिमर्द्दने । स्वान्यायुधानि मुख्यानि न्यदधाच्छङ्करो रथे । १४८७
 ध्वजयष्टिं विथक्त्वा स्थापयामास गोवृषं । ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः ।
 परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः । अयर्ष्याङ्गिरसावास्तां चक्ररथो महात्मनः ।
 च्छ्वेदः सामवेदश्च पुराणाश्च पुरःसराः । इतिहासयजुर्वेदौ पृष्ठरथौ बभूवतुः ।
 दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्श्वचराः स्थिताः । सोत्रादयश्च राजेन्द्र वषट्कारस्तथैव च ।
 ओंकारश्च मुखे राजन्नतिशोभाकरोऽभवत् । विचित्रमृतुभिः पङ्क्तिः कृत्वा संवत्सपं धनुः । १४८८
 क्वाथामेवात्मनस्यके धनुर्ज्यामलयां रणे । कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः ।
 तस्माद्भ्रातृ कालरात्रौ ज्या कृता धनुषोऽजरा । इषुसायभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च ।
 अग्नीसोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवं चोच्यते जगत् । विष्णुसात्मा भगवतो भवस्वामिततेजसः ।
 तस्माद्भुजुर्ज्यामंस्पर्शं न विषेज्जर्हरस्य ते । तस्मिन् शरे तिग्ममन्युं मुमोषासद्यमीश्वरः ।
 श्वम्भ्रिरो मन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःमहं । स नीललोहितो धूम्रः कृन्तिवासा भयङ्करः । १४८९
 आदित्यायुतसङ्गाश्लेजोऽज्वालावृतो ज्वलन् । दुःस्त्र्यावथावमो जेता हन्ता ब्रह्मदिषां हरः ।
 नित्यं त्राता च हन्ता च धर्ष्याधर्ष्याश्रिताश्वरान् । प्रमायिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्मैजोऽजैः ।
 विभाति भगवान् स्थाणुक्षेत्रेवात्मगुणैर्वृतः । तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वभिदं जगत् ।
 जङ्गमाजङ्गमं राजन् शुशुभेऽद्भुतदर्शनं । दृष्ट्वा तु तं रथं युक्तं कवची मश्वरासनी ।
 वाणमादाय तं दिव्यं सोमविश्वग्निमन्धवं । तस्य राजस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिर् प्रभो । १४९०

पुण्यगन्धर्वहं राजन् श्मनं देवमत्तमं । तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् देवतान्यपि ।
 आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीं । तमारुढुं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः ।
 गन्धर्वा देवसंघास्य तथैवाप्सरसां गणाः । ब्रह्मार्षिभिः स्तूयमानो वन्द्यमानस्य वन्दिभिः ।
 तथैवाप्सरसां वन्दैर्नृत्याङ्गिर्नृत्यकोविदैः । स शोभमानो वरदः खड्गो वाणी शरामनी ।
 हसन्निवात्रग्रीदेवः सारथिः को भविष्यति । ताममुवन् देवगणा यं भवान् भनियोष्यते ।
 स भविष्यति देवेश सारथिस्ते न संशयः । तामब्रवीत् पुनर्हीनो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः ।
 तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्ध मा चिरं । एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना ।
 गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन् । यथा त्वत्कथितं देव त्रिदशार्गिविनियहे ।
 तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो यवभध्वजः । रथस्य विहितोऽस्माभिर्बिचित्रायुधसंघतः ।
 सारथिस्य न जानीमः कः स्यात्तस्मिन्नयोत्तमे । तस्माद्बिधीयतां कथित् सारथिर्देवसत्तमः ।
 सफलान्तां गिरं देव कर्तुमर्हमि नो विभो । एवमस्मासु हि पुरा भगवन्मुक्तवानसि ।
 हितं कर्तुंऽस्मि भवतामिति तत्कर्तुमर्हमि ।

१५१५

१५१६

स देवयुक्तो रथसत्तमे नो दुराधरो द्रावणः शात्रवाणं । पिनाकपाणिर्बिहितोऽत्र योद्धा विभीषण्यन् दानवानुद्यतोऽसौ ।
 तथैव वेदास्यतुरो हयाय्या धरा भैरवा च रथो महात्मनः । नचत्रवंशानुगतो वरुथी हरो योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः ।
 तत्र सारथिरेष्टयः सर्वैरेतैर्ब्रिंशोपवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव हया योद्धा तथैव च ।
 कवचानि सशस्त्राणि कर्तुं कृत्स्नं पितामह । त्वाम्बुने सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वधं ।
 त्वं हि सर्व्वगुणैर्युक्तो देवतेभ्योऽधिकः प्रभो । स रथं तूर्णमारुह्य संधच्छ परमान् हयान् ।
 जयाय त्रिदिवेशानां बधाय त्रिदशद्विषां । इति ते शिरसा गत्वा त्रिलोकेशं पितामहं ।
 देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतं ।

१५१७

॥ पितामह उवाच ॥ नात्र किञ्चिन्मृगा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवैकमः । संयच्छामि हयानेष युध्यते वै कपर्दिनः ।
 ततः स भगवान् देवो लोकन्नष्टा पितामहः । सारथ्ये कल्पितो देवैरीशानस्य महात्मनः ।
 तस्मिन्नारोहति त्रिप्रस्यन्दने लोकपूजिते । शिरोभिरगमन् भूमिं ते हया वातरं हमः ।
 आरुह्य भगवान् देवो दीप्यमानः स्वतेजसा । अभीषून् हि प्रतोदस्य संजयाह पितामहः ।
 तत उत्थय भगवांस्तान् हयाननिलोपमान् । बभाषे च तदा स्थाणुमारोहेति सुरीक्षितमः ।
 ततस्तमिपुमादाय त्रिष्णुभोमाग्निमभवत् । आरुरोह तदा स्थाणुर्धनुषा कम्पयन् परान् ।
 तमारुढन्तु देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः । गन्धर्वा देवसंघास्य तथैवाप्सरसां गणाः ।
 स शोभमानो वरदः खड्गो वाणी शरामनी । प्रदीपयत्ये तस्यै चीन् लोकान् स्वेन तेजसा ।
 ततो भूयोऽब्रवीद्देवो देवानिन्द्रपुरीगमान् । न हन्यादिति कर्त्तव्यो न शोको वः कथञ्चन ।
 हतानित्यव जानीत वाणानेन चासुरान् । ते देवाः सत्यमित्याहुर्निहता इति चानुवन् ।
 न च तद्वचनं भिष्या यदाह भगवान् प्रभुः । इति सञ्चिन्ध वै देवाः परां तुष्टिमवाप्नुवन् ।

१५१८

१५१९

१५२०

ततः प्रयातो देवेषुः सर्वैर्देवगणैर्दृतः । रथेन महता राजंश्रुपमा नासि यस्य ह ।
 खैश्च पारिषदैर्देवः पूज्यमानो महायशाः । नृत्यङ्गिरपरैश्चैव मांसभक्षैर्दुरासदैः ।
 धावमनैः समन्ताच्च तर्ज्यमानैः परस्परं । अथयस्य महाभागास्तपोयुक्ता महागुणाः ।
 आशंसुर्व्विजयं देवा महद्देवस्य सर्व्वशः । एवं प्रयाते देवेशे लोकानामभयक्षरे ।
 तुष्टमामोष्मगतं सर्व्वं देवतासु नरोत्तम । अथयस्तच्च देवेभ्यं सुवन्नो बज्रभिः सौवैः । १५५
 तेजसासौ वर्द्धयन्नो राजन्नामन् पुनः पुनः । गन्धर्वाणां महस्त्राणि प्रयुतान्यर्भुदानि च ।
 वादयन्ति प्रयाणेषुस्य वाद्यानि विविधानि च । ततोऽधिच्छेदे वरदे प्रयाते चासुरान् प्रति ।
 साधुमाध्विनि विश्वेशः स्मयमानोऽभ्यभाषत । याहि देव यतो दैत्याश्चाद्यान्नामतश्चितः ।
 परय बाहोर्बलं मेऽद्य निघ्नतः शाचवाचणे । ततोऽप्यंशोदयामास मनोमारुतरं हसः ।
 येन तस्मिन्पुरं राजन् दैत्यदानवरचितं । पिवद्भिरिव चाकाशं तैर्धैलीकपूजितैः । १५६
 जगाम भगवान् विप्रश्चयाय त्रिदिवैकसां । प्रयाते रथमास्थाय त्रिपुराभिमुखे भवे ।
 ननाद सुमहन्नादं वृषभः पूरयन् दिशः । वृषभस्यास्य निनदं श्रुत्वा भयकरं महत् ।
 त्रिनाशमगमंस्तत्र तारकाः सुरशत्रवः । अपरेऽवस्थितास्तत्र युद्धायाभिमुखस्तादा ।
 ततः स्यान्महाराज प्रूल्लष्टक् क्रोधमूर्च्छितः । चस्तानि सर्व्वभूतानि त्रैलोक्यं भूः प्रकल्पते ।
 निमित्तानि च धोराणि तत्र सन्दधतः शरं । तस्मिन् भोमाग्नित्रिपूनां क्षोभेन ब्रह्माद्रयैः । १५७
 मरयो धनुषः क्षोभादतीव ह्यवमोदति । ततो नारायणस्तस्माच्छरभागद्विनिःसृतः ।
 वृषरूपं समास्थाय उज्जहार महारथं । सीदमाने रथे चैव नर्दमाक्षेषु शत्रुषु ।
 स सम्भ्रमात्तु भगवान्नादच्छके महाबलः । वृषभस्य स्थितो मूर्च्छित् हयपृष्ठे च मानद ।
 तदा स भगवान् रुद्रे निरैतदानत्रं पुरं । वृषभस्यास्थितो रुद्रो हयस्य च नरोत्तम ।
 स्तनांस्तदा घ्रातयत क्षुरांश्चैव द्विधाकरोत् । ततः प्रभृति भद्रस्त्रे गवां दैधीकृताः खुराः । १५८
 हयानः च स्तनाराजंस्तदा प्रभृति नाभवन् । पीडितानां बलवता रुद्रेणाद्भुतकर्म्मणा ।
 तथाऽधिञ्च पुनः कृत्वा शर्व्वः मन्वाय तं शरं । युक्त्वा पाशुपतास्त्रेण त्रिपुरं ममचिन्तयत् ।
 तस्मिन् स्थिते महाराज रुद्रे विष्टतकार्मुके । पुराणि तानि कालेन जग्मुरेकैकतां तदा ।
 एकीभावं गते चैव त्रिपुरत्वमुपागते । बभूव तुमुनो हर्षो देवतानां महात्मनां ।
 ततो देवगणाः सर्व्वे सिद्धाश्च परमर्षयः । जयंति वाचो मुमुक्षुः भस्तुवन्नो महेश्वरं । १५९
 ततोऽयतः प्रादुरभूत्त्रिपुरं निघ्नतोऽसुरान् । अग्निर्दृष्टोऽपवपुषो देवस्यासन्नतेजसः ।
 सतदिहस्य भगवान् दिव्यं लोकेश्वरो धनुः । त्रैलोक्यमारं तस्मिन् मुभाच्च त्रिपुरं प्रति ।
 उत्सृष्टे वै महाभाग तस्मिन्निघ्नवरे तदा । महानार्त्तक्षरो ह्याभोत् पुराणां पततां भुवि ।
 तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राविपन् पश्चिमाणिवे । एवम् त्रिपुरं दग्धं दानवास्याप्यग्रेपतः ।
 महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा । स चात्मकाधजो बह्निर्धाहेत्युक्त्वा निवारितः । १६०

माकापीर्भस्मसाहोकाणिति व्यसोऽब्रवीच्च तं । ततः प्रकृतिमापन्ना देवा लोकास्त्वयर्षयः ।
 तुष्टुवूर्वाग्भिरुद्याभिः स्थाणुमप्रतिमैजधं । तेऽनुज्ञाता भगवता जग्मुः सर्व्वे यथागतं ।
 कृतकामाः प्रयत्नेन प्रजापतिमुखाः सुराः । एवं स भगवान् देव लोकस्तथा महेश्वरः ।
 देवासुरगणाध्यक्षी लोकानां विदधे शिवं । यथैव भगवान् ब्रह्मा लोकधाता पितामहः ।
 सारथ्यमकरोत्तत्र रुद्रस्य परमोऽव्ययः । तथा भवानपि क्षिप्रं रुद्रस्यैव पितामहः ।
 संयच्छतु षडानस्य राधेयस्य महात्मनः । त्वं हि कृष्णाच्च कर्णाच्च फाल्गुनाच्च विशेषतः ।
 विशिष्टो राजशाहूल नास्ति तत्र विचारणा । युद्धे ह्ययं रुद्रकल्पस्त्वच्च ब्रह्मसमो नये ।
 तस्माच्छक्तो भवान् जेतुं मच्छून्स्तानिवासुरान् । यथा ब्रह्माय कर्णाऽयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिं ।
 प्रमथ्य हन्यात् कौन्तेयं तथा ग्रीधं विधीयतां । त्वयि रुद्रेण राज्याशा जीविताशा तथैव च ।
 विजयस्य तथैवाद्य-कर्णसाधिव्यकारितः । त्वयि कर्णश्च राज्यश्च वयस्यैव प्रतिष्ठिताः ।
 विजयस्यैव संगामे संयच्छाद्य ह्यथोत्तमान् । इदञ्चाप्यपरं भूय इतिहासं निबोध मे ।
 पितुर्भ्रम मकाशे यद्ब्राह्मणः प्राह धर्मवित् । श्रुत्वा चैतदक्षिचं हेतुकार्यार्थमंहितं ।
 कुरु शस्य विनिश्चित्य माभूदत्र विचारणा । भार्गवानां कुले जातो यमदग्निर्भ्रायशाः ।
 तस्य रामेति विख्यातः पुत्रस्तेजोगुणान्वितः । स तीव्रं तप आस्थाय प्रसादयितवान् भवं ।
 अस्त्रहेतोः प्रसन्नात्मा नियतः संयतेन्द्रियः । तस्य तुष्टो महादेवो भक्त्वा च प्रश्नेन च ।
 चद्रुतञ्चास्य विज्ञाय दर्शयामास शङ्करः ।
 ॥ महेश्वर उवाच ॥ राम तुष्टोऽस्मि भद्रन्ते विदितं मे तवेष्टितं । कुरुस्व पूतमात्मानं सर्व्वमेतदवाप्स्यसि ।
 दास्यामि ते तदाऽस्त्राणि यदा पूतो भविष्यसि । अपात्रमसमर्थश्च दहन्त्यस्त्राणि भार्गव ।
 इत्युक्तो जामदग्न्यस्तु देवदेवेन शूलीना । प्रत्युवाच महात्मानं शिरसाऽवनतः प्रभुं ।
 यदा जानामि देवेश पीत्रं मामस्त्रधारणे । तदा शूश्रूषवेऽस्त्राणि भवान्मे दातुमर्हति ।
 ॥ दुर्ध्याधन उवाच ॥ ततः स तपसा चैत्र दमेन नियमेन च । पूजोपहारबलिभिर्होममन्त्रपुरस्कृतैः ।
 आराधयितवान् शर्व्वं बहून् वर्षगणांस्तदा । प्रसन्नश्च महादेवो भार्गवस्य महात्मनः ।
 अत्रवीत्तस्य बभ्रुशो गुणान् देव्याः समीपतः । भक्तिमानेष सततं मयि रामो बृढव्रतः ।
 एवं तस्य गुणान् प्रीतो बभ्रुशोऽकथयत् प्रभुः । देवानां पितृणाञ्च समक्षमरिसूदन ।
 एतस्मिन्नेव काले तु दैत्या ह्यासन् महाबलाः । तैस्तदा दर्पमेहाद्यैरबध्यन्त दिवैत्कसः ।
 ततः सन्भूय विबुधास्तान् हन्तुं कृतनिश्चयाः । चक्रुः शत्रुबधे यत्नं न श्रेकुर्जैतुमेव तान् ।
 अभिगम्य ततो देवा महेश्वरमुमापतिं । प्राप्तादयंस्तदा भक्त्या जहि शत्रुगणानिति ।
 प्रतिज्ञाय ततो देवो देवतानां रिपुबधं । रामं भार्गवं प्राह्वय सोऽभ्यभाषत शङ्करः ।
 रिपून् भार्गव देवानां जहि सर्व्वान् समागतान् । लोकाणां हितकामार्थं मत्प्रोत्यर्थं तथैव च ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच व्यम्बकं वरदं प्रभुं ।

१५०५

१५०६

१५०७

१५०८

१५०९

१५१०

॥ राम उवाच ॥ का शक्तिर्धम देवेभ्यः शक्ततास्त्वस्य संयुगे । निहन्तुं दानवान् सर्वान् कृतास्त्वान् युद्धदर्शदानम् ।
॥ महेश्वर उवाच ॥ गच्छ त्वं मदनुज्ञातो निहनिष्यसि शाचवान् । विजित्य च रिपून् सर्वान् गुणान् प्राप्स्यसि पुष्कलान् ।

एतत् श्रुत्वा तु वचनं प्रतिगृह्य च सर्वत्रः । रामः कृतस्त्वस्य यतः प्रथमो दानवान् प्रति ।

अन्नवीह्वेषत्रूस्तान् मददुर्षवस्तान्निताम् । मम युद्धं प्रयच्छध्वं देत्या युद्धमदोत्कटाः ।

प्रेषितो देवदेवेन वो विजेतुं महासुराः । इत्युक्त्वा भार्गवेनाथ देत्या युद्धं प्रचक्रमुः ।

१८५

स तान्निहत्य समरे देत्यान् भार्गवमन्दनः । वज्राग्निसमस्यैर्धः प्रहारैरेव भार्गवः ।

स दानवैः क्षततनुर्जामदन्थो द्विजोत्तमः । संपृष्टः स्थाणुना मद्यो निर्भ्रणः समजायत ।

प्रीतस्य भगवान् देवः कर्भणो तेन तस्य वै । वरान् प्रादाद्भ्रजविधान् भार्गवाथ महात्मने ।

उक्तस्य देवदेवेन प्रीतिरुत्तमेन शूलनिना । निपातात्तत्र शस्त्राणां शरीरे थाऽभवद्गुजा ।

तथा ते मानुषं कर्म्म व्यपोढं भृगुमन्दन । गृहाणास्त्राणि दिव्यानि मत्सकाशाद्यथेषितं ।

१८६

॥ दुर्योधन उवाच ॥ ततोऽस्त्राणि समस्तानि वरंश्च मनोऽप्यितान् । लब्ध्वा ब्रह्मविधात्पामः प्रणम्य शिरसा भवं ।

अनुज्ञां प्राप्य देवेशांस्त्राणाम् स महातपाः । एवमेतत् पुरावृत्तं तदा कथितवानृषिः ।

भार्गवोऽपि ददौ दिव्यं धनुर्ध्वं महात्मने । कर्णाय पुरुषव्याघ्र सुप्रीतेनात्मरात्मना ।

वृजिनं हि भवेत् किञ्चिद्यदि कर्णस्य पार्थिव । नास्मै श्चास्त्राणि दिव्यानि प्रादास्यद्भृगुमन्दनः ।

१८७

न पि सूतकुले जातं कर्णं मन्ये कथञ्चन । देवपुत्रमहं मन्ये कस्त्रियाणां कुलोद्भवं ।

विशिष्टं महतो गोत्रादिति मे नैष्टिकी मतिः । सर्वथा न ह्ययं शक्य कर्णः सूतकुलोद्भवः ।

सकुण्डलं सकवचं दीर्घबाहुं महारथं । कथमादित्यमदृशं मृगी व्याघ्रं जनिष्यति ।

यथा ह्यस्य भुजौ पीनौ नागराजकरोपभौ । वक्रः पश्य विशालश्च सर्वशत्रुनिवरुणं ।

न त्वेषः प्राहृतः कश्चित् कर्णो वैकर्त्तनो वृषः । महात्मा श्लेष राजेन्द्र रामशिश्यः प्रतापवान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि त्रिपुरवधोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एवं स भगवान् देवः सर्वलोकपितामहः । मारुथ्यमकरोत्तत्र ब्रह्मा रुद्रोऽभवद्भ्रूयो ।

१८९

रथिनोऽभ्यधिको वीरः कर्णव्यो रथसारथिः । तस्मात्सं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि ।

यथा देवगणैस्तत्र वृते यज्ञात् पितामहः । तथाऽस्मभिर्भवान् यत्रात् कर्णादभ्यधिको वृतः ।

यथा देवैर्धर्मदाराज ईश्वरादधिको वृतः । तथाभवानपि क्षिप्रं रुद्रस्यैव पितामहः ।

नियच्छ तुरगान् युद्धे राधियस्य महायुते ।

॥ शन्य उवाच ॥ मयाऽप्येतन्नरश्रेष्ठ ब्रह्मशो नरमिहयोः । कथ्यमानं श्रुतं दिव्यमाख्यातमतिमानुषं ।

१९०

यथा च चक्रे मारुथ्यं भवस्य प्रपितामहः । यथाऽसुराश्च निहता इषुषैकेन भारत ।

हृष्यास्य चापि विदितं सर्वमेतत् पुरा ह्यभूत् । यथा पितामहो जज्ञे भगवान् मारुथिसदा ।

अनागतमतिक्रान्तं वेद हृष्योऽपि तत्पतः । एतदर्थं विदित्वाऽपि मारुथ्यमपजग्मिवात्न ।

स्वयम्भूरिव रुद्रस्य कृष्णः पार्थस्य भारत । यदि हन्याच्च कौन्तेयं सूतपुत्रः कथञ्चन ।
 दृष्ट्वा पार्थं हि निहतं स्वयं योत्स्यति केशवः । शङ्खचक्रगदापाणिर्धत्स्यते तव वाहिनीं । १६२
 न चापि तस्य क्रुद्धस्य वार्ष्णेयस्य महात्मनः । स्थास्यते प्रत्यनीकेषु कश्चिदत्र मृपस्तव ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तं तथाभाषमाणस्तु मद्रराजमरिन्दमः । प्रत्युवाच महाबाहुरदीनात्मा सुतस्तव ।
 माऽवमंस्या महाबाहो कर्णं वैकर्त्तनं रणे । सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं सर्वशस्त्रास्त्रपारंगं ।
 यस्य ज्यातलनिर्घोषं श्रुत्वा भयकरं भवत् । पाण्डुवेयानि सैन्यानि विद्रवन्ति दिशो दश ।
 प्रत्यक्तन् महाबाहो यथा रात्रौ घटोत्कचः । मायाशतानि कुर्वाणो हतो मायापुरस्कृतः । १६२५
 न चातिष्ठत बीभत्सुः प्रत्यनीके कथञ्चन । एतांश्च दिवमान् सर्वान् भयेन मेहता वृतः ।
 भीममेतस्य बलवान् धनुष्कोव्याऽभिधेदितः । उक्तञ्च संशया राजन् मूढ औदारिको यथा ।
 माद्रोपुत्रौ तथा भूराग्रे येन जिह्वा महारणे । कमर्थयं पुरस्कृत्य न हतौ युधि मारिष ।
 येन दृष्णप्रवीरस्तु मात्यकिः सात्वताम्बरः । निर्जित्य समरे वीरो विरथस्य बन्नात् हतः ।
 सृञ्जयाश्चेतरं सर्वं दृष्ट्युन्नपुरोगमाः । अमलन्निर्जिताः संख्ये स्यमानेन संयुगे । १६३०
 तं कथं पाण्डवा युद्धे विजेष्यन्ति महारथं । यो हन्यात् समरे क्रुद्धो वज्रहस्तं पुरन्दरं ।
 त्वञ्च सर्वशस्त्रविदीरः सर्वविद्यास्त्रपारंगः । बाहुवीर्येण तन्तुन्यः पृथिव्यां नास्ति कश्चन ।
 त्वं शन्यभृतः शत्रूणांमविषन्नः पराक्रमे । ततस्त्वंमुच्यसे राजन् शन्य इत्यरिस्तदन ।
 तव बाहुबलं प्राप्य न शक्नुः सर्वसात्वताः । तव बाहुबलाद्राजन् किन्तु कृष्णो बलाधिकः ।
 यथा हि कृष्णेन बलं धात्यं वै फाल्गुने हते । तथा कर्णात्ययीभावे त्वथा धार्थ्यं महद्बलं । १६३५
 किमर्थं समरे सैन्यं वासुदेवा न्यवारयेत् । किमर्थञ्च भवान् सैन्यं न हनिष्यति मारिष ।
 त्वक्तते पदवीं गन्तुमिच्छेयं युधि मारिष । सोदराणाञ्च वीराणां सर्वेषाञ्च महीवितां ।
 ॥ शन्य उवाच ॥ यन्मां ब्रवीषि गान्धारे अग्रे सैन्यस्य मानद । विशिष्टं देवकीपुत्रात् प्रीतिमानस्य हं त्वयि ।
 एष शरथ्यमातिष्ठे राधेयस्य यशस्विनः । युध्यतः पाण्डवाद्येण यथा त्वं वीर मन्यसे ।
 समयस्य हि मे वीर कश्चिद्वैकर्त्तनं प्रति । उत्सृजेयं यथाश्रद्धमहं वाचोऽस्य सन्निधौ । १६४०
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तथेति राजन् पुत्रस्ते सह कर्णेन मारिष । अत्रवीरमद्रराजानं सर्वलक्षस्य सन्निधौ ।
 सारथ्यस्याभ्युपगमाच्छल्येनाश्वासितस्तदा । दुर्ध्याधनस्तदा हृष्टः कर्णं तमभिसखजे ।
 अत्रवीर पुनः कर्णं स्तूयमानः सुतस्तव । जहि पार्थान् रणे सर्वान् महेन्द्रो दानवानिव ।
 स शल्येनाभ्युपगते हयानां सन्निधौ चक्रे । कर्णां हृष्टमना भूयो दुर्ध्याधनमभाषत ।
 नार्तिहृष्टमना ह्येष मद्रराजोऽभिभाषते । राजन्मधुरया वाचा पुनरेनं ब्रवीहि वै । १६४५
 ततो राजा महाप्रज्ञः सर्वसात्वतकुशलो बली । दुर्ध्याधनोऽत्रवीच्छल्यं मद्रराजं महीपतिं ।
 पूरयन्निव घोषेण मेघगभीरया गिरा । शन्य कर्णोऽर्जुनेनाद्य योद्धव्यमिति मन्यते ।

तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र नियच्छ तुरगान् युधि । कर्णेण ह्येतान् सर्वान् पालयुं हन्तुमिच्छति ।
तस्याभीषुयहे राजन् प्रसादे त्वां पुनः पुनः । पार्थस्य सचिवः कृष्णो यथाऽभीषुयहे वरः ।
तथा त्वमपि राधेयं सर्वतः परिपालय ।

११९

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः शल्यः परिव्रज्य सुतं ते वाक्यमब्रवीत् । दुर्व्याधनममिच्छं प्रीतो मद्राधिपस्तदा ।
॥ शल्य उवाच ॥ एवं चेन्मन्यसे राजन् गान्धारे प्रियदर्शन । तस्मान्ने यत् प्रियं किञ्चित् सर्वं करवाण्यहं ।
यत्रास्मि भरतश्रेष्ठ योग्यः कर्मणि कर्हिचित् । तत्र सर्व्वात्मना युक्तो वक्ष्ये कार्यधुरं तव ।

यत्सु कर्णमहं ब्रूयां हितकामः प्रियाप्रिये । मम तत् चमतां सर्वं भवान् कर्णस्य सर्वशः ।

॥ कर्ण उवाच ॥ ईशानस्य यथा ब्रह्मा यथा पार्थस्य केशवः । तथा नित्यं हिते युक्तो मद्रराज भवस्व नः ।

१२०

॥ शल्य उवाच ॥ आत्मनिन्दात्मपूजा च परनिन्दा परस्तवः । अनाचरितमार्थाणां वृत्तमेतच्चतुर्विधं ।

यत्सु विदन् प्रवक्ष्यामि प्रत्ययार्थमहन्तव । आत्मनस्तव संयुक्तं तन्निबोध यथातथं ।

अहं शक्यस्य सारथ्ये योग्या मातलिवत् प्रभो । अप्रमादप्रयोगाच्च ज्ञानविद्याचिकित्सितैः ।

ततः पार्थेन संग्रामे युध्यमानस्य तेऽनघ । वाहयिष्यामि तुरगान् विश्वरो भव सूतज ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शल्यसारथ्यस्त्रीकारे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ दुर्व्याधन उवाच ॥ अयन्ते कर्णं सारथ्यं मद्रराजः करिष्यति । कृष्णादभ्यधिको यन्मा देवेशस्त्रेव मातलिः ।

१२१

यथा हरिहयैर्धुक्तं संगृह्णाति स मातलिः । शल्यस्तथा तवाद्याथं संयन्ता रथवाजिनां ।

योधे त्वयि रथश्चे च मद्रराजे च सारथी । रथश्रेष्ठो ध्रुवं संख्ये पार्थानभिभविष्यति ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्व्याधनो भूयो मद्रराजं तरस्त्रिनं । उवाच राजन् संग्रामेऽभ्युषिते प धुपथिते ।

कर्णस्य यच्छ संग्रामे मद्रराज हयोत्तमान् । त्वयाऽभिगुप्ता राधेयो विजिष्यति धनञ्जयं ।

इत्युक्तो रथमाध्याय तथेति प्राह भारत । शल्येऽभ्युपगते कर्णः सारथ्यं सुमनाऽब्रवीत् ।

१२२

त्वं सूतस्यन्दनं मद्गं कल्पयेत्यसकृत्वरन् । ततो जैत्रं रथवरं गन्धर्वनगरापमं ।

विधिवत् कल्पितं भद्रं जयत्युक्ता न्यवेदयत् । तं रथं रथिनां श्रेष्ठः कर्णाऽभ्यर्क्ष्य यथाविधि ।

सम्पादितं ब्रह्मविदा पूर्यमेव पुरोधसा । कृत्वा प्रदक्षिणं यत्नादपस्थाय च भास्करं ।

समीपस्थं मद्रराज मारोह त्वमयाब्रवीत् । ततः कर्णस्य दुर्द्धुपं स्यन्दनप्रवरं महत् ।

आरुरोह महातेजाः शल्यः सिंह इवाचलं । ततः शल्याश्रितं वृष्ट्वा कर्णः स रथमुत्तमं ।

१२३

अध्वतिष्ठयथाऽभ्रोदं विद्युत्समं दिवाकरः । तावेकरथमारुढावाहित्याग्निमर्मत्क्षेत्रे ।

अभ्रजितां यथा मेघं सुर्याग्नौ सहितौ दिवि । संस्तयमानौ तौ वीरौ तदास्तां युतिमन्तमौ ।

अत्विक्मदस्यैरिन्द्राग्नी स्तयमानाविवाध्वरे । स शल्यसंगृहीतासि रथे कर्णः स्थितो वभौ ।

धनुर्विस्फारयन् घोरां परिवेधिव भास्करः । आस्थितः स रथश्रेष्ठ कर्णः शरगभस्तिमान् ।

प्रभौ पुरुषव्यङ्गो मन्दरस्य इवाऽऽमान् । तं रथस्य महाबाहुं युद्धायामिततेजसं ।

१२४

दुर्व्याधनस्तु राधेयमिदं वचनमब्रवीत् । अकृतं द्रेणभोग्नाभ्यां दुष्करं कर्म संयुगे ।

कुरुव्याधिरथे वीर म्रियतां सर्वधन्विनां । मनोर्गतं मम आसीद्भीष्मद्रोणे महारथौ ।
 अर्जुनं भीमसेनञ्च निहन्तारविति भ्रुवं । ताभ्यां यदकृतं वीर वीरकर्म्म महानृधे ।
 तत् कर्म्म कुरु राधेय वज्रपाणिर्गिवापरः । गृह्णाण धर्म्मराजं वा जहि वा त्वं धनञ्जयं ।
 भीमसेनञ्च राधेय माद्रीपुत्रौ यमावपि । जयस्य तेऽस्तु भद्रन्ते प्रयाहि भरतर्षभ ।
 पाण्डुपुत्रस्य भैरव्यानि कुरु सव्याणि भस्मसात् । ततस्त्वर्थसहस्राणि भेरीणामयुतानि च ।
 वाद्यमानान्यगेचन्त मेघशब्दा यथा दिवि । प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं रथस्थो रथमन्तमः ।
 अभ्यभाषत राधेयः शल्यं युद्धविशारदं । सोदयान्महाबाहो यावद्भूमि धनञ्जयं ।
 भीमसेनं यमौ चोभौ राजानञ्च युधिष्ठिरं । अथ पश्यतु मे शल्य बाहुवीर्यं धनञ्जयः ।
 अस्यतः कङ्कपत्राणां सहस्राणि शतानि च । अथ लेप्याम्यहं शल्य शरान् परमतेजनान् ।
 पाण्डवानां विनाशाय दुर्योधनजयाय च ।

११८०

११८५

॥ शल्य उवाच ॥ सूतपुत्र कथं नु त्वं पाण्डवानवमन्यसे । सर्व्वास्तज्ञान् महेष्वासाम् सर्व्वानेव महाबलान् ।
 अनिर्वर्त्तिनो महाभागानजयाम् मत्यविक्रमान् । अपि सञ्जनयेयुर्यं भयं साक्षाच्छतक्रतोः ।
 यदा श्रेयसि निर्धेषं विस्फूर्जितमिवाग्नेः । राधेय गाण्डिवस्याजौ तदा नैवं वदित्यसि ।
 यदा द्रुप्यसि भीमेन कुञ्जरानोकमाहवे । विशोऽदन्तं निहतं तदा नैवं वदित्यसि ।
 यदा द्रुप्यसि संग्रामे धर्म्मपुत्रं यमौ तथा । गितैः पृथक्कैः कुर्वाणमभ्रच्छायामिवाम्बरे ।
 अस्यतः क्षिण्वतस्वारोन् लघुहस्ताम् दुरामदाम् । पार्थिवानपि चान्यास्त्वं तदा नैवं वदित्यसि ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ अमादृत्य तु तद्वाक्यं मद्रराजेन भाषितं । याहीत्येवाब्रवीद्वाक्यं मद्रराजं तरस्त्रिनं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि कर्णशल्यमंवादे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

११९०

॥ मञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा कर्णे महेष्वासं युयुत्सुं समवस्थितं । चुक्रुशुः कुरवः सर्व्वे वृष्टरूपाः समन्ततः ।
 ततो दन्दुभिर्निर्धेषैर्भेरीणां निनदेन च । वाणशब्देस्य विविधैर्गर्ज्जितैश्च तरस्त्रिनां ।
 निर्य्युत्सावका युद्धे मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । प्रयाते तु ततः कर्णे योधेषु मुदितेषु च ।
 चक्षाल पृथिवी राजन् ररास च सुविस्तर । निःसरन्तो व्यदृश्यन्त सूर्यात् सप्त महायथाः ।
 उल्कापाताश्च सञ्जग्मुर्दिशां दाहास्तथैव च । शुष्काशन्यश्च सम्येतुर्व्ववर्वाताश्च भैरवाः ।
 मृगपक्षिगणाश्चैव पृथनां बभ्रुशस्तव । अपसव्यं तदा चक्रुर्व्वेदयन्तो महाभयं ।
 प्रस्थितस्य च कर्णस्य निपेतुस्तुरगा भुवि । अस्त्रिवर्धञ्च पतितमन्तरीकाङ्गयानकं ।
 जम्बुस्यैव शस्त्राणि ध्वजाश्चैव चकम्पिरे । अश्रूणि च व्यमुञ्चन्त वाहनानि विशास्यते ।
 एतं चान्ये च बहव उत्पातास्तत्र दारुणाः । समुत्पेतुर्भिनाशाद्य कौरवाणां सुदारुणाः ।
 न च तान् गणयामासुः सर्व्वे दैवेन मोहिताः । प्रस्थितं सूतपुत्रञ्च जयेत्यूर्ध्वराधिपाः ।
 निर्जितान् पाण्डवांश्चैव मेनिरे तत्र कौरवाः ।

११९५

११९०

ततो रयस्यः परवीरहन्ता भीष्मद्रोणावतिवीर्य्यौ समीक्ष्य । समुज्ज्वलद्गास्करपावकाभो वैकर्त्तनोऽसौ रथकुञ्जरो नृप । ११९५

म शन्यमाभाय जगाद् वाक्यं पार्थस्य कर्मः तिष्ठथं विचिन्थ । मःनेन दर्पेण विदह्यमानः कोधेन दीप्यन्निव निम्बस्य ।
 नाहं महेन्द्रादपि वज्रपाणेः कुङ्कुमिभेम्याद्युधवाययस्यः । वृष्ट्वा हि भीष्मप्रमुखान् शयानानतीव मां क्षम्यिरता जहाति ।
 महेन्द्रविष्णुप्रतिमावनिन्दितौ रथान्धनागप्रवरप्रमाथिनौ । अबध्यकन्यौ निहतौ यदा परैस्ततो न मेऽप्यस्ति रणेऽद्य माध्वनं । १०९
 ममीत्य मंखेऽतिबलाश्रगाधिपान् ससूतमातङ्गरथान् परैर्हतान् । कथं न सर्वानहितावणेऽबधीन्महास्त्रविद्राक्ष्णपुङ्गवो गुरुः ।
 म संस्मरन् द्रोणमहं महाहवे ब्रवीमि सत्यं कुरवो निबोधत । न वो मदन्यः प्रमहेद्रणेऽर्जुनं समागते मृत्युमिवोपरूपिणं ।
 शिला प्रमादस्य बलं धृतिश्च द्रोणे महास्त्राणि च सन्नतिश्च । म चेद्गाम्भृत्युवशं महात्मा सर्वानन्यानातुरानद्य मन्ये ।
 नेह ध्रुवं किञ्चिदपि प्रचिन्तयन् विशां लोके कर्मणे देवयोगात् । सूत्रादये को हि विमुक्तसंशयो भावं कुर्षीताद्य गुरौ नि
 पातिते ।

न नूनमस्त्राणि बलं पराक्रमः क्रिया सनीतं परमायुधानि वा । अलं मनुष्यस्य सुखाय वर्णितं तथा हि युद्धे निहतः परै
 गुरुः । ११०

ज्जताशनादित्यममानतेजसं पराक्रमे विष्णुपुरन्दरोपमं । नये वृहस्पत्युन्नतोः मदा ममं न चैनमस्त्रं तदुपास्त दुःमहं ।
 सम्प्राकुष्टे रुदिते स्त्रीकुमारे पराभूते पौरुषे धार्तराष्ट्रे । मया कृत्यमिति जानामि शन्य प्रयाहि तस्माद्द्विषतामनीकं ।
 यत्र राजा पाण्डवः सत्यमन्धो व्यर्वास्थितौ भीममेकार्जुनौ च । वासुदेवः सात्यकिः सञ्जयास्य यमौ च कस्तान् विपश्चेन्मदन्यः ।
 तस्मात् क्षिप्रं मद्रपते प्रयाहि रणे पाञ्चालान् पाण्डवान् सञ्जयांस्य । तान् वा हनिष्यामि समेत्य मंखे यास्यामि वा द्रोणप
 या यमाय ।

न त्वेवाहं न गमिष्यामि मध्ये तेषां शूराणामिति मां शन्य विद्धि । मित्रद्रोहे सर्वणीये न मेऽयं त्यक्त्वा प्राणाननुयास्यामि
 द्रोणं । १११

प्राज्ञस्य मूढस्य च जीवितान्मो नाति प्रमेतोऽन्तकमत्कृतस्य । अतो विद्वन्भियास्यामि पार्थान् दिष्टं न शक्यं व्यतिवर्त्तितुं वै ।
 कल्याणवृत्तः मततं हि राजा वैचित्रवीर्यस्य सुतो ममामीत् । तस्यार्थमिन्द्रार्थमहं त्यजामि प्रियान् भोगान् दुस्यजं जीवितञ्च ।
 वैद्यान्नचर्ष्येणमकृजनालं हेमत्रिकोशं रजतत्रिवेणुं । रथप्रबर्हं तुरगप्रबर्हं धुकं प्रादान्मन्मिमं हि रामः ।

धनूंषि चित्राणि निरीक्ष्य शन्य ध्वजान् गदाः सायकान्शौर्यकृपान् । अमिच्च दीपं परमायुधञ्च शङ्खञ्च शूभ्रं स्वगवन्तमुयं
 पताकिनं वज्रनिपातनिःस्वनं मिताश्रयुक्तं शूभ्रतूणोभितं । इमं ममास्याय रथं रथर्षभे रणे हनिष्याम्यहमर्जुनं बन्नात् । ११२
 तञ्चेन्मृत्युः सर्व्वे रणेऽभिरुते मदा प्रमत्तः समरे पाण्डुपुत्रं । तं वा हनिष्यामि रणे समेत्य यास्यामि वा भीष्ममुखो यमाय ।
 यमवरुणतुर्वेगवामवा वा यद्वि युगपन् सगणा महाहवे । जुगुपिषव इहाद्य पाण्डवं किं बभ्रुना मह तैर्जयामि तं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति रणरभसस्य कृत्यतस्तदुपनिब्रम्य वचः स मद्रराट् । अवहमदवमन्य वीर्यवान् प्रतिविविधे च जगाद्
 चोत्तरं ।

॥ शन्य उवाच ॥ विरम विरम कर्ण कृत्यनादतिरभेभोऽप्यतिवाचमुक्त्वान् । क्व च हि नरवगे धनञ्जयः क्व पुनरहो पुरुषा
 धमो भवान् ।

यदुसदनमुपेन्द्रपालितं त्रिदिवमिवामरराजरहितं । प्रसभमतिविलोच्य को हरेत् पुरुषवरावरजामृतंऽर्जुनान् । ११३
 त्रिभुवनविभुमीश्वरेश्वरं क्व इह पुमान् भवमाकण्ठद्युधि । मृगवयकलहे चतेऽर्जुनात् सुरपतिवीर्यसमप्रभावतः ।

असुरसुरमहोरगाश्वरान् गुरुपिशाचमयक्षराक्षसान् । इषुभिरजयदग्निगौरवान् स्वभिलषितञ्च हविर्ददौ जयः ।
 स्मरसि ननु यदा परैर्दतः स च धृतराष्ट्रमुतोऽपि मोक्षितः । दिनकरसदृशैः शरोन्मैर्युधा कुरुषु बहून् विनिहत्य तानरोन् ।
 प्रथममपि पलायिते त्वयि प्रियकलहा धृतराष्ट्रसूनुवः । स्मरसि ननु यदा प्रमोक्षिताः स्वचरगणानवजित्य पाण्डवैः ।
 समुदितबलवाहनाः पुनः पुरुषवरेण जिताः स्व गोपहे । सगुर्गुरुसुताः सभीष्मकाः किमुत जितः स तदा त्वयाऽर्जुनः । १०५५
 इदमपरमुपस्थितं पुनस्तव निधनाय मुयुद्धमद्य वै । यदि न रिपुभयात् पलायसे समरगतोऽद्य हतोऽसि सूतज ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इति बह्वपक्षं प्रभाषति प्रमलसि मद्रपतौ रिपुस्तवं । मृशमभिरुषितः परम्पः कुरुष्वतनापतिराह मद्रपं ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ भवतु भवतु किं विकृत्यसे ननु मम तस्य हि युद्धमुद्यतं । यदि स जयति मामिहाहवे तत इदमस्तु सुक
 त्तित तव ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमस्त्विति मद्रेश उक्त्वा भोत्तरमुक्त्वाः । यानि शन्येति चायेनं कर्णः प्राह युयुसथा ।
 स रथः प्रथयौ शत्रून् श्रेताथः शन्यमारथिः । निघ्नस्त्रिभान् समरे तमो ज्ञन् सविता यथा । १०५६
 मतः प्रायात् प्रीतिमान् वै रथेन वैयघ्रेण श्रेतयुजाऽद्य कर्णः । स चालोक्य ध्वजिनो पाण्डवानां धनञ्जयं त्वरया पर्यपृच्छत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्लोकप्रवादे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रयागे च ततः कर्णो हर्षयन् वाहिनीं तव । एकैकं समरे दृष्ट्वा पाण्डवान् पर्यपृच्छत् ।
 यो ममाद्य महात्मानं दर्शयेच्छेतवाहनं । तस्मै दद्यामभिप्रेतधनं यन्मनभेच्छति ।
 न चेत्तदभिमन्येत तस्मै दद्यामहं पुनः । शकटं रत्नसंपूर्णं यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । १०५७
 न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । शतं दद्यां गवां तस्मै नैत्यकं कांश्यदोहनं ।
 शतं यामश्वान्शैव दद्यामर्जुनदर्शने । तथा तस्मै पुनर्दद्यां श्वेतमश्वतरीरथं ।
 युक्तमञ्जनकेशीभिर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं तस्मै पुनर्दद्यां मौर्वर्षं हस्तिषड्भवं । तथाऽप्यस्मै पुनर्दद्यां स्त्रीणां शतमलङ्कृतं ।
 श्यामानां निष्ककण्ठीनां गीतवाद्यविपश्चितां । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् । १०५८
 तस्मै दद्यां शतं नागान् शतं यामान् शतं रथान् । सुवर्णस्य च मुख्यस्य हयाव्याणां शतं शतान् ।
 च्छद्या गुणैः सुदन्तैश्च धूर्यवाहान् सुशिक्षितान् । तथा सुवर्णशृङ्गानां गोधेनूनां चतुःशतं ।
 दद्यां तस्मै सुवत्सानां यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यदस्मै वरं दद्यां श्रेतान् पञ्चशतान् हयान् । हेमभाण्डपरिच्छिन्नान् सुसृष्टमणिभूषणान् ।
 सुदन्तानपि चैवाहं दद्यामष्टादशपगान् । रथस्य सुभ्रं मौर्वर्षं दद्यान्तस्मै खलङ्कृतं । १०५९
 युक्तं परमकाम्बेजैर्यो मे ब्रूयाद्धनञ्जयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यदस्मै वरं दद्यां कुञ्जराणां शतानि षट् । काञ्चनैर्विधैर्भाण्डैराञ्चान् हेममालिनः ।
 उत्पन्नानपगान्तेषु विनीतान् हस्तिशिककैः । न चेत्तदभिमन्येत पुरुषोऽर्जुनदर्शिवान्
 अन्यं तस्मै वरं दद्यां वैश्ययामांसुतुर्हृश । सुस्फोतान् धनसंयुक्तान् प्रत्यामन्ववमोदकान् ।
 अकुतोभयान् सुसम्पन्नावाजभोज्यांसुतुर्हृश । दासीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतमथा । १०६०

प्रत्यपवयमां दद्यां यो मे ब्रूयाद्भुवनक्षयं । न चेत्तदभिमन्येत पुरवोऽर्जुनदर्शिवान् ।
 अन्यं तस्मै वरं दद्यां यमैषो कामयेत् स्वयं । पुत्रदारान् विहारान् च यदन्त्यदिनमस्ति मे ।
 तच्च तस्मै पुनर्दद्यां यद्यच्च मनसि ऋति । हत्वा च बहिनौ कृणौ तयोर्विभक्तानि मर्ष्यतः ।
 तस्मै दद्यामहं यो मे प्रब्रूयात्केणवार्जुना । एता वाचः सुवज्रतः कर्ण उचारयन् युधि ।
 दधौ सागरसम्भूतं सुखरं शङ्खमुत्तमं । ता वाचः सूतपुत्रस्य तथा युक्ता निवृत्तस्य तु ।
 दुर्व्योधनो महाराज संहृष्टः सानुगोऽभवत् । ततो दन्तुभिर्निर्घोषो मृदङ्गानाञ्च मर्ष्यतः ।
 सिंहादः सवादिचः कञ्जराणाञ्च निःस्वनः । प्रादुर्गभीतदा राजन् त्वस्मैत्ये पुनर्वर्षभ ।
 योधानां सम्प्रहृष्टाणां तथा समभवत् स्वनः । तथा प्रहृष्टे भैत्ये तु भवमानं महारथं ।
 विकृत्यमानञ्च तदा राधेयमरिकर्षणं । मद्रराजः प्रहृष्टेदं वचनं प्रत्यभाषत ।

१००५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णावलेपे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

१००६

॥ शब्द उवाच ॥ मां सूतपुत्र दामेन धौवर्णं हस्तिवज्रवं । प्रयच्छ पुत्रवायाद्य द्रक्ष्यसि त्वं धनक्षयं ।

बाल्यादिह त्वं त्यजसि वसु वैश्ववणो यथा । अयमेवैव राधेय द्रष्टव्यस्य धनक्षयं ।

परासृजसि यद्विभक्तं किञ्चित्त्वं वज्र मूढवत् । अपातदाने ये दोषालम्बोहास्रावबुध्यसे ।

यत्त्वं प्रेरयसे विभक्तं वज्र तेन खलु त्वया । शब्दं वज्रविधैर्यज्ञैर्यष्टं सूत यजस्व तैः ।

यच्च प्रार्थयसे हन्तुं कृणौ मोहादृथैव तत् । न हि शूद्रमुम सार्धैर्दं क्रोधा सिंही निपातितौ ।

१००७

अप्रार्थितं प्रार्थयसे सुहृदो न हि मन्ति ते । ये त्वां निवारयन्त्याशु प्रपतन्तं क्रताग्ने ।

कार्थ्याकार्थं न जानीषे कालपकोऽस्यमंश्रयं । वज्रवद्भुमकर्णियं को हि ब्रूयाज्जिजीविषुः ।

समुद्रतरणं दोर्भ्यो कण्ठे वज्रा यथा शिलां । गिर्ययादा निपतन्तं तादृक् तव चिकीर्षितं ।

सहितः मर्ष्योपैस्त्वं ब्यूढानीकैः सुरक्षितः । धनञ्जयेन युध्यस्व श्रेयश्चेत् प्राप्तुमिच्छसि ।

हितार्थं धार्तराष्ट्रस्य ब्रवीमि त्वां न हिंसया । अद्भुत्सैवं मया प्रोक्तं यदि तेऽस्मि जिजीविषा ।

१००८

॥ कर्ण उवाच ॥ स्वबाहुवीर्यमाश्रित्य प्रार्थयाम्यर्जुनं रणे । त्वन्तु मिवमुखः शत्रुभी भीषयितुमिच्छसि ।

न मामस्मादभिप्रायात् कश्चिदद्य निवर्त्तयेत् । अपोन्नेा वञ्चमुद्यम्य किम् मर्त्यः कथयन् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ इति कर्णस्य वाक्यान्ते शब्दः प्राक्षेप्तं वचः । कुकोपयिषुरत्यर्थं कर्णं मद्रेश्वरः पुनः ।

यदा वै त्वां फाल्गुनवेगयुक्ता व्याघोदिता हस्तावता विहृष्टाः । अश्वेतारः कङ्कपत्राः शितायाम्भदा तस्य यर्जुनस्यानुयोगात् ।

यदा दिव्यं धनुरादाय पार्थः प्रतापयन् पतनां मव्यमाचो । त्वां मर्दयिष्यन्निशितैः प्रवत्कैःभदा पश्चान्तप्यमे सृतपुत्र । १००९

बालसङ्घं मातुरङ्गे शयानो यथा कश्चित् प्रार्थयतेऽपहन्तुं । तदग्नौहात् द्योतमानं रथस्यं न प्रार्थयत्यर्जुनं जेतुमद्य ।

त्रिप्रूलमाश्रित्य सुतीक्ष्णधारं मर्ष्याणि गात्राणि निघर्षसि त्वं । सुतीक्ष्णधारेपमकर्षणा त्वं शूद्रसुभे योऽर्जुनेनाद्य कर्ण ।

कुडूँ सिंहं केकरिणं दृष्ट्वा बालो मूढः शूद्रमृगस्तरस्त्री । समाङ्गयेत्तददेतन्नवाद्य ममाङ्गान् सूतपुत्रार्जुनस्य ।

मा सूतपुत्राङ्गय राजपुत्रं महावीर्यं केकरिणं यथैव । वने शृगालः पिङ्गितेन दष्टो मा पार्थमायाद्य विनङ्गसि त्वं ।

ईषादन्तं महानागं प्रभिन्नकरटामुखं । शङ्खको क्रयसे युद्धे कर्ष पार्थ धनक्षयं ।

१०१०

विलथं कृष्णसर्पं त्वं बान्यात् कठिन विद्यसि । महाविं पूर्णकैपं यत् पार्थ योद्धुमिच्छसि ।
सिंहं केशरिणं क्रुद्धमतिक्रम्याभिनर्हसे । शृगाल इव मूढस्त्वं नृसिंहं कर्ण पाण्डवं ।
सुपर्णं पतगश्रेष्ठं वैनतेयं तरस्त्रिनं । भोगीवाङ्मयसे पते कर्ण पार्थ धनञ्जय ।

सर्व्वात्मनां निधिं भीमं मूर्त्तिमत्तं जघायुतं । चन्द्रेदये विवर्द्धन्तमभवः सन् तितोर्धमि ।

श्वप्रभं दुन्दुभिगीवं तीक्ष्णशृङ्गप्रहारिणं । वत्स आङ्गयमे युद्धे कर्ण पार्थ धनञ्जय ।

१८०५

महामेघं महाधारं दर्दुरः प्रतिनर्हति । कामतोयप्रदं लोके नरपर्जन्यमर्जुनं ।

यथा च स्वगृहस्यः या व्याघ्रं वनगतं भवेत् । तथा त्वं भवसे कर्ण नरव्याघ्रं धनञ्जय ।

शृगालोऽपि वने कर्ण शशैः परिचृतो वसन् । मन्यते सिंहमात्मानं यावत् सिंहं न पश्यति ।

तथा त्वमपि राधेय सिंहमात्मानमिच्छसि । अपश्यन् शत्रुदमनं नरव्याघ्रं धनञ्जय ।

व्याघ्रं त्वं मन्यमेत्मानं यावत् कृषेण न पश्यसि । समास्थितावेकरथे सूर्याचन्द्रमसाविव ।

१८१०

यावद्गाण्डीवघोषं त्वं न शृणोषि महाहवे । तावदेव त्वया कर्ण शक्यं वक्तुं यथेच्छसि ।

रथशब्दधनुःशब्दैर्नादयन्तं दिशो दश । नर्हन्तमिव शार्दूलं दृष्ट्वा क्रोष्टा भविष्यसि ।

नित्यमेव शृगालस्त्वं नित्यं सिंहो धनञ्जयः । वीरप्रदेषणामूढ तस्मात् क्रोष्टेव लक्ष्यमे ।

यथाशुः स्याद्विडालस्य सा व्याघ्रस्य बलाबले । यथा शृगालः सिंहस्य यथा ब्रह्मककुच्चरौ ।

यथाऽनृतस्य सत्यस्य यथा चापि विषामृते । तथा त्वमपि पार्थय प्रख्यातावात्मकर्माभिः ।

१८१५

इति श्रीमहाभारते कर्णोर्ध्वणि कर्णोर्ध्वनिषु जनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अधिनिप्रस्तु राधेयः शल्येनामिततेजसा । शल्यमाह सुसंक्रुद्धो वःकृशस्यमवधारयन् ।

॥ कर्ण उवाच ॥ गुणान् गुणवतां शल्य गुणवान् वेत्ति नागुणः । त्वन्तु शल्य गुणैर्हीनः किं ज्ञास्यसि गुणागुणं ।

अर्जुनस्य महास्त्राणि क्रोधं वीर्यं धनुः शरान् । अहं शल्याभिजानामि विक्रमञ्च महात्मानः ।

तथा कृष्णस्य माहातंयं श्वप्रभस्य महीचितां । यथाऽहं शल्य जानामि न त्वं जानासि तत्तथा ।

एवमेव त्वनो वीर्यमहं वीर्यञ्च पाण्डवे । जानन्नेवाङ्गथे युद्धे शल्य गाण्डीवधारिणं ।

१८२०

अस्ति चायमिषुः शल्य सुपुङ्गेण रक्तभोजनः । एकतूणीशयः पत्नी सुधौतः समलङ्कृतः ।

शेते चन्दमचूर्णेधु पूजितो बज्रलाः समाः । आरेथो विषवानुयो नराश्वदिपमहाहा ।

घोररूपो महारौद्रस्तनुचास्त्रिविदारणः । निर्भिन्धा येन तुष्टोऽहमपि मेरुं महागिरिं ।

तमहं जातु नास्येयमन्यस्मिन् फाल्गुनापृते । कृष्णादा देवकीपुत्रात् सत्यद्यापि शृणुष्व मे ।

तेनारुमिषुणा शल्य वामदेवधनञ्जयौ । योस्ये परमसंक्रुद्धस्तत्कर्म सदृशं मम ।

१८२५

संघ्वंषां वृष्णिवीराणां कृष्णे लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता । सर्वेषां पापङ्गपुत्राणां जयः पार्थे प्रतिष्ठितः ।

उभयम्बु समासाद्य क्रो निवर्त्तितुमर्हति । तावैतौ पुरुषव्याघ्रौ ममेतौ स्यन्दने स्थितौ ।

मामेकमभिर्भयातौ मजातं पश्य शल्य मे । पितृश्वशामातुलजौ भ्रातरावपराजितौ ।

मणो सूच इव प्रेतौ द्रष्टासि निहतौ मया । अर्जुने गाण्डिवं कृष्णे चक्रं तार्क्ष्यकपिभ्रजौ ।

भीरूणां चासजननं शश्व हर्षकरं मम । तन्नु दुष्प्रकृतिर्भूढो महादुःखैश्वकोविदः ।
 भयावदीर्णः संभासादवङ्गं बज्र भाषमे । संभौषि तौ नु केनापि हेतुना त्वं कुदेवज ।
 तौ हत्वा समरे हन्ता त्वामद्य महबान्धव । पापदेवज दुर्बुद्धे सुद्रः क्षत्रियपांसन ।
 सुहृद्भूत्वा रिपुः किं मां कृष्णाभ्यां भीषयिष्यसि । तौ वा मामद्य हन्तारौ हनिष्ये वऽपि तावहं ।
 नाह विभेमि कृष्णाभ्यां विजानन्नात्मनो बलं । वामुदेवमहत्वं वा फाल्गुनानां ज्ञतानि वा ।
 अहमेको हनिष्यामि जोषमाम्ब्र कुदेवज । स्त्रियो बान्धाश्च वृद्धाश्च प्रायः क्रीडागता जनाः ।
 या गाथाः सम्प्रगायन्ति कुर्वन्तोऽध्वयनं यथा । ता गाथाः शृणु मे शश्व मद्रकेषु दुरात्मसु ।
 ब्राह्मणैः कथिताः पूर्वैः यथावद्राजमन्त्रिभौ । मुत्वा सैकमना मूढ क्षम वा ब्रूहि सेऽक्षरं ।
 मित्तुष्पुष्पद्रका नित्यं यो नो देष्टि स मद्रकः । मद्रकं मङ्गलं नानि कृद्रवाञ्छे नराधमे ।
 दुरात्मा मद्रको नित्यं नित्यमानृतिकोऽनृजः । यावदन्धं हि दौरात्यं मद्रकोऽस्त्विति नः श्रुतं ।
 पिता पुत्रश्च माता च शुश्रूष्यशृङ्गमातुणाः । जामाता दुहिता भ्राता नप्तान्ये ते च बान्धवाः ।
 वयस्याभ्यागतास्थान्ये दासीदामश्च मङ्गलं । पुंभिर्विभिन्ना नार्थ्यश्च ज्ञाताज्ञाताः स्वयेच्छया ।
 येषां गृहेष्वग्निष्टानां मङ्गमस्याग्निना तथा । पीत्वा मीधु मगोमं क्रन्दन्ति च हसन्ति च ।
 गायन्ति चाप्यवङ्गानि प्रवर्त्तन्ते च कामतः । कामप्रत्नापिनोऽन्योन्यं तेषु धर्मः कथन्भवते ।
 मद्रकोऽश्वनिप्रेषु प्रस्थाताशुभकर्षसु । नापि वैरं न भौहाई मद्रकेण ममाचरेत् ।
 मद्रके मङ्गलं नानि मद्रको हि मदा मलः । मद्रकेषु च संश्लष्टं शौचं गान्धारकेषु च ।
 राजयाजकयाञ्छे च नष्टं दत्तं हविर्भवेत् । शृद्रभंस्कारको विप्रो यथा याति पराभवं ।
 यथा ब्रह्मविधो नित्यं गच्छन्तीह पराभवं । तथैव मङ्गलं हत्वा नरः पतति मद्रकैः ।
 मद्रके मङ्गलं नानि हतं वृश्चिक ते त्रिषं । अथर्धजेन मन्त्रेण यथा शान्तिः कृता मया ।
 इति वृश्चिकदष्टस्य त्रिषवैगहतस्य च । कुर्वन्ति भेषजं प्राजाः मत्वं तथापि दृश्यते ।
 एवं विदन् जीवमाम्ब्र शृणु चाचोत्तरं वचः । वार्सास्युत्सृज्य नृत्यन्ति स्त्रियो या मद्यमेहिताः ।
 मैथुनेऽभ्यतास्यापि यथाकामवराश्च ताः । तासां पुत्रः कथं धर्मं मद्रकोः वक्तुमर्हति ।
 यास्तिष्ठन्त्यः प्रेमहन्ति यथैवोद्भवेरकाः । तासां विभ्रष्टधर्माणां निर्लज्जानां ततस्ततः ।
 त्वं पुत्रस्तादृशानां हि धर्मं वक्तुमिहेच्छसि । सुवीरकं थाप्यमाना माद्रिका कर्षीतं सिद्धिषु ।
 अदातुकामा वचनमिदं वदति दारुणं । मा मां सुवीरकं कथिद्याचतां दयितं मम ।
 पुत्रं दद्यां पतिं दद्यां न तु दद्यां सुवीरकं । गौर्या वृहत्या निर्झिकु माद्रिकाः कम्बलावृताः ।
 घस्मरा नष्टश्रीचाश्च प्राय इत्थनशृङ्गुम । एवमादि मयाऽन्यैर्धा ब्रह्मं वक्तुं भवेद्दृज ।
 आकेशापनखायाश्च वक्रशेषु कुक्कर्मसु । मद्रकाः सिन्धुषीवीरा धर्मं विद्युः कथन्तिवह ।
 पापदेवोद्भवा क्षेष्ठा धर्माणामविचलकाः । एष मुख्यतमो धर्मः क्षत्रियस्तेति नः श्रुतं ।
 यदाजौ निहतः जेते सङ्घिः समभिपूजितः । आयुधानां साम्प्रत्ये यन्मुष्येयमहं ततः ।

ममैवः प्रथमः कन्यो निधने स्वर्गमिच्छतः । भोऽयं प्रियः सखा चास्मि धार्तराजस्य धीमतः ।

१८२०

तदर्थे हि मम प्राणा यच्च मे विद्यते वंम् । व्यक्तं त्वमयुपहितः पाण्डवैः पापदेवज ।

यथा चामित्रवत् सर्व्वं त्वमस्मासु प्रवर्त्तमे । कामं न खलु शक्योऽहं त्वद्विधानां शतैरपि ।

सङ्ग्रामादिमुखः कर्त्तुं धर्मज्ञ इव नास्तिकैः । मारुत इव घर्त्तार्त्तः कामं विनप शुभ्य च ।

नाहं भीर्षयितुं शक्यः क्षत्रवृत्ते व्यवस्थितः । तनुत्यजां नृसिंहानामासुवेधनिवर्त्तिनां ।

या गतिर्गुण्णा प्रोक्ता पुरा रामेण तां स्मरे । तेषां चाणार्थमुद्यन्तं बधार्थं द्विषतामपि ।

१८२५

विद्धि मामास्थितं वृत्तं पौरुवरममुत्तमं । न तद्भूतं प्रपद्यामि त्रिषु लोकेषु मद्रूप ।

यो मामस्मादभिप्रायाद्दारयेदिति मे मतिः । एवं विद्वन् जोषमास्त्र चामात् किं वक्तुं भावमे ।

न त्वां हत्वा प्रदास्यामि क्रव्यादौ मद्रुकाधम । मित्रप्रतीजया शक्य धृतराजस्य चोभयोः ।

अपवादति तन्नामिस्त्रिभिरैर्त्तैर्हि जीवमि । पुनश्चेदीदृशं वाक्यं मद्रुराज वदिष्यमि ।

शिरस्ते पातयिष्यामि गदया वज्रकन्यया । श्रोतारस्त्रिदमद्येह द्रष्टारो वा कदेवज ।

१८३०

कर्णं वा जघ्नतुः कृष्णौ कर्णे वा निजघान तौ । एवमुक्त्वा तु राधेयः पुनरेव विशाम्यते ।

अब्रवीन्मद्रुराजानं याहि याहीत्यमम्भम् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णमद्रुधिपसंवादे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ मद्रुग उवाच ॥ मारिषाधिरथेः श्रुत्वा वाचो युद्धाभिनन्दिनः । शक्योऽब्रवीत् पुनः कर्णं निदर्शनमिदं वचः ।

जातोऽहं यज्वनां वंशे मया मेधनिवर्त्तिनां । राज्ञां मूर्द्धाभिविक्तानां स्वयं धर्मपरायणः ।

यथैव मनो मद्येन त्वं तथा लक्ष्यसे वृष । अयाऽद्य त्वं प्रमाद्यन्तं चिकित्सेयं सुहृत्तया ।

१८३५

रमां काकोपमां कर्णं प्रीच्यमानां निबोध मे । श्रुत्वा यथेष्टं कुर्यास्त्वं निहीन कुलपांसव ।

नाहमात्मनि किञ्चिदै किञ्चिधं कर्णं संस्मरे । येन मां त्वं महाबाहो हनुमिच्छस्यनागस ।

अवश्यन्तु मया वाच्यं बुध्यतां तद्धिताहितं । विशेषतो रथस्थेन राज्ञस्यैव हितैषिणा ।

समञ्चं त्रयमश्चैव रथिनस्य बलावलं । अमः खेदस्य सततं हयानां रथिना सह ।

आयुधस्य परिज्ञानं नतश्च मृगपक्षिणां । भारश्चाप्यतिभारस्य शक्यानाञ्च प्रतिक्रिया ।

१८४०

अस्त्रयोगश्च युद्धश्च निमित्तानि तथैव च । सर्वमेतन्मया ज्ञेयं रथस्थास्य कुटुम्बिना ।

अनस्त्वां कथये कर्णं निदर्शनमिदं पुनः । वैश्यः किल समुद्रान्ते प्रभूतधनधान्यवान् ।

यज्वा दानपतिः कान्तः स्वकर्म्मस्थोऽभवच्छुचिः । वज्रपुत्रः प्रियापत्यः सर्व्वभूतानुकम्पकः ।

राज्ञो धर्मप्रधानस्य राज्ञे वमनि निर्भयः । पुत्राणां तस्य बालानां कुमाराणां यशस्विनां ।

काको बहूनामभवदुच्छिष्टकृतभोजनः । तस्मै सदा प्रथञ्जन्ति वैश्यपुत्राः कुमारकाः ।

१८४५

मांमोदनं दधि क्षीरं पायसं मधुमर्षिणी । स चोच्छिष्टभृतः काको वैश्यपुत्रैः कुमारकैः ।

सदृशान्यनिषेणो ह्रस्वः श्रेयमसाधिचिनिषे । अथ हंसः समुद्रान्ते कदाचिदतिपातिनः ।

गर्तुस्य गतीं तुल्यासकाङ्गा दृष्टचेतसः । कुमारकास्तदा हंसान् दृष्ट्वा काकमथानुवन् ।

भवानेव विज्ञिष्टो हि पतत्रिभ्यो विहङ्गम । प्रतार्थमाणस्तैः सर्वैरल्पबुद्धिभिरण्डजः ।
 तद्वचः सत्यमित्येव मौख्याद्दर्पाच्च मन्यते । तान् सोऽभिपत्य जिज्ञासुः कं एषां श्रेष्ठभागिति । १८९
 उच्छिष्टदुर्पितः काको बह्वना दूरपातिना । तेषां थं प्रवरं मेने हंसानां दूरपातिनां ।
 तमाह्वयत दुम्बुद्धिः पताक इव पक्षिणं । तच्छ्रुत्वा प्राहसन् हंसा ये तत्रासन् समागताः ।
 भाषतो बह्व काकस्य बलिनः पततःस्वराः । इदमूचुः स्म चक्राङ्गा वचः काकं विहङ्गमाः ।
 ॥ हंसा ऊचुः ॥ वयं हंसास्यगमेमां पृथिवीं मानसौकसः । पक्षिणाञ्च वयं नित्यं दूरपातेभ पूजिताः ।
 कथं नु हंसं बलिनं चक्राङ्ग दूरपातिनं । काको भूत्वा निपतने समाह्वयसि दुर्मते । १९०
 कथं त्वं पतिता काक सहास्राभिर्ब्रवीहि तत् । अथ हंसवचो मूढः कुत्सयित्वा पुनः पुनः ।
 प्रजगादोत्तरं काकः कत्यनो जानिवाषवात् ।
 ॥ काक उवाच ॥ शतमेकस्य पातानां पतिताऽस्मि न संशयः । शतथोजनमेकैकं विचित्रं विविधं तथा ।
 उड्डीममवडीनस्य प्रड्डीनं डीनमेव च । निड्डीममथ मंडीनं तिर्यग्डीनगतानि च ।
 विड्डीनं पग्डीनस्य पराडीनं सुडीनकं । अतिडीनं महाडीनं खडीनपरि डीनकं । १९१
 अत्रडीनं प्रड्डीनस्य मंडीनं डीनडीनकं । मंडीने ड्डीनडोमस्य पुनर्डीनं विड्डीनकं ।
 मस्यातं समदीनं च ततोऽन्यद्भृतिरिक्तकं । गतागतं प्रतिगतं बह्वीस्य निकम्बीनिकाः ।
 कर्त्ताऽस्मि मिषतां वोऽथ ततो द्रक्ष्यथ मे बलं । तेषामन्यतमेनाहं पतिष्यामि विहायमं ।
 प्रदिशध्वं यथान्यायं केन हंसाः पताम्यहं । तेवै ध्रुवं विनिश्चित्य पतध्वं न मया सह ।
 पातेरेभिः खलु स्वगाः पतितुं खे निराश्रये । एवमुक्ते तु काकेन प्रहस्यैको विहङ्गमः । १९२
 उवाच काक राधेय वचनं तं निबोध मे ।
 ॥ हंस उवाच ॥ शतमेकस्य पातानां त्वं काक पतिता भूवं । एकमेव तु यं पातं विदुः सर्वे विहङ्गमाः ।
 तमहं पतिता काक नान्यं जानामि कश्चन । पत त्वमपि तासाल येन पातेन मन्यमे ।
 अथ काकाः प्रजहसुर्न्ये तत्रासन् समागताः । कथमेकेन पातेन हंसः पातशतं जयेत् ।
 एकमेव शतस्यैव पातेनाभिपतियति । हंसस्य पतितं काको बलवानाण्डविक्रमः । १९३
 प्रपेततुः स्यर्द्धया च तत्रक्षौ हंसवाचसौ । एकपाती च चक्राङ्गः काकः पातशतेन च ।
 पतिता वाऽथ चक्राङ्गः पतिता वाऽथ वाचसः । विभिन्नापद्यिषुः पातेराचक्षानोऽत्पन्नः क्रियाः ।
 अथ काकस्य चित्राणि पतितानि मुञ्जमुञ्जः । वृष्टा प्रमुदिताः काका विनेदुरधिकैः स्वरैः ।
 हंसास्रावहमन्ति स्म प्रावदन्प्रियाणि च । उत्पत्यात्पत्य च मुञ्जमुञ्जर्त्तमिति चेति च ।
 वृत्तायेभ्यः न्यलेभ्यश्च निपतन्मुत्पतन्ति च । कुर्वाणा विविधान्नावानांमनो जयन्तया । १९४
 तमस्तु मृदुनेकेन विकान्मुपचक्रमे । प्रत्यक्षीयत काकाश्च मुञ्जर्त्तमिव मारिष ।
 अदमन्य च हंसास्तानिदं वचनमब्रुवन् । योऽभावुत्पतितो हंसः सोऽस्राविवं प्रक्षीयते ।
 अथ हंसः स तच्छ्रुत्वा प्रापतत् पश्चिमां दिशं । उपर्युपरि वेगेन सागरं मकराकथं ।

ततो भीः प्राविशत् काकं तदा तत्र विचेतम् । दीपद्रुमानपश्यन्तं निपातार्थं अमान्वितं ।
 निपतेयं क्व नु आन्त इति तस्मिन् जलार्णवे । अविमन्त्रः समुद्रो हि बह्वसत्त्वगणालयः ।
 महामन्त्रज्ञतोऽहामी नभसोऽपि विशिष्यते । गाम्भीर्याद्धि समुद्रस्य न विशेषं हि सूतज ।
 दिगम्बराभ्यां कर्णं समुद्रस्य विदुर्जनाः । विदूरपाताप्तोऽयस्य किं पुनः कर्णं वायसः ।
 अथ हंसोऽप्यतिक्रम्य मुहुर्त्तमिति चेति च । अत्रेक्षमाणस्तं काकं नाशकञ्चपमर्षितुं ।
 अतिक्रम्य च चक्राङ्गः काकं तं समुद्रैकत । यावद्गत्वा पतत्येष काको मामिति चिन्तयन् ।
 ततः काको भृशं आन्तो हंसमभ्यागमन्तदा । तन्तया हीयमानन्तु हंसो दृष्ट्वा ऽब्रवीदिदं ।
 उज्जिहीर्षुर्निमज्जन्तं स्मरन् सत्पुरुषव्रतं ।

१८९

१८९५

॥ हंस उवाच ॥ बह्वनि पतितानि त्वमाचक्षणे मुहुर्मुहुः । पातस्याव्याहरंश्चेदं न नो गुह्यं प्रभाषसे ।

किं नाम पतनं काकज्यत्वं पतमि साम्प्रतं । जलं स्पृशसि पक्षाभ्यां तुण्डेन च पुनः पुनः ।

प्रभूहि कतमे तत्र पाते वर्त्तमि वायस । एतद्दि काक शोधं त्वमेष त्वां प्रतिपालये ।

॥ शन्य उवाच ॥ स पक्षाभ्यां स्पृशन्तस्तुण्डेन च जलं तदा । दृष्ट्वा हंसेन दुष्टात्मनिदं हंसं ततोऽब्रवीत् ।

१८९०

अपश्यन्नभमः पारं निपतंस्य अमान्वितः । पातवेगप्रमथितो हंसं काकोऽब्रवीदिदं ।

वयं काकास्ततो नाम चरामः काकजाश्वयाः । हंस प्राणैः प्रपद्ये त्वामुदकान्तं नयस्व मां ।

स पक्षाभ्यां स्पृशन्तस्तुण्डेन च महार्णवं । काको दृढपरिश्रान्तः सहसा निपपात ह ।

सागराभ्रमि तं दृष्ट्वा पतितं दीनचेतसं । स्रियमाणमिदं काकं हंसो वाक्यमुवाच ह ।

शतमेकस्य पातानां पताम्यहमनुस्मर । ज्ञाघमानस्त्वमात्मानं काक भाषितवानसि ।

१८९५

स त्वमेकशतं पातं पतन्नभ्यधिको मया । कथमेवं परिश्रान्तः पतितोऽसि महार्णवे ।

प्रत्युवाच ततः काकः मोदमान इदं वचः । उपरिष्टान्तदा हंसमभिवीक्ष्य प्रसादयन् ।

॥ काक उवाच ॥ उज्जिहृष्टदर्पितो हंस मन्येत्मानं सुपर्णवत् । अवमन्ये बह्वंशान् काकानन्यांश्च पक्षिणः ।

प्राणैर्हंसं पपद्ये त्वां दीपान्तं प्रापयस्व मां । यद्यहं स्वस्तिमान् हंस स्वदेशं प्राप्नुयां विभो ।

न किञ्चिदवभन्धेऽहमापदे मां समुद्रुर । तमेवं वादिनं दीनं विलपन्तमचेतनं ।

१८९०

काककाकेति रामन्तं निमज्जन्तं महार्णवे । कृपयादाय हंसस्तं जलक्रिन्तं सुदुर्दृशं ।

पञ्चामुत्थिष्य वेगेन पृष्ठमारोपयच्छनैः । आरोग्यं पृष्ठे हंसस्तं काकं तूष्णीं विचेतनं

आजगाम पुनर्दापिं स्पृष्ट्वा पेततुर्यतः । संस्त्राय तच्चापि पुनः समाश्रास्य च खेचरं ।

गतो यथेष्टितं देशं हंसो मम इवाश्रुगः । एवमुज्जिहृष्टपृष्ठः स काको हंसपराजितः ।

बलं वीर्यं महत् कर्णं त्यक्त्वा चाग्निमुपागतः । उज्जिहृष्टभोजनः काको यथा वैश्यकुले पुरा ।

१८९५

एवं त्वमुज्जिहृष्टभूतो धार्तराष्ट्रिर्न संशयः । सदृशान् श्रेयसश्चापि सर्वान् कर्णावमन्यसे ।

द्रोणद्रौणिक्पैगुप्तो भीष्मेणान्यैश्च कौरवैः । विराटनगरे पार्थमेकं किं नावधीस्तदा ।

यच्च व्यसाः समस्ताश्च निर्जिताः स्य किरीटिना । शूद्रगाल इव सिंहेन क्व ते वीर्यमभूत्तदा ।

भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा समरे सव्यसाचिना । पश्यतां कुरूवीराणां प्रथमं त्वं पलायितः ।
 तथा द्वैतवने कर्णं गन्धर्वैः समभिद्रुतः । कुरून् समयानुत्सृज्य प्रथमं त्वं पलायितः । १८५०
 हत्वा जित्वा च गन्धर्वैस्त्रिभेनमुखावणे । कर्णं दुर्योधनं पार्थः सभार्य्यं सममोक्षयत ।
 पुनः प्रभावः पार्थस्य पौररणः केशवस्य च । कथितः कर्णं रामेण सभायां राजसंभदि ।
 सततञ्च त्वमश्रीषीर्ष्वचमं द्रोणभोजनयोः । अबधौ वदतः कृष्णौ मन्त्रिधी च महीक्षितां ।
 कियन्तं तत् प्रवक्ष्यामि येन येन धनञ्जयः । तन्तोऽतिरिक्तः सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो ब्राह्मणो यथा ।
 वदानोमेव द्रष्टामि प्रधाने स्यन्दने स्थितौ । पुत्रञ्च वसुदेवस्य कुन्तीपुत्रञ्च पाण्डवं । १८५५
 यथाश्रयत चक्राङ्गं वायुशो बुद्धिमास्थितः । तथाश्रयस्व वार्ष्णेयं पाण्डवञ्च धनञ्जयं ।
 यदा त्वं युधि विक्रान्तौ वासुदेवधनञ्जयौ । द्रष्टव्येकरथे कर्णं तदा नैवं वदिष्यमि ।
 यदा शरशतैः पार्थो दय्यं तव वधिष्यति । तदा त्वमन्तरं द्रष्टा आत्मनश्चाङ्गुनस्य च ।
 देवासुरमन्येषु प्रख्यातौ यौ नरोत्तमौ । तौ मावमंस्था मैरस्थास्व खद्योत इव रोचनौ ।
 सूर्याचन्द्रमनौ यदन्तददर्शुनकेशवौ । प्रकाशेनाभिविख्यातौ त्वन्तु खद्योतवज्रपु । १८६०
 एवं विदग्धाऽवमंस्थाः स्तुतपुत्राण्युतार्जुनौ । नृमिहौ तौ महात्मानौ जापमास्व विकत्यने ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि हंसकाकीयोपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ मद्राधिपस्याधिगथिर्हहात्मा वचो निशम्याप्रियमप्रतीतः । उवाच शम्यं विदितं ममैतद्यथाविधावर्ज्जुनवासुदेवौ ।

श्रीरो गथं वाहयतेऽर्जुनस्य बलं महास्त्राणि च पाण्डवस्य । अहं विजानामि यथावदस्य परोक्षभूतं तव तन्तु शम्य ।
 तौ चाप्यहं ब्रह्मभृतां बरिष्ठौ व्यपेतभीर्योधयिष्यामि कृष्णैः । मन्तापयत्यभ्यधिकन्तु रामाच्छापोऽस्य मां ब्राह्मणमन्तमाच ।
 अरुमं वै ब्राह्मणच्छानाऽहं रामे पुरा दिव्यमस्त्रं चिकीर्षुः । तत्रापि मे देवराजेन विन्ना हितार्थिना फाल्गुनस्यैव शम्य । १८६५
 कृतो विभेदेन ममोरुमेत्य प्रविश्य कीटस्य तनुं विरुपां । ममोरुमेत्य प्रविभेद कीटः सुप्तं गुरौ तत्र शिरो निधाय ।
 ऊरुप्रभेदाच्च महान् बभूव शरीरतो मे घनशोणितौषः । गुरोर्भयाच्चापि न चेन्निवानहं ततो विबुद्धो ददृशे म विप्रः ।
 स धैर्य्ययुक्तं प्रममीक्ष्य मां वै न त्वं विप्रः कोऽसि सत्यं वदेति । तस्मै तदात्मानमहं यथावदारुव्यातवान् स्तुतवदेत्य शम्य ।
 म मां निशम्याथ महातपस्वी संशप्तवाश्रोषपरीतचेताः । स्तुतोपधावाप्तमिदं तवास्त्रं न कर्मकालि प्रतिभास्यति त्वं ।
 अन्यत्र तस्मान्भव मृत्युकालाद्ब्राह्मणे ब्रह्म न हि ध्रुवं स्यात् । तदस्य पर्याप्तमतीव चास्त्रमस्मिन् मंगामे तुमुनेऽतीवभीमे ॥ १८७०
 योऽयं शम्य भरतेषूपपन्नः प्रकर्षणः सर्व्वहरोऽतिभीमः । सोऽभिमन्ये क्षत्रियाणां प्रवीरान् प्रतापिता बलवान् वै विमर्हः ।
 शन्योपधन्वानमहं बरिष्ठं तरस्त्रिनं भोमममह्यवोर्य्यं । सत्यप्रतिशं युधि पाण्डवेयं धनञ्जयं मृत्युमुखं नयित्ये ।
 अस्त्रं हि मे तत् प्रतिपन्नमद्य येन क्षेप्ये समरे जन्तुपुगान् । प्रतापिनं बलवन्तं कृतान्त्रं तमुपधन्वानममितीजमञ्च ।
 क्रूरं गूरुं रौद्रमन्त्रिभारहं धनञ्जयं संयुगेऽहं हनित्ये । अपात्यतिर्गवानप्रमेयो निमज्जयित्थन् बह्वलाः प्रजास्य ।
 महविगं संकुरुते ममुद्रो वेला धैर्यं धारयत्यप्रमेयं । प्रमुञ्जन्तं वाणसंचानभेयान् मर्ष्यच्छिदो वीरकनः सुपत्रान् । १८७५
 कुन्तीपुत्रं यत्र योत्स्यामि शुक्रे ज्याकर्षतामुत्तममद्य शोके । एवं बलेनातिबलं महास्त्रं ममुद्रकल्पं मुदुरापमुगं ।
 शरीरिणिं पार्थिवान्मज्जयन्तं वल्लिव पार्थमिषुभिः संनहिये । अथाहवे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुर्गाददानं ।

सुरामुरान् युधि वै यो जयेत तेनाद्य मे पश्य युद्धं सुधोरं । अतीव मानी पाण्डवो युद्धकामो ह्यमानुषैरेव्यति मे महास्रैः ।
 तस्यास्त्रमस्रैः प्रतिहत्य संख्ये वाणोत्तमैः पातयिष्यामि पार्थं । सहस्ररश्मिप्रतिमं ज्वलन्तं दिशश्च सर्वाः प्रपतन्तमुगं ।
 तमोनुदं मेघ इवातिमात्रं धनञ्जयं ह्लादयिष्यामि वाणैः । वैश्वानरं धूमशिखं ज्वलन्तं तेजस्विनं लोकमिमं दहन्तं । १८८०
 पर्जन्यभूतः शरवर्षैर्ध्याऽग्निं तथा पार्थं शमयिष्यामि युद्धे । आशोविषं दुर्द्धरमप्रमेयं सुतीक्ष्णदंष्ट्रं ज्वलनप्रभावं ।
 क्रोधप्रदीप्तं त्वहितं महान्तं कुन्तोपुत्रं शमयिष्यामि भस्मैः । प्रमाथिनं बलवन्तं प्रहारिणं प्रभञ्जन मातरिश्वानमुगं ।
 युद्धे सहिष्ये हिमवानिवाचलो धनञ्जयं क्रुद्धममृत्युमाणं । विशारदं रथमार्गेषु शक्तं धुर्यं नित्य संमरेषु प्रवीरं ।
 लोके वरं सर्वधनुर्धराणां धनञ्जयं भयुगे संसिद्ध्ये । अद्याह्वे यस्य न तुल्यमन्यं मन्ये मनुष्यं धनुराददानं ।
 सर्वांमिमां यः पृथिवीं विजिग्ये तेन प्रयोद्धाऽस्मि संमेत्य संख्ये । यः सर्वभूतानि सदैवकानि प्रस्थेऽजयत् खाण्डवे सव्य-
 माची । १८८५

को जीवितं रक्षमाणो हि तिम युयुत्सेद्वै मामृते मानुषोऽन्यः । मानी कृतास्त्रः कृतहस्तयोगो दिव्यास्त्रविच्छेतरहयः प्रमाथी ।
 तस्याहमद्यातिरयस्य कायाच्छिरो हरिष्यामि शिनैः पृषत्कैः । योत्स्याम्येनं शल्य धनञ्जयं वै मृत्युं पुरस्कृत्य रणे जयं वा ।
 अन्या हि न ह्येकरथेन मर्त्या युध्येत यः पाण्डवमिन्द्रकल्पं । तस्याह्वे चौरुषं पाण्डवस्य ब्रूयां हृष्टः समितौ चत्त्रियाणां ।
 त्वं त्वं मूर्खः प्रसभं मूढचेता ममाबोचः पौरुषं फाल्गुनस्य । अप्रियो यः पुरुषो निष्ठुरो हि चुद्रः क्षेप्राक्षमिणश्चात्तमावान् ।
 हन्यामहं त्वादृशानां शतानि क्षमाम्यहं क्षमया कालयोगात् । अवोचस्व पाण्डवार्थं प्रियाणि प्रधर्धयन्मां मूढवत्पाप-
 कर्षन् । १८९०

मयाज्वे जिह्वमतिर्हतस्त्वं मित्रद्रेही साप्तपदं हि मैत्रं । कालस्त्वय प्रत्युपयाति दारुणे दुर्योधनो युद्धमुपागमद्यत् ।
 तस्यार्थमिद्धिं त्वभिकाङ्क्षमाणस्तन्मन्यमे यत्र नैकान्धमस्ति । मित्रं मिन्देर्नन्दतेः प्रीयतेर्वा सन्नायतेर्धिनतेर्भेदतेर्वा ।
 प्रवीमि ते सर्वमिदं ममास्ति तच्चापि सर्वं समवेत्ति राजा । शत्रुः शदेः शासतेर्वा स्यतेर्वा शृणोतेर्वा श्वमतेः
 मीदतेर्वा ।

उपमर्गाद्ब्रह्मधा सृदतेश्च प्रायेण सर्व्वंत्वयि तच्च मय्यं । दुर्योधनार्थं तव च प्रियार्थं यशोऽर्थमात्मार्यमपीश्वरार्थं ।
 तस्मादहं पाण्डवासुदेवौ योस्ये यन्नात् कर्षं तत् पश्य मेऽद्य । अस्त्राणि पश्याद्य मभोत्तमानि ब्राह्म्याणि दिव्यान्यथ
 मानुषाणि । १८९५

आसाद्यिष्याम्यहमुपवीर्यं द्विपो द्विपं मत्तमिवातिमत्तः । अस्त्वं ब्राह्म्यं मनसा यद्भ्राजय्यं क्षेप्ये पार्थायाप्रमेयं जयाय ।

तेनापि मे नैव मुच्येत युद्धे न चेत् पतेद्विपमे मेऽद्य चक्रं ।

वैवस्वतात् दण्डहस्तादरुणादाऽपि पाशिनः । सगदादा धनपतेः सवज्जादाऽपि वासवात् ।

अन्यस्मादपि कस्माच्चिदमिच्छादाततायिनः । इति शल्य विजानीहि यथा नाहं विभेम्यतः ।

तस्मात्त्र मे भयं पार्थास्त्रापि चैव जनार्हनात् । सह युद्धं हि मे ताभ्यां साम्पराथे भविष्यति । १९००

कदाचिद्विजयस्याहमस्त्रहेतोरटन्नुप । अज्ञानाद्धि क्षिपन् वाणान् घोररूपान् भयानकान् ।

होमधेन्वा वत्समस्य प्रमत्त इण्डुणाऽहम् । चरन्तं विजने शल्य ततोऽनुव्याजहार मां ।

यस्मात्त्वया प्रमत्तेन होमधेन्वा हतः सुतः । शस्त्रे ते पतताञ्जकमिति मां ब्राह्मणाऽब्रवीत् ।

युधामानस्य सङ्ग्रामे प्राज्ञस्यैकायनं भयं । तस्माद्विभेमि बलवद्वाङ्मणव्याहतादहं ।
 एते हि सोमराजान ईश्वराः सुखदःखयोः । अदां तस्मै गोसकलं बलीवद्दीप्तं षट्शतान् ।
 प्रसादं न लंभे शल्य ब्राह्मणान्मद्रकोश्वर । र्षादन्तान् सप्तशतान् दासीदामशतानि च ।
 इदतो द्विजमुख्यो मे प्रसादं न चकार सः । कृष्णानां श्वेतवत्सनां महस्त्राणि चतुर्दश ।
 आहरन् लभे तस्मात् प्रसादं द्विजसन्तमात् । अहं गृहं सर्वकामैर्यच्च मे वसु किञ्चन ।
 तत् सर्वमस्मै सहात्य प्रथञ्छामि न चेञ्छति । ततोऽब्रवीन्मां याचन्तमपराधं प्रयत्नतः ।
 व्याहृतं यन्मया सूत तन्नथा न तदन्यथा । अमृतोक्तं प्रजां हन्यान्ततः पापमवाप्नुयां ।
 तस्माद्गुर्माभिरक्षार्थं नानृतं वक्तुमुत्सहे । मा त्वं ब्रह्मगतिं हिंस्याः प्रायश्चित्तं कृतं त्वया ।
 मदात्वं नानृतं लोके कश्चित् कुर्यात् समाप्नुहि । इत्येतन्ने मया प्रोक्तं चित्तेनापि मुह्यन्तया ।
 जानामि त्वां विजिपन्तं जोषमास्त्रोत्तरं शृणु ।

१०५

१०६

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनर्नृपराज मद्रराजमरिन्दमः । अभ्यभाषत राधेयः सन्निवार्योत्तरं वचः ।
 यत्वं निदर्शनार्थं मां शल्य जल्पितवानसि । नाहं शक्यस्त्वया वाचा विभीषयितुमाहवे ।
 यदि मां देवताः सर्व्वा योधयेयुः सवासवाः । तथापि मे भयं न स्यात् किमु पार्थात् सकेशवात् ।
 नाहं भीषयितुं शक्यो वाङ्मन्त्रेण कथञ्चन । अन्यं जानीहि यः शक्यस्त्वया भीषयितुं रणे ।
 नीचस्य बलमेतवत् पार्थ्व्यं यत्त्वमात्य मां । अशक्नो मद्रुणान् वक्तुं वल्गामे बहू दूर्ध्वते ।
 न हि कर्णः समुद्रूतो भयार्थमिह मद्रक । विक्रमार्थमहं जातो यशोऽर्थश्च तथात्मनः ।
 सखिभावेन मौहाह्दाम्निचभावेन चैव हि । कारुण्येतिभिरेतैस्त्वं शल्य जीवसि साम्प्रतं ।
 राज्ञस्य धार्तराष्ट्रस्य कार्यं मुमहदुद्यतं । मयि तच्चाहितं शल्य तेन जीवसि मे वणं ।
 कृतस्य ममयः पूर्वं लन्तव्यं विप्रियं तव । श्वते शल्यसहस्रेण विजयेयमहं परान् ।
 मित्रद्रोहस्तु पापीयानिति जीवसि साम्प्रतं ।

१०७

१०८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥
 ॥ शल्य उवाच ॥ मनु प्रलापाः कर्णेतेन ब्रवीषि परान् प्रति । श्वते कर्णमहस्त्रेण शक्यां जेतुं परान् युधि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तथा ब्रुवन्तं परुषं कर्णेण मद्राधिपन्तया । परुषं द्विगुणं भूयः प्रोवाचाप्रियदर्शनं ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ इदन्तु मे त्वमेकायः शृणु मद्रजनाधिप । सन्निधा धृतराष्ट्रस्य प्रोच्यमानं मया श्रुतं ।
 देशांश्च विविधांश्चिञ्चान् पूर्वदन्तांश्च पार्थिवान् । ब्राह्मणाः कथयन्ति स्म धृतराष्ट्रनिवेशनं ।
 तत्र वृद्धः पुराहृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः । वासीकदेशान् मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ।
 वहिष्कृता हिमवता गङ्गया च वहिष्कृताः । रुरखत्या यमुनया कुरुक्षेत्रेण चापि ये ।
 पञ्चानां मिन्धुषठानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः । तान् धर्मवाङ्मणान्गुप्सोन् वासीकान् परिवर्जयेत् ।
 गोवर्द्धनी नाम वटः सुभद्रं नाम चत्वरं । एतद्वाजकुलदारमाकुमारात् सगराम्यहं ।

१०९

११०

कार्येणात्यर्थगूढेन वाहीकेषूपितं मया । तत एषां समाचारः संवासाद्विदितो मया ।
शाकलं नाम नगरमापगा नाम निम्बंगा । जर्जिका नाम वाहीकासेषां वृक्षं सुनिन्दितं ।
धामा गौड्यासवं पीत्वा गोमांसं लघुमैः सह । अपूपमांसमद्यानामाग्निः श्रीलवर्जिताः ।
गायन्धय च मृत्यन्ति स्त्रियो मत्ता विवाससः । नगरागारवप्रेषु वर्हिर्भाख्यानुलेपबाः । १०४५
मन्तावगीतैर्ब्रह्मविधैः खरोद्गनिन्दोपमैः । अनामृता मैथुने ताः कामचाराश्च सर्व्वशः ।
आङ्गरन्योन्यसूक्तानि प्रभ्रवाणा मदेत्कटाः । हे हते हे हतेत्येवं स्वामिभर्तृहतेति च ।
आक्रोशन्त्यः प्रमृत्यन्ति ब्राह्म्याः पर्व्वस्वसंयताः । तासां किलावलिप्तानां निवसन् कुरुजाङ्गले ।
कश्चिदाहीकदुष्टानां नातिदृष्टमना जगौ । सा नूनं वृहती गौरी सूक्ष्मकमलवादिनी ।
मामनुस्मरती श्रुते वाहीकं कुरुजाङ्गले । शतद्रुकामहं तीर्त्वा ताञ्च रम्यामिरावतीं । १०४६
गत्वा स्वदेशं द्रक्ष्यामि स्थूलशङ्खाः शुभाः स्त्रियः । मनःशिलोऽज्वलापाङ्गो गार्थस्त्रीकजुदोऽञ्जनाः ।
कमलाजिनमंवीताः क्रन्दन्त्यः प्रियदर्शनाः । मृदुज्जानकशङ्खानां मर्द्दलानाञ्च निःस्वनैः ।
खरोद्गाद्यतरैश्चैव मत्ता यास्यामहे मुखं । शमीपीलुकराणां वनेषु मुखवर्त्मसु ।
अपूपान् मन्तुपिण्डांश्च प्राञ्ज्जो मथितान्वितान् । पयि सुप्रबला भूत्वा कदा सम्पततोऽध्वगान् ।
चेलापहारं कुर्वाणास्ताडयिष्याम भूयशः । एवंशीलेषु ब्राह्म्येषु वाहीकेषु दुरात्मसु । १०४७
कश्यपयोगो निवभेत् मुहूर्त्तमपि मानवः । ददृशा ब्राह्मणेनोक्ता वाहीका मोघचारिणः ।
येषां षड्भागहन्ता त्वमुभयोः शुभपापयोः । इत्युक्त्वा ब्राह्मणः साधुस्तरं पुनरुक्तवान् ।
वाहीकेष्वविनीतेषु प्रोच्यमानं निबोध तत् । तत्र स्म रावसी गीतिः मदा कृष्णचतुर्दशीं ।
नगरे शाकले स्तीने आहत्य निशि दन्दुभिं । कदा वाहेयिका गाथाः पुनर्गास्यामि शाकले ।
गव्यस्य तृप्ता मांसस्य पीत्वा गौडं मुरासवं । गारीभिः सह नारीभिर्वृहतीभिः खलद्भृता । १०४८
पलाण्डुगण्डूपयुतान् खादन्ती चण्डकान् बह्वन् । वाराहं कौक्कुटं मांसं गव्यं गार्द्भभैद्रिकं ।
श्रेष्ठं ये न खादन्ति तेषां जन्म निरर्थकं । इति गायन्ति ये मत्ताः सीधुना शाकलाश्च ये ।
सबालदृष्ट्वाः क्रन्दन्तस्तेषु धर्मः कथम्भवेत् । इति शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।
थदन्योऽप्युक्तवानस्मान् ब्राह्मणः कुरुसंसदि । पञ्च मद्यो वहन्त्येता यत्र पीलवमान्युत ।
शतद्रुश्च विपाशा च हतीयैरावती तथा । चन्द्रभागा वितस्ता च सिन्धुषष्ठा वहिर्गिरिः । १०४९
आरहा नाम ते देशा नष्टधर्मः न तान् ब्रजेत् । ब्राह्म्यानां दामसीयानां वाहीकानामयज्वनां ।
न देवाः प्रतिगृह्णन्ति पितरो ब्राह्मणास्तथा । तेषां प्रनष्टधर्म्याणां वाहीकानामिति श्रुतिः ।
ब्राह्मणेन तथा प्रोक्तं विदुषा साधुसंसदि । काष्ठकुण्डेषु वाहीका मृण्मयेषु च भुञ्जते ।
सक्रुमद्याबलिप्रेषु श्वावलीढेषु निर्धृणाः । आविकस्यैद्रिकस्यैव क्षीरं गार्द्भमेव च ।
तद्विकारांश्च वाहीकाः खादन्ति च पिवन्ति च । पुत्रसङ्करिणे जाल्साः सर्वास्त्रक्षीरभोजनाः । १०५०
आरहा नाम वाहीका वर्ज्जनोया विपसिता । हन्त शल्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते ।

यदन्योऽप्युक्तवान्मह्यं ब्राह्मणः कुदसंसदि । युगन्धरे पयः पीत्वा प्रोच्य चाप्यश्रुतस्त्रले ।
 तदहृतिलये खात्वा कथं स्वर्गं गमिष्यति । पञ्च मथो वहन्धेता यत्र निःसृत्य पर्वतात् ।
 आरुहा नाम वाहीका न तेव्यार्थो ह्यहं वसेत् । वहिस्व नामहीकस्य विपाशायां पिशाचकौ ।
 तयोरपत्यं वाहीका नैवा सृष्टिः प्रजापतेः । ते कथं विविधान् धर्मान् ज्ञास्यन्ते हीनयोनयः । १०१
 कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलांस्तथा । कर्कोटकान् वीरकांस्य दुर्धर्मांस्य विवर्षयेत् ।
 इति तीर्थानुसर्त्तारं राक्षसी काचिदब्रवीत् । एकराचश्रयी गेहे महीलूखलमेखला ।
 आरुहा नाम ते देवा वाहीकं नाम तज्जलं । ब्राह्मणापसदा यत्र तुल्यकालाः प्रजापतेः ।
 वेदा न तेषां वेद्यस्य यथो यजनमेव च । ब्राह्म्यानां दासनीयानामर्षं देवा न भुञ्जते ।
 प्रस्यला मद्रगाभारा आरुहा नामतः खशाः । वसतिमिन्धुसौवीरा इति प्रथोऽतिकुन्दिताः । १०२
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्लोकसंवादे षतसुखारिर्षोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ कर्ण उवाच ॥ हन्त शत्रुत्रिजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । उच्यमानं मया सम्यक् त्वमेकापमनाः शृणु ।

ब्राह्मणः किल नो गेहमध्यग ऋत् पुगऽतिथिः । आचारं तत्र सम्येक्ष्य प्रीतो वचनमब्रवीत् ।

मया हिमवतः शृङ्गभेकेनाधुषितं चिरं । दृष्ट्वा बहवो देवा नानाधर्मममावृताः ।

न केनचिदधर्मेण विरुध्यन्ते प्रजा इमाः । सर्वं हि तेऽमुवन् धर्मं यदुक्तं वेदपारगैः ।

अतता तु ततो देशान् नानाधर्मममाकुलान् । आगच्छता महाराज वाहीकेषु निशामिनं । १०५

तत्र वै ब्राह्मणो भूत्वा ततो भवति क्षत्रियः । वैश्यः शूद्रस्य वाहीकमतो भवति नापितः ।

नापितस्य ततो भूत्वा पुनर्भवति ब्राह्मणः । द्विजो भूत्वा च तत्रैव पुनर्दाभोऽभिजायते ।

भवत्येकः कुले विप्रः प्रसृष्टाः कः मचरिणः । गान्धारमद्रकाश्चैव वाहीकास्यल्पवतसः ।

एतन्मया श्रुतं तत्र धर्ममङ्गरकारकं । कृत्स्नामटित्वा पृथिवीं वाहीकेषु विपर्ययः ।

हन्त शत्रुत्रिजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । यदप्यन्योऽब्रवीदाक्यं वाहीकानाञ्च कुत्सितं । १०६

सती पुरा चंता काचिदारुहात् किल दस्युभिः । अधर्मतश्चोपयाता सा तानभ्यशपत्ततः ।

बालां बन्धुमतीं यन्मामधर्मं शोपगच्छत । तस्मान्मार्त्या भविष्यन्ति बन्धको वै कुलस्य च ।

न चैवास्मात् प्रमोक्ष्वां घोरात् पापास्त्रराधमाः । तस्मान्मेधां भागहरा भागिनेया न सूतवः ।

कुरवः सहपाद्यालाः शाखा मस्याः सर्नेमिषाः । कोशलाः काशपौण्ड्राश्च कालिङ्गा भागधास्तथा ।

चेदयस्य महाभागा धर्मं जानन्ति शश्वतं । नानादेशेष्वमन्तस्य प्रथो वाद्यालयादृते । १०७

आमस्येभ्यः कुरुपाद्यालदेश्या आनैमिषाचेदयो ये त्रिशिष्टाः । धर्मं पुगाणमुपजीवन्ति सन्तो मद्रादृते पाञ्चनदाय
 जिज्ञान् ।

एवं त्रिदान् धर्मकथासु राजसंस्पर्णीभूतो जडवच्छत्र्य भूपः । त्वं तस्य गोप्ता च जनस्य राजा यद्भागहर्त्ता शृभदुष्कृतस्य ।

अथवा दुष्कृतस्य त्वं हर्त्ता तेषामरक्षिता । रक्षिता पुण्यभायाजा प्रजानां त्वं ह्यपुण्यभाक् ।

पूज्यमाने पुरा धर्मं सर्वदेभेषु शश्वते । धर्मं पाञ्चनदं दृष्ट्वा धिगित्याह पितामहः ।

प्रात्यानां दामनीयानां कृतेऽप्यशुभकर्षणं । ब्रह्मणा निन्दिते धर्मे स त्वं लोके किमब्रवीः । १०८०
 इति पाञ्चनदं धर्ममवमेने पितामहः । स्वधर्मस्त्रेषु वर्षेषु सोऽप्येतामभ्यपूजयत् ।
 हन्त शस्य विजानीहि हन्त भूयो ब्रवीमि ते । कल्पावपादसरसि निमज्जन्वाचसोऽब्रवीत् ।
 क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्यान्नं मलं । मलं पृथिव्या वाहीका स्त्रीणां मद्रक्षत्रियो मलं ।
 निमज्जमानमुद्धृत्य कश्चिद्राजा निशाचरं । आपृच्छन्नेन चाख्यातं प्रोक्तवांस्तन्निबोध मे ।
 मानुषाणां मलं स्नेच्छा स्नेच्छानामौदिका मलं । औदिकानां मलं षण्डाः षण्डाणां राजयाजकाः । १०८५
 राजयाजकयाज्यानां मद्रकाणाञ्च यन्मलं । तद्भवेद्वै तत्र मलं यद्यस्मान्न विमुञ्चसि ।
 इति रक्षोपष्टेष्टेषु विषदोर्व्यहतेषु च । राक्षसं भैषजं प्रोक्तं संसिद्धवचनोत्तरं ।

ब्राह्मणं पाञ्चानाः कौरवेयास्तु धर्म्यं मत्यं मत्स्याः । गुरुरसेनाश्च यज्ञं । प्राच्या दासा वृषला दक्षिणात्यास्तेना वाहीकाः सङ्करा
 वै मुराद्वाः ।

कृतघ्नता परवित्तापहारो मथपामं गुरुदारावमर्हः । वाक्पारुष्यं गोबधो रात्रिचर्या वहिर्गहं परवस्त्रापभोगः ।

येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्वधर्मो ह्यारह्जानां पञ्चनदान् धिगस्तु । आपाञ्चालेभ्यः कुरवो नैमिषाश्च मत्स्याश्चैतेऽप्यथ जानन्ति
 धर्मं । १०९०

अयोदीच्यास्याङ्गका मागधाश्च शिष्टान् धर्मोनुपजोवन्ति वृद्धाः ।

प्राचीं दिशं त्रिता देवा जातवेदःपुरोगमाः । दक्षिणां पितरो गुप्तां यमेन शुभकर्षणा ।

प्रतीचीं वरुणः पाति पालयामः सुरान् बली । उदीचीं भगवान् भोभो ब्राह्मणैः सह रक्षति ।

तथा रक्षःपिशाचाश्च हिमवन्तं नगोत्तमं । गुह्यकाश्च महाराज पर्वतं गन्धमादनं ।

ध्रुवः सर्व्वाणि भूतानि विष्णुः पाति जनार्दनः । इङ्गितज्ञाश्च मगधाः प्रेषितज्ञाश्च कोशलाः । १०९५

अर्द्धोक्ताः कुरुपाञ्चालाः शाल्वाः कृत्स्नानुश्रामनाः । पार्वतीयाश्च विषमा यथैव शिवयस्तथा ।

सर्वज्ञा यवना राजन् गुरुराश्चैव विशेषतः । स्नेच्छाः स्वमञ्चानियता नानुकमितरे जनाः ।

प्रतिबन्धास्तु वाहीका न च केचन मद्रकाः । स त्वमेतादृशः शस्य नोत्तरं वक्तुमर्हसि ।

पृथिव्यं सर्वदेशानां मद्रको मलमुच्यते ।

सोधोः पानं गुरुतल्पावसर्द्धो भ्रूणहत्या परवित्तापहारः । येषां धर्मस्तान् प्रति नास्त्वधर्मो ह्यारह्जान् पञ्चनदान् धिगस्तु । १०९०

एतश्चात्वा जोषमास्तु प्रतीपं मा स्म वै कृयाः । मा त्वां पूर्वमहं हत्वा हनिष्ये केशवाङ्मुनौ ।

॥ शस्य उवाच ॥ आतुराणां परित्यागः स्वदारसुतविक्रयः । अङ्गे प्रवर्त्तते कर्णं येषामधिपतिर्भवान् ।

रसानिरथसंस्थायां यत्त्वा भीष्मस्तदाऽब्रवीत् । तान् विदित्वात्मनो दोषान् निर्भान्दुर्भव मा क्रुधः ।

सर्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति सन्ति सर्वत्र क्षत्रियाः । वैश्याः शूद्रास्तथा कर्णं त्वियः साध्यश्च सुव्रताः

रमन्ते चोपहांसन पुरुषाः पुरुषैः सह । अन्योन्यमवरत्नो देशे देशे समैयुनाः । १०९५

परवाच्यं निपुणः सर्व्वा भवति सर्व्वदा । आत्मवाच्यं न जानीते जानन्नपि च मुञ्चति ।

सर्व्वत्र सन्ति राजानः स्वं स्वं धर्ममनुव्रताः । दुर्भन्युष्यान्निगृह्णन्ति सन्ति सर्व्वत्र धार्मिकाः ।

न कर्णं देवसामान्यात् सर्वैः पापं निषेवते । यादृशः स्वस्वभावेन देवा अपि न तादृशाः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्योधनो राजा कर्णश्लथाववारयत् । स्वस्वभावेन राधेयं श्लथं स्वाञ्जयकेन च ।

ततो निवारितः कर्णे। धार्तराष्ट्रेण मारिष । कर्णेऽपि मोक्षरं प्राह श्लथोऽप्यभिमुखः परान् ।

११९०

ततः प्रहस्य राधेयः पुनर्याहीत्यथोदयत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णश्लथभवादे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः परानीकसहं ब्यूहमप्रतिमं कृतं । समीक्ष्य कर्णः पार्थानां घृष्टद्युत्तमभिरङ्गितं ।

प्रययौ रथघोषेण सिंहनादरवेण च । वादिचाणाञ्च निन्दैः कल्पयन्निव मेदनीं ।

वेपमान इव क्रोधाद्युद्धशौण्डः परन्तपः । प्रतियुद्ध महतिजा यथावद्भरतर्षभ ।

अधमत् पाण्डवीं सेनामासुरीं मघवानिव । युधिष्ठिरश्चाप्यहनदपमव्यस्रकार ह ।

११९५

॥ धृतराज उवाच ॥ कथं सञ्जय राधेयः प्रत्य्यूहत पाण्डवान् । घृष्टद्युत्तमखान् सर्वान् भीमसेनाभिरङ्गितान् ।

सर्वानिव महेश्वामानजयानमगैरपि । के च प्रपञ्चौ पञ्चौ वा मम सैन्यस्य सञ्जय ।

प्रविभज्य यथान्यायं कथं वा समवस्थिताः । कथं पाण्डुसुताश्चापि प्रत्य्यूहत मःमकान् ।

कथञ्चैव महद्युद्धं प्रावर्त्तत सुदारुणं । क्व च बीभत्सुरभवत् यत् कर्णेऽद्याद्युधिष्ठिरं ।

को ह्यर्जुनस्य सान्निध्ये शक्रोऽभ्येतुं युधिष्ठिरं । सर्वभृतानि यो ह्येकः खाण्डवे जितवान् पुरा ।

११९०

कप्तमन्यस्तु राधेयात् प्रतियुधेज्जिजीविषुः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शृणु ब्यूहस्य रचनामर्जुनस्य यथा गतः । परिवार्य नृपं स्वं स्वं मङ्गलमस्य भवद्यथा ।

कृपः शारदतो राजन् मागधाश्च तरस्विनः । सात्वतः कृतवर्मा च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ।

तेषां प्रपञ्चे शकुनिरल्लूकश्च महारथः । सादिभिर्बिमलप्राभैस्तवानीकमरुत्ततां ।

गान्धारिभिरमङ्गलैः पार्वतीथैश्च दुर्जनैः । शलभानामिव व्रतैः पिशाचैरिव दुर्दृशैः ।

११९५

चतुर्भिर्शस्त्रहस्तैः रथानामनिवर्त्तिनां । भंशतका युद्धशौण्डा वामं पार्श्वमपालयन् ।

समन्वितास्तव सुतैः कृष्णार्जुनजिघांसवः । तेषां प्रपञ्चाः कम्बिजाः शक्राश्च यवनैः सह ।

निदेशात् सूतपुत्रस्य सरथाः साश्वपत्तयः । आङ्गयन्तोऽर्जुनं तस्युः केशवश्च महाबलं ।

मध्ये भेनामुखे कर्णेऽप्यवतिष्ठत दंशितः । चित्रवर्षाङ्गदः स्वामी पालयन् वाहिनीमुखं ।

रक्षमाणैः सुभरभैः पुत्रैः शस्तभृताम्बरः । वाहिनीप्रमुखे बीरः मम्प्रकर्षश्शोभत ।

११९०

अभ्यवर्त्तन्महाबाहुः सूर्ययैश्चानरप्रभः । महादिपस्कन्धगतः पिङ्गाक्षः प्रियदर्शनः ।

दुःशामनो वृत्तः सैन्यैः स्थितो ब्यूहस्य पृष्ठतः । तमन्वयान्महाराज स्वयं दुर्योधनो नृपः ।

चित्रास्तैश्चित्रसन्नाहैः सोदरैश्चभिरङ्कितः । रक्ष्यमाणो महावीर्यैः महितैर्षट्कैकथैः ।

अशोभत महाराज देवैरिव शतक्रतुः । अश्वत्यामा कुरूणाञ्च ये प्रवीरा महारायाः ।

नित्यं मन्ताय मातङ्गाः शूरेभ्यैः समन्विताः । अन्वयन्तद्रथानीकं वरुण इव तोयदाः ।

११९५

ते ध्वजैर्बिजयन्तीभिर्ज्वलद्भिः परमायुधैः । सादिनिश्चासिता रेजुर्जुमवन्त इवाचलाः ।

तेषां पदातिनागानां पादरक्षाः सहस्रशः । पट्टिशमिधराः शूरा बभ्रुरनिवर्त्तिनः ।

सादिभिः स्यन्दनैर्नागैरधिकं समलङ्कृतैः । स यूहराजो विबभौ देवासुरचमूपमः ।

वार्हस्पत्यः सुविहितो नायकेन विपश्चिता । नृत्यतीव महाव्यूहः परेषां भयमादधत् ।

तस्य पक्षप्रलेभ्यो निष्पतन्ति युयुत्सवः । हृत्पञ्चगयमातङ्गाः प्राट्टीव बलाहकाः ।

११५०

ततः सेनामुखे कर्णं दृष्ट्वा राजा युधिष्ठिरः । धनञ्जयमभिचम्रमेकवीरमुवाच ह ।

पश्यार्जुन महाव्यूहं कर्णेन विहितं रणे । युक्तं पक्षैः प्रपक्षैश्च परानीकं प्रकाशते ।

तदेतद्द्वै समालोक्य प्रत्यभिचं महद्दलं । यथा नाभिभवत्यस्त्रास्तथा नीतिर्विधीयतां ।

एवमुक्तोऽर्जुनो राज्ञा प्राञ्जलिर्नृपमब्रवीत् । यथा भवानाह तथा तत्सर्वं न तदन्यथा ।

यस्त्वस्य विहितो घातस्तं करिष्यामि भारत । प्रधानबध-एवास्य विनाशस्तं करोम्यहं ।

११५१

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मात्तमेव राधेयं भीमसेनः सुयोधनं । वृषभेनञ्च नकुलः महद्देवोऽपि शौबलं ।

दुःशासनं शतानीकौ हार्दिक्यं शिनिपुङ्गवः । पाण्ड्यो द्रोणसुतं यान्तं स्वयं योत्स्याम्यहं हृपं ।

द्रौपदेया धार्तराष्ट्रान् शिष्टान् मह शिखण्डिना । ते ते च तांस्तान् महितानस्माकं ब्रून्तु मामकाः ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ इत्युक्तो धर्मराजेन तथेत्युक्त्वा धनञ्जयः । व्यादिदेश स्वधैन्यानि स्वयञ्चागाश्चमूमुख ।

अग्निर्वैश्वानरः पूर्वो ब्रह्मेन्दुः सप्तितां गतः । तस्माद्यः प्रथमं जातस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

११५०

ब्रह्मेशानेन्द्रवरुणान् क्रमशो योऽवहत् पुरा । तमाद्यं रथमास्थाय प्रयातौ केशवार्जुनौ ।

अथ तं रथमायान्तं दृष्ट्वा ह्यहृतदर्शनं । उवाचाधिरथिं शन्यः पुनस्तं युद्धदर्शदं ।

अयं स रथ आयातः श्वेताश्वः कृष्णमारथिः । दुर्वारः सर्वधैन्यानां विपाकः कर्मणामिव ।

निघ्नन्नमित्रान् कौन्तेयो यं कर्णं परिपृच्छसि । श्रूयते तुमुलः शब्दो यथा मेघस्त्रमो महान् ।

ध्रुवमेतौ महात्मानौ वासुदेवधनञ्जयौ । एष रेणुः समुद्भूतो दिवमावृत्य तिष्ठति ।

११५१

चक्रन्मिप्रणुञ्चैव कम्पते कर्णं मेदिनी । प्रवात्येव महावायुरभितप्तव वाहिनीं ।

क्रव्यादां याहरन्त्येते मृगाः क्रन्दन्ति भैरवं । पश्य कर्णं महाघोरं भयदं लोमहर्षणं ।

कबन्धं मेघमङ्गाशं भानुमावृत्य संस्थितं । पश्य यूथैर्बहुविधैर्दृग्गणां सर्वतो दिशं ।

बलिभिः कर्णं शार्ङ्गैर्निरादित्योऽभिनरीच्यते । पश्य कङ्कांश्च गृध्रांश्च समवेतान् सहस्रशः ।

स्थितानभिमुखान् घोरानन्योन्यमभिभाषतः । रञ्जिताश्चामरा युक्तास्तव कर्णं महारथे ।

११५०

प्रवराः प्रज्वलन्त्येते ध्वजशैव प्रकम्पते । सवेपथून् हयान् पश्य महाकायान्महाजवान् ।

स्रवमानान् दर्शनोयानाकाश्च गहडागिव । ध्रुवमेव निमित्तेषु भूमिमाश्रित्य पार्थिवाः ।

स्वस्यन्ति निहताः कर्णं शतशोऽथ सहस्रशः । शङ्कानां तुमुलः शब्दः श्रूयते लोमहर्षणः ।

आनकामाश्च राधेय हृदङ्गानाञ्च सर्वशः । वाणशब्दान् बहुविधान् नराश्वगजवाजिनां ।

ज्यातलत्रेषुशब्दांश्च शृणु कर्णं महात्मनः । हेमरूप्यप्रसृष्टानां वाससां शिन्धिनिर्मिताः ।

११०५

नामावर्षा रथे भान्ति श्वसनेन प्रकम्पिताः । सहेमचन्द्रतारकाः पताकाः क्रिङ्किणोयुताः ।

पश्य ऋषीर्जुनस्यैताः शौदामिच इवाम्बुदे । ध्वजाः कणकणायन्ते वतिनाभिसमीरिताः ।
विभ्राजन्ति रणे कर्ण विमाने दैवते यथा । सपताका रथाश्चैते पाञ्चालानां महात्मनां ।
पश्य कन्तीसुतं वीरं वीभक्तुमपराजितं । प्रध्वंयितुमायानं कपिप्रवरकेतनं ।
एष ध्वजाये पार्थस्य प्रेक्षणीयः समन्ततः । दृश्यते वानरो भीमो दिवतामघयर्जुनः । ११८०
एतच्चक्रं गदा शार्ङ्गं शङ्खं क्षणास्य धीमतः । अत्यर्थं भ्राजते क्षणे कौस्तुभस्तु मणिलतः ।
एष शार्ङ्गगदापाणिर्व्वासुदेवोऽतिवीर्यवान् । बाहयश्चेति तुरगान् पाण्डुरान् वातरं हसः ।
एतत् कूजति गाण्डीवं विकृष्टं सव्यसाचिना । एते हस्तवना मुक्ता ह्रन्त्यमिवान् शिताः शराः ।
विशाला यच्च तासाञ्चैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः । एषा भूः कीर्यते राज्ञां शिरोभिर्गपलायिनां ।
एते सुपरिष्ठाकाराः पुष्पगन्धानुलेपनाः । उद्यतायुधशौण्डानां पात्यन्ते मायुधा भुजाः । ११८५
निर्गलनेचजिह्वास्य वाजिनः सह सादिभिः । पतिताः पात्यमानास्य जिनैः क्षीणास्य शेरते ।
एते पर्वतग्रटङ्गाणां तुल्यरूपा हता दिपाः । संकिञ्चभिन्नाः पार्येण प्रचरन्त्यद्रथो यथा ।
गन्धर्व्वनगराकारा रथा हतनरेश्वराः । विमानानीव पुष्पान्तं स्वर्गिणां निपतन्त्यमी ।
व्याकलीकृतमत्यर्थं पश्य सैन्यं किरीटिना । नामासृगसहस्राणां यूथं केशरिणा यथा ।
ह्रन्त्येते पार्थिवान् वीराः पाण्डवाः समभिद्रुताः । नागाश्वरथपत्नीचांस्तावकान् समभिद्रुतः । ११९०
एष सूर्य इवाग्नेदैश्चक्षः पार्थो न दृश्यते । ध्वजायं दृश्यते त्वस्य ज्यागच्छशापि श्रूयते ।
अथ द्रष्टासि तं वीरं श्रेनायं क्षणमारथिं । निद्रन्तं शत्रवान् संख्ये यं कर्ण परिपृच्छसि ।
अथ तौ पुरुषव्याघ्रौ लोहितान्धौ परन्तपौ । वासुदेवार्जुनौ कर्ण द्रष्टव्येकरथे स्थितौ ।
सारथ्यार्थस्य वार्ष्णेयो गाण्डीवं यस्य कार्मुकं । तच्छेदुन्तासि राधेय तत्रो राजा भवित्यसि ।
एष संग्रभक्राहृतस्नानेवाभिमुखा गतः । करोति कदनक्षेत्रं संपाप्ते दिवतां बली । ११९५
इति त्रुवाणं मद्रेशं कर्णः प्राहातिमन्युनः । पश्य संग्रभकैः क्रुद्धैः सर्वतः समभिद्रुतः ।
एष सूर्य इवाग्नेदैश्चक्षः पार्थो न दृश्यते । एतदन्तोऽर्जुनः शन्य निमग्नो योधमागरे ।
॥ शन्य उवाच ॥ वरुणं कोऽश्ममा हन्यादिन्धनेन च पावतं । को वाऽमिन्नि निगृहीयात् पिवेदा को महार्णवं ।
इदृशपमहं मन्ये पार्थस्य युधि निघहं । नहि शक्योऽर्जुनो जेतुं युधि मेघ्नैः सुरासुरैः ।
अथवा परितोषस्ते त्रासोक्ता सुमना भव । न स शक्यो युधा जेतुमन्यं करु मनोरथं । १२००
बाह्वाभ्यामुद्धरेद्भूमिं दद्रेत्कुद्ध इमाः प्रजाः । पातयेत्त्रिदिवादेवान् योऽर्जुनं समरे जयति ।
पश्य कन्तीसुतं वीरं वीभक्तुमपराजितं । प्रभासन्तं महाबाहुं स्थितं मेरुमिवापरं ।
अमर्षा नित्यसंरन्ध्रिणं वैरमनुस्मरन् । एष भीमो जयं प्रेषुर्धुधि तिष्ठति वीर्यवान् ।
एष धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः । तिष्ठत्यसुकरः संख्ये परैः परपरञ्चयः ।
एतौ च पुरुषव्याघ्रावश्विनाविव सोदरौ । नकुलः महदेवस्य तिष्ठन्तौ युधि दुर्जयौ । १२०५
अमी स्थिता द्रौपदेयाः पञ्च पञ्चाचला इव । व्यवस्थिता योद्धुकामाः सर्वेऽर्जुनसमा युधि ।

एते द्रुपदपुत्राश्च धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । स्त्रीताः सत्यजितो वीरास्तिष्ठन्ति परमौजसः ।

असावित्र इवासन्नः सात्यकिः सात्वताम्बरः । युयुत्सुरुपयात्यस्मान् क्रुद्धान्तकसमः पुरा ।

इति संवदन्तेरेव तयोः पुरुषमिहयोः । ते मेने समसञ्जेतां गङ्गायमुनवद्भृशं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णशल्यसंवादे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तथा व्यूढेष्वनीकेषु संश्लेषु च सञ्जय । संश्रप्तकान् कथं पार्थो गतः कर्णस्य पाण्डवान् । २२१०

एतद्विस्तरेण युद्धं प्रब्रूहि कुशलं ह्यसि । न हि त्वयामि वीराणां शूटणानि विक्रमावणे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ तदास्थितमवज्ञाय प्रत्यभिचवलं महत् । अब्रूहतार्जुनो व्यूहं पुत्रस्य तव दुर्नये ।

तस्मादिनागकनिलं पदातिरथसङ्कुलं । धृष्टद्युम्नमुखं व्यूहमशोभत महद्दलं ।

पारावतसवर्णाश्वस्रन्द्रादित्यसमद्युतिः । पार्थतः प्रबभौ धन्वी कालो विपश्चिवः ।

पार्थतं जुगुपुः सर्वे द्रौपदेया युयुत्सवः । दिव्यवर्षायुधधराः शार्ङ्गनसमविक्रमाः । २२१५

सानुगा दीप्रवपुषश्चन्द्रं तारागणा इव । अथ व्यूढेष्वनीकेषु प्रेक्ष्य मंग्रप्रकावणे ।

क्रुद्धेऽर्जुनोऽभिद्रुवाव व्यान्निपन् गाण्डिवं धनुः । अथ मंग्रप्रकाः पार्थमभ्यधावन बधैषिणः ।

विजये धृतसङ्कल्पा मृत्युं कृत्वा भिवर्त्तनं । तस्मिन्नाशौघबज्रलं मत्तनागरथाकलं ।

पत्तिमञ्जूरबीरैर्गैधं द्रुतमर्जुनमार्हयत् । स सम्प्रहारस्तुमलस्तेषामासीत् किरीटिना ।

तस्यैव नः श्रुतो थाडूक् निवातकवधैः सह । रथानश्चान् ध्वजान्नागान् पत्तीन्पणगतानपि । २२२०

इष्टं धनूंषि खड्गांश्च चक्राणि च परश्वधान् । साधुधानुद्यतान् बाह्वन् विविधान्यायुधानि च ।

चिक्केद द्विषतां पार्थः शिरांमि च सहस्रशः । तस्मिन् सैन्यमहावर्त्ते पातालतलसन्निभे ।

निमग्नानं रथं मत्वा मेदुः मंग्रप्रकास्तथा । स पुनस्तानगीन् हत्वा पुनरुत्तरतोऽबधीत् ।

दक्षिणेन च पश्चात् क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव । अथ पाञ्चालचेदीनां सञ्जयानाञ्च मारिष ।

त्वदीयैः सह संगामं श्रासीत् परमदारुणः । ऊपस्य कृतवर्षा च शकृन्निश्यापि मौबलः । २२२५

हृष्टमेणः सुमंरञ्चा रथानोक्प्रहारिणः । कौशलेः काश्यपस्यैश्च कार्ष्णैः कैकथैरपि ।

शूरमेनेः शूरबरीथुयुधुयुद्धुर्धुर्धुः । तेषामन्तकरं युद्धं देहपाप्मासुनाशनं ।

लक्षविट्शूद्रबीराणां धर्म्यं स्वर्गं यशस्करं । दुर्योधनोऽथ सहितो भ्रातृभिर्भरतर्षभ ।

गुप्तः करुप्रवीरैश्च मद्राणाञ्च महारथैः । पाण्डवैः सह पाञ्चालैश्चेदिभिः सात्यकेन च ।

युध्यमानं रणे कर्णं करुवीरोऽभ्यपालयत् । कर्णोऽपि निशितैर्बाणैर्बिभ्रन्नित्य महाक्षमं । २२३०

प्रसृष्टं च रथश्रंष्टान् युधिष्ठिरमपोडयत् । विवस्तरथदेहासून् हत्वा शत्रून् महस्रशः ।

युक्ता स्वर्गयशोभ्याञ्च स्त्रेभ्यो मुदमुदावहत् । एवं मारिष संगामो नरवाजिगजक्षयः ।

कुरूणां शूद्रयानाञ्च देवासुरसमोऽभवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यत्तत्प्रविश्य पार्थानां सैन्यं कुर्वन् जनक्षयं । कर्णो राजानमभ्येत्य तन्ममाचक्ष सञ्जय ।

के च प्रवीराः पार्थानां युधि कर्णमवारयन् । कांस्य प्रमथ्याधिरथिर्युधिष्ठिरमपीडयत् । १११
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ धृष्टद्युम्नस्य पार्थान् दृष्ट्वा कर्णो व्यवस्थितान् । समभ्यधावत्परितः पाञ्चालान् शत्रुकर्षणः ।
 तन्मूर्ध्निमभिधावन्तं पाञ्चाला जितकाञ्चिनः । प्रत्युद्युर्ध्वाहात्मनं हंसा इव महार्णवं ।
 ततः शङ्खसहस्राणां निखिणो हृदयप्लवः । प्रादुरासीदुभयतो भेरीशब्दाश्च दारुणाः ।
 नामावाण्निपाताश्च द्विपाश्वरथनिखिनः । मिहनादश्च बीरगणामभवहारणस्तदा ।
 साद्रिद्रुमार्णवा भूमिः सवातामुदमम्बरं । मार्केन्दुपहनकचा दौश व्यक्तं विभूर्णिता । ११४
 इति भूतानि तं शब्दं मेनिरे ते च विव्यथुः । यानि चायन्त्यसत्त्वानि प्रायस्तानि मृतानि च ।
 अथ कर्णो भृशं क्रुद्धः शीघ्रमस्त्रमुदीरयन् । जघाम पाण्डुवीं सेनामासुरीं मघवानिव ।
 स पाण्डवबलं कर्णः प्रविश्य विस्मज्जकरान् । प्रभद्रकणां प्रबरानदहत् सप्तसप्ततिं ।
 ततः सुपुङ्खैर्निश्चितैरथश्रेष्ठै रथेषुभिः । अबधीत् पञ्चविंशत्या पाञ्चालान् पञ्चविंशतिं ।
 सुवर्णपुङ्खैर्नाराचैः परकायविदारणैः । चेदिकानबधीदीरः शतशोऽथ सहस्रशः । ११५
 तं तथा समरे कर्षा कुर्व्वाणमतिमानुषं । परिव्रज्ज्यहारज पाञ्चालानां रथश्रजाः ।
 ततः सन्धाय विश्रितवान् पञ्च भारत दुःसहान् । पाञ्चालानबधीत् पञ्च कर्णो वैकर्त्तनो वृषः ।
 भानुदेवं चित्रमेनं सेनाविन्दुश्च भारत । तपनं शूरसेनश्च पाञ्चालानहनद्रणे ।
 पाञ्चालेषु च शूरेषु बधमानेषु सायकैः । हाहाकारे महानासीत् पाञ्चालानां महाहवे ।
 परिव्रज्ज्यहारज पाञ्चालानां रथा दहन् । पुनरेव च तान् कर्णो जघामाशु पतन्निभिः । ११६
 चकरत्ता तु कर्णस्य पुत्रो मारिष दुर्जयो । सुषेणः सत्यमेनस्य त्यक्त्वा प्राणानयुध्यतां ।
 धृष्टगोत्रा तु कर्णस्य श्रेष्ठः पुत्रो महारथः । वृषसेनः स्वयं कर्णं वृष्टतः पर्यपानयत् ।
 धृष्टद्युम्नः सात्यकिश्च द्रौपदेया वृकोदरः । जनमेजयः शिशुपत्नी च प्रवीराश्च प्रभद्रकाः ।
 चेदिकैकेयपाञ्चाला यमौ ममयाश्च दंशिताः । समभ्यधावन्नाधेयं जिघांसन्तः प्रहारिणं
 त एनं विविधैः शस्त्रैः शरधाराभिरेव च । अभ्यवर्षन् विमर्द्दन्तं प्रावृषीवाम्बुदा गिरिं । ११७
 पितरन्तु परीक्षन्तः कर्णपुत्राः प्रहारिणः । तदीयास्त्रापरे राजन् बीरा बीरानवारयन् ।
 सुषेणो भीमसेनस्य प्लित्वा भङ्गेन कार्मुकं । नाराचैः सप्तभिर्विज्ज्ञा हृदि भीमं ननाद ह ।
 अयान्यङ्गनुगदाय सुवृढं भीमविक्रमः । सयं वृकोदरः हत्वा सुषेणस्याच्छिनङ्गुः ।
 विव्याध धेनं दशभिः क्रुद्धो नृत्यन्निवेपुभिः । कर्णश्च तूष्णे विव्याध त्रिसप्तत्या शितैः शरैः ।
 भानुमेनश्च दशभिः सायसूतायुधध्वजं । पश्यतां सुहृदां मध्ये कर्णपुत्रमपातयत् । ११८
 क्षुरप्रान्नु तन्तस्य शिरस्यश्रुनिभाननं । शूभदश्रनमेवासीत्तान्भ्रष्टमिवाभुजं ।
 हत्वा कर्णमुतं भीमस्तावकान् पुनराह्वयत् । उपहारिक्वयोच्छिन्त्वा चापा तावप्यथाह्वयत् ।
 दुःशासनं त्रिभिर्विज्ज्ञा शकुनिं वज्रिगायभैः । उलूकश्च पतन्निश्च चकार विरथावुभौ ।
 हा सुषेण हतोऽसीति श्रुत्वादत्त सायकं । तमस्य कर्णश्चिच्छेद त्रिभिश्चैनमनाह्वयत् ।

अथान्यं परिजपाह सुपर्वाणं सुनेजनं । सुषेणायासृजद्भीमसमपयस्याच्छिनदृशः ।
 पुनः कर्णस्त्रिसप्तत्या भीममेनमथेषुभिः । पुत्रं परीसन् विव्याध क्रूरं क्रूरैर्बिघ्नंभया ।
 सुषेणस्तु धनुर्गृह्य भारसाधनमुत्तमं । नकुलं पञ्चभिर्वीर्णैर्बभ्रौत्तरमि चार्पयत् ।
 नकुलस्तन्तुं विंशत्या विद्धा भारसहैर्दृढैः । ननाद बलवन्नादं कर्णस्य भवमादधत् ।
 तं सुषेणो महाराज विद्धा दशभिराशुगैः । चिच्छेद च धनुः शीघ्रं क्षुरप्रेण महारथः ।
 अथान्यद्भ्रुनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः । सुषेणं नवभिर्वीर्णैर्बभ्रौत्तरयामास संयुगे ।
 स तु वाणैर्द्दिशो राजन्नाच्छाद्य परबोरहा । आजग्रे मारथिञ्चास्य सुषेणञ्च ततस्त्रिभिः ।
 चिच्छेद चास्य मुदुठं धनुर्भक्षैस्त्रिभिस्त्रिधा । अथान्यद्भ्रुनुरादाय सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 आविध्य नकुलं षष्ठा सहदेवञ्च सप्तभिः । तद्युद्धं समहङ्गोरमासीद्देवामुरोपमं ।
 निघ्नतां सायकैस्सर्गमन्योन्यस्य बधं प्रति । सात्यकिर्दृशमेनस्य सूतं हत्वा त्रिभिः शरैः ।
 धनुश्चिच्छेद भिन्न जघानार्थास्य सप्तभिः । ध्वजमेकेषुणेन्मथ्य त्रिभिस्तं ह्यताडयत् ।
 अथावमन्नः स रथे मुद्गसात् पुनरुत्थितः । स रणे युयुधानेन विस्मृताश्चरथध्वजः ।
 हतां जिघंशुः शैनेयं खड्गचर्मैर्धृगभ्यधात् । तस्य चाप्लवतः शीघ्रं वृषभेनस्य सात्यकिः ।
 वराहकर्णैर्द्दशभिरविध्यदमिचर्माणी । दुःशामनस्तु तं दृष्ट्वा विरथं व्यागुधं हतं ।
 आरोप्य स्वरयं तूर्णमपोवाह रथान्तरं । अथान्यं रथमास्थाय वृषसेनो महारथः ।
 द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधानञ्च पञ्चभिः । भीममेनश्चतुःषष्ठा सहदेवञ्च पञ्चभिः ।
 नकुलं त्रिंशता वाणैः शतानीकञ्च सप्तभिः । शिखण्डिनञ्च दशभिर्धर्मराजं शतेन च ।
 एतांस्यान्यांश्च राजेन्द्र प्रवीरान् जयगृह्णिनः । अभ्यर्ह्यन्महेष्वासः कर्णपुत्रो विश्रम्यते ।
 कर्णस्य युधि दुर्धर्षस्ततः पृष्ठमपालयत् । दुःशामनञ्च शैनेयो विद्धा नवभिरायैषैः ।
 विस्मृताश्चरथं हत्वा ललाटे त्रिभिरार्पयत् । स त्वन्यं रथमास्थाय विधिवत् कल्पितं पुनः ।
 युयुधे पाण्डुभिः सार्द्धं कर्णस्थाप्याययन् बलं । धृष्टद्युम्नस्ततः कर्णमविध्यद्दशभिः शरैः ।
 द्रौपदेयांस्त्रिसप्तत्या युयुधानस्तु सप्तभिः । भीममेनश्चतुःषष्ठा सहदेवस्तु सप्तभिः ।
 शिखण्डी दशभिर्वीरो धर्मराजः शतेन च । एते चान्ये च राजेन्द्र प्रवीरा जयगृह्णिनः ।
 अभ्यर्ह्यन्महेष्वासं सूतपुत्रं महामृधे । तान् सूतपुत्रो विशिखैर्द्दशभिर्द्दशभिः शरैः ।
 रथेनानुचरन् वीरः प्रत्यविध्यदग्निन्दमः । तत्रास्त्रवीर्यं कर्णस्य लाघवञ्च महात्मनः ।
 अपप्रथाम महाभाग तदहृतमिवाभवत् । न ह्याददानं ददृशुः सन्धधानञ्च सायकान् ।
 विमुञ्चन्तश्च भंरन्नादपश्यन् हतानरीन् । शौर्विथद्दृष्टिंश्चैव प्रपूर्णां निशितैः शरैः ।
 अरुणाभ्रावृताकारं तस्मिन्द्रे बभौ वियत् । नृत्यन्निव हि राधेयस्यापहस्तः प्रतापवान् ।
 यैर्विद्धुः प्रत्यविध्यन्तानेकैकं त्रिगुणैः शरैः । शनैश्च दशभिश्चैतान् पुनर्विद्धा ननाद च ।
 सायसूतरथञ्च आस्तास्त्रैस्त्रिवरं ददुः । तान् प्रमथ्य महेश्वासापाधेयः शरवृष्टिभिः ।

२२५

२२६

२२७

२२८

२२९

२३०

गजानीकममंवाधं प्राविशच्छत्रुकर्षणः । स रथास्त्रिंशतं हत्वा चेदीनामनिवर्तिनां ।
 राधियो निश्रितैर्वाणैस्ततोऽभ्यर्क्ष्युधिष्ठिरं । ततस्ते पाण्डुवा राजञ्छिवण्डी च समात्यकिः ।
 राधियात् परिरक्षन्तो राजानं पर्यवारयन् । तथैव तावकाः सर्वे कर्णं दुर्वारणं रणे ।
 यत्नाः शूरा महेष्वासः पर्यरक्षन्त सर्वशः । नानावादिचघोषाश्च प्रादुरासन् विश्राप्यते ।
 सिंहनादश्च संजज्ञे शूराणामभिगर्जतां । ततः पुनः समाजग्मुरभीताः कुण्डपाण्डवाः ।
 युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वयं ।

११५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्कुलयुद्धे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

११००

॥ मञ्जय उवाच ॥ विदार्ये कर्णलां सेनां युधिष्ठिरमयाद्रवत् । रथहस्त्यश्वपत्नीनां सहस्रैः परिवारितः ।

नानायुधसहस्राणि प्रेरितान्यग्निभिर्दृषः । क्षित्वा वारणशतैरघैस्तानविध्यदसम्भ्रमात् ।

निचकर्त्त शिरस्येषां बाहूनूकंस्य सूतजं । ते हता वसुधां पेतुर्भग्नान्त्वान्ये प्रदुःसुवः ।

द्राविडास्तु निषादास्तु पुनः सात्यकिवेदिताः । अभ्यद्रवन् जिघांसन्तः पत्नयः कर्णमाहवे ।

ते विबाहुश्चिरस्त्राणाः प्रहताः कर्णसायकैः । पेतुः पृथिव्यां युगपच्छिन्नं शालवर्नं यथा ।

११०५

एवं योधशतान्याजौ महस्त्राण्ययुतानि च । हतानीयुर्भर्षीं देहैर्त्यशमा पूरयन् दिशः ।

अथ वैकर्त्तनं कर्णं रणे क्रुद्धमित्रान्तकं । रुरुभुः पाण्डुपाञ्चाला व्याधिं मन्त्रौषधैरिव ।

स तान् प्रसृष्टाभ्यपतत् पुनरेव युधिष्ठिरं । मन्त्रौषधिक्रियाऽतीतो व्याधिरत्युल्लणो यथा ।

स राजगृह्णित्क्रीकृद्धः पाण्डुपाञ्चालकैकथैः । नाशकत्तानतिक्रान्तं मृत्युर्गन्नाविदो यथा ।

ततो युधिष्ठिरः कर्णमदूरस्थं निवारितं । अत्रवीत् परवीरघ्नं क्रोधधरं क्रलोचनः ।

१११०

कर्णं कर्णं दृष्ट्वा दृष्टे सूतपुत्र वचः शृणु । मदा स्पर्धमि संघामे फाल्गुनेन तरस्विना ।

तथाऽस्मान् बाधधे नित्यं धार्तराष्ट्रमते स्थितः । यद्दलं यच्च ते बौर्य्यं प्रदेषो यस्तु पाण्डुषु ।

तत् सर्वं दर्शयस्वाद्य पौरुषं महदास्थितः । युद्धश्रद्धाञ्च तेऽद्याहं विनेश्यामि महाहवे ।

एवमुक्त्वा महाराज कर्णं पाण्डुसुतस्तदा । सुवर्णपुञ्जैर्दृशभिव्यव्याधायस्मथैः शरैः ।

तं सूतपुत्रो दशभिः प्रत्यविध्यदरिन्दमः । वत्सदन्तैर्महेष्वासः प्रहसन्निव भारत ।

१११५

सोऽवज्ञाय तु निर्बिद्धः सूतपुत्रेण मारिष । प्रजञ्जाल ततः क्रोधाद्भुविशेव ऊताग्रनः ।

ञ्जालामालापगिनिर्गो राज्ञो देहो व्यदृश्यत । युगान्ने दग्धकामस्य सम्बर्त्ताग्नेरिवापरः ।

ते प्रदीप्तायुधधरा दीप्रस्तप्ताम्बररत्नजः । भैनिकास्त्रश्च राजेन्द्र व्यद्रवन्त दिग्घो दश ।

ततो विस्कार्थं सुमहत्पापं हेमपरिष्कृतं । समाधत्त श्रितं वाणं गिरीणामपि दारणं ।

ततः पूर्णायतोत्कृष्टं यमदण्डनिभं शरं । मुमोष त्वरितो राजा सूतपुत्रजिघांसया ।

११२०

स तु वेगवता मुक्तो वाणे वञ्चाग्रनिस्स्रजः । विवेकं सहसा कर्णं सव्ये पार्श्वे महारथं ।

स तु तेन प्रहारेण पीडितः प्रममोह वै । स्तप्तगात्रो महाबाहुर्धनुस्तृण्य अन्दमे ।

ततो हाहाहत भैन्यं धार्तराष्ट्रबलं महत् । विवर्णमुखभ्रयिष्ठं कर्णं दृष्ट्वा तथगतं ।

सिंहनादश्च सञ्जग्ने श्लेलाः किलकिलास्तथा । पाण्डवानां महाराज दृष्ट्वा रात्रः पराक्रमं ।
 प्रतिलभ्य तु राधेयः संज्ञां नातिचिरादिव । दध्ने राजविनाशाय मनः क्रूरपराक्रमः । २२२५
 स हेमविह्वतं चापं विस्फार्य विजयं महत् । अवाकिरदमेयात्मा पाण्डवं निशितैः शरैः ।
 ततः क्षुराभ्यां पाञ्चाल्या चक्ररौ महात्मनः । जघाम चन्द्रदेवश्च दण्डधारश्च संयुगे ।
 तावुभौ धर्मराजश्च प्रवीरौ परिपार्श्वतः । रथाभ्यासे चकाशते चन्द्रस्यैव पुनर्ध्वंसुः ।
 युधिष्ठिरः पुनः कर्णमविध्यन्निशितैः शरैः । सुषेणं सत्यसेनश्च त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
 शूलं जवत्या विव्याध त्रिमप्रत्या च सूतजं । तांसस्य गोप्तृन् विव्याध त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वगैः । २२२०
 ततः प्रहस्य धिरयिर्बिधुश्वानः स कार्मुकं । क्षिप्त्वा भस्मिन् राजानं विद्ध्वा षष्ठाऽनदत्तदा ।
 ततः प्रवीराः पाण्डूनामभ्यधावन्नमर्पिताः । युधिष्ठिरं परीक्षन्तः कर्णमभ्यर्हयच्छरैः ।
 सात्यकिश्चेकितानश्च युयुत्सुः पाण्ड्या एव च । धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च द्रौपदेयाः प्रभद्रकाः ।
 यमौ च भीमसेनश्च शिशुपालस्य चात्मजः । कारुषा मत्स्यशेषाश्च कैकेयाः काशिकोग्रलाः ।
 एते च त्वरिता वीरा वसुषेणमनाडयन् । जनमेजयश्च पाञ्चाल्यः कर्णं विव्याध सायकैः । २२२५
 वराहकर्णमारार्षेर्नाम्नीकैर्निशितैः शरैः । वत्सदक्षैर्बिष्पिण्डैश्च क्षुरप्रैस्सटकामुदैः ।
 नानाप्रहरणैश्चैगैरयहस्यशसादिभिः । सर्वतोऽभ्यद्रवन् कण परिवार्य जिघांसया ।
 स पाण्डवानां प्रवरैः सर्वतः समभिद्रुतः । उदीरयन् ब्राह्ममत्तं शरैरापूरयन् दिशः ।
 ततः शरमहाज्वालौ बीर्योष्मा कर्णषावकः । निर्हृहन् पाण्डुवचनं वीरः पर्यचरद्रणे ।
 स सन्धाय महास्त्राणि महेष्वाशो महामनाः । प्रहस्य पुरुषेन्द्रस्य शरैस्त्रिच्छेद कार्मुकं । २२२०
 ततः सन्धाय नवतिं निमेषान्नपर्वणः । विभेद कवचं राज्ञो रणे कर्णः श्रितैः शरैः ।
 तदर्धं हेमविह्वतं रत्नचिचं बभौ पतत् । सविद्युदग्ने सवितुः क्षिप्रं वातघ्नं यथा ।
 तदद्वात् पुरुषेन्द्रस्य भ्रष्टं वर्धं व्यरोचत । रत्नैरलङ्कृतं दिव्यैर्व्यभ्रं निश्रियथा जभः ।
 क्षिप्रवर्मा शरैः पार्थो रुधिरेण समुक्षितः । ततः सर्व्वायसीं शक्तिं चिक्षेपाधिरथिं प्रति ।
 तां ज्वलन्तीमिवाकाशे शरैस्त्रिच्छेद सप्तभिः । सा क्षिप्त्वा भूमिमगमन्महेष्वांसस्य सायकैः । २२२५
 ततो बाह्यैर्बलाच्चैव हृदि चैव युधिष्ठिरः । चतुर्भिस्रोमरैः कर्णं ताडयित्वाऽनदन्मुदा ।
 उद्भिन्नरुधिरः कर्णः क्रुद्धुषप इव श्वसन् । ध्वजं चिच्छेद भस्मेन त्रिभिर्बिष्याध पाण्डवं ।
 इषुधी चास्य चिच्छेद रथश्च तिलशोऽच्छिनत् । कालबालास्तु ये पार्थं दन्तवर्णा वक्रन् हयाः ।
 तैर्युक्तं रथमास्याय प्राचाद्राजा पराङ्मलः । एवं पार्थोऽभ्युपायात्स निहतः पार्श्वीमारथिः ।
 अशक्रवन् प्रमुञ्चतः स्यातुं कर्णस्य दुर्मेनाः । अभिद्रुत्य तु राधेयः पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरं । २२२०
 वज्रञ्च चाक्षुषैर्भ्यैर्ध्वजकूर्मैः स्वजादिभिः । लक्षणेत्पपञ्चेन पाण्डुना पाण्डुनन्दनं ।
 पवित्रीकर्तुमात्मानं स्खान्धं संस्पृश्य पाणिना । यधीतमिच्छन् स बलात् कुन्तीवाक्यश्च शोऽस्मरत् ।
 तं शस्यः प्राह मा कर्णं गृहीयाः पार्थिवोत्तमं । गृहीतमानो हत्वा त्वा मा करिष्यति भस्मसात् ।

अत्रवीन् प्रहसन्वाञ्जन् कुत्सयन्निव पाण्डवं । कथं नाम क्लेशे जातः सत्प्रभुर्भव्यवर्धितः ।
 प्रजन्नात् समरं भीतः प्राणान्कृष्णहासवे । न भवान् कृष्णधर्मेषु कृष्णलोहीति मे खतिः । ११५५
 ब्रह्मे बले भवान् युक्तः स्नाथ्याथे यज्ञकर्म्मणि । मा स्य युध्यस्व कैःनेत्य मा स्य वीरान् समासदः ।
 मा चैतानप्रियं ब्रूहि मा त्रै ब्रज महारणं । एवमुक्त्वा ततः पार्थं विसृज्य च महाबलः ।
 न्यहन्त् पाण्डवीं सेनां वज्रहस्त इवासुरीं । ततोऽप्याद्याहृन् राजन् प्रीडयित् नरेश्वरः ।
 अथापयात् राजानं मत्वाऽन्वीयुस्समन्वृतं । चेदिपाण्डवपाञ्चालाः सात्यकिश्च महारथः ।
 त्रैपदेयास्तथा शूरा म्भूद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ । ततो युधिष्ठिरानीकं दृष्ट्वा कर्णः पराङ्मुखं । ११६०
 कुरुभिः सहितो वीरः प्रहृष्टः पृष्ठतोऽन्वगात् । भेरीशृङ्गमृदङ्गानां कार्मुकाणाञ्च निस्त्रगः ।
 बभूव धार्तराजाणां भिंहनादग्वस्तथा । युधिष्ठिरस्तु कौरव्य रथमाह्वय मत्सरं ।
 श्रुत्वाकीर्त्तेश्वराराज दृष्टवान् कर्णविक्रमं । काश्यमानं बलं दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 स्वान् योधानव्रवीत् क्रुद्धो निम्नतैतान् किमासत । ते च राज्ञाऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवानां महारथाः ।
 भीमसेनमुखाः सर्वे पुरुषास्ते प्रत्युपाद्रवन् । अभवन्मुलः ब्रह्मो योधानां तत्र भारत । ११६५
 रथहस्तयपत्नीनां शस्त्राणाञ्च ततस्ततः । उन्निष्ठत प्रहरत प्रेताभिपननेति च ।
 इति ब्रुवाणा ह्यन्योन्यं जङ्घुषाधा महारणे । अभ्यङ्गाथैव तत्रासीत् ऋगृष्टिभिरम्बरे ।
 समावृत्तैर्भ्रवरैर्भिन्नद्विरितरेतरं । विपताकध्वजच्छसा व्यश्रुतायुधा रणे ।
 व्यङ्गाङ्गावयवाः पेतुः क्षितौ क्षीणाः क्षितीश्वराः । प्रवणादिव शैलानां शिखराणि दिपोत्तमाः ।
 शरोहा निहताः पेतुर्ब्रह्मभिन्ना इवाद्रयः । किञ्चभिरुविपर्यसैर्बर्बर्कालङ्कारभूषणैः । ११७०
 प्रतिवीरैश्च संभर्हे पत्तिभङ्गाः महस्तमः । विशालाथततासाधैः पशेन्दुसदृशानभैः ।
 शिरोभिर्युद्धशौण्ड्यानां सर्वतः संवृता मही । यथा भुवि तथा व्योम्नि निस्त्रगं शूद्रमुवुर्जनाः ।
 विमानैरम्बरः सङ्गीतवादिचनिस्त्रगैः । हतानभिमुखान् वीरान् वीरैः शतमहस्तमः ।
 अग्रेप्यारोप्य गच्छन्ति विमानेष्वम्बरगणाः । तद्दृष्ट्वा महदासुख्यं प्रत्यलं स्वर्गलिप्तया ।
 प्रहृष्टमनसः शूराः क्षिप्रं जघ्नः परस्परं । रथिनो रथिभिः साङ्गं चित्रं युयुधुराहवे । ११७५
 पत्तयः पत्तिभिर्भ्रगाः सह नागैर्हयैर्हयाः । एवं प्रवृत्ते मङ्गामे गजवाजिनरक्षये ।
 सैन्येन रजसा वृत्तेस्त्रे स्वान् जघ्नः परे परान् । कषाकचि शुद्धमामीहन्तादन्ति मखामखि ।
 मुष्टियुद्धं निर्युद्धञ्च देहपाप्रासुमाज्जन् । तथा वर्त्तन्ति मङ्गामे गजवाजिनरक्षये ।
 नराश्वनागदेहेभ्यः प्रसृता लोहितापगा । गजाम्बरदेहान् मा श्रुत्वाह पतितान् बहन् ।
 नराश्वजसम्बाधे नराश्वजसादिनां । लोहितोदा महाघोरा मांसशोणितकर्हमा । ११८०
 नराश्वजदेहानां वहन्ती भीरुभीषणा । तस्याः पारमपारश्च ब्रजन्ति विजयैषिणः ।
 गणधेन चाश्ववन्तस्य निमञ्चेऽश्वस्य चापरे । ते तु लोहितदिग्धाङ्गा रक्तवर्मायुधाम्बराः ।
 वज्रसुखा पपुसाखा मञ्जुस्य भरतर्षभ । रथानश्वाङ्गरात्रागानायुधाभरणानि च ।

वसनान्यथ वर्ष्मणि बध्यमानः न हतानपि । भूमिं खं चान्दिग्रस्यैव प्रायः परश्याम लोहितां ।

लोहितस्य तु गन्धेन स्पर्शेन च रसेन च । रूपेण चातिरिक्तेन शब्देन च विसर्पता ।

११८५

विषादः सुमहानासीत् प्रायः धैर्यस्य भारत । तत्तु विप्रहतं सैन्यं भीमसेनमुखास्तदा ।

भूयः समाद्रवन् वीराः सात्यकिप्रमुखास्तदा । तेषामापततां वेगमविसृज्यं महात्मनां ।

पुत्राणां ते महासैन्यमासीद्राजन् पराङ्मुखं । तत्रकीर्णरथाश्वेभं नरवाजिसमाकुलं ।

विश्वस्तचर्मकवचं प्रविद्धायुधकार्मुकं । व्यद्रवत्तावकं धैर्यं लोच्यमानं समन्ततः ।

सिंहार्द्धितमिवारण्ये यथा गजकुलं तथा ।

११९०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सकृत्सयुद्धे जनपद्वाग्नाऽध्यायः ॥ ४९ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तानभिद्रवतो दृष्ट्वा पाण्डवांस्तावकं बलं । दुर्थाधनो महाराज वारयामास सर्वश्वः ।

योधास्य स्वबलस्यैव समन्ताद्भरतर्षभ । क्रोधतप्तव पुत्रस्यं न स्म राजन् न्यवर्त्तत ।

ततः पतः प्रपन्नस्य शकुनिसापि सौबलः । तदा सशस्त्राः कुरवो भीममभ्यद्रवन्ने ।

कर्णोऽपि दृष्ट्वा द्रवतो धार्तराट्टान् सराजकान् । मद्राजमुवाचेदं याहि भीमरथम्प्रति ।

एवमुक्तस्य कर्णेन शल्यो मद्राधिपस्तदा । हंसवर्णान् हयानय्यान् प्रैषीद्यत्र वृकोदरः ।

११९५

ते प्रेरिता महाराज शल्येनाहवशोभिना । भीमसेनरथं प्राप्य समसञ्जन्त वाजिनः ।

दृष्ट्वा कर्णं समायान्तं भीमः क्रोधममन्वितः । मतिश्चक्रे विनाशाय कर्णस्य भरतर्यभ ।

सोऽब्रवीत् सात्यकिं वीरं दृष्ट्युत्तमश्च पाषत । यूयं रक्त राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ।

संशयान्महतो मुक्तं कथञ्चित् प्रेक्षतो मम । अयतो मे क्षतो राजा क्षिप्रसर्वपरिच्छदः ।

दुर्थाधनस्य प्रीत्यर्थं राधेभेन दुरात्मना । अन्तमद्य गमिष्यामि तस्य दुःखस्य पार्श्वत ।

१२००

हन्ताऽस्यद्य रणे कर्णं वा मां निहनिष्यति । सक्रामेण सुघोरेण सत्यमेतत् ब्रवीमि ते ।

राजानमद्य भवतां न्यासंभूतं ददानि वै । तस्य संरक्षणे सर्व्वे यतध्वं विगतज्वराः ।

एवमुक्तः महाबाहुः प्रायादाधिरथिं प्रति । सिंहनादेन महता सर्वाः सन्नादयन् दिशः ।

दृष्ट्वा लरितमायान्तं भीमं युद्धाभिनन्दिनं । सूतपुत्रमथोवाच मद्राणामीश्वरो विभुः ।

॥ शल्य उवाच ॥ पश्य कर्णं महाबाहुं संकुट्टं पाण्डुनन्दनं । दीर्घकालार्जितं क्रोधं मेऽक्तुकामं त्वयि ध्रुवं ।

१२०५

ईदृशं नास्य ह्यं मे दृष्टपूर्वं कदाचन । अभिमन्यो हते कर्णे राक्षसे च घटात्कवे ।

चैलेक्यस्य समस्य शक्तः क्रुद्धो निवारणे । विभर्त्ति सदृशं रूपं युगान्ताग्निसमप्रभं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ इति ब्रुवति राधेयं मद्राणामीश्वरे नृप । अभ्यवर्त्तत वै कर्णं क्रोधदीप्तां वृकोदरः ।

अयागतन्तु सभ्रेष्वस्य भीमं युद्धाभिनन्दिनं । अत्रदीक्षन् शल्यं राधेयः प्रहसन्निव ।

यदुक्तं वचन मेऽद्य त्वया मद्रजनेश्वर । भीमसेनं प्रति विभो तत् सत्यं नात्र संशयः ।

१२१०

एष शूरस्य वीरस्य क्रोधनस्य वृकोदरः । निरपेक्षशरीरे च प्राणतस्य बलाधिकः ।

अज्ञातवासं वसता विराटनगरे तदा । द्वैपद्याः प्रियकाभेन केवलं बाहुसंभ्रयात् ।

गूढभावं समाश्रित्य क्रीचकः सगणो हतः । सोऽद्य संपामञ्जिरसि संनद्धः क्रोधमूर्च्छितः ।
 किङ्करोद्यतदण्डेन मृत्युनाऽपि ब्रजेद्रणं । चिरकालाभिलषितो ममायंक्तु मनोरथः ।
 अर्जुनं समरे हन्यां मां वा हन्याद्भुजश्रयः । स मे कदाचिदद्यैव भवेद्भीमममागमः । ११५
 निहते भीमसेने वा यदि वा विरथो हतः । अभियास्यति मां पार्थसन्ने साधु भविष्यति ।
 अत्र यन्मन्यसे प्राप्तं तच्छीघ्रं सम्प्रधारय । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राधेयसामितौजसः ।
 उवाच वचनं शक्यः सूतपुत्रं तथागतं । अभियाहि महाबाहो भीमसेनं महाबलं ।
 निरस्य भीमसेनं ततः प्राप्स्यसि फाल्गुनं । यस्ते कामोऽभिलषितस्त्रिरात्प्रभृति वृद्धतः ।
 सैव संपश्यते कर्णं सत्यमेतत् ब्रवीमि ते । एवमुक्ते ततः कर्णः शक्यं पुनरभाषत । ११६
 हन्ताऽहमर्जुनं संख्ये मां वा हन्याद्भुजश्रयः । युद्धे मनः समाधाय याहि यत्र वृकोदरः ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः प्रायाद्भयेनाशु शक्यस्तत्र विश्रान्तः । यत्र भीमो महेष्वासो व्यद्रावयत वारिणी ।
 ततस्सूर्य्यनिनादस्य भेरीणाञ्च महास्वनः । उदतिष्ठ च राजेन्द्र कर्णभीमममागमे ।
 भीमसेनोऽथ संक्रुद्धस्तस्य सैन्यं दुरासदं । नाराचैर्बिभ्रन्नेस्तीक्ष्णैर्दृशः प्राद्रावयद्बली ।
 स सन्निपातस्तमुन्ना धोररूपो विश्रान्तः । आसीद्रौद्रो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे । ११७
 ततो मुहुर्त्नाद्राजेन्द्र पाण्डवः कर्णमाद्रवत् । समागतनं सम्प्रेक्ष्य कर्णो वैकर्त्तना वृषः ।
 आजघाम सुभङ्गुद्धो नाराचेन स्तनान्तरे । पुनसैनमभेयात्मा शरवैर्परवाकिरत् ।
 स विद्धः सूतपुत्रेण च्छादयामास पत्रिभिः । विव्याध निशितैः कर्णं नवभिर्नतपर्वभिः ।
 तस्य कर्णो धनुर्मध्ये द्विधा चिच्छेद पत्रिभिः । अथैनं क्रिञ्चधन्वानं प्रत्यविधत् स्तनान्तरे ।
 नाराचेन सुतीक्ष्णेण सर्वावरणभेदिना । भोऽन्यत् कार्मुकमादाय सूतपुत्रं वृकोदरः । ११८
 राजन् मर्मसु मर्मज्ञो विव्याध निशितैः शरैः । ननाद बलवन्नादं कल्पयन्निव रोदमी ।
 तं कर्णः पञ्चविंशत्या नाराचेन समार्षयत् । मदीत्कटं वने दृप्तमुक्त्वाभिरिव कुञ्जरं ।
 ततः मायकंभिन्नाङ्गः पाण्डवः क्रोधमूर्च्छितः । संरन्ध्रामर्षतासासः सूतपुत्रबधेषुथा ।
 स कार्मुके महावेगं भारमाधनमुत्तमं । गिरीणामपि भेक्षारं मायकं समयोजयत् ।
 विक्रव्य बलवशापमाकर्णादतिमारुतिः । तं मुमोच महेष्वासः क्रुद्धः कर्णजिघामया । ११९
 स विस्मष्टो बलवता वाणो वज्राग्निस्वनः । अदारयद्रणे कर्णं वज्रवेगो यथाऽचलं ।
 भीमसेनेनाभिहतः सूतपुत्रः कुरुद्वहः । निवसाद रथोपस्थे विभंशः पृथनापतिः ।
 ततो मद्राधिपो दृष्ट्वा विभंशं सूतनन्दनं । अपोवाह रथेनाजौ कर्णमाहवशोभिनं ।
 ततः पराजिते कर्णे धान्नराक्षीं महाचर्मम् । व्यद्रावयद्भीमसेना यथेन्द्रे । दानवान् पुरा ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णपयाने पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ मुदृक्करमिदं कर्म हतं भीमेन मञ्जय । येन कर्णो महाबाहुरथोपस्थे निपातितः । १२०
 कर्णो ह्येको रणे हन्ता पाण्डवान् सञ्जयैः सह । इति दुर्थाधनः सूत प्राववीक्षा मुहुर्भुङ्गः ।

पराजितस्तु राधेयं दृष्ट्वा भीमेन भंयुगे । ततः परं किमकरोत् पुत्रो दुर्योधनो मम ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ विमुखं प्रेक्ष्य राधेयं सूतपुत्रं महाहवे । पुत्रस्तव महाराज सोदर्यान् समभाषत ।

शीघ्रं गच्छत भद्रं वो राधेयं परिचक्षत । भीमभेनभयागाधि मञ्जन्तं व्यसनार्णवे ।

ते तु राज्ञा समादिष्टा भीमभेनं जिघामवः । अभ्यवर्त्तन्त संक्रुद्धाः पतङ्गाः पावकं यथा ।

२४५

श्रुतवान् दुर्द्वारः क्रायो विविशुर्व्विकटः समः । निषङ्गी कवची पाशी तथा नन्दापनन्दकौ ।

दुष्प्रधर्षः सुबाहुश्च वातवेगसुवर्षभौ । धनुर्घाहो दुर्मदश्च जलसन्धः शलः सहः ।

एतैरथैः परिचृता बीर्यवन्तो महाबलाः । भीमभेनं समासाद्य समन्तात् पथ्यवारयन् ।

ते व्यमुञ्चञ्चक्रव्रातास्त्रानालिङ्गान् समन्ततः । स तैरभ्यर्क्ष्यमानस्तु भीमभेनो महाबलः ।

तेषामापततां क्षिप्रं सुतानां ते जनाधिप । रथैः पञ्चदशैः सार्द्धं पञ्चाशदहनद्रथान् ।

२४६

विविश्वास्तु हतः क्रुद्धो भस्मेनापाहरच्छिरः । भीमभेनो महाराज तत् पपात हतं भुवि ।

सकुण्डलशिरस्ताणं पूर्णचन्द्रोपमं तथा । तं दृष्ट्वा निहतं शूरं भ्रातरः सर्वतः प्रभो ।

अभ्यद्रवन्त समरे भीमं भीमपराक्रमं । ततोऽपराभ्या भस्त्राभ्या पुत्रयोस्ते महाहवे ।

जहार समरे प्राणान् भीमो भीमपराक्रमः । तौ धरामनुपद्येतां वातरुग्नाविव द्रुमौ ।

विकटश्च समश्लोभो देवपुत्रसमौ नृप । ततस्तु त्वरितो भीमः क्रायं निन्दे यमक्षयं ।

२४७

नाराचेन सुती त्त्रोण स हतो न्यपतद्भुवि । हाहाकारस्ततस्तीव्रः संबभूव जनेश्वर ।

बध्यमानेषु बीरेषु तव पुत्रेषु धन्विषु । तेषां सुगुणिते मैत्रे पुनर्भीमो महाबलः ।

नन्दापनन्दा समरे प्रैषयद्यममादनं । ततस्ते प्रद्रवन् भीताः पुत्रास्ते विक्रलीकृताः ।

भीमभेनं रथे दृष्ट्वा कालान्तकयभोपमं । पुत्रास्ते निहतान् दृष्ट्वा सूतपुत्रः सुदुर्भनाः ।

हंसवर्णान् हयान् भूयः प्रैषयद्यत्र पाण्डवः । ते प्रेषिता महाराज मद्रराजेन वाजिनः ।

२४८

भीमभेनरथम्प्राप्य समसञ्जन्त वेगिताः । स सन्निपातस्तुमलो धोररूपो विश्राम्यते ।

आर्माश्रितो महाराज कर्णपाण्डवयोर्मृधे । दृष्ट्वा मम महाराज तौ सभेतौ महारथौ ।

आभीदुद्धिः कथं युद्धमेतदद्य भविष्यति । ततो भीमो रणस्त्राघी ह्लादयामास पत्रिभिः ।

कर्णे रणे महाराज पुत्राणां तव पश्यतां । ततः कर्णे भृशं क्रुद्धो भीमं नवभिराद्यथैः ।

विव्याध परमास्त्रो भस्त्रैः सक्रतपर्श्वभिः । आहतः स महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ।

२४९

आकर्णपूर्णेर्व्विशिखैः कर्णे विव्याध सप्तभिः । ततः कर्णे महाराज आशीविष इव श्रमन् ।

शरैर्विण मरुता ह्लादयामास पाण्डवं । भीमोऽपि तं शरव्रातैश्चादयित्वा महारथं ।

पश्यतां कौरवेयाणां विननर्द् महाबलः । ततः कर्णे भृशं क्रुद्धो दृढमादाय कार्मुकं ।

भीमं विव्याध दशभिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः । कार्मुकश्चास्य चिच्छेद भस्त्रेण निशितेन च ।

ततो भीमो महाबाहुर्हमपद्भुविभूषितं । परिधं धारमादाय मृत्युदण्डमिवापरं ।

२५०

कर्णस्य निधनाकाङ्क्षी चिच्छेपातिबलो मदन् । तमापतन्तं परिधं वज्राशनिमस्त्रनं ।

चिच्छेद बज्रधा कर्णः शरैराग्नीविशेषमैः । ततः कार्मुकमादाय भीमो वृढतरं तदा ।
 हादयामास विशिखैः कर्णे परबलार्द्धनं । ततो युद्धमभूद्द्वारं कर्णपाण्डवयोर्मध्ये ।
 हरीन्द्रथोरिव मुहुः परस्परबधैषिणोः । ततः कर्णे महाराज भीमसेनं चिभिः शरैः ।
 आकर्णमूलं निव्याध वृढमायस्य कार्मुकं । मोऽतिविद्धो महेष्वासः कर्णेन बलिनाम्बरः ।
 धीरमादत्त विशिखं कर्णकायावदारणं । तस्य भित्त्वा तनुचाणं भित्त्वा कायस्य सायकः ।
 प्राविशद्भूरणीं राजन् वल्मीकमिव पन्नगः । स तेनातिप्रहारेण व्यधितो विह्वलमिव ।
 सञ्चालन् रथे कर्णः वितिकल्पे यथा ऽचलः । ततः कर्णे महाराज रोषामर्षमन्वितः ।
 पाण्डवं पञ्चविंशत्या नारायणां समार्पयत् । आजग्ने बज्रभिर्व्याणैर्ध्वजमेकेषुणाऽहनत् ।
 मारयिञ्चास्य भलेन प्रेषयामास मृत्यवे । किन्त्वा च कार्मुकं तूर्णं पाण्डवस्यागु पत्रिणा ।
 ततो मुहुर्त्नाद्रजन्द्र नातिकृच्छ्राद्भूमन्विव । विरथं भीमकर्माणं भीमं कर्णश्चकार ह ।
 विरथो भरतश्चेष्ट प्रहमन्नजिलोपमः । गदां गृह्य महाबाहुरपतत्युन्दनोत्तमात् ।
 अवसुत्य च वेगेन तव भैर्यं विशास्यते । व्यधमद्गदया भीमः शरन्नेघामिवानिलः ।
 नागान् सप्तशताग्राजस्त्रीषादन्तान् प्रहारिणः । व्यधमत्सहसा भीमः क्रुद्धरूप परम्पः ।
 दन्तवेषेषु नेत्रेषु कुम्भेषु च कटेषु च । मर्षस्वपि च मर्षशस्त्रास्त्राग नवधीदृली ।
 ततस्ते प्राद्रवन् भीताः प्रतीपं प्रहिताः पुनः । महामाचैलमःवन्नर्भघा इव दिवाकरं ।
 तान् स सप्तशताग्रागान् मारोहायुधकेतकान् । भृनिशो गदया जग्ने वज्रेणैन्द्र इवाचलान् ।
 ततः सुबलपुत्रस्य नागानतिबलान् पुनः । पोथयामास कौन्तेयो द्विपञ्चाशदरिन्दमः ।
 तथा रथशतं सायं पत्नींश्च शतशोऽपरान् । न्यहनत् पाण्डवो युद्धे तापयंस्तव वारिणीं ।
 प्रताप्यमानं सृथेण भीमेन च महात्मना । तव भैर्यं सञ्चकोच चर्माग्रावार्हितं यथा ।
 ते भीमभयमन्त्रस्तास्तावका भरतर्षभ । विहाय समरे भीमं द्रुपुर्वै दिशो दश ।
 रथाः पञ्चशताश्चान्ये हृ दिनश्चर्मवर्षिणः । भीममभ्यद्रवन् प्लस्तः शरपूगैः समन्ततः ।
 तान् स सप्तशतान् बीरान् मपताकध्वजायुधान् । पोथयामास गदया भीमो विष्णुगिवासुरान् ।
 ततः शकुनिनिर्दिष्टाः सादिनः शूरमन्मताः । त्रिसारस्ता ययुर्भीमं शस्त्रवृष्टिप्रसपाणयः ।
 प्रत्युद्गस्य जवेनागु मारुगोहास्तदाऽरिहा । विविधान् विचरन् मार्गान् गदया समर्पाथयत् ।
 तेषामाभीग्नाशस्त्रस्ताडितानाञ्च सर्व्वशः । अग्नभिर्व्वध्यमानानां नागानामिव भारत ।
 एवं सुबलपुत्रस्य त्रिसारस्तान् हयोत्तमान् । हत्वाऽन्यं रथमास्थाय क्रुद्धो राधेयमभ्ययात् ।
 कर्णेऽपि समरे राजन् धर्मपुत्रमरिन्दमं । स शरैश्चादयामास मारयिञ्चाः पपातयत् ।
 ततः स प्रद्रुतः संख्ये रथं दृष्ट्वा महारथः । अश्वधावत् किरन् वाणैः कर्णपत्रैरजिन्नगैः ।
 राजानमभिधावन्तं शरैरवृत्त्य रोदधी । क्रुद्धः प्रच्छादयामास शरजालेन मारुतिः ।
 मन्त्रित्तस्तस्त्रुणं राधेयः शत्रुकर्षणः । भीमं प्रच्छादयामास समन्तान्निशितैः शरैः ।

१४५

१५०

१५५

१६०

१६५

१७०

भीममेनरथं प्राप्तं कर्णं भारत सात्यकिः । अभ्यर्चयदमेयात्मा पार्ष्णिपहणकारणात् ।
 अभ्यवर्त्तत कर्णस्तमर्द्दितोऽपि शरैर्भृशं । तावन्योन्यं समासाद्य वृषभौ सर्वधन्विनां ।
 विस्त्रजन्तौ शरान् दीप्तान् विभ्राजेतां मनस्विनौ । ताभ्यां वियति राजेन्द्र विततं भीमदर्शनं ।
 क्रौञ्चपृष्ठारूढं रौद्रं वाणजालं व्यदृश्यत । नैव सूर्यप्रभा राजन् दिशः प्रदिशस्तथा । २५०५
 प्राज्ञःसिद्ध वृयन्ते वा शरैर्मुक्तैः सहस्रशः । मध्याह्ने तपतो राजन भास्करस्य महाप्रभाः ।
 हताः सर्वाः शरैर्घैलैः कर्णपाण्डवयोस्तथा । शैबलं हतवर्ष्माणं द्राणिमाधिरथिं क्षपं ।
 संसक्तान् पाण्डवैर्दृष्ट्वा निवृत्ताः कुरवः पुनः । तेषामापततां शब्दस्तीव्र आसीदिशाम्पते ।
 उदृप्तानां यथा वृष्ट्या सागराणां भयावहः । ते सेने भृशमन्ते दृष्ट्वाऽन्यान्यं महाहवे ।
 हर्षेण महता युक्ते परिगृह्य परस्परं । ततः प्रवृत्ते युद्धं मथं प्राप्ते दिवाकरे । २५१०
 यादृशं न कदाचिद्धि दृष्टपूर्वं न च श्रुतं । बलौघस्तु समासाद्य बलौघं सहस्रा रणे ।
 उपामर्षते वेगेन वार्यौघ इव सागरं । आसीन्निनादः सुमहान् वाणौघानां परस्परं ।
 एकीभावमनुप्राप्ते नद्याविव समागमे । ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं विशाम्पते ।
 कुरूणां पाण्डवःनाञ्च लिप्ततां सुमहद्यशः । शूराणां गर्जतां तत्र ह्यविच्छेदहता गिरः ।
 श्रूयन्ते त्रिविधा राजन् नामान्युद्दिश्य भारत । यस्य यद्धि रणे व्यङ्गं पितृते माहतेऽपि वा । २५१५
 कर्मतः शीलतो वाऽपि स तच्छ्रावयते युधि । तान् दृष्ट्वा समरे शूरांस्तर्जमानान् परस्परं ।
 अभवन्ने मतीराजन् नैषामस्तीति जीवितं । तेषां दृष्ट्वा तु कुड्ढानां वपूंश्चिततेजसां ।
 अभवन्ने भयं तीव्रं कथमेतद्भविष्यति । ततले पाण्डवा राजन् कौरवाश्च महारथाः ।
 ततनुः सायकैस्तीक्ष्णैर्निघ्नन्ते हि परस्परं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सङ्खलयुद्धे एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ क्षत्रियास्ते महाराज परस्परबधैविणः । अन्यान्यं समरे जप्तुः हतवैराः परस्परं । २५२०
 रथौघःश्च हयौघाश्च नरौघाश्च समन्ततः । गजौघाश्च महाराज संसक्ताश्च परस्परं ।
 गदानां परिघाणाञ्च कुण्डपानाञ्च क्षिप्यतां । प्रासानां भिन्दिपालानां भृशुण्डीनाञ्च सर्वशः ।
 सम्यातञ्चानुपश्यामः सङ्ग्रामे भृशदारूणे । शलभा इव मन्थेतुः शरवृष्ट्याः समन्ततः ।
 नागा नागान् समासाद्य व्यधमन्त परस्परं । हया हयांश्च समरे रथिनो रथिनस्तथा ।
 पत्तयः पत्तिसङ्घांश्च हयसङ्घांश्च पत्तयः । पत्तयो रथमातङ्गाग्रयहस्त्ययमेव च । २५२५
 नागाश्च समरे व्यङ्गं ममृदुः शीघ्रगा नृप । बध्यतां तत्र शूराणां क्रोशताञ्च परस्परं ।
 घोरमाथोधनं जज्ञे पशूनां वैशमं यथा । रुधिरेण समास्तीर्णा भाति भारत मेदिनी ।
 शक्रगोपगणाकीर्णां प्रावृषीव यथा धरा । यथा वा वाससी शुक्रे महारजनरञ्जिते ।
 विभृयाद्युवती श्यामा तद्ददामीदमुन्धरा । मांसशोणितचित्रेव श्रातकुम्भमयीव च ।
 भिन्नानाञ्चोत्तमाङ्गानां बहूनां चौरभिः सह । कुण्डलानां प्रवृद्धानां भूषणानाञ्च भारत । २५३०

निष्काणामयं गुरुराणां शरीराणाञ्च धन्विनां । चर्मणां सपताकाणां सङ्गासात्रापतन् भुवि ।
 गजा गजान् समासाद्य विषाणैराईयकृप । विषाणाभिहतास्तत्र भ्राजन्ते हिरदास्तथा ।
 रुधिरैणावसिकाङ्गा गैरिकप्रस्रवा इव । यथा भ्राजन्ति स्यन्दन्तः पर्वता धातुमण्डिताः ।
 तोमरान् भुजनिर्मुक्तान् प्रजीपानास्त्रितान् बहून् । हस्तैर्बिम्बेहस्ते नागा बभञ्जुसापरे तथा ।
 नारापैस्त्रिभ्रवर्माणो भ्राजन्ति स्म गजोत्तमाः । हिमागमे यथा राजन् व्यभ्रा इव महीधराः । ५४२
 शरैः कनकपुङ्खैश्च चित्रा रेजुर्गजोत्तमाः । उल्काभिः सम्प्रदीप्तायाः पर्वता इव भारत ।
 केचिद्भ्याहता नागैर्नागा नगनिभोपमाः । विनेष्टुः समरे तस्मिन् पञ्चवन्त इवाद्भयः ।
 अपरे प्राद्रवस्त्रागाः ब्रह्मार्त्ता ब्रणपोडिताः । प्रतिमानैश्च कुक्षैश्च पेतुह्वयां महाहवे ।
 विनेदुः सिंहवचान्ये मन्दन्तो भैरवान्नाम । बभ्रुमूर्ध्वहवो राजंश्चक्रुः सापरे गजाः ।
 हयाश्च निहता वाणैर्हमभाण्डविभूषिताः । निवेदुश्चैव मन्मथश्च बभ्रुमथ दिशो दत्त । ५४३
 अपरे कथ्यमाणश्च विचेष्टुनो महीतले । भावान् बभ्रुविधांस्रकृताडिताः शरतोमरैः ।
 नरास्तु निहता भूमौ कुञ्जस्तत्र मारिष । दृष्ट्वा च बान्धवान्ये पितृमन्ये पितामहान् ।
 धावमानान् परांस्रान्ये दृष्ट्वाऽन्ये तत्र भारत । गोचनानामनि ख्यातानि ब्रह्मंभुग्नितरेतरं ।
 तेषां क्लिप्ता महाराज भुजाः कनकभूषणाः । उद्वेष्टुने विचेष्टुने पतन्ते चोत्पतन्ति च ।
 निपतन्ति तथैत्रान्ये स्फुरन्ति च स्रस्त्रजः । वेगांस्रान्ये रणे चक्रुः पञ्चास्या इव पञ्चगाः । ५४४
 ते भुजा भोगिभोगाभासन्दनाक्ता विश्रान्त्यते । लोहितार्द्रा भृशं रेजुलपनीयध्वजा इव ।
 वर्तमाने तथा घोरैः सङ्कुले सर्वतो दिशं । अविज्ञाताः स्म युध्यन्ते विनिघ्नन्तः परस्परं ।
 भौमेन रजसा कीर्णैश्चस्त्रमप्यातमकुले । नैव स्त्रे न परे राजन् व्यज्ञायन्त तमोदृताः ।
 तथा तदभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं । लोहितोदा महानद्यः प्रसङ्गस्तत्र चासङ्गतं ।
 श्रीर्षपाषाणसंक्रमाः केशशैवालशङ्खदलाः । अन्धिमौलममाकीर्णा धनुःशरगदोदृपाः । ५४५
 मांसघ्णितंपङ्क्तिन्या घोररूपाः सुदारुणाः । नदीः प्रवर्त्तयामासुः श्लोणितौषविवर्द्धिनीः ।
 भीरुविचामकारिण्यः गुरुराणां हर्षवर्द्धनाः । ता मथो घोररूपास्तु नयन्त्या यमसादनं ।
 अवगाढान्मज्जयन्त्यः क्षत्रव्याजलयन् भयं । क्रव्यादानां नरव्याघ्र नर्हतां तत्र तत्र ह ।
 घोरमायोधनं जज्ञे प्रैतराजपुरोगमं । उन्धितान्यगणेष्यानि कवन्भानि समन्ततः ।
 नृत्यन्ति वै भूतगणाः सुदृप्ता मांसघ्णितैः । पीत्वा च श्लोणितं तत्र वसां पीत्वा च भारत । ५४६
 मेदेामज्जावमाम्नास्तृप्ता मांसस्य चैव ह । धावमानाः स्म दृश्यन्ते काकटप्रवकास्तथा ।
 गुरुरास्तु समरे राजन् भयं त्यक्त्वा मुदुस्त्रजं । योधप्रतं समाख्यातास्रकृः कर्षाप्यभीतवत् ।
 शरशक्तिसमाकीर्णैः क्रव्यादगणसङ्कुले । व्यचरन्त रणे गुरुराः म्यापयन्तः स्त्रपौरुषं ।
 अन्योन्यं श्रावयन्ति स्म नामगोचानि भारत । पितृनामानि च रणे गोचनानामानि वा विभो ।
 श्रावयाणाश्च बहवस्तत्र योधा विश्रान्त्यते । इतस्ततश्च बहवस्तत्र योधा विश्रान्त्यते । ५४७

अन्यान्यमवमृद्वन्तः शक्तितोमरपट्टिशैः । वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे सुदारुणे ।
 धमीदत् कौरवी सेना भिन्ना नैरिव सागरे ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मङ्गलशुद्धे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने महायुद्धे क्षत्रियाणां निमज्जने । गाण्डीवस्य महाम्बोधः श्रूयते युधि मारिष ।
 संग्रप्तकानां कृदनमकरोद्यत् पाण्डवः । कोशलानां तथा राजन्नारायणबलस्य च ।
 संग्रप्तकास्तु समरे शरवृष्टीः समन्ततः । अपातयन्पार्थमूर्ध्नि जयगृह्णाः समन्यवः । २४६५
 ता वृष्टीः सहसा राजस्तरसा धारयन् प्रभुः । व्यगाहत रणे पार्था विनिम्नक्षयिनाम्बरान् ।
 विगाह्य तद्रथानीकं कङ्कपत्रैः शिलाशिनैः । आससाद् ततः पार्थः सुशर्माणं वरायुधं ।
 स तस्य शरवर्षाणि ववर्ष रथिनाम्बरः । तथा संग्रप्तकाश्चैव पार्थं वाणैः समार्पयन् ।
 सुशर्मा तु ततः पार्थं विद्ध्वा दशभिराशुगेः । जनार्दन त्रिभिर्व्याणैरहनदृक्षिणे भुजे ।
 ततोऽपरेण भक्षेण केतुं विव्याध मारिष । स वानरबगे राजन् विश्वकर्माकृतो महान् । २४६०
 ननाद् सुमहानादं भीषयाणो जगर्ज च । कपेस्तु निनदं श्रुत्वा मन्त्रता तव वाहिनी ।
 भयं विपुलमाधाय निश्रेष्टा समपद्यत । ततः सा शूशुभे सेना निश्रेष्टाऽवस्थिता नृप ।
 नानापुष्पममःकीर्तिं यथा चैत्रयं वनं । प्रतिलभ्य ततः संज्ञा योधास्ते कुरुमन्तम ।
 अर्जुनं मिषिचुर्ध्वाणैः पर्वतं जलदा इव । परिव्रज्यततः सर्वे पाण्डवस्य महारथं ।
 निगृह्य तं प्रचक्रुशूर्ध्वमाणाः शिनैः शरैः । ते हयावयचक्रे च रथेषाञ्चापि मारिष । २४६५
 निगृहीतुमुपाक्रामन् क्रोधाविष्टाः समन्ततः । निगृह्य तं रथं तस्य योधास्तेषु महत्तमः ।
 निगृह्य बलवत्सर्वे महनादमयानदन् । अपरे जगृह्यैव केशवस्य महाभुजा ।
 पार्थमन्ये महाराज रथस्थं जगृह्मदा । केशवस्तु ततो बाहू विधुन्वन्नमृद्धेनि ।
 पातयामास तान् सर्वान् दृष्टहस्तीव हस्तिपान् । ततः क्रुद्धो रणे पार्थः सद्यत्सैर्भहारथैः ।
 निगृहीतं रथं दृष्ट्वा केशवश्चाप्यभिद्रुतं । रथारूढांस्तु सुबहून् पदातींश्चाप्यपातयत् । २४६०
 आमन्त्रास्य ततो योधाञ्छरैरामन्नयोधिभिः । कादयामास समरे केशवश्चेदमद्भवीन् ।
 पश्य कृष्ण महाबाहो संग्रप्तकगणान् बहून् । कुर्वाणान् दारुणं कर्म बध्यमानान् महत्तमः ।
 रथबन्धमिमं घोरं प्रथियां नास्ति कश्चन । यः सहेतुपुमात्त्रोके मदन्वो यदुपुङ्गव ।
 इत्येवमुक्त्वा बीभत्सुर्द्वेदन्तमथाधमत् । पाञ्चजन्यस्य कृष्णाऽपि पूरयन्निव रोदसी ।
 तन्तु शङ्खस्त्रेण श्रुत्वा संग्रप्तकवक्रुथिनी । सञ्चाल महाराज विचक्षा चाद्रवद्भुशं । २४६५
 पादबन्धन्तस्यके पाण्डवः परबीरहा । नागमस्त्रं महाराज सम्प्रकीर्य मुजुर्मुञ्जः ।
 ते बद्धाः पादबन्धेन पाण्डवेन महात्मना । निश्रेष्टा चाभवत्वाजस्रसमारमया इव ।
 निश्रेष्टांस्तु ततो योधानबधीत् पाण्डुनन्दनः । यथेन्द्रः समरे दैत्यास्तारकस्य बधे पुरा ।
 ते बध्यमानाः समरे मुमुक्षुस्तं रथोत्तमं । आयुधानि च सर्व्वाणि विस्तृमुपचक्रमुः ।

ते बद्धाः पादबन्धेन न शक्नुवन्ति नृप । ततस्तानवधीत् पार्थः शरैः सस्रतपर्वभिः ।
 सर्वयोधा हि समरे भुजगैर्विष्टिता भवन् । यानुद्दिश्य रणे पार्थ पादबन्धं चकार ह ।
 ततः सुशर्भा राजेश्च गृहीतां वीक्ष्य वाहिनीं । सौपर्णमस्त्रं त्वरितः प्रादुक्षके महारथः ।
 ततः सुपर्णाः मन्थेतुर्भलयन्तो भुजङ्गमन् । ते वै विदुर्द्रुर्मागा दृष्ट्वा तान् खेचरान्मृप ।
 बभौ बलं तद्विमुक्तं पादबन्धादिशाम्यते । मेघटन्दाद्यथा मुक्तो भास्करस्तापदन् प्रजाः ।
 विप्रमुक्तास्तु ते योधाः फाल्गुनस्य रथम्प्रति । मसृजुर्व्याणमङ्गांश्च शस्त्रमङ्गांश्च मारिष ।
 विविधानि च शस्त्राणि प्रत्यविध्यन् सर्वशः । तां महास्त्रमयीं दृष्टिं मञ्जिक्य शरवृष्टिभिः ।
 न्यवधीच्च ततो योधान् वामविः परवीरहा । सुशर्भा तु ततो राजन् वाणेनानतपर्वणा ।
 अर्जुनं हृदये विद्धा विव्याधान्यैस्त्रिभिः शरैः । स गतिविद्धो व्यथितो रथोपस्य उपाविशत् ।
 तत उचुकुशुः सर्वं हतः पार्थ इति स्म ह । ततः शङ्खनिनादश्च भेरीशब्दाश्च पुष्कलाः ।
 नानावादित्रनिनादाः सिंहनादाश्च जज्ञिरे । प्रतिबन्ध ततः मङ्गा श्रेतासुः कृष्णमारथिः ।
 ऐश्वर्यमस्त्रमेयात्मा प्रादुक्षके त्वरान्वितः । ततो वाणमहस्त्राणि समुत्पन्नानि मारिष ।
 सर्वदिक्षु व्यदृश्यन्त निघ्नन्ति तव वाहिनीं । हयावयांश्च समरे शस्तैः शतमहस्त्रशः ।
 बध्यमाने ततः सैन्ये भयं समहद्वरविशत् । मङ्गलकणानाञ्च गोपालानाञ्च भारत ।
 न हि तत्र पुमान् कश्चिद्योऽर्जुनं प्रत्यविध्यत । पश्यतां तत्र वीराणामहन्यत बलं तव ।
 हन्यमानमपश्यथ निश्चेष्टं स्म पराक्रमे । अयुतं तत्र योधानां हत्वा पाण्डुसुतो रणे ।
 व्यभ्राजत महाराज विधूमोऽग्निविव ज्वलन् । चतुर्दशमहस्त्राणि यानि दृष्टानि भारत ।
 रथानामगुतश्चैव त्रिसाहस्रांश्च दलिनः । ततः मङ्गलका भूयः परिवर्धुर्धनञ्चयं ।
 मर्षव्यमिति निष्पत्य जगं वाऽप्यनिवर्त्तनं । तत्र युद्धं महत्सामोन्तावकानां विशाम्यते ।
 धूरणे बलिना सार्द्धं पाण्डवेन किरीटिना ।

२४००

२४२५

२४००

२४०५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भङ्गल्युद्धे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हतवर्धा कृपो द्रैणिः स्रुतपुत्रश्च मारिष । उलूकः सौवल्थैव राजा च मह भोदरैः ।
 सीदमानाश्चमूं दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रभयार्हिता । समुज्ज्वलः स्म वेगेन भिन्ना नात्रमित्रार्थिवे ।
 ततो युद्धमतीवामीर्त् मुहूर्त्समिव भारत । भीरूणां त्रामजननं प्रहाराणां त्वर्षवर्द्धनं ।
 कृपेण शरवर्षाणि प्रतिमुक्तानि मंगुगे । सृञ्चयान्द्रादयामसुः जलभानां ब्रजा इव ।
 शिखण्डी च ततः क्रुद्धो गौतमं त्वरितो यथै । वर्षर्ष शरवर्षाणि समन्तात् द्विजपुङ्गव ।
 कृपस्तु शरवर्षन्तदिनिश्चय महास्त्रवित् । शिखण्डिनं रणे क्रुद्धो विव्याध दशभिः शरैः ।
 ततः शिखण्डी क्षपितः शरैः मग्नभिराशुवे । कृपं विव्याध क्षपितं कद्रुपत्रैरजिष्णुगैः ।
 ततः कृपः शरैस्तोन्नतैः सोऽतिविद्धो महारथः । व्यस्रुततथश्चक्रे शिखण्डिनभयो द्विजः ।
 हताश्वान्नु ततो यानादवसुत्य महारथः । खड्गं चर्ष्य तथा गृह्य सत्वरं ब्राह्मणं यथै ।

२४१०

२४१५

तमापतन्तं सहसा शरैः सन्नतपर्व्वभिः । छादयामास समरे तदहृतमिवाभवत् ।
 तत्राहृतमपश्याम शिलानां भ्रवनं यथा । निश्चेष्टस्तु रणे राजञ्छिखण्डो ममतिष्ठत । ११९
 कृपेण च्छादितं दृष्ट्वा नृपोत्तम शिखण्डिनं । प्रत्युद्यथै कपं तूष्णीं धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 धृष्टद्युम्नं ततो यान्तं शारदतरथं प्रति । प्रतिजग्राह वेगेन हतवर्ष्मा महारथः ।
 युधिष्ठिरमथायान्तं शारदतरथं प्रति । सपुत्रं सहसैन्यञ्च द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 नकुलं महर्देवंश्च त्वरमाणौ महारथौ । प्रतिजग्राह ते पुत्रः शरवर्षेण वारयन् ।
 भीमसेनं करुषांश्च कैकयान् सह सञ्जयैः । कर्णेन वैकर्त्तनो युद्धे वारयामास भारत । ११९५
 शिखण्डिनस्ततो वाणान् कृपः शारदतो युधि । प्राहिणेत्त्वरया युक्तो दिधचुरिव मारिष ।
 ताञ्छरान् प्रेषितांस्तान् समन्तात् स्पर्षभूषितान् । चिच्छेद खड्गमाविध्य भ्रामयंश्च पुनः पुनः ।
 शतचक्रञ्च तच्छर्मगौतमस्तस्य भारत । व्यधमत् सायकैस्त्वर्षिणं तत उचुकुशुर्जनाः ।
 स विचर्ष्मा महाराज खड्गपाणिस्तपाद्भवत् । कृपस्य वज्रमापन्नो मृत्योरास्यमित्रातुरः ।
 शारदतशरैर्यत्सं क्षिप्र्यमानं महाबलः । चित्रकेतुस्ततो राजन् सुकेतुस्सरितो यथै । ११९०
 विाकरन् ब्राह्मणं युद्धे बज्रभिर्निशितैः शरैः । अभ्यापतदमेयात्मा गौतमस्य रथं प्रति ।
 दृष्ट्वा च युक्तं तं युद्धे ब्राह्मणश्चरितव्रतं । अपयातस्तत्स्वर्षी शिखण्डो राजावन्तमः ।
 सुकेतुस्तु ततो राजन् गौतमं नवभिः शरैः । विद्धा विव्याध सप्तत्या पुनसैनं त्रिभिः शरैः ।
 अथास्य मशरञ्चापं पुनश्चिच्छेद मारिष । सारथिञ्च शरेणास्य भृशं मर्षस्वनाडयत् ।
 गौतमस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्गृह्णन् नवं दृढं । सुकेतुं चिंशता वाणैः सर्व्वमर्षस्वनाडयत् । ११९५
 स विक्रलितमर्षाङ्गः प्रचञ्चाल रथोत्तमे । भूमिकम्पे यथा वृत्तञ्चाल कम्पितो भृशं ।
 चलतस्तस्य कायात्तु शिरो ज्वलितकुण्डलं । सोष्णीषं सशिरस्त्राणं क्षुरप्रेण त्वपातयत् ।
 तश्चिरः प्रापतङ्गुभौ श्येनाहृतमिवामिषं । ततोऽस्य काथो वमुधा पश्चात् प्रापतदच्युतं ।
 तस्मिन् हते महाराज चक्ष्मास्तस्य पुरोगमाः । गौतमं समरे त्यक्त्वा दुरुवुस्तो दिशो दश ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे सन्निवार्य्य महारथः । हतवर्ष्माऽब्रवीद्दृष्टलिष्ठ तिष्ठेति भारत । ११९०
 तदभूत्तमुलं युद्धं दृष्ट्वापार्धतथो रणे । आमिषार्थं यथा युद्धं श्येनयोः क्रुद्धयोर्नृप ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे हार्दिक्यं नवभिः शरैः । आजघानोरसि क्रुद्धः पीडयन् हृदिकात्मजां ।
 हतवर्ष्मा तु समरे पार्धतेन दृढाहतः । पार्धतं सरथं साश्वं छादयामास सायकैः ।
 स रथञ्छादितो राजन् धृष्टद्युम्नो न दृश्यते । मेधैरिव परिच्छन्नो भास्करो जलधारिभिः ।
 विधूय तं वाणगणं शरैः कनकभूषणैः । व्यरोचत रणे राजन् धृष्टद्युम्नः हतव्रणः । ११९५
 ततस्तु पार्धतः क्रुद्धः शस्त्रदृष्टिं सुदारुणां । हतवर्ष्माणमासाद्य व्यसृजत् घृतनापतिः ।
 तामापतन्तीं सहसा शस्त्रदृष्टिं सुदारुणां । शरैरनेकमाहस्त्रैर्हार्दिक्यो व्यधमद्युधि ।
 दृष्ट्वा तु वारितां युद्धे शरदृष्टिं दुरासदां । हतवर्ष्माणमासाद्य वारयामास पार्धतः ।

सारथिश्चास्य तरसा प्राहिणोद्यममादमं । भस्त्रेण शितधारेण स हतः प्रापतद्रथात् ।
 धृष्टद्युम्नस्तु बलवान् जिह्वा शत्रुं महाबलं । कौरवान् समरे हूणं वारयामास सायकैः ।
 ततस्ते तावका योधा धृष्टद्युम्नमुपाद्रवन् । सिंहादादरवं कृत्वा ततो युद्धमवर्षत ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मंजुस्ययुद्धे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ द्रौणिशुधिष्ठिरं दृष्ट्वा शैनेयेनाभिरक्षितं । द्रौपदेयैस्तथा प्रूरैरभ्यवर्षत वृष्टवत् ।
 किमपिपुगणान् घोरान् स्वर्णपुङ्गवान् शिलाशितान् । दर्शयन् विविधान् मार्गान् शिलास्य लघुहस्तवत् ।
 ततः खं पूरयामास शरैर्द्दिव्यास्त्रमन्वितैः । युधिष्ठिरञ्च समरे परिवार्य महास्तवित् ।
 द्रौणायनिशरच्छत्रं न प्राज्ञायंत किञ्चन । वाणभृतमभूत्स्वर्णमायोधमञ्जिरो महत् ।
 वाणजालं दिवि च्छत्रं स्वर्णजालविभूषितं । शूशुभे भरतश्रेष्ठ वितानमिव धिष्ठितं ।
 तेन च्छत्रं नभो राजन् वाणजालेन भास्वता । अभ्रच्छायेव संजज्ञे वाणतद्भे नभस्तले ।
 तत्रास्त्रार्थमपश्याम वाणभृते तथाविधे । न स्म भंपतते भूतं किञ्चिदेवान्तरिणम् ।
 मात्यकिर्धर्मराजस्य पाण्डवः । तथेतराणि भैर्यानि न स्म चक्रुः पराक्रमं ।
 नाघवं द्रौणपुत्रस्य दृष्ट्वा तत्र महारथाः । व्यम्नयन्त महाराज न शैने प्रत्युदीक्षितुं ।
 शुकुसे सर्वराजानतपस्तमिव भ्रूत्करं । बध्यमाने ततः शैने द्रौपदेया महारथाः ।
 मात्यकिर्धर्मराजस्य पञ्चालाद्यापि संगताः । त्यक्त्वा मृत्युभयं घोरं द्रौणायनिमुपाद्रवन् ।
 मात्यकिः सप्तविंशत्या द्रौणिं विद्धा शिलीमुखैः । पुनर्विध्याध नाराचैः सप्तभिः स्वर्णभूषितैः ।
 युधिष्ठिरस्त्विसप्तत्या प्रतिविन्ध्यस्य सप्तभिः । श्रुतकर्षा त्रिभिर्व्याणैः श्रुतकीर्त्तिस्य सप्तभिः ।
 सुतभोमस्तु नवभिः शतानोकस्य सप्तभिः । अन्ये च बहवः प्रूरा विविधुस्तं समन्ततः ।
 स तु क्रुद्धस्ततो राजन्नाशोविष इव यमन् । मात्यकिं पञ्चविंशत्या प्राविध्यत शिलीमुखैः ।
 श्रुतकीर्त्तिस्य नवभिः सुतभोमस्य पञ्चभिः । अष्टाभिः श्रुतकर्षाणं प्रतिविन्ध्य त्रिभिः शरैः ।
 शतानोकस्य नवभिर्धर्मपुत्रस्य पञ्चभिः । तथंतरांसतः शूरान् दाभ्यां दाभ्यामताडयत् ।
 श्रुतकीर्त्तिस्यथा चापं चिच्छेद निश्चितैः शरैः । अथान्यद्वनुरादाय श्रुतकीर्त्तिस्यहारथः ।
 द्रौणायनिं त्रिभिर्विद्धा विध्याधन्यैः शितैः शरैः । ततो द्रौणिकर्षहारज शरवर्षेण मारिष ।
 कादयामास तस्मैत्यं समन्ताद्भरतर्षभ । ततः पुनरमेयात्मा धर्मराजस्य कार्मुकं ।
 द्रौणियिच्छेद विह्वलन् विध्याध च शरैस्त्रिभिः । ततो धर्मसुतो राजन् प्रष्टन्नान्यन्मदद्वजुः ।
 द्रौणिं विध्याध सप्तत्या बाहोस्तरमि चार्पयत् । मात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो द्रौणेः प्रहरतो रणे ।
 अर्द्धचन्द्रेण तोऽश्वेन धनुश्चिक्त्वाऽनदद्वजुः । क्षिप्रधन्वा ततो द्रौणिः शल्वा शक्तिमताम्बरः ।
 सारथिं पातयामास शैनेयस्य रथाद्गतं । अथान्यद्वनुरादाय द्रौणपुत्रः प्रतापवान् ।
 शैनेयं शरवर्षेण च्छादयामास भारत । तस्यास्याः प्रदृताः भस्त्रे पतिते रथमारथा ।
 तत्र तत्रैव धावन्तः समदृश्यन्त भारत । युधिष्ठिरपुगेमास्तु द्रौणिं ब्रह्मभृताम्बरं ।

अभयवर्षन्त वेगेन विस्मजन्तः शिताञ्जरान् । आगच्छमानांस्तान् दृष्ट्वा क्रुद्धरूपान् परन्तपः ।

प्रहसन् प्रतिजपाह द्रोणपुत्रो महारथे । ततः शरशतज्वालः सेनाकचं महारथः ।

द्रोणिर्द्वादह समरे कञ्जमग्निर्यथा वने । तद्वलं पाण्डुपुत्रस्य द्रोणपुत्रः प्रतापितं ।

१९०

सुसुभे भरतश्रेष्ठ तिमिनेव नदीमुखं । दृष्ट्वा चैव महाराज द्रोणपुत्रपराक्रमं ।

निहतान् मेनिरे सर्वान् पाण्डून् द्रोणसुतेन वै । युधिष्ठिरस्तु त्वरितो द्रोणशिष्यो महारथः ।

अत्रवी द्रोणपुत्राय रोषामर्षसमन्वितः । नैव नाम तव प्रीतिर्नैव नाम हतहता ।

यतस्त्वं पुरुषध्यात्र माभेवाद्य जिघांससि । ब्राह्मणेन तपः कार्यं दानमध्ययनन्तथा ।

क्षत्रियेण धनुर्भास्यं स भवान् ब्राह्मणश्रुतः । मिषतस्ते महाबाहो युधि जेष्यामि कौरवान् ।

१९१

कुरुष्व समरे कर्म ब्रह्मबन्धुरसि ध्रुवं । एवमुक्तो महाराज द्रोणपुत्रः स्रयन्निव ।

युक्तं तत्पञ्च सञ्चिन्त्य नेःत्तरं किञ्चिदब्रवीत् । अनुक्त्वा च ततः किञ्चिच्छरवर्षेण पाण्डवं ।

ह्लादयामास समरे क्रुद्धोऽन्तक इव प्रजाः । स च्छाद्यमानस्तु तदा द्रोणपुत्रेण मारिष ।

पार्योऽपयातः शीघ्रं वै विहाय महतीं चमूं । अपयाते ततस्तस्मिन् धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ।

द्रोणपुत्रस्ततो राजन् प्रत्यगात् स महामनाः । ततो युधिष्ठिरो राजस्थिता द्रौणिं महाहवे ।

१९२

प्रयथौ तावकं सैन्यं युक्तः क्रूराय कर्मणे ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनश्च पाञ्चाल्यं चेदिकैकेयसंघृतं । वैकर्त्तनः स्वयं रुद्धा वारयामास सायकैः ।

ततस्तु चेदिकारूषान् सञ्जयांस महारथान् । कर्णे जघान समरे भीमसेनस्य परशतः ।

भीमसेनततः कर्णे विहाय रथसत्तमं । प्रयथौ कौरवं सैन्यं कञ्जमग्निरिव ज्वलन् ।

सूतपुत्रोऽपि समरे पाञ्चालान् कैकयांस्तथा । सञ्जयांस महेश्वामात्रिजघान महस्त्रयः ।

१९५

संश्रमकेषु पार्थस्य कौरवेषु वृकोदरः । पाञ्चालेषु तथा कर्णेः सयश्चकर्महारथाः ।

ते क्षत्रिया दह्यमानास्त्रिभिस्तैः पावकोपतैः । जग्मुर्विनाशं समरे राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।

ततो दुर्योधनः क्रुद्धो नकुलं नवभिः शरैः । विव्याध भरतश्रेष्ठ चतुरस्रास्य वाजिनः ।

ततः पुनरमेयात्मा तव पुत्रो जनाधिप । क्षुरेण सहदेवस्य ध्वजसिञ्चेद काञ्चनं ।

नकुलस्तु ततः क्रुद्धस्तव पुत्रश्च सप्तभिः । जघान समरे राजन् सहदेवस्य पञ्चभिः ।

१९०

तावुभौ भरतश्रेष्ठौ श्रेष्ठौ सर्वधनुस्ततां । विव्याधोरसि संक्रुद्धः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।

ततोऽपराभ्यां भक्त्याभ्यां धनुषी समहन्तत । यमयोः सहसा राजन् विव्याध च त्रिसप्तभिः ।

तावन्ये धनुषी श्रेष्ठे शक्रचापनिभे शुभे । प्रगृह्य रेजतुः शूरो देवपुत्रसभौ युधि ।

ततस्तौ रभसौ युद्धे भ्रातरौ भ्रातरं युधि । शरैर्व्वृषतुर्धोरभहामेधौ यथाऽचलं ।

ततः क्रुद्धो महाराज तव पुत्रो महारथः । पाण्डुपुत्रो महेश्वामौ वारयामास पत्रिभिः ।

१९५

धनुर्भण्डलमेवास्य दृश्यते द्रुधि भारत । सायकाश्चैव दृश्यन्ते निश्चरन्तः समन्ततः ।

आच्छादयन् दिशः सर्वाः सूर्यस्यैवाश्रयो यथा । वाणभूते ततस्तस्मिन् सञ्जये च नभसले ।
 यमयोर्दृष्टो रूपं कालान्तकयमोपमं । पराक्रमन्तु तं दृष्ट्वा तव सुनोर्भहारथाः ।
 मृत्योरूपान्तिकं प्राप्नो माद्रीपुत्रौ स्र मेनिरे । ततः सेनापतीराजन् पाण्डवस्य महारथः ।
 पार्षतः प्रथयौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः । माद्रीपुत्रौ ततः शूरा व्यतिक्रम्य महारथौ । १०९०
 धृष्टद्युम्नस्य सुतं वारथामास मायकैः । तमविध्यदमेयात्मा तत्र पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 पाञ्चाख्यं पञ्चविंशत्या प्रहस्य पुनर्वर्षभः । ततः पुनरमेयात्मा तत्र पुत्रो ह्यमर्षणः ।
 विद्धा ननाद पाञ्चाख्यं षष्ठा पञ्चभिरेव च । तथाऽस्य सन्नरं चापं हस्तावापञ्च मारिष ।
 क्षुरप्रेण मुतीह्नेन राजा चिच्छेद संयुगे । तदपास्य धनुस्त्रिकं पाञ्चाख्यः ब्रह्मकर्षणः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं भवं । प्रज्वलन्निव वेगेन संरम्भाद्गुधिरक्षणः । १०९५
 अशोभत महेश्वामो धृष्टद्युम्नः कृतव्रणः । स पञ्चदश नाराचान् शसतः पद्मगानिव ।
 जिघांशुर्भरतश्रेष्ठं धृष्टद्युम्नो व्यपासजत् । ते वर्षे हेमविक्रान्ते भित्त्वा राज्ञः शिलाश्रिताः ।
 विविशुर्ध्वमुधां वेगात् कङ्कवर्हिणवाससः । सोऽतिविद्धो महाराज पुत्रस्तेऽतिव्यराजत ।
 वसन्तकाले सुमहान् प्रफुल्ल इव किंशुकः । सञ्जिववर्षा नाराचप्रहारैर्जर्जरीकृतः ।
 धृष्टद्युम्नस्य भलेन क्रुद्धश्चिच्छेद कूर्मकं । अथैनं क्लिप्तधन्वानं त्वरमाणा महोपतिः । १०९९
 सायकैर्द्वभ्रीराजन् भुवोर्ध्वे समार्पयत् । तस्य तेऽशोभयन् वक्रं कर्भोरपरिमार्जिताः ।
 प्रफुल्लपङ्कजं यदङ्गुमरा मधुलिप्तवः । तदपास्य धनुस्त्रिकं धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
 अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भङ्गाश्च षोडश । ततो दुर्ध्याधनस्याश्वान् हत्वा सुतश्च पञ्चभिः ।
 धनुश्चिच्छेद भलेन जातरूपपरिकृतं । रथं सोपष्करं कचंश्चक्रिं खड्गं गदां ध्वजं ।
 भलैश्चिच्छेद दशभिः पुत्रस्य तव पार्षतः । तपनोयाङ्गदं चित्रं नागं मणिमयं शूभं । ११०५
 ध्वजं क्षुरपतेस्त्रिकं ददृशुः सर्वपार्थिवाः । दुर्ध्याधनन्तु विरथं क्लिप्तवर्षायुधं रणे ।
 भ्रातरः पथ्यरक्षन्त मोदरा भरतवर्षभ । तमारोप्य रथे राजन् दण्डधारी जनाधिपः ।
 अपाहरदमन्मनो धृष्टद्युम्नस्य पायतः । कर्णस्तु मात्यकिं जित्वा राजगृह्णो महाबलः ।
 द्रोणहन्तारमुपेषु समाराभिमुखो रणे । तं पृष्ठतोऽभ्ययान्पूर्णं शनैथो वितुदञ्करैः ।
 वारणं जघनोपान्ते विषाणाभ्यामित्र दिपः । स भारत मरुतानामोदीधानां सुमहात्मना । १११०
 कर्णपार्षतयोर्ध्वे त्वदीयानां महारणः । न पाण्डवानां नास्माकं योधः कश्चित् पराङ्मुखः ।
 प्रत्यदृश्यन्ततः कर्णः पाञ्चालांस्वरितो यथौ । तस्मिन् क्षणे नरश्रेष्ठ गजशजिजनस्यः ।
 प्रादुरामो दुभयते राजन्मध्यं गतेऽहनि । पाञ्चालास्तु महाराज त्वरिता विजिगोषवः ।
 ते सर्वेऽभ्यद्रवन् कर्णं पतन्निव इव द्रुमं । तांस्तयाधिर्गथिः क्रुद्धो यतमानाग्निस्मिन् ।
 त्रिदिश्वन्निव वाणैर्धैः ममासादयदयगान् । व्याघ्रकेतुं सुश्रमाणं चित्रं चोपायुधं जयं । १११५
 शुकुञ्चरोचमानश्च सिंहेनश्च दुर्जयं । ते बोरा रथमार्गेण परिवव्रुर्नरोत्तमं ।

सृजन्तं मायकान् क्रुद्धं कर्णमाहवशोभिनं । युध्यमानास्तु तान् प्रूरान् मनोजेन्द्रः प्रतापवान् ।
 अष्टाभिरष्टौ राधेयोऽभ्यर्द्धयन्निशितैः शरैः । अथापरान्महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् ।
 जघान बभ्रुमाहस्त्रान् योधान् युद्धविभारदान् । जिष्णुञ्च जिष्णुकर्माणं देवपिंभद्रमेव च ।
 दण्डञ्च राजन् समरे चित्रं चित्रायुधं हरिं । सिंहकेतुं रोचमानं शलभञ्च महारथं । १०४०
 निजघान सुभंकुद्धसेदीनाञ्च महारथान् । तेषामाददतः प्राणनामीद धिरधैर्यपुः ।
 शोणिताभ्युचिताङ्गस्य रुद्रस्येवोर्जितं महत् । तत्र भारत कर्णेन मातङ्गास्ताडिताः शरैः ।
 सर्व्वतोऽभ्यद्रवन् भोताः कुर्व्वन्तो महदाकुलं । निपेतुर्व्वीं समरे कर्णसायकताडिताः ।
 कुर्व्वन्तो विविधास्त्रादान् वञ्चनन्नाइवाचसाः । गजवाजिमनुष्यैश्च निपतद्भिः समन्ततः ।
 रथैश्चाधिरथैर्भागैः समास्तीर्य्यत मेदिनी । नैव भीष्मो न च द्रोणो नाप्यन्ये युधि तावकाः । १०४५
 चक्रुः स्म तादृशं कर्मा यादृशं वै कृतं रणे । सूतपुत्रेण नागेषु हयेषु च रथेषु च ।
 नरेषु च महाराज कृतं स्म कदमं महत् । मृगमध्ये यथा सिंहो दृश्यते निर्भयस्वरन् ।
 पाञ्चालानां तथा मध्ये कर्णेऽचरदभीतवन् । यथा मृगगणांस्त्रस्तान् सिंहो द्रावयते दिशः ।
 पाञ्चालानां रथव्रातान् कर्णे व्यद्रावयन्तथा । सिंहास्यञ्च यथा प्राप्य न जोवन्ति मृगाः कश्चित् ।
 तथा कर्णमनुप्राप्य न जिजीवुर्म्महाराथाः । वैश्यानरं यथा प्राप्य प्रतिदहन्ति वै जनाः । १०५०
 कर्णाग्निना वने तदहग्धा भारत सञ्जयाः । कर्णेन चेदिकैकेयपाञ्चालेषु च भारत ।
 विश्राव्य नाम निहता बहवः प्रूरसंमताः । मम चासीन्मतीराजन् दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं ।
 नैकोऽप्याधिरथेर्जीवन् पाञ्चालो मोक्ष्यते युधि । पाञ्चालान् व्यधमत्संख्ये सूतपुत्रः पुनः पुनः ।
 पाञ्चालानथ निघ्नन्तं कर्णे दृष्ट्वा महारथे । अभ्यधावत्सुमंक्रुद्धो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 धृष्टद्युम्नस्य राधेयं द्रौपदेयाश्च मारिष । परिवत्रुरमित्रघ्नं शतशश्यापरे जनाः । १०५५
 शिखण्डी सष्टदेवश्च नकुलो नाकुलिस्तथा । जनमेजयः शिनेर्नप्ता बहवश्च प्रभद्रकाः ।
 एते पुरोगमा भूत्वा धृष्टद्युम्नस्य संधुगे । कर्णमस्यन्तमिष्वसैर्व्विचेररमितौजसः ।
 तांस्तत्राधिरथिः संख्ये चेदिपाञ्चालपाण्डवान् । एको बह्वनभ्यपतत् गरुत्वान् पन्नगानिव ।
 तः कर्णस्याभवद्युद्धं घोररूपं विश्राम्यते । तादृग्यादृक् पुरा वृत्तं देवानां दानवैः सह ।
 तान् समेतान् महेश्वामान् शरवर्षीघवर्षिणः । एको ह्यभवदव्यपत्तमांसोव दिवाकरः । १०६०
 भीमसेनस्तु संमन्त्रे राधेये पाण्डुरैः सह । सर्व्वतोऽभ्यहनत् क्रुद्धो यमदण्डनिभैः शरैः ।
 वाह्नोकान् कैकयान् मत्स्यान् वासात्यान् मद्रसेन्धवान् । एकः संख्ये महेश्वामो योधयन् बह्वशोभत ।
 तत्र मर्भसु भीमेन नाराचैस्ताडिता गजाः । प्रपतन्तो हतारोहाः कम्पयन्ति स्म मेदिनीं ।
 वाजिनस्य हतारोहाः पत्तयस्य गतामवः । शिरते युधि निर्भिक्षा वमन्तो रुधिरं बभ्रु ।
 महस्त्रशस्य रथिनः पतिताः पतितायुधाः । ते क्षताः समदृश्यन्त भीमभीता गतासवः । १०६५
 रथिभिः सादिभिः सूतैः पादातैर्वाजिभिर्गजैः । भीमसेनशरैश्च नैराश्वैश्चा वसुधाऽभवत् ।

तत्सन्धितमिवातिष्ठद्भीमसेनमथाहितं । दुर्योधनबलं सर्वं निहत्साहं हतः ॥
 निरुद्यन्तु बलं दीनं बभौ तस्मिन् महारणे । प्रसन्नसलिले काले यथा स्यात् सागरो मृप ।
 तदन्तव बलं तदे निश्चलं समवस्थितं । मन्यवीर्यबलोपेतं दर्पात् प्रत्यवरोपितं ।
 अभवन्तव पुत्रस्य तत्सैन्यं बिभ्रभं तदा । तद्वलं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्परं । १११०
 रुधिरौघपरिक्लिप्तं रुधिरार्द्रं बभूव ह । जगाम भरतश्रेष्ठ बध्यमानं परस्परं ।
 सूतपुत्रो रणे क्रुद्धः पाण्डवानामनीकिनीं । भीमसेनः कुरुंश्चापि द्रावयन्मो विरेजतुः ।
 वर्त्तमाने तथा रौद्रे संपामेऽहृतदर्शने । निहत्य पृतनामध्ये संग्रप्रकगणान् बहून् ।
 अर्जुनो जयतां श्रेष्ठा वासुदेवमथाब्रवीत् । प्रभयं बलमेतद्धि योक्त्यमानं जनाहून् ।
 एते द्रवन्ति सगणाः संग्रप्रकमहारथाः । अवारयन्तो मदाणाम् सिंहशब्दं मृगा इव । ११११
 दीर्यते च महत्सैन्यं सञ्जयानां महारणे । हस्तिकक्षो द्यमौ कृष्ण केतुः कर्णस्य धीमतः ।
 दृश्यते राजभैन्यस्य मध्ये विचरतो मुदा । न च कर्णे रणे शक्ता जेतुमन्ये महारथाः ।
 जानीते हि भवान् कर्णं वीर्यवन्तं पराक्रमे । तत्र याहि यतः कर्णा द्रावयत्येष मेो बलं ।
 वर्जयित्वा रणे याहि सूतपुत्रं महारथं । एष मे रोचते कृष्ण यथा वा तव रोचते ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य गोविन्दः प्रहसन्निव । अब्रवीदर्जुनं तूर्णं कैरवाम् जहि पाण्डव । १११२
 ततस्तव महामैन्यं गोविन्दप्रेरिता हयाः । संसवर्णाः प्रविशिशुर्व्वहन्तः कृष्णपाण्डवौ ।
 केशवप्रेरितैरश्वैः श्वैः काञ्चनभूषणैः । प्रविशद्भिस्तव बलं चतुर्द्दिशमभिद्यत ।
 मंघस्तनितनिद्रादः स रथो वानरध्वजः । चलत्पताकलां सेनां विमानं द्यामिवाविशत् ।
 तौ विदार्य महामेनां प्रविष्टौ केशवार्जुनौ । क्रुद्धौ संरम्भरक्ताक्षौ व्यभ्राजेतां महाद्युतौ ।
 युद्धशौण्डि समाहृतावागतौ तौ रणाध्वरं । यज्जभिर्बिधिना कृतौ मखे देवाविवाग्निनौ । १११३
 क्रुद्धौ तौ तु नरव्याधौ योगवन्तौ बभूवतुः । तल्लब्धेन हवितौ यथा नागो महावने ।
 विगाह्य तु रथानीकमश्वसङ्घांश्च फाल्गुनः । व्यसरत् पृतनामध्ये पाण्डवस्त इवान्तकः ।
 तं दृष्ट्वा युधि विक्रान्तं सेनायां तव भारत । संग्रप्रकगणान् भूयः पुत्रसो समसूचुदत् ।
 ततो रथसहस्रेण दिग्दानां त्रिभिः श्वतैः । चतुर्द्दिशसहस्रैस्तु तुरगानां महाहवे ।
 द्वाभ्यां श्वतसहस्राभ्यां पदातीनाञ्च धन्विनां । पूरुषाणां सञ्चल्ललापां विदितानां समन्ततः । १११४
 अभ्यवर्त्तन्त कौन्तेयं कादयन्तो महारथाः । श्वरवैधर्म्यं हाराज सर्व्वतः पाण्डुनन्दनं ।
 स च्छाद्यमानः समरे श्वरैः परबलार्हणः । दर्शयन्तौ द्रमात्मानं पाण्डवस्त इवान्तकः ।
 निघ्नन् संग्रप्रकान् पार्थः प्रेषणीयतरोऽभवत् । ततो विद्युत्प्रभैर्ध्वानिः कार्त्तस्वरविभ्रपितैः ।
 निरन्तरमिवाकाशमाश्रीच्छंस्त्रं किरीटिना । किरीटिभुजनिर्मुक्तैः सन्पतद्भिर्ध्वंहाश्वरैः ।
 समाञ्चञ्चं बभौ सर्व्वं काद्रवेयैरिव प्रभो । हस्तपुङ्गवान् प्रसन्नायान् श्वरान् मकतपर्व्वणः । १११५
 अवासुजदमेयात्मा दिक्षु सर्व्वासु पाण्डव । मही वियद्दिशः सर्व्वाः समुद्रा गिरयोऽपि वा ।

स्फुटन्तीति जनः जगुः पार्थस्य तस्मिन्स्वनात् । हत्वा दशमहस्ताणि पार्थिवानां महारथः ।
 मंगप्रकानां कौन्तेयः प्रत्यक्षं त्वरितोऽभ्यधात् । प्रत्यक्षञ्च ममासाद्य पार्थः काम्बोजरक्षितं ।
 प्रममाद्य बलाद्वाणैर्हानवानिव वामवः । प्रचिच्छेदाशु भस्मेन द्विषतामाततायिनां ।
 शस्त्रपाणिं तथा बाहुं तथाऽपि च शिरांस्युत् । अङ्गाङ्गावयवैश्चिच्छेद्वैर्यायुधास्तोऽपतन् भुवि । २८००
 विश्ववाताश्लिभं भग्ना बज्रशाखा इव द्रुमाः । हस्त्यश्वरथपत्तीनां व्रातास्त्रिघ्नन्मर्मजुं ।
 सुदक्षिणादवरजः शरवृष्ट्याऽभ्यवीवृषत् । तस्यास्यतोऽङ्गुचन्द्राभ्यां बाहू परिघसन्निभौ ।
 पूर्णचन्द्राभवक्लृप्तं लुरेणाभ्यहरच्छिरः । स पपात तेतो वाहात् सुलोहितपरिस्रवः ।
 मनःशिलागिरेः शृङ्गं वज्रेणैवावदारितं । सुदक्षिणादवरजं काम्बोजं ददृशुर्हतं ।
 प्रांशुं कमलपत्राक्षमत्यर्थं प्रियदर्शनं । काञ्चनसम्भ्रमदृशं भिक्षं हेमगिरिं यथा । २८०५
 तेतोऽभवत् पुनर्थुङ्कं धोरमत्यर्थमद्भुतं । नानावस्थाश्च योधानां बभूवुस्तत्र युध्यतां ।
 एकेपुनिहतैरश्वैः काम्बोजैर्यवैः शकैः । शोणितानैस्तदा रक्तं मर्त्यमासीद्विश्राम्यते ।
 रथैर्भ्रताश्वस्रतैश्च हतारैरैश्व वाजिभिः । द्विरदैश्च हतारैरैश्व हामात्रैर्हतद्विपैः ।
 अन्येभ्येन महाराज हतो धोरैः जनलयः । तस्मिन् प्रपत्ते पत्ते च निहते मव्यमाचिना ।
 अर्क्षुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितो द्रैणिरभ्यधात् । विधुन्वानो महाबापं कार्त्तस्वरविभूषितं । २८१०
 धाददानः शरान् धोरान् स्वरश्रीनित्र भास्करः । क्रोधासर्धविवृत्तास्यो लोहितालो बभौ बली ।
 अन्तकाले यथा क्रुद्धो मृत्युः क्रिङ्करदण्डभृत् । ततः प्रासृजदुगाणि शरवर्धाणि सङ्घशः ।
 तैर्विद्वैष्टैर्भ्रहारज व्यद्रवत् पाण्डवी चमूः । स दृष्ट्वैव तु दाशार्हस्यन्दनस्यं विश्राम्यते ।
 पुनः प्रासृजदुगाणि शरवर्धाणि मारिष । तैः पतद्भिर्भ्रहारज द्रैणिमुक्तैः समन्ततः ।
 मञ्कादितौ रथभ्यां तावुभौ कृष्णधनञ्जयौ । ततः शरशतैस्तीक्ष्णैरश्वत्यामा प्रतापवान् । २८१५
 निशङ्गे तावुभौ युद्धे कृत्वा माधवपाण्डवी । हाहाकृतमभूत् सर्व्वं स्थावरं जङ्गमन्तया ।
 चराचरस्य गोप्रारैः दृष्ट्वा मञ्कादितौ शरैः । मिद्धचारणसङ्घाश्च सन्पेतुस्ते समन्ततः ।
 चिन्तयन्तो भवेदद्य लोकानां स्वस्त्यपीति च । न मया तादृशो राजन् दृष्टुपूर्व्वः पराक्रमः ।
 मंग्रभो यादृशो द्रैणेः कृष्णो मञ्कादियव्यतः । द्रैणैस्तु धनुषः शस्त्रमहितत्रामनं रणे ।
 अश्रौषं बज्रशो राजन् मिहस्य निमदो यथा । ज्या चास्य चरतो युद्धे मव्यदक्षिणमस्यतः । २८२०
 निवृद्धमुदमध्यस्था भ्राजमानिव साऽभवत् । स तथा क्षिप्रकारी च दृढहस्तश्च पाण्डवः ।
 प्रमाहं परमं गत्वा प्रेत्य तं द्रैणञ्जं ततः । विक्रमं विरुतं मेने आत्मनः स महायशाः ।
 तस्यास्यं ममरं राजन् वपुरामीत् सुदुर्दृशं । द्रैणिपाण्डवयेरिवं वर्त्तमाने महारणे ।
 वर्द्धमाने च राजेन्द्र द्रैणपुत्रे महाबले । होयमाने च कौन्तेये कृष्णे रोषः समाविशत् ।
 स रोपान्निःशमसाजन् निर्दहन्निव चक्षुषा । द्रैणिं क्षपश्यत् संयामे फाल्गुनश्च मुञ्जुर्भुञ्जः । २८२५
 ततः क्रुद्धोऽब्रवीत् कृष्णः पार्थं सप्रणयं तदा । अत्यहुतमिदं पार्थं तव पश्यामि संयुगे ।

अतिरेको हि यत्र त्वां द्रोणपुत्रोऽद्य भारत । कश्चिदीर्थं यया पूर्वं भुजयोर्व्या बलं तव ।
 कश्चित्ते गाण्डिवं हस्ते रथे तिष्ठति चार्जुन । कश्चित् कुशलिनौ बाहू मुष्टिर्ष्या न व्यचीर्यत ।
 उदीर्यमानं हि रणे पश्यामि द्रौणिमाह्वे । गुरुपुत्र इति क्षेमं मानयन् भरतर्षभ ।
 उपेक्षां कुरु मा पार्थ नाथं काल उपेक्षितुं । एवमुक्तस्य कृष्णेन गृह्य भर्तांस्तुर्ह्यश ।
 त्वरमाणस्त्वराकाले द्रौणेषुनुरथाच्छिनत् । ध्वजं क्लृप्तं पताकाश्च रथं शक्तिं गदां तथा ।
 जत्रुदेशं च सुभृशं वत्सदभैरताडयत् । म मूर्च्छां परमां गत्वा ध्वजयष्टिं समाश्रितः ।
 तं विमंशं महाराज शत्रुणा भृशपीडितं । अपोवाह रथात् सूतो रक्षमाणो धनञ्जयात् ।
 एतस्मिन्नेव काले च विजयः शत्रुतापनः । व्यहनन्तावकं सैन्यं शत्रुशोऽद्य सहस्रशः ।
 पश्यतस्तस्य बीरस्य तव पुत्रस्य भारत । एवमेव कथो वृक्षस्तावकानां परैः सह ।
 क्रूरो विशमनो घोरो राजन् दुर्मन्विते तव । संशप्तकांश्च कौन्तेयः कुरुंश्चापि वृकोदरः ।
 वसुषेणश्च पाञ्चालान् क्षणेन व्यधमद्गणे । वर्त्मनानि तथा रौद्रे राजन् बीरवरजये ।
 उत्थितान्यगणेष्यानि कबन्धानि ममन्ततः । युधिष्ठिरोऽपि संयामे प्रहारैर्गाढवेदनः ।
 क्रोशमात्रमपकृत्य तस्यौ भरतमन्तम ।

१०१०

१०१५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनस्ततः कर्णमुपेत्य भरतर्षभ । अत्रवीर्यद्रराजस्य तथैवान्यांश्च पार्थिवान् ।

१०२०

यद् दुर्योधनसंप्राप्तं स्वर्गद्वारमपाद्यतं । सुखिनः क्षत्रियाः कर्णं लभन्ते दुःखमीदृशं ।
 मदृशैः क्षत्रियैः प्रूरैः प्रूरणां युध्यतां युधि । इष्टं भवति राधेय तदिदं समुपस्थितं ।
 हत्वा च पाण्डवान् युद्धे स्फीतामूर्च्छामवाप्स्यथ । निहता वा परैर्युद्धे बीरभोकमवाप्स्यथ ।
 दुर्योधनस्य तस्मैत्वावचनं क्षत्रियर्षभाः । हृष्टा नादानुदक्रोशन् वादित्राणि च सर्वशः ।
 ततः प्रमुदिते तस्मिन् दुर्योधनबले तदा । हर्षथंस्तावकान् योधान् द्रौणिर्व्यसनमब्रवीत् ।
 प्रत्यक्षं सर्वसैन्यानां भवताञ्चापि पश्यतां । न्यस्तशस्त्रो मम पिता हृष्टयुष्मेन पातितः ।
 स तेनाहममर्षेण मित्रार्थं चापि पार्थिवाः । मत्वं वः प्रतिजानामि तदाकथं मे निबोधत ।
 हृष्टयुष्मत्तत्त्वाऽहं न विमोक्ष्यामि दंशनं । अनृतायां प्रतिज्ञायां नाहं स्वर्गमवाप्नुयां ।
 अर्जुनो भीमसेनश्च योधा यो रक्षिता रणे । हृष्टयुष्मस्य तं संख्ये निहमिध्यामि मायकैः ।
 एवमुक्ते ततः सर्व्वा मरुता भारती समूः । अभ्यद्रवत कौन्तेयांस्तथा तं चापि पाण्डवाः ।

१०२५

१०३०

स मन्त्रिपातो रथयूथपानां बभूव राजस्रतिभीमरूपः । जनकस्य कान्तयुगान्तकस्यः प्रावर्त्तनाये कुरुसृष्टयानां ।
 ततः प्रवृत्ते युधि संप्रहारे भूतानि सर्वानि मदैवतानि । आसन् ममेतानि महापराभिर्दिदृक्षमाणानि नरप्रवीरान् ।

दिव्यैश्च मान्द्यैर्विविधैश्च गन्धैर्दिव्यैश्च रत्नैर्विविधैर्नगरायान् । रणे स्वकर्षोदहतः प्रवीरानवाकिरन्प्रपरभः प्रहृष्टाः ।

ममोरुणस्तांश्च निषेव्य गन्धान् निषेच सर्वानपि योधमुख्यान् । निषेव्यमाणास्त्वनिलेन योधाः परस्परघ्ना धरणीं निरतः ।

सा दिव्यमाश्वैरवकीर्त्तयामाणा सुवर्णपुष्पैश्च शरैर्विचित्रैः । नक्षत्रसंधैरिव चित्रिता द्यौः कितिर्बभौ योधवरैर्विचित्रा ।

१०३५

ततोऽन्तरीजादपि साधुवादैर्ष्वदिग्घोषैः समुदीर्यमाणः । ज्याघोषेनेमिखननादचित्रः समाकुलः सोऽभवत्सम्प्रहारः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अश्वत्थामप्रतिज्ञायां सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवमेष महानासीत्संगामः पृथिवीचितां । कुङ्केऽर्जुने तथा कर्णे भोमक्षेने च पाण्डवे ।

द्रेणपुत्रं परित्यज्य जिला चान्याम्प्रहारयान् । अब्रवीदर्जुनो राजन् वासुदेवमिदं वचः ।

पश्य कृष्ण महाबाहो द्रवन्तीं पाण्डुवं चमूं । कर्णं पश्य च संगामे कालयन्तं महारथान् ।

न च पश्यामि दाशार्हं धर्मराजं युधिष्ठिरं । नापि केतुर्युधां श्रेष्ठ धर्मराजस्य दृश्यते ।

१८१

त्रिभागश्चावशिष्टोऽयं दिवसस्य जनाईन । न च मां धार्तराष्ट्रेषु कश्चिद्युध्यति संयुगे ।

तस्मात्तं मत्प्रियं कुर्वन् याहि यत्र युधिष्ठिरः । दुष्टा कुशलिनं युद्धे धर्मपुत्रं संहानुजं ।

पुनर्योद्ध्वाऽस्मि वार्ष्णेय शत्रुभिः सह संयुगे । ततः प्रायारूयेनाशु बीभत्सोर्ष्वचनाङ्करिः ।

ततो युधिष्ठिरो राजा सञ्जयास्य महारथाः । अयुधंस्तौकैः सार्द्धं मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।

ततः संगामभूमिं तां वर्त्तमाने जनक्षये । अवेक्षमाणो गोविन्दः सव्यमाचिनमब्रवीत् ।

१८५

पश्य पार्थ महारैत्रो वर्त्तते भरतक्षयः । पृथिव्यां क्षत्रियाणां वै दुर्व्याधनकृते महान् ।

पश्य भारत चापानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनां । मृतानामपविद्धानि कलापांस्य महाधनान् ।

जातरूपमयैः पुङ्खैः शरांस्यानतपर्वणः । तैलधैतांस्य नाराचास्त्रिमुक्तान् पद्मगानिव ।

हस्तिदन्तस्करून् खड्गान् जातरूपपरिष्कृतान् । चर्मणि चापविद्धानि रुक्मगर्भानि भारत ।

सुवर्णविद्वान् प्रामान् शक्तीः कनकभूषणाः । जाम्बूनदमयैः पट्टैर्ष्वङ्गास्य विपुला गदाः ।

१८९

जातरूपमयोश्चर्ष्टीः पट्टिशान् हेमभूषणान् । दण्डैः कनकचित्रैश्च विप्रविद्धान् परश्वधान् ।

अयःकुन्तांस्य पतितान् मुषलानि गुरूणि च । शतघ्नोः पश्य चित्रास्य विपुलान् परिधांस्तथा ।

चक्राणि चापविद्धानि तोमरांस्य महारणे । नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य जयगृह्णिनः ।

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतेसत्त्वास्तरस्त्रिनः । गदाविमथितैर्गार्त्रैर्मुषलैर्भिन्नमस्तकान् ।

गजवार्जजयत्तुषान् पश्य योधान् सहस्रशः । मनुष्यहयनागानां हयशक्त्वृष्टिपट्टिशैः ।

१९५

परिधैरायसैर्घोरैरयःकुनैः परश्वधैः । शरीरैर्ष्वङ्गभिस्त्रिभैः शोणितौघपरिस्रुतैः ।

गतासुभिरमित्रघ्नसंघृता रणभूमयः । बाहुभिस्यन्दनादिगैः सार्द्धैर्हेमभूषितैः ।

सतलत्रैः सकेयूरैर्भाति भारत मेदिनी । सार्ङ्गलिचैर्भुजायैश्च विप्रविद्धैरलङ्कृतैः ।

हस्तिहस्तोपमैस्त्रिभैरुत्तमिभ्य तरस्त्रिनां । बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।

पतितैर्ष्वधभाषाणां विराजति वसुधरा । कबन्धैः शोणितादिगैश्चिह्नैश्चगात्रशिरोधरैः ।

१९९

भूर्भाति भरतश्रेष्ठ शान्तार्धिर्भिरिवाग्निभिः । रथांस्य बद्धा भग्नान् हेमकिङ्किणिनः शुकुमान् ।

वाजिनस्य हतान् पश्य निष्कीर्णस्त्रान् शराहतान् । अनुकर्धानुपासङ्गान् पताका विविधध्वजान् ।

रथिनाञ्च महाशङ्खान् पाण्डुरांस्य प्रकीर्णकान् । निरस्तजिह्वान् मातङ्गान् शयानान् पर्वतोपमान् ।

वैजयन्तीचित्रांस्य हतांस्य गजवाजिनः । वारणानां परिस्तामांस्तथैवाजिनकम्बलान् ।

विपाटितविचित्रांश्च कृष्यचिचान् रथाङ्गुमान् । भिस्त्राश्च बज्रधा घष्टा महद्भिः पतितैर्गजेः ।
वैदूर्यदण्डांश्च शूभान् पतितान्ङुमान् भुवि । बद्धाः सादिभुजायेषु सुवर्णविकृताः कशाः ।
विचित्रमणिचित्रांश्च जातरूपपरिष्कृतान् । अश्वान्परिमोमात्वाङ्गवान् पतितान् भुवि ।
सूडामणीन्त्ररेन्द्राणां विभिन्नाः काञ्चनस्रजः । कृत्वाणि चापविह्वानि चामरव्यजनानि च ।
नम्रनक्षत्रभामैश्च वदनैश्चान्कुण्डलैः । कृत्वाभिरत्यर्थं बीराणां समलङ्कृतैः ।

१०५

वदनैः पश्य सञ्जन्ना मर्षीं शोणितकर्दमां । सजीवांश्चापरान् पश्य कृजमानान् समन्ततः ।
उपास्यमानान् बज्रशो न्यस्तशस्त्रैर्विभ्राप्यते । ज्ञातिभिः सहितांस्तत्र रोदमानैर्मुज्जमुज्जः ।

१०६

कुत्क्रान्तानपरान् योधांश्चादंयित्वा तरस्त्रिनः । पुनर्युद्धाय गच्छन्ति जयगृह्णाः समन्यवः ।
अपरे तत्र तत्रैव परिधावन्ति मानवाः । ज्ञातिभिः पतितैः शूद्रैर्यथाच्यमानास्तथोदकं ।

जलार्थंश्च गताः केचिन्निष्पाणा बहवोऽर्जुन । सञ्चित्वास्तत्र ते शूद्रास्तान् वै दृष्ट्वा विचेतसः ।
जलं त्यक्त्वा प्रधावन्ति क्रोशमानाः परस्परं । जलं पीत्वा मृतान् पश्य पिवन्तोऽन्याश्च मारिष ।

१०७

परित्यज्य प्रियामन्ये बान्धवान् बान्धवप्रियाः । व्युत्क्रान्ताः समदृश्यन्त तत्र तत्र महारणे ।
तथा परास्त्रश्रेष्ठ मन्दष्टौष्ठपुटान् पुनः । भुक्कटोत्कृष्टिर्भैरवैः प्रेक्षमाणान् समन्ततः ।

एवं ब्रुवन्सदा कृष्णो यथा यत्र युधिष्ठिरः । अर्जुनस्यापि मृणतेर्दर्शनार्थं महारणे ।
याहि याहीति गोविन्दं मुज्जमुज्जरोदयत् । तां युद्धभूमिं पार्थस्य दर्शयित्वा च माधवः ।

स्वरमाणस्ततः कृष्णः पार्थमाह ब्रुवैरिदं । पश्य पाण्डव राजानमपयातांस पार्थिवान् ।
कर्णे पश्य महारणे ज्वलन्मिव पावकं । अशौ भीमो महेश्वामः संभित्कृतो रणं प्रति ।

१०८

तमेते विनिवर्त्तन्ते धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । पाञ्चालसञ्जयानाञ्च पाण्डवानाञ्च ये मुखं ।
निवृत्तैश्च पुनः पार्थैर्भद्रं शत्रुबलं महत् । कौरवान् द्रवतो ज्ञेय कर्णे रोधयतेऽर्जुन ।

अन्तकप्रतिमो वेगे शक्रतुल्यपराक्रमः । अशौ गच्छति कौरव्य त्रैणिः शस्त्रभृताम्बरः ।
तमेव प्रद्रुतं मंख्ये धृष्टद्युम्नो महारथः । अनुप्रयाति सङ्ग्रामे हतान् पश्य च सञ्जयान् ।

१०९

सर्व्वमाह सुदर्शनेर्वा वासुदेवः किरीटिने । ततो राजन्महाधोरः प्रादुरासीन्महारणः ।
मिहनादरवाद्यैव प्रादुरासन् समागमे । उभयोः मिनयोराजन् मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।

एवमेष चयो वृत्तः पृथिव्यां पृथिवीपते । तावकानां परेषाञ्च राजन् दर्शयित्वा तव ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि वासुदेववाक्ये अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः पुनः समाज्जगुरभीताः कुरुसञ्जयाः । युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः सूतपुत्रमुखा वर्य ।
ततः प्रवृत्ते भीमः सङ्ग्रामो लोमहर्षणः । कर्णस्य पाण्डवानाञ्च धर्मराजविवर्द्धनः ।

११०

तस्मिन् प्रवृत्ते संयामे तुमुने शोणितोदकं । संश्रप्तकेषु शूद्रेषु किञ्चिच्छिष्टेषु भारत ।
धृष्टद्युम्नो महाराज सहितः सर्व्वराजभिः । कर्णमेवाभिदुद्राव पाण्डवाश्च महारथाः ।

आगच्छमानांस्तान् मंख्ये प्रहृष्टान् विजयैविणः । दधातैको रणे कर्णे जसौचांनिव पर्व्वतः ।

समासाद्य तु ते कर्णं व्यशीर्यन्त महारथाः । यथाऽचलं समासाद्य वायोधाः सर्वतोदिशं ।
 तयोरासीन्महाराज संयामो लोमहर्षणः । धृष्टद्युम्नस्तु राधेयं शरेणानतपर्वणा । १८९५
 ताडयामास समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् । विजयञ्च धनुः श्रेष्ठं विधुन्वानो महारथः ।
 पार्धतस्य धनुस्त्रिकला शरांस्त्राग्नीविधोपमान् । ताडयामास संक्रुद्धः पार्धतं नवभिः शरैः ।
 ते वर्ष्म हेमविकृतं भित्त्वा तस्य महात्मनः । शोणितान्ना व्यराजन्त शक्रगोपा इवानघ ।
 तदपास्य धनुस्त्रिकलं धृष्टद्युम्नो महारथः । अयान्यद्भुनुरादाय शरांस्त्राग्नीविधोपमान् ।
 कर्णं विव्याध सप्तत्या शरैः सन्नतपर्वभिः । तथैव राजन् कर्णोऽपि पार्धतं शत्रुतापनं । १८९०
 कादयामास समरे शरैरैराग्नीविधोपभैः । द्रोणशत्रुर्म्महेस्वामो विव्याध निशितैः शरैः ।
 तस्य कर्णो महाराज शरं कनकभूषणं । प्रेषयामास संक्रुद्धो मृत्युदण्डमिवापरं ।
 तमापतन्तं सहस्रांधोररूपं विश्राम्यते । चिच्छेद सहस्रां राजन् शैनेयः कृतहस्तवत् ।
 दृष्ट्वा विमिहृतं वाणं शरैः कर्णो विश्राम्यते । सात्यकिं शरवर्षेण समन्तात् पर्यवारयत् ।
 विव्याध चैनं समरे नाराचैस्तत्र सप्तभिः । तं प्रत्यविध्यच्छैनेयः शरैर्हेमपरिकृतैः । १८९५
 ततो रुद्धं महाराज चक्षुःश्रोत्रभयानकं । आसीद्द्वारञ्च चिचक्षु प्रेक्षणीयं समन्ततः ।
 सर्वेषां तत्र भूतानां लोमहर्षोऽभ्यजायत । तद्दृष्ट्वा समरे कर्म्म कर्णशैनेययोर्मृप ।
 एतस्मिन्नन्तरे द्रौणिर्भययात्सुमहाबलं । पार्धतं शत्रुदमनं शत्रुबोर्थाऽगुनाशनं ।
 अभ्यभाषत संक्रुद्धो द्रौणिः परपुरञ्जयः । तिष्ठ तिष्ठाद्य ब्रह्मघ्न न मे जीवन् विमोह्यसे ।
 इत्युक्त्वा मुमुक्षुं बीरं शीघ्रकृत्स्निशितैः शरैः । पार्धतं कादयामास धोररूपैः सुजेजनेः । १८९०
 यतमानं परं शक्या यतमानो महारथः । यथा हि समरे द्रोणः पार्धतं वीक्ष्य मारिष ।
 तथा द्रौणिं रणे दृष्ट्वा पार्धतः परबीरहा । नातिहृष्टमना भूत्वा मत्यते मृत्युमात्मनः ।
 स ज्ञात्वा समरेत्मानं शस्त्रेणाबध्यमेव तु । यवेनाभ्याययौ द्रौणिं कालः कालमिव क्षये ।
 द्रौणिभ्यु दृष्ट्वा राजेन्द्र धृष्टद्युम्नमवस्थितं । क्रोधेन निःस्रसन् बीरः पार्धतं ममुपाद्रवत् ।
 तावन्वीन्यन्तु दृष्ट्वैव संरम्भं जग्मतुः परं । अथाब्रवीन्महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । १८९५
 धृष्टद्युम्नं ममोपस्यं त्वरमाणो विश्राम्यते । पाञ्चालापमदाद्य त्वां प्रेषयिष्यामि मृत्यवे ।
 पापं हि यन्त्वया कर्म्म घ्नता द्रोणं पुरा कृतं । अद्य त्वां लप्स्यते तदै यथा न कुशलं तथा ।
 अरक्ष्यमाणः पार्थेन यदि तिष्ठसि संयुगे । नापक्रामसि वा मूढ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
 एवमुक्तः प्रत्युवाच धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् । प्रतिवाक्यं स एवामिर्म्मामको दास्यते तव ।
 येनैव ते पितुर्दत्तं यतमानस्य संयुगे । यदि तावन्मया द्रोणो निहतो ब्राह्मणव्रुवः । १८९०
 त्वामिदानीं कथं युद्धे न हर्निष्यामि विक्रमात् । एवमुक्त्वा महाराज सेनापतिरमर्षणः ।
 निशितेनातिवाणेन द्रौणिं विव्याध पार्धतः । ततो द्रौणिः सुसंक्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 आञ्छादयद्दिशो राजन् धृष्टद्युम्नस्य संयुगे । नवान्तरीचं न दिशो नापि योधाः समन्ततः ।

दृश्यन्ते वै महाराज श्रैष्णवः सहस्रजः । तथैव पार्षतो राजन् द्रौणिमाहवशोभिम् ।
 श्रैः संकादयामास सूतपुत्रस्य पश्यतः । राधियोऽपि महाराज पाञ्चालान् सह पाण्डवैः ।
 द्रौपदेयान् युधामन्युं सात्यकिञ्च महारथं । एकः संवारयामास प्रंखणीयः समन्ततः ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे द्रौणेश्चिच्छेद कार्मुकं । तदपास्य धनुर्द्रौणिरन्यदादाय कार्मुकं ।
 वेगवान् समरे घोरं शरांश्चाग्नीविबोपमान् । स पार्षतस्य राजेन्द्र धनुः शक्तिं गदां ध्वजं ।
 हयान् सूतं रथञ्चैव निभेषाद्ब्रध्नमच्छरैः । स च्छिन्नधन्वा विरथो हताशो हतमारथिः ।
 खड्गमादत्त विपुलं शनचन्द्रश्च भानुमत् । द्रौणितदपि राजेन्द्र भणैः त्रिं महारथः ।
 च्छेद समरे बीरः क्षिप्रहस्तो दृढायुधः । रथादन्वच्छेदस्य तदङ्गुतमिवाभवत् ।
 धृष्टद्युम्नं हि विरथं हताशं क्षिन्नकार्मुकं । श्रैश्च बभ्रुधा विद्धुमक्षेत्रेण शक्यो ज्ञतं ।
 नाशकङ्करतश्चेथ यतमानो महारथः । तस्यान्तमिशुभोरांजनं यदा द्रौणिर्न जज्ञिवान् ।
 अथ स्यक्ता धनुर्धरः पार्षतं त्वरितोऽन्वगात् । आसीदाश्रवतो वेगस्तस्य राजस्य दात्मनः ।
 गरुडस्यैव पततो जिघृषोः पन्नगोत्तमं । एतस्मिन्नेव काले तु माधवोऽर्जुनमब्रवीत् ।
 पश्य पार्थ यथा द्रौणिः पार्षतस्य बधं प्रति । यत्नं करोति विपुलं हन्याद्यैमं न भंशयः ।
 तं मोचय महाबाहो पार्षतं शत्रुकर्षण । द्रौणोरास्यमनुप्राप्तं सृत्थारास्यगतं यथा ।
 एवमुक्त्वा महाराज वामुदेवः प्रतापवान् । प्रैषयन्तुरगंस्तत्र यत्र द्रौणिश्चिन्तितः ।
 ते हयासङ्घसङ्घाजः केशवेन प्रचेदिताः । आपित्वन्त इव व्योम जग्मुर्द्रौणिरथं प्रति ।
 दृष्ट्वा यान्तौ महाबीरार्थावुभौ क्षणधनञ्जयौ । धृष्टद्युम्नबधे यत्नं चक्रे राजन् महाबलः ।
 विकृत्यमाणं द्रष्टुं धृष्टद्युम्नं नरेश्वर । शरांश्चिन्नेप वै पार्थैः द्रौणिं प्रति महाबलः ।
 ते शरा हेमविक्रता गाण्डीवप्रेषिता भृशं । द्रौणिमामाद्य विविशुर्ध्वल्मोकमिव पन्नगाः ।
 स विद्धुस्त्रैः शरैर्धरैर्द्रौणपुत्रः प्रतापवान् । उत्सृज्य समरे राजन् पाञ्चान्यममिनौजसं ।
 रथमाकर्तुं बीरो धनञ्जयशरार्दितः । प्रगृह्य च धनुः श्रंष्टं पार्थं विव्याध सायकैः ।
 एतस्मिन्नेव बीरः सहदेवो जनाधिप । श्रंषोवाह रथेनाजो पार्षतं शत्रुतापनं ।
 अर्जुनोऽपि महाराज द्रौणिं विव्याध पत्रिभिः । तं द्रौणपुत्रः संक्रुद्धो बाहोऽरुमि चार्पयत् ।
 क्रोधितस्तु रजे पार्थो नाराचं कालसम्भितं । द्रौणपुत्राय चिन्नेप कालदण्डमिश्रपणं ।
 ब्राह्मणस्यास्यदेशे स निपपात महाद्युतिः । स विक्रलो महाराज शरवेगेन संयुगे ।
 निशमाद रथोपस्थे वैक्रव्यश्च परं ययौ । ततः कर्णो महाराज व्याधिपदिजयं धनुः ।
 अर्जुनं समरे क्रुद्धः प्रेक्षमाणो मुहुर्मुहुः । देरथश्चापि पार्थेन कामयानो महारणं ।
 विक्रलं तन्मु वीक्ष्याद्य द्रौणपुत्रश्च मारथिः । श्रंषोवाह रथेनाजो त्वरमाणो रणजिगत ।
 अथोत्कृष्टं महाराज पाञ्चालैर्जितक श्रिभिः । मोहितं पार्षतं दृष्ट्वा द्रौणपुत्रश्च पीडितं ।
 वादित्राणि च दिव्यानि प्रावाचन्त सहस्रजः । सिंहनादांश्च चक्रुन्ते दृष्ट्वा संख्यं तदङ्गुतं ।

१२५५

१२५०

१२५५

१२५०

१२५५

१२५०

एवं कृत्वाऽब्रवीत्पार्थो वासुदेवं धनञ्जयः । याहि संशप्तकान् कृष्ण कार्यमेतत् परं मम ।

ततः प्रयातो दाशार्हः श्रुत्वा पाण्डवभाषितं । रथेनातिपताकेन मनोमाहतरंहसा ।

२८०५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि द्रौण्यपयाने ऊनषष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे कृष्णः पार्थे वचनमब्रवीत् । दर्शयन्निव कौन्तेयं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

एष पाण्डवु ते भ्राता धार्तराष्ट्रैर्महाबलैः । जिघांसुभिर्महेस्वामैर्द्रुतं पार्थोऽनुमार्थते ।

तच्चानुयान्ति भंग्नाः पाञ्चाला युद्धुर्दुर्मदाः । युधिष्ठिरं महात्मानं परीक्षन्तो महाबलाः ।

एष दुर्योधनः पार्थ रथानीकेन दंशितः । राजा सर्वस्य लोकस्य राजानमनुधावति ।

२८०६

जिघांसुः पुरुषव्याघ्र भ्रातृभिः सहितो बली । आशीविषमस्यैर्धैः सर्वैरुद्धुर्विशारदैः ।

एते जिघृक्षुवो यान्ति द्विपाश्वरथपत्तयः । युधिष्ठिरं धार्तराज्ञा रत्रोत्तममिवार्यिनः ।

पश्य मात्वतभीमैभ्यां निरुद्धा धिष्ठिताः पुनः । जिहीर्षवोऽमृतं दैत्याः शक्राग्निभ्यामिवासकृत् ।

एते बह्व्रतान्वरिताः पुनर्गच्छन्ति पाण्डवं । समुद्रमिव वार्योघाः प्रावृट्काले महारथाः ।

नदन्तः सिंहनादांश्च धमन्तश्चापि वारिजान् । बलवन्तो महेस्वासा विधुन्वन्तो धर्मूषि च ।

२८०७

मृत्योर्मुखगतं मन्ये कृन्तोपुत्रं युधिष्ठिरं । ऊतमग्नौ च कौन्तेयं दुर्योधनवशं गतं ।

यथाविधमनीकन्तु धार्तराज्ञस्य पाण्डव । नास्य शत्रोऽपि मुच्येत सम्प्राप्तो वाणगोचरं ।

दुर्योधनस्य बीरस्य शरौघान् शीघ्रमस्यतः । संकृद्धस्यान्तकस्यैव को वेगं संसहेद्रणे ।

दुर्योधनस्य बीरस्य द्रौणिः मारुदतस्य च । कर्णस्य चेषुवेगो वै पर्वतानपि ज्ञातयेत् ।

कर्णेन च हतो राजा विमुखः शत्रुतापनः । बलवान् लघुहस्तश्च हतो युद्धुर्विशारदः ।

२८०८

राधियः पाण्डवश्रेष्ठं शक्रः पीडयितुं रणे । सहितो धृतराज्ञस्य पुत्रैः पूरुरैर्महाबलैः ।

तस्यैर्भिर्युधमामस्य सङ्ग्रामे शंभितात्मनः । अन्यैरपि च पार्थस्य हतं कर्म महारथैः ।

उपवापकृतो राजा भृशं भरतमत्तमः । ब्राह्मे बले स्थितो शेष न चात्रे हि बले विभुः ।

कर्णेन चाभियुक्तोऽयं भूपतिः शत्रुतापनः । संग्रथं ममनुप्राप्तः पाण्डवो वै युधिष्ठिरः ।

न जीवति महारथो मन्ये पार्थ युधिष्ठिरः । यद्ग्रीममेनः सहते सिंहनादममर्षणः ।

२८०९

नर्हंता धार्तराज्ञाणां पुनः पुनरिन्दम । धमनाच्च महाशङ्कान् सङ्ग्रामे जितकाशिनी ।

युधिष्ठिरं पाण्डवेयं हतेति भरतर्षभ । सञ्ज्ञोदयत्यसौ कर्णा धार्तराज्ञान् महाबलान् ।

स्थूणाकर्णेन्द्रजालिन पार्थपाशुपतेन च । प्रक्लादयन्ति राजानं शस्त्रजालैर्महारथाः ।

आनुरो हि हतो राजा सन्निपन्नश्च भारत । यथैनमनुवर्त्तन्ते पाञ्चालाः सह पाण्डवैः ।

त्वरमाणास्त्रकाले सर्वशस्त्रमृताम्बराः । मञ्जन्तमिव पाताले बलिनोऽप्युज्जिहीर्षवः ।

२८१०

न केतुर्दृश्यत राज्ञः कर्णेन निहतः शरैः । पश्यतोर्धमयोः पार्थशतकेस्य शिखण्डिनः ।

धृष्टद्युम्नस्य शीमस्य शतानोकस्य वा विभो । पाञ्चालानाञ्च सर्वेषां चेदीनाश्चैव भारत ।

एष कर्णो रणे पार्थ पाण्डवानां मनीकिनी । शरैर्विध्वंसयति वै नलिनीमिव कुञ्जरः ।

एते द्रवन्ति रथिनस्त्वदीयाः पाण्डुनन्दन । पश्य पश्य यथा पार्थ गच्छन्त्येते महारथाः ।
 एते भारत मातङ्गाः कर्णेनाभिहताः शरैः । आर्क्षणादान् विभुर्व्याणा विद्रवन्ति दिशो दश ।
 रथानां द्रवते वृन्दमेतथैव समन्ततः । द्राव्यमाणं रणे पार्थ कर्णेनाभिचर्षिणा ।
 हस्तिकलां रणे पश्य चरन्तीं तत्र तत्र ह । रथस्थं सूतपुत्रस्य केतुं केतुमतां वरः ।
 असौ धावति राधेयो भीमसेनरथं प्रति । किरन् शरघ्नतान्येव विनिघ्नस्व वाहिनीं ।
 रथान् पश्य च पाञ्चालान् द्राव्यमाणान् महारथान् । शक्रेणैव यथा दैत्यान् हन्यमानान् महाहवे ।
 एष कर्णो रणे जित्वा पाञ्चालान् पाण्डुसूत्रयान् । दिशो विप्रेक्षते सर्व्वास्त्वदर्थमिति मे मतिः ।
 तथा पार्थ धनुः श्रेष्ठं निकर्षेण माधुशोभते । शत्रुं जित्वा यथा शक्रो देवसंघैः समावृतः ।
 एते नर्दन्ति कौरव्या दृष्ट्वा कर्णस्य विक्रमं । चामयन्तो रणे पाण्डून् सूत्रयांसु समन्ततः ।
 एष सर्व्वात्मना पाण्डून् चामयित्वा महारणे । अभिभाषति राधेयः सर्व्वाभ्यानि मानद ।
 अभिद्रवत भद्रं वो द्रुतं द्रवत कौरवाः । यथा जीवन्न वः कश्चिन्मुषेत युधि सूत्रयाः ।
 तथा कुरुत सप्यन्ना वयं यास्याम पृष्ठतः । खड्गमुक्त्वा गतो ह्येष पृष्ठतो विकिरच्छरान् ।
 पश्य कर्णो रणे पार्थ श्रेष्ठश्चक्रविराजितं । उदयं पर्वतं यदृच्छशाङ्केनाभिजोभिर्भितं ।
 पुण्ड्रिकानिकाशिन मूर्द्ध्नि सूत्रेण भारत । प्रियमाणेन समरे श्रीमच्छतशलाकिना ।
 एष त्वां प्रेक्षते कर्णः मङ्गटाख्यं विश्राम्यते । उक्तमं जवमास्थाय ध्रुवमेध्यति भंगुगे ।
 पश्य श्वेनं महाबाहो विधुम्बानं महद्भुजः । शरंश्याश्रीविषाकारान् विस्तृजन्तं महारणे ।
 असौ निवृत्तो राधेयो दृष्ट्वा ते वानरध्वजं । प्रार्थयन् समरे पार्थ त्वया सङ्ग परमत्पः ।
 बधाय चात्मनोऽप्येति दीप्तान्धं ब्रह्मभो यथा । कर्णमेकाकिनं दृष्ट्वा रथानीकेन भारत ।
 गिरलिषुः सुमंठको धार्क्षराज्ञो निवर्त्तते । सर्व्वैः सहैर्भिर्दृष्ट्वात्मा बध्यताञ्च प्रयत्नतः ।
 त्वया यशश्च राज्यञ्च सुवञ्चैतन्ममिच्छता । अदीनयोर्भिन्नुतयोर्ध्रुवयोर्योत्समानयोः ।
 देवासुरे पार्थे मृधे देवदानवयोरिव । त्वाञ्च दृष्ट्वाऽतिभरंभ कर्णञ्च भरतर्षभ ।
 असौ दुर्व्याधनः क्रुद्धो नोत्तरं प्रतिपद्यते । आत्मानञ्च हतात्मानं समीक्ष्य भरतर्षभ ।
 हतागस्तुञ्च राधेयं धर्ष्यात्मानि युधिष्ठिरे । प्रतिपद्यस्व कौन्तेय प्राप्तकालमनन्तरं ।
 आर्य्या युद्धे मतिं हत्वा प्रत्येहि रथगूथपं । पञ्च श्येतानि मुष्यानि रथानां रथमन्तम ।
 शतान्यायास्मि समरे बलिमान्निग्नतेजसां । पञ्च नागसहस्राणि द्विगुणा वाजिनतया ।
 अभिमंशत्य कौन्तेय पदानिप्रद्युतानि च । अन्यान्यरक्षितं बीरवन्तं त्वामभिवर्त्तते ।
 सूतपुत्रं महेश्वानं दर्शयात्मानमात्मना । उक्तमं जवमास्थाय प्रत्येहि भरतर्षभ ।
 असौ कर्णः सुमंगल्यः पाञ्चालानभिधावति । केतुमस्य हि पश्यामि धृष्टद्युम्नरथं प्रति ।
 समुपैष्यति पाञ्चालानिति मन्ये परमत्प । आचक्षते प्रियं पार्थ तवेदं भरतर्षभ ।
 राजाऽसौ कुञ्जली श्रीमान् धर्ष्यपुत्रो युधिष्ठिरः । असौ भीमो महाबाहुः संनिवृत्तश्चमूमुखे ।

वृतः सृञ्जयमैत्रेयैः शैनेयेन च भारत । बध्यन्त एते समरे कौरवा निश्चितैः शरैः ।
 भीमसेनेन कौन्तेय पाञ्चालैश्च महात्मभिः । सेना हि धार्तराष्ट्रस्य विमुखा प्राद्रवद्रुणे । १०२५
 विप्रधावति वेगेन भीमस्याभिहता शरैः । विपन्नशस्येव मही रुधिरैः समुक्षिता ।
 भारती भरतश्रेष्ठ सेना कृपणदर्शना । निवृत्तं पश्य कौन्तेय भीमसेनं युधां पतिं ।
 आग्नीविधमिन्द्रं क्रुद्धं द्रावथन्तं वरूधिनीं । पीतरक्तामितसिताः स्ताराचन्द्रार्कमण्डिताः ।
 पताका विप्रकोर्यन्ते कृत्राण्येतानि चार्जुन । सौवर्णा राजताश्चैव तैजसास्य पृथग्विधाः ।
 केतवोऽभिनिपात्यन्ते हस्त्यश्वश्च प्रकीर्यते । रथेभ्यः प्रपतन्त्येते रथिनो विगतासवः । १०२७
 नामावर्णैर्हता वाः पाञ्चालैरपस्त्रयिभिः । निर्मनूयान् गजानश्वान् रथाश्चैव धनञ्जय ।
 समाद्रवन्ति पाञ्चाला धार्तराष्ट्रालगस्त्रिनः । विमृद्मन्ति नरव्याघ्रा भीमसेनबलाश्रयात् ।
 बलं परेषां दुर्द्धर्षास्त्यक्ता प्राणानग्निन्दम । एते नर्दन्ति पाञ्चाला भापयन्ति च वारिजान् ।
 अभिद्रवन्ति च रणे मृद्मन्तः सायकैः परान् । पश्यस्वैषाञ्च माहात्म्यं पाञ्चाला हि पराक्रमात् ।
 धार्तराष्ट्रान् विनिघ्नन्ति क्रुद्धाः सिंहा इव द्विपान् । शस्त्रमाह्वय्य शत्रूणां मायुधानां निरायुधाः । १०२९
 तैर्वैतानोघास्त्राग्निघ्नन्ति च नदन्ति च । शिरांस्थितानि पात्यन्त शत्रूणां बाह्वोऽपि च ।
 रथनागहत्या वीरा यशस्याः मन्थ एव च । सर्वतस्याभिपन्नैषा धार्तराष्ट्री महाशमूः ।
 पाञ्चालैर्भीममादेत्य हेमैर्गङ्गैव वेगितैः । सुभ्रशश्च पराक्रान्ताः पाञ्चालानां निवारणे ।
 कृपकर्णादेया वीरा च्छवभाणाभिवर्धभाः । भीमास्त्रेण सुनिर्भगान् धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
 धृष्टद्युम्नमुखा वीरा भ्रन्ति शत्रून् महस्त्रजः । पाञ्चालेष्वभिभूतेषु द्विषद्भिर्पभीर्नदन् । १०३०
 शत्रुपक्षमवस्कन्द्य शरानस्यति मारुतिः । विषमभृथिष्ठतग धार्तराष्ट्री महाशमूः ।
 रथस्थैते सुवित्रस्ता भीमसेनभयाद्दिताः । पश्य भीमेन नागाचैर्भिन्ना नागाः पतन्त्यमी ।
 वञ्चिवञ्चाहतानीव शिखराणि धराभृता । भीमसेनस्य निर्विद्धा वाणैः मन्त्रतपर्वभिः ।
 स्वान्यनीकानि मृद्मन्तो द्रवन्त्येते महागजाः । अभिजानीहि भीमस्य सिंहनादं सुदुःसहं ।
 नदतोऽर्जुन संग्राम वीरस्य जितकाशिनः । एष नैषादिरभ्येति द्विपमुखेन पाण्डव । १०३५
 जिघांसुस्तोमरैः क्रुद्धो दण्डपर्णिरिवान्तकः । मतोमरावस्य भुजौ च्छिन्नौ भीमेन गर्जितः ।
 तीक्ष्णैरग्निरविप्रस्थैर्नाराचैर्हृशभिर्हतः । हृत्विनं पुनरायाति नागानन्यान् प्रहारिणः ।
 पश्य नीलाम्बुदग्निभान् महामात्रैरधिष्ठितान् । शक्तिमोमरभंघातैर्विनिघ्नन्तं वृकोदरं ।
 मत्त मत्त च नांगस्त्रान् वैजयन्तीश्च मध्वजाः । निहत्य निश्चितैर्व्याणैश्चिह्नैः पार्थायजेन ते ।
 दशभिर्दशभिश्चैको नाराचैर्निहतो गजः । न चासौ धार्तराष्ट्राणां श्रूयते निनदस्तथा । १०४०
 पुरन्दरसमे क्रुद्धे निवृत्ते भरतर्षभ । अशौहिण्यस्तथा तिस्रो धार्तराष्ट्रस्य संहताः ।
 क्रुद्धेन भीमसेनेन नरार्षहेन वारिताः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ भीमसेनेन तत् कर्ष्य कृतं वृष्टा सुदुष्करं । अर्जुनो व्यधमच्छिष्टानहिताग्निशितैः शरैः ।

ते बध्यमानाः समरे संग्रतकगणाः प्रभो । प्रभग्नाः समरे भीता दिग्गो दग्ग महाबलाः ।

शक्रस्यातिथितां गत्वा विशोका ह्यभवत्सदा । पार्थस्य पुरुषव्याघ्र शरैः सन्नतपर्वभिः ।

१०५

जघान धार्तराष्ट्रस्य चतुर्विधबलां चमूं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकलयुद्धे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ निवृत्ते भीमसेने च पाण्डवे च युधिष्ठिरे । बध्यमाने बले चापि मामके पाण्डुसञ्जयी ।

द्रुवमाणे बलौघे च निरानन्दे मुञ्जर्भुजः । किमकुर्वन्त कुरवस्तन्ममाचक्ष्व मञ्जय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा भीमं महाबाहुं स्रुतपुत्रः प्रतापवान् । क्रोधरन्नेवणो राजन् भीमसेनमुपाद्रवत् ।

तावकन्तु बलं दृष्ट्वा भीमसेनात् पराङ्मुखं । यत्नेन महता राजन् पथ्वस्थापयद्वली ।

१०६

व्यवस्थाप्य महाबाहुस्तव पुत्रस्य वाहिनीं । प्रत्युद्ययौ तदा कर्णः पाण्डवान् युद्धदुर्मदान् ।

प्रत्युद्ययुस्तु रथिष्यं पाण्डवानां महारथाः । धुन्वानाः कौर्भ्युकाण्यज्ञौ विक्षिपन्तस्य सायकान् ।

भीमसेनः शिनेर्गता शिखण्डी जनमेजयः । धृष्टद्युम्नस्य बन्धवान् मर्ष्ये चापि प्रभद्रकाः ।

जिघांसन्तो नरव्याघ्राः समन्तात्तव वाहिनीं । अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धाः समरे जितकाशिनः ।

तथैव तावका राजन् पाण्डवानामनीकिनीं । अभ्यद्रवन्त त्वरिता जिघांसन्तो महारथाः ।

१०७

रथनागाश्वकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलं । बभूव पुत्रपत्याच्च सैन्यमद्भुतदर्शनं ।

शिखण्डी च ययौ कर्णं धृष्टद्युम्नः सुतं तव । दुःशासनं महाराज महत्या मेनया वृतं ।

नकुलो वृषभेनन्तु चित्रसेनं युधिष्ठिरः । उल्लूकं समरे राजन् महदेवः समभ्ययात् ।

सात्यकिः शकुनिश्चापि द्रौपदेयास्य कौरवान् । अर्जुनस्य रणे यन्तो द्रौणपुत्रो महारथः ।

युधामन्यु महेश्वामं गौतमोऽभ्यपतद्रणे । हतवर्षां च बन्धवान्कर्मौजसमाद्रवत् ।

१०८

भीमसेनः कुरून् मर्ष्यान् पुत्रांस्य तव मारिष । सहानीकान्महाबाहुरेक एव न्यवारयत् ।

शिखण्डी तु ततः कर्णं विचरन्ममभीतवत । भीष्महन्ता महाराज वारयामास पश्चिभिः ।

प्रतिरुद्धस्ततः कर्णो गेषात् प्रस्फुरिताधरः । शिखण्डिनं त्रिभिर्बाणैर्भ्रुवाभ्येऽभ्यताडयत् ।

धारयन्तु स तान् वाणान् शिखण्डी बह्वशोभत । राजतः पर्वतो यदस्त्रिभिः शूद्रैर्विवोत्थितैः ।

मोऽतिविद्धो महेश्वामः स्रुतपुत्रेण संयुगे । कर्णं विव्याध समरे नवत्या निशितैः शरैः ।

१०९

तस्य कर्णो हयान् हत्वा मारयिष्य त्रिभिः शरैः । उन्ममाद्य ध्वजस्यस्य सुरप्रेण महारथः ।

हताश्वान्तु ततो यानादवपुत्य महारथः । अस्त्रिभ्येषे कर्णाय संक्रुद्धः शत्रुतापनः ।

तां हित्वा समरे कर्णस्त्रिभिर्भारत सायकैः । शिखण्डिनमयाविध्यन्त्रविभिर्निशितैः शरैः ।

कर्णचापच्युतान् वाणान् वर्जयन्तु नरोत्तम । अपयातस्ततस्कर्णं शिखण्डी भृशशङ्कनः ।

ततः कर्णो महाराज पाण्डुसैन्यान्यपातयत् । त्वन्मराशं ममामाद्य यथा वायुर्ध्रुवाबलः ।

११०

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रेण पीडितः । दुःशासनं त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविथ्यन् क्षानान्नरे ।

तस्य दुःशासनेो बाहुं स्वयं विव्याध मारिष । स तेन रक्ष्यपुत्रेण भङ्गेनामतपर्वणा ।

धृष्टद्युम्नस्तु निर्बिद्धः शरं घोरममर्षणः । दुःशामनाय संक्रुद्धः प्रेषयामास भारत ।
 आपतन्तं महावेगं धृष्टद्युम्नसमीरितं । शरैश्चिच्छेद पुत्रस्ये त्रिभिरेव विशास्यते
 अयापरैः मत्तद्गैर्भक्षैः कमकभूषणैः । धृष्टद्युम्नं समासाद्य बाहोकरसि चार्पयत् । १०८५
 ततः स पार्षतः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष । क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन तत उचुकुशुर्जनाः ।
 अथान्यद्भुरादाय पुत्रस्ये प्रहसन्निव । धृष्टद्युम्नं शरत्रातैः समन्तात् पर्यवारयत् ।
 तव पुत्रस्य ते दृष्ट्वा विक्रमं सुमहात्मनः । व्यस्यन्त रणे योधाः मिद्धास्याप्सरसस्तथा ।
 धृष्टद्युम्नं न पश्याम घटमानं महाबलं । दुःशामनेन संतुष्टं भिहेनेव महागजं ।
 ततः मरथनागाश्याः पाञ्चालाः पाण्डुपूर्वज । सेनापतिं परोक्षन्तो हृद्युस्त्वामयं तव । ११००
 ततः प्रवृत्ते तुष्टुं तावकानां परैः सह । घोरं प्राणभृतां काले भीमरूपं परन्तप ।
 नक्तनं वृषसेनस्तु भिक्षा पञ्चभिरायमैः । पितुः समीपे तिष्ठन् वै त्रिभिरन्यैरविध्यत ।
 नकुलस्तु ततः प्रूरो वृषसेनं हसन्निव । नाराधेन सुतीक्ष्णेन विव्याध हृदये भृशं ।
 सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः । शत्रुं विव्याध विंशत्या स च तं पञ्चभिः शरैः ।
 ततः शरमहस्त्रेण तावुभौ पुरुषर्षभौ । अन्योन्यमास्त्रादयतामथोऽभज्यत वाहिनी । ११०५
 स दृष्ट्वा प्रदुतां सेनां धार्तराष्ट्रस्य सूतजः । निवारयामास बलादनसृज्य विशास्यते ।
 निश्रान्ते तु ततः कर्णे नकुलः कौरवान् यथै । कर्णपुत्रस्तु समरे हित्वा नकुलमेव तु ।
 जुगोप चक्रं त्वरितो राधेयस्यैव मारिष । उलूकस्तु रणे क्रुद्धः सहदेवेन वारितः ।
 तस्यायांस्यतुरो हत्वा सहदेवः प्रतापवान् । सारथिं प्रेषयामास दमस्य सदनं प्रति ।
 उलूकस्तु ततो यानादवसुत्य विशास्यते । त्रिगन्तानां बलं तूर्णं जगाम पितृमन्दनः । १११०
 सात्यकिः शकनिं विद्ध्वा विंशत्या निशितैः शरैः । ध्वजं चिच्छेद भस्त्रेण सौबलस्य हसन्निव ।
 धौबलस्तस्य समरे क्रुद्धो राजा प्रतापवान् । विदार्थं कवचं भूयो ध्वजश्चिच्छेद काष्ठनं ।
 अथैनं निशितैर्वाणैः सात्यकिः प्रत्यविध्यत । सारथिञ्च महाराज त्रिभिरेव समार्पयत् ।
 अथास्य वाहांस्वरितः शरैर्न्नित्ये यमक्षयं । ततोऽवप्रुत्य सहसा शकुनिर्भगतर्षभ ।
 आरुरोह रथं तूर्णमुलूकस्य महात्मनः । अपोवाहाय शीघ्रं स शैनेयाद्युद्धशालिनः । १११५
 सात्यकिस्तु रणे राजस्तावक्रानाममीकिनीं । अभिदुद्राव वेगेन ततोऽनीकमभज्यत ।
 शैनेयशरसंक्रुन्नं तव सैन्यं विशास्यते । भेजे दश दिशस्त्रुणं न्यपन्नञ्च गतासुवत् ।
 भीमभेनं तव सुतो वारयामास संतुगे । तन्तु भीमो मुहूर्त्तेन व्यस्यत्तत्रयध्वजं ।
 चक्रे लोकेश्वरं तत्र तेनातुयन्त वै जनाः । ततोऽपायाञ्चपस्तत्र भीमभेनस्य गोचरात् ।
 कुहभैत्यं ततः सर्वं भीमभेनमुपाद्रवत् । तत्र नादो महामासीत् भीमभेने जिधांसतां । ११२०
 युधामन्युः ह्यपं विद्ध्वा धनुस्त्राशु चिच्छेद । अथान्यद्भुरादाय ह्यपः शस्त्रभृताम्बरः ।
 युधामन्योर्ध्वजं सूतं कञ्चक्षापातयत् चितौ । ततोऽपायाद्रथेनैव युधामन्युर्भहारथः ।

उत्तमोजास्य हार्दिकं भीमं भीमपराक्रमं । ह्यादयामास सहसा मेघा वृक्षेव पर्वते ।
 तद्युद्धमः सोत् सुमहत् चोररूपं परम्प । यादृशं न मया युद्धं दृष्टपूर्वं विश्राप्यते ।
 हतवन्मा ततो राजकुलमौजसमाह्व । इदि विव्याध सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ।
 धारयित्वा मपोवाह रथेन रुथिनाम्बरं । कुहभैव्यं ततः मर्षं भीमसेनमुपाद्रवत् ।
 दुःशामनः सौबलस्य गजानीकेन पाण्डवं । महता परिवारैर्वै चुद्रकैरभ्यताडयत् ।
 ततो भीमः शरशतैर्दुर्व्याधनममर्षणं । विमुखीकृत्य तरसा गजानीकमुपाद्रवत् ।
 तमापतन्तं सहसा गजानीकं वृकोदरः । दृष्ट्वैव सुभृशं क्रुद्धो दिव्यमस्त्रमुदैरयत् ।
 शरैर्गजामभ्यहनदश्रेण्श्च इवापुमान् । ततोऽन्तरीक्षं वापौचैः शस्त्रभैरिव पावकं ।
 ह्यादयामास समरे गजाश्लिघ्नन् वृकोदरः । ततः कुञ्जरयूथानि समेतानि सहस्रशः ।
 व्यधमन्तरसा भीमो मेघसङ्घानिवागिलः । सुवर्षजास्रपिदिता मणिजालैश्च कुञ्जराः ।
 रेजुरभ्यधिकं संख्ये विद्युत्बल इवाम्बुदाः । ते बध्यमाना भीमेन गजा राजन् विद्रुद्रुवुः ।
 केषिदिभिरहृदयाः कुञ्जरा न्यपतन् भुवि । पतितैर्मिपतद्भिश्च गजैर्देमविभृतिः ।
 अशोभत मही तत्र विभीषेणै रिव पर्वतैः । हीनैर्भिरजवद्विभ्य पतितैर्गजयोधिभिः ।
 रराज भूमिः पतितैः क्षीणपुष्पैरिव यैः । ततो भिन्नकटा नागा भिन्नकुम्भकगस्तथा ।
 दुद्रुवुः शतशः संख्ये भीमसेनशरघताः । केषिदमन्तो वधिर्भयार्ताः पर्वतोपमाः ।
 व्यद्रवञ्चरविद्धाङ्गा धातुषिचा इवाचलाः । महाभुजगमङ्गाभौ चन्द्रनागुरुद्विभौ ।
 अपश्यं भीमसेनस्य धनुर्भ्रंशितौ भुजौ । तस्य ज्वातननिर्घोषं श्रुत्वाऽशनिममस्यनं ।
 विमुञ्चन्तं शङ्खमूत्रं गजाः प्रादुद्रुवुर्भृशं । भीमसेनस्य तत् कर्म राजभेकस्य धीमतः ।
 निघ्नतः मर्षभृतानि रुद्रस्येव च निर्भभौ ।

११५

११६

११७

११८

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः श्वेताश्वसंयुक्ते नारायणसमाहिते । तिष्ठन् रथवरे श्रीमानर्जुनः समपद्यत ।
 तद्वलं नृपतिश्रेष्ठ तावकं विजयो रणे । व्यसोभयद्दोषांशं मक्षेदधिमिवगिलः ।
 दुर्व्याधनस्तव सुतः प्रमत्ते श्वेतवाहने । अभ्येत्य सहसा क्रुद्धः श्वेत्वाङ्गैर्नाभिमन्वृतः ।
 पथ्यवारयदायान्तं युधिष्ठिरममर्षणं । सुरप्राणां चिमपत्या ततोऽविध्यत पाण्डवं ।
 अक्रुध्यत भृशं तत्र कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । स भ्रंशंस्त्रिंशत्स्रुषं तव पुत्रे न्यरेजयत ।
 ततोऽधवाक्त्त कौरव्या जिघृक्षन्तो युधिष्ठिरं । दृष्टभावात् परान ज्ञात्वा समवेता महारथाः ।
 आजमुक्तं परीक्षन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । नक्तनः मत्तदेवस्य धृष्टद्युम्नस्य पार्थतः ।
 अक्षैः शिष्या परिहृतास्त्रोऽभ्यधावन् युधिष्ठिरं । भीमसेनस्य समरे मृद्रंस्तव महारथान् ।
 अभ्यधावदभिप्रेसूराजानं व्रजुभिर्दृष्टं । तांस्तु सर्वान् महेश्यासान् कर्तो वैकर्त्तनो नृपः ।
 शरवर्षेण महता प्रत्यशरयदागतान् । शरैश्चान् विष्टजन्तस्य प्रेरयन्तश्च तामरान् ।

११९

१२०

न श्रेष्ठ्युत्सवन्मोऽपि राधेयं प्रतिवीक्षितुं । तांश्च सर्वान् महेष्वासान् सर्वशस्त्रास्त्रपारगान् ।
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् । दुर्योधनश्च विंशत्या शीघ्रमस्त्रमुदीरयत् ।
 अविध्यन्पूर्णमभ्येत्य सहदेवः प्रतापवान् । सं विद्धः सहदेवेण रराजाचलमग्निभः ।
 प्रभिन्न इव मातङ्गो रुधिरेण पङ्गुतः । दृष्ट्वा तव सुतं तत्र गाढविद्धं सुतेजनैः । ११५५
 अभ्यधावदृष्टं क्रुद्धो राधेयो रथिनाम्बरः । दुर्योधनं तदा दृष्ट्वा शीघ्रमस्त्रमुदीर्य सः ।
 तेन योधिष्ठिरं सैन्यमबधीत् पार्श्वतं तथा । ततो यौधिष्ठिरं सैन्यं बध्यमानं महात्मना ।
 सहसा प्राद्रवद्भ्रान्तं सूतपुत्रशरार्हितं । विविधा विभिन्नास्तत्र सम्पतन्तः परस्परं ।
 फलैः पुङ्गवन् समाजघ्नः सूतपुत्रधनुश्च्युताः । अन्तरोक्षे शरौघाणां पतताश्च परस्परं ।
 सर्वर्षेण महाराज पावकः समजायत । ततो दश दिशः कर्णः शलभैरिव याचिभिः । ११५६
 अभ्यङ्गस्तरसा राजन् शरैः परशरीरगैः । रक्तचन्दनसन्दिग्धै मणिहेमविभूषितौ ।
 बाहू व्यत्यतिपत् कर्णः परमास्त्रं विदर्शयन् । ततः सर्वो दिशो राजन् सायकैर्बिभ्रमोहयन् ।
 अपीडयद्भृशं कर्णा धर्मराजं युधिष्ठिरं । ततः क्रुद्धो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 निशितैरिषुभिः कर्णं पञ्चाशद्भिः समार्पयत् । वाणान्धकारमभवत्तद्युद्धं घोरदर्शनं ।
 हाहाकारो महामानीत्तावकानां विज्ञान्यते । बध्यमाने तदा सैन्ये धर्मपुत्रेण माग्निष । ११५७
 सायकैर्बिभ्रैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रैः शिलाग्निैः । भ्रैरनेकैर्बिभ्रैः शतमृष्टिमुषलैरपि ।
 यत्र यत्र स धर्मात्मा दुष्टां दृष्टिं व्यमर्षयत् । तत्र तत्र व्यशोर्त्यन्त तावका भरतर्षभ ।
 कर्णोऽपि भृशसंक्रुद्धो धर्मराजं युधिष्ठिरं । नागाधैरुद्धुचमैश्च वत्सदनैश्च संयुगे ।
 अमर्षो क्रोधनस्यैव रोषप्रस्फुरितामनः । सायकैरप्रमेयात्मा युधिष्ठिरमभिद्रवत् ।
 युधिष्ठिरस्यापि सूतं स्वर्णपुङ्खैः शिनैः शरैः । प्रहसन्निव तं कर्णः कङ्कपत्रैः शिलाग्निैः । ११५८
 उरस्यविध्यद्भ्रान्तं त्रिभिर्भस्त्रैश्च पाण्डवं । स पीडितो भृशं तेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 उर्ध्ववृक्षे रथोपस्थे सूतं याहीत्येषादयत् । प्राक्रोशन् ततः सर्वे धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 गृहीध्वमिति राजानमभ्यधावन्त सर्वशः । ततः शताः सप्तदश कैकेयानां प्रहारिणां ।
 पाञ्चालैः सहिता राजन् धार्तराष्ट्रान् न्यवारयन् । तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्त्तमाने जनस्ये ।
 दुर्योधनश्च भीमश्च ममेयाता महाबलौ । ११५९

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकल्युद्धे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ कर्णोऽपि शरजालेन कैकेयानां मञ्जरथान् । व्यधमत् परमेष्वासानगतः पर्यवस्थितान् ।
 तेषां प्रथतमानानां राधेयस्य निवारणे । रथान् पञ्चशतान् कर्णः प्राहिणोद्यमसादरं ।
 अविषयं ततो दृष्ट्वा राधेयं युधि योधिनः । भीमसेनमुपागच्छन् कर्णवाणप्रपीडिताः ।
 रथानीकं विदार्यैव शरजालैरनेकधा । कर्ण एकरथेनैव युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ।
 षेनानिवेशमार्क्ष्यं मार्गणैः क्षतविक्षतं । यमयोर्बध्यं वीरं जनैर्यान् विचेतसं । ११६०

समासाद्य तु राजानं दुर्योधनहितेऽप्या । सूतपुत्रस्त्रिभिस्त्रीःस्त्रैर्विष्याथ परमेधुभिः ।
 तथैव राजा राधेयं प्रत्यविध्यत् स्वमान्दरे । श्रैस्त्रिभिस्त्रयन्तारं चतुर्भिस्त्रुगे हयान् ।
 चक्ररथौ तु पार्थस्य माद्रीपुत्रौ परन्तपौ । तावप्यधावतां कर्णं राजानं मा बधीरिति ।
 तौ पृथक् शरवर्षाभ्यां राधेयमभ्यवर्षतां । नकुलः सहदेवश्च परमं यत्नमास्थितौ ।
 तथैव तौ प्रत्यविध्यत् सूतपुत्रः प्रतापवान् । भक्ताभ्यां श्रितधाराभ्यां महात्मानावरिन्दमै । ११८
 दन्तवर्णीस्तु राधेयो निजघ्नान् मनीजवान् । युधिष्ठिरस्य सङ्ग्रामे कालबालान् हयोत्तमान् ।
 ततोऽपरेण भक्तेन शिरस्त्राणमपातयत् । कौन्तेयस्य महेष्वासः प्रहसन्निव सूतजः ।
 तथैव नकुलस्यापि हयान् हत्वा प्रतापवान् । ईषां धनुश्च चिच्छेद माद्रीपुत्रस्य धोमतः ।
 तौ हताशौ हतरथौ पाण्डवौ भृशविद्यतौ । भ्रातरावप्ररुहतुः सहदेवरथं तदा ।
 तौ दृष्ट्वा मातुलसञ्च विरथौ परवीरहा । अभ्यभाषत राधेयं मद्रराजोऽनुकम्पया । ११९
 योऽद्वयमद्य पार्थेन फाल्गुनेन त्वया सह । किमर्थं धर्मराजेन युध्यमे भृशरोवितः ।
 क्षीणशस्त्रास्त्रकवचः क्षीणवाणो विवाणधिः । आत्मसारथिवाहस्य ष्छक्रोऽस्त्रैररिभिसाया ।
 पार्थमासाद्य राधेय उपहास्या भविष्यसि । एवमुक्तोऽपि कर्णस्तु मद्रराजेन संयुगे ।
 तथैव कर्णः संरथो युधिष्ठिरमन्ताडयत् । श्रैस्त्रीःस्त्रैः पराविध्यत् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 प्रहस्य समरे कर्णश्चकार विमुखं श्रैः । ततः शन्यः प्रहस्येदं कर्णोऽपुनस्वाच ह । १२०
 रथस्थमतिसंरथं युधिष्ठिरबधे भृशं । यदर्थं धार्तराष्ट्रेण सततं मानितो भवान् ।
 तं पार्थं जहि राधेय किन्ने हत्वा युधिष्ठिरं । शङ्खयोर्धातयोः शब्दः सुमहानिष कृष्णयोः ।
 श्रूयते चापघोपोऽयं प्रावृषीवाम्बुदस्य ह । अमौ निम्नवथोदारानर्जुनः शरवृष्टिभिः ।
 सर्वो यमति नः सेनां कर्णं पश्येनमाहवे । पृष्ठरथौ तु शूरस्य युधामन्युत्तमौजसौ ।
 उत्तरश्चास्य वै शूरसकं रक्षति सात्यकिः । धृष्टद्युम्नस्य चास्य चक्रं रक्षति दक्षिणं । १२१
 भीममेनश्च वै राज्ञा धार्तराष्ट्रेण युध्यते । यथा न हन्यात्तं भीमः सर्वेषां नोऽद्य पश्यतां ।
 तथा राधेय क्रियतां राजा मुष्येत नो यथा । पश्येनं भीममेनेन यत्नमाहवशोभिर्न ।
 यदि त्वासाद्य मुष्येत विस्मयः सुमहानभूत् । परिचोद्गममभ्येत्य संशयं परमं गतं ।
 किञ्च माद्रीसुतौ हत्वा राजानश्च युधिष्ठिरं । इति शन्यवचः श्रुत्वा राधेयः प्रथिवीपते ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनश्चैव भीमयत्नं महाहवे । राजगृह्णी भृशश्चैव शन्यवाक्यप्रचोदितः । १२२
 अजातशत्रुमुज्य माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । तव पुत्र परिचातुमभ्यधावत वीर्यवान् ।
 मद्रराजप्रणुदितैरश्वैराकाशगैरिव । गते कर्णं तु कौन्तेयः पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अपायाञ्जवनेरथैः सहदेवश्च मारिच । ताभ्यां स सहितस्त्वर्णं त्रौडन्निव नरेश्वरः ।
 प्राप्य क्षेनानिवेश्च मार्गणैः क्षतविद्यतः । श्रवतीर्णो रथान्तृणमविशच्छयनं शुभं ।
 अपनीतशस्त्रः सुभृशं च ष्छक्राभिनिपीडितः । सोऽब्रवीद्भ्रातरैः राजा माद्रीपुत्रेण महारथौ । १२३

अनीकं भीममेनस्य पाण्डवावाशु गच्छतां । जीमूत इव नर्हसु युध्यते स हृकोदरः ।
ततोऽन्यं रथमाख्याय नकुलो रथपुङ्गवः । सहदेवस्य तेजस्वी भ्रातरौ शत्रुकर्षणौ ।
तुरगैर्ध्वान्तरङ्गेऽभिधात्वा भीमस्य शुभ्रिणौ । पश्यन्तौ विविधान् योधान् पातितान् युधिविक्रमात् ।
अनीकैः सहितौ तत्र भ्रातरौ समवस्थितौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपञ्चणि मंजुलद्युद्धे त्रिवष्टोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रौणिस्तु रथवङ्गेन महता परिवारितः । अपतत् सहसा राजन् यत्र पार्था व्यवस्थितः । १११५
तमापतन्तं सहसा शूरः शौरिसहायवान् । दधार महसा पार्था वेल्लेव मकरालयं ।
ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । अर्जुनं वासुदेवञ्च च्छादयामास सायकैः ।
अवच्छ्रौ ततः कृष्णो दृष्ट्वा तत्र महारथाः । विस्मयं परमं गत्वा प्रेषन्तः कुरवस्तदा ।
अर्जुनस्तु ततो दिव्यमस्त्रं चक्रे ह्रस्मिन्निव । तदस्त्रं वारयामास ब्राह्मणो युधि भारत ।
यद्यद्भ्युत्थि व्यक्तियुद्धे पाण्डवोऽस्त्रं जिघांसया । तत्तदस्त्रं महेष्वासो द्रोणपुत्रो व्यञ्जातयत् । ११२०
अस्त्रयुद्धे ततो राजन् वर्त्तमाने महाभये । अपश्याम रणे द्रौणिं व्याप्ताननमिवान्मकं ।
स दिग्गः प्रदिग्गश्चैव च्छादयित्वा ह्यजिह्वगैः । वासुदेवं त्रिभिर्ध्वान्णैरविध्यदृष्टिणे भुजे ।
ततोऽर्जुनो हयान् हत्वा सर्व्वास्त्रस्य महात्मनः । चकार समरे भूमिं शोणितौघतरङ्गिणीं ।
सर्वलोकावहानां रौद्रां परलोकावहानां नदीं । सरयान्धिनः सर्वान् पार्थचापच्युतैः शरैः ।
द्रौणेरपहतान् संखे ददृशुः स च तां तथा । प्रावर्त्तयन्महाघोरां नदीं परवहानां तथा । ११२५
तयोस्तु व्याकुले युद्धे द्रौणेः पार्थस्य दारुणे । अमर्यादं योधयन्तः पर्यधावन्त पृष्ठतः ।
रथैर्हतामस्रतैश्च हतारोहैश्च वाजिभिः । विरदैश्च हतारोहैर्ध्वान्णैः हतैर्द्विपैः ।
पार्थेन समरे राजन् हतो घोरो जनश्रयः । निहता रयिनः पेतुः पार्थचापच्युतैः शरैः ।
हयास्य पर्यधावन्तं मुक्तयोक्तास्तस्ततः । तदृष्ट्वा कर्म पार्थस्य द्रौणिराश्रवणोभिनः ।
अर्जुनं जयतां श्रेष्ठं त्वरितोऽभ्येत्य वीर्यवान् । विधुन्वानो महत्पापं कार्त्तस्वरविभूषितं । ११३०
अवाकिरन्ततो द्रौणिः समन्तान्निजितैः शरैः । भूयोऽर्जुनं महाराज द्रौणिराथस्य पत्रिणा ।
वलोदग्ने भृशं पार्थं ताडयामास निर्दयं । सोऽतिविद्धो रणे तेन द्रोणपुत्रेण भारत ।
गाण्डीवधन्वा प्रसमं शरवर्षैर्हदारधीः । मञ्जुहाय समरे द्रौणिं चिच्छेद चास्य कार्मुकं ।
स च्छिन्नधन्वा परिधे वज्रस्पर्शसमं युधि । आदाय चिन्नेप तदा द्रोणपुत्रः किराटिनं ।
तमापतन्तं परिधे जाम्बूनदपरिष्कृतं । चिच्छेद सहसा राजन् प्रहसन्निव पाण्डवः । ११३५
स पपात तदा भूमौ निहन्तः पार्थसायकैः । विकीर्णः पर्वन्तो राजन् यथा वज्रेण ताडितः ।
ततः क्रुद्धो महाराज द्रोणपुत्रो महारथः । रौद्रेण चास्त्रवेगेन बीभत्सुं समवकिरत् ।
तस्यैत्रजालावततं समो द्यौ पार्थो राजन् गाण्डीवमाददे सः । ऐशं जासं प्रत्यहनन्तरसो वरास्त्रमादाथ महेन्द्रसूडं ।
विदार्य तज्जालमहेन्द्रयुक्तं पार्थक्षतो द्रौणिरथं चण्डेन । प्रच्छादयामास ततोऽभ्युपेत्य द्रौणिसदा पार्थशराभिभूतः ।

विगाह्य तां पाण्डववाणवृष्टिं शरैः परं नाम ततः प्रकाश्य । शतेन ह्येषां सहस्राऽभ्यविध्यन्तिभिः शतैरर्जुनं सुद्रकाणां । २२५०
ततोऽर्जुनः सायकानां शतेन गुरोः सुतं मर्षसु निर्भिभेद । अस्याश्च सूतश्च तथा धनुर्धामवाकिरत् पश्यतां तावकानां ।

स विद्धा मर्षसु द्रौणिं पाण्डवः परवीरहा । सारथिश्चास्य भोजन रयनीडादपातयत् ।
स संगृह्य स्वयं वाहान् कृष्णौ प्राक्कादय शरैः । तत्राहुतमपश्याम द्रौणिराशुः पराक्रमं ।
प्रायश्चक्षुरगान् यच्च फाल्गुनश्चाप्ययोधयत् । तदस्य समरे राजन् मर्षं योधाः प्रपूजयन् ।
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्द्रीणपुत्रस्य संयुगे । विप्रं रश्मोनयान्मानं चुरप्रैसिच्छिदे जयः । २२५१
प्राङ्ग्वंस्तुरगस्ते तु शरवेगप्रपीडिताः । ततोऽभ्यग्निदेो घोरस्तव सैन्यस्य भारत ।
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा तत्र सैन्यं समाद्रवन् । समन्तान्निशिताम् वाणान् विमुञ्चन्तो जयैविणः ।
पाण्डवैस्तु महाराज धार्तराज्ञो महाबभूवुः । पुनः पुनरथो वीरैः संयुगे जितकाशिभिः ।
पश्यतां ते महाराज पुत्राणाञ्चित्रयोधिनां । शक्रुनेः सौबलेयस्य कर्णस्य च विश्राम्यते ।
वार्थ्यमाणा महासेना पुत्रैस्तत्र जनेश्वर । न चातिष्ठत संयामे पीडयमाना समन्ततः । २२५२
अभवद्वाक्यं भीतं पुत्राणां ते महद्वलं । तिष्ठ तिष्ठेति च ततः सूतपुत्रस्य जल्पतः ।
नावतिष्ठति सा सेना बध्यमाना महात्मभिः । अयोत्कृष्टं महाराज पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
धार्तराजबलं दृष्ट्वा विद्रुतं वै समन्ततः । ततो दुर्थाधनः कर्णमब्रवीत् प्रणयादिव ।
पश्य कर्ण महामेना पाञ्चालैर्दृिता भृशं । त्वयि तिष्ठति मन्त्रामात् पलायनपरायणा ।
एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कालप्राप्तमग्निन्दम । सहस्राणि च योधानां त्वामिव पुरुषोत्तम । २२५३
क्रोशन्ति समरे वीर द्वाव्यमाणानि पाण्डवैः । एतन् अत्रा तु राधेयो दुर्थाधनवचो महत् ।
मद्राजमिदं वाक्यमब्रवीत् प्रहसन्निव । पश्य मे भुजयोर्वीर्यमन्त्राणाञ्च जनेश्वर ।
अथ हस्मि रणे सर्वान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः मह । वाहयाम्यास्त्रव्याघ्र भद्रैर्णैव न संग्रयः ।
एवमुक्त्वा महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् । प्रगृह्य विजयं वीरो धनुः श्रेष्ठं पुरातनं ।
मज्यं कृत्वा महाराज संगृह्य च पुनः पुनः । सन्निवार्य च योधान् स मत्थेन जपथेन च । २२५४
प्राथोजयदभेयात्मा भार्गवास्त्वं महाबलः । ततो राजन् महन्नाणि प्रयुतान्यर्जुदानि च ।
कोटिशस्य शरालीक्ष्णा निरगच्छन्महामुधे । ज्वलितैस्तैः शरैर्वीरैः क हवर्निर्णवाजितैः ।
संकम्पा पाण्डवो सेना न प्राप्तायत क्रिच्छन् । हाहाकारो महानामोत्पाञ्चालानां विश्राम्यते ।
पीडितानां बलवता भार्गवास्त्रेण संयुगे । निपतङ्गिर्गजैराजश्रैश्चापि सहस्रशः ।
रथैश्चापि नरव्याघ्र नरैश्चापि समन्ततः । प्राकल्पत मही राजन्निहतैस्तैः समन्ततः । २२५५
व्याकलं सर्वमभवत् पाण्डवानां महद्वलं । कर्णस्त्रैको युधां श्रेष्ठो विभूष इव पावकः ।
दहनं शत्रून्त्रव्याघ्र शृशुभे स परन्तप । ते बध्यमानाः कर्णेन पाञ्चालासेदिभिः मह ।
तत्र तत्र व्यमुञ्चन् वनदासे यथा द्विपाः । चुक्रुशुश्च नरव्याघ्र यथा व्याघ्र नरोत्तमाः ।
तेषाम्नु क्रीडतामसीद्वीतानां रणमूर्खनि । धावताश्च ततो राजंस्त्वस्मानाश्च समन्ततः ।

आर्षनादौ महान्नाम भूतानामिव संज्ञवे । बध्यमानास्तु तान् दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष ।

११०

विचेसुः सर्वभूतानि तिथिरेयाभिगतान्यपि । ते बध्यमानाः समरे सूतपुत्रेण सञ्जयाः ।

अर्धं वासुदेवस्य क्रोशन्ति च मुञ्जमुञ्जः । प्रेतराजपुरे यदप्रेतराजं विचेतमः ।

श्रुत्वा तु निगदं तेषां बध्यतां कर्णसायकैः । अथात्रवीद्वासुदेवं कृन्तीपुत्रो धमञ्जयः ।

भार्गवास्त्वं महाधीरं दृष्ट्वा तत्र समोरितं । पश्य कृष्ण महःबाहो भार्गवास्तस्य विक्रमं ।

नैतदस्त्वं हि समरे शक्यं हन्तुं कथञ्चन । सूतपुत्रस्य संरब्धं पश्य कृष्ण महारणे ।

११०५

अन्तकप्रतिमं वीर्यं कुर्वाणं कर्णं दारुणं । अभीक्ष्णोद्यत्प्रश्नान् प्रेषते मां मुञ्जमुञ्जः ।

न च शक्यामि समरे कर्णस्य प्रपन्नः पितुं । जीवन् प्राप्नोति पुरुषः संख्ये जयपराजयौ ।

मृतस्य तु हृदिकेश भङ्ग एव कर्तो जयः । एवमुक्त्वास्तु पार्थेन कृष्णो मतिमतां वरं ।

धमञ्जयमुवाचेदं प्राप्तकालमग्निन्दम । कर्णेन हि दृढं राजा कृन्तीपुत्रः परिकृतः ।

तं दृष्ट्वाश्वास्य च पुनः कर्णं पार्थ बध्निष्यमि । एवमुक्त्वा पुनः प्रायात् द्रष्टुमिच्छन् युधिष्ठिरं ।

११०६

अभेण गार्हपत्यंश्च युद्धे कर्णं विशाम्यते । ततो धमञ्जयो द्रष्टुं राजानं वाणपीडितं ।

रथेन प्रययौ क्षिप्रं मयात्मा केशवाज्ञया । गच्छेव तु कौन्तेयो धर्मराजदिदृक्षया ।

मैत्र्यमालिकायामास नापश्यन्नात्र चायं । युद्धं कृत्वा तु कौन्तेयो द्रेणपुत्रेण भारत ।

दुःमहं वञ्चिणा संख्ये पराजित्य गुरोः सुतं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकलयुद्धे चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ द्रेणिं परित्यज्य ततोऽयधन्वा कृत्वा महदुष्करं शूरकर्ण । आलोकयामास ततः स्वसैन्यं धमञ्जयः शत्रु

भिरप्रष्टव्यः ।

११०७

अयुध्यमानान् प्रतनामुष्यमान् शूरान् शूरैर्हर्षयन् सख्यसाची । पूर्वप्रहारैर्बध्निष्यमान् स्थितान्महात्मान् सरथाननेकान् ।

अपश्यमानस्तु किरोटमाली युधिष्ठिर भ्रातरमजमीढं । उवाच भीमं तरसाऽभ्युपेत्य राज्ञः प्रवृत्तिं त्विह क्वच राजा ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ अपयात इतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । कर्णवाणाभितप्राज्ञो यदि जीवेत् कथञ्चन ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ तस्माद्भवान् शीघ्रमितः प्रयातु राज्ञः प्रवृत्तौ कुरुसप्तमस्य । नूनं स विद्धेऽतिभृशं पृषत्कैः कर्णेन राजा

गिधिरं गतोऽभौ ।

यः सम्यहारैर्निर्गमितैः पृषत्कैर्द्रेणेन विद्धेऽतिभृशं तरस्वी । तस्यै स तत्रापिजयप्रतीको द्रेणोऽपि यावत्त हतः क्लिप्तमोत् ॥ ११०८ ॥

स संशयं गमितः पाण्डवाग्र्यः संख्येऽद्य कर्णेन महानुभावः । ज्ञातुं प्रयात्तान् तमद्य भीम स्वाम्याम्यहं शत्रुगणान्निरुध्य ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ त्वमेव जानीहि महानुभाव राज्ञः प्रवृत्तिं भरतर्षभस्य । अहं हि यद्यर्जुनं धाम्यमित्रा वदन्ति मां भीत

इति प्रवीराः ।

ततोऽत्रवीदर्जुनो भीमसेनं संश्रप्रकाः प्रत्यनीकस्थिता मे । एतान् हत्वाऽद्य मया न शक्यमितोऽपयातुं रिपुमङ्गलोष्ठात् ।

अथात्रवीदर्जुनं भीमसेनः स वीर्यमासाद्य कुरुप्रवीर । संश्रप्रकान् प्रतियोक्त्यामि संख्ये सर्वानहं याहि धमञ्जय त्वं ।

तद्भीमसेनस्य वचो निश्चयं सुदुष्करं भ्रातरमित्रमथे । संश्रप्रकानीकमसङ्गमेकः सुदुष्करं धारयामोति पार्थः । ११०९ ॥

उवाच नारायणमप्रमेयं कविध्वजः सद्यपराक्रमम् । अन्ता वचो भ्रातुरदीनबन्धुदाहवे सत्यवचो महात्मा ।

द्रुष्टुं करुश्रेष्ठमभिप्रयास्यन् प्रोवाच वृष्णिप्रवरं तदानीं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ सोदयान्मान् हृषीकेश विहावैतद्वृत्तार्णवं । अजातशत्रुं राजानं द्रुष्टुमिच्छामि केन च ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो हयान् सर्वदाशार्धमुख्यः प्रचोदयन् भीममुवाच चेदं । नैतच्चिचं तव कर्णाय भीम पाश्याम्यहं जहि पार्थारिसङ्गान् ।

ततो ययौ हृषीकेशो यत्र राजा युधिष्ठिरः । प्रोवाच हृषीकेशं राजन् वाजिभिर्गह्वरोपमेः ।

प्रत्यनीके व्यवस्थाप्य भीममेनमरिन्दमं । मंदिश्य चैनं राजेन्द्र दृष्टुं प्रति वृकोदरं ।

ततस्तु गत्वा पुरुषप्रवीरौ राजानमासाद्य शयानमेकं । रथाद्भौ प्रत्यवगच्छ तस्माद्भवन्दत्तुर्धर्षराजस्य पादेः ।

तं दृष्ट्वा पुरुषस्याः श्रं त्रेमिषं पुरुषर्षभं । मुदाऽभ्युपगतौ ह्यस्तावद्विनाविव वामवं ।

तावभ्यनन्दद्राजोऽपि विस्त्रानश्विनाविव । हते महासुरे जम्भे ब्रह्मविष्णू यथा गुरुः ।

मन्यमानो हतं कर्णं धर्षराजो युधिष्ठिरः । हर्षगद्गदया वाचा प्रीतः प्राह परन्तपः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ अयोपयतौ पृथुलोहितौ चरारचितौ रथिरप्रदिग्धा । समीप्य मेनायनरप्रवीरौ युधिष्ठिरो वाक्यमिदं वभाषे ।

महामत्स्यै हि तौ दृष्ट्वा सहितौ केनवाञ्छितौ । हतमाधिरयं मेने मन्थे गाण्डीवधन्वना ।

तावभ्यनन्दत् कौन्तेयः सास्त्रा परमवन्तुना । स्मितपूर्वममिच्छं पूजयन् भरतर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि मद्गुणयुद्धे पञ्चषष्ठोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वागतं देवकीमातः स्वागतन्ते धनञ्जय । प्रियं मे दर्शनं गाढं युवयोश्च्युतार्जुनौ ।

अकताश्यामरिष्टाभ्या हतः कर्णो महारथः । आशीविषममं युद्धे मर्ष्यशस्त्रविभारदं ।

अपरां धार्तराष्ट्राणां मर्ष्यां शर्ष्यं दर्ष्यं च । रक्षितं वृषभेनेन सुपणेन च धन्विना ।

अनुज्ञानं महावीर्यं रामेणास्त्रे मुदुर्जयं । अम्यं सर्वस्य भोकस्य रथिनं भोकविश्रुतं ।

चाताः धार्तराष्ट्राणां गन्तारं वाहिनीमुखे । हन्तारं परैरेव्यनाममिन्नगणमर्हन् ।

दुर्योधनरहिते युक्तममद्दुःखाय चोद्यतं । अप्रपृथ्यं महायुद्धे देवैरपि सवाम्यैः ।

अनन्तानिन्त्योस्त्रुण्यं तजमा च बभेन च । पातालमिव गम्भीरं मुहदां नन्दिवर्द्धनं ।

अन्नकं मम मित्राणो हत्वा कर्णो महामृधे । दिव्या युवामनुप्राप्तौ जित्वाऽमुरमिवामरौ ।

घोरं दुःखमदीनेन मया श्लाघ्याच्युतार्जुनौ । हतं तेनात्मकमेव प्रजाः मर्ष्यजिघामता ।

तेन केतुश्च मे द्विशो हतैः च पार्श्वोभारथी । हतवाहस्तश्चास्मि युयुधानस्य पश्यतः ।

पृष्टुश्च यमयोर्विरम्य व शिवण्डिनः । पश्यतः त्रैपदेयानां पाञ्चालानाञ्च मर्ष्यशः ।

एतान् जित्वा महावीर्यः कर्णः शत्रुगणान् बहून् । जितवास्यां महाबाहो यतमानो महारथे ।

अभिसृत्य च मां युद्धे पतवाण्युक्तवान् बहून् । तत्र तत्र युधां श्रेष्ठ परिभूय न संश्रयः ।

भीमभेनप्रभावान्तु यस्मीवामि धनञ्जय । बहूनाऽच किमुक्तेन न हि तत् सोढुमुंक्षरे ।

त्रयोदशार्धं वर्षाणि यस्माद्भ्रीमो धनञ्जय । न स निद्रां लभे रात्रौ न चाक्षनि मुखं क्वचित् ।

तस्य देवेषु संयुक्तः परिदशे धनञ्जय । आत्मनो मरणे यातो वाभ्रीमस इव द्विजः ।

तस्यायमगमत् कालश्चिन्तयामस्य मे चिरं । कथं कर्णो मया प्रक्यो युद्धे कथयितुं भवेत् ।

२२२५

जापस्त्रप्रंश कौन्तेय कर्णमेव सदा ह्यहं । पश्यामि तत्र तत्रैव कर्णभृतमिदं जगत् ।

यत्र यत्र हि गच्छामि कर्णाद्भ्रीमो धनञ्जय । तत्र तत्र हि पश्यामि कर्णमेवागतः स्थितं ।

योऽहन्तेमैव वीरेण समरेखपलायिना । सहयः सरथः पार्थ जित्वा जीवनं विमर्जितः ।

को नु मे जीवितेनार्थो रात्रेणार्थो भवेत् पुनः । ममैवं विवृतस्याद्य कर्णेनाहवशोभिना ।

न प्राप्तपूर्वम् यद्भीमं त कृपाद्विष्णोश्च संयुगे । तन्नाप्तमद्य मे युद्धे सूतपुत्रान्महोरथात् ।

२२२०

स त्वां पृच्छामि कौन्तेय यथाऽद्य कुशलं तथा । तन्ममाचक्ष्व कात्स्वैय यथा कर्णो हतस्त्वया ।

शक्रतुल्यबलो युद्धे यमतुल्यः पराक्रमे । रामतुल्यस्तथाऽस्त्रेण स कथं वै निस्सूदितः ।

महोरथः समाख्यातः सर्व्वयुद्धविशारदः । धनुर्धराणां प्रवरः सर्व्वेषामेकपुरुषः ।

पूजितो धृतराष्ट्रेण सपुत्रेण विशाम्यते । त्वदर्च्यमेव राधेयः स कथं निहतस्त्वया ।

धार्तराष्ट्रो हि योधेषु सर्व्वेष्वेव सदाऽर्जुनः । तव मृत्युं रणे कर्णे मन्यते पुरुषर्षभ ।

२२२५

स त्वया पुरुषव्याघ्र कथं युद्धे निस्सूदितः । तन्ममाचक्ष्व कौन्तेय यथा कर्णो हतस्त्वया ।

युध्यमानस्य च शिरः पश्यातां मुहुरं हतं । त्वया पुरुषशार्दूल भिहेनेव यथा रुगेः ।

यः पर्युपासोत् प्रदिशो दिशश्च त्वां सूतपुत्रः समरे परीक्षन् । दिशुः कर्णः समरे हस्तिषट्कं यः स हीदानीं कङ्कपत्रैः
मृती नैः ।

त्वया रणे निहतः सूतपुत्रः कश्चिच्छेते भूमितले दुरात्मा । प्रियश्च मे परमो वै कृतोऽयं त्वया रणे सूतपुत्रं निहत्य ।

यः र्भ्वतः पर्युपतत्त्वदर्थे सदाऽर्चितो गर्भितः सूतपुत्रः । स प्रूरुगमानी समरे समेत्य कश्चित्त्वया निहतः संयुगेऽसौ ।

२२४०

रौक्मं वां हस्तिगवाश्वयुक्ते रथं प्रदित्सुर्यः परेभ्यस्त्वदर्थे । सदा रणे स्पर्द्धते यः स पापः कश्चित्त्वया निहतस्तात युद्धे ।

योऽसौ सदा प्रूरुगमदेन मत्तो विकृत्यने संसदि कैरवाणां । प्रियोऽत्यर्थं तस्य सुयोधनस्य कश्चिन् स पापो निहतस्त्वयाऽद्य ।

कश्चित् समागम्य धनुः प्रयुक्तैस्तप्रेषितैर्लोहिताङ्गैर्विहङ्गैः । श्रेते पापः सुविभिन्नगात्रः कश्चिद्भ्रूयौ धार्तराष्ट्रस्य वाक् ।

योऽसौ सदा श्लाघते राजमध्ये दुर्थाधमं हर्षयन् दर्पपूर्णः । अहं हन्ता फाल्गुनस्येति मोहात् कश्चिदक्षस्य न वै तथा तत् ।

नाहं पादौ धावयिष्ये कदाचिद्यावत् स्थितः पार्थ इत्यल्पबुद्धेः । व्रतं तस्यैतत् सर्व्वदा शक्रसूनो कश्चित्त्वया निहतः

सोऽद्य कर्णः ।

२२४५

योऽसौ कृष्णामन्नवीडुष्टबुद्धिः कर्णः सभायां कुरुवीरमध्ये । किं पाण्डवांस्त्वं न जहासि कृष्णे सुदुर्बलान् पातितान् हीन
सत्त्वान् ।

योऽसौ कर्णः प्रत्यजानात्त्वदर्थे नाहं हत्वा सह कृष्णेन पार्थ । इहोपयातेति स पापबुद्धिः कश्चिच्छेते शरसंभिन्नगात्रः ।

कश्चित् संघामो विदितो वै तवाद्यं समागमे सञ्जयकौरवाणां । यत्रावस्थामीदृशीं प्रापितोऽहं कश्चित्त्वया सोऽद्य हतो

दुरात्मा ।

कश्चित्त्वया तस्य समन्दबद्धेर्गाण्डोवमुक्तेर्ब्रिहद्वैर्ज्व तद्भिः । महत्कृतं भानुमदुत्तमाङ्गं कायात्प्रवृत्तं युधि सशसाचिन् ।
यत्तन्मया वाणसमर्पितेन ध्यातोऽसि कर्णस्य बधाय वीर । तस्ये त्वया कश्चिदमोघमद्य ध्यानं कृतं कर्णनिपातनेन । ११५
यद्दर्पपूर्णः स सुयोधनोऽस्मानुदीक्षते कर्णसमाश्रयेण । कश्चित्त्वया सोऽद्य ममाश्रयोऽस्य भग्नः पराक्रम्य सुयोधनस्य ।
यो नः पुरा षट्कतिलानवोचत् सभ्यमध्ये कौरवाणां ममत्वं । सुदर्शतिः कश्चिदपेत्य संख्ये त्वया हतः सूतपुत्रो ह्यमर्षी ।
यः सूतपुत्रः प्रहसन् दुरात्मा पुराऽब्रवीत्त्रिजितां शौबलेन । स्वयं प्रमह्यानय याज्ञसेनीमपोह कश्चित् स हृतस्त्वयाऽद्य ।
यः शस्त्रक्रेष्टतमं पृथिव्यां पितामहं व्याक्षिपदल्पचेताः । संख्यायमानोऽङ्कुरयः स कश्चित्त्वया हतोऽद्यांधिरथिर्भ्रातात्मन् ।
अमर्षजं निहतिसमीरणेरितं हृदि स्थितं ज्वलनमिमं सदा मम । हतो मया सोऽद्य संमत्य कर्णं इति ब्रुवन् प्रथमय मेऽद्य
फाल्गुन । ११५

ब्रवीहि मे दुर्लभमेतदद्य कथं त्वया निहतः सूतपुत्रः । अनुधाये त्वां मततं प्रवीर वृषे हतेऽसौ भगवानिवेश्वरः ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥
॥ सञ्जय उवाच ॥ तदूर्ध्वशीलस्य वचो निश्चय राज्ञः क्रुद्धस्यातिरथो महात्मन् । उवाच दुर्लभमदीनसत्त्वं युधिष्ठिरं जिष्णुर
मन्तवीर्यः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ संशप्तकैर्धुध्यमानस्य मेऽद्य सेनाययाधो कुरुभैर्येषु राजन् । आशीविषाभान् खगमान् प्रमुञ्चन् द्रौणिः पुर
स्नात् महसाऽभ्यतिष्ठत् ।

दृष्ट्वा रथं मेघरवं ममैव समस्तसेनावरणेऽभ्यतिष्ठत् । तेषामहं पञ्चशतानि हत्वा तथा द्रौणिमगमं पार्थिवाय्य ।
स मां समासाद्य नरेश्वर यत्तः समाभ्ययात् शिंहमिव द्विपेश्वरः । अकार्षीच्च रथिनामुञ्जिहीषा महाराज बध्नुतां कौरवाणां । ११६
ततो रणे भारत दृष्टकम्य आचार्यपुत्रः प्रवरः कुरुणां । मामर्हयामास शितैः प्रपत्कैर्जनाईमश्चैव विषाद्यिकल्पैः ।
अष्टागवामष्ट शतानि वाणान् मया प्रयुद्धस्य वहन्ति तस्य । तांस्तेन मुक्तामहमस्य बाणैर्धनाश्रयं वायुगिवाऽभ्रजालं ।
ततोऽपरान् वाणसङ्घानेकानाकर्णपूर्णयतविप्रमुक्तान् । समर्जं शिवास्त्रबलप्रथमैलया यथा प्राट्टि कालमेघः ।
नैवाद्दानं न च सन्दधानं जानीमहे कतरेणास्यतीति । वामेन वा यदि वा दक्षिणेन स द्रोणपुत्रः समरे पर्थवर्त्तत् ।
तस्याततं मण्डलमेवं रुज्यं प्रदृश्यते कार्भुकं द्रोणसूतोः । सोऽविध्यन्मा पञ्चभिर्द्रोणपुत्रः शितैः शरैः पञ्चभिर्ध्यासुदेवं । ११७
अहं हितं त्रिंशता वज्रकल्पैः समार्हयन्निमिषस्यान्तरेण । सणात् श्रावित् समरुपा बभूव समार्हितो मदिसृष्टैः
पृषत्कैः ।

स विस्तरयुधिरं सर्वगात्रैरथानीकं सूतसूनोर्ब्रिहद्वैः । मयाऽभिभूतान् सेनिकानां प्रवर्तानमो प्रपश्यन् युधिरप्रदिग्धाम् ।
ततोऽभिभूतं युधि वीक्ष्य सैन्यं विचक्षयोधं द्रुतवाजिनागं । पञ्चाशता रथमुखैः समेत्य कर्णस्वरन् मामुपायात् प्रमायो ।
तान् सूदयित्वाऽहमपास्य कर्णं द्रुपुं भवन्तं त्वरथाऽभियातः । सर्वे पाञ्चालः क्षुब्धजन्ते मम कर्णाहृष्टा गावः केकरिणं यथैव ।
मृत्पौरास्यं व्यात्तमिवाभ्यपद्यन् प्रभद्रकाः कर्णमासाद्य राजन् । रथांस्तु तान् सप्तशतान्निमग्नान्तदा कर्णः प्राहिणोन्मु
त्युमञ्च । ११७

न चाप्यभूत् क्लान्तमनाः स राजन् यावन्नास्मान् दृष्टवान् सूतपुत्रः । भ्रुवा तु त्वां तेन दृष्टं समेतमश्रुत्यान्ना पृथ्वीतरं
क्षतञ्च ।

मन्ये कालमपयामस्य राजन् क्रूरात्कर्णान्नेऽहमचिन्त्यकर्मान् । मया कर्णस्यास्त्वमिदं पुरस्ताद्युद्धे दृष्टं पाण्डव चित्ररूपं ।
 न ह्यद्यान्यो विद्यते सृञ्जयानां महारथं योऽद्य सहेत कर्ण । शैनेयो मे सात्वकिसकरको दृष्टद्युक्त्वस्यपि तथैव राजन् ।
 युधामन्युस्योत्तमैजास्य शूरैः पृष्ठतो मां रक्षतां राजपुत्रौ । रथप्रवीरेण महानुभाव द्विवत्सैन्ये वर्त्तता दुस्तरेण ।
 ममेत्याहं सूतपुत्रेण संख्ये वृत्रेण वञ्जीव नरेन्द्रमुख्य । योस्यान्वहं भारत सूतपुत्रमस्मिन्, संगमे यदि वै दृश्यतेऽद्य । ११७
 आयाहि पश्याद्य युयुत्समानं मां सूतपुत्रश्च रणे जयाय । महर्षभस्यैव मुलं प्रपन्नाः प्रभद्रकाः कर्णमभिद्रवन्ति ।
 बद्धा हता भारत राजपुत्राः स्वर्गाय लोकाय रणे निमग्नाः । कर्णे न चेदद्य निहन्ति राजन् सबान्धवं युध्वमानं
 प्रसन्नम् ।

प्रतिश्रुत्वाऽकुर्वन्तो वै गतिर्था कष्टा याता तमहं राजसिंह । आमन्वये त्वां ब्रूहि जयं रणे मे पुरा भीमं धार्तराज्ञा वसन्ते ।

सौतिं हनिष्यामि नरेन्द्रसिंह सैन्यन्मया शत्रुगणंश्च सर्वान् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनप्रतिज्ञायां सप्तषष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा कर्णे कथमुदारवीर्यं क्रुद्धः पार्थः फाल्गुनस्यामितैजाः । धनञ्जयं वाक्यमुवाच चेदं युधिष्ठिरः
 कर्णशराभितप्तः । ११८

विप्रद्रुतातात चमूस्वदीया तिरस्कृता चाद्य यथा न साधु । भीतो भीमं त्यज्य चायास्तथा त्वं यन्नाशकः कर्णमयो
 निहन्तुं ।

स्तेयस्त्वया पार्थ हतः पृथाया गर्भं समाविश्य यथा न साधु । त्यक्त्वा रणे यदपायाः स भीमं यन्नाशकः सूतपुत्रं
 निहन्तुं ।

यत्तद्वाक्यं दैतवने त्वयोक्तं कर्णे हन्ताऽस्येकरथेन सत्यं । त्यक्त्वा तदै कथमद्यापयातः कर्णाङ्गीतो भीमसेनं विहाय ।

इदं यदि दैतवनेऽप्यचतः कर्णे योद्धुं न प्रशक्त्ये नृपेति । वयन्मतः प्राप्तकालश्च सर्व्यं हत्यान्युपैश्याम तथैव पार्थ ।

मयि प्रतिश्रुत्य बध्मं हि तस्य न वै हतं तच्च तथैव वीर । आनीय नः शत्रुमथं स कस्मात् समुत्थिय स्वण्डिले प्रत्य
 पिष्टाः । ११९

अथाग्निश्च वयमर्जुन त्वयि यियासवो बह्व कल्याणमिष्टं । तन्नः सर्व्यं विफलं राजपुत्र फ नार्थिनामफल इवातिपुंष्यः ।

प्रच्छादितं वडिशमिवाभवेण सञ्छादितं गरलमिवाग्नेन । अनर्थकं मे दर्शितवानसि त्वं राज्यार्थिनो राज्यरूपं
 विनाशं ।

त्रयोदशेमा हि समाः सदा वयं जामन्वजीविष्य धनञ्जयाश्रया । काले वर्धं देवमित्रोपवीजं तन्नः सर्व्याश्रके त्वं न्यमज्जः ।

यस्यस्यवावागुवाचान्तरीक्षे सप्ताहजाते त्वयि मन्दबुद्धौ । जातः पुत्रो वासवविक्रमोऽयं सर्वान् शूरान् शाचवान् जेष्य
 तोति ।

अयं जेता खाण्डवे देवसंघान् सर्व्याणि भूतान्यपि चोत्तमैजाः । अयं जेता मद्रकलिङ्गकेकथानयं कुरूराजमथे
 निहन्ता । १२०

अस्मात् परो नो भविता धनुर्धरो नैषं भूते किञ्चन जातु जेता । इच्छन्त्यं सर्वभूतानि कुर्थादत्रे वशी सर्वसमाप्त विद्यः ।

काम्याः शत्राङ्कजवेन वायोः स्त्रैर्येष मेरोः कमया पृथिव्याः । सूर्यस्य भासा धनदस्य लक्ष्म्या शैर्येण शक्रस्य बलेनविष्णोः ।

तुल्यो महात्मा तव कुन्ति पुत्रो जातो दितैर्बिष्णुरिवारिहन्ता । खेषां जयाय द्विषतां बधाय ख्यातोऽमिनौजाः कुल
तन्मकर्ता ।

इत्यन्तरीशे ब्रतशृङ्गमूर्द्धितपस्विनां प्रहसनां वागुवाच । एवंविधं तच्च नाभूत्तथा च देवापि नूनमनृतं वदन्ति ।
तथा परेषामपि सप्तमानां श्रुत्वा गिरः पूजयतां सदा त्वां । न सन्नतिं प्रैमि सुयोधनस्य न त्वां जानाम्याधिरथेभ्यर्षिभिः ॥ ११ ५
त्वष्टा कृतं वाहमकूजनाचं शृभं मम स्त्राय कपिध्वजन्तं । खड्गं गृहीत्वा हेमपद्मावनङ्गं धनुश्चेदं गाण्डिवं तालमात्रं ।
स केशवेनोद्यमानः कथं त्वं कर्णाङ्गीतो व्यपयतोऽसि पार्थ । धनुश्च तत् केशवाद्य प्रयच्छ यन्ना भविष्यस्व रथे केशवस्य ।
तदाऽहनिष्यत् केशवः कर्णमुपं मत्पतिर्वृत्रमिवात्तवन्नः । राधियमेतं यदि नाद्य शक्रस्यरत्नमुपं प्रतिधायनाय ।
प्रयच्छान्यस्मै गाण्डिवमेतदद्य त्वन्तो योऽस्त्रैरभ्यधिको नरेभ्यः । अस्त्राश्चैवं पुत्रदारैर्विहीनान् सुखाद्दृष्ट्वाप्यनाशाच्च भूयः ।
द्रष्टा लोकः पतितानद्यगाधि पापैर्युष्टे नरके षण्डयेय । मार्गेऽपतिष्यः पश्यमे त्वं सुकृत्स्ने न वा गर्भेऽप्यभविष्यः पृथायाः । १००
तस्मै श्रेयो राजपुत्राभविष्यन्न चेत् संयामादपयानं दुरात्मन् । धिम्प्रास्त्रीवं धिक् च ते बाह्वीर्यमसंख्येयान् बाणगणांश्च
प्रिकृते ।

धिक् ते केतुं केशरिणः सुतस्य कृशानुदत्तस्य रथस्य धिक् ते ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टवष्टोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ युधिष्ठिरैवमुक्तः कौन्तेयः श्रेतवाहनः । अग्निं जपाह मंक्रुद्धा जिघांसुर्भरतवर्षभ ।
तस्य कोपं समुदीक्य चित्तशः केशवस्तदा । उवाच किमिदं पार्थ गृहीतः खड्ग इत्युत ।
न हि पश्यामि योद्धव्यं त्वयः किञ्चिद्गुणश्रयः । ते यस्मा धार्मराष्ट्रा हि भीमभेनेन धीमता । १०५
अपयतोऽसि कौन्तेय राजा द्रष्टव्य इत्यपि । स राजा भवता दृष्टः कुशली च युधिष्ठिरः ।
स दृष्ट्वा नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमं । हर्षकाले च संप्रप्ते किमिदं मोहकारितं ।
न तं पश्यामि कौन्तेय यत्ने बन्धो भविष्यति । प्रहर्षमिच्छमे कस्मात् किं वा ते चित्तविभ्रमः ।
कस्माद्भवान् महाखड्गं परिगृह्णाति सत्वरः । तस्मां पृच्छामि कौन्तेय किमिदमे चिकीर्षितं ।
परावृषसि यत् क्रुद्धः खड्गमद्गतविक्रमः । एवमुक्तस्तु कृष्णोऽप्रेक्षमाणो युधिष्ठिरं । ११०
अर्जुनः प्राह गोविन्दं क्रुद्धः सर्प इव शसन् । अन्यस्मै देहि गाण्डोवमिति मां योऽभिषोदयेत् ।
भिन्द्याम्यहं तस्य शिर इत्युपांशुव्रतं मम । तदुक्तं मम चानेन राज्ञाऽमितपराक्रम ।
ममसं तव गोविन्द न तत् शक्नुमिहोत्सहे । तस्मादेनं बधियामि राजानं धर्मभीरुकं ।
प्रतिज्ञां पालयिष्यामि हृत्वेनं नरमन्तमं । एतदर्थं मया खड्गो गृहीतो यदुनन्दन ।
मोऽहं युधिष्ठिरं हत्वा सत्यस्यानृष्यतां गतः । विभोको विज्वरस्यापि भक्रियामि जनार्दन । ११५
किं वा त्वं मन्यसे प्राप्तमस्मिन् काल उपस्थिते । त्वमस्य जगतस्तात येत्सु सर्वं गतागतं ।
तत्तथा प्रकरिष्यामि यथा मां वक्ष्यते भवान् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धिग्धिगित्येव गोविन्दः पार्थमुक्त्वाऽब्रवीत्पुनः ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ इदानीं पार्थ जानामि न दृष्ट्वाः सेवितास्तथा । कालेन पुन्यव्याघ्र संरम्भं यद्भवानरात् ।

न हि धर्मविभागश्चः कुर्यादेवं धनञ्जय । तथा त्वं पाण्डवाद्येह धर्मभीरुरपश्चितः । १:१०
 अकार्याणां क्रियाणाञ्च संयोगं यः करोति वै । कार्याणामक्रियाणाञ्च स पार्थ पुरुषाधमः ।
 अनुसृत्य तु यं धर्मं कवचः समुपस्थिताः । समासविस्तरविदां न तेषां वेत्सि निश्चयं ।
 अनिश्चयज्ञो हि नरः कार्याकार्यविनिश्चये । अवज्ञो मुह्यते पार्थ यथा त्वं मूढ एव तु ।
 न हि कार्यमकार्यं वा सुखं ज्ञातुं कथञ्चन । अनेन ज्ञायते सर्वं तच्च त्वं नावबुध्यसे ।
 अविज्ञानाद्भवाम् यच्च धर्मं रक्षति धर्मवित् । प्राणिनां त्वं बधं पार्थ धार्मिको नावबुध्यसे । १:१५
 प्राणिनामवधस्तात सर्वज्ञ्यायान्मते मम । अनृतं वा वदेद्वाचं न तु हिंस्यात् कथञ्चन ।
 स कथं भानरं ज्येष्ठं राजानं धर्मकोविदं । हन्याद्भवान्नरभेष्टं प्राकृतोऽन्यः पुमानिव ।
 अयुध्यमानस्य बधस्तथा शत्रोश्च भानद । पराङ्मुखस्य द्रुपतः शरणञ्चापि गच्छतः ।
 हाताञ्जलेः प्रपन्नस्य प्रमत्तस्य तथैव च । न बधः पूज्यते सङ्घिप्ताच्च सर्वं गुरौ तव ।
 त्वया चैव व्रतं पार्थ बालेनेव कृतं पुरा । तस्माद् धर्मबंधयुक्तं मौर्ख्यात् कर्म व्यवस्यमि । १:२०
 स गतं पार्थ कस्मान्त्वं हन्तुकामोऽभिधावसि । असंप्रधार्य धर्माणां गतिं सूक्ष्मां दुरत्ययां ।
 इदं धर्मरहस्यञ्च तव वक्ष्यामि पाण्डव । यद्द्रुपान्तव भीष्मो हि पाण्डवो वा युधिष्ठिरः ।
 विद्रो वा तथा क्षत्रा कुन्ती वाऽपि यशस्विनी । तत्ते वक्ष्यामि तत्त्वेन निबोधेन धनञ्जय ।
 सत्यस्य वदिता माधुर्न सत्याद्विद्यते परं । तत्त्वेनैव सुदुर्भयं पश्य सत्यमनुष्ठितं ।
 सत्यमेव तु वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत् । यच्चानृतं भवेत् सत्यं सत्यञ्चाप्यनृतं भवेत् । १:२५
 विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणान्त्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थे ज्ञानृतं वदेत पञ्चानृतान्याङ्गरपातकानि ।
 तादृशं मन्यते बालो यस्य सत्यमनुष्ठितं । सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित् ।
 किमाश्चर्यं कृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः । सुमहत्प्राप्नुयात् पुण्यं बलाकोऽन्वभधादिव ।
 किमाश्चर्यं पुनर्मूढो धर्मक्रामो ह्यपण्डितः । सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगास्त्रिव कौशिकः ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ आचक्ष्व भगवन्नेतद्यथा विन्दाम्यसं तथा । बलाकस्यानुसम्बन्धं नदीनां कौशिकस्य च । १:३०
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ पुरा याधोऽभवत् कश्चिद्बलाको नाम भारत । याचार्थं पुच्छदारस्य मृगान् हन्ति न कामतः ।
 वृद्धौ च मातापितरौ विभर्त्थन्याश्च संश्रितान् । स्वधर्मनिरतो नित्यं सत्यवागनसूचकः ।
 स कदाचिन्मृगं लिप्सुर्नाभ्यविन्दन् मृगं क्वचित् । अपः पिवन्तं ददुर्ब्रे श्वापदं ब्राह्मणकुपं ।
 अदृष्टपूर्वमपि तत् सत्त्वं तेन हतं तदा । अन्धे हते ततो व्योमः पुष्यवर्धं पपात च ।
 अष्टरोगीतवादिचैर्नादितश्च मनोरमं । विमानमागमत् स्वर्गाभ्यगव्याधनिनीषया । १:३५
 तद्भूतं सर्वभूतानामभावाच्च किलार्जुन । तपस्त्राया वरं प्राप्तं कृतसन्धं स्वयम्भुवा ।
 तद्भूत्वा सर्वभूतानामभावकृतनिश्चयं । ततो बलाकः स्वर्गादेवं धर्मः सुदुर्बिदः ।
 कौशिकोऽप्यभवत्प्रसूतपत्नो नो बह्वनुतः । नदीनां सङ्गमे यामाद्दूरात् स किलावसत् ।
 सत्यं मया शङ्कः बाण्यमिति तस्याभवद्भूतं । सत्यवादीति विख्यातः स तदासीद्भूतश्च

अथ दस्युभयात् केचित्तदा तद्वनमविशन् । तत्रापि दस्यवः क्रुद्धास्त्रानमार्गन् यत्नतः ।
 अथ कौशिकमभ्येत्य प्राञ्जसे सत्यवादिनं । कतमेन पथा याता भगवन् बहवो जनाः ।
 सत्येन पृष्टः प्रब्रूहि यदि तान् वेत्य शंस नः । स पृष्टः कौशिकः सत्यं वचनं तानुवाच ह ।
 बह्वृत्सलतागुल्ममेतद्वनमुपाश्रिताः । इति तान् ख्यापयामास तेभ्यस्तत्त्वं स कौशिकः ।
 ततस्ते तान् समासाद्य क्रूरा जघुरिति श्रुतिः । तेनाधर्षेण महता वारदुरुत्नेन कौशिकः ।
 गतः स कष्टं नरकं सूक्ष्मधर्मेऽवकोविदः । यथा चान्यश्रुतो मूढो धर्षाणामविभागवित् ।
 वृद्धानपृष्ट्वा सन्देहं महत् श्रममितीऽर्हति । तत्र ते लक्षणोद्देशः कथिदेवं भविष्यति ।
 दुष्करं परमं ज्ञानं तर्कैणानुव्यवस्यति । श्रुतेर्द्धर्ष इति श्लोके वदन्ति बहवो जनाः ।
 तस्मै न प्रत्यस्ययामि न च मर्षं विधीयते । प्रभवार्थाय भूतानां धर्षप्रवचनं हृतं ।
 यत्स्यादहिंसामंयुक्तं स धर्ष इति निश्चयः । अहिंसार्थाय हिंसाणां धर्षप्रवचनं कृतं ।
 धारणाद्धर्षमित्युद्धर्षी धारयते प्रजाः । यस्माद्धारणमंयुक्तः स धर्ष इति निश्चयः ।
 ये न्यायेन जिहीर्षन्तो धर्षमिच्छन्ति कर्हिचित् । अकृजनेन मोक्षो वा नानुकुजेत् कथञ्चन ।
 अवश्यं कृजितश्रे वा शङ्के रक्षयकृजतः । श्रेयस्तचानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं ।
 यः कार्येभ्यो व्रतं शत्वा कर्षं गा नोपपादयेत् । न तत् फलमवाप्नोति एवमाङ्गर्षनीयिणः ।
 प्राणायत्ये विवाहे वा मर्षजातिबधात्यये । कर्षण्यभिप्रष्टन्ते वा न च प्रोक्तं मृषा भवेत् ।
 अधर्षं नात्र पायन्ति धर्षतन्त्वार्यदर्शनः । यः स्तेनः सह मन्वन्वान् मृच्यते शपथैरपि ।
 श्रेयस्तचानृतं वक्तुं तत्सत्यमविचारितं । न च तेभ्यो धर्मं देयं शक्ये सति कथञ्चन ।
 पापेभ्योऽपि धर्मं दत्तं दातारमपि पीडयेत् । तस्माद्धर्षार्थमनृतमुक्त्वा नानृतभाष्यते ।
 एष ते लक्षणोद्देशो मया दिष्टो यथाविधि । यथाधर्षं यथाबुद्धिं मयाऽद्य वै हितार्थिना ।
 एतत् श्रुत्वा ब्रूहि पार्थ यदि बध्ना युधिष्ठिरः ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ यथा ब्रूयान्महाप्राज्ञो यथा ब्रूयान्महामतिः । हितश्चैय यथाऽस्माकं तथैतद्वचनं तव ।
 भवान् मास्त्रममोऽस्माकं तथा पितृममोऽपि च । गतिश्च परमा कृष्ण त्वमेव च परायणं ।
 न हि ते त्रिषु श्लोकेषु विद्यतेऽविदितं कश्चित् । तस्माद्भवान् परं धर्षं वेद मर्षं यथातथं ।
 अबध्यं पाण्डवं मन्ये धर्षगजं युधिष्ठिरं । अस्मिंस्तु मम सङ्कल्पे ब्रूहि किञ्चिदनुपमं ।
 इदं वापरमैव प्रष्टुं हतस्यं विवक्षितं ।

१५०
१५५
१६०
१६५
१७०

जानामि दाशार्धं मम व्रतं त्वं यो मां ब्रूयात् कश्चन मानुषेयु । अन्यस्मै त्वं गाण्डिवं देहि पार्थ तन्नोऽस्त्रैर्ध्या वीर्यतो वा वि
 शिष्टः ।

१७५

हन्यामहं केशव तं प्रमथ्य भीमो हन्यात्तूषरकेति चोक्तः । तस्मै राजा प्रोक्तवांस्ते समनं धनुर्द्वीपीत्यमहात् वृष्णिवीर ।
 तं हन्याश्चेत् केशव जीवनेके स्याता नाहं कालमत्यन्तमात्रं । ध्यात्वा नूनं श्लेनमा चापि मुक्त्वा बधं राशो भ्रष्टवोर्ध्या विधेताः ।
 यथा प्रतिज्ञा मम लोकबुद्धौ भवेत्सत्या धर्षभृता वरिष्ठ । यथा जीवन्तं पाण्डवाऽहञ्च कृष्ण तथा बुद्धिं दातुमर्षसि त्वं ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ राजा आन्तो विद्यतो दुःखितश्च कर्णेन संख्ये निश्चितैर्ब्राह्मणस्यैः । यस्यानिग्रं सूतपुत्रेण वीर शरैर्भृशं ताडि
तो युध्यमानः ।

अतस्त्वमेतेन सर्वाणमुक्तो दुःखाश्वितेनेदमयुक्तरूपं । आकोपितो ह्येव यदि स्र संख्ये कर्णे निहन्यादिति चाब्रवीत् सः । १५८०
जानाति तं पाण्डव एष चापि पार्थ लोके कर्णमसह्यमन्यैः । अतस्त्वमुक्तो भृशरूपितेन राज्ञा समं तं पक्षाणि पार्थ ।
नित्योद्युक्ते सततश्चापमद्ये कर्णे शूतं ह्यद्य रणे निबद्धं । तस्मिन् हते कुरवो निर्जिताःस्युरेवं बुद्धिः पार्थिवे धर्मपुत्रे ।
ततो बधं नार्हति धर्मपुत्रस्त्वया प्रतिज्ञाऽर्जुन पालनीया । जीवन्नयं येन मृतो भवेद्धि तस्मै निबोधेह तवानुरूपं ।
यदा मानं लभते माननार्हस्तदा स वै जीवति जीवलोके । यदाऽवमानं लभते महान्तं तदा जीवन्मृत इत्यु
च्यते सः ।

संमानितः पार्थिवोऽयं सदैव त्वया च भीमेन तथा यमाभ्यां । दृष्ट्वैस्र लोके पुरुषैश्च शूरैस्तस्यापमनं कलया प्रयुङ्क्त । १५८५
त्वमित्यत्र भवन्मं हि ब्रूहि पार्थ युधिष्ठिरं । त्वमित्युक्तो हि निहतो गुरुर्भवति भारत ।
एवमाचर कौन्तेय धर्मराजे युधिष्ठिरे । अधर्मयुक्तं संयोगं कुरुष्वैनं कुरुदह ।
अयर्वाङ्गिरसी श्लेषा श्रुतीनामुत्तमा श्रुतिः । अविचार्यैव कार्यैषा श्रेयस्कामैर्नरैः मदा ।
अबधेन बधः प्रोक्तो यद्गुरुस्त्वमिति प्रभुः । तद्ब्रूहि त्वं यन्मयोक्तं धर्मराजस्य धर्मवित् ।
बधं ह्ययं पाण्डव धर्मराजस्त्वत्तो युक्तं वेत्स्यते चैवमेषः । ततोऽस्य पादावभिवाद्य पश्चात् समं ब्रूयाः शास्त्वयित्वा
च पार्थ । १५९०

भ्राता प्राज्ञस्तव कोपं न जातु कुर्याद्राजा धर्ममवेत्य चापि । मुक्तोऽनृताङ्गादबधाय पार्थ हृष्टः कर्णं त्वं जहि सूतपुत्रं ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कृष्णाञ्जनसंवादे जनसप्ततोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तु जनार्द्दनेन पार्थः प्रशस्थाय सुहृदचस्तत् । ततोऽब्रवीदुर्जुनो धर्मराजमनुक्तपूर्थं परुषं
प्रसह्य ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ मा त्वं राजन् व्याहर व्याहरस्व यस्मिष्ठसे कोशमात्रे रणादौ । भीमस्तु मामर्हति गर्हणाय यो युध्यते
सर्वलोकप्रवीरैः ।

काले हि शत्रून् परिपीय संख्ये हत्वा च शूरान् शृथिवीपतींस्तान् । रथप्रधानोत्तमनागमुख्यान् सादिप्रवेकानमि
तांस्य वीरान् ।

यः कुञ्जराणामधिकं सहस्रं हत्वा मदंस्तुमुलं सिंहनादं । काम्योजानामयुतं पार्श्वतीयान् मृगान् मिहा विनिहत्येव चाजौ । १५९५
सुदुष्करं कर्म करोति वीरः कर्तुं यथा नार्हसि त्वं कदाचित् । रथादवमुत्थ गदां परामृषंस्तथा निहत्याम्बरथ
द्विपाश्रणे ।

भरासिना वाजिरथाश्रकुञ्जरांस्तथा रथाङ्गैर्धनुषाऽदहत्यरान् । प्रगृह्य पद्भ्यामहितान् निहन्ति पुनस्तु दोर्भ्यां व्रतमन्यु
विक्रमः ।

महाबलो वैश्रवणान्तकोपमः प्रसह्य हन्ता द्विपतामनोकिनीं । स भीमसेनोऽर्हति गर्हणां मे न त्वं नित्यं रक्ष्यसे यः सुहृद्भिः ।
महारथास्त्रागबरान् हथांस्य पदातिमुख्यानपि च प्रमथ्य । एको भीमो धार्तराष्ट्रेषु मग्नः स मामुपलभुमरिन्दमोऽर्हति ।

कलिङ्गबङ्गाङ्गनिषादमागधान् सदा मदाप्नीलबलाहकोपमान् । निहन्ति यः शत्रुगणाननेकान् स ममुयालभुमरिन्द
मोऽर्हति । १५०

स युक्तमास्थाय गृथं हि काले धनुर्विधुन्वन् शरपूर्णमुष्टिः । सृजत्यभौ शरवर्षाणि वीरो महाहवे भेष इवाम्बुधाराः ।
शतान्यष्टौ वारणानामवश्यं विश्रान्तिनैः कुम्भकरायहसैः । भीमेनाजौ निहतान्यथ वाणैः स मां क्रूरं वक्रमर्हत्यरिभः ।
बलन्तु वाचि द्विजसत्तमानां चाक्षं बुधा बाहुबलं वदन्ति । त्वं वाग्बलो भारत निधुरस्य त्वनेव मां वेत्थ यथाबनोऽहं ।
यत्तं हि नित्यं तव कर्तुमिष्टं दारैः सुतैर्जीवितेनात्मना च । एवं यन्मां वाग्बिशिक्षेन संभित्वत्तः सुतं न वपं पिय
किञ्चित् ।

मा माऽवमंस्यां द्रौपदीतन्यमंस्थो महारथान् प्रतिहन्मि त्वदर्थे । तेनाविग्रहो भारत निधुरोऽसि त्वत्तः सुखं नाभिजानामि
किञ्चित् । १५१

प्रीक्तः स्वयं सत्यमन्वेन मृत्युस्तत्र प्रियार्थं नरदेव युद्धे । वीरः शिखण्डी द्रौपदोऽसौ महात्मा मयाऽभिगुप्तेन हतस्य तेन ।
न चाभिनन्दामि तवाधिराज्यं यतस्त्वमनेष्विहताय सक्तः । स्वयं कृत्वा पापमनार्थं नृपुमस्माभिर्भ्यां तर्कमिच्छस्यसेऽस्यं ।
अज्ञेयु दोषा बहुत्रैः विधर्माः अतास्त्वया सहदेवोऽब्रवीद्यान् । ताभ्येषु त्वं त्यक्तममाधुजुष्टांस्तेन स्म मर्षं निरयं प्रपन्नाः ।
सुखं त्वत्तो नःभिजानोमि किञ्चिद्यतस्त्वमनेर्देवितुं सम्प्रमत्तः । स्वयं कृत्वा व्यमनं पाण्डव त्वमस्मांस्त्रीभ्याः श्रावयस्यथ वाचः ।
शेतेऽस्माभिर्निहता शत्रुमेना द्विर्गैर्गात्रैर्भूमितले नदन्ती । त्वया हि तत् कर्म कृतं नृशंसं यस्माद्दोषः कौरवाणां बधस्य । १५२
हता उदीच्या निहताः प्रतोच्या नष्टाः प्राच्या दानिगत्या विशस्ताः । कृतं कर्माप्रतिरूपं महद्भिस्तेषां योऽयैरस्मदीयैश्च
युद्धे ।

त्वं देविना त्वत्कृते राज्यनाशस्त्वत्सम्भवं नो व्यमनं नरेन्द्र । माऽस्मान् क्रूरैर्बर्वाक्प्रतोदैस्तुद त्वं भूयो राजन् कोपयेस्त्वल्पभाग्यः ।
॥ मञ्जय उवाच ॥ एता वाचः परुषाः सव्यसाची स्थिरप्रज्ञः श्रावयित्वा तु हृत्वाः । बभूवामौ विमना धर्मभोरुः कृत्वा प्राज्ञः
पातकं किञ्चिदेवं ।

तदाऽनुतेपे सुरराजपुत्रो विनिश्चयमंश्यामिमथोद्वर्ध । तमाह कृष्णः किमिदं पुनर्भवान् विक्रोशमाकाशनिभं करेत्यमिं ।
ब्रवीहि मां त्वं पुनरुत्तरं वचस्तया प्रवक्ष्याम्यहमर्थमिद्धये । इत्येवमुक्तः परुषोत्तमेन सुदुःशिवितः केगवमर्जुनोऽब्रवीत् । १५३
अहं हनिष्ये स्वशरीरमेव प्रमत्तयेनाहितमाचरं वै । निश्चयं तत्पार्थवचोऽब्रवीदिदं धनञ्जयं धर्मभृतां वरिष्ठः ।
राजःनभेनं त्वमितोदमुक्त्वा किं कर्म नं प्राविशः पार्थ घोरं । त्वञ्चात्मानं हन्तुमिच्छस्यरिभं नदं मद्भिः मंत्रितं वै किरीटिन् ।
धर्मात्मानं भ्रातरं ज्येष्ठमद्य खड्गिनं चैनं यदि हन्या नृवीर । धर्माद्भोतलत्कयं नाम ते स्यात् किञ्चोत्तरं वाक्यिष्यस्वमेव ।
सूक्ष्मा धर्मा दुर्विदश्चापि पार्थ विशेषतोऽद्यैः प्रोच्यमानं निबोध । हत्वात्मानमात्मना प्राप्तयास्वं बधाह्वातुर्नरकं चाऽतिघोरं ।
ब्रवीहि वा चाद्य गुणानिहात्मनस्तथा हतःत्मा भविताऽसि पार्थ । तथाऽस्तु कृष्णेत्यभिनन्द्य तदंशं धनञ्जयः प्राह धनुर्वि
नाम्य । १५४

युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं गृह्णन्व राजन्निति शकम्नः । न मादृशोऽन्यो नरदेव विद्यते धनुर्धरो देवमृते पितृक्रिन् ।
अहं हि तेनानुमतो महात्मा क्षणेन हन्यां मचराचरं जगत् । मया हि राजन् मदिगीयरा द्विभो विजित्य सर्वा भवतः हता
वधे ।

स राजसूयस्य समाप्तदक्षिणः सभा च दिव्या भवतो ममैजसा । पाणौ पृषत्का निशिता ममैव धनुस्य सञ्चं विततं सवाणं ।
पादौ च मे भरयो मध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति । हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः प्राच्या निरस्ता दक्षिणात्या
विशस्ताः ।

संशप्तकानां किञ्चिदेवास्ति शिष्टं सर्वस्य भैरवस्य हतं मयाऽहम् । शते मया निहता भारतीयं चमू राजन् देवसमूहप्रकाशा । २५२५
ये चास्त्यज्ञास्तानहं हन्मि चास्तेस्तस्मान्नो कानेष करोमि भस्म । जैत्रं रथं भीममास्थाय कृष्ण यावः शीघ्रं सृतपुत्रं निहन्तुं ।
राजा भवत्वद्य मुनिर्दृतेऽयं कर्णं रणे नाशयिताऽस्मि वाणैः । इत्येवमुक्त्वा पुनराह पार्थो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं ।
अद्यापुत्ता सृतमाता भवित्री कुन्ती हते वा मयि चावग्ना । सत्यं वदाम्यत्र न कर्णमाजौ शरैरहत्वा कत्रचं विमोक्ष्ये ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरिष्ठं । विमुच्य शस्त्राणि धनुर्बिभृज्य केशि च खड्गं विनि
धाय तूष्णं ।

स व्रीडया नद्यगिराः किरीटी युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवांच । प्रसीद् राजन् क्षमयन् मयोक्तं काले भवान् वेत्स्यति तन्न
मत्ते ।

२५२६

प्रसाद्य राजानमभिन्वसां स्थितोऽब्रवीच्चैव पुनः प्रवीरः । नेदं चिरात् क्षिप्रमिदं भविष्यत्यावर्त्ततेऽसावभियामि चैनं ।
याम्येव भीमं समरात् प्रमोक्तुं सर्व्वात्मना सृतपुत्रश्च हन्तुं । तव प्रियार्थं मम जीविते हि ब्रवामि सत्यं तदवेहि राजन् ।
इति प्रयास्त्रुपुष्टश्च पादौ समुत्थितो दीप्तनेजाः किरीटी । एतत् श्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो भ्रातृर्ष्याक्यं परुषं फाल्गु
नस्य ।

उत्थाय तस्माच्छयनाद्वाच पार्थं ततो दुःखपरीतचेताः । हतं मया पार्थ यथा न साधु येन प्राप्तं व्यमनं वः सुधीरं ।
तस्माच्छिरश्चिन्धि ममेदमद्य कृष्णान्तकस्याधमपूरुषस्य । पापस्य पापव्यमनाश्वितस्य विमूढबुद्धेरसस्य भीरोः । २५२७
दृष्ट्वावमन्तुः परुषस्य चैव क्लिप्ते प्रियं मे ह्यनुसृत्य रूक्षं । गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः मुखं भवान् वर्त्ततां मद्विहीनः ।
योग्यो राजा भीममेनो महात्मा क्लृप्तस्य वा मम किं राज्यकृत्यं । न चापि शक्तः परुषाणि शोढुं पुनस्तवेमानि रूषान्धि
तस्य ।

भीमस्तु राजा मम जीवितेन न कार्यमद्यावमतस्य वीर । इत्येवमुक्त्वा सहस्रोत्पपात राजा ततस्तच्छयनं विहाय ।

इथेप निर्गन्तुमयो वनाय तं वामुदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ।

राजन् विदितभेतदै यथा गाण्डीवधन्वनः । प्रतिज्ञा सत्यसन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता ।

२५२८

ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवमन्यस्यै देयमित्युत । बभ्योऽस्य स पुमालोके त्वया चोक्तोऽयमीदृशं ।

ततः सत्यं प्रतिज्ञा तां पार्थेन प्रतिरक्षता । मञ्जुन्दाद्वमानोऽयं हतस्तत्र महीपते ।

गुरुणामममानो हि बध इत्यभिधीयते । तस्मान्त्वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः ।

व्यतिक्रममिमं राजन् सत्यमंरक्षिणं प्रति । शरणं त्वां महाराज प्रपन्नौ ख उभावपि ।

क्षन्तुमर्हमि मे राजन् प्रणतस्याभियाचतः । राधेयस्याद्य पापस्य भूमिः पास्यति शोणितं ।

२५२९

सत्यं ते प्रतिजानामि हतं विद्मद्य सृतजं । यस्येच्छसि बधं तस्य गतमयस्य जीवितं ।

इति कृष्णवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । ससम्भ्रमं हृषीकेशमुत्थाप्य प्रणतं तदा ।

हताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः । एवमेव यथात्य त्वमस्त्रेषोऽतिक्रमो मम ।

अनुनीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चास्मि माधव । मोक्षिता व्यसनाहोराद्यमद्य त्वयाऽच्युत ।

भवन्तं नायमासाद्य ह्यावां व्यसनमागरात् । घोरादद्य समुत्तीर्णावुभावज्ञानमौहितौ ।

११५०

त्वद्द्विषवमासाद्य दुःखशोकार्णवाद्यं । समुत्तीर्णाः सहामात्याः सनाथाः स्म त्वयाऽच्युत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरप्रबोधने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्तं वचस्ततः । पार्थं प्रोवाच धर्मोत्तमा गोविन्दो यदुनन्दनः ।

इति स्म शृण्वन्वचनात् प्रत्युच्चार्य्यं युधिष्ठिरं । बभूव विमनाः पार्थः किञ्चित्कृत्वैव पातकं ।

ततोऽब्रवीदासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवं । कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजं ।

अस्मिना तीक्ष्णधारेण हन्या धर्मं व्यवस्थितं । त्वमित्युक्त्वाऽथ राजानमेवं कग्मलमाविशः ।

११५५

हत्वा तु नृपतिं पार्थ अकरिष्यः किमुत्तरं । एवं हि दुर्ध्विदो धर्मो मन्दप्रज्ञैर्ध्विषेपतः ।

स भवान् धर्मभीरुत्वाद्भुवभैष्यन्महत्तमः । नरकं घोरेरूपञ्च भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वै बधात् ।

स त्वां धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्ममंहितं । प्रमादय जुहुःश्रेष्ठमेतदत्र मतं मम ।

प्रसाद्य भग्वा राजानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे । प्रयावस्वरितौ योद्धुं सूतपुत्ररथं प्रति ।

हत्वा तु समरे कर्णं त्वमद्य निशितैः शरैः । विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानदः ।

११६०

एतदत्र महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम । एवं हते हतश्चैव तव कार्यं भविष्यति ।

ततोऽर्जुनो महाराज लज्जया वै समन्वितः । धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा ततः ।

उवाच भरतश्रेष्ठं प्रसीदेति पुनः पुनः । जमस्व राजन् यत्प्रोक्तं धर्मकाभेन भीरुणा ।

दृष्ट्वा तु पतितं पद्भ्यां धर्मराजो युधिष्ठिरः । धनञ्जयममिच्छन्नं हृदयं भरतर्षभ ।

उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयं । समाश्रित्य च सखेहं प्रहरोद महीपतिः ।

११६५

रुदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ सुमहाद्युतो । हतशौचौ महाराज प्रीतिमग्नौ बभूवतुः ।

तत आश्रित्य तं प्रेम्णा मूर्द्ध्नि चाघ्राय पाण्डवः । प्रीत्या परमया युक्तो विस्मयंश्च पुनः पुनः ।

अब्रवीत्तं महेष्वासं धर्मराजो धनञ्जयं । कर्णेन मे महाबाहो सर्वमैन्यस्य पश्यतः ।

कवचञ्च ध्वजश्चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः । शरैः कृत्वा महेष्वास यतमानस्य संयुगे ।

सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्यं कर्म दृष्ट्वा च फाल्गुन । व्यवमीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियं ।

११७०

न चेदद्य हि ते वीरं निहन्निष्यसि संयुगे । प्राणानेव परित्यज्ये जीवितार्थो हि को मम ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ । सत्येन ते शपे राजन् प्रसादेन तथैव च ।

भोमेन च नरश्रेष्ठ यमाभाञ्च महीपते । यथाऽद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽपि वा ।

महीतलो पतिष्यामि सत्येनायुधमालभे । एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः ।

अद्य कर्णं रणे कृष्ण सूदयिष्ये न धंशयः । तव बुद्ध्या हि भद्रं ते बधस्तस्य दुरात्मनः ।

११७५

एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थं कोशवो राजसत्तम । शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलं ।

स राजसूयस्य ममाप्तदक्षिणः सभा च दिव्या भवतो ममैजसा । पाणौ पृषत्का निशिता ममैव धनुस्य मज्यं विततं सवाणं ।
पादौ च मे भरथौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति । हता उदीच्या निहताः प्रतीच्याः प्राच्या निरस्ता दक्षिणात्या
त्रिशस्ताः ।

संग्रहकानां किञ्चिदेवास्ति शिष्टं सर्वस्य धैर्यस्य हतं मयाऽर्द्धं । श्रेते मया निहता भारतीयं चमू राजन् देवचमूप्रकाशा । २५२५
ये चास्त्वज्ञास्तानहं हन्मि चास्तेस्तस्मान्नोकानेप करोमि भस्म । जैत्रं रथं भीममाख्याय कृष्ण यावः शीघ्रं सूतपुत्रं निहन्तुं ।
राजा भवत्वद्य मुनिर्दंतेऽयं कर्णं रणे नाशयिताऽस्मि वाणैः । इत्येवमुक्त्वा पुनराह पार्थो युधिष्ठिरं धर्मभृतां बरिष्ठं ।
अद्यापुत्रा सूतमता भवित्वा कुन्ती हते वा मयि चःवद्ग्या । सत्यं वदाम्यत्र न कर्णमाजौ शरैरहत्वा कत्रचं तिमोत्ये ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा पुनरेव पार्थो युधिष्ठिरं धर्मभृतां बरिष्ठं । विमुच्य शंस्ताणि धनुर्ध्वंस्य कौश्रि च खड्गं विनि
धाय तूष्णं ।

स प्रोडया नम्रगिराः किरोटी युधिष्ठिरं प्राञ्जलिरभ्युवांच । प्रसीद राजन् क्षमयन् मयोक्तं काले भवान् वेत्स्यति तत्र
मत्ते । २५२७

प्रमाद्य राजानमभित्रमाहं स्थितोऽन्नरोचैव पुनः प्रवीरः । नेदं चिरात् क्षिप्रमिदं भविष्यत्यावर्त्ततेऽसावभियामि चैनं ।
याम्येव भीमं ममरात् प्रमांक्तुं सर्वात्मना सूतपुत्रस्य हन्तुं । तव प्रियार्थं मम जीविते हि ब्रवीमि सत्यं तदवेहि राजन् ।
इति प्रयास्यश्रुपृष्ठस्य पादौ समुत्थितो दीपतेजाः किरोटी । एतत् श्रुत्वा पाण्डवो धर्मराजो भ्रातुर्वाक्यं परुषं फाल्गु
नस्य ।

उत्थाय तस्माच्छयनादुवाच पार्थं ततो दुःखपरीतचेताः । कृतं मया पार्थं यथा न साधु येन प्राप्तं व्यमनं वः सुधोरं ।
तस्माच्छिर्च्छिन्धि ममेदमद्य क्लान्तकस्याधमपुरुषस्य । पापस्य पापव्यमनाश्वितस्य विमूढबुद्धेरलसस्य भीरोः । २५२५
दृष्ट्वावमन्तुः परुषस्य चैव किन्ते प्रियं मे ह्यनुसृत्य रूक्षं । गच्छाम्यहं वनमेवाद्य पापः सुखं भवान् वर्त्ततां मद्विहीनः ।
योग्यो राजा भीममेनो महात्मा क्लीवस्य वा मम किं राज्यकृत्यं । न चापि शक्तः परुषाणि शोढुं पुनस्त्वैमानि रुषान्धि
तस्य ।

भीमस्तु राजा मम जीवितेन न कार्यमद्यावमतस्य वीर । इत्येवमुक्त्वा सहस्रोत्पपात राजा ततस्तच्छयनं विहाय ।

इथेप निर्गन्तुमयो वनाय तं वामदेवः प्रणतोऽभ्युवाच ।

राजन् विदितमेतदै यथाः गाण्डीवधन्वनः । प्रतिज्ञा सत्यमन्धस्य गाण्डीवं प्रति विश्रुता । २५३०

ब्रूयाद्य एवं गाण्डीवमन्यस्यै देयमित्युत । बभ्योऽस्य स पुंसांलोके लया चोक्तोऽयमोदृशं ।

ततः सत्यं प्रतिज्ञा तां पार्थेन प्रतिरक्षता । मञ्जुदादवमानोऽयं कृतस्तत्र महीपते ।

गुरुणाममानो हि बध इत्यभिधीयते । तस्मान्त्वै महाबाहो मम पार्थस्य चोभयोः ।

व्यतिक्रममिमं राजन् सत्यमंरक्षिणं प्रति । शरणं त्वां महाराज प्रपन्नौ ख उभावपि ।

क्षन्तुमर्हमि मे राजन् प्रणतस्यःभियाश्चतः । राधेयस्याद्य पापस्य भूमिः पास्यति शोणितं । २५३५

सत्यं ते प्रतिजानामि हतं विस्राद्य सूतजं । यस्येच्छसि बधं तस्य गतमप्यस्य जीवितं ।

इति कृष्णवचः श्रुत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः । समन्भ्रमं हृषीकेशमुत्याप्य प्रणतं तदा ।

हताञ्जलिस्ततो वाक्यमुवाचानन्तरं वचः । एवमेव यथात्य त्वमस्त्वेषोऽतिक्रमो मम ।
अनुगीतोऽस्मि गोविन्द तारितश्चास्मि माधव । मोक्षिता व्यसनाद्गौरादयमद्य त्वयाऽच्युत ।
भवन्तं नाथमासाद्य द्वावां व्यसनसागरात् । घोरादद्य समुत्तीर्णवुभावज्ञानमौहितौ ।
त्वद्द्विजवमासाद्य दुःखयोकार्णवादयं । समुत्तीर्णाः सहामात्याः सनाथाः स्म त्वयाऽच्युत ।
इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरप्रबोधने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्मराजस्य तच्छ्रुत्वा प्रीतियुक्तं वचस्ततः । पार्थं प्रोवाच धर्मात्मा गोविन्दो यः पुनः ॥

इति स्म कृष्णवचनान् प्रत्युच्चार्य युधिष्ठिरं । बभूव विमनाः पार्थः किञ्चित्कालेव पातकं ।
ततोऽब्रवीद्वासुदेवः प्रहसन्निव पाण्डवं । कथं नाम भवेदेतद्यदि त्वं पार्थ धर्मजं ।

अस्मिन्ना तीन्द्राणधारेण हन्या धर्मं व्यवस्थितं । त्वमित्युक्त्वाऽय राजानमेवं कथमन्ममाविशः ।

हत्वा तु नृपतिं पार्थ अकरिष्यः किमुत्तरं । एवं हि दुष्किंन्दो धर्मा मन्दप्रज्ञोऽर्षिः शेषतः ।

स भवान् धर्मभीरुत्वाद्भुवभैर्यन्महत्तमः । नरकं घोररूपस्य भ्रातुर्ज्यैष्ठस्य वै बधात् ।

स त्वा धर्मभृतां श्रेष्ठं राजानं धर्मसंहितं । प्रसादय जुह्वेष्टमेतदत्र मतं मम ।

प्रसाद्य भक्ष्या राखानं प्रीते चैव युधिष्ठिरे । प्रयावस्वरितौ योद्धुं स्रुतपुत्ररथं प्रति ।

हत्वा तु समरे कर्णं त्वमद्य निश्चितैः शरैः । विपुलां प्रीतिमाधत्स्व धर्मपुत्रस्य मानद ।

एतदत्र महाबाहो प्राप्तकालं मतं मम । एवं कृते कृतञ्चैव तत्र कार्यं भविष्यति ।

ततोऽर्जुनो महाराज सञ्जया वै समन्वितः । धर्मराजस्य चरणौ प्रपद्य शिरसा ततः ।

उवाच भरतश्रेष्ठं प्रसीदेति पुनः पुनः । त्वमस्व राजन् यत्प्रोक्तं धर्मकाभेन भीरुणा ।

दृष्ट्वा तु पतितं पद्भ्यां धर्मराजो युधिष्ठिरः । धनञ्जयममित्रघ्नं हृदयं भरतर्षभ ।

उत्थाप्य भ्रातरं राजा धर्मराजो धनञ्जयं । समाश्लिष्य च सखेहं प्रहरोद महीपतिः ।

हृदित्वा सुचिरं कालं भ्रातरौ मुमहाद्युतो । हतश्रीशो महाराज प्रीतिमन्मौ बभूवतुः ।

तत आश्लिष्य तं प्रेम्णा मूर्च्छं चाघ्राय पाण्डवः । प्रीत्या परमया युक्तो विस्मयंश्च पुनः पुनः ।

अब्रवीत्सं महेश्वासं धर्मराजो धनञ्जयं । कर्णेन मे महाबाहो मर्षयैन्यस्य पश्यतः ।

कवचञ्च ध्वजञ्चैव धनुः शक्तिर्हयाः शराः । शरैः कृत्वा महेश्वास यतमानस्य संयुगे ।

सोऽहं ज्ञात्वा रणे तस्यं कर्षं दृष्ट्वा च फाल्गुन । व्यवसीदामि दुःखेन न च मे जीवितं प्रियं ।

न चेदद्य हि तं वीरं निहनिष्यामि संयुगे । प्राणानेव परित्यज्ये जीवितार्थो हि को मम ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच विजयो भरतर्षभ । सत्येन ते श्रपे राजन् प्रसादेन तथैव च ।

भोमेन च नरश्रेष्ठ यमाभ्याञ्च महीपते । यथाऽद्य समरे कर्णं हनिष्यामि हतोऽपि वा ।

महीतलं पतिष्यामि सत्येनाथधमालभे । एवमाभाष्य राजानमब्रवीन्माधवं वचः ।

अद्य कर्णं रणे कृष्णं स्रुदयिष्ये न संशयः । तव बुद्ध्या हि भद्रं ते बधसास्य दुरात्मनः ।

एवमुक्तोऽब्रवीत्पार्थं केशवो राजसत्तम । शक्तोऽसि भरतश्रेष्ठ हन्तुं कर्णं महाबलं ।

एष चापि हि मे कामो नित्यमेव महारथ । कथं भवान्ने कर्णं निहन्यादिति सप्तम ।
 भृदस्योवाच मतिमान् माधवो धर्मनन्दनं । युधिष्ठिरं वीभक्षुं त्वं सान्त्वयितुमर्हसि ।
 अनुज्ञातुश्च कर्णस्य बधायाद्य दुरात्मनः । श्रुत्वा ह्यहमयञ्चैव त्वां कर्णशरपीडितं ।
 प्रवृत्तं ज्ञातुमायातः विहावां पाण्डुनन्दन । दिव्याऽसि राजन्न हतो दिव्या न यद्वपुं गतः ।
 परिमान्वय वीभक्षुं जयमाशाधि चानघ ।

११८०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एहो हि पार्थ वीभक्षो मां परिव्रज्य पाण्डव । वक्तव्यमुक्तोऽस्मि हित त्वया क्षान्तश्च तन्मया ।
 अहं त्वमनुजानामि जहि कर्णं धनञ्जय । मन्युश्च मा हृद्याः पार्थ यन्मयोक्तोऽस्मि दारुणं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततो धनञ्जयो राजन् शिरसा प्रणतस्तदा । पादौ जयाह पाणिभ्यां भ्रातुर्ज्येष्ठस्य मारिष ।

तमुत्थाप्य ततो राजा परिव्रज्य च पीडितं । मूर्ध्नि पादाभ्यां चैवैनमिदं पुनरुवाच ह ।

११८५

धनञ्जय महाबाहो मानितोऽस्मि दृढं त्वया । माहात्म्यं विजयञ्चैव भूयः प्राप्नुहि शाश्वतं ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ अद्य तं पापकर्माणं सानुबन्धं रणे शरैः । नयाम्यन्तं समासाद्य राधेयं बलगर्भितं ।

येन त्वं पीडितो वाणैर्दृढमायस्य कार्मुकं । तस्याद्य कर्मणः कर्णः फलमाप्स्यति दारुणं ।

अद्य त्वामनुपग्यामि कर्णं हत्वा महोपते । सभाजयितुमाक्रन्द्यादिति सत्यं ब्रवीमि ते ।

नाहत्वा विनिवर्त्तये कर्णमद्य रणाजिरात् । इति सत्येन ते पादौ स्पृशामि जगतीपते ।

११९०

॥ रुद्रय उवाच ॥ इति ब्रुवाणं सुमनाः किरीटिनं युधिष्ठिरः प्राह वचो वृहत्तरं । शोकक्षयं जीवितमीप्सितन्ने जयं सदा वीर्यं
 मरिचयं तदा ।

प्रयाहि बुद्धिश्च दिशन् देवता यथाऽहमिच्छामि तवास्तु तप्तया । प्रयाहि शीघ्रं जहि कर्णमाहवे पुरन्दरो वृचमिवात्मवृद्धये ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे एकसप्ततोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ प्रसाद्य धर्मराजानं प्रहृष्टेनान्तरात्मना । पार्थः प्रोवाच गोविन्दं सूतपुत्रबधोद्यतः ।

कस्यतां मे रथो भूयो दुःश्रन्ताश्च हथोत्तमाः । आयुधानि च सर्व्याणि सव्यन्तां मे महारथे ।

उपावृत्ताश्च तुरगाः शिखिताश्वशवादिभिः । रथोपकरणैः सञ्जा उपायान्तु त्वरान्विताः ।

११९५

प्रयाहि शीघ्रं गोविन्द सूतपुत्रजिघांसया । एवमुक्ते महाराज फाल्गुनेन महात्मना ।

उवाच दारुकं कृष्णः कुरु सर्व्यं यथाऽब्रवीत् । अर्जुनो भरतश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुस्ततां ।

आज्ञप्तस्त्वथ कृष्णेन दारुको राजसक्तम । योजयामास स रथं वैद्यान्नं जनुतापनं ।

सर्व्यं निवेद्यामास पाण्डवस्य महात्मनः । युक्तान्तु तं रथं दृष्ट्वा दारुकेण महात्मना ।

आपृच्छ धर्मराजानं ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यं च । सुमङ्गलं स्वस्वयनमारुरोह रथोत्तमं ।

११९९

तस्य राजा महाप्राज्ञो धर्मराजो युधिष्ठिरः । आशिषोऽप्युक्त्वा स ततः प्रायात् कर्णरथं प्रति ।

तमायान्तं महेष्वासं दृष्ट्वा भृशानि भारत । निहतं मेनिरे कर्णं पाण्डवेन महात्मना ।

बभ्रुवुर्व्यमलाः सर्व्या दिशो राजन् समन्ततः । चापास्य जतपत्रास्य क्रौञ्चस्यैव जनेश्वर ।

प्रदक्षिणमकुर्वन्त तदा वै पाण्डुनन्दनं । बहवः पक्षिणो राजन् पुञ्जामानः शूभः शिवाः ।

त्वरयन्तोऽर्जुन युद्धे वृष्टरूपा ववाग्निरे । कङ्का गृध्रा वक्त्रः रूडेना वायसास्य विभ्राग्नये ।
 अघतस्तस्य गच्छन्ति मांसहेतोर्भयानकाः । निमित्तानि च धन्यानि पाण्डवस्य ब्रध्नसिरे ।
 विनाशमरिसैन्यानां कर्णस्य च बधं प्रति । प्रयातस्वाथ पार्थस्य महाम् खेदो व्यज. य १ ।
 चिन्ता च विपुला जज्ञे कथञ्चेदं भविष्यति । ततो गाण्डीवधम्भानममवीन्मधुसूदनः ।
 दृष्ट्वा पार्थं तथा यान्तं चिन्तापरिगतं तदा ।

१.५

वासुदेव उवाच ॥ गाण्डीवधम्भन् संघामे थे त्वया धनुषा जिताः । न तेषां म.नुषो जेता त्वदन्य इह विद्यते ।

१.१०

दृष्ट्वा हि बहवः शूराः ब्रह्मकुण्डपरक्रमाः । त्वां प्राप्य समरे शूरा ये गताः परमां गतिं ।
 को हि द्रोणश्च भीमश्च भगदत्तश्च मारिच । विन्दानुविन्दावावन्धौ काम्बोजश्च सुदर्शिणं ।
 अतायुधं महावीर्यमच्युतायुषमेव च । प्रत्यङ्गम्य भवेत् चेमी यो न स्यात्समिव प्रभे ।
 तव ह्यस्त्राणि दिव्याणि लाघवं बलमेव च । अमंभोजस्य युद्धेषु विज्ञानस्य च सञ्जतिः ।
 वेधः पातस्य लक्ष्येषु योगश्चैव तवार्जुन । भवान् देवान् सगन्धर्बान् हन्यात् सह चराचराम ।
 पृथिव्याम्भु रणे पार्थ न थोद्धा त्वत्समः पुमान् । धनुषोहा हि थे केचित् क्षत्रिया युद्धरुर्मदाः ।
 आदेवात्त्वत्समन्तेषां न पश्यामि शृणोमि च । ब्रह्मणा च प्रजाः सृष्टा गाण्डीवश्च महद्भुजः ।
 येन त्वं युध्यसे पार्थ तस्मान्नास्ति त्वया समः । अत्रश्यन्तु मया वाच्यं यत् पर्यं तव पाण्डव ।
 माऽवमंस्था महाबाहो कर्णमाहवशोभिनं । कर्णोऽहि बलवान् दृप्तः क्षतास्त्रश्च महारथः ।
 क्षती च चित्रयोधी च देशकालस्य कोविदः । वज्रनाऽच किमुक्तेन सङ्गपात् शृणु पाण्डव ।
 त्वत्समं त्वदिशिष्टं वा कर्णं मन्ये महारथं । परमं यत्नमास्थाय त्वया बध्यो म. श. हवे ।
 तेजसा वज्रिसदृशो वायुवेगसमो जवे । अन्तकप्रतिमः क्रोधे सिद्धमंहमनो बली ।
 अष्टरत्रिंशद्बाह्वर्जुणैरुद्धरः सुदुर्जयः । अभिमानी च शूरस्य प्रवीरः प्रियदर्शनः ।
 सर्वैर्योऽधगणैर्युक्तो मित्राणामभयद्वरः । मततं पाण्डवदेधो धार्तराष्ट्रहिते रतः ।
 सर्वैरबध्यो राधेयो देवैरपि सत्रामवैः । अन्ते त्वामिति मे बुद्धिस्तदद्य जहि सूतज ।
 देवैरपि हि संयत्सैर्भिर्भद्रिर्भ्रांसोऽग्निमं । अशक्यः च रथो जेतुं सर्वैरपि युयुत्सुभिः ।

१.१५

१.२०

१.२५

दुरात्मानं पापवृत्तं नृधंसं दृष्टप्रभं पाण्डवेषु नित्यं । चीनस्त्रार्थं पाण्डवैर्भिरिगेधे हत्वा कर्णं निश्चिन्तार्यो भवाद्य ।
 तं सूतपुत्रं रथिनाम्बरिष्ठं निष्कालिकं कालवधं नयाद्य । तं सूतपुत्रं रथिनाम्बरिष्ठं हत्वा प्रीतिं धर्मर.जे कुरुष्व ।
 जानामि ते पार्थ वीर्यं यथाबहुर्ध्वारणीयश्च सुरासुरैश्च । सदाऽवजानामि हि पाण्डुपुत्रानघो दर्पात् सूतपुत्रो दुरात्मा ।
 आत्मानं मन्यते वीरं येन पापः सुयोधनः । त्वमद्य मूलं पापानां जहि धैर्येण धनञ्जय ।
 खड्गजिह्वं धनुषाख्यं शरदंष्ट्रं तरस्त्रिणं । दृप्तं पुनःपश्चाद्दूलं जहि कर्णं धनञ्जय ।
 अहं त्वामनुजानामि वीर्येण च बलेन च । जहि कर्णं रणे शूरं मातङ्गमिव केशरी ।
 यस्य वीर्येण वीर्येण धार्तराष्ट्रोऽवमन्यते । तमद्य पार्थ संघामे कर्णं वैरुक्तं न जहि ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि छण्डाकार्जुनधवादे दिसप्तताऽध्यायः ॥ ७२ ॥

१.३०

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः पुनरभेयात्मा केशवोऽर्जुनमब्रवीत् । कृतसङ्कल्पमाथान्तं बधे कर्णस्य भारत ।

अथ सप्तदशाहानि वर्त्तमानस्य भारत । विनाशस्थातिघोरस्य नरवारणवाजिनः ।

१६१५

भूत्वा हि विपुला सेना तावकानां परैः सह । अन्योन्यं समरं प्राप्य किञ्चिच्छ्रेया विग्राह्यते ।

भूत्वा वै कौरवाः पाथ प्रभूतगजवाजिनः । त्वां वै शत्रुं समासाद्य विनष्टा रणमूर्द्धनि ।

एते ते पृथिवीपालाः सृञ्जयाश्च समागताः । त्वां समासाद्य दुर्द्धर्षं पाण्डवाश्च व्यवस्थिताः ।

पाञ्चालैः पाण्डवैर्भृत्यैः कारुषेष्टेदिभिः सह । त्वया गुप्तैरमित्तैः कृतः शत्रुगणक्षयः ।

को हि शक्रो रणे जेतुं कौरवांस्नात भयुगे । अन्यत्र पाण्डवाद्युद्धे त्वया गुप्तान्महारयात् ।

१६१६

शक्रस्त्वं हि रणे जेतुं ससुरासुरमानुषान् । श्रीलोकान् समरे युक्तान् किं पुनः कौरवं बलं ।

भगदत्तश्च राजानं कोऽन्यः शक्रस्त्वया विना । जेतुं पुरुषशार्दूल योऽपि स्यादासवोपमः ।

तथेमां विपुलां भेनां गुप्तां पार्थ त्वयाऽनघ । न श्रेकुः पार्थिवः सर्वं चक्षुर्भिरपि वीक्षितुं ।

तथैव मततं पार्थ रक्षिताभ्यां त्वया रणे । धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिभ्या भीमद्रौणौ निपातितौ ।

ये हि शक्रो रणे पार्थ भारतानां महारथौ । भीमद्रौणौ युधा जेतुं शक्रतुल्यपराक्रमौ ।

१६१७

को हि शक्रान्न भीमं द्रौणं वैकर्त्तनं ह्यपं । द्रौणिञ्च सौमदत्तिञ्च कृतवर्ष्माणमेव च ।

सैन्यं वं मद्रराजानं राजानश्च सुधे धनं । वीरान् कृतास्त्रान् समरे सर्वानेवानिर्वर्त्तनः ।

अनैर्हिपीपतीनुयान् संसृतान् दुर्द्धमदान् । त्वास्मृते पुरुषव्यात्र जेतुं शक्रः पुमानिह ।

अग्रश्च बह्वलः क्षीणाः प्रदीणाश्च रथद्विपाः । नानाजमपदाश्लोयाः क्षत्रियाणः समर्षिणां ।

गोवासदासमीयानां वशातीमाश्च भारत । प्राच्यानां वाटधानानां भोजानाश्चः भिमनिनां ।

१६१८

उदीर्णाश्वगजा सेना सर्व्वक्षत्रस्य भारत । त्वां समासाद्य निधनं गता भीमश्च भारत ।

उपाश्च भीमकर्माणस्तुषारा यवनाः खड्गाः । दार्वाभिसारा दरदाः शक्रा रामठकैः कृष्णाः ।

अन्नकाश्च पुलिन्दाश्च किराताश्लोपविक्रमाः । श्लेष्माश्च पार्व्वतीयाश्च सागरानूपवासिनः ।

संरम्भिणा युद्धशोण्डा बलिनो दण्डपाणयः । एते सुधेधनस्यार्थे संरन्धाः क्षुरभिः सह ।

न शक्या युधि निर्ज्जेतुं त्वदन्येन परन्तप । धार्तराष्ट्रमुदयं हि व्यूढं दृष्ट्वा महाबलं ।

१६१९

यत्र त्वं न भवेस्त्राता प्रतीयात् को नु मानवः । तत्सागरमिवोद्धृतं रजसा संवृतं बलं ।

विदार्थं पाण्डवैः कुड्डैस्त्वया गुप्तैर्हतं विभो । मागधानामधिपतिजयसेनो महाबलः ।

अथ सप्तैव चाहानि हतः संख्येऽभिमन्दुना । ततो दशसहस्राणि गजानां भीमकर्षणं ।

जघान गदया भीमस्य राशः परिच्छदं । ततोऽन्येऽभिहता नागा रयाश्च शतशो बलात् ।

तदेवं समरे पार्थ वर्त्तमाने महाभये । भीमसेनं समासाद्य त्वाश्च पाण्डव कौरवाः ।

१६२०

सवाजिरथमातङ्गा नृत्युलोकमितो गताः । तथा सेनामुखे तत्र निहते पार्थ पाण्डवैः ।

भीमः प्रासृजदुयाणि शरजालानि मारिष । स चेदिकाशिपाद्यास्त्रान् करुषाम्नात्यकैकयान् ।

शरैः प्रच्छाद्य निधनमनयत् परमास्त्रवित् । तस्य चापच्युतैर्भाणैः परदेहविदारणैः ।

पूर्णमाकाशमभवद्भुक्तपुष्पैरजिह्वगैः । अन्याद्रथसहस्राणि एकैकेनैव मुष्टिना ।
 लक्षं नरदिपान् हत्वा समेतान् समहावलान् । गत्या द्रुम्या ते गत्वा जगुर्व्याजिरथदिपान् । ११५
 हित्वा नरगतीर्दृष्टाः स वाष्णानाहवे त्यजन् । दिनानि द्रुम भीष्मेण निम्नता तावकं बलं ।
 शून्याः कृता रथोपस्था हताश्च गजवाजिनः । दर्शयित्वात्मनो रूपं हृद्रेःपेन्द्रसमं युधि ।
 पाण्डवानामनोकानि निमृष्ट्वासौ व्यग्रातयत् । विनिम्नं पृथिवीपासांश्चेदिपाञ्चालकैक्याम् ।
 अदहत पाण्डवीं सेनां रथान्गजसंकुलां । मञ्जन्तमस्रवे मन्दमुञ्जिहीर्षुः सुयोधनं ।
 तथा चरन्तं समरे तपन्तमित्र भास्करं । पदातिकोटिसाहस्राः प्रवराद्युधपाणयः । ११६
 न ज्ञेकुः सञ्जया द्रुष्टुं तथैवान्ये मंशोचितः । विचरन्तं तथा तन्नु संगामे जितकाशिनं ।
 सर्व्वाद्यमेव महता पाण्डवान् समभिद्रवत् । स तु विश्राय्य समरे पाण्डवान् सञ्जयानपि ।
 एक एव रणे भीष्म एकवीरत्वमागतः । तं शिखण्डी समासाद्य त्वया गुप्तो महाव्रतं ।
 जघान पुरुषव्याघ्रं शरैः सन्नतपर्शभिः । स एष पतितः श्रेते शरतल्पे पितामहः ।
 त्वां प्राप्य पुरुषव्याघ्रं शूत्रः प्राप्येव वासवं । द्रोणः पञ्चदिनान्युपो विधम्य रिपुवाहिनीं । ११७
 कृत्वा ब्यूहमभेद्यश्च पातयित्वा महारथान् । जयद्रथस्य समरे कृत्वा रक्षां महारथः ।
 अन्तकप्रतिमद्योपो रात्रियुद्धेऽदहतप्रजाः । दग्ध्वा धोधाच्छरैर्ध्वीरो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
 धृष्टद्युम्नं समासाद्य स गतः परमां गतिं । यदि वाऽद्य भवान् युद्धे सूतपुत्रमुखान् रथान् ।
 न वारयिष्यन् संगामे न च द्रोणो व्यनङ्कत । भवता तु बलं सर्व्यं धार्तराष्ट्रस्य पारितं । ११८
 ततो द्रोणो हतो युद्धे पार्श्वेतेन धनञ्जय । एवं वा को रणे कुर्व्यान्मदस्यः क्षत्रियो युधि ।
 यादृशन्ते कृतं पार्थ जयद्रथरथं प्रति । निवार्य्य सेनां महतीं हत्वा शूरांश्च पार्यिशाम् ।
 निहतः सैन्धवो राजा त्वयाऽस्त्रश्लतेजसा । आसुर्य्यं सिन्धुराजस्य बधं जानन्ति पार्यिवाः ।
 अनासुर्य्यं हि तत्त्वन्तस्त्रं हि पार्थ महारथः । त्वां हि प्राप्य रणे लक्ष्मणेकाहदिति भारत ।
 नश्यमानमहं युक्तं मन्येयमिति मे मतिः । मेयं पार्थ समूर्ध्वोरा धार्तराष्ट्रस्य संयुगे । ११९
 हतसर्व्वस्त्रवीरा हि भीष्मद्रोणौ यदा हतौ । शीर्षप्रवरयोधाऽद्य हतवाजिरथदिपा ।
 हीना सूर्य्येन्दुनक्षत्रैर्धौरिवाभाति भारती । विध्वस्ता हि रणे पार्थ सेनेयं भीमविक्रम ।
 आसुरीव पुरा सेना शक्रस्यैव पराक्रमैः । तेषां हतावशिष्टास्तु सन्ति पञ्च महारथाः ।
 अश्वत्यामा हतवर्भा कर्णो मद्राश्रियः कृपः । तांस्त्रमद्य नरव्याघ्र हत्वा पञ्च महारथान् ।
 हतामित्रः प्रयच्छोर्ष्वीं रात्रे सदोपपत्तनां । साकाशजलपातालां मपर्व्वतमहावनां ।
 प्राप्नोत्वमितवीर्य्यश्रीरथ पार्थो वसुधरं । एतां पुरा विष्णुरिव हत्वा दैतेयदानवान् । १२०
 प्रयच्छ मेदिनीं रात्रे शक्राद्यैव हरिर्धया । अथ भोदन्तु पाञ्चाला निहतेष्वरिषु त्वया ।
 विष्णुना निहतेष्वेव दानवेषु देवताः । यदि वा द्विपदां श्रेष्ठं द्रोणं मानयतो गुहं ।
 अश्वत्याम्बि कृपा तेषि कृपे चाचार्य्यगौरवान् । अत्यन्तापचितान् बभूवुस्मानयन् मातृषान्धवान् ।

कृतवर्माणामाद्य न नेत्यसि यमस्य । भ्रातरं मातुरासाद्य ब्रह्मं मद्रजनाधिपं ।
 यदि त्वमरविन्दाश्च दद्यावान्त्र जिघांससि । इमं पापमतिं सुद्रमत्यन्तं पाण्डवान् प्रति । ११८५
 कर्णमद्य नरश्रेष्ठ जन्माशु निश्चितैः शरैः । इतस्ते सुहृतं कर्म नात्र किञ्चन युञ्जते ।
 वयमप्यनुजानीमो नात्र दोषोऽस्ति कश्चन । दहने यत् सपुत्राया निशि मातुस्तवानघ ।
 द्यूतार्थं यच्च धुष्मासु प्रावर्त्तत सुयोधनः । तस्य सर्वस्य दुष्टात्मा कर्णो वै मूलमित्युत ।
 कर्णाद्धि मन्यते त्राणं नित्यमेव सुयोधनः । ततो मामपि संरञ्जे निघहीतुं प्रचक्रमे ।
 स्थिरा बुद्धिर्मेन्द्रस्य धार्तराष्ट्रस्य मानद । कर्णः पार्थाक्षणे सर्वान् विजेष्यति न संग्रयः । ११९०
 कर्णमाश्रित्य कैःनेय धार्तराष्ट्रेण वियहः । रोचितो भवता सार्द्धं जानताऽपि बलं तव ।
 कर्णोऽपि भाषते निःशमहं पार्थान् समागताम् । वासुदेवश्च दाशार्द्धं विजेष्यामि महारथं ।
 प्रोत्साहयन् दुरात्मानं धार्तराष्ट्रं सुदुर्मतिं । समितौ गर्जते कर्णस्तमद्य जहि भारत ।
 यच्च युष्मासु पापं वै धार्तराष्ट्रः प्रयुक्तवान् । तत्र सर्वत्र दुष्टात्मा कर्णः पापमतिर्मुखं ।
 यच्च तद्धारतराष्ट्रस्य क्रूरैः षड्विधैः शरैः । अपश्यं निहत वीरं सौभद्रमृषभेशणं । ११९५
 द्रेणद्रैः णिकृपान् वीरान् कर्षयन्तं नरर्षभान् । निर्भ्रनुयांस्य मातङ्गान् विरथांस्य महारथान् ।
 व्यन्नारोहांश्च तुरगान् पत्तान् व्यायुधजीविषः । कुर्ष्यन्तमृषभस्कन्धं कुरुवृष्णिद्यमस्करं ।
 विधमन्तमनीकानि व्यथयन्तं महारथान् । मनुष्यत्राजिमातङ्गान् प्राहिण्वन्तं यमवयं ।
 शरैः सौभद्रमायान्तं दहन्तमिव वाहिनीं । तस्ये दहति गात्राणि सखे सत्येन ते शपे ।
 यत्तत्रापि च दुष्टात्मा कर्णोऽभ्यद्रुह्यत प्रभो । अशक्रुवंश्चाभिमन्योः कर्णः स्यातुं रणेऽयतः । १२००
 सौभद्रशरनिर्भिक्षो निमग्नः शोणितोलितः । निःशसन् क्रोधसंदीप्तो विमुखः सायकाह्वितः ।
 अपमानश्चेत्साहो निराशश्चापि जीविते । तस्यै सुविह्वलः शंखी प्रहारजनितश्रमः ।
 अथ द्रेणस्य समेरं तत्कालमदृष्टं तदा । अत्वा कर्णो वचः क्रूरं ततश्चिच्छेद कार्मुकं ।
 ततश्चिच्छायाः तेन रणे पक्ष महारथाः । तस्यैव निहतिप्रज्ञाः प्राहनञ्करवृष्टिभिः ।
 तस्मिन् विनिहते वीरे सर्वेषां दुःखमाविशत् । प्राहमत् स तु दुष्टात्मा कर्णः स च सुयोधनः । १२०५
 यच्च कर्णोऽब्रवीत् कृष्णां सभायां परुषं वचः । प्रमुखे पाण्डवेयानां कुरूणाञ्च नृशंसवत् ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शास्यते नरकं गताः । पतिमन्यं पृथुश्रेणिं वृणोष्व मृदुभाषिणि ।
 एषा त्वं धृतराष्ट्रस्य दासीभूता निवेशने । प्रविशामलपञ्चासि न सन्ति पतयसव ।
 इत्युक्तवानधर्मज्ञस्तदा परमदुर्मतिः । पापः पापं वचः कर्णः शृण्वन्तसाव भारत ।
 अद्य पापस्य तडाक्यं सुवर्णविक्रताः शराः । श्रमयन्तु शिलाघोतास्त्वयाऽस्ता जीवितश्चिदः । १२१०
 यानि चान्यानि दुष्टात्मा पापानि कृतवांस्त्वयि । तान्यद्य जीवितञ्चास्य श्रमयन्तु शरास्तव ।
 गाण्डोवप्रहिताम् धोरानद्य गात्रैः स्पृशञ्करान् । कर्णः स्मरतु दुष्टात्मा वचनं द्रेणभीमवैः ।
 सुवर्णपुङ्गा नाराचाः शत्रुणा वैद्युतप्रभाः । त्वयाऽस्तास्तस्य वर्षाणि भित्त्वा पाश्वन्ति शोणितं ।

उयास्वहुजनिर्वाक्ता मर्षा भिन्ना महाशराः । अद्य कर्णं महावेगाः प्रेषयन्तु यमस्यं ।
 अद्य हाहाहता दीना विपन्नास्वप्करार्हिताः । प्रपतन्तं रथात् कर्णं परयन्तु वसुधाधिपाः । १०२५
 अद्य शोणितसंमग्नं शयानं पतितं भुवि । अपविह्वायुधं कर्णं दीनाः पश्यन्तु बान्धवाः ।
 हस्तिकरो महानस्य भस्त्रेणोत्थितस्त्वया । प्रकम्पमानः पततु भूमावाधिरथेर्ध्वजः ।
 त्वया शरशतैश्चिह्नं रथं हेमविभूषितं । हतयोद्धारमुत्सृज्य भीतः शल्यः पलायतां ।
 ततः सुयोधेना दृष्ट्वा हतमाधिरथं त्वया । निराशो जीविते त्वद्य राज्ये चैव भवत्वरिः ।
 एते द्रवन्ति पाञ्चाला बध्यमानाः क्षितेः शरैः । कर्णेन भरतश्रेष्ठ पाण्डवानुजिहोर्धवः । १०२६
 पाञ्चालान् द्रेपदेयांसु धृष्टद्युम्नश्छिन्नखण्डिनौ । धृष्टद्युम्नतनूजांसु शतानीकञ्च नाकुनिं ।
 नकुलं सहदेवञ्च दुर्भ्यसं जममेजयं । सुधर्म्याणं मात्यकिञ्च विद्धि कर्णवशङ्कताम् ।
 अभ्याहतानां कर्णेन पाञ्चालानामसौ रथे । श्रूयते निन्दो घोरस्वदन्धूनां परन्तप ।
 न त्वेव भीताः पाञ्चाला भीष्माश्रासन् पराङ्मुखाः । न हि मृत्युं महेष्वासा गणयन्ति महारणे ।
 य एकः पाण्डवीं भेगां शरैश्चैः समवेष्टयत् । तं समासाद्य पाञ्चाला भीष्माश्रासन् पराङ्मुखाः । १०२७
 तथा ज्वनन्समस्ताग्निं गुरुं सर्वधनुश्रतां । निर्दहन्तश्च समरे दुर्द्धर्षं द्रेणमोजसा ।
 ते नित्यमुदिता जेतुं मृधे श्चुमरिन्दम । न जात्वाधिरथेर्भीताः पाञ्चालाः स्युः पराङ्मुखाः ।
 तेषामःपततां शूरः पाञ्चालानां तरस्त्रिणां । आदत्तासून् शरैः कर्णः पतङ्गानामिवानलः ।
 तांस्तथाऽभिमुखान् वीरान् मित्रार्थं त्यक्तजीवितान् । कथं नयति राधेयः पाञ्चालान् शतशो रणे ।
 तद्भारत महेष्वासानगाधे मञ्जताऽश्रवे । कर्णाणवे श्रवो भूत्वा पाञ्चालांस्वातुमर्षमि । १०२८
 अस्त्रं हि रामात् कर्णेन भार्गवाद्दृषिसक्तमात् । यदुपात्तं महाधिरं तस्य रूपमुदीर्यते ।
 तापनं सर्वैभ्योनां घोररूपं सुदारुणं । समावृत्त्य महाभेगां ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ।
 एते चरन्ति संयामे कर्णश्चापच्युताः शराः । भ्रमराणामिव त्रातास्तापयन्ति स्म तावकांम् ।
 एते द्रवन्ति पाञ्चाला दिक्षु सर्वासु भारत । कर्णास्त्रं समरे प्राप्य दुर्निवार्यमनात्मभिः ।
 एष भीमो दृढक्रोधो हतः पार्थ समन्ततः । सञ्जयैर्याधयन् कर्णं पीडयते निशितैः शरैः । १०२९
 पाण्डवान् सञ्जयैश्चैव पाञ्चालांचैव भारत । हन्यादुपेक्षितः कर्णो रोगो देहमिवागतः ।
 नान्यं त्वत्ते हि पश्यामि योधं यौधिष्ठिरे बले । यः समासाद्य राधेयं स्वप्तिमानात्र जेदृशं ।
 तमद्य निशितैर्व्याणैर्बिम्बिनिहत्य नरर्षभ । यथाप्रतिष्ठां पार्थ त्वं कृत्वा कीर्त्तिमवाप्नुहि ।
 त्वं हि शक्रो रणे जेतुं सकर्षानपि कैारवान् । नान्यो युधि युधाश्रेष्ठ सत्यमेतद्गवीमि ते ।
 एतत् कृत्वा महत् कर्षं कृत्वा कर्षं महारथं । कृतास्त्रः सफलः पार्थ सुखी भव नरोत्तम । १०३०
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनोपदेशे त्रिसप्ततोऽध्यायः ॥ ७३ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ म केयवस्य वीभत्सुः श्रुत्वा भारत भाषितं । विशेषकः सम्पृहृष्टस्य क्षणेन समरघत ।
 ततो ज्यामिभन्मृज्यः शूद्र व्यसिपद्गाण्डिवं धनुः । दधे कर्णविनाशाय केशवश्चाभ्यभाषत ।

त्वया नायेन गोविन्द भुव एव जयो मम । प्रसन्नो यस्य मे ऽद्य त्वं लोके भूतभविष्यकृत ।
 त्वत्सहायो अहं कृष्ण चीलोकान् वै समागतान् । प्रापयेयं परं लोकं किमु कर्णं महाहवे ।
 पश्यामि द्रवतीं सेनां पाञ्चासानां जनार्दन । पश्यामि कर्णं समरे विचरन्ममभोतवत् । २०१५
 भार्गवास्त्रञ्च पश्यामि ज्वलन्तं कृष्ण सर्व्वत्रः । स्रष्टं कर्णेन वार्ष्णेय ब्रह्मणेव यथाऽग्निं ।
 अयं खलु म सङ्ग्रामो यत्र कर्णं मया हतं । कथयिष्यन्ति भूतानि यावद्भूमिर्धरिष्यति ।
 अथ कृष्ण विकर्णां मे कर्णं नेष्यन्ति मृत्यवे । गाण्डीवमुक्ताः क्षिप्तन्तो मम हस्तप्रचोदिताः ।
 अथ राजा धृतराष्ट्रः स्वां बुद्धिमवमंस्यते । दुर्योधनमराज्यार्हं यथा राज्येऽभ्यषिञ्चयत् ।
 अथ राज्यात् सुवाचैव श्रियो राजान्तथा पुरात् । पुत्रेभ्यश्च महाबाहो धृतराष्ट्रो विभोक्ष्यति । २०१६
 अथ दुर्योधनो राज्याप्स्वीविताश्च निराश्रकः । भविष्यति हते कर्णे कृष्ण सत्यं ब्रवीमि ते ।
 अथ दृष्ट्वा मया कर्णं शरैर्ब्रिश्मकलीकृतं । स्मरतां तवं वाक्यानि श्रमं प्रति जनेश्वरः ।
 अथासौ सौबलः कृष्ण स्लहान् जानातु वै श्वरान् । दुरोदरश्च गाण्डीवं मण्डलश्च रथं मम ।
 अथ कुन्तीसुतस्वाहं दृढं राशः प्रजागरं । व्यपनेष्यामि गोविन्द हत्वा कर्णं शितैः शरैः ।
 अथ कुन्तीसुतो राजा हते सूतसुते मया । सुप्रहृष्टमनाः प्रीतश्चिरं सुखमवाप्स्यति । २०१७
 अथ चाहमनाष्टयं केशवाप्रतिमं शरं । उत्सृज्यामीह यः कर्णं जीविताङ्गुश्रियिष्यति ।
 यस्य चैतद्गतं मद्यं बधे किल दुरात्मनः । पादौ न धावये तावद्यावद्भुन्या न फाल्गुनं ।
 मृषा हत्वा व्रतं तस्य पापस्य मधुसूदन । पातयिष्ये रथात् काथं शरैः सञ्जतपर्व्वभिः ।
 योऽसौ रणे नरं नान्यं पृथिव्यामनुमन्यते । तस्याद्य सूतपुत्रस्य भूमिः पास्यति शोणितं ।
 अपतिर्हामि कृष्णेति सूतपुत्रो यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रमते कर्णः स्नाद्यमानः स्वकान् गुणान् । २०१८
 अनृतं तत्करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः । आग्नीविषा इव क्रुद्धास्तस्य पास्यन्ति शोणितं ।
 मया हस्तवता मुक्ता नाराचा वैद्युतखिषः । गाण्डीवस्रष्टा दास्यन्ति कर्णस्य परमं गतिं ।
 अथ तस्म्यति राधेयः पाञ्चालीं यत्तदाऽब्रवीत् । सभामध्ये वचः क्रूरं कृतसयन् पाण्डवान् प्रति ।
 ये वै षण्डतिलास्तत्र भवितव्योऽद्य ते तिलाः । हते वैकर्षमे कर्णे सूतपुत्रे दुरात्मनि ।
 अहं वः पाण्डुपुत्रेभ्यस्तास्यामीति यदब्रवीत् । धृतराष्ट्रसुतान् कर्णः स्नाद्यमानो गुणान् । २०१९
 अनृतं तत् करिष्यन्ति मामका निशिताः शराः । हन्ताऽहं पाण्डवान् सर्व्वान् मपुत्रानिति योऽब्रवीत् ।
 तमद्य कर्णं हन्ताऽस्मि मिषतां सर्व्वधन्विनां । यस्य वीर्य्यं समाश्रित्य धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
 अवाभन्यत दर्शुर्द्विर्भित्यमस्मान् दुरात्मवान् । अथ कर्णे हते कृष्ण धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 विद्रवन्तु दिशो भीताः सिंहास्तः मृगा इव । अथ दुर्योधनो राजा आत्मानश्चानुश्रोचता ।
 हते कर्णे मया संख्ये मपुत्रे समुहज्जने । अथ कर्णं हतं दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः । २०२०
 जानातु मां रणे कृष्ण प्रबरं सर्व्वधन्विनां । मपुत्रपौत्रं सामात्यं सभृत्यश्च निराश्रयं ।
 अथ राज्ये करिष्यामि धृतराष्ट्रं जनेश्वरं । अथ कर्णस्य चक्राङ्गाः क्रव्यादाश्च पृथग्निधाः ।

शरैर्निहन्ति गात्राणि विचरिष्यन्ति केचन । अथ राधासुतस्याहं संपामे मधुसूदन ।
शिरश्चेत्स्यामि कर्णस्य मियतां सर्वधन्विनां । अथ तीक्ष्णैर्भिपाटैश्च क्षुरैश्च मधुसूदन ।

१०८५

रणे केत्स्यामि गात्राणि राधेयस्य दुरात्मनः । अथ राजा महत् कृच्छ्रं सन्त्यक्ष्यति युधिष्ठिरः ।
सन्तापं मानसं वीरस्त्रिसंभृतमात्मनः । अथ केचन राधेयमहं हत्वा सवान्धवं ।
मन्दयिष्यामि राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । अथाहममगान् कृष्ण कर्णस्य कृपणान् युधि ।

हन्ता ज्वलनसङ्काशैः शरैः सर्पविषोपमैः । अथाहं हेमविकचैर्गाढैर्दुपचैरजिह्वगैः ।
संस्तरिष्यामि गोविन्द वसुधां वसुधाधिपैः । अथाभिमन्योः शत्रुणां सर्वेषां मधुसूदन ।
प्रमथिष्यामि गात्राणि शिरांसि च शितैः शरैः । अथ निर्धात्तैर्राज्ञाञ्च भ्रात्रे दास्यामि मेदिनीं ।

१०८६

निरर्जुनां वा पृथिवीं केचनानुचरिष्यथि । अथाहमनृणः कृष्ण भविष्यामि धनुर्धतां ।
कोपस्य च कुरुणाञ्च शराणां गाण्डिवस्य च । अथ दुःक्षमहं मोक्ष्ये चयोदस्यसमार्जितं ।
हत्वा कर्णं रणे कृष्ण सन्तरं मंघवानिव । अथ कर्णे हते युद्धे सोमकानां महारथाः ।
कृतं कार्यञ्च मन्यन्तां मित्रकार्येषुवो युधि । मम चैव कथं प्रीतिः प्रेमेयस्याद्य माधव ।
भविष्यति हते कर्णे मयि चापि जयाधिके । अहं हत्वा रणे कर्णं पुत्रञ्चास्य महारथं ।

१०८७

प्रीतिं दास्यामि भीमस्य यमयोः सात्वकस्य च । धृष्टद्युम्नश्चिखण्डिभ्यां पाञ्चालानाञ्च माधव ।
अथानृष्यं गमिष्यामि हत्वा कर्णं महाहवे । अथ पश्यन्तु संपामे धनञ्जयममवर्षणं ।
युध्यन्तं कैारवान् सन्ध्ये पातयन्तञ्च सूतजं । भवत्सकशि वक्ष्ये च पुनरेवात्ममंसावं ।

धनुर्वेदे मत्समो नास्ति लोके पराक्रमे वा मम कोऽस्ति तुल्यः । को वाऽप्यन्यो मत्समोऽस्ति समावांसाया क्रोधे सदृशोऽन्यो न मेऽस्ति ।

अहं धनुष्मामसुरान् सुरांश्च सर्वाणि भूतानि च सङ्गतानि । स्वबाहुवीर्याङ्गमये पराभवं मत्पौरुषं विद्धि परं परेभ्यः । १०९०
शराशिवा गाण्डिवेनाहमेकः सर्वाम्बुकुम्भाङ्किकांश्चाभिहत्य । हिमात्यये कश्चनोयथाऽग्निस्तथा दहेयं सगणान् प्रसङ्ग ।
पाणौ पृथक्का लिखिता ममैते धनुश्च दिव्यं विततं सवाणं । पादौ च मे मरथौ सध्वजौ च न मादृशं युद्धगतं जयन्ति ।
इत्येवमुक्त्वाऽर्जुन एकवीरः क्षिप्रं रिपुञ्चः क्षतजोपमाशः । भीमं मुमुक्षुः समरे प्रयातः कर्णस्य कायाञ्च शिरो जिहोषुः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि अर्जुनसंवासायां चतुःसप्ततोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ समागमे पाण्डवसङ्घयानां महाभये मामकानामगाधि । धनञ्जये तात रणाय याते कर्णेन तद्युद्धं
मतोऽच कीदृक् ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ तेषामनीकानि वृहद्भुजानि रणे समुद्भूतानि समागतानि । गर्जन्ति भेरीनिगदोन्मुखाणि नैर्दर्यथा
मेघगणाक्षपान्ते ।

१०९५

महागजाभ्राकुलमस्ततोयं वादिचनेमीतलप्रव्ववच । हिरण्यचिन्नायुधविद्युतश्च शरामिनाराचमहास्तधारं ।
तद्भीमेवंगं रथिरोघवाहि खड्गाकुलं क्षत्रियजीवघाति । अनात्तवं क्रूरमनिष्टवधं बभूव तत् संहरणं प्रजानां ।
एकं रथं सन्निवार्य मृत्युं नयन्त्यनेके च रथाः समेताः । एकस्तथैकं रथिनं रथाप्यंसाया रथस्यापि रथाननेकान् ।

रथं मसूतं सहयस्य कश्चित्कश्चिद्गृही मृत्युवशं निनाय । निनाय चाप्येकगजेन कश्चिद्रथान् बह्वमृत्युवशं तथाऽप्यान् ।
रथान् मसूतान् सहयान् गजांस्य सर्वाभरोमृत्युवशं शरैर्धैः । निन्ये हयांस्यैव तथा मसादीन् पदानिषडांस्य तथैव
पार्थः ।

कृपः शिखण्डी च रणे समेतौ दुर्योधनं सात्यकिरध्वगच्छत् । श्रुतश्रवा द्रेणपुत्रेण सार्द्धं युधामन्युश्चित्रसेनेन सार्द्धं ।
कर्णस्य पुत्रन्तु रथी सुपेणं ममागतं सृञ्जयस्योत्तमैजाः । गन्धारराजं सहदेवः कुधापौ महर्षभं सिंह इवाभ्यधावत् ।

श्रतानीको नांकुलिः कर्णपुत्रं युयुधानो वृषमेनं शरैर्धैः । समार्ययत् कर्णपुत्रस्य शूरः पाञ्चालेयं शरवैरनेवैः ।
रथर्षभः क्षतवर्माणमाश्च आद्रीपुत्रो नकुलश्चित्रयोधी । पाञ्चालानामधिपो याज्ञमेनिः भेनापतिः कर्णमाश्चत्सुधैन्यं ।

दुःशामेनो भारत भारतीव संशप्तकानां पृतना समृद्धा । भीमं रणे शस्त्रभृतां बरिष्ठं समासदङ्गारत भीमवेगं । १८१
कर्णात्मजं तत्र जघान वीरस्तथा च्छिन्नस्योत्तमैजाः प्रसङ्ग । तस्योत्तमाङ्गं निपपात भूमौ निनादयन् गां निनदेन खड्ग ।
सुपेणशीर्षं पतितं पृथिव्यां विलोक्य कर्णोऽप्य तदार्षरूपः । क्रीधाङ्गयांसस्य रथं ध्वजस्य वापैः सुधारैर्निशितरक्तमत ।
स त्वरुमैजा निशितैः पृषत्कैर्विव्याध खड्गेन च भास्वरेण । पार्श्विग्रहांस्यैव कृपस्य हत्वा शिखण्डिवाहं स ततोऽध्यरोहत् ।
कृपन्तु दृष्ट्वा विरथं रथस्यो नैःश्चरैस्ताडयितुं शिखण्डी । तद्रैणिरावार्थं रथं कृपस्य समुक्कष्टे पङ्कगतं यथा गां ।
हिरण्यवर्मा निशितैः पृषत्कैस्तवात्मजानामनिलात्मजो वै । अपातयत् सैन्यमतीव भीमः काले शूचौ मध्यगतो यथाऽकः । १८२

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलपुङ्गे पञ्चमप्रतोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ अथ विदानीं तुमुले विमर्दे दिषद्भिरेको बज्रभिः समावृतः । महारणे सारथिमित्युवाच भीमस्य
मां वाह्य धार्तराष्ट्रीं ।

त्वं मारथे याहि जवेन वाहैर्नयाम्येतान् धार्तराष्ट्रान् यमाय । सञ्चोदितो भीमसेनेन चैव स मारथिः पुत्रबलं
त्वदीयं ।

प्रायात्ततः सत्वरमुपवेगो यतो भीमस्तद्वलं गन्तुमै श्चत् । ततोऽपरे नागरचापपत्तिभिः प्रत्युद्ययुसं कुरवः समन्तान् ।
भीमस्य वाहाग्रमुदारवेगं समन्ततो वाणगणैर्निर्जङ्गुः । ततः शरानापततो महात्मा चि श्चद वीणस्तपनीयमुख्यैः ।
ते वै निपेतुस्तपनीयपुङ्गा द्विधा त्रिधा भीमशरैर्निहन्ताः । ततो राजस्रागरथाश्चदूनां भीमाहतानां बरराजमध्ये । १८३
धोरो निनादः प्रबभौ नरेन्द्र वज्राहतानामिव पर्वतानां । ते बध्यमानाश्च नरेन्द्रमुख्या निर्भिद्यन्तो भीमन्नरप्रवेगैः ।
भीमं समन्तात् समरेऽभ्यरोहनं वृंशं शकुन्ता इव पुष्यहेतोः । ततोऽभियाने तव सैन्ये स भीमः प्रादुशक्रे वेगममन्तवेगः ।
यथाऽन्नकाले क्षययन् दिग्धजभूतान्तकत् काल इवात्तदण्डः । तस्यातिवेगस्य रणेऽतिवेगं नाशक्रुवन् धारयितुं त्वदीयाः ।
व्यासाननस्थापततो यथैव कालस्य काले हरतः प्रजा वै । ततो बलं भारत भारतानां प्रदद्यामानं समरे महात्मा ।
भोतं दिशोऽकीर्त्थित भीमनुशं महानिलेनाभ्रगणा यथैव । ततो धीमान् सारथिमन्नवीहलोस भीमसेनः पुनरेव हृष्टः । १८४
सूताभिजानोहि स्वकान् परान् वा रथान् ध्वजोऽप्यपततः समेतान् । युध्यन् ह्यहं नाभिजानामि किञ्चिन्ना सैन्यं स्वच्छा
दयिष्ये पृषत्कैः ।

अरीन् विशोकाभिनिरीक्ष्य सर्वतो रथो ध्वजायाणि धुनोति मे श्चभं । राजातुरो नागमद्यत् किरीटी बह्वनि दुःखान्य
भियतोऽस्मि सूत ।

एतदुःखं सारथे धर्म्मराजो यन्मां हित्वा घातवान् शत्रुमध्ये । नैनं जीवन्नाद्य जानाम्यजीवन् बीभत्सु वा तन्ममा
घातिदुःखं ।

सोऽहं दिवसेन्यमुदयकन्धं विनाशयिष्ये परमप्रतीतः । एतन्निहत्याजिमधे समेतं प्रीतो भविष्यामि सह त्वयाऽद्य ।
सर्व्वास्तूष्णान् सायकानामवेक्ष्य किं शिष्टं स्यात् सायकानां रथे मे । का वा जातिः किं प्रमाणञ्च तेषां ज्ञात्वा व्यक्तं तत्समाच
क्ष्य स्रत । १८२५

॥ विशेष उवाच ॥ यन्मार्गणानामयुतानि वीर जुरास भस्मास्य तथायुताख्याः । नाराचानां द्वे सहस्रे च वीर त्रीण्येव च
प्रदराणां स्र पार्थ ।

अस्त्रायुधं ऋष्यवेद्यावशिष्टं न यद्वेष्टकंटे षड्वीथं । एतद्विद्वन् मुञ्च महस्त्रोऽपि गदाऽमिवाङ्गद्विणञ्च तेऽस्ति ।
प्रासास्य मुद्गराः शक्तयस्तोमरास्य मा भैषीस्त्वं मन्त्रयादायुधानां ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ स्रताथैनं पश्य भीमप्रयुक्तैः संभिन्दद्भिः पार्थिवानां सुवेगैः । ह्यञ्जं वाणैराहं च घोररूपं मष्टादित्यं
मृत्युसोकैर्न तुल्य ।

अथैतद्वै विदितं पार्थिवानां भविष्यति ह्याकुमारश्च स्रत । निमग्नो वा समरे भीमसेन एकः कुरुन् वा समरे व्यजेवीत् । १८५०
सर्व्वे संख्ये कुरवो निष्यतन्तु मां वा लोकाः कीर्त्तयन्वाकुमारं । सर्व्वामेकस्तानहं पातयिष्ये ते वा सर्व्वे भीमसेनं तुदन्तु ।
आशास्तारः कर्म्म चायुक्तमं ये तन्ने देवाः केवलं साधयन्तु । आयात्विहाद्यार्भुनः शत्रुघातो शक्रसूर्णो यज्ञ इवापहृतः ।
इच्छस्येतां भारतीं दीर्य्यमाणामेते कस्माद्विद्रवन्ते नरेन्द्राः । व्यक्तं धीमान् मथसाची नराय्यः सैन्यं ह्येतच्छादयत्याशु वाणैः ।
पश्य ध्वजांस्य द्रवन्तो विशेष नागान् हयान् पत्तिसंधांस्य संख्ये । रथान् विकीर्णान् शरशक्तिताडितान् पश्यस्त्रैतान् रथिन
सैव स्रत ।

आपूर्य्यते कौरवो चाप्यभीक्ष्णं मेमा ह्यभौ सुभृशं हन्यमाना । धनञ्जयस्यान्नितुल्यवेगैर्गस्ता शरैः काञ्चनवर्हिजाम्बैः । १८५५
एते द्रवन्ति स्र रथाग्नागाः पदानिसंधानतिमर्द्दयन्तः । संमुञ्चमानाः कौरवाः सर्व्वे एव द्रवन्ति नागा इव दाहभीताः ।
हाहाकृतासैव रणे विशेष मुञ्चन्ति नादान् विपुलान् गजेन्द्राः ।

॥ विशेष उवाच ॥ किं भीम नैनं त्वमिहाश्टपेऽपि विस्फारितं गाण्डिवस्थातिघोरं । क्रुद्धेन फार्येण विह्वल्यतेऽद्य कश्चिन्नेभौ
तव कर्णे विनष्टौ ।

सर्व्वे कामाः पाण्डव ते समृद्धाः कपिर्द्धमौ दृश्यते हस्तिमैत्र्ये । नीलाहनाद्विद्युत्तमुच्चरन्तीं तथा पश्य त्रिस्फुरन्तीं धनुर्द्ध्या ।
कपिर्द्धमौ वीर्य्यते सर्व्वतो वैश्वजायमारुह्य धनञ्जयस्य । त्रिवासयन् दिवसंधानं विमर्द्दे विभेस्यन्नादात्मनैवाभिवीक्ष्य । १८६०
विभ्राजते चातिमात्रं किरीटं विचित्रमेतच्च धनञ्जयस्य । दिवाकराभो मणिरैव दिव्यो विभ्राजते चैव किरीटमस्य ।
पार्थ भीमं पाण्डुराभ्रप्रकाशं पश्यस्व शङ्खं देवदत्तं सुघोषं । अभीषुङ्गस्य जनाईनस्य विगाहमानस्य चमूं परेषां ।
रविप्रभं वज्रनाभङ्गुरान्तं पार्थ स्थितं पश्य जनाईनस्य । शक्रं यशोवर्द्धुनं केशवस्य मदाऽर्चितं यदुभिः पश्य वीर ।
महादिपानां मरुत्तद्रुमोपमाः करा निहन्ताः प्रपतन्त्यमी जुरैः । किरीटिना तेन पुनः ममादिनः शरैर्निहन्ताः कुम्भिशैरिवा
द्रयः ।

तथैव हाण्यस्य च पाञ्चजन्यं महार्द्धमेतद्द्विजराजवर्णं । कौन्तेय पश्योरमि कौस्तुभश्च जाञ्चन्यमानं विजयां स्रजस्र । १८६५

ध्रुवं रथाग्रः समुपैति पार्थो विद्रावयन् सैन्यमिदं परेषां । जिताभ्रवर्णैरसितप्रयुक्तैर्हैर्धर्मादैरथिनाम्बरिष्ठः ।
रथान् हयान् पत्तिगणांश्च मायकैर्बिदारितान् पश्य पतन्ममी यथा । तवानुजेनामरराजतेजसा महावनामीव सुपर्णवायुना ।
चतुःशतान् पश्य रथानिमान् हतान् सवाजिस्तान् समरे किरीटिना । महेषुभिः सप्तशतानि दन्तिनां पदातिषादींश्च रथा
नमेकशः ।

अयं समभ्येति तवान्जिकं बली निघ्नन् कुर्वन्स्त्रिंश इव घोऽर्जुनः । समृद्धकामोऽपि हतास्तावाहिता बलं तवायुश्च निराय व
र्द्धतां ।

॥ भीमसेन उवाच ॥ ददानि ते यामवरांश्चतुर्दश प्रियाख्यानि मारुथे सुप्रसन्नः । दासीशतञ्चापि रथांश्च विंशतिं यदर्जुनं वेद
यसे विशोक ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि भीमसेनविशोकसंवादे षट्सप्ततोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ श्रुत्वा तु रथनिर्घोषं सिंहनादञ्च संयुगे । अर्जुनः प्राह गोविन्दं ग्रीधं नोदय वाजिनः ।

अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा गोविन्दोऽर्जुनमब्रवीत् । एष गच्छामि मुक्तिं यत्र भीमा व्यवस्थितः ।

तं यान्तमश्रैर्हिमशङ्खवर्णैः सुवर्णमुक्तामणिजालनद्धैः । जन्मं जिघांसुं प्रगृहीतवञ्चं जयाय देवेभ्यर्मिवोद्यमन्थुं ।

रथाश्चमातङ्गपदातिमंघा त्राणस्वमेर्नेमिखुरस्वनैश्च । मन्नादयन्तो वसुधां दिशश्च क्रुद्धा नृसिंहा जयमभ्युदीयुः ।

तेषाञ्च पार्थस्य समागमोऽभूत् देहासुपापचपणं सुयुद्धं । चैलोक्यहेतोरमरुथैर्यासीद्देवस्य विष्णोर्ऋयतां वरस्य ।

तैरस्तमुच्चावचमायुधन्तमेकः प्रचिच्छेद किरीटमाली । सुरार्द्धचन्द्रैर्मिश्रितैश्च भस्त्रैः शिरांसि तेषां बद्धा च बाह्वन् ।

कृत्राणि वाल्मव्यजनानि केतूनश्याम् रथान् पत्तिगणान् द्विपांश्च । ते पेतुर्ऋषीं बद्ध्वा विरूपा वातप्रणुञ्जानि यथा वनानि ।

सुवर्णजास्तावतता महागजाः सवैजयन्ती ध्वजयोधकल्पिताः । सुवर्णपुङ्खैरिपुभिः समाचितासकाशिरैः प्रज्वलिता यथाऽचलाः ।

त्रिदार्थं नागाश्रग्यान्धनञ्जयः शरोक्तमैर्त्वाभववज्रमन्त्रिभैः । द्रुतं ययौ कर्णजिघांसया तथा यथा मरुत्वान् बलभेदने
पुरा ।

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तव सैन्यमरिन्दमः । प्रविवेश महाबाहूर्धर्षकरः मागरं यथा ।

तं दृष्ट्वास्तवक्रा राजन्यथपत्तिममन्विताः । गजान्मसादिवज्रलाः पाण्डवं समुपाद्रवन् ।

तेषांमापततां पार्थमारायः समहानभूत् । मागरस्यैव क्षुब्धस्य यथा स्यात् खलिलम्बनः ।

ते तु तं पुरुषव्याघ्रं व्याघ्रा इव महारथाः । अभ्यद्रवन्त संयामे त्यक्त्वा प्राणहृतं भयं ।

तषामापततां तत्र श्रवर्षाणि मुञ्चतां । अर्जुना व्यधमत् सैन्यं महावातो घनानिवं ।

तेऽजुन सेहिता भूत्वा रथवृंशैः प्रहारिणः । अभियाय महेश्वामा विव्यधुर्निश्रितैः शरैः ।

ततोऽर्जुनः सहस्राणि रथवारणवाजिनां । प्रेषयामास विंशतिर्यमस्य सदमं प्रति ।

ते बध्यमानाः समरे पार्थधापच्युतैः शरैः । तत्र तत्र स्म लोयन्ते भये जाते महारथाः ।

तेषाञ्चतुःशतान् वीरान् यतमानान्प्रहारयान् । अर्जुनो निश्रितैर्ब्यापैरनयद्यममादमं ।

ते बध्यमानाः समरे नानालिङ्गैः श्रितैः शरैः । अर्जुनं समभित्यज्य दद्रुवुर्बै दिशो दध्र ।

तेषां ब्रह्मा म दानामीदृशतां वाहिनीमुखे । महौषस्यैव जलधेर्गिरिमासाद्य दीर्यतः ।

तान्नु सेनां भृशं विद्धा द्वावथिलाऽर्जुनः शरैः । प्रायादभिमुखः पार्थः सूतानीकं हि मारिष ।
 तस्य शब्दो महानासीत् परानभिमुखस्य वै । गरुडस्यैव पततः पन्नगार्थं यथा पुरा ।
 तान्नु शब्दमभिस्रुत्य भीमसेना महाबलः । बभूव परमप्रीतः पार्थदर्शनलालसः ।
 श्रुत्वैव पार्थमायाक्तं भीमसेनः प्रतापवान् । त्यक्त्वा प्राणान्महाराज सेनां तत्र ममर्ह ह ।
 स वायुवीर्यप्रतिभो वायुवेगसमेो जवे । वायुवद्वाचरङ्गीमो वायुपुत्रः प्रतापवान् । १८८५
 तेनार्थमाणा राजेन्द्र सेना तव विशास्यते । व्यभ्रश्यत महाराज भिक्षा नौरिव सागरे ।
 तान्नु सेनां तदा भोमो दर्शयन् पाणिलाघवं । शरैरवचकर्त्तैर्यैः प्रेषयिष्यन् यमलथं ।
 तत्र भारत भीमस्य बलं दृष्ट्वाऽतिमानुषं । व्यभ्रमन्त रणे योधाः कालस्यैव युगलये ।
 तथाऽर्हितान् भीमबलान् भीमसेनेन भारत । दृष्ट्वा दुर्योधनो राजा इदं वचनमब्रवीत् ।
 सैनिकांश्च महेश्वामान् योधांश्च भरतवर्षभ । समादिशद्भद्रणे सर्वान् हत भीममिति स्म ह । १८८०
 तस्मिन् हते हतं मन्ये पाण्डुसैन्यमशेषतः । प्रतिगृह्य च तामाज्ञां तव पुत्रस्य पार्थिवाः ।
 भीमं प्रच्छादयामासुः शरैर्वैः समन्ततः । गजाश्च बज्रला राजन् नराश्च जयगृह्णिनः ।
 रथे स्थिताश्च राजेन्द्र परिवभ्रुवृकोदरं । स तैः परितृतः प्रहूरैः प्रहूरो राजन् समन्ततः ।
 प्रुप्रुभे भरतश्रेष्ठो नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः । परिवेधी यथा सोमः परिपूर्णा विराजते ।
 स रराज तथा संख्ये दर्शनीयो नरोत्तमः । निर्विघ्नो महाराज यथा हि विजयस्तथा । १८८४
 तस्य ते पार्थिवाः सर्वे शरवृष्टिं समासृजन् । क्रोधरक्तेक्षणाः प्रहूरा इन्नुकामा वृकोदरं ।
 तां विदार्थ्य महासेनां शरैः सन्नतपर्वभिः । निश्चकाम रणाङ्गीमो मत्स्यो जालादिवाम्भ्रमि ।
 हत्वा दशसहस्राणि गजानामनिवर्त्तिनां । नृणां शतसहस्रे द्वे द्वे शते दैव भारत ।
 पञ्च चाश्वसहस्राणि रथानां शतमेव च । हत्वा प्रास्यन्दयत् भीमो नदीं शोणितवाहिनीं ।
 शोणितोदां रथावर्त्तौ हस्तिग्राहसमाकुलां । नरमीनाश्चनक्रान्तां केशशैवालशादलां । १८८०
 सञ्चिन्नभुजनागेन्द्रा बज्ररत्नापहारिणीं । उरुयाहां मञ्जपङ्का श्रीर्षोपलसमावृतां ।
 धनुःकाशां शरावापां गदापरिषकेतनां । हंसच्छत्रध्वजोपेतामुष्णीषवरफेनिनां ।
 हारपद्माकराक्षैव भूमिरेणूर्ध्वमालिनीं । आर्य्यवृत्तवतां संख्ये सुतरां भीरुदुस्तरां ।
 योधाघ्राहवतीं संख्ये वृहन्तीं पितृसादमं । क्षणेन पुरुषव्याघ्रः प्रावर्त्तयत निम्नगां ।
 यथा वैतरणीमुयां दुस्तरामकृतात्मभिः । तथा दुस्तरणीं घोरं भीरूणां भयवर्द्धिनीं । १८८५
 यतो यतः पाण्डुवैद्यः प्रविष्टो रथसप्तमः । ततस्ततोऽघातयत योधाञ्जितमहस्रजः ।
 एवं दृष्ट्वा कृतं कर्म भीमसेनेन संयुगे । दुर्योधनो महाराज शकुनिं वाक्यमब्रवीत् ।
 जय मातुल सङ्ग्रामे भीमसेनं महाबलं । अस्मिन् जिते जितं मन्ये पाण्डुवैद्यं महाबलं ।
 ततः प्रायान्महाराज भौबलेयः प्रतापवान् । रणाय महते युक्तो भ्रातृभिः परिवारितः ।
 स समासाद्य सङ्ग्रामे भीमं भीमपराक्रमं । वारयामास तं बीरो वेल्लेव मकरालयं । १८९०

संन्यवर्षत तं भीमो वार्थमाणः शितैः शरैः । शकुनिस्तस्य राजेन्द्र वामपार्श्वे स्तनान्तरे ।
 प्रेषयामास नाराचान् रक्तापुङ्गवम् शिलाशितान् । वर्षं भित्त्वा तु ते घोराः पाण्डवस्य महात्मनः ।
 न्यमञ्जन् महाराज कङ्कवर्धिणवाससः । सोऽतिविद्धो रणे भीमः शरं रक्ताविभूषितं ।
 प्रेषयामास स रथा सौबलं प्रति भारत । तमायान्तं शरं घोरं शकुनिः शत्रुतापनः ।
 चिच्छेद सप्तधा राजन् कृतहृत्सो महाबलः । तस्मिन्निपतिते भूमौ भीमः क्रुद्धो विशाम्यते । १८९९
 धनुश्चिच्छेद भस्त्रेण सौबलस्य हसन्निव । तदपास्य धनुश्चिच्छेदं सौबलेयः प्रतापवान् ।
 अन्यदादाय वेगेन धनुर्भस्त्रांश्च षोडश । तैस्तस्य तु महाराज भस्त्रैः सन्नतपर्वभिः ।
 द्वाभ्यां स मारयिं द्वाच्छेदनीमं सप्तभिरेव च । ध्वजमेकेन चिच्छेद द्वाभ्यां कृत्रं विशाम्यते ।
 चतुर्भिश्चतुरीं वाहान् विव्याध सुबलात्मजः । ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ।
 शक्तिं चिलेप समरे रक्तादण्डामयस्त्रयीं । सा भीमभुजनिर्मुक्ता नागजिह्वेव चञ्चला । १९००
 निपपात रणे तूष्णीं सौबलस्य महात्मनः । ततस्तामिव संगृह्य शक्तिं कनकभूषणां ।
 भीमसेनाय चिलेप क्रुद्धरूपो विशाम्यते । सा निर्भिद्य भुजे सव्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
 निपपात तदा भूमौ यथा विद्युन्नभस्युता । अयोत्क्रुष्टं महाराज धार्तराष्ट्रैः समन्ततः ।
 न तु तं ममृधे भीमः मिहनादं तरस्विनां । अन्यदृष्ट्य धनुः सव्यं चरमाणो महाबलः ।
 मुहूर्त्नादिव राजेन्द्र च्छादयामास सायकैः । सौबलस्य बलं संख्ये त्यक्त्वात्मानं महाबलः । १९०५
 तस्याश्वांश्चतुरे हत्वा सूतश्चैव विशाम्यते । ध्वजश्चिच्छेद भस्त्रेण त्वरमाणः पराक्रमी ।
 हतान्धं रथमुत्सृज्य त्वरमाणो नरोत्तमः । तस्यै विस्फारयंश्चापं क्रोधरक्तैरुणः श्वमन् ।
 शरैश्च बभ्रुधा राजन् भीममार्च्छत्समन्ततः । प्रतिहत्य तु वेगेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
 धनुश्चिच्छेद संक्रुद्धो विव्याध च शितैः शरैः । सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुकर्षणः ।
 निपपात तदा भूमौ किञ्चित्प्राणो नराधिप । ततस्तं विह्वलं ज्ञात्वा पुत्रसव्यं विशाम्यते । १९१०
 अपोवाहः पथेन जा भीमसेनस्य पश्यतः । रथस्थे तु नरव्याघ्रे धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः ।
 प्रदुद्रुवुर्दिशो भीता भीमाञ्जानि महाभये । सौबले निर्वृतिं राजन् भीमसेनेन धन्विना ।
 भयेन महताविष्टः पुत्रो दुर्योधनसव्य । अपायान्जवभैरभ्यैः सापेक्षो मातुलं प्रति ।
 पराङ्मुखस्तु राजानं दृष्ट्वा मैत्र्यानि भारत । विप्रजग्मुः समुत्सृज्य द्वैरथानि समन्ततः ।
 तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सव्यान् धार्तराष्ट्रान् पराङ्मुखान् । जवेनाभ्यापतद्भीमः किरन् शरशतान् बभ्रुम् । १९१५
 ते बभ्रुमाना भीमेन धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखाः । कर्णमासाद्य समरे स्थिता राजन् समन्ततः ।
 स हि तेषां महावीर्यो द्वीपोऽभूत् सुमहाबलः । भिन्ननौका यथा राजन् दीपमसाद्य निर्दृताः ।
 भवन्ति पुरुषव्याघ्र नाविकाः कालपर्यथे । तथा कर्णं समासाद्य तावकाः पुरुषर्षभ ।
 समाश्रुत्वाः स्थिता राजन् सम्प्रदृष्टाः परस्परं । समाजग्मुस्त्र युद्धाय मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि सौबलेयपराजये सप्तसप्ततोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ ततो भग्नेषु सैन्येषु भीमसेनेन संयुगे । दुर्व्याधनोऽब्रवीत् किञ्चु सौबलो वाऽपि सञ्जय । १२५०
कर्णे वा जयतां श्रेष्ठो योधा वा मामका युधि । हृपो वा हतवर्षा च त्रैणिर्दुःशासनोऽपि वा ।
अत्यहुतमहं मन्ये पाण्डवेयस्य विक्रमं । यदेकः समरे सर्वान् योधयामास मामकान् ।
यथाप्रतिश्वं योधानां राधेयः हतवानपि । कुरूणामथ सर्वेषां कर्णः शत्रुनिस्तृदनः ।
शर्मं वर्षं प्रतिष्ठा च जीविताशा च सञ्जय । तत् प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा कौन्तेयेनामितौजसा ।
राधेयो वाऽप्याधिरथिः कर्णः किमकरोद्युधि । पुत्रा वा मम दुर्द्धा राजानो वा महारथाः । १२५१
॥ सञ्जय उवाच ॥ अपराह्णे महाराज सूतपुत्रः प्रतापवान् । जघान सोमकान् सर्वान् भीमसेनस्य पश्यतः ।
भीमोऽप्यतिबलं सैन्यं धार्तराज्ञे व्यपोचयत । अथ कर्णेऽब्रवीच्छब्धं पाञ्चालान् प्रापयस्व मां ।
द्राव्यमाणं बलं दृष्ट्वा भीमसेनेन धीमता । यन्तारमब्रवीत् कर्णः पाञ्चालानेव मां वह ।
मद्राजसूतः शल्यः श्वेतानश्वान्महाजवान् । प्राहिणोर्षेदिपाञ्चालान् कारुषांश्च महाबलः ।
प्रविश्य च महत्सैन्यं शल्यः परंबलार्हणः । न्ययच्छत्रुरगान् हृष्टो यत्र यत्रैः शूद्रदृशणीः । १२५२
तं रथं मेघमङ्गाभं वैद्यान्नपरिवारणं । संदृश्य पाण्डुपाञ्चालास्त्रस्ता ह्यामन् विश्रान्यते ।
ततो रथस्य निन्दः प्रादुरासीन्महारणे । पर्जन्यममनिर्घोषः पर्वतस्येव दीर्यतः ।
ततः शरशतैस्तीक्ष्णैराकर्णैर्कर्णनिःसृतैः । जघान पाण्डुवबलं शतशोऽप्य सहस्रशः ।
तन्तथा समरे कर्म कर्वाणमपराजितं । परिवभ्रुर्षहेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
तं शिखण्डी च भीमस्य धृष्टद्युम्नस्य पार्धतः । नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च सात्यकिः । १२५३
परिवभ्रुर्जिघांसन्तो राधेयं शरवृष्टिभिः । सात्यकिस्तु तदा कर्णं विंशत्या निशितैः शरैः ।
अताडयद्रणे शूरो जत्रुदेशे नरोत्तमः । शिखण्डी पञ्चविंशत्या धृष्टद्युम्नस्य मत्तभिः ।
द्रौपदेयश्चतुःषष्ट्या सहदेवस्य सप्तभिः । नकुलस्य शतेनाजौ कर्णं विव्याध सायकैः ।
भीमसेनस्तु राधेयं नवत्या नतपर्वणां । विव्याध समरे क्रुद्धो जत्रुदेशे महाबलः ।
अथ प्रहस्त्याधिरथिर्थाशिपुर्द्वनुरुत्तमं । मुमोच निशितान् वाणान् पीडयन् सुमहाबलः । १२५४
तान् प्रत्यविध्यद्रधेयः पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः । सात्यकेस्तु धनुश्छिन्ना ध्वजस्य भरतर्षभ ।
तन्तथा नवभिर्व्याणैराजघान सगान्तरे । भीमसेनं ततः क्रुद्धो विव्याध चिंशता शरैः ।
सहदेवस्य भङ्गेन ध्वजस्यैः सारथिश्च त्रिभिर्व्याणैराजघान परन्तपः ।
विरथान्द्रौपदेयांश्चकार भरतर्षभ । अत्रोनिर्भेषमात्रेण तदहुतमिवाभवत् ।
विमुखीकृत्य तान् सर्वान् शरैः सन्नतपर्वभिः । पाञ्चालानहन् शूरांसेदीनाश्च महारथान् । १२५५
ते बध्यमानाः समरे चेदिमत्या विश्रान्यते । कर्णमेकमभिद्रुत्या शरैः सौः समार्पयन् ।
तान् जघान शितैर्वाणैः सूतपुत्रो महारथः । एतदत्यहुतं कर्म दृष्टवानस्मि भारत ।
यदेकः समरे शूराण् सूतपुत्रः प्रतापवान् । यतमानान् परं शक्त्या योधयानांश्च धन्विनः ।
पाण्डुवेयान्महाराज शरैर्व्यारितवाच्ये । तत्र भारत कर्णस्य लाघवेन महात्मनः ।

तुष्टुर्वैवताः सर्वाः भिक्षासु सह चारणैः । अपूजयन्महेष्वासा धार्तराज्ञा नरोत्तमं । १८०
 कर्णं रथवरश्रेष्ठं श्रेष्ठं सर्वधनुश्रतां । ततः कर्णो महाराज ददाह रिपुवाहिनीं ।
 कर्णमिद्वेया यथावक्त्रिर्निदाधे ज्वलिता महान् । ते बध्यमानाः कर्णेन पाण्डवेयास्तनस्ततः ।
 प्राद्रवन्त रणे भीताः कर्णं दृष्ट्वा महारथं । तत्राक्रन्दो महानासीत् पाञ्चालानां महारणे ।
 बध्यतां मायकैस्त्रीक्ष्णैः कर्णचापवरच्युतैः । तेन शब्देन वित्रस्ता पाण्डवानां महाचमूः ।
 कर्णमेकं रणे योधं मेनिरे तत्र शात्रवाः । तत्राहुतं पुनश्चक्रे राधेयः शत्रुकर्षणः । १८१
 यदेनं पाण्डवाः सर्वे न श्रेकुरभिवीक्षितुं । ययौघः पर्वतश्रेष्ठमासाद्याभिप्रदीर्यते ।
 तथा तत् पाण्डवं सैन्यं कर्णमासाद्य दीर्यते । कर्णोऽपि समरे राजन् विधूर्मोऽग्निरिव ज्वलन् ।
 दहन् तस्यौ महाबाहुः पाण्डवानां महाचमूम् । शिरांसि च महाराज कर्णश्चैव सकुण्डलान् ।
 बाह्वस्य वीरो वीरगाणां चिच्छेद लघु चेषुभिः । हस्तिदन्तमरुन् खड्गान् ध्वजाञ्जकीर्हयान् गजान् ।
 रथांसु विविधाश्वान् पताका व्यजनानि च । अश्वसु युगयोक्ताणि चक्राणि विविधानि च । १८२
 चिच्छेद बज्रधा कर्णो योधव्रतमनुष्ठितः । तत्र भारत कर्णेन निहतैर्गजवाजिभिः ।
 अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकूर्हमा । विषमश्च समश्चैव हतैरश्वपदातिभिः ।
 रथैश्च कुञ्जैश्चैव न प्राज्ञायत किञ्चन । नापि स्त्रे न परे योधाः प्राज्ञायन्त परस्परं ।
 घोरे शरान्धकारि तु कर्णास्त्रे च विजृम्भिते । राधेयचापनिर्भूतैः शरैः काञ्चनभूषणैः ।
 संकादिता महाराज पाण्डवानां महारथाः । ते पाण्डवेयाः समरे राधेयेन पुनः पुनः । १८३
 अभज्यन्त महाराज यतमाना महारथाः । नृगसङ्घान् यथा क्रुद्धः सिंहो द्रावयते वने ।
 पाञ्चालानां रथश्रेष्ठान् द्रावयन् शात्रवांस्तथा । कर्णस्तु समरे योधांस्त्रासयन् सुमहायथाः ।
 कालयामास तत् सैन्यं यथा पशुगणान् वृकः । दृष्ट्वा तु पाण्डवीं सेनां धार्तराज्ञाः पराभुखीं ।
 तत्र जग्मुर्भहेष्वासा स्वन्तो भैरवानवान् । दुर्योधनो हि राजेन्द्र मुदा परमथा युतः ।
 वादयामास मञ्जुष्टो नानावाद्यानि सर्वशः । पाञ्चालापि महेष्वासा भग्नास्त्रासु नरोत्तमाः । १८४
 न्यवर्त्तन्त यथा गृहं नृत्यं कृत्वा निवर्त्तनं । तान्निवृत्ताश्वेण गृह्णन् राधेयः शत्रुतापनः ।
 अनेकगो महाराज बभञ्ज पुरुषर्षभः । तत्र भारत कर्णेन पाञ्चाला विंशतीरथाः ।
 निहताः सायकैः क्रोधाच्चेदयश्च परःशताः । कृत्वा गृह्णन् राधेयः वाजिश्रेष्ठान्श्व भारत ।
 निर्धनयुष्यान् गजस्कन्धान् पदातीश्चैव विद्रुताम् । आदित्य इव मध्याह्ने दुर्निरीक्ष्यः परन्तपः । १८५
 कालान्तकवपुः गृह्णन् सूतपुत्रोऽभ्यराजत । एवमेतन्महाराज नरवाजिरथदिपान् ।
 हत्वा तस्यौ महेष्वासाः कर्णोऽरिगणसूदनः । यथा भुतगणान् हत्वा कालक्षिप्रेन्महाबलः ।
 तथा स सोमकान् हत्वा तस्यावेको महारथः । तत्राहुतमपश्याम पाञ्चालानां पराक्रमं ।
 बध्यमानापि यत् कर्णं नाजह्वरणमूर्द्धनि । राजा दुःशासनश्चैव रूपः शारदतस्तथा ।
 अश्वत्यामा हतवर्मा शकुनिश्च महाबलः । न्यहमन् पाण्डवीं सेनां शतशोऽथ सहस्रशः ।

कर्णपुत्रौ तु राजेन्द्र भ्रातरौ सत्यविक्रमा । निजघ्नाते बलं कुट्टौ पाण्डवानामितस्ततः ।
तत्र युद्धं महत्सासीत् कूरं विशसनं महत् । तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्निखण्डिनो ।
द्रौपदेयाश्च संकुट्टा अभ्यङ्गंस्त्वावकं बलं । एवमेव क्षयो वृत्तः पाण्डवानां ततस्ततः ।
तावकानामपि रणे भीमं प्राप्य महाबलं ।

४००

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अष्टमप्रतोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनस्तु महाराज हत्वा धैर्यस्रतुर्विधं । सूतपुत्रश्च संकुट्टं दृष्ट्वा चैव महारंभे ।

शोणितोदां महीं कृत्वा मांसमञ्जास्त्रिपङ्किलां । मनुष्यशीर्षपाषाणां हस्त्यस्रकृतरोधसं ।

४०५

शूरास्त्रिचयसङ्कीर्णां काकगटभ्रानुनःदितां । क्वचहंसस्रवोपेतां वीरवृक्षापह रिणीं ।

हारपद्माकरवतीमुष्णीषवरफेनिलां । धनुःशरध्वजेपेतां नरचुङ्ककपालिनीं ।

चर्मवर्षभ्रमेपेतां रथोडुपसमाकुलां । जयैषिणाञ्च सुतरां भीरुणाञ्च सुदुम्भरां ।

नदीं प्रावर्त्तयित्वा च बोभर्तुः परवीरहा । वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् पुरुषर्षभः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ एष केतुरणे कृष्ण सूतपुत्रस्य दृश्यते । भीममेनादयश्चैते योधयन्ति महारथं ।

४०९

एते द्रवन्ति पाञ्चालाः कर्णत्रस्ता जनार्दन । एष दुर्योधनो राजा श्वेतञ्च चेण राजते ।

कर्णेन भग्नान् पाञ्चालान् द्रावयन् बज्र शोभते । कृपस्य कृतवर्षा च द्रौणिश्वैव महारथः ।

एते रक्षन्ति राजानं सूतपुत्रेण रक्षिताः । अवध्यमानास्तेऽस्माभिर्धातयिष्यन्ति मोमकान् ।

एष शश्वो रथोपस्थे रश्मिसञ्चारकोविदः । सूतपुत्ररथं कृष्ण वाहयन् बज्र शोभते ।

तत्र मे बुद्धिरुत्पन्ना वाहयान् महारथं । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तये कथञ्चन ।

४१५

राधेयो ह्यन्यथा पार्थान् सञ्चयाञ्च महारथान् । निःशेषान् समरे कुर्यात् पश्यतां नो जनार्दन ।

ततः प्रायाद्रथेनाशु केशवस्तव वाहिनीं । कर्णं प्रति महेष्वासं दैरथे मय्यसाचना ।

प्रयातस्य महाबाहुः पाण्डवानुज्ञया हरिः । आश्वामयशथेनैव पाण्डुमैन्यानि सर्वशः ।

रथघोषः स संगामे पाण्डवेयस्य सम्बभौ । वामवाशनितुल्यस्य महौघस्यैव मारिष ।

महता रथघोषेण पाण्डवः सत्यविक्रमः । अभययादप्रमेयात्मा निर्जयंस्तव वाहिनीं ।

४२०

तमाथान्तं समीद्वैव श्वेताश्वं कृष्णमारथिं । मद्रराजोऽब्रवीत् कर्णं केतुं दृष्ट्वा महात्मानः ।

अयं स रथ आयाति श्वेताश्वः कृष्णमारथिः । निघ्नश्चमिचान् समरे यं कर्णं परिपृच्छमि ।

एष तिष्ठति कौन्तेयः संस्पृशन् गाण्डिवं धनुः । तं हनियमि चेदद्य तन्नः श्रेया भवियति ।

त्वामभिप्रेषुरायाति कर्णं निघ्नन् बराक्षयान् । अमल्लमानो राधेय तं याहि प्रति भारत ।

एषा विदार्यते मेना धार्तराष्ट्री समन्ततः । अर्जुनस्य भयात्पूर्णां निघ्नतः शात्रवान् बहून् ।

४२५

वर्जयन् सर्वमैन्यानि त्वरते हि धनञ्जयः । त्वदर्थमिति मन्येऽहं ययाऽस्त्रादीर्यते वपुः ।

न ह्यवस्थास्यते पार्था युयुत्सुः केनचित् सह । त्वामृते क्रोधदीप्तो हि पीड्यमाने वृकोदरे ।

विरथं धर्मराजन्तु दृष्ट्वा सुदृढचित्तं । शिखण्डिनं सात्यकिञ्च धृष्टद्युम्नञ्च पार्थतं ।

द्रौपदेयान् युधामन्युमुत्तमौजसमेव च । नकुलं महदेवञ्च भ्रातरौ द्वौ समीक्ष्य च ।
 सहसैकरथः पार्थस्वामभ्येति परन्मपः । क्रोधरक्तेक्षणः क्रुद्धो जिघांसुः सर्वपार्थिवान् ।
 त्वरितोऽभिपतत्यस्त्रांस्त्र्यक्ता सैन्यान्यसंशयं । त्वं कर्णं प्रतिघातयेनं नास्त्यन्यो हि धनुर्धरः ।
 न तं पश्यामि लोकेऽस्मिंस्त्वन्तो ह्यन्यं धनुर्धरं । अर्जुनं समरे क्रुद्धं यो वेलांमिव धारयेत् ।
 न चास्य रक्षां पश्यामि पार्थतो न च पृष्ठतः । एक एवाभियाति त्वां पश्य साकल्यमात्मनः ।
 त्वं हि कृष्णो रणे शक्रः संसाधयितुमाहवे । तवैव भारो राधेय प्रत्युद्याहि धनञ्जयं ।
 समानो ह्यमि भीष्मेण द्रोणद्रौणिकेपेण च । सव्यमाचिनमायान्तं निवारय महारणे ।
 लोलिहानं यथा सर्पं गर्जन्ममृषभं यथा । वनस्थितं यथा व्याघ्रं जहि कर्णं धनञ्जयं ।
 एते द्रवन्ति समरे धार्तराज्ञा महारथाः । अर्जुनस्य भयान्पूर्णं निरपेक्षा जनाधिपाः ।
 द्रवतामथ तेषांन्तु नान्योऽस्ति युधि मानवः । भयहं यो भवेदीरस्वामृते सूतनन्दन ।
 एते त्वां कुरवः सर्वे दीपमासाद्य संयुगे । धिष्ठिता पुरुषव्यात्र त्वन्तः शरणकाङ्क्षिणः ।
 वैदेहाम्बुषकांभोजास्तथा नगजितास्त्वया । गान्धाराश्च यथा धृत्या जिताः संख्ये सुदुर्जयाः ।
 तां धृतिं कुरु राधेय ततः प्रत्येहि पाण्डवं । वासुदेवञ्च वर्षेयं प्रीयमाणं किरीटिना ।
 प्रत्युद्याहि महाबाहो पौरुषे महति स्थितः ।

४०२०

४०२५

४०३०

॥ कर्ण उवाच ॥ प्रहृतिस्थोऽसि मे शक्य इदानीं सम्पतस्तथा । प्रतिभामि महाबाहो माभैषीस्त्वं धनञ्जयात् ।
 पश्य बाहोर्षभं मेऽद्य शिञ्जितस्य च पश्य मे । एकोऽद्य निहनिष्यामि पाण्डवानां महाचमूं ।
 कृष्णो च पुरुषव्याघ्रैः ततः सत्यं ब्रवीमि ते । नाहत्वा युधि तौ वीरौ व्यपयास्ये कथञ्चन ।
 शिष्ये वा निहतस्ताभ्यामनित्यो हि रणे जयः । कृतार्थोऽद्य भविष्यामि हत्वा वाऽप्यथ वा हतः ।

४०३५

॥ शक्य उवाच ॥ अजयमेनं प्रवदन्ति युद्धे महारथाः कर्णं रथप्रवीरं । एकाकिनं किमु कृष्णाभिगुप्तं विजितुमेनं क इहोत्सहेत ।
 ॥ कर्ण उवाच ॥ नैतादृशो जातु बभूव लोके रथोत्तमो यावदुपश्रुतं नः । तमोदृशं प्रतियोत्स्यामि पार्थ महाहवे पश्य च
 पौरुषं मे ।

रणे चरत्येव रथप्रवीरः शितैर्हथैः कौरवराजपुत्रः । स वाऽद्य मां नेष्यति कृच्छ्रमेतत्कर्णस्यान्तादेतदन्तास्तु सर्वं ।
 अस्त्रेदिनौ राजपुत्रस्य हस्तावपमाणो जातकिनौ वृहन्नौ । वृढायुधः कृतिमान् विप्रहस्ता न पाण्डवेयेन समोऽस्ति
 योधः ।

४०५०

मृच्छात्यनेकानपि कङ्कपत्रानेकं यथा तान् प्रतियोज्य चाशु । ते क्रोशमात्रे निपतन्त्यमोघाः कलेन योधोऽस्ति समः
 पृथिव्यां ।

अतोषयत् स्वाण्डवे यो जितः कृष्णद्वितीयोऽतिरथस्तरस्वी । लेभे चक्रं यत्र कृष्णः महात्मा धनुर्गाण्डीवं पाण्डवः सव्यमाची ।
 श्वेताश्वयुक्तस्य सुघोषमुद्यं रथं महाबाहुरदीनसत्त्वः । महेषुधी चाक्षयदिव्यरूपे ब्रह्माणि दिव्यनि च हव्यवाहान् ।
 तथेन्द्रलोके निगधाम दैत्यानसंख्येयान् कालकेयांसु सर्वान् । लेभे ब्रह्मं देवदत्तं स तत्र को नाम तेनाभ्यधिकः
 पृथिव्यां ।

महादेवं तोषयामास योऽन्तैः साक्षात्सुयुद्धेन महानुभावः । लोभे ततः पाण्डुपतं सुघोरं चैलोक्यमंहारकरं महास्रं । ५५
पृथक् पृथक् लोकापालाः समेता ददुर्भहास्त्राण्यप्रमेयाणि संख्ये । यैस्तान् जघानाण्डु रणे नृसिंहः सकालकेयानसुरान् समे
तान् ।

तथा विराटस्य पुरे समेतान् सर्वानस्त्रानेकरथेन जित्वा । जहार तद्गोधनमाजिमध्ये वस्ताणि चादत्त महारथेभ्यः ।
तमीदृशं वीर्यगुणोपपन्नं कृष्णद्वितीयं परमं नृपाणाम् । तमाह्वयन् साहसमन्तमं वै जाने स्वयं सर्वलोकस्य शल्य ।
अनन्तवीर्येण च केशवेन नारायणेनाप्रतिभेन गुप्तः । वर्षाद्युतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ।
महात्मानः शङ्खचक्रासिपाणेष्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य । भयञ्च मे जायतेऽमाश्वमञ्च दृष्ट्वा कृष्णविकरथे समेतौ । ५६
अतीव पायौ युधि कर्णकेभ्यो नारायणस्याप्रतिमस्य युद्धे । एवंविधौ पाण्डववासुदेवौ चलेत्स्वदेशाङ्घ्रिमवास्त्र कृष्णौ ।
उभौ हि प्रूरौ बलिनौ दृढायुधौ महारथौ संहननेऽपपन्नौ । एतादृशौ फाल्गुनवासुदेवौ कोऽन्यः प्रतीयाम्नादृते तु शल्य ।
मनोरथो यस्तु ममाद्य तस्य मद्रेश्च युद्धं प्रति पाण्डवस्य । नैवं शिवादाण्डु भविष्यतीदमत्यहुतं चित्रमतुल्यरूपं ।
एतौ च हत्वा युधि पातयिष्ये मां वांऽपि कृष्णो निहनिष्यतेऽद्य । इति ब्रुवन् शल्यममित्रहन्ता कर्णो रणे मेघ इवोन्ननाद् ।
अभ्येत्य पुत्रेण तवाभिनन्दितः समेत्यै चोवाच कुरुप्रवीरं । कृपञ्च भोजञ्च महानुभावं तथैव गान्धारपतिं महानुजं । ५७
गुरोः सुनञ्चावरजं तथात्मनः पदातिनोऽद्य द्विपथादिनस्य तान् । निरुध्यताभिद्रवताच्युतार्जुनौ श्रमेण मंथेऽजयताण्डु
सर्वशः ।

यथा भवद्भिर्भ्रश्वित्तावुभौ सुखेन हन्यामहमद्य भूमिपाः । तथेति चोक्त्वा त्वरिताः स्म तेऽर्जुनं जिघामसो वीरतराः समा
ययुः ।

शरैश्च जन्नुर्युधि तं महारथा धनञ्जयं कर्णनिदेशकारिणः । नदीनदं भूरिजस्रं महार्णवो यथा तथा तान् समरेऽर्जुनो
ऽग्रसत् ।

न सन्दधानो न तथा शरोत्तमान् प्रमुञ्चमानो रिपुभिः प्रदृश्यते । धनञ्जयास्त्रैस्तु शरैर्विदारिता हता निपेतुर्भ्रगवाजि
कुञ्जराः ।

शराचिधं गाण्डिवचारुमण्डलं युगान्तसूर्यप्रतिमानतेजसं । न कौरवाः शुकुदीक्षितुं जयं यथा रविं व्याधितचक्षुषो
जनाः । ५८

शरोत्तमान् स प्रहितान् महारथैश्चिच्छेद पार्थः प्रहसञ्करैधिः । भूयस्य तानहमदाणमहान् गाण्डिवधस्वायतपूर्णमण्डनं ।
यथोद्यरग्निः शूचिशूकमध्यगो सुखं विवस्वान् हरते जलौघान् । तथाऽर्जुनो वाणगणान्निरग्य ददात्त भेनां तव पार्थिवस्य ।
तमभ्यधावद्विसृजन् कृपः शरांस्तथैव भोजस्तव चात्मजः स्वयं । महारथो द्रोणस्तस्य मायकौरवःकिरंलोयधरा यथाऽचलम् ।
जिघामुभिस्तान् कुञ्जलः शरोत्तमान् महाहवे सम्प्रहितान् प्रयत्नतः । शरैः प्रचिच्छेद स पाण्डवस्वरन् पराभिनदत्तमि चेपुभि
स्त्रिभिः ।

स गाण्डिवव्यायतपूर्णमण्डलस्तपत्रिपूनर्जुनभास्करो बभौ । शरोद्यरग्निः शूचिशूकमध्यगो यथैव सूर्यः परिवेषयाम्नाया । ५९
अयाग्यवाणैर्द्विभिर्धनञ्जयं पराभिनद्रेणस्ततोऽच्युतं त्रिभिः । चतुर्भिर्गन्ध्यास्तुरः कपिकृतः शरैश्च नाराचबैरवाकिरत् ।
तथाऽपि तं प्रस्फुरदात्तकार्मुकं त्रिभिः शरैर्धन्तृशिरः जुगेण । रथांस्तुर्भिश्च पुनस्त्रिभिर्धजं धनञ्जयो त्रैणिणरथादपातयत् ।

स राषपूर्णा मणिवज्रहाटकैरलङ्कृतं तल्लोकभोगवर्धनं । महाधनं कार्मुकमन्यदाददे यथा महाहिप्रवरं गिरेस्तटात् ।
स्वमायुधं चोपनिकीर्य भूतले धनुश्च कृत्वा सगुणं गुणाधिकः । समार्द्धयत्तावजितौ नरोत्तमौ शरोत्तमैर्त्रैणिरविष्यदन्ति
कात् ।

ऋषयश्च भोजस्य तवात्मजस्य ते शरैरनेकैर्युधि पाण्डवर्षभं । महारथाः संयुगमूर्द्धनि स्थितास्तमोनुदं वारिधरा इवापतन् । ४०८०
ऋषस्य पार्थः सशरं शरासनं हयान् ध्वजान् सारथिमेव पत्तिभिः । समार्प्यद्वाङ्गसहस्रविक्रमस्तथा यथा वज्रधरः पुरा
बलेः ।

स पार्थवाणैर्विनिपातितायुधो ध्वजावमर्द्दे च कृते महाहवे । कृतः कृपो वाणसहस्रयन्त्रितो यथापगेयः प्रथमं किरीटिना ।
शत्रैः प्रचिच्छेद तवात्मजस्य ध्वजं धनुश्च प्रचकर्त्त नर्दतः । जघान चाश्वान् कृतवर्माणः प्रुभान् ध्वजस्य चिच्छेद ततः प्रताप
वान् ।

सवाजिसूतेष्वमनान् भङ्गेतनान् जघान नागाश्वरथास्वरंश्च सः । ततः प्रकीर्णं सुमहद्वलं तव प्रदारितं सेतुभिवाभयो
यथा ।

ततोऽर्जुनस्याशु रथेन केगवस्यकार शत्रून्पमस्यमातुरान् । ततः प्रयातं त्वरितं धनञ्जयं शतक्रतुं वृत्रनिजघ्नवं चया । ४०८५
समन्वधावत् पुनरुच्छितैर्ध्वजैरथैः सुयुक्तेरपरे युयुत्सवः । अथाभिसृत्य प्रतिवार्यं तानरीन् धनञ्जयस्याभिमुखं महारथाः ।
शिखण्डिशैनेययमाः शितैः शरैस्विदारयन्तो व्यनदन् सुभैरवं । ततोऽभिजघ्नः कुपिताः परस्परं शरैस्तदाऽञ्जागतिभिः सुते
जनैः ।

कुरुप्रवीराः सह सृष्ट्यैर्यथाऽसुराः पुरा देवगणैर्यथाहवे । जयेष्वः स्वर्गमनाय चोत्सुकाः पतन्ति नागाश्वरथाः परन्तप ।
जगर्भुर्ध्वैर्ध्वजवच्च विव्ययुः शरैः मुमुक्षैरितरेतरं प्रयक् । शरान्धकारे तु महात्मभिः कृते महामृधे योधवरैः परस्परं ।

चतुर्दिशां वै विदिशस्य पार्थिव प्रभा चसृथ्यस्य तमोवृतोऽभवत् । ४०९०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ राजन् कुरूणां प्रवरैर्ध्वलैर्भीममभिद्रुतं । मज्जन्तमिव कौन्तेयमुष्मिहीर्षुर्धनञ्जयः ।

विमृश्य सृष्टपुत्रस्य मेनां भारत सायकैः । प्राहिणोमृत्युलोकाय परवीरान् धनञ्जयः ।

ततोऽस्याम्बरमाश्रित्य शरजालानि भागशः । अदृश्यन्त तथाऽन्ये च निजघ्नस्तव वाहिनीं ।

सपत्निसङ्गाचरितमाकाशं पूरयन् शनैः । धनञ्जयो महाबाहुः कुरूणामन्तकोऽभवत् ।

ततो भल्लैः क्षुरप्रैश्च नाराचैर्विमलैरपि । गात्राणि प्राच्छिन्नत् पार्थः शिरंसि च चकर्त्त ह । ४०९५

क्षिन्नगात्रैर्विक्रवचैर्विशिरस्कैः समन्ततः । पतितैश्च पतद्भिश्च योधैराभीत्समावृता ।

धनञ्जयशराभ्यसैः स्यन्दनाश्वरयद्विपैः । सञ्चिन्नभिन्नविध्वंसैर्व्यङ्गाङ्गावयवैस्तथा ।

सुदुर्गमा सुविषमा घोराऽत्यर्थं सुदुर्दृशा । रणभूमिरभूद्राजन् महावैतरणी यथा ।

ईषाचक्रात्तमल्लैश्च व्यथैः सान्धैश्च युध्यतां । समृतैर्हतसृतैश्च रथैस्तीर्णाऽभवन्मही ।

सुवर्णवर्णमन्त्राहैर्युधिः कनकभूषणैः । आस्थिता कृतवर्माणो भग्ना नित्यमदा दिपाः । ४०९९

कुङ्गाः क्रूरैर्भ्रामानात्रैः पार्ष्ण्यङ्गुष्ठप्रचोदिताः । चतुःशताः शरवरैर्हताः पेतुः किरीटिना ।

पर्यस्तानीव शृङ्गाणि सन्तुङ्गानि महागिरेः । धनञ्जयशराभ्यस्त्रीणीं भूर्ध्वरवारणैः ।
 समन्ताञ्जलदप्रस्थान् वारणान् मदवर्षिणः । अभिपेदेऽर्जुनरथो घनान् भिन्दन्निवांशुमान् ।
 हतैर्गजमनुव्यासैर्भिर्भैश्च बज्रधा रथैः । विशस्तयन्त्रकवर्चेयुङ्क्वौऽर्जुतामुभिः ।
 अपविङ्कायुधैर्धर्मागस्त्रीणींऽभूत्फाल्गुनेन वै । विस्फारयन् वै गाण्डीवं मुमच्छैरवं रवं ।
 घोरवज्रविनिष्पेषस्तनयित्तेरिवाम्बरे । ततः प्रादीर्यत चमूर्द्धनञ्जयशराहता ।
 महावातसमाविङ्का महानौरिव सागरे । नानारूपाः प्राणहराः शरा गाण्डीवसोदिताः
 अलातोक्ताग्निप्रस्थास्तव सैन्यं विनिर्द्दहन् । महागिरेः वेणुवनं निशि प्रज्वलितं यथा ।
 तथा तव महासैन्यं प्रास्फुरच्छरपीडितं । सन्निष्टदग्धविध्वंसं तव सैन्यं किरीटिना ।
 कृतं प्रविहृतं वाणैः सर्वतः प्रदुतं दिशः । महावने मृगगणा दावाग्नित्रामिता यथा ।
 कुरवः पर्यवर्त्तन्त निर्द्दग्धाः सप्यसाचिना । उत्सृज्य च महाबाहुं भीमसेनं तथा रणे ।
 बलं कुरुणामुद्विग्नं सर्वमासीत् पराङ्मुखं । ततः कुरुषु भग्नेषु बीभत्सुरपराजितः ।
 भीमसेनं समासाद्य मुक्त्वा सौऽभ्यवर्त्तत । समागम्य च भीमेन मन्त्रयित्वा च फाल्गुनः ।
 विशस्त्यमरुजस्यै कथयित्वा युधिष्ठिरं । भीमसेनाभ्यनुज्ञातस्ततः प्रायाङ्कनञ्जयः ।
 नादयन्त्रयघोषेणं प्रथिवीं आञ्च भारत । ततः परिहृतो वीरैर्द्दशभिर्धोषपुङ्गवैः ।
 दुःशासनादवरजैस्तव पुत्रैर्धनञ्जयः । ते तमभ्यर्द्दयन् वाणैस्त्वामिभिरिव कुञ्जरं ।
 आततेस्वासनाः शूरा नृत्यन्त इव भारत । अपसव्यास्तु तांस्तुके रथेन मधुसूदनः ।
 नियुक्तान् हि स तान् मेने यमायाशु किरीटिना । ततस्ते प्राद्रवन् शूराः पराङ्मुखरथेऽर्जुने ।
 तेषामपाततां केतून्मशंश्चापानि सायकान् । नाराचैरर्द्धचन्द्रैश्च सिप्रं पार्थो न्यपातयत् ।
 अथान्यैर्द्दशभिर्भैः शिरांस्थेषामपातयत् । रोषसंक्रान्त्राणि सन्दष्टौष्ठानि भूतले ।
 तानि वक्राणि विबभुः कमलानीव भ्ररिणः । तांस्तु भलैर्धर्मावेगैर्द्दशभिर्द्दश कौरवान् ।
 रुक्माङ्गदाम्बुक्मापुङ्गवैर्हत्वा प्रायादमित्त्रहा ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि संकुलयुद्धे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तं प्रयातं महाबगैरथैः कपिवरध्वजं । युद्धायाभ्यद्रवन् वीराः कुरुणां नवतीरथाः ।
 कृत्वा संश्रमका घोरं श्रुपथं पारलौकिकं । परिवर्जुर्नरव्याघ्रा नरव्याघ्रं रणेऽर्जुनं ।
 कृष्णः श्वेतान्महावेगान्मान् काञ्चनभूषणान् । मुक्ताजालप्रतीच्छस्त्रान् प्रैवीत्कर्णरथं प्रति ।
 ततः कर्णरथं यान्तमग्निग्ननं धनञ्जयं । वाणवर्षैरभिग्नन्तः संश्रमकरथा ययुः ।
 त्वरमाणास्तु तान् सर्वान् ससूतेस्वासनध्वजान् । जघान नवतिं वीरानर्जुनो निशितैः शरैः ।
 तेऽपतन्त हता वाणैर्नारूपैः किरीटिना । सविमाना यथा मिङ्गाः स्वर्गात् पुण्ड्रक्षये तथा ।
 ततः मरथनागाश्चाः कुरवः कुरुसत्तमं । निर्भया भरतश्रेष्ठमभ्यवर्त्तन्त फाल्गुनं ।
 तदायस्तमनुव्यासमुदीर्णवरवारणं । पुत्राणां ते महासैन्यं समरौत्सीङ्कनञ्जयं ।

शश्वृष्टितोमरप्रामैर्गदानिस्त्रिंशसायकैः । प्राञ्छादयन्महेध्वामाः कुरवः कुरुनन्दनं ।
 तामन्तरीजे विततां शस्त्रट्टिं समन्ततः । व्यधमत् पाण्डवो बाणैस्तमः सूर्य्य दवांशुभिः
 ततो ज्ञेष्काः स्थिता मनैस्त्रयोदशशतैर्गजैः । पार्थतो व्यहनत्पार्थं तव पुत्रस्य शामनात् ।
 कर्णिभालीकनाराचैस्तोमरप्रामशक्तिभिः । मुषलैर्भिन्दिपालैश्च रथस्य पार्थमार्द्दयन् ।
 तां शस्त्रट्टिमतुला द्विपहसैः प्रवेरितां । चिच्छेद निशितैर्भलैरङ्कुचैश्च फाल्गुनः । ४१४५
 अथ तान् द्विषदान् सर्वान् मानान्निङ्गैः शरोत्तमैः । सपताकध्वजारोहान् गिरीन् वञ्चैरिवाहनत् ।
 ते हेमपुङ्खैरिषुभिर्दिता हेममालिनः । हताः पेतुर्म्हानागाः साग्निज्वाला इवाद्वयः ।
 ततो गाण्डीवनिर्घाषो महानामीद्विशाम्यते । स्तनतां कृजताञ्चैव मन्युगजवाजिनां ।
 कृञ्जराश्च हता राजन् दुरुवुस्त समन्ततः । अश्वस्य पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ।
 रथा ह्येना महाराज रथिभिर्वाजिभिस्तथा । गन्धर्व्वेनगराकारा दृश्यन्ते स्म सहस्रशः । ४१४६
 अश्वारोहा महाराज धावमाना इतस्ततः । तत्र तत्रैव दृश्यन्ते निहताः पार्थमाबकैः ।
 तस्मिन् क्षणे पाण्डवस्य बाहोर्बलमदृश्यत । यत् मार्दिनो वारणांश्च रथान्शैकोऽजयद्युधि ।
 ततस्त्यङ्गेण महता बलिन भरतर्धभ । दृष्ट्वा परिवृतं राजन् भीमसेनः किरीटिनं ।
 हतावशेषानुत्सृज्य त्वदीयान् कतिचिद्रथान् । जवेनाभ्यद्रवद्राजन् धनञ्जयरथं प्रति ।
 ततस्तत्प्राद्रवत् भैर्यं हतभूयिष्ठमातुरं । दृष्ट्वाऽर्जुनं तदा भीमो जगाम भ्रातरं प्रति । ४१४७
 हतावशिष्टांस्तरगानर्जुनेन महाबलान् । भीमो व्यधमदश्रान्तो गदापाणिर्म्हहाहवे ।
 कालरात्रिभिवात्युथां नरनागाश्चभोजनां । प्राकाराद्दुपुरदारदारणीमतिदारुणां ।
 ततो गदां नृनागाश्वेयाशु भीमो व्यासृजत् । स जघान बहूनश्वानश्वारोहांश्च मारिष ।
 कार्णायमतनुत्राणान्नरानश्वंश्च पाण्डव । पाययामास गदया सशब्दं तेऽपतन् हताः ।
 दनैर्दशनेता वसधां शेरते क्षतजोक्षिताः । भग्नमूर्द्ध्वास्थिचरणाः क्रव्यादगणभोजनाः । ४१४८
 असृङ्खलामवमाभिश्च तन्निमभ्यगता गदा । अस्थीन्यप्यश्रती तस्थौ कालरात्रीव दुर्दृशा ।
 महस्त्राणि दशश्यानां हत्वा पत्नींश्च भूयशः । भीमोऽभ्यधावत् संक्रुद्धो गदापाणिरितस्ततः ।
 गदापाणिं ततो भीमं दृष्ट्वा भारत तावकाः । मेनिरे समनुप्राप्तं कालदण्डोद्यतं यमं ।
 स मत्त इव मातङ्गः संक्रुद्धः पाण्डुनन्दनः । प्रविवेश गजानीकं मकरः सागरं यथा ।
 विगाह्य च गजानीकं प्रगृह्य महतीं गदां । क्षणेन भीमः संक्रुद्धस्तन्निये यमसादनं । ४१४९
 गजान् मकङ्कटान् मत्तान् सारोहान् सपताकिनः । पततः समपश्याम सपत्नान् पर्व्वतानिव ।
 हत्वा तु तद्गजानीकं भीमसेनो महाबलः । पुनः स रथमास्थाय पृष्ठतोऽर्जुनमभ्यधात् ।
 हतं पराङ्मुखप्रायं निरुत्साहं परं बलं । व्यलम्बत महाराज प्रायशः शस्त्रवेष्टिनं ।
 विलम्बमानं तत् सैन्यमप्रगल्भमवस्थितं । दृष्ट्वा प्राञ्छादयद्बाणैरर्जुनः प्राणतापनैः ।
 नराश्वरथमातङ्गा युधि गाण्डीवधन्वना । शरभ्रातैश्चिता रेजुः कदम्बा इव केशरैः । ४१५०

ततः कुरूणामभवदान्नादी महाभृप । नराश्रमागासुहरैर्बन्धतामर्जुनेषुभिः ।
हाहाहृतं भृशं चक्षं लीयमानं परस्परं । अन्नातचक्रवत् सैन्यं तदाभ्रमत तावकं ।
ततस्तद्युद्धमभवत् कुरूणां सुमरुद्वनैः । न ह्यत्रामोदनिभिर्बन्धो रथः मादी हयो गजः ।
आदीप्तमिव तत्सैन्यं शरैश्चिन्नतनु ऋदं । आमोत् मुशोणितक्रिभं फुलाशोकवनं यथा ।
तं दृष्ट्वा क्रूरस्तत्र विक्रान्तं मव्यमाचिनं । निराशाः समपद्यन्त सर्वे कर्णस्य जीविते ।
अविषन्नन्तु पार्थस्य शरसम्यातमाहवे । मत्वा न्यवर्त्तन् क्रुरवो जिता गाण्डीवधन्वना ।
ते हित्वा समरे कर्णं बध्यमानाश्च सायकैः । प्रदुद्रुवुर्दिशो भीताः सुकृपुः स्यापि सूतजं ।
अभ्यद्रवत तान् पार्थः किरम् शरशतान् बहून् । हर्षयन् पाण्डवान् योधान् भीममेनपुरोगमान् ।
पुत्रास्तु ते महाराज जग्मुः कर्णरथं प्रति । अगाधे मञ्जतां तेषां दीपः कर्णोऽभवत्तदा ।
कुरवो हि महाराज निर्बन्धवाः पन्नगा इव । कर्णमिवोपलोयन्त भयाङ्गाण्डीवधन्वनः ।
यथा सर्वाणि भूतानि मृत्यामर्तानि मारिष । धर्ममेवोपलोयन्ते कर्णवन्ति हि यानि च ।
तथा कर्णं महेष्वाभं पुत्रास्तव नराधिप । उपालीयन्त मंत्रामात् पाण्डवस्य महात्मनः ।
ताञ्ज्जेणितपरिक्रिन्नान् विषमस्याञ्जरात्तरान् । माभैष्टेत्यत्रवीन् कर्णात्प्रभितो मामितेति च ।
सम्भ्रं हि बलं दृष्ट्वा बलात् पार्थेन तावकं । धनुर्विस्फारयन् कर्णस्तस्यै शत्रुजिघांसया ।
तान् प्रद्रुतान् कुरुन् दृष्ट्वा कर्णः शस्त्रभृताम्बरः । सञ्चिन्तयित्वा पार्थस्य बन्धं दधे मनः श्रमन् ।
विस्फार्थं सुमरुचापं ततश्चाधिरथिर्दृष्टः । पाञ्चालान् पुनराधावत् पश्यतः मव्यमाचिनः ।
ततः क्षणेन क्षितिपाः क्षतजप्रतिमेलणाः । कर्णं वदुर्पुत्रैर्कर्णधिर्यथा भेषा महीधरं ।
ततः शरसहस्राणि कर्णमुक्तानि मारिष । व्ययोजयन्त पाञ्चालान् प्राणैः प्राणभङ्गाम्बर ।
अत्र शब्दे महानाभीत् पाञ्चालानां महामते । बध्यतां सूतपुत्रेण मित्रार्थं मित्रगृह्णिना ।
इति श्रीमहाभारते कार्णपर्वणि संकुलयुद्धे एकाशीतोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः कर्णः कुरुषु प्रद्रुतेषु वरुर्धना श्वेतहयेन राजन् । पाञ्चालपुत्रान् व्यधमत् सूतपुत्रो मंहृषुभि
र्व्यात इवाभ्रमङ्गलम् ।

सूतं रथादञ्जलिर्कैर्निपात्य जघान चाश्वान् जनमेजयस्य । शतानीकं मुतमामञ्च भक्षैरवाकिरङ्कमुषी चाप्यकलन्त ।
धृष्टद्युम्नं निर्बन्धेदाय षड्विजघानाश्रांस्तरमा तस्य मरुये । हत्वा चाश्वान् मात्यकैः सूतपुत्रः कैकेयपुत्रं न्यवधीद्विशोकं ।
तमभ्यधावन्निहते कुमारं कैकेयभेनापतिरुपकर्मणा । शरैर्बन्धुष्वन् भृशमुद्यवेगैः कर्णात्मजश्चाप्यहनत प्रभेनं ।
तस्यार्द्धचन्द्रैस्त्रिभिरुचकर्म प्रहस्य बाहू च शिरस्य कर्णः । म स्यन्दनङ्गामगमत् गताम् परशुधैः शाल इवावरुणः ।
हताश्वमञ्जागतिभिः प्रभेनः शनिप्रवीरं निशितैः पृषत्कैः । प्रच्छाद्य नृत्यन्नित कर्णपुत्रः शैनेयवाणाभिरुतः पपात ।
पुत्रे हते क्रोधपरीतचेताः कर्णः शिनोनामुषभं जिघांसुः । शनोऽसि शैनेय इति ब्रुवन् स व्यवाहृजदाणममित्रसाधं ।
तमस्य चिच्छेद शरं शिखण्डी त्रिभस्त्रिभिस्य प्रतुतां कर्णं । शिखण्डिनः कार्मुकश्च ध्वजश्च च्छित्त्वा सुराभ्यां न्यपत
त्सुतजाः ।

शिखण्डिनं षड्विंशद्विधदुग्धो धार्ष्ट्युक्तेः स शिरश्चोचकर्त्त । तथाऽभिनन्तुतसोमं शरेण सुमंश्रितेनाधिरथिर्महात्मा ।
 अथाकन्दे तुमुले वर्त्तमाने धार्ष्ट्युक्ते निहते तत्र कृष्णः । अपाञ्चाल्यं क्रियते याहि पार्थ कर्णं जहोत्यब्रवीद्राजसिंह ।
 ततः प्रहस्याशु नरप्रवीरो रथं रथेनाधिरथेर्जगाम । भये तेषां चाणमि ऋन् सुवाञ्छरभ्याहतानां रथयूथपेन । ४१२०
 विस्फार्य गाण्डीवमथोयथोधं ज्यया समाहृत्य तले भृशञ्च । वाणान्धकारं सहमेव कृत्वा जघान नागाश्वरथध्वजांश्च ।
 प्रतिश्रुतः प्राचरन्नन्तरीक्षे गुहा गिरीणामपतन् वयामि । यन्मण्डलज्येन विजृम्भमाणो रौद्रे मुद्गर्त्तैऽभ्यपतत् किरीटो ।
 तं भीममेनेऽनुययौ रथेन पृष्ठे रत्नन् पाण्डवमेकवीरः । तौ राजपुत्रौ त्वरितौ रथाभ्यां कर्णाय यातावग्निभिर्विषकौ ।
 तत्रान्तरे सुमहान् राजपुत्रस्यै युद्धं सोमकान् संप्रगृह्य । रथाश्वमातङ्गगणान् जघान प्रह्लादयामास श्रैर्हिशञ्च ।
 तमुत्तमौजा जममेजयश्च कुट्टौ युधामन्युशिखण्डिनौ च । कर्णं विभेदुः सहिताः पृषत्कैः संमर्द्दमानाः सह पार्थितेन । ४१२५
 ते पञ्च पञ्चालरथप्रवीरा वैकर्त्तमं कर्णमभिद्रवन्तः । तस्माद्रथाश्चावधितुं न श्रेकूर्हेवात्कृतात्मानमिवेन्द्रियार्थाः ।
 तेषां धनूपि ध्वजवाजिस्रुतांस्वर्णं पताकाश्च निहत्य वाणैः । तान्पञ्चभिस्त्वभ्यहन्त् पृषत्कैः कर्णस्ततः सिंह इवोन्ननाद् ।
 तस्यास्यतस्तानभिनिघ्नतश्च ज्यावाणहस्तस्य धनुःस्वनेन । साद्रिद्रुमा स्यात् पृथिवी विशीर्णेत्यतीव मत्वा जनता व्यभेदत् ।
 स शक्रचापप्रतिमेम धन्वना भृशायतेनाधिरथिः शरान् सृजन् । बभौ रणे दीप्तमरोचिमण्डलो यथाशुमाली परिवेशवां
 स्तथा ।

शिखण्डिनं द्वादशभिः पराभिनश्चितैः शरैः षड्विंशत्योक्तभौजसं । विभिर्युधामन्युमविध्यदाशुगैस्त्रिभित्तिभिः सोमकर्षता
 त्तमौ । ४१२०

पराजिताः पञ्च महारथास्तु ते महाहवे स्रतसुतेन मारिष । निरुद्यमास्तस्युरमित्रमन्दना यथेन्द्रियार्थात्मवता पराजिताः ।
 निमज्जतस्तानथ कर्णमागरे विपन्ननावो वणिजो यथाऽर्णवे । उद्भिरै नौभिरिवार्णवाद्रथैः सुकल्पितैर्द्वीपदिजाः स्वमातु
 लान् ।

ततः शिनीनामृषभः श्रितैः शरैर्निहत्य कर्णं प्रहितानिषून् बहून् । विदार्थ्य कर्णं निशितैरयस्मैस्सवात्मजं ज्येष्ठमविध्यद
 थभिः ।

कृपोऽथ भोजश्च तवात्मजस्तथा स्वयञ्च कर्णा निशितैरताडयत् । स तैस्त्रुर्भिर्युधे यदूत्तमो दिगोश्रैर्हैत्यपतिर्यथा तथा ।
 समाततेन श्वमनेन कूजता मृशायतेनामितवाणवर्षिणा । बभूव दुर्द्धर्ततरः स मात्यकिः शरन्नभोमध्यगतो यथा रविः । ४१२५
 पुनः समास्थाय रथान् सुदंशिताः शिनिप्रवीरं जुगुपुः परन्तपाः । समेत्य पाञ्चालमहारथा रणे मरुद्गणाः शक्रमिवारि
 नियहे ।

ततोऽभवद्युद्धमतीव दारुणं तवाहितानां तव भैनिकैः सह । रथाश्वमातङ्गविनाशनं तथा यथा सुराणामसुरैः पुराऽभवत् ।
 रथद्विपा वाजिपदातथभया भवन्ति नानाविधशस्त्रवेष्टिताः । परस्यरेणाभिहताश्च चम्बल्लुर्भिमैदुराक्षा व्यसवोऽपतंस्तथा ।
 तथा गतं भीममभीस्तवात्मजः समार राजाबुरजः किरञ्करैः । तमभ्यधावत्चरितो वृकोदरो महारूढं सिंह इवाभिषेदि
 वान् ।

ततस्तथोर्ध्वमतीव दारुणं प्रदोव्यनोः प्राणदुरादरं दयोः । परस्यरेणाभिनिविष्टरोषयोर्ददयोः शम्बरशक्रयोर्यथा । ४१२९
 शरैः शरीरार्त्तिकरैः सुतेजनैर्निघ्नतुस्तावितरेतरं भृशं । सहस्रभिर्दाविव वासितान्तरे महागजौ मन्मथमक्रुचेतमौ ।

तवात्मजस्याथ वृकोदरस्वरम्भुःसुराभ्यां ध्वजमेव चाच्छिनत् । ललाटमयस्य विभेद पविणाश्रिरस काथात्मजहार सारथेः ।
 स राजपुत्रोऽन्यद्वाप्य कर्णकं वृकोदरं द्वादशभिः पराभिनत् । स्वयं नियच्छसुरगानजिह्वगैः शरैश्च भीमं पुनरप्यवीरुपत् ।
 ततः शरं सूर्यमरीचिसप्रभं सुवर्णवज्रोत्तमरत्नभूषितं । महेश्वज्जाशनिपातदुःसहं मुमोच भीमाङ्गविदारणकमं ।
 स तेन निर्बिड्भृतगुर्धकोदरो निपातितः सस्ततर्गतासुवत् । प्रसार्थ्य बाहू रथचर्यमाश्रितः पुनः स संज्ञामुपलभ्य
 चानदत् ।

४९१५

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनभीमसेनयुद्धे द्वाशीतोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तत्राकरोत् दुष्करं राजपुत्रो दुःशासनसुमुलं युध्यमानः । चिच्छेद भीमस्य धनुः शरेण षष्ठा शरैः सारथि
 मयविधत् ।

स तत् कृत्वा राजपुत्रस्तरस्वी विव्याध भीमं नवभिः पृषत्कैः । ततोऽभिनदद्भभिः क्षिप्रमेव बरेषुभिर्भीमसेनं महात्मा ।
 ततः क्रुद्धो भीमसेनस्तरस्वी शक्तिश्रेयां प्राहिणेत्ते सुताय । तामांपतस्तीं सहसाऽतिघोरां दृष्ट्वा सुतस्यो ज्वलितामिवोक्त्वा ।
 आकर्णपूर्वैरिषुभिर्भीहात्मा चिच्छेद पुत्रो दशभिः पृषत्कैः । दृष्ट्वा तु तत् कर्म कृतं सुदुष्करं प्रापूजयन् सर्वथोधाः प्रहृष्टः ।
 अयाशु भीमश्च शरेण भूयो गाढं स विव्याध सुतस्वदीयः । चुक्रोध भीमः पुनराशु तस्मै भृशं प्रजज्वाल रूपाऽभि
 वीक्ष्य ।

४९२०

विद्धोऽस्मि वीराशु भृशं त्वयाऽथ महस्य भूयोऽपि गदाप्रहारं । उक्त्वमुद्यैः कुपितोऽथ भीमो जयाह तां भीमगदां बधाय ।
 उवाच चाद्याहमहं दुरात्मन् पास्यामि ते शोणितमाजिमध्ये । अथैवमुक्तस्तनयस्तथोयां शक्तिं वेगात् प्राहिणोन्मृत्युरूपं ।
 आविध्य भीमोऽपि गदां सुघोरां त्रिचिन्तिपे रोषपरोतमूर्त्तिः । सा तस्य शक्तिं सहसा विरुज्य पुत्रं तवाजो ताडयामास मूर्त्तिं ।
 स विचरन्नाग इव प्रभिक्षो गदामस्रौ तुमुले प्राहिणोदै । तयाऽहरदृशधन्वत्तराणि दुःशासनं भीमसेनः प्रमद्य ।
 तथा हतः पतितो विपमानो दुःशासना गदया वेगवत्या । हयाः समूता निहता नरेन्द्र चूर्णीकृतस्यास्य रथः पतन्त्या । ४९२५
 विध्वस्तवर्माभरणाभ्ररसक् विचेष्टमानो भृशवेदनातुरः । दुःशासनं पाण्डवाः प्रेक्ष्य सर्वे हृष्टाः पाञ्चालाः निहनादान
 मुञ्चन् ।

तं पातयित्वाऽथ वृकोदरोऽथ जगर्ज हर्षेण विनादयन् दिशः । नादेन तेनाखिलपार्श्ववर्तिने मूर्च्छाकुलाः पतितास्यजमीड ।
 भीमोऽपि वेगादवनीर्यं यानाहुःशासनं वेगवानभ्यधावत् । ततः स्मृत्वा भीमसेनस्तरस्वी सापन्नकं यत् प्रयुक्तं मुतैस्ते ।
 तस्मिन् घेरे तुमुले वर्त्तमाने प्रधानभूयिष्ठतरैः समन्तात् । दुःशासनं तत्र समीक्ष्य राजन् भीमो महाबाहुरचिन्त्यकर्मा ।
 स्मृत्वाऽथ केशयहणश्च देव्या वस्त्रांपहारश्च रजस्वलायाः । अनागमो भर्त्सपराङ्मुखाया दुःस्त्रानि दन्तान्यपि विप्रचिन्त्य । ४९२०
 जज्वाल क्रोधादथ मीमसेन आज्यप्रसिक्तो हि यथा ऊताशः । तत्राह कर्णश्च सुयोधनश्च रूपं द्रेणिं हतवर्माणमेव ।
 निहन्नि दुःशासनमथ पापं संरक्ष्यतामद्य समस्तयोधाः । इत्येवमुक्त्वा सहसाऽभ्यधावन्निहन्नुकामोऽतिबलस्तरस्वी ।
 तथा तु विक्रम्य रणे वृकोदरो महागजं केशरी यदहदेव । निगृह्य दुःशासनमेकवीरः सुयोधनस्याधिधरथेः समं ।
 रथादवमुत्थ गतः स भूमौ यत्रेन तस्मिन् प्रणिधाय चतुः । अग्निं समुद्यम्य श्रितं सुधारं कण्ठे पदाक्रम्य च विपमानं ।
 उत्कृत्य वक्रः पतितस्य भूमावथापिवच्छ्राणितमस्य कोष्णं । ततो निपात्यास्य शिरोऽपहृत्य तेनामिना तव पुत्रस्य
 राजन् ।

४९२५

सत्यां चिकीर्षुर्भूतिमान् प्रतिज्ञां भीमोऽपिवच्छोणितमस्य कोष्ठां । आस्वाद्य चास्वाद्य च वोक्ष्यमाणः क्रुद्धो हि चैनं निजगाद वाक्यं ।

स्तन्यस्य मातुर्भ्रुवर्षिषोर्वा माध्वीकपानस्य च सक्ततस्य । दिव्यस्य वा तोत्यरसस्य पानात्पयोदधिभ्यां मथिताश्च मुख्यात् । अन्यानि पानानि च यानि लोके सुधामृतस्वादुरसानि तेभ्यः । सर्वेभ्य एवाभ्यधिको रभोऽयं ममाद्य चास्याहितलोहितस्य । अथाह भीमः पुनर्यककर्मा दुःशासनं क्रोधपरीतधेताः । गतामुमालोक्य विहस्य सुस्वरं किं वा कुर्था मृत्युना रवितोऽसि । एवं ब्रुवाण पुनराद्रवन्तमास्वाद्यमानं तमतिप्रहृष्टं । ये भीमभेनं ददृशुस्तदानीं भयेन तेऽपि व्यथिता निपेतुः । • ६९००
ये चापि नामन् व्यथिता मनव्यास्तेषां करेभ्यः पतितं हि शस्तं । भयाच्च सञ्जुगुप्सुरस्वरैस्ते निमोलिताच्चा ददृशुः समन्ततः । ये तत्र भीम ददृशुः समन्ताद्दौःशासनं तद्रुधिरं पिवन्तं । सर्वेऽपलायन्त भयाभिपन्ना न वै मनुष्याऽयमिति ब्रुवाणाः । तस्मिन् हते भीमभेनेन रूपे दृष्ट्वा जनाः शोणितपोयमानं सम्प्राद्रवंस्त्रिभेनेन सार्द्धं भीमं रक्षोभाषमाणा भयार्त्ताः । युधामन्युः प्रद्रुतं चित्रभिनं महानोरुस्त्वभ्ययाद्राजपुत्रः । विव्याध चैनं निशितैः पृषक्कैर्यपेतभीः रुप्रभिराशुमुक्तैः । संक्रान्तभाग इव लेलिहानो महोरगः क्रोधविषं विस्सृज्यः । खिद्य पाञ्चालजमभ्यविश्वत्त्रिभिः शरैः सारयिमस्य षड्भिः । ४९५५
ततः सुपुङ्गेन मुयन्वितेन सुभंगितायेण शरेण शूरः । आकम्पनेन समाहितेन युधामन्युस्तस्य शिरो जहार । तस्मिन् हते भ्रातृ चित्रभेने क्रुद्धः कर्णः पौरुषं दर्शयानः । प्राद्रावयत् पाण्डवः नामनीकं प्रत्युद्युतो नकुलिनामितौजाः ।

भीमोऽपि हत्वा तत्रैव दुःशासनममर्षणं । पूरयित्वाऽञ्जलिं भूपो रुधिरस्थोऽग्निसूतः ।

शृण्वतां लोकवीराणामिदं वचनमब्रवीत् । एष ते रुधिरं कण्ठात्पिवामि पुरुषाधम ।

ब्रूहीदानोन्तु संहृष्टैः पुनर्गौरिति गौरिति । ये तदाऽस्मान् प्रनृत्यन्ति पुनर्गौरिति गौरिति । ४९५०

तान् वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । प्रमाणैकोऽप्यं शयनं कालकूटस्य भोजनं ।

दंशनञ्चाहिभिः कृष्णैर्दाहञ्च जतुवेष्मनि । द्यूतेन राज्यहरणमरणे वसतिश्च या ।

त्रैापद्याः केशपल्लस्य ग्रहणञ्च मुदाहृतं । इव्यस्ताणि च संयामेवमुत्तानि च वेष्मनि ।

विगतभवने यस्य क्रोधोऽस्माकं पृथग्विधः । शकुनेर्धर्त्तराश्रस्य राधेयस्य च मन्त्रिते ।

अनुभूतानि दुःखानि तेषां हेतुस्त्वमेव हि । दुःखान्यितानि जानीमो न सुखानि कदाचन । ४९५५

धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्यात् सपुत्रस्य सदा वयं । इत्युक्त्वा वचनं राजन् जयं प्राप्य वृकोदरः ।

पुनराह महाराज स्यायंस्तौ केशवार्जुनौ ।

असृग्दिग्धो विस्त्रवसोहितास्यः क्रुद्धोऽत्यर्थं भीमभेनस्तरस्त्री । दुःशासने यद्रणं संश्रुतं मे तद्वै सत्यं हृत्यमद्येह वीरौ ।

अत्रैव दास्याम्यपरं द्वितीयं दुर्थाधनं यज्ञपशुं विशस्य । शिरो मृदित्वा च पदा दुरात्मनः शान्तिं लस्ये कौरवाणां समवं ।

एतावदुक्त्वा वचनं प्रहृष्टो ननाद चोच्चैरुधिरार्द्रगात्रः । नगई चैवातिबलो महात्मा वृत्र निहृत्येव सहस्रनेत्रः । ४९६०

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि दुःशासनबधे व्यशीतोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुःशासने तु निहते तव पुत्रा महारथाः । महाक्रोधविषा वीराः समरेष्वपलायिनः ।

दश राजन्महावीर्यं भीमं प्राच्छादयञ्करैः । निषङ्गो कवची पाशो दण्डधारो धनुर्धरः ।

अलुप्तोपः सद्यः षण्डो वातवगमुवर्धसौ । एते सभेत्य संहिता भ्रातृव्यसनकर्षिताः ।

भीमसेनं महाबाहुं मार्गणैः समवारयन् । स वार्थमाणो विश्वैः समन्तात्सैर्भीहारथैः ।
भीमः क्रोधाग्निरक्ताक्षः क्रुद्धः काल इवावभौ । तास्तु भस्मैर्भवेवैर्दृशभिर्दृश भारतान् ।
रुक्माङ्गदान् रुक्मपुङ्गवैः पार्थो निन्ये यमक्षयं । हतेषु तेषु वीरेषु प्रदुद्राव बलं तव ।
पश्यतः सूतपुत्रस्य पाण्डवस्य भयार्हितं । ततः कर्णो महाराज प्रविवेश महद्भयं ।
दृष्ट्वा भीमस्य विक्रान्तमन्तकस्य प्रजास्त्रिव । तस्य त्वाकारभावज्ञः शल्यः समितिशोभनः ।

४९५

• उवाच वचनं कर्णं प्राप्तकालमरिन्दमं । मा व्यथां कुरु राधेय नैवं त्वय्युपपद्यते ।
एते द्रवन्ति राजानो भीमसेनभयार्हिताः । दुर्योधनस्य संमूढो भ्रातृव्यसनकर्षितः ।
दुःशासनस्य रुधिरं पीयमाने महात्मना । व्यापन्नचेतसस्यैव शोकोपहतचेतसः ।
दुर्योधनमुपासन्ते परिवार्थं समन्ततः । कृपप्रभृतयस्यैने हतशेषाः सहोदराः ।
पाण्डवा लम्बलक्ष्मण धनञ्जयपुरोगमाः । त्वामेवाभिमुखाः शूरा युद्धाय समुपस्थिताः ।
स त्वं पुरुषशार्दूल पौरुषेण संमास्थितः । क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य प्रत्युद्याहि धनञ्जयं ।
भारो हि धार्तराष्ट्रेण त्वयि र्भ्रमः समाहितः । तमुद्ध महामाहो यथाशक्ति यथाबलं ।
जये स्याद्विपुला कीर्त्तिर्भुवः स्वर्गः पराजये । वृषसेनस्य राधेय संक्रुद्धस्तनयस्तव ।
त्वयि मोहं समापन्ने पाण्डवानभिधावति । एतत् श्रुत्वा तु वचनं शल्यस्यामिततेजसः ।

४९०

४९०

इदि चावश्यकं भावं चक्रे दुद्धाय सुस्थिरं ।

ततः क्रुद्धो वृषसेनोऽभ्यधावदस्थितं प्रमुखे पाण्डवं तं । वृकादरं कालमिवात्तदण्डं गदाहस्तं योधयन्तं तदीयान् ।

तमभ्यधावन्नकुलः प्रवीरो रोयादमित्रं प्रतुदन् पृषत्कैः । कर्णस्य पुत्रं समरे प्रहृष्टं पुरा जिघांसुर्मघवेव जम्भं ।

४९०

ततो ध्वजं स्फटिकविचित्रकक्षुकं चिच्छेद वीरो नकुलः क्षुरेण । कर्णात्मजस्येवमनस्य पुत्रं भस्मेन जाम्बूनदचित्रमङ्गं ।

अथान्यदादाय धनः स शीघ्रं कर्णात्मजः पाण्डवमभ्यविध्यत् । दिव्यैर्भस्मैर्नकुलं हतास्त्रो दुःशासनस्यापचितं यियामुः ।

ततः क्रुद्धो नकुलस्तं महात्मा शरैर्भस्मास्त्राप्रतिमरविध्यत् । दिव्यैस्त्रैरभ्यवर्षत् सोऽपि कर्णस्य पुत्रो नकुलं हतास्त्रः ।

शराभिघाताच्च रूपी च राजन् स्वया च भासास्त्रममीरणाच्च । जञ्जाल कर्णस्य मुतोऽतिमात्रमिद्धो यथाऽयाऽर्जुनभिर्हताशः ।

कर्णस्य पुत्रो नकुलस्य राजन् मर्दानश्चानघिणोदुत्तमस्तैः । वनागुजान् वै नकुलस्य गुभ्रानुदयगान् हेमजालः वनद्वान् । ४९०

ततो हताश्वदवहृष्ट्य यानादादाय चर्मामलरुक्मचन्द्रं । आकाशमद्भागमसिं प्रगृह्य दौघूयमानः खगवच्चचार ।

ततोऽन्तरीचे च रथाश्वनागं चिच्छेद तूर्णं नकुलस्त्रिययोधो । ते प्रापतन्नभिताङ्गा विशस्ता यथाऽश्वमधे पशवः शमित्वा ।

द्विसाहस्राः पतिता युद्धशैण्डा नानादेश्याः सुभृताः सत्यमन्वाः । एकेन संख्ये नकुलेन हताजयिषुनाऽनुत्तमचन्द्रनाङ्गाः ।

तमापतन्तं नकुलं सोऽभिपत्य समन्ततः सायकैः प्रत्यविध्यत् । स तुशमानो नकुलः पृषत्कैर्विध्याध वीरं मुचुकोप विद्धुः ।

महाभये रक्ष्यमाणो महात्मा भ्रात्रा भीमेनाकरोत्तत्र भीमं । तं कर्णपुत्रो व्यधमत् समेतं नराश्वमातङ्गरथानमेकान् । ४९०

की उन्तमष्टादशभिः पृषत्कैर्विध्याध वीरं नकुलं मरोपः । स तेन विद्धोऽतिभृशं तरस्वी महाहृवं वृषसेनेन राजन् ।

क्रुद्धेन धावन् समरे जिघांसुः कर्णात्मजं पाण्डुमुतो नृवीरः । वितत्य पक्षौ महसा पतन्तं श्येनं यथैवामिषलम्बमाजौ ।

अवाकिरदुषसेनस्ततसं शितैः शरैर्नकुलमुदारवीर्यं । स तान् मोघास्तस्य कुर्भश्चरौघान् चचार मार्गान्नकुलस्त्रिवरूपान् ।

अथास्य तूर्णश्चरतो नरेन्द्र खड्गेन चित्रं नकुलस्य तस्य । महेषुभिर्व्यधमत् कर्णपुत्रो महाहवे चर्म सहस्रतारं ।
 तन्नायमं निशितं तीक्ष्णधारं विकोपमुयं गुरुभारसाहं । द्विषच्छरीरान्तकरं मुघोरमाधुष्यतः सर्पमिवोयरूपं । ४९५
 क्षिप्रं शरैः षड्विभित्रसाहस्रकर्त्तं खड्गं निशितैः सुवेगैः । पुनश्च दीपैर्निशितैः पृषत्कैस्तान्मरे गाढमथाभ्यविध्यत् ।
 कृत्वा तु तदुष्करमार्यजुष्टमथैर्नरैः कर्म रणे महात्मा । ययौ रथं भीमसेनस्य राजन् शराभितप्तो नकुलस्वरावान् ।
 स भीमसेनस्य रथं हताश्वो माद्रीमुतः कर्णशराभितप्तः । आपुञ्जुव सिंह इवाचलायं सम्प्रेक्ष्यमाणस्य धनञ्जयस्य ।
 ततः क्रुद्धो वृषभेनो मंहात्मा ववर्ष ताविषुजालेन वीरः । महारथावेकरथे समेतौ शरैः प्रभिन्दन्निव पाण्डवेषु ।
 तस्मिन् रथे निहते पाण्डवस्य क्षिप्रञ्च खड्गे विशिखैर्विभ्रजेत् । अन्ये च संहृत्य कुरुप्रवीरास्ततो निम्नञ्छरवैर्षरुपेत्य । ४९००
 तौ पाण्डवेषु परितः समन्तात् संहृत्यमानाविव ह्यवाहौ । भीमाङ्गुनौ वृषभेनाय क्रुद्धौ ववर्षतुः शरवर्षं मुघोरं ।
 अथात्रोत्स्रुतिः फाल्गुनश्च पश्यस्त्वेनं नकुलं पीड्यमानं । अयञ्च नो बाधते कर्णपुत्रस्तस्माद्भवान् प्रत्युपयातु कार्णिं ।
 स तन्निशम्यैव वचः किरीटी रथं समासाद्य वृकोदरस्य । अथात्रवीरकुलो वीक्ष्य वीरमुपागतं शतय शीघ्रमेतं ।
 इत्येवमुक्तः सहसा किरीटी भ्रात्रा समलं नकुलेन संखे । कपिध्वजं केशवभंगटहीतं प्रैषीदुदयो वृषभेनस्य वाहं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषभेनयुद्धे नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलमय विदित्वा च्छिन्नवाणासनासिं विरथमरिशरान्तं कर्णपुत्रास्त्रमग्नं । पवनधुतपताकाद्भ्रदिनेव
 ल्गिताश्या बरपुरुषनिगुक्तास्ते रथैः शीघ्रमीयुः । ४९५
 द्रुपदमुतबरिष्ठाः पञ्च शैनेयषष्ठा द्रुपददुहितपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः । द्विरदरथनराश्वान् स्रुदयन्तस्वदीयान् भुजगपतिनि
 काशैर्भार्गुणैरात्तशस्त्राः ।
 अथ तव रथमुग्यास्तान् प्रतीयस्वरन्तः कृपहृदिकमुतौ च द्रौणिदुर्योधनौ च । शकुनिमुतवृकौ च काथदेवावृधौ च द्विरद
 जसदघोषैः स्रन्दमैः कार्मुकैश्च ।
 तव नृप रथिवीरान्तो दशैकश्च वीरा नृवरशरवराघैस्ताडयन्तोऽभ्यरुन्धन् । नवजलदसर्वैर्हस्तिभिस्तानुदीयुर्गिरिशिखरनि
 काशैर्भर्मिवेगैः कुलिन्दाः ।
 मुक्त्विता हैमवता मदोत्कटा रणाभिकामैः कृतिभिः समास्थिताः । सुवर्णजालैर्विभ्रिता बभुर्गजास्तथा यथा खे जलदाः
 सविद्युतः ।

कुलिन्दपुत्रो दशभिर्महायमैः कृपं समृताश्वमशोडयद्भृशं । ततः शरद्वत्सुतसायकैर्हतः स हैव नागेन पपात भूतले । ४९१०
 कुलिन्दपुत्रावरजस्तु तोमरैर्द्विवाकरांशुप्रतिमैरयस्त्रयैः । रथञ्च चित्तेप ननाद नईतस्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ।
 ततः कुलिन्देषु हतेषु तेऽथ प्रहृष्टरूपास्तव ते महारथाः । भृशं प्रदभुर्लवणाम्बुसम्भवान् परांश्च वाणासनपाणयोऽभ्ययुः ।
 अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां सह पाण्डुसञ्जयैः । शरासिशक्तृष्टिगदापरश्वधैर्भरान्धनागासुहरं भृशकुलं ।
 रथाश्वमातङ्गपदातिभिस्ततः परस्परं विप्रहताः पतन्ति । यथा सविद्युत्स्तमिता वलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवोद्यमारुतैः ।
 ततः शतानोकमतान् महागजांस्तथा रथान् पत्तिगणांश्च तान् बहून् । जघान भोजस्तु हयानथापतन् कृणाद्विशस्ताः
 कृतवर्षणः शरैः । ४९१५

अथापरे द्रौणिहता महादिपास्तयः ससर्वाद्युधेोधकेतना । निपेतुर्ह्यर्वा व्यसवो निपातितास्तथा यथावज्जहता महःऽचलाः ।

कुलिन्दराजः बरजादनन्तरस्तान्तरं पत्रिबैरताडयत् । तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः मितैः शरीरं घ्नन्निपद्यते ।
स नागराजः सह राजसूनुना पपात रक्तं वज्रं सर्वतः लग्नं । महेश्वरप्रहृतोऽम्बुदागमे यथा जने गैरिकपर्वतस्तथा ।
कुलिन्दपुत्रप्रहितोऽपरो द्विपः क्राथं सस्रुताश्रयं व्यपोथयत् । ततोऽपतत् कायशराभिघातितः सहेयरो वज्रहते यथा
गिरिः ।

रथी द्विपत्नेन हतोऽपतच्छरैः कायाधिपः पर्वतजेन दुर्क्षयः । सर्वाजिह्वितेष्वमनध्वजस्तथा यथा महावातहतो महा
द्रुमः ।

वृकं द्विपस्यं गिरिराजवामिने भृशं शरैर्द्वादशभिः पराभिनत् । ततो वृकं माश्रयं महाद्विपा द्रुतश्चतुर्भिश्चरैर्व्यपोथयन् ।
स नागराजः सनियन्तृकोऽपतत् शराहतां बभ्रुमुतेभुभिर्भृशं । स चापि देवावृधसूनुर्द्वितः पपात नुन्नः सहदेवसूनुना ।
विषाणगात्रावरयोधपातिना गजेन हन्तुं शकुनिं कुलिन्दजः । जगामवेगेन भृशार्द्धंश्च तं ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ।
ततः कुलिन्देषु हतेषु तेषु प्रहृष्टरूपास्तवते महारथाः । भृशं प्रदधुर्लवणाम्बुमम्भान् पराशं वाणासनपाणयोऽभ्युः ।
अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां सह पाण्डुसञ्जयैः । शरामिश्रकृष्टिगदापरश्रधैरयाश्चनागासु हरं भृशाकुलं ।
रयाश्चमातङ्गपदातयस्ततः परस्परं त्रिप्रहताः पतन्निर्जिताः । यथा सत्रियुत्स्तनिता बलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवोपमारुतैः ।
ततः शतानीकहता महागजा हया रथाः पत्तिगणाश्च तावकाः । सुपर्वातप्रहता यशोरगास्तथा गता गां त्रिमा विचूर्णिताः ।
ततोऽभ्यविध्यद्दशभिः मितैः शरैः कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं सपत्नं । ततोऽस्य कायाद्विचकर्त्त नः कुनिः शिरः सुरेणाम्बुजम
त्रिभाननं ।

ततः शतानीकमविध्यदायसैस्त्रिभिः शरैः कर्णमुतोऽर्जुनं त्रिभिः । त्रिभिश्च भीमं नकुलश्च सप्तभिर्जनाईनं द्वादशभिश्च
सायकैः ।

तदस्य कर्मातिमनुयुक्कर्म्मणः समीक्ष्य हृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमज्ञास्तु प्रो ज्ञयस्य ये हृतोऽयमग्रार्जितिते तु
मेनिरे ।

ततः किरीटी परवीरघाती हताश्चमालोक्य नरप्रवीरः । माद्रीमुतं नकुलं लोकमये समीक्ष्य कृष्णं भृगुशिलतप्त ।
समभ्यधावदृषमेनमाहवे स सूतजस्य प्रमुखे स्थितस्तदा । तमापतन्तं नरवीरमुपं महाहं वानमहस्तधारिणं ।
अभ्यापतत्कर्णमुतो महारथं यथा महेश्वरं नमुचिः पुरा तथा । ततो द्रुतोऽनेकशरणं पार्थं शितेन विद्धा युधि कर्णपुत्रः ।
ननाद नादं मुमहामुभावो विद्धेव शक्रं नमुचिः स वीरः । पुनः स पार्थं वृषभेन उर्वैर्वाणैरविध्यद्भुजमूलं तु सर्वं ।
तथैव कृष्णं नवभिः समाहृत्य पुनश्च पार्थं दशभिर्जघाम । पूर्व्यं यथा वृषभेनप्रयुक्तैरभ्याहतः श्येतस्यः शरैर्भैः ।
संरम्भमीषद्रमितो बधाय कर्णात्मजस्याथ मनः प्रदधे । ततः किरीटी रणमूर्द्धं कोपात् हत्वा त्रिशाखां भृकुटीं ललाटे ।
मुमोच हृण त्रिशिखान् महात्मा बधे धृतः कर्णमुतस्य संख्ये । आरक्तमेत्रान्कशत्रुहन्ता उवाच कर्णं भृगुमुत्सम्यंस्तदा ।
दुर्योधनं त्रैणिमुखांश्च सर्वानहं रणे वृषभेनं तमुपं । सम्पद्यतः कर्णं तवाद्य संख्ये नयामि लोकं निशितैः प्रपत्कैः ।
एवञ्च तावद्विजना वदन्ति सर्वैर्भवेद्विष्मम सूनुर्हतोऽभौ । एका रथो मदिहीनस्तरखी अहं कनिथ्ये भवतां समरं ।
संरक्ष्यतां रथभंस्यः सुतोऽयं अहं कनिथ्ये वृषभेनमुपं । पश्चाद्द्विधये त्वामपि संप्रमूढ अहं कनिथ्येऽर्जुन आजिमथे ।
त्वामद्य मूलं कलहस्य संख्ये दुर्योधनापाश्रयजातदर्पे । त्वामद्य हन्ताऽस्मि रणे प्रमद्य अथैव हन्ता युधि भीमभेनः ।

अयास्य तूर्णञ्चरतो नरेन्द्र खड्गेन चित्रं नकुलस्य तस्य । महेषुभिव्यधमत् कर्णपुत्रो महा हवे चर्म सहस्रतारं ।
 तञ्चायभं निशितं तीक्ष्णधारं विकोपमुग्रं गुरुभारसाहं । द्विषच्छरीरान्तकरं मुघोरमाधुष्वतः सर्पमिवोयरूपं । ४९९
 क्षिप्रं शरैः षडङ्गरमित्रसाहस्यकर्तुं खड्गं निशितैः सुवेगैः । पुनश्च दीपैर्निशितैः पृषत्किसान्तरे गाढमयाभ्यविध्यत् ।
 कृत्वा तु तदुष्करमार्यजुष्टमन्यैर्नरैः कर्म रणे महात्मा । ययौ रथं भीमसेनस्य राजन् शराभितप्तो नकुलस्वरवान् ।
 स भीमसेनस्य रथं हताशो माद्रीमुतः कर्णशराभितप्तः । आपुभुवे सिंह इवाचलायं सम्प्रेक्ष्यमाणस्य धनञ्जयस्य ।
 ततः क्रुद्धो वृषभेनो मंहात्मा ववर्ध ताविपुजालेन वीरः । महारथावेकरथे समेतौ शरैः प्रभिन्दन्निव पाण्डवेयौ ।
 तस्मिन् रथे निहते पाण्डवस्य क्षिप्रञ्च खड्गे विशिखैर्विक्रान्ते । अन्ये च संहृत्य कुरुप्रवीरास्ततो निघ्नञ्करवर्षरूपेण । ५००
 तौ पाण्डवेयौ परितः समन्तात् संह्रयमानाविव हव्यवाहौ । भीमार्जुनौ वृषभेनाय क्रुद्धौ ववर्धतुः शरवर्षं मुघोरं ।
 अथाब्रवीन्मरुतिः फाल्गुनश्च पश्यस्येनं नकुलं पोशमानं । अथश्च नो बाधते कर्णपुत्रस्तस्माद्भवान् प्रत्युपयातु कार्णिं ।
 स तन्निशम्यैव वचः किरीटी रथं ममासाद्य वृकोदरस्य । अथाब्रवीन्नकुलो वीक्ष्य वीरमुपागतं शतय शीघ्रमेतं ।
 इत्येवमुक्तः सहसा किरीटी भ्रात्रा ममलं नकुलेन संख्ये । कपिध्वजं केशवभंगटहीतं प्रैषीदुदयो वृषभेनस्य वाहं ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषभेनयुद्धे नकुलपराजये चतुरशीतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ नकुलमय विदित्वा च्छिन्नवाणामनासिं विरथमरिशरार्त्तं कर्णपुत्रास्त्वमग्नं । पवनधुतपताकाद्भ्रान्तिनो व
 ल्गिताश्चा बरपुरुषनि युक्तास्ते रथैः शीघ्रमीयुः । ४९५

द्रुपदसुतवरिष्ठाः पञ्च शैभेयषष्ठा द्रुपददुहितपुत्राः पञ्च चामित्रसाहाः । द्विरदरथमराश्वान् सूदयन्तस्वदीयान् भुजगपतिनि
 काशैर्मार्गणैरात्तशस्त्राः ।

अथ तव रथमुत्थास्तान् प्रतीयस्वरन्तः कृपहृदिकमुतौ च द्वैर्णिदुर्योधनौ च । शकुनिमुतवृकौ च कायदेवावृधौ च द्विरद
 जलदघोषैः स्रन्दभैः कार्मुकैश्च ।

तव नृप रथिवीरासो दशैकश्च वीरा नृवरशरबरायैस्ताडयन्तोऽभ्यरन्धन् । नवजलदसर्वैर्हस्तिभिस्तानुदीयुर्गिरिशिखरनि
 काशैर्भिमवेगैः कुलिन्दाः ।

मुकल्पिता हैमवता मदीत्कटा रणाभिकाभैः कृतिभिः समास्थिताः । सुवर्णजालैर्व्वितता बभुर्गजास्तथा यथा खे जलदाः
 सविद्युतः ।

कुलिन्दपुत्रो दशभिर्महायभैः कृपं सस्रताश्रमपीडयद्भृशं । ततः शरद्वत्सुतसायकैर्हतः स हैव नागेन पपात भूतले । ४९६

कुलिन्दपुत्रावरजस्तु तोमरैर्द्दिवाकरांशुप्रतिमैरयस्मयैः । रथश्च चिक्षेप ननाद नर्हतस्ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ।

ततः कुलिन्देषु हतेषु तेव्यथ प्रहृष्टरूपास्तव ते महारथाः । भृशं प्रदधुर्लवणान्मुसम्भवान् परांश्च वाणासनपाणयोऽभ्ययुः ।

अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां सह पाण्डुसृञ्चयैः । शरासिंशत्पृष्टिगदापरश्वर्धर्नराश्वनागासुहरं भृशाकुलं ।

रथान्ममात्तङ्गपदातिभिस्ततः परस्परं विप्रहताः पतन् क्षितौ । यथा सविद्युत्क्षमिता वलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवोद्यमास्तैः ।

ततः शतानोकमतान् महागजांस्तथा रथान् पत्तिगणांश्च तान् बहून् । जघान भोजस्तु हयानथापतन् क्षणादिशस्ताः

कृतवर्षणः शरैः ।

४९५

अथापरे द्वैर्णिहता महादिपास्तयः ससर्वायुधयोधकेतना । निपेतुर्व्यां व्यसवो निपातितास्तथा यथा वज्रहता महाऽचलाः ।

कुलिन्दराजःवरजादनन्तरस्तमान्तरे पत्रिवरैरताडयत् । तवात्मजं तस्य तवात्मजः शरैः शितैः शरीरं व्यहमद्विपद्यते ।
स नागराजः सह राजसूनुना पपात रक्तं वज्रं सर्वतः क्षरन् । महेश्वरप्रहृतोऽम्बुदागमे यथा जलं गैरिकपर्वतस्तथा ।
कुलिन्दपुत्रप्रहृतोऽपरो द्विपः क्राथं समुद्रतश्चरयं व्यपोचयत् । ततोऽपतत् कायशराभिघातितः सक्षेत्रो वज्रहृतो यथा
गिरिः ।

रथो द्विपस्थेन हृतोऽपतच्छरैः कायाधिपः पर्वतजेन दुर्जयः । सवाजिह्वितेष्वमनध्वजस्तथा यथा महावातहतो महा
द्रुमः ।

वृकैः द्विपस्थं गिरिराजवासिने भृशं शरैर्द्वादशभिः पराभिनत् । ततो वृकं माश्रयं महाद्विपा द्रुतश्चतुर्निश्वरैर्व्यपोचयन् ।
स नागराजः समियन्तृकोऽपतत् शराहृतो बभ्रुसुते युभिर्भृशं । स चापि देवावृधस्रनुगर्दितः पपात नुस्रः महदेवसूनुना ।
विषाणगात्रावरयोधपातिना गजेन हन्तुं शशुनिं कुलिन्दजः । जगामवेगेन भृशाईधंश्च तं ततोऽस्य गान्धारपतिः शिरोऽहरत् ।
ततः कुलिन्देषु हतेषु तेषु प्रहृष्टरूपास्तवते महारथाः । भृशं प्रदभुर्लवणास्त्रमश्वरान् परांश्च वाणासमपाणयोऽभ्युः ।
अथाभवद्युद्धमतीव दारुणं पुनः कुरूणां सह पाण्डुसञ्जयैः । शरामिश्रत्पृष्टिगदापरशुधरयाश्चमागासुहरं भृशाकुलं । १०२५
रथाश्चमातङ्गपदातयस्ततः परस्परं त्रिप्रहताः पतन् कितौ । यथा मविद्युत्स्तनिता बलाहकाः समाहता दिग्भ्य इवोपमास्तैः ।
ततः शतानीकहता महागजा हृद्या रथाः पत्निगणाश्च तावकाः । सुपर्वावातप्रहता यथोरगास्तथा गता गां विरसा विचूर्णिताः ।
ततोऽभ्यविध्यद्दशभिः शितैः शरैः कुलिन्दपुत्रो नकुलात्मजं क्षयन् । ततोऽस्य कायाद्विचकर्त्त नाकुलिः शिरः क्षुरेणाम्बुजम
त्रिभाननं ।

ततः शतानीकमविध्यदायसैस्त्रिभिः शरैः कर्णमुतोऽस्त्रुनं त्रिभिः । त्रिभिश्च भीमं नकुलञ्च सप्तभिर्जनाईनं द्वादशभिश्च
सायकैः ।

तदस्य कर्भानिमनुयुक्कर्माणः समीक्ष्य हृष्टाः कुरवोऽभ्यपूजयन् । पराक्रमज्ञास्तु धनञ्जयस्य ये ज्ञतोऽयमप्राविति ते तु
मेनिरे ।

ततः किरीटी परवीरघातो हताश्चमालोक्य नरप्रवीरः । माद्रीमुतं नकुलं लोकमये समीक्ष्य कृष्णं भृगुचित्तञ्च ।
समभ्यधावदृष्टमेनमाह्वे स सूतजस्य प्रमुखे स्थितस्तदा । तमापतन्तं नरवीरमुयं महाह्वे वाणमहस्रधारिणं ।

अभ्यापतत्कर्णमुतो महारथं यथा महेश्वरं नमुचिः पुरा तथा । ततो द्रुतोऽनेकशरेण पार्थं शितेन विद्धा युधि कर्णपुत्रः ।
ननाद नादं मुमहानुभावो विद्धेव शकं नमुचिः स वीरः । पुनः स पार्थं वृषभेन उषैर्वाणैरविध्यद्भुजमूले तु सखे ।

तथैव कृष्णं नवभिः समाईयत् पुनश्च पार्थं दशभिर्जवान् । पूर्वैः यथा वृषभेनप्रयुक्तैरभ्याहतः श्वेतहयः शरैर्भैः । १०२६
संरम्भमीषद्गमितो बधाय कर्णात्मजस्याय मनः प्रदधे । ततः किरीटी रणमूर्द्धिं कोपात् हत्वा त्रिशाखां भृकुटीं लम्नाटे ।

मुमोच तूण त्रिशिखान् महात्मा बधे धृतः कर्णमुतस्य संखे । आरकनेत्रान्तकशत्रुहन्ता उवाच कर्णं भृगुमुत्सर्प्यस्तदा ।
दुर्योधनं त्रैणिमुखांश्च सर्व्वानहं रणे वृषभेनं तमुयं । सम्यायतः कर्णं तवाद्य संखे नयामि न्नाकं निगितैः प्रपत्कैः ।

एवञ्च तावद्विजना वदन्ति सर्व्वैर्भवद्भिर्मम सूनूर्हतोऽधौ । एका रथो मदिहीनस्तरस्वी अहं हनिष्ये भवतां समवे ।
संरक्ष्यतां रथसंख्यः सुतोऽयं अहं हनिष्ये वृषभेनमुयं । पश्चाद्दधिये त्वामपि भंप्रमूढ अहं हनिष्येऽर्जुन आजिमथे । १०२७
त्वामद्य मूलं कलहस्य संखे दुर्योधनापाश्रयजातदर्पं । त्वामद्य हन्ताऽस्मि रणे प्रसङ्ग अथैव हन्ता युधि भीमभेनः ।

दुर्योधनस्याधमपूरुषस्य यस्यानयादेष महान् क्षयोऽभूत् । स एवमुक्त्वा विनिमृज्य चापं लक्ष्यं हि कृत्वा वृषसेनमजौ ।
मसर्ज वाणात्रिशितान्महात्मा यथाय राजन् कर्णमुतस्य संख्ये । विव्याध चैनं दशभिः प्रपत्कैर्मर्षस्त्रैर्द्वं प्रहसन् किरीटी ।
चिच्छेद चास्येवममं भुजौ च चुरैश्चतुर्भिर्निशितैः शिरश्च । स पार्थवाणाभिहतः पपात रयाद्विबाहुर्बिशिरा धरायां ।
सुपुंथितो वृक्षबरोऽतिकायो वार्तेरितः शाल इवाद्रिभट्टजात् । संप्रेक्ष्य वाणाभिहतं पतन्तं रयात् सुतं सूतजः क्षिप्रकारी । ४२५
रथं रथेनाशु जगाम रोषात् किरीटिनः पुत्रवधाभितप्तः । ततः समक्षं स्वसुतं विलोक्य कर्णा हतं श्वेतहथेन संख्ये ।

संरम्भमागस्य परं महात्मा कृष्णार्जुनौ सहसैवाभ्यधावत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि वृषसेनवधे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य वेलोदृत्तमिवाणवम् । गर्जनं सुमहाकायं दुर्निवारं सुरैरपि ।

अर्जुनं प्राह दाशार्हः प्रहस्य पुरुषर्षभः । अयं स रथं आयाति श्वेताश्वः ब्रह्मसारथिः ।

येन ते सह योद्धव्यं स्मिरो भव धनञ्जय । पश्य चैनं ममायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

श्वेतवाजिषमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च । नानापताककलिलं किङ्किणीजालमालिनं ।

उन्नमानमिवाकाशे विमानं पाण्डुरैर्हथैः । ध्वजश्च पश्य कर्णस्य नागकक्षं महात्मनः ।

आखण्डलधनुःप्रख्यमुन्निखन्तमिवःस्वरं । पश्य कर्णं ममायान्तं धार्तराष्ट्रप्रियैषिणं ।

शरधारा विमुञ्चन्तं धारासारमिवास्वदं । एष मद्रश्चरो राजा रथोपे पर्यवस्थितः ।

नियच्छति हयानस्य राधेयस्यामितैजसः । शृणु दुन्दुभिनिर्धापं शङ्खशब्दश्च दारुणं ।

मिहनादांश्च विविधान् शृणु पाण्डव सर्व्वतः । अन्तर्ह्य महाशब्दान् कर्णेनमिततेजसा ।

दोषूयमानस्य भृशं धनुः शृणु निःस्वनं । शते दीर्घान्नि सगणाः पाञ्चालानां महारथाः ।

दृष्ट्वा केशरिणं कुड्गं मृगा इव महावने । सर्व्वयत्नेन कौन्तेय हन्तुमर्हसि सूतज ।

न हि कर्णशरानस्यः सोढुमुत्सहते नरः । सदेवामुरगन्धर्वास्तीक्ष्णकान् सचराचरान् ।

त्वं हि जेतुं रणे शक्तस्तथैव विदितं मम । भीममुपं महात्मानं व्यक्तं शर्व्वं कपर्दिनं ।

न शक्ता द्रुपुमोगानं किं पुनर्योधितुं प्रभुं । त्वया साक्षान्महादेवः सर्व्वभूतशिवः शिवः ।

युद्धेनाराधितः स्थाण्डेवाश्च वग्दासव । तस्य पार्थ प्रसादेन देवदेवस्य शूलिनः ।

जहि कर्णं महाबाहो नमुचिं वृत्रहा यथा । श्रेयस्तेऽस्तु मदा पार्थ युद्धे जयमवाप्नुहि ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ भुव एव जयः कृष्ण मम नास्त्यत्र संशयः । सर्व्वलोकगुरुर्यस्त्वं तुष्टोऽसि मधुसूदन ।

चोदयाश्वान् हृषीकेश रथं मम महारथ । नाहत्वा समरे कर्णं निवर्त्तिष्यति फाल्गुनः ।

अद्य कर्णं हतं पश्य मच्छरैः शकनीकृतं । मां वा द्रक्ष्यसि गोविन्द कर्णेन निहतं शरैः ।

उपस्थितमिदं घोरं युद्धं त्रैलोक्यमोहनं । यज्जनाः कथयिष्यन्ति चावहूमिर्धरिष्यति ।

एवं ब्रुवन्सदा पार्थः कृष्णमक्लिष्टकारिणं । प्रत्युद्यथौ रथेनाशु गजं प्रतिगजो यथा ।

पुनरप्याह तेजस्वी पार्थः कृष्णमरिन्दमं । चोदयाश्वान् हृषीकेश कालोऽयमतवर्त्तते ।

एवमुक्त्वासादा तेन पाण्डवेन महात्मना ।

४२५०

४२५५

४२६०

४२६५

४२७०

जयेन सम्यज्य स पाण्डवं तदा प्रचादयामास हयान् मनाजवान् । स पाण्डुपुत्रस्य रथो मनाजवः क्षणम कर्णस्य रथायतोऽ
भवत् ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाङ्गुनदैरथे षड्भ्रीतोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा शोकामर्षमन्वितः । पुत्रशोकोद्भवं वारि नेत्राभ्यां समवाहजत् ।

रथेन कर्णसौजस्वी जनामाभिमुखी रिपुं । युद्धायामर्षतासात्तः समाह्वय धनञ्जयं ।

तौ रथौ सूर्यमङ्गाशौ वैयाघ्रपरिवारितौ । समेतौ ददृशुस्तत्र द्वाविवर्कौ समुद्गतौ ।

श्वेताशौ पुरुषौ दिव्यावास्थितावरिमहूनी । शूशुभते महात्मानौ चन्द्रादित्यौ यथा दिवि ।

तौ दृष्ट्वा विस्मयं जग्मुः सर्वसैन्यानि मारिष । चैलोक्यविजये यत्ताविन्द्रवैरोचनाविव ।

रथव्यातलनिर्द्गादेर्व्याणसिंहरवैस्तथा । तौ रथावभ्यधावन्तौ समालोक्य महीजितौ ।

ध्वजौ च दृष्ट्वा संसप्तौ विस्मयः समपद्यत । हस्तिकचक्रं कर्णस्य वानरस्य किरीटिनः ।

तौ रथौ संप्रसप्तौ तु दृष्ट्वा भारत पार्थिवाः । सिंहनादबरांस्रकः साधुवादांस्र पुष्कलान् ।

दृष्ट्वा च दैरथं ताभ्यां तत्र घोषाः सहस्रशः । चक्रुर्बाहुस्त्रनांश्चैव तथा चेन्नावधूननं ।

आजगुः कुरवस्तुत्र वाद्भिन्नाणि समन्ततः । कर्णं प्रहर्षयिष्यन्तः शङ्कान् दधुसु सर्वशः ।

तथैव पाण्डवाः सर्वे हर्षयन्तो धनञ्जयं । तूर्थशङ्कनिनादेन दिशः सर्व्वाभ्यनादयन् ।

क्षेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् । बाहुशब्दैश्च शूराणां कर्णाङ्गुनसमागमे ।

तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ रथस्थौ रथिनाम्बगौ । प्रगृहीतमहाचापौ शरशक्तिध्वजायुतौ ।

वर्ष्मिणौ बद्धनिस्त्रिंशौ श्वेताशौ शङ्खशोभितौ । तूणीरवरमस्यन्तौ द्वावथेतौ सुदर्शनौ ।

रक्तचन्दनदिग्धाङ्गौ समदौ गोतृषाविव । चापविद्युद्भ्रजोपेतौ शस्त्रमस्यन्तियोधिना ।

चामरव्यनोपेतौ श्वेतःश्वे चोपशोभितौ । हृष्णशन्वरथोपेतौ तुन्यरूपौ महारथौ ।

सिंहस्कन्धौ दीर्घभुजौ रत्नाशौ हेममलिनौ । सिंहस्कन्धप्रतीकाशौ व्यूढोरस्कौ महाबलौ ।

अन्योन्यबधमिच्छन्तावत्योन्यजयकाङ्क्षिणौ । अन्यान्यमभिधावन्तौ गोष्ठे गोतृषभाविव ।

प्रभिक्षाविव मातङ्गौ सुसंरन्ध्राविवचलौ । आशोविषशिग्रुप्रस्थौ यमकालान्तकोपमौ ।

इन्द्रतृचाविव क्रुद्धौ सुर्याचन्द्रमसप्रभौ । महायहाविव क्रुद्धौ युगान्ताय समन्वितौ ।

देवगर्भौ देवबलौ देवतुल्यौ च रूपतः । यदृच्छया समायातौ सूर्याचन्द्रमसौ यथा ।

बलिनौ समरे दृभौ नानाशस्त्रधरौ युधि । तौ दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रौ शार्दूलौ वाविव धिष्ठितौ ।

बभूव परमौ हर्षस्तावकानां विशास्यते । संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।

समेतौ पुरुषव्याघ्रौ प्रेत्य कर्णधनञ्जयौ । उभौ वरायुधधरावुभौ रणहृतश्रमौ ।

उभौ च दाङ्गशब्देन नादयन्तौ नभस्तलं । उभौ विभ्रुतकर्माणौ पौरुषेण बलेन च ।

उभौ च सदृशौ युद्धे सम्बरासरराजयोः । कार्तवीर्यममौ चोभौ तथा दाशरथेः समौ ।

विष्णुवीर्यममौ चोभौ तथा भवसमौ युधि । उभौ श्वेतहथौ राजन् रथप्रवरवाहिनौ ।

४९०५

४९००

४९०५

४९००

४९०५

सारथिप्रबरो चैव तयोरास्तां महारणे । ततो दृष्ट्वा महाराज राजमानौ महारथौ ।
 मिद्वारणसङ्घानां विस्मयः समपद्यत । तव पुत्रास्ततः कर्णं सबला भरतर्षभ ।
 पश्विभ्रुर्म्हात्मानं विप्रमाहवशोभिनं । तथैव पाण्डवा हृष्टा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
 पश्विभ्रुर्म्हात्मानं पार्थमप्रतिमं युधि । तावकानां रणे कर्णो ग्लहे क्षासीद्विशम्पते ।
 तथैव पाण्डवेषां ग्लहः पार्थोऽभवत्तदा । त एव मध्यास्तत्रासन् प्रेक्षकाश्चाभवन् स्म ते ।
 तत्रैषां ग्लहर्मत्नानां भ्रुवौ जयपराजयौ । ताभ्यां द्यूतं समासक्तं विजयायेतराय वा ।
 अस्माकं पाण्डवानाञ्च स्थितानां रणमूर्द्धनि । तौ तु स्थितौ महाराज समरे युद्धशालिनौ । ४४०
 अन्योन्यं प्रतिभंरन्भावन्योन्यबधकाङ्गिणौ । तावुभौ प्रजिहीर्षन्ताविन्द्रवृत्राविव प्रभो ।
 भीमरूपधगवास्तां महाधूमविव यक्षौ । ततोऽन्तरीक्षे सन्निपा विशादा भरतर्षभ ।
 मिथो भेदाश्च भूतानामासन् कर्णोऽर्जुनान्तरे । व्यश्रूयन्त मिथो भिक्षाः सर्वलोकास्तु मारिष ।
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः । प्रतिपत्तग्रहं चक्रुः कर्णोऽर्जुनसमागमे ।
 शैराभीत् स्रुतपुत्रस्य पत्ने मातेव धिष्ठिता । भूमिर्द्धनस्यस्यासौत् मातेव जयकाङ्गिणी । ४४१
 गिरयः सागराश्चैव नद्यश्च जलदास्तथा । वृताश्चैषधयश्चैव व्याश्रयन्त परस्परं ।
 असुरा यानुधानाश्च गुह्यकाश्च परन्तप । ते कर्णं समपद्यन्त हृष्टरूपाः समन्ततः ।
 मुनयश्चारणाः मिद्धा वैनतेया वयांसि च । रत्नानि निधयः सर्वे वेदाश्चाख्यानपञ्चमः ।
 सोपवेदोपनिषदः सरहस्याः संयथाः । वासुकिश्चित्रमेनश्च तत्तको मणिकस्तथा ।
 सर्पाश्चैव तथा सर्वे काद्रवेयाश्च सान्वयाः । विषवन्तो महाराज नागाश्चाऽर्जुनतोऽभवन् । ४४२
 शैरावताः भीरभेयाः वंगलेयाश्च भोगिनः । एतेऽभवन्नर्जुनतः क्षुद्रमर्पाश्च कर्णतः ।
 ईहामृगा व्याहृमृगा माङ्गल्याश्च मृगद्विजाः । पार्थस्य विजये राजन् सर्वे एवाभिमंसृताः ।
 वसवो महतः साध्या रुद्रा विश्वेश्विनौ तथा । अग्निरिन्द्रश्च सोमश्च पवनोऽथ दिशो दश ।
 धनञ्जयस्य ते पत्ने अदित्याः कर्णतोऽभवन् । विशः शूद्राश्च सृताःश्च ये च सङ्करजातयः ।
 सर्वशक्ते महाराज राधेयमभजन्तथा । देवान्तु पितृभिः सार्द्धं सगणाः सपदानुगाः । ४४३
 यमो वैश्रवणश्चैव वरुणश्च यतोऽर्जुनः । ब्रह्मवत्सञ्च यज्ञाश्च दक्षिणाश्चाऽर्जुनं श्रिताः ।
 प्रेताश्चैव पिशाचाश्च क्रव्यादाश्च मृगाण्डजाः । राक्षसाः सह यादोभिः श्वश्रुगालाश्च कर्णतः ।
 देवब्रह्मनृपर्षीणां गणाः पाण्डवतोऽभवन् । तुम्बुरुप्रमुखा राजन् गन्धर्वाश्च यतोऽर्जुनः ।
 प्राधेयाः सह मौनेया गन्धर्वाप्सरसां गणाः । ईहामृगाः पक्षिगणाः द्विपाश्च रथपत्तिभिः ।
 उह्यमानास्तथा मेधैर्ब्यायुना च मनीषिणः । दिदृचुवः समाजग्मुः कर्णोऽर्जुनसमागमे । ४४४
 देवदानवगन्धर्वा नागयक्षाः पतञ्जिनः । महर्षयो वेदविदः पितरश्च स्वधाभुजः ।
 तपो विद्यास्तथैषध्या नानारूपषणास्थिताः । अन्तरीक्षे महाराज विनदन्तोऽवतस्थिरे ।
 ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं प्रजापतिभिरेव च । भवश्चैव स्थितो यमे दिव्यं तं देशमगमत् ।

समेतौ तौ महात्मनौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अर्जुनो जयतां कर्णमिति शक्रोऽब्रवीत्तदा ।
 जयनामर्जुनं कर्ण इति सूर्योऽभ्यभाषत । हत्वाऽर्जुनं मम सुतः कर्णो जयतु संयुगे । ४६९०
 हत्वा कर्णं जयत्वद्य मम पुत्रो धनञ्जयः । इति सूर्यस्य चैवासीद्विवादो वासवस्य च ।
 पक्षसंखितयोस्तत्र तयोर्विबुधमिंहयोः । दैपत्न्यासीद्देवानामसुराणाञ्च भारत ।
 समेतौ तौ महात्मनौ दृष्ट्वा कर्णधनञ्जयौ । अकम्पन्त च यो लोकाः सहदेवविचारणाः ।
 सर्व्वे देवगणाश्चैव सर्व्वभूतानि यानि च । यतः पार्थस्ततो देवा यतः कर्णस्ततोऽसुराः ।
 रथयुथपयोः पशौ कुरूपाण्डववीरयोः । दृष्ट्वा प्रजापतिं देवाः स्वयम्भुवमचोदयन् । ४६९५
 कोऽनयोर्विजयो देव कुरूपाण्डवयोधयोः । समाऽस्तु विजयो देव रतयोर्नरमिंहयोः ।
 कर्णाऽर्जुनत्रिव देन सर्व्वं शंशयितं जगत् । स्वयम्भो ब्रूहिं नमस्यमेतयोर्विजयं प्रभो ।
 स्वयम्भो ब्रूहि तद्वाक्यं समोऽस्तु विजयोऽनयोः । तदुपश्रुत्य मघवा प्रणिपत्य पितामहं ।
 विज्ञापयतु देवेशमिदं मतिमताम्बरं । पूर्ब्धं भगवता प्रोक्तं कृष्णयोर्विजयो भुवः ।
 तत्तथाऽस्तु नमसोऽस्तु प्रसीद भगवन्मम । ब्रह्मेशानावधो वाक्यमूचतुस्त्रिदशेश्वरं । ४६९६
 विजयो भुव एवास्य त्रिजयस्य महात्मनः । खाण्डवे येन ऊतभुक् तोषितः सव्यमाचिना ।
 स्वर्गञ्च समनुप्राप्य साहाय्यं शक्र ते कृतं । कर्णस्य दानत्रः पक्ष अतः कार्य्यः पराजयः ।
 एवं ह्यते भवेत् कार्य्यं देवानामेव निश्चितं । आत्मकार्य्यञ्च सर्व्वेषां गरीयस्त्रिदशेश्वर ।
 महात्मा फाल्गुनश्चापि सत्यधर्मरतः मदा । विजयस्य नियतं जायते नात्र शंशयः ।
 तेषु विनो भगवान् येन महात्मा वृषभध्वजः । कथं वा तस्य न जयो जायते शतलोऽन । ४६९७
 यस्य चक्रे स्वयं विष्णुः सारथ्यं जगतः प्रभुः । मनस्वी बलवाञ्छूरः कृतास्त्रोऽय तपोधनः ।
 विभर्त्सि च महातेजा धनुर्व्वेदमशेषतः । पार्थः सर्व्वगुणोपेतो देवकार्य्यमिदं यतः ।
 क्रियन्ते पाण्डवा नित्यं वनवासदिभिर्भृशं । मय्यस्त्रपमा चैव पर्याप्तः पुरुषर्षभः ।
 अतिक्रमेण महतादिष्टमर्थस्य पर्य्ययं । अतिक्रान्ते च लोकानामभावा नियतं भवेत् ।
 न विद्यते व्यवस्थानं क्रुद्धयोः कृष्णयोः क्वचित् । स्रष्टारौ जगतश्चैव मततं पुरुषर्षभै । ४६९८
 नरनारायणावेतौ पुराणावृषिसत्तमौ । अनियम्यौ नियन्तारवेतौ तस्मात् परम्परो ।
 नैतयोस्तु समः कश्चित् द्विवि वा मानुषेषु वा । अनुगम्य त्रयो लोकाः सह देवविचारणैः ।
 सर्व्वे देवगणाश्चापि सर्व्वभूतानि यानि च । अनयोस्तु प्रभाविण वर्त्तते निखिलं जगत् ।
 कर्णो लोकानयं मुख्यानाप्रोत् पुरुषर्षभः । कर्णो वैकर्त्तनः शूरो त्रिजयस्त्वस्तु कृष्णयोः ।
 वसूमां समलोकत्वं मरुतां वा समाप्नुयात् । सदितो द्रेणभीशार्थां नाकलीकमवाप्नुयात् । ४६९९
 इत्युक्तो देवदेवाभ्यां सहस्राक्षोऽब्रवीद्वचः । आस्य सर्व्वभूतानि ब्रह्मेशानानुशासनं ।
 अतं भवद्भिर्यत्प्राक्तं भगवद्भ्यां जगद्धितं । तत्तथा नान्यथा तद्धि तिष्ठध्वं विगतञ्जराः ।
 इति सुलेन्द्रवचनं सर्व्वभूतानि मारिष । विस्मितान्यभवन्नाजन् पूजयाञ्चक्रिरे तदा ।

व्यसृजंश्च सुगन्धीनि पुष्पवर्षाणि हविताः । नानारूपाणि त्रिबुधा देवतूर्याण्यवाद्यन् ।
 दिदृजवसाप्रतिभं दैरथं नरभिंहयोः । देवदानवगन्धर्वाः सर्व्व एवावतस्थिरे । ४४९०
 रथौ तयोः श्वेतहथौ दिव्यौ युक्नौ महात्मनोः । यौ तौ कर्णाञ्जनौ राजन् प्रहृष्टौ व्यवतिष्ठतां ।
 समागता लोकवीराः शङ्खान् दधुः पृथक् पृथक् । वासुदेवाञ्जनौ वीरौ कर्णश्चौ च भारत ।
 तङ्गीरुसंत्राणकरं युद्धं समभवत्तदा । अन्योन्यस्पर्द्धिनोरुग्रं शक्रशम्बरयोरिव ।
 तथोर्ध्वजौ वीतमलौ शङ्खभूभतिरथे स्थितौ । राजकेतू यथाकाशे उदितौ जगतः क्षये ।
 कर्णस्याग्नीविषनिभा रत्नमारमयो दृढा । पुरन्दरधनुःप्रख्या हस्तिकला विराजते । ४४९५
 कपिश्रेष्ठस्तु पार्थस्य व्यादितास्य इवान्तकः । दंष्ट्राभिर्भीषयन् भाभिर्दुर्निरीक्षो रविर्यथा ।
 युद्धाभिलाषुको भूत्वा ध्वजो गाण्डीवधन्वनः । कर्णध्वजमुपातिष्ठत् स्वस्थानादेगवान् कपिः ।
 उत्पपात महावेगः कृतामभ्यहनत्तदा । नखैश्च दशनैश्चैव गरुडः पन्नगं यया ।
 सा किङ्किणीकाभरणा कालपाशोपमायमी । अभ्यद्रवत् सुभरन्ध्या हस्तिकलाऽय तं कपिं ।
 तयोर्धोरतरे युद्धे दैरथे द्यूत आहिते । प्राकुर्व्वतां ध्वजौ युद्धं पूर्वं पूर्ध्वतरं तदा । ४४९०
 हया हयानभ्यहेषन् स्पर्द्धमानाः परस्परं । अविध्यत् पुण्डरीकाक्षः शन्यं नयनसायकैः ।
 शन्यश्च पुण्डरीकाक्षं तथैवाभिसमैवत । तत्राजयद्वासुदेवः शन्यं नयनसायकैः ।
 कर्णञ्चायजयद्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः । अथाब्रवीत् सूतपुत्रः शन्यमाभास्य सम्मितं ।
 यदि पार्थो रणे हन्यादद्य मामिह कर्हिचित् । किं करिष्यमि सङ्ग्रामे शन्य मत्थमयोच्यते ।
 ॥ शन्य उवाच ॥ यदि कर्णो रणे हन्यादद्य त्वां श्वेतवाहनः । उभावैकरथेनाहं हन्यां माधवपाण्डवै । ४४९५
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमेव तु गोविन्दमर्जुनः प्रत्यभाषत । तं प्रहस्याब्रवीत् कृष्णः सत्यं पार्थमिदं वचः ।
 पतेद्द्विवाकरः स्थाना ऋष्येदपि महोदधिः । शैत्यमग्निरियान्न त्वां हन्यात् कर्णो धनञ्जय ।
 यदि चैतत् कथञ्चित् स्यात् भोक्तृपार्थासनं भवेत् । हन्यां कर्णं तथा शन्यं ब्रह्मभ्यामेव संयुगे ।
 इति कृष्णवचः श्रुत्वा प्रहसन् कपिकेतनः । अर्जुनः प्रत्यवाचेदं कृष्णमस्त्रिष्टकारिणं ।
 मम तावदपर्थ्याप्तौ कर्णश्चन्यौ जनाहृन् । सपताकञ्चजं कर्णं सशन्यरथवाजिनं । ४४९०
 सञ्जयकवचश्चैव सशक्तिकवचायुधं । सञ्चूर्णितमिवारण्ये पादपं दन्तिना यथा ।
 अद्य राधेयभार्थाणां वैधव्यं समुपस्थितं । भुवं स्वप्नेष्वनिष्टानि ताभिर्दृष्टानि माधव ।
 द्रष्टाऽसि भुवमद्यैव विधवाः कर्णयोधितः । न हि मे शान्त्यते मयुर्यदनेन पुरा कृतं ।
 कृष्णां सभागतां दृष्ट्वा मूढेनादीर्धदर्शिना । अस्मांस्तयाऽवहमता विपता च पुनः पुनः । ४४९५
 अथ द्रष्टाऽसि गोविन्द कर्णमुन्मथितं मया । वारणेनेत्र मन्तेन पुष्पितं जगतोरहं ।
 अथ ता मधुरा वाचः श्रोताऽसि मधुसूदन । दिव्या जयमि वार्ष्णेय इति कर्णो निपातिते ।
 अथाभिमन्युजननीं प्रहृष्टः सान्वयिष्यमि । कुन्तीं पितृध्वमारञ्च प्रहृष्टः सन् जनाहृन् ।

अथ वाप्यमुक्तीं कृष्णां सान्त्वयिष्यसि माधव । वाग्मिस्यामृतकल्पाभिर्धर्म्मराजश्च पाण्डवं ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाञ्जनदैरथे सप्ताशीतोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तद्देवनागामुरसिद्धयत्वेर्गन्धर्वरक्षोऽस्परसाश्च सत्तैः । ब्रह्मविराजविमुपर्णयुष्टं बभौ वियदिस्यनोय रूपं ।

नामयमानं निन्दैर्धनोऽर्चैर्वादिचगीतस्तुतिनृत्यहसैः । सर्वैऽन्तरीचं ददृशुर्धनुष्याः खस्थासु तदिस्यनोयरूपं ।
ततः ब्रह्मष्टाः कुरुपाण्डुयोधा वादिचक्रस्वनसिंहनादैः । विनादयन्तो वसुधां दिशश्च स्वनेन सर्वान् दिपतो निजघ्नः ।
नराश्रमातङ्गरथैः समाकुलं शराभिश्चाकृष्टिनिपातदुःसहं । अभीरुजुष्टं हतदेहसङ्कुलं रणाजिगं लोहितमावभौ तदा ।
बभूव युद्धं कुरुपाण्डवानां यथा सुराणाममुरैः महाभवत् । तथा प्रवृत्ते तुमुले मुदारूपे धनञ्जयस्याधिरथेस्य मायकैः ।
दिशश्च सैन्यश्च शितैरजिह्वैः परस्परं प्रावृणुतां मुदंशितैः । ततस्वदीयासु परे च मायकैः हतेऽन्धकारे ददृशुर्धनुः ।

किञ्चन ।

मयातुरा एकरथौ समाश्रयं स्तोऽभवल्लुहृतमेव सर्वतः । ततोऽस्तमक्षेण परस्परनौ प्रिभूयमानाविव पूर्वपश्चिमौ ।
घनान्धकारे वितते तमेानुदै यथोदितौ तद्वदतोव रजतुः । न चाभिमर्त्स्यमिति प्रचेदितौः परे त्वदीयासु तथाऽवतस्थिरे ।
महारथौ तौ परिवार्यं सर्वतः सुरामुराः शम्बरवासवाविव । मृदङ्गमेरोपणवानकस्वनैः समिहजः दैर्विबभुर्नरोत्तमैः ।
शशाङ्कसु र्धाविव मेघनिःस्वनैर्विरेजतुस्तौ पुरुषर्षभौ तदा । महाधनुर्धनुः उलमध्यगावुभौ सुवर्षभौ वाणसहस्रदीधिति ।
दिधत्तमाणौ सचराचरं जगद्युगान्तसूर्याविव दुःसहै रणे । उभावजयावहितान्तकावुभावुभौ जिघांसु हतिनौ परस्परं ।

महाहवे वीतभयौ समीयतुर्धनुर्जम्भाविव कर्णपाण्डवौ । ततो महास्त्राणि महाधनुर्धनौ विमुञ्चमनाविषुभिर्भयानकैः ।
नराश्रनागाननितास्त्रिजघ्नतुः परस्परश्चापि महारथौ नृप । ततो विमसुः पुनरर्हिता नग नरोत्तमाभ्यां कुरुपाण्डवाश्रयाः ।
सनागपत्त्यश्रयथा दिग्भा दश तथा यथा भिंहहता वनोक्तमः । ततस्तु दुर्योधनभोजमौबलाः कृपेण शारदतस्त्रुना सह ।
महारथाः पञ्च धनञ्जयाच्युतौ शरैः शरीरार्त्तिकरैरताडयन् । धनूंषि तेषामिपुधीन् ध्वजान् हयान् रथांश्च सुतांश्च धनञ्जयः शरैः ।

रुमं प्रमथ्याशु परान् समन्ततः शरोत्तमैर्दादशभिश्च सूतजं । अयाभ्यधावंस्वरिताः शतं रथाः शतङ्गजास्यार्जुनमातता यिनः ।

शक्रास्तया वा जवनास्तु सादिनः सदैव काम्बोजवरैर्जिघांसवः । बरायुधान् पाणिगतैः शरैः सह क्षुण्णैर्न्यतन्तस्वरिताः शिरोमिष ।
हयांश्च नागांश्च रथांश्च युध्यतां धनञ्जयः ब्रह्मगणान् क्षितौ क्षिणोत् । ततोऽन्तरोवे सुरतुर्धनुःस्वनाः समाधुवादा हृदिनैः समोरिताः ।

निपेतुरप्युत्तमपुष्यवृष्टयः सुगन्धिगन्धाः पत्रनेरिताः शूभाः । तदहृतं देवमनुष्यसाचिकं समीच्य भवानि विमिस्त्रियुस्तदा ।
तवात्मजः सूतसुतश्च न व्यथं न विस्मयं जग्मतुरेकनिश्चयै । अयाब्रवीद्वैष्णमुनस्तवात्मजं करं करेण प्रतिपीड्य सान्त्वयन् ।
प्रसीद दुर्योधन शान्त्य पाण्डवैरलं विरोधेन धिगस्तु वियहं । हतो गुरुर्ब्रह्मसमो महास्त्रवित्तयैव भोगप्रमुखा महा रथाः ।

अहस्त्वबधो मम चापि मातुलः प्रशाधि राज्यं सह पाण्डुश्चिरं । धनञ्जयः शाम्यति वारितो मया जनार्दनो नैव विरोध
मिच्छति ।

युधिष्ठिरो भृतहिते रतः सदा वृकोदरोऽस्मद्भगस्तया यमौ । त्वया तु पार्थैश्च कृते च सन्दिदे प्रजाः शिवं प्राप्नुयुरि
च्छया तव ।

ब्रजन्मु शेषाः स्वपुत्राणि बान्धवा निवृत्तयुद्धाश्च भवन्तु भैनिकाः । न चेद्वचः श्रीयमि मे नराधिप भुवं प्रतप्तोऽपि हतोऽ
ग्निभिर्युधि ।

इदञ्च दृष्टं जगता मह त्वया कृतं यदेकेन किरीटमालिना । यथा न कुर्व्याद्वलभिन्न चान्तको न चापि धाता भगवान्
यत्तराट् ।

अतोऽपि भूयान् स्वगुणैर्धनञ्जयो न चातिवर्त्तिष्यति मे वचोऽखिलं । तवानुयात्राञ्च सदा करिष्यति प्रसीद राजेन्द्र शमं
त्वमाप्नुहि ।

ममापि मानः परमः सदा त्वयि ब्रवीम्यतस्त्वा परमाश्च भौहदात् । निवारयिष्यामि च कर्णमप्यहं यदा भवान् मप्रणयो
भविष्यति ।

वदान्त मित्रं महजं विचक्षणास्तथैव माम्ना च धनेन चार्जितं । प्रतापतश्चोपनतश्चतुर्विधं तदस्ति सर्व्वं तव पाण्डुत्रेषु ।
निमर्गतस्ते तव वीर बान्धवाः पुनश्च माम्ना समवाप्नुहि प्रभो । त्वयि प्रसन्ने यदि मित्रतां गता हितं कृतं स्याज्जगत
स्त्वयाऽतुलं ।

म एवमुक्तः सुहृदा वचो हितं विचिन्त्य निश्चस्य च दुर्मनाऽब्रवीत् । यथा भवानाह सखे तथैव तन्ममापि विज्ञापयतो
वचः प्रष्टुम् ।

मिहत्य दुःशासनमुक्तवान् वचः प्रसन्न शार्दूलवदेष दुर्मतिः । वृकोदरस्तद्धृदये मम स्थितं न तत्परोक्षं भवतः कुतः
शमं ।

न चापि कर्णं प्रसेहद्रणेऽर्जुनो महागिरिं भेरुमिवोयमारुतः । न चाश्वमिष्यन्ति पृथात्मजा मयि प्रसन्न वैरं बहूशो
विचिन्त्य ।

न चापि कर्णं गुरुपुत्र संयुगाऽपारमेत्यर्हसि वक्रमच्युत । अमेण युक्तो महताऽद्य फाल्गुनस्तमेष कर्णः प्रसभं हनिष्यति ।
तमेवमुक्त्वाऽध्यनुनीय चामकृत् तवात्मजः स्वानुशास्ति भैनिकान् । समाहिताभिद्रवताहितात्मम सवाणहस्ताः किमु
जाषमामत ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्व्वणि अश्वत्यामवाक्ये अष्टाशीतोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तौ शङ्खभेरीनिगदे समृद्धे समोयतुः श्वेतहयौ नराध्या । वैकर्त्तनः सूतपुत्रोऽर्जुनश्च दुर्मन्विते तव
पुत्रस्य राजन् ।

यथा गजौ हेमवतौ प्रभिक्षौ प्रवृद्धदन्ताविव वामितार्थे । तथा समाजग्नतुरुगवोर्थौ धनञ्जयश्चाधिरयिष्व वीरौ ।
बलाहकेनेव महाबलाहको यदृच्छया वा गिरिणा यथा गिरिः । तथा धनुर्जातलनेमिनिःस्त्रैः समीयतुस्ताविषुवर्ष
वर्षिणौ ।

प्रदुष्टप्रदुष्टमवीरधौषधी प्रदुष्टनःनाविधनिर्दरौकसे । यद्यऽप्यन्वावाचलितौ महाबलौ तथा महास्मैरितरेतरं हतः ।
 म गन्धिपातस्तु तयोर्गोहानभून् सुरेश्वरौचनयोर्धया पुरा । शरैर्बिन्दुस्त्राङ्गनियन्तुनाहयोः सद्सहोऽन्यैः कुरुघोषितोदकः ।
 प्रभूतपद्मोत्पलमस्यकच्छपौ महाहृदे पक्षिगणैरिवावृतौ । सुसन्निकृष्टावनिलोद्धतौ यथा तथा रथौ तौ ध्वजिनौ
 समीयतुः ।

उभौ महेन्द्रस्य समानविक्रमावुभौ महेन्द्रप्रतिभौ महारथौ । महेन्द्रवज्रप्रतिभौ मायकैर्षहेन्द्रवृत्तवित् सम्प्रजगत्तुः । ४५२°
 मनागपत्यश्रयथे शुभे बले विश्ववर्षाभरणान्वरायुधे । चकस्यतुर्विस्मयनीयरूपे विद्यद्गताश्रान्जनकर्णमंथुगे ।
 भुजाः मवस्ताङ्गुलयः समुच्छ्रिताः ससिंहनादैर्हृषितैर्दिदृक्षुभिः । यदङ्गुनो मत्त इव द्विपो द्विपं समभ्ययादाधिरथं जिघां
 मया ।

उदक्रोशन् भोमकास्तत्र पार्थं पुरःमरासार्जुन भिन्धि कर्णं । किन्ध्यय मूर्द्धानमन्त्रिरेण श्रद्धाश्च राज्याद्धृतराहस्रमोः ।
 तथाऽस्माकं दहवस्तत्र योधाः कर्णं तथा याहि याहीत्यवोचन् । जह्यर्जुनं कर्णं शरैः सुतीक्ष्णैः पुनश्चैनं याम्नु चिराय
 पार्थाः ।

ततः कर्णः प्रथमं तत्र पार्थं महेषुभिर्दृशभिः प्रत्यविध्यत् । तत्रान्जुनः प्रत्यविपञ्चितार्यैः कलात्करे दशभिः संप्रहस्य । ४५३°
 परस्यरं तौ विशिखैः सुपुष्पैस्तपतुः सूतपुष्पोऽर्जुनस्य । परस्परं तौ विभिदुर्ध्विमर्दे सुभीममभ्यापततुस्तु च्छ्यौ ।

ततोऽर्जुनः प्रादुष्टप्रदुष्टमभुजावुभौ गण्डिवं चानुमृज्य । नाराचनालीकवराहकर्णान् सुरांस्तथा साञ्जलिकार्द्धचन्द्रान् ।
 ते मर्त्तः समकीर्त्यन्त राजन् पार्थिववः कर्णं च विश्रन्तः । अवाङ्मुखाः पक्षिगणा दिनान्ते विश्रन्ति केतार्थमिवाशु वृत्तं ।

यानर्जुनः मभ्रुजटीकटाञ्च कर्णाय राजस्रष्टज्जितारिः । तान् मायकैर्षभते सूतपुत्रः क्षिप्रान् क्षिप्रान् पाण्डवस्येषुसङ्गान् ।
 ततोऽस्तमश्रेऽप्रमित्रमाधनं मुमोच कर्णाय महेन्द्रसूनुः । भूम्यन्तरीने च दिशोऽर्कमार्गं प्रादुष्टदेवोऽस्य बभूव दीप्तः । ४५४°

योध्याश्च सर्वे ज्वलिताम्बरा भृगं प्रदुष्टवस्तत्र विदग्धवस्ताः । शब्दस्य धोरौऽतिबभूव तत्र यथा वने वेणुवनस्य दह्यतः ।
 तद्दीप्त्य कर्णो ज्वलनास्त्वमच्युतं स वारुणं तत्रप्रशमयामाहवे । समुत्सृजन् सूतमतः प्रतापवान् स तेन वज्रिं शमयाम्भूव ।

बलाहकौघस्य दिग्गतास्त्री चकार सर्व्वास्तिमिरेण संवृताः । ततो धरित्रीधरतुल्यरोधसः समस्ततो वै परिवार्य वारिणा ।
 तैस्यापि रोदात्स तथाविधोऽपि नीतः शमं वज्रिरतिप्रचण्डः । बलाहकैश्च दिगन्तराणि व्याप्तानि सर्व्वाणि तथा नभस्य ।

तथा च सर्व्वास्तिमिरेण वै दिशो मेधैर्धृता न प्रदृश्येत किञ्चित् । अथापोवाहास्त्रमघांस्ततस्तान् वायव्यास्त्रेण ततः स
 कर्णात् ।

ततोऽप्यन्तं दयितं देवराज्ञः प्रादुष्टक्रे वज्रप्रतिमप्रभावं । गाण्डीवं ज्यां विशिखांश्चानुमस्य धनञ्जयः शत्रुभिरप्रधृष्यः ।
 ततः सुरप्राञ्जलिकार्द्धचन्द्रा नालीकनाराचवराहकर्णाः । गाण्डीवतः प्रादुरासन् सुनी द्रणाः सहस्रशो वज्रसमानवेगाः ।

ते कर्णमासाद्य महाप्रभावाः सुतेजसा गाड्ढपत्राः सुवेगाः । गात्रेषु सर्वेषु हयेषु चापि शरामने युगचक्रे ध्वजे च ।
 निर्भिद्य ह्यूर्णं विविशुः सुतीक्ष्णान्सार्वत्रसा भूमिभिधोरगाले । शरानिताङ्गौ रुधिरार्द्रगात्रः कर्णात्तदा रोववित्तमेवः ।

दृढव्यमानस्य समुद्रघोषं प्रादुष्टक्रे भार्गवास्त्रं महात्मा । महेन्द्रशस्त्राभिसुखान् विमुक्तान् क्षित्वा कर्णः पाण्डवस्येषु
 सङ्गान् ।

तस्यास्त्रमस्त्रेण निहत्य सोऽय जघाम संख्ये रथनागपत्नीन् । अमृत्यमाणस्य महेन्द्रकर्षा महारणे भार्गवास्त्रप्रतापात् ।
 १ २ ३

पाञ्चालानां प्रवरं चापि योधान् क्रोधाविष्टः सूतपुत्रसखी । वाणैर्विष्याधाह्वे मप्रमृत्तैः शिलाशितैरुक्ताङ्गैः प्रगृह्य ।
तत्पाञ्चालाः सोमकाश्चापि राजन् कर्णेनाजौ पीड्यमानाः शरौघैः । क्रोधाविष्टा विव्यधुस्तं समन्तात्तीक्ष्णैर्वाणैः सूतपुत्रं
समेताः ।

तान् सूतपुत्रो निजघ्नान वाणैः पाञ्चालानां वधनागाश्वमंघान् । अभ्यर्ह्ययदाणगणैः प्रमह्य विद्धा हर्षान् मङ्गरे सूतपुत्रः ।
ते भिक्षुदेहा श्यमेव निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमितभे स्वमन्तः । क्रुद्धेन सिंहेन यद्येभयूया महावने भीमबलेन तदत् । ६४४
पाञ्चालानां प्रवरान् भक्षित्य प्रमह्य योधानग्निल नदीनः । ततः स राजन् विरराज कर्णो यथाऽम्बोर भास्कर उग्ररश्मिः ।
कर्णस्य मत्वा तु जयं लदीयाः परां मुदं गिंहनादांस्य चक्रुः । सर्वे हूमन्वन्त भृशाहता च कर्णेन कृष्णाविति कौरवेन्द्र ।
तत्तादृशं प्रेत्य महारथस्य कर्णस्य वीर्यं च परैरमह्यं । दृष्ट्वा च कर्णेन धनञ्जयस्य तथाजिमथे निहतं तदस्त्वं ।
ततस्त्वमर्षी क्रोधमरुक्त्तनेत्रो वातात्मजः पाणिना पाणिमार्च्छत् । भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यमन्त्रममर्षितो निःश्वसन् जात
मयुः ।

कथं न पापोऽयमपेतधर्मः सूतात्मजः मयरेऽय प्रमह्य । पाञ्चालानां योधमुख्याननेकास्त्रिजघ्निवांस्तव जिष्णो समत् । ६४५
देवैरजितं कालकेयैः मात्तात् स्याणोर्ब्ध्वमस्यर्षमेत्य । कथं न त्वं सूतपुत्रः किरीटिष्येषुभिर्दृशभिः प्रागविध्यत् ।
तथा जिष्णास्यागमदानमह्यः नाश्रयमेतत्प्रतिभाति मेऽथ । कृष्णापरिक्रेशमनस्मर त्वं यथाऽब्रवीत् षण्डतिलान् स्म वाचः ।
रुचाः मूर्तीक्षणस्य हि पापबुद्धिः सूतात्मजोऽयं गतभीर्दुरात्मा । संमृत्य सर्वं तदिहाद्य पापं जह्याशु कर्ण युधि
मयमाचिन् ।

कस्मादपेक्षां कुरुषे किरीटिकृपेचितं नायमिहाद्य कालः । यथा धृत्या सर्वभूतान्यजैषीर्षासं ददत् त्वाण्डवे पावकाय ।
तथा धृत्या सूतपुत्रं जहि त्वं अहौनं गदया पोशयिष्ये । अथाब्रवीदामुदेवोऽपि पार्थ दृष्ट्वा रथेषून् प्रतिहन्यमानान् । ६४६
अभीमृदत् सर्वथा तेऽय कर्णो ह्यसैरस्त्वं किमिदं भोः किरीटिन् । स वीर किं मुह्यसि नावधत्से नदन्येते कुरवः
मम्यदृष्टाः ।

कर्णो प्रस्कृत्य विदर्हि सर्वे तवास्त्वमस्त्वैर्विनिपात्यमानं । यथा धृत्या निहतास्तामसाश्च युगे युगे राक्षसाश्चापि घोराः ।
दक्षोद्भवाश्चामुराश्चाह्वेषु तथा धृत्या जहि कर्णो त्वमद्य । अनेन चास्य क्षुरनेमिमाऽद्य मंकिन्धि मूर्द्ध्ना नमरेः प्रसन् ।
मया विगृह्येन मुदग्भनेन वज्रेण शक्रो नमुचेरिवारेः । किरातरूपी भगवान् सुधृत्या त्वया महात्मा परितोषितोऽभूत् ।
तां त्वं पुनर्वीर धृतिं गृहीत्वा सहानुबन्धं जहि सूतपुत्रं । ततो महीं गागरमेखलां त्वं मपत्तनां यामदतीं समृद्धां । ६४७
प्रयच्छ राज्ञे निहतारिमहं यशश्च पार्थातुलमाप्नुहि त्वं । स एवमुक्तोऽतिबलो महात्मा चक्रार बुद्धिं हि बभ्राय सौतेः ।
स चोदितो भीमजनाईनाभ्यां स्मत्वा तथात्मानमवेत्य सर्वं । दहात्मनस्यागमने विदित्वा प्रयोजनं केषवमित्युवाच ।
प्रादक्ष्ण्येण महास्वमुपं शिवाय लोकस्य बभ्राय सौतेः । तन्मेऽनुजानातु भवान् मुराश्च ब्रह्मा भवो वेदविदश्च सर्वे ।
इत्युच्य देवं स तु मथ्यमाची नमस्कृत्वा ब्रह्मणे सोऽमितात्मा । तदुत्तमं ब्रह्मयजमन्त्रमस्त्वं प्रादुश्यके मनसा यद्विधेयं ।
तदस्य हत्वा विरराज कर्णो मुक्ता शरान्मेघ इवानुधाराः । समीक्ष्य कर्णेन किरीटिनस्त तथाजिमथे निहतं तदस्त्वं । ६४८
ततोऽमर्षी बलवान् क्रोधदीप्तो भीमोऽब्रवीदर्जुनं सत्यमन्त्रं । न नु त्वाङ्ग्वेदितारं महास्त्रं ब्राह्म्यं विधेयं परमं जनास्तत् ।
तस्मादन्यथोजय मयमाचिन्मिति स्मोक्तोऽथोजयत् मथ्यमाची । ततो दिशः प्रदिशश्चापि सर्वाः समावृणोत् सायकैर्भूरितिजाः ।

गाण्डीवमुक्तैर्भुजगैरिवैर्द्वैर्वाकरांशुप्रतिभैर्जलङ्गिः । सृष्टास्तु वाणा भरतर्षभेण श्रुतं श्रुतानीव सुवर्णपङ्कगः ।
 प्राञ्छादयत् कर्णरथं कृपेण युगान्तवज्रयककरप्रकाशाः । ततश्च प्रहृष्टानि परशुधानि चक्राणि नाराचक्रतानि चैव ।
 निश्चक्रमुर्धोरतराणि योधास्ततो ह्यहन्यन्त ममन्ततोऽपि । किञ्चं शिरः कस्यचिदाजिमथे पपात योधस्य परस्य कायात् । ४५०
 भयेन सोऽथाशु पपात भृमावन्यः प्रनष्टः पतितं त्रिलोक्य । अन्यस्य सामिर्निपपात कृत्वा योधस्य बाहुः करिहस्ततुभ्यः ।
 अन्यस्य सव्यः सह चर्मणा च क्षुरप्रक्षतः पतिनो धरण्या । एवं ममस्तानपि योधमुख्यान् विध्वंसयामास किरीटमाली ।
 शरैः शरीरान्तकरैः सुधैरैर्द्वैर्ध्वानं धैर्यमशेषमेव । वैकर्णनेनापि तथाजिमथे सहस्रशो वाणगणा विहृष्टाः ।
 ते घोषिणः पाण्डवमभ्युपेतुः पञ्चन्यमुक्ता इव वारिधाराः । ततः सलुष्यञ्च किरीटिनश्च वृकोदरश्चाप्रतिमप्रभावः ।
 त्रिभक्तिभिर्भामवसो निहत्य ननाद घोरं महता खरेण । स कर्णवाणाभिहतः किरीटी शीमं तथा प्रेत्य जनाह्नस्य । ४५५
 श्रम्ययमाणः पुनरेव पार्थः शरान् दशाष्टौ च समुदवर्ध । स केतुमेकेन शरेण विद्धा श्रम्यश्रुतभिस्त्रिभिरेव कर्णं ।
 ततः समुत्तैर्दशभिर्जघान सभापतिं काञ्चनवर्धनहृत् । स राजपुत्रो विशिरा त्रिबाहुर्ध्विवाजिसूतो विधनुर्ध्विकेतुः ।
 हतो रथागादपतत् स शरणः परशुधैः शाल इवावलक्षः । पुनश्च कर्णं त्रिभिरष्टभिश्च द्वाभ्याश्चतुर्गैर्दशभिश्च विद्धा ।
 चतुःशतान् विरथान् सायुधान् वै हत्वा रथानष्टशतान् जघान । सहस्रशोऽश्याश्च पुनः स सादीनष्टौ सहस्राणि च पत्ति
 वीरान् । .

कर्णं मसृतं भरथं मकेतुमदृश्यमञ्जोगतिभिः प्रचक्रे । अथाक्रोगन् क्रुवो बध्यमाना धनञ्जयेनाधिरथिं ममन्तात् । ४५०
 मृञ्चाभिविध्वान्कर्णमशु कर्णं वाणैः पुरा हन्ति कुरून् समयान् । स चोदितः सर्वयत्नेन कर्णो मुमोच वाणान् सुबह्वनभीरून् ।
 ते पाण्डुपञ्चाचगणान्निजजगुर्धर्माः शूद्रः शोणितपांशुदिग्धाः । तावत्तमौ सर्वधनुर्धराणां महाबा नौ सर्वमपन्नसाधौ ।
 निजजगुत्साहितसैन्यमुपमन्योन्ःमथस्त्रविदौ महास्त्रैः । अयोपयातस्वरितो दिदृक्षुर्धनेन पथोभिर्ध्विजो विशस्यः ।
 नामत्यदक्षं त्रिमतोऽज्ञाशैरष्टाङ्गविद्यामनमुदहङ्गिः । आबद्धपट्टप्रणवच सेता यथा सुरेशो दितिजैः क्षताङ्गः ।
 हतः सुहृद्भिर्जगाम्बिरुधैर्धुष्टिरस्तत्र सुवर्णवर्मा । तथोपयातं युधि धर्मराजं दृष्ट्वा मुदा सर्वभूतान्यनन्दन् । ४५५
 रांहाभ्विर्मकं निमलं समयं चन्द्रे यथैवाभ्युदितं तथैव । दृष्ट्वा तु मुग्धावथ युध्यमानौ दिदृक्षवः प्रहुरबराविरिणौ ।
 कर्णश्च पार्थश्च विलोकयन्तः स्वःस्था मत्सीत्याश्च जनावतस्थुः । स कार्मुकज्यातलमन्निपातः समुक्तवाणस्तमुनो बभूव ।
 प्रतोऽस्त्राथोऽन्यान्मिषुप्रवेकैर्धनञ्जयस्याधिरथेऽथ तत्र । ततो धनुर्ध्या महसाऽनिकृष्टा मुघोषमश्क्रियत पाण्डवस्य ।
 तस्मिन् कृणे पाण्डवं सूतपुत्रः समाचिनोत् तुङ्गकाणां श्रतेन । निर्भ्रुकुषर्पप्रतिभैरभोऽङ्गं तैलप्रधैतैः खगपत्रराजैः ।
 वक्ष्या विभेदाशु च वासुदेवमनन्तरं फाल्गुनमष्टभिश्च । पूषात्पञ्चो मर्षानु निर्व्विभेद मरुदातं चायुतशः शराय्यैः । ४६०
 कृष्णश्च पार्थश्च तथा ध्वजश्च पार्थानुगान् मोमकाम् पातयंश्च । प्राञ्छादयंस्तैः निशितैः पृषत्कैर्जामूतमहा नभसोव सूर्य्यं ।
 आगच्छतस्तान् विशिखैरनेकैर्दृष्टमयत् सूतपुत्रः कृतःस्वः । तैरस्तमस्तैर्विनिहत्य सर्व्यं जघान तेषां रथवाजिनागान् ।
 तथा तु धैर्यप्रबरांश्च राजश्वभ्यर्हयन्मार्गणैः सूतपुत्रः । ते भिन्नदेहा व्यमवो निपेतुः कर्णेषुभिर्भूमतले खनन्तः ।
 क्रुद्धेन मिहेन यथा शयूय्या महाबला भीमबलेन तदत् । पुनश्च पाञ्चालबरास्तथान्ये तदन्तरे कर्णधनञ्जयस्य ।
 प्रस्कन्दतो बलिना साधुमुक्तैः कर्णेन वाऽनिहताः प्रसञ्च । जयं मत्वा विपुलं वै तदीयास्तस्मान्निजगुः सिंहादांश्च
 नेदुः ।

सर्वं ह्यमन्यन्त तथं कृतौ तौ कर्णेन कृष्णविति ते विमर्द्दं । ततो धनुर्ज्यामवनाम्यश्रीघ्नं शरानस्तानाधिरथेर्विधम्य ।
 सुभरथः कर्णशरस्तताङ्गी रणे पार्थः कैरवान् प्रत्यगृह्णात् । ज्याञ्चानुमृज्याभ्यहमत्तलत्रे वाणान्धकारं महसा च चेक्रे ।
 कर्णश्च शल्यश्च कुरुश्च सर्वान् वाणैरविध्यत् प्रसभं किरीटी । न पत्निषो बभमरन्तरीचे तदा महास्त्रेण कृतान्धकारे ।
 वायुर्विद्यत्पैरिगितो भूतसौख्यवाह दिव्यः सुरभिसदानो । शल्यश्च पार्थो दशभिः पृथक्कैर्भ्रंशं तनुत्रे प्रहसन्नविध्यत् ।
 ततः कर्णं द्वादशभिः समुक्तेर्विद्धा पुनः सप्तभिरभ्यविध्यत् । स पार्थवाणासनवेगमुक्तेर्दृढाहतः पत्रिभिरपतेगैः । ४६१०
 विभिन्नगात्रः क्षतजोक्षिताङ्गः कर्णो बभौ रुद्र इवाततेषु । प्रकीडमानोऽथ ग्लानमथ्ये गैर्द्रे मुङ्गर्त्तै रुधिरार्द्रगात्रः ।
 ततस्त्रिभिसं त्रिदशाधिपोपमं शरैर्विभेदाधिरथिर्द्धनञ्जयं । शरांश्च पञ्च ज्वलितानिवोरगान् प्रवेशयामास जिघांस
 याऽप्यतं ।

ते वर्षं भित्वा पुरुषोत्तमस्य सुवर्णचित्रा न्यपतत् मयुक्ताः । वेगेन गामावितिशुः सुवेगाः स्नात्वाच कर्णादिमुखाः प्रतीयुः ।
 तान् पञ्च भक्षैर्दशभिः समुक्तेस्त्रिधा त्रिधैकैकमथोच्चकर्त्तं । धनञ्जयस्ते न्यपतन् प्रयियां महाहस्तचक्रपुत्रपत्ताः ।
 ततः प्रजञ्चाल किरीटमानो क्रोधेन कक्षं प्रदहन्निवाग्निः । तथा विनुन्नाङ्गमवेक्ष्य कृष्णं सपैपुभिः कर्णभुजप्रसृष्टैः । ४६१५
 स कर्णमाकर्णविक्षष्टसृष्टैः शरैः शरीरान्मकरैर्ज्वलद्भिः । मर्मस्वविध्यत् स चचाल दुःखैर्वाद्वादवातिष्ठत धैर्यबुद्धिः ।
 ततः शरैर्घैः प्रदिशो दिशश्च रवेः प्रभाः कर्णरथश्च राजन् । अदृग्गमामीत् कृपिते धनञ्जये तुषारनीहारवृत्तं यथा नभः ।
 सचक्ररक्षानथपादरक्षान् पुरःसरान् पृष्ठगोपांश्च सर्वान् । दुर्व्याधेनेन नुमतानरिभ्यः समुद्यतान् सरथान् सारभूतान् ।
 द्विसाहस्रान् समरे मय्यमाची कुरुप्रवीरानृषभः कुरूणा । क्षणेन सर्वान् सरगाश्रमृतान् निनाय राजन् तयमेकवीरः ।
 ततः पलायन् विहाय कर्णं तवात्मजाः कुरवो ये च शिष्टाः । हतानपाकीर्य शरक्षतांश्च लालथमानांस्तनयान् पितृंश्च । ४६२०
 स सर्वतः प्रेक्ष्य दिशो विप्रतन्या भयावदीर्णैः कुरुभिर्निहीनः । न विव्यथे भारत तत्र कर्णः प्रसृष्ट एवाञ्जुनमभ्यधावत् ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णाञ्जुनयुद्धे जननवतितमेऽध्यायः ॥ ८६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रयाताः शरपातमात्रमवस्थिताः कुरवो भिन्नसेनाः । विद्युत्प्रकाशं ददृशुः समन्ताद्भ्रमञ्जयास्त्रं
 समदीर्घमाणं ।

तदर्जुनास्त्वं यमति स्म कर्णा विद्युत्तैर्घोरतरैः शरैस्ततः । कुङ्क्रेण पार्थेन भृशाभिसृष्टं बधाय कर्णस्य महःविमर्द्दं ।
 उदीर्घमाणं स्म करुन् दहन्तं सुवर्णपत्रैर्विभ्रिगैर्विर्मर्द्दं । कर्णस्वमेधेवसने दृढज्यं विस्फारयित्वा विस्फुरन्कुरैघान् ।
 रामादुपाप्तेन महामहिम्ना ह्याथर्वणेनारिनिगजनेन । तदर्जुनास्त्वं व्यधमद्दहन्तं कर्णस्तु वाणैर्भिग्मैर्भ्रहत्मा । ४६२५
 ततो विमर्द्दः समुत्तान् बभूव तत्रार्जुनस्याधिरथेश्च राजन् । अन्यान्यमासाद्यतोः पृथक्कैर्विभाणघातैर्द्विपयोरिवेगैः ।
 तत्रास्त्रसङ्घातममावृतं तदा बभूव राजन् तुमुलं स्म सर्वतः । तत्कर्णपार्था शरवृष्टिसंघैर्निरन्तरं चक्रतस्वरं तदा ।
 ततो जालं वाणमयं महान्तं सर्वैऽद्राक्षुः करवः सोमकाश्च । नान्यश्च भूतं ददृगुत्तदा ते वाणान्धकारे तुमुक्षेऽथ किञ्चित् ।
 तौ सन्दधानावनिशश्च राजन् समस्यन्तौ चापि शराननेकान् । सन्दर्भयेतां युधि मार्गान् विचिचान् धनुर्द्वरौ तौ
 विविधैः कृतास्त्रैः ।

तथोरेवं युध्यतेराजिमथो सूतात्मजाऽभूदधिकः कदाचित् । पार्थः कदाचित्त्वधिकः किरीटी त्रीर्थास्त्रमायव नपौरुषेण । ४६३०
 दृष्ट्वा तयोस्तं युधि सम्प्रहारं परस्परस्थान्तरमीक्षमाणयोः । घोरं तयोर्दुर्विषहं रणेऽन्ये योधाः सर्वे विस्मयमभ्यगच्छन् ।

ततो भूतान्यन्तरीक्षस्थितानि तौ कर्णपार्थौ प्रशंसन्सुमरेन्द्र । भोः कर्णं साध्वर्जुन साधु चेति वियत्सु वाणी श्रूयते सर्वतोऽपि ।
तस्मिन् विमर्द्दे रथवाजिनौस्तदाऽभिघातैर्दलिते भूतले च । ततस्तु पातालतले शयानो नागोऽश्वमेनः हतवैरोऽर्जुनेन ।
राजंभदा स्वाण्डवदाहमूको विवेश कोपादमुभ्रातले यः । सनागवोरोऽथ समुत्थितोऽयतोः मातुर्भ्रंशं संस्तरंश्च स्स वैरं ।
अथोद्ध्रयातोर्द्धगतिर्धेन संदृश्य कर्णार्जुनयोर्विमर्द्दे । अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतियातनाय । ५१५
सस्मित्य तूर्णं प्रविशेश चैव कर्णस्य राजन् शररूपधारी । ततोऽस्तसङ्घातसमाकुलं तदा बभूव जालं विततांशुजालं ।
तौ कर्णपार्थौ शरसङ्घट्टिभिर्निरन्तरं चक्रतुरन्तरं तदा । तदाणजालैकमयं महान्तं सर्वेऽत्रसन् कुरवः सोमकाश्च ।

नान्यत् किञ्चिद्दृश्युः सम्यतर्दैवाणान्धकारे तुमूलेऽतिमात्रं ।

ततस्तौ पुरुषव्याघ्रौ सर्वलोकधनुर्द्वरौ । त्यक्तप्राणौ रणे वीरौ युद्धश्रममुपागतौ ।

समुत्तेपैर्वीक्ष्यमाणौ मित्रौ चन्दनवारिणा । सवालव्यजनेर्द्विष्यैर्द्विर्विस्मैरस्य रोगणैः । ५१६

शक्रसूर्यकराज्जाभ्यां प्रमार्जितमुखावभौ ।

कर्णेऽथ पार्थे न विशेषयेद्यदा भृशञ्च पार्थेन शराभितप्तः । ततस्तु वीरः शरविस्तताङ्गो दधे मनो ह्येकशयस्य तस्य ।

ततो रिपुघ्नं समधत्त कर्णः सुसञ्चितं सर्पमुखं ज्वलन्तं । रौद्रं शरं मन्त्रतमुयधैतं पार्थार्थमत्यर्थचिराभिगुप्तं ।

मदाऽर्चितं चन्दनपूर्णशायितं सुवर्णतूणीरशयं महाशिवं । आकर्णपूर्णञ्च विलस्य कर्णः पार्थोन्मुखः सन्दधे सोक्तभौजाः ।

प्रदीप्तमैरावतवंशसम्भवं शिरो जिहीर्षुर्धुधि मय्यसाचिनः । ततः प्रजञ्चाल दिशो नभस्य उक्ताश्च घोरः शतशः प्रपेतुः । ५१७

तस्मिंस्तु नागे धनुषि प्रयुक्ते हाहाहता लोकपालाः मशकाः । न चापि तं बुभुधे सूतपुत्रो वाणे प्रविष्टं योगबलेन नागं ।

दशशतनयनोऽर्द्धि दृश्य वाणे प्रविष्टं निहत इति सुतो मे तस्मगात्रो बभूव । जलजकुसुमयोनिः श्रेष्ठभावा जितात्मा चिद्

शपतिमत्रोक्तं मा व्यथिष्ठा जयेश्रीः ।

ततोऽन्नवीरान्द्रराजो महात्मा दृष्ट्वा कर्णं प्रक्षितेयुं तमुयं । न कर्णं योवामिषरेष लप्स्यने समीक्ष्य सन्धत्स्व शरं शिरोघ्नं ।

अथाब्रवीत् क्रोधसंरक्तनेत्रो मद्राधिपं सूतपुत्रस्तरस्वी । न सन्धत्से द्विशरं शल्य कर्णो न मादृशा जिह्नयद्गुह्या भवन्ति ।

इतीदमुक्त्वा विससर्ज तं शरं प्रयत्नतो वर्धगणाभिपूजितं । हतोऽसि वै फाल्गुन इत्युवाच त्वरन् स पाजन् विजयार्थमुद्यतः । ५१८

स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो ऊताशनार्कप्रतिमः सुधोरः । गुणश्रुतः कर्णधनुःप्रमुक्तो वियद्गतः प्राञ्चलदन्तरीजे ।

तं प्रेत्य दीप्तं युधि माधवस्तु त्वरान्वितः सत्वरयैव लीलया । पदा विनिव्यिष्य रथोत्तमं स प्रविशत्यर्थाथिवां किञ्चिदेव ।

क्षितिं गता जानुभिस्तंऽथ वाहा हेमच्छस्त्राश्चन्द्रमरीचिवर्णाः ।

सन्धीयमानं भुजगं दृष्ट्वा कर्णेन माधवः । आक्रमत्यन्दनं पङ्क्त्या बलेन बलिनाम्बरः ।

अवगाढे रथे भूमौ जानुभ्यामगमन् हयाः । ५१९

ततोऽन्तरीक्षे सुमहाश्रिनादः सम्यजनार्थं मधुसूदनस्य । दिव्यास्य वाचः सरसा बभूवुर्दिव्यानि पुण्याण्यथ सिंहनादाः ।

तस्मिंस्तथा वै धरणीं निमग्नै रथे प्रयत्नाद्मधुसूदनस्य । ततः शरः सोऽभ्यहनत् किरीटं तस्येन्द्रदत्तं सुदृढञ्च धीमतः ।

अथार्जुनस्योत्तमगात्रभृषणं धराविद्यद्वोमलिलेषु त्रिश्रुतं । व्यालास्रमर्गोत्तमयत्नमन्युभिः शरेण मृध्नः प्रजहार सूतजः ।

दिवाकरेन्दुज्वलनप्रभलिवं सुवर्णमुक्तामणिवञ्चभूषितं । पुरन्दरायं तपमा प्रयत्नतः स्वयङ्गतं यद्विभुना स्वयम्भुवा ।

महाहृत्पद्विषतां भयङ्करं विभर्तुरत्यर्थमुखं मुगन्धिनं । जिघांसते देवरिपून् सुरेश्वरः स्वयंददौ यत् समनाः किरीटिने । ५२०

हराम्नुपाखण्डलवित्तगोमृभिः पिणाकपाशाशनिमायकोत्तमैः । सुगोत्तमैरप्यविशद्यमर्दितुं प्रसह्य नागेन जहार यदृषः ।
 स दृष्टभावे त्रितयप्रतिज्ञः किरीटमत्यहुतमर्जुनस्य । नागो महार्हं तपनीयचित्रं पार्थोत्तमाङ्गात्प्रहरत्तरस्वी ।
 तद्धेमजान्नावततं सुघोरं जाञ्चन्त्यमामं निपपात भूमौ । तदुत्तमेषून्मथितं विषाग्निना प्रदीप्तमर्षिभद्रयोत्तितौ प्रियं ।
 पपात पार्थस्य किरीटमुत्तमं दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः । स वै किरीटं बहुरत्नभूषितं जहार नागोऽर्जुनमूर्द्धतेः बलात् ।
 गिरेः मुजाताङ्गुरपुष्पितद्रुमं महेन्द्रवज्रः शिखरोत्तमं यथा । महोवियद्वैः मल्लिलञ्च वायुना प्रसह्यमुषं विनिचूर्णितं
 यथा ।

अतोवशब्दे भवनेषु वै तदाजनाध्यवस्थन् व्यथिताश्च चसखनः । विना किरीटं शूण्डभे स पार्थः श्याभो युवानोल इवोच्चष्टङ्गः ।
 ततः ममुद्गथ्य मितेन वाममा म मूर्द्धजानव्यथितस्तदाऽर्जुनः । विभासितः सूर्यमरीचिना दृढं शिरोगतेमोदयपर्वतो यथा ।

गोकर्णा मुमुखीकृतेन दृषुणा गोपुत्रमंप्रेषिता गोशब्दात्प्रजभूषणं मुविहितं मुख्यगोमुप्रभं ।

दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्दगोपूरि वै गोकर्णासनमर्दनश्च न यथावप्राप्य मृत्योर्ब्रह्मं ।

स मायकः कर्णभुजप्रसृष्टो ज्ञताशनाकप्रतिमो महार्हः । महोरगः कृतवैरोऽर्जुनेन किरीटमाहृत्य ततो व्यतीयात् । ४३०

तच्चापि दग्ध्वा तपनीयचित्रं किरीटमाकृत्य तदर्जुनस्य । दयेष गन्तुं पुनरेव तूर्णं दृष्ट्वा कर्णेन ततोऽब्रवीत्सं ।

मुक्ताचयाऽहं त्वमसीत्स्य कर्णं शिरो हतं यस्म्यमयाऽर्जुनस्य । समीक्ष्य मां मुञ्च रणे त्वमाशु हन्ताऽस्मि शत्रुं तव चात्मनस्य ।

स एवमुक्त्वा युधि स्रुतपुत्रस्तमब्रवीत् को भवानुग्रहपः । नागोऽब्रवीद्विद्वि कृतागसं मां पार्थेन मांतुर्बधजातवैरं ।

यदि स्वयं वज्रधरोऽस्य गोप्रा तथाऽपि याता पितराजवेष्मनि ।

॥ कर्ण उवाच ॥ न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्य बलं समास्थाय जयं बुभूषेत् । न सन्दध्यां द्विः शरश्चैव नाग यद्यर्जुना
 नां शतमत्र हन्यां ।

तमाह कर्णः पुनरेव नागं तदाजिमथे रविस्त्रुनुसक्तमः । व्यालास्त्रसर्गोत्तमयत्नमनुभिर्धन्ताऽस्मि पार्थं सुमुखो ब्रज त्वं ।

इत्येवमुक्त्वा युधि नागराजः कर्णेन रोषादसहस्रस्य वाक्यं । स्वयं प्रायात् पार्थबधाय राजन् कृत्वेषुरूपं विजिघांसुरग्यः ।

ततः कृष्णः पार्थमुवाच संख्येः महोरगं कृतवैरं जहि त्वं । स एवमुक्त्वा मधुसूदनेन गाण्डीवधन्वा रिपुवीर्यसाहः ।

उवाच को ह्येष ममाद्य नागः स्वयं य आयाङ्गहृदस्य वक्रं ।

॥ कृष्ण उवाच ॥ योऽसौ त्वया खाण्डवे चित्रभानुः सन्तर्पयानेन धनुर्धरेण । विद्यङ्गतो जगतीः प्रदेशे मल्लिकरूपं निहताऽस्य
 माता ।

स एष तदैरमनुस्सरन् वै त्वां प्रार्थयत्यात्मबधाय नूनं । नभश्च्युतां प्रज्वलितामिवोक्त्वां पश्येममायान्तममित्रसाह ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततः स जिष्णुः परितृत्य रोषात् चिञ्चेद षड्भिर्निश्चितैः सुधरैः । नागं वियन्तिर्यगिवेत्पतन्तं संक्लिन्नगा
 चे निपपात भूमौ ।

हते च तस्मिन् भुजगे किरीटिना स्वयं विभुः पार्थिव भूतलादथ । समुज्जहाराशु महाभुजः स तं रथं भुजाभ्यां पुरुषोत्तमस्ततः ।

अस्मिन् मुहुर्त्से दशभिः पृषत्कैः शिलाग्निर्त्सैर्हणवर्हेवाजितैः । विव्याध कर्णः पुरुषप्रवीरो धनञ्जयं तिर्यग्वेत्स्यमाणः ।

ततोऽर्जुनो दादशभिः सुमुक्तैर्वराहकर्णेर्निश्चितैः समर्थं । नाराचमाशीविषतुल्यत्रेगमार्कण्यपूर्णायतमुत्सर्ज । ४३५

स चित्रवर्षीपुबरो विदार्य प्राणान्निरस्यन्निव साधुमुक्तः । कर्णस्य पीत्वा हस्त्रिरं विवेश वसुधरां शोणितदिग्धवाजः ।

ततो वृषो वाणनिपातकोपितो महोरगो दण्डविषद्वितो यथा । तदाशुकारी व्यसृजच्छरैः सन्महामिवः सर्पं रवोत्तनं
विषं ।

जनार्दनं द्वादशभिः पुराऽभिमत् नवैर्मेवत्या च शरैस्तथाऽर्जुनं । शरेण घोरेण पुनश्च पाण्डवं विदार्थं कर्णो व्यनदञ्जहाम च ।
तमस्य हर्षं ममृषे न पाण्डवो विभेद् मर्म्भः णिततोऽस्य मर्म्भवित् । परःशतैः पत्रिभिरिन्द्रविक्रमस्तथा यथेन्द्रे बलभोजमारणे ।
ततः शराणां नवतिं तदाऽर्जुनः समर्ज्जं कर्णेऽन्तकदण्डसन्निभं । तैः पत्रिभिर्बिभ्रुतनुः स विव्यथे तथा यथा वज्रविदारितो
ऽचलः ।

मणिप्रवकोत्तमवज्रहाटकैरलङ्कृतं चास्य बराङ्गभूषणं । प्रविद्धमुख्यां निपपात पत्रिभिर्द्वन्द्वयेनोत्तमकण्डलेऽपि च ।
महाधमं शिल्पिबरैः प्रयत्नतः कृतं तदस्योत्तमवर्म्भं भास्वरं । मुदीर्घकालेन ततोऽस्य पाण्डवः क्षणेन वाणैर्बभूवुध व्यशातयत् ।
स तं विवर्म्भः णमयोत्तमेषुभिः शितैश्चतुर्भिः कुपितः पराभिमत् । स विव्यथेऽत्यर्थमग्निप्रताडितो यथातुरः पित्तकफामिल
ज्वरैः ।

महाधनुर्धनुर्गुण्डलनिःसृतैः शितैः क्रियाप्रयत्नप्रहितैर्बलेन च । ततश्च कर्णं बभूवुधः शरैः शरैर्भेदं मर्म्भस्वपि चार्जुनस्वरम् ।
दृढाहतः पत्रिभिरुद्वेगैः पार्थेन कर्णो विविधैः शितापैः । बभौ गिरिगैरिक्कधातुरक्तः क्षरन् प्रपातैरिव रक्तमम्भः ।
ततोऽर्जुनः कर्णमवक्रगैर्नवैः सुवर्णपुङ्खैः मुदृढैरयस्त्रयैः । यमाग्निदण्डप्रतिभैस्तान्तरं पराभिमत् क्रौञ्चनिवाद्रिमग्निजः ।
ततः शरावापमपास्य सूतजो धनुश्च तच्छक्रशरासनोपमं । ततो रथस्थः स मुभाह च स्वल्पन् प्रशीर्णमुष्टिः सुभृशाहतः प्रभो ।
न चार्जुनस्ते व्यसने तदैषिवास्त्रिहन्तुमार्याः पुरुषव्रते स्थितः । ततस्तमिन्द्रावरजः सुमम्भमादुवाच किं पाण्डव हं प्रमाद्यसे ।
नैवाहितानां सततं विपश्चितः क्षणं प्रतीक्षन्त्यपि दुर्ध्वलीयसां । विशेषतोऽरीन् व्यसनेषु पण्डितो निहत्य धर्म्माश्च यशश्च
विन्दते ।

तदेकवीरं तव चाहितं मदा त्वरस्व कर्णं सहसाऽभिमर्हितुं । पुरा समर्थः समुपैति सूतजो विध्य त्वमेनं नमुचिं यथा
हरिः ।

ततस्तदेवेत्यभिपूज्य सत्वरं जनार्दनं कर्णमविध्यदर्जुनः । शरैः शरैः सर्वैककृत्तमस्वरम् तथा यथा शम्बरहा पुरा यत्नं ।
साश्वन्तु कर्णं मरथं क्रिरीटी समाचिनोद्धारत वत्सदन्तैः । प्रच्छादयामास दिशश्च वाणैः सर्वप्रयत्नात्तपनीयपुङ्खैः ।
स वत्सदन्तैः पृथुपीनवत्ताः समाचितः सोऽधिरथिर्बिभ्राति । सुपुष्पिताशोकपलाशशाल्मनिर्यथाऽचलसन्दनक्राननायुतः ।
शरैः शरीरे बभूवुधः समर्पितैर्बिभ्राति कर्णः समरे विश्राण्यते । महीरुदैराचितसानुकन्दरो यथा गिरिः स्फुटकर्णिका
रवान् ।

सवाणभ्रंशान् बभूवुधो व्यवासृजन् विभाति कर्णः शरजालरश्मिवान् । सलोहितो रक्तगभस्त्रिमण्डलो दिवाकरोऽस्माभिमुखो
यथा तथा ।

बाहून्तरादाधिरथैर्बिभ्रुक्त्तान् वाणान्महाहीनिव दीप्यमानान् । व्यध्वमंथन्नर्भुनबाहुमुक्ताः शराः ममामाद्य दिशः शितायाः ।
ततः स कर्णः समवाप्य धैर्यं वाणान् विमुञ्चन् कुपितादिकल्पान् । विव्याध पार्थं दशभिः पृषत्कैः क्षणाच्च पङ्क्तिः कुपिता
हिकल्पैः ।

ततः क्रिरीटी भृशमुपनिःस्वनं महाशरं सर्पविषानलोपमं । अयस्त्रयं रौद्रमहास्त्रसम्भृतं महाहवे क्षेपुमना मरामतिः ।

कालो ह्यदृश्यो नृप विप्रकोपाद्विदर्शयन् कर्णबधं ब्रुवाणः । भूमिस्तु चक्रं यमतीत्यवोचत् कर्णस्य तस्मिन् बधकाले आगते ।
 ततस्तदस्त्रं मनसः प्रनष्टं यद्भागवैऽस्मै प्रददौ महात्मा । वामं चक्रं यमते मेदिनी स्यात्प्रति तस्मिन् बधकाले नृवीर । ४०१०
 ततो रथो घूर्णितवास्त्ररेण्ण शपात्तदा ब्राह्मणसत्तमस्य । ततश्चक्रमपतत्तस्य भूमौ स विङ्गलः समरे सूतपुत्रः ।
 सर्वैदिकश्चैत्य इवातिमात्रः मुपुष्यितो भूमितले निमग्नः । घूर्णे रथे ब्राह्मणस्याभिशापाद्रामादुपात्ते त्वविभाति चास्त्रे ।
 ह्नित्रे शरे सर्पमुखे च घोरे पार्थेन तस्मिन् विषसाद् कर्णः । अमृष्यमाणो व्यसनानि तानि हस्तौ विधुन्वन् सविगर्हमाणः ।
 धर्मप्रधानं किल पाति धर्म इत्यब्रुवन् धर्मविदः सदैव । वयञ्च धर्मं प्रयताम नित्यं यथाबलं शक्तियथा श्रुतञ्च । ।
 स चापि निघ्नति न पाति भक्तान् मन्ये न नित्यं परिपाति धर्मः । एवं ब्रुवन् प्रखलितशस्त्रतो विचार्यमाणोऽर्जुनवा
 णपातैः ।

४०१५

मर्माभिघाताच्छियलः क्रियासु पुनः पुनर्धर्मममौ जगर्ह ।

ततः शरैर्भूमतरैरविध्यन्निभिराहवे । हस्ते कृष्णं तथा पार्थमभ्यविध्य च सप्तभिः ।

ततोऽर्जुनः सप्तदश तीक्ष्णवेगानजिह्वागान् । इन्द्राग्निममान् घोरानसृजत् पादिकोपमान् ।

निर्भयं ते भीमवेगा ह्यपतन् पृथिवीतले । कम्पितात्मा ततः कर्णः शक्त्या चेष्टामदर्शयत् ।

बलेनाथ स संसभ्य ब्रह्मास्त्रं ममुदैरयत् । रेणुं ततोऽर्जुनश्चापि तं दृष्ट्वाऽभ्युपमन्वयत् ।

४०१०

गाण्डोवं ज्याञ्च वाष्पाञ्च मोऽनुमन्य परन्तपः । व्यसृजच्छरवर्षाणि वर्षाणीव पुनन्दरः ।

ततस्तेजोमया वाणा रथात् पार्थस्य निःसृताः । प्रादुरामन्महावीर्याः कर्णस्य रथमनिकात् ।

तान् कर्णस्त्वप्यतो न्यस्तान् मोधाञ्चक्रे महारथः । ततोऽब्रवीदृष्णिवीरसस्मिन्नस्ते विनाशिते ।

विसृजास्त्रं परं पार्थ राधेयो यमते शरान् । ततो ब्रह्मास्त्रमत्युपं संमन्य समथोजयत् ।

ह्लादयित्वा ततो वाणैः कर्णं प्रत्यस्यदर्जुनः । ततः कर्णः शितैर्ध्वाणैर्ज्यां चिच्छेद् सुतेजनैः ।

४०१५

द्वितीयाञ्च तृतीयाञ्च चतुर्थीं पञ्चमीन्तथा । षष्ठीमथास्य चिच्छेद् सप्तमीञ्च तथाऽष्टमीं ।

नवमीं दशमीञ्चास्य तथैवैकादशीं वृषः । ज्याशतं शतमन्भानः स कर्णो नावबुध्यते ।

ततो ज्यां विनिधायान्यामभिमन्य च शण्डवः । शरैरवाकिरत् कर्णं दीप्यमानैरिवाहिभिः ।

तस्य ज्याच्छेदनं कर्णो ज्यावधानञ्च संयुगे । आन्वबुध्यत श्रीकृष्णात्तदहृतमिवाभवत् ।

अस्त्रैरस्त्राणि राधेयः प्राह्वणत् सव्यसाचिनः । चक्रे चाप्यधिकं पार्थात् स्ववीर्यमतिदर्शयन् ।

४०२०

ततः कृष्णोऽर्जुनं दृष्ट्वा कर्णास्तेण च पीडितं । अभ्यसेत्यब्रवीत् पार्थमातिष्ठास्त्रं ब्रजेति च ।

ततोऽग्निमदृशं घोरं शरं सर्पविषोपमं । अस्मभारमयं दिव्यमभिमन्य परन्तपः ।

रौद्रमस्त्रं समाधाय क्षेप्तुकामः किरोटवान् । ततोऽयसन्मही चक्रं राधेयस्य तदा नृप ।

ततोऽवतीर्थ्य राधेयो रथादाशु समुद्यतः । चक्रं भुजाभ्यामालम्ब्य समुत्तेप्सुमिथेष सः ।

सप्तदीपा वसुमती सशैलवनकानना । गीर्णचक्रा समुत्क्षिप्त्वा कर्णेन चतुरङ्गुलं ।

४०२५

यस्तचक्रस्तु राधेयः क्रोधाद्भ्रूष्यवर्त्तयत् । अर्जुनं वीक्ष्य संरन्धमिदं वचनमब्रवीत् ।

भो भो पार्थ महेश्वास मुहूर्त्तं परिपालय । यावच्चक्रमिदं यत्समुद्गरामि महीतस्नात् ।

सव्यचक्रं महीपलं दृष्ट्वा देवादिदं मम । पार्थ कापुत्रपापीर्णमभिसन्धिं विसर्ज्य ।
 न त्वं कापुत्रपापीर्णं मार्गमाख्यातुमर्हसि । ख्यातस्त्वमसि कौन्तेय विशिष्टो रणकर्म्मसु ।
 विशिष्टतरमेव त्वं कर्त्तुमर्हसि पाण्डव । प्रकीर्णकेशे विमुखे ब्राह्मणेऽथ कृताञ्जलौ ।
 शरणागते न्यस्तशस्त्रे याचमाने तथाऽर्जुन । श्रवाणे भ्रष्टकवचे भ्रष्टभग्नयुधि तथा ।
 न विमुञ्चन्ति शस्त्राणि शूराः साधुव्रते स्थिताः । त्वच्च शूरतरमो लोके साधुव्रतस्य पाण्डव ।
 अभिज्ञो युद्धधर्म्माणां वेदान्तावभ्यासुतः । दिव्यात्स्वविदमेयात्मा कार्त्तवीर्यसमो युधि ।
 यावच्चक्रमिदं यत्नमुद्धरामि महाभुज । न मां रथस्थो भूमिष्ठ विकलं हन्तुमर्हसि ।
 न वासुदेवात्त्वत्तो वा पाण्डवेव विभेस्यहं । त्वं हि क्षत्रियदायादो महाकुलविवर्द्धनः ।
 अतस्त्वां प्रब्रवीत्येव मुञ्चन्तं क्षम पाण्डव ।

४०५०

४०५५

पराभवो मातृगुरुद्विजेश्वरैः समुद्रपर्यङ्कधरा महाद्रिभिः । कृतो ममायं नहि नस्त्वया कृतो नतेऽभिमानं भविता च नो पुनः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णरथचक्रग्रसने भवतितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तमब्रवीद्वासुदेवो रथस्थो राधेय दिश्या स्मरमोह धर्म्म । प्रायेण नीचा व्यसनेषु मग्ना निन्दन्ति देवं
 कुक्षतं न तु स्वं ।

यद्वैपदीमेकवस्त्रां सभायामानाययेस्त्वच्च सुयोधनस्य । दुःशासनः शकुनिः सौबलस्य तत्त्वां कर्णे प्रत्ययात्तत्र धर्म्मः ।
 यदा सभायां राजानमनचञ्जं युधिष्ठिरं । अजैषी ञ्चकुनिश्चानात् क ते धर्म्मस्तदा गतः ।
 वनवासि व्यतीते च कर्णे वर्षे त्रयोदशे । न प्रयच्छामि यद्राज्यं क ते धर्म्मस्तदा गतः ।
 यद्गोमन्थेन सर्पैश्च विषयुक्तैश्च भोजनैः । आचरन्त्वन्मते राजा क ते धर्म्मस्तदा गतः ।
 यद्द्वारणावते पार्थान् सुप्तान् जतुगृहे तदा । आदीपयस्त्वं राधेय क ते धर्म्मस्तदा गतः ।
 यदा रजस्वलां कृष्णां दुःशासनवशे स्थितां । सभायां प्राहसः कर्णे क ते धर्म्मस्तदा गतः ।
 यदनायैः पुरा कृष्णां क्रिश्यमानामनागमं । उपप्रेक्षामि राधेय क ते धर्म्मस्तदा गतः ।
 विनष्टाः पाण्डवाः कृष्णे शान्तं नरकं गताः । पतिमन्यं वृणीष्येति वदस्त्वं गजगामिनीं ।
 उपप्रेक्षामि राधेय क ते धर्म्मस्तदा गतः । राज्यलुब्धः पुनः कर्णे समाकृत्यमि पाण्डवान् ।
 यदा शकुनिमाश्रित्य क ते धर्म्मस्तदा गतः । यदाऽभिमन्युं बहवो युद्धे जन्तुर्भहारथाः ।
 परिवार्य रणे बालं क ते धर्म्मस्तदा गतः ।

४०५०

४०५५

यद्येष धर्म्मस्तत्र न विद्यते हि किं सर्व्वथा तालुविशेषेण । अद्येह धर्म्माणि विधत्स्व सूत तथाऽपि जीवन् विमोक्ष्यमे हि ।
 नेला ह्यैर्निर्जितैः पुष्करेण पुनर्यथा राज्यमवाप वीर्यात् । प्राप्तस्तथा पाण्डव बाह्वीर्यात् सर्व्व समलाः परितृप्तलोभाः ।
 निहत्य शत्रून् समरे प्रवृद्धान् संशोमकान् राज्यमवाप्नुयुस्ते । तथा गता धार्म्कराज्ञा विनाशं धर्म्माभिगुप्त्रैः सततं नृसिंहैः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा कर्णे वासुदेवेन भारत । लज्जयाऽवगता भूत्वा नोत्तरं किञ्चिदुक्तवान् ।

कोधात् प्रस्फुरमाणोऽष्टो धनुस्त्रयस्य भारत । योधयामास वै पार्थ महाविगपराक्रमः ।
 ततोऽब्रवीद्वासुदेवः फाल्गुनं पुरुषधर्म्मं । दिव्यास्त्रेषुैव निर्भिद्य पातयस्व महाबल ।

४०५५

एवमुक्तस्तु देवेन क्रोधमागात्तदाऽर्जुनः । मन्युमभ्याविब्रह्महोरंस्तत्वा तत्तु धनञ्जयः ।
 तस्य क्रुद्धस्य सर्वेभ्यः स्तोतोभ्यस्तोत्रसोऽर्चिभ्यः । प्रादुरासंस्तदा राजसदहृतमित्राभवत् ।
 तत्समीक्ष्य ततः कर्णे ब्रह्मास्त्रेण धनञ्जयं । अभ्यवर्धत् पुनर्धत्तमकरोद्रथमञ्जने ।
 ब्रह्मास्त्रेणैव तं पार्थो ववर्ध शरवृष्टिभिः । तदस्त्रमस्त्रेणावार्थ्यं प्रजहार च पाण्डवः ।
 ततोऽन्यदस्त्रं कौन्तेयो दयितं जातवेदसः । मुमोच कर्णमुद्दिश्य तत्प्रजज्वाल तेजसा । ४७००
 वारुणेन ततः कर्णः शमयामास पावकं । जीमूतैश्च दिशः सर्व्वाशुके तिमिरदुर्हिनाः ।
 पाण्डवेयस्त्रसंभ्रान्तो वायव्यास्त्रेण वीर्यवान् । अपोवाह तदाऽभ्राणि राधेयस्य प्रपश्यतः ।
 ततः शरं महाघोरं ज्वलन्तमिव पावकं । आददे पाण्डुपुत्रस्य सूतपुत्रो जिघांसया ।
 योज्यमाने ततस्तस्मिन् वाणे धनुषि पूजिते । चचालः श्रुत्वा राजन् सशैलवनकानना ।
 ववौ मशर्करो वायुर्द्दिशश्च रजसावृताः । हाहाकारश्च भंजन्ने मुराणां दिवि भारत । ४७०१
 तमिषुं सन्धितं दृष्ट्वा सूतपुत्रेण मारिष । विषादं परमं जग्मुः पाण्डवा दीर्घचेतसः ।

स सायकः कर्णभुजप्रमुक्तः शक्राग्निप्रख्यरुचिः शितायः । भुजान्तरं प्राप्य धनञ्जयस्य विवेश बल्लोकमिवोरगोत्तमः ।
 म गाढविद्धः समरे महात्मा विघूर्णमानः स्रग्धरसगाण्डिवः । चचाल बीभत्सुरमित्रमर्दनः क्षितेः प्रकम्पे च यथाऽपस्त्रोत्तमः ।
 तदन्तरं प्राप्य वृषो महारथो रथाङ्गमुर्कीगतमुज्जिहीर्षुः । रथादवभ्रुत्य निगृह्य दोर्भ्यां शशाकं देवान्न महाबलोऽपि ।
 ततः किरीटो प्रतिलभ्य संज्ञां जग्राह वाणं यमदण्डकन्यं । ततोऽर्जुनः प्राञ्जलिकं महात्मा ततोऽब्रीदासुदेवोऽपि पार्थ ४७०२
 क्रिन्ध्यस्य मूर्धानमरेः शरेण न यावदारोहति वै रथं वृषः । तथैव भंपूज्य स तद्वचः प्रभारतः क्षुरं प्रज्वलितं प्रगृह्य ।
 जघाम कनामभलार्कवर्णां महारथे रथश्चक्रो विमग्ने । तं हस्तिकचाप्रवरश्च केतुं सुवर्णमुक्तामणिवस्त्रप्रभं ।
 ज्ञानप्रकर्षोत्तमशिल्पियुक्तैः कृतं सुरूपं तपनीयचित्रं । जयास्यदन्तव भैन्यस्य नित्यममित्रवित्रामनमीक्ष्यरूपं ।
 विख्यातमादित्यसमस्य लोके त्विषा समं पावकभानुचक्रैः । ततः क्षुरेण सुसंश्रितेन सुवर्णपुष्पेन जताग्रिवर्चसा ।
 श्रिया ज्वलन्तं ध्वजमुन्मथार्थं महारथस्याधिरथैः किरीटो । यश्च दर्पश्च तदा प्रियाणि सर्व्वाणि कार्याणि च तेन केतुना ४७०३
 साकं कुरूणां हृदयानि चापतद्भवत् हाचेति च निःस्त्रो महान् । दृष्ट्वा ध्वजं पातितमाश्रुकरिणा कुरुप्रवीरेण निष्ठ
 त्तमाहवे ।

नार्धसिरे सूतपुत्रस्य सर्व्वे जयं तदा भारत ये त्वदीयाः । अथ त्वरन् कर्णबधाय पार्थो महेश्वरञ्जानलदण्डमन्त्रिभं ।
 आदत्त पार्थोऽञ्जलिकं निषङ्गात् सहस्ररश्मेरिव रश्मिमुत्तमं । मर्षाद्भ्रुदं शोणितमंसद्विग्धं वैशानरार्कप्रतिभं महार्धं ।
 मरासनागासुरहन्वरत्रिं षड्वाजमञ्जोगतिमुपवेगं । महस्त्रनेत्राग्निमुख्यवीर्यं कालाननं व्यात्तमिवातिघोरं ।
 पिनाकनारायणचक्रसन्निभं भयङ्करं प्राणभृतां विनाशनं । जग्राह पार्थः स्वशरं प्रहृष्टो यो देवसङ्घैरपि दुर्निवार्यः । ४७०४
 संपूजितो यः सततं महात्मा देवासुरान् यो विजयेन्महेषुः । तं वै प्रमृष्टं प्रसमीक्ष्य युद्धे चचाल सर्व्वं सचराचरं जगत् ।
 स्तन्ति जगत्स्यादुपयः प्रचक्रुः सुस्त्रामुद्यतं प्रेक्ष्य महाह्वेषु । ततस्तु तं वै शरमप्रमेयं गाण्डीवधन्वा धनुषि व्यथोजयत् ।
 युक्ता महास्त्रेण परेण चापं विवृष्य गाण्डीवमुवाच सत्वरं । अयं महास्त्रप्रहितो महाशरः शरीरहृत्सासुरस्य दुर्हदः ।
 तपोऽस्ति तप्तं गुरवश्च तोषिता मया यदीष्टं सुहृदां श्रुतं तथा । अनेन सत्येन मिहन्त्वयं शरः सुसंश्रितं कर्णमरिं मनोजितं ।

दृष्टुश्चित्रांस्तं प्रमोच वाण धनञ्जयः कर्णबधाय घोरं । छत्यामथर्वाग्निरभीमिवोषां दीप्तामसङ्गा यधि मृत्युनाऽपि । ०८५
 ब्रुवन् किरीटी तमतिप्रहृष्टो ह्ययं शरो मे विजयावहोऽस्तु । जिघांसुरर्केन्दुसमप्रभावः कर्णं मयाऽस्तो गयतां यमाय ।
 तेनेपुत्रीर्येण किरीटमाली प्रहृष्टरूपे विजयावहेन । जिघांसुरर्केन्दुसमप्रभेण चक्रे विषक्तं रिपुमाततायी ।

तथा विमुक्तो बलिनाऽर्केतेजाः प्रज्वालयामास दिग्गो नभस्य । ततोऽर्जुनस्य शिरो जहार वृत्रस्य वज्रेण यथा महेन्द्रः ।
 शरोत्तमेनाञ्जलिकेन राजन् तदा महास्त्रप्रतिमन्त्रितेन । पार्थोऽपराङ्गे शिर उच्यकर्त्त वैकर्त्तनस्याय महेन्द्रसूनुः ।
 तत्रापनचाञ्जलिकेन छिन्नमथास्य काये निपपात पश्चात् । तदुद्यतादित्यसमानतेजसं शरस्त्रभोमध्यगभास्करोपमं । ४००

शराङ्गमुर्व्यामपतचमूखे दिवाकरोऽस्तादिव रक्तमण्डलः । ततोऽस्य देहं सततं सुखोचितं मुरूपमत्यर्थमुदारकर्माणः ।
 परेण हृष्टेण शिरः समत्यजद्गृहं महर्द्धीवमुसंगमीश्वरः । शरैर्बिभिक्षं व्यसु तत् सुवर्षसः पपात कर्णस्य शरीरमुच्छ्रितं ।
 स्ववद्रुणं गैरिक्तोयविस्रवं गिरेर्यथा वज्रहतं महाशिरः । देशाच्च कर्णस्य निपातितस्य तेजः सूर्यं खं वितत्याविवेश ।

तदद्भुतं सर्वमनुव्ययोधाः संदृष्टवन्तो निरुते स्म कर्णे । ततः शङ्कान् पाण्डवा दधुर्चैर्दृष्ट्वा कर्णं पातितं फाल्गुनेन ।
 तथैव कृष्णस्य धनञ्जयस्य चष्टौ यभौ दंभतुर्ज्वरिजातौ । तं मोमकाः प्रेत्य हतं श्रयानं भैर्यैः सार्द्धं मिहनादान् प्रचक्रुः । ४०५
 दूर्याणि भंजपुरतीव चष्टा वासांसि चैवादुधुवुर्भुजास्य । संवर्द्धयन्तस्य नरेन्द्रयोधाः पार्थं समाजमुग्रतीव चष्टाः ।

बलान्वितास्यापरे ह्यप्रनृत्यन्नन्योन्यमःश्लिष्य नदन्त ऊचुः । दृष्ट्वा तु कर्णं भुवि चाविपन्नं हतं रथात् सायकैरर्जुनस्य ।
 महानिनेनाद्रिमिवापविद्धं यज्ञावसानेऽग्निमिव प्रशान्तं । रराज कर्णस्य शिरो निहन्तमसं गतं भास्करस्यैव विभं ।
 प्रताप्य भेनां स तु पाण्डवीं रणे शरांशुभिर्भास्करतुल्यदीधितिः । किरीटिकास्तेन सुवर्णभास्करोऽप्यनीयतासं दिवसावसाने ।

शरैराशितसर्वाङ्गः शोणितौघपरिभ्रुतः । विभाति देहः कर्णस्य स्वरश्चाभिरिवांशुमान् । ४०९

प्रताप्य भेनामामित्रीं दीप्तैः शरगभस्त्रिभिः । बलिनाऽर्जुनकालेन नीतोऽस्तं कर्णं भास्करः ।

असं गच्छन् यथादित्यः प्रभामादाय गच्छति । तथा जोवितमादाय कर्णस्यैर्षुर्गमामः सः ।

अपराङ्गेऽपराङ्गस्य सूतपुत्रस्य मारिष । छिन्नमञ्जलिकेनाजौ सोत्सेधमपतश्चिरः ।

उपस्थैः रि भैर्यानामस्य शत्रोस्तदाऽञ्जसा । शिरः कर्णस्य सोत्सेधमिषुः सोऽप्यहरत् द्रुतं ।

कर्णन्तु गृह्यं पतिते पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रं । दृष्ट्वा श्रयानं भुवि मद्रराजन्किन्नध्वजेनाय यथै रथेन । ४०५
 हते कर्णे कुरवः प्राद्रवन्त भयार्हिता गाढविद्धास्य संख्ये । अवेक्षमाणा मुञ्जरर्जुनस्य ध्वजं महान्तं वपुषा ज्वलन्तं ।
 महस्त्रनेत्रप्रतिमानकर्माणः महस्त्रनेत्रप्रतिमानं गृभं । महस्त्ररश्मिर्दिनमङ्गये यथा तथाऽपतत्कर्णशिरो वसुधरां ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णबधे एकमवतोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शल्यस्तु कर्णे निरुते किरीटिना त्रक्षं बलं प्रसमीक्ष्योत्तंरूपं । यथै हते चाधिरथौ पदानुगे रथेन सञ्चि
 क्षपरिच्छेदेन ।

शल्यस्तु कर्णाङ्गुनयोर्विमर्द्दै बलानि दृष्ट्वा मृदितानि वाणैः । यथै परीतो भृशमन्युनाऽमौ रथेन संक्षिप्तपरिच्छेदेन ।
 निपातितस्यन्दनवाजिनागं बलञ्च दृष्ट्वा हतसूतपुत्रं । दूर्याधनोऽनुपरिपूर्णभेत्रो दीनो मुञ्जन्यश्वमदार्त्तरूपः । ४०९

कर्णन्तु गृह्यं पतितं पृथिव्यां शराचितं शोणितदिग्धगात्रं । यद् दृष्ट्वा सूर्य इवावनिस्थं दिदृक्षुः संपरिवार्यं तस्युः ।
 प्रहृष्टविचक्षविषन्नविस्मितास्तथाऽपरे शोकहता इवाभवन् । परे त्वदीयास्य परस्परेण यथा यथैवां प्रकृतिस्तथाऽभवन् ।

प्रविद्धवर्षाभरणाम्बरायुधं धनञ्जयेनाभिहतं महौजसं । निशम्य कर्णं कुरवः प्रदुद्रुवुर्हतर्धभा गाव इवाजने वने ।
भीमस्य भीमेन तदा खनेन नादं कृत्वा रोदसी कम्पयानः । आस्फोटयन् वल्गते नृत्यते च हते कर्णे त्रामयन् धार्तराष्ट्रान् ।
तथैव राजन् मोमकाः सञ्जयाश्च शङ्खान् दधुः सस्त्रजुष्टापि सर्वे । परस्परं चक्षिया इष्टरूपाः सूतात्मजे वै निहते
तदानीं ।

४८२५

कृत्वा विमर्द्दं महदञ्जनेन कर्णां हतः केशरिणेव नागः । तीर्णा प्रतिज्ञा पुरुषधर्मेण वैरस्थान्तं गतवाञ्छापि पार्यः ।
मद्राधिपश्चापि विमूढचेतास्त्रुणं रथेनापहतध्वजेन । दुर्व्योधनस्थान्तिकमेत्य राजन् सवाप्यदुःखादचनं बभाषे ।

विशोर्णनागाश्वरयप्रवीरं बलं त्वदीयं यमराष्ट्रकल्पं । अन्योन्यमासाद्य हतं महङ्गिर्नगाश्वनागैर्गिरिकूटकल्पैः ।

नेतादृशं भारत युद्धमासीद्यथा तु कर्णाञ्जनयोर्बभूव । यस्मै हि कर्णेन समेत्य कृष्णावन्ते च सर्वे तव शत्रवो ये ।
दैवं ध्रुवं पार्थवशात् प्रवृत्तं यत् पाण्डवान् पाति हिनस्ति चास्मान् । तवार्थमिच्छय्यकरास्तु सर्वे प्रसह्य बीरा निहता
द्विषद्भिः ।

४८२६

कुवेरैवैवस्वतवामवानां तुल्यप्रभावा नृपते सुवीराः । वीर्येण शौर्येण बलेन तेजसा तैस्तेषु युक्ता विविधैर्गुणैश्चैः ।
अबध्यकृत्या निहता नरेन्द्रास्तवार्यकामा युधि पाण्डवैः । तस्मा शुचो भारत दिष्टमेतत् पर्याश्रय त्वं न सदाऽस्ति सिद्धिः ।
एतदं वा मद्रपतेर्निशम्य स्वं चाप्यनीतं मनसा निरीक्ष्य । दुर्व्योधनो दीनमना विमंशः पुनः पुनन्यश्वसदार्त्तं रूपः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कर्णबधे द्वावतोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ तस्मिंस्तु कर्णाञ्जनयोर्विमर्द्दे दग्धस्य रौद्रेऽहनि विद्रुतस्य । बभूव रूपं कुरुसञ्जयानां बलस्य वाणोश्च
यितस्य कीदृक् ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ प्रष्टुण् राजश्रवहितो यथा वृत्तो महाक्षयः । घोरो मनुष्यदेहानामाजौनरवरक्षयः ।

४८२७

यत्तत्कर्णे हते पार्यः सिंहनादमथाकरोत् । तदा तव सुनान् राजश्राविवेश महद्भयं ।

न सन्धातुमनीकानि नचैवाशुपराक्रमे । आसीदुद्भिर्हते कर्णे तव योधस्य कर्हिचित् ।

वणिजो नावि भिक्षायामगाधि विप्रवे यथा । अपारे पारमिच्छन्तो हते द्वीपे क्रिरीटिना ।

सूतपुत्रे हते राजन् विप्रस्ताः शस्त्रविचिताः । अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहैरिवार्हिताः ।

भग्नशृङ्गा वृषा यदङ्गदंष्ट्रा दवीरगाः । प्रत्यपायाम मायाक्ले निर्जिताः सव्यसाचिना ।

४८२८

हतप्रवीरा विध्वस्ता निहन्ता निशितैः शरैः । सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते दुद्रुवुर्भयात् ।

विस्मस्तयन्वकवचाः कान्दिग्भूता विचेतसः । अन्योन्यमवमृद्रन्तो वीक्ष्यमाणा भयार्हिताः ।

मामैव नूनं भीमसुर्भामैव च वृकोदरः । अभियातीति मन्वानाः पेतुर्भक्षुश्च सम्भ्रमात् ।

हयानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः । आरुह्य जवमप्यन्नाः पदातीन् प्रजङ्गर्भयात् ।

कुञ्जरैः स्यन्दनाः क्षुषाः सादिनश्च महारथैः । पदातिंघाशाशोचैः पलायङ्गिर्भयार्हिताः ।

४८२९

ब्यालतस्करसङ्कीर्णं सार्थहीना यथा वने । सूतपुत्रे हते राजन्तव योधास्तथाऽभवन् ।

हतारोहा यथा नागान्किञ्चहस्ता यथा नराः । सर्वे पार्थमयं लोकं सम्यश्यन्तो भयार्हिताः ।

सम्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीममेनभयार्हितान् । तान् दृष्ट्वा विद्रुतान् सर्वान् योधास्तत्र सहस्रशः ।

दुर्योधनेऽप्य सूनं खं द्वाहा कृत्वेदमब्रवीत् । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्याणिमस्त्रिखितं ।
 जघान सर्वधैन्यानि शनैरश्वान् प्रचोदय । युध्मानं हि कौमोयं हनिष्यामि न संशयः । ४८१०
 मोक्षहे मामतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः । अघार्क्षुनं संगोविन्दं मानिनश्च तृकोदरं ।
 हन्यां शिष्टांस्तथा शत्रून् कर्णस्थानृष्यमाश्रुयां । तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य प्रूरार्थ्यसदृशं वचः ।
 सूतो हेमपरिच्छन्नाच्छनैरश्वानचोदयत् । रथाश्वनागहीनान्तु पादातासव मारिष ।
 • पञ्चविंशतिमाहस्ता युद्धार्थैव व्यवस्थिताः । ताम् भीमसेनः संकुद्धो दृष्टयुञ्जश्च पार्थतः ।
 बलेन चतुरङ्गेण संदृष्ट्याजप्रतुः शरैः । प्रत्ययुध्यन्त समरे भीमसेनं सपार्थतं । ४८११
 पार्थपार्थतयोश्चान्ये जगदुक्तान्च नामनी । अकुध्यत रणे भीमसैस्तदा पर्थ्यवस्थितैः ।
 सोऽवतीर्थ्य रथाक्षूणं गदापाणिरयुध्यत । न तान् रथस्था भूमिष्ठाम् धर्मापेक्षी तृकोदरः ।
 योधयामास कौन्तेयो भुजवीर्यव्यपाश्रयः । जातरूपपिच्छन्ना प्रगृह्य महतीं गदां ।
 अबधीत्तावकान् सर्वान् दृष्ट्वापाणिरिवान्तकः । पदातिनोऽपि सन्त्यक्त्वा प्रियं जीवितमात्मनः ।
 भीममभ्यद्रवन् संख्ये पतङ्गा ज्वलनं यथा । आसाद्य भीमसेनन्तु धरन्त्वा युद्धदुर्भेदाः । ४८१०
 विनेशुः सहसा दृष्ट्वा भूतयामा इवान्तकं । स्थेनवद्विचरन् भीमो गदाहस्ता महाबलः ।
 पञ्चविंशतिमाहस्तांस्त्यावकानवपोययत् । हत्वा तत् पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 दृष्टयुञ्जं पुरस्कृत्य तस्मै तत्र महाबलः । धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।
 माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिस्तु महारथः । जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा प्रक्तो दैर्य्योधनं वनं ।
 तस्याश्वसादीन् सुवहंसे निहत्य शितैः शरैः । समभ्यधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमभूत् इत् । ४८१५
 धनञ्जयोऽपि चाभ्येत्य रथानीकं तव प्रभो । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डोवं विचिपन् धनुः ।
 कृष्णमारयिमायान्तं दृष्ट्वा श्रेतहयं रथं । अर्क्षुनश्चापि योद्धारं त्वदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 विप्रहीनरथास्रैव शरैश्च परिकर्षिताः । पञ्चविंशतिमाहस्ताः कालमार्ष्कन् पदातयः ।
 हत्वा तान् पुरुषव्याजः पाञ्चालानां महारथः । पुत्रः पाञ्चालराजस्य दृष्टयुञ्जो महामनाः ।
 भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरान् प्रत्यदृश्यत । महाधनुर्धरः श्रीमानमित्रगणतापनः । ४८२०
 पारावतसवर्णाशं कोविदारमथध्वजं । दृष्टयुञ्जं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विणौ । न चिरान् प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ समात्यकी ।
 चेकितामः शिखण्डी च द्वैपदेयाश्च मारिष । हत्वा तदीयं सुमहत् धैर्यं प्रह्वंस्तथाऽधमन् ।
 ते सर्वे तावकान् प्रेत्य द्रवतोऽपि पराङ्मुखान् । अभ्यवर्त्तन्त संरन्धान् दृष्ट्वा जित्वा यथा दृषः । ४८२५
 सेनावशेषं तं दृष्ट्वा तव धैर्यस्य पाण्डवः । व्यवस्थितं सत्यमाप्ती चुक्रेध बलवानृष ।
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याचिपद्गाण्डोवं धनुः ।
 तत एनं शरव्रतैः सहसा समवाकिरत् । तमसा संदृतेनाथ न स्य किञ्चिददृश्यत ।
 अन्धकारीकृते लोके रजोभूते मधीतले । योधाः सर्वे महाराज तावकाः प्राद्रवन् भयात् ।

संभज्यमाने सैन्ये तु कुरुराजो विश्रान्ते । परानभिमुखोऽथैव सुतस्ते समुपाद्रवत् ।
 ततो दुर्व्याधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठ देवानिव पुग बलिः । ४८८०
 त एनमभिगर्जन्तः सहिताः समुपाद्रवन् । नानाशस्त्रभृतः क्रुद्धा भर्त्सयन्तो मुहुर्मुहुः ।
 दुर्व्याधनोऽप्यसम्भ्रान्तस्तान् रणे निशितैः शरैः । तत्राबधीत्ततः क्रुद्धः शतशोऽय महस्त्रयः ।
 तत् सैन्यं पाण्डवेयानां योधयामास सर्वतः । तत्राहुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेकः सहिताम् सर्वान् रणेऽयुध्यत पाण्डवान् । ततोऽपश्यन्महात्मा सः स्वसैन्यं भृशदुःखितं ।
 ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्तवात्मजः । हर्षयन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् । ४८८५
 न तं देशं प्रपश्यामि यत्र याता भयार्हिताः । गतानां यत्र वै मोक्षः पाण्डवान् किं गतेन वः ।
 अन्यस्य बलमेवेयां कथं च भृशवित्तता । अथ सर्वान् हनिष्यामि भ्रुवो हि विजयो भवेत् ।
 विप्रयातांस्ततो भिन्नान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषान् । अनुसृत्य बधियन्ति श्रेयासः समरे बधः ।
 सुखं माङ्गाभिको मृत्युः क्षतधर्मेण युध्यतां । मृतो दुःखं न जानीते प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते ।
 शृणुध्वं क्षत्रियाः सर्वे यावन्तः सा समागताः । यदा शूरस्य भीमस्य मारयत्यन्तकोपमः । ४८९०
 को नु मूढो न युध्यत मादृशः क्षत्रियव्रतः । द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वधमेय्यथ ।
 पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ । न स्वधर्मोऽस्ति पापीयान् क्षत्रियस्य पलायतः ।
 न युद्धधर्मात् श्रेयो हि पन्थाः स्वर्गस्य कैरवाः । अचिरेण हता लोकान् मद्यो योधाः समश्रुत ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एवं ब्रुवति पुत्रे ते सैनिका शृश्वित्तताः । अनवेद्यैव तद्वाक्यं प्राद्रवन् सर्वतो दिशः ।
 इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवसैन्यपलायने त्रिनवतोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु सैन्यं परिवर्त्तमानं पुत्रेण ते मद्रपतिसदानो । संचस्तरूपः परिमूढचेता दुर्व्याधनं वाक्यमिदं
 बभाषे । ४८९५

॥ शन्य उवाच ॥ पश्येदभ्युपं नरंवाजिनागैरायोधनं वीरशतैः सुपूर्णं । महीधराभैः पतितैश्च नागैः सहस्रप्रभिनैः शरभिनन्दैश्चैः ।
 संविह्वलङ्घिष्य गतासुभिश्च प्रध्वस्तवर्मायुधचर्मखड्गैः । वज्रापविद्धैरिव चाचलोत्तमैर्विभिन्नपाषाणमहाद्रुभौषधैः ।
 प्रवृद्धघण्टाकुशतोमरध्वजैः महामजालैरुधिरौघसंभ्रतैः । शरावभिनैः पतितैस्तुरङ्गभैः समङ्गिराक्षैः क्षतजं वमङ्गिः ।
 दीनं स्तनङ्गिः परिवृत्तनेत्रैर्महीं दशङ्गिः क्षपणं नदङ्गिः । तथापविद्धैर्गजवाजियोधैर्बलापविद्धैरथवीरसहैः ।
 मन्दासुभिश्चैव मही महाहवे न्यूनं यथा वैतरणीव भाति । गजैर्मिहक्षैर्नरैश्चिह्नैर्गजैर्देवमानैः पतितैः श्रिययां । ४८९९
 विशीर्णदन्तैः क्षतजं वमङ्गिः स्फुरङ्गिराक्षैः करुणं नदङ्गिः । निःशक्तचक्रेषुयुगैः सथोक्तृभिः प्रवृद्धहृत्पीरपताककेतुभिः ।
 सुवर्णजालावततैर्भृशाहतैर्महारथैर्धैर्जलदैरिवावृता । यशस्विभिर्नागरयाश्वयोधिभिः पदातिभिर्याभिमुखैर्हतैः परैः ।
 विशीर्णवर्माभरणान्वरायुधैर्दृता प्रशान्तैरिव पाषकैर्मही । शरप्रहाराभिहतैर्महाबलैरवेक्ष्यमानैः पतितैः सहस्त्रयः ।
 दिवस्थुतैर्भरतिदोषिमङ्गिनं कं पक्षैर्धैरमलप्रदीपैः । प्रनष्टमंशैः पुनरुच्छ्रमङ्गिर्मही बभूवानुगतैरिवाक्षिभिः ।
 कर्णोर्जुनाभ्यां शरभिनगत्रैर्हतैः प्रवीरैः कुरुक्षत्रयानां । शरास्तु कर्णोर्जुनबाहुमुक्ता विदार्थं नागाश्वमनुष्यदेहान् । ४९०५
 प्राणास्त्रिरस्याशु महो प्रतियुर्भशेरगा वासनिवाभिनसाः । हतैर्भुव्याश्वगजैश्च सङ्घे शरापविद्धैश्च नरैर्नरेन्द्र ।

धनञ्जयस्याधिरथेस्य मार्गैरगम्यरूपा वसुधा बभूव । रथैर्वरेषून्मयितैः मुक्तयैः सयोधमसैश्च बारायुषैश्चैः ।
 विशीर्णयोः श्लैष्मिनिः कृत्तवन्धनैर्निःकृत्तचक्राक्षयुगत्रिवेणुभिः । विमुक्तशस्त्रैश्च तथा व्युपस्करैर्हं तानुक्तैर्विनिःपन्नवन्धनैः ।
 प्रभग्नोऽस्मिन्निहेमभूधितैस्तृता मही धौग्वि शारदैर्धनैः । विह्वल्यमाणैर्जवनैस्तुग्गमैर्हतेश्वरैराजरथैः मुक्तपितैः ।
 मनुष्यमातङ्गरथाश्वराशिभिर्द्रुतं व्रजन्तो बह्वधा विचूर्णिताः । सहेमपट्टाः परिघाः परश्वधाः शिताश्च शूला मुगलानि
 मुद्गराः ।

४८९०

पेतुश्च खड्गा विमला विकोशा गदाश्च जाम्बूनदपट्टनद्धाः । चापानि रक्ताङ्गदभूषणानि शराश्च कार्त्तस्वरचित्रपुङ्गाः ।
 श्वश्वश्च पीता विमला विकोषाः प्रासाश्च दण्डैः कनकावभाधैः । कृत्राणि बालव्यजनानि पुङ्खः शिखापत्रिङ्खश्च स्तजो
 त्रिचित्राः ।

कृत्याः पताकाम्बरभूषणानि किरीटमालामुकुटाश्च शूभ्राः । पत्नी-
 आपीतकेयूरबराङ्गदानि धैवेयनिष्काः सुसुवर्ण-
 गात्राणि चात्यन्तसुखोचितानि । हतमाधि-
 चैव ।

४८९५

स्वधर्मनिष्ठां महतीमवाप्य व्याप्याशु लोकान् यशसा गतास्ते । निवर्त्तं दुर्ध्याधन यान्तु भैनिका व्रजस्व राजन् शिविराय
 मानद ।

दिवाकरोऽथेष विलम्बते प्रभो पुनस्त्वमेवात्र नरेन्द्र कारणं । इत्येवमुक्त्वा विरराम शय्यो दुर्ध्याधनं शोकपरीतसेताः ।
 हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणमार्त्तं त्रिभंजं मृगमश्रुनेत्रं । तं द्रेणपुत्रप्रमुखा नरेन्द्राः सर्वे समाश्राम्य मुहुः प्रयान्ति ।
 निगीचमाणा मुज्जरर्जुनस्य ध्वजं महान्तं यशसा ज्वलन्तं । नराश्रमातङ्गशरीरजेन रक्तेन शिताश्च तथैव भूमिं ।
 रक्ताम्बरस्वरूपनीयथोगास्त्राणि प्रकाशामि सर्वगम्या । प्रच्छन्नरूपा रुधिरेण राजन् गौद्रे मुहूर्त्तं शिविराजमाने । ४८९०
 नैवावतस्युः कुरवः समीक्ष्य प्रव्र जिता देवलोककाय सर्व्वे । बधेन कर्णस्य तु दुःखिताभो हा कर्ण हा कर्ण इति ब्रुवाणाः ।
 द्रुतं प्रयाताः शिविराणि राजन् दिवाकरं रक्तमत्रेचमाणाः । गाण्डीवमुकैश्च सुवर्णपुङ्खैः शिलाशितैः शोणितदिग्धवाजैः ।
 शरैश्चिताङ्गे युधि भाति कर्णो हतोऽपि सन् सूर्य्य इवांशुमाली । कर्णस्य देहं रुधिगत्रमिकं भक्तानुक्रम्यो भगवान् विवस्वान् ।
 स्पृष्ट्वाऽऽशुभिर्लक्षितरक्तरूपः सिन्हासुरभ्येति परं समुद्रं । इतीव सच्चिन्ध सुरधिंसंधाः संप्रस्थिता यान्ति यथानिकेतनं ।
 शंचिन्तयित्वा जनता विमस्त्रुर्ध्यासुखं खड्ग महीतलश्च । तदद्भुतं प्राणभृतां भयङ्करं निशम्य युद्धं कुरुवीरमुख्ययोः । ४८९५

४८९०

४८९५

धनञ्जयस्याधिरथेस्य स्मिन्मिताः प्रशंसमानाः प्रययुस्तादा जनाः ।
 शरभं कृत्तवर्माणं रुधिरोक्षितवासभं । गतासुमपि राधेयं नैव लक्ष्मीर्विभुञ्चति ।
 तप्राजाम्बूनदनिभं ज्वलनार्कममप्रभं । जीवन्तमिव तं शूरं सर्व्वभृतानि मेनिरे ।
 हतस्यापि महाराज सूतपुत्रस्य संयुगे । विचेसुः सर्व्विता योधाः सिंहेवेतरे मृगाः ।
 हतोऽपि पुरुषव्यापि-
 चारुवेगशधरं वा-
 नानाभरणवान् राज-
 नाभरणवान् राज-
 नाभरणवान् राज-

४८९५

कनकोत्तमसद्भाषो ज्वलन्निव विभावसुः । स शान्तः पुरुषव्याघ्रः पार्थसायकवारिणा ।
 यथा हि ज्वलनो दीप्तो जलमासाद्य श्मस्यति । कर्णाग्निः समरे तद्वत् पार्थमेघेन शमितः ।
 आहृत्य च यशो दीप्तं सुयुद्धेनात्मनो भुवि । विमृज्य शरवर्षाणि प्रताप्य च दिशो दध्म ।
 सपुत्रः समरे कर्णः स शान्तः पार्थतेजसा । प्रताप्य पाण्डवान् सर्वान् पाद्भ्यांस्तत्र तेजसा ।
 वर्षित्वा शरवर्षेण प्रताप्य रिपुवाहिनीं । श्रीमानिव महस्रांशुर्जगत् सर्व्वं प्रताप्य च ।
 हतो वैकर्त्तनः कर्णः सपुत्रः सहवाहनः । अर्थिर्ना पक्षिभ्यस्तस्य कल्पवृक्षो निपातितः ।
 ददातीत्येव ये वाचं न नास्तीत्यर्थितोऽर्थिभिः । मद्भिः सदा सत्पुरुषः स हतो दैरथे वृषः ।
 यस्य ब्राह्मणमात् सर्व्वं वित्तमाभीन्महात्मनः । नादेयं ब्राह्मणेष्वासीद्यस्य स्वमपि जीवितं ।
 सदा स्त्रीणां प्रियो नित्यं दाता चैव महारथः । स वै पार्थास्तनिर्द्गधो गतः परमिकां गतिं ।
 यमःश्रित्याकरोदैरं पुत्रसो म गतो दिवं । आदाय तव पुत्राणां जयाशां शर्म वर्य्यं च ।

हते कर्णे मरितो न प्रमत्तुर्जगाम चासं सविता दिवाकरः । यदस्य तिर्य्यक्ज्वलन् चानन्त्येमुस्य पुत्रोऽभ्युदियाय तिर्य्यक् ।
 नभः पफालेव ननाद् चोर्व्वी ववुश्च वाताः परुषाः सुधोराः । दिशो बभूवुश्चालिनामभूमा । स्तनुयुचुमुश्च ।
 सन्ननासाद्रिचयायकम्पिरे प्रविव्यथुर्भूतगणाश्च सर्व्वे । वृहस्पतिः संपरिवार्य्य रोहिणीं बभूव चन्द्रार्कसमो विशास्यते ।
 हते तु कर्णे विदिशोऽपि जञ्जलुस्तमोवृता दैर्ब्विचचाल भूमिः । पपात चोक्त्वा ज्वलनप्रकाशा निशाचराश्चाप्यभवन् प्रहृष्टाः ।
 शशिप्रकाशामनमर्त्तुनो यदा कुरेण कर्णस्य शिरो न्यपातयत् । तदाऽन्तरीक्षे सहस्रैव शब्दो बभूव हाहेति सुरैर्व्विमुक्तः ।
 स देवगन्धर्व्वमनव्यपूजितं निहत्य कर्णं रिपुमाह्वयेऽर्जुनः । रराज राजन् परमेण वर्धसा यथा पुरा वृत्रवधे शतक्रतुः ।
 ततो रथेनाम्बुदवृन्दनादिना शरस्रभोमध्यदिवाकराधिषा । पताकिना भीमनिनादकेतुना हिमेन्दुशङ्खस्फटिकावभासिना ।
 महेन्द्रवाहप्रतिमेन तावुभौ महेन्द्रवीर्य्यप्रतिमानपौरुषौ । सुवर्णमुक्तामणिषञ्जविद्रुभैरलङ्कृतावप्रतिमेन रंहसा ।
 नरोत्तमौ केशवपाण्डुमन्दमौ तदाहितावग्निदिवाकराविव । रणाजिरे वीतभयौ विरेजतुः समानयानाविव विष्णुवासवौ ।
 ततो धनुर्ज्यातलन्वाणनिःस्त्रमैः प्रमद्व्यं स्रत्वा च रिपून् हतप्रभान् । सञ्छादयित्वा तु कुरून् शरोत्तमैः कपिध्वजः पक्षिण
 ध्वजश्च ।

इष्टौ ततस्त्वावमितप्रभावौ मनांस्यरोणामवदारयन्तौ । सुवर्णजालावततौ महास्त्रनौ हिमावदातौ परिगृह्य पाणिभिः ।

चुचुम्बतुः शङ्खवरी नृणांमरुतो वराननाभ्यां युगपच्च दध्मतुः ।

पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो देवदत्तस्य चोभयोः । पृथिवीश्वान्तरीक्षञ्च दिशश्चैवानुनादयन् ।

वित्रस्ताश्चाभवन् सर्व्वे कौरवा राजसत्तम । शङ्खशब्देन तेनाथ माधवस्तीर्जुनस्य च ।

तौ शङ्खशब्देन निनादयन्तौ वनानि शैलान् मरितो गुहाश्च । वित्रासयन्तौ तव पुत्रभेनां युधिष्ठिरं नन्दयतां वरिष्ठौ ।

ततः प्रयाताः कुरवो जवेन श्रुत्वैव शङ्खस्वनमीर्य्यमाणं । विहाय मद्राधिपतिं पतिञ्च दुर्थाधनं भारत भारतानां ।

महाह्वये तं बभ्रु रोचमानं धनञ्जयं भूतगणाः समेताः । तदान्वमोदन्त जनार्दनञ्च दिवाकरं निवृद्धितौ यथैव ।

समाचितौ कर्णशरैः परन्तपावुभौ व्यभातां समरेऽप्युताञ्जुनौ । तमो निहत्याभ्युदितौ यथर्था नागाश्चाङ्गस्त्रैश्चैव दिवि रश्मि

मालिना ।

६०

४६९०

विहाय तान् वाणगणानयागतौ मुहृदतावप्रतिमानविक्रमौ । सुखं प्रविष्टौ शिविरं स्वमीश्वरौ सदस्यङ्गताविव विष्णुवासवौ ।
तौ देवगन्धर्वमनुष्यचारुर्षर्षर्षिभिर्धनमहोरगैरपि । जयाभितृष्ट्या परयाऽभिपूजितौ हते तु कर्णे परमाहवे तदा ।
यथाऽनुरूपं प्रतिपूजितावुभौ प्रशस्यमानौ स्वकृतैर्गणैश्चैः । मनन्दतुस्तौ समुहङ्गणौ तदा कर्णं नियम्यैव मुरेशकेशवौ ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि शिविरगमने चतुर्नवतोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ हते वैकर्त्तने राजन् कुरवो भयपीडिताः । वीर्यमाणा दिशः सर्वाः पर्यपितुः सहस्रशः ।

कर्णानु निहतं दृष्ट्वा शत्रुभिः परमाहवे । भीता दिशोऽन्वकीर्यन् तावकाः क्षतत्रिभुजाः ।

४८५

ततोऽवहारं चक्रे योधाः सर्वे समन्ततः । निवार्थमाणास्योद्विग्नास्तावका भृशदुःखिताः ।

तेषां तन्मत्तमाज्ञाय पुत्रो दुर्थाधनस्तव । अवहारं ततश्चक्रे शस्त्रस्थानुमते नृप ।

हतवर्षा रथैस्त्रुणैः हृतो भारत तावकैः । नारायणवर्षैश्च शिविराथैव दुद्रुवे ।

मान्धाराणां सहस्रेण शकुनिः परिवारितः । हतमाधिरथिं दृष्ट्वा शिविराथैव दुद्रुवे ।

४८६

क्षपः शारदतो राजत्रागानीकेन भारत । महाभेषनिभेनाशु शिविराथैव दुद्रुवे ।

असत्यामा ततः शूरो विनिश्चस्य पुनः पुनः । पाण्डवानां जयं दृष्ट्वा शिविराथैव दुद्रुवे ।

संश्रप्तकावशिष्टेन बलेन महता हृतः । सुशर्माऽपि यथौ राजन् वीरमाणो भयार्हितः ।

दुर्थाधनोऽपि नृपतिर्हतसर्व्वस्वबान्धवः । यथौ शोकममाविष्टश्चिन्तयन् विमना बभूव ।

क्षिप्रध्वजेन शस्त्रान्तु रथेन रथिनाम्बरः । प्रयथौ शिविराथैव वीर्यमाणा दिशो दश ।

४८७

ततोऽपरे सुबहवो भारतानां महारथाः । प्राद्रवन्त भयत्रस्ता द्विपयिष्टा विचेतमः ।

असृक् करन्तः नोद्विग्ना वेपमनास्तयातुराः । कुरवो दुद्रुवुः सर्वे दृष्ट्वा कर्णं निपतितं ।

प्रशंसन्तोऽर्जुनं केचित् केचित्कर्णं महारथाः । व्यद्रवन्त दिशो भीताः कुरवः कुसमन्ततः ।

तेषां योधसहस्राणां तावकानां महामृधे । नाभीक्षत्रपुमन् कश्चिद्यो दुद्रुव य मनो दधे ।

हते कर्णे महाराज निराशाः कुरवोऽभवन् । जीपितेऽपि राज्येषु दण्डेषु च धनेषु च ।

४८८

तान् समानीय पुत्रक्षेयत्वेन महता विभुः । निवेशाय मनो दधे दुःखशोकमन्वितः ।

तस्याङ्गां शिरसा योधाः परिगृह्य शिशास्यते । विवर्णवदनः राजन् न्यविशन्त महारथाः ।

इति श्रीमहाभारते कर्णपर्वणि कौरवपलायने पञ्चनवतोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तयां निपातिते कर्णे परमैव्ये च विद्रुते । आश्रित्य पार्थं दाशार्हो हर्षादवनमन्नरोत् ।

हतो वज्रभृता वृत्रस्त्वया कर्णे धनञ्जय । वृत्रकर्णसंधं धारं कथयिष्यन्ति मानवाः ।

वज्रेण निहतो वृत्रः संयुगे भृरितिजसा । त्वया तु निहतः कर्णे धनुया निश्रितैः ध्रुवैः ।

४८९

तमिमं विक्रमं सेके प्रयितंते यशस्करं । निदेदथावः कैलेय कुरांजस्य धीमतः ।

संधं कर्णस्य सङ्ग्रामे दोषकालचिकीर्षितं । निवेश धर्मराजाय त्वम नृपं गमिष्यसि ।

वर्त्तमाने महायुद्धे तव कर्णस्य चोभयोः । द्रष्टुमायोधनं पूर्वमागता धर्मनन्दनः ।

भृशन्तु गाढविद्वलान्प्राक्कतु स्यातुमाहवे । ततः स शिविरं गत्वा श्वितवान् पुरुषवर्षभः ।

तथेत्युक्तः केशवस्तु पार्थेन यदुपपन्नवः । पर्यवर्त्तयदव्यगो रथं रथवरस्य तं ।
 एवमुक्त्वाऽर्जुनं कृष्णः सैनिकानिदमब्रवीत् । परानभिमृत्वा यत्तातिष्ठध्वं भद्रमस्तु वः । ५२२०
 धृष्टद्युम्नं युधामन्युं माद्रीपुत्रौ वृकोदरं । युयुधानश्च गोविन्द इदं वचनमब्रवीत् ।
 यावदाविद्यते राज्ञो हतः कर्णेऽर्जुनेन वै । तावद्भवद्भिर्धत्तैस्तु भवितव्यं नराधिपैः ।
 स तैः शूरैरनुज्ञातो यथै राजनिवेशनं । पार्थमादाय गोविन्दा ददर्श च युधिष्ठिरं ।
 शयानं राजगार्दूलं काञ्चने शयनेःस्तमे । अगृह्णीताश्च मुदितौ चरणौ पार्थिवस्य तौ ।
 तयोः प्रहर्षमात्मस्थे हर्षादश्रूण्ववर्त्तयत् । राधेयं निहतं मत्वा समुत्स्रयो युधिष्ठिरः । ५२२५
 उवाच च महाबाहुः पुनः पुनररिन्दमः । वासुदेवाङ्गुनौ प्रेम्णा तावभौ परिषस्त्रज ।
 तत्तस्मै यद्यथा वृत्तं वासुदेवः सहार्जुनः । कथयामासं कर्णस्य निधनं यदुपपन्नवः ।
 इषदत्स्मयमःनस्तु कृष्णो राजानमब्रवीत् । युधिष्ठिरं हतामित्रं हतास्त्रस्त्रिरयाच्युतः ।
 दिक्षा गाण्डीवधस्या च पाण्डवस्य वृकोदरः । त्वञ्चापि कुशली राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 मुक्त्वा वीरक्षयादस्मात् सङ्ग्रामान्मोमहर्षणात् । क्षिप्रमुत्तरकालानि कुरु कार्याणि पाण्डव । ५२३०
 हतो वैकर्त्तनो राजन् सूतपुत्रो महारथः । दिक्षा जयसि राजेन्द्र दिक्षा वर्द्धमि भारत ।
 यस्तु द्यूतजितां कृष्णां प्राहमत्पुष्पाधमः । तस्यास्य सूतपुत्रस्य भूमिः शिवति श्रेणितं ।
 शितेऽभौ शरपूणाङ्गः शत्रुस्ते कुरुपुङ्गव । तं परय पुष्पव्याघ्र विभिन्नं बभ्रुभिः शरैः ।
 हतामित्रमिममसुर्वीमनुशाधि महाभुज । यत्तो भूत्वा महास्त्राभिर्भुङ्क्त भोगांश्च पुष्कलान् ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ इति श्रुत्वा वचस्तस्य केशवस्य महात्मनः । धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्मा दाशार्धं वाक्यमब्रवीत् । ५२३५
 दिक्षा दिश्येति राजेन्द्र वाक्यश्चेदमुवाच ह । नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि देवकिनन्दन ।
 त्वया मारयिना पार्थो यत्नवानहनश्च तं । न तच्चित्रं महाबाहो युष्मद्बुद्धिप्रसादजं ।
 प्रगृह्य च कुरुश्रेष्ठ माङ्गदं दन्तिणं भुजं । उवाच धर्मभृत्यार्थ उभौ तौ केशवाङ्गुनौ ।
 नरनारायणौ देवौ कथितौ नारदेन मे । धर्मात्मानौ महात्मानौ पुराणवृषिसत्तमौ ।
 असकृत्वापि मेधावी कृष्णद्वैपायनो मम । कथामेतां महाभागां कथयामास तत्त्ववित् । ५२४०
 तव कृष्ण प्रसादेन पाण्डवो हि धनञ्जयः । जिगाद्याभिमुखः शत्रून् न चासीद्विमुखः कश्चित् ।
 जयश्चैव ध्रुवोऽस्माकं न त्वस्माकं पराजयः । यदा त्वं युधि पार्थस्य सारथ्यमुपजगिष्वीत् ।
 भीमो द्रोणश्च कर्णश्च महात्मा गोतमः कृपः । अन्ये च बहवः शूरा ये च तेषां पदानुगाः ।
 त्वद्बुद्ध्या निहते कर्णे हता गोविन्द सर्वथा । इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु रथं धेमविभूषितं ।
 श्येतवर्षीर्दयैर्युक्तं काल्बानिर्धर्मो जैः । आस्थाय पुष्पव्याघ्रः स्वबलेनाभिसंवृतः । ५२४५
 प्रयथै स महाबाहुर्द्रुमायोधनं तदा । कृष्णाङ्गुनाभ्यां वीराभ्यामनुमस्य ततः प्रियं ।
 आभाषमाणस्तौ वीरावुभौ माधवफाल्गुनौ । स ददर्श रणे कर्णं शयानं पुष्पधमं ।
 यथा कदम्बकुसुमं केशरैः सर्वतो वृतं । पितं शरशतैः कर्णं धर्मराजो ददर्श सः ।

गन्धतैलावसिक्ताभिः काञ्चनीभिः सहस्रशः । दीपिकाभिः कृतोद्योतं पश्यते वै वृषं तदा ।

सञ्चिन्नभिन्नकञ्चनं वाषैश्च विदलीकृतं । सपुत्रं निहतं दृष्ट्वा कर्णो राजा दुःप्रिष्ठिगः ।

५०९०

सञ्जातप्रत्ययोऽजीव वीक्ष्य चैवं पुनः पुनः । प्रशशंस नरयात्रावुभौ माधवपण्डवौ ।

अथ राजाऽस्मि गोविन्द पृथिव्यां भ्रातृभिः सह । तया नाथेन वीरेण विदुशा परिपालितः ।

इतं श्रुत्वा नरव्याघ्रं राधेयमतिमानिनं । निराशोऽस्य हते कर्णे धार्तराष्ट्रो भविष्यति ।

जीविते चैव राज्ये च हते राधात्मजे रणे । त्वत्प्रमादादयस्त्रैव कृतार्थाः पुरुषर्षभ ।

दिश्या जयसि गोविन्द दिश्या शत्रुनिर्वाणितः । दिश्या गाण्डीवधन्वा च विजयी पाण्डुनन्दनः ।

५०९५

चयोदश समास्तीर्णा जागरेण मुदुःखिताः । स्वस्थामोऽस्य मुखं रात्रौ त्वत्प्रमादात्प्रहाभुज ।

एवं स बज्रशो राजा प्रशशंस जनार्दनं । अर्जुनश्च कर्णश्चेष्टं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ दृष्ट्वा च निहतं कर्णं सपुत्रं पार्यसायकैः । पुनर्जातमित्रात्मानं भेजे च स महोपतिः ।

समेत्य च महाराज कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । हर्षयन्ति स्म राजानं हर्षयुक्ता महारथाः ।

नकुलः सहदेवश्च पाण्डवश्च लकोदरः । सात्यकिश्च महाराज वृष्णीनां प्रवरो रथः ।

५०९९

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाण्डुराष्ट्रालाट्टमयाः । पूजयन्ति स्म कौन्तेयं निहते सूतनन्दने ।

ते वर्द्धयित्वा नृपतिं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं । जितकाशिनो लम्बलक्ष्यः युद्धशौण्डाः प्रहारिणः ।

सुव्रतः स्वययुक्ताभिर्ध्वाग्निः कृष्णो परन्तपैः । जग्मुः स्वशिविराथैव मुदा युक्ता महारथाः ।

एवमेष क्षये वृत्तः सुमहभोमहर्षणः । तत्र दुर्भान्विते राजन् किमर्थमनुशोचसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वैतदप्रियं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । पपात भूनां नखेष्टस्त्रिभूमल इव द्रुमः ।

५१०५

तथा सा पतिता देवो गान्धारी दीर्घदर्शिनी । शूशोच बज्रनालापैः कर्णस्य निधनं युधि ।

तां पर्यशृङ्गाद्विदुरो नृपतिं सञ्जयस्तथा । पर्याश्रामयताश्चैव तावुभाविव भूमिपं ।

तथैवात्यापयामासुर्गान्धारीं कुरुयोषितः । स देवं परमं मत्वा भवितव्यश्च पार्यिवः ।

परां पीडो समाश्रित्य नष्टचित्तो महातपाः । चिन्ताशोकपरोतात्मा न जज्ञे भोक्षपीडितः ।

स समाश्रामितो राजा वृष्णीमामोदितेनः ।

५११०

इदं महायुद्धमुखं महात्मनोर्द्वेनधन्वयस्याधिरथेस्य यः पठेत् । स सम्यगितृष्य मखस्य यत्फलं तदाप्नुयात् भंश्रवणाच्च भारत ।

मखो हि विष्णुर्भगवान् सनातनो वदन्ति तच्चाम्यनिलेन्दुभानवः । अतो ऽनसूयुः शृणुयात् पठच्च यः स भर्ष्वाकाशुचरः

सुखी भवेत् ।

तां भर्ष्वादा भक्तिमुपागता नराः पठन्ति पुष्पेश बरसंहितामिसां । धनेन धान्येन यज्ञसा च मानुषा नन्दन्ति ते नाऽत्र रिचा

रणाऽस्ति ।

अतोऽनसूयुः शृणुयात् मदा तु वै नरः स भर्ष्वाणि सुखानि चाप्नुयात् । विष्णुः स्वयम्भूर्भगवान् भवस्य तुष्यन्ति ते तस्य नरो

त्तमस्य ।

- वेदावाग्निर्ब्राह्मणस्यैव दृष्ट्वा रणे मलं क्षत्रियाणां जयो युधि । धनञ्जयश्चापि भवन्ति वैश्याः शूद्रा अरिराग्यं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ।
तथैव विष्णुर्भगवान् सनातनः स चाऽत्र देवः परिकीर्त्यते यतः । ततः स कामान् लभते सुखी नरो महामुनेस्तस्य वचोऽर्चितं
यया ।

५०३५

कपिलानां सवसःनां वर्धमेकं निरन्तरं । यो दद्यात् सुकृतं तद्धि श्रवणात् कर्णपर्जनः ।

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां कर्णपर्जणि युधिष्ठिरहर्षे सप्तमवतोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

॥ समाप्तश्चेदं कर्णपर्ज्णं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ शल्यपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ एवं निपातिते कर्णे समरे मय्यसाचिना । अप्पावशिष्टाः कुरवः किमकुर्मन्त वै दिज ।
उदीर्यमाणञ्च बलं स्वकं दृष्ट्वा सुयोधनः । पाण्डवैः प्राप्तकालञ्च किं प्रापद्यत कौरवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तदाचल द्विजोत्तम । नहि त्वप्यामि पूर्वेषां गृहणानश्रितं मुने ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कर्णे हते राजन् धार्तराष्ट्रः सुयोधनः । भृशं शोकार्णवि मग्नो निर्विषः सर्वतोऽभवत् ।
हा कर्ण हा कर्ण इति शोचमानः पुनः पुनः । कृच्छ्रात् स्वशिविरं प्रायाद्दृशेवैर्नृपैः सह ।
स समाश्रास्यमानोऽपि हेतुभिः शास्त्रनिश्चितैः । राजभिर्नालभच्छर्म सूतपुत्रवच सरन् ।
स दैवं बलवन्मत्वा भवितव्यञ्च पार्थिवः । मङ्गामे निश्चयं कृत्वा पुनर्युद्धाय निर्धयौ ।
शल्यं मेनापतिं कृत्वा विधिवद्राजपुङ्गवः । रणाय निर्धयौ राजन् हतशैर्नृपैः सह ।
ततः सुतुमुलं युद्धं कुरुपाण्डवभेनेयोः । अभवद्भरतश्रेष्ठ देवासुररणोपमं ।
ततः शल्यो महाराज कृत्वा कदनमाहवे । हतभैरवोऽय मध्याह्ने धर्मराजेन पातितः ।
ततो दुर्योधनो राजा हतबन्धूरणाजिरात् । अपसृत्य हृदं घोरं विवेश रिपुजाह्नयात् ।
अथापराह्णे तस्याहः परिवार्य महारथैः । हृदादाह्वय वेगेन भीमभेनेन पातितः ।
तस्मिन् हते महेश्वासे हतशिष्टास्त्रयो रथाः । संरम्भान्निशि राजेन्द्र जघ्नः पाञ्चालभैरिकात् ।
ततः पूर्वोऽहममये शिविरादेत्य सञ्चयः । प्रविवेश पुरं दीनो दुःखशोकसमन्वितः ।
प्रविश्य च पुरं सूतो भुजावुच्छित्य दुःखितः । वेपमानस्ततो राक्षः प्रविवेश निवेशनं ।
रुरोद् स नरव्याघ्र हा राजन्निति दुःखितः । अहो वत विनष्टाः स्त्रो निधनेन महात्मनः ।
अहो सुबलवान् कालो गतिश्च विषमा तथा । ब्रह्मकुन्धबन्धाः सर्वे यत्राबध्यन् पाण्डवैः ।
दृष्ट्वैव तु पुरो राजन् जनः सर्वः समञ्चयं । क्रोधेन महता युक्तं सर्वतो राजसन्तम ।
प्ररुरोद् भृशोद्विग्नो हा राजन्निति सस्वरं । आकुमारं नरव्याघ्र तत् पुरं वै समन्ततः ।

आर्त्तनादं ततश्चक्रे श्रुत्वा विनिहतं नृपं । धावतश्चाप्यपश्यामस्तत्र स्त्रीपुरुषांस्तदा ।
 नष्टचित्तानिवोन्मत्तान् शोकेन भृशपीडितान् । तथा स.विक्कलः सूतः प्रविश्य नृपतिवच्यं ।
 ददर्श नृपतिश्रेष्ठं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । तथा चामीनमनघं समन्तात् परिवारितं ।
 सुपाभिर्भरतश्रेष्ठ गान्धार्या विदुरेण च । तथाऽन्यैश्च मुहूर्द्धिश्च ज्ञातिभिश्च हितैः सदा ।
 तमेव चार्थं ध्यायन्तं कर्णस्य निधनं प्रति । रुदन्नेवाब्रवीद्वाक्यं राजानं जनमेजय ।
 नातिहृष्टमनाः सूतो वाष्पमन्दिग्धया गिरा । सञ्जयोऽहं नरव्याघ्र नमस्ते भरतर्षभ ।
 मद्राधिपो हतः शन्यः शकुनिः सौबलस्तथा । उलूकः पुरुषव्याघ्र कैतव्या दृढविक्रमः ।
 भृशप्रका हताः सर्वे काम्बोजाश्च शकैः सह । श्लेष्माश्च पार्ष्वतीयाश्च यवनाश्च निपातिताः ।
 प्राच्या हता महाराज दाक्षिणात्याश्च सर्वशः । उदीच्यां निहताः सर्वे प्रतीच्याश्च नराधिप ।
 राजानो राजपुत्राश्च सर्वेशो निहता नृप । दुर्योधनो हतो राजा यथोक्तं पाण्डवेन ह ।
 भृशमकथो महाराज श्वेते पाण्डुषु रूषितः । धृष्टद्युम्नो हतो राजन् शिखण्डो चापरजितः ।
 उत्तमौजा युधामन्युस्तथा राजन् प्रभद्रकाः । पञ्चालाश्च नरव्याघ्र चेदयश्च निस्तृदिताः ।
 तव पुत्रा हताः सर्वे द्रौपदेयाश्च भारत । कर्णपुत्रो हतः द्रुपदो वृषसेनो महाबलः ।
 नरा विनिहताः सर्वे गजाश्च विनिस्तृदिताः । रथिनश्च नरव्याघ्र हयाश्च पतिता युधि ।
 किञ्चिच्छेषश्च शिविरं तावकानां कृतं विभो । पाण्डवानां कुरूणाञ्च समासाद्य परस्परं ।
 प्रायः स्त्रीशेषमभवत् जगत् कालेन मोहितं । सप्त पाण्डवतः शेषा धार्तराष्ट्रास्तथा त्रयः ।
 ते चैव भातरः पञ्च वामुदेवश्च सात्यकिः । हृपश्च कृतवर्मा च द्रैणिश्च जयतां वरः ।
 तवाप्येते नरव्याघ्र रथिनो नृपसन्तम । अशौहिणीनां सर्व्यासां समेतानां जनेश्वर ।
 एते शेषा महाराज सर्वेऽन्ये निधनं गताः । कालेन निहतं सर्वं जगद्दे भरतर्षभ ।
 दुर्योधनं वै पुरतः कृत्वा वैरश्च भारत ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । निपपात महाराज गतसत्त्वा महीतले ।
 तस्मिन्निपतिते भूमौ विदुरोऽपि महायथाः । निपपात महाराज शोकशमनकर्षितः ।
 गान्धारो च नृपश्रेष्ठ सर्व्याश्च कुरुयोषितः । पतिताः सहसा भूमौ श्रुत्वा क्रूरं वचस्य ताः ।
 निःसंज्ञं पतितं भूमौ तदासीद्राजमण्डलं । प्रलापयुक्तं महति चित्रन्यस्तं पटे यथा ।
 कञ्च्रेण तु ततो राजा धृतराष्ट्रो महीपतिः । शनैरलभत प्राणान् पुत्रव्यसनकर्षितः ।
 लम्बा तु स नृपः संज्ञां वेपमानः मुदुःखितः । उदीक्ष्य च दिशः सर्व्याः सन्तारं वाक्यमब्रवीत् ।
 विद्वन् चक्षुर्भ्रष्टास्य त्वं गतिर्भरतर्षभं । ममानाथस्य मुभृशं पुत्रैर्हीनस्य सर्वशः ।
 एवमुक्त्वा ततो भूयो त्रिसंज्ञो निपपात ह । तं तथा पतितं दृष्ट्वा बान्धवा येऽस्य केचन ।
 शीतैस्ते मिषिचुस्तोथैर्विध्यजुर्थजमैरपि । स तु दीर्घेण कालेन प्रत्याश्रितो महीपतिः ।
 तूष्णीं दधौ महीपाल पुत्रव्यसनकर्षितः । निःशसन् पन्नग इव कुम्भविप्रो विश्राम्यते ।

सञ्चयेऽप्यहदत्तव दृष्ट्वा राजानमातुरं । तथा सर्व्याः स्त्रियश्चैव गान्धारी च यज्ञस्त्रिणी । ५०
 ततो दीर्घेण कालेन विदुरं वाक्यमब्रवीत् । धृतराष्ट्रो नरश्रेष्ठ मुह्यमानो मुहुर्भुङ्गः ।
 गच्छन्तु योषितः सर्व्या गान्धारी च यज्ञस्त्रिणी । तथेमे सुहृदः सर्वे भ्रश्यते मे मनो भृशं ।
 एवमुक्त्वातः क्षत्ता ताः स्त्रियो भरतर्षभ । विषर्ज्यामास जनैर्व्येपमानाः पुनः पुनः ।
 निश्चक्रमुत्ततः सर्व्यास्ताः स्त्रियो भरतर्षभ । सुहृदस्य ततः सर्वे दृष्ट्वा राजानमातुरं ।
 ततो नरपतिं तन्तु लब्धभङ्गं परन्तप । अवैवत् सञ्चयो हीनो रोदमानं भृशातुरं । ५५
 प्राञ्जलिर्निश्चमन्तश्च तं नरेन्द्रं मुहुर्भुङ्गः । समाश्रयत क्षत्ता वचसा मधुरेण ह ।
 इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि धृतराष्ट्रप्रसोहे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विस्मृष्टास्त्रय नारीषु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । विललाप महाराज दुःखाद्दुःखतरं गतः ।
 सधूममिव निश्चस्य करौ धुन्वन् पुनः पुनः । विचिन्थ च महाराज ततो वचनमब्रवीत् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो वत महद्दुःखं यदहं पाण्डवान् रणे । जेमिणस्याव्ययांश्चैव तत्तः स्मृतं शृणोमि वै ।
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम । यच्छ्रुत्वा निहतान् पुत्रान् दीर्यते न सहस्रधा । ६०
 चिन्तयित्वा वयस्तेषां बालक्रीडां च सञ्चय । अद्य श्रुत्वा हतान्पुत्रान् भृशं मे दीर्यते मनः ।
 अन्धत्वाद्यदि तेषान्तु न मे रूपनिदर्शनं । पुत्रस्त्रेहृत्ता प्रीतिर्नित्यमन्तेषु धारिता ।
 बालभावमतिक्रान्तान् यौवनस्थांश्च तानहं । मध्यप्राज्ञांस्तथा श्रुत्वा हृष्ट आसं तदाऽनघ ।
 तानद्य निहतान् श्रुत्वा हतैश्चर्यान् हतौजसः । न लभे वै काचिच्छान्तिं पुत्राधिभिरभिभुतः ।
 यज्ञेहि पुत्र राजेन्द्र ममानाथस्य साम्प्रतं । त्वया हीनो महाबाहो कां नु यास्याम्यहं गतिं । ६५
 कथं त्वं पृथिवीपासांस्त्यक्त्वा तान समागतान् । श्रेषे विनिहतो भूमौ प्राकृतः कुनूपो यथा ।
 गतिर्भूत्वा महाराज ज्ञातीनां सुहृदां तथा । अन्धं दृष्ट्वा मां वीर विहाय काभिगच्छसि ।
 मा हृषा सा च ते प्रीतिः सा च राजन् सुमानिता । कथं विनिहतः पार्थैः संयुगेष्वपराजितः ।
 को नु म.मुत्थितं काले तत तातेति वक्ष्यति । महाराजेति सततं लोकनाथेति चामकृत ।
 परिष्वज्य च मां कण्ठे स्नेहेनाक्लिन्नलोचनः । अनुशाधीति कौरव्य तत्साधु वद मे वचः । ७०
 ननु नामाहमश्रौषं वचनं तव पुत्रक । भूयसी मम पृथ्वीयं यथा पार्थस्य नो तथा ।
 भगदत्तः हृषः शाल्यं आवन्त्योऽय जयद्रथः । भूरिश्रवाः ब्रह्मस्यैव सोमदत्तोऽय वाहिकः ।
 अश्वत्थामा च भोजश्च मागधश्च महाबलः । दृहद्वलश्च काशीशः शकुनिसापि सौबलः ।
 क्लेच्छाश्च बज्रमाहस्ताः शकःश्च यवजैः मह । मुदनिणश्च काष्ठाजस्त्रिगर्नाधिपतिसया ।
 भीष्मः पितामहश्चैव भारद्वाजोऽय गौतमः । श्रुतायुसायुतायुश्च श्रुतायुश्चैव वीर्यवान् । ७५
 जलमन्धोऽप्यार्थशृङ्गी राजमस्याप्यलायुधः । अलम्बुषो महाबाहुः सुबाहुश्च महारथः ।
 एते सान्ये च सहस्रो राजानो राजसत्तम । मदर्थमुद्यताः सर्वे प्राणास्त्यक्त्वा महारणे ।
 तेषां मध्ये स्थितो दुःके भ्रातृभिः परिवारितः । योधविद्याम्यहं पार्थान् पाशालांश्चैव सर्वशः ।

चेदींश्च नृपशार्ङ्गल द्रौपदेयांश्च संयुगे । सात्यकिं कुन्तिभोजश्च राक्षसश्च घटोत्कचं ।
 शकोऽप्येषां महाराज समर्थः सन्निवारणे । समरे पाण्डवेत्यानां संक्रुद्धोऽप्यभिधावतां । ८०
 किं पुनः महिता वीराः हतवैराश्च पाण्डवैः । अथवा सर्व्व एवैते पाण्डवस्यानुयायिभिः ।
 योऽस्यन्ते मह राजेन्द्र हनिष्यन्ति च तान्मृधे । कर्णस्त्रेको मया शार्ङ्गं निहनिष्यति पाण्डवान् ।
 ततो नृपतयो-वीराः स्यास्यन्ति मम शासने । यस्य तेषां प्रणेता वै वासुदेवो महाबलः ।
 न म मन्त्रच्छते राजन्निति मामन्नवीदृशः । तस्याहं वदतः सूत बज्रशो मम सन्निधौ ।
 शक्तितो ह्यनुपश्यामि निहतान् पाण्डवान् मृधे । तेषां मध्ये स्थिता यत्र हन्यन्ते मम पुत्रकाः । ८५
 व्यायच्छमानाः समरे किमन्यद्भागधेयतः । भीष्मश्च निहतो यत्र लोकनाथः प्रतापवान् ।
 शिखण्डिनं समामाद्य मृगेन्द्र इव जम्बुकं । द्रोणश्च ब्राह्मणो यत्र सर्व्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
 निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः । भृगुश्च हतो यत्र सोमदत्तश्च संयुगे ।
 वाह्मीकश्च महाराजः किमन्यद्भागधेयतः । भगदत्तो हतो यत्र गजयुद्धविशारदः ।
 जयद्रथश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः । सुदर्शिणो हतो यत्र जलसन्धश्च पौरवः । ९०
 श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च किमन्यद्भागधेयतः । महाबलस्तथा पाण्ड्याः सर्व्वशस्त्रमृताम्बरः ।
 निहतः पाण्डवैः संख्ये किमन्यद्भागधेयतः । वृहद्वलो हतो यत्र मागधश्च महाबलः ।
 उयायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुश्चतां । आवनैथ निहतौ यत्र त्रैगर्त्तश्च नगाधिपः ।
 मंशप्रकाश्च बहवः किमन्यद्भागधेयतः । अलम्बुपस्तथा राजा राक्षसश्यापलायुधः ।
 आर्य्यशूटङ्गिश्च निहतः किमन्यद्भागधेयतः । नारायणा हता यत्र गोपाला युद्धदुर्भदाः । ९५
 क्लेच्छाश्च बज्रमाहस्ताः किमन्यद्भागधेयतः । शकुनिः भौबलो यत्र कैतव्यश्च महाबलः ।
 निहतः सबलो वीरः किमन्यद्भागधेयतः । यत्र शूरा महात्मानः सर्व्वशस्त्रास्त्रपारगाः ।
 बहवो निहताः सूत महेन्द्रसमविक्रमाः । नानादेशसमावृत्ताः क्षत्रिया यत्र सञ्जय ।
 निहताः समरे सर्व्वे किमन्यद्भागधेयतः । पुत्राश्च मे विनिहताः पौत्राश्चैव महाबलाः ।
 वयस्या भ्रातरश्चैव किमन्यद्भागधेयतः । भागधेयसमायुक्तो भुवमुत्पद्यते नरः । १००
 यस्तु भाग्यसमायुक्तः स शूभं प्राप्नुयान्नरः । अहं विमुक्तः स्वैर्भाग्यैः पुत्रैश्चैवैह सञ्जय ।
 कथमद्य भविष्यामि वृद्धः शत्रुवशङ्गतः । नान्यदत्र परमन्ये वनवासादृते प्रभो ।
 सोऽहं वनं गमिष्यामि निर्बन्धुर्जातिमंशये । न हि मेऽन्यद्भवेच्छ्रेयो वनाय गमनादृते ।
 इमामवस्थां प्राप्तस्य लूनपक्षस्य सञ्जय । दुर्योधनो हतो यत्र शल्यश्च निहतो युधि ।
 दुःशामनो विशस्यश्च विकर्णश्च महाबलः । कथं हि भीमसेनस्य श्रेष्ठोऽहं शब्दमुत्तमं । १०५
 एकेन समरे येन हतं पुत्रशतं मम । असह्यददत्तस्य दुर्योधनबधेन च ।
 दुःखशोकाभिमन्तप्तो न श्रेष्ठे परुषा गिरः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स शोकमन्तप्तः पार्थिवो हतबान्धवः । मुञ्जर्ज्जुर्मुञ्जमानः पुत्राधिभिरभिभुतः ।

विमल्य सुचिरं कालं धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः । दीर्घमुष्णञ्च निम्बस्य चिन्तयित्वा पराभवं ।
 शोकेन महताविष्टः सन्तप्तो भरतवर्षभ । पुनर्गावन्मर्षिणं सूतं पर्यप्रच्छद्यथातथं । ११०
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ भीष्मद्रोणौ हतौ श्रुत्वा सूतपुत्रञ्च पातितं । सेनापतिं प्रणेतारं कमकुर्वन्त मामकाः ।
 यं यं सेनाप्रणेतारं युधि कुर्वन्ति मामकाः । अचिरैणैव कालेन तं तं निग्नन्ति पाण्डवाः ।
 रणमूर्द्ध्वं हतो भीष्मः पश्यतां वः किरीटिना । एवमेव हतो द्रोणः सर्वेषामेव पश्यतां ।
 एवमेव हतः कर्णः सूतपुत्रः प्रतापवान् । मराजकानां सर्वेषां पश्यतां वः किरीटिना ।
 पूर्वमेवाहमुक्तो वै विदुरेण महात्मना । दुर्योधनापराधेन प्रजेयं विनश्चिद्यति । १११
 केचिन्न सम्यक् पश्यन्ति मूढाः सम्यग्वेत्स्य च । तदिदं मम मूढस्य तथाभूतं वचस्तु तत् ।
 यद्ब्रवीत्स धर्मात्मा विदुरः सर्वधर्मावित् । तत्तथा सभनुप्राप्तं वचनं सत्यमीरितं ।
 दैवोपहतचित्तेन यस्याया न हृतं पुरा । अमयस्य फलं तस्य ब्रूहि गावस्त्राणे पुनः ।
 को वै मुखमनीकानामासीत्कर्णो निपातिते । अर्जुनं वामुदेवञ्च को वा प्रत्युद्ययौ रथो ।
 केऽरत्नन्दक्षिणं चक्रं मद्रराजस्य संयुगे । वामं वा योद्धुकामस्य के वा वीरस्य पृष्ठतः । ११२
 कथञ्च वः समेतानां मद्रराजो महाबलः । निहतः पाण्डवैः संख्ये पुत्रो वा मम मञ्जय ।
 ब्रूहि सर्वं यथा तत्त्वं भरतानां महाबल्यं । यथा च निहतः संख्ये पुत्रो दुर्योधनो मम ।
 पाञ्चालाश्च तथा सर्वे निहताः सपदानुगाः । छट्छुन्नः शिखण्डी च द्वौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
 पाण्डवाश्च यथा मुक्तासथोभौ साल्तौ युधि । छपश्च हतवर्षा च भारद्वाजस्य चात्मजः ।
 यद्यद्यथा यादृशञ्च युद्धं वृत्तमभूत्ततः । अखिलं श्रोतुमिच्छामि कुशलो ह्यमि मञ्जय । ११३
 इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वणि धृतराष्ट्रविनापे द्वितीयेऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ शृणु राजस्रवहितो यथा वृत्तो जनतयः । कर्णो पाण्डवानाञ्च समासाद्य परस्परं ।
 निहते सूतपुत्रे तु पाण्डवेन महात्मना । विद्रुतेषु च मैत्र्येषु ममानीतेषु चामहत् ।
 धीरे मनुष्यदेहानामागौ गजबरक्षये । यत्तत्कर्णो हते पार्थः मिहनादमथाकरोत् ।
 तदा तव मुतान् राजन् तत्कृतं प्राविशद्भयं । न सन्धातुमनीकानि न चैवाथ पराक्रमे ।
 आसीद्बद्धिर्हते कर्णे तव योधस्य कस्यचित् । वणिजो नावि भग्न्यामगाधे विप्रवा इव । ११४
 अपारे पारमिच्छन्तो हते दीपे किरीटिना । सूतपुत्रे हते राजन् विचस्ताः शस्त्रविजताः ।
 अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः मिहार्दिता इव । भग्नशृङ्गा इव वृषाः शीर्णदंष्ट्रा इवोरगाः ।
 प्रत्युपायाम मायाङ्गे निर्जिताः सम्यसाचिना । हतप्रवीरा विध्वस्ता निरुक्ता निशिताः शरैः ।
 सूतपुत्रे हते राजन् पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् । विशस्त्रकवचाः सर्वे कान्दिशीका विपतमः ।
 अन्योन्यमभिनिग्नन्तो वीक्ष्यमाणा भयाद्दिशः । ममैव नूनं वीभत्सुर्मामैव च वृकैः दरः । ११५
 अभियातीति मन्वानाः पेतुर्ष्वस्य भारत । हयानन्ये रथानन्ये गजानन्ये महारथाः ।
 आरुह्य जवमस्यन्तान् पादातानाजड्भयात् । कुश्रैः स्यन्दा भग्न्याः सादिनय महारथैः ॥

पदातिमहाशयैः पलायङ्गिभृशं हताः । व्यालतस्करमङ्गीर्णे सार्यहीना यथा वने ।
 तथा त्वदीया निहते सूतपुत्रे तदाऽभवन् । हतारोहास्तदा नागाश्चिन्नहस्तास्तथाऽपरे ।
 सर्वं पार्यमयं लोकमपश्यन् वै भयातुराः । तान्प्रेक्ष्य द्रवतः सर्वान् भीमसेनभयार्दितान् । १४०
 दुर्थाधनोऽयं स्वं सूतं हाहा कृत्विदमब्रवीत् । नातिक्रमिष्यते पार्थो धनुष्पाणिमवस्थितं ।
 जघने वर्त्तमानं मां तूर्णमशान् प्रचोदय । समरे युध्यमानं हि कौन्तेयो मां धनञ्जय ।
 मोक्षहेदभ्यतिक्रान्तुं वेत्सामिन्व महार्णवः । अथार्जुनं सगोविन्दं मामिगच्छ वृकोदरं ।
 निहत्य शिष्टान् ब्रह्मं कर्णस्थानृष्यमाप्नुयं । तच्छ्रुत्वा कुरुराजस्य शूरार्य्यमदृशं वचः ।
 सूतो हेमपरिच्छन्नाच्छनैरशान्चोदयत् । गजाश्वरथहीनाश्च पादाताश्चैव मारिष । १४५
 पञ्चविंशतिसाहस्राः प्राद्रवच्छनकैरिव । तान् भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
 बलेन चतुरङ्गेण परिविष्याह्नच्छरैः । प्रत्ययुध्यन्त ते सर्वे भीमसेन सपार्षतं ।
 पार्थपार्षतयोश्चान्ये जगृह्णन्त नामनी । अक्रुध्यत रणे भीमसैर्मृधि पर्यवस्थितैः ।
 सोऽवतीर्य रथान्तूर्णं गदापाणिपर्युध्यत । न तान्नयत्यो भूमिदान् धर्मापेक्षी वृकोदरः ।
 योधयामाम कौन्तेयो भुञ्जवीर्यं समाश्रितः । जातरूपपरिच्छन्नां प्रगृह्य महतां गदां । १५०
 न्यबधीत्तावकान्मर्दान् दण्डपाणिनिवात्मकः । पदातयोऽतिसंख्यास्य त्जिवितवान्धवाः ।
 भीममभ्यद्रवन् सर्वे पतङ्गा ज्वलनं यथा । आसाद्य भीमसेनं ते संख्या युद्धदुर्मदाः ।
 विनेष्टुः सहसा दृष्ट्वा भूतयामा इवान्तकं । श्येनवद्भ्रुचरङ्गीमः खड्गेन गदया तथा ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रांस्तावकामामपोययत् । हत्वा तत्पुरुषानीकं भीमः सत्यपराक्रमः ।
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य पुनस्तस्यै महाबलः । धनञ्जयो रथानीकमन्वपद्यत वीर्यवान् । १५५
 माद्रीपुत्रौ तु शकुनिं सात्यकिश्च महारथः । जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा हन्तुकामा महाबलाः ।
 तस्याऽश्ववाहान् सुवङ्गस्ते निहत्य श्रितैः शरैः । तमन्वधावंस्त्वरितास्तत्र युद्धमभून्महतं ।
 ततो धनञ्जयो राजन् रथानीकमगाहत । विश्रुतं त्रिषु लोकेषु गाण्डिवं प्राचिपन्धनुः ।
 कृष्णमारथिमायान्तं दृष्ट्वा श्वेतद्वयं रथं । अर्जुनं चापि योद्धारं त्वशीयाः पर्यवारयन् ।
 विरहीनरथाश्चाश्च शरैश्च परिवारिताः । पञ्चविंशतिसाहस्राः पार्थमार्च्छन्पदातयः । १६०
 हत्वा तत्पुरुषानीकं पञ्चालानां महारथाः । भीमसेनं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यपद्यत ।
 महाधनुर्द्वरः श्रीमानमित्रगणसूदनः । पुत्रः पञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नो महायशाः ।
 पागावतसवर्णाशं केविदारबरध्वजं । धृष्टद्युम्नं रणे दृष्ट्वा त्वदीयाः प्राद्रवन् भयात् ।
 गान्धारराजं शीघ्रास्त्रमनुसृत्य यशस्विना । न चिरात्प्रत्यदृश्येतां माद्रीपुत्रौ समात्यकी ।
 चेकितानः शिखण्डी च द्रौपदेयाश्च मारिष । हत्वा त्वदीयं समहस्यैत्यं शङ्खानयाधमन् । १६५
 ते सर्व्वास्तावकान् प्रेक्ष्य द्रवतो वै पराङ्मुखान् । अभ्यधावन्त निघ्नन्तो वृषं जित्वा यथा वृषाः ।
 क्षिणावशेषं तं दृष्ट्वा तत्र पुत्रस्य पाण्डवः । अवस्थितं सव्यसाचीं चुकोध बलवान्पुत्र ।

तत एनं शरैराजन् सहसा समवाकिरत् । रजसा चोद्गतेनाथ न स्म किञ्चन दृश्यते ।
 अन्धकारीकृते लोके शरभृते महीतले । दिशः सर्वा महाराज तावकाः प्राङ्गवन् भयात् ।
 भयमानेषु भैरवेषु कुरुराजो विशास्यते । परेषामात्मनश्चैव समन्तात्समुपाङ्गवत् । १००
 ततो दुर्योधनः सर्वानाजुहावाथ पाण्डवान् । युद्धाय भरतश्रेष्ठो देवानिव पुरा बलिः ।
 त एनमभिगर्जन्तं सद्दिताः समुपाङ्गवन् । नानास्त्रस्त्रस्रजः क्रुद्धा भर्तृयन्तो मुहुर्मुहुः ।
 दुर्योधनोऽप्यसम्भ्रान्तस्नानरीन् व्यधमच्छरैः । तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेनं पाण्डवाः सर्वे न श्रेकुरभिवर्त्तितुं । नातिदूरापयातन्तं कृतवर्द्धं पलायने ।
 दुर्योधनः स्वकं भैरवमपश्यद्भृशविक्रतं । ततोऽवस्थाप्य राजेन्द्र कृतबुद्धिस्त्ववात्मजः । १०५
 हर्षद्यन्निव तान् योधानिदं वचनमब्रवीत् । न तं देवं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु च ।
 यत्र याताःस्र वो हन्युः पाण्डवाः किं सृतेन वः । स्वल्पं चापि बलं तेषां कृष्णो च भृशं विक्रतो ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो ध्रुवो नैः विजयो भवेत् । विप्रयातांस्तु वो भिक्षान् पाण्डवाः कृतकिल्बिषाः ।
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयो नः समरे बधः । मुखः सांगामिको मृत्युः क्षत्रधर्मैण युध्यतः ।
 सृतेो दुःखं न जग्नीते प्रेत्य चानन्त्यमश्रुते । शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्तो वै समागताः । ११०
 द्विषतो भीमसेनस्य क्रुद्धस्य वशमेव्यथ । पितामहैराचरितं न धर्मं हातुमर्हथ ।
 न च कर्मास्ति पापीयः क्षत्रियस्य पलायनात् । न युद्धधर्मात् श्रेयान् हि पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः ।
 सुचिरेणार्जितान् लोकान् सद्यो योधः समश्रुते । तस्य तद्बचनं राक्षः पूजयित्वा महारथाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्तन्त क्षत्रियाः पाण्डवान्पति । पराजयममृत्युयन्तः कृतचित्ताश्च विक्रम ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं पुनरेव सुदारुणं । तावकानां परेषाञ्च देवामुररणोपमं । ११५
 युधिष्ठिरपुरोगाञ्च सर्वभैरवेण पाण्डवान् । अन्धधावन्महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कौरवभैरवापयाने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पतितान् रथनीडांश्च रथांश्चापि महात्मनां । रणे विनिहतान्दृष्ट्वा नागात्पत्नीश्च मारिष ।
 आयोधनं चातिधारं रुद्रस्याक्रीडसन्निभं । अप्रख्यातिं गतानाञ्च राज्ञां शतसहस्रशः ।
 विमुखे तव पुत्रे तु शोकोपहतचेतसि । भृशोदिग्नेषु भैरवेषु दृष्ट्वा पार्थस्य विक्रमं ।
 ध्यायमानेषु भैरवेषु दुःखं प्राप्तेषु भारत । बलानां मथ्यमानानां श्रुत्वा निनदमुत्तमं । १२०
 अभिज्ञानं नरेन्द्राणां विक्रतं प्रेक्ष्य संयुगे । कृपाविष्टः कृपो राजन् वयःशीलमसन्धितः ।
 अब्रवीत्तत्र तेजस्वी मोऽभिसृत्य जनाधिपं । दुर्योधनं मन्युवन्नादचनं वचनव्रतमः ।
 दुर्योधन निबोधेदं यथा वक्ष्यामि भारत । श्रुत्वा कुरु महाराज यदि ते रोचतेऽनघ ।
 न युद्धधर्माच्छ्रेयान् वै पन्था राजेन्द्र विद्यते । यं समाश्रित्य युध्यन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियधर्म ।
 पुत्रो माता पिता चैव स्वस्तीयो मातुलस्तथा । सम्बन्धिवान्भवाश्चैव योष्या वै क्षत्रजीविना । १२५
 बधे चैव परो धर्मस्तथाऽधर्मः पलायने । तस्माद्दोरां समापन्ना जीविकां जीवितार्थिनः ।

तत्र त्वां प्रतिवक्ष्यामि किञ्चिदेव हितं वचः । हते भीष्मे च द्रोणे च कर्णे चैव महारथे ।
 जयद्रथे च निहते तव भ्रातृपु चानघ । लक्ष्मणे तव पुत्रे च किं श्रेष्ठं पर्युपास्महे ।
 येषु भारं समामाद्य राज्ये मतिमकुर्वन्निहि । ते मन्वज्य तनूयाताः शूरा ब्रह्मविदां गतिं ।
 वयं त्विह विना भूता गुणवद्भिर्महारथैः । कृपणं वर्त्तयिष्यामः पातयित्वा नृपान्बहून् ।
 सर्वैरपि च जीवद्भिर्बाभिसुरपराजितः । कृष्णनेत्रो महाबाहुर्देवैरपि दुरासदः ।
 इन्द्रकाम्पुक्वज्जाभिमन्त्रकेतमिवोच्छ्रितैः । काननं श्लेष्मासाद्य सञ्चचाल महाचमूः ।
 सिंहनादं तत्राप्यपाञ्चजन्यस्वनेन च । गाण्डीवस्य च निर्घोषात्संख्यन्ति मनांसि नः ।
 चरन्ती महाविद्युन्मुष्णन्ती नयनप्रभां । अलातमिव चाविद्धं गाण्डीवं समदृश्यत ।
 जाम्बूनदा चित्रञ्च धूयमानं महद्भुजः । दृश्यते दिक्षुःसर्वांसु विद्युदभ्रघनेध्रिव ।
 श्वेताश्विगस्रस्रैः शशिकाशमप्रभाः । पिवन्त इव चाकाशं रथे युक्तास्तु वाजिनः ।
 ७४ ॥ श्व कृष्णेन वायुनेव बलाहकाः । जाम्बूनदविचित्राङ्गा वहन्ते चार्जुनं रणे ।
 कं तद्वनं राजन्नर्जुनोऽस्त्वविदाम्बरः । गहनं शिविरे कचं ददाहाग्निरिवोत्थितः ।
 गाहमानमनोकानि महेन्द्रसदृशप्रभं । धनञ्जयमपश्याम चतुर्दशमिव द्विपं ।
 विजोभयन्तं मेनान्ते चासयन्तश्च पार्थिवान् । धनञ्जयमपश्याम नलिनीमिव कुञ्जरं ।
 चासयन्तं तथा ध्यानं धूमधुषेण पाण्डवं । भूय रनमपश्याम सिंहं मृगगणा इव ।
 सर्वलोकमहेखासौ कृषभौ सधन्विनां । आमुक्तकवचौ कृष्णौ लोकमध्ये व्यराजतां ।
 अद्य मप्रदशाहानि वर्त्तमानान्निभारत । सङ्ग्रामस्यातिघोरस्य बध्यतां चाभितो युधि ।
 वायुनेव विभूतानि तत्रानोकानि श्रेष्ठः । शरदम्भेःदजालानि व्यञ्जित्वाऽर्धन्त समन्ततः ।
 तान्नावमिव पर्यस्तां वातभ्रान्तामिण्णिवे । तत्रैषंकां महाराज सद्यसाची व्यकम्पयत् ।
 कान्ते स्रुतपुत्रोऽभूत् कानु द्रोणः महानुगः । अहं क च क चात्मा ते हार्दिक्यस्य तथा कानु ।
 दुःशासनश्चभ्राता ते भ्रातृभिः सहितः कानु । वाणगोचरमम्याप्तं प्रेत्य श्वैव जयद्रथं ।
 सम्बन्धिनस्तथा भ्रातृन् महायात्मातुलांस्तथा । सर्वान् विक्रम्य मियतो लोकं चाक्रम्य मूर्ध्नि ।
 जयद्रथो हतो राजा किन्नु श्रेष्ठमुपास्महे । को वेह स पुमानस्ति यो विजेष्यति पाण्डवं ।
 नस्य चास्त्राणि दिव्यानि विविधानि महात्मनः । गाण्डीवस्य च निर्घोषो वीर्याणि हरन्ते हि नः ।
 नष्टचन्द्रा यथा रात्रिः मेनेयं हतनायका । नागभङ्गद्रुमा शुष्का नदीवाकुलतां गता ।
 ध्वजिन्या हतनेत्रायां यथेष्टं श्वेतवाहनः । चरिष्यति महाबाहुः कनेऽग्निरिव संज्वलन् ।
 सात्यकेशैव यो वेगो भीममेनस्य चोभयां । दारयेत गिरीन् सर्वान् शोषयेत च सागरान् ।
 उवाच वाक्यं यद्भीमः सभामध्ये विशाम्यते । कृतञ्च सकलं तेन भूयश्चैव करिष्यति ।
 प्रमुखस्थे तदा कर्णे बले पाण्डवरत्निनं । दुरासदं तथा गुप्तं दृढं गाण्डीवधन्वना ।
 बुद्ध्याभिसानि चीर्णानि यान्यमाधूनि साधुपु । अकारणहतान्धैव तेषां वः फलमागतं ।

१००

१०१

११०

१११

११०

११५

आत्मनो ऽर्थे त्वया लोको यद्धतः सर्व्व आहतः । स ते संग्रथितस्तात आत्मा च भरतर्षभ ।
 रक्ष दुर्थाधनात्मानमःत्मा सर्व्वस्य भाजनं । भिक्षे हि भाजने तात दिशो गच्छति तद्गतं ।
 होयमःनेम वै सन्धिः पर्थ्येष्टव्यः समेन च । विपक्षो बर्द्धमानेन नीतिरेषा वृहस्पतेः ।
 ते वयं पाण्डुपुत्रेभ्यो ह्रीनाः स्वबलशक्तितः । तद्वच पाण्डवैः सार्द्धं सन्धिं मन्ये क्षमं विभो ।
 न जानीते हि यः श्रेयः श्रेयसस्यावमन्यते । स क्षिप्रं भ्रश्यते राज्यान् च श्रेयोऽनुविन्दति ।
 प्रणिपत्य हि राजानं राज्यं यदि लभेमहि । श्रेयः स्यान्न तु भौक्त्येन राजन् गन्तुं पराभवं ।
 वैचित्रवीर्य्यवचनात् कृपाशीलो युधिष्ठिरः । विनियुञ्जीत राज्ये त्वां गोविन्दवचनेन हि ।
 यद्व्याद्धि हृषीकेशो राजानमंपराजितं । अर्जुनं भीमसेनञ्च सर्व्वं कुर्य्युरसंग्रथं ।
 नातिक्रमिष्यते कृप्यो वचनं कौरवस्य च । धृतराष्ट्रस्य मन्ये ऽहं नापि कृष्णस्य पाण्डवः ।
 एतद्व्यममहं मन्ये तव पार्थिवं विपक्षं । न त्वां ब्रवीमि कार्पण्यात् प्राणपरिरक्षणत् ।
 पथं राजन् ब्रवीमि त्वां तत्परासुः स्मरिष्यमि । इति वृद्धो विलथैतत्क्षपः शारदतो वचः ।
 दीर्घमुष्णञ्च निशामं मुमोक्ष च मुमोह च ।

१९०

१९१

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि दुर्थाधनप्रबोधने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तस्ततो राजा गौतमेन यशस्विना । निशस्य दीर्घमुष्णञ्च तूष्णीमाशीदिशाम्यते ।
 ततो मुहूर्त्तम ध्य त्वा धार्तराष्ट्रो महामनाः । कृपं शारदतं वाक्यमित्युवाच परन्तपः ।
 यत्किञ्चित्सुहृदा वाच्यं तत्सर्व्वं श्रितो ह्यहं । कृतं च भवता सार्द्धं प्राणान् मन्यञ्च युध्यता ।
 गार्हमानमनीकानि युध्यमानं महारथैः । पाण्डुवैरतितेजोभिर्भक्तैः कस्तमगुणितः ।
 सुहृदा यदिदं वाक्यं भवता श्रितो ह्यहं । न मां प्रीणाति तत्सर्व्वं मुमुर्षीरिव भेषजं ।
 हेतुकारणमदुक्तं हितं वचनमुत्तमं । उद्यमानं महाबाहो न मे विप्राग्र्य रोचते ।
 राज्यादिनिहृतो ऽस्माभिः कथं सो ऽस्मासु विश्वेभत् । अचरुतेन नृपतिर्ज्जिता ऽस्माभिर्भहाधनः ।
 स कथं मम वाक्यानि श्रद्धयः श्रुय एव तु । तथा दौत्येन सम्प्राप्तः कृष्णः पार्थिहिते रतः ।
 विप्रलब्धे हृषीकेशस्तत्र कर्म विचारितं । स च मे वचनं ब्रह्मन् कथमेवाभिपद्यते ।
 विललाप हि यत्क्षणा सभामथे समेयुपी । तत्र मर्षयते कृप्यो न राज्यहरणं तथा ।
 एकप्राणावुभौ कृष्णावन्योन्यप्रतिशंभौ । पुरा यच्छ्रुतमेवामीदद्य पश्यामि तत्प्रभो ।
 रूसोयञ्च हतं श्रुत्वा दुःखं स्वपिति केशवः । कृतागमो वयं तस्य स मदर्थं कथं क्षमत् ।
 अभिमन्येऽर्धनागेन न शर्षं लभते ऽर्जुनः । स कथं मद्धिते यद्वे प्रकुरिष्यति याचितः ।
 मध्यमः पाण्डवस्तीक्ष्णो भीमसेनो महाबलः । प्रतिज्ञातञ्च तनेगच्छेत्तपि न संशमेत् ।
 उभौ तौ बद्धनिस्त्रिंश्रावुभौ चाबद्धकङ्कटौ । कृतवैरावुभौ वीरौ यमावपि यमोपमौ ।
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च कृतवैरौ मया सह । तौ कथं मद्धितं यत्र प्रकुर्यातां द्विजोत्तम ।
 दुःशासनेन यत्क्षणा एकवस्त्रा रजस्वला । परिक्लिष्टा सभामथे सर्व्वलोकस्य पश्यतः ।

१९२

१९३

१९४

१९५

तथा विवमनां दीनां स्मरन्त्यद्यापि पाण्डवाः । न निशरयितुं ब्रह्माः संपामन्ति परन्तपाः ।
 यदा च द्रौपदी क्लिष्टा मदिनाशाय दुःखिता । उग्रं तेषु तपः कृष्णा भर्तृणामर्यमिद्धये ।
 स्थण्डिले नित्यदा भेते यावदैरस्य यातनं । निःश्रिय मानं दर्पञ्च वासुदेवमहेदरा ।
 कृष्णायाः प्रेष्यवद्भूत्वा शुश्रूषां कुरुते सदा । इति सर्वं समुत्तुं न निर्व्याति कथञ्चन ।
 अभिमन्योर्दिनाभेन स मन्धेयः कथं मया । कथञ्च नाम भुक्तोमां पृथिवीं सागराम्बरां । १९०
 पाण्डवानां प्रसादेन भोक्ष्ये राज्यमहं कथं । उपर्युपरि वै राज्ञां ज्वलित्वा भास्करो यथा ।
 दुग्धिष्ठिरं कथं पसादनयास्यमि दामवत् । कथं भुक्त्वा स्वयं भोगान् दत्त्वा दायांश्च पुष्कलान् ।
 कृपणं वर्त्तयिष्यामि कृपणैः सह जीविकां । नाभ्यसूयामि ते वाक्यमुक्तां स्निग्धं हितं त्वया ।
 न तु मन्धिमहं मये प्राप्तकालं कथञ्चन । सुनीतमनुपश्यामि सुयुद्धेन परन्तप ।
 नाथं क्लीवयितुं कालः संयोद्धुं काल एव नः । इष्टं मे वक्तुर्भिर्यद्वैदत्ता विभेषु दक्षिणाः । १९१
 प्रप्ताः कामाः श्रुता वेदाः शत्रूणां मूर्द्ध्नि च स्थितं । भृत्या भे सुभृतास्तात दीनाश्चाभ्युद्धृता जनाः ।
 नेतास्तेऽस्य द्विजश्रेष्ठ पाण्डवान् वक्तुमोदृशं । जितानि परराष्ट्राणि स्वराष्ट्रमनुगालितं ।
 भुक्त्वाश्च त्रिविधा भोगास्त्रिवर्गः सेवितो मया । पितृणां गतमानृण्यं च त्वधर्मं य पोभयोः ।
 न मुखं ध्रुवमप्तो ह कुतो राज्यं कुतो यशः । इह कोर्त्तिर्विधातव्या सा च युद्धेन नात्यया ।
 गृहे सत्त्वस्त्रियस्यापि निधनं तद्विगर्हितं । अधर्मः सुमहानिय यच्छक्यामरणं गृहे । १९२
 अरण्ये यो भिमुञ्चेत संगामे वा तनुं नरः । क्रतूनाहृत्य महतो महिमानं स गच्छति ।
 कृपणं विलपन्नार्त्तां जरया ऽभिपशिसुतः । क्षियते रुदतां मये ज्ञातीनां न स पूरुषः ।
 त्यक्त्वा तु त्रिविधान् भोगान् गतानां परमां गतिं । अपोदामीं मुयुद्धेन गच्छेयं शक्र लोक्तां ।
 शूराणामार्थवृत्तीनां संपामेस्त्रनिवर्त्तिनां । धीमतां सत्यमन्धानां सर्व्वेषां क्रतुयाजिनां ।
 शस्त्रावभृयपूतानां भ्रुवं वासस्त्रिविष्टपे । मुदा नूनं प्रपश्यन्ति युद्धे क्षयसंशं गणाः । १९३
 पश्यन्ति नूनं पितरः पूजितान् मरुसंसदि । अस्मरोभिः परितृप्तान् मोदमानांस्त्रिविष्टपे ।
 पन्थानममरैर्यातं शूरैश्चैवानिवर्त्तिभिः । अपि तैः संगतं मार्गं वयमथारुहेमहि ।
 पितामहेन युद्धेन तथा चार्थेण धीमता । जयद्रथेन कर्णेन तथा दुःशासनेन च ।
 घटमाना मदर्थे ऽस्मिन् हताः शूरा नराधिपाः । शेरते लोहितान्नाङ्गाः प्रथिव्यां ब्रह्मविहताः ।
 उत्तमास्त्रविदः शूरा यथोक्तक्रतुयाजिनः । त्यक्त्वा प्राणान् यथान्यायमिन्द्रसस्त्रास्त्रिष्टिताः । १९४
 तैस्त्रयं रचितः पन्था दुर्गेना हि पुनर्भवेत् । सम्पतद्भिर्म्महाभिर्गैर्थास्यद्भिरेह सङ्गतिं ।
 ये मदर्थे हताः शूरास्त्रिधां हतमनुस्मरन् । क्षणं प्रतिप्रयुञ्जानो न राज्ये मन आदवे ।
 पातयित्वा वयन्त्याश्च भ्रातृनय पितामहान् । जीवितं यदि रक्षेयं लोको मां गर्हयेद्भुवं ।
 कीदृशं तद्भवेद्राज्यं मम हीनस्य बन्धुभिः । सखिभिश्च मुहूर्द्धिश्च प्रणिपत्य च पाण्डवं ।
 धो ऽहमेतादृशं कृत्वा जगतोऽस्य पराभवं । सुयुद्धेन ततः स्वर्गं प्रास्यामि न तदन्यथा । १९५

एवं दुर्ध्याधनेनोक्ताः सर्वे सम्युच्य तदचः । साधु साध्विति राजानं कृत्विधाः सम्भविरे ।
 पराजयमशोचन्तः कृतचिन्ताश्च विक्रमे । सर्वे विनिश्चिता योद्धुमुदपमनसो ऽभवन् ।
 ततो वाहान् समाश्रास्य सर्वे युद्धाभिमन्दिनः । ऊने द्विद्योजने गत्वा प्रत्यतिष्ठन्त कौरवाः ।
 आकाशे विद्रुमे पुण्ये प्रस्थे हिमवतः शुभे । आरूपां सरस्वतीं प्राप्य पपुः सकृच्च तज्जलं ।
 तव पुत्रकृतोत्साहाः पर्यवर्त्तन्त ते ततः । पर्यवस्थाप्य चात्मानमन्यान्थेन पुनस्तदा ।
 सर्वे राजश्रवर्त्तन्त कृत्विधाः कालशोदिताः ।

१७

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्ध्याधनवाक्ये पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अथ हिमवते प्रस्थे स्थित्वा युद्धाभिमन्दिनः । सर्वे एव महाराज योधास्तत्र समागतः ।

शल्यश्च चित्रसेनश्च शकुनिश्च महारथः । अश्वत्यामांरूपसैव कृतवर्भा च शालतः ।
 सुपेणोऽरिष्टसेनश्च धृतसेनश्च वीर्यवान् । जयत्सेनश्च राजानस्य रात्रिमुषितास्ततः ।
 रणे कर्णे हते वीरे चाभितां जितकाशिशिभिः । नालभन् शर्मते पुत्रा हिमवन्ममृते गिरि ।

१८

ते ऽब्रुवन् महितास्तत्र राजानं शल्यमन्निधौ । कृतयत्ना रणे राजन् सम्युच्य विधिवत्तदा ।

कृत्वा मेनाप्रणेतारं परांस्त्वं योद्धुमर्षि । थेनाभिगुप्ताः सङ्ग्रामे जयेमामुद्दो वयं ।

ततो दुर्ध्याधनः स्थित्वा रथे रथबरोत्तमं । सर्वयुद्धविभावशमन्तकप्रतिभं युधि ।

स्वङ्गं प्रच्छन्नशिरसं कम्पुपीत्रं प्रियम्बदं । व्याकोशपद्मपत्राङ्गं व्याघ्राङ्घ्रं भेरुगौरवं ।

स्थाणोर्दृषस्य सदृशं स्खन्धनेत्रगतिस्वरैः । मुष्टान्निष्ठायतभुजं सुविस्तीर्णघनोरसं ।

१९

जवे बले च सदृशमरुणाकुजवातवीर्यैः । आदित्यस्यार्चिषा तुल्यं बुद्ध्या चोन्नमसा समं ।

कान्तिरूःमुजैर्दुर्ध्यास्त्रिभिस्रमसा समं । काश्रनोत्पलसङ्घातैः सदृशं क्षिष्टमन्धिकं ।

सुष्टुत्तोर्कटीजङ्गं सुपादं स्वङ्गुलीजङ्गं । स्मृत्वा स्मृतैव तु मुणान् धात्रा यत्रादिनिर्भितं ।

सर्वलक्षणसम्पन्नं निपुणं श्रुतिमागरं । जेतारं तरसाऽरीषामजेयं शत्रुभिर्भलात् ।

दशाङ्गं यश्चतुष्पादमिध्वस्तं वेद तत्त्वतः । शार्ङ्गाश्च चतुरे वेदान् सम्यगास्थानपञ्चमान् ।

२०

आराध्य व्यम्बकं यत्राद्भैरुधैर्भहातपाः । अथोनिजायामुत्पन्नो द्रेणैनाथोनिजेम थः ।

तमप्रतिमकर्षाणां रूपेणासदृशं भुवि । पारगं सर्वविद्यानां गुणार्णवमग्निन्दमं ।

तमभ्येत्यात्मजस्वरूपमश्वत्यामानमब्रवीत् । यं पुरस्कृत्य महिता युधि जेय्याम पाण्डवान् ।

गुरुपुत्रोऽद्य सर्वेषामस्माकं परमा गतिः । भवांस्तस्मिन्त्रियोगात्ते कोऽस्तु मेनापतिर्मम ।

॥ द्रेणिहवाच ॥ अयं कुलेन वीर्येण तेजसा यशसा त्रिया । सर्वैर्गुणैः समुदितः ब्रह्मो नो ऽस्तु चमुपतिः ।

२१

भागिनियास्त्रिजांस्यज्ञा कृतज्ञोऽस्मानुपागतः । महासेनो महाबाहुर्धैरुशमिन इवापरः ।

एवं मेनापतिं कृत्वा नृपतिं नृपसत्तमाः । शक्यः प्राप्तुं जयोऽस्माभिर्देवैः स्कन्दमिवाजितं ।

तथैके द्रेणपुत्रेण सर्वे एव महारथाः । परिवार्य स्थिताः शन्धं जयशब्दांश्च चक्रिरे ।

दुद्धाय च मतिं सकुरावेशश्च परं ययुः । ततो दुर्ध्याधनः शल्यं भूमौ स्थित्वा रथे स्थितं ।

उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा द्रोणभीष्मसमं रणे । अयं स कालः सम्प्राप्नो मित्राणां मित्रवत्सल । ११५
 यत्र मित्रममित्रं वा परीक्षन्ते बुधा जनाः । स भवानस्तु नः शूरः प्रणेता वाहिनीमुखे ।
 रणं याते च भवति पाण्डवा मन्दचेतसः । भविष्यन्ति महामात्याः पाञ्चालाश्च निरुद्यमाः ।
 ॥ शक्य उवाच ॥ यत्वं मं मन्यसे राजन् कुरुराज करोमि तत् । त्वन्प्रियार्थं हि मे सर्व्यं प्राणा राज्यं धनानि च ।
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ भैनापत्येन वरये त्वामहं मातुलातुलं । सोऽस्मान् पाहि युधा श्रेष्ठ स्कन्दो देवानिवा हवे ।
 अभिषिष्यस्व राजेन्द्र देवानामिव पावकिः । जहि शत्रून्रणे वीर महेंद्रे दानवानिव । ११६
 इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि दुर्योधनवाक्ये षष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वधो राज्ञो मद्रराजः प्रतापवान् । दुर्योधनं तदा राजन् वाक्यमेतदुवाच च ।
 दुर्योधन महाबाहो शृणु वाक्यविदाम्बर । यावेतौ मन्यसे कृष्णो रथस्थो रथिनाम्बरौ ।
 न मे तुल्यावभावेतौ बाहुवीर्ये कथञ्चन । उद्यतां पृथिवीं सर्व्यां समुरासुरमानवां ।
 योऽधेयं रणमुखे संक्रुद्धः किमु पाण्डवान् । विजेथे च रणे पार्थान् भोमकांश्च समागतान् ।
 अहं भेनाप्रणेता ते भविष्यामि न संशयः । तच्च व्यूहं विधास्यामि न तरिष्यन्ति यं परे । ११७
 इति सत्यां ब्रवीत्येव दुर्योधन न संशयः । एवमुक्तस्ततो राजा मद्राधिपतिमञ्जया ।
 अभ्यमिञ्चत सेनायां मध्ये भरतमत्तम । विधिना शास्त्रदृष्टेन हृष्टरूपो विशास्यते ।
 अभिषिक्ते ततस्तस्मिन् भिंहनादौ महानभूत् । तव भैरव्येवत्राद्यन्त वादित्राणि च भारत ।
 हृष्टाद्याभंस्ततो योधा मद्रकाश्च महारथाः । तुष्टुवुष्यापि राजानं शक्यमाहवशोभिनं ।
 जय राजंश्रियं जीव जहि शत्रून् समागतान् । तव बाहुबलं प्राप्य धार्तराज्ञा महाबलाः । ११८
 निखिलं पृथिवीं सर्व्यां प्रशामन्तु हतद्विषः । त्वं हि शक्नो रणे जेतुं समुरासुरमानवान् ।
 मर्त्यधर्षणा एह तु किमु भोमकसृञ्जयान् । एवं संस्तुयमानस्तु मद्राणामधिपो बली ।
 हर्षं प्राप तदा वीरो दुरापमकृतात्मभिः । अद्य चाहं रणे सर्वान् पार्थीवान् सह पाण्डवैः ।
 निहनिष्यामि राजेन्द्र स्वर्गं यास्यामि वा हतः । अद्य पश्यन्तु मां लोका विचरन्तमभीतवत् ।
 अद्य पाण्डुमुताः सर्व्ये वासुदेवः ससात्यकिः । पाञ्चालाश्चैदथैव द्रापदेयाश्च सर्व्यशः । ११९
 धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सर्व्ये चापि प्रभद्रकाः । विक्रमं मम पश्यन्तु धनुषश्च महद्वलं ।
 लाघवश्चास्त्ववीर्यश्च भुजयोश्च बलं युधि । अद्य पश्यन्तु मे पार्थाः सिद्धाश्च सह चारुणैः ।
 यादृशं मे बलं बह्नेः सत्यदक्षेषु या च मे । अद्य मे विक्रमे दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः ।
 प्रतीकारपरा भूत्वा चेष्टन्तां विविधाः क्रियाः । अद्य भैरव्यानि पाण्डूनां द्रावयिष्ये समन्ततः ।
 द्रोणभीष्मावति विभो सूतपुत्रश्च संयुगे । विचरिष्ये रणे युध्यन् प्रियार्थं तव कौरव । १२०
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ अभिषिक्ते तथा शक्ये तव भैरव्यु मानद । न कर्णव्यसनं केचिन्मैनिरे भरतर्षभ ।
 हृष्टः सुमनस्यैव बभूवस्तत्र भैरविकाः । मेनिरे निहतान् पार्थान् मद्रराजवशङ्कतान् ।
 प्रहर्षं प्राप्य रेना तु तावकी भरतर्षभ । तां रात्रिं सुखिनो सुप्ता सुस्थचित्ता च साऽभवत् ।

सैन्यस्य तव तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः । वाष्पैयमन्त्रवीदान् सर्वेष्वस्य पश्यतः ।
 मद्रराजः कृतः शस्त्रेण धार्तराष्ट्रेण माधव । सेनापतिर्महेष्वासः सर्वसैन्येषु पूजितः । १५
 एतज्ज्ञात्वा यथाभूतं कुरु माधव यत्नम् । भवान्निता च गोप्ता च विधत्स्व यदनन्तरं ।
 तमन्त्रवीन्महाराज वासुदेवो जनाधिपं । आर्क्षायनिमहं जाने तत्त्वेन भरतर्षभ ।
 वीर्यवांस्य महातेजा महात्मा च विभ्रवतः । कृती च चित्रयोधी च संयुक्तो लाघवेन च ।
 यादृग्भीष्मो यथा द्रोणेण यादृक्कर्णश्च संयुगे । तादृग्जस्रदिशिष्टो वा मद्रराजो मतो मम ।
 युध्यमानस्य तस्याजौ चिन्तयन्निव भारत । योद्धारं नाधिगच्छामि तुल्यरूपं जनाधिप । १६
 शिखण्डार्जुनभीमानां सालतस्य च भारत । धृष्टद्युम्नस्य च तथा बलेनाभ्यधिको रणे ।
 मद्रराजो महाराज सिंहद्विरदविक्रमः । विश्रित्यत्यभीः काले कालः क्रुद्धः प्रजास्त्रिव ।
 तस्याद्य न प्रपश्यामि प्रतियोद्धारमाहवे । त्वास्मैते पुरुषं व्याघ्र शार्ङ्गसमविक्रमं ।
 सदेवलोके कृत्स्नेऽस्मिन्प्रान्यस्वभक्तः पुमानिह । मद्रराजं रणे क्रुद्धं यो हन्यात्कुरुनन्दन ।
 अहन्यहनि युध्यन्तं चोभयन्तं बलं तत्र । तस्माज्जहि रणे शल्यं मघवानि त्र शम्बरं । १७
 अजेयस्याप्यमै वीरो धार्तराष्ट्रेण सत्कृतः । तत्रैव विजयो नूनं हते मद्रेश्वरे युधि ।
 तस्मिन् हते हतं सर्वधार्तराष्ट्रबलं महत् । एतच्छ्रुत्वा महाराज वचनं मम साम्प्रतं ।
 प्रत्युद्योहि रणे पार्थ मद्रराजं महारथं । जहि चैनं महाबाहो वामवो नमुचिं यया ।
 न चैवात्र दद्या कार्या मातुलोऽयं ममेति वै । सन्नधर्मं पुरस्कृत्य जहि मद्रजनेश्वरं ।
 भीष्मद्रोणाणिवं तीर्त्वा कर्णपातालसम्भवं । मा मिमञ्जस्व सगणः शन्यमासाद्य गं, व्यदं । १८
 यच्च ते तपसो वीर्यं यच्च ज्ञात्वनं तव । तद्भय रणे सर्वं जहि चैनं महारथं ।
 एतावदुक्ता वचनं केशवः परवीरहा । जगाम शिविरं मायं पूज्यमानोऽय पाण्डवैः ।
 केशवे तु तदा यति धर्मराजो युधिष्ठिरः । विश्रज्य सर्वान् भ्रातृन् पाञ्चालानय सोमंकान् ।
 मुख्याप रजनीं तान्नु विश्रज्य इव कुञ्जरः । ते च सर्वे महेष्वासाः पाञ्चालाः पाण्डवास्तथा ।
 कर्णस्य निधने चष्टाः सुपुपुलां निशां तदा । गतश्वरं महेष्वासं तीर्णपारं महारथं । १९
 बभूव पाण्डवेयानां सैन्यं प्रमुदितं निशि । स्रुतपुत्रस्य निधने जयं लब्ध्वा च मारिष ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यशैनापत्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ व्यतीतायां रजन्यान्तु राजा दुर्ध्येधनस्तदा । अत्रवीत्तावकान् सर्वान् सन्नस्रन्ता महारथाः ।
 राजान्तु मतमाज्ञाय समनह्यत सा चमूः । अयोजयन् रथांश्चूर्णं पर्यधावंस्तथा परे ।
 अकल्पन्त च मातङ्गाः समनह्यन्त पन्तथः । रथानाक्षरणोपेतं स्यक्रुरभ्ये सहस्रशः ।
 वादित्राणाञ्च निमदः प्रादुरासीद्विश्रम्यते । योधनार्थं हि सैन्यानां योधानां चाप्यदीर्यतां । २०
 ततो बलानि सर्वानि सेनाशिष्टानि भारत । सन्नह्यान्येव ददृशुर्मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 शल्यं सेनापतिं कृत्वा मद्रराजं महारथाः । प्रविभज्य बलं सर्वमनोकेषु यवस्त्रिताः ।

ततः सर्वे ममागम्य पुत्रेण तव नैतिकाः । ह्यस्य हतवर्षा च द्रैणिः शल्योऽय मौबलः ।
 अन्ये च पार्थिवाः श्रेयाः समयञ्चक्रिरे तदा । न तु एकेन योद्धव्यं कदाचिदपि पाण्डवैः ।
 यो ह्येकः पाण्डवैर्युद्धे वा युध्यन्तमुत्सृजेत् । स पञ्चभिर्भवेद्युक्तः पातकैश्चोपपातकैः ।
 अन्योन्यं परिरर्त्तद्भिर्योद्धव्यं सहितैश्च नः । एवं ते समयं कृत्वा सर्वे तव महारथाः ।
 मद्राजं पुरस्कृत्य तूर्णमभ्यद्रवन्परान् । तथैव पाण्डवाः सर्वे व्यूह्य भैन्यं महारणे ।
 अभ्ययुः कौरवान् राजन् द्योत्स्यमानाः समन्ततः । तद्वलं भरतश्रेष्ठ क्षुब्धाणिवसमखनं ।
 समुद्रतूर्णवाकारमुद्भूतरथकुञ्जरं ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ द्रोणस्य चैव भीमस्य राधेयस्य मया श्रुतं । पातनं शंस मे भूयः शल्यस्याय सुतस्य मे ।
 कथं रणे हतः शल्यो धर्मराजेन सञ्जय । भीमसेनेन बलिना पुत्रो दुर्व्याधनो मम ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ जयं मनुव्यदेहानां तथा नागाश्वमङ्गयं । शूणु राजन् स्थिरो भूत्वा सङ्ग्रामं शंसतो मम ।

आशा बलवती राजन् पुत्राणां तेऽभवत्तदा । हते द्रोणे च भीमे च सूतपुत्रे च पातिते ।
 शल्यः पार्थान् रणे सर्वान्निहनिष्यति मारिष । तामाशां हृदये कृत्वा समाश्रास्य च भारत ।
 मद्राजं च समरे समाश्रित्य महारथं । नाथवन्तं तदात्मानममन्यत सुतस्य च ।

यदा कर्णे हते पार्थाः सिंहेनादं प्रचक्रिरे । तदा राजन् धार्तराष्ट्रानां विवेश महङ्गयं ।

तान् समाश्रास्य च तदा मद्राजः प्रतापवान् । व्यूह्य व्यूहं महाराजं सर्व्वतेभद्रमृद्धिमत् ।

प्रत्युद्ययौ रणे पार्थान् मद्राजः प्रतापवान् । विधुन्वन् कर्भुं कं चित्रं भारङ्गं वेगवत्तरं ।

रथप्रवरमास्याय भैन्धवांस्य महारथः । तस्य सूतो महाराज रथस्थोऽग्निभयद्रयं ।

स तेन संवृतो वीरो रथेनामित्रकर्षणः । तस्यै शूरो महाराज पुत्राणां ते भयप्रणुत् ।

प्रयाणे मद्राजोऽभून्मुखं व्यूहस्य दंशितः । मद्रकैः सदितो वीरैः कर्णपुत्रैश्च दुर्जयैः ।

दुर्व्याधनोऽभवन्मध्ये रक्षितः कुरुपुङ्गवैः । सव्येऽभूत्कृतवर्मा च चिगीर्तैः परिवारितः ।

गौतमो दक्षिणे पार्श्वे शकैश्च यवनेः सह । अश्वत्यामा पृष्ठतोऽभूत्काम्बोजैः परिवारितः ।

हयानोकेन महता मौबलस्यापि संवृतः । प्रययौ सर्व्वभैन्येन कैतव्यस्य महारथः ।

पाण्डवाश्च महेश्वासा व्यूह्य भैन्यमरिन्दमाः । त्रिधा भूत्वा महाराज तव सैन्यमुपाद्रवन् ।

धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः । शल्यस्य वाहिनीं तूर्णमभिदुद्रुवुराहवे ।

ततो युधिष्ठिरो राजा खेनानीकेन संवृतः । शल्यमेवाभिदुद्राव जिघांसुर्भरतर्षभ ।

हार्दिक्यं तु महेश्वासमर्जुनः शत्रुपूगहा । संग्रस्रकगणांश्चैव वेगितोऽभिप्रदुद्रुवे ।

गौतमं भीमसेनो वै सोमकाश्च महारथाः । अभ्यद्रवन्त राजेन्द्र जिघांसन्तः परान् युधि ।

माद्रीपुत्रौ तु शकुनिमुलूकश्च महारथं । सभैन्धो सहसेनौ तावुपतस्यतुराहवे ।

तथैवायुतमो योधास्तावकाः पाण्डवान् रणे । अभ्यवर्षन्त संक्रुद्धा विविधायुधपाणयः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हते भीमे महेश्वासे द्रोणे कर्णे महारथे । कुरुक्षत्पावशिष्टेषु पाण्डवेषु संयुगे ।

सुसंरक्षेषु पार्थेषु पराक्रान्तेषु सञ्जय । मामकानां परेषाञ्च किं शिष्टमभवद्दलं ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ यथा वयं परे राजन् युद्धाय समवस्थिताः । यावत्प्रासोद्वलं शिष्टं सङ्ग्रामे तस्मिन्निबोध मे ।
 एकादशसहस्राणि रथानां भरतर्षभ । दश दन्तिसहस्राणि सप्त चैव व्रतानि च । ५०
 पूर्णे व्रतसहस्रे द्वे ह्यथानां भरतर्षभ । नरकोव्यस्ताथा तिस्रो बलमेतत्तवाभवत् ।
 रथानां षट्सहस्राणि षट्सहस्राश्च कुञ्जराः । दश चाश्वसहस्राणि पत्तिकाटो च भारत ।
 एतद्दलं पाण्डवानामभवच्छेषमाहवे । एत एव समाजमुर्धुङ्गाय भरतर्षभ ।
 एवं विभज्य राजेन्द्र मद्रराजमते स्थिताः । पाण्डवान् प्रत्युदीयाम जयगृह्णाः प्रमन्यवः ।
 तथैव पाण्डवाः प्रहाराः सङ्ग्रामे जितकाशिनः । उपायाता नरव्याघ्राः पाञ्चालाश्च यशस्विनः । ५१
 एवमेते महाराज परस्परबधैषिणः । उपायाता नरव्याघ्राः पूर्व्या सन्ध्यां प्रति प्रभो ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकं । तावकानां परेषाञ्च निम्नतामितरेतरं ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ब्यूहनिर्घाणे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां भयवर्द्धनं । सञ्जयैः सह राजेन्द्र घोरं देवासुरोपमं ।
 नरा रथा गजौघाश्च सादिनश्च सहस्रशः । वाजिनश्च पराक्रान्ताः समाजमुः परस्परं ।
 नागानां भीमरूपाणां द्रवतां निःस्त्रेणो महान् । अश्रूयत यथा काले जलदानां नभसले । ५२
 नागैरभ्याहताः केचित् सरथा रथिनोऽपुतन् । व्यद्रवन् रणे वीरा द्राव्यमाणा मदोत्कटैः ।
 ह्यैघान् पादरक्षांश्च रथिनस्तत्र श्रिताः । शरैः सम्प्रेषयामासुः परलोकाय भारत ।
 सादिनः श्रिता राजन् परिवार्य महारथान् । विचरन्तो रणेऽभ्यन्नं प्राप्तशक्त्वाऽभिस्रथा
 धन्विनः पुरुषाः केचित् परिवार्य महारथान् । एकं बहव आसाद्य प्रेषयेयुर्थमस्यं ।
 नागं रथबराश्रान्थे परिवार्य महारथाः । सान्तरा युधि तञ्जघ्नुर्द्रवमाणं महारथं । ५३
 तथा च रथिनं क्रुद्धं विक्रान्तं शरान् बहून् । नागा जघ्नुर्भहारज परिवार्य समन्ततः ।
 नागो नागमतिद्रुत्य रथो च रथिनं रणे । शक्तितोमरनाराचैर्द्विजघ्ने तत्र भारत ।
 पादातानवमृद्भूतो रथवारणवाजिनः । रणमध्ये बहूश्च्यन्त कुर्वन्तो महदाकुलं ।
 ह्यथाश्च पर्यधावन्त चामरैरुपशोभिताः । हंसा हिमवतः प्रस्ये पिवन्त इव मेदिनीं ।
 तेषान्नु वाजिनां भूमिः खरैश्चिह्ना विज्ञाप्यते । अशोभत यथा नारी करजैः क्षतविद्यता । ५४
 वाजिनां खुरशब्देन रथनेमिस्त्रेण च । पत्नीनां चापि शब्देन नागानां वृंहितेन च ।
 वादिनाणाञ्च घोषेण शङ्कानां निःस्त्रेण च । अभवन्नादिता भूमिर्निर्धतैरिव भारत ।
 धनुषां कूजमानानां निस्त्रिंशानाञ्च दीप्यतां । क्वचानां प्रभाभिश्च न प्राज्ञायत किञ्चन ।
 बहवो बाहवश्चिह्ना नागराजकरोपमाः । उद्वेष्टन्तो विचेष्टन्तो वेगं कुर्वन्ति दारुणं ।
 शिरसाञ्च महाराजपततां वसुधातले । श्युतानामिव तालेभ्यः फलानां श्रूयते स्वनः । ५५
 शिरोभिः पतितैर्भाति हृधिरार्त्रैर्वसुन्धरा । तपनीयनिभैः काले मलिनैरिव भारत ।

उद्धृत्तमयनैक्षैस्तु गतसन्तैः सुवित्तैः । व्यभ्राजत मही राजन् पुण्डरीकैरिवावृता ।
 बाहुभिस्यन्दनादिग्धैः सकेयूरैर्महाधनैः । पतितैर्भाति वसुधा यथा शक्रध्वजैस्तथा ।
 ऊरुभिस्य नरेन्द्राणां विनिकृत्तैर्महाध्वजैः । हस्तिहस्तोपमैरन्यैः संवृतं तद्रणाङ्गनं ।
 कबन्धशतसङ्कीर्णं कत्रचामरसङ्कुलं । सेनावनन्तच्छुशुभे वनं पुष्याचितं यथा । ४२५
 तत्र योधा महाराज विचरन्तो ह्यभीतवन् । दृश्यन्ते रुधिराक्राङ्गाः पुष्पिता इव किंशुकाः ।
 मातङ्गास्त्राप्यदृश्यन्त शरतोमरपीडिताः । पतन्तस्तत्र तत्रैव च्छिन्नाभ्रसदृशा रणे ।
 गजानीकं महाराज बध्यमानं महात्मभिः । व्यदीर्यन्त दिशः सर्वा वातनुन्ना घना इव ।
 ते गजा मेघमङ्गाशाः पेतुर्व्या समन्ततः । वज्रहृणा इव विभो पर्वता युगमङ्गये ।
 हयानां सादिभिः सार्द्धं पतितानां महीतले । राशब्धः स्र प्रदृश्यन्त गिरिमाचास्ततस्ततः । ४२६
 संजज्ञे रणभूमौ तु परभोक्वहा नदी । शोणितोदा रथावन्ता ध्वजवृत्तास्त्रिगर्करा ।
 भुजनक्रा धनुःस्रोता हस्तिशैला हयोपला । मेदोमञ्जाकर्दमिनी कत्रहंसा गर्दोडुपा ।
 कत्रचोष्णीषसम्यन्ना पताकारुचिरद्रुमा । चक्रचक्रावलीजुष्टा त्रिवेणुदण्डकावृता ।
 शूराणां हर्षजननी भीरूणां भयवर्द्धनी । प्रावर्त्तत नदी रौद्रा कुरुस्रजयसङ्कुला ।
 तां नदीं पितृलोकाय वहन्तोमतिभैरवां । तेरुर्वाहननैभिस्ते शूराः परिषबाहवः । ४२७
 वर्त्तमाने तथा युद्धे निर्भर्यादे विश्रान्यते । चतुरङ्गवये घेरे पूर्युं देवासुरोपमे ।
 घ्नोश्चान् बान्धवांस्रान्ये तत्र तत्र परन्तप । क्रोशद्भिर्बान्धवैश्चान्ये भयार्त्तानि ववर्त्तिरे ।
 निर्भर्यादे तथा युद्धे वर्त्तमाने भयानके । अर्जुनो भीमसेनश्च मोहयाञ्चक्रतुः परान् ।
 सा बध्यमाना महती सेना तव जनाधिप । अमुह्यन्तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ।
 मोहयित्वा च तां सेनां भीमसेनधनञ्जयौ । दध्नतुर्ध्वारिजौ तत्र सिंहनादांश्च नेदतुः । ४२८
 श्रुत्वेव तु महानादं धृष्टद्युम्नशिखण्डिनौ । धर्मराजं पुरस्कृत्य मद्रराजमभिद्रुतौ ।
 तत्राश्चर्यमगम्याम चोररूपं विश्रान्यते । शल्येन सङ्गताः शूरा यदयुध्यन्त भागशः ।
 माद्रीपुत्रौ तु रभसौ कृतास्त्रौ युद्धदुर्भेदै । अभ्ययातां त्वरायुक्तौ जिगोषन्तौ बलन्तव ।
 ततो न्यवर्त्तत बलं तावकं भरतर्यभ । शरैः प्रणुन्नं बभ्रुधा पाण्डवैर्जितकाशिभिः । ४२९
 बध्यमाना चमूः सा तु पुत्राणां प्रेक्षतान्तव । भेजे दिशो महाराज प्रणुन्ना शरवृष्टिभिः ।
 हाहाकारो महान् जज्ञे योधानां तव भारत । तिष्ठतिष्ठेति चाप्यासीत् पाण्डवानां महात्मनां ।
 कश्चियाणां तदाऽन्योन्यं संयुगे जयमिच्छतां । प्राद्रवन्नेव भग्नस्ति पाण्डवैस्तव सैनिकाः ।
 त्याक्ता युद्धे प्रियान् पुत्रान् भ्रातृनथ पितामहान् । मातुलान् भागिनेयांश्च तथा सम्बन्धिवान्भवान् ।
 हयान् द्विपांस्वरयन्तो योधा जग्मुः समन्ततः । आत्मत्राणकृतोत्साहास्तावका भरतर्यभ ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कुलयुद्धे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तत्रभग्नं बलं द्रुष्ट्वा मद्रराजः प्रतापवान् । उवाच सारथिं तूष्णं चोदयाम्नात्मनोजवान् । ४३०

एष तिष्ठति वै राजा पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः । कृत्रेण प्रियमणेन पाण्डुरेण विराजता ।
 अत्र प्रापय मां त्रिप्रं पश्य मे सारथे बलं । न समर्था हि मे पार्थाः स्वातुमद्य पुरो युधि ।
 एवमुक्तस्ततः प्रायान्मद्राजस्य सारथिः । यत्र राजा सत्यमेव धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 आपतन्तश्च सहसा पाण्डवानां महद्वलं । दधारैको रणे ब्रह्मो वेलोद्भूतमिवाणवं ।
 पाण्डवानां बलौघस्तु शल्यमासाद्य सारथिः । व्यतिष्ठत तदा युद्धे सिन्धोर्वैग इवाचलं । ४१५
 मद्राजन्तु समरे दृष्ट्वा युद्धाय धिष्टितं । कुर्वः संन्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 तेषु राजन्निष्ठत्तेषु व्युडानीकेषु भागशः । प्रावर्त्तत महारौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः ।
 समार्कश्चित्रमेनन्तु नकुलो युद्धदुर्मरः । तौ परस्परमासाद्य चित्रकार्यकधारिणौ ।
 मेघाविव यथोदृत्तौ दक्षिणोत्तरवर्धिणौ । शरतोयैः निषिचतुसौ परस्परमाहवे ।
 नाम्तरं तत्र पश्यामि पाण्डवस्येतरस्य वा । उभौ कृतास्त्रौ बलिने रथचर्याविशारदौ । ४२०
 परस्परबधे यत्नौ च्छिद्रान्धेषणतत्परौ । चित्रमेनस्तु भजेन पीतेन निश्चितेन च ।
 नकुलस्य महाराज मुष्टिदेवोऽच्छिनद्भ्रुः । अथैनं क्षिप्रधन्वानं हृक्पुङ्खैः शिलाश्रितेः ।
 त्रिभिः शरैरभ्रान्तो ललाटे वै समापद्यत् । हयांसास्य शरैस्तोऽक्षैः प्रेषयामास मृत्यवे
 तथा ध्वजं सारथिश्च त्रिभिस्त्रिभिरपातयत् । स शत्रुभुजनिर्मुक्तैर्ललाटस्थैस्त्रिभिः शरैः ।
 नकुलः शूद्रशुभे राजंस्त्रिगुणैश्च इव पर्वतः । स च्छिन्नधन्वा विरथः खड्गमादाय चर्ष्य च । ४२५
 रथाद्वातरद्वीरः शैलायादिव केशरी । पद्भ्यामापततलस्य शरवृष्टिं समासृजत् ।
 नकुलोऽप्ययमस्त्रं वै चर्ष्यणा लघुविक्रमः । चित्रमेनरथं प्राप्य चित्रयोधो जितश्रमः ।
 आरुगोह महारौद्रः सर्वमेन्यस्य पश्यतः । सकण्डनं समकुटं सुनमं स्वायतेक्षणं ।
 चित्रमेनशिरः कायादपाहरत पाण्डवः । स पपात रथोपस्थे दिवाकरसमप्रभः ।
 चित्रमेनं विशसन्तु दृष्ट्वा तत्र महारथाः । साधुवादस्त्रनांशुकः भिन्ननादांस्य पुष्कलान् । ४३०
 विशस्तं भ्रातरं दृष्ट्वा कर्णपुत्रौ महारथौ । सुप्रेणः सत्यमेनश्च मुञ्चन्तौ विविधान् शरान् ।
 ततोऽभ्यधावतां तूष्णीं पाण्डवं रथिनाम्बरौ । जिघांसन्तौ यथा नामं व्याघ्रौ राजन्महावने ।
 तावभ्यवर्षतां तीक्ष्णैर्दंशयेनं महारथं । शरौघान् सम्यगस्यन्तौ जीमूतौ सलिलं यथा ।
 स शरैः सर्वतो विद्धः प्रहृष्ट इव पाण्डवः । अन्यत् कार्यकमादाय रथमारुह्य वीर्यवान् ।
 अनिष्ठत रणे वीरः क्रुद्धरूप इवान्धकः । तस्य तौ भ्रातरौ राजन् शरैः सन्नतपर्वभिः । ४३५
 रथं विशकलीकर्णं समरश्चै विशास्यते । ततः प्रहस्य नकुलश्चतुर्भिसुतुरो रणे ।
 जघान निश्चितैर्बाणैः सत्यमेनस्य वाजिनः । ततः सन्धाय नाराचं हृक्पुङ्खं शिलाश्रितं ।
 धनुश्चिच्छेद् राजेन्द्र सत्यमेनस्य पाण्डवः । अथान्यं रथमास्याय धनुर्गदाय चापरं ।
 सत्यमेनः सुप्रेणश्च पाण्डवं पर्यधावतां । अविध्यन्नावमभ्रान्तो माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 दाभ्यां दाभ्यां महाराज शराभ्यां रणमूर्द्धनि । सुप्रेणस्तु ततः क्रुद्धः पाण्डवस्य महद्व्रुः । ४४०

चिच्छेद प्रहसन् युद्धे क्षुरप्रेण महारथः । अयान्यङ्गनुरादाय नकुलः क्रोधमूर्च्छितः ।
 सुषेणं पञ्चभिर्विद्धा ध्वजमेकेन चिच्छेदे । सत्यमेनस्य च धनुर्हस्तावापञ्च मारिष ।
 चिच्छेद तरसा युद्धे तत उचुकुशुर्जनाः । अयान्यङ्गनुरादाय शत्रुघ्नं भारसाधनं ।
 शरैः सञ्छादयामास समन्तात् पाण्डुनन्दनं । सन्निवार्य तु तान् वाणाञ्जकुलः परवीरहा ।
 सत्यमेनं सुषेणञ्च द्वाभ्यां द्वाभ्यामविधत् । तावेनं प्रत्यविधेतां पृथक् पृथगजिह्वगैः ।
 सारथिश्चास्य राजेन्द्र शितैर्बिबिधत्तुः शरैः । सत्यमेनो रथेषाम्बु नकुलस्य धनुस्तया ।
 पृथक् शराभ्यां चिच्छेद हतहस्तः प्रतापवान् । स रथेऽतिरथस्त्रिघ्नं रथशक्तिं परामृशत् ।
 स्वर्णदण्डामकण्ठायां तैलधैतां सुनिर्मलां । लेलिहानामिव विभे नागकन्यां महाविपां ।
 समुद्यम्य च चित्रेप सत्यमेनस्य संयुगे । सा तस्य हृदयं संस्थे विभेद शतधा नृप ।
 स पपात रथाङ्गुलिं गतश्चोऽल्पचेतनः । भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा सुषेणः क्रोधमूर्च्छितः ।
 अभ्यवर्ष शरैस्वर्णं पादातं पाण्डुनन्दनं । चतुर्भिसुरो वाहान् ध्वजं क्त्वा तु पञ्चभिः ।
 त्रिभिर्वै सारथिं हत्वा कर्णपत्नो ननाद ह । नकुलं विरथं दृष्ट्वा द्रौपदेये महारथः ।
 सुतसोमोऽभिदुद्राव परीषन् पितरं रणे । ततोऽधिरुह्य नकुलः सुतसोमस्य तं रथं ।
 शूशुभे भरतश्रेष्ठो गिरिस्य इव केशरी । सोऽन्यत् कार्मुकमादाय सुषेणं समयोधयत् ।
 तावुभौ शरवर्षाभ्यां समासाद्य परस्परं । परस्परबधे यत्रञ्चक्रतुः सुमहारथा ।
 सुषेणस्त ततः क्रुद्धः पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः । सुतसोमस्य विंशत्या बाहोहरसि चार्पयत् ।
 ततः क्रुद्धो महाराज नकुलः परवीरहा । शरैस्तस्य दिशः सर्व्वाञ्छादयामास वेगवान् ।
 ततो गृहीत्वा तीक्ष्णायमर्द्धचन्द्रं सुतेजनं । स वेगयुक्तं चित्रेप कर्णपुत्राय संयुगे ।
 तस्य तेन शिरः कायाञ्जहार नृपसक्तम । पश्यतां सर्व्वाभ्यन्यानां तदद्भुतमिवाभवत् ।
 स हतः प्रापतद्राजशकुलेन महात्मना । नदीत्रेगादिवारुणस्तीरजः पादपो महान् ।
 कर्णपुत्रबधं दृष्ट्वा नकुलस्य च विक्रमं । प्रदुद्राव भयात्सेना तावको भरतर्षभ ।
 तान्बु मेनां महाराज मद्रराजः प्रतापवान् । अपालयद्रणे पूरः सेनापतिररिन्दमः ।
 अभीक्ष्ण्यै महाराज व्यवस्थाय च वाहिनीं । सिंहनादं भृशं हत्वा धनुःशब्दं च दारुणं ।
 तावकाः समरे राजन् रञ्जिता दृढधन्वना । प्रत्यद्यपुररातींस्त समन्ताद्दिगतव्यथाः ।
 मद्रराजं महेष्वासं परिवार्य समन्ततः । स्थिता राजन्महात्मानो योद्धुकामाः समन्ततः ।
 सात्यकिर्भामसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । युधिष्ठिरं पुरस्कृत्य ह्रीनिषेवमरिन्दमं ।
 परिवार्य रणे वीराः सिंहनादं प्रचक्रिरे । वाणशब्दरवांसोयान् खेडास्य विविधामुञ्जः ।
 तथैव तावकाः सर्वे मद्राधिपतिमञ्जसा । परिवार्य सुसंरम्भाः पुनर्योद्धुमरोचयन् ।
 ततः प्रवृत्ते युद्धं भीरुणां भयवर्द्धनं । तावकानां परेषाञ्च मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।
 यथा देवासुरं युद्धं पूर्वंमासीद्विशाम्पते । अभीतानां तथा राजन् यमराइविवर्द्धनं ।

४८५

४००

४०५

४१०

४१५

४२०

ततः कपिध्वजो राजन् हत्वा संभ्रमकान् रणे । अभ्यद्रवत तां सेनां कौरवीं पाण्डुमन्दनः ।
 तथैव पाण्डवाः सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । अभ्यधावन्तु तां सेनां विस्मजन्तः श्रितान् प्ररान् ।
 पाण्डवैरवक्रीर्णानां संमोहः समजायत । न च जङ्घुरनीकानि दिशो वा विदिग्मस्तथा ।
 आपूर्यमाणानि श्रितैः शरैः पाण्डवचोदितैः । हतप्रवीरा विध्वस्ता कीर्यमाणानि समन्ततः ।
 कौरव्यबन्धनं चमूः पाण्डुपुत्रैर्महारथैः । तथैव पाण्डुवी सेना शरैराजन् समन्ततः ।
 रणेऽहन्यत पुत्रैस्ते शतशोऽथ सहस्रशः । ते सेने भृशसम्प्लस्ये बन्धमाने परस्परं ।
 व्याकुले समपद्येतां वर्षासु सरिताविव । आविवेश ततस्तीव्रं तावकानां महद्भयं ।
 पाण्डवानाञ्च राजेन्द्र तथाभूते महाहवे ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्खलपुत्रे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् विलुप्तिते सैन्ये बन्धमाने परस्परं । द्रवमाणेषु धोधेषु निनदत्सु च दत्ति ॥

कृजतां स्नानतां चैव पदातीनां महाहवे । विद्रुतेषु महाराज हयेषु बभ्रुधा तदा ।
 प्रचये दारुणे जाते संहारे सर्वदेहिनां । नामाशक्तसमावाये व्यतिशकर यदिपे ।
 हर्षणे युद्धशौण्ड्यानां भोरुणां भयवर्द्धने । गहमानेषु धोधेषु परस्परबधेषु ।
 प्राणादाने महाघोरे वर्त्तमाने दुरोदरे । संगामे घोररूपे तु यमराष्ट्रविवर्द्धने ।
 पाण्डवास्तावकं सैन्यं व्यधमन्त श्रितैः शरैः । तथैव तावका योधा जगुः पाण्डुमैनिकान् ।
 तस्मिन्साथा वर्त्तमाने युद्धे भीरुभयावहे । पूर्वाह्णे चैव संप्राप्ते भास्करोदयनं प्रति ।
 सन्ध्याच्छ्याः परे राजन् रशिताश्च महात्मना । अयोधयन्तव बलं मृद्युं हत्वा निवर्त्तनं ।
 बलिभिः पाण्डवैर्दृष्टैः सन्ध्याच्छ्यैः प्रहारिभिः । कौरव्यमीदत् पृतना मृगीवाग्निममाकुला ।
 तां दृष्ट्वा सीदतीं सेनां पश्ये गामिव दुर्भलां । उज्जिहीर्षुस्तदा शल्यः प्रायात् पाण्डुचमूं प्रति ।
 मद्रराजस्तु संक्रुद्धो गृहीत्वा धनुस्तमं । अभ्यद्रवत संगामे पाण्डवानाततायिनः ।
 पाण्डवापि महाराज समरे जितकाशिनः । मद्रराजं समासाद्य विव्यधुर्नश्रितैः शरैः ।
 ततः शरशतैस्तीक्ष्णैर्मद्रराजो महारथः । अर्हयामास तां सेनां धर्मराजस्य पाशतः ।
 प्रादुरामंस्ततो राजन्दुर्निमित्तान्यनेकशः । चक्षाल शब्दं कुर्वाणा मही चापि सपर्वता ।
 स्रष्टुं प्रूला दीप्तायां दीर्यमाणाः समन्ततः । उक्त्वा भूमिं दिवः पेतुराहत्य रश्मिगुणं ।
 मृगाश्च महिषाश्चापि पलिणश्च विघ्नान्वये । अपसव्यं तदा चक्रुः सेनां ते बभ्रुधो नृप ।
 भृगुस्तनुधरापुत्रो शश्रिजेन समन्वितौ । चरमं पाण्डुपुत्राणां पुरस्तात्सर्वभूभुजां ।
 शस्त्रायुधभयज्ज्वालानेचाश्वाहत्य वर्धते । शिरःस्त्रलीयत भृशं कांकीलूकाश्च केतुषु ।
 ततस्तद्युद्धमयुगमभवत्सङ्घारिणां । ततः सर्वाश्वनीकानि मन्त्रिपत्य जन धिप ।
 अभ्ययुः कौरवा राजन् पाण्डवानामनोकिनीं । शल्यस्तु शरवर्धणं वर्धन्निव महमदृक् ।
 अभ्यवर्धददीनात्मा कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं । भीमसेनं शरैश्चापि दक्षपुङ्गवैः शिस्र श्रितैः ।

द्रौपदेयांस्तथा सर्व्वान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । धृष्टद्युम्नं च श्रेनेयं शिखण्डिनमथापि च ।
 एकैकं दशभिर्व्वार्ष्णेर्व्विव्याध स महाबलः । ततोऽसृजदाणवर्षं घर्म्मन्ते मघवानिव ।
 ततः प्रभद्रका राजन् सोमकाश्च सहस्रशः । पतिताः पात्यमानाश्च नश्यन्ते शल्यसायकैः ।
 भ्रमराणामिव व्राताः शलभानामिव व्रजाः । ह्लादिन्य इव मेघेभ्यः शल्यस्य न्यपतञ्जराः ।
 द्विरदाभ्ररगाश्चार्त्ताः पत्तयो रथिनस्तथा । शल्यस्य वाणैर्यपतन् व्यभ्रमन् व्यनदंस्तथा ।
 आविष्ट इव मद्देशो मन्युना पौरुषेण च । प्राच्छादयदरीन् सङ्घो कालसृष्ट इवान्तकः ।
 विनर्द्दमानो मद्देशो मेघह्लादो महाबलः । सा बध्यमाना शल्येन पाण्डवानामनोकिनी ।
 अजातशत्रुं कैन्नेयमभ्यधावद्युधिष्ठिरं । तां समर्थं ततः संख्ये लघुहस्तः शितैः शरैः ।
 शरवर्षेण महता युधिष्ठिरमपीडयत् । तमापतन्तं पुंन्यथैः क्रुद्धो राजा युधिष्ठिरः ।
 अवारथ च्छरैस्तीक्ष्णैर्भक्तं दिपमिवांकुशैः । तस्य शल्यः शरं धोरं मुमोक्षाशीविघ्नोपमं ।
 स निर्भय महात्मानं वेगेन न्यपतच्च गां । ततो तृकोदरः क्रुद्धः शल्यं विव्याध सप्तभिः ।
 पञ्चभिः सहदेवस्तु नकुलो दशभिः शरैः । द्रौपदेयाश्च ऋषभं प्रहूरमार्त्तायनिं शरैः ।
 अभ्यवर्षन्महावेगं मेघा इव महीधरं । ततो दृष्ट्वा तुद्यमानं शल्यं पार्थैः समन्ततः ।
 कृतवर्भा कृपसैवकं कृद्वावभ्यधावतां । ऊलूकश्च महावीर्य्यः शकुनिश्चापि सौबलः ।
 ममागम्याय शनैश्चरन्त्योभ महाबलः । तव पुत्राश्च कार्त्स्न्येन जुगुपुः शल्यमाहवे ।
 भीममेनं त्रिभिर्व्विद्धा कृतवर्भा शिलीमुखैः । वाणवर्षेण महता क्रुद्धरूपमवारयत् ।
 धृष्टद्युम्नं ततः क्रुद्धो वाणवर्षेणपीडयत् । द्रौपदेयांश्च शकुनिर्धमै च द्रौणिर्भययात् ।
 दुर्योधनो युधां श्रेष्ठ आहवे केशवाजुभौ । समभ्ययादुयतेजाः शरैश्चाप्यहनदली ।
 एवं दन्दशतान्यामंस्वदीधानां पः सह । धोररूपाणि चित्राणि तत्र तत्र विशाम्भते ।
 चक्रवर्णान् जघानाश्वान् भोजै भीमस्य संयुगे । सोऽवतीर्य्य रथोपस्थाद्भुताश्वः पाण्डुनन्दनः ।
 कालो दण्डमिवोद्यम्य गदशाणिरयुध्यत । प्रमुखे सहदेवश्च जघामार्थांश्च मद्रराट् ।
 ततः शल्यस्य तनयं सहदेवोऽसिमाऽबधीत् । गौतमः पुनराचार्य्यो धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 असम्भ्रान्तमसम्भ्रान्ता यत्नवान् यत्नवत्तरं । द्रौपदेयांस्तथा वीरानेकैकं दशभिः शरैः ।
 अविध्यदाचार्य्यमुतो नातिक्रुद्धः स्मयन्निव । पुनश्च भीममेनस्य जघानाश्वंस्तदाहवे ।
 सोऽवतीर्य्य रथात्तूर्णं हताश्वः पाण्डुनन्दनः । कालो दण्डमिवोद्यम्य गदां क्रुद्धो महाबलः ।
 पोथयामास तुरगान् रथश्च कृतवर्म्भणः । कृतवर्भा त्ववप्लुत्य रथात्तस्मादपाक्रमन् ।
 शल्योऽपि राजन् संक्रुद्धो निघ्नन् सोमकपाण्डवान् । पुनरेव शितैर्व्वार्ष्णैर्युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्य क्रुद्धो रणे भीमः सन्दृष्टदशमञ्जदः । विनाशायाभिसन्धाय गदामादत्त वीर्यवान् ।
 यमदण्डप्रतीकाशां कालरात्रिमिवोद्यतां । गजवाजिमनुष्याणां प्राणान्तकरणीमति ।
 हेमपट्टपरिच्छन्नामुक्ता प्रज्वलितामिव । शैक्या व्यालीमिवात्युपां वज्रकल्पामथामश्रौं ।

५५०

५५५

५६०

५६५

५७०

५७५

चन्द्रमागुरुपङ्काङ्कां प्रमदामीषितामिव । वसामेदोस्त्रदिग्धाङ्गीं जिह्वां वैवस्वतोमिव ।
 पटुघण्टाशतरवां वामवोमशनीमिव । निर्मुक्ताशोविषाकारां पृक्तां गजमदैरिव ।
 चामनीं रिपुमैत्र्यानां स्वभैरवपरिहर्षणीं । मनुष्यलोके विख्यातां गिरिशृङ्गविदारिणीं ।
 यथा कैलासभवने महेश्वरसखं बली । आङ्गधामास कौन्तेयः संक्रुद्धमलकाधिपम् ।
 यथा मायामयान् दृप्तान् सुबह्वन् गन्धमादने । जघाम गुह्यकान् क्रुद्धो मन्दरार्थे महाबलः ।
 वार्थमाणोऽपि बह्वभिर्द्वैपद्याः प्रियमास्थितः । तां बह्वमणिरत्नाढ्यामष्टाङ्गिं वज्रगौरवाम् ।
 समुद्यस्य महाबाहुः शल्यमभ्यद्रवद्रुणे । गदया युद्धकुशलस्तथा दारुणनादया ।
 पोथयामास शल्यस्य चतुरोऽश्वान्मनोजवान् । ततः शल्यो रणे क्रुद्धः पीने वलमि तोमरं ।
 निचखान नदन्वीरो वर्ष्म भिक्षाऽस्य मोऽभ्यगात् । वृकोदरस्त्वमभ्रान्तस्तमेवोद्धृत्य तोमरं ।
 यन्तारं मद्रराजस्य निर्बन्धभेद ततो हृदि । स भिक्षमर्षी रुधिरं वमन् विचस्तमानसः ।
 पपाताभिमुखो दीनो मद्रराजस्त्वपाक्रमत् । कृतप्रतिशतं दृष्ट्वा शल्यो विस्मितमानसः ।
 गदामाश्रित्य धीगत्मा प्रत्यभिचमवैवृत । ततः सुमनसः पार्था भीमसेनमपूजयन् ।
 तहृष्टा कर्म्म सङ्गामे धीरमक्लिष्टकर्म्मणः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपञ्चणि सङ्ख्ययुद्धे एकादशाध्यायः ॥ ११ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ पतितं प्रेत्य यन्तारं शल्यः सर्व्यायमीं गदां । आदाय तरसा राजस्तस्यै गिरिगिवाचस्यः ।
 तं दीप्तमिव कालाग्निं पाशहस्तमिवान्तकं । सप्रदृष्टमिव कैलासं मवज्जमिव वासवं ।
 सप्रूलमिव हृद्यं वने मत्तमिव द्विपं । जवेनाभ्यागमद्भीमः प्रदृष्ट्य महतीं गदां ।
 ततः शङ्खप्रणादस्तु त्वर्याणाञ्च सहस्रशः । मिहनादस्य सञ्जये प्रदूराणां हर्षवर्द्धनः ।
 प्रेचन्तः सर्वतस्तौ हि योधा योधमहाद्विपौ । तावकाश्च परे चैव माधु माध्वित्यपूजयन् ।
 न हि मद्राधिपादन्ये रामादा यदुनन्दनात् । सोढुमुत्सहते वेगं भीमभेनस्य संयुगे ।
 तथा मद्राधिपस्यापि गदावेगं महात्मनः । सोढुमुत्सहते नान्ये युधि योधा वृकोदरात् ।
 तौ वृषाविव नर्द्धन्तौ मण्डलानि विचरतुः । आवस्थितौ गदाहस्तौ मद्रराजवृकोदरौ ।
 मण्डलावर्त्तमार्गेषु गदाविहरणेषु च । निर्विभेषमभूद्युद्धं तयोः पुरुषमिहयोः ।
 तप्तस्त्रेममथैः शूभ्रैर्बभूव भयवर्द्धनो । अग्निज्वलैरिवाविद्धा पट्टैः शल्यस्य सा गदा ।
 तथैव चरतो मर्गाङ्गण्डलेषु महात्मनः । विद्युद्भ्रमप्रतीकाशा भीमस्य शूभ्रशूभे गदा ।
 ताडिता मद्रराजेन भीमस्य गदया गदा । दह्यमानेव खे राजन् मद्यजे पावकाशिषः ।
 तथा भीमेन शल्यस्य ताडिता गदया गदा । अङ्गारवर्धं मुञ्चन्तो तदद्भुतमिवाभवत् ।
 दन्तैरिव महानागौ शृङ्गैरिव महर्षभा । तौ चैरिव तदाऽन्यान्यं गदाग्राभ्यां निजप्रतुः ।
 तौ गदानिहतैर्गात्रैः क्षणेन रुधिरोवितौ । प्रेक्षणीयतरावास्ता पुष्पिताविव किंशुकौ ।
 गदया मद्रराजेन मय्यदक्षिणमाहतः । भीमसेनो महाबाहुर्न चचालाचलोपमः ।

तथा भीमगदविगैस्ताद्यमानो मुहुर्भुङ्गः । शल्यो न विव्यये राजन् दन्तिनेव महागिरिः ।
 शुश्रुवे दिक्षु सर्वाम् तयोः पुरुषसिंहयोः । गदानिपातुमंघ्रिदेो वज्रयोरिव निःस्वनः । ६१०
 निवृत्य तु महावीर्यी ममुच्छ्रितगदावुभौ । पुनरन्तरमार्गस्था मण्डलानि विचरतुः ।
 अथाभ्येत्य पदान्यष्टौ मन्निपातोऽभवत्तयोः । उद्यम्य लोहदण्डाभ्यामतिमानुषकर्षणैः ।
 प्रार्थयानौ तदाऽन्योन्यं मण्डलानि विचरतुः । क्रियाविशेषं कृतिनौ दर्शयामासतुस्तदा ।
 अथाद्यम्य गदे घोरं सप्रटङ्गाविव पर्वतौ । तावाजप्रतुरन्योन्यं यथा भूमिचलेऽचलौ ।
 तौ परस्परमंरम्भाद्गदाभ्यां भृशविचतौ । युगपत्पेततुर्वीरावुभाविन्द्रध्वजाविव । ६१५
 उभयोः मेनयोर्वीरास्तदा हाहाकृतोऽभवन् । भृशमर्षण्यभिहतावुभावास्तां सुविह्वलौ ।
 ततः स्वरथमारोप्य मद्राणां वृषभं बली । अपोवाकृत्तपः शल्यं तूर्णमायोधनादथ ।
 शीववत् विह्वलत्वात्तु निमेषात् पुनरुत्थितः । भीमर्षेणो गदापाणिः समाह्वयत मद्रपं ।
 ततस्तु तावकाः शूद्रा नानाशस्त्रसमायुताः । नानावादित्रशब्देन पाण्डुमेनामयोधयन् ।
 भुजावुच्छ्रित्य शस्त्रञ्च शब्देन महता ततः । अभ्यद्रवन्महाराज दुर्थ्याधनपुरोगमाः । ६२०
 तदनीकमभिप्रेत्य ततस्ते पाण्डुनन्दनाः । प्रययुः सिंहनादेन दुर्थ्याधनपुरोगमान् ।
 तेषामापततां तूर्णं पुत्रस्ते भरतर्षभ । प्राप्तेन चेकितानं वै विव्याध हृदये भृशं ।
 स पपात रथोपस्थे तव पुत्रेण ताडितः । रुधिरौघपरिक्लिप्तः प्रविश्य त्रिपुलं तमः ।
 चेकितानं हतं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथाः । अशक्तमभ्यवर्धन्त शरवर्षाणि भागशः ।
 तावकानामनीकेषु पाण्डवा जितकाशिनः । व्यचरन्त महाराज प्रेक्षणीयाः समन्ततः । ६२५
 ह्यस्य हतवर्भा च भौबलस्य महाबलः । अयोधयन् धर्मराजं मद्रराजपुरस्कृताः ।
 भारद्वाजस्य हन्तारं भृरिवीर्यपराक्रमं । दुर्थ्याधनो महाराज धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
 त्रिसाहस्रा रथा राजंस्तव पुत्रेण चोदिताः । अयोधयन्त विजयं द्रेणपुत्रपुरस्कृताः ।
 विजये धृतमङ्गल्याः ममरे त्यक्तजीविताः । प्राविशंस्तावका राजन् हंसा इव महत्सरः ।
 ततो युद्धमभूद्द्वारं परस्परबधैषिणां । अन्योन्यबधसंयुक्तमन्योन्यप्रीतिवर्द्धनं । ६३०
 तस्मिन् प्रवृत्ते संयामे राजन्वीरवरक्षथे । अनिलेनेरितं घोरमुत्तस्थौ पार्थिवं रजः ।
 अवणाम्नामधेयानां पाण्डवानां च कीर्त्तनात् । परस्परं विजानीमो यद्युध्यन्नभीतवत् ।
 तद्रजः पुरुषव्याघ्र शोणितेन प्रशामितं । दिशश्च विमला जग्मुस्तस्मिंस्तमसि शामिते ।
 तथा प्रवृत्ते संयामे घोरं भीरुभयानके । तावकानां परेषाञ्च नासीत् कश्चिन् पराङ्मुखः । ६३५
 ब्रह्मलोकपरा भूत्वा प्रार्थयन्तो जयं युधि । सुयुद्धेन पराक्रान्ता नराः स्वर्गमभीषव ।
 भर्तृपिण्डविमोक्षार्थं भर्तृकार्ये विनिश्चिताः । स्वर्गसंक्रामनसो योधा युयुधिरे तदा ।
 नानारूपाणि शस्त्राणि विस्त्रजन्तो महारथाः । अन्योन्यमभिगर्जन्तः प्रहरन्तः परस्परं ।
 हत विधत् गृह्णीत प्रहरध्वं निहन्तत । इति स्रवाचः श्रूयन्ते तव तेषाञ्च वै बले ।

ततः शल्यो महाराज धर्मराजं युधिष्ठिरं । विव्याध निशितैर्वाणैर्हन्तुकामो महारथं ।
 तस्य पार्थो महाराज नाराचान् वै चतुर्दश । मर्माण्युद्दिश्य मर्माज्ञो निचखान हसन्निव । १४०
 प्रावार्य पाण्डवं वाणैर्हन्तुकामो महायशः । विव्याध समरे क्रुद्धो वज्रभिः कङ्कपत्रिभिः ।
 अथ भूयो महाराज शरेणानतपर्वणा । युधिष्ठिरं समाजघ्ने सर्वसैन्यस्य पश्यतः ।
 धर्मराजोऽपि संक्रुद्धो मद्रराजं महायशः । विव्याध निशितैर्वाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 चन्द्रसेनं च सप्तत्या सूतञ्च नवभिः शरैः । द्रुमभेनञ्चतुःषष्ट्या निजघान महारथः ।
 चक्ररथे हते शल्यः पाण्डवेन महात्मना । निजघान ततो राजसेदीन्यै पञ्चविंशतिं । १४५
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या भीमसेनं च सप्तभिः । माद्रीपुत्रौ शतेनाजौ विव्याध निशितैः शरैः ।
 एवं विचरतस्तस्य संग्रामे राजसत्तम । संप्रैवयिञ्चितान्यार्थः शरानाश्रीविषोपमान् ।
 ध्वजायश्चास्य समरे कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । प्रमुखे वर्त्तमानस्य भङ्गेनापाहरद्रथात् ।
 पाण्डुपुत्रेण वै तस्य केतुश्चिह्नो महाहवे । निपतन्ममपश्याम गिरिशटङ्गमिवाहतं ।
 ध्वजं निपतितं दृष्ट्वा पाण्डवश्च व्यवस्थितं । संक्रुद्धो मद्रराजोऽभूत् शरवर्षं मुमोच ह । १५०
 शल्यः सायकवर्षेण पर्जन्य इव दृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।
 सात्यकिं भीमसेनञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा युधिष्ठिरमपोडयत् ।
 ततो वाणमथं जालं विततं पाण्डवैरसि । अयापश्यं महाराज मेघजालमिवोद्गतं ।
 तस्य शल्यो रणे क्रुद्धो वाणैः सन्नतपर्वभिः । प्रच्छादयामास दिशः प्रदिशश्च महारथः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा वाणजालेन पोडितः । बभूव हनविक्रान्तो जशो वृत्रहणा यथा । १५५
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि मद्गुलयुद्धे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ पोडिते धर्मराजे तु मद्रराजेन मारिष । सात्यकिर्भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 परिवार्य रथैः शल्यं पीडयामासुराहवे । तमेकं वज्रभिर्दृष्ट्वा पीडयमानं महारथैः ।
 साधुवादो महान् जज्ञे भिड्वासासन् प्रहर्षिताः । आसुर्यमित्यभाषन्त मुनयश्चापि सङ्गताः ।
 भीमसेनो रणे शल्यं शल्यभूतं पराक्रमे । एकेन विद्ध्वा वाणेन पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
 सात्यकिश्च शतेनैव धर्मपुत्रपरीक्षया । मद्रेश्वरमथाकीर्यं सिंहनादमथानदत् ।
 नकुलः पञ्चभिस्त्रैः सहदेवश्च सप्तभिः । विद्ध्वा तन्तु तत स्त्रुणं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
 स तु शूरो रणे यत्नः पोडितक्षैर्भारथैः । विकृत्य कार्मुकं घोरं वेगघ्नं भारसाधनं ।
 सात्यकिं पञ्चविंशत्या शल्यो विव्याध मारिष । भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिलथा ।
 ततः सर्वाग्रिखं चापं सहदेवस्य धन्विनः । क्लिप्त्वा भङ्गेन समरे विद्ध्वा चैनं त्रिसप्तभिः ।
 सहदेवस्तु समरे मातुलं भुरिवर्चमं । मण्डमन्यद्वुगुः कृत्वा पञ्चभिः समताडयत् । १६५
 शरैराश्रीविषाकारैर्ज्वलज्ज्वलनसन्निभैः । सागद्यिश्चास्य समरे शरेणानतपर्वणा ।
 विव्याध भृशसंक्रुद्धस्तस्य भूयस्त्रिभिः शरैः । भीमसेनस्तु सप्तत्या सात्यकिर्नवभिः शरैः ।

धर्मराजस्तथा षष्ठा गात्रे शल्यं समार्थयत् । ततः शल्यो महाराज निर्विक्रमैर्भारथैः ।
 सुस्त्राव रुधिरं गात्रैर्गैरिकं पर्वतो यथा । तांश्च सर्वान् महेश्वसान् पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
 विव्याध तरसा राजस्तदद्भुतमिवाभवत् । ततोऽपरेण भस्त्रेण धर्मपुत्रस्य मारिष । ६००
 धनुश्चिच्छेद समरे सज्यं स तु महारथः । अथान्यद्गुनुरादाय धर्मपुत्रो महारथः ।
 साश्वसूतध्वजरथं शल्यं प्राच्छादयच्छरैः । स च्छाद्यमानः समरे धर्मपुत्रस्य सायकैः ।
 युधिष्ठिरमया विध्यद्दशभिर्द्विशितैः शरैः । सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो धर्मपुत्रे शरार्दिते ।
 मद्राणामधिपं शूरं शरैर्घैः समवारयत् । स सात्यकैः प्रचिच्छेद चुरप्रेण महद्गुनः ।
 भीमसेनमुखास्तांश्च त्रिभित्तिभिरताडयत् । तस्य क्रुद्धो महाराज सात्यकिः सत्यविक्रमः । ६०५
 तोमरं प्रेषयामास स्वर्णदण्डं महाधनं । भीमसेनेऽयं नाराचं ज्वलन्तमिव पद्मगं ।
 नकुलः समरे शक्तिं सहदेवो गदां शूभां । धर्मराजः शतघ्नोश्च जिघांसुः शल्यमाहवे ।
 तानापतत एवागु पञ्चानां वै भुजच्युतान् । वारयामास समरे शस्त्रसङ्घान् सं मद्रराट् ।
 सात्यकिप्रहितं शल्यो भस्त्रैश्चिच्छेद तोमरं । भीमेन प्रहितं चापि शरं कनकभूषणं ।
 द्विधा चिच्छेद समरे हतहस्तः प्रतापवान् । नकुलप्रेरितां शक्तिं हेमदण्डं भयावहं । ६१०
 गदाञ्च सहदेवेन शरैर्घैः समवारयत् । शराभ्याञ्च शतघ्नोन्तां राक्षसिच्छेद भारत ।
 पश्यतां पाण्डुपुत्राणां सिंहनादं ननाद च । नामृषत्तत्र शैनेयः शचोर्विजयमाहवे ।
 अथान्यद्गुनुरादाय सात्यकिः क्रोधमूर्च्छितः । द्वाभ्यां मद्रेश्वरं विज्जा सारथिञ्च त्रिभिः शरैः ।
 ततः शल्यो महाराज सर्वोस्तान् दशभिः शरैः । विव्याध सुमृशं क्रुद्धस्तोत्रैरिव महादिपान् ।
 ते वार्यमाणः समरे मद्रराज्ञा महारथाः । न श्रेकः प्रमुखे स्थातुं तस्य शत्रुनिषूदनाः । ६१५
 ततो दूर्योधनो राजा दृष्ट्वा शल्यस्य विक्रमं । निहतान् पाण्डवान्मने पाञ्चालानथ सञ्जयान् ।
 ततो राजन्महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् । सन्त्यज्य मनसा प्राणान्मद्राधिपमयोधयत् ।
 नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महाबलः । परिवार्य्य ततः शल्यं समन्ताद्भुक्तिरञ्जरैः ।
 स चतुर्भिर्महेश्वरैः पाण्डवानां महारथैः । वृत्तस्तान् योधयामास मद्रराजः प्रतापवान् ।
 तस्य धर्मसुतो राजन् चुरप्रेण महाहवे । चक्ररत्नं जघानागु मद्रराजस्य पार्थिवः । ६२०
 तस्मिंस्तु निहते शूरे चक्ररत्ने महारथे । मद्रराजोऽतिबलवान्भैनिकांस्त्वकिरञ्जरैः ।
 समाच्छ्रान्तस्तस्मात्स राजन् वीर्य्य स भैनिकान् । चिन्तयामास समरे धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 कथं नूनं भयेत्सयं तन्माधववचो महत् । न हि क्रुद्धो रथे राजन् वपयेत बलं मम ।
 ततः सरथमागम्याः पाण्डवः पाण्डुपूर्वज । मद्रेश्वरं समासेदुः पीडयन्तः समन्ततः ।
 नानाशस्त्रैःघमज्जलां शरवृष्टिं समुत्थितां । व्यधमत्समरे राजा महाभ्राणीव भारतः । ६२५
 ततः कनकपुङ्गवान्तां शल्यविर्षां वियद्गतां । शरवृष्टिमपश्याम शलभानामिवायतिं ।
 ते शरा मद्रराजेन प्रेषिता रणमूर्द्धनि । सप्ततन्तः स दृश्यन्ते शकुनानां व्रजा इव ।

मद्राजधनुर्मतेः शरः कनकभृशयैः । निरन्तरमिवाकाञ्चं सम्भूय जनाधिप ।
 न पाण्डवानां नःस्माकं तत्र कश्चिद्दृश्यते । वाणाञ्चकारे महति कृते तत्र महाहवे ।
 मद्राजेन बलिना लाघवाच्छरवृष्टिभिः । सोऽयमानं तथा दृष्ट्वा पाण्डवानां बलाधिपं ।
 विस्मयं परमं जम्भुर्देवगन्धर्वानवाः । स तु तान् सर्वतो यद्राक्षरैः सम्प्राप्य मारिव ।
 धर्मराजमवच्छाद्य सिंहरुद्धानदम्पुः । ते च्छन्नाः समरे तेन पाण्डवानां महारथाः ।
 न श्रेकुक्षे तदा युद्धे प्रत्युद्यातुं महारथं । धर्मराजपुरोगास्तु भीमसेनमुखा रथाः ।
 न जङ्गः समरे शूरं ब्रह्ममाहवशोभिनं ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि ब्रह्मयुद्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ अर्जुनो द्रौणिना विद्धो युद्धे बह्मिराययैः । तस्य चानुचरैः शूरैस्त्रिगर्तानां महारथैः ।

द्रौणिं विव्याध समरे त्रिभिरेव त्रिलोमुखैः । तथेतरान्महेष्वासान् द्वाभ्यां द्वाभ्यां धनञ्जयः ।

भूयस्यैव महाराज शरवर्षैरवाकिरत् । शरकण्डकितसि तु तावका भरतर्षभ ।

न जङ्गः पार्थमामाद्य ताद्यमानाः श्रितैः शरैः । अर्जुनं रथवंशेन द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।

अयोधयन्तः सप्तरे परिवार्य महारथाः । तैस्तु श्रिताः शरा राजन् कार्त्तस्वरविभूषिताः ।

अर्जुनस्य रथोपस्थं पूरयामासुरञ्जसा । तथा कृष्णो महेष्वाभौ वृषभौ सर्वधन्विना ।

शरैर्श्वित्य त्रितुन्नात्रौ प्रहृष्टा युद्धदुर्भेदाः । कूर्वरं रथचक्राणि दंषायोक्ताः णि वै विभो ।

युगस्यैवानुकर्षञ्च शरभूतमभूत्तदा । नैतादृशं दृष्टपूर्वं राजश्रेवञ्च न श्रुतं ।

यादृशं तत्र पार्थस्य तावकाः सम्प्रचक्रिरे । सरथः सर्वतो भाति चित्रपुङ्खैः श्रितैः शरैः ।

उत्साश्रितैः सम्प्रदीप्तं विमानमिव भूतले । ततोऽर्जुनो महाराज शरैः सञ्जतपर्वभिः ।

अवाकिरन्तां पृतनां भेषो वृक्षा यथाऽप्लवं । ते बध्यमानाः समरे पार्थनामाङ्कितैः शरैः ।

पार्थभूतममन्यन्त प्रेक्ष्यमाणास्तथाविधं । कोपोद्भूतशरज्जालो धनुःशब्दानिलो महान् ।

मैत्रेयन्तं ददाहाशु तावकं पार्थपावकः । चक्राणां पततां वाऽपि युगानाञ्च धरातले ।

तूष्णीराणां पताकानां ध्वजानाञ्च रथैः सह । रथाणामनुकर्षाणां चित्रेकूनाञ्च भारत ।

अवाणामथ योक्ताणां प्रतोदानाञ्च सर्वशः । श्रिरसां पतताञ्चापि कुण्डलोष्णीवधारिणां ।

भुजानाञ्च महाभाग स्कन्धानाञ्च समन्ततः । कृष्णाणां व्यजनैः सार्द्धं मुकुटानाञ्च रात्रयः ।

समदृश्यन्त पार्थस्य रथमार्गेषु भारत । ततः क्रुद्धस्य पार्थस्य रथमार्गे विभ्रान्यते ।

अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा । बभूव भरतश्रेष्ठ रङ्गस्याक्रीडनं यथा ।

भीरूणां चासज्जननं शूराणां हर्षवर्द्धनं । हत्वा तु समरे पार्थः सहस्रं द्वे परन्तपः ।

रथानां सवकूयानां विधूमोऽग्निरिवोज्ज्वलन् । यथा हि भगवानग्निर्जगद्गन्धा चराचरं ।

विधूमो दृश्यते राजस्तथा पार्थो धनञ्जयः । द्रौणिस्तु समरे दृष्ट्वा पाण्डवस्य पराक्रमं ।

रथेनातिपतकिञ्च पाण्डवं प्रत्यवारयत् । तावभौ पुरुषव्यग्रौ तावभौ धन्विनाम्बरौ ।

समीयतुस्तदाऽन्योन्यं परस्परबभ्रुवैषिणौ । तयोरासीन्महाराज वाणवः सुदारुणं ।
 जीमूतयोर्धया वृष्टिस्तपान्ते भरतर्षभ । अन्योन्यस्पर्द्धिनौ तौ तु शरैः सन्नतपर्वभिः ।
 ततस्तुस्तदाऽन्योन्यं शृङ्गाभ्यां वृषभावित्र । तयोर्धुङ्गं महाराज चिरं सममिवाभवत् ।
 ब्रह्माणां सङ्गमयैव धोरस्तथाभवत्पुनः । ततोऽर्जुनं द्वादशभीष्मपुङ्खैः सुतेजनैः । ३१०
 वासुदेवश्च दशभिर्विष्याध भरतर्षभ । ततः प्रहस्य बीभत्सुर्ब्याधिपद्गाण्डिवं धनुः ।
 मानयित्वा मुद्गर्त्तन्तु गुरुपुत्रं महाश्वे । व्यससूतरयश्चक्रे सव्यसाधी परन्तपः ।
 मृदुपूर्व्यं ततश्चैनं पुनः पुनरताडयत् । हताश्वे तु रथे तिष्ठन् द्रोणपुत्रस्तदा स्मयन् ।
 मुषलं पाण्डुपुत्राय चिक्षेप परिघोपमं । तमापतन्तं सहसा हेमराट्टविभूषितं ।
 चिक्षेद सप्रधा वीरः पार्थः शत्रुनिवर्धनः । स क्षिप्रं मुषलं दृष्ट्वा द्रौणिः परमकोपनः । ३१५
 आददे परिघं घोरं नगेन्द्रशिखरोपमं । चिक्षेप चैव पार्थाय द्रौणिर्धुङ्गविभारदः ।
 तमन्तकमिव क्रुद्धं परिघं प्रेक्ष्य पाण्डवः । अर्जुनस्तरितो जत्रे पञ्चभिः सायकान्तमैः ।
 स क्षिप्रः पतितो भूमौ पार्थवैर्भ्रमहाश्वे । द्रावयन् प्रयिवोन्म्राणां मनांसीव च भारत ।
 ततोऽपरैस्त्रिभिर्भ्रैर्द्रौणिं विव्याध पाण्डवः । सोऽतिविद्धो बलवता पार्थेन सुमहात्मना ।
 नाकल्पत ततो द्रौणिः पौरुषे स्वे व्यवस्थितः । सुरथन्तु ततो राजन् भारद्वाजो महारथः । ३२०
 अत्राकिरच्छरव्रतैः सर्वसन्नस्य पश्यतः । ततस्तु सुरथो ह्यज्ञौ पाञ्चालानां महारथः ।
 रथेन मेघधेपिण द्रौणिमेवाभ्यधावत । विकर्षन् वै धनुः श्रेष्ठं सर्वभारसहं दृढं ।
 ज्वलनाग्नीविषनिभैः शरैश्चैनमवाकित् । सुरथं वीक्ष्य भङ्कुङ्कमापतन्तं महारथं ।
 पुकोप समरे द्रौणिर्दण्डाहत द्वावरगः । त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सङ्कणी परिसंलिहन् ।
 उदीक्ष्य सुरथं कोपाङ्गुर्ब्याभवमृज्य च । मुभो च तो द्रुणं नाराचं यमदण्डोपमयुतिं । ३२५
 स तस्य हृदयं भित्वा प्रविवेचानिवेगितः । शक्राशनिरिवोत्सृष्टो विदार्य धरणीतलं ।
 ततः स पतितो भूमौ नाराचेन समाहतः । वज्रेण च यथा शृङ्गं पर्वतस्यैव दोर्धतः ।
 तस्मिन् विनिहतो वीरे द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । आरुरोह रथं तूर्ध्वं तमेव रथिनाम्बरः ।
 ततः सञ्जो महाराज द्रौणिराहवदुर्ध्वदः । अर्जुनं योधयामास संश्रमकट्टतो रणे ।
 तत्र युङ्गं महत्सासीदार्जुनस्य परैः सह । मध्यन्दिनगते सूर्ये यमराट्टविवर्द्धनं । ३३०
 तत्राश्वार्थमपश्याम दृष्ट्वा तेषां पराक्रमं । यदेको युगपदीरान् समयोधयदुर्ध्वनः ।
 विमर्दः सुमहानासीदेकस्य वज्रभिः सह । शतक्रतोर्धया पूर्व्यं महत्या दैत्यसेनया ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनो महाराज धृष्टद्युम्नस्य पार्श्वतः । चक्रतुः सुमहयुङ्गं शरवक्रिसमाकुल ।

तयोरासीन्महाराज शरधाराः सहस्रशः । अमुदानां यथा काले जलधाराः समन्ततः ।

राजा च पार्श्वतं विद्धा शरैः पञ्चभिराशुगैः । द्रोणहन्तारमुपेतुं पुनर्विष्याध सप्तभिः ।

धृष्टद्युम्नस्तु समरे बलवान् दृढविक्रमः । सप्तत्या विशिखानां वै दुर्व्येधनमपीडयत् ।
 पीडितं वीक्ष्य राजानं सोदर्या भरतवर्षभ । महत्या स्नेनया साङ्गं परिव्रुः स्य पार्षतं ।
 स तैः परिहृतः शूद्रैः सर्वतोऽतिरथैर्भृशं । व्यस्रत् समरे राजन् दर्शयन्नस्त्रलाषयं ।
 शिखण्डी हतवर्षाणं गौतमश्च महारथं । प्रभद्रकैः समायुक्तौ योधयामास धन्विनौ ।
 तत्रापि सुमहद्युद्धं घोररूपं विश्राण्यते । प्राणान् सन्सञ्चतां युद्धे प्राणसूताभिदेवने । ०९०
 ब्रह्मः सायकवर्षाणि विमुञ्चन् सर्वतो दिशं । पाण्डवान् पीडयामास समात्यकिट्टकोदरान् ।
 तथा तौ च यमी युद्धे यमतुल्यपराक्रमौ । योधयामास राजेन्द्र वीर्येणास्त्रबलेन च ।
 ब्रह्मसायकनुस्त्रानां पाण्डवानां महाशूरे । चातारं नाभ्यगच्छन्त केचित्तत्र महारथाः ।
 ततस्तु नकुलः शूद्रो धर्मराजे प्रपीडिते । अभिदुद्राव वेगेन मातुलं मारिश्मन्धनः ।
 सञ्ज्ञाय समरे वीरं नकुलः परवीरहा । विव्याध चैनं दशभिः स्रयमानः क्षणान्तरे । ०९१
 सर्वपारश्वैर्व्यैः कर्भारपरिमाञ्जितैः । स्वर्णपुद्गैः शिलाधैतेर्धनुर्धन्वप्रसोदितैः ।
 ब्रह्मस्तु पीडितस्तेन स्वस्त्रीयेण महात्मना । नकुलं पीडयामास पश्चिभिर्मतपर्वभिः ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमसेनाऽथ सात्यकिः । सहदेवश्च मद्रियो मद्रराजमुपाद्रुवन् ।
 तानापतत एवाशु पुरयाणाञ्चयस्त्रेणैः । दिशश्च प्रदिशथैव कल्पयानांश्च मेदिनी ।
 प्रतिजपाह समरे सेनापतिरमित्रजित् । युधिष्ठिरं त्रिभिर्बिड्वा भीमसेनश्च पञ्चभिः । ०९२
 सात्यकिश्च शतेनाजौ सहदेवं त्रिभिः शरैः । ततस्तु सशरश्चापं नकुलस्य महात्मनः ।
 मद्रेश्वरः सुरप्रेण तदा चिच्छेद मारिष । तदशीर्यत विच्छिन्नं धनुः ब्रह्मस्य सायकैः ।
 अयान्यद्गुरुरादाय माद्रीपुत्रो महारथः । मद्रराजरथं तूष्णीं पूरयामास पश्चिभिः ।
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशं सहदेवश्च मारिष । दशभिर्दशभिर्व्यैश्चरस्त्रेणमविध्यतां ।
 भीमसेनस्तु तं षष्ठा सात्यकिर्दशभिः शरैः । मद्रराजमभिद्रुत्य जघ्नतुः कर्णपश्चिभिः । ०९३
 मद्रराजस्ततः क्रुद्धः सात्यकिं नवभिः शरैः । विव्याध भूयः सप्तत्या शरानां नतपर्वेषां ।
 अथास्य सशरश्चापं मुष्टौ चिच्छेद मारिष । इयांश्च चतुरः संख्ये प्रेषयामास मृत्यवे ।
 विरथं सात्यकिं दृष्ट्वा मद्रराजो महारथः । विशिखानां शतेनेनमाजघ्नान समन्ततः ।
 माद्रीपुत्रौ च संरञ्जौ भीमसेनश्च पाण्डवं । युधिष्ठिरश्च कौरव्यो विव्याध दशभिः शरैः । ०९४
 तत्राहुतमपश्याम मद्रराजस्य पौरुषं । यदेनं सहिताः पार्थो नाभ्यवर्तन्त संयुगे ।
 अथान्यं रथमास्थाय सात्यकिः सत्यविक्रमः । पीडितान् पाण्डवान् दृष्ट्वा मद्रराजवशङ्कतान् ।
 अभिदुद्राव वेगेन मद्राणामधिपं बली । आपतन्तं रथनास्य ब्रह्मः समितिशोभनः ।
 प्रत्युद्ययौ रथेनैव मत्तो मक्तमिव दिपं । ससन्नपातस्तमुत्तो बभूवाहुतदर्शनः ।
 सात्यकेशैश्च शूद्रस्य मद्राणामधिपस्य च । यादृशो वै पुरा दृप्तः शम्भुरामरराजयोः ।
 सात्यकिः प्रेक्ष्य समरे मद्रराजमवस्थितं । विव्याध दशभिर्व्यैस्त्रिंशति तिष्ठति चाग्रवीत् । ०९५

मद्राजस्तु सुभृशं विद्वस्तेन महात्मना । सात्यकिं प्रतिविव्याध चित्रपुङ्खैः शितैः शरैः ।
 ततः पार्था महेष्वासाः सात्वताभिस्तं नृपं । अभवत्तन् रथैस्तूष्णीं मातुलं बधकाङ्गया ।
 तत आसीत् परामर्दस्तुमलः शोणितोदकः । शूराणां युध्यमानानां सिंहानामिव गर्दतां ।
 तेषामामीन्महाराज व्यतिशेषः परस्परं । सिंहानामभिधेसूनां कूजतामिव संयुगे ।
 तेषां वाणसङ्घस्रौघैराकीर्णा वसुधाऽभवत् । अन्तरीक्षञ्च सहसा वाणभूतमभूत्तदा ।
 वाणान्धकारे बभ्रुधा कृते तेत समन्ततः । अभ्रच्छायेव संजज्ञे शरैर्भुक्तैर्षातात्मभिः ।
 तत्र राजन् शरैर्भुक्तैर्भिर्भुक्तैरिव पन्नगैः । स्वर्णपुङ्खैः प्रकाशद्विर्व्यरोचन्त दिग्भ्रमदा ।
 तत्राहृतं परस्रक्ते शन्यः शत्रुनिवर्धणः । यदेकः समरे शूरो योधयामास वै बद्धम् ।
 मद्राजभुजोत्सृष्टैः कङ्कवर्धिण्यैः जितैः । संपतद्भिः शरैः धीरैरवाको र्थत मेदिनी ।
 तत्र शल्यग्रथं राजन् विशरन्तं महाहवे । अपश्याम यथा पूर्वं शक्रस्यासुरसंख्ये ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलपुङ्खे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः सैन्यास्तव विभो मद्राजपुरस्कृताः । पुनरभ्यद्रवन् पार्यान् वेगेन महता रणे ।
 पीडितास्तावकाः सर्वे प्रधवन्तो रणोत्कटाः । क्षणेनैव च पार्यासो बभ्रुवात्समलोडयन् ।
 ते बध्यमानाः कुरुभिः पाण्डवा नावतस्थिरे । निवार्यमाणा भीमेन पश्यतोः कृष्णपार्थयोः ।
 ततो धनञ्जयः क्रुद्धः क्लृप्तं सह पदानुगैः । अवाकिरच्छरौघेण कृतवर्षाणभेव च ।
 शकुनिं सहदेवस्तु सहधैन्यमवाकिरत् । नकुलः पार्श्वतः स्थित्वा मद्राजमवैकत ।
 द्रौपदेया नरेन्द्राश्च भूयिष्ठान् समवारयन् । द्रौणपुत्रञ्च पाञ्चाल्यः शिखण्डी समवारयत् ।
 भीमसेनस्तु राजानं गदापाणिरवारयत् । शल्यञ्च सह धैन्येन कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ततः समभवद्युद्धं संसक्तं तत्र तत्र ह । तावकानां परेषाञ्च संधामेवनिवर्त्तिनां ।
 तत्र पश्याम्यहं कर्ष्य शल्यस्यातिमहद्रणे । यदेकः सर्वधैन्यानि पाण्डवानामयुध्यत ।
 व्यदृश्यत तदा शल्यो युधिष्ठिरसमीपतः । रणे चन्द्रमसोऽभ्यासे शनैश्चर इव ग्रहः ।
 पीडयित्वा तु राजानं शरैराग्नीविधोपमैः । अभ्यधावत्पुनर्भूमिं शरवर्षैरवाकिरत् ।
 तस्य तस्माद्युद्धं दृष्ट्वा तथैव च कृतास्ततां । अपूजयन्ननोकानि परेषां तावकानि च ।
 पीडयमानास्तु शल्येन पाण्डवा भ्रष्टपीडिताः । प्राद्रवन्त रणं हित्वा क्रोशमाने युधिष्ठिरे ।
 बध्यमानेष्वमीकेषु मद्राजेन पाण्डवः । अमर्षवशमापन्नो धर्मा राजो युधिष्ठिरः ।
 ततः पौरुषमास्त्राय मद्राजमताडयत् । जयो वाऽस्तु बधो वाऽस्तु कृतबुद्धिर्षह्यारथः ।
 समाह्वयात्रवीत्सर्वान् भादृन् कृष्णञ्च माधवं । भीमो द्रौणश्च कर्णश्च ये चान्ये प्रयिवीकितः ।
 कौरवार्थं पराक्रान्ताः संधामे निधनङ्गताः । यथाभागं यथोत्साहं भवन्तः कृतपौरुषाः ।
 भागोऽवशिष्ट एकोऽयं मम शल्यो महारथः । सोऽहमद्य युधा जेतुमाशंसे मद्रकाधिपं ।
 तत्र यन्मानसं मङ्गं तत्सर्वं निगदामि वः । चक्ररवाविमौ वोरौ मम माद्रवतोसुतौ ।

अजयौ वामवेनापि समरे शूरसम्भौ । सन्धिमौ मातुलं युद्धे क्षत्रधर्मपुरस्कृतौ ।
 मदर्थे प्रतियुध्येतां मानार्हौ मत्स्यमङ्गरौ । मां वा शत्रो रणे हन्ता तं वाऽहं भद्रमस्तु वः ।
 इति मत्यामिमं वाणीं लोकवीरा निबोधत । योत्स्ये ऽहं मातुलेनाद्य क्षत्रधर्मेषु पार्थिवाः ।
 स्वयं समभिसन्धाय विजयायेतराय च । तस्य मेऽप्यधिकं शत्रुं सर्वोपकरणानि च ।
 मयुज्यन्त रथे क्षिप्रं शास्त्रवद्रथयोजकाः । शैनेयो दक्षिणश्चक्रं दृष्टुद्युक्तयोत्तरं ।
 पृष्ठगोपो भवत्वद्य मम पार्थो धनञ्जयः । पुरःसरो ममाद्यास्तु भीमः शस्त्रभृताम्बरः ।
 एवमभ्यधिकः शल्याङ्गविव्यामि महामृधे । एवमुक्त्वास्तथा चक्रुस्तदा राज्ञः प्रियैषिणः ।
 ततः प्रहर्षः सैन्यानां पुनरासीत्तदा मृधे । पाञ्चालानां सीमकानां मत्यानाञ्च विशेषतः ।
 प्रतिज्ञां तां तदा राजा हत्वा मद्रेशमभ्ययात् । ततः शङ्कांश्च भेरीश्च शतशैव पुष्कलान् ।
 अत्रादयन्त पाञ्चालाः सिंहनादाश्च नेदिरे । तेऽभ्यधावन्त संरम्भा मद्रराजं तरस्त्रिनं ।
 महता हर्षजेनाथ नादेन कुरुपुङ्गवाः । द्वादेन गजघण्टानां शङ्कानां निनदेन च ।
 त्वर्थ्यशब्देन महता नादयन्तश्च मेदिनीं । तान् प्रत्यगृह्णात् पुष्कले मद्रराजश्च वीर्यवान् ।
 महाभेषानिव बहून् शैलावस्तोदद्याविव । शल्यस्तु ममरन्नाघी धर्मराजमुरिन्दमं ।
 ववर्ध शरवर्षेण वर्षेण मघवानिव । तथैव कुरुराजो ऽपि प्रगृह्य रूचिरं धनुः ।
 द्रोणोपदेशान् विविधान् दर्शयानो महामनाः । ववर्ध शरवर्षाणि चित्रं लघु च सुष्टु च ।
 न चास्य विवरं कश्चिद्दर्श चरतो रणे । तावुभौ विविधैर्बाणैस्ततश्चाते परस्परं ।
 शार्दूलामिषप्रेषू पराक्रान्ताविवाहवे । भीमस्तु तव पुष्पेण युद्धशौण्डेन सङ्गतः ।
 पाञ्चान्यः सात्यकिश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शकुनिप्रमुखान् वीरान् प्रत्यगृह्यन् समन्ततः ।
 तदासीत्सुमुलं युद्धं पुनरेव जयैषिणां । तावकातां परेषाञ्च राजन् दुर्मन्त्रिते तव ।
 दुर्थ्याधनस्तु भीमस्य शरणानतपर्वणा । चिच्छेदादिश्य सङ्ग्रामे ध्वजं हेमपरिष्कृतं ।
 मक्किङ्कणीकजालेन महता चारुदर्शनः । पपात रूचिरः संख्ये भीमसेनस्य पश्यतः ।
 पुनस्यास्य धनुस्त्रिंशत् गजराजकरोपमं । क्षुरेण श्रितधारेण प्रचकर्त्त मराधिपः ।
 स श्चिन्नधन्वा तेजस्वी रथशल्वा सुतन्तव । बिभेदोरसि विक्रम्य स रथोपस्य आविशत् ।
 तस्मिन्मोहमनुप्राप्ते पुनरिव टकोदरः । यन्तुरेव श्रिरः कायात् क्षुरप्रेणाहरत्तदा ।
 हतस्तता हयास्तस्य रथमादाय भारत । व्यद्रवन्त दिशो राजन् हाहाकारस्तदाऽभवत् ।
 तमभ्यधावन्नाणार्थं द्रोणपुत्रो महारथः । हृपय हतवर्मा च पुत्रं तव परीक्षतः ।
 तस्मिन् विन्तुन्ति सैन्ये शलास्तस्य पदानुगाः । गाण्डीवधन्वा विस्मयार्थं धनुस्तानहमश्चरैः ।
 युधिष्ठिरस्तु मद्रेशमभ्यधावदर्भितः । स्वयं मञ्जोदयस्यान् दन्तवर्षाण्मनोजवान् ।
 तत्राश्चर्यमपत्याम कुन्तोपुत्रे युधिष्ठिरे । पुरा भूत्वा मृदुहान्तो यत्तदा दारुणोऽभवत् ।
 विवृत्ताक्षस्तु कैन्तेयो वेपमानस्य मन्युना । चिच्छेद योधान्निशितैर्भस्मैः शतमहस्रशः ।

८१५

८१०

८१३

८१०

८१५

८१०

ध्यां ध्यां प्रत्युद्यैया भेनां तां तां ज्येष्ठः स पाण्डवः । शरैरपातयद्राजन् गिरीन् वञ्चैरिवोत्तमैः ।
 मायस्त्रतध्वजरायान् रथिनः पातयन् बहून् । अक्रीडदेको बलवान् पवनक्षेपयदानिव ।
 माश्वारोहाश्च तुरगान् पत्नीस्यैव महस्त्रधा । व्योथयत मङ्गामे कुड्ढो रुद्रः पशूनिव ।
 शून्यमायोधनं हत्वा शरवैर्धैः समन्ततः । अभ्यद्रवत मद्रेशं तिष्ठ शन्येति चाब्रवीत् ।
 तस्य तच्चरितं दृष्ट्वा मङ्गामे भीमकर्म्मणः । वित्रेमुत्तावकाः सर्व्वे शन्यस्त्वेनं समभ्ययात् ।
 ततस्तौ भृशमंक्रुद्धौ प्रध्माप्य मलिनोद्भवौ । ममाह्वय तदाऽन्योन्यं भर्त्सयन्तौ समीयतुः ।
 शन्यस्तु शरवैर्धेण पीडयामास पाण्डवं । मद्रराजन्तु कैन्तेयः शरवैर्धैरवाकिरत् ।
 अदृश्येतां तदा राजन् कङ्कपत्रिभिराचितौ । उद्भिन्नरुधिरौ शूरौ मद्रराजयुधिष्ठिरौ ।
 पुष्पितौ शूद्रशुभानं वै वमन्ते किंशुकौ यथा । दीप्यमानौ महात्मानौ प्राणयूतेन दुर्महोदा ।
 दृष्ट्वा सर्व्वणि भैर्यानि नाध्यवस्यंस्तयोर्ज्यं । हत्वा मद्राधिपं पार्यो भोक्ष्यते ऽद्य वसुन्धरां ।
 शन्यो वा पाण्डवं हत्वा दद्यादुर्थ्याधनाय गां । इतीव निश्चयो नाभूद्योधानां तत्र भारत ।
 प्रदक्षिणमभूत् सर्व्वं धर्मराजस्य युध्यतः । ततः शरशतं शन्यो मुमोचाथ युधिष्ठिरे ।
 धनुश्वस्य शितायेण क्षुरेण निरकृन्तत । भोऽन्यत् कार्मुकमादाय शन्यं शरशतैस्त्रिभिः ।
 अविध्यत् कार्मुकश्वस्य क्षुरेण निरकृन्तत । अथास्य निजघानाश्वान्क्षुरो नतपर्व्वभिः ।
 द्वाभ्यामय शितायाभ्यामुभौ तु पार्ष्णिमारथी । ततोऽस्य दीप्यमानेन पीतेन निशितेन च ।
 प्रमुखे वर्त्तमानस्य भजेनापाहरुञ्जं । ततः प्रभग्नं तस्यैव्यं दैर्य्याधनमरिन्दम ।
 ततो मद्राधिपं द्रौणिगभ्यधावत्तयाकृतं । आरोप्य चैनं स्वरथे त्वरमाणः प्रदुद्रुवे ।
 मृहृत्तमिव तौ गत्वा नर्द्दमाने युधिष्ठिरे । स्थित्वा ततो मद्रपतिरन्यंस्थन्दनमास्थितः ।
 विधिवत्कल्पितं शूभ्रं मरुत्सुदनिनादितं । सञ्जयन्तोपकरणं द्विषतां स्तोमहर्षणं ।
 इति श्रीमहाभारते शन्यपर्व्वणि शन्ययुधिष्ठिरयुद्धे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ मञ्चय उवाच ॥ अथान्यद्भनुरादाय बलवान् वेगवत्तरं । युधिष्ठिरं मद्रपतिर्भित्वा सिंह इवानदत् ।

ततः स शरवैर्धेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् । अभ्यवर्षदमेयात्मा क्षत्रियान् क्षत्रियर्षभः ।

मात्यकिं दशभिर्विद्धा भीमसेनं त्रिभिः शरैः । मरुदेवं त्रिभिर्विद्धा युधिष्ठिरमपीडयत् ।

तांस्तानन्यान्मरेख्वासान् मायान् मरयकृत्वरान् । अर्द्दयामास विशिखैरुक्ताभिरिव कुञ्जरान्

कुञ्जरान् कुञ्जरारोहानश्चानश्चप्रयायिनः । रथांश्च रथिभिः सार्द्धं जघान रथिनाम्बरः ।

बाह्वंश्चिच्छेद तरमा मायुधान् केतनानि च । चकार वै महीं योधैः स्तोत्रां वेदीं कुशैरिव ।

तथा तमरिभैर्यानि घ्नन्तं मृत्युमिवान्तकं । परिवव्रुभृशं क्रुद्धाः पाण्डुपाञ्चालसोमकाः ।

तं भीमसेनश्च शिनेश्च नप्ता माश्वारो पृत्तौ पुरुषप्रवीरौ । समागतं भीमबलेन राजा पर्याप्रमन्योन्यमथाह्वयन्त ।

ततस्तु शूरारः समरे नरेन्द्र नरेश्वरं प्राप्य युधां बरिष्ठं । आवायर्थं चैनं समरे नृवीरं जघ्नः शरैः पत्रिभिरुपवेगैः ।

संरक्षितो भीमसेनेन राजा माद्रीसूताभ्यामय माधवेन । मद्राधिपं पत्रिभिरुपवेगैः स्तनाम्सरे धर्ममुतो निजघ्ने ।

ततो रणे तावकानां रथौघाः समीक्ष्य मद्राधिपतिं शरार्त्तं । पथ्यावद्गुः प्रबरास्ते सुमञ्जा दुर्योधनस्यानुमते पुरस्तात् ।
 ततोऽद्भुतं मद्रजनाधिपो रणे युधिष्ठिरं सप्तभिरभ्यविध्यत् । तच्चापि पार्थो नवभिः पृषत्कैर्ब्रिह्याध राजंस्तु नृभेमहात्मा । ८७
 आकर्णपूर्णायतमम्पयुक्तैः शरैस्तदा बंधति तैलधौतैः । अन्यान्यमाच्छादयतां महारथैर्माद्राधिपस्यापि युधिष्ठिरस्य ।
 ततस्तु तूर्णं समरे महारथौ परस्परस्यान्तरमीक्षमाणौ । शरैर्भृशं विव्ययतुर्नृपोत्तमौ महाबलौ शत्रुभिरप्रधृष्टौ ।
 तयोर्धनुर्ज्यातलनिःस्वनो महान् महेश्च वज्राग्रनितुम्यनिःस्वनः । परस्परं वाणगणैर्माहात्मनोः प्रकर्षतिर्मद्रपपाण्डुवीरयोः ।
 तौ चेरतुर्व्याघ्रशिष्टप्रकाशौ महाबलेश्चामिषट्पट्टिनाविव । विषाणिनौ नागवराविवोभौ ततस्ततः भंयुगजातदर्पौ ।
 ततस्तु मद्राधिपतिर्माहात्मा युधिष्ठिरं भीमबलं प्रगृह्य । विव्याध वीरं हृदयेऽतिवेगं शरेण सूर्याग्निमप्रभेण । ८८
 ततोऽतिविद्धोऽय युधिष्ठिरोऽपि सुसंप्रयुक्तेन शरेण राजन् । जघान मद्राधिपतिं महात्मा मुदञ्च लेभे च्छत्रमः कुरूणां ।
 ततो मूर्च्छन्तद्विव पार्थिवेन्द्रो लब्ध्वा भृशं क्रोधमंरक्तनेत्रः । शतेन पार्थं त्वरितो जघान महस्मनश्च प्रतिभप्रभावः ।
 त्वरंस्ततो धर्ममतो महात्मा शल्यस्य कोपास्त्रवभिः पृषत्कैः । भिन्त्वा चोरस्तापनीयस्य वर्ध्म जघान षड्भुस्त्वपरैः पृषत्कैः ।
 ततस्तु मद्राधिपतिः प्रहृष्टो धनुर्ब्रिह्यस्य व्यसृजत् पृषत्कान् । दाभ्यां शराभ्याश्च तथैव राज्ञश्चिच्छेद चापं कुरुपुङ्गवस्य ।
 नवं ततोऽन्यत् समरे प्रगृह्य राजा धनुर्धोरतरं महात्मा । शल्यं हि विव्याध शरैः समन्तात् यथा महेश्चो नमुचिं
 शितायैः । ८९

ततस्तु शल्यो नवभिः पृषत्कैर्भीमस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य । निकृत्य रौक्मो पटुवर्ष्मणी तयोर्ब्रिहदारयामास भुजौ महात्मा ।
 ततोऽपरेण ज्वलनार्कतेजसा क्षुरेण राज्ञो धनुरुन्ममाय । कृपस्य तस्यैव जघान स्तनं षड्भिः शरैः सोऽभिमृष्यं पपात ।
 मद्राधिपस्यापि युधिष्ठिरस्य शरैः शत्रुभिर्निजघान वाहान् । वाहंश्च हत्वा व्यकरंन्महात्मा योधनयं धर्मसुप्तस्य राज्ञः ।
 तथा हृते राजनि भीममेना मद्राधिपस्यागु ततो महात्मा । कृत्वा धनुर्विगवता शरेण दाभ्यामविध्यत् सुभृशं नरं च्छं ।
 तथा परेणास्य जहार यन्तुः कावाच्छिरः सन्नहनोयमश्यात् । जघान चाश्याश्चतुरः सुगोत्रं तथा भृशं कुपितो भीम
 सेनः । ९०

तमगणीः सर्वधनुर्धुराणामेकश्चरन्तं समरेऽतिवेगं । भीमः शतेन व्यकिरच्छराणां माद्रोपत्तः महदेवन्तथैव ।
 तैः मायकैर्माहितं वोच्य शल्यं भीमः शरैरस्य चकर्त्त वर्ध्म । म भीमभेनेन निकृत्तवर्ध्मा मद्राधिपयुष्मं महस्मन्तारं ।
 प्रगृह्य खड्गञ्च रयान्महात्मा प्रस्कन्ध कुन्तीसुतमभ्यधावत् । कृत्वा रथेषां मकुलस्य सोऽय युधिष्ठिरं भीमबलाऽभ्य
 धावत् ।

तच्चापि राजानमयोत्पतन्तं क्रुद्धं यथैवान्तकमापतन्तं । धृष्टद्युम्नो द्रौपदेयाः शिखण्डो शिनेश्च नप्ता महमः परोयुः ।
 अयाऽस्य चर्माप्रतिमं न्यकृन्तद्भोमो महात्मा नवभिः पृषत्कैः । खड्गञ्च भक्षैर्निचकर्त्त मुष्टौ नदन् प्रहृष्टस्तव भैरवमथ्ये । ९१
 तत् कर्म भीमस्य समीक्ष्य हृष्टस्ति पाण्डवानां प्रबरा रथौघाः । नादञ्च चक्रुर्भृशमुत्स्रयन्तः शत्रुंश्च दधाः शशिर्भेविकाशान् ।
 तेनाय शब्देन विभीषणेन तथाऽभिमृशं बलमप्रधृष्यं । कान्दिग्भूतं रुधिरं जितान्द्रं विमज्जकल्पञ्च तदः विषमं ।
 म मद्रराजः महमाऽवकीर्णो भीमायगैः पाण्डवयोधमुखैः । युधिष्ठिरस्याभिसुखं जवनं मिहा यथा मृगहृतेः प्रयातः ।
 म धर्मराजो निहताश्चसृतः क्रोधेन दीप्तो ज्वलनप्रकाशः । दृष्ट्वा तु मद्राधिपतिञ्च तूर्णं ममभ्यधावन्तमरिं बलेन ।
 गोविन्द्वास्त्रं त्वरितं विचिन्थ्य दग्धे मतिं शल्यविनाशनाय । म धर्मराजो निहताश्चसृता रथे तिष्ठन् शक्तिर्भवाभ्यकाङ्क्षन् । ९२

तद्यापि शन्यस्य निशम्य कर्म महात्मनो भागमथावशिष्टं । स्वप्ना मनः शन्यबधे महात्मा यथोक्तमिन्द्रावरजस्य चक्रं ।
 स धर्मराजो मणिहेमदण्डो जगद् शक्तिं कनकप्रकाशां । नत्रे च दीप्ते सहसा विवृत्य मद्राधिपं क्रुद्धमना निरैसत् ।
 निरीक्षितो ऽसौ नरदेवराज्ञा पृतात्मना निहृतकल्मषेण । आसीन्न यद्गुणसाम्राजस्रराजस्रदहृतं मे प्रतिभाति राजन् ।
 ततस्तु शक्तिं रुचिरोयदण्डो मणिप्रवेकोञ्ज्वलितां प्रदीप्तां । चित्तेप वेगात्सुभृगं महात्मा मद्राधिपाय प्रवरः कुरूणां ।
 दीप्तामयैनां महता बलेन मविस्फुलिङ्गां सहसा पतन्तीं । प्रैतन्न सर्व्वे कुरवः समेता दिवो युगान्ते महतीमिवोष्णां । ६५
 तां कालरात्रोमिव पाशहस्तां यमस्य धात्रीमिव चोयरूपां । स ब्रह्मदण्डप्रतिमाममोघां ससर्ज्ज यत्तो युधि धर्मराजः ।
 गन्धस्रगय्यासनपानभोजनैरभ्यर्चितां पाण्डुसुतैः प्रयत्नात् । सम्बर्त्तकाग्निप्रतिमां ज्वलन्तीं कृत्यामयार्थाङ्गिरसीमिवोषां ।
 ईशानहृतोः प्रतिनिर्भितां तां त्वद्वा रिपूणामसुदेहभवां । भूम्यन्तरीक्षादिजलाशयानि प्रगृह्य भूतानि निहन्तुमीशां ।
 घण्टापताकाम विवञ्चनालां वैदूर्यचित्रां तपनीयदण्डां । त्वद्वा प्रयत्नाश्रियमेन क्लृप्तां ब्रह्मदिषामन्तकरीममोघां ।
 बलप्रयत्नादधिरूढवेगां मन्त्रैश्च घोरैरभिमच्य यत्नात् । समर्ज्ज मार्गेण च तां वरेण बधाय मद्राधिपतेस्तदानीं । ६६
 हृतो ऽपि पापैर्यभिगर्ज्जमानो रुद्रो ऽन्धकायान्तकरं यथेषुं । प्रमार्थं बाहुं सुदृढं सुपाणिं क्रोधेन नृत्यन्निव धर्मराजः ।
 तां सर्व्वशक्त्या प्रहृतां सुशक्तिं युधिष्ठिरेणाप्रतिवार्य्यवीर्यां । प्रतिग्रहायाभिननर्हं शन्यः सम्यग्घुतामग्निरिवाज्यधारां ।
 तां तस्य मर्म्भाणि विदार्य्य गृभ्रमुरो विशालञ्च तथैव भित्त्वा । विवेश गां तोयमिवाप्रसक्त यशो विशालं नृपतेर्व्व
 हन्ती ।

नामासिक्रुणांस्यविनिःसृतेन प्रस्यन्दता च ब्रणमन्धवेन । संसिक्तगात्रो रुधिरैण सो ऽभूत् क्रौञ्चो यथा स्कन्दहृतो महाद्रिः ।
 प्रमार्थं बाहुं च रथाद्गतो गां सञ्चिन्मवर्म्भां कुरुनन्दनेन । महेन्द्रवाहप्रतिमो महात्मा वज्राहतं गृह्णामिवाचलस्य । ६७
 बाहुं प्रमार्थाभिभुवं धर्मराजस्य मद्रराट् । ततो निपतितो भूमिमिन्द्रध्वज इवोच्छ्रितः ।
 स तथा भिन्नमर्म्बाङ्गो रुधिरैण समुलितः । प्रत्युद्गत इव प्रेम्णा भूम्यां स नरपुङ्गवः ।
 प्रियया कान्तया कान्तः पतमान इवोरमि । चिरं भुक्त्वा वसुमतो प्रियां कान्तामिव प्रभुः ।
 सर्व्वैरङ्गैः समाश्रित्य प्रमुप इव चाभवत् । धर्म्ये धर्म्मात्मना युञ्जे निहृतो धर्मसूनुना ।
 सम्यग्घुत इव स्वियष्टः प्रशान्तोऽग्निरिवाध्वरे । शक्त्या विभिन्नहृदयं विप्रविद्धायुधध्वजं । ६८
 प्रशान्तमपि मद्रेशं लक्ष्मोर्ध्वैव विमुञ्चति । ततो युधिष्ठिरश्चापमादायेन्द्रधनुःप्रभं ।
 व्यधमद्विषतः संख्ये खगराडिव पन्नगान् । देहान् मुनिशितैर्भक्षैरिपूणां नाशयत् क्षणात् ।
 ततः पार्थस्य वाणैर्धैरावृताः भैनिकास्तव । निमीलितान्नाः क्षिण्वन्तो भृशमन्योन्यमर्हिताः ।
 क्षणतो रुधिरं देहैर्भ्रिगस्त्रायुधजीविताः । ततः शन्ये निपतिते मद्रराजानुजो युवा ।
 भ्रातृस्तुल्यशुणैः सर्व्वैरयी पाण्डवमभ्ययात् । विव्याध च नरश्रेष्ठो नाराचैर्ध्वजभिस्वरन् । ६९
 हतस्यापचितिं भ्र-तुशिकीर्षुर्दुर्द्धुदुर्मदः । तं विव्याधाशुणैः षड्भिर्धर्मराजस्वरन्निव ।
 कार्मुकघ्नास्य चिच्छेद लुगाभ्या ध्वजमेव च । ततोऽस्य दीप्यमानेन सुदृढेन शितेन च ।
 प्रमुखे वर्त्तमानस्य भक्षेनापाहर्त्त रजः । सकुण्डलं तद्दृष्ट्वा पतमानं शिरो रथात् ।
 पुण्यस्यमनुप्राप्य पतन् स्वर्गादिव श्युतः । तस्यापकृष्टशीर्षन्तु शरीरं पतितं रथात् ।

रुधिरेण च सिक्ताङ्गं दृष्ट्वा धैर्यमभज्यत । विचित्रकवचे तस्मिन् हते मद्रनृपानुजे । २१०
 साहाकारं प्रकुम्भाणाः कुरवो विप्रदुद्रुवः । शल्यानुजं हतं दृष्ट्वा तावकास्त्वक्कजीविताः ।
 वित्रेसुः पाण्डवभयाद्भ्रजोर्ध्वस्तास्तादा भृङ्गं । तास्तायां भज्यमानांस्तु कौरवान् भरतर्षभ ।
 शिनेर्गता किरन् वापैरभ्यवर्त्तन् सात्यकिः । तमायान्तं महेष्वासमप्रधृष्यं दुरासदं ।
 हार्दिक्यस्वरितो राजन् प्रत्यगृह्णादभीतवत् । तौ समेतौ महात्मानौ वार्ष्णेयावपराजितौ ।
 हार्दिक्यः सात्यकिश्चैव सिंहाविव बलोत्कटौ । इषुभिर्विमलाभासैश्चादयन्तौ परस्परं । २११
 अग्निर्भिरिव सूर्यस्य दिवाकरसमप्रभौ । चापमार्गबलोद्भूतान् मार्गणान् वृष्णिभिर्हयोः ।
 आकाशगानपश्याम पतङ्गानिव शोचगान् । सात्यकिं दशभिर्भिड्वा हयांसास्य त्रिभिः शैरेः ।
 चापमेकेन चिच्छेद हार्दिक्यो नतपर्वणा । तं निहन्ते, धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः ।
 अन्यदादत्त वेगेन वेगवत्सरमायुधं । तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विना ।
 हार्दिक्यं दशभिर्भिषैः प्रत्यविध्यत् सनान्तरे । ततो रथं युगेवाञ्च ह्निन्ना भक्षैः सुसंयतैः । २१२
 अश्वंसास्याबधीन्सूक्ष्मभौ च पार्ष्णिमारथौ । ततस्तं विरथं दृष्ट्वा कृपः शारदतः प्रभो ।
 अपोवाह ततः विप्रं रथमारोप्य वीर्यवान् । मद्रराजे हते राजन् विरथे हतवर्म्मणि ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत् पराङ्मुखं । तत्परे नान्बबुध्यन्त भैर्ये च रजसा हृते ।
 बलञ्च हतभूयिष्ठं तत्तदासोत् पराङ्मुखं । ततो मुहूर्त्तान्तेऽपश्यन्नजो भौमं समुत्थितं ।
 विविधैः शोणितस्त्रवैः प्रसिक्तं पुनर्वर्षभ । ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा भग्नञ्च बलमन्तिक्रात् । २१३
 जत्रेनापततः पार्थानेकः सर्वानवारयत् । पाण्डवान् सरथान्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नश्च पार्थिव ।
 आनर्त्तञ्च दुराधर्षं शितैर्वापैरवाचत् । तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्त्या मृत्युमिवागतं ।
 अयान्यं रथमास्थाय हार्दिक्योऽपि न्यवर्त्तत । ततो युधिष्ठिरो राजा त्वरमाणो महारथः ।
 चतुर्भिर्निजघानाश्वान् पत्त्रिभिः हतवर्म्मणः । विव्याध गौतमश्चापि षड्भिर्भैरैः सुतेजनैः ।
 अश्वत्यामा तथा राज्ञा हताश्वं विरथीकृतं । तमपोवाह हार्दिक्यं स्वरथेन युधिष्ठिरात् । २१४
 ततः शारदतः षड्भिः प्रत्यविध्यद्युधिष्ठिरं । विव्याध चाश्वान्निशितैस्तयाऽष्टाभिः त्रिस्त्रीमुवैः ।
 एवमेतन्महाराज युद्धशेषमवर्त्तत । तत्र दुर्भन्विते राजन् महपुत्रस्य भारत ।
 तस्मिन् महेष्वासवरे विमले सङ्ग्राममध्ये कुरूपुङ्गवेन । पार्थाः समेताः परमप्रहृष्टाः शङ्कान् प्रदधुर्हतमीक्ष्य शल्यं ।
 युधिष्ठिरञ्च प्रशशंसुराजौ पुरा हते वृत्रबधे यथेन्द्रं । सकृश्च नानाविधवाद्यशब्दान् निनादयन्तो वसुधां समन्तात् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि शल्यबधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ शल्येऽथ निहते राजन् मद्रराजप्रदानुगाः । रथाः सप्तशता वीरा निर्ययुर्महतो बभूवुः । २१५

दुर्योधनस्तु द्विरदमारुह्याचलसन्निभं । कृचेण प्रियमाणेन वीज्यमानश्च चामरैः ।

न गन्तव्यं न गन्तव्यमिति मद्रानवारयत् । दुर्योधनेन ते वीरा वार्यमाणाः पुनः पुनः ।

युधिष्ठिरं जिघांसन्तः पाण्डूनां प्राविशद्वलं । ते तु शूरा महाराज हतचित्ताश्च योधने ।

धनुःशब्दं महत् कृत्वा महायुध्यन्त पाण्डवैः । श्रुत्वा च निहतं शन्यं शन्यपुत्रश्च पौडितं ।
 मद्रराजप्रिये युक्तेर्मद्रकाणां महारथैः । आजगाम ततः पार्थो गाण्डोवं विविपन् धनुः । ८९०
 पूर्यत्रयघोषेण दिशः सर्व्वा महारथः । ततोऽर्जुनश्च भीमश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 सात्यकिश्च नरव्याघ्रो द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः । धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च पाञ्चालाः सह सोमकैः ।
 युधिष्ठिरं परीक्षन्तः समन्तात्पर्य्यवारयन् । ते समन्तात्परिवृताः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
 जेतोभयन्ति स्म भेनां तां मकराः सामरं यथा । वृत्तानिव महावाताः कम्पयन्ति स्म तावकान् ।
 पुरोवातेन गङ्गेव चोभमाणा महामदी । अचोभ्यत तदा राजन् पाण्डूनां ध्वजिनो पुनः । ८९१
 प्रस्कन्ध भेनां महतीं महात्मानो महारथाः । बहवश्चक्रुःश्लक्ष्ण क स राजा युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरो वाऽस्य ते शूरा दृश्यन्ते नेह केचन । धृष्टद्युम्नोऽथ शैमेधो द्रौपदेयाश्च सर्व्वशः ।
 पाञ्चालाश्च महावीर्याः शिखण्डो च महारथः । एवं तान् वादिनः शूरान् द्रौपदेया महारथाः ।
 अभ्यघ्नन् युयुधानश्च मद्रराजपदानुगान् । चक्रैर्व्विमयिताः केचित् केचिच्छिष्टैश्च हाध्वजैः ।
 प्रत्यदृश्यन्त समरे तावका निहताः परैः । आलोक्य पाण्डवान् युद्धे योधान् राजन् समन्ततः । ८९२
 वार्थमाणा ययुर्व्वेगात् पुत्रेण तव भारत । दुर्योधनस्तु तान् वीरान् वारयामास सान्त्वयन् ।
 न चास्य शासनं केचित् तत्र च कुर्महारथाः । ततो गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् ।
 दुर्योधनं महाराज वचनं वचन उतः । किं नः सम्प्रेक्षमाणानां मद्राणां हन्यते बलं ।
 न युक्तमेतत् समरे त्वयि तिष्ठति भारत । सहितैश्चापि योद्धव्यमित्येष समयः हतः ।
 अथ कस्मात् परानेव घ्नतो मर्षयतेऽनघ । ८९३
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ वार्थमाणा मया पूर्व्वं नैते चक्रुर्व्वेचो मम । एते विनिहताः सर्व्वे प्रस्कन्धाः पाण्डुवाहिनी ।
 ॥ शकुनि उवाच ॥ न भर्तुः शासनं वीरा रणे कुर्व्वन्मर्षिताः । अलं क्रोद्धुं न चैतेषां नायं काल उपेक्षितुं ।
 यामः सर्व्वे च सम्भूय सवाजिरथकुञ्जराः । परिचातुं महेश्वासान्मद्रराजपदानुगान् ।
 अन्यान्ये परिरक्षाम यत्नेन महता नृप । एवं सर्व्वे तु सञ्चिन्त्य प्रययुर्थत्र सैनिकाः ।
 एवमुक्तस्ततो राजा बलेन महता वृतः । प्रययौ भिन्नादेन कम्पयन्निव मेदिनी । ८९४
 हत विध्यत गृह्णीत प्रहरध्वं निहन्तत । इत्याशीप्तुमुलः शब्दस्तव सैन्यस्य भारत ।
 पाण्डवास्तु रणे दृष्ट्वा मद्रराजपदानुगान् । सहितानभ्यवर्षन्त गुल्फमास्त्राय मध्यक्षं ।
 ते मुहूर्त्तार्द्रेणे वीरा हस्ताहस्ति विश्राम्यते । निहताः प्रत्यदृश्यन्त मद्रराजपदानुगाः ।
 ततो नः संप्रयातानां हतमद्रास्तरस्त्रिनः । दृष्ट्वाः किलकिलाशब्दमकुर्व्वन् सहिताः परे ।
 उत्थितानि कवन्धानि समदृश्यन्त सर्व्वशः । पपात महती चोष्का मथेनादित्यमण्डलात् । ८९५
 रथैर्भ्रैर्युगाचैश्च निहतैश्च महारथैः । अथैर्निपतितैश्चैव सञ्क्रान्नाभूदसुन्धरा ।
 वातायमानैस्तुरगैर्युगासकैस्ततस्ततः । अदृश्यन्त महाराज योधास्तत्र रणाजिरे ।
 भग्नचक्राश्चान् केचिदवहंस्तुरगा रणे । रथाद्धं केचिदादाय दिशो दश विबभ्रमुः ।

तत्र तत्र व्यदृश्यन्त योक्त्रैः श्लिष्टाः क्षवाजिनः । रथिनः पतमानाश्च दृश्यन्ते क्षनरोत्तम ।
 गगनात्प्रच्युताः सिद्धाः पुष्पानामिव संक्षये । निहतेषु च शूरेषु मद्रराजानुगेषु वै ।
 अस्मानापततस्यापि दृष्ट्वा पार्था महारथाः । अभ्यवर्त्तन्त वेगेन जयश्रद्धाः प्रहारिणः ।
 वाणशब्दरवान् कृत्वा विमिश्रान् शङ्खनिःस्वनैः । अस्मांस्तु पुनरासाद्य लब्धशक्त्याः प्रहारिणः ।
 शरामनानि धुम्बानाः सिंहनादान् प्रचक्रुःशुः । ततो हतमभिप्रेक्ष्य मद्रराजबलं महत् ।
 मद्रराजश्च समरे दृष्ट्वा शूरं निपातितं । दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराश्रुतं ।
 बध्यमानं महाराज पाण्डवैर्जितकाश्रिभिः । दिशो भेजेऽय सन्भ्रान्तं चासितं दृढधन्विभिः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कलयेच्छे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

६६०

६६५

॥ मञ्जय उवाच ॥ पातिते युधि दुर्ज्वे मद्रराज महारथे । तावकास्तव पुत्राश्च प्रायशो विमुखाऽभवन् ।
 वणिजो नावि भग्नयां यथाऽगाधेऽस्त्रवेऽर्धवे । अपारे पारमिच्छन्तो हते शूरे महात्मना ।
 मद्रराजे महाराज विव्रस्ताः शरविचिताः । अनाथा नाथमिच्छन्तो मृगाः सिंहार्दिता इव ।
 वृषा यथा भग्नशृङ्गा शीर्षदन्ता यथा गजाः । मध्याङ्गे प्रत्यपायाम निर्ज्जिताऽजातशत्रुणा ।
 न सन्धातुमनीकानि न च राजन् पराक्रमे । आसीदुद्धिर्हते श्लेथे भूयो योधस्य कथञ्चित् ।
 भीष्मे द्रोणे च निहते सूतपुत्रे च भारत । यदुःखं तव योधानां भयस्यासीद्विश्रम्भते ।
 तद्गन्धं स च नः श्रेको भूय एवाभ्यवर्त्तत । निराशाश्च जये तस्मिन् हते श्लेथे महारथे ।
 हतप्रथीरा विव्रस्ता निरुत्ताश्च शितैः शरैः । मद्रराजे हते राजन् योधास्ते प्राद्रवन् भयात् ।
 अश्वानन्ये गजानन्ये रथानन्ये महारथाः । आरुह्य जयसम्पन्नाः पादाताः प्राद्रवंतः प्र ।
 विवाहसाश्च मातङ्गा गिरिरूपाः प्रहारिणः । मद्राद्रवन् हते श्लेथे अङ्गुष्ठाङ्गुष्ठनोदिताः ।
 ते रणाङ्गरतश्रेष्ठ तावकाः प्राद्रवन् दिशः । धावतश्चाप्यपश्याम श्वसमानान् शराहतान् ।
 तान् प्रभग्नान् द्रुतान्दृष्ट्वा हतोत्सःहान् पराजितान् । अभ्यद्रवन्त पाञ्चालाः पाण्डवाश्च जयैषिणः ।
 वाणशब्दरवास्यैव सिंहनादाश्च पुष्कलाः । शङ्खशब्दस्य शूराणां दारुणः समपद्यत ।
 दृष्ट्वा तु कौरवं भैरवं भयचक्षां प्रविद्रुतं । अन्येऽन्ये समभाषन्त पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
 अद्य राजा सत्यधृतिर्हतामित्रो युधिष्ठिरः । अद्य दुर्योधनो दीनो दीप्तया नृपतिश्रिया ।
 अद्य श्रुत्वा हतं पुत्रं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । विक्रान्तः पतितो भूमौ किष्किषं प्रतिपद्यतां ।
 अद्य जानातु कौन्तेयं समर्थं सर्वधन्विनां । अद्यात्मानन्तु दुर्भेधा गर्शयिष्यति पापकृत् ।
 अद्य चक्रुर्ध्वजः सत्यं विजानातु महीपतिः । अद्यप्रभृति पार्थश्च प्रेष्यभूत उपाश्वरन् ।
 विजानातु नृपो दुःखं यत् प्राप्तं पाण्डुनन्दनैः । अद्य कृष्णस्य माहात्म्यं जानातु स महीपतिः ।
 अद्यार्जुनधनुर्धोषं चोरं जानातु संयुगे । अस्त्राणाञ्च बलं सर्वं बाह्येऽस्य बलमाहवे ।
 अद्य शास्त्रान्ति भीमस्य बलं चोरं महात्मनः । हते दुर्योधने युद्धे शक्रेणवासुरे बले ।
 यत्कृतं भीमसेनेन दुःशासनबधे तदा । नान्यः कर्त्ताऽस्ति लोकोऽस्मिन् हते भीमान्महाबलात् ।

१०००

१००५

१०१०

१०१५

अथ ज्येष्ठस्य जानीतां पाण्डवस्य पराक्रमं । मद्रराजं हतं श्रुत्वा देवैरपि सुदुःसहं ।
 अथ ज्ञास्यति सङ्ग्रामे माद्रीपुत्रौ सुदुःसहौ । निहते शौबले वीरे गान्धारेषु च सर्व्वशः ।
 कथं जयो न तेषां स्याद्येषां योद्धा धनञ्जयः । सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्वतः । १०२०
 त्रैपद्यास्तनयाः पञ्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । शिखण्डो च महेश्वासो राजा चैव युधिष्ठिरः ।
 येषाञ्च जगतो नाथो नाथः कृष्णो जनार्दनः । कथं तेषां जयो न स्याद्येषां धर्मो व्यपात्रयः ।
 भीमं द्रोणञ्च कर्णञ्च मद्रराजानमेव च । अयान्यान् नृपतीन् वीरान् शतशोऽप्य सहस्रशः ।
 कोऽन्यः शक्तो रणे जेतुमृते पार्थायुधिष्ठिरात् । यस्य नाथो हृषीकेशः सदा सत्ययज्ञोनिधिः ।
 इत्येवं वदमानस्ते हर्षेण महता युताः । प्रभङ्गास्तावकान् योधान् प्रहृष्टाः धृष्टोऽन्ययुः । १०२५
 धनञ्जयो रथानीकमभ्यवर्त्तत वीर्यवान् । माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिस्य महारथः ।
 तान् प्रेक्ष्य द्रवतः सर्व्वान् भीमसेनभयार्द्रितान् । दुर्योधनस्तदा सूतमत्रवीदिस्रयस्त्रिव ।
 मामतिक्रमते पार्थो धनुष्याणिरवस्थितः । जघने सर्व्वसैन्यानां ममाद्यान् प्रतिपीडय ।
 जघने युध्यमानं हि कैन्तेयो मां धनञ्जयः । नेत्स्यहेदभ्यतिक्रान्तुं वेलामिव महोदधिः ।
 पश्य सैन्यं महत् सूत पाण्डवैः समभिद्रुतं । सैन्यरेणुं समुद्रूतं पश्यस्त्रैः समन्ततः । १०३०
 सिंहनादांश्च वज्रशः शृणु घोरान्महाभयान् । तस्माद्याहि शनैः सूत जघनं परिपालयन् ।
 मयि स्थिते च समरे निरुद्धेषु च पाण्डुषु । पुनरावर्त्तते तूष्णं मामकं बलभोजसा ।
 तत् श्रुत्वा तव पुत्रस्य शूरार्य्यसङ्घं वषः । सारथिर्हेमसम्कृशान् शनैरशानचोदयत् ।
 गजान्शरयिभिर्हीनास्यकात्मानं पदातयः । एकविंशतिसाहस्राः संयुगायावतस्थिरे ।
 नानादेशसमुद्भूता नानानगरवासिनः । अवस्थितास्तदा योधाः प्रार्थयन्तो महद्यशः । १०३५
 तेषामापतता तत्र संहृष्टानां परस्परं । सम्मर्द्दः सुमहान् जज्ञे घोररूपो भयानकः ।
 भीमसेनस्तदा राजन् धृष्टद्युम्नश्च पार्वतः । बलेन चतुरङ्गेण नानादेश्यानवारयत् ।
 भीममेवाभ्यवर्त्तन्त रणेऽन्ये तु पदातयः । प्रत्वेडास्फोटसंहृष्टा वीरलोकं थियासवः ।
 ऋसाद्य भीमसेनन्तु संरन्धा युद्धदुर्मदाः । धार्तराज्ञा विनेदुर्हि नान्यामकययत् कथां ।
 परिवार्य्य रणे मोमं निजघ्नते समन्ततः । स बध्यमानः समरे पदातिगणसंघृतः । १०४०
 न चचाल ततः स्थानान्निनाक इव पर्य्वतः । ते तु क्रुद्धा महाराज पाण्डवानां महारथः ।
 नियहीतुं प्रहृष्टा हि योधांस्थान्यानवारयन् । अक्रुध्यत रणे भीमसैस्तदा पर्य्वस्थितैः ।
 सोऽवतीर्थ रथान्नीचं पदातिः समवस्थितः । जातरूपपरिच्छेदां प्रगृह्य महतीं गदां ।
 अबधीत्तावकान् योधान्दण्डपाणिरिवन्मकः । विप्रहीनरथान् स्तानबधीत् पुहृषर्षभः ।
 एकविंशतिसाहस्रान् पदातीन् समपीडयत् । हत्वा तत्पुहृषानीकं भीमः सद्यरराक्रमः । १०४५
 धृष्टद्युम्नं पुरस्कृत्य न चिरात्प्रत्यदृश्यत । पादाता निहता भूमौ शिथिलैरुधिरोरजिताः ।
 सन्भङ्गा इव वातेन कश्चिकाराः सुपुष्पिताः । नानाशस्त्रसमायुक्ता नानाकुण्डलधारिणः ।

नानाजात्या हतास्त्र नानादेशसमागताः । पताकाध्वजसम्पन्नं पदातीनां महद्दलं ।
 निवृत्तं विषभौ रौद्रं चाररूपं भयावहं । युधिष्ठिरपुरोगासु महसैन्या महारथाः ।
 अभ्यधावन्महात्मानं पुत्रं दुर्व्योधनं तव । ते सर्वे तावकान् दृष्ट्वा महेश्वामान् पराङ्मुखात् । १००
 नात्यवर्त्तन्त ते पुत्रं वेल्लेव मकरालयं । तदद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ।
 यदेकं सहिताः पार्था न श्रेकुरतिवर्त्तितुं । नातिदूरापयातन्तु हतबुद्धिपलायने ।
 दुर्व्योधनः स्वकं सैन्यमब्रवीद्भृशवित्ततं । न तं देशं प्रपश्यामि पृथिव्यां पर्वतेषु वा ।
 यत्र यातास्त्र वो हन्युः पाण्डवाः किं मृतमेव वः । अन्यच्च बलमेतेषां कृष्णा च भृशवित्ततैः ।
 यदि सर्वेऽत्र तिष्ठामो भुवं नो विजयो भवेत् । विप्रयातांसु वो भिन्नान् पाण्डवाः हतविप्रियाः । १०५
 अनुसृत्य हनिष्यन्ति श्रेयान्नः समरे बधः । शृण्वन्तु क्षत्रियाः सर्वे यावन्मोऽत्र समागताः ।
 यदा शूरश्च भीरुश्च मानयत्यन्तकः सदा । को नु मूढो न युध्येत पुरुषः क्षत्रियो भुवं ।
 श्रेयो नो भीममेस्य कुड्मस्याभिमुखे स्थितं । सुखः साङ्गामिको मृत्युः क्षत्रधर्षणे युध्यतां ।
 मर्त्येनावश्यमर्षव्यं गृह्णेष्वपि कदाचन । युध्यतः क्षत्रधर्षणे मृत्युरेष समातनः ।
 जिल्बह सुखमाप्नोति हतः प्रेत्य महत्फलं । न दुःखधर्षात् श्रेयान् वै पन्थाः स्वर्गस्य कौरवाः । ११०
 अशिरेणार्जितान् लोकान् हतो युद्धे समश्रुते । श्रुत्वा तद्वचनं तस्य पूजयित्वा च पार्थिवाः ।
 पुनरेवाभ्यवर्त्तन्त पाण्डवानाततायिनः । तानापतत एवाग्रु व्यूढानीकाः प्रहारिणः ।
 प्रत्युद्युस्तदा पार्था जयगृह्णाः प्रमन्यवः । धनञ्जयो रथेनाजावभ्यवर्त्तत वीर्यवान् ।
 विश्रुतं त्रिषु लोकेषु व्याक्षिपन् गाण्डिवं धनुः । माद्रीपुत्रौ च शकुनिं सात्यकिश्च महाबलः ।
 जवेनाभ्यपतन् दृष्ट्वा यतो वै तावकं बलं । ११५
 इति श्रीमहाभारते शाल्यपर्वणि मंजुलद्युद्धे ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सन्निवृत्ते जनैघे तु शाल्वो ज्ञे ङ्गणाधिपः । अभ्यवर्त्तत मंजुः पाण्डवानां महद्दलं ।
 आस्थाय सुमहानागं प्रभिन्नं पर्वतोपमं । द्रुपमैरावतप्रख्यममित्रगणमर्दनं ।
 योऽसौ महान् भद्रकुले प्रसूतः सम्पूजितो धार्तराष्ट्रेण जित्यं । सुकल्पितः शास्त्रविनिश्चयज्ञेः सदेापवाङ्मः समरेषु राजन् ।
 तमास्थितो राजबरो बभूव यथोदयस्यः सविता क्षपान्ते । स तेन नागप्रबरेण राजन्नभ्युद्यथौ पाण्डुमुतान् समेताम् ।
 श्रितैः पृषत्कौर्विन्ददार वेगैर्भेहेन्द्रवज्रप्रतिभैः सुघोरैः । ततः शरान् वै विष्टजन् महारणे योधासु राजन्नयतो यमानये । १००
 मास्यान्तरं ददृशुः स्त्रे परे वा यथा पुरा वज्रधरस्य दैत्याः । शैरावणस्यस्य चमूर्ध्वमर्द्धं दैत्याः पुरा वासवस्यैव राजन् ।
 ते पाण्डवाः सोमकाः सृञ्जयासु तमेकनागं ददृशुः समन्तात् । महस्त्रगो वै विश्वरन्तमेकं यथा महेश्वरस्य गर्जं समीपे ।
 स द्राव्यमाणन्तु बलं परेषां परीतकन्यं विषभौ समन्तात् । न चात्रतस्ये समरे भृशं भयाद्विमर्द्मानन्तु परस्परं तदा ।
 ततः प्रभग्ना महसा महाचमूः सा पाण्डवी तेन नगाधिपेन । दिशश्चतस्रः महसा प्रधापिता गजेन्द्रवेगं तमपारयन्ती ।
 दृष्ट्वा च तां वेगवतीं प्रभग्नां सर्वे त्वदीया युधि योधमुख्याः । रुम्जयन्ते तु नगाधिपं तं दभुसु शङ्कान् शशिसन्नि
 काशान् । १०५

शुक्ला निनादं त्वथ कौरवाणां हर्षादिमुक्तं सह ब्रह्मरुद्धैः । सेनापतिः पाण्डवसञ्चयानां पाञ्चालपुत्रो मन्वसेन भावितं ।
ततस्तु तं वै द्विरदं महात्मा प्रत्युद्ययौ त्वरमाणो जयाय । जम्भो यथा ब्रह्मसमागमाद्वै नगिन्द्रमैरावणमिन्द्रवाह्यं ।
तमापतन्तं सहसा तु दृष्ट्वा पाञ्चालपुत्रं युधि राजसिंहः । तं वै द्विपं प्रेषयामास तूर्णं बधाय राजन् द्रुपदात्मजस्य ।
स तं द्विपेन्द्रं सहसापतन्तमविध्यदग्निप्रतिमैः पृथक्कैः । कर्षारधौतैर्निर्मितैर्ज्वलद्भिर्नाराचमुख्यैस्त्रिभिरुपवेगैः ।
ततोऽपरान् पञ्च त्रिताम्बहात्मा नाराचमुख्यान् विससर्ज सुभे । स तैस्तु विद्वुः परमद्विपो रणे तदा परावृत्त्य भ्रष्टं
प्रदुद्रुवे ।

तं नागराजं सहसा प्रणुक्त्वं विद्राव्यभाषं विनिवर्त्य ब्राह्मः । तोषाद्भुञ्जैः प्रेषयामास तूर्णं पाञ्चालराजस्य सुतं प्रदिश्य ।
दृष्ट्वापतन्तं सहसा तु नागं दृष्ट्वाः स्वरथास्कीर्णमेव । गदां प्रगृह्णोद्यज्वेन वीरो भूमिं प्रपन्नो भयविह्वलाङ्गः ।
स तं रथं हेमविभ्रुपिताङ्गं सार्धं सख्यतं सहसा विमृश । उखिष्यं हस्तेन नदन्महाद्विपो विषोद्ययामास वसुन्धरातले ।
पाञ्चालराजस्य सुतश्च दृष्ट्वा तदाऽर्हितं नागवरेण तेन । तमभ्यधावत्सहसा ज्वेन भीमः त्रिजङ्घणी च त्रिनेत्र नत्ना ।
शरैश्च वेगं सहसा निमृश्य तस्याभितो ह्यापततो गजस्य । स संगृहीतो रथिभिर्गजो वै चंचाल तैर्ध्वान्त्यमाणस्य संख्ये । १०८
ततः पृथक्कान् प्रववर्ष राजा सूर्य्यो यथा रश्मिजालान् समन्तात् । तैराशुगैर्ध्वञ्चमाना रथौघाः प्रदुद्रुवुः सहितास्तत्र तत्र ।
तः कर्म ब्राह्मस्य समीक्ष्य सर्व्वे पाञ्चालमत्स्या नृप सञ्जयाय । हाहाकारैर्नादयन्तस्य सर्व्वे द्विपं समन्तात् हृद्युर्नराग्याः ।
पाञ्चालपुत्रस्वरितस्य शूरो गदां प्रगृह्णाचलश्टक्रकल्पां । ससन्ध्रमं भारतव्रजुचातो ज्वेन वीरो ऽनुसवार नागं ।
ततस्तु नागं धरणीधराभं मदं सवर्णं जलदप्रकाशं । गदां समासाद्य भ्रष्टं जघान पाञ्चालराजस्य सुतस्वरथी ।
स भिन्नकुम्भः सहसा विनद्य मुखात्प्रभृतं क्षतजं विमृशन् । पपात नागो धरणीधराभः क्षितिप्रकम्पाक्षलितो यथाऽद्रिः । १०९
निपात्यमाने तु तदा गजेन्द्रे हाहाकृते तव पुत्रस्य सैन्ये । स ब्राह्मराजस्य त्रिनिप्रवीरो जहार भस्तेन त्रिरः त्रितेन ।
कृतोत्तमाङ्गो युधि सात्वतेन पतात भूमौ सह नागराज्ञा । यथा ऽद्रिश्टङ्गं सुमहत् प्रणुक्त्वं वेक्षण देवाधिपचोदितेन ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्व्वणि ब्राह्मवधे विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिंस्तु निहते शूरे ब्राह्मे समितिशोभने । तवाभ्यङ्गहसं वेगादातेनेव महाद्रुमः ।

तत् प्रभङ्गं बलं दृष्ट्वा क्षतवर्ष्यो महारथः । दधार समरे शूरेः ब्रजुसैन्यं महाबलः ।

सस्त्रिहृन्तास्तु ते शूरा दृष्ट्वा सात्वतमाहवे । त्रैलोक्यं स्मितं राजन् कीर्त्यमाणं शरैर्धुधि । १०८

ततः प्रवृत्ते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह । निहृन्तानां महाराज मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं ।

तथासुर्यमभ्युद्धं सात्वतस्य परैः सह । यदेको वारयामास पाण्डुसेनां दुरासदां ।

तेषामन्योन्यसुहदां कृते कर्षणि दुष्करे । सिंहनादः प्रहृष्टानां दिवस्पृक् सुमहानभूत् ।

तेन शब्देन विचक्षाः पाञ्चाला भरतवर्षभ । त्रिनेत्रा महाबाहुरन्वपद्यत सात्यकिः ।

स समासाद्य राजानं हेमकीर्त्तिं महाबलं । सप्तभिर्निर्मितैर्ध्वान्त्यैरनयद्यमसादनं । ११०

तमाप्यान् महाबाहुं प्रशिपन्तं त्रितान् जरान् । ज्वेनाभ्यपतङ्गीमान् शार्ङ्गिणः त्रिनिपुङ्गव ।

सात्वतौ तौ महावीर्यौ धन्विनौ रथिनां वरौ । अन्योन्यमभिधवेतां ब्रह्मप्रवरधारिणौ ।

पाण्डवाः सह पाञ्चालैर्योधास्तान्ये नृपोत्तमाः । प्रेषकाः समपद्यन्त तयोर्धरौ समागमे ।

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च वृष्यन्धकमहारथौ । अभिजज्ञतुरन्धोन्यं प्रहृष्टाविव कुक्षरौ ।
 चरन्तौ विविधान् मार्गान् हार्दिक्यग्निपुङ्गवौ । मृज्जरन्तर्हितावैतौ वाणवृष्या परस्परं । ११०
 चापवेगबलोद्भूतान् मार्गणान् वृष्यमिंहयोः । आकाशे समपश्याम पतन्नानिव ग्रीवगाम् ।
 तमेकं सत्यकर्माणमासाद्य हृदिकात्मजः । अविध्यन्निशितैर्व्यैष्यतुर्भिस्तुरो हयान् ।
 स दीर्घबाहुः संक्रुद्धलोचार्हित इव द्विपः । अष्टाभिः कृतवर्षाणमविध्यत् परमेवुभिः ।
 ततः पूर्णायतोत्सृष्टैः कृतवर्षा गिलाश्रितैः । सात्यकिं चिभिराहत्य धनुरेकेन चिच्छिदे ।
 निहन्तं तद्धनुःश्रेष्ठमपास्य शिनिपुङ्गवः । अन्यदादन्त वेगेन शैनेयः मजरं धनुः । १११
 तदादाय धनुःश्रेष्ठं वरिष्ठः सर्वधन्विनां । आरोप्य च महावीर्यो महाबुद्धिर्षहाबलः ।
 असृष्ट्यमाणो धनुष्छेदने कृतवर्षणः । ततो राजन् महेस्वासः कृतवर्षाणमभ्यधात् ।
 ततस्तु निशितैर्व्यैष्यन्निशितैः शिनिपुङ्गवः । जघान स्रतमंशांश्च ध्वजश्च कृतवर्षणः ।
 ततो राजन्महेस्वासः कृतवर्षा महारथः । हताश्वस्रतं संप्रेक्ष्य रथं हेमपरिष्कृतं ।
 रोषेण महताविष्टः शूलमुद्यम्य मारिष । चित्तेप भुजवेगेन जिघांसुः शिनिपुङ्गवं । ११२
 तच्छूलं सात्वतो ह्याजौ निर्भिद्य निशितैः शरैः । चूर्णितं पातयामास मोहयन्निव माधवं ।
 ततोऽपरेण भलेन हृद्येन समताडयत् । स युद्धे युयुधानेन हताश्वो हतसारथिः ।
 कृतवर्षा हताश्वेण धरणीमन्वपद्यत । तस्मिन् सात्यकिना वीरे हरेथे विरथीकृते ।
 समपद्यत सर्वेषां सैन्यानां सुमहद्भयं । पुत्रस्य तव सात्यरथं विवादः समजायत ।
 हतस्रते हताश्वे तु विरथे कृतवर्षणि । हताश्वश्च समासत्य हतस्रतमरिन्दम । ११३
 अभ्यधावत् हृषो राजन् जिघांसुः शिनिपुङ्गवं । तमारोप्य रथोपस्थे मिवतां सर्वधन्विनां ।
 अपोवाह महाबाहुं तूष्णमायोधनादपि । शैनेयाधिष्ठिते राजन् विरथे कृतवर्षणि ।
 दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराश्रुत् । तत्परे नावबुध्यन्त सैन्येन रजसा वृताः ।
 तावकाः प्रदुता राजन् दुर्योधनमृते नृपं । दुर्योधनस्तु मस्येक्ष्य भग्नं स्वबलमनिकात् ।
 जडेनाभ्यपतन्तूर्णं सर्वांस्यैको न्यवारयत् । पाण्डूश्च सर्वान् संक्रुद्धा हृष्टयुष्मं स पार्थतं । ११४
 शिखण्डिनं द्रौपदेयान् पाञ्चालानाञ्च ये गणाः । कैकेयान् मोमकांस्यैव सञ्जयानाञ्च मारिष ।
 असम्भ्रमं दुराधर्यः श्रितैर्व्यापौरवारयत् । अतिहृदाह्वे यत्नः पुत्रस्यैव महाबलः ।
 यथा यज्ञे महानग्निर्न्यूनपूतः प्रतापयन् । तथा दुर्योधनो राजा सङ्ग्रामे सर्वतोऽभवत् ।
 तं परे नाभ्यवर्त्तन्त मर्त्या मृत्युमिवाह्वे । अद्यान्यं रथमास्त्राय हार्दिक्यः समपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि कौरवसैन्यापथ्यानि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ पुत्रस्तु ते महाराज रथस्यो रथिनाम्बरः । दुहसाहो बभौ युद्धे यथा बहूः प्रतापवान् । ११५
 तस्य वाणसहस्रैस्तु प्रच्छन्ना ह्यभवन्मही । परांश्च विविधे वाणैर्धाराभिरिव पर्वतान् ।
 न च सोऽस्ति पुमान् कश्चित्पाण्डवानां बलार्थवे । हयो गजो रथो वाऽपि योऽस्य वापौरविषतः ।

यं यं हि समरे योधं प्रपश्याम विशान्यते । स स वाणेश्रितो ऽभूद्धै पुत्रेण तव भारत ।
 यथा सैन्येन रजसा समुद्भूतेन वाहिनी । प्रत्यदृश्यत सञ्जन्ना तथा वाणैर्भ्रष्टात्मनः ।
 वाणभूतामपश्याम पृथिवीं पृथिवीपते । दुर्योधनेन प्रकृतां क्षिप्रहस्तेन धन्विना । ११९५
 तेषु योधमहस्त्रेषु तावकेषु परेषु च । एको दुर्योधनो ह्यासीत् स पुमानिति मे मतिः ।
 तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य विक्रमं । यदेनं सहिताः पार्था नाभ्यवर्त्तन्त भारत ।
 युधिष्ठिरं शतेनाजौ विव्याध भरतर्षभ । भीमसेनश्च सप्तत्या सहदेवश्च सप्तभिः ।
 नकुलश्च चतुःषष्ट्या धृष्टद्युम्नश्च सप्तभिः । सप्तभिर्द्रौपदेयांश्च त्रिभिर्बिंब्याध सात्यकिं ।
 धनुस्त्रिच्छेद भलेन सहदेवस्य मारिष । तदपास्य धनुस्त्रिच्छेदं माद्रीपुत्रः प्रतापवान् । ११९०
 अभ्यद्रवत राजानं प्रगृह्णान्यन्महद्भुजः । ततो दुर्योधनं संख्ये विव्याध दशभिः शरैः ।
 नकुलश्च ततो वीरो राजानं नवभिः शरैः । घोररूपैर्भ्रष्टावाणैर्बिंब्याध च ननाद च ।
 सात्यकिश्चैव राजानं शरेणानतपर्वणा । द्रौपदेयास्त्रिसप्तत्या धर्मराजस्य पञ्चभिः ।
 अश्रीत्या भीमसेनश्च शरैराजानमर्हयत् । समन्तात् कीर्त्यमाणस्तु वाणसंघैर्भ्रष्टात्मभिः ।
 न चचाल महाराज सर्वसैन्यस्य पश्यतः । लाघवं दौष्टवञ्चापि वीर्यञ्चापि महात्मनः । ११९५
 अतिसर्वाणि भूतानि ददृशुः सर्वमानवाः । धार्तराष्ट्रा हि राजेन्द्र योधास्तु खल्पमन्तरं ।
 अपश्यमाना राजानं पर्यवर्त्तन्त दंशिताः । तेषामापततां घोरस्तुमूलः समपद्यत ।
 जुञ्जस्य हि समुद्रस्य प्रावृट्काले यथा स्वनः । समामाद्य रणे ते तु राजानमपराजितं ।
 प्रत्यद्ययुर्भ्रष्टावासाः पाण्डवानाततायिनः । भीमसेनं रणे कुङ्कुं द्रोणपुत्रो न्यवारयत् ।
 नानावाणैर्भ्रष्टाहाराज प्रमुक्तैः सर्वतो दिशं । प्राज्ञायन्त रणे वीरा न दिशः प्रदिशस्तथा । ११९०
 तावुभौ क्रूरकर्माणावुभौ भारत दुःसहौ । घोररूपमगुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
 चासयन्तौ दिशः सर्वा ज्यानेपकठिनत्वचौ । शकुनिस्तु रणे वीरो युधिष्ठिरमपीडयत् ।
 तस्याश्रांस्यतुरेगो हत्वा सुबलस्य सुतो बली । नादञ्चकार बलवत् सर्वमेन्यानि कम्पयन् ।
 एतस्मिन्नन्तरे वीरं राजानमपराजितं । अपोवाह रथेनाजौ सहदेवः प्रतापवान् ।
 अयान्यं रथमास्याय धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । शकुनिं नवभिर्बिंब्या पुनर्बिंब्याध पञ्चभिः । ११९५
 ननाद च महानादं प्रवरः सर्वधन्विनां । तद्युद्धमभवच्चित्रं घोररूपश्च मारिष ।
 प्रेक्षतां तस्मिन्ननं सिद्धशरणसेवितं । उलूकस्तु महेश्वासं नकुलं युद्धदुर्मदं ।
 अभ्यद्रवदमेयत्मा शरवर्षैः समन्ततः । तथैव नकुलः शूरः शौबलस्य सुतं रणे ।
 शरवर्षेण महता समन्तात् पर्यवारयत् । तौ तत्र समरे वीरौ कुलपुत्रौ महारथौ ।
 योधयन्तावपश्यतां कृतप्रतिकृतैषिणौ । तथैव कृतवर्माणं शैनेयः शत्रुतापनः । ११९०
 योधयन् प्रगृह्ये राजन् वानं शक्र इव हवे । दुर्योधनो धनुस्त्रिष्टवा धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
 अथैनं च्छिन्नधन्वानं विव्याध निश्रितैः शरैः । धृष्टद्युम्नोऽपि समरे प्रगृह्य परमायुधं ।

राजानं योधयामास पश्यतां सर्वधन्विनां । तयोर्युद्धं महत्सासीत् संपामे भरतर्षभ ।
 प्रभिन्नयोर्यथामक्तं मक्तयोर्व्यनहस्तिनोः । गौतमस्तु रणे क्रुद्धो द्रौपदेयान्महाबलान् ।
 विद्याध्व बह्वभिः शूराः शरैः सन्नतपर्वभिः । तस्य तैरभवद्युद्धमिन्द्रियैरिव देहिनाः । ११५
 घोररूपमसंहार्यं निर्भयथादमवर्त्तत । ते च सन्पीडयामासुरिन्द्रियाणीव वालिञ्च ।
 स च तान् प्रतिभ्रमन्वः प्रत्ययोधयदाहवे । एवञ्चित्रमभूद्युद्धं तस्य तैः सह भारत ।
 उत्थायोत्थाय हि यथा देहिनामिन्द्रियैर्विभो । नरस्यैव नरैः सार्द्धं दन्तिनो दन्तिभिस्रथा ।
 हया हयैः ममासक्ता रथिनो रथिभिः सह । संकुलञ्चाभवद्भूयो घोररूपं विश्रान्पते ।
 इदञ्चित्रमिदं घोरमिदं रौद्रमिति प्रभो । युद्धान्यासन् महाराज घोरगणि च बह्वणि च । ११०
 ते ममामाद्य समरे परस्परमरिन्दमाः । विव्यधुस्यैव जंजुस्य ममामाद्य महाहवे ।
 तेषां शस्त्रममुद्धृतं रजस्तोत्रमवर्त्तत । वातेन चोद्धृतं राजन् धावद्भिस्त्रासदादिभिः ।
 रथनेमिसमुद्धृतं निश्चासैश्चापि दन्तिनां । रजः सन्ध्याञ्चकलिलं दिवाकरपथं ययौ ।
 रजसा तेन संप्रक्तो भास्करो निघ्नभः हतः । सञ्क्रादिताऽभवद्भूमिस्ते च शूरा महारथाः ।
 मुहूर्त्नादिव संवृत्तं नीरजस्कं समन्ततः । वीरशोणितमिक्तायां भूमौ भरतसत्तम । ११५
 उपाश्रास्य ततस्तीव्रं तद्रजो घोरदर्शनं । ततोऽपश्यमहं भूयो इन्द्रयुद्धानि भारत ।
 यथाप्राणं यथाश्रेष्ठं मध्याङ्गे वै सुदारुणं । वर्ष्मणा तत्र राजेन्द्र व्यदृश्यन्तोऽञ्जलाः प्रभाः ।
 शब्दस्य तुमुलः सङ्घो शराणां पततामभूत् । महावेणुवनस्येव दक्ष्यमानस्य पर्वते ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ वर्त्तमाने तथा युद्धे घोररूपे भयानके । अभज्यत बलं तत्र तव पुत्रस्य पाण्डवैः ।
 तांस्तु यत्रेन महता सन्निवार्यं महारथान् । पुत्रस्ते योधयामास पाण्डवानामनीकिनीं । ११०
 निवृत्ताः सहसा योधास्तव पुत्रजयैविणः । सन्निवृत्तेषु तेभ्येव युद्धमासीत् सुदारुणं ।
 तावक्तानां परेषाञ्च देवासुररणोपमं । परेषां तव सैन्ये वा नासीत् कश्चित्पराङ्मुखः ।
 अमुमेनेन युध्यन्ते संज्ञाभिश्च परस्परं । तेषां क्षयो महानासीद्युध्यतामितरेतरं ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा क्रोधेन महता युतः । जिगीषमाणः संपामे धार्मराट्टान् मराजकान् ।
 त्रिभिः शारदतं विद्धा रक्त्वापुङ्खैः शिलाश्रितैः । चतुर्भिर्निजघानाम्नाम्नाराचैः हतवर्ष्मणः । ११५
 अश्वत्यामा तु हार्दिक्यमपोवाह यश्चस्त्रिनं । अथ शारदतोऽष्टाभिः प्रत्यविव्यद्युधिष्ठिरं ।
 ततो दुर्योधनो राजा रथान् सप्रव्रतावणे । प्रैषयद्यत्र राजाऽसौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 ते रथा रथिभिर्युक्ता मनोमारुतरंहसः । अभ्यद्रवन्त सङ्ग्रामे कौन्तेयस्य रथं प्रति ।
 ते ममन्तान्महाराज परिवार्यं युधिष्ठिरं । अदृष्ट्यं सायकैश्चक्रेषुघा इव दिवाकरं ।
 ते दृष्ट्वा धर्मराजानं कौरवैथैक्षया हतं । नामृषन्त सुभंग्नाः शिखण्डिप्रमुखा रथाः । ११०
 रथैरश्ववर्षैर्युक्ताः किङ्किणीजासमंघ्रितैः । आजग्मुरभिरणन्तः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

ततः प्रवृत्ते रौद्रः सङ्ग्रामः शोणितोदकः । पाण्डवानां कुरूणाञ्च यमराद्रविवर्द्धनः ।
 रथान् मत्प्रशतान् हत्वा कुरूणामाततायिनां । पाण्डवाः सह पाञ्चालैः पुनरेवाभ्यवर्त्तयन् ।
 तत्र युद्धं महचामीत्तव पुत्रस्य पाण्डवैः । न च नस्तादृशं दृष्टं नैव चापि परिश्रुतं ।
 वर्त्तमाने महायुद्धे निर्कर्त्त्यादे समन्ततः । बध्यमानेषु योधेषु तावर्केष्वितरेषु च ।
 । वनदत्तु च योधेषु शङ्खबर्थैश्च पूरितैः । उत्कृष्टैः सिंहनादैश्च गर्जितेन च ध्वनिनां ।
 अतिप्रवृद्धे युद्धे च च्छिद्यमानेषु मर्म्भसु । धावमानेषु योधेषु जयगृह्णेषु मारिष ।
 संहारे मर्म्भतो यति पृथिव्यां शोकसम्भवे । बद्धोनामुत्तमस्त्रीणां सोमन्तोद्धारणे तदा ।
 निर्कर्त्त्यादे ततो युद्धे वर्त्तमानै सुदारुणे । प्रादुरासंसदोत्पाता दिविभूमौ सुदारुणाः ।
 चक्षाल शङ्खधुर्व्याणा सपर्व्वतवना मही । सदण्डाः सौलुका राजन् कीर्त्थमाणाः समन्ततः ।
 उक्ताः पेतुर्दिवो भूमावाहत्य रविमण्डलं । विश्ववांताः प्रादुरासन् नीचैः शर्करवर्धिणः ।
 अर्शुण मुमुक्षुर्नागा वेपथुश्चास्पृशन् भृशं । एतान् घोरागनादृत्य समुत्पातान् सुदारुणान् ।
 पुर्णुद्भूय संमन्य क्षत्रियास्तस्युरव्यथाः । रमणीये कुरुक्षेत्रे पुण्ये स्वर्गं यियामवः ।
 तौ गान्धारराजस्य पुत्रः शकुनिरब्रवीत् । युध्यध्वमयतो योधाः पृष्ठतो हन्मि पाण्डवान् ।
 ततो नः सम्प्रयातानां मद्रयोधास्तस्त्रिनः । हृष्टाः किलकिलाशब्दमकुर्व्वन्नापरं तथा ।
 अस्त्रस्त, पुनरासाद्य, कुरुक्षेत्र, दुरासदाः । शरासनानि धुम्बन्तः शरवर्धैरवाकिरन् ।
 ततो हतं परैराजन् मद्रराजबलं तदा । दुर्योधनबलं दृष्ट्वा पुनरासीत् पराङ्मुखं ।
 गान्धारराजस्य पुनर्वाक्यमाह ततो बली । निवर्त्तध्वमधर्म्भज्ञा युध्यध्वं किं सृतेन वः ।
 अनोक्तं दशमाहस्तमश्यानां भगतर्धभ । आमीद्गान्धारराजस्य विशालप्रासयोधिनां ।
 बलेन तेन विक्रम्य वर्त्तमाने जनक्षये । पृष्ठतः पाण्डवानीकमभ्यग्नस्त्रिशितैः शरैः ।
 तदभ्रमिव वातेन क्षिप्यमाणं समन्ततः । अभज्यत महाराज पाण्डूनां सुमहद्वलं ।
 ततो युधिष्ठिरः प्रेत्य भग्नं स्वबलमनिकात् । अभ्यपोदयदव्ययः महदेवं महाबलं ।
 अमौ सुबलपुत्त्रो नो जघनं पीड्य दंशितः । सैन्यानि सूदयत्येष पश्य पाण्डव दुर्भतिं ।
 गच्छ त्वं द्रौपदेयैश्च शकुनिं भौबलं जहि । रथानीकमहं धत्से पाञ्चालसहितोऽनघ ।
 गच्छन्तु कुञ्जराः सर्वे वाजिनश्च सह त्वया । पादाताश्च त्रिसाहस्रः शकुनिं तैर्हृतो जहि ।
 ततो गजाः सप्तशतास्रापपाणिभिरावृताः । पञ्च चाश्वसहस्राणि सहदेवश्च वीर्यवान् ।
 पादाताश्च त्रिसाहस्रा द्रौपदेयाश्च मर्ध्वशः । रणे ह्यभ्यद्रवन्ती तु शकुनिं युद्धदुर्भदं ।
 ततस्तु भौबलं राजभ्यतिक्रम्य पाण्डवः । जघान पृष्ठतः श्रेणां जयगृह्णः प्रतापवान् ।
 अश्वारोहास्तु संख्याः पाण्डवानां तरस्त्रिणां । प्राविशन् सौबलानीकमभ्यतिक्रम्य तावयान् ।
 ते तत्र सादिनः शूराः सौबलस्य महद्वलं । रणमध्ये व्यतिष्ठन् शरवर्धैरवाकिरन् ।
 तदुद्यतगदाप्रासमहापुरुषसेवितं । प्रावर्त्तत महद्युद्धं राजन् दुर्भन्विते तव ।

११५

११०

११५

११०

१११

११०

उपारमन्त ज्वाशब्दाः प्रेक्षका रथिनोऽभवन् । न हि स्त्रियां परेषां वा विशेषः प्राद्यदृश्यत ।
 शूरबाहुविद्युष्टानां शक्तीनां भरतर्धभ । ज्योतिषामिव सन्पातमपश्यन् कुरुपाण्डवाः ।
 अष्टिभिर्विमलाभिश्च तत्र तत्र विशाम्यते । सन्पातन्तीभिर्गाकाशमावृतं बह्वशोभत ।
 प्रासानां पततां राजन् रूपमासीत् समन्ततः । शलभानामिवाकाशे तदा भरतसन्तम । १९१५
 रुधिरोक्षितमर्वाङ्गा विप्रविद्धाश्च पत्रिभिः । हयाः परिपतन्ति स्र गतशोऽथ सहस्रशः ।
 अन्योन्यं परिपिष्टाश्च समासाद्य परस्परं । आविच्छताः स्र दृश्यन्ते वमन्तो रुधिरं मुग्धैः ।
 ततोऽभवत्तमो घोरं सैन्येन रजसा दृते । तानपक्रमतोऽद्भ्राचं तस्माद्द्विग्राहदरिन्दम ।
 अश्वान्नाजन्मनुष्यांश्च रजसा संवृते सति । भूमौ निपतितास्त्रान्ये वमन्तो रुधिरं बद्ध ।
 केशाकेशि समालम्बा न शक्येष्टितुं नराः । अन्योन्यभयपृष्ठेभ्यो विकर्षन्तो महाबलाः । १९१०
 मन्ना इव समासाद्य निजघ्नुरितरेतरं । अश्वैश्च व्यपकृत्यन्त बहवोऽत्र गतासवः ।
 भूमौ निपतितास्त्रान्ये बहवो विजयैषिणः । तत्र तत्र व्यदृश्यन्त पुरुषाः शूरमानिनः ।
 रत्नोक्षितैस्त्रिभुजैरपकृत्युगिरोरुहैः । व्यदृश्यत मही कीर्णां शतशोऽथ सहस्रशः ।
 दूरं न शक्यं तत्राभीदृक्तुमश्वेन केनचित् । साश्वारोहैर्हतैरश्वैरावृते वसुधातले ।
 रुधिरोक्षितमन्नाक्षैरात्तशस्त्रैरुदायुधैः । नानाप्रहरणैर्वैरैः परस्परबधैर्विभिः । १९१५
 सुसन्निहतैः सङ्ग्रामे हतभूयिष्ठभैर्निकैः । स मुहूर्त्तं ततो युद्धा मौबलोऽथ विशाम्यते ।
 षट्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरुपायाच्छकृन्निस्ततः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि संकुलयुद्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तथैव पाण्डवः नीकं रुधिरेण ममुक्षितं । षट्साहस्रैर्हयैः शिष्टैरुपायाच्छकृन्निस्ततः ।

अश्वारोहाश्च पाण्डूनामब्रुवन् रुधिरोक्षिताः । सुभन्निहतैः सङ्ग्रामे भूयिष्ठे त्यक्तजोविताः ।
 नेह शक्यं रथैर्थाङ्गं कृत एव महागजेः । रथान् व रथा यान्तु कञ्चनः कञ्चनपि । १९१०
 प्रतियातो हि शकृनिः स्वमनीकमवस्थितः । न पुनः मौबलो राजन् युद्धमभ्यागमिष्यति ।
 ततस्तु द्वैापदेयाश्च ते च मन्ना महादिपाः । प्रथयुर्थं च पाञ्चाल्यो धृष्टद्युम्नो महारथः ।
 सहदेवोऽपि कौरव्य रजोमिधे ममुस्थिते । एकाकी प्रययौ तत्र यत्र राजा युधिष्ठिरः ।
 ततस्तेषु प्रयतिषु शकृनिः मौबलः पुनः । पार्श्वतोऽभ्यहनत् क्रुद्धो धृष्टयुजस्य वारिणी ।
 तत् पुनस्तुमुलं युद्धं प्राणांस्त्यक्त्वाऽभ्यवर्त्तत । तावकानां परेवाञ्च परस्परबधैर्विणि । १९१५
 ते ह्यन्योन्यमवैलन्त तस्मिन् वीरममागमे । योधाः पर्यपतन् राजन् शतशोऽथ सहस्रशः ।
 अग्निभिस्त्रिद्यमानानां शिरसां लोकमङ्गये । प्रादुरामीश्वहाशब्दस्तनानां पतनामिव ।
 विमुक्तानां शरीराणां किञ्चानां पततां भुवि । सायुधानाञ्च बाह्वनामूकणाञ्च विशाम्यते ।
 आमीच्छटचटाशब्दस्तुमलो स्तोमहर्षणः । निघ्नतो निशितैः शस्त्रैर्भातान् पुत्रान् पितृनपि ।
 योधाः परिपतन्ति स्र यथाभिवर्तते स्वगाः । अन्योन्यं प्रतिधरन्त्याः समासाद्य परस्परं । १९१०

अहं पूर्वमहं पूर्वमिति न्यग्रन् महस्त्रयः । सर्वधनामनाङ्घ्रैरश्वारोहेर्गतासुभिः ।
 हयाः परिपतन्ति स्म शतशोऽय महस्त्रयः । स्फुरतां प्रतिपिटानामश्वानां शीघ्रगामिनां ।
 स्नानताश्च मनुष्याणां सन्नद्धानां विश्राम्यते । शकृष्टिपाशशब्दस्तु तुमुलः समपद्यत ।
 भिन्दतां परमर्माणि राजन्दुर्म्मन्त्रिते तव । अमाभिभूताः संख्याः आन्तवाहाः पिपासवः ।
 विचिन्ताश्च शितैः शस्त्रैरभ्यवर्त्तन्त तावकाः । मत्ता रुधिरगन्धेन बहवोऽत्र विचेतसः । १२५५
 जघ्नुः परान् स्वकांश्चैव प्राप्तान् प्राप्ताननन्तरान् । बहवश्च गतप्राणाः क्षत्रिया जयगृह्णिनः ।
 भूमावभ्यपतन्नाजन् शरवृष्टिभिराहताः । वृकगृध्रगृगालानां तुमुले मोदनेऽहनि ।
 आमीहलक्ष्यो घोरस्त्रव पुत्रस्य पश्यतः । नराश्वकायैः सञ्जन्ना भूमिरामीद्विश्राम्यते ।
 रुधिरोदकचित्रा च भीरूणां भयवर्द्धिनी । अशिभिः पृथ्वीः प्रूलैस्तत्तमाणाः पुनः पुनः ।
 तावकाः पाण्डवेयाश्च न न्यवर्त्तन्त भारत । प्रहरन्तो यथाशक्ति यावत् प्राणस्य धारणं । १२५६
 योधाः परिपतन्ति स्म वमन्तो रुधिरं व्रणैः । शिरो गृहीत्वा केशेषु कबन्धस्य व्यदृश्यत ।
 उद्यम्य च शितं खड्गं रुधिरेण ममुक्षितं । अथोत्थितेषु बज्रेषु कबन्धेषु नराधिप ।
 तथा रुधिरगन्धेन योधाः कश्मलमाविशन् । मन्दीभूते ततः शब्दे पाण्डवानां महद्वलं ।
 अन्पावशिष्टैस्त्रैरश्वैरभ्यवर्त्तत मौबलः । ततोऽभ्यधावंस्वरिताः पाण्डवा जयगृह्णिनः ।
 पदातयश्च नागाश्च मादिनस्योद्यतायुधाः । कोष्ठकीकृत्य चाथेनं परिक्षिप्य च सर्वशः । १२५७
 शस्त्रैर्नानाविधैर्जघ्नुर्गुह्युद्धपारं तितोर्धवः । त्वदीयांसांस्तु मम्प्रेक्ष्य सर्वतः समभिद्रुतान् ।
 रयःशपत्तिद्विरदाः पाण्डवानभिद्रुवुः । केचित् पदातिनः पङ्क्तिभृष्टिभिश्च परस्परं ।
 निजघ्नुः समरे प्रहूराः क्षीणशस्त्रास्ततोऽपतन् । रथेभ्यो रथिनः पेतुर्दिपेभ्यो हस्तिमादिनः ।
 विमानेभ्यो दिवां भृष्टाः सिद्धाः पुण्ड्रक्यादिव । एवमन्योन्यमास्थाय योधा जघ्नुर्महाहवे ।
 पितृन् भ्रातृन् वयस्यंश्च पुत्रानपि तथा परे । एवमासीदमर्थ्यादं युद्धं भरतमत्तम । १२५८
 प्रासासिवाणकलिले वर्त्तमाने सुदारुणे ।

इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि सङ्ख्ययुक्ते चतुर्विंशतोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् शब्दे मृदौ जाते पाण्डवैर्निहते बले । अश्वैः क्षत्रशतैः शिष्टैरुपावर्त्तत मौबलः
 म यात्वा बाहिर्नो तूर्णमब्रवीदै क्वरन् युधि । युध्यध्वमिति मंहृष्टाः पुनः पूनररिन्दमाः ।
 अपृच्छत् क्षत्रियांस्तत्र क्व न राजा महारथः । शकृनेस्तु वचः श्रुत्वा त ऊचुर्भरतर्षभ ।
 अश्वैः तिष्ठति कौरव्यो रणमध्ये महारथः । यत्रैतत् मुमहृच्छत् पूर्णचन्द्रममप्रभं । १२५९
 यत्रैते मृतनत्राणा रथास्तिष्ठन्ति दंशिताः । यत्रैष तुमुलः शब्दः पर्जन्यनिनदोपमः ।
 तत्र गच्छ द्रुमं राजन् ततो द्रुह्यभि कौरवं । एवमुक्तस्ततो योधैः शकृनिः मौबलस्तथा ।
 प्रयथै तत्र यत्रामौ पुत्रस्तव नराधिप । संवृतः सर्वतो वीरैः ममरे चित्रयोधिभिः ।
 ततो दुर्थ्याधनं द्रुष्ट्वा रयानीकैर्व्यवस्थितं । मरयांस्तावकान् सर्वान् हर्षयन् शकुनिस्ततः ।

दुर्योधनमिदं वाक्यं दृष्ट्वा विभ्राम्यते । कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानोऽब्रवीन्नुप ।
 अहि राजसयानीकमग्नाः सर्वे जिता मया । नात्यक्ता जीवितं सङ्को शक्या भेतुं युधिष्ठिरः ।
 हते तस्मिन्सयानीके पाण्डवेनाभिपालिते । गजानेतान् हनिष्याम पदातीक्षितरांसया ।
 श्रुत्वा तु वचनं तस्य तावका जयगर्द्धिनः । रथेनाभ्यपतन् दृष्टाः पाण्डवानामनीकिनीं ।
 सर्वे विधृतदृणीराः प्रमृष्टीतशरासनाः । शरासनानि धुन्वानाः सिंहनादान् प्रचक्रिरे ।
 ततो जघातस्त्रिर्घोषः पुनरासीद्विश्राम्यते । प्रादुरासीच्छराणाञ्च समुक्ताणां सुदारुणः ।
 तान् समीपगतान् दृष्ट्वा जवेनेद्यतकार्मुकान् । उवाच देवकीपुत्रं कुन्तीपुत्रो धनञ्जयः ।
 चोदयान्नसम्भ्रान्तः प्रविशैनं बलार्थव । अन्तमद्य गमिष्यामि शूचूणां निशितैः शरैः ।
 अष्टादश दिनान्यद्य युद्धस्यास्य जनाईन । वर्त्तमानस्य महतः समासाद्य परस्परं ।
 अमन्तकल्पा ध्वजिनी भूत्वा श्लेषां महात्मनां । जयमद्य गता युद्धे पश्य देवं यथाविधं ।
 समुद्रकल्पस्य बलं धार्तराष्ट्रस्य माधव । अस्मानामाद्य संजातं गोप्यदोपममच्युत ।
 हते भीष्मे तु सन्दध्याच्छिवं स्याद्विह माधव । न च तत् कृतवान् मूढो धार्तराष्ट्रः सुबालिभः ।
 उक्तं भीष्मेण यदाक्यं हितं पथ्यस्य माधव । तथाऽपि नाऽसौ कृतवान् वीतबुद्धिः सुयोधनः ।
 तस्मिन्सु तुमुले भीष्मे प्रच्युते धरणीतले । न जाने कारणं किन्तु येन युद्धमवर्त्तत ।
 मूढांसु सर्वथा मन्ये धार्तराष्ट्रान् सुबालिभान् । पतिते शान्तनोः पुत्रे येऽकापुः सङ्गरं पुनः ।
 अनन्तरञ्च निहते द्रोणे ब्रह्मविदाम्बरि । राधेये च विकर्णे च नैवाश्राम्यत वैशमं ।
 अन्पावशिष्टे सैन्येऽस्मिन् सूतपुत्रे च पातिते । तत्पुत्रे च मरुत्याधि नैवाश्राम्यत वैशमं ।
 श्रुतायुधि हते वीरे जलमन्धे च पौरवे । श्रुतायुधे च नृपतौ नैवाश्राम्यत वैशमं ।
 भूरिभ्रवमि शल्ये च शल्ये चैव जनाईन । आवन्धेषु च वीरेषु नैवाश्राम्यत वैशमं ।
 जयद्रथे च निहते राजसे चाप्यलायुधे । वाह्निके भोमदत्ते च नैवाश्राम्यत वैशमं ।
 भगदत्ते हते शूरे काम्बोजे च सुदर्शिने । दुःशासने च निहते नैवाश्राम्यत वैशमं ।
 दृष्ट्वा च निहतान् शूरान् पृथग्पाण्डलिकानृपाम् । बलिनस्य रणे कृष्ण नैवाश्राम्यत वैशमं ।
 अशौहिणीपतीन् दृष्ट्वा भीमसेनेन पातितान् । मोहादा यदि वा सोभा नैवाश्राम्यत वैशमं ।
 को नु राजा कुले जातः कौरवेषु विशेषतः । निरर्थकं महदैरं कुर्यादन्यः सुयोधनात् ।
 गुणतोऽप्यधिकं ज्ञात्वा बलतः शौर्यतोऽपि वा । अमूढः को नु युध्येत जामन् प्राज्ञो हिताहितं ।
 यस्त्र तस्य मनो ह्यासीत्त्वयोक्तस्य हितं वचः । प्रथमे पाण्डवैः सार्द्धं भोऽन्यस्य पृष्टणयात् कथं ।
 येन शान्तनवो वीरो द्रोणो विदुर एव च । प्रत्याख्याताः शमस्यार्यै किन्तु तस्याद्य भेषजं ।
 मौढ्याद्येन पिता दृढः प्रत्याख्यातो जनाईन । तथा माता हितं वाक्यं भाषमाणा हितैषिणी ।
 प्रत्याख्याता ह्यसत्कृत्य स कस्मात्त्राचयेद्वचः । कुलान्तकरणो व्यक्तं जात एष जनाईन ।
 तथाऽस्य दृश्यते चेष्टा नीतिशैव विश्राम्यते । नैव दास्यति नो राज्यमिति मे मतिरच्युत ।

उक्तोऽहं बह्वृशसात् विदुरेण महात्मना । न जीवन्दास्यते भागं धार्तराष्ट्रसु मानद । १२१०
 यावत् प्राणा धरिष्यन्ति धार्तराष्ट्रस्य दुर्भतेः । तावद्युष्मास्त्रपापेषु प्रचरिष्यति पातकं ।
 न च युक्तोऽन्यथा जेतुमृते युद्धेन माधव । इत्यब्रवीत् सदा मां हि विदुरः सत्यदर्शनः ।
 तत् सर्वमद्य जामामि व्यवसायं दुरात्मनः । यदुक्तं वचनं तेन विदुरेण महात्मना ।
 यो हि श्रुत्वा वचः पथं जामदग्न्याद्ययातयं । अवामन्यत दुर्भुद्धिर्भुवं नाशमुपस्थितं ।
 उक्तं हि बह्वृशः सिद्धैर्जातमाचे सुयोधने । एनं प्राप्य दुरात्मानं कथं कर्त्तव्यं गमिष्यति । १२१५
 तदिदं वचनं तेषां निरुक्तं वैजनाईन । कथं गता हि राजानो दुर्व्याधनकृते भृशं ।
 सोऽद्य सर्वान्त्रणे योधान्निहनिष्यामि माधव । कृत्स्नियेषु हतेष्वारु प्रून्ये च शिविरे कृते ।
 बधाय चात्मानोऽस्माभिः संयुगं रोचयिष्यति । तदन्तं हि भवेद्दैरमनुमानेन आधव ।
 एवं पश्यामि वःषीय चिन्तयन् प्रज्ञया स्वया । विदुरस्य च वाक्केन चेष्टया च दुरात्मनः ।
 तस्माद्याहि चमूं वीर यावद्धृन्मि श्रितैः शरैः । दुर्व्याधनं महाबाहो वाहिनीश्वस्य संयुगे । १२२०
 चेममद्य करिष्यमि धर्भराजस्य माधव । हतैतद्दुर्भूलं भैन्यं धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अभीषुहसो दाशार्हस्तयोक्तः सव्यमाचिना । तद्वलौघमभिचाणामभीतः प्राविशद्वलात् ।
 गदाखड्गशरैर्घोरं शक्तिकण्टकमङ्गुलं । गदापरिघपन्थानं रथनागमहाद्रुमं ।
 हयपत्तिलताकीर्णं गाहमानो महायशाः । व्यचरन्तत्र गोविन्दो रथेनातिपताकिना ।
 तं हयाः पाण्डुरा राजन् वहन्तोऽर्जुनमाहवे । दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त दाशार्हेण प्रचोदिताः । १२२५
 ततः प्रायाद्रथेनाजौ सव्यमाचो परन्तपः । किरन् शरशतांस्तौ ह्णन् वारिधारा घनो यथा ।
 प्रादुरामीन्महाशब्दः शराणां नतपर्वणां । द्रुपुभिश्चाद्यमानानां समरे सव्यसाचिना ।
 अमञ्जन्तस्तनुवेषु शरैर्घाः प्रापतन् भुवि । इन्द्राग्निमसमस्यर्शा गाण्डीवप्रेषिताः शराः ।
 नरान्नागान् समाहृत्य हथांस्तपि विशास्यते । अपतन्त रणे वाणाः पतङ्गा इव घोषिणः ।
 आसीत् सर्वमवच्छेदं गाण्डीवप्रेषितैः शरैः । न प्राञ्जायन्त समरे दिशो वा प्रदिशोऽपि वा । १२३०
 सर्वमाभीष्मगतं पूर्वं पार्थनामाङ्कितैः शरैः । रक्तापुच्छैस्तैलधैतैः कर्भारपरिमाङ्कितैः ।
 ते दह्यमानाः पार्थेन पावकेनेव कुञ्जराः । पार्थेन प्रजङ्घैर्घारा बध्यमानाः श्रितैः शरैः ।
 शरचापधरः पार्थः प्रज्वलन्निव भास्करः । ददाह समरे योधान् कतमग्निरिव ज्वलन् ।
 यथा वनान्ते वनगैर्विस्फुटः कचं दहेत् क्षणगतिः सुधोषः । भूरिद्रुमं शुष्कलतःश्रितानं भृशं समृद्धे ज्वलनः प्रतापी ।
 एवं स नाराचगणप्रतापी शरार्थिहृत्वावचतिगमतेजाः । ददाह सर्वान्तव पुत्रसेनाममृत्यमाणस्तरसा तरस्वी । १२३५
 तस्यैषवः प्राणहराः सुमुक्ता नासञ्जन् वै वर्धसु रक्तापुङ्खाः । न स द्वितीयं प्रमुमोच वाणं नरे हये वा परमद्विपे वा ।
 अनेकरूपाकृतिभिर्हि वाणैर्बह्वारथानीकमनुप्रविश्य । स एव एकस्तव पुत्रसेनां जघान दैत्यानिव वज्रपाणिः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि सङ्कलत्तुद्धे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ अस्यतां यतमानानां प्रहाराणामनिवर्त्तिनां । सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ।

इन्द्राग्निमस्यशानविमह्यान्महौजसः । विश्वजन् दृश्यते वाष्पान् धारा मुञ्चन्निवाम्बुदः ।
 तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ बध्यमानं किरीटिना । सम्प्रदुद्राव संयामान्तव पुत्रस्य पश्यतः । ११५०
 पितृन् भ्रातृन् परित्यज्य वयस्यानपि चापरे । हतभूर्या रथाः केचिद्गतसूतास्तथाऽपरे ।
 भग्नान्द्युगचक्रेषाः केचिदासन् विश्रान्यते । अन्येषां सायकाः क्षीणास्तथाऽन्ये वाणपीडिताः ।
 अक्षता युगपत् केचित् प्राङ्गवन् भयपीडिताः । केचित् पुत्रानुपादाय हतभूयिष्ठवान्भवाः ।
 विचुकुग्रुः पितृन् अन्ये सहायानपरे पुनः । बान्धवांश्च नरथ्यान् भ्रातृन् समन्धिनस्तथा ।
 दुद्रुवुः केचिदुत्सृज्य तत्र तत्र विश्रान्यते । बहवोऽत्र भृशं विद्धामुक्तामाना महारथाः । ११५५
 निश्चमन्तः स्म दृश्यन्ते पार्थवाणहता नराः । तानन्ये रथमारोप्य आश्रास्थाय मुहुर्त्सकं ।
 विश्रान्ताश्च विहताश्च पुनर्युद्धाय जग्मिरे । तानपास्यं गताः केचित् पुनरेव युयुत्सवः ।
 कुर्वन्तस्तव पुत्रस्य शासनं युद्धदुर्भेदाः । पानोयमपरे पीत्वा पर्याश्रास्य च वाहनं ।
 वर्ष्मणि च समारोप्य केचिद्भरतमन्तम । समान्यास्तथापरे भ्रातृन् निक्षिप्य शिविरे स्वके ।
 पुत्रानन्ये पितृन् अन्ये पुनर्युद्धमरोचयन् । सञ्जयित्वा रथान् केचित् यथामुख्यं विश्रान्यते । ११६०
 आसुत्य पाण्डवानोक्तं पुनर्युद्धमरोचयन् । ते प्रूराः किङ्किणीजालैः समाच्छन्ना बभामिरे ।
 त्रैलोक्यविजये युक्ता यथा दैतेयदानवाः । आगम्य सहसा केचित् रथैः स्वर्णविभूषितैः ।
 पाण्डवानामनीकेषु धृष्टद्युम्नमघोधयन् । धृष्टद्युम्नोऽपि पाञ्चाल्यः शिखण्डो च महारथः ।
 नाकुलिश्च शतानीको रथानीकमयोधयन् । पाञ्चाल्यस्तु ततः क्रुद्धः सैन्येन महता वृतः ।
 अभ्यद्रवत्सुमंक्रुद्धस्तावकान् हन्तुमुद्यतः । ततस्त्वापततस्तस्य तव पुत्रो जनाधिपः । ११६५
 वाणसङ्घाननेकाग् वै प्रेषयामास भारत । धृष्टद्युम्नस्ततो राजंस्तव पुत्रेण धन्विना ।
 नाराचैर्द्वुमाराचैर्ध्वजभिः त्रिप्रकरिभिः । वत्सदन्तैश्च वाणैश्च कर्णारपरिमार्षितैः ।
 अश्यांश्च चतुरो हत्वा बाह्यारुग्निं चार्पयत् । सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तोच्चारित इव दिपः ।
 तस्याश्यांश्चतुरो वाणैः प्रेषयामास मृत्यवे । सारथेश्चापि वाणेन शिरः कायादपाहरत् ।
 ततो दुर्योधनो राजा धृष्टमात्तन्त्र वाजिनः । अपाकमद्भुतरथो नातिदूरमरिन्दमः । ११७०
 दृष्ट्वा तु हतविक्रान्तं स्वमनीकं मल्लबलः । तत्र पुत्रो महाराज प्रयथौ यत्र भौबलः ।
 ततो रथेषु भग्नेषु त्रिणाहस्ता महाद्विपाः । पाण्डवाश्चथिनः पञ्च समन्तात् पर्यवारयन् ।
 ते वृताः समरे पञ्च गजानीकेन भारत । अशोभन्त महाराज यद्वा व्याप्ता घनैरिव ।
 ततोऽर्जुनो महाराज लज्जललो महाभुजः । विनिर्यथौ रथेनैव श्येतान्दः कृष्णमारयिः ।
 स समन्तात् परिवृतः कुञ्जरैः पर्वतोपमैः । नाराचैर्द्विद्विधैस्त्रीक्ष्णैर्गजानीकमपोचयत् । ११७५
 तत्रैकत्राणनिहतामपश्याम महागजान् । पतितान् पात्यमानांस्य निर्भिन्नान् मव्यमचिना ।
 भीमसेनस्तु तान्दृष्ट्वा नागान्मत्तगजोपमः । करेणादाय महतीं गदामभ्यपतहन्तो ।
 अथासुत्य रथान्तूर्णं दण्डपाणिरिवान्तकः । समुद्यतगदं दृष्ट्वा पाण्डवानां महारथं ।

वित्रेसुस्तावकाः सैन्याः शक्यन्ते प्रसुप्तवुः । आविग्रह बलं सर्व्वं गदाहस्तो वृकोदरे ।
 गदया भीमसेनेन भिन्नकुम्भाजखलान् । धावमानानपश्याम कुञ्जरान् पर्व्वतोपमान् । ११००
 प्राद्रवन् कुञ्जरास्ते तु भीमसेनगदाहताः । पेतुरार्त्तस्तरं हत्वा च्छिन्नपत्ना इवाद्रयः ।
 प्रभिन्नकुम्भान् सुबद्धन् द्रवमाणानितस्ततः । पतमानांश्च संप्रेक्ष्य वित्रेसुस्तव सैनिकाः ।
 युधिष्ठिरोऽपि संकुटो माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । गार्हपत्रैः श्नितैर्ध्वानैर्न्युर्ध्वं यमसादनं ।
 धृष्टद्युम्नस्तु समरे पराजित्य नराधिपं । अपक्रान्ते तव सुते हयवृष्टं समाश्रिते ।
 वृष्टा च पाण्डवान् सर्व्वान् कुञ्जरैः परिवारितान् । धृष्टद्युम्नो महाराज सहसा समुपाद्रवत् । ११०५
 पुत्रः पाञ्चालराजस्य जिघांसुः कुञ्जरान् यथै । अद्रष्टुं तु रथानीके दुर्योधनमरिन्दमं ।
 अश्वत्यामा कृपश्चैव हतवर्मा च सात्वतः । अपृच्छन् क्षत्रियास्तत्र क्व नु दुर्योधनो गतः ।
 तेऽपश्यमाना राजानं वर्त्तमाने जनचये । मन्वाना निहतं तत्र तव पुत्रं महारथाः ।
 विवर्णवदना भूत्वा पर्य्यपृच्छन्त ते सुतं । आज्ञः केचिद्भूते सुते प्रयातो यत्र सौबलः ।
 अपरे त्वभ्रुवंस्तत्र क्षत्रिया भृशविज्ञताः । दुर्योधनेन किं कार्य्यं द्रक्ष्यध्वं यदि जीवति । १११०
 युध्यध्वं सहिताः सर्व्वे किं वो राजा करिष्यति । ते क्षत्रियाः क्षतैर्गर्भैर्हतभूयिष्ठवाहनाः ।
 शरैः सन्पीड्यमानास्तु नातिव्यक्तमयाभ्रुवन् । इदं सर्व्वं बलं हन्तो येन स्म परिवारिताः ।
 एते सर्व्वे गजान् हत्वा उपायान्ति स्म पाण्डवाः । श्रुत्वा तु वचनं तेषामश्वत्यामा महाबलः ।
 हत्वा पाञ्चालराजस्य तदनीकं दुरुत्सहं । कृपस्य हतवर्मा च प्रययुर्थं च सौबलः ।
 रथानीकं परित्यज्य प्रूराः सुदृढधन्विनः । ततस्तेषु प्रयातेषु धृष्टद्युम्नपुरस्कृताः । १११५
 आययुः पाण्डवा राजन् विनिग्नन्तः स्म तावकान् । वृष्टा तु तानापततः सम्प्रहृष्टान्महारथान् ।
 पराक्रान्तांस्तथा वीरास्त्रिरागं जीविते तदा । विवर्णमुखभूयिष्ठमभवत्तावकं बलं ।
 परिच्छिणायुधान्द्रष्टुं तानहं परिवारितान् । राजन् बलेन द्युक्तेन त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
 आत्मना पञ्चमोऽयुधं पाञ्चालस्य बलेन ह । तस्मिन्देगे व्यवस्थाप्य यत्र शारदतः स्थितः ।
 संप्रद्रुता वयं पञ्च किरोटिशरपीडिताः । धृष्टद्युम्नं महारौद्रं तत्र नोऽभूद्रूपो महान् । ११२०
 जितास्तेन वयं सर्व्वे व्यपयाम रणात्ततः । अयापश्यं सात्यकिं तमुपायातं महारथं ।
 रथैश्चतुःशतैर्वीरो ममभ्यद्रवदाहवे । धृष्टद्युम्नादहं मुक्तः कथञ्चिच्छ्रान्तवाहनात् ।
 पतितो माधवानोक्तं दुष्कृती नरकं यथा । तत्र युद्धमभूद्दोरं मुहूर्त्तमतिदारुणं ।
 सात्यकिस्तु महाबाह्वर्षम हत्वा परिच्छदं । जीवपाहमदृष्टान्मां मूर्च्छितं पतितं भुवि ।
 ततो मुहूर्त्तादिव तद्गजानीकमबध्यत । गदया भीमसेनेन नाराचैरर्जुनेन च । ११२५
 ते प्रवृद्धा महानागाः समन्तात् पर्व्वतोपमाः । नातिप्रसिद्धेव गतिः पाण्डवानामज्जायत ।
 रथमागौस्तथा चक्रे भीमसेनो महाबलः । पाण्डवानां महाराज व्यपाकर्षन्महागजान् ।
 अश्वत्यामा कृपश्चैव हतवर्मा च सात्वतः । अपश्यन्तो रथानीके दुर्योधनमरिन्दमं ।

राजानं मृगयामासुस्तत्र पुत्रं महारथं । परित्यज्य च पाश्चात्थं प्रयाता च च षोडशः ।

राज्ञो दर्शनसंविग्ना वर्त्तमाने जनक्षये ।

१४००

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि दुर्योधनापयाने षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ गजानीके हते तस्मिन् पाण्डुपुत्रेण भारत । बध्मनि बले चैव भीमसेनेन संयुगे ।

चरन्तश्च तथा दृष्ट्वा भीमसेनमरिन्दमं । दण्डहस्तं यथा क्रुद्धमन्तकं प्राणहारिणं ।

समेत्य समरे राजन् हतशेषाः सुनास्तव । अदृश्यमाने कौरव्ये पुत्रे दुर्योधने तव ।

शोदर्याः सहिता भूत्वा भीमसेनमुपाद्रवन् । दुर्मर्षणः श्रुतान्नास्य जैत्रो मूरिबलो रविः ।

जयत्सेनः सुजातश्च तथा दुर्बिषहोऽरिहा । दुर्बिमोचनमामा च दुष्प्रधर्षक्षयैव च ।

१४०५

श्रुतव्यां च महाबाहुः सर्व्वे युद्धविशारदाः । इत्येते सहिता भूत्वा तव पुत्राः समन्ततः ।

भीमसेनमभिद्रुत्य तत्पुत्रः सर्व्वतो दिग्गं । ततो भीमो महाराज खरथं पुनरास्मिन्तः ।

मुमोच निशितान् वाणान् पुत्राणाम्बव मर्षसु । ते कीर्य्यमाणा भीमेन पुत्रास्तव महारथे ।

भीमसेनमुपाभेदुः प्रवणादिव कुञ्जरं । ततः क्रुद्धो रणे भीमः शिरो दुर्मर्षणस्य ह ।

चुरप्रेण प्रमथ्याग्नु पातयामास भूतले । ततोऽपरेण भस्मेन सर्वावरणभंदिना ।

१४१०

श्रुतान्तमबधीह्नोमस्तव पुत्रं महारथं । जयत्सेनं तथा विद्धा नाराचम हसन्निव ।

पातयामास कौरव्यं रथेऽपस्त्रादरिन्दमः । स पपात रथाद्भूमौ राजंस्वर्णं ममार च ।

श्रुतव्यां तु ततो भीमं क्रुद्धो विव्याध मारिष । शतेन गृह्णवाजानां वराणां नतपर्व्वणां ।

ततः क्रुद्धो रणे भीमो जैत्रं भूरिबलं रविं । शीनेतांस्त्रिभिरानर्षद्विषाग्निप्रतिमैः शरैः ।

ते हता न्यपतन्भूमौ स्यन्दनेभ्यो महारथाः । वसन्ते पुष्यशबला निहन्ता इव किंशुकाः ।

१४१५

ततोऽपरेण भस्मेन तोस्तणेन च परम्पपः । दुर्बिमोचनमाहत्य प्रेषयामास मृत्यवे ।

स हतः प्रापतद्भूमौ खरथाद्रथिनाम्बरः । गिरेस्तु कूटजो भग्ना मारुतेनेव पादपः ।

दुष्प्रधर्षं ततश्चैव मुजातश्च सुतन्तव । एकैकं न्यबधीत् संख्ये दाभ्यां दाभ्यां चमूमुखे ।

तौ शिलीमुखविद्धाङ्गौ पेतत्परचसत्तमौ । ततः पतन्तं समरे अभिवोक्ष्य सुतन्तव ।

भस्मेन पातयामास भीमो दुर्बिषहं रणे । स पपात ततो वाहात् पश्यतां सर्व्वधन्विनां ।

१४२०

दृष्ट्वा तु निहतान् भ्रातृन् बहूनेकेन संयुगे । अमर्षवशमापन्नः श्रुतव्यां भीममभ्ययात् ।

विक्षिपन् सुमहत्पापं कार्त्तस्वरविभूषितं । विस्त्रजन् सायकांश्चैव विषाग्निप्रतिमान् बहून् ।

स तु राजन् धनुस्त्रिस्ता पाण्डवस्य महामृधे । अथैनं क्षिप्रधन्वानं विंशत्या समवाकिरत् ।

ततोऽन्यद्भनुरादाय भीमसेनो महाबलः । अवाकिरन्तव सुतं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।

महदासीक्तयोर्युद्धं पित्ररूपं भयानकं । यादृशं समरे पूर्वं जम्भवासवयोर्ध्वभौ ।

१४२५

तयोस्तत्र श्रितैर्भुक्तैर्यमदण्डनिभैः शरैः । समाच्छ्रद्धा धरा सर्व्वा खं दिग्भो विद्विज्जसाया ।

ततः श्रुतव्यां संक्रुद्धो धनुरादाय सायकैः । भीमसेनं रणे राजन् बाहोदरसि चार्पथत् ।

सोऽतिविद्धो महाराज तव पुत्रेण धन्विना । भीमः सञ्जुमे कुट्टुः पर्वणीव महोदधिः ।
 ततो भीमो रषाविष्टः पुत्रस्य तव मारिष । सारथिसत्तुर्यांस्य शरैर्त्विन्ये यमवयं ।
 विरथं तं समासद्य विप्रैर्लौमवाहिभिः । अवाकिरदमेयात्मा दग्धयन् पाणिलाघवं । १४१
 श्रुतव्यां विरथो राजन्नाददे खड्गचर्षणी । अथास्याददतः खड्गं शतचन्द्रस्य भानुमत ।
 क्षुरप्रेण शिरः कायात् पातयामास पाण्डवः । द्विषोक्तमाङ्गस्य ततः क्षुरप्रेण महात्मना ।
 पपात काथः स रथादसुधामनुनादयन् । तस्मिन्निपतिते वीरे तावका भयभोहिताः ।
 अभ्यद्रवन्त संगमे भीमसेनं युयुत्सवः । तानापतत एवाशु हतशेषाद्वलार्णवात् ।
 दंशितान् प्रतिजयाद् भीमसेनः प्रतापवान् । ते तु तं वै समासाद्य परिवद्रुः समन्ततः । १४२
 ततस्तु संवृतो भीमसावकैर्द्विशितैः शरैः । पीडयामास तान् सर्वान् महत्साह इवासुरान् ।
 ततः पञ्चशतान् हत्वा सवरूथान्महारथान् । जघान कुञ्जरानीकं पुनः सप्तव्रतं युधि ।
 हत्वा शतसहस्राणि पत्नीनां परमेष्ठिभिः । वाजिनाञ्च शतान्यष्टौ पाण्डवः स विराजते ।
 भीमसेनस्तु कौन्तेयो हत्वा युद्धे सुतांसव । मेने हतार्थमात्मानं सफलं जन्म च प्रभो ।
 तन्मथा युध्यमानं वै विनिघ्नन्तश्च तावकान् । ईक्षितुं नेत्सहमे स्म तव सैन्या मराधिप । १४३
 विद्राथ्य च कुरुन् सर्व्वीक्षांस्य हत्वा पदानुगान् । दोर्ध्या ब्रह्मं ततश्चक्रे चासयानो महाद्विपान् ।
 हतभूयिष्ठयोधा तु तव मेना विशाम्यते । किञ्चिच्छेषा महाराज कृपणा ममपद्यत ।
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि संकल्ययुद्धे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनो महाराज दुर्द्धर्षश्चापि ते मुतः । हतश्रेयो तदा संख्ये वाजिमध्ये व्यवस्थितौ ।
 ततो दुर्योधनं दृष्ट्वा वाजिमध्ये व्यवस्थितं । उवाच देवकीपुत्रः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयं ।
 शत्रवो हतभूयिष्ठा ज्ञातयः परिवारिताः । गृहीत्वा सञ्जयश्चासौ निवृत्तः भिनिपुङ्गवः । १४४
 परिश्रान्तस्य नकुलः सहदेवस्य भारत । योध्यित्वा रणे योधान् धार्तराजान् सहानुगान् ।
 दुर्योधनर्माभित्यज्य त्रय एव व्यवस्थिताः । कृपस्य हतवर्षा च द्रौणिशैव महारथः ।
 असौ तिष्ठति पाञ्चाल्यः श्रिया परमया युतः । दुर्योधनबलं हत्वा सह सर्व्वैः प्रभद्रकैः ।
 असौ दुर्योधनः पार्थ वाजिमध्ये व्यवस्थितः । कृत्रेण प्रियमाणेन प्रेक्षमाणा मुज्जर्षुजः ।
 प्रतिव्यूह्य बलं सर्व्वै रणमध्ये व्यवस्थितः । एतं हत्वा शितैर्ज्वालेः हतहत्यो भविष्यति । १४५
 गजानीकं हतं दृष्ट्वा त्वाञ्च प्राप्तमरिन्दमं । यावन्न विद्रवन्त्येव तावज्जहि सुयोधनं ।
 यातु कश्चिन्नु पाञ्चाल्यं विप्रमागम्यतामिति । परिश्रान्तबलसावत् नैव मुच्येत किन्विषी ।
 हत्वा तव बलं सर्व्वं सङ्ग्रामे धृतराज्यजः । जितान् पाण्डुसुतान् मत्वा रूपं धारयते महत् ।
 निहतं स्व बलं दृष्ट्वा पीडितश्चापि पाण्डवैः । ध्रुवमेत्यति संगमे बधायैवात्मनो नृपः ।
 एवमुक्तः फाल्गुनस्तु कृष्णं वचनं ब्रवीत् । धार्तराजसुताः सर्व्वे हता भीमेन माधव । १४६
 पावैतावाश्रितौ कृष्ण तावद्य न भविष्यतः । हतो भीमो हतो द्रेणः कंशा वैकर्त्तनो हतः ।

मद्रराजो हतः शक्यो हतः कृष्णजयद्रथः । हयाः पञ्चशताः शिष्टाः शकुनेः शैबलस्य च ।
 रथानाम्नु शते शिष्टे दे एव तु जगार्हन् । दन्तिनाञ्च शतं सार्धं त्रिंशत्सहस्राः पदातयः ।
 अश्वत्यामा ह्यपश्यैव त्रिगर्त्ताधिपतिस्तथा । उल्लूकः शकुनिश्चैव हतवर्षा च सात्वतः ।
 एतद्वलमभूच्छ्रेष्ठं धार्तराष्ट्रस्य माधव । मोक्षो न नूनं कालान्तु विद्यते भुवि कस्यचित् । १५९
 तथा विनिहते सैन्ये पश्य दुर्योधनं खितं । अथाहनि महाराजो हतामित्रो भविष्यति ।
 न हि मे मोक्ष्यते कश्चित् परेषामिह चिन्तये । ये त्वद्य समरं कृष्ण न हास्यन्ति मदेत्कटाः ।
 तान् वै सर्वान् हनिष्यामि यद्यपि स्युर्न मानवाः । अद्य युद्धेषु संकुद्धो दीर्घराज्ञः प्राजागरं ।
 अपनेष्यामि गान्धारं घातयित्वा शितैः शरैः । निहत्या वै दुराचारो यानि रत्नानि शैबलः ।
 सभायामहरद्भूते पुनस्तान्याहराम्यहं । अद्य ता अपिं वेत्सन्ति सर्वा नागपुरे स्त्रियः । १६०
 श्रुत्वा पत्नींश्च पुत्रांश्च पाण्डुरैर्निहतान् युधि । समाप्तमद्य वै क्लृप्तं सर्वं कृष्ण भविष्यति ।
 अद्य दुर्योधनो दीप्रां श्रियं प्राप्तांश्च मोक्ष्यति । नापयाति भयात् कृष्ण संयामाद्यदि चेन्मम ।
 निहतं विद्धि वार्ष्णेय धार्तराष्ट्रं सुबालिभं । मम ह्येतदश्रमं वै वाजितृन्दमरिन्दम ।
 सोढुं ज्यातलनिर्घोषं यार्हि यावन्निहम्यहं । एवमुक्त्वा दाशार्हः पाण्डवेन यशस्विना ।
 अचोदयद्भुयान् राजन् दुर्योधनबलं प्रति । तदनीकमभिप्रेत्य चयः सञ्जा महारथाः । १६१
 भीमधेनोऽर्जुनश्चैव सहदेवश्च मारिष । प्रययुः सिंहनादेन दुर्योधनशिंघासया ।
 तान् प्रेक्ष्य सहितान् सर्वान् जवेवोद्यतकर्णुक्कान् । शैबलोऽभ्यद्रवद्युद्धे पाण्डवानाततायिनः ।
 सुदर्शनस्तव सुतो भीममेगं समभ्ययात् । सुशर्मो शकुनिश्चैव युयुधाते किरीटिना ।
 सहदेवं तव सुतो ह्यपृष्ठगतोऽभ्ययात् । ततो हि यत्नतः त्रिं तत्र पुत्रो जनाधिप ।
 प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भृशं । सोऽपाविशद्द्रयोपस्थे तत्र पुत्रेण ताडितः । १६२
 एधिरासुतसर्वाङ्ग आशीविष इव श्वसन् । प्रतिलभ्य ततः संज्ञा सहदेवो विशाम्यते ।
 दुर्योधनं शरैस्तोक्तैः संक्रुद्धः समवाकिरत् । पार्थाऽपि युधि त्रिकस्य क्लीपुत्रो धनञ्जयः ।
 शूराणामश्रुष्टेभ्यः शिरांसि निचकर्त्त ह । तदनीकं तदा पार्थो व्यधमद्भृशभिः शरैः ।
 पातयित्वा हयान् सर्वास्त्रिगर्त्तानां रथान् यथै । ततस्ते सहिता भूत्वा त्रिगर्त्तानां महारथाः ।
 अर्जुनं वासुदेवश्च शरवर्षैरवाकिरन् । सत्यकर्षाणमाविष्य क्षुरप्रेण महायशाः । १६३
 ततोऽप्य स्यन्दनस्येवां विन्देद् पाण्डुनन्दनः । शिलाश्रितेन च विभो क्षुरप्रेण महायशाः ।
 शिरश्च्छेद सहसा तत्रकुण्डलभूषणं । स वै पतन्मृधे राजन् योधानां मिषतान्तव ।
 यथा सिंहो वने राजन् मृगं परिबुभुक्षितः । तं निहत्य ततः पार्थः सुशर्मणं त्रिभिः शरैः ।
 विद्धा तानहन्त् सर्वान् रथान् रुक्मविभूषितान् । ततः प्राथन्त्वरन् पार्थो दीर्घकालं सुभंतुतं ।
 मुञ्चन् क्रोधविषं तीक्ष्णं प्रस्रस्ताधिपतिं प्रति । तमर्जुनः पृथक्कानां शतेन भरतवर्भ । १६४
 पूरयित्वा ततो वाहान् प्राहरत्तस्य धन्विनः । ततः शरं समाधाय यमदण्डोपमं तदा ।

सुशर्माणं ममुद्दिश्य चित्तेपाशु हसन्निव । स शरः प्रेषितस्तेन क्रोधदीप्तेन धन्विना ।
 सुशर्माणं समासाद्य विभेद इदयं रणे । स गतासुर्माहाराज पपात धरणीतले ।
 मन्दयन् पाण्डवान् सर्वान् व्यथयंश्चापि तावकान् । सुशर्माणं रणे हत्वा पुत्रानस्य महारथान् ।
 सप्त चाष्टौ च त्रिंशच्च सायकैरनयत् क्षयं । ततोऽस्य निशितैर्बाणैः सर्वान् हत्वा पदानुगान् ।
 अभ्यगाद्गारतीं सेनां हतशेषां महारथः । भीमस्तु समरे क्रुद्धः पुत्रं तव जनाधिप ।
 मुद्गर्गमदृश्यन्तं शरैस्त्रके हसन्निव । ततोऽस्य प्रहसन् क्रुद्धः शिरः कायादपाहरत् ।
 क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेण स हतः प्रापतद्भुवि । तस्मिंस्तु निहतं वीरे ततस्तस्य पदानुगाः ।
 परिवर्तुरणे भीमं किरन्तो विविधान् शरान् । ततस्तु निशितैर्बाणैस्तवानीकं वृकोदरः ।
 इन्द्राशनिमस्यैर्भैः समन्तात् पथंवाकिरत् । ततः श्येन तङ्गीमो न्यहनङ्गरतर्षभ ।
 तेषु तु श्चिद्यमानेषु सेनाध्यक्षा महारथाः । भीमसेनं समासाद्य ततोऽयुध्यन्त भारत ।
 स तान् सर्वान् शरैर्घोरैरवाकिरत पाण्डवः । तथैव तावकान् राजन् पाण्डवेषां महारथान् ।
 शरवर्षेण महता समन्तात् पथंवारयन् । आकुलं तदभून् सर्वं पाण्डवानां परैः सह ।
 तावकानाञ्च समरे पाण्डवेषैर्युत्सतां । तत्र योधास्तदा पेतुः परस्परसमाहताः ।
 उभयोः सेनयोरान् संश्राचन्तः स्वबान्धवान् ।

१४०

१४१

१४०

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि सुशर्मावधे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रवृत्ते संयामे गजवाजिनरक्षये । शकुनिः सौबलो राजन् सहदेवं समभ्यधात् ।
 ततोऽस्थापततस्त्रुणं सहदेवः प्रतापवान् । शरौघान् प्रेषयामास पतङ्गानिव शीघ्रगान् ।
 उलूकस्य रणे भीमं विव्याध दशभिः शरैः । सायकानां नवत्या वै सहदेवमवाकिरत् ।
 ते शूराः समरे राजन् समासाद्य परस्परं । विविधुर्निशितैर्बाणैः कङ्कवर्हिणवाजितैः ।
 स्वर्णपुङ्खैः शिलाधैतैराकर्णात् प्रहितैः शरैः । तेषाञ्चापभुजेत्सृष्टा शरवृष्टिर्विश्रान्तते ।
 आच्छादयद्दिशः सर्वान् धारा इव पयोमुचः । ततः क्रुद्धो रणे भीमः सहदेवस्य भारत ।
 शेरतुः कदमं सङ्घो कुर्वन्मौ मुमहावसौ । ताभ्यां शरशतैश्च तदलं तव भारत ।
 अन्धकारमिवाकाशमभवत्तत्र तत्र ह । अस्यैर्ष्विपरिधावङ्गिः शरः श्चैर्ष्विग्रान्तते ।
 तत्र तत्र वृत्तो मार्गो विकर्षद्भिर्हतान् बहून् । निहतानां हयानाञ्च सहैव हयसाहिभिः ।
 चर्माभिर्निहतैश्च प्रामैश्चिन्मैश्च मारिष । च्छृष्टिभिः शक्तिभिश्चैव सासिप्रासपरश्वधैः ।
 सञ्जसा प्रथिवी जम्बे कुसुमैः शबला इव । योधास्तत्र महाराज समासाद्य परस्परं ।
 उदृत्तनयनैरोषात् सन्दृष्टौष्ठपुटैर्मुखैः । सकुण्डलैर्बन्धु च्छा पद्मकिञ्चल्कसन्निभैः ।
 भुजैश्चिन्मैर्बन्धुहाराज नागराजकरोपमैः । साङ्गदैः सतनुत्रैश्च सासिप्रासपरश्वधैः ।
 कबन्धैरत्यितैश्चिन्मैर्बन्धुवृद्धिस्त्रापरैर्युधि । क्रव्याद्गणसञ्जसा चोराऽभूत् प्रथिवीपते ।
 अन्त्यावशिष्टे सैन्ये तु कौरवेयान्महाहवे । प्रचष्टाः पाण्डवा भूत्वा निन्दिरे यमसादनं ।

१४१

१४१

१४१

एतस्मिन्नन्तरे शूरः सौबलेयः प्रतापवान् । प्राप्तेन सहदेवस्य शिरसि प्राहरद्भुजं ।
 सविक्ललो महाराज रथोपस्थ उपविशत् । सहदेवं तथा दृष्ट्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।
 सर्वसैन्यानि संक्रुद्धो वारयामास भारत । निर्भिभेदं च नारायैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 विनिर्भियाकरोत्सैव सिंहनादमग्निन्दमः । तेन शब्देन वित्रस्ताः सर्वे सहयवारणाः ।
 प्राद्रवन् सहसा भीताः शकुनेश्च पदानुगाः । प्रभग्नानय तान् दृष्ट्वा राजः दुर्व्योधनोऽग्नवीत् । १५२०
 निवर्त्तन्ध्वमधर्मज्ञा युध्यन्वे किं सूतेन वः । इह कीर्त्तिं समाधाय प्रेत्य लोकान् समश्रुत ।
 प्राणान् जहाति यो वीरो युद्धे पृथमदर्शयन् । एवमुक्तास्तु ते राज्ञा सौबलस्य पदानुगाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्त्तन्त मृत्युं कृत्वा निवर्त्तनं । द्रवद्भिस्तत्र राजेन्द्र कृतः शब्दोऽतिदारुणः ।
 क्षुब्धसागरसङ्गाशः क्षुभितः सर्वतोऽभवत् । तांस्ततः पुरतो दृष्ट्वा सौबलस्य पदानुगान् ।
 प्रत्युद्युयुर्म्महाराज पाण्डवा विजयोद्यताः । प्रत्याश्वस्य च दुर्द्धैर्षः सहदेवो विश्रान्त्यते । १५२५
 शकुनिं दशभिर्बिड्वा हयंश्यास्य त्रिभिः शरैः । धनुश्चिच्छेद च शरैः सौबलस्य हसन्निव ।
 शयान्यङ्कनुरादाय शकुनिर्धुङ्कदुर्द्धैः । विव्याध नक्तुलं पश्चा भीमसेनश्च सप्तभिः ।
 उल्लूकोऽपि महाराज भीमं विव्याध सप्तभिः । सहदेवन्तु सप्तश्या परीषन् पितरं रणे ।
 तं भीमसेनः समरे विव्याध नवभिः शरैः । शकुनिश्च चतुःपश्चा पार्श्वश्याश्च त्रिभिस्त्रिभिः ।
 ते हन्यमाना भीमेन नारायैस्त्रीलपायितैः । सहदेवं रणे क्रुद्धात्कादयन् शरवृष्टिभिः । १५३०
 पर्वतं वारिधाराभिः सत्रिद्युत इवाम्बुदाः । ततोऽस्यापततः शूरः सहदेवः प्रतापवान् ।
 उल्लूकस्य महाराज भङ्गेनापाहरिच्छरः । स जगाम रथाङ्गुलिं सहदेवेन पातितः ।
 रुधिरास्रुतमर्वाङ्गो नन्दयन् पाण्डवान् युधि । पुलकन् निहतं दृष्ट्वा शकुनिस्तत्र भारत ।
 साश्रुकण्ठो विनिश्वस्य क्षुब्धश्चाक्यमनुस्मरन् । चिन्तयित्वा मुहुर्त्तं स वाप्यपूर्णक्षणः असन् ।
 सहदेवं समासाद्य त्रिभिर्बिड्याध सायकैः । तानशस्य शरान्मुक्ताम् शरमणैः प्रतापवान् । १५३५
 सहदेवो महाराज धनुश्चिच्छेद संयुगे । शिन्वे धनुषि राजेन्द्र शक्यनिः सौबलसदा ।
 प्रगृह्य विपुलं खड्गं सहदेवाय प्राहिणोत् । तमापतन्तं सहसा धोरूः विश्रान्त्यते ।
 द्विधा चिच्छेद समरं सौबलस्य हसन्निव । अग्निं दृष्ट्वा तथा च्छिन्नं प्रगृह्य महतीं गर्दां ।
 प्राहिणोत् सहदेवाय सा मोघा न्यपतहुवि । ततः शक्तिं महाधारां कालरात्रिमिवोद्यतां ।
 प्रेषयामास संक्रुद्धः पाण्डवं प्रति सौबलः । तामापतन्तीं सहसा शरैः कनकभूषणैः । १५४०
 त्रिधा चिच्छेद समरे सहदेवो हसन्निव । सा पपात त्रिधा च्छिन्ना भ्रूयो कनकभूषणा ।
 शीर्यमाणा यथा दीप्ता गगनैर्द्वि शतहृदा । शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा सौबलश्च भयार्द्रितं ।
 दुःसुप्ततावकाः सर्वे भये जाते ससौबलाः । अयोत्कण्ठं महत्सोः पाण्डवैर्मितकाश्रिभिः ।
 धार्तराष्ट्रास्ततः सर्वे प्रायशो विमुखाऽभवन् । तान् वै विमनसो दृष्ट्वा माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ।
 शरैरनेकनाहसैर्भारयामास संयुगे । ततो गान्धारकैर्गुप्तं पुष्टैर्यैर्व्यथे धृतं । १५४५

आसमाद रणे यान्तं सहदेवोऽथ सौबलं । स्वभंगमवतिष्ठन्तं संसृत्य शकुनिं नृप ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन सहदेवः समभ्ययात् । अधिष्ठं बलवत् कृत्वा व्याशिपत् सुमहद्वनुः ।
 स सौबलमभिद्रुत्य गार्हपत्रैः शिलाशितैः । भृशमभ्यहनत् क्रुद्धस्तोत्रैरिव महादिपं ।
 उवाच चैनं मेधावी निगृह्य स्मारयन्निव । क्षत्रधर्मे स्थिरो भूत्वा युध्यस्व पुरुषो भव ।
 यत्तदा ह्यथमे मूढ ग्लहन्नचैः सभातले । फलमद्य प्रपश्यस्व कर्मणस्तस्य दुर्मते । १५५
 निहतास्ते दुरात्मानो येऽस्मानवहसन् पुरा । दुर्योधनः कुलाङ्गारः शिष्टस्त्वञ्चास्य मातुलः ।
 अद्य ते निहनिष्यामि क्षुरेणोन्मथितं शिरः । वृत्रात् फलमिशिबिद्धं खगुडेन प्रमायिना ।
 ग्वमृक्त्वा महाराज सहदेवो महाबलः । संक्रुद्धो रणगार्हूलो वेगेनाभिजघान तं ।
 अभिगम्य सुदुर्द्धर्षः सहदेवो युधां पतिः । विक्रम्य बलवत्पापं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
 शकुनिं दशभिर्विद्धा चतुर्भिस्यास्य वाजिनः । कृत्रं ध्वजं धनुस्यास्य स्क्लिन्त्वा विहं द्रवानदत् । १५६
 क्रिस्रध्वजधनुश्चक्रः सहदेवेन सौबलः । ततोऽतिविद्धो बज्रभिः सर्व्वभर्त्सु सायकैः ।
 ततो भूयो महाराज सहदेवः प्रतापवान् । शकुनेः प्रेषयामास शरवृष्टिं दुरासदां ।
 ततस्तु क्रुद्धः सुबलस्य पुत्रो माद्रीसुतं सहदेवं विमर्दं । प्रासेन जाम्बूनदभूषणेन जिधांसुरकोऽभिपपात शीघ्रं ।
 माद्रीसुतस्तस्य समुद्यतं तं प्रासं सुवृत्तौ च भुजौ रणये । भलैस्त्रिभिर्युगपत् सञ्चकर्त्तं ननाद चोत्थैस्तरसाजिमथे ।
 तस्याग्रकारौ सुममाहितेन सुवर्णपुङ्खेन दृढायसेन । भल्लेन सर्व्ववरणातिगेन णिरः शरीरात् प्रममाथ भूयः । १५७
 शरेण कार्तस्वरभूषणेन दिवाकराभेन सुसंहितेन । हतोत्तमाङ्गो युधि पाण्डवेन पपात भूमौ सुबलस्य पुत्रः ।
 स तच्छिरो वेगवता शरेण सुवर्णपुङ्खेन शिलाशितेन । प्रवैरयत् कुपितः पाण्डुपुत्रो यत्तत् कुरूणामनयस्य मूलं ।
 हतोत्तमाङ्गं शकुनिं ममोक्ष्य भूमौ शयानं रुधिरार्द्रगात्रं । योधास्वदीया भयनष्टसत्त्वा दिग्गः प्रजग्मुः प्रगृहीतशस्ताः ।
 विप्रद्रुताः श्रुत्वा मुखे विमंशा गाण्डीवघोषेण समाहताश्च । भयार्हिता भग्नरथाश्च नागाः पदातयस्यैव सधार्त्तराष्ट्राः ।
 ततो रथाञ्चकुनिं पातयित्वा मुदान्विता भारत पाण्डवेयाः । शङ्कान् प्रदधुः समरेऽतिहृष्टाः सकेशवान् सैनिकान् हर्षयन्तः ।
 तच्चापि सर्व्वे प्रतिपूजयन्तो हृष्टा ब्रुवाणाः सहदेवमाजौ । दिव्या हतो नैकृतिको दुरात्मा सहात्मजो वीर रणे त्वयेति । १५८
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि शकुन्युलूकबर्धे जनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ अथ ऋद्रप्रवेशपर्व्व ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततः क्रुद्धा महाराज सौबलस्य पदानुगाः । त्यक्त्वा जीवितमाक्रन्दे पाण्डवान् पर्थ्ववारयन् ।
 तानर्जुनः प्रत्यगृह्णात् सहदेवजये धृतः । भोमसेनश्च तेजस्वो क्रुद्धाशीविषदर्शनः ।
 शकृष्टिप्रासहस्तामां सहदेवं जिघांसतां । सङ्कल्पमकरोग्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः ।
 संगृहीतायुधान् बाहून् योधानामभिधावतां । भलैस्त्रिच्छेद बोभत्सुः शिरास्यपि हयानपि । १५९
 ते हताः प्रत्यपद्यन्त वसुधां विगतासवः । चरता लोकावीरेण प्रहताः सव्यसाचिना ।
 ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा स्वबलसङ्कथं । हतशेषान् समानीय क्रुद्धो रथमणान् बहून् ।

कुञ्जरांसु हयांस्यैव पादातीसु समन्ततः । उवाच सचितान् सर्वान् धार्तराज इदं वचः ।
समासाद्य रणे सर्वान् पाण्डवान् समुहङ्गणान् । पाञ्चालश्चापि सबलं हत्वा शीघ्रं निवर्तत ।
तस्य ते शिरसा गृह्ण वचनं युद्धदुर्भेदाः । अभ्युद्ययूरणे पार्थीन् तव पुत्रस्य ज्ञासनात् ।
तामभ्यापततः शीघ्रं हतशेषान् महारणे । शरैराशोविषाकारैः पाण्डवाः समवाकिरन् ।
तत् सैन्यं भरतश्रेष्ठ मुहुर्त्सेन महात्मभिः । अबध्यत रणं प्राप्य चातारं नाभ्यविन्दत ।
'प्रतिष्ठमानन्तु भयान्नावतिष्ठति दंशितं । अशैर्भिर्निपरिधावङ्गिः सैन्येन रजसा वृतैः ।
न प्राज्ञायन्त समरे दिशस्य प्रदिशस्तया । ततस्तु पाण्डवानीकान्निःसृत्य बहवो जनाः ।
अभ्यङ्गस्तावकान् युद्धे मुहुर्त्सां दिव भारत । ततो निःशेषमभवत्तत् सैन्यं तव भारत ।
अशौहिण्यः समेतास्तु तव पुत्रस्य भारत । एकादश हता युद्धे ताः प्रभो पाण्डुसृञ्जयैः ।
तेषु राजसहस्रेषु तावकेषु महात्मसु । एको दुर्योधनो राजस्रदृष्टत मृगं क्षतः ।
ततो वीक्ष्य दिशः सर्वा दृष्ट्वा शून्याश्च मेदिनीं । विहीनः सर्वयोधैश्च पाण्डवान वीक्ष्य संयुगे ।
मुदितान् सर्वतः सिद्धान् नर्हमानान् समन्ततः । वाणशब्दरवांस्यैव श्रुत्वा तेषां महात्मनां ।
दुर्योधनो महाराज कर्मनेमाभिसंवृतः । अपयाने मग्नश्चो विहीनबलवाहनः ।
॥ धृतराज उवाच ॥ निहते मामके नैन्ये निःशेषे शिरिवे कृते । पाण्डवानां बले स्तुत किमु शेषमभुक्तदा ।
एतन्मे पृच्छतो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सञ्जय । यच्च दुर्योधनो मन्दः क्षतवांसानयो मम ।
बलक्षयं तदा दृष्ट्वा म एकः पृथिवीपतिः ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ रथानां दे सहस्रे तु सप्त नागशतानि च । पञ्च चान्धसहस्राणि पत्नीनाञ्च व्रतं व्रताः ।
एतच्छेषमभुद्राजन् पाण्डवानां महद्वलं । परिगृह्य हि घयुद्धे धृष्टद्युम्नो व्यवस्थितः ।
एकाको भरतश्रेष्ठ ततो दुर्योधनो नृपः । नापयन् समरे कश्चित् सहायं रथिनाम्बरः ।
नर्हमानान् परान्दृष्ट्वा स्वबलस्य च सञ्जयं । तथा दृष्ट्वा महाराज म एकः पृथिवीपतिः ।
हतं स्वहयमुत्सृज्य प्राङ्मुखः प्राद्रवङ्गयात् । एकादशसमभर्त्ता पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
गदामादाय तेजस्वी पदातिः प्रस्थितो व्रदं । नातिदूरं ततो गत्वा पद्भ्यामेव नराधिप ।
सस्त्रीर वचनं क्षुर्धुम्भशीलस्य धीमंतः । इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान् पुरा ।
महद्वैशमसम्पाकं क्षत्रियाणाञ्च संयुगे । एवं विचिन्तयानस्तु प्रविबिभुर्द्वंदं नृपः ।
दुःखमन्तप्रहृदयो दृष्ट्वा राजन् बलक्षयं । पाण्डवास्तु महाराज धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धास्तव राजन् बलं प्रति । शतवृष्टिप्रासहस्रानां बलानामभिगर्जतां ।
सङ्कल्पमकरोन्मोघं गाण्डीवेन धनञ्जयः । तान् हत्वा निश्चितैर्बाणैः सामात्यान् सप्त वन्धुभिः ।
रथे श्वेतहये तिष्ठन्नर्क्षुनिो बहूशोभत । सुबलस्य हते पुत्रे सवाजिरथकुञ्जरे ।
महावगमिव क्षिप्रमभवत्तावकं बलं । अनेकव्रतसाहस्रे बले दुर्योधनस्य ह ।
नान्यो महारथो राजन् जीवमानो व्यदृश्यत । द्रोणपुत्रादृते वीरान्तथैव क्षतवन्धुभिः ।

१५०५

१५००

१५५५

१५००

१५२५

१५००

कृपाच्च गौतमाद्राजन् पार्थिवाच्च तवात्मजात् । धृष्टद्युम्नस्तु मां दृष्ट्वा सह सात्यकिनाऽब्रवीत् ।
 किमनेन गृहीतेन नानेनार्योऽस्ति जीवता । धृष्टद्युम्नवचः श्रुत्वा शिनेर्क्ष्मा महारथः ।
 उद्यम्य निशितं खड्गं हन्तुं मःमुद्यतस्तदा । तमागम्य महाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
 मुच्यतां मञ्जयो जीवन् न हन्तव्यः कथञ्चन । द्वैपायनवचः श्रुत्वा शिनेर्क्ष्मा कृताञ्जलिः ।
 ततो मःमन्त्रवेन्मुजा खल्वि मञ्जय माधय । अनुज्ञातस्त्वहं तेन न्यस्तवर्षा निरायुधः ।
 प्रातिष्ठं येन नगरं सायाञ्जे रुधिरोलितः । क्रोशमात्रमपक्रान्तं गदापाणिमवस्थितं ।
 एकं दुर्योधनं राजन्नपश्यं भृशविकृतं । स तु मामश्रुपूर्वाक्षा नाशक्रोदभिवोच्चितुं ।
 उपप्रेतत मां दृष्ट्वा तथा दीनमवस्थितं । तस्मात्सपि शोचन्तं दृष्ट्वैकाकिनमाहवे ।
 मुहूर्त्तं नाशकद्रुममिदुःखपरिभुतं । ततोऽसौ तदहं सर्व्वमुक्तवान् ग्रहणं तदा ।
 द्वैपायनप्रसादाच्च जीवतो नेरुमात्मनः । स मुहूर्त्तमिदं ध्यात्वा प्रतिलभ्य च चेतनां ।
 भ्रातृश्व सर्व्वभैर्यनि पर्थ्यपृच्छत मां ततः । तस्यै तदहमाचक्षे सर्व्वं प्रत्यवदमिवात् ।
 भ्रातृश्व निहतान् सर्व्वान् सैन्यञ्च विनिपतितं । त्रयः किल रथाः शिष्टास्तावक्रानां नराधिप ।
 इति प्रस्थानकाले मां कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । स दीर्धमिव निश्वस्य प्रत्यवेक्ष्य पुनः पुनः ।
 असौ मां पाणिना स्पृष्ट्वा पुच्छेत् पर्थ्यभाषत । त्वदन्यो नेह सङ्ग्रामे कश्चिज्जीवति मञ्जय ।
 द्वितीयं नेह पश्यामि ममहायाश्च पाण्डवाः । ब्रूयाः मञ्जय राजानं प्रज्ञाचतुषमीश्वरं ।
 दुर्योधनस्तव मृतः प्रविष्टो हृद इत्युत । मुहूर्त्तस्तादृशैर्हीनः पुत्रैर्भ्रातृभिरेव च ।
 पाण्डवैश्च हते राज्ञे के नु जीवते मादृशः । आचक्षीयाः सर्व्वमिदं माञ्च मुक्तं महाहवात् ।
 तस्मिन्लोयहृदे गुप्तं जीवन्तं भृशविकृतं । एवमुक्त्वा महाराज प्राविशत्तं महाहृदं ।
 अस्तम्भयत ते यश्च मायया मनुजाधिपः । तस्मिन् हृदे प्रविष्टे तु चीन्वयान् आन्तवाहनान् ।
 अपश्यं महितानेकान्तं देशं सम्पेयुषः । कृपं शारदतं वीरं द्रैणिञ्च रथिनाम्बरं ।
 भोजञ्च कृतवर्षाणं महितम् शरविकृतान् । ते सर्व्वे मामभिप्रेक्ष्य तूष्णमश्रमवोदयन् ।
 उपयाय च मामूर्चुर्दिष्ट्या जीवमि मञ्जय । अपृच्छंश्चैव मां सर्व्वे पुत्रं तव जनाधिपं ।
 कश्चिदुर्योधनो राजा स मे जीवति मञ्जय । आख्यातवानहं तेभ्यस्तदा कुशलिनं नृपं ।
 तस्यैव सर्व्वमाचक्षं यन्मां दुर्योधनोऽब्रवीत् । हृदस्यैवाहमाचक्षे यं प्रविष्टो नराधिपः ।
 अश्रुत्यामा तु तद्राजन् निशम्य वचनं मम । तं हृदं विपुलं प्रेक्ष्य कर्णं पर्थ्यदेवयत् ।
 अहो धिक्त्वं स जानाति जीवतोऽस्मिन्नराधिपः । पर्थ्याप्तः हि वथं तेन सह योर्धयितुं परान् ।
 ते तु तत्र विरंकालं विलप्य तु महारथाः । प्राद्रवन्नयिनां श्रेठा दृष्ट्वा पाण्डुमुताश्रणे ।
 ते तु मां रथमगोप्य कृपस्य मुपगिष्कृतं । मेनानिवेशमजगमुर्धतेशेवास्त्वयो रथाः ।
 तत्र गुह्याः परित्रस्ताः सूर्य्ये चास्तमिते मति । सर्व्वे विचुक्रुशुः श्रुत्वा पुत्राणां तव मञ्जयं ।
 ततो वृद्धा महाराज योषितां रक्षिणे नराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्भ्रगरं प्रति ।

१६०५

१६१०

१६१५

१६२०

१६२५

१६३०

तत्र विक्रीशमानानां रुदन्तीनाञ्च सर्वत्रः । प्रादुरासीन्महाशब्दः श्रुत्वा तद्वज्रमङ्गयं ।
ततस्ता योषितो राजन् रुदन्त्येवै मुञ्जमुञ्जः । कुरर्ध्व इव शब्देन नादयन्त्यो महीतलं ।
आजङ्गुः करजैश्चापि पाणिभिस्रि विर्रास्युत । कुलुञ्चुस तदा केशान् क्रोशन्मस्रत्तत्र च । ११२५
हाहाकारविनादिन्यो विनिग्नन्व उर्रांसि च । शोचन्मस्रत्तत्र हृद्दुः क्रन्दमाना विश्राप्यते ।
ततो दुर्योधनामात्याः साम्भकण्डा भयातुराः । राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति ।
विचन्यासकहस्ताश्च दारार्थश्चा विश्राप्यते । शयनीयानि शूभ्राणि स्यर्द्धास्तरणवन्ति च ।
समादाय पुनस्त्रुणं नगरं जनरक्षणं । आस्थायाम्बतरीयुक्तान् स्यन्दनानपरं पुनः ।
स्नान् स्नान् दारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । अद्भुष्टपूर्व्या या नार्थो भास्करेणापि वेग्यसु । ११२६
द्दृष्टुस्ता महाराज जना याता पुरं प्रति । तास्त्रियो भरतश्रेष्ठ सौकुमार्यममन्विताः ।
प्रययुर्नगरं तूर्णं हतस्त्रजगवान्भवाः । आगोपाला विपालैश्चेद्भवन्तो नगरं प्रति ।
ययुर्धनुष्याः सम्भ्रान्ता भीमसेनभयार्दिताः । अपि चैषां भयं तीव्रं पार्थिभ्योऽभूत् सुदारुणं ।
प्रेक्षमाणस्तदाऽन्योन्यमधावन्नगरं प्रति । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने विद्वे भृशदारुणे ।
युयुत्सुः शोकसंमूढः प्राप्तकालमचिन्तयत् । जितो दुर्योधनः संख्ये पाण्डवैर्भीमविक्रमैः । ११२७
एकाद्भ्रमभूर्त्ता भ्रातरश्चास्य सूदिताः । हताश्च कुरवः संख्ये भीमद्रेणपुरःसराः ।
अहमेको विमुक्तस्तु भाग्ययोगाद्यदृच्छया । विद्रुतानि च सर्व्याणि शिविराणि समन्ततः ।
इतस्ततः पलायन्ते हतनाथा हतौजसः । अद्भुष्टपूर्व्या दुःखार्ता भयव्याकुलान्नाचनाः ।
हरिणा इव विवस्ता वीक्षमाणा दिशो दश । दुर्योधनस्य सचिवा ये केचिदवशेषिताः ।
राजदारानुपादाय प्रययुर्नगरं प्रति । प्राप्तकालमहं मन्ये प्रवेशनैः सह प्रभो । ११२८
युधिष्ठिरमनुज्ञाय भीमसेनं तथैव च । एतदर्थं महाबाहुतभयोः संन्यवेदयत् ।
तस्य प्रीतोऽभवद्वाजा नित्यं कर्णवेदिता । परिव्रज्य महाबाहुर्भ्रातृपुत्रं व्यमर्क्ययत् ।
ततः स रथमास्थाय द्रुतमश्वानचोदयत् । संवाहयितवांश्चापि राजदारान् पुरं प्रति ।
तैश्चैव सहितः त्रिप्रमस्तं गच्छति भःस्करे । प्रविष्टो हास्तिनपुरं वाध्यकण्ठोऽश्रुलोचनः ।
अपश्यत् महाप्राञ्चं त्रिदुरं साश्रुलोचनं । राज्ञः समीपान्निक्कान्तं शोकोपहतचेतसं । ११२९
तमब्रवीत् सत्यधृतिः प्रणतं त्वपतः स्मितं । दिव्या कुरुक्षये दृत्ते अस्मिंस्सं पुत्र जीवमि ।
विना राज्ञः प्रवेशाद्दे किममि त्वमिहागतः । एतद्दे कारणं सर्व्वं विसरेण निवेदय ।
॥ युयुत्सुवाच ॥ निहते शकुनौ तत्र सञ्जातिसुतबान्धवे । हतशेषपरोवारो राजा दुर्योधनस्ततः ।
स्वकं स हयमुत्सृज्य प्राञ्चुखः प्राद्रवद्गयात् । अपक्रान्ते तु मृपतौ स्कन्धावारनिवेशनात् ।
भयव्याकुलितं सर्व्वं प्राद्रवन्नगरं प्रति । ततो राज्ञः कलचाणि भ्रातृणां चास्य सर्व्वत्रः । ११३०
वाहनेषु समारोप्य अशवाः प्राद्रवन् भयान् । ततोऽहं समनुज्ञाय राजानं सहकेशवं ।
प्रविष्टो हास्तिनपुरं रत्नं लोकान् प्रधावितान् । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वैश्यापुत्रेण भावितं ।

प्राप्तकालमिदं सर्व्वं विदुरः सर्व्वधर्म्मवित् । अपूजयदमेधात्मा युयुत्सुं वाक्पमब्रवीत् ।
 प्राप्तकालमिदं सर्व्वं भवतो भरतकथे । रक्षितः कुलधर्म्मस्य सानुक्रोशतया त्वया ।
 दिक्षा त्वमिह भंगामादस्मादीरभयात् पुरं । समागतमपश्याम ह्यंशुमन्तमिव प्रजाः । ११६५
 अन्धस्य नृपतेर्यष्टिलुम्बस्थादीर्घदर्शिनः । वज्रशो वाच्यमानस्य दैवोपहतचेतसः ।
 त्वमेको व्यमनान्तस्य जीवसे पुत्र सव्यशः । अथ त्वमिह विश्रान्तः शोऽभिगन्ता युधिष्ठिरं ।
 यतावदुक्ता वचनं विदुरः साश्रुलोचनः । युयुत्सुं समनप्राप्य प्रविवेकं नृपक्षयं ।
 पौरजानपदैर्दुःखाद्वाहेति भृशनादितं । निरामन्दं गतश्रीकं हताराममिव क्षयं ।
 शून्यरूपमपध्वलं दुःखाद्दुःखतरोऽभवत् । विदुरः सर्व्वधर्म्मशो विक्रवेनान्तरात्मना । ११७०
 विवेश नगरं राजन् निश्चक्षे च ग्रनैः ग्रनैः । युयुत्सुरपिंतां रात्रिं स्वगृहे न्यवसत्तदा ।
 वन्द्यमानः स्वकैश्चापि नाभ्यनन्दत् सुदुःखितः । चिन्तयानः क्षयं तीव्रं भारतानां प्ररक्षरं ।
 इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्व्वणि हृदप्रवेशपर्व्वणि युयुत्सुगमने त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतेषु सर्व्वसैन्येषु पाण्डुपुत्रैरणजिरे । मम सैन्यावशिष्टास्ते किमकुर्व्वत सञ्जय ।
 कृतवर्म्मा कृपसैव त्रेणपुत्रस्य वीर्यवान् । दुर्य्योधनस्तु मन्दात्मा राजा किमकरोत्तदा ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ सम्प्राद्रवत्सु दारेषु क्षत्रियाणां महात्मनां । विद्रुते शिविरे शून्ये भृशोदिशास्त्वयो रथाः । ११७५
 निशम्य पाण्डुपुत्राणां तदा वै जयिनां स्वनं । विद्रुतं शिविरं दृष्ट्वा सायाङ्गे राजगृह्णिनः ।
 स्थानं नारोचयस्तत्र ततस्ते हृदमभ्ययुः । युधिष्ठिरोऽपि धर्म्मात्मा भ्रातृभिः सहितो रणे ।
 हृष्टः पर्य्यचरद्राजन् दुर्य्योधनबधेष्वया । मार्गमाणास्तु तं क्रुद्धास्तव पुत्रं जयैषिणः ।
 यत्नतोऽन्वेषमाणास्ते नैवापश्यन् जनाधिपं । स हि तीव्रेण वेगेन गदापाणिरपाक्रमत् ।
 तं हृदं प्राविशश्चापि विष्टभ्यापः स्वमायया । यदा तु पाण्डवाः सर्व्वे सुपरिश्रान्तवाहनतः । ११८०
 ततः स्वशिविरं प्राप्य व्यतिष्ठन्त सैनिकाः । ततः कृपस्य त्रेणस्य कृतवर्म्मा च सात्त्वतः ।
 सन्निविष्टेषु पार्येषु प्रयातास्तं हृदं ग्रनैः । ते तं हृदं समासाद्य यत्र श्रेते जनाधिपः ।
 अभ्यभाषन्त दुर्द्धं राजानं सुप्तमभसि । राजश्रुतिष्ठ युध्यस्व सहास्माभिर्युधिष्ठिरं ।
 जित्वा वा पृथिवीं भुङ्क्तु हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । तेषामपि बलं सर्व्वं हतं दुर्य्योधन त्वया ।
 प्रतिविद्धस्व भृथिष्ठं ये शिष्टास्तत्र सैनिकाः । न ते वेगं विषहितुं शक्तास्तव विश्रान्तैः । ११८५
 अस्माभिरभिगुप्तस्य तस्मादुत्तिष्ठ भारत ।
 ॥ दुर्य्योधन उवाच ॥ दिक्षा पश्यामि वो मुक्तानीदृशात् पुरुषक्षयात् । पाण्डुकौरवसंभर्द्वाञ्जीवमानास्तरर्षभान् ।
 विजेष्यामो वयं सर्व्वे विश्रान्ता विगतक्लमाः । भवन्तस्य परिश्रान्ता वयस्य भृशविचिताः ।
 उदीर्णं च बलं तेषां तेन युद्धं न रोषये । न त्वेतदहृतवीरा यदो महदिदं मनः ।
 अस्मात् च परा भक्तिर्न तु कालः पराक्रमे । विश्रान्तैकां निशामद्य भवद्भिः सहितो रणे । ११९०
 प्रतिधोत्स्याम्यहं शत्रून् शो न मेऽस्त्यत्र संशयः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तोऽत्रवीट्टीषीराजानं युद्धदुर्षदं । उन्निष्ठ राजन् भद्रन्ते विजेष्यामी वयं परान् ।
दृष्टापूर्त्तैर्न दमेन सद्येन च जयेन च । शपे राजन् यथा ह्यस्य निहनिष्यामि सोमकान् ।
मा स्म युद्धकृतां प्रीतिमाप्नुयां सञ्जमोचितां । यदीमां रजनीं युष्टां न हि ह्यस्मि परावणे ।
नाहत्वा सर्वपाञ्चालान् विमोक्ष्ये कवचं विभो । इति सद्यं त्रयोम्येतेष्वन्ते शृणु जनाधिप । १०८५
तेषु सम्भावमाणेषु व्याधासं देशमाययुः । मांसभारपरिभ्रान्ताः पानीयार्थं यदुञ्जया ।
ते हि नित्यं महाराज भीमसेनस्य लुब्धकाः । मांसभारानुपाजद्भुभृताया परमया विभो ।
ते तत्राधिष्ठितास्तेषां सर्वे तद्वचनं रहः । दुर्योधनवचस्यैव शृणुषुः सङ्गता मिथः ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासा अयुद्धार्यिणि कौरवे । निर्वन्धं परमसुकुसदा वै युद्धकाङ्क्षिणः ।
तांस्तथा समुदीच्याथ कौरवाणां महारथान् । अयुद्धमनसस्यैव राजानं स्मितमन्त्रसि । १०९०
तेषां श्रुत्वा च संवादं राक्षस्य सलिले सतः । व्याधाऽर्धजानन् राजेभ्यः सलिलस्रं सुयोधनं ।
ते पूर्वैः पाण्डुपुत्रेण पृष्टा ह्यसिन् सुतस्तव । यदुञ्जापगतस्तत्र राजानं परिमार्गता ।
ततस्ते पाण्डुपुत्रस्य श्रुत्वा तद्भाषितं तदा । अयोन्यमनुवन् राजन्मृगव्याधाः शनैरिदं ।
दुर्योधनं स्थापयामो धनं दास्यति पाण्डवः । अत्यक्तमिह नः स्थातो ब्रूदे दुर्योधनो नृपः ।
तस्माद्गच्छामहे सर्वे यत्र राजा युधिष्ठिरः । आख्यातुं सलिले मुप्रे दुर्योधनममर्षणं । १०९५
धृतराष्ट्रात्मजं तस्मै भीमसेनाय धीमते । शयानं सलिले सर्वे कथयामो धनुर्भूते ।
स नो दास्यति सुप्रीतो धनानि बहूलान्यत । किं नो मांसेन शृङ्गेण परिक्रिष्टेन शोचिणा ।
एवमुक्त्वा तु ते व्याधाः सम्प्रहृष्टा धनार्यिनः । मांसभारानुपादाय प्रथयुः शिविरं प्रति ।
पाण्डवापि महाराज सन्धिललाः प्रहारिणः । अपश्यमानाः समरे दुर्योधनमवस्थितं ।
निल्लतेस्तस्य पापस्य ते पारं गमनेषुवः । चारान् सम्प्रेषयामासुः समन्तात्तद्रणजिरे । १०९९
आगम्य तु ततः सर्वे नष्टं दुर्योधनं नृपं । न्यवेदयन्त सहिता धर्मराजस्य सैनिकाः ।
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा चाराणां भरतर्षभ । चिन्तामभ्यगमन्तीनां निश्रयाम च पार्थिवः ।
अथ स्थितानां पाण्डूनां दीनामां भरतर्षभ । तस्माद्देशादपक्रम्य त्वरिता लुब्धका विभो ।
आजगुः शिविरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा दुर्योधनं नृपं । वार्यमाणाः प्रविष्टासु भीमसेनस्य पश्यतः ।
ते तु पाण्डवमासाद्य भीमसेनं महाबलं । तस्मै तत् सर्वमाचख्युर्धृत्तं यच्च वै श्रुतं । ११०५
ततो वृकोदरो राजन् दत्त्वा तेषां धनं बहु । धर्मराजाय तत् सर्वमाचक्षते परन्तपः ।
अथो दुर्योधनो राजन् विज्ञातो मम लुब्धकैः । संक्षाम्य सलिलं भेते यस्मार्थं परितप्यसे ।
तद्वचो भीमसेनस्य प्रियं श्रुत्वा विश्राम्यते । अजातशत्रुः कौन्तेयो दृष्टोऽभूत् सह सोदरैः ।
तस्य श्रुत्वा महेष्वासं प्रविष्टं सलिले ब्रूदं । लिप्रमेव ततोऽगच्छत् पुरस्कृत्य जनाह्ननं ।
ततः क्लिक्लिनाशब्दः प्रादुरामीदिशाम्यते । पाण्डवानां प्रहृष्टानां पाञ्चालानाञ्च सर्वशः । १११०
सिंहनादांस्ततश्चक्रुः खेडास्य भरतर्षभ । त्वरिताः क्षिप्रया राजन् जगमुर्दपायनं ब्रूदं ।

ज्ञातः पापो धार्तराष्ट्रो दृष्टस्त्रेयसहस्रणे । प्राक्रोशन् सोमकाक्षत्र इष्टरूपाः समन्ततः ।

तेषामाशु प्रयातानां रथानां तत्र वेगिनां । बभूव तुमुलः शब्दो दिवस्यक् पृथिवीपते ।

दुर्योधनं परीक्षन्सत्तत्र युधिष्ठिरं । अन्वयुस्त्वरितास्ते वै राजानं आन्तवाहनाः ।

अर्जुनो भीमसेनश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । दृष्टयुञ्जस्य पाञ्चास्यः शिखण्डो चापराजितः ।

१०२५

उत्तमीजा युधामन्युः सात्यकिश्च महारथः । पाञ्चालानाञ्च ये शिष्टा द्रौपदेयाश्च भारत ।

हयाश्च सर्वे नागाश्च शतशश्च पदातयः । ततः प्राप्नो महाराज धर्मराजः प्रतापवान् ।

द्वैपायनद्वन्द्वं घोरं यत्र दुर्योधनोऽभवत् । शीतामलजलं ह्यद्यं द्वितीयमिव सागरं ।

मायया सलिलं सभ्य यत्राभूत्ते स्थितः सुतः । अत्यद्गुणेन विधिना देवयोगेन भारत ।

सलिलान्तर्गतः श्रेते दुर्द्धर्षः कस्यचित् प्रभो । मानुषस्य मन्येन्द्र गदाहस्तो जनाधिपः ।

१०२६

ततो दुर्योधनो राजा सलिलान्तर्गतो वसन् । शुश्रुवे तुमुलं शब्दं जलदोपमनिखलं ।

युधिष्ठिरस्तु राजेन्द्र तं द्वन्द्वं सह मोदरैः । आजगाम महाराज तव पुत्रवधाय वै ।

महता शङ्कनादेन रथनेमिखनेन च । जङ्घं धुन्वन् महारेणुं कम्पयंश्चापि मेदिनीं ।

धौधिष्ठिरस्य सैन्यस्य श्रुत्वा शब्दं महारथाः । कृतवर्षा कृपो द्रौणीराजानभिदमन्नुवन् ।

इमे ह्यायान्ति संहृष्टाः पाण्डवा जितकाञ्चिनः । अपथास्यामहे तावदनुजानातु नो भवान् ।

१०२७

दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा तेषां तत्र तरस्त्रिणां । तयेत्युक्त्वा द्वन्द्वं तं वै मायया ऽस्तम्भयत्प्रभो ।

ते त्वनुज्ञाप्य राजानं शृशं शोकपरायणाः । जग्मुर्दूरे महाराज कृपप्रभृतयो रथाः ।

ते गत्वा दूरमध्वानं न्ययोधं प्रेक्ष्य मारिष । न्यविशन्त शृशं आन्तास्त्रिन्मयन्तो नृपं प्रति ।

विष्टभ्य सलिलं सुप्तो धार्तराष्ट्रो महाबलः । पाण्डवाश्चापि संप्राप्तासं देशं युद्धमीश्वरः ।

कथं नु युद्धं भविता कथं राजा भविष्यति । कथं नु पाण्डवा राजन् प्रतिपत्स्यन्ति कौरवं ।

१०२८

इत्येवञ्चिन्तयानास्तु रथेभ्योऽश्वान् विमुच्यते । तत्रासाञ्चक्रिरे राजन् कृपप्रभृतयो रथाः ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि द्वन्द्वप्रवेशपर्वणि दुर्योधनान्वेषणे एकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्तेष्वपयातेषु रथेषु त्रिषु पाण्डवाः । तं द्वन्द्वं प्रत्यपश्यन् यत्र दुर्योधनोऽभवत् ।

आसाद्य च कुरुश्रेष्ठ तदा द्वैपायनं द्वन्द्वं । सन्धितं धार्तराष्ट्रेण दृष्ट्वा तं सलिलाश्रयं ।

वासुदेवमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुनन्दनः । पत्येमां धार्तराष्ट्रेण मायामसु प्रयेजितां ।

विष्टभ्य सलिलं श्रेते नास्य मानुषतो भयं । देवीं मायाभिमां कृत्वा सलिलान्तर्गतो ह्ययं ।

१०२९

निकृत्वा निकृतिप्रज्ञो न मे जीवन् विमोक्ष्यते । यद्यस्य समरे सङ्घं कुरुते वज्रभृत्स्वयं ।

तथाऽप्येनं हतं युद्धे लोका द्रक्ष्यन्ति माधव ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ मायाविन इमां मायां मायया जहि भारत । मायावी मायया बध्यः सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।

क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्मायामसु प्रयेष्य च । जहि त्वं भरतश्रेष्ठ मायात्मानं सुयोधनं ।

क्रियाभ्युपायैरिन्द्रेण निहता दैत्यदानवाः । क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्बलिर्बद्धो महात्मना ।

१०३०

क्रियाभ्युपायैर्बहुभिर्हिरण्याच्चो महासुरः । हिरण्यकशिपुश्चैव क्रियथैव निरुदितौ ।
 वृत्रश्च निहतो राजन् क्रियथैव न संशयः । तथा पौलस्त्यतनयो रावणो नाम राक्षसः ।
 रामेण निहतो राजन् सानुबन्धः सहानुगः । क्रियया योगमास्थाय तथा त्वमपि विक्रम ।
 क्रियाभ्युपायैर्निहतौ मया राजन् पुरातनौ । तारकश्च महादैत्यो विप्रचित्तश्च वीर्यवान् ।
 वातापिरिल्लक्ष्मणश्च त्रिशिराश्च तथा विभो । सुन्दोपसुन्दावसुरौ क्रियथैव निरुदितौ । १०५५
 क्रियाभ्युपायैर्निन्द्रेण त्रिदिवं भुञ्जते विभो । क्रिया बलवती राज्ञान्यत् किञ्चिद्युधिष्ठिर ।
 दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसाः पार्थिवास्तथा । क्रियाभ्युपायैर्निहताः क्रियास्तस्मात् समाचर ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्तो वासुदेवेन पाण्डवः संश्रितव्रतः । जलस्थं तं महाराज तव पुत्रं महाबलं ।
 अभ्यभाषत कौन्तेयः प्रहसन्निव भारत । सुयोधन किञ्चर्योऽयमारम्भोऽप्यु कृतस्त्वया ।
 सर्वं चक्रं घातयित्वा स्वकुलश्च विशान्यते । जलाशयं प्रविष्टोऽद्य वाञ्छन् जीवितमात्मनः । १०५६
 उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व महाशूराभिः सुयोधन । म ते र्षो नरश्रेष्ठ स च मामः क ते गतः ।
 यस्त्वं संस्तभ्य सलिलं भीतो राजन् व्यवस्थितः । सर्वं त्वं शूर इत्येवं जना जल्पन्ति संसदि ।
 व्यर्थं तद्भवतो मन्ये शौर्यं सलिलशायिनः । उत्तिष्ठ राजन् युध्यस्व क्षत्रियोऽसि कुलोद्भवः ।
 कौरवेया विभेपेण कुलं जन्म च संस्मर । स कथं कौरवे वंशे प्रशंसन् जन्म चात्मनः ।
 युद्धाङ्गीतस्तत्सोप्यं प्रविश्य प्रतितिष्ठसि । अयुद्धमव्यवस्थानं भेष धर्मैः समातनः । १०५७
 अनार्थंजुष्टमस्वर्ग्यं रणे राजन् पलायनं । कथं पारमगत्वा हि युद्धे त्वं वै जिजीविषुः ।
 इमान्निपतितान्दृष्ट्वा पुत्रान् भ्रातृन् पितृंस्तथा । मन्मन्धिनो वयस्यांश्च मातुलान् बान्धवांस्तथा ।
 घातयित्वा कथं तात हृदे तिष्ठसि साम्प्रतं । शूरमानो न शूरस्त्वं मृषा वदसि भारत ।
 शूरोऽहमिति दुर्बुद्धे सर्वलोककथं शृण्वतः । न हि शूराः पलायन्ते शत्रून्दृष्ट्वा कथञ्चन ।
 ब्रूहि वा त्वं यथा धृत्या दूरं त्यजसि सङ्गरं । स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व विभीष भयमात्मनः । १०५८
 घातयित्वा सर्वभैर्यं भ्रातृशैव सुयोधन । नेदानीं जीविते बुद्धिः काथा धर्मचिकीर्षया ।
 चक्षुधर्ममपाश्रित्य त्वदिधेन सुयोधन । यत्तु कर्णमपाश्रित्य शकुनिश्चापि भौषलं ।
 अमर्त्य इव ममोहात् त्वमात्मानं न बुद्धवान् । तत्पापं मुमहत् कृच्छ्रं प्रतियुध्यस्व भारत ।
 कथं हि त्वदिधेो मोहाद्रोचयेत पलायनं । क ते तत् पौरुषं यातं क च मामः सुयोधन ।
 क च विक्रान्तता याता क च विस्फूर्जितं मरुत् । क ते कृतास्तता याता किञ्च श्रेणे जलाशये । १०५९
 स त्वमुत्तिष्ठ युध्यस्व क्षत्रधर्मेण भारत । अस्मांस्तु वा पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ।
 अथ वा निहतोऽस्माभिर्भूमौ स्वस्थसि भारत । एष ते परमो धर्मः सृष्टो धात्रा महात्मना ।
 तं कुरुष्व यथातथ्यं राजा भव महारथ ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्तो महाराज धर्मपुत्रेण धीमता । सलिलम्यस्तव मुत इदं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ दुर्थाधन उवाच ॥ नैतच्चिचं महाराज यद्गीः प्राणिममाविभेत् । न च प्राणभयाङ्गीतो व्यपथानोऽसि भारत । १०६०

अरथस्त्रानिषङ्गी च निहतः पाण्डिसारथिः । एकश्चाप्यगणः संख्ये प्रत्याश्रासमरोचयं ।
 न प्राणहेतोर्न भयान्न विषादाद्दिशाम्यते । इदमन्धः प्रविष्टोऽस्मि अमात्सिदमनुष्ठितं ।
 त्वस्त्रानिषिंहि कैन्तेय ये चाप्यनुगतास्तव । अहमुत्थाय वः सर्वान् प्रतियोत्स्यामि संयुगे ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आश्रयता एव सर्वे स्य चिरं त्वां मृगयामहे । तदिदानीं समुत्तिष्ठ युध्वस्त्रेह सुयोधन ।
 हत्वा वा समरे पार्थान् स्वीतं राज्यमवाप्नुहि । निहते वा रणेऽस्माभिर्वीरलोकमवाप्स्यसि । १८५
 ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यदर्थं राज्यमिच्छामि कुरूणां कुरुनन्दन । तदमे निहताः सर्वे भ्रातरौ मे जनेश्वर ।
 क्षीणरत्नाश्च पृथिवीं हतकक्षियपुङ्गवां । न ह्युत्सहाम्यहं भोक्तुं विधवामिव योषितं ।
 अद्यापि त्वहमाश्रमे त्वां विजेतुं युधिष्ठिर । भङ्गा पाञ्चालपाण्डूनामुत्साहं भरतर्षभ ।
 न त्विदानीमहं मन्ये कार्यं युद्धेन कर्हिचित् । द्रोणे कर्णे च संशान्ते निहते च पितामहे ।
 अस्विदानीमियं राजन् केवला पृथिवी तव । असंहायो हि को राजा राज्यमिच्छेत् प्रशामितुं । १८६
 मुहदस्माद्दृशान् हत्वा पुत्रान् भ्रातृन् पितृन्पि । भवद्भिश्च हते राज्ये को नुं जीवेत् मादृशः ।
 अहं वनं गमिष्यामि क्षाजिनैः प्रतिवासितः । रतिर्हि नास्ति मे राज्ये हतपत्न्य भारत ।
 हतबान्धवभूयिष्ठा हताश्चा हतकुञ्जरा । एषा ते पृथिवी राजन् भुङ्क्तेनां विगतज्वरः ।
 वनमेव गमिष्यामि वसानो मृगचर्मणी । नहि मे निर्जनस्यास्ति जीवितेऽद्य स्पृहा विभो ।
 गच्छ त्वं भुङ्क्ते राजेन्द्र पृथिवीं निहतेश्वरां । हतयोधां नष्टरत्नां क्षीणवप्रां यथामुखं । १८७
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ दुर्योधनं तव मुतं मलिलस्यं महायशाः । श्रुत्वा तु करुणं वाक्यमभाषत युधिष्ठिरः ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ आर्त्तप्रलापान्मा तात मलिलस्यः प्रभाषिथाः । नैतन्मनसि मे राजन् वासितं शकुनेरिव ।
 यदि वाऽपि समर्थः स्यास्त्वं दानाय सुयोधन । नाहमिच्छेयमवनिं त्वया दत्तां प्रशामितुं ।
 अधर्मेण न गृह्णीयां त्वया दत्तां महीमिमं । न हि धर्मः स्मृतो राजन् क्षत्रियस्य प्रतिग्रहः ।
 त्वया दत्तां न चेच्छेयं पृथिवीमखिलामहं । त्वान्तु युद्धे विनिजित्य भोक्ताऽस्मि वसुधामिमं । १८८
 अनीश्वरस्य-पृथिवीं कथं त्वं दातुमिच्छसि । त्वयेयं पृथिवी राजन् किं न दत्ता तदैव हि ।
 धर्मतो याचमानानां शमार्थं क्लृप्तस्य च । वार्षेयं प्रथमं राजन् प्रत्याख्याय महाबलं ।
 किमिदानीं ददासि त्वं को हि ते चित्तविभ्रमः । अभियुक्तस्तु को राजा दातुमिच्छेद्भि मेदिनीं ।
 न त्वमद्य महीं दातुमीशः कौरवनन्दन । आच्छेत्तुं वा बलाद्राजन् स कथं दातुमिच्छसि ।
 मान्तु निर्जित्य संघामे पालयेमां वसुन्धरां । सूच्येणपि यद्भूमेरपि धीयेत भारत । १८९
 तन्मात्रमपि चेन्मह्यं न ददाति पुत्रा भवान् । स कथं पृथिवीमेतां प्रददासि विज्ञाम्यते ।
 सूच्यं नात्यजः पूर्वं स कथं त्यजसिं जितिं । एवमैश्वर्यमासाद्य प्रशास्य पृथिवीमिमं ।
 को हि मूढो व्यवस्येत शत्रोर्दातुं वसुन्धरां । त्वन्तु केवलमौर्ख्येण विमूढो नावबुध्यते ।
 पृथिवीं दातुकामोऽपि जीवितेन विमोक्ष्यसे । अस्मान् वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमं ।
 अथ वा निहतेऽस्माभिर्ब्रह्मलोकामनुत्तमान् । आवयोर्जीवितो राजन् मयि च त्वयि च ध्रुवं । १९०

संशयः सर्वभूतानां विजये नो भविष्यति । जीवितं तव दुष्प्रज्ञ मयि सम्प्रति वर्त्तते ।
जीवयेयमहं कामं न तु त्वं जीवितुं क्षमः । दहने हि कृतो यत्नस्त्वयाऽस्मासु विभेषतः ।
आशीविषैर्विषैश्चापि जले चापि प्रवेशनैः । त्वया विनिहता राजन् राज्यस्य हरणेन च ।
अप्रियाणाञ्च वचनैर्द्रौपद्याः कर्षणेन च । एतस्मात् कारणात् पाप जीवितं ते न विद्यते ।
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ युध्स्व दुष्टे श्रेयो भविष्यति । एवन्तु विविधा वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः ।
कीर्त्तयन्ति स्म ते वीरास्तत्र तत्र जनाधिप ।

१५१३

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि ऋदप्रवेशपर्वणि दुर्ध्याधनभर्त्सने दार्शिनोऽध्यायः समाप्तश्च ऋदप्रवेशपर्व ॥ ३२ ॥

॥ अथ गदांयुद्धपर्व ॥

॥ धृतराज उवाच ॥ एवं मन्त्रार्ज्यमानस्तु मन पुत्रो महीपतिः । प्रकृत्या मन्युमान् वीरः कथमासीत्परन्तपः ।
नहि मन्त्रार्जना तेन श्रुतपूर्वा कथञ्चन । राजभावेन मान्यस्य सर्वलोकस्य सोऽभवत् ।
यस्यातपत्रच्छायाऽपि स्वका भानोस्तथा प्रभा । खेदायैवाभिमानित्वात् सहस्रैव कथञ्जिरः ।
इयञ्च प्रियवो मूर्खा सन्ने ऋटविका भृशं । प्रसादाद्भियते यस्य प्रत्यक्षं तव मञ्जय ।
स तथा तर्ज्यमानस्तु पाण्डुपुत्रैर्विशेषतः । विहीनस्य स्वकैर्भृत्यैर्निर्जने चावृता भृशं ।
स श्रुत्वा कटुका वाचो जययुक्ताः पुनः पुनः । किमब्रवीत्याण्ड्रेयांस्तन्ममाच्छस मञ्जय ।
॥ मञ्जय उवाच ॥ तर्ज्यमानस्तदा राजन्नुदकस्यस्तवात्मजः । युधिष्ठिरेण राजेन्द्र भ्रातृभिः सहितेन ह ।
श्रुत्वा स कटुका वाचो विषमस्त्रो जनाधिपः । दीर्घमुष्णाञ्च निम्बस्य मलिलस्यः पुनः पुनः ।
मलिलान्निर्गता राजा धुम्बन् हसौ पुनः पुनः । मनस्यकार युद्धाय राजानश्चाभ्यभाषत ।
यूयं मसुहृदः पार्याः सर्वे मरथवाहनः । अहमेकः परिशूनो विरथो हतवाहनः ।
आन्तश्चस्त्रैरयोपैतैर्भ्रष्टभिः परिवारितः । कथमेकः पदातिः मन्त्रशस्त्रो योद्धुमुत्सहे ।
एकैकेन तु मां यूयं योधयध्वं युधिष्ठिर । न श्लोको वज्रभिर्वीरैर्याथो योधयितुं युधि ।
विशेषतो विकवचः आन्तस्त्रापत्समाश्रितः । भृशं विरतगान्धस्य आन्तवाहनमैकिकः ।
न मे स्वप्ते भयं राजन्न च पार्यादृक्किदरात् । फाल्गुनाद्वासुदेवाद्वा पाञ्चालेभ्योऽथ वा पुनः ।
यमाभ्यां युयुधानाद्वा येऽन्ये तव च सैनिकाः । एकः सर्वानहं कुङ्को वारयिष्ये युधि स्थितः ।
धर्ममूला सतां कीर्त्तिर्मानुष्याणां नराधिप । धर्मधैवैह कीर्त्तिञ्च पालयन् प्रब्रवीम्यहं ।
अहमुत्थाय सर्वान् वै प्रतिधोम्यामि मंयुगे । अनुगम्यागतान् सर्वान्मृतून् संवत्सरो यथा ।
अथ वः मरथान् साश्चानशस्त्रो विरथोऽपि मन् । नक्षत्रापीत्र सर्वान्णि सहिता राविमङ्गये ।
तेजसा नाशमिष्यामि स्थिरीभवन् पाण्डवाः । अद्यानृण्यं गमिष्यामि क्षत्रियाणां यशस्विनां ।
वाङ्कीकट्टीणभीष्माणां कर्णस्य च महात्मनः । जयद्रथस्य पृष्ठरथस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
मद्रराजस्य शल्यस्य भूः श्रवस एव च । पुत्राणां भरतश्रेष्ठ शकुने, शैबलस्य च ।

१५१४

१५१५

१५१६

१५१७

मिषाणां सुहृदाश्चैव बान्धवानां तथैव च । आनृष्यमथ गच्छामि हत्वा त्वां भ्रातृभिः सह ।

एतावदुक्त्वा वचनं विरराम नराधिपः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दिव्या त्वमपि जानीषे चक्षुर्धर्मं सुयोधन । दिव्या ते वर्तते बुद्धिर्युद्धायैव महाभुज । १८०

दिव्या शूरोऽपि कैरव्य दिव्या जानामि सङ्गरं । यस्त्वमेको हि नः सर्वान् संयुगे योद्धुमिच्छसि ।

एक एकेन सङ्गम्य यत्ने सन्नतमायुधं । तं त्वमादाय युध्यस्व प्रेक्षकाले वयं स्थिताः ।

अयमिष्टञ्च ते कामं वीर भूयो ददाम्यहं । हत्वैकं भवतो राज्यं हतो वा स्वर्गमाप्नुहि ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एकस्त्रेषोद्धुमाक्रन्दे शूरोऽथ मम दीयतां । आयुधानामियञ्चापि वृता त्वत्सन्धते गदा ।

हत्वैकं भवतामेकः शक्यं मां योऽभिमन्यते । पदातिर्गदया संख्ये स युध्यतु मया सह । १८५

वृत्तानि रथयुद्धानि विचित्राणि पदे पदे । इदमेकं गदायुद्धं भवत्वद्याहुतं महत् ।

अस्त्राणामपि पर्यायं कर्तुमिच्छन्ति मानवाः । युद्धानामपि पर्यायो भवत्वनुमते तव ।

गदया त्वां महाबाहो त्रिजेष्यामि सहानुजं । पाञ्चालान् सञ्जयांश्चैव ये चान्ये तं व सैनिकाः ।

न हि मे सम्भ्रमो जातु शक्नादपि युधिष्ठिर ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारे मां योधय सुयोधन । एक एकेन सङ्गम्य संयुगे गदया बली । १८५

पुरुषो भव गान्धारे युध्यस्व मुममाहितः । अद्य ते जीवितं नास्ति यदिन्ध्रेऽपि तवाश्रयः ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ एतत् स नरशार्दूलो नामृष्यत तवात्मजः । सलिलान्तर्गतः श्वश्रे महानाग इव श्वसन् ।

तथाऽमौ वाक्प्रतोदेन तुद्यमानः पुनः पुनः । वचो न ममृषे राजकुत्तमाश्रयः कशामिव ।

मङ्गोभ्य मन्त्रिन् वेगाद्गदामादाय वीर्यवान् । अद्रिसारमयीं गुर्वीं काञ्चनाङ्गदभ्रुषाणां ।

अन्तर्जलात् समुत्पत्त्यौ मागेन्द्र इव निश्वसन् । म भित्त्वा सन्नि तं तोयं स्क्वभ्रि हत्वायसीं गदां । १८५

उदतिष्ठत पुत्रस्ते प्रतपश्रिगानिव । ततः शैक्यायसीं गुर्वीं जातरूपपरिष्कृतां ।

गदां परामृषद्भीमान् धार्तराष्ट्रो महाबलः । गदाहस्तान्तु तं दृष्ट्वा सशट्कमित्र पर्वतं ।

प्रजानामिव भंक्रुद्धं शूलपाणिमवस्थितं । सगदो भारतो भाति प्रतपन् भास्करो यया ।

ददृशुः सर्वपाञ्चालाः पुत्रं तत्र जनाधिपं । तमुत्तीर्णन्तु सम्प्रेक्ष्य समहथन्त सर्वशः ।

पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च तेऽन्योन्यस्य तलान् ददुः । अवहासन्तु तं मत्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव । १८५

उद्धृत्य नयन् क्रुद्धो दिधक्षुरिव पाण्डवान् । त्रिशखां भ्रुकुटीं हत्वा सन्दृष्टदशनच्छदः ।

प्रत्युवाच ततस्तान् वै पाण्डवान् सहकेशवान् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अस्यावहासस्य फलं प्रतिभोक्ष्यथ पाण्डवाः । गमिष्यथ हताः सद्यः सपाञ्चाला यमवयं ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ उत्थितश्च जलान्तस्तात्पुत्रो दुर्योधनस्तव । अतिष्ठत गदापाणीरुधिरिण समुचितः ।

तस्य शोणितदिग्धस्य सलिलेन समुचितं । शरीरं स तदा भाति स्रवन्निव महीधरः । १८५

तमुद्यतगदं वीरं भूमिरे तत्र पाण्डवाः । वैवस्वतमित्र क्रुद्धं किङ्करोद्यतपाणिनं ।

स मेघनिनदो हर्षानन्दन्निव च गोवृषः । आजुहाव ततः पार्यान् गदया युधि वीर्यवान् ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ एकैकेन च मां यूयमासीदत युधिष्ठिर । न ह्येको बह्वभिर्न्यायो वीरो योधयितुं युधि ।

न्यस्तवर्षा विशेषेण श्रान्तश्चासु परिश्रुतः । भृशं विजित्वा त्वं हतवाहनसैनिकः ।

अवश्यमेव योद्धव्ये सर्वैरेव मया सह । युक्तान्वयुक्तमित्येतद्वेत्सि त्वञ्चैव सर्वदा ।

१८१०

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ माभूदियं तव प्रज्ञा कथमेवं सुयोधन । यदाऽभिमन्यु बहवो जगुर्युधि महारथाः ।

सन्तधर्मं भृशं क्रूरं निरपेवं सुनिर्घृणं । अन्यथा तु कथं हन्युरभिमन्यु तद्यागतं ।

सर्वे भवन्तो धर्मज्ञाः सर्वे शूरास्तनुत्थजः । न्यायेन युध्यतां प्रीक्ता शकलोकगतिः पुरा ।

यद्येकस्तु न हन्तव्यो बह्वभिर्ह्येक एव तु । तदाऽभिमन्यु बहवो निजप्रसायते कथं ।

सर्वो विमृषते जन्तुः ह्यस्त्रस्यो धर्मदर्शनं । पदस्यः पिहितं द्वारं परलोकस्य पश्यति ।

१८१५

आमुञ्च कत्रवं वीर मूर्खजान् यमयस्य च । यच्चान्यदपि ते नास्ति तदप्यादत्स्य भारत ।

इममेकश्च ते कामं वीर भूयो ददास्यहं । पञ्चानां पाण्डवेषां यम त्वं योद्धुमिच्छसि ।

तं हत्वा वै भवात्तजा हतो वा स्वर्गमाप्नुहि । षडते च जीवितादीर युद्धे किं कुर्म ते प्रिय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ ततस्तव सुतो राजन् वर्षे जप्ताह काञ्चनं । विषिचञ्च शिरस्त्राणं जाम्बूनदपरिष्कृतं ।

सेऽवबद्धशिरस्त्राणः शुभकाञ्चनवर्षाभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ।

१८२०

मन्त्रद्वः सगदो राजन् मञ्जुः संयाममूर्खनि । अम्रवीत् पाण्डवान् सर्वान् पुत्रो दुर्योधनस्तव ।

भ्रातृणां भवतामेको युध्यतां गदया मया । सप्तदेवेन वा योत्स्ये भीमेन नकुलेन वा ।

अथ वा फाल्गुनेन च त्वया वा भरतर्षभ । योत्स्येऽहं मङ्गरं प्राप्य विज्ये च रणाजिरे ।

अहमद्य गमिव्यामि वैरस्थानं सुदुर्गमं । गदया पुरुषव्याघ्र हेमपङ्कनिबद्धया ।

गदायुद्धे न मे कश्चित् सदृशोऽस्तीति चिन्तये । गदया वो हनिव्यामि सर्वानिव समागतान् ।

१८२५

न मे समर्थाः सर्वे वै योद्धुं न्यायेन केन च । न युक्तमात्मना वक्तुमेवं गर्वीद्धृतं वचः ।

अथ वा सफलं ह्येतत् करिष्ये भवतां पुरः । अस्मिन्नुद्धर्तं सत्यं वा मित्या वैतद्भविष्यति ।

गृह्णातु च गदां यो वै योत्स्यतेऽद्य मया सह ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरदुर्योधनसंवादे अयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ एवं दुर्योधने राजन् गर्जमाने मुञ्जमुञ्जः । युधिष्ठिरस्य संकटो वासुदेवोऽम्रवीदिदं ।

यदि नाम ह्यथं युद्धे वरधत् त्वां युधिष्ठिर । अर्जुनं नकुलञ्चैव सप्तदेवमथापि वा ।

१८३०

किमिदं साहसं राजस्त्वया व्याहृतमीदृशं । एकमेव निहत्याजो भव राजा कुरुर्ष्विति ।

न समर्थानहं मन्ये गदाहस्तस्य संयुगे । एतेन हि हता योग्या वर्षाणीह अयोदध ।

आयमे पृथगे राजन् भीममेजिधामया । कथं नाम भवेत् कार्यसम्प्राभिर्भगतर्षभ ।

साहसं हतवांस्तान्त्वा मुक्ताश्चाश्रुपोक्तम । षडते वृकोदरात् पार्थात् स च नातिहतश्रमः ।

तदिदं द्यूतमारब्धं पुनरेव यथा पुरा । विषमं शकुनेश्वर तत्र चैव विशात्मने ।

१८३५

बली भीमः समर्यत् हती राजा सुयोधनः । बलवान वा हती वेति हती राजन् विशिष्यते ।

सोऽयं राजस्त्वया शत्रुः म मे पथि निवेशितः । न्यस्तस्वात्मा सुविषमे कृच्छ्रमापादिता वयं ।
 कोऽनु सर्वान् विनिर्जित्य शत्रून्नेकेन वैरिणा । कृच्छ्रप्राप्तेन च तथा हारयेद्राज्यमागमं ।
 न हि पश्यामि तं लोकं योऽथ दुर्योधनं रणे । गदाहस्तं विजेतुं वै शक्तः स्यादमरोऽपि हि ।
 न त्वं भीमो न नकुलः सहदेवोऽथ फाल्गुनः । जेतुं न्यायेन शक्तो वै कृती राजा सुयोधनः ।
 स कथं वदमे शत्रून् युध्यस्व गदयेति हि । एकस्य नो निहत्याजो भव राजेति भारत ।
 वृकोदरं समामाद्य संशयो वै जये हि नः । न्यायतो युध्यमानानां कृती ह्येष महाबलः ।
 एकं वाऽस्मान्निहत्य त्वं भव राजेति वै पुनः । मूढं न राज्यभागेषा पाण्डोः कुन्यास्य सन्ततिः ।
 अत्यन्तवनवाषाय सृष्टा भैक्षाय वा पुनः ।

१८०

॥ भीमसेन उवाच ॥ मधुसूदन माकार्षीर्बिषादं यदुनन्दन । अथ पारं गमिष्यामि वैरस्य भृशदुर्गमं ।
 अहं सुयोधनं संख्ये हनिष्यामि न संशयः । विजयो वै ध्रुवः कृष्ण धर्मराजस्य दृश्यते ।
 अर्धद्वेन गणेनेयं गदा गुरुतरी मम । न तथा धार्तराष्ट्रस्य माकार्षीर्मिधव व्यंथा ।
 अहमेतं हि गदस्य संयुगे योद्धुमुत्सहे । भवन्तः प्रेक्षकाः सर्वे मम सन्तु जनाह्नन ।
 सामरानपि लोकांस्वीन् नानाशस्त्रधरान् युधि । योधयेयं रणे कृष्ण किमुताद्य सुयोधनं ।

१८१

॥ मञ्जय उवाच ॥ तथा सम्भावमाणन्तु वामुदेवो वृकोदरं । हृष्टः सम्पूजयामास वचनञ्चैदमब्रवीत् ।

१८२

त्वामग्निश्च महाबाहो धर्मराजो युधिष्ठिरः । निहतारिः स्वकां दीप्तां श्रियं प्राप्नो न संशयः ।

त्वया विनिहताः सर्वे धार्तराष्ट्रा महारणे । राजानो राजपुत्राश्च नागाश्च विनिपातिताः ।

कनिष्ठा मागधाः प्राच्या गान्धाराः कुरुवस्तथा । त्वामामाद्य महायुद्धे निहताः पाण्डुनन्दन ।

हत्वा दुर्योधनञ्चापि प्रयच्छेऽर्षीं समागरं । धर्मराजाय कौन्तेय यथा विष्णुः शचीपतेः ।

त्वाञ्च प्राप्य रणे पापो धार्तराष्ट्रो विनङ्कयति । त्वमस्य सकृद्यिनी भङ्गा प्रतिष्ठां पालयिष्यसि ।

१८३

यत्नेन तु सदा पार्यं योद्ध्व्यो धृतराष्ट्रजः । कृती च बलवंशैव युद्धशौण्डस्य नित्यदा ।

ततस्तु धात्यकीराजन् पूजयामास पाण्डवं । पाञ्चालाः पाण्डवेयाश्च धर्मराजपुरोगमाः ।

तद्वेषो भीमसेनस्य सर्व्व एवाभ्यपूजयन् । ततो भीमबलो भीमो युधिष्ठिरमथाब्रवीत् ।

सृञ्चयिः सह तिष्ठन्तं तपन्तमिव भास्करं । अहमेतेन सङ्गम्य संयुगे योद्धुमुत्सहे ।

न हि शक्तो रणे जेतुं मामेव पुरुषाधमः । अथ क्रोधं विमोक्ष्यामि निहितं हृदये भृशं ।

१८४

सुयोधने धार्तराष्ट्रे खाण्डवेऽग्निमिवाङ्गुनः । शन्यमस्योद्धुरिष्यामि तव पाण्डव हृच्छयं ।

निहत्य गदया पापमद्य राजन् सुखी भव । अद्य कीर्त्तिमयीं माखां प्रतिमोक्ष्ये तवानघ ।

प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च मोक्ष्ये तेऽद्य सुयोधनं । राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं मया हतं ।

स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यन्त्सङ्कुनिबुद्धिजं । इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो गदामुद्यम्य वीर्यवान् ।

उदतिष्ठत युद्धाय शक्तो वृत्रमिवाङ्गयन् । तदाङ्गानममृद्यन् वै तव पुत्रोऽतिवीर्यवान् ।

१८५

प्रत्युपस्थित एवाशु मत्तो मत्तमित्र द्विपं । गदाहस्तं तव सुतं युद्धाय समुपस्थितं ।

ददृशुः पाण्डवाः सर्वे कैलासमिव शृङ्गिणं । तमेकाकिनमावाद्य धार्तराष्ट्रं महाबलं ।
 वियूथमिव मातङ्गं समहृद्यन्त पाण्डवाः । न सम्भ्रमो न च भयं न च स्वानिर्भयं च व्यथा ।
 आसीदुर्व्योधनस्यापि स्थितः सिंह इवाहवे । समुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं ।
 भीमसेनस्तदा राजन् दुर्व्योधनमयात्रवीत् । राज्ञाऽपि धृतराष्ट्रेण त्वया चास्मासु यत् कृतं ।
 स्मर तद्दुष्कृतं कर्म यद्भूतं वारणावते । त्रैपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
 द्यूते यद्विजितो राजा शकुनेर्बुद्धिनिश्चयात् । यानि चान्यानि दुष्टात्मन् पापानि कृतवानसि ।
 अनागःसु च पार्थेषु तस्य पश्य महत् फलं । त्वत्कृते निहतः श्रुते शरतन्पे महायज्ञाः ।
 गाङ्गेयो भरतश्रेष्ठः सर्वेषां नः पितामहः । हतो त्रैणस्य कर्णस्य हतः शल्यः प्रतापवान् ।
 वैरस्य चादिकर्त्ताऽसौ शकुनिर्निहतो रणे । भ्रातरस्तो हताः शूराः पुत्राश्च महसैनिकाः ।
 राजानस्य हताः शूराः समरेष्वनिवर्त्तिनः । एते चान्ये च निहता बहवः शस्त्रियर्षभाः ।
 प्रातिकामी तथा पापो त्रैपद्याः क्लेशकृद्भूतः । अत्र शिष्टस्त्वमेवैकः क्लृप्तोऽधमपूरुषः ।
 त्वामप्यद्य हनिष्यामि गदया नात्र संशयः । अद्य तेऽहं रणे दर्पं सर्व्वं नाशयिता नृप ।
 राज्याशां विपुलां राजन् पाण्डवेषु च दुष्कृतं ।

॥ दुर्व्योधन उवाच ॥ किं कल्पितेन बज्रना युध्यस्वः च मया सह । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धशूरां वृकोदर । ११०

किं न पश्यसि मां पाप गदायुद्धे व्यवस्थितं । हिमवच्छिखराकारं प्रगृह्य महतीं गदां ।

गदिनं कोऽद्य मां पाप हन्तुमुत्सहते पुनः । न्यायतो युध्यमानस्य देवेष्वपि पुरन्दरः ।

मा वृथा गर्ज्ज कौन्तेय शारदाभ्रमिवाजलं । दर्शयस्व बलं युद्धे यावत्तत्तेऽद्य विद्यते ।

तस्य तदचनं श्रुत्वा पाण्डवाः सहस्रश्रयाः । सर्व्वे सम्पूजयामामुत्सहसो विजिगीषवः ।

उत्सन्नमिव मातङ्गं तलशब्देन मनवाः । भूयः संहर्षयामासुराजन् दुर्व्योधनं नृपं ।

वृहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया र्शेपन्ति चासह्यत । शस्त्राणि सम्प्रदीयन्ते पाण्डवानां जयैषिणां ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि भीमसेनदुर्व्योधनसंवादे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् युद्धे महाराज मुसंश्रुते मुदारुणे । उपविष्टेषु सर्व्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

ततस्तालध्वजो रामस्तयोर्युद्धे उपस्थिते । श्रुत्वा तच्छिष्ययोराजन्नाजगाम हलायुधः ।

तं दृष्ट्वा परमप्रीताः पाण्डवाः सहस्रश्रवाः । उपगम्योपसंगृह्य विधिवत् प्रत्यपूजयन् ।

पूजयित्वा ततः पश्चादिदं वचनमब्रुवन् । शिष्ययोः कौशलं युद्धे पश्य रामेति पार्थिव ।

अब्रवीच्च तदा रामो दृष्ट्वा कृष्णं सपाण्डवं । दुर्व्योधनश्च कौरव्यं गदापाणिमवस्थितं ।

चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै । पुष्येण संप्रयातोऽस्मि अत्रणं पुनरागतः ।

शिष्ययोर्वै गदायुद्धं द्रष्टुकामोऽस्मि माधव । ततस्तदा गदाहस्तौ दुर्व्योधनवृकोदरौ ।

युद्धभूमिं गतौ वीरावुभावेव विरेजतुः । ततो युधिष्ठिरो राजा परिवृज्य हलायुधं ।

स्वागतं कुञ्जरास्यै पर्य्यष्टच्छयातथं । कृष्णौ चापि मदेष्वाभावमिवाद्य हलायुधं ।

११०

१११

११०

११५

११५

११५

सखजाते परिप्रोतौ प्रीयलाणौ यशस्विनौ । माद्रोपुत्रौ तथा शूरो द्वैपथाः पञ्च चात्मजाः ।
 अभिवाद्य स्थिता राजन् रौहिणेयं महाबलं । भीमसेनेऽप्य बलवान् पुत्रस्तव जनाधिप ।
 तथैव चोद्यतगदौ पूजयामासतुर्ध्वलं । स्वागतेन च ते तत्र प्रतिपूज्य समन्ततः ।
 पश्य युद्धं महाबाहो इति ते राममब्रुवन् । एवमूर्ध्निहात्मानं रौहिणेयं नराधिपाः ।
 परिष्वस्य तदा रामः पाण्डवान् सञ्जयानपि । अपृच्छत् कुशलं सर्वान् पार्थिवांश्चामितौजसः ।
 तथैव ते समामाद्य परञ्जुस्तमनामयं । प्रत्यभ्यर्क्ष्य हली सर्वान् कन्धियांश्च महात्मनः ।
 कृत्वा कुशलसंयुक्तां संविदञ्च यथावयः । जनार्दनं सात्यकिञ्च प्रेम्णा स परिष्वजे ।
 मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय कुशलं पर्यपृच्छत् । तौ च तं विधिवद्वाजन् पूजयामासतुर्गुरुं ।
 ब्रह्माणमिव देवेशमिन्द्रोपेन्द्रौ मुदान्वितौ । ततोऽमर्कैर्हृषीकेशुतौ रौहिणेयमरिन्दमं ।
 इदं भ्रात्रेर्धर्मायुद्धं पश्य रामेति भारत । तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः ।
 न्यत्रिशत् परमप्रीतः पूज्यमानो महारथैः । स बभौ राजमध्यस्थो नोत्सवासाः मितप्रभः ।
 दिवोव नवत्रगणैः परिकीर्णो निशाकरः । ततस्तथाः सन्निपातस्तुमुलो लोमहर्षणः ।
 आसीदन्तकरो राजन् वैरस्य तव पुत्रयोः ।

१२६०

१२६५

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवागमने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ पूर्वमेव यदा रामस्तस्मिन् युद्धे उपस्थिते । आमद्य केगवं यातो वृष्णिभिः सहितः प्रभुः ।
 साहाय्यं धार्तराष्ट्रस्य न च कर्त्ताऽस्मि केशव । न चैव पाण्डुपुत्राणां गमिष्यामि यथागतं ।
 एवमुक्त्वा तदा रामो यातः क्षत्रनिर्वहणः । तस्य सागमनं भूयो ब्रह्मन् शंसितुमर्हसि ।
 आख्याहि मे विस्तरतः कथं राम उपस्थितः । कथञ्च दृष्टवान् युद्धं कुशलो ह्यभि सत्तम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपस्रवे निविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु । प्रेषितो धृतराष्ट्रस्य समोपं मधुसूदनः ।
 शमं प्रति महाबाहो हितार्थं सर्वदेहिनां । स गत्वा ह्यस्तिनपुरं धृतराष्ट्रं समेत्य च ।
 उक्तवान् वचनंतथ्यं हितञ्चैव विशेषतः । न च तत् कृतवान्नाजा यथाख्यातं हि तत् पुरा ।
 अनवाप्य शमं तत्र हृष्णः पुरुषसत्तमः । आगच्छत महाबाहुर्हृष्यं जनाधिप ।
 ततः प्रत्यागतः कृष्णो धार्तराष्ट्रविमर्जितः । अक्रियाद्यं नरव्याघ्र पाण्डुवानिदमब्रवीत् ।
 न कुर्वन्ति वचो मत्तं कुरवः कालचोदिताः । निर्गच्छध्वं पाण्डवेयाः पुष्येण सहिता मया ।
 ततो विभज्यमानेषु बलेषु बलिनाम्बरः । प्रोवाच भ्रातरं हृष्णं रौहिणेयो महामनाः ।
 तेषामपि महाबाहो साहाय्यं मधुसूदन । क्रियतामिति तत्कृष्णो नास्य चक्रे वचस्तदा ।
 ततो मन्युपरीतात्मा जगाम यदुमन्दनः । तीर्थयात्रां हस्तधरः सरस्वत्यां महायज्ञाः ।
 मैत्रनक्षत्रयोगेन सहितः सर्वथादैवैः । आश्रयामास भोजस्तु दुर्थाधनमरिन्दमः ।
 युयुधानेन सहितो वामदेवस्तु पाण्डवान् । रौहिणेये गते शूरे पुष्येण मधुसूदन ।
 पाण्डवेयान् पुरस्कृत्य यथावभिमुखाः कुरुन् । गच्छन्नेव पथिस्यस्तु रामः प्रेष्यानुवाच ह ।

१२७०

१२७५

१२८०

सम्भारांस्तीर्थयात्रायां सर्वोपकरणानि च । आनयध्वं द्वारकायाःमयीन् वै याजकांस्तथा ।

१८५

सुवर्णं रजतञ्चैव धेनूर्वासांसि वाजिनः । कुञ्जरांसु रयाञ्चैव खरोद्गत्राहनानि च ।

क्षिप्रमानीयतां सर्वं तीर्थं हतोः परिच्छदं । इति स्नातः सरस्वत्या गच्छध्वं श्रीघगामिनः ।

अत्विजस्यानयध्वं वै शतशसु द्विजर्षभान् । एवं सन्दिश्य तु प्रेष्यान् बलदेवो महाबलः ।

तीर्थयात्रां दधौ राजन् कुरूणां वैशसे तदा । सरस्वतीं प्रतिस्नातः समन्ताद्भजग्मिवान् ।

अत्विग्मिषु मुद्गिषु तथाऽन्वैर्द्विजसत्तमैः । रथैर्गजैस्तथाऽश्वैश्च प्रेष्यैश्च भरतर्षभ ।

१८६

गोखरोद्गप्रयुक्तैश्च धानैश्च वज्रभिर्वृतः । आन्तामां क्लान्तवपुषां शिशूनां विपुलायुषा ।

देशे देशे तु देयानि दानानि विविधानि च । अर्थायै चार्थिनां राजन् कृपन्नि वज्रशस्तया ।

या यो यत्र द्विजा भोज्यं भोक्तुं कामयते तदा । तस्य तस्य तु तत्रैवमुपजहुस्तदा नृप ।

तत्र तत्र स्थिता राजन् रौहिण्यस्य ग्रामनात् । भक्ष्यपेषस्य कुर्वन्नि राशीस्तत्र समन्ततः ।

वासांसि च महार्चं णि पर्यङ्कनस्तरणानि च । पूजार्थं तत्र कृपानि विप्राणां सुखमिच्छतां ।

१८७

यत्र यः स्तुते विप्रः क्षत्रियो वाऽपि भारत । तत्र तत्र तु तस्यैव सर्वं कृपन्मदृश्यत ।

यथासुखं जनः सर्वो याति तिष्ठति वै तदा । यातुकामस्य यानानि पेष्यानि त्वषितस्य च ।

बुभुक्षितस्य चास्त्रानि स्वादूनि भरतर्षभ । उपजहृर्नरास्तत्र वस्ताण्याभरणानि च ।

स पन्थाः प्रबभौ राजन् सर्वस्यैव सुखावहः । स्वर्गोपमस्तदा वीर नराणां तत्र गच्छतां ।

नित्यप्रमुदितोपेतः स्वादुभक्ष्यः शुभान्वितः । विपश्चापणपणानां नानाजनशतैर्दृतः ।

१८८

नानाद्रुमस्ततोपेता नानारत्नविभूषितः ।

ततो महात्मा नियमे स्थितात्मा पुण्येषु तीर्थेषु वसुभि राजन् । ददौ द्विजेभ्यः क्रतुर्दक्षिणाश्च यदुप्रवीरो हलभृत् प्रतीतः ।

दोग्दीशु धेनूशु सहस्रशो वै मुवाससः काश्चनबद्धशृङ्गाः । अयांशु नानाविधदेशजातान् यानानि दासांशु शुभान् द्विजेभ्यः ।

रत्नानि मुक्तामणिविद्रुमश्चाप्यग्रे मुवर्षां रजतं मुशुद्धं । अयस्मद्यं तासमयश्च भाण्डं ददौ द्विजातिप्रवरेषु रामः ।

एवं स वित्तं प्रददौ महात्मा सरस्वतीतीर्थवरेषु भूरि । यथौ क्रमेणाप्रतिमप्रभावस्ततः कुरुधेवमुदारवृत्तिः ।

१८९

॥ जनमेजय उवाच ॥ सारस्वतानां तीर्थानां गुणोत्पत्तिं वदस्व मे । फलञ्च द्विपदां श्रेष्ठ कर्षन्निर्दृष्टिमेव च ।

यथाक्रमेण भगवन्स्तीर्थानामनुपूर्वशः । ब्रह्मान् ब्रह्मविदां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तीर्थानां विस्तारं राजन् गुणोत्पत्तिञ्च सर्वशः । मयोच्यमानं वै पुण्यं शृणु राजेन्द्र कृतज्ञः ।

पूर्वं महाराज यदुप्रवीर अत्विक्सुहृदिप्रणैश्च साङ्गं । पुण्यं प्रभाशं समुपाजगाम यत्रोद्गुराट् यच्छणा क्षिप्रमानः ।

विमुक्तशपः पुनराप्य तेजः सर्वं जगद्भ्रामयते नरेन्द्र । एवन्तु तीर्थप्रवरं पृथिव्यां प्रभासनाक्षस्य ततः प्रभासः ।

१९०

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथञ्च भगवान् सोमो यच्छणा समगृह्यत । कथञ्च तीर्थप्रवरे तस्मिंश्चन्द्रे न्यमज्जत ।

कथमाप्तुत्य तस्मिंस्तु पुनराप्यायितः शशी । एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण महामुने ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्य तनया यास्ताः प्रादुरासन् विशाम्पते । स सप्तविंशतिं कन्या दक्षः सोमाय वै ददौ ।

नक्षत्रयोगनिरताः संख्यानाथश्च ताऽभवन् । पन्था वै तस्य राजेन्द्र सोमस्य शुभकर्षणः ।

तास्तु सर्व्या विशालाक्ष्यो रूपेणाप्रतिमा भुवि । अत्यरिच्यत तामासु रोहिणी रूपमन्यदा । २०१४
 ततस्तस्यां स भगवान् प्रीतिस्त्रको निशाकरः । माऽस्य चक्षुः बभूवाथ तस्मात्तां बुभुजे सदा ।
 पुरा हि सोमो राजेन्द्र रोहिण्यामभवच्चिरं । ततस्ताः कृपिताः सर्व्या नक्षत्राख्या महात्मनः ।
 ता गत्वा पितरं प्राजः प्रजापतिमतन्त्रिताः । सोमो वसति नास्माः सु रोहिणीं भजते सदा ।
 ता वयं संहिताः सर्व्यास्वत्सकाग्रो प्रजेन्द्र । वक्ष्यामो नियताहारस्तपश्चरणतत्पराः ।
 श्रुत्वा तामान्तु वचनं दक्षः सोममथाब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वाऽधर्मा महान् स्पृशेत् । २०१५
 तास्तु सर्व्याब्रवीद्दक्षो गच्छध्वं शशिनोऽन्तिकं । समं वक्ष्यति सर्व्यासु चन्द्रमा मम शासनात् ।
 विसृष्टास्तास्तथा जग्मुः शीतांशुभवनं तदा । तथाऽपि सोमो भगवान् पुनरेवं महीपते ।
 रोहिणीं निवसत्येव प्रीयमाणो मुञ्जर्भुजः । ततस्ताः संहिताः सर्व्या भूयः पितरमब्रुवन् ।
 तव शूद्रश्रूषणे युक्ता वक्ष्यामो हि तवान्तिके । सोमो वसति नास्मासु नाकरोदचनं तव ।
 तामां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् । समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वां शश्ये विरोचन । २०१६
 अनादृत्य तु तदाक्यं दक्षस्य भगवान् शशी । रोहिण्या साङ्गमवसत् ततस्ताः क्षुपिताः पुनः ।
 गत्वा च पितरं प्राजः प्रणम्य शिरसा तदा । सोमो वसति नास्मासु तस्मात्तः शरणं भव ।
 रोहिण्यामेव भगवान् सदा वसति चन्द्रमाः । न त्वदचो गणयति नास्मासु स्नेहमिच्छति ।
 तस्मान्नस्त्राहि सर्व्या वै यथा नः सोम आविशेत् । तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धो यस्मान् पृथिवीपते ।
 समर्ज्ज रोषात् सोमाय स चोडुपतिमविशत् । स यस्मान्माऽभिभूतात्माऽलीयताहरहः शशी । २०१७
 यत्प्रज्ञाप्यकरोद्राजन् मोक्षार्थं तस्य यस्मिन् । इष्टुष्टिभिर्माहारण विविधभिर्निशाकरः ।
 न चामुच्यत शापाद्वै क्षयश्चैवाभ्यगच्छत् । क्षीयमाणे ततः सोमो ओषधेः न प्रजश्चिरे ।
 निरास्वादरसाः सर्व्या हतवीर्यास्तु सर्व्वतः । ओषधीनां क्षये जाते प्राणनामपि संक्षयः ।
 ह्यशास्त्रामन् प्रजाः सर्व्या क्षीयमाणे निशाकरे । ततो देवाः समागम्य सोममूचुर्महीपते ।
 किमिदं भवतो रूपमीदृशं न प्रकाशते । कारणं ब्रूहि नः सर्व्वं येनेदन्ते महद्भयं । २०१८
 श्रुत्वा तु वचनं त्वत्तो विधास्यामस्ततो वयं । एवमुक्तः प्रत्युवाच सर्व्यास्ताञ्छलक्षणः ।
 शापस्य कारणं चैव यस्मान्माऽथ तथात्मनः । देवास्तथा वचः श्रुत्वा गत्वा दक्षमथाब्रुवन् ।
 प्रसीद भगवन् सोमो शापोऽयं विनिवर्त्ततां । अग्नौ हि चन्द्रमाः क्षीणः किञ्चिच्छेषो हि लक्ष्यते ।
 क्षयाश्चैवास्तु देवेश प्रजाश्चैव गताः क्षयं । वीरुधौषधयश्चैव वीजानि विविधानि च ।
 तेषां क्षये क्षयोऽस्माकं विनाऽस्माभिर्जगच्च किं । इति ज्ञात्वा लोकगुरो प्रसादं कर्त्तुमर्हसि । २०१९
 एवमुक्तस्ततो देवान् प्राह वाक्यं प्रजापतिः । नैतच्छक्यं मम वचो व्यावर्त्तयितुमन्यथा ।
 श्वेतुना तु महाभागा निवर्त्तियति क्वचिन् । समं वर्त्ततु सर्व्यासु शशी भार्यासु नित्यशः ।
 सरस्वत्या वरे तीर्थे उन्मज्जच्छलक्षणः । पुनर्व्वर्द्धियते देवास्तदै सत्यं वचो मम ।
 मासाङ्कं क्षयं सोमो नित्यमेव गमिष्यति । मासाङ्कं तु सदा वृद्धिं सत्यमेतदचो मम ।

समुद्रं पश्चिमं गत्वा सरस्वत्यभिसङ्गमे । आराधयतु देवेभ्यं ततः कान्तिमवाप्स्यति ।
 सरस्वतीन्ततः सोमः स जगामर्षिशासनात् । प्रभासं प्रथमं तीर्थं सरस्वत्या जगाम ह ।
 अमावास्यां महातेजास्तत्रेभ्यश्चक्रामहाद्युतिः । लोकान् प्रभासयामास शीतांशुत्वमवाप च ।
 देवास्तु सर्वे राजेन्द्र प्रभासं प्राप्य पुष्कलं । सोमेन सहिता भूत्वा दत्तस्य प्रमुखेऽभवन् ।
 ततः प्रजापतिः सर्व्वा विमसर्वाय देवताः । सोमञ्च भगवान् प्रीतो भूयो वचनमब्रवीत् ।
 माऽवमंस्थास्त्रियः पुत्र मा च विप्रान् कदाचन । गच्छ युक्तः सदा भूत्वा कुरु वै शासनं मम ।
 स विस्मृष्टो महाराज जगामाय स्वमालयं । प्रजास्य मुदिता भूत्वा पुनस्तस्युर्यथा पुरा ।
 एवन्ते सर्व्वमाख्यातं यथा श्रोत्रो निशाकरः । प्रभासञ्च यथा तीर्थं तीर्थानां प्रवरं ह्यभूत् ।
 अमावास्यां महाराज नित्यं शः शश्लक्षणः । स्नात्वा स्नाप्यायते श्रीमान् प्रभासे तीर्थसक्तमे ।
 अतश्चैनं प्रजानन्ति प्रभासमिति भूमिप । प्रभां हि परमां लोभे तस्मिन्नुत्पद्य चन्द्रमाः ।
 ततस्तु चमसोद्भेदमच्युतस्त्वगमहली । चमसोद्भेद रत्येवं यं जनाः कथयन्त्युत ।
 तत्र दत्त्वा च दानानि विशिष्टानि हलायुधः । उषित्वा रजनीमेकां स्नात्वा च विधिवत्तदा ।
 उदपानमयागच्छत्वरवान् केशवायजः । आद्यं स्वस्वथनञ्चैव यथावाप्य महत्फलं ।
 स्निग्धत्वाद्दोषधीनाञ्च भूमेश्च जनमेजय । जानन्ति सिद्धा राजेन्द्र नष्टामपि सरस्वतीं ।
 इति श्रीमरारभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां चन्द्रशापोपाख्याने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मान्मदीगतञ्चापि ह्युदपानं यश्चिन्तितः । त्रितस्य च महाराज जगामाय हलायुधः ।
 तत्र दत्त्वा बहूद्रव्यं पूजयित्वा तथा द्विजान् । उपस्पृश्य च तत्रैव प्रहृष्टो मुषलायुधः ।
 तत्र धर्मपरो ह्यासीत् त्रितः स सुमहातपाः । कूपे च वसता तेन सोमः पीतो नहात्मना ।
 तत्र चैनं ममुत्सृज्य भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । ततस्तौ वै शशापाय त्रितो ब्राह्मणमन्तमः ।
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ उदपानं कथं ब्रह्मन् कथञ्च सुमहातपाः । पतितः किञ्च सन्धको भ्रातृभ्यां द्विजमन्तम ।
 कूपे कथञ्च हिलैनं भ्रातरौ जग्मतुर्गृहान् । कथञ्च याजयामास पौ सोमञ्च वै कथं ।
 एतदाचक्ष्व मे ब्रह्मन् श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसन् पूर्व्वयुगे राजान् मुनयो भ्रानरस्त्वयः । एकतस्य दितश्चैव त्रितस्यादित्यमन्निभाः ।
 सर्व्वे प्रजापतिसमाः प्रजावन्तस्तथैव च । ब्रह्मलोकजितः सर्व्वे तपसा ब्रह्मवादिनः ।
 तेषाञ्च तपसा प्रीतो नियमेन दमेन च । अभवद्भ्रौतमो नित्यं पिता धर्मरतः सदा ।
 स तु दीर्घेण कालेन तेषां प्रीतिमवाप्य च । जगाम भगवान् स्थानमनुरूपमिवात्मनः ।
 राजानस्तस्य ये ह्यासन् याज्या राजान् महात्मनः । ते सर्व्वे स्वर्गते तस्मिंस्तस्य पुत्रामपूजयन् ।
 तेषान्तु कर्मणा राजंस्तथा चाध्ययनेन च । त्रितः स श्रेष्ठतां प्राप यथैशाम्य पिता तथा ।
 तथा सर्व्वे महाभागा मुनयः पुण्यलक्षणाः । अपूजयन्महाभागं यथाऽस्य पितरं पुरा ।
 कदाचिद्धि ततो राजन् भ्रातरावेकतदितौ । यश्चार्ये चकतुश्चिन्तां तथा वित्तार्थमेव च ।

तयोर्बुद्धिः समभवत् त्रितं गृह्य परन्तप । याज्यान् सर्वानुपादाय प्रतिगृह्य पशून्सतः ।
 सोमं दास्यामहे इष्टाः प्राप्य यज्ञं महाफलं । चक्रुश्चैत्रं तथा राजन् भ्रातरस्त्वय एव च । १०८०
 तथा तु ते पराक्रम्य याज्यान् सर्वान् पशून् प्रति । याजयित्वा ततो याज्यान् लब्ध्वा तु मुवङ्गन् पशून् ।
 याज्येन कर्मणा तेन प्रतिगृह्य विधानतः । प्राचीं दिशं महात्मान आजग्मोत्स महर्षयः ।
 त्रितेस्तेषां महाराज पुरस्ताद्याति हृष्टवत् । एकतस्य द्वितस्यैव पृष्ठतः कालयन् पशून् ।
 तयोश्चिन्ता समभवत् दृष्ट्वा पशुगणं महत् । कथञ्च स्फुरिमा गाव आवाभ्यां हि विना त्रितं ।
 तावन्त्येन्यं समाभाष्य एकतस्य द्वितस्य च । यदूचतुर्भ्यः पापौ तन्निबोध जनेश्वर । १०८५
 त्रितो यज्ञेषु कुशलस्त्रितो वेदेषु निष्ठितः । अन्यास्तु बज्रला गावस्त्रितः समुपलस्यते ।
 तदा वां सहितौ भूत्वा गाः प्रकास्य ब्रजावहे । त्रितोऽपि गच्छतां काममावाभ्यां वै विनाहतः ।
 तेषामागच्छतां रात्रौ पथिस्थानां वृकोऽभवत् । तत्र कूपो विदूरेऽभूत् सरस्वत्यास्तटे महान् ।
 अथ त्रितो वृकं दृष्ट्वा पथि तिष्ठन्समगतः । तद्गयादपसर्पन् वै तस्मिन् कूपे पपात ह ।
 अगाधि सुमहाघोरे सर्वभूतभयङ्करे । त्रितस्ततो महाराज कूपस्था मुनिमत्तमः । १०९०
 अर्चनादन्ततश्चक्रे तौ तु शुश्रुवतुर्मुनी । तं ज्ञात्वा पतितं कूपे भ्रातरावेकनदितौ ।
 वृकत्रासाच्च लोभाच्च समुत्सृज्य प्रजग्मतुः । भ्रातृभ्यां पशुलुम्बाभ्यामुत्सृष्टः स महातपाः ।
 उदपाने तदा राजन् निर्जले पांशुबन्धते । त्रित आत्मानमालस्य कूपे वीरुत्तृणाद्वते ।
 निमग्नं भरतश्रेष्ठ नरके दुष्कृतो यथा । स बुद्ध्याऽगणयत्प्राज्ञो मृत्योर्भीतो ह्यभिमपः ।
 सोमः कथन्तु पातव्य इहस्येन मया भवेत् । स एवमभिनिश्चित्य तस्मिन् कूपे महातपाः । १०९५
 इदर्शं वीरुधं तत्र लम्बमानां यदुच्छ्रया । पांशुयस्ते ततः कूपे विचिन्त्य सलिल मुनिः ।
 अग्नीन् संकल्पयामास ह्येते चात्मानमेव च । ततस्तं वीरुधं सोमं संकल्प्य सुमहातपाः ।
 अथो यज्ञेषु मामानि मनसाऽचिन्त्यन्मुनिः । यावाणः शर्कराः कृत्वा प्रचक्रोऽभिषवं नृप ।
 आज्यञ्च सलिलञ्चैकं भागांश्च त्रिदिवैकधा । सोमस्याभिषवं कृत्वा चकार तुमुलं ध्वनिं ।
 स चाविशद्विवं राजन् पुनः शब्दस्त्रितस्य वै । समवाप्य च तद्यज्ञं ययोक्तं ब्रह्मवादिभिः । ११००
 वर्त्तमाने तथा यज्ञे त्रितस्य सुमहात्मनः । आविग्नं त्रिदिवं सर्वैर्कारणञ्च न बुध्यते ।
 ततः सुतुमुलं शब्दं शुश्रावाथ वृहस्पतिः । अत्वा चैवाब्रवीत् सर्वान् देवान् देवपुरोहितः ।
 त्रितस्य वर्त्तते यज्ञस्तत्र गच्छामहे मुराः । स हि कुड्डः सृजेदन्यान् देवानपि महातपाः ।
 तच्छ्रुत्वा वषेणन्स्य सहिताः सर्वदेवताः । प्रथयुस्तत्र यत्रासौ त्रितयज्ञः प्रवर्त्तते ।
 ते तत्र गत्वा विबुधास्तं कूपं यत्र स द्विजः । ददृशुस्तं महात्मानं दीक्षितं यज्ञकर्मणु । ११०५
 दृष्ट्वा चैनं महात्मानं त्रिया परमया युतं । ऊचुस्त्रया महाभागं प्राप्ता भागार्थिनी वर्यं ।
 अथाब्रवोदृषिर्देवान् पश्यध्वं मां दिवैकमः । अस्मिन् प्रतिभये कूपे निमग्नं नष्टचेतनं ।
 ततस्त्रितो महाराज भागांस्तेषां यथाविधि । मन्त्रयुक्तान् समददत्ते च प्रीतास्तदाऽभवन् ।

ततो यथाविधि प्राप्तान् भागान् प्राप्य दिवोकसः । प्रीतात्मानो ददुस्तस्मै वरान् यान् मममेच्छति ।

स तु वज्रे वरान् देवास्तातुमर्हथ मामितः । यशोहापस्युश्चेत् कूपे स सोमपगतिं लभेत् ।

२११०

तत्र चोर्ध्वमती राजन्नुत्पपात सरस्वती । तथोत्थितः समुत्तस्थौ पूजयंस्त्रिदिवोकसः ।

तथेति चोक्त्वा विषुधा जग्मुराजन् यथागताः । त्रितस्याभ्यागमत् प्रीतः स्वमेव निलयं तदा ।

कुङ्कुम्भं स समामाद्य तादृशी भ्रातरौ तदा । उवाच पर्यं वाक्यं शशाप च महातपाः ।

परुक्षुभ्यौ युवा यस्मान्मामुत्सृज्य प्रधावितौ । तस्मादृक्काकृती रौद्री दंष्ट्रिणावभितश्चरौ ।

भवितारौ मया शत्रौ पापेननेन कर्मणा । प्रभवस्यैव युवयोर्गोलाङ्गुलर्धवानराः ।

२११५

इत्युक्ते तु तदा तेन क्षणादेव विश्रान्पते । तथाभूतावदृश्येतां वचनात् सत्यवादिनः ।

तत्राप्यभितविक्रान्तः स्पृष्टा तोयं हलायुधः । दत्त्वा चं विविधान्दादान् पूजयित्वा च वै द्विजान् ।

उदपानञ्च तं वोक्त्य प्रशंस्य च पुनः पुनः । नदीगतमदीनात्मा प्राप्नो विनश्चनं तदा ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां तीर्थकथने सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विनश्चनं राजन् जगामाद्य हलायुधः । गूढाभोरान् प्रति देषाद्यत्र नष्टा सरस्वती ।

तस्मात्तु चपथो नित्यं प्राङ्गर्विनश्चनेति ह । तत्राप्युपसृश्य बलः सरस्वत्यां महाबलः ।

२१२०

सुभूमिकं ततोऽगच्छत् सरस्वत्यास्तेषु वरे । तत्र चाप्सरसः शुभ्रा नित्यकालमतस्त्रिताः ।

क्रीडाभिर्विभलाभिश्च क्रीडन्ति विमलाननाः । तत्र देवाः सगन्धर्वा मामि मामि जनेश्वर ।

अभिगच्छन्ति तत्तीर्थं पुण्यं ब्राह्मणसेवितं । तत्रादृश्यन्त गन्धर्वास्तथैवाप्सरसाङ्गणः ।

समेत्य महिता राजन् यथाप्राप्तं यथामुखं । तत्र मोदन्ति देवाश्च पितरश्च सवीरुधः ।

पुण्यैः पुण्यैः मदा दिव्यैः कीर्त्यमाणाः पुनः पुनः । आक्रीडभूमिः सा राजन् तामामप्सरसां शुभ्रा ।

२१२५

सुभूमिकेति विख्याता सरस्वत्यास्तेषु वरे । तत्र खाला च दत्त्वा च वसु विप्राय माधवः ।

श्रुत्वा गीतञ्च तद्विद्यं वादित्राणाञ्च निखनं । कायाश्च विपुला दृष्ट्वा देवगन्धर्वश्चरत्तमं ।

गन्धर्वाणां ततस्तीर्थमागच्छद्गोहिणीसुतः । विश्रावसुमुखास्तत्र गन्धर्वास्तपसाऽश्विताः ।

नृत्यवादित्रगीतञ्च कुर्वन्ति सुमनोरमं । तत्र दत्त्वा हलधरो विप्रेभ्यो विविधं वसु ।

अजाविकं गोस्वरोष्ट्रं मुवर्षं रजतं तथा । भोजयित्वा द्विजान् कामैः सन्तर्ध च महाधनैः ।

२१३०

प्रययौ महितो विप्रेस्तथ्यमानश्च माधवः । तस्माद्गान्धर्वतीर्थाच्च महाबाहुरग्निन्दमः ।

गर्गस्त्रोतो महातीर्थमाजगामैककुण्डली । तत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना ।

कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषाञ्च व्यतिक्रमः । उत्पाता दारुणाश्चैव शुभाश्च जनमेजय ।

सरस्वत्याः शुभे तोर्थे विदिता वै महात्मना । तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गर्गस्त्रोत इति स्मृतं ।

तत्र गर्गं महाभागमृषयः सुव्रता नृप । उपामाञ्चक्रिरे नित्यं कालज्ञानं प्रति प्रभो ।

२१३५

तत्र गत्वा महाराज बलः श्रेतानुलोपनः । विधिवद्धि धनं दत्त्वा मुनीनां भावितात्मना ।

उच्चावचास्तथा भक्ष्यान् विप्रेभ्यो विप्रदाय सः । नीलवामान्दाऽगच्छच्छङ्खतीर्थं महायथाः ।

तत्रापश्यन्महाशङ्खं महामेरुमिवोच्छ्रितं । श्रेतपर्वतसङ्काशमृषिसङ्घैर्निषेवितं ।
 सरस्वत्यास्तटे जातं नगं तालध्वजो बली । यत्रा विद्याधराश्चैव राक्षसाश्चामितौजसः ।
 पिशाचाश्चामितबला यत्र सिद्धाः सहस्रशः । ते सर्वे ह्यशनं त्यक्त्वा फलन्तस्य वनस्पतेः । ११४०
 व्रतैश्च निदमैश्चैव काले काले स्म भुञ्जते । प्राप्तेश्च नियमैस्तैस्त्रिचरन्तः पृथक् पृथक् ।
 अदृश्यमाना मनुजैर्व्यचरन् पुरुषर्षभ । एवं स्थितो नरव्याघ्र लोकेऽस्मिन् म वनस्पतिः ।
 ततस्तीर्थं सरस्वत्याः पावनं लोकविश्रुतं । तस्मिंश्च यदुशाईलो दत्त्वा तीर्थे पयस्विनीः ।
 ताम्रायमानि भाण्डानि वस्त्राणि विविधानि च । पूजयित्वा द्विजंश्चैव पूजितश्च तेषाधनैः ।
 पुण्यं दैतवनं राजन्नाजगाम हलायुधः । तत्र गत्वा मुनीन् दृष्ट्वा नानावेशधरान् बलः । ११४५
 आप्तुत्य मल्लिखे चापि पूजयामास वै द्विजान् । तथैव दत्त्वा विप्रेभ्यः परिभोगान् सुपुष्कलान् ।
 ततः प्रायाद्वलो राजन् दक्षिणेन सरस्वतीं । गत्वा चैवं महाबाहुर्नर्तितदूरे महायज्ञाः ।
 धर्मात्मा नागवत्मानं तीर्थमागमदच्युतः । यत्र पन्नगराजस्य वामुकेः सन्निवेशनं ।
 महाद्युतेर्महाराज बह्वभिः पन्नगैर्वृतं । श्वषीणां हि सहस्राणि तत्र नित्यं चतुर्दश ।
 यत्र देवाः ममागम्य वामुकि पन्नगोत्तमं । सर्वे पन्नगराजानमभ्यसिञ्चन् यथाविधि । ११५०
 पन्नगभ्यो भयं तत्र विद्यते न स्म पौरव । तत्रापि विधिवद्दत्त्वा विप्रेभ्यो रत्नसञ्चयान् ।
 प्रायात् प्राचीं दिशं तत्र तथा तीर्थान्यनेकशः । सहस्रशतमंख्यानि प्रथितानि पदे पदे ।
 आप्तुत्य तेषु तीर्थेषु यथोक्तं तत्र चर्षिभिः । ह्यलोपवामनिघमं दत्त्वा दानानि सर्वशः ।
 अभिवाद्य मुनींस्तान् वै तत्र तीर्थनिवाaminः । उद्दिष्टमार्गः प्रथयौ यत्र भूयः सरस्वती ।
 प्राङ्मुखं वै निवृत्ते वृष्टिर्व्यातहता यथा । श्वषीणां नैभिवेयाणामवेवायं महात्मनां । ११५५
 निवृत्तान्तां सरिच्छ्रेष्ठां तत्र दृष्ट्वा तु लाङ्गली । बभूव विस्मितो राजन् बलः श्वेतानुलेपनः ।
 ॥ जन्मजय उवाच ॥ कस्मात् सरस्वती ब्रह्मन् निवृत्ता प्राङ्मुखी ततः । व्याख्यातुमेतदिच्छामि सर्वमभ्वर्थ्युत्तम ।
 कस्मिंश्चित् कारणे तत्र विस्मितो यदुनन्दनः । निवृत्ता हेतुना केन कथमेव सरिद्धरा ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पूर्व्वं कृतयुगे राजन् नैभिवेयास्तपस्विनः । वर्त्तमाने सुविपुले सत्रे द्वादशवार्धिके ।
 श्वषेया बहूना राजन् तत् सत्रमभिपेदिरे । उषित्वा च महाभागस्तस्मिन् सत्रे यथाविधि । ११६०
 निवृत्ते नैमिषीये वै सत्रे द्वादशवार्धिके । आजगमुर्ध्वयस्तत्र बहवस्तीर्थकारणात् ।
 श्वषीणां बहुलत्वान्तु सरस्वत्या विश्राम्यते । तीर्थानि नगरायन्ते कूले वै दक्षिणे तदा ।
 समन्तपञ्चकं यावत्तावत्तं द्विजसत्तमाः । तीर्थलोभान्नरव्याघ्र नद्यास्तीरं समाश्रिताः ।
 जुहुतां तत्र तेषां तु मुनीनां भावितात्मनां । स्वाध्यायेनातिमहता बभूवुः पूरिता दिशः ।
 अग्निहोत्रैस्तप्तोषां क्रियमाणैर्महात्मनां । अशोभत सरिच्छ्रेष्ठा दीप्यमानैः समन्ततः । ११६५
 मालिखित्या महाराज अग्नकुडाश्च तापसाः । दन्तोालूखलिनश्चान्ये प्रसंख्यानास्तथा परे ।
 वायुभक्षा जलाहाराः पर्णभक्षाश्च तापसाः । नानानियमयुक्ताश्च तथा स्पण्डिलश्रायिनः ।

आमन् वै मुनयस्तत्र सरस्वत्याः समीपतः । शोभयन्तः सरिच्छ्रेष्ठां गङ्गामिव दिवाकसः ।
 शतशस्य समापेतुर्ष्वेषयः सत्रयाजिनः । तेऽवकाशं न ददृशुः सरस्वत्या महाव्रताः ।
 ततो यज्ञोपवीतैस्ते तत्तीर्थं निर्मलाय वै । जुहुवुस्याग्निश्रोत्रांसु चक्रुश्च विविधाः क्रियाः ।
 ततस्तमृषिसङ्घातं निराशञ्चिन्तयाऽन्वितं । दर्शयामास राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती ।
 ततः कुञ्जान् बहून् कृष्ट्वा सन्निवृत्ता मरिद्धरा । ऋषीणां पुण्यतपसां कारुण्याञ्जनमेजय ।
 ततो निवृत्त्य राजेन्द्र तेषामर्थे सरस्वती । भूयः प्रतीच्यभिमुखी प्रसुस्त्वाव मरिद्धरा ।
 अमोघागमनं कृत्वा तेषां भूयो ब्रजाम्यहं । इत्यद्भुतं महचक्रे तदा राजन्महानदी ।
 एवं स कुञ्जो राजन् वै नैमिषीय इति स्मृतः । कुरुश्रेष्ठ कुरुक्षेत्रे कुरुष्व महतीं क्रियां ।
 तत्र कुञ्जान् बहून्कृष्ट्वा निवृत्ताश्च सरस्वतीं । बभूव विस्मयस्तत्र गमस्याय महात्मनः ।
 उपस्पृश्य तु तत्रापि विधिवद्यदमन्दनः । दत्त्वा दायान् द्विजातिभ्या भाण्डानि विविधानि च ।
 भक्त्यं भोज्यञ्च त्रिविधं ब्राह्मणभ्यः प्रदाय च । ततः प्रायाद्वनो राजन् पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
 सरस्वतीतीर्थं वरं नानाद्विजगणायुतं । वदरेऽद्भुतकाम्यार्थप्रलाभत्यविभीतकैः ।
 कङ्कोलैश्च पलाशैश्च करीरैः पीलुभिस्तथा । सरस्वतीतीररुहैस्तरुभिर्विद्विषैस्तथा ।
 करुषकबरैश्चैव विन्धैराधातकैस्तथा । अतिमुक्तकषण्डैश्च पारिजातैश्च शोभितं ।
 कदलीवनभूयिष्ठं दृष्टिकान्तं मनोहरं । वाय्वम्बुफलपर्णादैर्दन्तानूखनिकैरपि ।
 तथाऽग्गकुड्मैर्वानेथैर्भुनिभिर्बभ्रुभिर्वृतं । स्वाध्यायघोषमधुष्टं मृगयूथशताकुलं ।
 अरिस्त्रैर्धर्मपरमैर्नृभिरत्यर्थमेवितं । सप्त सारस्वतं तीर्थं भाजगाम हन्यायुधः ।
 यत्र मङ्गलकः सिद्धस्तपस्तेपे महामुनिः ।

११०

११५

११०

११५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतीपाख्यानं अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सप्त सारस्वतं कस्मात् कस्य मङ्गलको मुनिः । कथं सिद्धः स भगवान् कस्यस्य नियमोऽभवत् ।
 कस्य वंशे समुत्पन्नः किञ्चाधीतं द्विजोत्तम । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विधिवद्विजमत्तम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजन् सप्त सरस्वत्यो याभिव्याप्तमिदं जगत् । आह्वता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती ।
 सुप्रभा काञ्चनाली च विशाला च मनोरमा । सरस्वती चोघवती सुरेणुर्विमलादका ।
 पितामहस्य महता वर्त्तमाने महामखे । वितते यज्ञवाटे च संमिद्धेषु द्विजातिषु ।
 पुण्याहघोषैर्विमलैर्बेदानां निन्दैस्तथा । देवेषु चैव व्येषु तस्मिन् यज्ञविधौ तदा ।
 तत्र चैव महाराज दीक्षिते प्रपितामहे । यजतस्तस्य सत्रेण सर्वकाममभृद्धिना ।
 मनमा चिन्तिता चार्था धर्मार्थकुञ्जलैस्तदा । उपनिष्ठन्ति राजेन्द्र द्विजातींस्तत्र तत्र ह ।
 जगुश्च तत्र गन्धर्वा ननृतुस्याप्सरोगणाः । वादित्राणि च दिव्यानि वादयामासुरञ्जमा ।
 तस्य यज्ञस्य सम्पत्त्या तुतुषुर्देवता अपि । विस्मयं परमं जगुः किमु मानुषयोनयः ।
 वर्त्तमाने तथा यज्ञे पुष्करभ्ये पितामहे । अमृवन्नृपयो राजन्नायं यज्ञो महःगुणः ।

११०

११५

न दृश्यते मरिच्छेष्टा यस्मादिह मरस्वती । तच्छ्रुत्वा भगवान् प्रीतः सस्माराय मरस्वतीं ।
 पितामहेन यजता आहृता पुष्करेषु वै । सुप्रभा नाम राजेन्द्र नाम्ना तत्र मरस्वती ।
 तां दृष्ट्वा मुनयस्तुष्टास्वरायुक्ताः मरस्वतीं । पितामहं मानयन्तीं क्रतुमेव बह्व मेनिरे ।
 एवमेवा मरिच्छेष्टा पुष्करेषु मरस्वती । पितामहार्थं मन्मूता तुष्ट्यर्थञ्च मनीषिणां । २२००
 नैमिषे मुनयो राजन् समागम्य समासते । तत्र चित्राः कथा ह्यामन् वेदं प्रति जनेश्वर ।
 यत्र ते मुनयो ह्यामन् नानास्वाध्यायवेदिनः । ते समागम्य मुनयः समारुर्ध्वं मरस्वतीं ।
 सा तु ध्याता महाराज ऋषिभिः सत्रयाजिभिः । समागतानां राजेन्द्र महायार्थं महात्मनां ।
 आजगाम महाभागा तत्र पुण्या मरस्वती । नैमिषे काञ्चनाची तु मुनीनां यत्र याजिनां ।
 आगता मरितां श्रेष्ठा तत्र भारत पूजिता । गयस्य यजमानस्य गयेष्वेव महाक्रतुं । २२०१
 आहृता मरितां श्रेष्ठा गयघञ्जे मरस्वती । विशालान्तु गयस्याङ्गश्चैषयः संशितप्रताः ।
 मरित् सा हिमवत्यार्थेत् प्रस्तुता शीघ्रगामिनी । श्रौहालकेन या यज्ञे यजतस्तस्य भारत ।
 समंते सर्वतः स्फीते मुनीनां मण्डले तदा । उत्तरे कोशलाभागे पुण्ये राजन् महात्मनः ।
 उदालकेन यजता पूर्व्वं ध्याता मरस्वती । आजगाम मरिच्छेष्टा तद्देशमधिकारणात् ।
 पूज्यमाना मुनिगणैर्व्यक्ताजिनभृष्टैः । मनोरमेति विख्याता सा हि तैर्मनसा कृता । २२१०
 सुरेणुर्ध्वपभे द्वोपे पुण्ये राजर्षिभेविति । सुरोश्च यजमानस्य कुरुक्षेत्रे महात्मनः ।
 आजगाम महाभागा मरिच्छेष्टा मरस्वती । श्राववत्यपि राजेन्द्र वशिष्ठेन महात्मना ।
 समाहृता कुरुक्षेत्रे दिव्यतोया मरस्वती । दक्षेण यजता चापि गङ्गादारे मरस्वती ।
 सुरेणुरिति विख्याता प्रस्तुता शीघ्रगामिनी । विमलोदा भगवती ब्रह्मणा यजता पुनः ।
 समाहृता यथै तत्र पुण्ये हैमवते गिरौ । एकीभूतास्ततस्तास्तु तस्मिंस्तीर्थे समागताः । २२१५
 सप्तमारस्वतं तीर्थं ततस्तु प्रयितं भुवि । इति सप्त मरस्वत्या नामतः परिकीर्त्तिताः ।
 सप्तमारस्वतश्चैव तीर्थं पुण्यं तथा स्मृतं । प्रुष्टु मङ्गलकस्यापि कौमारब्रह्मचारिणः ।
 आपगामवगाढस्य राजन् प्रकीर्त्तितं महत् । दृष्ट्वा यदृच्छया तत्र स्तियमम्भमि भारत ।
 स्वायन्तीं रुचिरापाङ्गीं दिग्वा मममनिन्दितां । मरस्वत्यां महाराज चस्कन्दे वीर्थ्यमम्भमि ।
 तद्रेतः स तु जग्राह कलमे वै महातपाः । सप्तधा प्रविभागन्तु कलमस्य जगाम ह । २२२०
 तत्रर्षयः सप्त जाता जज्ञिरे मरुताङ्गणाः । वायुवेगो वायुबलो वायुहा वायुमण्डलः ।
 वायुज्वाला वायुरेता वायुचक्रस्य वीर्थवान् । एवमेते समुत्पन्ना मरुतां जनयिष्णवः ।
 इदमत्यद्भुतं राजन् प्रुष्टुत्वास्वर्थतरं भुवि । महर्षेश्वरितं यादृक् त्रिपु लोकेषु विश्रुतं ।
 पुरा मङ्गलकः सिद्धः कुशायेणेति विश्रुतं । क्षतः किल करे राजंस्तस्य शाकरमोऽस्त्रवत् ।
 स वै शाकरसं दृष्ट्वा हर्षाविष्टः प्रनृत्तवान् । ततस्तस्मिन् प्रनृत्ते वै स्यावरं जङ्गमस्य यत् । २२२५
 प्रनृत्तमभयं वीर तेजसा तस्य मोहितं । ब्रह्मादिभिः सुरैराजन् ऋषिभिस्य तपोधनैः ।

विष्णो वे महादेव ऋषेरथे नराधिप । नायं नृत्येद्यथा देव तथा त्वं कर्कमर्हसि ।
ततो देवो मुनिं दृष्ट्वा हर्षाविष्टमनीव ह । सुराणां हितकामार्थं महादेवोऽभ्यभाषत ।
भो भो ब्राह्मण धर्मज्ञ किमर्थं नृत्यते भवान् । हर्षस्थानं किमर्धञ्च तवेदमधिकं मुने ।
तपस्विनाधर्मपथे स्थितस्य द्विजसत्तम ।

१११०

॥ ऋषिरुवाच ॥ किञ्च पश्यसि मे ब्रह्मन् कराञ्जाकरसं स्तुतं । यं दृष्ट्वाहं प्रनृत्तौ वै हर्षेण महता विभे
नं प्रहस्यान्नवीद्देवो मुनिं रागेण मोहितं । अहं न विस्मयं विप्र गञ्जामीति प्रपश्य मां ।
एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं महादेवेन धीमता । अङ्गुल्येण राजेन्द्र स्थाङ्गुल्लाडितोऽभवत् ।
ततो भस्म क्षताद्राजन् निर्गतं हिमसन्निभं । तद्दृष्ट्वा व्रीडितो राजन् स मुनिः पादयोगतः ।
मेने देवं महादेवमिदञ्चेवाच विस्मितः । नान्यं देवाद्दृष्टं मन्ये रुद्रात् परतरं महत् ।
सुरासुरस्य जगतो गतिस्त्वमसि पूरुल्लष्टक् । त्वया हृष्टमिदं विश्वं वदन्तीह मनीषिणः ।
त्वामेव सर्व्वं विशति पुनरेव न्युगलये । देवैरपि न शक्यस्त्वं परिज्ञातुं कुतो मया ।
त्वयि सर्व्वे स्म दृश्यन्ते भावा ये जगति स्थिताः । त्वामुपासन्त वरदं देवा ब्रह्मादयोऽनघ ।
सर्व्वस्त्वमसि देवानां कर्त्ता कारयिता च ह । त्वत्प्रसादात् सुराः सर्व्वे मोदन्तीहाकुतोभयाः ।
एवं स्तुत्वा महादेवं स ऋषिः प्रणतोऽभवत् । यदिदञ्चापलं देव कृतमेतत् स्मयादिकं ।
ततः प्रसाद्यामि त्वां तपो मे न चरेदिति । ततो देवः प्रीतमनास्त्वष्ट्रिं पुनर्ब्रवीत् ।
तपस्ते वर्द्धतां विप्र मत्प्रसादात् सहस्रधा । आश्रमे चेह कथ्यामि त्वया सार्द्धं महं सदा ।
सप्त मारस्वते चास्मिन् यो मामर्चिष्यते नरः । न तस्य दुर्भयं किञ्चिद्भ्रुवितेह परत्र वा ।
मारस्वतश्च ते लोकं गमिष्यन्ति न संशयः । एतन्मङ्गलकस्यापि चरितं भूरितंजमः ।
स हि पुत्रः मुकन्यायामुत्पन्ने मातरिश्चना ।

११११

१११०

११११

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रयां मारस्वतोपास्थाने ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उपित्वा तत्र रामस्तु सम्यूज्याश्रमवासिनः । तथा मङ्गलके प्रीतिं शूभाशुके हलायुधः ।
दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो रजनीं तामुपोष्य च । पूजितो मुनिमङ्गैश्च प्रातरुत्थाय लाङ्गुली ।
अनुज्ञाय मुनीन् सर्व्वान् स्पृष्ट्वा तेषुश्च भारत । प्रययौ त्वरितो रामस्तीर्थहेतार्त्तहाबलः ।
ततस्त्वौशनसं तीर्थमाजगाम हलायुधः । कपालमोचनं नाम यत्र मुक्तो महामुनिः ।
महता शिरसा राजन् यस्तज्जङ्घे महेन्द्रः । राक्षसस्य महाराज रामक्षिप्रस्य वै पुरा ।
तत्र पूर्व्वं तपस्तप्तं काव्येन सुमहात्मना । यत्रास्य नीतिरखिला प्रादुर्भूता महात्मनः ।
यत्रस्थसिन्धुनामास दैत्यदानवविग्रहं । तत् प्राप्य च बली राजन् तीर्थप्रवरमुत्तमं ।
विधिवद्दे ददौ वित्तं ब्राह्मणानां महात्मनां ।

१११०

॥ जनभेजय उवाच ॥ कपालमोचनं ब्रह्मन् कथं यत्र महामुनिः । मुक्तः कथञ्चास्य शिरो लघं केन च हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा वै दण्डकारण्ये राघवेण महात्मना । वसता राजघाट्टेन राक्षसान् श्रमयिष्यतां ।

१११५

जनस्थाने धिरम्बुध्नं राक्षसस्य दुरात्मनः । सुरेण शितधारेण तत्पपात महाबने ।
 महोदरस्य तल्लग्नं जहायां वै यदृच्छया । वने विचरतो राजन्सि भिक्षाऽस्फुरत्तदा ।
 स तेन लग्नेन तदा द्विजातिर्न शशाक ह । अभिगन्तुं महाप्राज्ञसीर्थान्यायतनानि च ।
 संपूर्तना विस्ववता वेदमार्त्तो महामुनिः । जगाम सर्वतीर्थानि पृथिव्याञ्चेति नः श्रुतं ।
 स गत्वा सगितः सर्व्याः समुद्रांसु महातपाः । कथयामास तत् सर्व्वं ऋषीणां भावितात्मनां । १२६०
 आश्रुतः सर्व्वतीर्थेषु न च भोक्तववाप्तवान् । स तु शुश्राव विप्रेन्द्रो मुनीनां वचनं महत् ।
 सरस्वत्यास्तीर्थवरं ख्यातमौशनसं तदा । सर्व्वपापप्रशमनं सिद्धिश्चेन्नमनुत्तमं ।
 स तु गत्वा ततस्तत्र तीर्थमौशनसं द्विजः । तत श्रौशनसे तीर्थे तस्थोपस्पृशतस्तदा ।
 तच्छिरसरणं मुक्त्वा पपातान्तर्ज्जले तदा । विमुक्तस्तेन शिरसा परं सुखमवाप ह ।
 स चाप्यन्तर्ज्जले मूर्द्ध्ना जगामादर्शनं विभो । ततः स विधिरा राजन् पूतात्मा वीतकल्मषः । १२६१
 आजगामाश्रमं प्रीतः कृतज्ञत्वा महोदरः । सोऽय गत्वाश्रमं पुण्यं विप्रमुक्तो महातपाः ।
 कथयामास तत् सर्व्वं ऋषीणां भावितात्मनां । ते श्रुत्वा वचनं तस्य ततस्तीर्थस्य मानद ।
 कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः । स चापि तीर्थप्रवरं पुनर्गत्वा महानृषिः ।
 पोत्वा पयः सुविपुलं सिद्धिमायात्तदा मुनिः । तत्र दत्त्वा बह्वन् दादान् विप्रान् सम्भूज्य माधवः ।
 जगाम तृष्णाप्रबरो रुषङ्गैराश्रमं तदा । यत्र तप्तं तपो घोरमार्ष्टिधेणेन भारत । १२६०
 ब्राह्मण्य लभ्यवांस्तत्र विश्वामित्रो महामुनिः । सर्व्वकामसमृद्धयश्च तदाश्रमपदं महत् ।
 मुनिभिर्ब्राह्मणैश्चैव भेवितं सर्व्वदा विभो । ततो हलधरः श्रीमान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 जगाम तत्र राजेन्द्र रूपङ्गस्तनमत्यजत् । रुषङ्गैर्ब्राह्मणो वृद्धस्तपोनित्यस्य भारत ।
 देहन्यासे कृतमना विचिन्त्य बभ्रुधा तदा । ततः सर्व्वानुपादाय तनयान् वै महातपाः ।
 रुषङ्गुरब्रवीत्तत्र नयध्वं मां पृथूदकं । विज्ञायातोतवच्यसे रुषङ्गं ते तपोधनाः । १२६१
 तञ्च तीर्थमुपानिन्युः सरस्वत्यास्तपोधनं । स तैः पुत्रैस्तदा धीमानानीतो वै सरस्वतीं ।
 पुण्ड्रा तीर्थशतोपेतां विप्रमह्वैर्निधेवितां । स तत्र विधिना राजन्नाश्रुच्य सुमहातपाः ।
 ज्ञात्वा तीर्थगुणैश्चैव प्राहेदमृषिसत्तमः । सुप्रोतः पुरुषव्याघ्र सर्व्वान् पुत्रानुपासतः ।
 सरस्वत्युत्तरे तीरे यस्त्वजेदात्मनस्तनं । पृथूदके जप्यपरो नैनं श्रे मरणं तपेत् । • • •
 तत्राश्रुत्य स धर्मात्मा उपस्पृश्य हलायुधः । दत्त्वा चैव बह्वन् दायान् विप्राणां विप्रवत्सलः । १२६०
 भसर्ज्जं यत्र भगवाण्कोकिलोक्पितामहः । तत्रार्ष्टिधेयः कौरव्य ब्राह्मण्यं संश्रितव्रतः ।
 तपसा महता राजन् प्राप्तवानृषिसत्तमः । सिन्धुदोपस्य राजर्षिर्द्वैवापिस्य महातपाः ।
 ब्राह्मण्यं लभ्यवान् यत्र त्रिम्बानिब्रह्मया मुनिः । महातपस्वी भगवानुपयतेजा महातपाः ।
 तत्राजगाम बलवान् बलभद्रः प्रतापवान् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ जनेमजय उवाच ॥ कथमार्ष्टिषेणो भगवान् विपुलं तप्तवांसपः । सिन्धुद्वीपः कथञ्चापि ब्राह्मणं शश्वसांस्तदा ।

११८५

देवापिस्य कथं ब्रह्मन् विद्यामिच्छस्य सन्तम । तन्ममाचक्षु भगवान् परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुरा कृतयुगे राजन्नार्ष्टिषेणो दिजोत्तमः । वसन् गुरुकुले नित्यं नित्यमध्ययने रतः ।

तस्य राजन् गुरुकुले वसतो नित्यमेव च । समाप्तिं नागमद्विद्या नार्पि वेदा विशाम्यते ।

स निर्व्विषस्ततो राजंस्तपस्तेषु महातपाः । ततो वै तपसा तेन प्राप्य वेदानमुत्तमान् ।

स विद्वान् वेदयुक्तश्च सिद्धश्चाप्युषिसन्तमः । तत्र तीर्थे वरान् प्रादास्त्रोनेव सुमहातपाः ।

११८०

अस्मिंस्तोर्थे महानद्या अद्यप्रभृति मानवः । आशुतो वाजिमेधस्य फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।

अद्यप्रभृति नैवात्र भयं व्यालाङ्गविद्यति । अपि चात्पेन कालेन फलं प्राप्स्यति पुष्कलं ।

एवमुक्त्वा महातेजा जगाम त्रिदिवं मुनिः । एवं सिद्धः स भगवानार्ष्टिषेणः प्रतापवान् ।

तस्मिन्नेव तदा तीर्थे सिन्धुद्वीपः प्रतापवान् । देवापिस्य महाराज ब्राह्मण्यं प्रापतुर्म्हत् ।

तथा च कौशिकज्ञात तपोनित्यो जितेन्द्रियः । तपसा वै सुतप्तेन ब्राह्मणत्वमवाप्तवान् ।

११८४

गाधिर्नाम महानासीत् क्षत्रियः प्रथितो भुवि । तस्य पुत्रोऽभवद्राजन् विद्यामित्रः प्रतापवान् ।

स राजा कौशिकज्ञात महायोग्यभवत् किल । स पुत्रमभिषिञ्च्यथ विद्यामित्रं महातपाः ।

देहन्त्यासे मनश्चक्रे तमूचुः प्रणताः प्रजाः । न गन्तव्यं महाप्राज्ञं त्रिदिवं चास्मात्प्रहाभयात् ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच ततो गाधिः प्रजास्ततः । विश्वस्य जगतो गोप्ता भविष्यति सुतो मम ।

इत्युक्त्वा तु ततो गाधिर्विश्वामित्रं निवेश्य च । जगाम त्रिदिवं राजन् विद्यामित्रोऽभवन्पुपः ।

११८०

न स शक्नोति पृथिवीं यद्ववानपि रक्षितुं । ततः शुश्राव राजा स राक्षसेभ्यो महाभयं ।

निर्धेया नगराश्चापि चतुरङ्गबलान्वितः । स यात्वा दूरमध्वानं वशिष्ठात्प्रममभ्ययात् ।

तस्य ते सैनिका राजंश्चक्रुस्तत्रालयान् बद्धन् । ततस्तु भगवान् विप्रो वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।

इदृशेऽथ ततः सर्व्वं भज्यमानं महावनं । तस्य क्रुद्धो महाराज वशिष्ठां मुनिमन्तमः ।

स्रजस्व शवरान् धोरान् रति स्नाङ्गामुवाच ह । तथोक्त्वा साऽसृजद्वेनुः पुरुषान् धोरदर्शनान् ।

११८५

ते च तद्दलमासाद्य बभञ्जुः सर्व्वतो दिशं । तच्छ्रुत्वा त्रिद्रुतं सेन्यं विश्वामित्रस्तु गाधिजः ।

तपः परं मन्यमानस्तपस्तेव मनो द्वधे । सोऽस्मिंस्तोर्थेऽवरे राजन् मरस्वत्याः समाहितः ।

नियमैश्चोपवाभैश्च कर्षयन्देहमात्मनः । जलाहारो वायुभक्षः पर्णाहारश्च सोऽभवत् ।

तथा स्थण्डिलशायी च ये चान्ये नियमाः पृथक् । असहन्तस्य देवान्तु व्रतविघ्न प्रचक्रिरे ।

नचास्य नियमाद्बुद्धिरपयाति महात्मनः । ततः परेण यत्नेन तस्मा बद्धविधं तपः ।

११९०

तेजसा भास्कराकारो गाधिजः समपद्यत । तपसा तु तथा युक्तं विश्वामित्रं पितामहः ।

अमन्यत महातेजा वरदो वरमस्य तत् । स तु व्रते वरं राजन् स्थामहं ब्राह्मणस्त्विति ।

तथेति चाब्रवीद्ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः । स लब्ध्वा तपभोगेण ब्राह्मणत्वं महायथाः ।

विचचार मर्षी शक्त्या शतकामः सुरोपमः । तस्मिंस्तोर्थेऽवरे रामः प्रदाय विविधं वसु ।

पयस्विनीकथा धेनूर्यानि शयनानि च । अथ वक्त्राण्यलङ्कारं भक्ष्यं पेयञ्च शोभनं ।
अददमुदितो राजन् पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । यथै राजसूतो रामो वक्त्रस्याश्रममन्त्रिकात् ।
यत्र तेपे तपस्तीव्रं दासभ्यो बक इति श्रुतिः ।

२२१५

इति श्रीमहाभारते शन्यपर्वणि गदायुज्जपर्वणि बलदेवतोर्ययात्रायां सरस्वतीपाख्याने एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मघोषैरवाकीर्णं जगाम यदुनम्वहनः । यत्र दासभ्यो बको राजन्नाश्रमस्था महानपाः ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं वैचित्रवीर्यिणः । तपसा घोररूपेण कर्षयन्देहमात्मनः ।
क्रोधेन महताविष्टो धर्मात्मा वै प्रतापवान् । पुरा हि नैमिषीयाणां सत्रे दादश्वार्थिके ।
वृत्ते विश्रजितोऽन्ते वै पाञ्चालानृषयोऽगमन् । तत्रेश्वरमयाचक्ष्ण दक्षिणार्थं मनोविणः ।
बन्धाम्बितान् वत्सतराम् निर्व्याधीनेकविंशतिं । तस्मिन्नवीरको दासभ्यो विभजध्वं पशूनिनि ।
पशून्नेतानहं त्यक्त्वा भिक्षिष्ये राजसूतमं । एवमुक्त्वा ततो राजन् च शीन् सर्वान् प्रतापवान् ।
जगाम धृतराष्ट्रस्य भवनं ब्राह्मणोत्तमः । स समीपगतो भूत्वा धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ।
अयाचत पशून् दास्यः स चैनं रुषितोऽब्रवीत् । यदृच्छया मृता दृष्ट्वा गास्तदा नृपसत्तमः ।
यतान् पशून्त्रय विप्रं ब्रह्मबन्धो यदीच्छसि । चक्षिस्तया वचः श्रुत्वा चिन्तयामास धर्षयित् ।
अहो वन नृशंसं वै वाक्यमुक्तोऽस्मि संसदि । चिन्तयित्वा मुहुर्त्सनं रोषाविष्टो द्विजोत्तमः ।
मतिञ्चक्रे विनाशाय धृतराष्ट्रस्य भूपतेः । स त्वृक्षत्य मृतानां वै मांसानि मुनिसत्तमः ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेः पुरा । अत्रकीर्णे सरस्वत्यास्तोर्ये प्रज्वाल्य पावकं ।
बको दासभ्यो महाराज नियमं परमं स्थितः । स तैरेव जुहावाभ्य राष्ट्रं मांसैर्माहातपाः ।
तस्मिंस्तु विधिवत् सत्रे सम्प्रवृत्ते सुदारुणे । अवीयत ततो राष्ट्रं धृतराष्ट्रस्य पार्थिव ।
ततः प्रजीयमाणन्तद्राज्यं तस्य महीपते । क्षिद्यमानं यथाऽनन्तं वनं परशुना विभो ।
बभूवापङ्कतं तच्च व्यवकीर्णमचेतनं । दृष्ट्वा तथाऽवकीर्णन् राष्ट्रं स मनुजाधिपः ।
बभूव दुर्षणः राजंश्चिन्तयामास च प्रभुः । मोक्षार्थमकरोद्यत्तं ब्राह्मणैः सहितः पुरा ।
न च श्रेयोऽध्यगच्छन्तु वीयते राष्ट्रमेव च । यदा स पार्थिवः खिन्नो च विप्रास्तदाऽनघ ।
यदाचापि न शक्नोति राष्ट्रं मोक्षयितुं नृप । अथ वै प्राश्निकांस्तत्र पप्रच्छ जनमेजय ।
ततो वै प्राश्निकाः प्राहुः पशुविप्रकृतस्त्वया । मांसैरभजुहोतीति तत्र राष्ट्रं मुनिर्ष्वकः ।
तेन ते ह्ययमानस्य राष्ट्रस्यास्य क्षयो महान् । तस्यैतत्तपसः कर्म येन तेऽद्य क्षयो महान् ।
अपां कुञ्जे सरस्वत्यास्तं प्रसादय पार्थिव । सरस्वतीं ततो गत्वा स राजा बकमब्रवीत् ।
निपत्य शिरसा भूमौ प्राञ्जलिर्भरतर्षभ । प्रसादये त्वां भगवन्नपराधं क्षमस्वमे ।
मम दीनस्य क्षुब्धस्य मौर्ख्येण हतचेतसः । त्वं गतिस्त्वच्च मे नाथः प्रसादं कर्तुमर्हसि ।
तं तथा विलपन्तन्तु शोकोपहतचेतसं । दृष्ट्वा तस्य कृपा जज्ञे राष्ट्रं तच्च ध्यमोचयत् ।
अधिः प्रसन्नस्तास्याभूत् संरम्भञ्च विहाय सः । मोक्षार्थं तस्य राष्ट्रस्य जुहाव पुनराकृतिं ।

२२२०

२२२५

२२३०

२२३५

२२४०

मोक्षयित्वा ततो राट्प्रतिगृह्य पशून् बहून् । वृष्टात्मा नैमिषारणं जगाम पुनरेव च ।
 धृतराष्ट्रोऽपि धर्मात्मा स्वच्छेता महामनाः । स्वमेव नगरं राजा प्रतिपेदे महर्द्धिमत् ।
 तत्र तोर्ये महाराज वृहस्पतिरुदारधीः । असुराणामभावाय भवाय च द्विवैकसां ।
 मांसैरभिजुह्वयेष्टिमनीयन्त ततोऽसुराः । दैवतैरपि सश्वप्रा जितक्राग्निभिराह्वे ।
 तत्रापि विधिवद्भुत्वा ब्राह्मणेभ्यो महायज्ञाः । वाजिनः कुञ्चरांस्रैव रयांश्चाश्वतरीयुतान् ।
 रत्नानि च महार्हाणि धनं धान्यञ्च पुष्कलं । ययौ तीर्थं महाबाहुर्यायातं पृथिवीपते ।
 तत्र यज्ञे ययातेऽय महाराज सरस्वती । सर्पिः पयश्च सुन्नाव नाङ्गवस्य महात्मनः ।
 तत्रेष्ट्वा पुरुषव्याघ्रो ययातिः पृथिवीपतिः । अक्रामदूर्ध्वं मुदितो लेभे लोकांश्च पुष्कलान् ।
 पुनस्तत्र च राट्प्रत्यययतिर्यजतः प्रभोः । श्रौदार्यं परमं कृत्वा भक्तिञ्चात्मनि ग्राह्यतीं
 ददौ कामान् ब्राह्मणेभ्यः यान् यान् यो मनसेच्छति । यो यत्र स्थित एवेह आहूतो यज्ञमंसरे ।
 तस्य तस्य सर्पिश्छेष्टा गृहार्दि शयनादिकं । पञ्चमं भोजनञ्चैव दानं नानाविधन्तथा ।
 ते मन्यमाना राट्प्रत्यु सस्यदानमनुत्तमं । राजानं तुष्टुवुः प्रीता ददुश्चैवाग्निषः श्रुभाः ।
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः प्रीता यज्ञस्य सस्यदा । विस्मिता मानुषास्यासन् बृष्टा तां यज्ञसम्पदं ।
 ततस्त्वाल्लकेतुर्ध्वं हाधर्म्भकेतुर्ध्वं हात्मा कृतात्मा महादाननित्यः । वशिष्ठपत्राहं महाभीमवेगं धृतात्मा हितात्मा समभ्या
 जगाम ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतीपाख्याने द्वाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ वशिष्ठस्यापवाहोऽसौ भीमवेगः कथं नु मः । किमर्थञ्च सर्पिश्छेष्टा तमृषिं प्रत्यवाहयत् ।
 कथमस्याभवद्वैरं कारणं किञ्च तत् प्रभो । शंसं पृष्टो महाप्राज्ञ न हितयामि कथ्यतां ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विश्वामित्रस्य विप्रर्वैश्विष्ठस्य च भारत । भृशं वैरमभूद्राजंस्तपःस्यर्द्धाकृतं महत् ।
 आश्रमो वै वशिष्ठस्य स्थाणुतीर्थेऽभवत्प्रहान् । पूर्वतः पार्श्वतश्चासौ दिश्यामित्रस्य धीमतः ।
 यत्र स्थाणुर्षाहाराज तत्रवान् परमं तपः । यत्रास्य कर्म तद्द्वारं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यत्रेष्ट्वा भगवान् स्थाणुः पूजयित्वा सरस्वतीं । स्थापयामास तत्तीर्थं स्थाणुतीर्थमिति प्रभो ।
 तत्र तीर्थे सुराः स्कन्दमभ्यविश्वन्नराधिप । मैनापत्येन महता सुरागिर्विनिर्वहणं ।
 तस्मिन् सारस्वते तीर्थे विश्वामित्रो महामुनिः । वशिष्ठश्चालयामास तपमोयेण तच्छृणु ।
 विश्वामित्रवशिष्ठौ तावद्वन्यहनि भारत । स्यर्द्धी तपःकर्ता तीव्रा चक्रतुसौ तपोधनौ ।
 तत्राप्यधिकमन्त्रो विश्वामित्रो महामुनिः । बृष्टा तेजो वशिष्ठस्य चिन्तामतिजगाम ह ।
 तस्य बुद्धिरियं श्लाघीर्द्धर्मनित्यस्य भारत । इयं सरस्वती त्वर्षिं मत्समीपं तपोधनं ।
 आनयिष्यति वेगेन वशिष्ठं जपताम्बरं । इहागतं द्विजश्रेष्ठं हनिष्यामि न संशयः ।
 एवं निश्चित्य भगवान् विश्वामित्रो महामुनिः । मस्मारं सर्पितां श्रेष्ठां क्रोधमंरकलोचनः ।
 सा ध्याता मुनिना तेन थाकुलत्वं जगाम ह । जज्ञे चैनं महावीर्यं महाकोपस्र भाविनी ।

तत एनं वेपमाना विवर्णा प्राञ्जलिस्तदा । उपतस्थे मुनिवरं विश्वामित्रं सरस्वती ।
 हतवीरा यथा नारी साऽभवदुःखिता भृशं । ब्रूहि किं करवाणीति प्रोवाच मुनिसत्तमं ।
 तामुवाच मुनिः क्रुद्धो वशिष्ठं शीघ्रमानय । यावदेनं निहन्यस्य तच्छ्रुत्वा व्यथिता नदी ।
 प्राञ्जलिन्यु ततः कृत्वा पुण्डरीकनिभेवणा । प्राकल्पन भृशं भीता वायुनेवाहता सता । २६७
 तथारूपान्तु तां दृष्ट्वा मुनिराह महानदीं । अविचारं वशिष्ठं त्वमानयस्त्वान्तिकं मम ।
 सा तस्य वचनं श्रुत्वा ज्ञात्वा पापचिकीर्षितं । वशिष्ठस्य प्रभावञ्च जानन्व्यप्रतिमं भुवि ।
 साऽभिमन्य वशिष्ठञ्च इममर्थमचोदयत् । यदुक्ता सरितां श्रेष्ठा विश्वामित्रेण धीमता ।
 उभयोः शापयोर्भीता वेपमाना पुनः पुनः । चिन्तयित्वा महाशापं षड्विचित्रामिता भृशं ।
 तां कृशाञ्च विवर्णाञ्च दृष्ट्वा चिन्ताममन्वितां । उवाच पाञ्जन धर्मात्मा वशिष्ठो द्विपदाम्बरः । २६८
 ॥ वशिष्ठ उवाच ॥ पाह्यात्मानं सरिच्छ्रेष्ठे वह मां शीघ्रंगामिनि । विश्वामित्रः शपेद्धि क्वां मा कृथास्त्वं विचारणां ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कृपाशीलस्य सा सरित् । चिन्तयामास कौरव्य किं कृत्वा सुकृतं भवेत् ।
 तस्याश्चिन्ता ममुत्पन्ना वशिष्ठो मय्यतीव हि । कृतवान् हि दयां नित्यं तस्य कार्यं हितं मया ।
 अय कृत्स्ने स्वके राजन् जपन्तमृषिमत्तमं । जुह्वानं कौशिकं प्रेत्य सरस्वत्यभ्यचिन्तयत् ।
 इदमन्तरमित्येव ततः सा सरिताम्बरा । कृत्वापहारमकरोत् स्वेन वेगेन सा सरित् । २६९
 तेन कृत्वापहारेण मैत्रावरुणिरैक्ष्यत । उह्यमानः स तुष्टाव तदा राजन् सरस्वतीं ।
 पितामहस्य सरमः प्रवृत्ताऽसि सरस्वति । व्याप्तश्चेदं जगत् सर्वं तत्रैवाग्भाभिरुत्तमैः ।
 त्वमेवाकाशगा देवि मेघेषूत्सृजसे पयः । सर्व्वाश्चापस्त्वमेवेति त्वत्तो वयमधीमहि ।
 पुष्टिर्द्युतिस्तथा कीर्त्तिः सिद्धिर्भुद्धिरुमा तथा । त्वमेव वाणी स्वाहा त्वं तवायत्तमिदं जगत् ।
 त्वमेव सर्वभूतेषु वससीह सतुर्विधा । एवं सरस्वती राजंस्त्रयमाना महर्षिणा । २७०
 वेगोवाह तं विप्रं विश्वामित्राश्रमं प्रति । न्यवेदयत चाभीष्टं विश्वामित्राय तं मुनिं
 तमानीतं सरस्वत्या दृष्ट्वा कोपममन्वितः । अयान्वेषत् प्रहरणं वशिष्ठान्तकरं तदा ।
 तन्तु क्रुद्धमभिप्रेत्य ब्रह्मबध्याभयान्नदी । अपोवाह वशिष्ठन्तु प्राचीं दिशमतन्द्रिता ।
 उभयोः कुर्वन्ती वाक्यं वञ्चयित्वा च गाधिजं । ततोऽपवाहितं दृष्ट्वा वशिष्ठमृषिमत्तमं ।
 अन्नवीदुःखसंक्रुद्धो विश्वामित्रो ह्यमर्षणः । यस्मान्मां त्वं सरिच्छ्रेष्ठे वञ्चयित्वा पुनर्गता । २७१
 शोषितं वह कच्याणि रक्षोयामणिसम्मतं । ततः सरस्वती शप्ता विश्वामित्रेण धीमता ।
 अवहच्छेदणितोन्मिश्रं तोयं संवत्सरं तदा । अथर्षयश्च देवाश्च गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 सरस्वती तथा दृष्ट्वा बभूवर्भृशदुःखिताः । एवं वशिष्ठापवाहो लोके ख्यातो जनाधिप ।
 आगच्छच्च पुनर्मांस्वमेव सरिताम्बरा ।

इति श्रीमहाभारते शतपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सरस्वतीपाख्याने त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सा शप्ता तेन क्रुद्धेन विश्वामित्रेण धीमता । तस्मिंस्तीर्थवरे शुभ्रे शोषितं समुपावहत् । ४००

अथाजगमुस्ततो राजन् राक्षसास्तत्र भारत । तत्र ते शोणितं सर्व्वे पिवन्तः सुखमासते ।
 तप्ताश्च सुभृशं तेन सुखिता विगतज्वराः । नृत्यन्तश्च हसन्तश्च यथा स्वर्गजितस्तथा ।
 कस्यचिन्वथ कालस्य ऋषयः सुतपोधनाः । तीर्थयात्रां समाजगुः सरस्वत्यां महीपते ।
 ते तु सर्व्वेषु तीर्थेषु त्वाप्तुत्य मुनिपुङ्गवाः । प्राप्य प्रीतिं पराञ्चापि तपोलुब्धा विशारदाः ।
 प्रथयुर्हि ततो राजन् येन तीर्थमसृग्बहं । अथागम्य महाभागास्तत्तीर्थं दारुणं तदा ।
 दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्याः शोणितेन परिमुतं । पोयमानश्च रत्नोभिर्बहुभिर्नृपमन्तम ।
 तान् दृष्ट्वा राक्षसाञ्चाजन् मुनयः संश्रितव्रताः । परिचाणे सरस्वत्याः परं यत्रं प्रचक्रिरे ।
 ते तु सर्व्वे महाभागाः समागम्य महाव्रताः । आह्वय सरितां श्रेष्ठामिदं वचनमब्रुवन् ।
 कारणं ब्रूहि कल्याणि किमर्थं ते दृष्टोद्भयं । एवमाकुंभतां यातः श्रुत्वा ज्ञास्यामहे वयं ।
 ततः सा सर्व्वमाचष्ट यथा वृत्तं प्रवेपती । दुःखितामथं तां दृष्ट्वा ऊचुस्ते वै तपोधनाः ।
 कारणं श्रुतमस्माभिः शापस्यैव श्रुतोऽनघे । करिष्यामो वयं यत्रं सर्व्वे एव तपोधनाः ।
 एवमुक्त्वा सरिच्छ्रेष्ठामुचुस्तेऽथ परस्परं । विमोक्षयामहे सर्व्वे शापदितां सरस्वतीं ।
 ते सर्व्वे ब्राह्मणा राजंस्तपोभिर्नियमैस्तथा । उपवामैश्च विविधैर्यमैः कष्टव्रतैस्तथा ।
 आराध्य पशुभर्त्तारं महादेवं जगत्पतिं । मोक्षयामासुस्तां देवीं सरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीं ।
 तेषान्नु मा प्रभावेण प्रकृतिस्तथा सरस्वती । प्रसन्नमलिना जज्ञे यथा पूर्व्वं तथैव हि ।
 विमुक्त्वा च सरिच्छ्रेष्ठा विवभौ मा यथा पुनः । दृष्ट्वा तोयं सरस्वत्या मुनिभिसैस्तथा कृतं ।
 तानेव शरणं जगुः कृपाक्षमाः क्षुधितास्तथा । बद्धाऽञ्जलिन्ततो राजन्नाक्षमाः क्षुधयाऽर्हिताः ।
 ऊचुस्तान् वै मुनीन् सर्व्वान् कृपायुक्तान् पुनः पुनः । वयं हि क्षुधितास्यैव धर्माद्धीनाश्च शाश्वतात् ।
 न च नः कामकारोऽयं यदयं पापकारिणः । युष्माकञ्च प्रमादेन द्यूकृतेन च कर्मणा ।
 यत् पापं वर्द्धतेऽस्माकं यतः स्मो ब्रह्मराक्षसाः । योषितास्यैव पापेन योनिदोषकृतेन च ।
 एवं हि वैश्यशूद्राणां क्षत्रियाणां तथैव च । ये ब्राह्मणान् प्रदिषन्ति ते भवन्तीह राक्षसाः ।
 आचार्य्यमृत्विजस्यैव गुरुं वृद्धजनं तथा । प्राणिने। येऽवमन्यन्ते ते भवन्तीह राक्षसाः ।
 तत् कुरुध्वमिहास्माकं तारणं दिजसन्नमाः । शक्ता भवन्तः सर्व्वेषां लोकानामपि तारणे ।
 तेषान्नु मुमयः श्रुत्वा तंयुवस्तां महानदीं । मोक्षार्थं रक्षसां तेषामूचुः प्रयतमानमाः ।
 क्षुतं कीटावपन्नश्च यक्षोच्छिष्टाश्वितं भवेत् । मकेशमवधूतश्च रुदितोपहतश्च यत् ।
 यभिः संसृष्टमन्नश्च भागोऽसौ रक्षमामिह । तस्माज्ज्ञात्वा मदा विदानेतान् यत्नादिवर्ज्ययेत् ।
 राक्षसास्त्रमभौ भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यन्नमीदृशं । शोधयित्वा ततस्तीर्थं ऋषयस्ते तपोधनाः ।
 मोक्षार्थं राक्षसानाञ्च नदीं तां प्रत्यर्चोदयत् । महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरिताम्बरा ।
 अरुणामानयामासं स्वां तनुं पुरुषर्षभ । तस्यां ते राक्षसाः स्नात्वा तनुं त्यक्त्वा दिवं गताः ।

२४०

२४१

२४२

२४३

२४४

अरुणायां महाराज ब्रह्मबध्यापहा हि सा । एतमर्थमभिज्ञाय देवराजः शतक्रतुः ।

२१२०

तस्मिंस्तीर्थबरे स्नात्वा विमुक्तः पापना किल ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवान्ब्रह्मो ब्रह्मबध्यामवाप्तवान् । कथमस्मिंश्च तीर्थे वै आसुत्याकल्मषोऽभवत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुष्वैतदुपाख्यानं यथा वृत्तं जनेश्वर । यथा बिभेद समयं नमुचेर्वासवः पुरा ।

नमुचेर्वासावाङ्गीतः सूर्यरश्मिं समाविशत् । तेनेन्द्रः सख्यमकरोत् समयञ्चेदमब्रवीत् ।

न चार्द्रेण च शूङ्गेण न रात्रौ नापि चाहनि । बधिव्याम्यसुरश्रेष्ठ सखे सत्येन ते श्रपे ।

२४२५

एवं स कृत्वा समयं दृष्ट्वा भीहारमीश्वरः । चिच्छेदास्य शिरो राजन्त्रपां फेनेन वासवः ।

तच्छिरो नमुचेर्म्हिस्रं पृष्ठतः शक्रमन्विधात् । भो भिवहन पापेति भुवाणं शक्रमन्तिकात् ।

एवं स शिरसा तेन चोद्यमानः पुनः पुनः । पितामहायं सन्तप्त एतमर्थं न्यवेदयत् ।

तमब्रवील्लोकगुरुररुणायां यथाविधि । इष्टोपसृश देवेन्द्र तीर्थे पापभयापहे ।

एषा पुण्यजला शक्र कृता मुनिभिरेव तु शक्रिणोऽगमममिहासीत् पूर्वमेव तु ।

२४४०

ततोऽभ्येत्यारुणां देवीं श्रावयामासवारिणा । सरस्वत्यारुणायास्य पुण्याऽयं सङ्गमो महान् ।

इह त्वं यज देवेन्द्र दद दानाम्यर्कशः । अचासत्य सुधीरात् त्वं पातकादिप्रमोक्ष्यसे ।

इत्युक्तः स सरस्वत्याः कुञ्जे वै जनमेजय । इष्ट्वा यथावद्वलभिदरुणायामुपासृशत् ।

समुक्तः पापना तेन ब्रह्मबध्याकृतेन च । जगाम संहृष्टमनास्त्रिदिवं चिदशेश्वरः ।

शिरस्तश्चापि नमुचेस्तथैवाप्नुत्य भारत । साकान् कामदुघान् प्राप्तमवधत्वाजसन्तम ।

२४५५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्राप्युपसृश्य बली महात्मः दत्त्वा च दानानि पृथग्विधानि । अवाप्य धर्मं परमार्थकर्मा जगाम सोमस्य महत् सुतीर्थं ।

यत्रायजद्राजसूयेन सोमः साक्षात् पुरा विधिवत् पार्यवेन्द्र । अत्रिर्धीमान् विप्रमुखो बभूव होता यस्मिन् क्रतुमुख्ये महात्मा ।

यस्यान्तेऽभूत् समहदानवानां दैतेयानां राक्षसाणश्च देवैः । यस्मिन् युद्धं तारकाख्यं सुतीर्थं यत्र स्कन्दस्तारकाख्यं जघान ।

सैनापत्यं सन्धवान् देवतानां महासेनो यत्र दैत्यान्मकर्त्ता । साक्षाच्चैव न्यवसत् कार्त्तिकेयः सदा कुमारो यत्र स प्रचराजः । इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ सरस्वत्याः प्रभावोऽयमुक्तस्ते द्विजसन्तम । कुमारस्याभिवेकस्तु ब्रह्मन् व्याख्यातुमर्हसि ।

२५०

यस्मिन् देशे च काले च यथा च वदताम्बर । यैस्याभिवेकौ भगवान् विधिना येन च प्रभुः ।

स्कन्दा यथा च दैत्यानामकरोत् कदनं महत् । तथा मे सर्व्वमाचक्ष्व परं कौतूहलं हि मे ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुरुवंशस्य सदृशं कौतूहलमिदन्तव । हर्षमुत्पादयत्येववचो मे जनमेजय ।

इत्त ते कथयिष्यामि शृण्वानस्य नराधिप । अभिवेकं कुमारस्य प्रभावञ्च महात्मनः ।

तेजो माहेश्वरं स्कन्धमग्नौ प्रपतितं पुरा । तत्सर्वभक्षो भगवान्नाशकद्रुमस्यै ।
तेनासीदतितेजस्वी दीप्तिमान् हृद्यवाहनः । न चैव धारयामास गर्भं तेजोमयं तदा ।
स गङ्गामभिसङ्गम्य नियोगाद्ब्रह्मणः पुरा । गर्भमाहितवान् दिव्यं भास्करोपमतेजसं ।
अथ गङ्गाऽपि तं गर्भमसहन्ती विधारणे । उत्सर्ज्य गिरौ रम्ये हिमवद्यमराचिते ।
स तत्र ववृधे लोकानावृत्य ज्वलनात्प्रजः । दृष्टुर्ज्वलनाकारं तं गर्भमथ कृत्तिकाः ।
शरस्वाम्ने महात्मानमनलात्प्रजमीश्वरं । ममाद्यमिति ताः सर्वाः पुत्रार्थिभ्याऽभिसुकुण्डः ।
तासां त्रिदित्वा भावन्तं मातृणां भगवान् प्रभुः । प्रकृतानां पञ्चः षड्भिर्बदनैरपिवत्तदा ।
तं प्रभावं समालोक्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना देव्यो दिव्यवपुर्द्वराः ।
यत्रोत्सृष्टः सभगवान् गङ्गाया गिरिमूर्ध्नि । स शैलः काञ्चनः सर्व्यः स बभौ कुरुसत्तम ।
वर्द्धता चैव गर्भेण पृथिवी तेन रञ्जिता । अतस्य सर्व्यं संतृप्ता गिरयः काञ्चनाकराः ।
कुमारः सुमहावोर्यः कार्त्तिकेय इति स्मृतः । गाङ्गेयः पूर्व्वमभवत्प्रहायोऽगबलान्वितः ।
शमेन तपसा चैव वीर्येण च समन्वितः । ववृधेऽतीव राजेन्द्र चन्द्रवप्रियदर्शनः ।
स तस्मिन् काञ्चने दिव्ये शरस्वाम्ने अयावृतः । स्त्रयमानः सदा श्रुते गन्धर्व्वर्मुनिभिस्तथा ।
तथैनमन्वन्वृत्तं देवकन्याः सहस्रशः । दिव्यवादित्रनृत्यज्ञाः स्तुवन्यसारुदर्शनाः ।
अश्वस्ते च नदी देवं गङ्गा वै सरिताम्बरा । दधार पृथिवी चैनं विभ्रती रूपमुत्तमं ।
जातकर्मादिकास्तत्र क्रियाश्चक्रे वृहस्पतिः । वेदसैनस्यतु मूर्त्तिरूपतस्यै कृताञ्जलिः ।
धनुर्व्वेदस्यतुष्यादः शस्त्रयामः संययः । तत्रैनं समुपातिष्ठत् साक्षात् वाणी च केवला ।
स ददर्श महावीर्या देवदेवमुमापतिं । शैलपुत्र्या समासीनं भूतसङ्घशतैर्वृतं ।
निकाया भूतसङ्घानां परमाद्भुतदर्शनाः । विकृता विकृताकारा विकृताभरणध्वजाः ।
व्याघ्रसिंहर्चवदना विडालमकराननाः । वृषदंशमुखाश्चान्ये गजोद्भवदनास्तथा ।
उलूकवदनाः केचित् गृध्रगोमायुदर्शनाः । क्रौञ्चपागावतनिभैर्व्वदनैराङ्गवैरपि ।
श्राविच्छल्यकगोधानामजैडकगवां तथा । सदृशानि वपुंथ्यन्ये तत्र तत्र व्यधारयन् ।
केचिच्छैलाम्बुदप्रस्थास्यक्रोद्यतगदायुधाः । केचिदञ्जनपुञ्जाभाः केचिच्छ्रेताचक्रप्रभाः ।
सप्त मातृगणाश्चैव समाज्जग्मुर्व्विश्रान्यते । साध्या विशेऽथ मरुतो वसवः पितरस्तथा ।
रुद्रादित्यास्तथा सिद्धा भुजङ्गा दानवाः खगाः । ब्रह्मा स्वयम्भुर्भगवान् सपुत्रः सह विष्णुना ।
शक्रस्तथाऽभ्ययाद्गुं कुमारबरमच्युतं । नारदप्रमुखाश्चापि देवगन्धर्व्वसत्तमाः ।
देवर्षथस्य सिद्धाश्च वृहस्पतिपुरोगमाः । पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः ।
तेऽपि तत्र समाज्जग्मुर्धामा धामाश्च सर्व्वशः । स तु बालोऽपि बलवान् महायोगबलान्वितः ।
अभ्याजगाम देवेशं प्रूल्लहस्तं पिनाकिनं । तमाज्जन्तमालक्ष्य शिवस्वासीस्रनोगतं ।
युगपच्छैलपुत्र्याश्च गङ्गायाः पावकस्य च । कक्षु पूर्व्वमयं बालो गौरावादभ्युपैष्यति ।

२३५ -

२३६०

२३६५

२३७०

२३७५

२३८०

अपि मामिति सर्वेषां तेषामासीन्ननागतं । तेषामेतमभिप्रायं चतुर्णामुपलक्ष्य सः ।
 युगपद्योगमास्थाय ससर्धं विविधास्तनूः । ततोऽभवच्चतुर्मुक्तिः क्षणेन भगवान् प्रभुः ।
 तस्य शाखो विशाखस्य नैगमेयस्य वृष्टतः । एवं स हत्वा ह्यात्मानं चतुर्ङ्गा भगवान् प्रभुः ।
 यतो रुद्रस्ततःस्कन्दो जगामाहूतदर्शनः । विशाखस्तु ययौ येन देवो गिरिवरात्मजा ।
 शाखो ययौ च भगवान् वायुमुक्तिर्विभावसुं । नैगमेयोऽगमङ्गुला कुमारः पावकप्रभुः ।

२५८५

सर्वे भासुरदेहास्ते चत्वारः समरूपिणः । तान् ममभ्ययुरव्यग्रास्तदद्भुतमिवाभवत् ।
 हाहाकारो महानामीद्देवदानवरक्षसां । तदृष्ट्वा महदास्यथ्यमद्भुतं लोमहर्षणं ।
 ततो रुद्रस्य देवो च पावकस्य पितामहं । गङ्गया सहिताः सर्वे प्रणिपेतुर्ष्वांगत्यतिं ।
 प्रणिपत्य ततस्ते तु दिधिवद्राजपुङ्गव । इदमूचुर्वचो राजन् कार्त्तिकेयप्रियेष्टया ।
 अस्य बालस्य भगवन्नाधिपत्यं यथोषितं । अस्मत्प्रियार्थं देवेश सदृशं दातुमर्हसि ।
 ततः स भगवान् धीमान् सर्वलोकपितामहः । मनसा चिन्तयामास किमयं लभतामिति ।

२५९०

श्रेयर्थ्याणि च सर्वाणि देवगन्धर्व्वरक्षसां । भूतयक्षत्रिहङ्गानां पक्षगानाञ्च सर्वशः ।
 पूर्व्वमेवादिदेशासौ निकायेषु महात्मनां । समर्थञ्च तभैश्वर्य्ये महामतिरमन्यत ।
 ततो मुहूर्त्तं स ध्यात्वा देवानां श्रेयसि स्थितः । सैनापत्यं ददौ तस्मै सर्वभूतेषु भारत ।
 सर्वदेवनिकायानां ये राजानः परिश्रुताः । तान् सर्वान् व्यादिदेशास्त्रैः सर्वभूतपितामहः ।
 ततः कुमारभादाय देवा ब्रह्मपुरोगमाः । अभिषेकार्थमाजगमुः शैलेन्द्रं सहितास्ततः ।
 पुण्यां सैमवतीं देवीं मरिच्छ्रेष्ठां सरस्वतीं । समन्तपञ्चके या वै त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
 तत्र तीरं सरस्वत्याः पुण्ये सर्वगुणान्विते । निषेदुर्देवगन्धर्व्वाः सर्वे सम्पूर्णमानसाः ।

२५९५

२५९०

इति श्रीमहाभारते शन्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रार्थां मारुततोपाख्याने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽभिषेकसम्भारान् सर्वान् सम्भृत्य शास्ततः । वृहस्पतिः समिद्धेऽग्नौ जुहावाग्निं यथाविधि ।

ततो हिमवता दत्ते मणिप्रबरशोभिते । दिव्यरत्नाचिते पुण्ये निषण्णं परमासने ।

सर्वमङ्गलसम्भारैर्विधिमन्त्रपुरस्कृतं । आभिषेचनिकं द्रव्यं गृहीत्वा देवतागणाः ।

२५९५

इन्द्रविष्णु महावीर्यां सूर्याचन्द्रमसौ तथा । धाता चैव विधाता च तथा चैवानिलानलौ ।

पूष्णा भगेनार्यन्ता च अंशेन च विवस्वता । रुद्रस्य सहितो धीमान्नित्रेण वरुणेन च ।

इन्द्रैर्वसुभिरादित्यैरश्विभ्याञ्च वृतः प्रभुः । दिग्देवैर्ऋतुहस्त्रिभ्यः साध्यैश्च पितृभिः सह ।

गन्धर्व्वैरक्षरोभिश्च यक्षराक्षसपद्भैः । देवर्षिभिरसंख्यातैस्तथा ब्रह्मर्षिभिस्यथा ।

वैवानसैर्बालखिलैर्ब्रह्मव्याहृरैर्ऋगीचिपैः । भृगुभिश्चारिङ्गरोभिश्च यतिभिश्च महात्मभिः ।

२५९०

सर्पैर्विद्यधरैः पुण्यैर्धामशिद्धैस्तथा वृतः । पितामहः पुलस्त्यश्च पुलहश्च महातपाः ।

अङ्गिराः कश्यपोऽत्रिश्च मरीचिर्भृगुरेव च । क्रतुर्हरः प्रचेताश्च मनुर्ऋक्षस्तथैव च ।

अतवश्च गृह्यश्चैव ज्यातीर्षि च विश्वात्मने । मूर्ध्निमत्याश्च सरितो वेदाश्चैव सनातनाः ।

समुद्राश्च हृदाश्चैव तीर्थानि विविधानि च । पृथिवी सौर्हिर्ब्रह्मैव पादपाश्च जनाधिप ।
अदितिर्देवमाता च ह्यीः श्रीः स्वाहा सरस्वती । उमा शची भिनीबाली तथा चानुमतिः कुहूः । २५१५
राका च धिषणा चैव पत्न्यस्थान्या दिवोकसां । हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्चानेकशृङ्गवान् ।
शैरावतः सानुचरः कलाः काष्ठास्तथैव च । मासाङ्गमास चतवस्तथा राव्यहनी नृप ।
उचैःश्रवा ह्यश्रेष्ठो नागराजश्च वासुकिः । अरुणो गरुडश्चैव वृक्षासौषधिभिः सह ।
धर्मश्च भगवान्देवः समाजगमुर्हि सङ्गताः । कालो यमश्च मृत्युश्च यमन्यानुचराश्च ये ।
बहुलत्वाच्च नोक्ता ये विविधा देवतागणाः । ते कुमारभिषेकार्थं समाजगमुस्ततस्ततः । २५१६
जगत्कृत्स्ने तदा राजन् सर्व्वएव दिवोकसः । अभिषेचनिकं भाण्डं मङ्गलानि च सर्व्वशः ।
दिव्यसम्भारसंयुक्तैः कलशैः काञ्चनैर्नृप । सरस्वतीभिः पुण्याभिर्द्विथतोयाभिरेव तु ।
अभ्यषिञ्चन् कुमारान् वै सम्प्रहृष्टा दिवोकसः । सेनापतिं महात्मानमसुराणां भयङ्करं ।
पुरा यथा महाराज वदं वै जलेश्वरं । तथाऽभ्यषिञ्चद्भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
कश्यपश्च महातेजा ये चान्ये लोककीर्त्तिताः । तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो बलिना वातरंहसः । २५१७
कामवीर्यधरान् सिद्धान् महापारिषदान् प्रभुः । नन्दिभेनं लोहितचक्रं घण्टाकर्णश्च सम्प्रतं ।
चतुर्थमस्थानुचरं ख्यातं कुमुदमलिनं । ततः स्थाणुर्नृपतेजा महापारिषदं प्रभुः ।
मायाशतधरं कामं कामवीर्यबलान्वितं । ददौ स्कन्दाय राजेन्द्र सुरारिविनिवर्हणं ।
स हि देवासुरे युद्धे दैत्यानां भीमकर्माणं । जघान् दोर्भ्यां मङ्कडुः प्रयुतानि चतुर्हृद्गं ।
तथा देवा ददुस्तस्मै सेनां नैर्ऋतमङ्कुलां । देवशत्रुचयकरीमजय्यां विष्णुरूपिणीं । २५१८
जयशब्दं तथा चक्रुर्देवाः सर्व्वे सवामवाः । गन्धर्वा यत्तरत्नामि मुनयः पितरस्तथा ।
ततः प्रादादनुचरैः यमः कालोपमावुभौ । उन्मायश्च प्रमायश्च महावीर्यौ महाद्युती ।
सुभ्राजो भास्वरश्चैव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ । तौ सूर्यः कार्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ।
कैलासशृङ्गमङ्कलाशौ श्वेतमान्यानुलेपनौ । मोमोऽप्यनुचरौ प्रादान्मणिं सुमणिमेव च ।
ज्वालाजिह्वां तथा ज्योतिरात्मजाय ज्जताशनः । ददावनुचरौ शूरी परमैः प्रतापिनौ । २५१९
परिषद्घ्नं वटश्चैव भीमश्च सुमहाबलं । दहतिं दहनश्चैव प्रचण्डौ वीर्यमम्भतौ ।
शंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाय धीमते । उल्कोशं पञ्चकश्चैव वज्रदण्डधरावुभौ ।
ददावनलपुत्राय वामवः परवीरहा । तौ हि शत्रून् महेन्द्रस्य जघ्नतुः समरे बहून् ।
चक्रं विक्रमकश्चैव मङ्कमश्च महाबलं । स्कन्दाय चीननुचरान् ददौ विष्णुर्षाहायशाः ।
वर्द्धनं नन्दनश्चैव सर्व्वविद्याविशारदैः । स्कन्दाय ददतुः प्रीतावश्विनौ भिषजात्मगौ । २५२०
कुन्दश्च कसुमश्चैव कुमुदश्च महायशाः । उम्भराजश्चैव ददौ धाता महात्मने ।
चक्रानुचक्रौ बलिनौ मेघचक्रौ बलोत्कटौ । ददौ त्वष्टा महामातौ स्कन्दायानुचरावुभौ ।
सुव्रतं सत्यसन्धश्च ददौ मित्रो महात्मने । कुमाराय महात्मानौ तपोविद्याधरौ प्रभुः ।

सुदर्शनीयौ वरदौ त्रिषु लोकेषु विभ्रुतौ । सुव्रतश्च महात्मानं शुभकर्माणमेव च ।
 कार्त्तिकेयाय संप्रादादिधाता लोकविभ्रुतौ । पाणीतकं पाणिकश्च महामाघविभावुभौ । १५५५
 पूषा च पार्श्वदौ प्रादात् कार्त्तिकेयाय भारत । बलञ्चातिबलश्चैव महावज्रौ महाबलौ ।
 प्रददौ कार्त्तिकेयाय वायुर्भरतसन्तम । यमञ्चातिथमश्चैव तिमिवज्रौ महाबलौ ।
 प्रददौ कार्त्तिकेयाय वरुणः सत्यसङ्गरः । सुवर्चसं महात्मानं तथैवाप्यतिवर्धसं ।
 हिमवान् प्रददौ राजन् ऊताग्रनसुताय वे । काञ्चनश्च महात्मानं मेघमालिनमेव च ।
 ददावनुचरौ मेरुग्नपुत्राश्च भारत । स्थिरञ्चातिस्थिरश्चैव मेरुरेवापरौ ददौ । १५५६
 महात्मा त्वग्निपुत्राय महाबलपराक्रमौ । उच्छृङ्खञ्चातिशृङ्खश्च महापावाण्ययोधिनी ।
 प्रददावग्निपुत्राय विन्ध्यः पारिषदावुभौ । संपहं किर्णहश्चैव समुद्रोऽपि गदाधरौ ।
 प्रददावग्निपुत्राय महापारिषदावुभौ । उन्मादं पुष्यदन्तश्च शङ्खुर्कणं तथैव च ।
 प्रददावग्निपुत्राय पार्व्वती शुभदर्शना । जयं महाजयश्चैव नागौ ज्वलनसूत्रवे ।
 प्रददौ पुरुषव्याघ्र वासुकिः पन्नगेश्वरः । एवं साध्याश्च रुद्राश्च वसवः पितरस्तथा । १५५७
 सागराः सरितश्चैव गिरयश्च महाबलाः । ददुः सेनागणाध्वान् शूलपट्टिशधारिणः ।
 दिव्यप्रहरणेपेतान् नानाविशविभूषितान् । शृणु नामानि चाप्येषां येऽन्ये स्कन्दश्च सैनिकाः ।
 विविधायुधसम्पन्नास्त्रिचाभरणवर्ष्मिणः । शङ्खुर्कणौ निकुम्भश्च पद्मः कुमुद एव च ।
 अनन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ । घ्राणश्रवाः प्रतिस्कन्धः काञ्चनाक्षौ जलन्धमः ।
 श्रवः सन्तर्ज्जनो राजन् कुनदीकलसमोऽन्तकृत् । रकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथैवैकजटः प्रभुः । १५५८
 सहस्रबाहुर्विकटो व्याघ्राक्षः चित्तिकम्पनः । पुण्यनामा सुनामा च सुचक्रः प्रियदर्शनः ।
 परिश्रुतः कोकनदः प्रियमाल्यानुलेपनः । गजोदरो गजशिराः स्कन्धाक्षः शतलोचनः ।
 ज्वालाजिह्वः करासाक्षः श्रितिकेशो जटो हरिः । परिश्रुतः कोकनदः कृष्णकेशो जटाधरः
 चतुर्दंष्ट्रोद्भ्रजिह्वश्च मेघनादः पृथुश्रवः । विद्युताक्षो धनुर्वज्रो जाठरो मास्ताभनः ।
 उदराक्षो रथाक्षश्च वज्रनाभो वसुप्रदः । समुद्रवेगो राजेश्च शैलकम्पी तथैव च । १५५९
 वृषो मेघप्रवाहश्च तथा मन्दोपमन्दकौ । धूमः श्वेतः कलिन्दश्च सिद्धार्थो वरदस्तथा ।
 प्रियकेशैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् । आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको भुवकस्तथा ।
 क्षेमवाहः सुवाहश्च सिद्धपाचश्च भारत । गोव्रजः कमकापीडो महापारिषदेश्वरः ।
 गायत्रो हसनश्चैव वाणः खड्गश्च वीर्यवान् । वैतालौ गतिताली च तथा कथकवातिकौ ।
 हंसजः पद्मदिग्धाङ्गः समुद्रोन्मादनश्च ह । रणोत्कटः प्रहासश्च श्वेतसिद्धश्च मन्दकः । १५६०
 कालकण्ठः प्रभासश्च तथा कुम्भाण्डकोऽपरः । कालकाक्षः सितश्चैव भूतानां मथनस्तथा ।
 यज्ञवाहः प्रवाहश्च देवघात्री च सोमपः । मञ्जलश्च महातेजाः क्रथक्राथौ च भारत ।
 तुष्टरश्च सुहृदरश्च शिषदेवश्च वीर्यवान् । मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ।

बभ्रुवो मधुवर्णस्य कलसोदर एव च । धर्मदे मन्मथकरः सुधीवक्रस्य वीर्यवान् ।
 श्वेतवक्रः सुवक्रस्य चारुवक्रस्य पाण्डुरः । दण्डबाहुः सुबाहुस्य रजः कोकिलकस्तथा ।
 अचलः कनकाक्ष्य बालानामपि यः प्रभुः । सञ्चारकः कौकनदी मृध्रपत्रस्य जम्बुकः ।
 लोहाजवक्रो जवनः कुम्भवक्रस्य कुम्भकः । स्वर्णधीवस्य हथौजा हंसवक्रस्य चन्द्रभः ।
 पाणिकूर्चा च शम्भूकः पञ्चवक्रस्य शिखकः । चामवक्रस्य जम्बूकः शाकवक्रस्य कुञ्जलः ।
 योगयुक्ता महात्मानः सततं ब्राह्मणप्रियाः । पैतामहा महात्मनो महापारिवदास्य ये ।
 यौवनस्थस्य बालस्य वृद्धस्य जनमेजय । सहस्रशः पारिवदाः कुमारमवतस्थिरे ।
 वक्रैर्नानाविधैर्धै तु शृणु तान् जनमेजय । कूर्मकुक्षुटवक्रस्य शशोलूकमुखास्तथा ।
 खरोद्भवदनास्यन्ये वराहवदनास्तथा । मार्जारदंशवक्रोस्य दीर्घवक्रस्य भारत ।
 नकुलोन्नूकवक्रस्य काकवक्रास्तथाऽपरे । आखुवभ्रुकवक्रस्य मधूरवदनास्तथा ।
 मत्स्यमेघाननास्यन्ये अजाविर्महिषाननाः । श्वशर्णुलवक्रस्य दीपिभिंहाननास्तथा ।
 भीमा गजाननास्यैव तथा नक्रमुखास्य ये । गरुडाननाः कङ्कुमुवा वृकक्राकमुखास्तथा ।
 गोखरोद्भ्रमुवास्यन्ये वृषदंशमुखास्तथा । महाजठरपादाङ्गास्तारकाक्षस्य भारत ।
 पारावतमुखास्यन्ये तथा वृषमुवाः परे । कोकिलाभमुखास्यन्ये श्येनतिक्षिरिकाननाः ।
 हकनाशमुखास्यन्ये विरजोऽम्बरधारिणः । व्यालवक्राः शूलमुखास्यण्डवक्राः शृभाननाः ।
 आशीविषाक्षीरधरा गीनासावदनास्तथा । स्थूलोदराः कृशाङ्गास्य स्थूलाङ्गास्य कृशोदराः ।
 ह्रस्वधीवा महाकर्णा नानाव्यालविभूषणाः । गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः ।
 स्कन्धे मुखा महाराज तथाऽप्युदरतो मुखाः । पृष्ठे मुखा हनुमुखास्तथा जङ्गामुवा अपि ।
 पार्श्वाननास्य बहवो नानादेशमुखास्तथा । तथा कीटपतङ्गानां सदृशास्या गणेश्वराः ।
 नानाव्यालमुवास्यन्ये बज्रबाहुशिरोदराः । नानावृजभुजाः केचित् कटिशीर्षास्तथाऽपरे ।
 भुजङ्गभोगवदना नानागुल्फनिवाभिः । शीरसंवृतगात्रास्य नानाकनकवामसः ।
 नानाविशधरास्यैव नानामाल्यानुलेपनाः । नानावस्त्रधरास्यैव चर्मवामस एव च ।
 उष्णीषिणो मुकुटिनः सुधीवास्य सर्वर्षसः । किरीटिनः पञ्चशिखास्तथा काञ्चनमूर्द्धजाः ।
 त्रिशिखा दिशिशिखास्यैव तथा सप्तशिखाः परे । त्रिखण्डिनो मुकुटिनो मुण्डास्य जटिलास्तथा ।
 चित्रमालाधराः केचित् केचिद्रेमाननास्तथा । विषहैकरमा नित्यमजेयाः सुरमन्तमैः ।
 कृष्णा निर्भीसवक्रास्य स्थूलपृष्ठास्तनूदराः । स्थूलपृष्ठा ह्रस्वपृष्ठाः प्रलम्बोदरमेहनाः ।
 महाभुजा ह्रस्वभुजा ह्रस्वगानास्य वामनाः । कुञ्जास्य ह्रस्वजङ्गास्य हस्तिकर्णशिरोधराः ।
 हस्तिनासाः कूर्मनासा वृकनासास्तथा परे । दीर्घोच्छ्रामा दीर्घजङ्गा विकराला ह्यधोमुखाः ।
 महाद्रंश ह्रस्वदंशस्यतुर्दंशास्तथाऽपरे । वारणेन्द्रनिभास्यन्ये भीमा राजन् सहस्रशः ।
 सुविभक्तशरीरास्य दीप्तिमन्ताः स्वलाङ्गताः । पिङ्गासाः शङ्कुकर्णास्य रक्तनासास्य भारत ।

पृथुदंष्ट्रा महादंष्ट्रा स्थूलोष्ठाः हरिमूर्द्धजाः । नानापादौष्ठदंष्ट्राश्च नानाहस्तशिरोधराः ।
 नानाचर्मभिराच्छन्ना नानाभाषाश्च भारत । कुशला देशभाषासु जल्पन्तोऽन्योन्यमीश्वराः । २६५
 हृष्टाः परिपतन्ति स्म महापारिषदास्तथा । दीर्घघोवा दीर्घनवा दीर्घपादशिरोभुजाः ।
 पिङ्गाक्षा नीलकण्ठाश्च लम्बकर्णाश्च भारत । वृकोदरनिभाश्चैव केचिदञ्जनसन्निभाः ।
 श्वेताक्षा लोहितघोवाः पिङ्गाक्षाश्च तथाऽपरे । कल्पाषा बहवो राजंश्चित्रवर्णाश्च भारत ।
 चामरापीडकनिभाः श्वेतलोहितराजयः । नानावर्णाः सर्वणाश्च मयूरसदृशप्रभाः ।
 पुनः प्रहरणान्येषां कीर्त्तमानानि मे शृणु । श्रेष्ठैः कृतः पारिषदैरायुधानां परिग्रहः । २६६
 पाशोद्यतकराः केचित् व्यादितास्याः खराननाः । पृष्ठाक्षा नीलकण्ठाश्च तथा परिषदाहवः ।
 शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा मृगलपाणयः । अस्मिमुद्गरहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 गदाभृशुण्डिहस्ताश्च तथा तोमरपाणयः । आयुधैर्विन्विधैर्घोरैर्महात्मानो महाजवाः ।
 महाबला महावेगा महापारिषदास्तथा । अभिषेकं कुमारस्य दृष्ट्वा हृष्टा रणप्रियाः ।
 घण्टाजालपिनद्धाः । मनृतुस्ते भद्रैः । एते चान्ये च बहवो महापारिषदा नृप । २६७
 उपतस्युर्भूह त्मानं कार्त्तिकेयं यशस्विनं । दिव्यास्त्राप्यन्तरोक्षाश्च पार्थिवास्त्रानिलोपमाः ।
 अद्रिष्टा दैवतैः शूराः स्कन्दस्यानुचराऽभवन् । तादृशानां सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 अभिषिक्तं महःत्मानं परिवार्यापतस्थिरे ।

इति श्रीमहाभारते शन्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्येने षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु मातृगणान् राजन् कुमारानुचरानिमान् । कीर्त्तमानान् मया वीर सपत्नगणसूदनान् ।

यशस्विनीनां मातृणां शृणु नामानि भारत । याभिर्यत्प्रसूयस्यो लोकाः कल्याणीभिश्च भागशः । २६८
 प्रभावती विशालाक्षी पालिता गोस्तनी तथा । श्रोमती बज्रला चैव तथैव बज्रपुष्पिका ।
 अम्बुजाता च गोपाली वृहदम्बालिका तथा । जयावती मालतिका धुवरदा भयङ्करी ।
 वसुदामा सुदामा च विशोका नन्दिनी तथा । एकचूडा महाचूडा चक्रनेमिश्च भारत ।
 उत्तजनी जयस्तेना कमलाक्षय्य शोभना । शतञ्जया तथा चैव क्रोधना शलभी खरी ।
 माधवी शूभवक्त्रा च तीर्थधेनिश्च भारत । गीतप्रिया च कल्याणी रुद्ररीमाऽमिताश्रना । २६९
 भेषखवा भोगवती सुभूश्च कमकावती । अलाताक्षी वीर्थवती विद्युज्जिह्वा च भारत ।
 पद्मावती सुनन्दा कन्दरा बज्रयेजना । सन्तानिका च कौरव्य कमला च महाबला ।
 सुदामा बज्रदामा च सुप्रभा च यशस्विनी । नृत्यप्रिया च राजेन्द्र शतोलूखलमेखला ।
 शतघण्टा शतानन्दा भगवन्दा च भाविनी । वपुष्मती चन्द्रशिला भद्रकाली च भारत ।
 अक्षाऽम्बिका निक्कुटिका वामा चत्वरवामिनी । सुमङ्गला स्वस्तिमतो बुद्धिकामा जयप्रिया । २७०
 धनदा सुप्रमादा च भवदा च जनेश्वर । एडो भेडो सभेडो च वेतालजननी तथा ।
 कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत । वसुप्रीः कौटिरा चैव चित्रसेना तथाऽक्षला ।

कुक्षुटिका शङ्खलिका तथा शङ्खनिका नृप । कुण्डारिका कौकुलिका कुम्भिकाऽथ शतोदरी ।
 उत्कायिनी जलेला च महावेगाऽथ कङ्कणा । महाजवा कण्टकिनी प्रघसा पूतना तथा ।
 केशयन्त्री त्रुटिर्नामा क्रोशनाऽथ तडित्प्रभा । मन्दोदरी च मुण्डी च कोटरा मेघवाहिनी । २१२५
 सुभगा लम्बिनी लम्बा ताम्रचूडा विक्राशिनी । ऊर्ध्ववेणीधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
 पृथुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भा तथैव च । पक्षालिका मत्कुणिका जरायुर्जर्जरानना ।
 ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप । खण्डखण्डा च राजेन्द्र पूषणा मणिकुट्टिका ।
 अमोघा चैव कौरव्य तथा लम्बपयोधरा । वेणुवीणाधरा चैव पिङ्गाक्षी लोहमेखला ।
 शशोलूकमुखी कृष्णा खरजङ्गा महाजवा । शिशुमारमुखी श्रेया लोहिताक्षी विभीषणा । २१४०
 जाटालिका कामचरी दीर्घजिह्वा बलीत्कटा । कालंहिका वामनिका मुकुटा चैव भारत ।
 लोहिताक्षी महाकायाः हरिपिण्डा च भूमिप । एकत्वचा मुकुमुमा कृष्णवर्णा च भारत ।
 सुरकर्णी चतुष्कर्णी कर्णप्रावरणा तथा । चतुष्पथनिकेता च गोकर्णा महिषानना ।
 खरकर्णी महाकर्णी भेरीखनमहाखना । शङ्खकुम्भश्रवाश्चैव भगदा च महाबला ।
 गणा च सुगणा चैव तथा भीष्मथ कामदा । चतुष्पथरता चैव भूतितीर्थाऽन्यगोचरा । २१४५
 पशुदा वित्तादा चैव सुखदा च महायथाः । पथोदा गोमहिषदा सुविशाला च भारत ।
 प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा च रोचमाना मुरोचना । नैकर्णी शिवकर्णी च वसुदा मन्थिनी तथा ।
 एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना । एताश्चान्याश्च बहवो मातंगी भरतर्षभ ।
 कार्त्तिकेयानुयायिन्यो नानारूपाः महस्त्रशः । दीर्घनख्यो दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्डाश्च भारत ।
 सबला मधुराश्चैव यौवनस्थाः खलङ्गताः । माहात्म्येन च संयुक्ताः कामरूपधरास्तथा । २१५०
 निर्झासगात्राः श्रेयाश्च तथा काञ्चनमन्त्रिभाः । कृष्णमेघनिभाश्चान्या धूम्राश्च भरतर्षभ ।
 अरुणाभा महाभाग दीर्घकेश्यः सिताम्बराः । ऊर्ध्ववेणीधराश्चैव पिङ्गाक्ष्यो लम्बमेखलाः ।
 लम्बादर्थ्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः । ताम्राक्ष्यस्ताम्रवर्णाश्च हर्ष्यक्ष्यश्च तथाऽपराः ।
 वरदाः कामचारिण्यो नित्यं प्रमुदितास्तथा । याम्या रौद्रास्तथा भौम्याः कैवैर्योऽथ महाबलाः ।
 वारुण्योऽथ च माहेन्द्रस्तथाग्नेयः परम्प । वायव्यश्चाऽथ कामार्थी ब्राह्मणश्च भरतर्षभ । २१५५
 वैष्णव्यश्च तथा भैर्यो वाराहश्च महाबलाः । रूपेणास्परमान्मुखा मनोहार्यो मनोरमाः ।
 परपुष्टापमा वाक्ये तथर्द्धा धनदोपमाः । शक्रवीर्योपमा युद्धे दीप्ता वक्रिममास्तथा ।
 शत्रूणां विग्रहे नित्यं भयदास्ता भवन्द्युत । कामरूपधराश्चैव जवे वायुममास्तथा ।
 अचिन्त्यबलवीर्योश्च तथाऽचिन्त्यपराक्रमाः । वृत्तचत्वरवामिन्यश्चतुष्पथनिकेतनाः ।
 गुहाभ्रगानवामिन्यः शैलप्रस्रवणालयाः । नानाभरणधारिण्यो नानामान्याम्बरास्तथा । २१६०
 नानाविचित्रवेशाश्च नानाभाषास्तथैव च । एते चान्ये च बहवो गणाः शत्रुक्षयकराः ।
 अनुमन्मूर्धहात्मानं त्रिदभेन्द्रस्य मन्मते । ततः शतयस्त्रमददद्गवान् पाकशामनः ।

गुहाय राजशार्ङ्गं विनाशाय सुरदिपां । महास्त्राणां महाघण्टां श्येतमानां मितप्रभां ।
 अरुणादित्यवर्णाञ्च पताकां भरतर्षभ । ददौ पशुपतिलक्ष्मै मर्ष्वभूतमहाचमूं ।
 उग्रां नानाप्रहरणां तपोवीर्यबलान्वितां । अजेयां सुगुणैर्युक्तां नाम्ना सेनां धनञ्जया ।
 रुद्रतुल्यबलैर्युक्तां योधानामयुतैस्त्रिभिः । न सा विजानाति रणात् कदाचिदनिवर्त्तितुं ।
 विष्णुर्ददौ वैजयन्तीं मासां बलविवर्द्धिनीं । उमा ददौ विरजसीं वाससीं रविमप्रभे ।
 गङ्गा कमण्डलुं दिव्यममृतोद्भवमुत्तमं । ददौ प्रीत्या कुमाराय दण्डञ्चैव वृहस्पतिः ।
 गरुडो दर्शयत् पुत्रं मयूरञ्चित्रवर्हिणं । अरुणस्ताम्रचूडञ्च प्रददौ चरणायुधं ।
 नागान् वरुणो राजा बलवीर्यसमन्वितं । कृष्णाजिनं ततो ब्रह्मा ब्रह्मण्याय ददौ प्रभुः ।
 समरेषु जयञ्चैव प्रददौ लोकभावनः । सैनापत्यमनुप्राप्य स्कन्दे देवगणस्य ह ।
 शूशुभे ज्वलितोऽर्धज्ञानं द्वितीय इव पावकः । ततः पारिषदैश्चैव स्नातभिश्च समन्वितः ।
 यथैा दैत्यविनाशाय ह्लादयन् सुरपुङ्गवान् । सा सेना नैर्च्छेती भीमा सघण्टाच्छ्रितकेतना ।
 सभेरीशङ्खमुरजा सायुधा सपताकिनी । शारदी घौरिवाभाति ज्योतिर्भरिव शोभिता ।
 ततो दैवनिकायास्ते नामाभूतगणास्तथा । वादयामामुरव्यया भेरीः शङ्खंश्च पुष्कलाम् ।
 पटहान् झड्गंश्चैव क्रकचान् गोविषाणिकाम् । आउम्बरान् गोमुखंश्च डिण्डिमंश्च महास्त्रानाम् ।
 तुष्टुवस्ते कुमारान् सर्वे देवाः सवासवाः । जगुश्च देवगन्धर्वा नमृतुश्चाप्सरोगणाः ।
 ततः प्रीतो महासेनस्त्रिदशेभ्यो वरं ददौ । रिपून् हन्ताऽस्मि समरे ये वो बधचिकीर्षवः ।
 प्रतिगृह्य वरं देवास्तस्माद्बिबुधसन्तमात् । प्रीतात्मानो महात्मानो मेनिरे निहतान् रिपून् ।
 सर्वेषां भूतसङ्घानां हर्षास्त्रादः समुत्थितः । अपूरयत् लोकांस्तीन् वरे दत्ते महात्मना ।
 स निर्यथैा महासेनो महत्या सेनया वृतः । बधाय युधि दैत्यानां रक्षार्थञ्च दिवैकनां ।
 व्यवमायो जयो धर्मः सिद्धिर्लक्ष्मोर्धृतिः स्मृतिः । महासेनस्य सैन्यानामग्रे जग्मुर्नराधिप ।
 स तथा भीमया देवः शूलमुद्गरहस्तया । ज्वलितालातधारिण्या चित्राभरणवर्षया ।
 गदामुषलनाराचशक्तितोमरहस्तया । वृत्रसिंहनिनादिन्या विनद्य प्रथमैा गुहः ।
 तं वृष्ट्वा सर्वदैतेया राक्षसा दानवास्तथा । व्यद्रवन्त दिशः सर्वा भयोदिग्भाः समन्ततः ।
 अभ्यद्रवन्त देवास्तान् विविधायुधपाणयः । वृष्ट्वा च स ततः क्रुद्धः स्कन्दस्तेजोबलान्वितः ।
 शक्त्यस्त्रं भगवान् भीमं पुनः पुनरवाकिरत् । अदधत्तानस्तेजो हविषेद्भु रवानलः ।
 अभ्यस्यमाने शक्त्यस्त्रे स्कन्देनामिततेजसा । उक्त्वाज्वाला महाराज पपात वसुधातले ।
 संह्लादयन्तश्च तथा निर्धाताश्चापतन् जितैा । यथाऽन्तकालसमये सुघोराः स्युस्तथा नृप ।
 चिप्रा ह्येका यदा शक्तिः सुघोराऽनलस्रजुना । ततः कोश्वो विनिव्येतुः शक्तीनां भरतर्षभ ।
 ततः प्रीतो महासेनो जघान भगवान् प्रभुः । दैत्येन्द्रं तारकं नाम महाबलपराक्रमं ।
 वृतं दैत्यायुतैर्वीरैर्वलिभिर्हृशभिर्नृप । महिषश्चाष्टभिः पद्मैर्भूतं संख्ये निजघ्नवान् ।

२४५

२५०

२५५

२६०

२६५

२६०

त्रिपादश्चायुतशतैर्जघान दशभिर्भृतं । प्रदोदरं निखर्वैश्च हतं दशभिरीश्वरः ।
 जघानानुचरैः सार्द्धं विविधायुधपाणिभिः । तथा कुर्वन्नि विपुलं नादं बध्नासु ब्रह्मषु ।
 कुमारानुचरा राजन् पूरयन्तो दिशो दश । ननृतुश्च वज्रसुश्च अहसुश्च मुदाऽस्मिताः । १८५
 शक्तस्त्वस्य तु राजेन्द्र ततोऽर्षिभिः समन्ततः । त्रैलोक्यं चासितं सर्वं जृम्भामाणाभिरिव च ।
 दग्धाः सहस्रशो दैत्या नादैः स्कन्दस्य चापरे । पताकयाऽवधूताश्च हताः केचित्सुरदिवः ।
 केचिद्दृष्टारवत्सला निषेदुर्व्यसुधातले । केचित् प्रहरणैस्त्रिंशो विनिपेतुर्गतायुषः ।
 एवं मुरद्विषोऽनेकान् बलवानाततायिनः । जघान समरे वीरः कार्त्तिकेयो महाबलः ।
 वाणो नामाऽय दैतेयो बलेः पुत्रो महाबलः । क्रौञ्चपर्वतमाश्रित्य देवसङ्गामवाधत । १९०
 तमभ्ययान्महासेनः सुरशत्रुमुदारधीः । स कार्त्तिकेयस्य भयात् क्रौञ्चं शरणमोधिवान् ।
 ततः क्रौञ्चं महामन्युः क्रौञ्चनादनिनादिनं । शक्त्या बिभेद् भगवान् कार्त्तिकेयोऽग्निदत्तया ।
 स शालस्कन्धश्रवलं चक्षवानरवारणं । प्रोञ्जीमोऽह्नान्तविहगं विनिष्यतितपस्त्रयं ।
 गोलाङ्गुलर्क्षसङ्घैश्च द्रवद्भिरनुनादितं । कुरङ्गगतिभिर्घोषविनादितबलात्सरं ।
 विनिष्यतद्विः शरभैः शिंशैश्च सहसा द्रुतैः । शोच्यामपि दशां प्राप्नो रराजैव स पर्वतः । १९५
 विद्याधराः समुत्पेतुस्तस्य शृङ्गनिवासिनः । किन्नराश्च समुदिग्धाः शक्तिपातरवोद्भूताः ।
 ततो दैत्या विनिष्यतुः शतशोऽथ सहस्रशः । प्रदीप्तात् पर्वतश्रेठाद्विस्त्रिवाभरणस्तजः ।
 ताम्बिजपूरतिक्रम्य कुमारानुचरा मृधे । स चैव भगवान् क्रुद्धो दैत्येन्द्रस्य सुतं तदा ।
 सहानुजं जघानाशु वृचं देवपतिर्यथा । बिभेद् शक्त्या क्रौञ्चश्च पावकिः परवीरहा ।
 बभ्रुधा चैकधा चैव हत्वात्मानं महाबलः । शक्तिः त्रिप्रा रणे तस्य पाणिमेति पुनः पुनः । १९९
 एवं प्रभावो भगवांस्ततो भूयस्य पावकिः । शौर्यैर्द्विगुणयोगेन तेजसा यज्ञसा श्रिया ।
 क्रौञ्चसेन विनिर्भिक्षो दैत्याश्च शतशो हताः । ततः स भगवान्देवो निहत्य विबुधदिवः ।
 सभाज्यमानो विबुधैः परं हर्षमवाप ह । ततो दुन्दुभयो राजन्नेदुः शङ्गाश्च भारत ।
 मुमुक्षुर्देवयोषाश्च पुष्यवर्धमनुत्तमं । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 दिव्यगन्धमुपादाय ववौ पुण्यस्य मारुतः । गन्धर्वास्तद्युवैर्न यजमानस्य महर्षयः । २०५
 केचिदेनं व्यवस्यन्ति पितामहसुतं प्रभुं । मनत्कुमारं सर्वेषां ब्रह्मयोगिनिं तमपजं ।
 केचिन्महेश्वरसुतं केचित् पुत्रं विभावसोः । उमायाः कृत्तिकानाञ्च गङ्गायाश्च वदन्युत ।
 एकधा च द्विधा चैव चतुर्द्धा च महाबलं । योगिनामीश्वरं देवं शतशोऽथ सहस्रशः ।
 एतन्ने कथितं राजन् कार्त्तिकेयाभिषेचनं । शृणु चैव सरस्वत्यास्तीर्थवर्त्यस्य पुण्यतां ।
 बभ्रुव तीर्थप्रवरं हतेषु सुरब्रह्मषु । कुमारं महाराज त्रिविष्टपमिवापरं । २१०
 ऐश्वर्याणि च तच्छ्रेया ददावीशः प्रथक् प्रथक् । ददौ नैर्धृतमुख्येभ्यस्त्रैलोक्यं पावकात्मजः ।
 एवं स भगवांस्तस्मिंस्तीर्थे दैत्यकुलान्तकः । अभिषिक्तो महाराज देवमेनापतिः सुरैः ।

तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र तीर्थं अपाम्यति । अभिषिक्तः सुरगणैर्व्यहृणो भरतर्षभ ।
 तस्मिंस्तोयं बरे स्नात्वा स्कन्दश्चाभ्यर्च्य लाङ्गली । ब्राह्मणेभ्यो ददौ रुक्मं वामास्याभरणानि च ।
 उपित्वा रजनीं तत्र माधवः परवीरहा । पूज्य तोयं बरं तच्च स्पृष्ट्वा तोयञ्च लाङ्गली ।
 हृष्टः प्रीतमनाश्चैव ह्यभवन्माधवोत्तमः । एतत्त सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
 यथाऽभिषिक्तो भगवान् स्कन्दो देवैः समागतैः ।

२७५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ अत्यहुतमिदं ब्रह्मन् श्रुतवानस्मि तत्त्वतः । अभिषेकं कुमारस्य वित्तरेण यथाविधि ।

यच्छ्रुत्वा पूतमात्मानं विजानामि तपोधन । प्रहृष्टानि च रोमाणि प्रसन्नञ्च मनो मम ।

अभिषेकं कुमारस्य दैत्यानाञ्च बधं तथा । श्रुत्वा मे फणमा प्रीतिर्भूयः कौतूहलं हि मे ।

२७६

अपाम्यतिः कथं ह्यस्मिन्नभिषिक्तः पुरा सुरैः । तन्मे ब्रूहि महाप्रज्ञ कुशलो ह्यसि सत्तमः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्निदं चित्रं पूर्वकल्पे यथातथं । अदौ ह्यतयुगे राजन् वर्त्तमाने यथाविधि ।

वरुणं देवताः सर्व्वा समेत्येदमयान्नुवन् । यथाऽस्मान् सुरराट् शक्रो भयेभ्यः पति सर्व्वदा ।

तथा त्वमपि सर्व्वामां सरितां वै पतिर्भव । वामश्च ते सदा देव सागरे मकरालये ।

समुद्रेऽयं तव वशो भविष्यति नदीपतिः । सेमेन माहूर्द्धश्च तव हानिवृद्धौ भविष्यतः ।

२७७

एवमस्त्विति तान् देवान् वरुणो वाक्यमब्रवीत् । समागत्य ततः सर्व्वे वरुणं सागरालयं ।

अपाम्यतिं प्रचक्रुर्हि विधिदृष्टेन कर्मणा । अभिषिच्य ततो देवा वरुणं यादसाम्यतिं ।

जग्मुः स्वान्येव स्यानानि पूजयित्वा जलेश्वरं । अभिषिक्तस्ततो देवैर्व्यहृणोऽपि महायशः ।

सरितः सागरांश्चैव नदांश्चापि सरांसि च । पालयामास विधिना यथा देवान् शतक्रतुः ।

ततस्तत्राप्युपस्पृश्य दत्त्वा च विविधं वसु । अग्नितीर्थं महाप्राज्ञो जगामाद्य प्रलम्बहा ।

२७८

नष्टो न दृश्यते यत्र शमीगर्भे ज्ञताशनः । लोकास्लोकविनशि च प्रादुर्भूते तदाऽनघे ।

उपतस्युः सुरा यत्र सर्व्वलोकपितामहं । अग्निः प्रनष्टो भगवान् कारणञ्च न विद्महे ।

सर्व्वभूतक्षयो माभूत् सम्यादय विभोऽनलं ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं भगवानग्निः प्रनष्टो लोकभावनः । विज्ञातश्च कथं देवैस्तन्माचक्ष्व तत्त्वतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भृगोः शापाद्भृशं भीतो जातवेदाः प्रतापवान् । शमीगर्भमथासाद्य ननाश भगवांस्ततः ।

२७९

प्रनष्टे तु तदा वक्रैः देवाः सर्व्वे सवासवाः । अन्वेषन्त तदा नष्टं ज्वलनं भृशदुःखिताः ।

ततोऽग्नितीर्थमासाद्य शमीगर्भस्थमेव हि । ददृशुर्ज्वलनं तत्र वसमानं यथाविधि ।

देवाः सर्व्वे नरव्याघ्र वृहस्पतिपुरोगमाः । ज्वलनं तं समासाद्य प्रीताभूवन् सवासवाः ।

पुनर्यथागतं जग्मुः सर्व्वभक्ष्यस्य सोऽभवत् । भृगोः शापः सहीपाल यदुक्तं ब्रह्मवादिना ।

तत्राप्याप्त्युय मतिमान् ब्रह्मर्षीनि जगाम ह । समर्च्चं भगवान् यत्र सर्व्वलोकपितामहः ।

२८०

तत्राप्त्युय ततो ब्रह्मा सह देवैः प्रभुः पुरा । समर्च्चं तीर्थानि तथा देवतानां यथाविधि ।

तत्र स्नात्वा च दत्त्वा च वस्त्रानि विविधानि च । कैवरेण प्रययौ तीर्थं तत्र तस्मात् महत्तपः ।
 धनाधिपत्यं सम्प्राप्तो राजन्नैखिलः प्रभुः । तत्रस्थमेव तं राजन् धनानि निधयस्तथा ।
 उपतस्थुर्नरश्रेष्ठ तत्तीर्थं स्नाङ्गुली ततः । गत्वा स्नात्वा च विधिवद्वाङ्मणेभ्यो धनं ददौ ।
 ददृशे तत्र तत् स्थानं कैवरे काननोत्तमे । पुरा यत्र तपस्तप्तं विपुलं सुमहात्मना । १०५४
 यत्तदाज्ञा कुवरेण वरा सन्धास्य पुष्कलाः । धनाधिपत्यं सख्यञ्च तद्रेणामिततेजसा ।
 सुरलं लोकपाललं पुत्रञ्च मलकूवरं । यत्र लेभे महाबाहा धनाधिपतिरञ्जना ।
 अभिषिक्तश्च तत्रैव समागम्य मरुद्गणैः । वाहनञ्चास्य तद्दत्तं हंसयुक्तं मनोजवं ।
 विमानं पुष्पकं दिव्यं नैर्ऋतैश्चर्यमेव च । तत्राभुत्य बलो राजन् दत्त्वा दायांस्य पुष्कलान् ।
 जगाम त्वरितो रामस्तीर्थं श्वेतानुलेपनं । निवेदितं सर्व्वसत्त्वैर्नाम्ना वदरपाचनं । १०५५
 नानर्जुक्कफलोपेतं सदा पुष्पकलं महत् ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां मारस्वतोपाख्याने अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्स्तीर्थवरं रामो ययौ वदरपाचनं । तपस्त्रिसिद्धचरितं यत्र कन्या धृतरता ।
 भरदाजस्य दुहिता रूपेणाप्रतिभा भुवि । श्रुतावती नाम विभो कुमारी ब्रह्मचारिणी ।
 तपश्चचार साऽद्युयं नियमैर्बहुभिर्वृता । भर्ता मे देवराजः स्यादिति निश्चित्य भाविनी ।
 समासस्या व्यतिक्रान्ताः शतं कुरु कुलोद्दह । चरन्त्या नियमःसांस्तान् स्त्रीभिस्त्वोत्रान् मुदुश्चरान् । १०५६
 तस्यास्तु तेन वृत्तेन तपसा च विशास्यते । भक्त्या च भगवान् प्रीतः परया पाकशामनः ।
 आजगामाश्रमं तस्यास्त्रिदशाधिपतिः प्रभुः । आस्थाय रूपं विप्रपैर्बुधैश्चिष्टस्य महात्मनः ।
 सा तं दृष्ट्वायतपमं वशिष्ठं तपताम्बरं । आचारैर्भुनिभिर्दिष्टैः पूजयामास भारत ।
 उवाच नियमज्ञा च कन्याणी सा प्रियंवदा । भगवन्मुनिशार्ङ्गुल किमाज्ञापयसि प्रभो ।
 सर्व्वमद्य यथाशक्ति तव दास्यामि सुव्रत । शक्रभक्त्या च ते पाणि न दास्यामि कथञ्चन । १०५७
 ब्रतैश्च नियमैश्चैव तपसा च तपोधन । शक्रस्तोषयितव्यो वै मया त्रिभुवनेश्वरः ।
 इत्युक्तो भगवान् देवः ससन्निव निरीक्ष्य तं । उवाच नियमं ज्ञात्वा सान्त्वयन्निव भारत ।
 उयं तपश्चरसि वै विदिता मेऽसि सुव्रते । यदर्थमयमारम्भस्तव कन्याणि हृदतः ।
 तच्च सर्व्वं यथाभूतं भविष्यति बरानने । तपसा लभ्यते सर्व्वं यथाभूतं भविष्यति ।
 यथास्थानानि दिव्यानि विबुधानां श्रुभानने । तपसा तानि प्राप्याणि तपोमूलं महत्सुखं । १०५८
 इति शला तपो धारं देहं सद्यस्य मानवाः । देवलं यान्ति कन्याणि श्रुणुस्वैकं वचो मम ।
 पञ्च चैतानि श्रुभगे वदराणि श्रुभव्रते । पेचत्युक्ता च भगवान् जगाम बलसुदनः ।
 आमव्य तान्त्तु कन्याणीं तत्र जयं जगप मः । अविदूरे ततस्तस्मादाश्रमात्तीर्थमुत्तमं ।
 इन्द्रतीर्थेति विख्यातं त्रिषु लोकेषु मानद । तस्य जिज्ञासनार्थं स भगवान् पाकशामनः ।
 वदराणामपचनं चकार विबुधाधिपः । ततः प्रतप्ता सा राजन् वाग्यता विगतक्रमा । १०५९

तत्परा शुचिसंवीता पावके समधिश्यत् । अथ तद्राजशार्दूल वदराणि महाव्रता ।
 तस्याः पचन्त्याः सुमहान् कालोऽगात् पुरुषर्षभ । न च स्र ताव्यपच्यन्त द्विनश्च जयमभ्यगात् ।
 ऊताग्रनेन दग्धस्य यस्तस्याः काष्ठमञ्जयः । अक्राष्टमग्निं सा दृष्ट्वा स्वशरीरमयाद्दहत् ।
 पादौ प्रक्षिप्य सा पूर्वं पावके चार्द्धभ्रंजा । दग्धौ दग्धौ पुनः पादावुपावर्त्तयतानघा ।
 चरणौ दह्यमानौ च नाचिन्त्यदनिन्दिता । कृष्णाणा दुष्करं कर्म महर्षिप्रियकाम्यया । १०८५
 न वैमनस्यं तस्यास्तु मुखभेदोऽथ वाऽभवत् । शरीरमग्निनादीप्य जलमध्येऽवहर्षिता ।
 तच्चास्या वचनं नित्यमवर्त्तद्भृदि भारत । सर्वथा वदराण्येव पक्तव्यानीति कन्यका ।
 सा तन्मनसि कृत्वैव महर्षिर्ब्रह्मचरं शुभा । अपचददराण्येव न चापच्यन्त भारत ।
 तस्यास्तु चरणौ वक्रिर्द्ददाह भगवान् स्वयं । न च तस्मिन्मनोदुःखं खल्पमप्यभवत्तदा ।
 अथ तत्कर्म दृष्ट्वाऽस्याः प्रीतस्त्रिभुवनेश्वरः । ततः सन्दर्शयामास कन्यायै रूपमात्मनः । १०९०
 उवाच च सुरश्रेष्ठस्तां कन्यां सुदृढव्रतां । प्रीतोऽस्मि ते शुभे भक्त्या तपसा नियमिन च ।
 तस्माद्योऽभिमतः कामः स ते सम्पत्स्यते शुभे । देहं त्यक्त्वा महाभागे त्रिदिवे मयि वक्ष्यसि ।
 ददश्च ते तीर्थवरं स्थिरं लोके भविष्यति । सर्वपापापहं सुभ्रु नास्त्वा वदरपाचनं ।
 विख्यातं त्रिषु लोकेषु ब्रह्मर्षिभिरभियुतं । अस्मिन् खलु महाभागे शुभे तीर्थवरंऽनघे ।
 त्यक्त्वा सप्तर्षयो जग्मुर्हिमवन्तमरुन्धतीं । ततस्ते वै महाभागा गत्वा तत्र सुसंश्रिताः । १०९५
 वृत्त्यर्थं फलमूलानि समाहर्त्तुं ययुः किल । तेषां वृत्त्यर्थिनां तत्र वसतां हिमवदने ।
 अनावृष्टिरनुप्राप्ता तदा द्वादशवार्षिकी । ते कृत्वा चाश्रमं तत्र न्यवसन्त तपस्विनः ।
 अरुन्धत्यपि कन्याणी तपोनित्याऽभवत्तदा । अरुन्धतीं ततो दृष्ट्वा तीव्रं नियममास्थितां ।
 अथगमन्नियमः सुप्रीतो वरदस्तदा । ब्राह्मणं रूपं ततः कृत्वा महादेवो महायज्ञाः । ११००
 तामभ्येत्याब्रवीद्देवो भिक्षामिच्छाम्यहं शुभे । प्रत्युवाच ततः सा तं ब्राह्मणञ्चारुदर्शना ।
 क्षीणोऽन्नसञ्चयो विप्र वदराणीह भक्षय । ततोऽब्रवीन्महादेवः पचसैतानि सुव्रते ।
 इत्युक्त्वा साऽपचत्तानि ब्राह्मणप्रियकाम्यया । अधिश्रित्य समिद्धेऽग्नौ वदराणि यशस्विनी ।
 दिव्यामनोरमाः पुण्याः कथाः शुश्राव सा तदा । अतीता सा त्वनावृष्टिर्घोरा द्वादशवार्षिकी ।
 अनन्नन्याः पचन्त्याश्च शृण्वन्त्याश्च कथाः शुभाः । दिनोपमः स तस्याश्च कालो भूतः सुदारुणः । ११०५
 ततस्ते मुनयः प्राप्ताः फलान्यादाय पर्वतात् । ततः स भगवान् प्रीतः प्रोवाचारुन्धतीं ततः ।
 उपसर्पस्व धर्मज्ञे ययापूर्वमिमानुवीन् । प्रीतोऽस्मि तत्र धर्मज्ञे तपसा नियमेन च ।
 ततः सन्दर्शयामास स्वरूपं भगवान् हरः । प्रीतोऽब्रवीत्तदा तेभ्यस्तस्याश्च चरितं महत् ।
 भवद्भिर्हिमवत्पृष्ठे यत्तपः समुपावृत्तं । अस्याश्च यत्तपो विप्रा न समं तन्मत्तं मम ।
 अनया हि तपस्विन्या तपस्तप्तं सुदुस्तरं । अनन्नन्या पचन्त्या च समा द्वादश पारिताः ।
 ततः प्रोवाच भगवांस्तामेवारुन्धतीं पुनः । वरं वृणीष्व कन्याणि यत्तेऽभिलषितं वृदि । १११०

माऽब्रवीत् पृथुतासाञ्चो देवं सप्तर्षिसेषदि । भगवान् यदि मे प्रीतसीर्थे स्नादिहमहृतं ।
 मिद्धदेवर्षिर्दयितं नाञ्चा वदरपाचनं । तथाऽस्मिन्देवदेवेषु चिराचमुषितः शुचिः ।
 प्राप्नुयादुपवासेन फलं द्वादशवार्षिकं । एवमस्त्विति तां देवः प्रत्युवाच तपस्विनीं ।
 सप्तर्षिभिस्ततो देवस्ततो माकं यथै तदा । अथो विस्रयं जम्मुलं दृष्ट्वा चाप्यहन्ती ।
 अत्रान्ताञ्चाविवर्णाञ्च नृत्पिपासासमायुतां । एवं सिद्धिः परा प्राप्ता अहन्त्या विगुदृष्ट्वा । १८५
 धया त्वया महाभागे मदर्थं शंसितव्रते । त्रिभेषो हि त्वया भद्रे व्रते स्नास्मिन् समर्पितः ।
 तथा चेदं ददाम्यद्य नियमेन सुतोषितः । विभेषं तव कन्याणि प्रयच्छामि वरं वरे ।
 अहन्त्या वरस्तस्या यो दत्तो वै महात्मना । तस्य चाहं प्रभावेण तव कन्याणि तेजसा ।
 प्रवक्ष्यामि परं भूयो वरमत्र यथाविधि । यस्त्वेकां रजनीं तीर्थं वत्स्यते सुममाहितः ।
 स स्नात्वा प्राप्स्यते लोकान् देहन्यासात्सुदुर्लभान् । इत्युक्त्वा भगवान् देवः सहस्राक्षः प्रतापवान् । १८६
 श्रुतावतीं ततः पुण्यां जगाम त्रिदिवं पुनः । गते वज्रधरे राजन् तत्र वर्षं पपात ह ।
 पुण्यानां भरतश्रेष्ठ दिव्यानां पुण्यगन्धिनां । देवदुन्दुभयस्यापि नेदुस्तत्र महास्वनाः ।
 मारुतस्य ववौ पुण्यः पुण्यगन्धो त्रिशाप्यते । उत्सृज्य तु शुभा देहं जगामास्य च भार्थतां ।
 तपसोपेण तं लब्ध्वा तेन रेमे सहाच्युत ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ का तस्य भगवन्मता क संष्टुद्धा च शोभना । श्रोतुमिच्छाम्यहं विप्र परं कौतूहलं हि मे । १८७

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भरद्वाजस्य विप्रर्षेः स्कन्धं रेतो महात्मनः । दृष्ट्वाऽस्परसमायात्नीं घृताचीं पृथुलोचनीं ।
 स तु जयाह तत्रैतः करेण जपताम्बरः । तदाऽपतत्पर्णपुटे तत्र सा सन्भवत्सुता ।
 तस्यास्तु जातकर्मादि कृत्वा सर्वं तपोधनः । नाम चास्याः स कृतवान् भरद्वाजो महामुनिः ।
 श्रुतावतीति धर्मात्मा देवर्षिगणसंसदि । स्त्रे च तामाश्रमे न्यस्य जगाम हिमवदने ।

तत्राप्युपसृश्य महानुभावो वसुनि दत्त्वा च महादिग्भ्यः । जगाम तीर्थं सुममाहितात्मा शक्रस्य वृष्णिप्रवरस्तदानीं । १८८
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपास्थाने जनपद्मशिवाऽध्यायः ॥ ४६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इन्द्रतीर्थं ततो गत्वा यदूनां प्रबरो बलः । विप्रेभ्यो धनरत्नानि ददौ स्नात्वा यथाविधि ।
 तत्र ह्यमरराजोऽमावीजं क्रतुशतेन च । वृहस्पतेस्तु देवेशः प्रददौ विपुलं धनं ।
 पूरयामास विधिवत् ततः ख्यातः शतक्रतुः । तस्य नाञ्चा च तन्तीर्थं शिवं पुण्यं मनात्मनं ।
 इन्द्रतीर्थमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनं । उपनृश्य च तत्रापि विधिवन्मुगलायुधः ।
 ब्राह्मणान् पूजयित्वा च सदाच्छादनभोजनैः । शुभं तीर्थवरं तस्मै द्रामतीर्थं जगाम ह । १८९
 यत्र रामो महाभागो भार्गवः सुमहातपाः । अमहत् पृथिवीं जित्वा हतशस्त्रियपुङ्गवां ।
 उपाध्यायं पुरस्कृत्य कश्यपं मुनिमन्तमं । अथजदाजिमधेन सोऽप्यमेधव्रतेन च ।
 प्रददौ दक्षिणश्चैव पृथिवीं वै ससागरां । दत्त्वा च दानं विविधं नानारत्नसमन्वितं ।
 सगोहास्तिकदासीकं साजावि गतवान् वनं । पुण्ये तीर्थवरे तत्र देवब्रह्मर्षिसेविते ।

मुनीश्वैवाभिवाद्याथ यमुनातीर्थमागमत् । यत्रानयामास तदा राजसूयं महीपते ।
 पुत्रोऽदितेर्भ्रहाभागो वरुणा वै सितप्रभः । तत्र निर्जित्य संयामे मानुषान् देवतास्तथा ।
 वरं क्रतुं समाजष्टे वरुणः परवीरहा । तस्मिन् क्रतुवरे वृत्ते संयामः समजायत ।
 देवानां दानवानाञ्च त्रैलोक्यस्य भयावहः । राजसूये क्रतुश्रेष्ठे निवृत्ते जनमेजय ।
 जायते सुमहाघोरः सङ्ग्रामः क्षत्रियान् प्रति । तत्रापि लाङ्गली देवश्च शीनभ्यर्च्य पूजया ।
 हृत्तरेभ्योऽप्यदाहानभरिभ्यः कामदो विभुः । वनमाली ततो हृष्टः सूयमानो महर्षिभिः ।
 तस्मादादित्यतीर्थेऽप्यजगाम कमलेक्षणः । यत्रेष्टा भगवान् ज्योतिर्भास्करो राजसत्तमः ।
 ज्योतिषामाधिपत्यञ्च प्रभावश्चाप्यपद्यत । तस्या नद्यास्तु तीरे वै सर्वे देवाः सवासवाः ।
 विश्वेदेवाः समस्तो गन्धर्वाऽप्सरसश्च ह । दैपायनः शुकैव कृष्णश्च मधुसूदनः ।
 यक्षाश्च राजमाश्वैव पिशाचाश्च विश्रान्तये । एते चान्ये च बहवो योगसिद्धाः सहस्रशः ।
 तस्मिंस्तीर्थे सरस्वत्याः शिवे पुण्ये परमत्प । तत्र हत्वा पुरा विष्णुरसुरैः मधुकैटभैः ।
 आस्रुत्य भरतश्रेष्ठ तीर्थप्रवर उक्तमे । दैपायनश्च धर्मात्मा तत्रैवाश्रुत्य भारत ।
 सम्प्राप्य परमं योगं सिद्धिञ्च परमाङ्गतः । अक्षितो देवलश्चैव तस्मिन्नेव महातपाः ।
 परमं योगमास्थाय चर्षियोगमवाप्तवान् ।

१८३०

१८३५

१८४०

इति श्रीमहाभारते शतपर्वणि गदायुद्धपर्वणि सारस्वतोपाख्याने पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नेव तु धर्मात्मा वसति सा तपोधनः । गार्हस्थ्यं धर्मात्मास्थाय क्षमितो देवलः पुरा ।
 धर्मनित्यः शुचिर्दानो न्यस्तदण्डो महातपाः । कर्मणा मनसा वाचा समः सर्वेषु जन्तुषु ।
 अक्रोधनो महाराज तुल्यनिन्दात्ममंस्तुतिः । प्रियाप्रिये तुल्यवृत्तिर्यमवत् समदर्शनः ।
 काञ्चने लोष्टभावे च समदर्शी महातपाः । देवानपूजयन्नित्यमतिथींश्च द्विजैः सह ।
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं सदा धर्मपरायणः । ततोऽभ्येत्य महाभाग योगमास्थाय भिक्षुकः ।
 जैगीषव्यो मुनिर्धामांस्तस्मिंस्तीर्थे समाहितः । देवलस्याश्रमे राजन् प्रवसन् स महाद्युतिः ।
 योगनित्यो महाराज सिद्धिं प्राप्तो महातपाः । तं तत्र वसमानन्तु जैगीषव्यं महामुनिं ।
 देवलो दर्शयन्नेव नैत्रामुञ्जत धर्मतः । एवं तथेर्षमहाराज दीर्घकालो व्यतिक्रमत् ।
 जैगीषव्यं मुनिवरं न ददर्शाय देवलः । आहारकाले मतिमान् परिव्राड्जनमेजय ।
 उपातिष्ठत धर्माश्रो भैक्षकाले च देवल । स दृष्ट्वा भिक्षुरूपेण प्राप्तं तत्र महामुनिं ।
 गौरवं परमञ्चक्रे प्रीतिञ्च विपुलान्तया । देवलस्तु यथाशक्ति पूजयामास भारत ।
 चर्षिदृष्टेन विधिना समा बद्धीः समाहितः । कदाचित्तस्य नृपते देवलस्य महात्मनः ।
 चिन्ता सुमहतो जाता मुनिं दृष्ट्वा महाद्युतिं । समास्तु ममतिक्रान्ता बद्धयः पूजयतो मम ।
 नचायमलसो भिक्षुरभ्यभाषत किञ्चन । एवं विगणयन्नेव स जगाम मशोर्द्धिं ।
 अन्तरीक्षवरः श्रोमान् कलभं गृह्य देवलः । गच्छन्नेव स धर्मात्मा समद्रं सरिताम्पतिं ।

१८४५

१८५०

१८५५

जैगीषव्यं ततोऽपश्यद्गतं प्रागेव भारत । ततः सविस्मयस्त्रिणां जगामायामितप्रभः ।
 कथं भिन्नुरयं प्राप्तः समुद्रे ज्ञात एव च । इत्येवस्त्रिन्तयामास महर्षिरमितस्तदा ।
 स्नात्वा समुद्रे विधिवद्भुविर्ज्यैष्यं जजाप ह । कृतजयाङ्गिकः श्रीमानाश्रमश्च जगाम ह ।
 कलसं जलपूर्णं वै गृहीत्वा जनमेजय । ततः स प्रविशन्नेव स्वमाश्रमपदं मुनिः ।
 आसीनमाश्रमे तत्र जैगीषव्यमपश्यत । न व्याहरति चैवं न जैगीषव्यः कथञ्चन ।
 काष्ठभृताश्रमपदे वसति स्म महातपाः । तं दृष्ट्वा चासुतं तंथि सागेर सागेरोपमं ।
 प्रविष्टमाश्रमश्चापि पूर्वंभिव ददर्श सः । असितो देवलो राजंस्त्रिन्तयामास बुद्धिमान् ।
 दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजं । चिन्तयामास राजेन्द्र तदा स मुनिसत्तमः ।
 मया दृष्टः समुद्रे च आश्रमे च कथन्वयं । एवं विगणयन्नेव स मुनिर्धाम्न्यपारगः ।
 उत्पपताश्रमान्तस्मादंस्तरीतं विशाम्यते । जिज्ञासार्थं तदा भिक्षेर्जैगीषव्यस्य देवलः ।
 सोऽन्तरोत्तचरान् सर्वान् समपश्यत्समाहितान् । जैगीषव्यश्च तैः सिद्धैः पूज्यमानमपश्यत ।
 ततोऽमितः सुभंशो व्यवमायी दृढव्रतः । अपश्यद्वै ततो यान्तं जैगीषव्यं स देवलः ।
 तस्मान्नु पितृलोके तं व्रजन्तं सोऽम्बपश्यत । पितृलोकाच्च तं यान्तं याम्भं लोकमपश्यत ।
 तस्मादपि समुत्पत्य सोमलोकमभिमुतं । व्रजन्तमम्बपश्यत् स जैगीषव्यं महामुनिं ।
 लोकान् समुत्पतन्तान् शुभानेकान्तयाजिनां । ततोऽग्निहोत्रिणां लोकान्ततश्चाप्युत्पपात ह ।
 दशैश्च पौर्णमासश्च ये यजन्ति तपोधनाः । तेभ्यः स दृष्टो धीमान् लोकेभ्यः पशुयाजिनां ।
 व्रजन्तं लोकममरुमपश्यद्देवपूजितं । चतुर्भास्यैर्बर्हः विधैर्यजन्ति ये तपोधनाः ।
 तेषां स्थानं ततो यान्तं तथाऽग्निहोमयाजिनां । अग्निष्टुभेन च तथा ये यजन्ति तपोधनाः ।
 तत्स्थानमरुमप्याप्रमनुपश्यत देवलः । वाजपेथं क्रतुवरं तथा बज्रसुवर्णकं ।
 आहरन्ति महाप्रज्ञास्तेषां लोकेष्वपश्यत । यजन्ते राजसूयेन पण्डरीकेण चैव ये ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । अश्वमेधं क्रतुवरं नरमेधन्तथैव च ।
 आहरन्ति नरश्रेष्ठास्तेषां लोकेष्वपश्यत । सर्वमेधश्च दुष्प्रापं तथा मैत्रामणिश्च ये ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । द्वादशाहैश्च सवैर्ये यजन्ति विविधैर्नृप ।
 तेषां लोकेष्वपश्यच्च जैगीषव्यं स देवलः । मित्रावरुणयोर्भिकानादित्यानां तथैव च ।
 सलोकतामनुप्राप्तमपश्यत ततोऽमितः । रुद्राणाञ्च वसूनाञ्च स्थानं यच्च दृश्यतेः ।
 तानि सर्वान्यतीतानि समपश्यन्ततोऽमितः । आरुह्य च गवां लोकं प्रयातो ब्रह्मन्त्रिणां ।
 लोकानपश्यद्ब्रह्मन्तं जैगीषव्यं ततोऽमितः । त्रीलोकानपरान् विप्रमुत्सृजन्तं स्वतेजसा ।
 पतिव्रतानां लोकाञ्च व्रजन्तं सोऽम्बपश्यत । ततो मुनिवरं भूयो जैगीषव्यमयामितः ।
 नाश्वपश्यत लोकस्यमन्तर्हितमरिन्दम । सोऽचिन्तयन्महाभागो जैगीषव्यस्य देवलः ।
 प्रभावं सुव्रतत्वञ्च सिद्धिं योगस्य चातुलां । असितोऽपृच्छत तदा सिद्धान् लोकेषु सत्तमान् ।

१८०

१८१

१८२

१८३

१८४

१८५

प्रयतः प्राञ्जलिर्भूत्वा धीरस्तान् ब्रह्मसन्निभः । जैगीषव्यं न पश्यामि तं शंसध्वं महौजसं ।

एतदच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे । शृणु देवल भूगार्थं शंसतां नो दृढव्रत ।

२८०

जैगीषव्यः स वै लोकं शाश्वतं ब्रह्मणो गतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स श्रुत्वा वचनं तेषां मिद्वानां ब्रह्मसन्निभानां । असितो देवलस्त्वं मुत्पपात पपात च ।

ततः मिद्वान्मुचुर्हि देवलं पुनरेव ह । न देवल गतिस्तत्र तव गन्तुं तपोधन ।

ब्रह्मणः सदनं विप्र जैगीषव्यो यदाप्रवान् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मिद्वानां देवलः पुनः । आनुपूर्व्येण लोकांस्तान् सर्वानवततार ह ।

२८०

स्वमाश्रमपदं पुण्यमाजगाम पतन्निवत् । प्रविशन्नेव चापश्यत्कैगीषव्यं स देवलः ।

ततो बुद्ध्या व्यगणयद्देवलो धर्मायुक्तया । दृष्ट्वा प्रभावं तपसो जैगीषव्यस्य योगजं ।

ततोऽब्रवीन्महात्मानं जैगीषव्यं स देवलः । विनयावन्तो राजन्नुपसर्था महामुनिं ।

मोक्षधर्मं ममास्यातुमिच्छेयं भगवन्नहं । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा उपदेशश्चकार सः ।

विधिश्च योगस्य परं कार्याकार्यस्य ब्राह्मणतः । संन्यासस्तदुद्धृन्तं ततो दृष्ट्वा महातपाः ।

२८०

सर्वान्यासस्य क्रियाशक्रे विधिदृष्टेन कर्मणा । संन्यासस्तदुद्धृन्तं भूतानि पितृभिः सह ।

ततो दृष्ट्वा प्रहृष्टः कोऽस्मान् संविभजियति । देवलस्तु वचः श्रुत्वा भूतानां कर्णं तथा ।

दिशो दृश व्याहरतां मोक्षं त्यक्तुं मनो दधे । ततस्तु फलमूलानि पवित्राणि च भारत ।

पुष्पश्लोपधयश्चैव रोक्ष्यन्ति महस्वयः । पुनर्नो देवलः चुद्रो नूनं श्लेथ्यति दुर्मतिः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो यो दत्त्वा नावबुध्यते । ततो भूयो व्यगणयत् स्वबुद्ध्या मुनिसत्तमः ।

२८१

मोक्षे गार्हस्थ्यधर्मं वा किन्नु श्रेयस्करं भवेत् । इति निश्चित्य मनसा देवलो राजसत्तम ।

त्यक्त्वा गार्हस्थ्यधर्मं स मोक्षधर्ममरोचयत् । एवमादीनि सञ्चिन्त्य देवलो निश्चयान्ततः ।

प्राप्तवान् परमां मिद्धं परं योगञ्च भारत । ततो देवाः समागम्य वृहस्पतिपुरोगमाः ।

जैगीषव्यं तपश्चास्य शंसन्ति तपस्विनः । अयाब्रवीद्दृष्टिबरो देवान् वै गालवस्तथा ।

जैगीषव्ये तपो नान्ति विस्मापयति योषितं । तमेवं वादिनं धीरं प्रत्यूचस्ते द्विवीकमः ।

२८२

नैवमित्येव शंसन्तो जैगीषव्यं महामुनिं । नातः परतरं किञ्चित्तुल्यमस्ति प्रभावतः ।

तेजसस्तपसश्चास्य योगस्य च महात्मनः । एवंप्रभावो धर्मात्मा जैगीषव्यस्तथाऽसितः ।

तयोरिदं स्थानवरं तीर्थं चैव महात्मनोः ।

तत्राप्युपसृश्य ततो महात्मा दत्त्वा च वित्तं हलभृद्भिजेभ्यः । अत्राप्य धर्मं परमार्थकर्मा जगाम सोमस्य महसुतीर्थे ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्याने एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्रेजिवानुपतोरराजसूयेन भारत । तस्मिंस्तीर्थे महानामोत्सवामस्तारकामयः ।

२८५

तत्राप्युपसृश्य बलो दत्त्वा दानानि चात्मवान् । सारस्वतस्य धर्मात्मा मुनेस्तीर्थे जगाम ह ।

तत्र द्वादशवर्षिक्यामनावृत्त्यां दिजोत्तमान् । वेदानध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं दादश्वार्षिक्यामनाट्ट्यां तपोधन । ऋषीन्ध्यापयामास पुरा सारस्वतो मुनिः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आसीत् पूर्वम् महाराज मुनिर्द्विमात्मदातयाः । दधीच इति विख्यातो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।

तस्यातितपसः शक्रो विभेति सततं प्रभो । न स लोभयितुं शक्यः फलैर्बहुविधैरपि ।

१८०

प्रलोभनार्थं तस्याथ प्राक्षिणोत्पाकशासनः । दिव्यामसुरसं पुण्यां दर्शनोयामलम्बुषां ।

तस्य तर्पयतो देवान् मरुस्यत्यां महात्मनः । समोपतो महाराज सोपातिष्ठत भाविनी ।

तां दिव्यवपुषं दृष्ट्वा तस्यैर्भावितात्मनः । रेतः स्कन्नं सरस्यत्यां तसा जपाह निष्कगा ।

कुचौ शायदधद्दृष्ट्वा तद्रेतः पुरुषर्षभ । सा दधार च तं गर्भं पुत्रहेतोर्षाहानदी ।

सुषुवे चापि समये पुत्रं सा धरिताम्बरा । जगाम पुत्रमादाय तन्मृषिं प्रति च प्रभो ।

१८१

ऋषिं संसदि तं दृष्ट्वा सा नदी मुनिषक्तमं । ततः प्रोवाच राजेन्द्र ददती पुत्रमस्य तं ।

ब्रह्मर्षे तव पुत्रोऽयं त्वङ्गत्या धारितो मया । दृष्ट्वा तेऽसुरसं रेतो यत् स्कन्नं प्रागलम्बुषां ।

तत्कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे त्वङ्गत्या धृतवत्यहं । न विनाशमिदं गच्छेत्सत्तेज इति निश्चयात् ।

प्रतिगृह्णीष्व पुत्रं स्वं मया दत्तमनिन्दितं । इत्युक्तः प्रतिजपाह प्रीतिश्चावाप पुष्कलां ।

स्वसुतश्चाप्यजिघ्रन्तं मूर्द्ध्नि प्रेम्णा दिजोत्तमः । परिव्यज्य चिरं कालं तदा भरतषत्तम ।

१८२

सरस्यत्यै वरं प्रादात् प्रीयमाणो महामुनिः । विश्वेदेवाः सपितरो गन्धर्वाऽसुरसाङ्गणाः ।

हृषिं यास्यन्ति सुभगे तर्धमाणास्तवात्मना । इत्युक्त्वा स तु तुष्टाव वचोभिर्भ्यं महानदीं ।

प्रीतः परमहृष्टात्मा यथावच्छृणु पार्थिव । प्रसुताऽपि महाभागे मरुतो ब्रह्मणः पुरा ।

जानन्ति त्वां मरिच्छ्रेष्ठ मुनयः संग्रितव्रताः । मम प्रियकरी चापि सततं प्रियदर्शने ।

तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महाश्लो वरवर्णिनि । तत्रैव नाम्ना प्रयितः पुत्रश्लो लोकभावनः ।

१८३

सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः । एष दादश्वार्षिक्यामनाट्ट्यां दिजर्षभान् ।

सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति । पुण्याभ्यश्च मरिच्यस्य सदा पुण्यतमा व्रुभे ।

भविष्यति महाभागे मत्प्रसादात्सरस्वति । एवं सा संसृता तेन वरं लब्ध्वा महानदी ।

पुत्रमादाय मुदिता जगाम भरतर्षभ । एतन्निभेव काले तु विरोधे देवदानवैः ।

शक्रः प्रहरणाश्वी लोकांस्त्रीन् विचचार च । न चोपलेभे भगवान् शक्रः प्रहरणं तदा ।

१८४

यद्वै तेषां भवेद्योग्यं ब'शाय विबुधदिधां । ततोऽज्जवीत् सुराञ्छक्रो न मे शक्या महासुराः ।

ऋतेऽस्थिभिर्दधीचस्य निहन्तुं त्रिदशदिषः । तस्माद्गत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरमन्तमाः ।

दधीचास्थीनि देहीति तैर्बधिष्यामहे रिपून् । स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्रादृषिवरस्तदा ।

प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ चकारंवाविचारयन् । स लोकानक्षयान् प्राप्नो देवप्रियकरस्तदा ।

तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा । कारयामास दिव्यानि नामाप्रहरणानि च ।

१८५

वज्राणि चक्राणि गदा गुह्यन् दण्डाश्च पुष्कलान् । स हि तीव्रेण तपसा संभूतः परमर्षिणा ।

प्रजापतिमुतेनाथ भृगुणा लोकभावनः । अतिक्रायः स तेजस्वी लोकसरो वनिर्भितः ।

यज्ञे शैलगुहः प्रांगुर्ध्वद्विक्वा प्रथितः प्रः । नित्यमुद्विजते चास्य तेजसः पाकशासनः ।
 तेन वज्रेण भगवान् मन्त्रयुक्तेन भारत । विचुक्रोश विस्फुटेन ब्रह्मतेजोऽङ्गवेन च ।
 दैत्यदानववीराणां जघान नवतीर्क्ष्व । अथ काले व्यतिक्रान्ते महत्यतिभयङ्करे । २८०
 अनाद्यष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी । तस्या द्वादशवार्षिक्यामनाद्यष्ट्या महर्षयः ।
 वृत्त्यर्थं प्राद्रवन्नाजम् कुधार्त्ताः सर्वतो दिशं । दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान्द्रष्टुं मुनिः सारस्वतस्तदा ।
 गमनाथ मतिञ्चक्रे तस्मैवाच सरस्वती । न गन्तव्यमितः पुत्र तवाहारमहं सदा ।
 दास्यामि मस्यप्रवरानुय्यतामिह भारत । इत्युक्तसर्पयामास स पितृन् देवतास्तथा ।
 आहारमकरोन्नित्यं प्राणान् वेदांश्च धारयन् । अथ तस्यामनाद्यष्ट्यामतीतायां महर्षयः । २८१
 अन्योन्यं परिपत्रक्युः पुनः स्वाध्यायकारणात् । तेषां कुंधापरीतानां नष्टा वेदाऽभिधावतां ।
 सर्वेषामेव राजेन्द्र न कश्चित्प्रतिभानवान् । अथ कंसिदृषिस्तेषां सारस्वतमुपेयिवान् ।
 कुर्वाणं श्रमितात्मानं स्वाध्यायमृषिसत्तमं । स गत्वाचष्ट तेभ्यश्च सारस्वतमतिप्रभं ।
 स्वाध्य यममगप्रख्यं कुर्वाणं विजने वने । ततः सर्वे समाजग्मुस्तत्र राजन् महर्षयः ।
 सारस्वां मुनिश्रेष्ठमिदमूचुः समागताः । अस्मानध्यापयस्विति तानुवाच ततो मुनिः । २८२
 शिष्यत्वमुपगच्छध्वं विधिवद्भिः ममेत्युत । तत्राब्रुवन्मुनिगणा बालस्वमसि पुत्रक ।
 स तामाह न मे धर्मो नश्येदिति पुनर्भूनीन् । यो ह्यधर्मेण वै ब्रूयाद्ब्रह्मिण्यद्योऽप्यधर्मतः ।
 शिष्यता तावुभौ क्षिप्रं स्यातां वा वैरिणावुभौ । न हायनैर्न पलितैर्न विन्नेन न बन्धुभिः ।
 अत्रयश्चरिरे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् । एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मुनयस्ते विधानतः ।
 तस्माद्दिद ननुप्राप्य पुनर्दूर्ध्वं प्रचक्रिरे । षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे । २८३
 सारस्वतस्य विप्रैर्ध्वेदस्वाध्यायकारणात् । मुष्टिं मुष्टिं ततः सर्वे दर्भाणान्ते ह्युपाहरन् ।
 तस्यासनार्थं विप्रैर्ध्वेदस्यापि वशे स्थिताः ।

तत्रापि दत्त्वा वसु रौहिणेयो महाबलः केशवपूर्वजोऽथ । जगाम तीर्थं मुदितः क्रमेण ख्यातं महदुद्धकन्या स्र यत्र ।
 इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सारस्वतोपाख्यानं द्वादशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं कुमारी भगवन् तपोयुक्ता ह्यभूत्पुरा । किमर्थश्च तपस्तेपे को वास्या नियमोऽभवत् ।

सुदुष्करमिदं ब्रह्मं स्वतः श्रुतमनुत्तमं । आख्याहि तत्त्वमखिलं यथा तपसि सा स्थिता । २८४
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अग्निरासीन्नहावीर्थः कुणिर्गो महायशाः । स तस्या विपुलं राजस्तेपो वै तपसाम्बरः ।
 मनसाऽथ सुतो सुभ्रूं समुत्पादितवान् प्रभुः । ताश्च दृष्ट्वा मुनिः प्रीतः कुणिर्गो महायशाः ।
 जगाम त्रिदिवं राजन् सन्त्यज्येह कलेवरं । सुभ्रूः सा ह्यथ कल्याणी पुण्डरीकनिभेक्षणा ।
 महता तपभोगेण कृत्वाश्रममनिन्दिता । उपवासैः पूजयन्ती पितृन् देवांश्च सा पुरा ।
 तस्यास्तु तपभोगेण महान् कालोऽत्यगामृप । सा पित्रा दीयमानाऽपि तत्र नैच्छदनिन्दिता । २८५
 आत्मनः सदृशं सा तु भर्त्सारं नाश्वपश्यत । ततः सा तपभोगेण पीडयित्वात्मनस्तान् ।

पितृदेवार्धनरता बभूव विजने वने । सात्मानं मन्यमानाऽपि कृतकृत्यं श्रमाश्रिता ।
 वाङ्मयेन च राजेन्द्र तपसा चैव कर्षिता । सा नाशकृद्यदा गन्तुं पदात् पदमपि स्वयं ।
 चकार गमने बुद्धिं परलोकाय वै तदा । मोक्षुकामान्मुतां दृष्ट्वा शरीरं नारदोऽब्रवीत् ।
 अशंसकृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे । एवमु श्रुतमस्माभिर्देवलोके महाव्रते ।
 तपः परमं प्राप्तं न तु लोकास्त्वया जिताः । तस्मिन्नावचः श्रुत्वा साऽब्रवीद्विषमं हि ।
 तपोऽर्द्धं प्रयच्छामि पाणियाहस्य सत्तम । इत्युक्ते चान्य जग्राह पाणिं गालवसम्भवः ।
 अषिः प्राकण्डवाम्नाम समय घेदमब्रवीत् । समयेन तवाद्याहं पाणिं स्पर्श्यामि शोभने ।
 दद्येकरात्रं वस्तुं त्वया सह मयेति ह । तथेति सा प्रतिश्रुत्य तस्मै पाणिं ददौ तदा ।
 यथादृष्टेन विधिना जुवा चाग्निं विधानतः । चक्रे च पाणियाहस्यं तस्योद्वाहस्य गालविः ।
 सा रात्रावभवद्राजन्तरुणी वरवर्णिनी । दिव्याभरणवस्त्रा च दिव्यगन्धानुलेपना ।
 तां दृष्ट्वा गालविः प्रीतो दीपयस्मीमित्र श्रिया । उवाम च क्षपामेकां प्रभाते साऽब्रवीच्च तं ।
 यस्त्वया समयो विप्र कृतो मे तपताम्बर । तेनोचिताऽस्मि भद्रन्ते स्वस्ति तेऽस्तु ब्रजाम्यहं ।
 सा निर्गताऽब्रवीद्भूयो योऽस्मिंस्तीर्थे समाहितः । वने रजनीमेकां तर्पयित्वा दिवौकसः ।
 चत्वारिंशत्सप्तैश्च द्वाै चाष्टौ सम्यगाचरेत् । यो ब्रह्मवर्त्यं चार्षाणि फलं तस्य लभेत सः ।
 एवमुक्त्वा ततः साध्वी देहं त्यक्त्वा दिवं गता । अषिरप्यभवद्दीनतस्यां रूपं विचिन्तयन् ।
 समयेन तपोऽर्द्धं च क्षुद्राप्रतिगृहीतवान् । साधयित्वा तदात्मानं तस्याः स गतिमन्विष्यात् ।
 दुःखितो भरतश्रेष्ठ तस्या रूपबलात्कृतः । एतन्ने दृष्ट्वा कन्यया व्याख्यातश्चरितं महत् ।
 तथैव ब्रह्मचर्यं स्वर्ग्यं च गतिः शुभा । तत्रस्थस्यापि शुश्राव हतं शक्यं हन्नायुधः ।
 तत्रापि दत्त्वा दानानि दिजातिभ्यः परन्तपः । शुश्राव शक्यं संपामे निहतं पाण्डुरैसादा ।
 समन्तपञ्चकदारा ततो निष्कन्य माधवः । पप्रच्छविंशत्सप्तैः कुरुक्षेत्रस्य यत् फलं ।
 ते पृष्ट्वा यदुमिहेन कुरुक्षेत्रफलं विभो । समाचक्षुर्माहात्मानस्तस्मै सर्वं ययातयं ।

१८८०

१८८५

१८९०

१८९५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां मारुखतोपाख्याननिषपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

॥ अथ उचुः ॥ प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते सनातनी राम समन्तपञ्चकं । समोजिरे तत्र पुरा दिवौकभो भरणेन महा वरप्रदाः ।

पुरा च राजर्षिरेण धीमता बहूनि वर्षाण्यमितेन तेजसा । प्रकृष्टमेतत् कुरुणा महात्मना ततः कुरुक्षेत्रमितोह पप्रथे ।

॥ राम उवाच ॥ किमर्थं कुरुणा कृतं क्षेत्रमेतन्महात्मना । एतदिन्द्राम्यहं श्रातुं कथ्यमानं तपोधनाः ।

॥ अथ उचुः ॥ पुरा क्तिन कुरुं राम कर्षन्तं मततोत्थितं । अभ्येत्य शकृत्स्त्रिदिवात् पर्यपृच्छत कारणं ।

॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिदं वर्तते राजन् प्रयत्नेन परेण च । राजर्षे किमभिप्रेतं येनेयं कृत्यते जितिः ।

॥ कुरुवाच ॥ इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिच्यन्ति शतततो । ते गमिष्यन्ति मुकृतान् लोकान् पापविवर्जितान् ।

अवहस्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः । राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्तव्येव वसुन्धरां ।

१९००

आगम्यागम्य चैवैनं भूयो भूयोऽवहस्य च । शतक्रतुरनिर्विखंष्टृष्टा पृष्टा जगाम ह । १०१५
 यदा तु तपसोपेण चकार वसुधां नृपः । ततः शक्रोऽब्रवीद्देवाप्याजर्षेयश्चिकीर्षितं ।
 एतच्छ्रुत्वाऽब्रुवन्देवाः सहस्राक्षमिदं वचः । वरेण च्छन्द्यतां शक्र राजर्षिर्थादि शक्यते ।
 यदि ह्यत्र प्रमीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः । अस्माननिष्टा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ।
 आगम्य च ततः शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् । अलं खेदेन भवतः क्रियतां वचनं मम ।
 मानवा ये निराहारा देहं त्यज्यन्त्यतन्द्रिताः । युधि वा निहताः सन्त्यगपि तिर्यग्गता नृप । १०१६
 ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते । तथाऽस्त्विति ततो राजा कुरुः शक्रमुवाच ह ।
 ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य प्रहृष्टेनान्तरात्मना । जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रं बलनिस्सूदनः ।
 एवमेतद्यदुश्रेष्ठ दृष्टं राजर्षिणा पुरा । शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्माद्यैश्च सुरैस्तथा ।
 नातः परतरं पुण्यं भूमेः स्थानं भविष्यति । इह तस्यन्ति ये केचित् तपः परमकं नराः । १०१७
 देहत्यागेन ते सर्वे यास्यन्ति ब्रह्मणः क्षयं । ये पुनः पुण्यभाजो वै दानं दास्यन्ति मानवाः ।
 तेषां सहस्रगुणितं भविष्यत्यचिरेण वै । ये चेह नित्यं मनुजा निवस्यन्ति शुभेविणः ।
 यमस्य विषयं ते तु न द्रक्ष्यन्ति कदाचन । यद्यन्ति ये च क्रतुभिर्बहद्भिर्भुजेश्वराः ।
 तेषां त्रिविष्टपे वामो यावद्भूमिर्धरिष्यति । अपि चात्र स्वयं शक्रो जगौ गाथां सुराधिपः ।
 कुरुचेत्रनिबद्धो वै तां शृणुष्व हलायुध । पांशवोऽपि कुरुचेत्रादादुना समुदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणां नयन्ति परमां गतिं । १०१८

सुरर्षभा ब्राह्मणमत्तमाश्च तथा नृगाद्या नरदेवमुख्यः । इष्ट्वा महाहैः क्रतुभिर्नृमिंह संत्यज्य देहान् मुगतिं प्रपन्नाः ।
 तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामहृदानाम्नुमचक्रकस्य । एतत् कुरुचेत्रसमन्तपञ्चकं प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते ।
 शिवं महापुण्यमिदं द्विवैकसां सुसंमतं सर्वगुणैः समन्वितं । अतस्य सर्वे निहता नृपा रणे यास्यन्ति पुण्यां गतिमक्षयां सदा ।
 इत्युवाच स्वयं शक्रः सह ब्रह्मादिभिस्तथा । तच्चानुमेदितं सर्वं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरैः ।
 इति श्रीमहाभारते शक्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कुरुचेत्रं ततो दृष्ट्वा दत्त्वा दायांश्च सालतः । आश्रमं सुमहद्विद्यमगमज्जनमेजय । १०१९
 मधूकाश्रमोपेतं सन्नन्ययोधमद्गुलं । चिरविल्वयुतं पुण्यं पनसार्जुनसद्गुलं ।
 तं दृष्ट्वा यादवश्रेष्ठः प्रवरं पुण्यलक्षणं । पप्रच्छ तानृषीन् सर्वान् कस्याश्रमवरस्त्वयं ।
 ते तु सर्वे महात्मान ऊचुराजन् हलायुधं । शृणु विसरतो राम यस्यायं पूर्वमाश्रमः ।
 अत्र विष्णुः पुरा देवस्तप्तवांस्तप उत्तमं । अत्रास्य विधिवद्यज्ञाः सर्वे वृत्ताः सनातनाः ।
 अत्रैव ब्राह्मणी सिद्धा कौमारब्रह्मचारिणी । योगयुक्ता दिवं यः ता तपःसिद्धा तपस्विनी । १०२०
 बभूव श्रीमती राजन् प्राण्डिल्यस्य महात्मनः । सुता धृतराजा साध्वी नियता ब्रह्मचारिणी ।
 सा तु तप्त्वा तपो धारं दुस्वरं स्त्रीजनेन ह । गता स्वर्गं महाभागा देवब्राह्मणपूजिता ।
 श्रुत्वा चर्षीणां वचनमाश्रमं तं जगाम ह । श्रवींस्तानभिवाद्याथ पार्श्वे हिमवतोऽच्युत ।

सन्ध्याकार्याणि सर्वाणि निर्बन्धादहंहे ऽचलं । नातिकूरं ततो गत्वा नमं तासुध्वजे बली ।
 पुण्यं तीर्थवरं वृष्ट्वा विस्मयम्बरमङ्गतः । प्रभावश्च सरस्वत्याः श्वसप्रसवणं बलः ।
 सम्प्राप्तः कारपवनं प्रवरं तीर्थमुत्तमं । हलायुधस्तत्र चापि दत्त्वा दानं महाबलः ।
 आमुतः सलिले पुण्ये सुप्नोते विमले शुभे । सन्तर्पयामास पितृन्देवांसु रणदुर्षदः ।
 तत्रैवैकान्तु रजनीं यतिभिर्ब्राह्मणैः सह । मित्रावरुणयोः पुण्यं जगामाश्रममच्युतः ।
 इन्द्रेऽग्निरर्थमा चैव यत्र प्राक् प्रीतिमाप्नुवन् । तं देवं कारपवनाद्यमुनायां जगाम ह ।
 स्नात्वा च तत्र धर्मात्मा परां प्रीतिमवाप च । अविभिखैव सिद्धैश्च सन्ततो वै महाबलः ।
 उपविष्टः कथाः शुभ्राः शुश्राव यदुपुङ्गवः । तथा तु तिष्ठतां तेषां नारदो भगवानृषिः ।
 आजगामाथ तं देवं यत्र रामो व्यवस्थितः । जटामण्डलसंबोतः स्वर्णचोरो महातपाः ।
 हेमदण्डधरो राजन् कर्मण्डलुधरस्तथा । कञ्चपीं सुखं ब्रह्मन्तां गृह्य वोषां मनोरमां ।
 नृत्यगीते च कुशलो देवब्राह्मणपूजितः । प्रकर्त्ता कलहानाश्च नित्यश्च कलहप्रियः ।
 तं देशमगमद्यत्र श्रीमात्मानो व्यवस्थितः । प्रत्युत्पाय तु तं सम्यक् पूजयित्वा यतव्रतं ।
 देवर्षिं पर्यष्टुञ्चत् स यथावृत्तं कुरुन् प्रति । ततोऽस्याकथयद्वाजस्रारदः सर्वधर्मवित् ।
 सर्वमेतद्यथावृत्तमतीव कुरुसङ्गम्यं । ततोऽब्रवीद्भ्राह्मिणेयो नारदं दीनया गिरा ।
 किमवस्यन्तु तत् क्लृप्तं ये तु तत्राभवन्कृपाः । श्रुतमेतन्मया पूर्व्वं सर्वमेव तपोधन ।
 विस्तरश्रवणे जातं कौतूहलमतीव मे ।

॥ नारद उवाच ॥ पूर्व्वमेव हतो भीष्मो द्रोणः सिन्धुपतिस्तथा । हतो वैकर्त्तनः कर्णः पुत्रास्यास्य महारथाः । २०९
 भूरिश्रवा रौहिणेय मद्रराजश्च वीर्यवान् । एते चान्ये च बहवस्तत्र तत्र महाबलाः ।
 प्रियान् प्राणान् परित्यज्य जयायं कौरवस्य वै । राजानो राजपुत्रासु समरेभ्यनिर्वर्त्तिनः ।
 अहतास्तु महाबाहो शृष्टु मे तत्र माधव । धार्तराष्ट्रबले शेषास्त्रयः समितिमर्द्दनाः ।
 कृपश्च कृतवर्मा च द्रोणपुत्रश्च वीर्यवान् । तेऽपि वै विद्रुता राम दिशो दृष्ट भयान्तदा ।
 दुर्योधनो हते शल्ये विद्रुतेषु कृपादिषु । ब्रह्मं दैपायनं नाम विवेश भृशदुःखितः ।
 शयानं धार्तराष्ट्रम् स्तम्भिते सलिले तदा । पाण्डवाः सह कृष्णेन वाग्भिरुपाभिरार्हयन् ।
 सन्तुष्टमानो बलवान् वाग्मीराम समन्ततः । उत्थितः स ब्रह्मादीरः प्रमृष्ट्य महतीं गदां ।
 स चायुपगतो योद्धुं भीमेन सह साम्प्रतं । भविष्यति तथोरथ युद्धं राम सुदारुणं ।
 यदि कौतूहलं तेऽस्ति ब्रज माधव मा चिरं । पश्य युद्धं महाघोरं शिष्यथार्यदि मन्यसे ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा तानभ्यर्च्य दिजर्षभान् । सर्वान् विस्मययामास ये तेनाभ्यागताः सह । २१०
 गम्यतां द्वारकां चेति सोऽन्वशादनुयायिनः । सोऽवतीर्थ्याचलश्रेष्ठात् श्वसप्रसवणात् शुभात् ।
 ततः प्रीतमना रामः श्रुत्वा तीर्थफलं महत् । विप्राणां सन्निधौ श्लोकमगायदिममच्युतः ।
 सरस्वती वाससमा कुतो रतिः सरस्वती वाससमाः कुतो गुणाः । सरस्वतीं प्राप्य दिवं गता जनाः सदा स्मरिष्यन्ति नदीं सरस्वतीं ।

सरस्वती सर्व्वनदीषु पुण्या सरस्वती लोकशुभावहा सदा । सरस्वतीं प्राप्य जनाः सुदुष्कृतं सदा न शोचन्ति परत्र चेह च ।
 ततो मुञ्जर्मुङ्गः प्रीत्या प्रेषमाणः सरस्वतीं । ह्यैर्युक्तं रथं शुभ्रमातिष्ठत परन्तपः । १०८५
 स श्रीघ्नगामिना तेन रथेन यदुपुङ्गवः । दिदृचुरभिसम्प्राप्तः शिष्ययुद्धमुपस्थितं ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि बलदेवतीर्थयात्रायां सरस्वतीपास्थाने पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥
 ॥ वैशम्पयान उवाच ॥ एवं तद्भवद्युद्धं तुमुलं जनमेजय । यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ रामं सन्निहितं दृष्ट्वा गदायुद्धे उपस्थिते । मम पुत्रः कथं भीमं प्रत्ययुध्यत सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ रामसन्निध्यमसाद्य पुत्रो दुर्योधनस्तव । युद्धकामो महाबाहुः समहृद्यत वीर्यवान् ।
 दृष्ट्वा क्षात्रलिप्तं राजा प्रत्युत्थाय च भारत । प्रीत्या परमया युक्तः समभ्यर्थ्य यथाविधि । १०८०
 आसनञ्च ददौ तस्मै पर्य्यष्टच्छदनामयं । ततो युधिष्ठिरं रामो वाक्यमेतदुवाच ह ।
 मयुरं धर्मसंयुक्तं शूराणां हितमेव च । मया श्रुतं कथयतां शशोणां राजसत्तम ।
 कुरुष्वेऽपरं पुण्यं पावनं स्वर्गमेव च । देवतैश्च विभिक्षुः श्रेष्ठं ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
 तत्र वै चोत्स्यमाना ये देहं त्यक्ष्यन्ति मानवाः । तेषां स्वर्गे भुवो वासः शक्येण सह मरिष ।
 तस्मात् समन्तपञ्चकमिती याम द्रुतं नृप । प्रथितोत्तरवेदो सा देवलोके प्रजापतेः । १०८५
 तस्मिन्महापुण्यतमे त्रैलोक्यस्य सनातने । संयामे निधनं प्राप्य भुवं स्वर्गो भविष्यति ।
 तथेत्युक्त्वा महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । समन्तपञ्चकं वीरः प्रायादभिमुखः प्रभुः ।
 ततो दुर्योधनो राजा प्रगृह्य महतीं गदां । पञ्चाममर्षाद्युतिमानगच्छत् पाण्डवैः सह ।
 तमायानं गदाहस्तं चर्मणा चापि दंशितं । अन्तरीक्षचरा देवाः साधु साध्वित्यपूजयन् ।
 वातिकाशारणा ये तु दृष्ट्वा ते हर्षमागतः । स पाण्डवैः परिरुतः कुरुराजत्तवात्मजः । १०९०
 मत्तस्यैव गजेन्द्रस्य गतिमास्थाय सोऽब्रजन् । ततः शङ्खनिनादेन भेरोणाञ्च महास्रनैः ।
 सिंहनादैश्च शूराणां दिशः सर्व्वाः प्रपूरिताः । ततस्ते तु कुरुक्षेत्रं प्राप्ता नरबरोत्तमाः ।
 प्रतोच्यभिमुखं देशं यथोद्दिष्टं सुतेन ते । गत्वा घृतः परिक्षिप्तः समन्तात्सर्व्वतो दिशं ।
 दक्षिणेन सरस्वत्यास्यापरं तीर्थमुत्तमं । तस्मिन् देशे त्वरिघृणे ते तु युद्धमरोचयन् ।
 ततो भीमो महाकोटिं गदां गृह्णाय वर्मभृत् । विभ्रद्रूपं महाराज सदृशं हि गस्तप्ततः । १०९५
 अवबद्धशिरस्त्राणः संख्ये काञ्चनवर्मभृत् । रराज राजन् पुत्रस्ते काञ्चनः शैलराडिव ।
 वर्मभ्यां संवृतौ वीरौ भीमदुर्योधनावुभौ । संयुगे च प्रकाशेते संरन्धाविव कुञ्जरौ ।
 रणमण्डलमध्यस्थौ भ्रातरौ तौ नरर्षभौ । अशोभितां महाराज चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
 तावन्द्योन्यं निरीक्षतां क्रुद्धाविव महाद्विपौ । दहन्तौ लोचनैराजन् परस्परबधैषिणौ ।
 संप्रहृष्टरुजः राजन् गदामादाय कौरवः । सृङ्खणी संलिहन् राजन् क्रोधरत्नेक्षणः ययम् । ११००
 ततो दुर्योधनो राजा गदामादाय वीर्यवान् । भीमसेनमभिप्रेक्ष्य गजो गजमिवाङ्कयत् ।
 अद्रिसारमयीं भीमसथैवादाय वीर्यवान् । आङ्गयामास नृपतिं सिंहः भिषं यथा वने ।

तावुद्यतगदापाणी दुर्योधनवृकोदरौ । संयुगे च प्रकाश्रितां गिरी सन्निराविव ।
 तःपुभौ समतिकुङ्कावुभौ भीमपराक्रमौ । उभौ त्रिव्यौ गदायुद्धे रोहिणेयस्य धीमतः ।
 उभौ सदृशकर्णाणौ यमवासवयोरिव । तथा सदृशकर्णाणौ वरुणस्य महाबलौ । ११२
 वःसुदेषस्य रामस्य तथा वैश्रवणस्य च । सदृशौ तौ महाराज मधुकैटभयोर्धुधि ।
 उभौ सदृशकर्णाणौ तथा सुन्दोपसुन्दयोः । रामरावणयोश्चैव बालिसुयोवयोस्तथा ।
 तथैव कालस्य समौ मृत्योश्चैव परन्तपौ । अन्योन्यमभिधावनौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
 वःसितासङ्गने दृशौ शरदीव मदोत्कटौ । मत्ताविव जिगीषनौ चरणे भरतर्षभौ ।
 उभौ क्रोधविधं दीप्तं वमन्तावुरगाविव । अन्योन्यमभिसंरन्ध्रौ प्रेक्षमाणावरिन्दमौ । ११३
 उभौ भरतश्च द्रुपदो विक्रमेण समन्वितौ । भिन्नाविव दुराधर्यौ गदायुद्धविभारदौ ।
 नखदंष्ट्रायुधौ वीरौ ब्राह्मणविव दुरुत्सस्यौ । प्रजासंहरणे क्षुभौ समुद्राविव दुक्षरौ ।
 लोहितान्नां विव क्रुद्धौ प्रतपनौ महारथौ । पूर्वपश्चिमौ भेधौ वायुना क्षुभितौ यथा ।
 गर्जमानौ सुविपदं चरन्तौ प्राट्टयीव द्वि । रश्मियुक्तौ महात्मानौ दीप्तिमनौ महाबलौ ।
 ददृशाते कुरुश्रेष्ठौ कालस्यर्थाविवोदितौ । व्यघ्राविव सुसंरन्ध्रौ जर्जन्नाविव तोयदौ । ११४
 जघपाते महाबाहू द्विषौ केशरिणाविव । गजाविव सुसंरन्ध्रौ ज्वलिताविव पावकौ ।
 ददृशाते महात्मानौ सप्रदृशविव पर्वतौ । रोषान् प्रस्फुरमाणौ निरीक्षनौ परस्परं ।
 तौ समेतौ महात्मानौ गदाक्षतौ नरोत्तमौ । उभौ परममंष्ट्रौ उभौ परमसम्मतौ ।
 सदृशविव हेमनौ वृहन्नाविव कञ्जरौ । वृषभापिव गर्जनौ दुर्योधनवृकोदरौ ।
 दैत्याविव बलोन्यनौ रेजतुक्षौ नरोत्तमौ । ततो दुर्योधनो राजन्निदमाह युधिष्ठिरं । ११५
 भ्रातृभिः सहितश्चैव वृष्णान् च महात्मना । रामेणानितवीर्येण वाक्चं शौटीर्यमन्त्रतं ।
 केकथैः सञ्जयैर्दृप्तं पाञ्चलैश्च महात्मभिः । इदं व्यवसितं युद्धं मम भीमस्य चोभयोः ।
 उपोपविष्टाः पश्यन्ध्वं सहितैर्नृपपुङ्गवैः । श्रुत्वा दुर्योधनवचः प्रत्यपद्यन्त तत्तथा ।
 ततः समुपविष्टन्तस्ममहद्राजमण्डलं । विराजमानं ददृधे दिवोवादित्यमण्डलं ।
 तेषां मध्ये महाबाहुः श्रीमान् केशवपूर्वजः । उपविष्टो महाराज पूज्यमानः समन्ततः । ११६
 शूद्रशूभे राजमध्यस्थो नीलवासाः शितप्रभः । नक्षत्रैस्त्रि सन्पूर्णे वृत्तो निम्नि निष्ठाकरः ।
 तौ तथा तु महाराज गदाक्षतौ सुदुःसप्तौ । अन्योन्यं वाग्मिद्वयाभिसालनौ व्यवस्थितौ ।
 अप्रियाणि ततोऽन्योन्यमुक्त्वा तौ कुरुक्षेत्रौ । उदीचनौ स्थितौ तत्र वृत्रशकौ यथाश्रवे ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 ॥ वैशम्पयन उवाच ॥ ततो वाग्युद्धमभवत्कुमुदं जनभेजय । यत्र दुःखान्वितो राजा धृतराष्ट्रोऽजवीरिदं ।
 धिगन्तु खलु मानुष्यं यस्य निष्ठयमीदृशी । एकादशचमूभर्त्ता यत्र पुत्रो ममानघ । ११७
 अज्ञाय सर्वान्पतीन् भुक्त्वा चेमां वसुन्धरां । गदामादाय वेगेन पदातिः प्रस्थितो रणे ।

भूत्वा हि जगतो नाथो ह्यनाथ इव मे सुतः । गदामुद्यम्य यो याति किमन्यद्भागधेयतः ।
 अहो दुःखं महत् प्राप्तं पुत्रेण मम सञ्जय । एवमुक्त्वा हृदुःखार्थो विरराम जनाधिपः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ स मेघनिनदी हर्षाग्निदग्निव गोवृषः । आजुहाव तदा पार्थ युद्धाय युधि वीर्यवान् ।
 भीममाङ्गयमाने तु कुरुराजे महात्मनि । प्रादुरासन् सुबोराणि रूपाणि विविधान्युत । १११५
 ववुर्ध्वाताः सनिर्घाताः पीशुवर्षं पपात च । बभूवुश्च दिग्घ्नः सर्वास्तिभिरेण समाहृताः ।
 महास्वनाः सुनिर्घातास्तुमुला लोमहर्षणाः । पेतुस्तथोक्ताः व्रतघ्नः स्फोटयन्धो नभस्तलात् ।
 राज्ञस्यापसदादित्यमपर्वणि विज्ञाम्यते । चक्रे च महाकर्मं पृथिवी सवनद्रुमा ।
 दीप्ताश्च वाताः प्रववुर्नीचैः शर्करकर्विणः । गिरीणां शिखराण्येव न्यपतन्त महीतले ।
 मृगा बद्धविधाकाराः सम्यतन्नि दिशो दृश । दीप्ताः शिवास्त्राप्यनदन् धोररूपाः सुदारुणाः । १११६
 निर्घाताश्च महाघोरा बभूवुर्लौमहर्षणाः । दीप्तायां दिशि राजेन्द्र मृगास्त्राशुभवेदिनः ।
 उदपानगतास्त्रयो व्यवर्द्धन्त समन्ततः । अशरीरा महामादाः श्रूयन्ते स्म तदां नृप ।
 एवमादीनि दृष्ट्वाऽप्य निमित्तानि तृकोदरः । उवाच भ्रातरं ज्येष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरं ।
 नैव शक्नो रणे जेतुं मन्दात्मा मां सुयोधनः । अद्य क्रोधं विमोक्ष्यामि निगूढं हृदये चिरं ।
 सुयोधने कौरवेन्द्रे खाण्डवे पावके यथा । शक्यमद्योद्धरिष्यामि तव पाण्डव इच्छयं । १११७
 निहत्य गदया पापमिमं कुत्कुलाधमं । अद्य कीर्त्तिमयो मांलां प्रतिमोक्ष्याम्यहं त्वयि ।
 हलेन पापकर्माणं गदया रणमूर्द्धनि । अद्याश्च शतधा देहं भिन्नस्य गदयाऽनया ।
 नाथं प्रवेष्टा नगरं पुनर्भारणमाङ्गयं । सर्पात्सङ्गस्य शयने विषदानस्य भोजने ।
 प्रमाणकोश्यां पातस्य दाहस्य जतुवेग्ननि । सभायामवहासस्य सर्वस्वहरणस्य च ।
 वर्षमज्ञातवामस्य वनवासस्य चानघ । अद्यान्तमेधां दुःखानां गन्ताऽहं भरतर्षभ । १११८
 एकाङ्गा विनिहत्येवं भविष्याम्यात्मनोऽनृणः । अद्यायुर्धार्त्तराष्ट्रस्य दुर्भतेरकृतात्मनः ।
 समाप्तं मरतश्रेष्ठ मातापित्रोश्च दर्शनं । अद्य भौत्यन्तु राजेन्द्र कुरुराजस्य दुर्भतेः ।
 समाप्तञ्च महाराज नारीणां दर्शनं पुनः । अद्यायं कुरुराजस्य शान्तनोः कुलपांश्वनः ।
 प्राणान् श्रियञ्च राज्यञ्च त्यक्त्वा श्रेष्यति भूतले । राजा च धृतराष्ट्रोऽद्य श्रुत्वा पुत्रं निपातितं ।
 स्मरिष्यत्यशुभं कर्म यत्तच्छकुनिबुद्धिजं । इत्युक्त्वा राजशार्दूलं गदामादाय वीर्यवान् । १११९
 अभितिष्ठत युद्धाय शक्नो वृत्रमिनाङ्गयन् । तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासनिव शृङ्गिणं ।
 भीमसेनः पुनः क्रुद्धो दुर्व्योधनमुवाच ह । राज्ञश्च धृतराष्ट्रस्य तथा त्वमपि चात्मनः ।
 स्मर तदुष्कृतं कर्म यदुष्णं वारणावते । द्रौपदी च परिक्लिष्टा सभामध्ये रजस्वला ।
 द्यूते च वदितो राजा यत्त्वया भौबलेन च । वने दुःखञ्च यत्प्राप्तमस्माभिस्त्वात्तं महत् ।
 विराटनगरे चैव योन्यन्तरगतैरिव । तत्सर्वं पातयाम्यद्य दिश्या दृष्टोऽसि दुर्भते । ११२०
 त्वत्कृतेऽप्यै हतः शीते भरतस्ये प्रतापवान् । गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठो निहतो याज्ञधेनिना ।

हतो द्रोणश्च कणश्च तथा शल्यः प्रतापवान् । वैरिगिरादिकर्त्ताऽसौ शकुनिः शैबलो हतः ।
 प्रातिकामी ततः पापो द्रौपद्याः क्रोशकृद्धतः । भ्रातरसो हताः सर्वे पूरा विक्रान्तयोधिनिः ।
 एते चान्ये च बहवो निहतास्त्वत्कृते नृपाः । त्वामद्य निहनिष्यामि गदया नात्र संशयः ।
 इत्येवमुच्चैराजेन्द्र भाषमाणं वृकोदरं । उवाच गतभीराजन् पृथ्वी सत्यविक्रमः । ११६
 किं कृत्यमेन बहूना युध्यस्व त्वं वृकोदर । अद्य तेऽहं विनेष्यामि युद्धश्रद्धां कुलाधम ।
 न हि दुर्त्याधनः क्षुद्र केनचित्त्वद्विधेन वै । शक्यस्त्वामथितुं वाचा यथाऽन्यः प्राकृतो नरः ।
 चिरकालेष्पितं दृष्ट्वा हृदयस्थमिदं मम । त्वया सह गदायुद्धं त्रिदशैरुपपादितं ।
 किं वाचा बहूनां कृतेन कृत्यतेन च दुर्मते । वाणी सम्पाद्यतामेषा कर्मणा मा चिरं हृयाः ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे एवाभ्यपूजयन् । राजानः सोमकाशैव ये तत्रासन् समागताः । ११७
 ततः सम्युजितः सर्वैः संप्रहृष्टतनूरुहः । भूयो धीरां मतिश्चक्रे युद्धाय कुरुनन्दनः ।
 उन्मत्तमिव मातङ्गं तल्लशब्दैर्नराधिपाः । भूयः संहर्षयाञ्चक्रुर्दुर्त्याधनममर्षणं ।
 तं महात्मा महात्मानं गदामुद्यम्य पाण्डवः । अभिदुद्राव वेगेन धार्तराष्ट्रं वृकोदरः ।
 वृंहन्ति कुञ्जरास्तत्र हया हेषन्ति चासकृत् । शस्त्राणि चाप्यदीप्यन्त पाण्डवानां जयैविणां ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ ततो दुर्त्याधनो दृष्ट्वा भीमसेनं तयागतं । प्रत्युद्ययावदीनात्मा वेगेन मरुता नदन् । ११८
 समापेततुरन्योन्यं शृङ्गैर्गोवृषाविव । महानिर्घातघोषश्च प्रक्षाराणामजायत ।
 अभवच्च तथोर्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं । जिगीपतेर्युधाऽन्योन्यमिन्द्रप्रह्लादयोऽपि ।
 रुधिरोलितसर्वाङ्गैर्गदाहस्तौ मन्स्विनौ । ददृशाते महात्मानौ पुष्पिनाविव किंगुकौ ।
 तथा तस्मिन्महायुद्धे वर्त्तमाने सुदारुणे । खद्योतमङ्गैरिव खं दर्शनीयं व्यरोचत ।
 तथा तस्मिन् वर्त्तमाने मङ्गुले तुमुले मृशं । उभावपि परिश्रान्तौ युध्यमानावरिन्दभौ । ११९
 तौ मुहूर्त्तं समाश्रम्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतान्योन्यं संप्रगच्छ गदेऽनुभे ।
 तौ तु दृष्ट्वा महावीर्यौ समाश्रितौ नरर्षभौ । बलिनौ वारुणौ यद्वदामितार्थं मदीनाकटौ ।
 समामवीर्यौ सम्प्रेक्ष्य प्रगृहीतगदावुभौ । विस्मयं परमं जग्मुर्द्वैवगन्धर्व्वमानवाः ।
 प्रगृहीतगदौ दृष्ट्वा दुर्त्याधनवृकोदरौ । संशयः सर्वभूतानां विजये समपद्यत ।
 समागम्य ततो भूयो भ्रातरौ बलिनाम्बरौ । अन्योन्यस्यान्तरं प्रेषू प्रचक्रातेऽन्तरं प्रति । १२०
 यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राग्निमिवोद्यतां । ददृशुः प्रेक्षका राजन् रौद्रीं विशमनीं गदां ।
 आविध्यते गदां तस्य भीमसेनस्य संयुगे । शब्दः सुतुमुना घोरे मुहूर्त्तं समपद्यत ।
 आविध्यन्तमरिं प्रेक्ष्य धार्तराष्ट्रोऽप्य पाण्डवं । गदामतुल्यवेगान्तां विस्मितः सम्बभूव ह ।
 चरंश्च विविधान्मार्गान् मण्डलानि च भारत । अशोभत तदा वीरो भूय एव वृकोदरः ।
 तौ परस्परमासाद्य यत्तावन्योन्यरक्षणे । माञ्जीराविव भक्षार्थं ततवाते मुञ्जर्भुङ्गः । १२१

अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् बद्धविधांस्तथा । मण्डलानि विचित्राणि गतप्रव्यागतानि च ।
 अस्त्रयन्त्राणि चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिमोक्षं प्रहाराणां वर्ष्मनं परिवारणं ।
 अभिद्रवणमाक्षेपमवस्थानं सवियहं । परावर्त्तनध्वर्त्तनमुपभ्रुतमवभ्रुतं ।
 उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ । एवं तौ विचरन्तौ तु न्यन्नतां वै परस्परं ।
 वक्ष्यथानौ पुनश्चैव चेरतुः कुरुसप्तमौ । विक्रोडन्तौ मुबलिनौ मण्डलानि विचरतुः । ११५
 तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः । गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ ।
 तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा । अशोभेतां महाराज शोणितेन परिभ्रुतौ ।
 एवं तदभवद्युद्धं घोररूपममंष्टतं । परितृप्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव ।
 गदाहस्तौ ततस्तौ तु मण्डलावस्थितौ बलौ । दक्षिणं मण्डलं राजन् धार्तराष्ट्रोऽभ्यवर्त्तत ।
 मयन्तु मण्डलन्तत्र भीमसेनोऽभ्यवर्त्तत । तथा तु चरतस्तस्य भीमस्य रणमूर्द्धनि । ११६
 दुर्योधनो महाराज पार्श्वदेशेऽभ्यताडयत् । आहतस्तु ततो भीमः पुत्रेण तव भारत ।
 आविध्यत गदां गुर्वीं प्रहारं तमचिन्तयत् । इन्द्राग्निममं घोरं यमदण्डमिवोद्यतां ।
 ददृशुस्ते महाराज भीमसेनस्य तां गदां । आविध्यन्तं गदां दृष्ट्वा भीमसेनं तवात्मजः ।
 समुद्यम्य गदां घोरं प्रत्यविध्यत् परन्तपः । गदामारुतवेगेन तव पुत्रस्य भारत ।
 शब्द आसीत् सुतमुल्लसिजस्य समजायत । स चरन् विविधान्मार्गान्मण्डलानि च भगवतः । ११७
 समंश्राभत तेजस्वी भृथो भीमात् सुयोधनः । आविद्धा मर्षवेगेन भीमेन महती गदा ।
 मधूमं मार्षिषं मार्षिं मुनेषोयमहास्वना । आधूतां भीमसेनेन गदां दृष्ट्वा सुयोधनः ।
 अद्रिमारमयीं गुर्वीमाविध्य बद्धशोभत । गदामारुतवेगं हि दृष्ट्वा तस्य महात्मनः ।
 मथं विशेष पाण्डुस्तु मर्षानेव समोमकान् । तौ दर्शयन्तौ समरे युद्धक्रीडां समन्ततः ।
 गदाभ्यां सहसाऽन्योन्यमाजघ्नतुररिन्दमौ । तौ परस्परमासाद्य दंष्ट्राभ्यां द्विरदौ यथा । ११८
 अशोभेतां महाराज शोणितेन परिभ्रुतौ । एवं तदभवद्युद्धं घोररूपममंष्टतं ।
 परितृप्तेऽहनि क्रूरं वृत्रवासवयोरिव । दृष्ट्वा व्यवस्थितं भीमं तव पुत्रो महाबलः ।
 चरंश्चित्रतरान् मार्गान् कौन्तेयमभिद्रुवे । तस्य भीमो महविगां जाम्बूनदपरिष्कृतां ।
 अभिक्रुद्धस्य क्रुद्धस्तु ताडयामास तां गदां । स विस्फुल्लिङ्गे निह्नादस्तयोस्तात्राभिघातजः ।
 प्रादुरासीन्महाराज सृष्टयोर्षज्ञयोरिव । वेगवत्या तथा तत्र भीमसेनप्रमुक्तया । ११९
 निपतन्त्या महाराज पृथिवी समकम्पत । तस्मात्सृध्यत कैरव्या गदां प्रतिहतां रणे ।
 मत्तो द्विप इव क्रुद्धः प्रतिकुञ्जरदर्शनात् । सम्यं मण्डलं राजा उद्गम्य हतनिश्चयः ।
 आजघ्ने मूर्द्धं कौन्तेयं गदया भीमवेगया । तथा त्वभिहतो भीमः पुत्रेण तव पाण्डवः ।
 नाकम्पत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् । आश्चर्यश्चापि तद्राजन् मर्षमैन्यान्यपूजयन् ।
 धङ्गदाभिहतो भीमो नाकम्पत पदात्पदं । ततो गुरुतरीं दीप्तां गदां हेमपरिष्कृतां । १२०

दुर्योधनाय व्यसजङ्गीमो भीमपराक्रमः । तं प्रहारमसंभ्रान्तो लाघवेन महाबलः ।
 मोघं दुर्योधनसङ्के तत्राभूद्विस्मयो महान् । सा तु मोघा गदा राजन् पतन्ती भीमघोदिता ।
 चालयामास पृथिवीं महानिर्घातनिस्त्रना । आस्थाय कौशिकाम्भार्गानुत्पतन् स पुनः पुनः ।
 गदानिपातं प्रघ्नाय भीमसेनञ्च वक्षितं । वक्षयित्वा तथा भीमं गदया कुरुसप्तमः ।
 ताडयामास संक्रुद्धो वल्लोदेशे महाबलः । गदया निहतो भीमो मुह्यमानो महारणे । २१५
 नाभ्यमन्यत कर्त्तव्यं पुत्रेणाभ्याहतस्तत्र । तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने राजन् सोमकपाण्डवाः ।
 भृशोपहतसङ्कल्पा न हृष्टमनसोऽभवन् । स तु तेन प्रहारेण मातङ्ग इव रोषितः ।
 हस्तिवद्धस्तिमङ्गाशमभिदुद्राव ते सुतं । ततस्तु तरसा भीमो गदया तनयन्तव ।
 अभिदुद्राव वेगेन मिहो वनगजं यथा । उपसृत्य तु राजानं गदामोक्षविशारदः ।
 आविध्यत गदां राजन् समुद्दिश्य सुतन्तव । अताडयङ्गीमसेनः पार्थे दुर्योधनं तदा । २१६
 स विह्वलः प्रहारेण जानुभ्यामगमन्महीं । तस्मिन् कुरुकुलश्रेष्ठे जानुभ्यामवनीकृतं ।
 उदतिष्ठन्ततो नादः सञ्जयानां जगत्पते । तेषान्नु निनदं श्रुत्वा सञ्जयानां नरघभ ।
 अमर्षाङ्गरतश्रेष्ठ पुत्रस्ते समकुप्यत । उत्थाय तु महाबाहुर्ब्रह्महानाग इव शसन् ।
 दिधक्षन्निव नेत्राभ्यां भीमसेनमवैक्षत । ततः स भरतश्रेष्ठो गदापाणिर्भिद्रवन् ।
 प्रमथियन्ननिव शिरो भीमसेनस्य संयुगे । स महात्मा महात्मानं भीमं भीमपराक्रमः । २१७
 अताडयच्छुद्धदेशे न चचालाचलोपमः । स भूयः शूण्डुभे पार्थिक्ताडितो गदया रणे ।
 उद्भिन्नरुधिरो राजन् प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।

२१५

२१६

२१७

ततो गदां वीरहृणीमधोमयीं प्रगृह्य वज्राशनिमुत्थयन्निस्त्रनां । अताडयच्छुद्धदेशे न चचालाचलोपमः ।
 स भीमसेनाभिहतस्तवात्मजः पपात सङ्कल्पितदेहबन्धनः । सुपुष्पितो मारुतवेगताडितो वने यथा शाल इवावधूर्त्तितः ।
 ततः प्रणेदुर्जङ्घपुत्र्य पाण्डवाः समीक्ष्य पुत्रं पतितं जितौ तव । ततः सुतस्ते प्रतिलभ्य चेतनां समुत्पपात दिरदो यदा
 हृदात् । २१४

२१४

स पार्थिवो नित्यममर्षितस्तदा महारयः शिञ्चितवत् परिभ्रमन् । अताडयत्पाण्डवमघतः स्थितं स विह्वलाङ्गो जगतीमुपा
 सृशत् ।

स मिहनादं विननाद कौरवो निपात्य भूमौ युधि भीमभोजसा । विभेदं चैवाशनिमुत्थयतिजमा गदानिपातेन शरीररक्षणं ।
 ततोऽन्तरीचे निनदो महानभूद्वैकसामस्परसाञ्च भेदुषां । पपात चोच्चैरमरप्रवेरितं विचित्रपुष्पात्तरवर्धमुत्तमं ।
 ततः परानाविशदुत्तमं भयं समीक्ष्य भूमौ पतितं नरोत्तमं । अहीयमानस्य बलेन कौरवं निगम्य भेदं सुदृढस्य वर्ष्मणः ।
 ततो मुह्यन्नादपलभ्य चेतनां प्रमूष्य वक्रं युधि मारुतात्मजः । धृतिं समालम्ब्य विवृत्य लोचनं बलेन संस्तभ्य वृकोदरः
 स्थितः । २१५

२१५

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि गदायुद्धे अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

॥ सञ्जय उवाच ॥ समुदीर्णं ततो ब्रह्मा संग्रामं करुमख्ययोः । तथाऽब्रवीदूर्ध्वजस्तु वामुदेवं यशस्विनं ।

अनयोऽर्ध्वीरयोर्द्वे कौ ज्यायान् भवतो मतः । कस्य वा कौ गुणो भूयानेतद्दद जनार्दन ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ उपदेशोऽनयोस्तुल्यो भीमस्तु बलवत्तरः । कृती यत्नपरस्त्वेष धार्तराष्ट्रो वृकोदरात् ।

भीममेनस्तु धर्मेण युध्यमानो न जेष्यति । अन्यायेन तु युध्यन् वै हन्यादेव सुयोधनं ।

मायया निर्जिता देवैरसुरा इति नः श्रुतं । विरोचनस्तु शक्रेण मायया निर्जितः स वै ।

३२५

मायया चालिपर्जनो वृत्रस्य बलसूदनः । तस्मान्मायामयं भीम आतिष्ठतु पराक्रमं ।

प्रतिज्ञातन्तु भीमेन द्यूतकाले धनञ्जय । ऊरू भेक्ष्यामि ते संख्ये गदयेति सुयोधनं ।

सोऽयं प्रतिज्ञां ताश्चापि पालयत्वर्किकर्षणः । मायाविनक्तु राजानं माययैव निहन्तु ।

यद्येष बलमास्थाय न्यायेन प्रहरिष्यति । विषमस्यस्ततो राजा भविष्यति युधिष्ठिरः ।

पुनरेव तु वक्ष्यामि पाण्डवेय निबोध मे । धर्मराजांपराधेन भयं नः पुनरागतं ।

३२६

कृत्वा हि सुमहत् कर्म कृत्वा भीष्ममुखान् कुरुन् । जयः प्राप्नो यशः प्राप्यं वैरञ्च प्रतियतिर्तं ।

तदेवं विजयः प्राप्तः पुनः संग्रहितः कृतः । अशुद्धिरेषा महती धर्मराजस्य पीण्डव ।

यदेकविजये युद्धं पणितं घोरमोदृशं । सुयोधनः कृती वीर एकायनगतस्तथा ।

अपि चाश्रनमा गीतः श्रूयतेऽयं पुरातनः । श्लोकस्तत्कार्यसहितस्तन्मे निगदतः प्रहृणु ।

पुनरावर्त्तमानानां भग्नानां जीवितैषिणां । भेतव्यमविशेषाणां एकायनगता हि ते ।

३२७

माहभोत्पतितानाञ्च निराशानाञ्च जीविते । न शक्यमगतः स्यातुं शक्रेणापि धनञ्जय ।

सुयोधनमिमं भग्नं हतमैन्द्वं द्रुदं गतं । पुराजितं वनप्रेषुं निराशं राज्यलम्बने ।

को न्वप संयुगे प्राज्ञः पुनर्द्वन्द्वं समाह्वयेत् । अपि नो निर्जितं राज्यं न हरेत सुयोधनः ।

यस्तयोदशवर्षाणि गदया कृतनिश्चयः । तरत्यूर्ध्वं च तिर्यक् च भीममेनजिघांसया ।

एवञ्चैत्र महाबाहुरन्यायेन हनिष्यति । एष वः कौरवो राजा धार्तराष्ट्रो भविष्यति ।

३२८

धनञ्जयस्तु श्रुत्वैतत् केशवस्य महात्मनः । प्रेवतो भीमसेनस्य सव्यमूरुमताडयत् ।

गृह्य संज्ञां ततो भीमो गदया व्यचरद्गणे । मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।

दक्षिणं मण्डलं सव्यं गोमूत्रकमयापि च । व्यचरत् पाण्डवो राजन्नरिं संमोहयन्निव ।

तथैव तव पुत्रोऽपि गदामार्गविशारदः । व्यचरत्तद्यु चित्रञ्च भीमसेनजिघांसया ।

आधुन्वनौ गदे धारे चन्दनागुरुरूपिते । वैरस्थानं परीक्षन्तौ रणे क्रुद्धाविवान्तकौ ।

३२९

अन्यान्यन्तौ जिघांसन्तौ प्रवीरौ पुरुषर्षभौ । युयुधाने गरुत्मनौ यथा नागामिषैषिणौ ।

मण्डलानि विचित्राणि चरतोर्नृपभीमयोः । गदासम्पातजास्तत्र प्रजङ्घुः पावकार्षिणः ।

समं प्रहरतोस्तत्र पूरयोर्बलिर्नोर्भृध । क्षुब्धयोर्ब्यायुना राजन् द्वयोरिव समुद्रयोः ।

तथोः प्रहरतोस्तुल्यं मत्तकुञ्जरयोरिव । गदानिर्धातसंहरादः प्रहारात् समजायत ।

तस्मिंस्तदा संप्रहारे दारुणे संकुले भृशं । उभावपि परिभ्रान्तौ युध्यमानावरिन्दमौ ।

३३०

तौ मुहूर्तं समाश्रय्य पुनरेव परन्तपौ । अभ्यहारयतां क्रुद्धौ प्रगृह्य महतीगदे ।

तयोः समभवद्युद्धं घोररूपमसदृशं । गदानिपातैराजेन्द्र तक्षतोर्वै परस्परं ।
समरे प्रकृतौ तौ तु वृषभासौ तरस्त्रिनौ । अन्योन्यं जगत्तुर्वीरो पङ्क्तौ महिषाविव ।
जर्करीकृतसर्व्याङ्गै रधिरेणाभिसंभ्रुतौ । ददुग्नाते हिमवति पुष्यिताविव किंशुकौ ।
दुर्योधनस्तु पार्थेन विचरे संप्रदर्शिते । ईषदुग्निपमाणस्तु सहसा प्रससार ह । २८०
तमभ्यासगतं प्राञ्जो रणे प्रेक्ष्य वृकोदरः । अवाचिपद्भदां तस्मिन् वेगेन महता बली ।
आक्षिपन्तस्तु तं दृष्ट्वा पुत्रस्तव विघ्नान्पते । अवासर्पन्ततः स्थानात् सा मोषा न्यपतद्भुवि ।
मोक्षयित्वा प्रहारं तं सुतस्तव सुसम्भ्रमात् । भीमसेनश्च गदया प्राहरत् कुक्षसक्तम् ।
तस्य निख्यन्दमानेन रधिरेणामितौजसः । प्रहारगुरुपाताच्च मूर्च्छैव समजायत ।
दुर्योधनो न तं वेद पीडितं पाण्डवं रणे । धारयांतास भीमोऽपि शरीरमपि पीडितं । २८१
अमन्यत स्थितं छैनं प्रहरिव्यक्तमाहवे । अतो न प्राहरत्तस्यै पुनरेव तवात्मजः ।
ततो मुहूर्त्तमाश्रय्य दुर्योधनमुपस्थितं । वेगेनाभ्यपतद्राजन् भीमसेनः प्रतापवान् ।
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संरब्धममितौजसं । मोघमस्य प्रहारं तं चिकीर्षुर्भरतर्धम् ।
अवस्थाने मतिं कृत्वा पुत्रस्तव महामनाः । इयेषोत्पतितुं राजंश्चक्षयिव्यन् वृकोदरं ।
अबुध्यद्भीमसेनस्तद्राज्ञस्तस्य चिकीर्षितं । अयास्य समभिरुद्य समुत्क्रुश्य च मिहवत् । २८२
मुत्सुं वञ्चयतो राजन् पुनरेवीत्पतिष्यतः । ऊरुभ्यां प्राहिणोऽराजन् गदां वेगेन पाण्डवः ।
सा वञ्चनिधेषसमा प्रहिता भीमकर्षणा । ऊरू दुर्योधनस्त्राय बभञ्च प्रियदर्शनौ ।
स पपात नरव्याघ्रो वसुधामनुनादयन् । भग्नोर्भीमसेनेन पुत्रस्तव महोपते ।
ववुर्वाताः सनिर्घाताः पांशुवर्षं पपात च । चञ्चल पृथिवी चापि सवृक्षवनपर्वता ।
तस्मिन्निपतिते वीरे पत्न्यौ सर्व्वमहोक्षितां । महास्वना पुनर्हीना सनिर्घाता भयङ्करी । २८३
पपात चोत्का महती पतिते पृथिवीपतौ । तथा शोणितवर्षं पांशुवर्षं भारत ।
ववर्ष मघवांस्तच्च तव पुत्रे निपातिते । यक्षाणां राक्षसानाञ्च पिशाचानां तथैव च ।
अन्तरीक्षे महानादः श्रूयते भरतर्धम् । तेन ब्रह्मेण घोरैण मृगाणामथ पक्षिणां ।
जज्ञे घोरतरः शब्दो बहूनां सर्व्वतो दिशं । ते यच्च वाजिनः शेषा गजाश्च मनुजैः सह ।
मुमुषुस्ते महानादं तव पुत्रे निपातिते । भेरीशङ्खसूदङ्गानामभवच्च स्वनो महान् । २८४
अन्तर्भूमिगतैश्चैव तव पुत्रे निपातिते । वज्रपादैर्ध्वञ्जभुजैः कवचैर्धारदर्शनैः ।
नृत्यङ्गिर्भयदैर्घ्याप्ता दिग्गस्तत्राभवन्नृप । ध्वजवन्तोऽस्तवन्तश्च ब्रह्मवन्तस्तथैव च ।
प्राकल्पन्त ततो राजंस्तव पुत्रे निपातिते । हृदाः कृपास्य रधिरमुवेमुर्मुपसक्तम् ।
नद्यस्य सुमहावेगाः प्रतिस्रोतोवहाऽभवन् । पुंलिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाऽभवन् ।
दुर्योधने तदा राजन् पतिते तनये तव । दृष्ट्वा तानहुतोत्पातान् पाञ्चालाः पाण्डवैः सह । २८५
आविग्रमनसः सर्व्वे बभूवुर्भरतर्धम् । ययुर्देवा यथाकामं गन्धर्वाऽप्सरसस्तथा ।

कथयन्तोऽहुतं युद्धं सुतयोस्तव भारत । तथैव सिद्धा राजेन्द्र तथा वातिकचारणाः ।

नरसिंहौ प्रशंसन्तो विप्रजगमुर्यथागतं ।

इति श्रीमहाभारते ब्रह्मपर्षणि गदायुद्धे दुर्योधनवधे जनवष्टोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ तं पातितं ततो दृष्ट्वा महाशालमिवोद्गतं । प्रहृष्टमनसः सर्वे ददृशुस्तत्र पाण्डवाः ।

उन्मत्तमिव मातङ्गं मिहेन विनिपातितं । ददृशुर्दृष्टरोमाणः सर्वे ते चापि सोमकाः ।

२२०

ततो दुर्योधनं हत्वा भीमसेनः प्रतापवान् । पातितं कौरवेन्द्रस्तमुपागम्येदमब्रवीत् ।

गौर्गौरिति पुरा मन्दं द्रौपदीमेकवाससं । यत्सभायां हसन्संस्तदा वदसि दुर्मते ।

तस्यावहासस्य फलमद्य त्वं समवाप्नुहि । एवमुक्त्वा स वामेन पदा मौलिमुपासृशत् ।

शिरश्च राजसिंहस्य पादेन समलोडयत् । तथैव क्रोधवर्धनो भीमः परबलाहिनः ।

पुनरेवाब्रवीदाक्यं यत्तच्छृणु नराधिप । येऽस्मान् पुरौपनृत्यन्त मूढा गौरिति गौरिति ।

२२५

तान वयं प्रतिनृत्यामः पुनर्गौरिति गौरिति । नास्माकं निहतिर्विह्वलिर्नालद्युतं न वञ्चना ।

स्वबाहुबलमाश्रित्य प्रवाधामो वयं रिपून् ।

सोऽप्यवैरस्य परस्य पारं वृकोदरः प्राह शनैः प्रहस्य । युधिष्ठिरं केशवसृञ्चयांश्च धनञ्जयं माद्रवतीसुतौ च ।

रजस्वलां द्रौपदीमानयन् ये ये चाप्यकुर्वन्त सदस्यवस्तां । तान् पर्यध्वं पाण्डवैर्धार्तराज्ञात्पणे हतांस्तपसा याज्ञसेन्याः ।

ये नः पुरा षण्डतिलानवोचन् क्रूरा राज्ञो हृतराष्टस्य पुत्राः । ते नो हताः सगणाः सानुबन्धाः कामं सर्गं नरकं वा पतामः ।

पुनश्च राज्ञः पतितस्य भूमौ स तां गदां स्कन्धगतां प्रमृद्य । वामेन पादेन शिरः प्रगृह्य दुर्योधनं नैकृतिकं न्यवीचत् ।

२२०

हृष्टेन राजन् कुरुसत्तमस्य जुद्रात्मना भीमसेनेन पादं । दृष्ट्वा हतं मूर्खान्नाभ्यर्भन्दन् धर्मात्मानः सोमकानां प्रवर्हाः ।

तव पुत्रं तथा हत्वा कत्यमानं वृकोदरं । नृहृद्भारगैश्च बहूशो धर्मारजोऽब्रवीदिदं ।

गतोऽसि वैरस्यानृष्यं प्रतिज्ञा पूरिता त्वया । श्रुभेनैवाश्रुभेनाथ कर्षणा विरमाधुना ।

मा शिरोऽस्य पदा मर्द्दीर्षी धर्षस्तेऽतिगो भवेत् । राजा ज्ञातिहेतुस्याथं नैतद्व्याथ्यं तवानघ ।

२२५

एकादशचमूनाथं कुरूणामधिपं तथा । म'स्वाकीर्भीम पादेन राजानं ज्ञातिमेव च ।

हतबन्धुर्हतामात्यो भ्रष्टसैन्यो हतो मृधे । सर्वोकारेण केच्योऽयं ब्रह्महास्याऽयमीश्वरः ।

विध्वस्तोऽयं हतामात्यो हतभ्राता हतप्रजः । उत्सन्नपिण्डो भ्राता च नैतद्व्याथ्यं हतं त्वया ।

धार्मिको भीमसेनोऽषावित्याजस्त्वा पुरातनाः । स कस्माद्भीमसेन त्वं राजानमधितिष्ठसि ।

इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु साश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः । उपसृत्याब्रवीद्दीनो दुर्योधनमरिन्दमं ।

२२५

तात मन्युर्न ते कार्यी नात्मा शोच्यस्त्वया तथा । नूनं पूर्णकृतं कर्षं सुचौरमनुभूयते ।

धात्रोपरिष्ठं विषमं नूनं फलमधंस्कृतं । यद्वयं त्वा जिघांसामस्वस्वास्मान् कुरुसत्तम ।

आत्मनो ह्यपराधेन महद्भयसममो दृष्टं । प्राप्तवानसि यत्सोभान्मदाहात्याच भारत ।

षातयित्वा वयस्त्रास्य भ्रातृमद्य पितृंस्तथा । पुत्रान् पौत्रांस्तथा चान्यांस्ततोऽसि निधनङ्गतः ।

तवापराधादस्माभिर्भ्रातरस्तौ निपातिताः । निहता ज्ञातयश्चापि दिष्टं मन्ये दुरत्ययं ।

२२५

नात्माऽनुशोचनीयस्ते स्नाथो मृत्युस्तवानघ । वयमेवाधुना शोच्याः सर्वावस्थासु कौरव ।
 कृपणं वर्त्तयिष्यामस्मैर्हीना बन्धुभिः प्रियैः । भ्रातृणाञ्चैव विप्राणां तथा वै शोकविह्वलाः ।
 कथं द्रक्ष्यामि विधवा वधूः शोकपरिभृताः । त्वमेकः प्रस्थितो राजन् स्वर्गे ते निलयो भुवः ।
 वयं नरकसंज्ञा वै दुःखं भोक्ष्याम दारुणं । क्षुवाञ्च प्रक्षुवाञ्चैव घृतराष्ट्रस्य विह्वलाः ।
 गर्हयिष्यन्ति नो नूनं विधवाः शोककर्षिताः ।

२२५०

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा स दुःखार्त्ता निश्चयाम स पार्थिवः । विललाप चिरञ्चापि धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि युधिष्ठिरविलापे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अधर्मोण हतं दृष्ट्वा राजानं माधवोत्तमः । किमत्रवीक्षता स्तुत बलदेवो महाबलः ।

गदायुद्धविशेषज्ञो गदायुद्धविशारदः । कृतवानौहिर्ण्यो यत्तन्ममाक्षस्य सञ्जय ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ शिरस्यभिहतं दृष्ट्वा भीमसेनेन ते सुतं । रामः प्रहरतां श्रेष्ठसुक्रीड बलवद्दली ।

ततो मध्ये नरेन्द्राणामूर्द्धवाङ्गहलायुधः । कुर्वन्मार्त्तस्वरं घोरं धिग्भिभीमेत्युवाच ह ।

२२५५

अहो धिग्यदधो नाभेः प्रहतं धर्मवियहे । नैतद्दृष्टं गदायुद्धे कृतवान् यदृकोदरः ।

अधोनाभ्या न हन्त्यमिति ज्ञास्त्रस्य निश्चयः । अयन्वशास्त्रविन्मूढः स्वच्छन्दात् सम्प्रवर्त्तते ।

तस्य तत्तद्गुवाणस्य रोषः समभवन्महान् । ततो लाङ्गलमुद्यम्य भीममभ्यद्रवद्दली ।

तस्योर्द्धवाहोः सदृशं रूपमासीन्महात्मनः । बज्रधातुविषिचस्य श्वेतस्त्रेव महागिरेः ।

तमुत्पतन्तं जघाह केशवो विनयान्वितः । बाहुभ्यां पीनवृत्ताभ्यां प्रयत्नाद्बलवद्दली ।

२२५०

सितासितौ यदुबरो शुशुभतेऽधिकं तदा । नभागतौ यथा राजसम्पत्सूर्यौ दिनपथे ।

उवाच चैनं संरन्ध्रं शमयन्निव केशवः । आत्मवृद्धिर्भित्तवृद्धिर्मित्रमित्रोदयस्तथा ।

विपरीतं द्विपत्स्वेतत् षड्विधा वृद्धिरात्मनः । आत्मन्यपि च मित्रेषु विपरीतं यदा भवेत् ।

तदा विद्यात्मनो स्नानिमाशु शान्तिं करो भवेत् । अस्माकं सहजं मित्रं पाण्डवा युद्धपौरुषाः ।

स्वकाः पितृस्वस्रः पुत्रास्तो परैर्निकृता भृशं । प्रतिज्ञापालनं धर्मः क्षत्रियस्येह विद्येह ।

२२५५

सुयोधनस्य गदया भङ्गोऽस्त्यूरु महाहवे । इति पूर्व्वं प्रतिज्ञातं भीमेन हि सभातले ।

मैत्रेयेणाभिन्नप्रस्र पूर्व्वमेव महर्षिणा । ऊरु भोक्ष्यति ते भीमो गदयेति परन्तप ।

अतो देव न पश्यामि मा क्रुधस्वं प्रसम्बहन् । यौनैः स्त्रैस्त्रय हर्दिस्य सम्बन्धः सह पाण्डवैः ।

तेषां वृद्धा हि वृद्धिर्नो मा क्रुधः पुरुषर्षभ । वासुदेववचः श्रुत्वा वीरभृत् प्राह धर्मवित् ।

धर्मः सुचरितः सद्भिः स च दाभ्यां नियच्छति । अर्थसात्पर्यलुब्धस्य कामाद्यातिप्रसङ्गिनः ।

२२५०

धर्मार्थौ धर्मकामौ च कामार्थौ चाप्यपीडयन् । धर्मार्थकामान् योऽभ्येति सोऽत्यन्तं सुखमश्नुते ।

तदिदं व्याकुलं सर्व्वं कृतं धर्मस्य पीडनात् । भीमसेनेन गोविन्द कामं त्वन्तु यथात्य मां ।

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अरोषेण हि धर्मात्मा सततं धर्मवत्सलः । भवान् प्रख्यायते लोकै तस्मात् संग्राम्य मा क्रुधः ।

प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पाण्डवस्य च । आनृणं यातु वैरस्य प्रतिज्ञायास्य पाण्डवः ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ धर्माच्छलमपि श्रुत्वा केशवात् स विशाम्यते । नैव प्रीतमना रामो वचनं प्राह संसदि । ११३
 हत्वाऽधर्मेण राजानं धर्मात्मानं सुयोधनं । जिह्मयोधीति लोकेऽस्मिन् ख्यातिं यास्यति पाण्डवः ।
 दुर्योधनोऽपि धर्मात्मा गतिं यास्यति शान्द्यतो । अजुयोधी हतो राजा रार्त्तराष्ट्रो नराधिपः । .
 युद्धदीक्षां प्रविश्याजौ रणयज्ञं वितत्य च । ऊत्वात्मानममित्राद्यैः प्राप चावभृथं यज्ञः ।
 इत्युक्त्वा रथमास्थाय रौहिणेयः प्रतापवान् । श्वेताभ्रशिखराकारः प्रययौ द्वारकां प्रति ।
 पाञ्चालास्तु सवाष्पेयाः पाण्डवास्तु विशाम्यते । रामे द्वारवतीं याते नातिप्रमनसोऽभवन् । ११४
 ततो युधिष्ठिरं दीनं चिन्तापरमधोमुखं । शोकोपहतसंकल्पं वासुदेवोऽब्रवीद्विदं ।
 ॥ वासुदेव उवाच ॥ धर्मराज किमर्थं त्वमधर्ममनुमन्यसे । हतवन्धैर्यदेतस्य पतितस्य विचेतसः ।
 दुर्योधनस्य भीमेन मृद्यमानं शिरः पदा । उपप्रेक्षामि कस्मान्नं धर्मज्ञः सन्नराधिप ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न ममैतत् प्रियं कृष्ण यद्राजानं वृकोदरः । पदा मूर्द्ध्नासृशन् क्रोधात् न च हृद्ये कुलक्षये ।
 निकृत्या निकृता नित्यं धृतराष्ट्रसुतैर्व्ययं । बहूनि परुषाण्युक्त्वा वनं प्रस्थापिताः स्म ह । ११५
 भीमसेनस्य तदुःखमतीव हृदि वर्त्तते । इति सञ्चिन्त्य वार्ष्णेय मयैतत् समुपेक्षितं ।
 तस्माद्भूत्वा कृतप्रसङ्गं लुब्धं कामवशानुगं । लभतां पाण्डवाः कामं धर्मोऽधर्मं च वा कृते ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्युक्ते धर्मराजेन वासुदेवोऽब्रवीद्विदं । काममस्त्वेतदिति वै कृष्णायदुकुलोदहः ।
 इत्युक्त्वा वासुदेवेन भीमप्रियहितैषिणा । अश्वमेदत तत् सर्वं यज्ञीभेन कृतं युधि ।
 भीमसेनोऽपि हत्वाजौ तव पुत्रममर्षणः । अभिवाद्यागतः स्थित्वा मंप्रहृष्टः कृताञ्जलिः । ११६
 प्रोवाच सुमहतेजा धर्मराज युधिष्ठिरं । हर्षादुत्फुल्लनयनो जितकाशी विशाम्यते ।
 तवाद्य पृथिवी राजन् चेमा निहतकृष्टका । तां प्रशाधि महाराज स्वधर्मानुयालय ।
 यस्तु कर्त्ताऽस्य वैरस्य निकृत्या निकृतिप्रियः । सोऽयं विनिहतः श्रेते पृथिव्यां पृथिवोपते ।
 दुःशासनप्रभृतयः सर्वे ते चोद्यवादिनः । राधेयः शकुनिश्चापि निहतास्तव शत्रवः ।
 सेथं रत्नसम्मकीर्णा महो सवनपर्वता । उपावृत्ता महाराज त्वामद्य निहतदिवं । ११७
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गतो वैरस्य निधनं हतो राजा सुयोधनः । कृष्णस्य मतमास्थाय विजितेयं वसुन्धरा ।
 दिव्या गतस्वमानृष्यं मातुः कोपस्य चोभयोः । दिव्या जयसि दुर्द्धुषं दिव्या शत्रुनिपातितः ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि बलदेवमान्त्वनायामेकषष्टोऽध्यायः ॥ ६१ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । पाण्डवाः सञ्जयास्यैव किमकुर्वन्त सञ्जय ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ हतं दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनेन संयुगे । सिंहेनेव महाराज मत्तं वनगजं यथा ।
 प्रहृष्टमनसस्तत्र कृष्णेन सह पाण्डवाः । पाञ्चालाः सञ्जयास्यैव निहते कुरुनन्दने । ११८
 आविध्यन्नुत्तरीयाणि सिंहेनादांस्य नेदिरे । मैतान् हर्षसमाविष्टानियं सेहे वसुन्धरा ।
 धनुष्यन्ये व्याधिपन्त व्यास्थाप्यन्ये तथाधिपन् । दधुरन्ये महाशङ्खानन्ये जघ्नस्य दुन्दुभीः ।
 चिक्रीडुस्य तथैवान्ये जहसुस्य तवाहिताः । अश्रुवंसासकदीरा भीमसेनमिदं वचः ।

दुष्करं भवता कर्ष्यं रणेऽद्य सुमहत् कृतं । कौवरेन्द्रं रणे हत्वा गदयाऽतिकृतश्रमं ।
 इन्द्रेणैव हि वृत्रस्य बधः परमसंयुगे । त्वया कृतममन्यन्त शत्रोर्व्यधिमिमं जनाः ।
 चरन्तं विविधान्मार्गान् मण्डलानि च सर्वशः । दुर्योधनमिमं शूरं कोऽन्या हन्यात् कृकोदरात् ।
 वैरस्य च गतः पारं त्वमिहान्यैः सुदुर्गमं । अशक्यमेतदन्वेन सत्यादयितुमीदृशं ।
 कुञ्जरेणैव मत्सेन वीर संयाममूर्द्धनि । दुर्योधनशिरगे दिक्षा पादेन ऋदितं त्वया ।
 मिहंन महिषस्यैव हत्वा सङ्गरमद्भुतं । दुःशासनस्य रुधिरं दिक्षा पीतं त्वयाऽनघ ।
 ये विप्रचक्रुराजानं धर्मःत्मानं युधिष्ठिरं । मूर्ध्नि तेषां कृतः पादो दिक्षा ते स्वेन कर्मणा ।
 अमित्राणामत्रिष्ठानाद्बुधदुर्योधनस्य च । भीम दिक्षा पृथिव्यान्ते प्रथितं सुमहद्यज्ञः ।
 एवं मूत्रं हते वृत्रे शक्रं नन्दन्ति वन्दिनः । तथा त्वां निहतामित्रं वयं मन्दाम भारत ।
 दुर्योधनबधे यानि रोमाणि ह्यषितानि नः । अद्यापि न विह्वल्यन्ते तानि तद्विद्धि भारत ।
 इत्यश्रुवन् भीमसेनं वातिकस्तत्र सङ्गताः । तान् दृष्ट्वा पुरुषव्याजान् पाञ्चालान् पाण्डवैः सह ।
 श्रुत्वोऽसदृशश्चैव प्रोवाच मधुसूदनः । न न्यायं निहतं शत्रुं भूयो हन्तुं नराधिपाः ।
 असकृद्वाग्भिरुयाभिर्निहतो ह्येष मन्दधीः । तदैवैष हतः पापो यदैव निरपत्रपः ।
 लुब्धः पापमहायंस्य मुहूर्त्तं शासनातिगः । बह्वशो विदुरद्रेणरूपगङ्गायस्यस्यैः ।
 पाण्डुभ्यः प्रार्थमानोऽपि पितृमंशं न दत्तवान् । नैष योग्योऽद्य मित्रं वा शत्रुर्व्यापुष्पाधमः ।
 किमनेनातिभुञ्जेन वाग्भिः काष्ठसधर्मणा । रथेष्वारोहत क्षिप्रं गच्छामो वसुधाधिपाः ।
 दिक्षा हतोऽयं पापात्मा सामात्यज्ञातिबान्धवः । इति श्रुत्वा त्वधिचेपं कृष्णादुर्योधनो नृपः ।
 अमर्षवशमापन्न उदतिष्ठद्विश्राम्यते । स्फिग्दंशनोपविष्टः स दोर्भा विष्टभ्य मेदिनीं ।
 दृष्टिं भ्रूमङ्कटां हत्वा वासुदेवं न्यपातयत् । अर्द्धीकृतशरीरस्य रूपमामीनृपस्य तु ।
 क्रुद्धस्याग्नीविषस्यैव च्छिन्नपुच्छस्य भारत । प्राणान्तकरणो घोरं वेदनामप्यचिन्तयन् ।
 दुर्योधनो वासुदेवं वाग्भिरुयाभिरार्हयत् । कंभदासस्य दायाद न ते लज्जेत्यनेन वै ।
 अधर्म्येण गदायुद्धे यदहं विनिपातितः । ऊरू भिन्धीति भीमस्य स्मृतिं मिथ्या प्रथच्छता ।
 किं न विज्ञातमेतन्मे यदर्जुनमवोचिथाः । घातयित्वा महीपालानृजयुद्धान् महम्मशः ।
 जिह्वैरुपादैर्विधैर्न ते लज्जा न ते घृणा । अहन्यहनि शूराणां कुर्वाणः कदनं महत् ।
 शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पातितस्ते पितामहः । अश्वत्याम्बः सनामानं हत्वा नागं सुदुर्मते ।
 आचार्यो न्यामितः शस्तं किन्तन्न विदितं मया । स चानेन नृशंभेन धृष्टद्युम्नेन वीर्यवान् ।
 पात्यमानस्त्वया दृष्टो न चैनं त्वमवारयः । बधार्थं पाण्डुपुत्रस्य याचितां शक्तिमेव च ।
 घटोत्कचे व्यंभयतः कस्त्वत्तः पापकत्तमः । च्छिन्नहस्तप्रायगतस्तया भूरिश्रवा बली ।
 त्वया निसृष्टेन हतः शैनेयेन महात्मना । कुर्वाणस्योत्तमं कर्म कर्णः पार्थजिमीषया ।
 व्यसनेनाश्रसेनस्य पद्मगन्धसुतस्य वै । पुमस्य पतिते चक्रे व्यसनात्तः पराजितः ।

पातितः समरे कर्णस्य कथयोऽग्रणीर्नृणां । यदि माञ्चापि कर्णस्य भीष्मद्रोणौ च संयतौ ।
 अजुना प्रतियुध्येया न ते स्याद्विजयो भुवं । त्वया पुनरनाथ्येण जिह्ममार्गेण पार्थिवाः ।
 स्वधर्ममनुतिष्ठन्तो वयस्मान्ये च घातिताः ।

२५५

॥ वामदेव उवाच ॥ हतस्वममि गान्धारे सभ्राह्मसुतबान्धवः । मगणः समुहैव पापमार्गमनुष्ठितः ।
 तवैव दुष्कृतैर्वीरैः भीष्मद्रोणेण निपातितौ । कर्णस्य निहतः संख्ये तव श्रीलानुवर्त्तकः ।
 याच्यमानं मया मूढं पितृमंथं न दित्समि । पाण्डवेभ्यः स्वराज्यस्य लोभात् शकुनिनिश्रयात् ।
 विषन्ते भीमसेनाय दत्तं सर्व्वं च पाण्डवाः । प्रदीपिता जतुगृहे मात्वा सह सुदुर्मते ।

२५६

सभायां याज्ञमेनो च क्लिष्टा द्यूते रजस्वला । तदैव तावदुष्टात्मन् बध्यस्वं निरपचपः ।
 अनक्षत्रस्य धर्मज्ञं मौबलेनात्तवेदिना । निहत्या यत्पराजैषीसस्मादसि हतो रणे ।
 जयद्रथेन पापेन यत्कृष्णा क्लेशिता वने । यतिषु मृगयास्यैव तृणविन्दारयाश्रमं ।

अभिमन्युस्य यद्दाल एको बभूवभिराहवे । तद्दोषैर्निहतः पाप तस्मादसि हतो रणे ।
 यान्यकार्य्याणि चास्माकं कृतानीति प्रभाषसे । वैगुण्येन तवात्यर्थं सर्व्वं हि तदनुष्ठितं ।
 वृहस्पतेरुग्रनभो नोपदेशः श्रुतस्त्वया । वृद्धा नोपाभितास्यैव हितं वाक्यं न ते श्रुतं ।

२५७

लोभनातिबलेन त्वं तृष्णया च वशीकृतः । हतवानस्यकार्य्याणि विपाकस्य भुज्यतां ।

॥ दुर्योधन उवाच ॥ अधीतं विधिवद्दत्तं भूः प्रशास्ता मसागरा । मूर्द्ध्नि स्थितममिचाणां को नु स्वन्तरो मया ।

यदिष्टं चत्तवभूनां स्वधर्ममनुपश्यतां । यदिदं निधनं प्राप्तज्ञो नु स्वन्तरो मया ।

देवार्हा मानुषा भोगाः प्राप्ता असुलभा नृपैः । ऐश्वर्य्यञ्चाप्तमं प्राप्तं को नु स्वन्तरो मया ।

२५८

समुत्समानुजस्यैव स्वर्गं गन्ता ऽहमश्नुत । यूयं निहतसङ्कल्पाः शोचन्तो वर्त्तयिष्यथ ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ अस्य वाक्यस्य निधने कुरुराजस्य धीमतः । अपतत् समुहद्वर्षे पुष्याणां पुष्यगन्धिनां ।

अवादयन्त गन्धर्वा वादिचं मुमनोहरं । जगुस्पाप्सरसो राशो यशः सम्बद्धमेव च ।

सिद्धास्य मुमुचुर्वाचः साधु साध्विति भारत । ववौ च सुरभिर्वायुः पुष्यगन्धो मृदुः सुखः ।

थ्यराजस्य दिशः सर्व्वा नभो वैदुर्यसन्निभं । अत्यहुतानि ते वृष्ट्वा वासुदेवपुरोगमाः ।

२५९

दुर्योधनस्य पूजान्तु वृष्ट्वा त्रीडामुपागमन् । हताश्चाधर्मतः श्रुत्वा शोकार्त्ताः शूशुचुर्हि ते ।

भीष्मं द्रोणं तथा कर्णं भूरिश्रवसमेव च । तांस्तु चिन्तापरान् वृष्ट्वा पाण्डवान् दीनचेतसः ।

प्रोवाचेदं वचः कृष्णो मेघदुन्दुभिनिखनः । नैष शक्योऽतिशीघ्रास्वस्ते च सर्व्वे महारथाः ।

अजुयुद्धेन विक्रान्ता हन्तुं युष्माभिराहवे । नैष शक्यः कदाचित्तु हन्तुं धर्म्येण पार्थिवः ।

ते वा भीष्ममुखाः सर्व्वे महेश्वासा महारथाः । मयाऽनेकैरुपायैस्तु मायायोगेन चासकृत् ।

२६०

हतास्ते सर्व्वे एवाजी भवतां हितमिच्छता । यदि नैवंविधं जातु कुर्य्या जिह्ममहं रणे ।

कुतो वै विजयो भूयः कुतो राज्यं कुतो धनं । ते हि सर्व्वे महात्मानश्चत्वारोऽतिरथा भुवि ।

न शक्या धर्मतो हन्तुं लोकपालैरपि स्वयं । तथैवायं गदापाणिर्धार्तराज्ञो गतकृमः ।

न शक्यो धर्मतो हन्तुं कालेनापीह दण्डिना । न च वो हृदि कर्तव्यं यदथं चातितो रिपुः ।
 मिथ्या बध्यास्तथोपायैर्बन्धवः शत्रवोऽधिकाः । पूर्वैरनुगतो मार्गो देवैरसुरघातिभिः ।
 सङ्गिस्तानुगतः पन्थाः सर्वैरेवानुगम्यते । कृतकृत्याः स्म सायात्रे निवासं रोचयामहे ।
 साश्वनागरथाः सर्वे विश्रमामो नराधिपाः । वासुदेववचः श्रुत्वा तदानीं पाण्डवैः सह ।
 पाञ्चाला भृशसंहृष्टा विनेदुः सिंहसङ्घवत् । ततः प्राभापयन् शङ्खान् पाञ्चजन्यञ्च माधवः ।
 दृष्ट्वा दुर्योधनं दृष्ट्वा निहतं पुरुषर्षभ ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि कृष्णपाण्डवसंवादे द्विषष्टोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

॥ सञ्चय उवाच ॥ ततस्ते प्रययुः सर्वे निवासाय महीक्षितः । शङ्खान् प्रभापयन्तो वै हृष्टाः परिषदाश्च । २४०

पाण्डवान् गच्छतश्चापि शिविरं नो विश्राम्यते । महेस्वामोऽन्वगात् पश्चाद्युद्युत्सुः सात्यकिस्तथा ।

धृष्टद्युम्नः शिखण्डो च द्रौपदेयाश्च सर्वशः । सर्वे चान्ये महेस्वासा ययुः स्वशिविराण्युत ।

ततस्ते प्राविशन् पार्था हतबिद्धं हतेश्वरं । दुर्योधनस्य शिविरं रङ्गवद्विद्युते जने ।

हतोत्सवं पुरमिव हतनागमिव हृदं । स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठं दृष्ट्वा मातौरधिष्ठितं ।

तत्रैतान् पथुपातिष्ठन् दुर्योधनपुरःसराः । कृताञ्जलिपुटा राजन् काश्यायमलिनाम्बराः । २४५

शिविरं समनुप्राप्य कुरुराजस्य पाण्डवाः । अवतेरुर्ष्वहाराज रथेभ्यो रथसक्तमाः ।

ततो गाण्डीवधम्बानमभ्यभाषत केशवः । स्थितः प्रियहितो नित्यमतीव भरतर्षभ ।

अवारोपय गाण्डीवमल्लैश्च महेषुधो । अथाहमवरोक्ष्यामि पश्चाद्भरतसक्तम ।

स्वयञ्चैवावरोह त्वमेतत् श्रेयस्तवानघ । तस्माकरोत्तथा वीरः पाण्डुपुत्रो धनञ्जयः ।

अथ पश्चात्ततः कृष्णो रघ्नीनुत्सृज्य वाजिनं । अवरोहत भेधावो रथाद्गाण्डीवधम्बनः । २४०

अथावतीर्णो भृतानामीश्वरे सुमहात्मनि । कपिरन्तर्द्धे दिव्यो ध्वजो गाण्डीवधम्बनः ।

स दग्धो द्रेणकर्षाभ्यां दिव्यैरस्त्रैर्भ्रूहारायः । अनादीप्राग्निना ह्याशुः प्रजञ्जाल महीपते ।

सोपामङ्गः सरश्मिञ्च साश्वः सयुगबन्धुरः । भस्मीभूतोऽपतङ्गमौ रथो गाण्डीवधम्बनः ।

तं तया भस्मभूतन्तु दृष्ट्वा पाण्डुसुताः प्रभो । अभवन् विस्मिता राजस्रर्जुनयेदमब्रवीत् ।

कृताञ्जलिः सप्रणयं प्रणिपत्याभिवाद्य ह । गोविन्द कस्माद्भगवन्वथो दग्धोऽयमग्निना । २४५

किमेतन्महदास्त्रय्यमभवद्यदुनन्दन । तन्मे ब्रूहि महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ अस्त्रैर्बहुविधैर्दग्धः पूर्वमेवायमर्जुन । मदधिष्ठितत्वात् समरे न विशीर्षोः परम्प ।

इदानीन्तु विशीर्षोऽयं दग्धो ब्रह्मास्त्रतेजसा । मया विमुक्तः कौन्तेय त्वय्यद्य कृतकर्म्मणि ।

ईषदुत्स्रयमानस्तु भगवान् केशवोऽरिहा । परिष्वज्य च राजानं युधिष्ठिरमभाषत ।

दिष्ट्वा जयमि कौन्तेय दिष्ट्वा ते शत्रवो हताः । दिष्ट्वा गाण्डीवधन्वा च भीममेनस्य पाण्डवः । २४०

त्वञ्चापि कुशलो राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ । मुक्तौ वीरक्षयादस्मात् संयामान्निहतद्विषः ।

चित्तमुत्तरकालानि कुरु कार्यणि भारत । उपजातमुपस्रव्यं सह गाण्डीवधम्बना ।

आनीय मधुपर्कं मां यत्पुरा त्वमवोचिष्याः । एष भ्राता सखा चैव तव कृष्ण धनञ्जयः ।
रक्षितव्यो महाबाहो सर्वाम्बापत्सिति प्रभो । तव चैवं ब्रुवाणस्य तथेत्येवाहमब्रुवं ।
स मय्यमाचो गुप्तो विजयो च जनेश्वर । भ्रातृभिः सह राजेन्द्र पूरः सत्यपराक्रमः ।
मुक्तो वीरक्षयादस्मात् भंगामाभिमर्षणात् । एवमुक्तस्तु कृष्णेन धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
हृष्टरोमा महाराज प्रत्युवाच जनार्दन ।

१८३

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ प्रमुक्तं द्रोणकर्णाभ्यां ब्रह्मास्त्रमस्मिर्हृन् । कस्त्वदन्यः सहेत् साक्षादपि वञ्जी पुरन्दरः ।

भवतस्तु प्रमादेन संग्रप्तकण्ठा जिताः । महारणगतः पार्थो यच्च नासीत् पराङ्मुखः ।

तथैव च महाबाहो पर्यायैर्बहुभिर्भया । कर्मणामनुमन्तानं तेजसश्च गतिं प्रभां ।

१८०

उपपन्न्य महर्षिर्भ्रू कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । यतो धर्मस्ततः कृष्णा यतः कृष्णस्ततो जयः ।

इत्यवमुक्ते तं वीराः शिविरं तव भारत । प्रविश्य प्रत्यपद्यन्त कोपरत्नर्द्धिमञ्जयान् ।

रजतं जातरूपश्च मणीनय च भौक्तिकान् । भृशणान्यय मय्यानि कम्बलान्यजिनानि च ।

दामीदाममसंख्येयं राज्ञोपकरणानि च । ते प्राप्य धनमत्तयं तदीयं भरतर्षभ ।

उदक्रोशश्च महाभागा नरेन्द्रा विजितारथः । ते तु वीराः समाश्रयस्य वाहनान्यवमुच्य च ।

१८५

अतिष्ठन्त मञ्जुः सर्व्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा । अथाब्रवीन्महाराज वामुदेवो महायशः ।

अस्माभिर्भङ्गलार्थाय वस्तव्यं शिविरादह्विः । तथेत्युक्त्वा हि ते सर्व्वे पाण्डवाः सात्यकिस्तथा ।

वामुदेवेन महिता मङ्गलार्थं वह्निर्ययुः । ते समासाद्य मरितं पुण्यमोघवतीं नृप ।

न्यत्रमन्नय तां रात्रिं पाण्डवा हतशत्रवः । ततः सम्प्रेषयामासुर्यादवं नागसाङ्गयं ।

ततः प्रायाञ्चवेनाश्ट वामुदेवः प्रतापवान् । दारुकं रथमारोप्य येन राजाऽम्बिकामुतः ।

१८०

तमुचुः सम्प्रयास्यन्तं श्रेयसुधीववाहनं । प्रत्याश्रयामय गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीं ।

स प्रायात् पाण्डवैरुक्तस्तत्पुरं सात्त्वताम्बरः । आमसाद् ततः क्षिप्रं गान्धारीं निहतात्मजां ।

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्व्वणि गदायुद्धपर्व्वणि वामुदेववाक्ये त्रिपद्योऽध्यायः ॥ ६३ ॥

॥ जनमेजय उवाच ॥ किमर्थं द्विजशार्दूल धर्मराजो युधिष्ठिरः । गान्धार्थ्याः प्रेषयामास वामुदेवं परन्तपं ।

यदा पूर्व्वं गतः कृष्णः शमार्थं कौरवान् प्रति । न च तं लब्धवान् कामं ततो युद्धमभ्यदिदं ।

निहतेषु तु योधेषु हते दुर्थाधने तदा । पृथिव्यां पाण्डवेयस्य निःसपदे कृते युधि ।

१८५

विद्रुते शिविरे शून्ये प्राप्ते यशसि चोत्तमे । किन्नु तत् कारणं ब्रह्मन् येन कृष्णो गतः पुनः ।

न चैतत् कारणं ब्रह्मन्नन्यं त्रिप्रतिभाति मे । यत्रागमदमेयात्मा स्वयमेव जनार्दनः ।

तत्त्वतो वै समाचक्ष्व सर्व्वमध्वर्थ्युसत्तम । यच्चात्र कारणं ब्रह्मन् कार्य्यस्यास्य विनिश्चये ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ लघुक्तोऽयमनुप्रश्नो यस्मां पृच्छसि पार्थिव । तस्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यथावद्भरतर्षभ ।

हतं दुर्थाधनं दृष्ट्वा भीमभेनेन संयुगे । व्युत्क्रम्य समयं राजन् धार्तराष्ट्रं महाबलं ।

१८०

अन्येन हतं दृष्ट्वा गदायुद्धेन भारत । युधिष्ठिरं महाराज महद्भयमयाविशत् ।

चिन्तयानो महाभागां गान्धारीं तपसाऽन्वितां । धारेण तपसा युक्ता चैलोक्तमपि सा दहेत् ।
 तस्य चिन्तयमानस्य बुद्धिः समभवत्तदा । गान्धार्याः क्रोधदोषायाः पूर्वं प्रश्नमनं भवेत् ।
 सा हि पुत्रवधं श्रुत्वा छतमस्माभिरौदृशं । मानसेनाग्निना कुड्वा भस्मसास्रः करिष्यति ।
 कथं दुःखमिदं तीव्रं गान्धारी सम्प्रमक्ष्यति । श्रुत्वा विनिहतं पुत्रं कलेनाजिह्वयोधिनां ।
 एवं विचिन्त्य बह्वधा भयशोकममन्वितः । वामदेवमिदं वाक्यं धर्मराजोऽभ्यभाषत ।
 तव प्रसादाद्भोविन्द राज्यं निहतकण्टकं । अप्राप्यं मनसाऽपोदं प्राप्तमस्माभिरच्युत ।
 प्रत्यक्षं मे महाबाहो सङ्ग्रामे लोमहर्षणे । विमर्देः सुमहान् प्राप्तस्त्वया यादवनन्दन ।
 त्वया देवासुरे युद्धे बधार्थममरद्विधां । यथा सञ्जं ---
 सञ्जं तथा महाबाहो दददृक्षुः पाण्डवाश्रुप । धीगाह्नि दिष्टमेव पराबुधद्विषः ।
 यदि न त्वं भवेन्नाथः पंचितस्रैः समाहितः । ना नास्ति पाण्डवानां मर्हि धृता वयं ।
 गदाप्रहारा विपुलाः परिश्रुषिण गदायुद्धपर्वणि । आत्मा श्लाघ्योऽप्यस्यैव बलार्णवः ।
 अस्माकस्ते त्वया कृष्ण वाचः सपत्न्याः श्रुताः । श्लाघाणाञ्च निपाता वै वञ्चस्योपमा रणे ।
 ते च ते सफला जाता हते दुर्थाधनेऽच्युत । तत् सर्वं न यथा नश्येत् पुनः कृष्ण तथा कुरु ।
 सन्देहदोलां प्राप्तं नश्येत् कृष्ण जये सति । गान्धार्या हि महाबाहो क्रोधं बुध्यस्व माधव ।
 सा हि नित्यं महाभागा तपभोगेण कर्षिता । पुत्रपौत्रवधं श्रुत्वा भ्रुवं नः सम्प्रधक्ष्यति ।
 तस्याः प्रसाधनं वीर प्राप्तकालं मतं मम । कस्य तां क्रोधताम्राक्षीं पुत्रव्यसनकर्षितां ।
 वीक्षितुं पुरुषः शकस्त्वामृते पुरुषोत्तम । तत्र मे गमनं प्राप्तं रोचते तव माधव ।
 गान्धार्याः क्रोधदोषायाः प्रशमार्थमरिन्दम । त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च लोकानां प्रभवाम्ययः ।
 हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैः कालममीरितैः । क्षिप्रमेव महाबाहो गान्धारीं शमयिष्यमि ।
 पितामहस्य भगवान् कृष्णस्तत्र भविष्यति । सर्वथा ते महाबाहो गान्धार्याः क्रोधनाशनं ।
 कर्त्तव्यं सान्त्वतां श्रेष्ठ पाण्डवानां हितार्थिना । धर्मराजस्य वचनं श्रुत्वा यदुकुनोदहः ।
 आमक्य दारुकं प्राह रथः सञ्जो विधीयतां । केगवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणोऽय दारुकः ।
 न्यवेदयद्रथं सञ्जं केगवाय महात्मने । तं रथं यादवश्रेष्ठः समारुह्य परन्तपः ।
 जगाम हास्तिनपुरं त्वरितः केशवो विभुः । ततः प्रायः श्वहारज माधवो भगवान्शयी ।
 नागसाङ्गयमासाद्य प्रविशे च वीर्यवान् । प्रविश्य नगरं वीरो रथघोषेण नादयन् ।
 विदितो धृतराष्ट्रस्य भोऽवतीर्थ्य रथोत्तमात् । अभ्यगच्छददीनात्मा धृतराष्ट्रनिवेशनं ।
 पूर्वंश्चाभिगतन्तत्र भोऽपश्यदृषिमत्तमं । पादौ प्रपीड्य कृष्णस्य राजस्यपि जनार्दनः ।
 अभ्यादयदव्यथो गान्धारीश्चापि केशवः । ततस्तु यादवश्रेष्ठो धृतराष्ट्रमेवाक्षजः ।
 पाणिमालम्ब्य राजेन्द्र सुखरं प्ररुरोद ह । स मुहूर्त्तोऽदिवोत्सृज्य वाक्यं शोकममुद्गवं ।
 प्रक्षाल्य वारिणा भेवे श्वाचम्य च यथाविधि । उवाच प्रमृतं वाक्यं धृतराष्ट्रमरिन्दमः ।

१५१५

१५१६

१५१७

१५१८

१५१९

१५२०

न तेऽस्यविदितं किञ्चिद्भूतभव्यस्य भारत कालस्य च यथा वृत्तं तत्ते सुविदितं प्रभो ।
 यदिदं पाण्डवेः सर्वैस्तत्र चिन्तानुरोधिभिः । कथं कुलक्षयो न स्यात्तथा त्वत्स्य भारत ।
 आर्तभिः ममयं कृत्वा खान्तवान् धर्मवत्सलः । द्यूतञ्च लजितैः शुद्धैर्व्यनवासोऽभ्युपागतः ।
 अज्ञातवामचर्या च नानविशममावृतैः । अन्ये च बहवः क्लेशास्त्वशक्तैरिव सर्वदा ।
 मया च स्वयमागम्य युद्धकाल उपस्थिते । सर्वलोकस्य मान्त्रिणे यामांस्त्वं पञ्च याचितः ।
 त्वया कालोपसृष्टेन लोभतो नापि वर्जिताः । तवापराधान्नृपते सर्वं त्वत्तं त्वयं गतं ।
 भीष्मेण भोमदत्तेन बाह्लीकेन कृपेण च । द्रोणेन च सपुत्रेण विदुरेण च धीमता ।
 याचितस्त्वं शमं नित्यं न च तत्कृतवानसि । कालोपहतचित्ता हि सर्वे मुञ्चन्ति भारत ।
 यथा मूढो भवान् पूर्वमस्मिन्नर्थं समुद्यते । किमन्यत् कालेणा यतः क्षणक्षतो जरयणं ।
 मा च दोषान्महाप्राज्ञ पाण्डवेषु निवेशय । अन्याऽप्यतिक्रमे कोपरत्सर्द्धिमश्रयान् गीतमानां ।
 धर्मतो न्यायतश्चैव स्नेहतश्च परन्तप । एतत् सर्वन्तु विज्ञाव्यानि कस्तत्सर्वजिनां ।
 अस्मत्त्वा पाण्डुपुत्रेषु न भवान् कर्तुमर्हति । कुलं वंशस्य पिण्डस्य यच्च पुत्रहृतं फलं ।
 गान्धार्यास्तप चैवाथ पाण्डवेषु प्रतिष्ठितं । त्वञ्चैव कुरुशार्दूल गान्धारी च यशस्विनी ।
 मा शुचो नरशार्दूल पाण्डवान् प्रति क्लिष्यं । एतत्सर्वमनुधात्वा आत्मनश्च व्यतिक्रमं ।
 शिवेन पाण्डवान् पाहि नमस्ते भरतर्षभ । जानामि च महाबाहो धर्मराजस्य या त्वयि ।
 भक्तिर्भरतशार्दूल स्वदृश्यापि स्वभावतः । एतच्च कदनं हत्वा शत्रूणामपकारिणं ।
 दह्यते स दिवारात्रौ न च शर्माधिगच्छति । त्वञ्चैव नरशार्दूल गान्धारीश्च यशस्विनीं ।
 मशोचन्नरशार्दूल शान्तिं नैवाधिगच्छति । द्विया च परयाविष्टो भवन्तं नाधिगच्छति ।
 पुत्रशोकाभिमन्तत्रं बुद्धिव्याकुलितेन्द्रियं । एवमुक्त्वा महाराज धृतराष्ट्रं यदूत्तमः ।
 उवाच परमं वाक्यं गान्धारीं शोककर्षितां । भौवलेयि निषेध त्वं यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु ।
 त्वत्समा नास्ति लोकेऽस्मिन्नद्य सोमन्तिनी शुभे । जानामि च यथा राज्ञि सभायां मम सन्निधौ ।
 धर्मार्थमहितं वाक्यमभयाः पश्योर्हितं । उक्तवत्यमि कल्याणि न च ते तमयैः हृतं ।
 दुर्ध्याधनस्त्वया चोक्तो जयार्थो पश्यं वचः । शृणुमूढ वचो मच्चं यतो धर्मस्ततो जयः ।
 तदिदं ममनुप्राप्तं तव वाक्यं नृपात्मजे । एवं विदित्वा कल्याणि मा स्म शोके मनः कृथाः ।
 पाण्डवानां विनाशाय मा ते बुद्धिः कदाचन । शक्ता चामि महाभागे पृथिवीं सचराचरां ।
 चक्षुषा क्रोधदोषेन निर्द्देग्धुं तपसो बलात् । वामुदेववचः श्रुत्वा गान्धारी वाक्यमब्रवीत् ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदमि केशव । आधिभिर्द्देह्यमानाया मतिः मञ्जलिता मम ।
 मा मे व्यवयिता श्रुत्वा तव वाक्यं जनार्दन । राज्ञस्त्वन्वस्य दृढस्य हतपुत्रस्य केशव ।
 त्वङ्गतिः महितैर्व्यारैः पाण्डवैर्द्विपदाम्बर । एतावदुक्त्वा वचनं मुखं प्रच्छाद्य वामसा ।
 पुत्रशोकाभिमन्तता गान्धारी प्रहरोद् ह । तत एनां महाबाहुः केशवः शोककर्षितां ।

२५५

२५५

२५५

२५५

२५५

२५५

हेतुकारणसंयुक्तैर्वाक्यैराश्रयमयत् प्रभुः । ममाश्रास्य च गान्धारीं धृतराष्ट्रस्य माधवः ।
 द्रौणिमद्भ्रान्तिं भावमवबुध्यत केशवः । ततस्वरित उत्थाय पादौ मूर्द्ध्ना प्रणम्य च ।
 द्वैपायनस्य राजेन्द्र ततः कौरवमब्रवीत् । आपृच्छे त्वां कुरुश्रेष्ठ मा च शोके मनः कृथाः ।
 द्रौणेः पापोऽस्त्वभिप्रायस्तेनास्मि महसोऽस्थितः । पाण्डवानां बधे रात्रौ बुद्धिस्तेन प्रदर्शिता ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं गान्धार्या सहितोऽब्रवीत् । धृतराष्ट्रो महाबाहुः केशवं केशिस्तदनं ।
 भीष्मं गच्छ महाबाहो पाण्डवान् परिपालय । भूयस्त्वया समेष्यामि विप्रमेव जनाईन ।
 प्रायाप्ततस्तु लरितो दारुकेण महाच्युतः । वासुदेवे गते राजन् धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ।
 आश्रास्यदमेयात्मा व्यभि लोकनमस्कृतः । वासुदेवोऽपि धर्मात्मा कृतकृत्यो जगाम ह ।
 शिविरं हःस्तिनपुरात् दिदृक्षुः पाण्डवानृप । आगम्यं शिविरं रात्रौ सोऽभ्यगच्छत पाण्डवान् ।
 तच्च तेभ्यः समाख्याय संहितस्तैः समाहितः ।

३५५

३५६

इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि धृतराष्ट्रगान्धारीप्रबोधने चतुःषष्टोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अधिष्ठितः पदा मूर्द्ध्नि भग्नसकथो महीकृतः । शौटीर्थमानो पुत्तो मे किमभाषत सञ्जय ।
 अत्यर्थकोपनो राजा जातवैरस्य पाण्डुषु । व्यसनं परमं प्राप्तः किमाह परमाहवे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ गृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यथा वृत्तं नराधिप । राज्ञा यदक्तं भग्नं तस्मिन् व्यसन आगते ।

भग्नसकथो नृपो राजन् पांशुना सोऽवगुण्ठितः । यमयन्मूर्द्ध्नांस्तत्र वीक्ष्य चैव दिशो दग्ध ।

३५७

केशान्नियस्य यत्नेन निश्चमनुरगो यथा । संरम्भाश्रुपरीताभ्यां नेत्राभ्यामभिवीक्ष्य मां ।

बाहू धरण्यां निष्पिय्य मुञ्जर्भन्त इव द्विपः । प्रकीर्णान् मूर्द्ध्जान् धुन्वन् दनैर्द्वाणुपस्पृशन् ।

गर्हयन् पाण्डवं ज्येष्ठं निश्चयेदमयाब्रवीत् । भीष्मे शान्तनवे माये कर्णे शस्त्रभृताम्बरे ।

गौतमे शकुनौ चापि द्रौणे चास्त्रभृताम्बरे । अश्रयत्यास्त्रि तथा शल्ये शूरे च कृतवर्म्षणि ।

इमामवस्थां प्राप्नोऽस्मि कालो वै दुरितक्रमः । एकादशसमूभर्त्ता सोऽहमेतां दशां गतः ।

३५८

कालं प्राप्य महाबाहो न कश्चिदभिवर्त्तते । आख्यातव्यं मदीयानां येऽस्मिन् जीवन्ति संयुगे ।

यथाऽहं भीमसेनेन व्युत्क्रम्य समथं हतः । बहूनि सुनृशमानि कृतानि खलु पाण्डवैः ।

भृगुश्रवसि कर्णे च भीष्मे द्रौणे च श्रीमति । इदञ्चाकीर्त्तिजं कर्म नृशभैः पाण्डवैः कृतं ।

येन ते मत्सु निर्व्वेदं गर्भयन्ति हि मे मतिः । का प्रीतिः मत्त्वयक्तस्य कृत्वोपाधिकृतञ्चयं ।

को वा समयभेत्तारं बुधः भंमन्तुमर्हति । अधर्मेण जयं लब्ध्वा को न ह्वयेत पण्डितः ।

३५९

यथा संह्वयते पापः पाण्डुपुत्रो वृकोदरः । किन्तु चित्रहतस्त्वद्य भग्नसकथस्य यन्मम ।

क्रुद्धेन भीमसेनेन पादेन मृदितं शिरः । प्रतपन्तं श्रिया जुष्टं वर्त्तमानं च बन्धुषु ।

एवं कुर्यान्नरो यो हि स वै सञ्जय पूजितः । अभिज्ञौ युद्धधर्मस्य मम माता पिता च मे ।

तौ हि सञ्जय दुःखार्त्तौ विज्ञायौ वचनाद्धि मे । दष्टं भृत्या भृताः मन्यभूः प्रशास्ता समागरा ।

मूर्द्ध्नि स्थितममित्राणां जीवतामेव सञ्जय । दत्ता दाया यथाशक्ति मित्राणाञ्च प्रियं कृतं ।

३६०

अमित्रा वाधिताः सर्वे को नु खन्ततरो मया । मानिता बान्धवाः सर्वे वश्यः संपूजितो जनः ।
त्रितयं मेवितं सर्वं को नु खन्ततरो मया । आज्ञप्तं नृपमुख्येषु मानः प्राप्तः सुदुर्लभः ।

आजानेयैस्तथा यातं को नु खन्ततरो मया । यातानि परगद्वाणि नृपा भुक्ताश्च दामवत् ।
प्रियेभ्यः प्रकृतं माधु को नु खन्ततरो मया । अधीतं विधिवद्दत्तं प्राप्तमायुर्निरामयं ।

खधर्म्मविजिता लोका को नु खन्ततरो मया । दिक्षा नाहं जितः संख्ये परान् प्रेष्यवदाश्रितः ।
दिक्षा मे विपुला लक्ष्मीर्मृतं त्वन्यगता विभो । यदिष्टं लक्ष्मणभूनां खधर्म्ममनुतिष्ठतां ।

निधनं तन्मया प्राप्तं को नु खन्ततरो मया । दिक्षा नाहं परादृत्तो वैरात् प्राकृतवज्जितः ।
दिक्षा नावमिति काञ्चिद्भ्रजित्वाऽनुपराजितः । सुप्तं वाऽथ प्रमत्तं वा यथा हन्याद्विषेण वा ।

एवं व्युत्क्रान्तधर्म्भेण व्युत्क्रम्य समयं हतः । अश्वत्यामां महाभागः कृतवर्म्मा च सात्ततः ।
रूपः मारुदतश्चैव वक्रव्या वचनान्मम । अधर्म्भेण प्रदृत्तानां पाण्डवानामनेकशः ।

विश्रामं समयघ्नानां न यूयं गन्तुमर्हथ । वातिकांश्चात्रवीड्राजा पुत्रस्ते सत्यविक्रमः ।
अधर्म्माङ्गीममेनेन निहतोऽहं यथा रणे । सोऽहं द्रोणं स्वर्गगतं कर्णशल्यावुभौ तथा ।

वृषमेनं महावीर्यं शकुनिश्चापि सौबलं । जलमन्वं महावीर्यं भगदत्तश्च पार्थिवं ।
सोमदत्तं महेश्वामं सैन्धवश्च जयद्रथं । दुःशासनपुरोगांश्च भ्रातृनात्मसमंस्तथा ।

दौःशामिनश्च विक्रान्तं लक्ष्मणश्चात्मजावुभौ । एतां स्यान्त्यांश्च सुबह्वन्मदोयांश्च महस्त्रयः ।
पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि मार्थहीनो यथाऽध्वगः । कथं भ्रातृन् हतान् श्रुत्वा भर्त्सारश्च स्वमा मम ।

रोरूयमाणा दुःखान्तां दुःशला मा भविष्यति । सुषाभिः प्रक्षुषाभिश्च वृद्धो राजा पिता मम ।
गान्धारीमहितश्चैव कां गतिं प्रतिपत्स्यति । नूनं लक्ष्मणमाताऽपि हतपुत्रा हतेश्वरा ।

विनाशं यास्यति निप्रं कल्याणी पृथुलोचना । यदि जानाति चार्वाकः परिव्रज्ज्वाग्विशारदः ।
करिष्यति महाबाहो भ्रुवश्चापचितं मम । समन्तपञ्चके पुण्ये त्रिषु लोकेषु विश्रुते ।

अहं निधनमासाद्य लोकान् प्राप्स्यामि शाश्वतान् । ततो जनमहस्त्राणि वाभ्यपूर्णानि मारिष ।
प्रन्नापं नृपतेः श्रुत्वा व्यद्रवन्त दिशो दश । समागरवना घोरा पृथिवी सचराचरा ।

चचालाथ मनिर्हृदा दिशश्चैवाविलाऽभवन् । ते द्रोणपुत्रमासाद्य यथा वृत्तं न्यवेदयन् ।
व्यरहारं गदायुद्धे पार्थिवस्य च पातनं । तदाख्याय ततः सर्वे द्रोणपुत्रस्य भारत ।

ध्यात्वा च सुचिरं कालं जगमुरार्त्ता यथागतं ।
इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि दुर्योधनविलापे पञ्चषष्टोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

॥ मञ्जय उवाच ॥ वातिकानां सकाशात्तु श्रुत्वा दुर्योधनं हतं । हतशिष्टास्त्रयो राजन् कौरवाणां महारथाः ।
विनिर्भक्ताः शितैर्वाणैर्दातोमरशक्तिभिः । अश्वत्यामा रूपश्चैव कृतवर्म्मा च सात्ततः ।

त्वरिता जवनैरश्वैराधोधनमुपागमन् । तत्रापश्यन्महात्मानं धार्तराष्ट्रं निपातितं ।
प्रभङ्गं वायुवेगेन महाशालं यथा बने । भूमौ विचेष्टमानन्तं रुधिरैण समुत्थितं ।

महागजनिवारण्ये व्याधेम विनिपातितं । विवर्त्तमानं बह्व्रभो रुधिरौघपरिसृतं ।
यदृच्छया निपतितं चक्रमादित्यगोचरं । महावातसमुत्थेन संशुष्कमिव सागरं ।
पूर्णचन्द्रमिव व्याम्नि तुषारावृतमण्डलं । रेणुध्वस्तं दीर्घभुजं मातङ्गसमविक्रमं ।
वृतं भूतगणैर्घोरैः क्रव्यादैश्च समन्ततः । यथा धनं लिप्यमानैर्धृतैर्नृपतिमन्तमं ।
भुक्तुटीकृतवक्रान्तं क्रोधादुदृत्तचक्षुषं । सामर्षन्तं नरव्याघ्रं व्याघ्रं निपतितं यथा ।
मितं दृष्ट्वा महेस्वामा भूतले पतितं नृपं । मोहमभ्यागमन् सर्व्वे कृपप्रभृतयो रथाः ।
श्रवतीर्थ्य रथेभ्यश्च प्राङ्मनाजसन्निधौ । दुर्य्योधनश्च सम्प्रेक्ष्य सर्व्वे भूमावुपविशन् ।
ततो द्रौणिष्महाराज वाष्पपूर्णक्षणः श्वसन् । उवाच भरतश्रेष्ठ सर्व्वलोकेश्वरेश्वरं ।
न नूनं विद्यते सत्यं मामुपे किञ्चिदेव हि । यत्र त्वं पुंसस्वव्याघ्र श्रेषे पांशुषु रूषितः ।
भूत्वा हि नृपतिः पूर्व्वं ममाज्ञाय च मेदिनीं । कथमेकींश्च राजेन्द्र तिष्ठसे निर्जने वने ।
दुःशासनं न पश्यामि नापि कर्षं महारथं । नापि तान् सुहृदः सर्व्वान् किमिदं भरतर्षभ ।
दुःखं नूनं कृतान्तस्य गतिं ज्ञातुं कथञ्चन । लोकानाञ्च भवान् यत्र श्रेषे पांशुषु रूषितः ।
एष मूर्द्ध्नाभिषिक्तानामपे गत्वा परन्तपः । स भृशं यस्यते पांशुं पश्य कालस्य पर्थ्यथं ।
क ते तदमलं च्छत्रं व्यजनं क्व च पार्थिव । सा च ते महती सेना क्व गता पार्थिवोत्तम ।
दुर्व्विज्ञेया गतिर्नूनं कार्याणां कारणान्तरे । यदै लोकगुरुर्भूत्वा भवामितां दशाङ्गतः ।
श्रुत्वा सर्व्वमर्त्येषु ध्रुवं श्रीरुपलक्ष्यते । भवतो व्यसनं दृष्ट्वा शक्रविस्पर्द्धिनो भृशं ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दुःखितस्य विशेषतः । उवाच राजन् पुत्रसेने प्राप्तकालमिदं वचनं ।
विस्मृत्य नेत्रे पाणिभ्यां शोकजं वाष्पमुत्सृजन् । कृपादीन् स तदा वीरान् सर्व्वानेव नराधिपः ।
इदं दृष्ट्वा मर्त्यधर्मैः श्यं धात्रा निर्दिष्ट उच्यते । विनाशः सर्व्वभूतानां कालपर्यायमागतः ।
सोऽयं मां समनुप्राप्तः प्रत्यक्षं भवतां हि यः । पृथिवीं पालयित्वाऽहमेतां निष्ठामुपागतः ।
दिश्या नाहं परावृत्तो युद्धे कस्यचिदापदि । दिश्याऽहं निहतः पापैश्च नैव विशेषतः ।
उत्साहश्च कृतो नित्यं मया दिश्या युयुत्सता । दिश्या चास्मिन् हतो युद्धे निहतज्ञातिबान्धवः ।
दिश्या च वोऽहं पश्यामि मुक्तानस्माज्जनन्तयात् । स्वस्मियुक्तांश्च कन्यांश्च तन्मे प्रियमनुत्तमं ।
मा भवन्तोऽत्र तप्यन्तां भौक्षदास्त्रिधनेन मे । यदि वेदाः प्रमाणं वो जिता लोका मयाऽलयाः ।
मन्यमानः प्रभावश्च कृष्णस्यामिततेजसः । तेन न च्छावितस्याहं लक्षधर्म्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स मया समनुप्राप्तो नास्मि शोच्यः कथञ्चन । कृतं भवद्भिः सदृशमनुरूपमिवात्मनः ।
पतितं विजये नित्यं देवन्तु दरतिक्रमं । एतावदक्ता वचनं वाष्पव्याकुललोचनः ।
त्वृष्णां बभूव राजेन्द्र हजाऽजौ विह्वलो भृशं । तथा तु दृष्ट्वा राजानं वाष्पशोकममन्वितं ।
द्रौणिः क्रोधेन ज्वाल यथा वज्रिर्जगत्स्थे । स तु क्रोधममाविष्टः पाणौ पाणिं निपीद्य ह ।
वाष्पविह्वलयथा वाचा राजानमिदमब्रवीत् । पिता मे निहतः क्षुद्रैः सुनृशंसेन कर्मणा ।

न तथा तेन तप्यामि यथा राजंस्त्वयाऽद्य वै । शृणु चेदं वचो मह्यं सत्येन वदतः प्रभो । ११०
 दृष्ट्वा पूर्णेन दामेन धर्मेण मुहुतेन च । अद्याहं सर्वपाञ्चालान् वासुदेवस्य पश्यतः ।
 सर्वैर्वापार्यैर्हं नेष्यामि प्रेतराजनिवेशनं । अनुशान्तु महाराज भवान्मे दातुमर्हति ।
 इति श्रुत्वा तु वचनं द्रेणपुत्रस्य कौरवः । मनसः प्रीतिजननं कृपं वचनमब्रवीत् ।
 आचार्यं शीघ्रं कलसं जलपूर्णं समानय । स तद्वचनमाज्ञाय राशो ब्राह्मणसत्तमः ।
 कलसं पूर्णमादाय राशोऽन्तिकमुपागमत् । तमब्रवीन्महाराज पुत्रस्तव विशास्यते । १११
 ममाज्ञया द्विजश्रेष्ठ द्रेणपुत्रोऽभिषिच्यतां । सैनापत्येन भद्रन्ते मम चेदिच्छसि प्रियं ।
 राज्ञो नियोगाद्योद्ध्वयं ब्राह्मणेन विशेषतः । वर्त्तता क्षत्रधर्मेण ह्येवं धर्मविदो विदुः ।
 राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा कृपः शारदतस्ततः । द्रौणिं राज्ञो नियोगेन सैनापत्येऽभ्यमेचयत् ।
 सोऽभिषिक्तो महाराज परिष्वज्य नृपोत्तमं । प्रयंतो सिंहनादेन दिशः सर्वा विनादयन् ।
 दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र शोणितेन परिभ्रुतः । तां निशां प्रतिपेदेऽथ सर्वभृतभयावहां । ११०
 अपक्रम्य तु ते त्वृणं तस्मादायोधनान्कृप । शोकभंविश्रमनमस्त्रिन्ताध्यानपराऽभवन् ।
 इति श्रीमहाभारते शल्यपर्वणि गदायुद्धपर्वणि अश्वत्थामभैनापत्याभिषेके षट्षष्टोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

॥ समाप्तश्चेदं शल्यपर्वणं ॥

श्रीमहाभारतं

॥ सौप्तिकपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरैश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ ततस्ते सहिता वीराः प्रयाता दक्षिणामुखाः । उपास्तमनवेलायां त्रिविराभ्यासमागताः ।
विमुच्य वाहांस्वरिता भीताः समभवंस्तदा । गहनं देशमासाद्य प्रच्छन्ना न्यविशन्त ते ।
मेनानिवेशमभितौ नातिदूरमवस्थिताः । निहत्ता निशितैः शस्त्रैः समन्तात् क्षतविक्रताः ।
दीर्घमुष्णञ्च मिश्रस्य पाण्डवान्चचिन्तयन् । श्रुत्वा च निमग्नं घोरं पाण्डवानां जयैषिणां ।
अनुसारभयाङ्गीताः प्राङ्मुखाः प्राङ्गवन् पुनः । ते मूर्च्छन्तान्ततो गत्वा आन्तवाहाः पिपाभिताः ।
नामृष्यन्त महेश्वासाः क्रोधाभर्षवशङ्कताः । राक्षी बधेन मन्त्रा मुहूर्त्तं समवस्थिताः ।
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अश्रुद्धेयमिदं कर्ष्य कृतं भीमेन सञ्जय । यत्स नागायुतप्राणः पुत्रो मम निपातितः ।
अवध्यः सर्वभूतानां वज्रसंहननो युवा । पाण्डवैः समरे पुत्रो निहतो मम सञ्जय ।
नादिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं गावस्ताणे मरैः । यत्समेत्य रणे पार्थः पुत्रो मम निपातितः ।
अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम सञ्जय । हतं पुत्रशतं श्रुत्वा यत्न दीर्घं महस्तथा ।
कथं हि दृष्टमियुनं हतपुत्रं भविष्यति । न ह्यहं पाण्डवेयस्य विषये वस्तुमुत्सहे ।
कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राज्ञ च सञ्जय । प्रेष्यभृतः प्रवर्त्तयं पाण्डवेयस्य शासनात् ।
आज्ञाप्य शृथिवीं सर्वा स्थित्वा मूर्च्छनि सञ्जय । येन पुत्रशतं पूर्णमेकेन निहतं मम ।
कृतं सत्यं वचस्तस्य विदुरस्य महात्मनः । अकुर्वता वचसेन मम पुत्रेण सञ्जय ।
कथमस्य भविष्यामि प्रेष्यभृतो दुरन्तकृत् । कथं भीमस्य वाक्यानि श्रोतुं शक्यानि सञ्जय ।
अधर्मेण हते तात पुत्रे दुःखो धने मम । कृतवर्मा कृपो द्रौणिः किमकुर्वत सञ्जय ।
॥ सञ्जय उवाच ॥ गत्वा तु तावका राजन्नातिदूरमवस्थिताः । अपश्यन्त वनं घोरं नानाद्रुमलतावृतं ।
ते मुहूर्त्तन्तु विश्रम्य लभ्यतेऽथैर्हयोत्तमैः । सूर्यास्तमनवेलायां समाभेदुर्भ्रहृदनं ।
नानामृगगणैर्जुष्टं नानापक्षिगणावृतं । नानाद्रुमलताञ्च नानाव्यालनिषेवितं ।

नानातेयैः समाकीर्णं नानापुष्पोपशोभितं । पद्मिनीशतसङ्कन्त्रं नीलोत्पलसमायुतं । १०
 प्रविश्य तद्वनं घोरं वीक्षमाणाः समन्ततः । शाखासहस्रसङ्कन्त्रं न्ययोधं ददृशुस्ततः ।
 उपेत्य तु तदा राजन् न्ययोधं ते महारथाः । ददृशुर्दिपदां श्रेष्ठाः श्रेष्ठं तं वै वनस्पतिं ।
 तेऽवतीर्थं रथेभ्यश्च विप्रमुच्य च वाजिनः । उपस्यूश्व यथान्यायं सन्ध्यामन्वासत प्रभो ।
 ततोऽस्तं पर्वतश्रेष्ठमनुप्राप्ते दिवाकरे । सर्वस्य जगतो धात्री शर्व्वरी समपद्यत ।
 यहनवत्रताराभिः समूर्णाभिरलङ्कृतं । नभोऽंशुकमिवाभाति प्रेक्षणीयं समन्ततः । १५
 इच्छया ते प्रवल्गन्ति ये सत्त्वा रात्रिचारिणः । दिवाचराश्च ये सत्त्वास्ते निद्रावशमागताः ।
 रात्रिचराणां सत्त्वानां निर्धौघोऽभूत्सुदारुणः । कव्यादाश्च प्रमुदिता घोरा प्राप्ता च शर्व्वरी ।
 तस्मिन्नात्रिमुखे घोरं दुःखशोकसमन्विताः । कृतवर्ष्मा .कृपो द्रौणिणरूपोपविविशुः समं ।
 तत्रोपविष्टाः शोचन्तो न्ययोधस्य समीपतः । तमेवार्थमतिक्रान्तं कुरूपाण्डवयोः क्षयं । २०
 निद्रया च परीताङ्गा निषेदुर्द्वरणीतले । श्रमेण सुदृढं युक्ता विचिता विविधैः शरैः ।
 ततो निद्रावशं प्राप्ता कृपभोजौ महारथौ । सुखोपितावदुःखार्हा निषण्णौ धरणीतले ।
 तौ तु सुप्तौ महाराज श्रमशोकसमन्वितौ । महार्हं शयनोपेतौ भ्रूमावेव ह्यनायवत् ।
 क्रोधासमर्थवशं प्राप्ता द्रोणपुत्रस्तु भारत । न वै स्म स जगामाथ निद्रां सर्प इव श्रमन् ।
 न भेभे स तु निद्रां वै दह्यमानो हि मन्युना । वीचाञ्चक्रे महाबाहुस्तद्वनं घोरदर्शनं । २५
 वीक्षमाणा वनेद्देशं नानामत्स्यैर्निषेवितं । अपश्यत महाबाहुर्न्ययोधं वायसैर्वृतं ।
 तत्र काकमहस्त्राणि तां निशां पर्यनाययन् । सुखं स्वपन्ति कौरव्य पृथक्पृथगुपाश्रयाः ।
 सुप्तेषु तेषु काकेषु विश्रम्भेषु समन्ततः । सोऽपश्यत् सहसायान्तमुलूकं घोरदर्शनं ।
 महास्वनं महाकायं हर्ष्यं च वभुपिङ्गलं । सुदीर्घघोणानखरं सुपर्णमिव वेगितं ।
 सोऽथ शब्दं मृदुं कृत्वा लीयमान इवाण्डजः । न्ययोधस्य ततः शाखां प्रार्थयामास भारत ।
 सन्निपत्य तु शाखायां न्ययोधस्य विहङ्गमः । प्राप्तान् जघान सुबहून् वायसन् वायसान्तकः ।
 केषाञ्चिद्विचिन्तयत्पचाञ्चिक्रंमि च चकर्त्त ह । चरणास्यैव केषाञ्चिद्बभूव चरणायुधः ।
 क्षणेनाहत्य बलवान् येऽस्य दृष्टिपथे स्थिताः । तेषां शरीरावयवैः शरीरैश्च विश्राम्यते ।
 न्ययोधमण्डलं सर्व्वं सङ्कन्त्रं सर्व्वतोऽभवत् । तांस्तु हत्वा ततः काकान् कौशिको मुदितोऽभवत् ।
 प्रतिहृत्य यथाकामं शत्रूणां शत्रुसूदनः । तदृष्ट्वा सोपधं कर्म कौशिकेन कृतं निशि ।
 तद्भावे हतसङ्कल्पो द्रौणिरेकोऽनुचिन्तयत् । उपदेशः हतोऽनेन पक्षिणा मम संयुगे । ३५
 शत्रूणां क्षयणे युक्तः प्राप्तः कालस्य मे मतः । नाद्य शक्या मया हन्तुं पाण्डवा जितकाशिनः ।
 बलवन्तः कृतोत्साहाः प्राप्तलक्षाः प्रचारिणः । राज्ञः सकाशात्तैवान्तु प्रतिज्ञातो बधो मया ।
 पतङ्गाग्निमर्मा वृत्तिमास्ययात्मविनाशिनीं । न्यायतो युध्यमानस्य प्राणत्यागो न संशयः ।
 हृद्यन्ना च भवेत् सिद्धिः शत्रूणाञ्च क्षयो महान् । ततः संशयितादर्थाद्योऽर्थो निःसंशयो भवेत् ।

ते जना बह्व मन्यन्ते ये च शास्त्रविशारदाः । यथाप्यत्र भवेदाक्यं गर्हितं लोकनिन्दिते ।
कर्त्तव्यं तस्मिन्नुद्येण चक्षुधर्म्येण वर्त्तता । निन्दितानि च सर्वाणि कुम्भितानि पदे पदे ।
सोपधानि कृतान्येव पाण्डुरैरकृतात्मभिः । अस्मिन्नर्थे पुरा गीताः श्रूयन्ते धर्मचिन्तकैः ।
श्लोका न्यायमेवैकस्मिन्नाचार्यास्तत्त्वदर्शिभिः । परिश्रान्ते विदीर्षे वा भुञ्जाने वाऽपि शत्रुभिः ।
प्रस्थाने वा प्रवेशे वा प्रहर्त्तव्यं रिपोर्बलं । निद्रार्त्तमूर्द्धराचे च तथा नष्टप्रणयकं ।
भिन्नधाधं बलं यच्च द्विधा युक्तञ्च यद्भवेत् । इत्येवं निश्चयं चक्रे सुप्तानां निशि मारणे ।
पाण्डूनां सह पाञ्चालैर्द्रोणपुत्रः प्रतापवान् । स क्रूरां मतिमास्थाय विनिश्चित्य मुहुर्मुहुः ।
सुप्तौ प्राबोधयत्तौ तु मातुलं भोजमेव च । तौ प्रबुद्धौ महात्मानौ ह्यपभौजौ महाबलौ ।
नोत्तरं प्रतिपद्येतां तत्र युक्तं ह्यिया वृतौ । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा वाप्यविक्रममब्रवीत् ।
हतो दुर्योधनो राजा एकवीरो महाबलः । यस्यार्थे वैरमस्माभिरामक्तं पाण्डुवैः सह ।
एकाकी बह्वभिः क्षुद्रैराहवेऽपुद्गविक्रमः । पातितो भीमसेनेन एकादशसमूपतिः ।
वृकोदरेण क्षुद्रेण सुनृशंसमिदं कृतं । मूर्द्धाभिषिक्तस्य शिरः पादेन परिमृष्टता ।
विमर्द्दन्ति च पाञ्चालाः खेलन्ति च हसन्ति च । धमन्ति शङ्कान् शतशो हृष्टा ज्ञानि च दुस्तुभीन् ।
वादित्रघोषस्तुमुल्लो विमिश्रः शङ्कानिःस्वनैः । अनिलेनेरितो घोरो दिशः पूरयतीव ह ।
अश्वानां शेषमानानां गजानाञ्चैव टंहतां । सिंहनादस्य गूराणां श्रूयते सुमहानयं ।
दिशं प्राचीं समाश्रित्य हृष्टानां गच्छतां भृशं । रयनेमिस्वनाञ्चैव श्रूयन्ते लोमहर्षणाः ।
पाण्डुवैर्धात्तराद्राणां यदिदं कदनङ्कृतं । वयमेव त्रयः शिष्टा अस्मिन्महति वैश्रमं ।
केचिन्नागशतप्राणाः केचित् सर्वास्वकोविदाः । निहताः पाण्डुवैर्येस्ते मन्ये कालस्य पर्यथं ।
एवमेतेन भाष्यं हि नूनं कार्येण तत्त्वतः । यया क्षत्रियदृशो निष्ठा कृते कार्येऽपि दुष्करे ।
भवतोस्तु यदि प्रज्ञा न मोहादपनीयते । व्यापन्नेऽस्मिन्महत्कार्ये यन्नः श्रेयस्तदुच्यतां ।
इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेण द्रौणिमन्त्रणायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

॥ कृप उवाच ॥ श्रुतन्ते वचनं सर्व्वं यद्यदुक्तं त्वया विभो । ममापि तु वचः किञ्चिच्छृणुष्याद्य महाभुज ।
आबद्धा मानुषाः सर्व्वे निबद्धाः कर्म्मणोर्दयोः । देवे पुरुषकारे च परं ताभ्यां न विद्यते ।
नहि देवेन मिथ्यन्ति कार्थ्याण्येकेन सक्तम । न चापि कर्म्मण्येकेन दाभ्यां मिद्धिस्तु योगतः ।
ताभ्यामुभाभ्यां सर्व्वार्था निबद्धा अधमोत्तमाः । प्रवृत्ताश्चैव दृश्यन्ते निवृत्ताश्चैव सर्व्वशः ।
पर्ष्वन्त्यः पर्ष्वन्ते वर्षन् किञ्चु माधयते फलं । कृष्टे क्षेत्रे तथा वर्षन् किं न माधयते फलं ।
उत्थानश्चापि देवस्य ह्यनुत्थानस्य देवतं । व्यर्थं भवति सर्व्वत्र पूर्व्वस्तत्र विनिश्चयः ।
सुवृष्टे च यथा देवे सम्यक् क्षेत्रे च कर्षिते । वीजं महागुणं भूयास्तया मिद्धिर्हि मानुषी ।
तयोर्देवं विनिश्चित्य स्वयञ्चैव प्रवर्त्तते । प्राज्ञाः पुरुषकारे तु वर्त्तन्ते दाक्ष्यमाश्रिताः ।
ताभ्यां सर्व्वे हि कार्थ्यार्था मनुष्याणां नर्षभ । विचेष्टन्तः स्य दृश्यन्ते निवृत्तास्तु तथैव च ।

कृतः पुरुषकारस्य भोऽपि दैवेन मिध्यति । तथाऽस्य कर्मणः कर्तुर्गमिनिर्वर्त्तते फलं ।
 उत्थानञ्च मनुष्याणां दक्षाणां दैववर्त्तितं । अफलं दृश्यते लोके सम्यगप्युपपादितं ।
 तत्रात्मना मनुष्याणां ये भवन्त्यमनस्विनः । उत्थानन्ते विगर्हन्ति प्राज्ञानान्त्र रोचते ।
 प्रायशो हि कृतं कर्म नाफलं दृश्यते भुवि । अकृत्वा च पुनर्दुःखं कर्म पश्येन्महाफलं ।
 चेष्टामकुर्वन्मते यदि किञ्चिद्यदृच्छया । यो वा न लभते कृत्वा दुर्दुष्ठा तावुभावपि ।
 शक्नोति जीवितुं दक्षो लालसः सुवमेधते । दृश्यन्ते जीवलोकेऽस्मिन्दक्षाः प्रायो हितैषिणः ।
 यदि दक्षः समारम्भात् कर्मणा नाश्रुते फलं । नास्य वाच्यं भवेत् किञ्चित् लब्धव्यं वाऽधिगच्छति ।
 अकृत्वा कर्म यो लोके फलं विन्दति धिष्ठितः । स तु वक्तव्यतां याति द्वेष्यो भवति भयशः ।
 एवमेतदनादृत्य वर्त्तते यस्त्वतोऽन्यथा । स करोत्यात्मिनोऽनर्थानेव बुद्धिमतां नयः ।
 हीनं पुरुषकारेण यदा दैवेन वा पुनः । कारणभ्यामर्थेताभ्यामुत्थानमफलं भवेत् ।
 हीनं पुरुषकारेण कर्मत्विह न मिध्यति । दैवतेभ्यो नमस्कृत्य यस्त्वर्थान् सम्यगोहते ।
 दक्षो दातिण्यममन्त्रो न स भोयैर्विहन्यते । सम्यगोहा पुनरियं यो वृद्धानुपनेवते ।
 आपृच्छति च यच्छ्रेयः करोति च हितं वचः । उत्थायोत्याय हि मदा प्रष्टव्या वृद्धममताः ।
 ते स्या योगे परं मूलं तन्मूला मिद्धिरुच्यते । वृद्धानां वचनं श्रुत्वा योऽभ्युत्थानं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानस्य फलं सम्यक् तदा स लभते चिरात् । रागात् क्रोधाद्भयात्क्रोधाऽर्थानोहति मानवः ।
 अनीगत्यावमानी च स शीघ्रं भ्रश्यते श्रियः । सोऽयं दुर्थाधनेनार्था लुब्धेनादीर्घदर्शिना ।
 अममर्थः समारम्भा मूढत्वादपि चिन्तितः । हितबुद्धीननादृत्य संमथ्य साधुभिः सह ।
 वार्थमाणोऽकरोदैरं पाण्डुरवैगुणवत्तरैः । पूर्वमप्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति ।
 तपत्यर्थं विपन्ने हि मित्राणां न कृतं वचः । अनुवर्त्तामहे यत्तु तं वयं पापपूरुषं ।
 अस्मन्नप्यनयन्तास्मात् प्राप्ताऽयं दारुणो महान् । अनेन तु ममाद्यापि व्यमनेनोपतापिता ।
 बुद्धिश्चिन्तयतः किञ्चित् स्वश्रेयो नावबुध्यते । मुञ्चता तु मनुष्येण प्रष्टव्याः सुहृदो जनाः ।
 तत्रास्य बुद्धिर्विनयस्तत्र श्रेयस्य पश्यति । ततोऽस्य मूलं कार्याणां बुद्ध्या निश्चित्य वै बुधाः ।
 तेऽत्र प्रष्टा यथा ब्रूयन्तत्कर्त्तव्यं तथा भवेत् । ते वयं धृतराष्ट्रश्च गान्धारीश्च समेत्य ह ।
 उपपृच्छामहे गत्वा विदुरश्च महामतिं । ते प्रष्टान्तु वदेयुर्दृष्टेयो नः समनन्तरं ।
 तदस्माभिः पुनः कार्यं इति मे नैष्ठिकी मतिः । अनारम्भान्तु कार्याणां नार्थः सम्यद्यते कश्चित् ।
 कृते पुरुषकारे तु येषां कार्यं न मिध्यति । दैवमोपहतास्ते तु नात्र कार्या विचारणा ।
 इति श्रीमहाभारते भौतिकपर्वणि द्रौणिष्ठपर्वणादे द्वितियोऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ कृपस्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थमहितं शुभं । अद्यत्यामा महाराज दुःखगोकपमन्वितः ।
 दृष्टमानस्तु भोकेन प्रदीप्तेनाग्निना यथा । क्रूरं मनसातः कृत्वा तावुभौ प्रत्यभाषत ।
 पुरुषे पुरुषे बुद्धिर्था या भवति शोभना । तुष्यन्ति च पृथक् सर्वे प्रज्ञया ते स्वया स्वया ।

सर्वे हि मन्यन्ते लोक आत्मानं बुद्धिमत्तरं । सर्वस्यात्मा ब्रह्ममतः सर्वोत्मानं प्रशंसति ।
 सर्वस्य हि स्वका प्रज्ञा साधुवादे प्रतिष्ठिता । परबुद्धिश्च निन्दन्ति स्वं प्रशंसन्ति चासकृत् ।
 कारणान्तरयोगेन योगे येषां समःगतिः । अन्येन्येन च तुल्यन्ति ब्रह्ममन्यन्ति चासकृत् । ११०
 तस्यैव तु मनुष्यस्य सा सा बुद्धिस्तदा तदा । कालयोगे विपर्यासं प्राप्यान्येन्यं विपद्यते ।
 विचित्रत्वान्तु चिन्तानां मनुष्याणां विशेषतः । चिन्तवैकल्यमामाद्य मा सा बुद्धिः प्रजायते ।
 यथा हि वैद्यः कुशलो ज्ञात्वा व्याधिं यथाविधि । भैषज्यं कुरुते योगात् प्रशमार्यमिति प्रभो ।
 एवं कार्यस्य योगार्थं बुद्धिं कर्षन्ति मानवाः । प्रज्ञया हि स्वया युक्तास्ताश्च निन्दन्ति मानवाः ।
 अन्यथा यौवने मर्त्या बुद्ध्या भवति मोहितः । मध्येऽन्यथा जरायान्तु मोऽन्या रोचयते मतिं । १११
 व्यसनं वा महाघोरं मष्टद्धिश्चापि तादृशीं । अवाप्य पुरुषो भोज कुरुते बुद्धिवैकृतिं ।
 एकस्मिन्नेव पुरुषे सा सा बुद्धिस्तदा तदा । भवत्यकृतकर्मत्वात् सा तस्यैव न रोचते ।
 निश्चित्य तु यथाप्रज्ञं यां मतिं साधु पश्यति । तथा प्रकुरुते भावं सः तस्योद्योगकारिका ।
 सर्वो हि पुरुषो भोज साध्वेतदिति निश्चितः । कर्तुमारभते प्रीतो मारणादिषु कर्मसु ।
 सर्वे हि बुद्धिमाज्ञाय प्रज्ञाश्चापि स्वकां नराः । चेष्टन्ते विविधाश्चेष्टां हितमित्येव जानते । ११२
 उपजाता व्यसनजा येयमद्य मतिर्भ्रमः । युवयोस्तां प्रवक्ष्यामि मम शोकविनाशिनीं ।
 प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा कर्म तासु विधाय च । वर्णं वर्णे समाधत्ते ऋकं कं गुणभागुणं ।
 ब्राह्मणे वेदमग्नन्तु क्षत्रिये तेज उत्तमं । दाक्ष्यं वैश्ये च शूद्रे च सर्व्ववर्णानुकूलता ।
 अदान्तो ब्राह्मणेऽसाधुर्भिक्षोजाः क्षत्रियोऽधमः । अदवो निन्द्यते वैश्यः शूद्रेश्च प्रतिकूलवान् ।
 मोऽस्मि जातः क्लृप्ते ब्राह्मणानां सुपूजिते । मन्दभाग्यतयास्येनं क्षत्रधर्ममनुष्ठितः । ११३
 क्षत्रधर्मं विदित्वाऽहं यदि ब्राह्मण्यमाश्रितः । प्रकृत्या सुमहत् कर्म न मे तत् साधुमत्तरं ।
 धारयंश्च धनुर्दिव्यं दिव्यान्यस्त्राणि चारुवे । पितरं निहतं वृष्ट्वा किं नु वक्ष्यामि भंभदि ।
 सोऽहमद्य यथाकामं क्षत्रधर्ममुपास्य तं । गन्ताऽस्मि पदवीं राज्ञः पितृयापि महात्मनः ।
 अद्य स्वप्यन्ति पाञ्चाला विश्वसा जितकाशिनः । विमुक्तयुग्मकवचा हर्षेण च समन्विताः ।
 जयं मत्वात्ममथैव आन्ता व्यायामकर्षिताः । तेषां निशि प्रसुप्तानां सुस्थाभां शिविरे स्वके । ११४
 अवस्कन्दं करिष्यामि शिविरस्थाद्य दुष्करं । तानवस्कन्ध शिविरे प्रेतभूताम् विचेतमः ।
 सूदयिष्यामि विक्रम्य मघवानिव दानवान् । अद्य तान् महितान् सर्व्वान् धृष्टद्युम्नपुरोगमान् ।
 सूदयिष्यामि विक्रम्य कर्त्तृदीप्रदवानलः । निहत्य चैव पाञ्चालान् शान्तिं लभ्याऽस्मि सप्तमः ।
 पाञ्चालेषु भविष्यामि सूदयन्नद्य भयुगे । पिनाकपाणिः संक्रुद्धः स्वयं रुद्रः पशुः शिवि ।
 अद्याहं सर्व्वपाञ्चालान्विहत्य च निहत्य च । अर्द्धयिष्यामि भंभष्टे रणे पाण्डुसुतं स्तया । ११५
 अद्याहं सर्व्वपाञ्चालैः कृत्वा भूमिं शरीरिणीं । प्रहृत्यैकशस्त्रेषु भविष्याम्यमृणः पितुः ।
 दुर्थाधनस्य कर्णस्य भीष्मभैरवयोगपि । गमयिष्यामि पाञ्चालान् पदत्रयमद्य दुर्गमा ।

अथ पाञ्चालराजस्य धृष्टद्युम्नस्य वै निशि । न चिरात् प्रमथिव्यामि पशोरिव शिवो बलात् ।
 अथ पाञ्चालपाण्डूनां शयितानात्मजान्निशि । खड्गेन निशितेनाजौ प्रमथिव्यामि गौतम ।
 अथ पाञ्चालसेनान्तां निहत्य निशि सौप्तिके । हतकृत्यः सुखी चैव भविव्यामि महामते ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

१४०

॥ ह्य उवाच ॥ दिव्या ते प्रतिकर्त्तव्ये मतिर्धातेषमच्युत । न त्वां वारयितुं शक्नो वज्रपाणिरपि स्वयं ।

अनयास्यावहे त्वान् प्रभाते सहितावुभौ । अथ रात्रौ विश्रमस्व विमुक्तकवचध्वजः ।

अहंत्वामनयास्यामि हतवर्म्भा च सालतः । परामभिमुखं खान्तं रथावास्याय दंशितौ ।

आवाभ्यां सहितः शत्रून् श्यो निहन्ता समागमे । विक्रम्य रथिनां श्रेष्ठ पाञ्चालान् सपदानुगान् ।

शक्रस्त्वमपि विक्रम्य विश्रमस्व निशामिमं । चिरन्ते जायतस्नात स्वप तावन्निशामिमं ।

१४१

विश्रान्तश्च विनिद्रश्च सुम्यचित्तश्च मानद । सभेत्य समरे शत्रून् बधिव्यसि न संशयः न

सहि त्वां रथिनां श्रेष्ठं प्रगृहीतवरायुधं । जेतुमुत्सहते शश्वदपि देवेषु वामवः ।

ह्येण सहितं यान्तं गुप्तञ्च हतवर्म्षणा । को द्रौणिं युधि संरब्धं योधयेदपि देवराट् ।

ते वयं निशि विश्रान्ता विनिद्रा विगतज्वराः । प्रभातायां रजन्यां वै निहनिष्याम शत्रवान् ।

तव ह्यस्ताणि दिव्यानि मम चैव न संशयः । सालतोऽपि महेष्वासे नित्यं युद्धेषु कोविदः ।

१४०

ते वयं सहितास्नात सर्वान् शत्रून् समागतान् । प्रसह्य समरे हत्वा प्रीतिं प्राप्स्याम पुष्कलां ।

विश्रमस्व त्वमव्यगः स्वप चेमां निशां सुखं । अहञ्च हतवर्म्भा च त्वां प्रयान्तं नरोत्तमं ।

अनयास्याव सहितौ धन्विनौ परतापनौ । रथिनं त्वरया यान्तं रथमास्याय दंशितौ ।

स गत्वा भिविरं तेषां नाम विश्राव्य चाहवे । ततः कर्त्ताऽसि शत्रूणां युध्यतां कदनं महत् ।

हत्वा च कदनं तेषां प्रभाते विमलेऽहनि । विहरस्व यथा शक्रः स्रुदयित्वा महासुरान् ।

१४१

त्वं हि शक्नो रणे जेतुं पाञ्चालानां वरूथिनीं । दैत्यमेनामिव क्रुद्धः सर्वदानवसूदनः ।

मया त्वां सहितं भंख्ये गुप्तञ्च हतवर्म्षणा । न सहेत विभुः सालादज्रपाणिरपि स्वयं ।

न चाहं समरे तात हतवर्म्भा न चैव हि । अनिर्जित्य रणे पाण्डुञ्च यास्यामि कर्हिचित् ।

हत्वा च समरे क्रुद्धान् पाञ्चालान् पाण्डुभिः सह । निवर्त्तिष्यामहे सर्वं हंता वा स्वर्गगा वयं ।

सर्वपायैः सहायास्ते प्रभाते वयंमाहवे । सत्यमेतन्महाबाहो प्रब्रवीमि तवानघ ।

१४०

एवमुक्तस्ततो द्रौणिर्मातुलेन हितं वचः । अब्रवीन्मातुलं राजन् क्रोधधरं क्लोचनः ।

आतुरस्य कुतो निद्रा नरस्यामर्षितस्य च । अर्थान्निनयतस्यापि कामयानस्य वा पुनः ।

तदिदं समनुप्राप्तं पश्य मेऽद्य चतुष्टयं । पश्य भागश्चतुर्यो मे स्वप्नमङ्गाय नाशयेत् ।

किं नाम दुःखं लोकेऽस्मिन् पितुर्बन्धमनुस्मरन् । इदयं निर्हृहन् मेऽद्य राज्यहानि न शाम्यति ।

यथा च निहतः पापैः पिता मम विशेषतः । प्रत्यक्षमपि ते सर्वं तन्मे मर्म्षाणि कृन्तति ।

१४१

कथं हि मादृशो लोके मुक्कृत्तमपि जीवति । द्रौणो हतेति यद्वाचः पाञ्चालानां गृह्णोम्यहं ।

दृष्टसुखमहत्वा तु नाहं जीवितुमुत्सहे । स मे पितुर्ध्मधादधः पाञ्चाला ये च सङ्गताः ।
 विलापो भग्नसक्यस्य यस्तु राज्ञो मया श्रुतः । स पुनर्हृदयं कस्य क्रूरस्यापि न निर्हरेत् ।
 कस्य ह्यक्षरुणस्यापि नेचाभ्यामश्रु नात्रजेत् । नृपतेर्भग्नसक्यस्य श्रुत्वा तादृश्वचः पुनः ।
 यस्यायं मित्रपत्नो मे मयि जीवति निर्जितः । शोकं मे वर्द्धयत्येव वारिवेग इवाक्षवं । १००
 एकाग्रमनसो मे च कुतो निद्रा कुतः सुखं । वासुदेवाङ्गमाभ्यां च तानहं परिरक्षितान् ।
 अविषङ्गतमात्मन्ये महेन्द्रेणापि सत्तम । न चापि शक्तः संयन्तुं कोपमेतं समुत्थितं ।
 तं न पश्यामि लोकेऽस्मिन् यो मां कोपाश्रितवर्त्तयेत् । तथैवं निश्चिता बुद्धिरेषा साधुमता मम ।
 वार्तिकैः कथ्यमानस्तु मित्राणां मे पराभवः । पाण्डवानाञ्च विजयो हृदयं दहतीव मे ।
 अहन्तु कदनं कृत्वा शत्रूणामद्य सौप्तिके । ततो विश्रमिता चैव स्वप्ना च विगतश्वरः । १०१
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिमन्त्रणायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 ॥ छप उवाच ॥ शुश्रूषुरपि दुर्मेधाः पुरुषो नियतेन्द्रियः । नालं वेदयितुं कृत्स्ना धर्माद्यविति मे मतिः ।
 तथैव तावन्मेधावो विनयं यो न शिष्यते । न च किञ्चन जानाति सोऽपि धर्मार्थनिस्ययं ।
 चिरं श्रुतिजडः शूद्रः पण्डितं पर्युपास्य ह । न स धर्मान् विजानाति दर्वी सूपरमानिव ।
 मुहूर्त्तमपि तं प्राज्ञः पण्डितं पर्युपास्य हि । क्षिप्रं धर्मान् विजानाति जिज्ञा सूपरमानिव ।
 शुश्रूषुष्वैव मेधावो पुरुषो नियतेन्द्रियः । जानीयादागमान् सर्वान् पांशुं न च विरोधयेत् । १०२
 अनेयस्त्ववमानी यो दुरात्मा पापपूरुषः । दिष्टमुत्सृज्य कल्याणं करोति ब्रह्म पापकं ।
 नाथवन्तन्तु सुहृदः प्रतिषेधन्ति पातकात् । निवर्त्तते तु लक्ष्मोत्रात्रालक्ष्मोवा । नवर्त्तते ।
 यथा श्लुचावपैर्वाक्यैः क्षिप्रक्षितो नियम्यते । तथैव सुहृदा शक्यो न शक्यस्त्ववसोदति ।
 तथैव सुहृदं प्राज्ञं कुर्वाणं कर्मा पापकं । प्राज्ञाः सम्प्रतिषेधन्ति यथाशक्ति पुनः पुनः ।
 स कल्याणे मनः कृत्वा नियम्यात्मानमात्मना । कुरु मे वचनं तात येन पश्यास्य तथ्यते । १०३
 न बधः पूज्यते लोके सुप्रानामिह धर्मातः । तथैवापास्तशस्त्राणां विमुक्तश्च वाजिनां ।
 ये च ब्रूयुस्तवाप्सोति ये च स्युः शरणगताः । विमुक्तमूर्खजा ये च ये चापि हतवाहनाः ।
 अथ स्वप्सन्ति पाञ्चाला विमुक्तकवचा विभो । विम्वस्ता रजनीं सर्वे प्रेता इव विचेतसः ।
 यस्तेषां तदवस्थानं द्रुह्येत पुरुषोऽनृजुः । व्यक्तं स नरके मञ्जुदगाधे विपुलेऽस्रवे ।
 सर्वस्वविदुषां लोके श्रेष्ठस्त्वमपि विश्रुतः । न च ते जातु लोकेऽस्मिन् सुसुखमपि किञ्चिदं । १०४
 त्वं पुनः सूर्यसङ्काशः शोभूत उदिते रवौ । प्रकाशे सर्वभूतानां विजेता युधि श्राचवान् ।
 असम्भावितरूपं हि त्वयि कर्म विगर्हितं । शुक्रे रक्तमिव न्यस्तं भवेदिति मतिर्धम ।
 ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ एवमेव यथात्य त्वं मातुलेह न संशयः । तेस्तु पूर्वमयं सेतुः शतधा विदलीकृतः ।
 प्रत्यक्षं भूमिपालानां भवताञ्चापि सन्निधौ । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।
 कर्णस्य पतिते चके रथस्य रथिनाम्बरः । उक्तमे व्यमने मग्ना हतो गाण्डीवधम्बना । १०५

तथा शान्तमनो भीष्मो न्यस्तशस्त्रो निरायुधः । शिखण्डिनं पुरस्कृत्य हतो गाण्डीवधन्वना ।

भूरिभ्रवा महेष्वात्मस्तथा प्रायगतो रणे । क्रोशतां भूमिपालानां युयुधानेन पातितः ।

दुर्योधनश्च भीमेन समेत्य गदया रणे । पश्यतां भूमिपालानामधर्मेण निपातितः ।

एकाकी बह्मभित्तत्र परिवार्य महारथैः । अधर्मेण नरव्याघ्रो भीमसेनेन पातितः ।

विलापो भग्नसक्यस्य यो मे राज्ञः परिश्रुतः । वार्तिकानां कथयतां स मे मर्षाणि कृण्वति ।

एवञ्चाधार्मिकाः पापाः पाञ्चाला भिन्नसेतवः । तानेवं भिन्नमर्यादान् किं भवान् किर्हति ।

पितृहन्तृनहं हत्वा पाञ्चालान्निशि भौतिके । कामं कीटः पतङ्गो वा जन्म प्राप्य भवामि वै ।

त्वरे चाहमनेनाद्य यदिदं मे चिकीर्षितं । तस्य मे त्वरमाणस्य कुतो निद्रा कुतः सुखं ।

न स जातः पुमाङ्गोके कश्चिन्न स भविष्यति । यो मे व्यावर्त्तयेदेतां बधे तेषां कृतां मतिं ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाराज द्रौणपुत्रः प्रतापवान् । एकान्ते योजयित्वाऽश्वान् प्राचादभिमुखः परान् ।

तमब्रूतां महात्मानो भोजशरदतावभौ । किमर्थं स्यन्दनो युक्तः किञ्च कार्यश्चिकीर्षितं ।

एकमार्थप्रयातो स्वस्वया सह नरर्षभ । समदुःखसुखौ चापि नावां शङ्कितुमर्हसि ।

अश्रत्यामा तु संक्रुद्धः पितुर्भ्रधमनुस्मरन् । ताभ्यां तथ्यं तथाचख्यौ यदस्यात्मचिकीर्षितं ।

हत्वा शतमहस्त्राणि योधानां निशितैः शरैः । न्यस्तशस्त्रो मम पिता धृष्टद्युम्नेन पातितः ।

तं तथैव हनिष्यामि न्यस्तवर्षमाणमद्य वै । पुत्रं पाञ्चालराजस्य पापं पापेन कर्मणा ।

कथञ्च निहतः पापः पाञ्चान्यः पशुवन्मया । शस्त्रेण विजितासोकास्त्राभ्रुयादिति मे मतिः ।

निप्रं मन्त्रद्वकवचौ मखङ्गावात्तकार्मुकौ । मामास्थाय प्रतीचेतां रथवर्थी परन्तपौ ।

इत्युक्त्वा रथमास्थाय प्राचादभिमुखः परान् । तमन्वयात् कृपो राजन् कृतवर्मा च सात्वतः ।

ते प्रयाता व्यरोचन्त परानभिमुखत्त्वयः । ह्ययमाना यथा यज्ञे समिद्धा हव्यवाहनाः ।

ययुश्च शिविरं तेषां सम्प्रसृजन् विभो । दारदेशन्तु सम्प्राप्य द्रौणिस्तथैव महारथः ।

इति श्रीमहाभारते भौतिकपर्वणि द्रौणिगमने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धतराज उवाच ॥ दारदेशे ततो द्रौणिमवस्थितमवेक्ष्य तौ । अकुर्वतां भोजकृपौ किं सञ्जय वदस्व मे ।

॥ सञ्जय उवाच ॥ कृतवर्माणमामस्य कृपश्च स महारथः । द्रौणिर्न्युपरीतात्मा शिविरदारमागमत् ।

तत्र भूतं महाकायं चन्द्रार्कमदृशद्युतिं । सोऽपश्यद्द्वारमाश्रित्य तिष्ठन्तं लोमहर्षणं ।

वमानं चर्म वैयाघ्रं महारुधिरविस्त्रवं । कृष्णाजिनोत्तरामङ्गं नागयज्ञोपवीतिनं ।

बाहुभिः स्वायतैः पीनैर्नानाप्रहरणोद्यतैः । बद्धाङ्गदमहामर्षं ज्वालामालाकुलानलं ।

दंष्ट्राकरालवदनं व्यादितास्यं भयानकं । मयनानां सहस्रैस्तु विचित्रैरभिभूषितं ।

मैव तस्य वपुः शक्यं प्रवक्तुं वेश एव च । सर्व्वथा तु तदालक्ष्य स्फुटैरपि पर्व्वताः ।

तस्यास्यनासिकाभ्याश्च श्रवणाभ्याश्च सर्व्वशः । तेभ्यश्चाक्षिप्तहस्तेभ्यः प्रादुरामन् महाश्विषः ।

तथा तेजोमरीचिभ्यः शङ्खचक्रगदाधराः । प्रादुरामन् हृषीकेशः शतशोऽथ सहस्रशः ।

१००

१५

११०

११५

१२०

तदत्यहुतमालोक्य भूतं लोकभयङ्करं । त्रैणिरव्ययितो दिव्यैरस्त्रवर्षैरवाकिरत् ।
 त्रैणिमुक्ताङ्करांस्तांस्तु तद्भूतं महदपसत् । उदधेरिव वार्योघान् पावको बज्रवामुखः ।
 अयसन्तास्तथा भूतं त्रैणिना प्रहिताङ्करान् । अमत्यामा तु सम्प्रेक्ष्य व्रतौघांस्ताञ्जिरर्थकान् ।
 रथशक्तिं मुमोक्षासौ दीप्तामग्निशिखामिव । सा तमाहृत्य दीप्ताया रथशक्तिरदीर्यत ।
 घुगान्ते सूर्य्यमाहृत्य महोक्तेव दिवश्च्युता । अथ हेमसहं दिव्यं खड्गमाकाशवर्षसं ।
 कोशान् समुद्रवर्षाशु विलाहीप्रमिवोरगं । ततः खड्गवरं धीमान् भूताय प्राहिणोत्तदा ।
 स तदामाद्य भूतं वै विलं मकुलवद्ययो । ततः स कुपितो त्रैणिरिन्द्रकेतुनिभां गदां ।
 ज्वलन्तीं प्राहिणोत्तस्त्रौ भूतं तामपि चापसत् । ततः सर्व्यायुधाभावे वीक्षमाणस्ततस्ततः ।
 अपश्यत् कृतमाकाशमनाकाशं जनाईनैः । तदद्भुततर्मं दृष्ट्वा त्रैणपुत्रो निरायुधः ।
 अत्रवीदतिसन्तप्तः कृपवाक्यमनुस्मरन् । ब्रुवतामप्रियं पथ्यं सुहृदां न शृणोति यः ।
 स शोचत्यापदं प्राप्य यथाऽहमतिवर्त्यं तौ । शास्त्रदृष्टानविद्वान् यः समतीत्य जिघांसति ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्मात् कुपये प्रतिहन्यते । गोत्राञ्छणनृपस्त्रीषु मस्थुर्भातुर्गुरोस्तथा ।
 हीनप्राणजडान्धेषु सुप्रभीतोत्यितेषु च । मत्तोऽन्तप्रमत्तेषु न शस्त्राणि च पातयेत् ।
 इत्येवं गुरुभिः पूर्व्वमुपादिष्टं नृणां सदा । सोऽहमुत्क्रम्य पन्थानं शास्त्रदृष्टं सनातनं ।
 अमार्गेणैवमारभ्य घोरामापदमागतः । ताञ्चापदं घोरतरां प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यदुद्यम्य महत् कृत्यं भयादपि निवर्त्तते । अशक्तस्यैव तत् कर्म्म कर्म्म शक्तिबलादिह ।
 न हि देवाङ्गरीयो वै मानुषं कर्म्म कथ्यते । मानुष्यं कुर्व्वतः कर्म्म यदि देवास्तु ।
 स पथः प्रच्युतो धर्म्मादिपदं प्रतिपद्यते । प्रतिज्ञानं चाविज्ञानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 यदारभ्य क्रियां काञ्चिद्गयादिह निवर्त्तते । तदिदं दुष्प्रणोतेन भयं मां समुपस्थितं ।
 न हि त्रैणसुतः संख्ये निवर्त्तत कथञ्चन । इदञ्च समहद्भूतं दैवदण्डमिवोद्यते ।
 न चैतदभिजानामि चिन्तयन्नपि सर्व्वथा । भ्रुवं येयमधर्म्मं मे पृच्छता कल्पुषा मतिः ।
 तस्याः फलमिदं घोरं प्रतिघाताय कल्प्यते । तदिदं दैवविहितं मम संख्ये निवर्त्तनं ।
 नान्यत्र दैवादुद्यन्तुमिह शक्यं कथञ्चन । सोऽहमद्य महादेवं प्रपद्ये शरणं विभुं ।
 दैवदण्डमिमं घोरं मं हि मे नाशयिष्यति । कपर्द्दिनं देवदेवमुमापतिमनामथं ।
 कपालमालिनं रुद्रं भगनेत्रहरं हरं । स हि देवोऽत्यगाहैवांस्तपसा विक्रमेण च ।
 तस्माच्छरणमभ्येभि गिरिशं शूलपाणिनं ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व्वणि त्रैणिचिन्तायां षष्ठाऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ एवं सञ्चिन्तयित्वा तु त्रैणपुत्रो विशाम्यते । अत्रतीर्य्य रथोपस्थाद्देवेभ्यं प्रणतः स्थितः ।
 ॥ त्रैणिरुवाच ॥ उयं स्थाणुं शिवं रुद्रं सर्व्वमोक्षानमोक्षरं । गिरिशं वरदं देवं भवभावममोक्षरं ।
 श्रितिकण्ठमजं शुक्रे दचक्रतुहरं हरं । विश्वरूपं विरूपाक्षं बज्ररूपमुमापतिं ।

१६५

११०

११५

१२०

१२५

१३०

अशानवासिनं वृषं महागणपतिं विभुं । खट्वाङ्गधारिणं रुद्रं जटिलं ब्रह्मचारिणं ।
 मनसा सुविशुद्धेन दुष्करेणाल्पचेतसा । सोऽहमात्मोपहारेण यत्स्य त्रिपुरघातिनं । ११५
 स्तुतं स्तुत्यं स्तूयमानममोघं क्षन्तिवाससं । विलोहितं नीलकण्ठमसङ्गं दुर्निवारणं ।
 शक्रं ब्रह्मसृजं ब्रह्म ब्रह्मचारिणमेव च । व्रतवर्त्म तपोनिष्ठमनन्तं तपताङ्गतिं ।
 बज्ररूपं गणाध्यक्षं व्यक्तं पारिषदप्रियं । धनाध्यक्षं चित्तिमुखं गौरीहृदयवत्सभं ।
 कुमारपितरं पिङ्गं गोवृषोत्तमवाहनं । तनुवाससमत्युद्यमुमाभूषणतत्परं ।
 परं परेभ्यः परमं परं यस्मान्न विद्यते । इत्थस्त्वोत्तमभर्त्सारं दिगन्तं देशरक्षिणं । ११६
 हिरण्यकवचं देवं चन्द्रमौलिविभूषणं । प्रपद्ये शरणं देवं परमेण समाधिना ।
 रमाञ्जेदापदं घोरां तराम्यद्य सुदुष्करां । सर्वभूतोपहारेण यत्स्येऽहं शुचिना शुचिं ।
 इति तस्य व्यवसितं ज्ञात्वा योगात्मकर्मणः । पुरस्तात्काञ्चनी वेदी प्रादुरासीन्महात्मनः ।
 तस्यां वेद्यां तदा राजंश्चित्रभानुरजायत । स दिशो विदिशः खञ्ज ज्वालाभिरिवं पूरयन् ।
 दीप्तास्थनयनास्यात्र नैकपादशिरोभुजाः । रत्नचित्राङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा । ११७
 द्विपञ्चैलप्रतीकाशाः प्रादुरामन् महागणाः । श्वराहोष्ट्ररूपाश्च हयगोमायुगोमुखाः ।
 अक्षतमार्जारवदना व्याघ्रद्वीपिमुखास्तथा । काकवक्त्राः स्रवमुखाः शुक्रवक्त्रास्तथैव च ।
 महाजगरवक्त्राश्च हंभवक्त्राः शितप्रभाः । दार्व्याघाटमुखाश्चापि चासवक्त्राश्च भारत ।
 कूर्मनक्रमुखाश्चैव शिशुमारमुखास्तथा । पारावतमुखाश्चैव मद्रुवक्त्रास्तथैव च ।
 हरिवक्त्राः क्रौञ्चमुखाः कपोतेभमुखास्तथा । महामकरवक्त्राश्च तिमिवक्त्रास्तथैव च । ११८
 पाणिकर्णाः सहस्राक्षस्तथैव च महोदराः । निर्भासाः काकवक्त्राश्च श्येनवक्त्राश्च भारत ।
 तथैवाशिरमो राजसूत्रवक्त्राश्च भारत । प्रदीप्तनेत्रजिह्वाश्च ज्वालाकर्णास्तथैव च ।
 ज्वालाकेशाश्च राजेन्द्र ज्वलद्गोमचतुर्भुजाः । मेघवक्त्रास्तथैवान्ये तथा ह्यगमुखा नृप ।
 शङ्खाभाः शङ्खवक्त्राश्च शङ्खकर्णास्तथैव च । शङ्खमालाः परिकराः शङ्खध्वनिसमखनाः ।
 जटाधराः पञ्चशिखास्तथा मुण्डाः कृशोदराः । चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्जिह्वाः शङ्कुकर्णाः किरीटिनः । ११९
 मौञ्जीधराश्च राजेन्द्र तथा कुक्षितमूर्द्धजाः । उष्णीषिणो मुकुटिनश्चारुवक्त्राः खलङ्कृताः ।
 पद्मोत्पलापीडधरास्तथा मुकुटधारिणः । माहात्म्येन च संयुक्ताः शतशोऽप्य महस्रगं ।
 शतप्रीवञ्चहस्ताश्च तथा मुषलपाणयः । भृशुण्डीपाशहस्ताश्च दण्डहस्ताश्च भारत ।
 पृष्ठेषु बद्धेषुधयश्चित्रवाणोत्कटास्तथा । सध्वजाः सपताकाश्च सघण्टाः सपरश्वधाः ।
 महापाशाद्यतकरास्तथा लगुडपाणयः । स्थूणाहस्ताः खड्गहस्ताः सर्पोच्छ्रितकिरीटिनः । १२०
 महासर्पाङ्गदधराश्चित्राभरणधारिणः । रजोध्वजाः पद्मदिग्धाः सर्वे शुक्लाम्बरस्त्रजः ।
 नीलाङ्गाः पिङ्गलाङ्गाश्च मुण्डवक्त्रास्तथैव च । भेरीशङ्खमृदङ्गाश्च झञ्झरानकगोमुखान् ।
 अवाद्यन् पारिषदाः प्रहृष्टाः कनकप्रभाः । गायमानास्तथैवान्ये नृत्यमानास्तथाऽपरे ।

स्वपयन्तः प्रवन्तश्च वल्लान्तश्च महारथाः । धावन्तो जवना मुञ्छाः पवनोद्भूतमूर्द्धजाः ।
 मत्ता इव महानागा विनदन्तो मुञ्जमुञ्जः । सुभीमा घोररूपाश्च शूलपट्टिशपाणयः । १८५
 नानाविरागवसनास्त्रिचमास्त्रानुलेपनाः । रत्नचिचाङ्गदधराः समुद्यतकरास्तथा ।
 ह्यकारो द्विषतां शूराः प्रसङ्गासङ्गविक्रमाः । पातारोऽसृग्म्वसौघानां मांसास्रहतभोजनाः ।
 चूडालाः कर्णिकाराश्च प्रहृष्टाः पिठरीदराः । अतिह्रस्तातिदीर्घाश्च प्रलम्बाश्चातिभैरवाः ।
 विकटाः काललम्बोष्ठा वृहच्छेफाण्डपिण्डकाः । महार्हनानाविकटा मुण्डाश्च जटिलाः परे ।
 मूर्ध्निन्दुपहनचक्रां घां कुर्युस्ते महीतले । उत्सहेरंश्च ये हन्तुं भूतयामं चतुर्विधं । १८६
 ये च वीतभया नित्यं हरस्य भुकुटोसहाः । कामकारकरा नित्यं चैलोक्यस्येश्वरेश्वराः ।
 नित्यानन्दप्रमुदिता वागीशा वीतमत्सराः । प्राप्याष्टगुणमैश्वर्यं ये न यास्यन्ति वै क्षयं ।
 येषां विस्मयते नित्यं भंगवान् कर्मभिर्हरः । मनोवाक्कर्मभिर्युतैर्नित्यमाराधितस्य चैः ।
 मनोवाक्कर्मभिर्भक्तान् पतिं पुत्त्रानिवौरवान् । पिवन्तोऽसृग्म्वसास्त्रान्ये क्रुद्धा ब्रह्मद्विषां सदा ।
 चतुर्विधात्मकं सोमं ये पिवन्ति च सर्वदा । श्रुतेन ब्रह्मचर्येण तपसा च दमेन च । १८७
 ये समाराध्य शूलसाङ्गं भवसायुज्यमायताः । चैरात्मभूतैर्भगवान् पार्वत्या च महेश्वरः ।
 महाभूतगणैर्भुङ्क्ते भूतभक्ष्यभवत्प्रभुः । नानावादिचहमितच्छेडितोत्क्रुष्टगर्वितैः ।
 संत्रामयन्तस्ते विश्वमश्रयथामानमभ्ययुः । संस्तवन्तो महादेवं भाः कुर्वाणाः सुवर्धमः ।
 विवर्द्धयिषवो त्रैलोक्यैर्हिमानं महात्मनः । जिज्ञासमानास्तत्तेजः सौप्तिकश्च दिदृक्षवः ।
 भीमोयपरिघासातशूलपट्टिशपाणयः । घोररूपाः समजग्मुर्भूतसंघाः समन्ततः । १८८
 जनयेद्युर्भयं ये स्म चैलोक्यस्यापि दर्शनात् । तान् प्रेक्षमाणोऽपि व्यथां न चकार महाबलः ।
 अथ त्रैणिङ्कमुष्पाणिर्ब्वेङ्कगोधाङ्गुलिचवान् । स्वयमेवात्मनात्मानमुपहारमुपाहरत् ।
 धनूंषि समिधस्तत्र पवित्राणि शिताः शराः । हविरात्मवतस्तात्मा तस्मिन् भारत कर्मणि ।
 ततः सौम्येन मन्त्रेण त्रेणपुत्रः प्रतापवान् । उपहारं महामन्युरथात्मानमुपाहरत् ।
 तं रुद्रं रौद्रकर्ममाणं रौद्रेः कर्मभिरच्युतं । अभियुत्य महात्मानमित्युवाच कृताञ्जलिः । १८९
 ॥ त्रैणिहवाच ॥ इममात्मानमद्याहं जातमाङ्गिरसे कुले । स्वयौ जुहोमि भगवन् प्रतिगृह्णीष्व मां बलिं ।
 भवद्भक्त्या महादेव परमेण समाधिना । अस्थामापदि विश्वात्मन्नुपाकुर्ष्वि तवायतः ।
 स्वयि सर्व्वाणि भूतानि सर्व्वभूतेषु चासि व । गुणानां हि प्रधानानामिकर्त्तृ त्वयि तिष्ठति ।
 सर्व्वभूताश्रय विभो हविर्भूतमवस्थितं । प्रतिगृह्णाण मां देव यद्यन्नक्याः परे मया ।
 इत्युक्त्वा त्रैणिरास्थाय तां वेदीं दीपपावकां । सन्ध्यात्मानमारुह्य कृष्णवर्त्मन्युपाविशत् । १९०
 तमूर्द्धबाहुं निसेष्टं वृष्ट्वा हविरुपस्थितं । अन्नवीङ्गवान् साचात्प्रहादेवो हमन्निव ।
 सत्यशैचार्यवत्यागैस्तपसा नियमेन च । शान्त्या मत्या च धृत्या च बुद्ध्या च वचसा तथा ।
 यथावदहम्नाराद्भुः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतमः कृष्णादन्यो मम न विद्यते ।

कुर्वता तात सम्मानं त्वाञ्च जिज्ञासता मया । पाञ्चालाः सहसा गुप्ता मायाश्च बह्व्यः कृताः ।

कृतस्तस्यैव सम्मानः पाञ्चालान्नकृता मया । अभिभूतास्तु कालेन नैषामद्यास्ति जीवितं ।

११५

एवमुक्त्वा महात्मानं भगवानात्मनस्तनुं । आविवेश ददौ चास्मै विमलं खड्गमुत्तमं ।

अथाविष्टो भगवता भूयो जञ्जाल तेजसा । वेगवांस्त्राभवद्युद्धे देवसृष्टेन तेजसा ।

तमदृश्यानि भूतानि रक्षांसि च समाद्रवन् । अभितः शत्रुशिविरं यान्तं साक्षादिवेश्वरं ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि द्रौणिशिवार्षणे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ ततः प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महारथे । कश्चित् कृपश्च भोजश्च भयार्त्तौ न व्यवर्त्ततां ।

कश्चिन्नवारितौ क्षुद्रैरक्तिभिर्नोपलक्षितौ । असम्ममिति मन्वानौ न निवृत्तौ महारथौ ।

११६

कश्चिद्दुश्मथ शिविरं हत्वा सोमकपाण्डवान् । दुर्योधनस्य पदवीं गतौ परमिकां रणे ।

पाञ्चालैर्निहतौ वीरौ कश्चित्तु स्वपतां चितौ । कश्चित्ताभ्यां हतं कर्म तन्ममाचक्ष्य संज्ञय ।

॥ मञ्जय उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते शिविरं द्रोणपुत्रे महात्मनि । कृपश्च कृतवर्मी च शिविरद्वार्यतिष्ठतां ।

अश्वत्यामा तु तौ दृष्ट्वा यत्नवन्तौ महारथौ । प्रहृष्टः शनकैराजन्निदं वचनमब्रवीत् ।

यसौ भवन्तौ पथ्याप्तौ सर्वसत्त्वस्य नाशने । किं पुनर्यौधशेषस्य प्रसुप्तस्य विशेषतः ।

११७

अहं प्रवेक्ष्ये शिविरं चरिष्यामि च कालवत् । यथा न कश्चिदपि वां जीवन्मुच्येत मानवः ।

तथा भवद्भ्यां कार्यं स्यात् इति मे निश्चिता मतिः । इत्युक्त्वा प्राविशद्रौणिः पार्थानां शिविरं महत् ।

अद्वारेणाभ्यवस्कन्द्य विहाय भयमात्मनः । स प्रविश्य महाबाहुर्दृष्टश्च तस्य ह ।

धृष्टद्युम्नस्य निलयं शनकैरभ्युपागमत् । ते तु कृत्वा महत् कर्म आम्नास्य बलवद्गणे ।

प्रसुप्ताश्चैव विदुस्ताः समेत्य परिधाविताः । अथ प्रविश्य तद्वेश्म धृष्टद्युम्नस्य भारत ।

११८

पाञ्चाल्यं शयने द्रौणिरपश्यत् सुप्रमत्तिकात् । सौमावदाते महति स्पृष्ट्वास्तरणसंभृते ।

मन्व्यप्रबरभंयुक्ते धूपैश्चूर्णैश्च वामिते । तं शयानं महात्मानं विश्रम्भमकुतोभयं ।

प्राबोधयत पादेन शयनस्यं महीपते । सम्बुध्य चरणस्यर्थादुत्थाय रणदुर्मदः ।

अभ्यजानदमेयात्मा द्रोणपुत्रं महारथं । तमुत्पतन्तं शयनादश्वत्यामा महाबलः ।

केशेष्वालभ्य पाणिभ्यां निष्पिपेष महीतले । सबलं तेन निष्पिष्टः साध्वसेन च भारत ।

११९

निद्रया चैव पाञ्चाल्यो नाशकचेष्टितुं तदा । तमाक्रम्य पदा राजन् कण्ठे चोरसि सौभयोः ।

नदन्तं विस्फुरन्तश्च पशुमारममारयत् । तुदन्नखैश्च स द्रौणिं नातिव्यक्तमुदाहरत् ।

आचार्यपुत्रं शस्त्रेण जहि मां मा चिरं कृयाः । त्वत्कृते सुकृतालोकान् गच्छेयं द्विपदां वर ।

एवमुक्त्वा तु वचनं विरराम परन्तपः । सुतः पाञ्चालराजस्य आक्रान्तो बलिना भृशं ।

तस्याव्यक्तान्तु तां वाचं संश्रुत्य द्रौणिरब्रवीत् । आचार्यघातिनां लोका न सन्ति कुलपांसव ।

१२०

तस्माच्छस्त्रेण निधनं न त्वमर्हसि दुर्मते । एवं ब्रुवाणस्तं वीरं सिंहो मत्तमिव द्विपं ।

मर्षस्त्रभयधीत् क्रुद्धः पादाष्ठीलैः सुदारुणैः । तस्य वीरस्य शब्देन मार्यमाणस्य वेष्मनि ।

अशुभ्यन्त महाराज स्त्रियो ये चास्य रक्षिणः । ते दृष्ट्वा धर्वयन्तन्मतिमानुषविक्रमं ।
 भूतमेवाध्यवस्यन्तो न स्म प्रस्थाहरन् भयात् । तन्मु तेनाभ्युपायेन गमयित्वा यमक्षयं ।
 अधतिष्ठत तेजस्वी रथं प्राप्य सुदर्शनं । स तस्य भवनाद्भ्राजन्निष्काम्य नादयन् दिशः । १५५
 रथेन शिविरं प्रायाञ्छिघ्रांसुर्दिषतो बली । अपक्रान्ते ततस्तस्मिन् द्रोणपुत्रे महारथे ।
 महितैरक्षिभिः सर्वैः प्रणेदुर्थोषितस्तदा । राजानं निहतं दृष्ट्वा भृशं शोकपरायणाः ।
 व्याक्रोशन् क्षत्रियाः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य भारत । तामांस्तु तेन शब्देन समीपे क्षत्रियर्षभाः ।
 क्षिप्रञ्च समनद्यन्त किमेतदिति चान्नुवन् । स्त्रियस्तु राजन् विव्रस्ता भारद्वाजं निरीक्ष्य ताः ।
 अन्नुवन् दीनकण्ठेन क्षिप्रमाद्भवतेति वै । राक्षसो वा मनुष्यो वा मैत्रं जानीमहे वयं । १५६
 हत्वा पाञ्चालराजानं रथमारुह्य तिष्ठति । ततस्ते योधुमुखास्य सहसा पर्यवारयन् ।
 स तानापततः सर्वान् रुद्रास्तेषु व्यपीथयत् । धृष्टद्युम्नश्च हत्वा स तांश्चैवास्य पदानुगाम् ।
 अपश्यच्छयने सुप्तमुत्तमौजसमन्तिके । तमप्याक्रम्य पादेन कण्ठे चोरसि तेजसा ।
 तथैव मारयामास त्रिनर्दन्तमरिन्दमं । युधामन्युस्य सम्प्राप्तो मत्वा तं रक्षसा हतं ।
 गदामुद्यम्य वेगेन हृदि द्रौणिमनाडयत् । तमभिट्रुत्य जपाह क्षितौ चैनमपातयत् । १५७
 विष्णुरन्तश्च पशुवन्तथैवैनममारयत् । तथा स वीरो हत्वा तं ततोऽन्यान् समुपाद्रवत् ।
 संसुप्तानेव राजेन्द्र तत्र तत्र महारथान् । स्फुरतो वेपमानांश्च समितेषु पशून्मखे ।
 ततो निस्त्रिंशमादाय जघानान्यान् पृथक् पृथक् । भागशो विचरन् मार्गानसियुद्धविशारदः ।
 तथैव गुल्फे मंप्रेक्ष्य शयानान्मध्यगौल्लिकान् । आन्तान् न्यस्तायुधान् सर्वान् च तं नैव व्यपोथयत् ।
 योधानश्चान् द्विपांश्चैव प्राच्छिनत्स बरासिमा । रुधिरौक्षितसर्वाङ्गः कालसृष्ट इवान्तकः । १५८
 विष्णुरङ्घ्रिश्च तैर्द्रौणिभिस्त्रिंशस्योक्तभेन च । आक्षेपणेन चैवामेस्त्रिधा रक्तोक्षिताऽभवत् ।
 तस्य लोहितरक्तस्य दीप्तखड्गस्य युध्यतः । अमानुष इवाकारो बभौ परमभीषणः ।
 ये त्वजायत कौरव्य तेऽपि शब्देन मोहिताः । निरीक्षमाणा अन्यान्यं दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रविष्ययुः ।
 तद्रूपं तस्य ते दृष्ट्वा क्षत्रियाः शत्रुकर्षिणः । राक्षसं मन्यमानास्तं मथमानि न्यमीलयन् ।
 स धोररूपो व्यसरत् कान्त्वच्छिविरे ततः । अपश्यद्द्वैपदीपुत्रान् अवशिष्टांश्च सोमकान् । १५९
 तेन शब्देन विव्रस्ता धनुर्हस्ता महारथाः । धृष्टद्युम्नं हतं श्रुत्वा द्रौपदेया विशान्यते ।
 अवाकिरन् शरभ्रातैर्भारद्वाजमभीतवन् । ततस्तेन जिनादेन सम्प्रबुद्धाः प्रभद्रकाः ।
 शिलीमुखैः शिखण्डो च द्रोणपुत्रं समाहूयन् । भारद्वाजः स तान् दृष्ट्वा शरवर्षाणि वर्षतः ।
 ननाद बलवान्नादं जिघांसुस्तान्महारथः । ततः परमसंकुटुः पितृर्ष्वधमनुस्मरन् ।
 अवरुह्य रथोपस्थान्तरमाणोऽभिदुद्रुवे । सहस्रचन्द्रविमलं गृहीत्वा चर्म मयुगे । १६०
 खड्गञ्च विमलं दिव्यं जातरूपपरिष्कृतं । द्रौपदेयानभिद्रुत्य खड्गेन व्यधमद्वली ।
 ततः स नरशार्दूलं प्रतिविन्ध्य महाहवे । कुलिदेभ्योऽवधीद्राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ।

प्राप्तेन विज्ञा द्रौणिन्नु सुतसोमः प्रतापवान् । पुनश्चासिं समुद्यम्य द्रौणपुत्रमुपाद्रवत् ।
 सुतसोमस्य सासिं तं बाहुं च्छिन्त्वा नरर्षभः । पुनरप्याहनत् पार्श्वे स भिक्षुदयोऽपतत् ।
 नाकुलिस्तु शतानीको रथचक्रेण वीर्यवान् । दोर्भामुस्त्रिप्य वेगेन वक्षस्त्रेणमताडयत् ।
 अताडयच्छतानीकं मुक्ताचक्रं दिजस्तु सः । स विह्वलो यथौ भूमिं ततोऽस्थापाहरच्छिरः ।
 श्रुतकर्षा तु परिघं गृहीत्वा समताडयत् । अभिद्रुत्य यथौ द्रौणिं सव्ये सफलके मृगं ।
 स तु तं श्रुतकर्माणमास्ये जज्ञे बरासिना । स हतो न्यपतद्भूमौ विमूढो विह्वताननः ।
 तेन शब्देन वीरस्तु श्रुतकीर्त्तिर्ब्रह्महारथः । अश्वत्यामानमासाद्य शरवर्षैरवाकिरत् ।
 तस्यापि शरवर्षाणि चर्षणा प्रतिवार्यं सः । सकुण्डलं शिरः कायाङ्गाजमानमपाहरत् ।
 ततो भीष्मनिहन्तारं सह सर्वैः सभद्रकैः । अहनत् सर्वतो वीरं मानाप्रहरणैर्बली ।
 शिलीमुखेन चान्येन भुवोर्मध्ये समार्पयत् । स तु क्रोधसमाविष्टो द्रौणपुत्रो महाबलः ।
 शिखण्डिनं समासाद्य द्विधा चिच्छेद सोऽसिना । शिखण्डिनं ततो हत्वा क्रोधाविष्टः परन्तपः ।
 प्रभद्रकगणान् सर्वानभिद्रुद्राव वेगवान् । यच्च शिष्टं विराटस्य बलन्तु भृशमाद्रवत् ।
 द्रुपदस्य च पुत्राणां पौत्राणां सुहृदामपि । चकार कदमं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ।
 अन्यानन्यांश्च पुरुषानभिसृत्याभिसृत्य च । न्यहन्तदसिना द्रौणिरसिमार्गविशारदः ।
 कालीं रक्तास्यनयनां रक्तामास्थानुलोपनां । रक्ताम्बरधरामेकां पाशहस्तां कुटुम्बिनीं ।
 ददृशुः कालराशिं ते गायमानामवस्थितां । नराश्वकुञ्जरान् पाशैर्बद्धा घोरैः प्रतस्थुषीं ।
 वहन्तीं विविधान् प्रेतान् पाशबद्धान् विमूर्द्धंजान् । तथैव च सदा राजस्यस्यशस्त्रान् महारथान् ।
 स्वप्ने सुप्राञ्चयन्तीं तां रात्रिष्वन्यासु मारिष । ददृशुर्धैर्यमुस्यास्ते व्रन्तं द्रौणिञ्च सर्वदा ।
 यतः प्रभृति संग्रामः कुरुपाण्डवसेनयोः । ततः प्रभृति तां कन्यामपश्यद्रौणिमेव च ।
 तांस्तु दैवहतान् पूर्वं पश्चाद्द्रौणिव्यपातयत् । त्रामयन् सर्वभूतानि विमदन् भैरवाक्षणे ।
 तदनुस्मृत्य ते वीरा दर्शनं पूर्वंकालिकं । इदं तर्हित मन्थन्त देवोपनिषोडिताः ।
 ततस्तेन निनादेन प्रत्ययुध्यन्त धन्विनः । शिविरे पाण्डवेयानां शतशोऽथ सहस्रशः ।
 सोऽच्छिन्नत् कस्यचित् पादौ जघनञ्चैव कस्यचित् । कांश्चिद्दिभेद पार्श्वेषु कालसृष्ट इवान्ककः ।
 अत्युग्रप्रतिपिष्टैश्च नदङ्गिश्च भृशोत्कटैः । गजाश्वमथितैश्चान्यैर्मही कीर्णाऽभवत् प्रभो ।
 क्रोशतां किमिदं कोऽयं कः शब्दः किं नु किं कृतं । एवं तेषां तथा द्रौणिरन्तकः समपद्यत ।
 अपेतशस्त्रसन्नाहान् सन्नद्धान् पाण्डुसञ्जयाम् । प्राहिणोन्मृत्युलोकाय द्रौणिः प्रहरतां वरः ।
 ततस्तच्छस्त्रविचक्षा उत्पतन्तो भयातुराः । निद्रान्धा नष्टसंज्ञाश्च तच्च तच्च निलिल्विरे ।
 ऊरुस्तम्भगृहोताश्च कश्मलाभिहतौजसः । विमदन्तो मृगं चलाः समासीदन् परस्परं ।
 ततो रथं पुनर्द्रौणिरास्थितो भीमनिःस्त्रमं । धनुष्याणिः शरैरन्यान् प्रैषयद्दै यमत्तयं ।
 पुनरुत्पततश्चापि दूरादपि नरोत्तमान् । शूरान् सन्पततस्यान्यान् कालरात्र्यै न्यवेदयत् ।

१०५

१००

१०५

१००

१०५

१००

तथैव स्यन्दनयिण प्रमथन् स विधावति । शरवर्षेण विविधैरवर्षेण च वासतः ।
 पुनश्च सुविचित्रेण शतचन्द्रेण चर्मणा । तेन चाकाशवर्षेण तथाऽचरत सोऽसिना ।
 तथा स शिविरं तेषां द्रौणिराहवदुर्मदः । व्यसोभयत राजेन्द्र महाहृदमिव द्विपः ।
 उत्पेतु सोम शब्देन योधा राजन् विचेतसः । निद्रार्तासु भयार्तासु व्यधावन्तस्ततः ।
 विस्तरं चुक्रुशुस्थान्ये षड्बद्धं तथाऽवदन् । न च स्य प्रत्यपद्यन्त शस्त्राणि वमनानि च ।
 विमुक्तकेशास्याप्यन्ये नाभ्यजानन् परस्परं । उत्पतन्तोऽपतन् आन्ताः केचिन्मन्त्राभ्रमंस्तदा ।
 पुरीषमसृजन् केचित् केचिन्मूत्रं विसुस्रुवुः । बन्धनानि च राजेन्द्र भंक्विद्य तुरगा द्विपाः ।
 समं पथं पतन्त्यन्ये कुर्वन्तो महदाकुलं । तत्र केचिन्नरा भीता व्यलीयन्त महीतले ।
 तथैव तान्निपतितानपिषम् गजवाजिनः । तस्मिंस्तथो वर्त्तमाने रक्षांसि पुरुषर्षभ ।
 हृष्टानि व्यनदन्नुच्चैर्मुदा भरतसन्तम । स शब्दः पूरितो राजन् भूतसंघैर्मुदायुतैः ।
 अपूरयन्दिशः सर्व्वा दिवश्चातिमहान् स्वनः । तेषामार्त्तस्वरं श्रुत्वा विचस्ता गजवाजिनः ।
 मुक्ताः पथं पतन्नाजन् मृद्रून्तः शिविरे जनं । तैस्तत्र परिधावद्भिस्सरणोदीरितं रजः ।
 अकरोच्छिविरे तेषां रजन्यां दिगुणं तमः । तस्मिंस्तममि संजाते प्रमूढाः सर्व्वतो जनाः ।
 नाजानन् पितरः पुत्रान् भ्रातृन् भ्रातर एव च । गजो गजानतिक्रम्य निर्धनय्या हया हयान् ।
 अताडयत्स्तया भङ्गस्तथा मृद्रुंश्च भारत । ते भग्नाः प्रपतन्ति स्य निघ्नन्तस्य परस्परं ।
 न्यपातयत्स्तया चान्यान् पातयित्वा तदाऽपिषन् । विचेतसः सनिद्रास्य तममा चाट्टता नराः ।
 जघ्नुः स्वानेव तत्राय कालेनैव प्रचीदिताः । त्यक्त्वा दाराणि च दाः स्यास्तया मुग्धानि गौर्लम्बकाः ।
 प्राद्रवन्त यथाशक्ति कान्दिशीका विचेतसः । विप्रमृष्टास्य तेऽन्येन्ये नाजानन्त तथा विभो ।
 क्रोशन्तस्तातपुत्रेति दैवोपहतचेतसः । पलायतां दिशस्तेषां स्वामप्युत्सृज्य बान्धवान् ।
 गोत्रनामभिरन्योन्यमाक्रन्दन्त ततो जनाः । हाहाकारश्च कुर्वाणाः पृथिव्यां शेरते परे ।
 तान् बहुधा रणमध्येऽसौ द्रोणपुत्रो न्यवारयत् । तत्रापरे बध्यमाना मुग्धमं हारचेतसः ।
 शिविराद्भिष्यतन्ति स्य क्षत्रिया भयपीडिताः । तांस्तु निष्पतितान्स्वतान् शिविरात् जीवितैपिणः ।
 हतवर्ष्मा कृपश्चैव दारदेशे निजघ्नतुः । विस्मयन्तकवचाभ्युक्तकेशान् हताञ्जलीन् ।
 वेपमानान् चितौ भीताश्चैव कांसिदमुस्रतां । नामुच्यत तयोः कश्चिन्निष्कान्तः शिविरादहिः ।
 हृपश्चैव महाराज हार्दिकश्चैव दुर्मतिः । भूयश्चैव चिकीर्षन्तौ द्रोणपुत्रस्य तौ प्रियं ।
 त्रिषु देशेषु ददतुः शिविरस्य जताशनं । ततः प्रकाशे शिविरे खड्गेन पितृमन्दनः ।
 अमृत्यामा महाराज व्यचरत् हतहस्तवत् । कांसिदापततो वीरानपरांश्चैव धावतः ।
 व्ययोजयत खड्गेन प्राणैर्दिजबरोत्तमः । कांसिद्योधान् स खड्गेन मध्ये मञ्जिद्य वीर्यवान् ।
 अपातयद्द्रोणपुत्रः शंरन्धस्तिलकाण्डवत् । विमदद्भिर्भग्यक्षैर्नराभ्युदितैः ।
 पतितैरभवत् कीर्णा मेदिनी भरतर्षभ । मानुषाणां महस्त्रेषु हतेषु पतितेषु च ।

उदतिष्ठन् कवन्धानि बह्वन्युत्थाय चापतन् । सायुधान् साङ्गदान् बाह्वन् विशकर्त्तुं शिरांसि च ।
 हस्तिहस्तोपमानरून् हस्तान् पादांश्च भारत । पृष्ठच्छिन्नान् पार्श्वच्छिन्नान् शिरश्छिन्नांस्तथा परान् ।
 स महात्माऽकरोद्दौहिः कांसिचापि पराङ्मुखान् । मध्यदेशे नरानन्यासिच्छेदान्यांश्च कर्णतः । ४३४
 अंशदेशे निहत्यान्यान् काये प्रावेशयच्छिरः । एवं विशरतस्तस्य निघ्नतः सुबह्वन्नरान् ।
 तमसा रजनो घोरा बभौ दारुणदर्शना । किञ्चित्प्राणैश्च पुष्पैर्हतैश्चान्यैः सहस्रशः ।
 बह्वना च गजाश्चैव भूरभूङ्गीमदर्शना । यत्नरचःसमाकीर्णै रथाश्वदिपदारुणे ।
 क्रुद्धेन द्रोणपुत्रेण सञ्चिन्नाः प्रापतन् भुवि । भ्रातृमन्ये पितृमन्ये पुत्रानन्ये विशुकुशुः ।
 केचिद्वृक्षैश्च तत् क्रुद्धैर्द्वाभिराश्वैः कृतं रणे । यत् कृतं नः प्रसुप्तानां रक्षोभिः क्रूरकर्म्मभिः । ४३५
 असाञ्जिधाद्धि पार्थानामिदं नः कदनं कृतं । न चासुरैर्न गन्धर्वैर्न यक्षैर्न च राक्षसैः ।
 शक्या विजेतुं कौन्तेयो गोप्ता यस्य जनार्दनः । ब्राह्मण्यः सत्यवाग्दान्तः सर्वभूतानुकम्पकः ।
 न स सुप्तं प्रमत्तं वा न्यस्तशस्त्रं कृताञ्जलिं । धावन्तं मुक्तकेशं वा हन्ति पार्थो धनुञ्जयः ।
 तदिदं नः कृतं घोरं रक्षोभिः क्रूरकर्म्मभिः । इति लालयमानाः सा शेरते बहवो जनाः ।
 स्तनताश्च मनुष्याणां अपरेषाञ्च कूजतां । ततो मुहूर्त्तात् प्राश्नाम्यस्य शब्दस्तुमुलो महान् । ४३६
 शोणितव्यतिसिक्तायां वसुधायाञ्च भूमिप । तद्रजस्तुमुलं घोरं क्षणेनान्तरधीयत ।
 स चेष्टमानानुद्विग्नान्निरुत्साहान् सहस्रशः । न्यपातयन्नरान् क्रुद्धः पशून् पशुपतिर्यथा ।
 अन्योन्यं सम्परिख्यञ्च शयानान् द्रवतोऽपरान् । संलीनान् युध्यमानांश्च सर्वान् द्रौणिरपोथयत् ।
 दह्यमानाङ्गतांश्च बध्यमानांश्च तेन ते । परस्परं तदा योधाननयश्चमसादनं ।
 तस्या रजन्यास्त्वंङ्गं पाण्डवानां महद्दमं । गमयामास राजेन्द्र द्रौणिर्धर्मनिवेशनं । ४३७
 निशाचराणां मत्नानां रात्रिः सा हर्षवर्द्धिनी । आसीन्नरगजाश्वानां रौद्री क्षयकरी भृशं ।
 तत्रादृश्यन्त रक्षामिं पिशाचाश्च पृथग्निधाः । खादन्ता नरमांसानि पिवन्तः शोणितानि च ।
 करालाः पिङ्गलाश्वैव शैलदन्ता रजस्वलाः । जटिला दीर्घशङ्खाश्च पञ्चपादा महोदराः ।
 पश्चादङ्गुलियो रूक्षा विरूपा भैरवस्वनाः । चण्डाजालावमक्ताश्च नीलकण्ठा विभीषणाः ।
 सपुत्रदाराः सकूराः सुदर्हशाः सुदर्षणाः । विविधानि च रूपाणि तत्रादृश्यन्त रक्षसां । ४३८
 पीत्वा च शोणितं दृष्ट्वाः प्रानृत्यन् गणेशोऽपरे । इदं परमिदं मेध्यमिदं स्वादिति चाब्रुवन् ।
 मेदोमज्जास्थिरक्तानां वसामाञ्च भृशाशिताः । परमांसानि खादन्तः क्रव्यादा मांसजीविनः ।
 वसाश्वैवापरे पीत्वा पर्यधावन् विकृत्तिकाः । नानावक्त्रास्तथा रौद्राः क्रव्यादाः पिशिताशनाः ।
 आयुधानि च तत्रामन् प्रयुतान्यर्जुदानि च । रक्षसां घोररूपाणां महतां क्रूरकर्म्मणां ।
 मुदितानां विद्वहानां तस्मिन्महति वैश्वसे । समेतानि बह्वन्यासन् भूतानि च जनाधिप । ४३९
 प्रत्यूषकाले शिविरात् प्रतिगन्तुमियेष सः । नृशोणितावसिक्तस्य द्रौणेरामीदसिस्मरुः ।
 पाणिना सह संक्षिष्ट रकीभूत इव प्रभो । दुर्गमां पदवीं गत्वा विरराज जनक्षये ।

युगान्ते सर्वभूतानि भस्म कृत्वा पावकः । यथाप्रतिश्वं तत्कर्म कृत्वा द्रौणायणिः प्रभा ।
 दुर्गमां पदवीं गच्छन् पितुरासीद्गतज्वरः । यथैव संसृजने शिविरे प्राविशश्चिधि ।
 तथैव हत्वा निःशब्दे निश्चकाम नरर्षभः । निष्कन्ध शिविरान्तस्तात्ताभ्यां सङ्गम्य वीर्यवान् ।
 आचख्यौ कर्म तत् सर्वं हृष्टः संहर्षयन् विभो । तावथाचख्यतुस्तस्मै प्रियं प्रियकरौ तदा ।
 पाञ्चालान् सृञ्जयंश्चैव विनिहन्तान् सहस्रशः । प्रीत्या चाचैरुदक्रोशंस्तथैवास्त्रोदयंस्तलान् ।
 एवंविधा हि सा रात्रिः सोमकानां जनचये । प्रसृजानां प्रमत्तानामासीत् सुभृशदाहणा ।
 अमंशयं हि कालस्य पर्यायो दुरतिक्रमः । तादृशा निहता यत्र कृत्वाऽस्माकं जनचयं ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रागेव सुमहत् कर्म द्रौणिरेतन्नहारथः । नाकरीदीदृशं कस्मान्मत्पुत्रविजयं धृतः ।
 अथ कस्माद्भूते चुद्रे कर्मदं कृतवानसौ । द्रौणपुत्रो महात्मा म तन्मे शंसितुमर्हसि ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ तेषां नूनं भयान्नामौ कृतवान् कुण्डनन्दन । अमाश्लिष्याद्वि पार्थिनां केशवस्य च धीमतः ।
 मात्यकेशापि कर्मदं द्रौणपुत्रेण साधितं । को हि तेषां समचं तान् हन्यादपि महत्पतिः ।
 एतदीदृशकं वृत्तं राजन् सुप्रजने विभो । ततो जनचयं कृत्वा पाण्डवानां महात्ययं ।
 दिक्षा दिक्षैव चान्योन्यं सनेत्योचुर्महारथाः । पर्यस्त्रजत्ततो द्रौणिस्ताभ्यां सम्प्रतिनन्दितः ।
 इदं हर्षान्तु सुमहदाददे वाक्यमुत्तमं । पाञ्चाला निहताः सर्वे द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
 सोमका मत्स्यशेषाश्च सर्वे विनिहता मया । इदानीं कृतकृत्याः स्या याम तत्रैव मा चिरं ।
 यदि जीवति नो राजा तस्मै शंसामहे वयं ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि रात्रियुद्धे पाञ्चालादिवधे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ ते हत्वा सर्वपाञ्चालान् द्रौपदेयांश्च सर्वशः । आगच्छन् महितास्तत्र यत्र दुर्योधनो हतः ।
 गत्वा चैनमपश्यन्त किञ्चिन्नाणं जनाधिपं । ततो रथेभ्यः प्रस्कन्ध परिव्रुस्तवात्मजं ।
 तं भग्नसंश्रं राजेन्द्र कृच्छ्रप्राणमचेतसं । वमन्तं रुधिरं वक्रादपरयन् वसुधातले ।
 वृत्तं समन्ताद्भ्रमिः श्वापदैर्धारदर्भैः । शालावृकगणैश्चैव भक्षयिष्यद्भिर्गन्तिकात् ।
 निवारयन्तं कृष्णान्तान् श्वापदांश्च चिखादिषून् । विचेष्टमानं मद्भास्य सुभृशं गाढवेदनं ।
 तं शयानं तथा दृष्ट्वा भूमौ सुरुधिरोलितं । हतश्लिष्टास्तयो वीराः शोकार्त्ताः पर्यवारयन् ।
 अश्वत्यामा कृपश्चैव कृतवर्मा च मात्ततः । तैस्त्रिभिः शोणितादिग्धैर्निधमद्भिर्महारथैः ।
 शूद्रशूभे स वृत्तो राजा वेदी त्रिभिरिवाग्निभिः । ते तं शयानं संप्रेक्ष्य राजानमतथोचितं ।
 अविमन्नेन दुःखेन ततस्ते हरुदुस्त्रयः । ततस्तु रुधिरं हक्षैर्मुखास्त्रिर्मृज्य तस्य हि ।
 रणे राज्ञः शयानस्य कृपणं पर्यदेवयन् ।
 ॥ कृप उवाच ॥ न देवस्यातिभागोऽस्ति यदयं रुधिरोलितः । एकादशचमूभर्त्ता भेते दुर्योधनो हतः ।
 पश्य चामीकराभस्य चामीकरविभूषितां । गदां गदाप्रियस्येमां समीपे पतितां भुवि ।
 इयमेनं गदा शूरं न जहाति रणे रणे । स्वर्गाद्यापि ब्रजन्तं हि न जहाति यन्नस्मिन् ।

४०४

४००

४०१

४००

पश्यिमां मह वीरेण जाम्बूनदविभूषितां । शयानं शयने हर्म्ये भार्या प्रीतिमतीमिव ।
 योऽयं मूर्खाभिषिक्तानां श्रेय जातः परन्तपः । स हतो यमते पांडून् पश्य कालस्य पर्ययं ।
 येनाजौ निहता भूमावशेरत हतद्विषः । स भूमौ निहतः श्रेते कुरुराजः परैरथं ।
 भयाश्रमन्ति राजानो यस्य स्र शतमङ्गलः । स वीरशयने श्रेते क्रव्याद्भिः परिवारितः ।
 उपासत दिजाः पूर्णमर्थहेतोर्यमोश्चरं । उपासते च तं ह्यद्य क्रव्यादा मांसहेतवः ।
 ॥ मञ्जय उवाच ॥ तं शयानं कुरुश्रेष्ठं ततो भरतसत्तम । अश्रत्यामा समालोक्य करुणं पर्यदेवयत् ।
 आङ्गस्तां राजशार्दूल मुखं सर्वधनुश्रतां । धनाध्यक्षोपमं युद्धे शिष्यं शङ्करुणस्य च ।
 कथं विवरमद्राक्षीमसेनस्तवानघ । बलिनं कृतिनं नित्यं स च पापात्मवान्मृप ।
 कालो नूनं महाराज लोकेऽस्मिन् बलवन्तरः । पश्यामिः निहतं त्वान्च भीमसेनेन संयुगे ।
 कथं त्वां सर्वधर्मशं क्रुद्धः पापो वृकोदरः । निहत्या हतवान्मन्दा नूनं कालो दुरत्ययः ।
 धर्मयुद्धे ह्यधर्मेण समाङ्गयौजसा मृधे । गदया भीमसेनेन निर्भंगे सक्थिनो तव ।
 अधर्मेण हतस्याजौ मृद्यमानं पदा शिरः । य उपेक्षितवान् क्रुद्धं धिक्कृष्णं धिग्युधिष्ठिरं ।
 युद्धेष्वपदिव्यन्ति योधा नूनं वृकोदरं । यावत् स्थास्यन्ति भूतानि निहत्या स्मि पातितः ।
 ननु रामोऽब्रवीद्राजन् त्वां सदा यदुनन्दनः । दुर्योधनसमो नास्ति गदया इति वीर्यवान् ।
 स्नाघते त्वां हि वार्ष्णेयो राजन् संसक्तु भारत । स शिष्यो मम कैरव्यो गदायुद्ध इति प्रभो ।
 यां गतिं क्षत्रियस्याङ्गः प्रशस्तां परमर्षयः । हतस्याभिमुखस्याजौ प्राप्तस्त्वमसि तां गतिं ।
 दुर्योधन न शोचामि त्वःमहं पुरुषर्षभ । हतपुत्रौ तु शोचामि गान्धारीं पितरश्च ते ।
 भिनृकौ विचरिष्येते शोचन्तौ प्रथिवीमिमं । धिगस्तु कृष्णं वार्ष्णेयमर्जुनश्चापि दुर्भतिं ।
 धर्मज्ञानिनौ यौ त्वां बध्यमानमुपेततां । पाण्डवाश्चापि ते सर्वे किं वक्ष्यन्ति नराधिप ।
 कथं दुर्योधनोऽस्माभिर्हित इत्यनपत्रपाः । धन्यस्त्वमसि गान्धारे यस्त्वमायोधने हतः ।
 प्रायशोऽभिमुखः शत्रून् धर्मेण पुरुषर्षभ । हतपुत्रा हि गान्धारी निहतज्ञातिबान्धवा ।
 प्रश्नाचलुस्य दुर्द्धर्षः कां गतिं प्रतिपत्स्यते । धिगस्तु हतवर्ष्माणं मां कृपश्च महारथं ।
 ये वयं न गताः स्वर्गं त्वां पुरस्कृत्य पार्थिवं । दातारं सर्वकामानां रक्षितारं प्रजाहितं ।
 यदयं नानुगच्छामस्वां धिगस्मान्नराधमान् । कृपस्य तव वीर्येण मम चैव पितुश्च मे ।
 समृत्यानां नरव्याघ्र रक्षन्ति गृहाणि च । तव प्रसादादस्माभिः समिनैः सह बान्धवैः ।
 श्रवाप्ताः क्रतवो मुख्या बहवो भूरिदक्षिणाः । कुतश्चापोद्भ्रं पापाः प्रवर्त्तिष्यामहे वयं ।
 यादृशेन पुरस्कृत्य त्वं गतः सर्वपार्थिवान् । वयमेव चयो राजन् गच्छन्तं परमां गतिं ।
 यद्दे त्वां नानुगच्छामस्तेन धत्स्यामहे वयं । तान् स्वर्गहीना हीनार्थाः स्मरन्तः सुहृत्स्य ते ।
 किं नाम तद्भवेत् कर्म येन त्वां न प्रजाम वै । दुःखं नूनं कुरुश्रेष्ठ चरिष्याम महीमिमं ।
 हीनानां नस्त्वया राजन् कुतः शान्तिः कुतःसुखं । गत्वैव तु महाराज समेत्य च महारथान् ।

५००

५०१

५१०

५१५

५१७

यथाज्येष्ठं यथाज्येष्ठं पूजयेत्पुत्रनाम्नम् । आचार्यं पूजयित्वा च कर्तुं सर्वधनुस्ततां ।
 हतं मयाऽद्य ग्रंथेया धृष्टद्युम्नं नराधिप । परिव्रजेथा राजानं बाह्यीकं सुमहारथं ।
 सैन्धवं सोमदत्तञ्च भूरिश्रवणमेव च । तथा पूर्वगतानन्यान् स्वर्गे पार्थिवसप्तमान् ।
 अस्मदाक्यात् परिव्रज्य संपृच्छेत्सप्तमानसं ।

५१५

॥ सञ्जय उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा राजानं भगवत्पुत्रमचेतनं । अश्रुत्यामा समुदीक्ष्य पुनर्ध्वजमभ्रवीत् ।

दुर्योधन जीवसि त्वं वाक्यं श्रोत्रसुखं शृणु । सप्तपाण्डवतः श्रेया धार्तराज्ञास्त्वयो वयं ।
 ते चैव भ्रातरः पञ्च वासुदेवोऽय सात्यकिः । अहञ्च हतवर्षा च हृपः खरदत्तस्य च ।
 द्रौपदेया हताः सर्वे धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः । पाञ्चाला निहताः सर्वे मत्स्यश्रेयाश्च भारत ।
 कृते प्रतिहृतं पश्य हतपुत्रा हि पाण्डवाः । सौप्तिके शिविरं तेषां हतं सगरवाहनं ।
 मया च पापकर्माऽसौ धृष्टद्युम्नो महीपते । प्रविश्य शिविरं रात्रौ पशुमारेण मारितः ।
 दुर्योधनस्तु तां वाचं निगम्य मनसः प्रियां । प्रतिलभ्य पुनश्चेत् इदं वचनमभ्रवीत् ।
 न मेऽकरोत्तद्गङ्गियो न कर्णेण न च ते पिता । यस्त्वया हृपभोजाभ्यां सहितेनाद्य मे कृतं ।
 स च सेनापतिः क्षुद्रो हतः सार्द्धं सिखण्डिना । तेन मन्ये मधवता सममात्मानमद्य वै ।
 स्वस्ति प्राप्तु भद्रं वः स्वर्गे नः सङ्गमः पुनः । इत्येवमुक्त्वा तूष्णीं च कुरुराजो महामनाः ।
 प्राणानुपास्यजदीरः सुहृदां दुःखमुत्सृजन् । अपाक्रामद्विवं पुण्यां शरीरं क्षितिमाविभ्रत् ।
 एवं ते निधनं यातः पुत्रो दुर्योधनो नृप । अग्रे यात्वा रणे शूरः पश्चाद्विनिहतः परैः ।
 तथैव ते परिव्रज्ताः परिव्रज्य च ते नृपं । पुनः पुनः प्रेक्षमाणाः स्वकानास्वहृत्सु च ।
 इत्येवं द्रोणपुत्रस्य निशम्य कर्णसां गिरं । प्रत्यूषकाले शोकार्त्ताः प्राङ्मुखगिरं प्रति ।
 एवमेव ज्योतिः कुरुपाण्डवसेनयोः । शेरिो विश्वसनी रौद्रे राजन् दुर्धमस्मिते तव ।
 तव पुत्रे गते स्वर्गे शोकार्त्तास्य ममानस । अविदत्तं प्रणष्टं तद्विद्यदर्शनमद्य वै ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति श्रुत्वा स नृपतिः पुत्रस्य निधनमदा । निशम्य दीर्घमुष्णञ्च ततश्चिन्तापरोऽभवत् ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि दुर्योधनप्राणत्यागि नवमेऽध्यायः ॥ ६ ॥

५१०

५११

५१०

॥ अथ ऐधीकपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्यां रात्र्या व्यतीतायां धृष्टद्युम्नस्य मारयिः । शशंस धर्मराजाय सौप्तिके कदमं कृतं ।
 ॥ स्रुत उवाच ॥ द्रौपदेया हता राजन् द्रुपदस्यात्मजैः सह । प्रमत्ता निशि विशस्ताः अपन्तः शिविरे स्वके ।
 कृतवर्षणा नृशंसेन गौतमेन हृपेण च । अश्रुत्याम्ना च पापेन हतं वः शिविरं निशि ।
 एतैर्नरगजान्यानां प्रासशक्तिपरश्वधैः । सहस्राणि निहन्तद्भिर्निःशेषान्ने बलं कृतं ।
 क्रिद्यमानस्य मङ्गलो वनस्थेव परश्वधैः । शूश्रुवे सुमहान् शब्दो बलस्य तव भारत ।

५१५

अहमेकोऽवशिष्टस्तु तस्मात् धैन्यान्महामते । मुक्तः कथञ्चिद्ब्रह्मात्मन् व्यपस्य कृतवर्षणः ।
 तच्छ्रुत्वा वाक्यमश्रितं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । पपात मग्ना दुर्द्वेषः पुत्रशोकसमन्वितः ।
 पतन्तं तमतिकस्य परिजपाह सात्यकिः । भीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रोपुत्रौ च पाण्डवौ । ५४०
 सन्धेतास्तु कौन्तेयः शोकविह्वलया गिरा । जित्वा शत्रून् जितः पश्चात् पर्यदेवयदार्त्तवत् ।
 दुर्विदा गतिरर्थानामपि ये दिव्यचक्षुषः । जीयमाना जयन्त्येव जयमाना वयं जिताः ।
 हत्वा भ्रातृन् वयस्यांश्च पितृन् पौत्रान् सुहृद्गणान् । बन्धूनमात्यान् पौत्रांश्च जित्वा सर्वान् जिता वयं ।*
 अगर्थो अर्थसङ्गाशस्तायाऽनर्थोऽर्थदर्शनः । जयो यमजवाकारो जयस्तस्मात् पराजयः ।
 यज्जित्वा तप्यते पश्चादापन्न इव दुर्मतिः । कथं मन्येत विजयं ततो जिततरः परैः । ५४५
 येवामर्थाय पापं स्याद्विजयस्य सुहृद्द्वेषैः । निर्जितैरप्रमत्तैर्हि विजिता जितकाशिनः ।
 कर्णिनालीकदंष्ट्रस्य खड्गजिह्वस्य संयुगे । चापव्यान्तांस्त्रयैश्च ज्ञातस्तस्मिन्नादिनः ।
 कुङ्कुस्य नरसिंहस्य संगामेव्वपलायिनः । ये व्यमुञ्चन्त कर्णस्य प्रमादात्त इमे हताः ।
 रथद्वन्द्वं शरवर्षोर्षिमन्तं रत्नाचितं वाहनवाजियुक्तं । शत्रुष्टिमीनध्वजनागनक्तं शरासनावर्त्तमहेपुफेणं ।
 संगामचक्रेऽदयवेगवेलं द्रोणार्णवं ज्ञातलमेमिधोषं । ये तेऽनृचावचशस्त्रनैभिस्ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् । ५५०
 न हि प्रमादात् परमन्ति कश्चिद्बधो नराणामिह जीवलोके । प्रमत्तमर्था हि नरं समन्तात् त्यजन्त्यनर्थाश्च समाविशन्ति ।
 ध्वजोत्तमायोऽच्छ्रितधूमकेतुं शराशिषं कोपमहासमीरं । महाधनुर्ज्यातलमेमिधोषं तनुत्रनानाविधशस्त्रहोमं ।
 महाचमूकचदवाभिपक्षं महाहवे भीष्ममयाग्निदाहं । ये मेऽजरात्तायुधतोऽणवेगं ते राजपुत्रा निहताः प्रमादात् ।
 न हि प्रमत्तेन नरेण शक्यं विद्या तपःश्रीर्विपुलं यत्रो वा । पश्याप्रमादेन निहत्य शत्रून् सर्वान्महेन्द्रं सुखमेधमानं ।
 इन्द्रोपमान् पार्थिवपुत्रपौत्रान् पश्याविशेषेण हतान् प्रमादात् । तीर्त्वा समुद्रं वणिजः समृद्धा मग्नाः कुनद्यामिव हेन
 मानाः । ५५५
 अमर्षितैर्ये निहताः शयाना निःसंशयन्ते त्रिदिवं प्रपन्नाः । भ्रातृंश्च पुत्रांश्च हतान्निशम्य पाञ्चालराजं पितरश्च वृद्धं ।
 भ्रुवं विमंशा पतिता पृथिव्यां सा शोच्यते शोककशाङ्गयष्टिः । तच्छोकजं दुःखमपारयन्ती कथं भविष्यत्युचिता सुखानां ।
 पुत्रक्षयभ्रातृबधप्रणुम्ना प्रदक्ष्मन्नेव ज्ञताश्चनेन । इत्येवमार्त्तः परिदेवयन् स राजा कुरूणा मकुलं बभधे ।
 गच्छानयैनामिह मन्दभाग्यां समादपत्तामिति राजपुत्रिं । माद्रोसुतस्तत् परिगृह्य वाक्यं धर्मैण धर्मप्रतिमस्य राज्ञः ।
 ययौ रथेनालयमाशु देव्याः पाञ्चालराजस्य च यत्र दाराः । प्रस्थाप्य माद्रोसुतराजमोढः शोकाह्निंतसैः सहितः
 सुहृद्भिः । ५६०
 रौरुच्यमाणः प्रथयौ सुनानामयोधनं भूतगणानुकीर्णं । स तत् प्रविश्याशिवमुग्ररूपं ददर्श पुत्रान् सुहृदः सखींश्च ।
 भूमौ शयानान् रुधिगर्द्रंगात्रान विभिन्नदेहान् प्रहृतोत्तमाङ्गान् । स तांस्तु दृष्ट्वा भृशमार्त्तरूपो युधिष्ठिरो धर्मभ्रताम्बरिष्ठः ।
 उच्चैः प्रचुकोश च कौरवाग्र्यः पपात चोर्व्यां सगणो विमंजाः ।
 इति श्रीमहाभारते गौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि युधिष्ठिरस्य शिविरदर्शने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स दृष्ट्वा निहतान् संख्ये पुत्रान् पौत्रान् शर्षींस्तथा । महादुःखपरीतात्मा बभूव जनमेजय ।
ततस्तस्य महान् शोकः प्रादुरासीन्महात्मनः । स्मरतः पुत्रपौत्राणां भ्रातृणां स्तनस्य च । १०५
तमश्रुपरिपूर्णाक्षं वेपमानमचेतसं । सुहृदो भृशसंविग्नाः स्तन्वयाञ्चक्रिरे तदा ।
ततस्तस्मिन् शणे कश्यो रथेनादित्यवर्चसा । नकुलः कृष्णया मारुर्मुपायात् परमार्त्तया ।
उवश्रव्यं गता सा तु श्रुत्वा सुमहदप्रियं । तदा विनाशं सर्वेषां पुत्राणां स्थिताऽभवत् ।
कम्पम्भनेव कदली वातेनाभिसमीरिता । कृष्णा राजानमासाद्य शोकार्त्ता न्यपतद्भुवि ।
बभूव वदनं तस्याः सहसा शोककषितं । फुल्लपद्मपलाशाद्यासामोपस्य इवांशुमान् । १०६
ततस्तां पतितां दृष्ट्वा संरक्षी सत्यविक्रमः । बाहुभ्यां परिजग्राह समुत्पत्य वृकोदरः ।
सा समाश्रयिता तेन भीमसेनेन भामिनी । रुदती पावडवं कृष्णा सह भ्रातरमब्रवीत् ।
दिश्या राजस्रवायेमामंखिलां भोक्ष्यसे महीं । आत्मजान् चक्षुधर्मेण सम्प्रदाय यमाय वै ।
दिश्या त्वं कुशली पार्थ मत्तमातङ्गगामिनं । अवाप्य प्रथिवीं कृत्स्नां मौभद्रं न स्मरिष्यसि ।
आत्मजान् चक्षुधर्मेण श्रुत्वा शूरास्त्रिपातितान् । उपश्रव्ये मया मारुर्दिश्या त्वं न स्मरिष्यसि । १०७
प्रसुप्तानां बधं श्रुत्वा द्रैणिना पापकर्षणा । शोकस्तपति मां पार्थ ऊताशन इवाश्रयं ।
तस्य पापकृतो द्रैणिर्न चेदद्य त्वया रणे । ह्रियते मानुबन्धस्य युधि विक्रम्य जीवितं ।
इहैव प्रायमाश्रित्ये तन्निबोधत पाण्डवाः । न चेत् फलमवाप्नोति द्रैणिः पापस्य कर्षणः ।
एवमुक्त्वा ततः कृष्णा पाण्डवं प्रत्युपाविशत् । युधिष्ठिरं याज्ञमेनो धर्म्मराजं यशस्विनी ।
दृष्ट्वापविष्टां राजर्षिः पाण्डवो महिषीं प्रियां । प्रत्युवाच स धर्म्मात्मा द्रौपदीं चारुदर्शनां ।
धर्म्यै धर्म्मेण धर्म्मेणै प्राप्तासौ निधनं शूभे । पुत्रास्ते भ्रातरश्चैव ताम् शोचितुमर्हसि ।
स कल्याणि वनं दुर्गं दूरं द्रैणिरितो गतः । तस्य त्वं पातनं संख्ये कथं ज्ञास्यसि शोभने ।
॥ द्रौपद्युवाच ॥ द्रोणपुत्रस्य सहजो मणिः शिरसि मे श्रुतः । निहत्य मञ्जु तं पापं परेयेयं मणिमाहृतं ।
राजन् शिरसि ते कृत्वा जीवेद्यमिति मे मतिः । इत्युक्त्वा पाण्डवं कृष्णा राजानस्यारुदर्शना ।
भीमसेनमयागत्य परमं वाक्यमब्रवीत् । चातुमर्हसि मां भीम चक्षुधर्म्मममुस्मरन् । १०८
जहि तं पापकर्म्माणं श्रमरं मघवानिव । न हि ते विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ।
श्रुतं तत् सर्व्वान्भोकेषु परमव्यसने यथा । द्वीपोऽभूस्त्वं हि पार्थानां नगरे वारणावते ।
हिडिम्बदर्शने चैव तथा त्वमभवो गतिः । तथा विराटनगरे कीचकेन भृशार्हितां ।
मामप्युद्धृतवान् कृष्णात् पौलोमीं मघवानिव । यथैतान्यकृथाः पार्थ महाकर्म्माणि वै परा ।
तथा द्रैणिममिचक्षं विनिहत्य सुखी भव । तस्या वज्रविधं दुःखं निशम्य परिदेवितं । १०९
न चामर्षत कौन्तेयो भीमसेनो महाबलः । स काञ्चनविचित्राङ्गमाहरोह महारथं ।
आदाय रुचिरस्त्रिं समार्गणगुणं धनुः । नकुलं सारथिं कृत्वा द्रोणपुत्रबधे धृतः ।
स्त्रिंशार्थं सशरश्चापं तूर्णमश्वानचोदयत् । ते हयाः पुरुषथाश्च चोदिता वातरंहसः ।

केन तरिता जम्पुर्धरथः श्रीघ्नगामिनः । शिविरात् स्नाद्गृहीत्वा च रथस्य पदमच्युतः ।

द्रोणपुत्ररथस्याशु यथैव वेगेन वीर्यवान् ।

१०५

इति श्रीमहाभारते धैत्रिकपर्वणि शैबीकपर्वणि द्रौणिष्वधार्थभीमगमने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन् प्रयाते दुर्द्धर्षे धदूनाभ्युपभक्ततः । अभवीत् पुण्डरीकाक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।

एष पाण्डव ते भ्राता पुत्रशोकपरायणः । जिघांसुर्द्रोणिमाक्रन्दे एक एवाभिधावति ।

भीमः प्रियसौ सर्वेभ्यो भ्रातृभ्यो भरतर्षभ । तं कङ्कगतमद्य त्वं कस्मान्नाभ्युपपश्यसे ।

यत्नदाचष्ट पुञ्जाय द्रोणः परपुरञ्चयः । अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम दहेत पृथिवीमपि ।

तन्महात्मा महाभागः केतुः सर्वधनुस्ततां । प्रत्यपादयदाचार्य्यः प्रीयमाणो धनञ्जयं ।

११०

तं पुत्रोऽप्येक एवेनमन्वयाचदमर्षणः । ततः प्रोवाच पुञ्जाय नातिहृष्टमना इव ।

विदितश्चापलं ह्यासीदात्मजस्य दुरात्मनः । सर्वधर्षीविदाचार्य्यः सोऽन्वजात् स्वसुतं ततः ।

परमापङ्गतेनापि न स्म तात त्वया रणे । इदमस्त्रं प्रयोक्तव्यं मानुषेषु विशेषतः ।

इत्युक्तवान् गुरुः पुत्रं द्रोणः पश्चादथोक्तवान् । न त्वं जातु सतां मार्गे स्थातेति पुरुषर्षभ ।

स तदाज्ञाय दुष्टात्मा पितुर्बचनमप्रियं । निराशः सर्वकल्याणैः शोकात् पथ्यश्चरन्महीं ।

११५

ततस्तदा कुरुश्रेष्ठ वनस्थे त्वयि भारत । अवसद्द्वारकामेत्य दृष्ट्वाभिः परमार्थितः ।

स कदाचित् समुद्रान्ते वसन् दारवतीमनु । एक एकं समागत्य मानुवाच हसन्निव ।

यत्तदुयं तपः कृष्ण चरन् सत्यपराक्रमः । अगस्ताङ्गारताचार्य्यः प्रत्यपद्यत मे पिता ।

अस्त्रं ब्रह्मशिरो नाम देवगन्धर्व्वपूजितं । तदद्य मयि दासार्हं यथा पितरि मे तथा ।

अस्त्रस्तदादुपादाय दिव्यमस्त्रं धदून्मम । ममाप्यस्त्रं प्रयच्छ त्वं चक्रं रिपुहणं रणे ।

१२०

स राजन् प्रीयमाणेन मयाऽप्युक्तः कृताञ्जलिः । याचमानः प्रयत्नेन मनोऽस्त्रं भरतर्षभ ।

देवदानवगन्धर्व्वमनुष्यपतंगोरगाः । न समा मम वीर्यस्य श्रतांशेनापि पिण्डिताः ।

इदं धनुरियं शक्तिरिदञ्चक्रमियं गदा । यद्यदिच्छसि चेदस्त्रं मत्तस्तत्तद्दामि ते ।

यच्छक्रोपि समुद्यन्तुं प्रयोक्तुमपि वा रणे । तद्गृहाण विनाऽस्त्रेण यन्मे दातुमभीष्टसि ।

स सुनाभं सहस्रारं वज्रनाभमथस्त्रयं । वज्रे चक्रं महाभागो मत्तः स्वर्द्ध्वज्याया सह ।

१२५

गृहाण चक्रमित्युक्त्वा मया तु तदनन्तरं । जयाहोत्पत्य सहसा चक्रं सन्धेन पाणिना ।

न चैनमशकत् स्थानात् सञ्जासयितुमप्युत । अथैनं दक्षिणेनापि गृहीतुमुपचक्रमे ।

सर्व्ययत्नबलेनापि गृह्णन्नेवमिदं ततः । ततः सर्वबलेनापि यदैर्न न शक्नाक ह ।

उद्यन्तुं वा चालयितुं द्रौणिः परमदुर्ध्वनाः । कृत्वा यत्नं परिश्रान्तः संन्यवर्त्तत भारत ।

निवृत्तमनसं तस्माद्भिप्राथाद्विचेतसं । अहमामस्य संविद्यमस्यत्यामानमद्रुवं ।

१२९

यः सदैवमनुष्येषु प्रमाणं परमं गतः । गाण्डीवधन्वा श्वेताश्वः कपिप्रवरकेतनः ।

यः साक्षाद्देवदेवेभ्यं श्रितिकण्ठमुमापतिं । इन्द्रयुद्धे पराजिष्णुसोषयामास ब्रह्मरं ।

पश्चात् प्रियतरो नास्ति ममान्यः पुरुषो भुवि । नादेयं यस्य मे किञ्चिदपि दाराः सुताकाया ।
 तेनापि सुहृदा ब्रह्मन् पार्थेनाक्लिष्टकर्षणा । नोक्तपूर्वमिदं वाक्यं यत्नं मामभिभाषसे ।
 ब्रह्मचर्यं महद्द्वारं तीर्त्वा दादन्नवार्षिकं । हिमवत्पार्श्वमास्त्राय यो मया तपसाऽर्जितः ।
 समानव्रतचारिण्यां हृत्किण्यां योऽन्वजायत । सनत्कुमारसोजस्री प्रयुञ्चो नाम मे सुतः ।
 तेनाप्येतन्महद्दिव्यं चक्रमप्रतिमं रणे । न प्रार्थितमभूत्पूठ यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 रामेष्वातिबलेनैतन्नोक्तपूर्वं कदाचन । न गदेन न शस्त्रेण यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 द्वारकावासिभिस्रान्यैर्दृष्ट्यन्धकमहारथैः । नोक्तपूर्वमिदं जातु यदिदं प्रार्थितं त्वया ।
 भारताचार्यपुत्रस्त्वं मानितः सर्वथादेवैः । चक्रेण रथिनां श्रेष्ठं कं नु तात युयुत्सवे ।
 एवमुक्तो मया द्रौणिर्नामिदं प्रत्युवाच ह । प्रयुज्य भवते पूजां योस्यै कृष्य त्वया सह ।
 प्रार्थितन्ने मया चक्रं देवदानवपूजितं । अजेयः स्यामिति विभो सत्यमेतद्भवीमि ते ।
 तन्नोऽहं दुर्लभं काममनवाथैव केशव । प्रतिधास्यामि गोविन्द शिवेनाभिवदस्व मां ।
 एतत् सुभीमं भीमानामृषभेण त्वया धृतं । चक्रमप्रतिचक्रेण भुवि नान्योऽभिपद्यते ।
 एतावदुक्त्वा द्रौणिष्मैः युग्यानश्चान् धनानि च । आदायोपयथैः काले रत्नानि विविधानि च ।
 स संरम्भी दुरात्मा च चपलः क्रूर एव च । वेद चास्त्रं ब्रह्मशिरसस्त्राद्भक्ष्यो वृकोदरः ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि युधिष्ठिरकृष्णसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा युधां श्रेष्ठः सर्वथादेवमन्दनः । सर्व्यायुधवरोपेतमाहुरीह रथोत्तमं ।
 युक्तं परमकाम्यैः सुतरगैर्हेममालिभिः । आदित्योदयवर्षस्य धुरं रथबन्धुस्तु ।
 दक्षिणामवहच्छैव्यः सुधीवः सव्यतोऽभवत् । पार्थिवेवाहौ तु तस्यास्तां मेघपुष्पबलाहकौ ।
 विश्वकर्माकृता दिव्या रत्नधातुविभूषिता । उच्छ्रितेव रथे माया ध्वजयष्टिरदृश्यत ।
 वैनतेयः स्थितस्तस्यां प्रभामण्डलरश्मिवान् । तस्य सत्त्वतः केतुर्भुजगारिरदृश्यत ।
 अथारोहद्दृषीकेशः केतुः सर्वधनुस्तंतां । अर्जुनः सत्त्वकर्मा च कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 अन्नोभेतां महात्मानौ दाशार्हमभितः स्थितौ । रथस्थं शार्ङ्गधन्वानमग्निनाविव वासवं ।
 तावुपारोप्य दाशार्हः स्यन्दनं लोकपूजितं । प्रतोदेन जवोपेतान् परमाश्चानसोदयत् ।
 ते हयाः सहस्रोत्पेतुर्गृहीत्वा स्यन्दनोत्तमं । आस्थितं पाण्डवेथाभ्यां यदूनामृषभेण च ।
 वहतां शार्ङ्गधन्वानमश्यानां शीघ्रगामिनां । प्रादुराशीन्महाऽऽकम्बः पक्षिणां पततामिव ।
 ते समार्कशरव्याघ्राः क्षणेन भरतर्षभ । भीमघेनं महेष्वासं समनुद्रुत्य वेगिनाः ।
 क्रोधदीप्तन्तु कौन्तेयं द्विषदर्थे समुद्यतं । नाशक्रुवन् वारयितुं समेत्यापि महारथाः ।
 स तेषां प्रेक्षतामेव श्रीमतां दृढधन्विनां । ययौ भागीरथीतीरं हरिभिर्गुणवेगितैः ।
 यत्र स्र श्रूयते द्रौणिः पुत्रहन्ता महात्मनां । स ददशं महात्मानमुदकान्ने यन्नस्त्रिणं ।
 कृष्णद्वैपायनं व्यासमासीनमृषिभिः सह । तथैव क्रूरकर्षाणं धृताशं कुशचीरिणं ।

रजसा ध्वस्तमासीनं ददर्श द्रौणिमन्तिके । तमभ्यधावत् कोन्धेयः प्रगृह्य सशरं धनुः ।

भीमसेनो महाबाहुस्त्रिष्ट तिष्ठति चाब्रवीत् । स दृष्ट्वा भीमधन्वानं प्रगृहीतशराशनं ।

भ्रातरौ वृष्टतश्चास्य जनाह्निरथे स्थितौ । व्यथितात्माऽभंवद्द्वौऽणिः प्राप्नञ्चेदममन्यत ।

स तद्दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत् । जग्राह च स चेपीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना ।

६६५

स तामापदमामाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत् । अमृद्यमाणस्तान् गूरान् दिव्यायुधधरान् स्थितान् ।

अपाण्डवायेति रूषा व्यसृजद्दारुणं वचः । इत्युक्त्वा राजशार्दूल द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।

सर्व्वलोकाप्रमोहायै तदस्त्रं प्रमुनीच ह । ततस्तस्यामिषीकार्या पावकः समजायत ।

प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्तोन् कालान्तकयमोपमः ।

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व्वणि ऐषीकपर्व्वणि ब्रह्मशिरोऽस्तव्यागे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इङ्गितेनैव दाशार्हस्तमभिप्रायेमादितः । द्रौणेष्वुद्ध्वा महाबाहुर्ज्जुर्न प्रत्यभाषत ।

६००

अर्जुनार्जुन यद्दिव्यमस्त्रन्ते यदि वर्त्तते । द्रौणोपदिष्टं तस्यायं कालः सम्प्रति पाण्डव ।

भ्रातृणामात्मनश्चैव परित्राणाय भारत । विसृजैतत्त्वमयाजावस्त्रमस्त्रनिवारणं ।

केशवेनैवमुक्तोऽथ पाण्डवः परवीरहा । अवातरद्द्रुघामूर्णं प्रगृह्य सशरं धनुः ।

पूर्व्वमाचार्य्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने । भ्रातृभ्यश्चैव सर्व्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परन्तपः ।

देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्व्वशः । उत्समर्च्च्य शिवं ध्यायन्नस्त्रमस्त्रेण शान्ततां ।

६०५

ततस्तदस्त्रं सहसा सृष्टं गाण्डीवधन्वना । प्रजज्वाल महाधिंशस्युगान्तान्मलसन्निभं ।

तथैव द्रोणपुत्रस्य तदस्त्रं तिग्मतेजसः । प्रजज्वाल महाज्वालं तेजोमण्डलसंसृतं ।

निधाता बहवश्चासन् पेतुरुक्त्वाः सहस्रशः । महद्भयञ्च भूतानां सर्व्वेषां समजायत ।

सशब्दमभवद्भौम ज्वालामालाकुलं मृशं । चचाल च मही कृत्वा सपर्व्वतवनद्रुमा ।

ते त्वत्स्वतेजसो लोकांस्तपयन्तो व्यवस्थिते । महर्षी महितौ तत्र दर्शयामासतुस्तदा ।

नारदः सर्व्वभूतात्मा भरतानां पितामहः । उभौ शमयितुं वीरौ भारद्वाजधनञ्जयौ ।

तौ मनो सर्व्वधर्मज्ञौ सर्व्वभूतहितैर्पिणौ । दीप्तयोरस्त्रयोर्ध्वे स्थितौ परमतेजसौ ।

तदन्तरमथाष्टव्यावुपगम्य यशस्विनौ । आस्तामृषिबरौ तत्र ज्वलिताविक पावकौ ।

प्राणभृद्भिरनाष्टव्यैर्देवदानवसम्पतौ । अस्त्रतेजः शमयितुं लोकानां हितकाम्यया ।

॥ अथो ऊचतुः ॥ नानाशस्त्रविदः पूर्वं येऽप्यतोता महारथाः । नैतदस्त्रं मनुष्येषु तैः प्रयुक्तं कथञ्चन ।

६०५

किमिदं साहसं वीरौ कृतवन्तौ महात्ययं ॥

इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व्वणि ऐषीकपर्व्वणि अर्जुनास्त्रव्यागे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दृष्ट्वैव नरशार्दूल तावग्निसमतेजसौ । संजहार शरं दिव्यं त्वरमाणा धनञ्जयः ।

उवाच भरतश्रेष्ठ तावृषी प्राञ्जलिल्लदा । प्रयुक्तमस्त्रमस्त्रेण शान्ततामिति वै मया ।

संहृते परमास्त्रेऽस्मिन् सर्व्वानस्मानशेषतः । पापकर्त्ता भ्रुवं द्रौणिः प्रधक्ष्यत्यस्ततेजसा ।

यदच हितमस्माकं लोकानाञ्चैव सर्वथा । भवनौ देवसङ्घाशौ तथा संमन्तुमर्हथः ।
 इत्युक्त्वा संजहारास्त्रं पुनरेव धनञ्जयः । संहारो दुष्करस्तस्य देवैरपि हि संयुगे ।
 विष्टष्टस्य रणे तस्य परमास्त्रस्य संयुगे । अशक्तः पाण्डवादन्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।
 ब्रह्मतेजोद्भवं विद्धि विष्टष्टमकृतात्मना । न ब्रह्ममावर्त्तयितुं ब्रह्मचारिप्रतादृते ।
 अर्षीणब्रह्मचर्या यः स्रष्ट्वावर्त्तयते पुनः । तदस्त्रं सानुबन्धस्य मूर्द्धानं तस्य कृन्तति ।
 ब्रह्मचारी व्रतो चापि दुराचारमवाप्य तत् । परमव्यसनार्त्तैः अपि मार्जुनोऽस्त्रं व्यमुञ्चत ।
 सत्यव्रतधरः प्रूरो ब्रह्मचारी च पाण्डवः । गुरुवर्त्ता च तेनास्त्रं सञ्जहाराञ्जुनः पुनः ।
 द्रौणिण्यथ मम्प्रेत्य तावृषी पुरतः स्थितौ । न शशाक पुनर्घोरमस्त्रं संहर्षुमोजसा ।
 अशक्तः प्रतिसंहारे परमास्त्रस्य संयुगे । द्रौणिर्दीनिमुना राजन् दैपायनमभाषत ।
 उक्तमव्यसनार्त्तैः प्राणवाणमभीप्सुना । मथैतदस्त्रमुत्सृष्टं भीमसेनभयान्मुने ।
 अधर्म्मस्य कृतोऽनेन धार्त्तराष्ट्रं जिघांसता । मिथ्याचारेण भगवन् भीमसेनेन संयुगे ।
 अतः स्रष्टमिदं ब्रह्मन् मयाऽस्त्रमकृतात्मना । तस्य भूयोऽथ संहारं कर्षुं नाहमिहोत्सहे ।
 निष्टष्टं हि मया दिव्यमेतदस्त्रं दुरासदं । अपाण्डवायेति मुने ब्रह्मतेजोऽनुमस्य वै ।
 तदिदं पाण्डुवेद्यानामस्तकायाभिर्भंहितं । अथ पाण्डुसुतान् सर्वान् जीविताङ्गुशयिष्यति ।
 कृतं पापमिदं ब्रह्मन् रोषाविष्टेन चेतसा । बधमाशास्य पार्थानां मयाऽस्त्रं सृजता रणे ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तात विद्वान् पार्थो धनञ्जयः । उत्सृष्टवान् रोषेण न नाशाय तत्राहवे ।
 अस्त्रमस्त्रेण तु रणे तव संगमयिष्यता । विष्टष्टमर्जुनेनेदं पुनस्य प्रतिसंहतं ।
 ब्रह्मास्त्रमप्यवाप्यैतदुपदेशात् पितुस्तव । जन्मधर्म्माह्महाबाहुर्नाकल्पत धनञ्जयः ।
 एवं धृतिमतः साधोः सर्वास्त्रविदुषः सतः । सभ्राह्मण्योः कस्मान्त्वं बधमस्य चिकीर्षसि ।
 अस्त्रं ब्रह्मशिरो यत्र परमास्त्रेण बध्यते । समा द्वादश पर्जन्यस्तद्राष्ट्रं नाभिवर्षति ।
 एतदर्थं महाबाहुः शक्तिमानपि पाण्डवः । न विहन्यात्तदस्त्रन्तु प्रजाहितचिकीर्षया ।
 पाण्डवास्त्वस्य राहस्यं सदा संरक्ष्यमेव हि । तस्मात् संहारं दिव्यं त्वमस्त्रमेतन्महाभुज ।
 अरोषस्तव चैवास्तु पार्थाः सन्तु निरामयाः । न ह्यधर्मेण राजर्षिः पाण्डवो जेतुमिच्छति ।
 मणिञ्चैव प्रथञ्चाद्य यस्ते शिरसि तिष्ठति । एतदादाय ते प्राणान् प्रतिदास्यन्ति पाण्डवाः ।
 ॥ द्रौणिरुवाच ॥ पाण्डुवैर्यानि रत्नानि यच्चान्यत् कौरवैर्द्वन्द्वं । अवाप्तमिह तेभ्योऽयं मणिर्मम विशिष्यते ।
 यमाबध्य भयं नान्ति शस्त्रव्याधिजुधाग्रथं । देवेभ्यो दानवेभ्यो वा नागेभ्यो वा कथञ्चन ।
 नच रक्षोगणभयं न तस्करभयन्तथा । एवं वर्त्या मणिरयं न मे त्याज्यः कथञ्चन ।
 यन्तु मे भगवानाह तन्मे कार्यमनन्तरं । अयं मणिरयं चाहमिषीका तु पतिष्यति ।
 गर्भेषु पाण्डुवेद्यानाममोघञ्चैतदुत्तमं । न च शक्तोऽस्मि भगवन् संहर्षुं पुनरुद्यतं ।
 एतदस्त्रमतश्चैर्गर्भेषु विष्टष्टास्यहं । न च वाक्यं भगवतो न करिष्ये महामुने ।

१९०

१९५

२०५

२१०

२१५

॥ व्यास उवाच ॥ एवं कुरु न चान्या तु बुद्धिः कार्या त्वयाऽनघ । गर्भेषु पाण्डवेयानां विश्वज्यैतदुपारम । ०१०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः परममस्त्रन्तु द्रौणिरुद्यतमाहवे । द्वैपायनवचः श्रुत्वा गर्भेषु प्रमुमोच ह ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वणि ऐषीकपर्वणि ब्रह्मशिरोऽस्तस्य पाण्डुर्येगर्भप्रवेष्टने पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तदा ज्ञाय हृषीकेशो विश्वष्टं पापकर्षणा । इत्यमाण इदं वाक्यं द्रौणिं प्रत्यब्रवीत्तदा ।
 विराटस्य सुता पूर्व्यं क्षुषा गाण्डीवधन्वनः । उपस्रव्यगतां दृष्ट्वा प्रतवान् ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।
 परिचीणेषु कुरुषु पुत्रस्राव भविष्यति । एतदस्य परिचित्वं गर्भस्यस्य भविष्यति ।
 तस्य तद्वचनं साधोः सत्यमेतद्भविष्यति । परिचिह्नविता स्त्रेषां पुनर्व्यंशकरः सुतः । ०१५
 एवं ब्रुवाणं गोविन्दं सालतां प्रवरं तदा । द्रौणिः परमसंरन्धः प्रत्युवाचेदमुत्तरं ।
 नैतदेव यथात्य त्वं पक्षपातेन केशव । वचनं पुण्डरीकीच न च मदाक्यमन्यथा ।
 पतिष्यति तदस्त्रं हि गर्भे तस्या मथोद्यतं । विराटदुहितुः कृष्ण यं त्वं रक्षितुमिच्छसि ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अमोघपरमास्त्रस्य पातस्तस्य भविष्यति । स तु गर्भो मृतो जातो दीर्घमायुरवाप्स्यति ।
 त्वान्तु कापुरुषं पापं विदुः सर्व्ये मनोविणः । अस्त्रपापकर्माणं बालजोवितघातकं । ०२०
 तस्मात्त्वमस्य पापस्य कर्षणः फलमाप्नुहि । त्रीणि वर्षसहस्राणि चरिष्यसि महीमिमां ।
 अप्राप्नुवन् कश्चित् काञ्चित् सन्निदं जातु केनचित् । निर्जनानसहायस्त्वं देशान् प्रविचरिष्यसि ।
 भवित्री नहि ते चुद्र जनमध्येषु संस्थितिः । पूयशोणितगन्धो च दुर्गकान्तारसंश्रयः ।
 विचरिष्यसि पापात्मा सर्व्व्याधिसमन्वितः । वयः प्राय परिचित्तु वेदव्रतमवाप्य च ।
 कृपाञ्जारद्वताः क्रूरः सर्व्व्यास्त्राण्युपपत्यते । विदित्वा परमास्त्राणि क्षत्रधर्मव्रते स्थितः । ०२५
 षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा वमुधां पालयिष्यति । इतश्चेद्धि महाबाहुः कुरुराजो भविष्यति ।
 परिचिन्नाम नृपतिर्भिषत्सो सुदुर्मते । अहं तं जोवयिष्यामि दग्धं व्रत्ताग्निजेजसा ।
 पश्य मे तपसो वीर्य्यं मत्यस्य च नराधम ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ यस्मादनादृत्य कृतं त्वयाऽस्मान् कर्म दारुणं । ब्राह्मणस्य सतस्यैव यस्मान्ने कृत्तमीदृशं ।
 तस्माद्यद्देवकीपुत्र उक्तवानुत्तमं वचः । असंशयन्ते तद्भावि क्षत्रधर्मस्त्वयाश्रितः । ०३०
 ॥ अश्वत्थामोवाच ॥ सदैव भवता ब्रह्मन् स्थास्यामि पुरुषेध्विह । सत्यकगस्तु भगवानयञ्च पुरुषोत्तमः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रदायाथ मणिं द्रौणिः पाण्डवानां महात्मनां । जगाम विमनास्त्रेषां सर्व्वेषां पश्यतां वनं ।
 पाण्डवाश्चापि गोविन्दं पुरस्कृत्य हतद्विषः । कृष्णद्वैपायनश्चैव नारदश्च महामुनिं ।
 द्रौणपुत्रस्य सहजं मणिमादाय सत्तराः । द्रौपदीमभ्यधावन्त प्राथयेतां मनस्विनीं ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते पुरुषव्याघ्राः सदस्यैरनिलोपमैः । अभ्ययुः सहदाशार्हाः शिविरं पुनरेव हि । ०३५
 श्रवतीर्य्य रथाभ्यान्तु त्वरमाणा महारथाः । ददृशुर्द्रौपदीं कृष्णामार्त्तामार्त्ततराः स्वयं ।
 तामुपेत्य निरानन्दां दुःखशोकसमन्वितां । परिवार्य्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः सहकेशवाः ।
 ततो राजाभ्यनुज्ञातो भीमसेनो महाबलः । प्रददौ तं मणिं दिव्यं वचनञ्चेदमब्रवीत् ।

अयं भद्रे तव मणिः पुत्रहन्ता जितः स ते । उत्तिष्ठ शोकमुख्यं चक्षुधर्ममनुसर ।
 प्रयाणे वासुदेवस्य शमार्धमसितेषणे । धान्यक्तानि त्वया भीरु वाक्यानि मधुषातिनि ।
 नैव मे प्रतयः सन्ति न पुत्रा भ्रातरो न च । न वै त्वमिति गोविन्द शममिच्छति राजनि ।
 उक्तवत्यसि तीव्राणि वाक्यानि पुरुषोत्तमं । चक्षुधर्मानुरूपाणि तानि संस्मर्तुमर्हसि ।
 हतो दुर्व्योधमः पापो राज्यस्य परिपन्थिकः । दुःशासनस्य रुधिरं पीतं विष्कुरतो मया ।
 वैरस्य गतमानृष्यं न स्म वाच्या विवक्षतां । जिवा मुक्तो द्रोणपुत्रो ब्राह्मणाद्गौरवेण च ।
 यमोऽस्य पातितं देवि शरीरन्ववशेषितं । वियोजितस्य मणिना भ्रंशितश्चायुधं भुवि ।
 ॥ द्रौपद्युवाच ॥ केवलानृष्यमात्राऽस्मि गुरुपुत्रो गुरुधर्म । शिरस्येतं मणिं राजा प्रतिबभ्रातु भारत ।
 तं गृहीत्वा ततो राजा शिरस्येवाकरोत्तदा । गुरोरुच्छिष्टमित्येव द्रौपद्या वचनादपि ।
 ततो दिव्यं मणिवरं शिरसा धारयन् प्रभुः । शूद्रशूभे सं तदा राजा सचन्द्र इव पर्वतः ।
 उक्तस्यैा पुत्रशोकार्त्ता ततः कृष्णा मगस्त्रिणो । कृष्णाश्चापि महाबाहुः परिपप्रच्छ धर्मराट् ।
 इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वस्यैषोक्तपर्वणि द्रौपदीसाम्बनायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

०५०

०५५

०५०

०५५

०५५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु सौप्तिके तैरथैस्त्रिभिः । शोचन् युधिष्ठिरो राजा दाशार्धमिदमब्रवीत् ।
 कथं नु कृष्ण पापेन क्षुद्रेणाकृतकर्माणा । द्रौणिना निहताः सर्वे मम पुत्रा महारथाः ।
 तथा कृतास्ता विक्रान्ताः सहस्रशतयोधिनः । द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रोणपुत्रेण पातिताः ।
 यस्य द्रौणो महेश्वासो न प्रादादाहवे मुखं । निजन्ने रथिनां श्रेष्ठं दृष्ट्युक्तं कथं नु सः ।
 किञ्च तेन कृतं कर्म तथायुक्तं नरर्षभ । यदेकः समरे सर्वानवधीनो गुरोः सुतः ।
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नूनं स देवदेवानामीश्वरेश्वरमव्ययं । जगाम शरणं द्रौणिरेकसेनाबधीदङ्गम् ।
 प्रसन्नो हि महादेवो दद्यादमरतामपि । वीर्यं च गिरिशो दद्याद्येनेन्द्रमपि ज्ञातयेत् ।
 वेदाहं हि महादेवं तत्त्वेन भरतर्षभ । यानि चास्य पुत्राणानि कर्माणि विविधानि च ।
 आदिरेष हि भूतानां मध्यमन्तस्य भारत । विचेष्टते जगद्येदं सर्वमस्यैव कर्माणा ।
 एवं सिद्धचुर्भूतानि ददर्थं प्रथमं विभुः । पितामहोऽब्रवीच्चैनं भूतानि सृज माचिरं ।
 हरिकेशस्येत्युक्त्वा भूतानां दोषदर्शिवान् । दीर्घकालं तपस्तेषु मग्नोऽश्वसि महातपाः ।
 सुमहान्तं ततः कालं प्रतीक्ष्यैनं पितामहः । सृष्टारं सर्वभूतानां समर्ज्ज मनसाऽमरं ।
 सोऽब्रवीत् पितरं दृष्ट्वा गिरिशं सुप्रमथमि । यदि मे नायजोऽस्त्वन्यस्ततः स्रक्ष्याम्यहं प्रजाः ।
 तमब्रवीत् पिता नास्ति त्वदन्यः पुरुषोऽयजः । स्थाणुरेष जले मग्नो विस्मयः कुरु वैकृतं ।
 भूतान्यन्वसृजत् सप्त दद्यादींस्तु प्रजापतीन् । यैरिमं व्यकरोत् सर्वं भूतयामं चतुर्भिर्धं ।
 ताः सृष्टमात्राः क्षुधिताः प्रजाः सर्वाः प्रजापतिं । विभक्षयिष्ये राजन् महमा प्राद्वंस्तदा ।
 स भक्ष्यमाणस्त्वाणार्थं पितामहमुपाद्रवत् । आभ्यो मां भगवांस्तानु वृत्तिरासां विधीयतां ।
 ततस्ताभ्यो ददावन्नमोषधीः स्थावराणि च । जङ्गमानि च भूतानि दुर्बलानि वलीयसां ।

विहितान्नाः प्रजास्तास्तु जग्मुः सृष्टा यथागतं । ततो वटुधिरे राजन् प्रीतिमत्यः स्वयानिषु ।

भूतग्रामे विष्टे तु तुष्टे लोकगुरावपि । उदतिष्ठञ्जलाञ्छेष्ठः प्रजास्येमा ददर्श सः ।

वज्ररूपाः प्रजाः सृष्टा विष्टुद्वाश्च स्वतेजसा । सुक्रोध भगवानुद्रो लिङ्गं स्वस्वाप्यविथ्यत ।

०८०

तत्प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत । तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः श्रमयन्निव ।

किं कृतं सल्लिने शर्व्यं चिरकालस्थितेन ते । किमर्थं स्रेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितं ।

सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तथा लोकगुर्गुरुं । प्रजाः सृष्टाः परेषेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ।

तपसाऽधिगतञ्चान्नं प्रजायं मे पितामह । औषध्यः परिवर्त्तेरन् यथैवं सततं प्रजाः ।

एवमुक्त्वा स मक्रोधो जगाम विमना भवः । गिरेर्मुञ्चवतः पादं तपस्वामुं महातपाः ।

०८५

इति श्रीमहाभारते भौतिकपर्वण्यैषीकपर्वणि युधिष्ठिरकृष्णवंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् । यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्युमोक्षुवः ।

कल्पयामासुरय ते साधनानि हवीषि च । भागार्हा देवतास्यैव याज्ञियं द्रव्यमेव च ।

ता वै रुद्रमजानन्धेया याद्यातथ्येन देवताः । नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ।

सोऽकल्पयमाने भागे तु क्षत्तिवासा मखेऽमरैः । ततः साधनमन्विच्छन् धनुरादौ ससर्व्वं ह ।

लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृहयज्ञः सनातनः । पञ्चभूतनृयज्ञश्च यज्ञे सर्व्वमिदं जगत् ।

०८०

लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः । धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुः प्रमाद्यतः ।

वषट्कारोऽभवत्प्रा तु धनुषस्तस्य भारत । यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य सन्नहनेऽभवन् ।

ततः क्रुद्धो महदेवस्तदुपादाय कार्मुकं । आजगामाथ तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ।

तमान्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययं । विव्यथे पृथिवी देवी पर्व्वताश्च चकम्पिरे ।

न ववौ पवनस्यैव नाग्निर्ज्ज्वाल चैधितः । व्यभ्रमश्चापि संविद्यं दिवि नलत्रमण्डलं ।

०८५

न बभौ भास्करश्चापि भोमः ओमुक्तमण्डलः । तिमिरेणाकुलं सर्व्वमाकाशश्चाभवदृतं ।

अभिभूतास्ततो देवा विषयास्र प्रजङ्गिरे । न प्रत्यभाश्च यज्ञः स देवतास्तेसिरे तथा ।

ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा । अपक्रान्तस्ततो यज्ञो मृगो भूत्वा सपावकः ।

स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत । अन्वोयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ।

अपक्रान्ते ततो यज्ञो मञ्जा न प्रत्यभात् सुराम् । नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राञ्जायत किञ्चनं ।

८००

व्यमकः सवितुर्ब्धाह भगस्य नयने तथा । पूष्णस्य दशनान् क्रुद्धो धनुष्कोत्था व्यज्ञातयत् ।

प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्व्वशः । केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतामव इवाभवन् ।

स तु विद्राय तत् सर्व्वं शितिकण्ठोऽवहस्य च । अवष्टभ्य धनुष्कोटिं हरोध विबुधांस्ततः ।

ततो वागमरैरुक्ता ज्याम्बस्य धनुषोऽश्चिनत् । अथ तत् सहसा राजन् च्छिन्नस्यं विष्णुरद्भुतः ।

ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् । शरणं सह यज्ञेन प्रसादञ्चाकरोत् प्रभुः ।

८०५

ततः प्रसन्नो भगवान् स्थाप्य कोपं जलाशये । सजलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ।

भगस्य नयने चैव बाह्व च सवितुस्तथा । प्रादात् पूष्यस्य दृशमान् पुनर्यज्ञास्य पाण्डव ।
ततः सुखमिदं सर्वं बभूव पुनरेव हि । सर्वाणि च हवीष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ।
तस्मिन् कुङ्केऽभवत् सर्वमसुखं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुनः सुखं प्रसन्नोऽस्य च वोर्ववान् ।
ततश्चो निहताः सर्वे तव पुत्रा महारथाः । अन्ये च बहवः शूराः पाञ्चालस्य पदानुगाः ।
न तस्मिन्सि कर्तव्यं न च तद्वैशिण्यं कृतं । महादेवप्रसादेन कुह कार्यमनन्तरं ।
इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्वेष्वैषीकपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
॥ समाप्तश्चेदं सौप्तिकपर्व ॥

विहितान्नाः प्रजास्तान् जग्मुः सृष्टा यथागतं । ततो ववृधरे राजन् प्रीतिमत्तः स्वयोनिषु ।
 भूतयामे विटङ्गे तु तुष्टे लोकगुरावपि । उदतिष्ठक्कलाञ्छेष्टः प्रजास्येमा ददर्श सः ।
 बहुरूपाः प्रजाः सृष्टा विटङ्गाश्च स्वतेजसा । सुक्रोध भगवानुद्रो लिङ्गं स्वध्याप्यविथत् । ७८०
 तत्प्रविद्धं तथा भूमौ तथैव प्रत्यतिष्ठत् । तमुवाचाव्ययो ब्रह्मा वचोभिः श्रमयन्निव ।
 किं कृतं सल्लिने शर्व्यं चिरकालस्थितेन ते । किमर्थं स्रेदमुत्पाद्य लिङ्गं भूमौ प्रवेशितं ।
 सोऽब्रवीज्जातसंरम्भस्तथा लोकगुरुर्गुहं । प्रजाः सृष्टाः परेषेमाः किं करिष्याम्यनेन वै ।
 तपसाऽधिगतञ्चान्नं प्रजार्यं मे पितामह । औषध्यः परिवर्त्तेरन् यथैवं सततं प्रजाः ।
 एवमुक्त्वा स मक्रोधो जगाम विमना भवः । गिरेर्मुञ्चयतः पादं तपस्त्राप्तं महत्तपाः । ७८५
 इति श्रीमहाभारते भौतिकपर्वण्यैषीकपर्वणि युधिष्ठिरव्रतव्याख्यानोद्देशे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततो देवयुगेऽतीते देवा वै समकल्पयन् । यज्ञं वेदप्रमाणेन विधिवद्यमुपोषुवः ।
 कल्पयामासुरय ते साधनानि हवीषि च । भागार्हा देवतास्यैव याज्ञियं द्रव्यमेव च ।
 ता वै रुद्रमजानन्धेया याथातथ्येन देवताः । नाकल्पयन्त देवस्य स्थाणोर्भागं नराधिप ।
 सोऽकल्पयमाने भागे तु कृत्तिवामा मखेऽमरैः । ततः साधनमन्विच्छन् धनुरादौ ससर्व्वं ह ।
 लोकयज्ञः क्रियायज्ञो गृह्ययज्ञः समातनः । पञ्चभूतमृत्युयज्ञश्च यज्ञे सर्व्वमिदं जगत् । ७९०
 लोकयज्ञैर्नृयज्ञैश्च कपर्दी विदधे धनुः । धनुः सृष्टमभूत्तस्य पञ्चकिष्कुः प्रमाद्यतः ।
 वषट्कारोऽभवच्छा तु धनुषस्तस्य भारत । यज्ञाङ्गानि च चत्वारि तस्य सस्रहणेऽभवन् ।
 ततः क्रुद्धो महदेवस्तदुपादाय कार्मुकं । आजगामाय तत्रैव यत्र देवाः समीजिरे ।
 तमात्तकार्मुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययं । विव्यथे पृथिवी देवी पर्व्वताश्च चकम्पिरे ।
 न ववौ पवनस्यैव न्याग्निर्ज्वाल सैधितः । व्यभ्रमचापि संविद्यं दिवि नक्षत्रमण्डलं । ७९५
 न सभौ भास्करश्चापि सोमः श्रुमुक्तमण्डलः । तिमिरेणाकुलं सर्व्वमाकाशश्चाभवद्वृतं ।
 अभिभूतास्तोता देवा विषयास्र प्रजङ्गिरे । न प्रत्यभाच्च यज्ञः स देवतास्तेसिरे तथा ।
 ततः स यज्ञं विव्याध रौद्रेण हृदि पत्रिणा । अपक्रान्तस्ततो यज्ञो गृहो भूत्वा सपावकः ।
 स तु तेनैव रूपेण दिवं प्राप्य व्यराजत् । अन्वीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर नभस्तले ।
 अपक्रान्ते ततो यज्ञे मञ्जा न प्रत्यभात् सुरान् । नष्टसंज्ञेषु देवेषु न प्राज्ञायत किञ्चनं । ८००
 व्यम्बकः सवितुर्ष्वारुह भगस्य मयने तथा । पूष्णाश्च दक्षनान् क्रुद्धो धनुष्कोट्या व्यश्रातयत् ।
 प्राद्रवन्त ततो देवा यज्ञाङ्गानि च सर्व्वशः । केचित्तत्रैव घूर्णन्तो गतामव ह्वाभवन् ।
 स तु विद्राव्य तत् सर्व्वं श्रितिकण्ठोऽवहस्य च । अवष्टभ्य धनुष्कोटिं हरोध विबुधांस्ततः ।
 ततो वागमरैरुक्ता ज्यान्तस्य धनुषोऽष्किनत् । अथ तत् सहसा राजन् च्छिन्नव्यं विष्फुरद्भुनुः ।
 ततो विधनुषं देवा देवश्रेष्ठमुपागमन् । शरणं सह यज्ञेन प्रसादञ्चाकरोत् प्रभुः । ८०५
 ततः प्रसन्नो भगवान् स्थाप्य कोपं जलाशये । सजलं पावको भूत्वा शोषयत्यनिशं प्रभो ।

भगव्य नयने चैव बाहू च सवितुस्तथा । प्रादात् पूष्णस्य दक्षिणान् पुनर्यज्ञास्य पाश्वव ।
ततः सुखमिदं सर्व्वं बभूव पुनरेव हि । सर्व्वेषु च हवीष्यस्य देवा भागमकल्पयन् ।
तस्मिन् क्रुद्धेऽभवत् सर्व्वमसुखं भुवनं प्रभो । प्रसन्ने च पुनः सुखं प्रसन्नोऽप्य च वीर्यवान् ।
ततश्चे निहताः सर्व्वे तव पुत्रा महारथाः । अन्ये च बहवः शूराः पाश्यालस्य पदानुगाः ।
न तन्मगसि कर्त्तव्यं न च तद्वैणिना कृतं । महादेवप्रसादेन कुरु कार्यमनन्तरं ।
इति श्रीमहाभारते सौप्तिकपर्व्वेष्वैषीकपर्व्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ समाप्तश्चेदं सौप्तिकपर्व्व ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ स्त्रीपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ जनमेजय उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । धृतराष्ट्रो महाराजः श्रुत्वा किमकरोन्मुने ।
तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वत ते त्रयः ।

अश्वत्थाम्नः श्रुतं कर्म शापादन्योन्यकारितात् । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते पुत्रघ्नते दीनं शिखण्डाखमिव द्रुमं । पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धृतराष्ट्रं महीपतिं ।

ध्यानमूकत्वमापन्नं चिन्तया समभिभूतं । अभिगम्य महाराजं सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ।

किं शोचसि महाराज नास्ति शोके सहायता । अर्धौहिण्या हताश्याष्टौ दश चैव विशाम्यते ।

निर्जनेयं वसुमती शून्या सम्प्रति केवला । नानादिग्भ्यः समागम्य नानादेश्या नराधिपाः ।

सहैव तव पुत्रेण सर्वे वै निधनं गताः । पितृणां पुत्रपौत्राणां ज्ञातीनां सुहृदान्तथा ।

गुरूणाञ्चानुपूर्व्येण प्रेतकार्याणि कारय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं पुत्रपोष्यवधार्हितः । पपात भुवि दुर्दुर्षो वाताहत इव द्रुमः । १०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ हतपुत्रो हतामात्या हतसर्वसुहृज्जनः । दुःखो नूनं भविष्यामि विचरन् पृथिवीमिमं ।

किं नु बन्धुविहीनस्य जीवितेन ममाद्य वै । सूनपत्नस्य इव मे जराजीर्णस्य पत्निः ।

हतराज्यो हतबन्धुर्हतचक्षुश्च वै तथा । न भ्राजिष्ये महाप्राज्ञ क्षीणरश्मिर्निवःशुमान् ।

न कृतं सुहृदां वाक्यं जामदग्न्यस्य जल्पतः । नारदस्य च देवर्षेः कृष्णदैपायनस्य च ।

सभामध्ये तु कृष्णेण यच्छ्रेयोऽभिहितं मम । अलं वैरेण ते राजन् पुत्रः संगृह्णतामिति । १५

तच्च वाक्यमहत्त्वाऽहं भृशं तप्यामि दुर्मतिः । न हि श्रेयाऽस्मि भोग्यस्य धर्मयुक्तं प्रभाषितं ।

दुर्योधनस्य च तथा वृषभस्यैव नर्ततः । दुःशासनबध्ने श्रुत्वा कर्षस्य च विपर्ययं ।

द्रेणसूत्र्योपरागञ्च हृदयं मे विदीर्यते । न स्मराम्यात्मनः किञ्चित् पुरा सञ्जय दुष्कृतं ।

अख्येदं फलमद्यैह मथा मूढेन भुज्यते । नूनं व्यपहतं किञ्चिन्मया पूर्वेषु जन्मसु ।

येन मां दुःखभागेषु धाता कर्मसु युक्तवान् । परिणामश्च वयसः सर्व्वबन्धुलयश्च मे । २०

सुहृन्मित्रविनाशश्च देवयोगादुपागतः । कोऽन्योऽस्ति दुःखिततरो मत्तोऽन्यो हि पुमान् भुवि ।
तन्मामद्यैव पश्यन्तु पाण्डवाः संश्रितव्रताः । विवृतं ब्रह्मलोकस्य दीर्घमध्वानमास्थितं ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य लालयमानस्य ब्रह्मशोकं वितन्वतः । शोकापहं नरेन्द्रस्य सञ्जयो वाक्यमब्रवीत् ।
शोकं राजन् व्यपनुद श्रुतासौ वेदनिश्चयाः । शास्त्रागमाश्च विविधा तद्भ्रूभ्या नृपसत्तम ।
सञ्जये पुत्रशोकात्ते यदूचुर्मुनयः पुरा । यथा यौवनजं दर्पमास्थिते ते युते नृप ।
न त्वया सुहृदां वाक्यं ब्रुवतामवधारितं । स्वार्थश्च न कृतः कश्चिद्भुवेन फलमृद्धिना ।
अग्निवैकधारिण स्वबुद्ध्या तु विचेष्टितं । प्रायश्चाऽऽवृत्तसम्पन्नाः सततं पर्थुपासिताः ।
यस्य दुःशामनो मन्त्री राधेयश्च दुरात्मवान् । शकुनिश्चैव दृष्टात्मा चित्रसेनश्च दुर्मतिः ।
शस्यश्च येन वै सर्वं शस्यभूतं कृतं जगत् । कुरुदृष्टस्य भीमस्य गान्धार्या विदुरस्य च ।
द्रोणस्य च महाराज कृपस्य च शरद्वतः । कृष्णस्य च महाराज नारदस्य च धीमतः ।
अश्वीणाश्च तथाऽन्येषां व्यासस्यामिततेजसः । न कृतं तेन वचनं तव पुत्रेण भारत ।
अन्यबुद्धिरहङ्कारी नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्रूरो दुर्मूर्खो नित्यममन्कुष्टश्च वीर्यवान् ।
श्रुतवानसि भेधावी सत्यवांश्चैव नित्यदा । न मुञ्चन्तीदृशाः सन्तो बुद्धिमन्तो भवादृशाः ।
न धर्मः सत्कृतः कश्चिन्नित्यं युद्धमिति ब्रुवन् । क्षयिताः क्षयिताः सर्वे शत्रूणां वर्द्धितं यशः ।
मध्यस्थोऽसि त्वमयासीर्न क्षमं किञ्चिदुक्तवान् । दुर्द्धरेण त्वया भावस्तुल्यया न समं धृतः ।
आदावेव मनुष्येण वर्त्तितथं यथाक्षमं । यथा नातीतमर्थं वै पश्चात्तापेन युज्यते ।
पुत्रमृद्ध्या त्वया राजन् प्रियन्तस्य चिकीर्षितं । पश्चात्तापमिमं प्राप्ता न त्वं शोचतुमर्हसि ।
मधु यः केवलं दृष्ट्वा प्रपातं नानुपश्यति । स भ्रष्टो मधुलाभेन शोचन्त्येवं यथा भवान् ।
अर्थान्न शोचन् प्राप्नोति न शोचन् विन्दते फलं । न शोचन् प्रियमाप्नोति न शोचन् विन्दते परं ।
स्वयमुत्पादयित्वाऽग्निं वस्त्रेण परिवेष्टयन् । दह्यमानो मनस्तापं भजते न स पण्डितः ।
त्वयैव समुतेनाथं वाक्यवायुसमीरितः । लोभाज्येन च संसिक्तो ज्वलितः पार्थपावकः ।
तस्मिन् समिद्धे पतिताः शलभा इव ते मुताः । ताम् वै शराग्निर्दग्धत्स्व त्वं शोचितुमर्हसि ।
यच्चाश्रुपातात् कलिलं वदन् वक्ष्ये नृप । अग्रास्त्वदुष्टमेतद्धि न प्रशंसन्ति पण्डिताः ।
विस्फुलिङ्गा इव ह्येताम् दहन्ति किल मानवान् । जहोहि मन्युं बुद्ध्या वै धारयात्मानमात्मना ।
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाद्यासितक्षेन सञ्जयेन महात्मना । विदुरो भूय एवाह बुद्धिपूर्व्यं परन्तपः ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततोऽस्मृतसमैर्वाक्यैर्ह्येदयन् पुरुषार्थभं । वैचित्रवीर्यं विदुरो यदुवाच निबोध तत् ।
॥ विदुर उवाच ॥ उत्तिष्ठ राजन् किं शोभे धारयात्मानमात्मना । एषा वै सर्वसन्धानां लोकेस्वरपरा गतिः ।
सर्वे क्षयान्ता निरुद्धाः पतनान्ताः समुच्चयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तश्च जीवितं ।
यदा शूरश्च भीरुश्च यमः कर्षति भारत । तत् किं न योक्तव्यं हि ते क्षयिताः क्षयिर्धम ।

अयुध्यमानो धियते युध्यमानस्य जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्त्तते ।
 अभावादीनि भूतानि भावमथानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।
 न शोचन्मृतमन्वेति न शोचन् धियते नरः । एवं सांमिद्धिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।
 कालः कर्षति भूतानि सर्व्याणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम ।
 यथा वायुस्तृणायानि मंत्र्ययति सर्व्यशः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।
 एकस्मार्थप्रयातामां सर्व्येषां तत्र गामिनां । यस्य कालः प्रयात्यये तत्र का परिदेवना ।
 न चाथेतान् हतान् युद्धे राजन् शोचितुमर्हसि । प्रमाणं यदि शास्त्राणि गतास्ते परमां गतिं ।
 सर्व्वं स्वाध्यायवन्तो हि सर्व्वं च चरितप्रताः । सर्व्वं चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।
 अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः । नैते तव न तेषां त्वं तत्र का परिदेवना ।
 हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः । उभयं नौ बह्नुगुणं नास्ति निष्फलता रणे ।
 तेषां कामदुषासो मन्द्रः मङ्गल्यषिष्यति । इन्द्रस्यातिथयो ह्येते भवन्ति पुरुषर्षभ ।
 न यज्ञैर्दक्षिणावह्निर्न तपोभिर्न विद्यया । स्वर्गं यान्ति तथा मर्त्या यथा शूरा रणे हताः ।
 शरीराग्निषु शूराणां जुहुवस्ते शराज्जतीः । ह्ययमानाऽऽकरंश्चैव मेहुतो जस्त्रिनो मियः ।
 एवं राजन्तवाचसे स्वर्गपन्थानमुत्तमं । न युद्धादधिकङ्किञ्चित् क्षत्रियस्यैह विद्यते ।
 क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आशिषं परमां प्राप्ता न शोच्याः सर्व्व एव हि ।
 आत्मानमत्मानाश्चास्य मा शुचः पुरुषर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्य्यमुत्सृष्टुमर्हसि ।
 मातापितृमहस्त्राणि पुत्रदारशतानि च । संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ।
 शोकस्यानसहस्त्राणि भयस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।
 न कालस्य प्रियः कश्चिन्न द्वेष्यः कुरुसत्तम । न मध्यस्यः कश्चित् कालः सर्व्वं कालः प्रकर्षति ।
 कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । कालः सुप्तेषु जागर्त्ति कासो हि दुरतिक्रमः ।
 अनित्यं यैव न रूपं जीवितं द्रव्यमञ्जयः । आरोह्यं प्रियसंवासे गृध्नेषु न पण्डितः ।
 न जानपदिकं दुःखमेकः शोचितुमर्हसि । अप्यभावेन युज्येत तच्चास्य न निवर्त्तते ।
 न शोचन् प्रतिकुर्व्वति यदि नश्येत्पराक्रमात् । भैषज्यमेतद्दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ।
 चिन्त्यमानं हि न व्येति भूयश्चापि प्रवर्द्धते । अनिष्टमम्प्रयोगाच्च विप्रयोगात् प्रियस्य च ।
 मानुषा मानमैर्दुःखैर्हृन्मन्ते चान्पबुद्धयः । नार्थो न धर्मो न सुखं यदेतदनुशोचसि ।
 न च नापैति कार्य्यार्थान्निवर्गाश्चैव हीयते । अन्यामन्यां धनावस्थां प्राप्य वैशेषिकीं नराः
 असन्तुष्टाः प्रमुह्यन्ति सन्तोषं यान्ति पण्डिताः । प्रज्ञया मानमं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
 एतज्ज्ञानस्य सामर्थ्यं नैवान्यैः समतामियात् । शयानश्चानुशेते हि तिष्ठन्तश्चानुतिष्ठति ।
 अनुधावन्ति धावन्तं कर्म पूर्व्वकृतं नरं । यस्यां यस्यामवस्थायां यत्करोति शुभाशुभं
 तस्या तस्यामवस्थायां तत्फलं समुपाश्रुते । येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोति यः ।

५०

५५

६०

६५

७५

तेन तेन शरीरेण तत्फलं समुपाश्रुते । आत्मैव ह्यात्मनो भिन्नं आत्मैव रिपुरात्मनः ।
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी हतस्याप्यहतस्य च । शुभेन कर्मणा सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
 हतं लभति सर्वत्र हतान्तं भुज्यते कश्चित् । न हि ज्ञानविहङ्गेषु ब्रह्मपापेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सञ्जन्ते बुद्धिमत्तो भवद्दिधाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके द्वितीयाऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सुभाषितैर्माहाप्राज्ञ शोकोऽयं विगतो मम । भूय एव तु वाक्यानि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ।
 अनिष्टानामसंसर्गादिष्टानाञ्च विसर्जनात् । कथं हि मानसैर्दुःखैः प्रमुच्यन्ते तु पण्डिताः ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ यतो यतो मनोदुःखात् सुखाद्वा विप्रमुच्यते । ततस्ततो नियम्यैतच्छान्तिं विन्देत् वै बुधः ।
 अशाश्वतमिदं सर्वं चिन्त्यमानं नरर्षभ । कदलीसन्निभो लोकः सारो ह्यस्य न विद्यते ।
 यदा प्राज्ञाश्च मूढाश्च धनवन्तोऽथ निर्द्वेजाः । सर्वे पितृवनं प्राप्य स्वपत्निं विगतज्वराः ।
 निष्माक्षैरस्त्रिभूयिष्ठैर्गात्रैः स्नाद्युनिबन्धिभिः । किं विशेषं प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः ।
 येन प्रत्यवगच्छन्त्युः कुलरूपविशेषणं । कस्मादन्योन्यामिच्छन्ति विप्रलब्धधियो नराः ।
 गृहाणीव हि मर्त्यानामाज्जर्देहानि पण्डिताः । कालेन विनियुज्यन्ते सत्त्वमेकान्तु शाश्वतं ।
 यथा जीर्णमजीर्णं वा वस्त्रं त्यक्त्वा तु पूरुषः । अन्यद्रेचयते वस्त्रमेवं देहाः शरीरिणां ।
 वैचित्रवीर्यं साध्यं हि दुःखं वा यदि वा सुखं । प्राप्तुवन्तीह भूतानि स्मृतैरेव कर्मणा ।
 कर्मणा प्राप्यते स्वर्गः सुखं दुःखञ्च भारत । ततो वहति तं भारमवशः स्ववशोऽपि वा ।
 यथा च मृण्मयं भाण्डं चक्रारूढं विपद्यते । किञ्चिदप्रक्रियमाणं वा हतमात्रमथापि वा ।
 जिह्मं वाप्यवरोप्यन्तदवतीर्णमथापि वा । आर्द्रं वाऽप्यथ वा शुष्कं पथ्यमानमथापि वा ।
 अवतार्यमाणमापाकादुद्धृतञ्चापि भारत । अथ वा परिभुज्यन्तेभवं देहाः शरीरिणां ।
 गर्भस्थो वा प्रसूतो वाऽप्यथ वा दिवसान्तरः । अर्द्धमागतो वाऽपि माममात्रगतोऽपि वा ।
 संवत्सरगतो वाऽपि द्विसंवत्सर एव वा । यौवनभ्योऽप्य मध्यस्था वृद्धौ वाऽपि विपद्यते ।
 प्राक्कर्म्मभिस्तु भूतानि भवन्ति न भवन्ति च । एवं सांमिद्विके लोके किमर्थमनुत्पद्यसे ।
 यथा तु सलिलं राजन् क्रौडार्थमनुमच्चरन् । उन्मज्जोच्च निमज्जोच्च किञ्चित्सत्त्व नराधिप ।
 एवं संसारमहने उन्मज्जनमिमज्जने । कर्मभोगेन बध्यन्ते क्लिश्यन्ते चाल्पबुद्धयः ।
 ये तु प्राज्ञाः स्थिताः सत्त्वे संसारेऽस्मिन् हितैषिणः । समागमज्ञा भूतानां ते यान्ति परमाङ्गतिं ।
 इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके तृतीयाऽध्यायः ॥ ३ ॥
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं संसारगहनं विज्ञेयं वदताम्बर । एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ जन्मप्रभृति भूतानां क्रिया सर्वोपलक्ष्यते । पूर्वमेवेह कलिमे वसते किञ्चिदन्तरं ।
 ततः स पञ्चमेऽतीते मासे वासकल्पयत् । ततः सर्व्वाङ्गममूर्णो गर्भो वै स तु जायते ।
 अमेध्यमध्ये वर्तते मांसगोणितल्पेने । ततस्तु वायुवेगेन ऊर्ध्वपादे ह्यधःशिराः ।

योनिदारमुपागम्य ब्रह्मज्ञानं समृच्छति । योनिमयी उमाश्चैव पूर्वकर्मभिरन्वितः ।
 तस्मान्मुक्तः स संसारादन्यान् पश्यत्युपद्रवान् । यहास्तमुपगच्छन्ति सारमेया इवामिषं ।
 ततः प्राप्नोन्तरे काले व्याधयस्यापि तं तथा । उपसर्पन्ति जीवन्तं बाध्यमानं स्वकर्मभिः । ११०
 तं बद्धमिन्द्रियैः पाशैः सङ्गस्वादुभिरावृतं । व्यसनान्यपि वर्त्तन्ते विविधानि नराधिप ।
 बाध्यमानश्च तैर्भूयो नैव ह्यप्रमुपैति सः । तदा नावैति चैवायं प्रकुर्वन् साध्वमाधु वा ।
 तथैव परिरत्नन्ति ये ध्यानपरिनिष्ठिताः । अयं न बुध्यते तावद्यमलोकमथागतं ।
 यमदूतैर्विह्वल्यस्य मृत्युं कालेन गच्छति । वाग्धीनस्य च यन्मात्रं दृष्टानिष्टं कृतं मुखे ।
 भूय एवात्मनात्मानं बध्यमानमुपेक्षते । अशो विनिह्यतो लोको लोभेन च वशीकृतः । ११५
 लोभक्रोधभयान्मत्तो नात्मानमवबुध्यते । कुलीनत्वे च नमते दुष्कुलीनान् विकृत्ययन् ।
 धनदर्पेण हृष्टश्च दरिद्रान् परिकृत्ययन् । मूर्खानिति परानाह नात्मानं समवेक्षते ।
 दोषान् क्षिपति चान्येषां नात्मानं शास्तुमिच्छति । यदा प्राज्ञाश्च मूर्खाश्च धनवन्तश्च निर्द्वेष्टनाः ।
 कुलीनाश्चाकुलीनाश्च मानिनोऽथाप्यमानिनः । सर्वे पितृवनं प्राप्ताः स्वपन्ति विगतज्वराः ।
 निर्भीषैरस्त्रिभूयिष्ठैर्गौत्रैः स्त्रायुनिबन्धनैः । विशेषं न प्रपश्यन्ति तत्र तेषां परे जनाः । १२०
 येन प्रत्यवगच्छेद्युः कुलरूपविशेषणं । यदा सर्वे समं न्यस्ताः स्वपन्ति धरणोत्तले ।
 कस्मादन्यान्यमिच्छन्ति प्रलभ्युमिह दुर्ध्वधाः । प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च यो निश्चय्य श्रुतिन्विष्टमां ।
 जन्मप्रभृति वर्त्तन्त प्राप्नुयात् परमां गतिं । एवं सर्वं विदित्वा वै यस्तत्त्वमनुवर्त्तते ।
 भ्रमोक्षयते सर्वान् पन्थानो मनुजेश्वर ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशोके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदिदं धर्मगहनं बुद्ध्या समनुगम्यते । तद्धि विस्तरतः सर्व्वं बुद्धिमार्गं प्रशंस मे । १२५

॥ विदुर उवाच ॥ तत्र ते वर्त्तयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयम्भुवे । यथा संसारगहनं वदन्ति परमर्षयः ।

कश्चिन्महति संसारे वर्त्तमानो द्विजः किल । महद्दुर्गमनुप्राप्तो वनं क्रव्यादसंकुलं ।

सिंहव्याघ्रगजाकीर्णमतिघोरं महास्वनैः । समन्तात्सम्परिचितं यत् स दृष्ट्वा त्रसेद्यमः ।

तदस्य दृष्ट्वा हृदयमुद्देगमगमत् परं । अभ्युच्छयश्च रोम्णां वै त्रिक्रियाश्च परन्तप ।

स तद्वनं व्यनुसरन् सम्प्राधावन्नितस्ततः । वीक्षमाणो दिशः सर्व्वाः शरणं क्व भवेदिति । १३०

स तेषाञ्छिद्रमन्विच्छन् प्रद्रुतो भयपीडितः । न च निर्धाति वै दूरं न वा तैर्विप्रमुच्यते ।

अथापश्यद्वनं घोरं समन्तादागरावृतं । बाहुभ्यां सम्परिचितं स्त्रियया परमघोरया ।

पञ्चशोषधरैर्नागैः शैलैरिव समुन्नतैः । नभस्पृशैर्षहाघोरैः परिचितं महावनं ।

वनमध्ये च तत्राभूदुदपानः समावृतः । वल्लीभिस्तृणैश्च चाभिर्दृढाभिरिव संवृतः ।

पपात स द्विजस्तत्र निगूढे सलिलाशये । विलग्नस्याभवत्तस्मिन् सतासन्तानसङ्कुले । १३५

प्रणसस्य यथा जातं वृन्तबद्धं महाफलं । स तथा लम्बते तत्र ह्यूर्ध्वपादो ह्यधःशिराः ।

अथ तत्रापि चान्योऽस्य भूयो जात उपद्रवः । कूपमध्ये महानागमपश्यत महाबलं ।
 कूपवीमाह्वेलायामपश्यत महागजं । षड्भ्रं कृष्णवर्णं द्विषड्भ्रपदचारिणं ।
 क्रमेण परिसर्पन्तं वल्लीवृक्षसमावृतं । तस्य चापि प्रशाखासु वृत्तशाखावलम्बिनं ।
 नामारूपा मधुकरा घोररूपा भयावहाः । आसते मधु मंदृत्य पूर्वमेव निकेतजाः ।
 भूयो भूयः समोहन्ते मधूनि भरतर्षभ । स्वादनीयानि भूतानां यैर्बालो विप्रकथ्यते ।
 तेषां मधूनां बद्धधा धारा प्रस्रवते मदा । आलम्बमानः स पुमान् धारां पिवति सर्व्वदा ।
 न चास्य दृष्ट्या विरता पिवमानस्य सङ्कटे । अभीप्सति तदा नित्यमहृत्तः स पुनः पुनः ।
 न चास्य जीविते राजन् निर्व्वेदः समजायत । तत्रैव च मनुष्यस्य जीविताशा प्रतिष्ठिता ।
 कृष्णाः श्वेताश्च तं वृक्षं कुड्बयन्ति च मूपिकाः । व्यालैश्च वनदुर्गन्ते स्त्रिया च परमोद्यया ।
 कृपाधस्ताच्च नागेन वीताहे कुञ्जरेण च । वृत्तप्रपाताच्च भयं मूपिकेभ्यश्च पञ्चमं ।
 मधुलोभान्मधुकैरैः षष्ठमाङ्गमहद्भयं । एवं स वसते तत्र क्षिप्तः संसारसागरे ।
 न चैव जीविताशायां निर्व्वेदमुपगच्छति ।

१४०

१४५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रविशोके षष्ठोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहो खलु महद्दुःखं कृष्णवामश्च तस्य ह । कथं तस्य रतिस्तत्र तुष्टिर्वा वदताम्बर ।
 स देशः क्व नु यत्रामौ वसते धर्ममङ्कटे । कथं वा स विमुच्येत नरस्तस्मान्महाभयात् ।
 एतन्मे सर्व्वमाचक्ष्व माधु चेष्टामहे तदा । कृपा मे महती जाता तस्याभ्युद्धरणेन हि ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ उपमानमिदं राजन् भोलविद्विहृदाहृतं । मुक्तं विन्दते यंन परलोकेपु मानवः ।
 उच्यते यत्तु कान्तारं महासंसार एव सः । वनं दुर्गं हि तत्रैतत् संसारगहनं हि तत् ।
 ये च ते कथिता व्याला व्याधयसो प्रकीर्त्तिताः । या मा नागे वृहत्काया अर्धतिष्ठत तत्र वै ।
 तामाङ्गस्तु जरां प्राज्ञा वर्णरूपविनाशिनीं । यन्तत्र कृपा नृपते स तु देहः शरीरिणां ।
 यस्तत्र वसतेऽधस्तान्महाहिः काल एव सः । अन्तकः सर्व्वभूतानां देहिनां सर्व्वहार्थमौ ।
 कूपमध्ये च या जाता वल्ली यत्र स मानवः । प्रताने लम्बते लभ्यो जीविताशा शरीरिणां ।
 स यस्तु कूपवीनाहे तं वृक्षं परिसर्पति । षड्भ्रः कुञ्जरे राजन् स तु संवत्सरः स्मृतः ।
 षण्मुखा च्छतेनो मासांः पादा द्वादश कीर्त्तिताः । ये तु वृक्षं निरुक्तन्ति मूपिकाः पन्नगास्तथा ।
 राव्यहानि तु तान्याङ्गभूतानां परिचिन्तकाः । ये ते मधुकरास्तत्र कामालो परिकीर्त्तिताः ।
 याम्स्तु ता बद्धधो धाराः स्रवन्ति मधुनिस्त्रवं । तान्स्व कामरमान् विद्याद्यत्र मञ्जन्ति मानवाः ।
 एनं संसारचक्रस्य परितृप्तं विदुर्बुधाः । येन संसारचक्रस्य पाशांश्चिन्दन्ति वै बुधाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रविशोके षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

१५०

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अहोऽभिहितमास्थानं भवता तत्त्वदर्शिना । भूय एव तु मे हृदयः श्रुत्वा वागमृतं तत्र ।
 ॥ विदुर उवाच ॥ शृणु भूयः प्रवक्ष्यामि मार्गस्थितस्य विभारं । यच्छ्रुत्वा विप्रमुच्यन्ते संसारेभ्यो विशक्षणः ।

यथा तु पुरुषो राजन् दीर्घमध्वानमास्थितः । कश्चित् कश्चित् अमाच्छान्तः कुरुते वासमेव च । १४
 एवं संसारपर्याये गर्भवामेषु भारत । कूर्वन्ति दुर्बुधा वासं मुच्यन्ते तत्र पण्डिताः ।
 तस्माद्ध्वानमेवैतमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यत्तु संसारगहनं वनमाहुर्धनीषिणः ।
 सो ऽयं लोके समावर्त्ता मर्त्यानां भरतर्षभ । चराणां स्थावराणाञ्च न गृध्येत्तत्र पण्डितः ।
 शारीरा मानसाश्चैव मर्त्यानां ये तु व्याधयः । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च ते व्यासाः कथिता भुवि ।
 क्रिश्यमानाश्च तैर्नित्यं वार्यमाणश्च भारत । स्वकर्माभिर्ब्रह्मालैर्नैर्नाद्विजन्त्यस्त्वबुद्धयः । १५
 अथापि तैर्ध्विमुच्येत व्याधिभिः पुरुषो नृप । आवृणोत्येव तं पश्चाज्जरा रूपविनाशिनी ।
 शब्दरूपरसस्पर्शाधिषयैर्ध्विविधैरपि । मज्जमांसमहापद्मे निरा लम्बे समस्ततः ।
 संवत्सराश्च मासाश्च पचाहोरात्रसन्धयः । क्रमेणास्थोर्पयुञ्जन्ति रूपमायुस्त्वथैव च ।
 एते कालस्य निधयो नैतान् जानन्ति दुर्बुधाः । धात्राऽभिलिखितान्याहुः सर्व्वभूतानि कर्मणा ।
 रयः शरीरं भूतानां मत्त्वमाहुस्तु सारथिं । इन्द्रियाणि हयानाहुः कर्माबुद्धिस्तु रश्मयः । १६
 तेषां हयानां यो वेगं धावतामनुधावति । स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तते ।
 यस्तान् संयमते बुद्ध्या संयतो न निवर्त्तते । स तु संसारचक्रेऽस्मिंश्चक्रवत्परिवर्त्तते ।
 भ्रममाणा न मुह्यन्ति संसारेण भ्रमन्ति ते । संसारे भ्रमतां राजन् दुःखमेतद्धि जायते ।
 तस्मादस्य निवृत्त्यर्थं यत्नमेवाचरेत् बुधः । उपेक्षा नाच कर्त्तव्या शतशाखः प्रवर्त्तते ।
 यतेन्द्रियो नरो राजन् क्रोधलोभनिराकृतः । मनुष्टः सत्यवादी यः स शान्तिमधिगच्छति । १७
 याम्यमाह्वरथं ह्येनं मुह्यन्ते येन दुर्बुधाः । स चैतत् प्राप्नुयाद्राजन् यत्त्वं प्राप्तो नराधिप ।
 राज्यनाश सुहृन्नाशं सुतनाशञ्च भारत । अनुतप्योक्तमेवैतदुःखं भवति भारत ।
 साधुः परमदुःखानां बुद्धिभैषज्यमाचरेत् । शानौबधमवाप्येह दूरपारं महौषधं ।
 च्छिन्द्याद्दुःखमहाव्याधिं नरः संयतमानसः । न विक्रमो न चाप्यर्थो न मित्रं न सुहृज्जनः ।
 तथोन्मोचयते दुःखाद्यथात्मा स्थिरसंयमः । तस्मान्मैत्रं समास्थाय शीलमापद्य भारत । १८
 दमस्त्यागो ऽप्रमादश्च ते त्रयो ब्रह्मणो हयाः । शीलरश्मिसमायुक्तः स्थितो यो मानसे रथे ।
 त्यक्त्वा मृत्युभयं राजन् ब्रह्मलोकं स गच्छति । अभयं सर्व्वभूतेभ्यो यो ददाति महोपते ।
 स गच्छति परं स्थानं विष्णोः परमनामयं । न तत्कृतुसहस्रेण नेोपवासैश्च नित्यशः ।
 अभयस्य च दानेन यत्फलं प्राप्नुयान्नरः । न ह्यात्मनः प्रियतं किञ्चिद्भूतेषु निश्चितं ।
 अनिष्टं सर्व्वभूतानां मरणं नाम भारत । तस्मात् सर्व्वेषु भूतेषु दया कार्था विपश्चिता । १९
 नानामाहसमायुक्ता बुद्धिजालेन संवृताः । असूक्ष्मदृष्टयो मन्दा भ्राम्यन्ते तत्र तत्र ह ।
 सुसूक्ष्मदृष्टयो राजन् ब्रजन्ति ब्रह्म शाश्वतं ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रविशोके सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुरस्य तु तद्वाक्यं निशम्य कुरुसत्तमः । पुत्रशोकाभिसन्तप्तः पपाते भुवि मूर्च्छितः

तं तथा पतितं भूमौ निःसंज्ञं प्रेक्ष्य बान्धवाः । हृष्यादैपायनश्चैव लप्ता च विदुरस्तथा ।
 मञ्जयः सुहृदस्यान्ये दास्या ये चास्य सम्पत्ताः । जलेन सुखशीतेन तालवृत्तैश्च भारत । १०५
 पस्पृष्टस्य करैर्गात्रं वीज्यमानास्य यद्वतः । आश्यास्य तु चिरं कालं धृतराष्ट्रं तथागतं ।
 अथ दीर्घस्य कालस्य लब्धसंज्ञो महीपतिः । विललाप चिरं कालं पुत्राधिभिरभिभूतः ।
 धिगस्तु खलु मानुष्यं मनुषेषु परियहं । यतो मूलानि दुःखानि सम्भवन्ति मुहुर्मुहुः ।
 पुत्रमग्नोऽर्धेनाशे च ज्ञातिमस्मन्निनामय । प्राप्यते सुमहदुःखं विषाग्निप्रतिमं विभो ।
 येन दहन्ति गात्राणि येन प्रह्ना विनश्यति । येनाभिभूतः पुरुषो मरणं बद्ध मन्यते । १००
 तदिदं व्यसनं प्राप्तं मया भाग्यविपर्ययात् । तस्यान्तं नाभिगच्छामि ष्यते प्राणविमोक्षणात् ।
 तथैवाहं करिष्यामि अथैव द्विजसत्तम । इत्युक्त्वा तु महात्मानं पितरं ब्रह्मविक्तमं ।
 धृतराष्ट्रोऽभवन्मूढः स भोक्तं परमं गतः । अभूच्च तूष्णीं राजाऽभौ ध्यायमानो महीपते ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हृष्यादैपायनः प्रभुः । पुत्रभोक्ताभिसन्तप्तं पुत्रं वचनमब्रवीत् ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ धृतराष्ट्र महाबाहो यत्त्वं वक्ष्यामि तच्छृणु । श्रुतवानसि मेधावो धर्मार्थकुशलं प्रभो । १०५
 न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदेदितव्यं परन्तर । अनित्यतां हि मर्त्यानां विजानामि न संशयः ।
 अभ्रुवे जीवलोकं च स्थाने वा शशते सनि । जीविते मरणान्ते च कस्माः श्लोचसि भारत ।
 प्रत्यक्षं तव राजेन्द्र वैरस्यास्य समुद्भवः । पुत्रन्ते कारणं हत्वा कालयोगेन कारितः ।
 अवश्यं भवितव्ये च कुरूणां वैशमे नृप । कस्माच्छ्लाघामि ताञ्छूगान् गताम् परमिकां गतिं ।
 जानता च महाबाहो विदुरेण महात्मना । यतितं मर्व्ययत्नेन शमं प्रति जनेश्वर । ११०
 मच दैवहृतेो मार्गः शक्यो भूतेन केनचित् । घटताऽपि चिरं कालं नियन्तुमिति मे मतिः ।
 देवतानां हि यत्कार्यं मया प्रत्यक्षतः श्रुतं । तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि यथा श्रेयर्थं भवेत्ततः ।
 पुराऽहं त्वरितो यातः सभामैश्रीं जितकृतः । अपश्यं तत्र च तदा ममवेतान दिवौकसः ।
 नारदप्रमुखाश्चापि सर्वदेवर्षयोऽनघ । तत्र चापि मया दृष्टा प्रियवो प्रियवीपते ।
 कार्यार्थमिव सम्प्राप्ता देवतानां समीपतः । उपगम्य तदा धात्रीदेवानाह समागतान् । ११५
 यत्कार्यं मम युष्माभिर्ब्रह्मणः सद्मे तदा । प्रतिज्ञातं महाभागास्तच्छीघ्रं संविधीयतां ।
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विष्णुर्लोकनमस्कृतः । उवाच वाक्यं प्रहसन् प्रियवीं देवसंभदि ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्राणां यस्तु ज्येष्ठः शतस्य वै । दुर्व्याधन इति ख्यातः स ते कार्यं करिष्यति ।
 तस्य प्राप्य महीपालं हतहत्या भविष्यसि । तस्यार्थं प्रियवीपालाः कुरूनेत्रं समागताः ।
 अन्योन्यं घातयिष्यन्ति दृढैः शस्त्रैः प्रहारिणः । ततस्ते विदितं देवि भारतस्य युधि नाशनं । ११०
 गच्छ शीघ्रं स्वकं स्थानं लोकान् धारय भोभने । य एष ते सुतो राजन् लोकसंहारकारणात् ।
 कलेरंशः समुत्पन्ना गान्धार्या जठरे नृप । अमर्षा चपलस्यापि क्रोधनो दुष्प्रसाधनः ।
 दैवयोगात्समुत्पन्ना भ्रातरस्यास्य तादृशाः । शकुनिर्भ्रातुल्यश्चैव कर्णश्च परमः सखा ।

समुत्पन्ना विनाशार्थं पृथिव्या सहिता नृपाः । यादृशो जायते राजा तादृशोऽस्य जनो भवेत् ।
 अधर्मी धर्मता याति स्वामी चेद्धार्षिको भवेत् । स्वामिनो गुणदोषाभ्यां भृत्याः स्युर्नात्र संग्रयः । ११५
 दुष्टं राजानमासाद्य गतास्ते तनया नृप । रतमर्थं महाबाहो नारदो वेद तत्त्ववित् ।
 आत्मापराधात्पुत्रास्ते विनष्टाः पृथिवीपते । मा तान् शोचस्व राजेन्द्र नहि शोकेऽस्ति कारणं ।
 नहि ते पाण्डवाः स्वल्पमपराध्यन्ति भारत । पुत्रास्तव दुरात्मानो यैरियं घातिता मही ।
 नारदेन च भद्रन्ते पूर्वमेव न संग्रयः । युधिष्ठिरस्य समितौ राजसूये निवेदितं ।
 पाण्डवाः कौरवाः सर्वे समासाद्य परस्परं । न भवियन्ति कैन्तेय यत्ते ह्यत्यं तदाचर । ११०
 नारदस्य वचः श्रुत्वा तदाऽशोचन्त पाण्डवाः । एवन्ते सर्वमाख्यातं देवगुह्यं सनातनं ।
 कथन्ते शोकनाशः स्यात्प्राणेषु च दया प्रभो । खेहस्य पाण्डुपुत्रेषु ज्ञात्वा देवहृतं विधिं ।
 एष चार्थो महाबाहो पूर्वमेव मया श्रुतः । कथितो धर्मराजस्य राजसूये क्रतुत्तमे ।
 यतितं धर्मपुत्रेण मया गुह्ये निवेदिते । अविद्यहे कौरवाणां देवन्तु बलवत्तरं ।
 अनतिक्रमणीयो हि विधीराजन् कथञ्चन । हतान्तस्य तु भूतेन स्यावरेण चलेन च । ११५
 भवान् धर्मपरो यत्र बुद्धिश्च भारत । मुह्यते प्राणिनां ज्ञात्वा गतिज्ञागतिमेव च ।
 त्वान्तु शोकेन सन्तप्तं मुह्यमानं मुह्यन्तुः । ज्ञात्वा युधिष्ठिरो राजा प्राणानपि परित्यजेत् ।
 कृपालुर्नित्यशो धीरस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि । स कथं त्वयि राजेन्द्र कृपां वै न करिष्यति ।
 मम चैव नियोगेन विधेस्याप्यनिवर्त्तनात् । पाण्डवानाञ्च कारुण्यात् प्राणान् धारय भारत ।
 एवन्ते वर्त्तमानस्य लोके कीर्त्तिर्भविष्यति । धर्मार्थः सुमहांस्तात तप्तं स्याच्च तपस्विरात् । ११०
 पुत्रशोकं समुत्पन्नं ज्ञतामं ज्वलितं यथा । प्रजाम्भसा महाभाग निर्व्यापय महा मम ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य वचनं व्यामस्यामिततेजसः । मुह्यन्ते समनुश्याय धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ।
 महता शोकजालेन प्रणुन्नोऽस्मि दिजोत्तम । नात्मानमवबुध्यामि मुह्यमानो मुह्यन्तुः ।
 इदन्तु वचनं श्रुत्वा तव देवनिर्योगजं । धारयिष्याम्यहं प्राणान् घटिष्ये नतु शोषितुं ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं व्यामः सत्यवतीसुतः । धृतराष्ट्रस्य राजेन्द्र तत्रैवात्तरधीयत । ११५
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रविशेषिके अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 ॥ जमभेजय उवाच ॥ गते भगवति व्यासे धृतराष्ट्रो महीपतिः । किमचेष्टत विप्रं तस्मै व्याख्यातुमर्हसि ।
 तथैव कौरवो राजा धर्मपुत्रो महामनाः । कृपप्रभृतयश्चैव किमकुर्वन्ते ते त्रयः ।
 अथत्याजः श्रुतं कर्म पापश्चान्यान्यकारितः । वृत्तान्तमुत्तरं ब्रूहि यदभाषत सञ्जयः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हते दुर्योधने चैव हते सैन्ये च सर्वशः । सञ्जयो विगतप्राज्ञो धृतराष्ट्रमुपस्थितः ।
 ॥ सञ्जय उवाच ॥ आगम्य नानादेशेभ्यो नानाजनपदेश्वराः । पितृलोकं गता राजन् सर्वे तव सुतैः सह । ११०
 याच्यमानेन सततं तव पुत्रेण भारत । घातिता पृथिवी सर्वा वैरस्यान्तं विधित्सता ।
 पुत्राणामथ पौत्राणां पितृणाञ्च महीपते । आनुपूर्व्येण सर्वेषां प्रेतकार्याणि कारय ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं घोरं सञ्जयस्य महीपतिः । गतासुरिव निखेटो न्यपतत् पृथिवीतले ।

तं शयानमुपागम्य पृथिव्यां पृथिवीपतिं । विदुरः सर्वधर्मज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ।

उत्तिष्ठ राजन् किं शेषे मा शूचो भरतर्षभ । एषा वै सर्वसत्त्वानां नरेश्वर परा गतिः ।

१५५

अभावादीनि भूतानि भावमथानि भारत । अभावनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ।

न शोचन् मृतमन्वेति न शोचन् क्षियते नरः । एवं सांख्यिके लोके किमर्थमनुशोचसि ।

प्रयुध्यमानो क्षियते युध्यमानस्य जीवति । कालं प्राप्य महाराज न कश्चिदतिवर्त्तते ।

कालः कर्षति भूतानि सर्वाणि विविधान्युत । न कालस्य प्रियः कश्चिन्न देव्यः कुरुसत्तम ।

यथा वायुसृणायाणि संवर्त्तयति सर्वतः । तथा कालवशं यान्ति भूतानि भरतर्षभ ।

१६०

एकसार्धप्रयातानां सर्वेषाम्नाथ गामिनां । यस्य कालः प्रयात्यये तत्र का परिदेवना ।

यांश्चापि निहतान् युद्धे राजंस्वमनुशोचसि । अशोच्या हि महात्मानः सर्वे ते चिदिवङ्गताः ।

न यश्चैर्द्विणावद्भिर्न तपोभिर्न विद्यया । तथा स्वर्गमुपायान्ति यथा शूरास्तनुत्तजः ।

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे च चरितव्रताः । सर्वे चाभिमुखाः क्षीणास्तत्र का परिदेवना ।

शरीराग्निषु शूराणां जुहुवुस्ते शराज्जतोः । ह्ययमानान् शरंश्चैव श्रेष्ठतमपूरुषाः ।

१६५

एवं राजंस्तवाचले स्वर्ग्यं पन्थानमुत्तमं । न युद्धादधिकं किञ्चित् क्षिप्यस्येह विद्यते ।

क्षत्रियास्ते महात्मानः शूराः समितिशोभनाः । आश्रियं परमां प्राप्तान् शोच्याः सर्वे एव हि ।

आत्मनात्मानमाश्वास्य मा शूचो भरतर्षभ । नाद्य शोकाभिभूतस्त्वं कार्यमन्त्स्यद्युर्मर्षि ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदुरस्य तु तदाकथं श्रुत्वा तु पुरुषर्षभः । युज्यतां यानमित्युक्त्वा पुनर्वचनमब्रवीत् ।

क्षिप्रमानय गान्धारीं सर्वास्तु भरतस्त्रियः । बधूं कुन्तामुपादाय यास्यान्यास्तत्र योषितः ।

१७०

एवमुक्त्वा स धर्मात्मा विदुरं धर्मवित्तमं । शोकविप्रहतज्ञानो यानमेवान्वपद्यत ।

गान्धारी पुत्रशोकार्त्ता भर्तुर्ध्वचनचोदिता । सह कुन्त्या यतो राजा सह स्त्रीभिरुपाद्रवत् ।

ताः समासाद्य राजानं भृशं शोकसमन्विताः । आमथ्यान्योन्यमीयुः स्म भृशमुचुकुशुस्ततः ।

ताः समाश्रासयत्त्वन्ता ताभ्यश्चार्त्तरः स्वयं । अश्रुकण्ठीः समारोप्य तनोऽसौ निर्धयौ पुरात ।

ततः प्रणादः सञ्जज्ञे सर्वेषु कुरुवेश्मसु । आकुमारस्य तत् सर्वमभवच्छोककर्षितं ।

१७५

अदृष्टपूर्वा या नार्थः पुरा देवगणैरपि । पृथग्जनेन दृश्यन्ते तास्तदा निहतेश्वराः ।

प्रकीर्त्य केशान् सुशुभान् भूषणान्यवमुच्य च । एकवस्तधरा नार्थः परिपेतुरनाद्यवत् ।

श्वेतपर्वतरूपेभ्यो गृहेभ्यस्तास्त्वपाक्रमन् । गुहाभ्य इव शैलानां पृषत्यो हतयूयपाः ।

तान्युदीर्षानि नारीणां तदा वृन्दान्यनेकशः । शोकार्त्तान्यद्रवन्नाजन् किशोरोणमिवाङ्गने ।

प्रगृह्य बाहून् शोशन्यः पुत्रान् भ्रातृन् पितृनपि । दर्शयन्तीव ता हस्त युगान्ते लोकमङ्गलं ।

१८०

विलपन्त्यो रुदत्यः स्म धावमानास्ततस्ततः । शोकेनाभ्याहतज्ञानाः कर्त्तव्यं न पुनश्चिरे ।

श्रीडां जग्मः पुरा याः स्र सखीनामपि योषितः । एकवक्त्राश्च निर्लज्जाः श्रुणां पुरतोऽभवन् ।
 परस्परं सुसूक्ष्मेपु श्लोकेश्वाश्रासयंस्तदा । ताः श्लोकविक्रला राजश्रवैरन्त परस्परं ।
 ताभिः परिवृतो राजा रुदन्तोभिः सहस्रशः । निर्धयौ नगराद्दीनस्वर्णमायोधनं प्रति ।
 श्लिपिनो वणिजो वैश्याः सर्व्वे कर्षीपजोविनः । ते पार्थिवं पुरस्कृत्य निर्धयुर्नगरादहिः । १८५
 तामा विक्रीशमानानामार्त्तानां कुरुसङ्गये । प्रादुरामोन्महाञ्जब्धे व्यययन् भुवनान्युत ।
 युगान्तकाले सम्प्राप्ते भूतानां दह्यतामिव । अभावः स्यादयं प्राप्त इति भूतानि मेनिरे ।
 भृशमुद्दिगमनसस्ते पौराः कुरुसङ्गये । प्राक्रोशन्त महाराज खनुरक्तास्तदा भृशं ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्व्वणि जलप्रदानिकपर्व्वणि धृतराष्ट्रगमने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रोशमात्रं ततो गत्वा ददृशुस्तान् महारथान् । शारदतं कृपं द्रौणिं कृतवर्षीणमेव च ।
 ते तु दृष्ट्वैव राजानं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरं । अश्रुकण्ठा विनिश्वस्य रुदन्तमिदमब्रुवन् । १८६
 सुतस्तव महाराज कृत्वा कर्षं सुदुष्करं । गतः सानुचरो राजन् शक्रलोकं महीपते ।
 दुर्योधनबलान्मुक्त्वा वयमेव त्रयो रथाः । सर्व्वमन्यत् परिशीणं सैन्यन्ते भरतर्षभ ।
 इत्येवमुक्त्वा राजानं कृपः शारदतस्ततः । गान्धारीं पुत्रशोकात्तामिदं वचनमब्रवीत् ।
 अभीता युध्यमानास्ते व्रन्तः शत्रुगणान् बहून् । वीरकर्षीणि कुर्व्वीणाः पुत्रास्ते निधनङ्गताः ।
 भुवं सम्प्राप्य लोकांस्ते निर्भलान् शस्त्रनिर्मितान् । भासुरं देहमास्याय विचरन्त्यमरा इव । १८७
 न हि कश्चिद्धि शूराणां युध्यमानः पराश्रुतः । शस्त्रेण निधनं प्राप्नो न च कश्चित् कृताञ्जलिः ।
 एवं तां क्षत्रियस्थाः पुराणाः परमां गतिं । शस्त्रेण निधनं सञ्च्ये तन्न शोचितुमर्हसि ।
 न चापि शत्रवस्तेषामृथ्यन्ते राश्रि पाण्डवाः । शूरेण यत्कृतमस्माभिरश्वत्यामपुरोगमैः ।
 अधर्षेण हतं श्रुत्वा भीमसेनेन ते सुतं । सुप्तं शिविरमाविश्य पाण्डूनां कदनं कृतं ।
 पाञ्चाला निहताः सर्व्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमाः । द्रुपदस्यात्मजाश्चैव द्रौपदेयाश्च पातिताः । १८८
 तथा विशमनं कृत्वा पुत्रशत्रुगणस्य ते । प्रद्रवाम रणे स्यातुं न हि शक्यामहे त्रयः ।
 ते हि शूरा महेष्वासा क्षिप्रमेथ्यन्ति पाण्डवाः । अमर्षवशमापन्ना वैरं प्रतिजिहीर्षवः ।
 ते हतानात्मजान् श्रुत्वा प्रमत्ताः पुरुषर्षभाः । निनीवन्तः पदं शूराः क्षिप्रमेव यज्ञस्त्रिमि ।
 तेषाम्नु कदनं कृत्वा संस्थातुं नोत्सहामहे । अनुजानीहि नो राश्रि मा च श्लोके ममः कृथाः ।
 राजंस्त्वमनुजानीहि धैर्य्यमातिष्ठ चोत्तमं । निष्ठान्तं पश्य चापि त्वं नात्तं धर्ममश्च केवलं । १८९
 इत्येवमुक्त्वा राजानं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं । कृपश्च कृतवर्षी च द्रौणपुत्रश्च भारत ।
 अवेक्षमाणा राजानं धृतराष्ट्रं मनोषिणं । गङ्गामनु महात्मानस्वर्षमश्वानसोदयन् ।
 अपकस्य तु ते राजन् सर्व्व एव महारथाः । आमव्यान्योन्यमुद्दिग्रास्त्रिधा ते प्रययुस्तदा ।
 जगाम हस्त्रिमपुरं कृपः शारदतस्तदा । स्वमेव राष्ट्रं हाहिक्या द्रौणिव्यासाश्रमं यथौ ।
 एवं ते प्रययुर्वीरा वीरगुणाः परस्परं । भयार्त्ताः पाण्डुपुत्राणामागच्छत्वा महात्मनां । १९०

समेत्य वीरा राजानं तदा त्वनुदिते रवौ । विप्रजम्भुर्भारराज यथेच्छकमरिन्दमाः ।
समासाद्याय वै द्रौणिं पाण्डुपुत्रा महारथाः । व्यजयंस्ते रणे राजन् विक्रम्य तदनन्तरं ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि कृपद्रौणिभोजदर्शने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हतेषु तेषु मैत्रेयु धर्मराजो युधिष्ठिरः । शुश्रुवे पितरं वृद्धं निर्यातं नागसाहयात् ।
सोऽभ्यधात् पुत्रशोकार्त्तः पुत्रशोकपरिभ्रुतं । शोचमानं महाराज भ्रातृभिः सहितस्तदा ।
अन्वीयमानो वीरेण दाशार्हेण महात्मना । युयुधानेन च तथा तथा चैव युयुत्सुना । १११
तमन्वयात् सुदुःखार्त्ता द्रौपदी शोककर्षिता । सह पाञ्चालयोषिर्द्विर्यास्तनामन् समागताः ।
सगङ्गामनुवृन्दानि स्त्रोणां भरतसत्तम । कुरुरीणामिवार्त्तानां क्रोशन्तीनां ददर्श ह ।
ताभिः परिवृतो राजा क्रोशन्तोभिः सहस्रशः । उद्ध्वंशज्जभिरार्त्ताभीरुदन्तीभिः प्रियाप्रियैः ।
क्व नु धर्मज्ञता राज्ञः क्व नु साऽद्यानृषंसता । यथाबधीत् पितृन् भ्रातृन् गुरुपुत्रान् सखीनपि ।
घातयित्वा कथं द्रौणिं भोक्तृञ्चापि पितामहं । मनसोऽभून्महाराज हत्वा चापि जयद्रथं । ११२
किन्तु राज्येन ते कार्यं पितृन् भ्रातृन्पश्यतः । अभिमन्युश्च दुर्द्धर्षं द्रौपदेयाञ्च भारत ।
अतीत्य ता महाबाहुः क्रोशन्तोः कुरुरीरिव । ववन्दे पितरं ज्येष्ठं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
ततोऽभिवाद्य पितरं धर्मेणाभिचकर्षणः । न्यवेदयन्त नामानि पाण्डवास्तोऽपि सर्वेश्वरः ।
तमात्मजान्तकरणं पिता पुत्रबधार्हितः । अप्रीयमाणः शोकार्त्तः पाण्डवं परिषस्त्रजे ।
धर्मराजं परिष्वज्य सान्त्वयित्वा च भारत । दुष्टात्मा भीममन्विच्छन् दिधक्षुरिव पावकः । ११५
स कौपपावकस्तस्य शोकवायुसमीरितः । भीमसेनमयं दावं दिधक्षुरिव दृश्यते ।
तस्य सङ्कल्पमाज्ञाय भीमं प्रत्यशुभं हरिः । भीममाविष्य पाणिभ्यां प्रददौ भीममायुषं ।
प्रागेव तु महाबुद्धिर्बुद्ध्या तस्येकितं हरिः । संविधानं महाप्राज्ञस्तत्र चक्रे जनार्दनः ।
तं गृहीत्वैव पाणिभ्यां भीमसेनमयस्त्रयं । बभञ्ज बलवान्राजा मन्यमानो वृकोदरं । ११६
नागायुतबलप्राणः स राजा भीममायुषं । भङ्गा विमथितोरस्कः सुस्त्राव रुधिरं मुखात् ।
ततः पपात मेदिन्यां तथैव रुधिरोल्लितः । प्रपुष्पितायशिश्वरः पारिजात इव द्रुमः ।
प्रत्यगृह्णाच्च तं विद्वान् सूतो गावलाणिसदा । मैवमित्यब्रवीत् सैनं श्रमयन् सान्त्वयन्निव ।
स तु कौपं समुत्सृज्य गतमन्युर्मेहामनाः । हाहा भीमेति चुक्रोश नृपः शोकसमन्वितः ।
तं विदित्वा गतक्रोधं भीमधेनवधार्हितं । वासुदेवो वरः पुंसामिदं वचनमब्रवीत् ।
मा शुचो धृतराष्ट्र त्वं नैष भीमस्त्वया हतः । आयसी प्रतिमा श्लेषा त्वया राजन्निपातिता । ११७
त्वं क्रोधवशमापन्नं विदित्वा भरतर्षभ । मयाऽपकृष्टः कौन्तेयो मृत्योर्दिद्वान्तरं गतः ।
न हि ते राजशार्दूल बले तुल्योऽस्ति कश्चन । कः सहेत महाबाहो बाहोर्विग्रहणं नरः ।
ययान्तकमनुप्राप्य जीवन् कश्चिन्न मुच्यते । एवं बाहून्तरं प्राप्य तव जीवेन्न कश्चन ।
तस्मात् पुत्रेण या तेऽसौ प्रतिमा कारितायसी । भीमस्य सेयं कौरव्य तवैवापहता मया ।

पुत्रशोकाभिसन्तप्तं धर्मादपकृतं मनः । तदा राजेन्द्र तेन त्वं भीमसेनं जिघांससि । १३०
 न त्वेतन्ने क्षमं राजन् हन्यास्व यद्दृकोदरं । न हि पुत्रा महाराज जीवेयुस्ते कथञ्चन ।
 तस्माद्यत् कृतमस्माभिर्मन्यमानैः श्रमं प्रति । अनुमन्यस्व तत् सर्वं मा च शोके मनः कृपाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि त्रायसभीमभङ्गे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत एवमुपातिष्ठन् शौचार्थं परिचारकाः । कृतशौचं पुनश्चैनं प्रोवाच मधुसूदनः ।
 राजश्रधोता वेदासे ब्राह्मणाणि विविधानि च । श्रुताणि च पुराणानि राजधर्मास्य केवलाः ।
 एवं विद्वान् महाप्राज्ञः समर्थः सन् बलाबले । आत्मापराधात् कस्मात्सं कुरुषे कोपमीदृशं । १३५
 उक्तवांस्त्वां तदैवाहं भीमद्वेषिणो च भारत । विदुरः सञ्जयश्चैव त्वन्नु राजस्य तत्कथाः ।
 स वार्यमाणो नास्माकमकर्षीर्ष्वचनं तदा । पाण्डवानाधिकार्याजन् बले शौर्ये च कौरव ।
 राजा हि यः स्त्रियप्रदः स्वयं दोषानवेक्षते । देशकालविभागश्च परं श्रेयः स विन्दति ।
 उच्यमानस्तु यः श्रेयो दृष्टव्यो नो हिताहिते । आपदः समनुप्राप्य स शोचत्यनये स्मितः ।
 ततोऽन्यत्कृत्वात्मानं समवेक्षस्व भारत । राजंस्त्वं ह्यभिधेयात्मा दुर्व्योधनवशे स्थितः । १४०
 आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि । तस्मात् संयच्छ कोपं त्वं स्वमनुस्यूय दुष्कृतं ।
 यस्तु तां स्यद्धृया कुरुः पाञ्चालीमानयत् सभा । स हनो भीमसेनेन वैरं प्रतिजिहीर्षता ।
 आत्मनोऽतिक्रमं पश्य पुत्रस्य च दुरात्मनः । यदनागसि पाण्डूनां परित्यागः परमप ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु हृष्येण सर्वं सत्यं जनाधिप । उवाच देवकीपुत्रं धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव । पुत्रश्रेष्ठस्य धर्मात्मन धैर्याग्नां समचाक्षयत् । १४५
 दिव्या तु पुरुषव्याघ्रो बलवान् सत्यविक्रमः । तद्गुप्तो नागमत् कृष्ण भीमो बाह्वनरं मम ।
 इदानीं त्वहमेकायो गतमन्युर्गतञ्जरः । मथ्यमं पाण्डवं वीरं प्रष्टुमिच्छामि केन च ।
 हतेषु पार्थिवेन्द्रेषु पुत्रेषु निहतेषु वै । पाण्डुपुत्रेषु वै सर्वं प्रीतिस्थाप्यवतिष्ठति ।
 ततः स भीमश्च धनञ्जयश्च माश्रास्य पुत्रौ पुरुषप्रवीरो । पश्यर्ष गात्रैः प्रददन् सुगात्रानास्यास्य कल्याणमुवाच चैतान् ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि धृतराष्ट्रकोपविमोचने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातास्तस्यै कुरुपाण्डवाः । अभ्ययुर्भ्रातरः सर्वं गान्धारीं सहकेशवाः । १५०
 ततो ज्ञात्वा हतामित्रं धर्माजं युधिष्ठिरं । गान्धारीं पुत्रशोकात्तां ब्रह्मैश्वरनिन्दिता ।
 तस्याः पापमभिप्रायं विदित्वा पाण्डवान् प्रति । श्लिषिः सत्यवतीपुत्रः प्रागेव समबुध्यत ।
 स गङ्गायामुपसृज्य पुण्ड्रगन्धि पथः श्लिषि । तं देशमुपसन्वेदे परमर्षिर्भोजवः ।
 दिव्येन चक्षुषा पश्यन् ममसा गङ्गदेन च । सर्वप्राणभृतां भावं स तत्र समबुध्यत ।
 स ऋषामब्रवीत् काले कथ्यवादी महातपाः । प्रापकालमवाचिष्य समाकालमुदरयत् । १५५
 न कोपः पाण्डवे कार्थो गान्धारि श्रममाशुचि । वचो निमृशतामेतत् श्रुणु चेदं वचो मम ।
 उक्त्वाऽस्यष्टादशाहानि पुण्ड्रेण जयमिच्छता । त्रिविधांशसे मातर्बुधमानस्य ब्रह्मिभिः ।

सा तथा वाच्यमाना त्वं काले काले जयैषिणा । उक्तवत्प्रसि गान्धारि यतो धर्मस्ततो जयः ।
 न चायतीतां गान्धारि वाचं ते वितथामहं । स्मरामि तोषमानायास्तथा प्राणिहिता क्षयि ।
 विपद्हे तुमुले राज्ञां गत्वा पारमसंग्रहं । जितं पाण्डुसुरैर्युद्धे नूनं धर्मस्ततोऽधिकः । १९०
 स्मन्मन्त्रिणा पुरा भूत्वा साऽद्य न समसे कथं । अधर्मं जहि धर्मज्ञे यतो धर्मस्ततो जयः ।
 स्वस्र धर्मं परिस्मृत्य वाचस्त्रोक्तां मनस्विनि । कोपं संयच्छ गान्धारि मैवं भूः सत्यवादिनि ।
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ भगवन्माभ्यसूयामि नैतानिष्कामि मय्यतः । पुत्रशोकैः तु बलान्मनो विकलतो व मे ।
 यथैव कुन्त्या कौन्तेया रक्षितव्यास्तथा मया । तथैव धृतराष्ट्रेण रक्षितव्या मया यथा ।
 दुर्योधनापराधेन शकुनेः शौबलस्य च । कर्णेदुःशासनाभ्याश्च हतोऽयं कुरुसङ्घयः । १९५
 नापराधति बीभत्सुर्न च पार्था वृकोदरः । नकुलः भृहदेवो वा नैव जातु युधिष्ठिरः ।
 युध्यमाना हि कौरव्याः हतमानाः परस्परं । निहताः सहितास्त्रान्यैस्तत्र नास्त्यप्रियं मम ।
 किन्तु कर्माकरोऽहोमो वासुदेवस्य पश्यतः । दुर्योधनं समाह्वय गदायुद्धे महामनाः ।
 शिखयाऽभ्यधिकं ज्ञात्वा चरन्तं बभ्रुधा रणे । अधो नाभ्यां प्रहृतवान् तन्मे कोपमवह्यं यत् ।
 कथं नु धर्मं धर्मज्ञैः समुद्दिष्टं महात्मभिः । त्यजेयुराहवे प्रहृष्टाः प्राणचेतोः कथञ्चन । १९०
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि गान्धारीसन्वनायां चतुर्होऽध्यायः ॥ १४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या भीमसेनोऽद्य भीतवत् । गान्धारीं प्रत्युवाचेदं वचः सानुनयं तदा ।
 अधर्मा यदि वा धर्मस्त्रासान्तत्र मया हतः । आत्मानं चातुकामेन तन्मे त्वं चक्षुमर्हसि ।
 न हि धर्मेण पुत्रस्ते पातितोऽसौ महाबलः । न शक्यः केनचिद्भक्तुमती विषममाचरं ।
 सैन्यैकोऽवशिष्टोऽयं गदायुद्धेन वीर्यवान् । मां हत्वा न हरेद्राज्यमिति वै तत् कृतं मया ।
 अधर्मेण जितः पूर्व्वं तेन चापि युधिष्ठिरः । निहताश्च सदैव स्म ततो विषममाचरं । १९५
 राजपुत्रोश्च पाञ्चालीमेकत्रस्रं रजस्वलां । भवत्या विदितं सर्व्वमुक्तवान् यत् सुतस्तव ।
 दुर्योधनमसंग्रह्य न शक्या भूः समागरा । केवला भोक्तुमस्माभिरतश्चैतत् कृतं मया ।
 तथाऽप्यप्रियमस्माकं पुत्रस्ते समुदाचरत् । द्रौपद्या यत् सभामध्ये सव्यमूर्हमदर्शयत् ।
 तदैव बन्धः सोऽस्माकं दुराचारस्य ते सुतः । धर्मराजाज्ञया चैव स्थिताः स्मः समये तदा ।
 वैरमुद्दीपितं राशि पुत्रेण तव तन्महत् । क्लेशितास्य वने नित्यं तत एतत् कृतं मया । १९०
 वैरस्यास्य गतः पारं हत्वा दुर्योधनं रणे । राज्यं युधिष्ठिरः प्राप्नो वयश्च गतमन्यवः ।
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ न तस्यैव बधस्तात यत् प्रसंसमि मे सुतं । हतवांस्यापि तत् सर्व्वं यदिदं भाषसे मयि ।
 हताश्वे नकुले यन्तु वृषभमेन भारत । अपिवः श्रेणितं संख्ये दुःशासनशरीरजं ।
 यद्भिर्धिगर्हितं घोरमनार्थजनसेवितं । कूरं कर्माकरोस्तस्मात्तदयुक्तं वृकोदर ।
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्त्यापि न पातयं हृदिरे किं पुनः स्वकं । यथैवात्मा तथा भ्राता विधेपो नास्ति कश्चन । १९५

रुधिरं न व्यतिक्रामहन्तोष्ठादम्न मा शुचः । वैवस्वतस्तु तद्देह हसौ मे रुधिरोक्षितौ ।
 हताश्वं न कुलं दृष्ट्वा वृषभेनेन संयुगे । भ्रातृणां संप्रहृष्टानां त्रासः संजनितो मया ।
 केशपत्रपरामर्शं द्रौपद्या द्यूतकारिते । क्रोधाद्यदम्बुवद्भ्रातृं तच्च मे हृदि वर्त्तते ।
 चक्षुधर्मच्युतो गञ्जि भवेयं शाश्वतीः समाः । प्रतिज्ञान्तामनिस्तोर्यं ततस्तत् कृतवानहं ।
 न मामर्हमि गान्धारि दोषेण परिशङ्कितुं । अमिष्टञ्च पुरा पुत्रान्मास्त्रनपराधिषु ।
 अधुना किं नु दोषेण परिशङ्कितुमर्हमि ।

४००

॥ गान्धार्युवाच ॥ वृद्धस्यास्य शतं पुत्रान्निर्भ्रंस्त्वमपराजितः । कस्मान्न शेषयेः कश्चिद्येनाल्पमपराधितं ।
 सन्तानमावयोस्तात वृद्धयोर्हृतराज्ययोः । कथमन्वदयस्यास्य यष्टिरेका न वर्जिता ।

शेषे ह्यवस्थिते तात पुत्राणामन्तके त्वयि । न मे दुःखं भवेदेतद्यदि त्वं धर्ममाचरेः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारी युधिष्ठिरमपृच्छत । क्व च राजेति सक्रोधा पुत्रपौत्रवधादिता । ४०५

तामभ्यगच्छद्राजेन्द्रो वेपमानः कृताञ्जलिः । युधिष्ठिर इदधैनां मधुरं वाक्यमब्रवीत् ।

पुत्रहन्ता नृशंभोऽहं तव देवि युधिष्ठिरः । शापार्हः प्रयिवोनाशं हेतुभूतः शपस्व मां ।

न हि मे जीवितेनार्थो न राज्येन धनेन वा । तादृशाग् सुहृदो हत्वा मूढस्यास्य सुहृद्गृहः ।

तमेवंवादिनं भीतं सन्निकर्षगतं तदा । नोवाच किञ्चिद्गान्धारी निश्चामपरमा मृशं ।

तस्यावनतदेहस्य पादयोर्निपतित्यतः । युधिष्ठिरस्य नृपतेर्धर्मज्ञा दीर्घदर्शिनो ।

अङ्गुल्यगणि ददृशे देवोपह्वान्तरेण सा । ततः स कुनखीभूतो दर्शनीयनखो नृपः ।

तं दृष्ट्वा चर्जुनोऽगच्छद्वासुदेवस्य पृष्ठतः । एवं सञ्चेष्टमानांस्तानितश्चेतश्च भारत ।

गान्धारी विगतक्रोधा सान्त्वयामास मातवत् । तया ते समनुज्ञाता मातरं वोरमातरं ।

अभ्यगच्छन्त सहिताः पृथा पृथुलवचसः । चिरस्य दृष्ट्वा सा पुत्रान् पुत्राधिभिरभिभुता ।

वाप्यनाहारयद्देवो वस्तेणवृत्त्यै मुखं । ततो वाभ्यं समुत्सृज्य सह पुत्रेण वै पृथा ।

अपश्ये तान् शंस्ते धैर्बुध्वा परिविलतान् । सा तानिकैःकशः पुत्रान् संस्पृशन्ती पुनः पुनः ।

अश्रुचत दुःखार्ता द्रौपदीश्च हतात्मजां । रुदन्तीमथ पाञ्चालीं ददर्श पतितां भुवि ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ आर्यपुत्राः क्व ते सर्व्वे मौभद्रसहिता गताः । न त्वान्नेष्ट्याभिगच्छन्ति चिरं दृष्ट्वा तपस्विनीं ।

किन्नु राज्येनैव कार्य्यं विहीनायाः सुतैर्धम । तां समाश्रामयामास पृथा पृथुललोचना ।

उत्पाप्य याज्ञभेनीन्तु रुदतीं शोकवितां । तथैव सहिता चापि पुत्रैरनुगता नृप ।

अभ्यगच्छत गान्धारीमार्त्तामार्त्ततरा स्वयं । तामुवाचाथ गान्धारी सह बध्वा यशस्विनीं ।

भैवं पुत्रीति दुःखार्त्ता पश्य मामपि दुःखिता । मन्ये लोकविनाशोऽयं कालपर्यायचोदितः ।

अवश्यभावी सम्प्राप्तः स्वभावास्त्रोमर्षणः । इदन्तत् समनुप्राप्तं विदुरस्य वचो महत् ।

अभिद्वानुनये कृष्णे यदुवाच महामतिः । तस्मिन्नपरिहार्य्येऽर्थे व्यतीते च विशेषतः ।

४१०

४१५

४२०

मा शुचो न हि शोच्यास्ते संपामे निधनं गताः । यथैव त्वं तथैवाहं को वामाश्यामयिष्यति ।
ममैव ह्यपराधेन कुलमयं विनाशितं ।

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि जलप्रदानिकपर्वणि पृथापुस्तदर्शने पञ्चदशोऽध्यायः १५ ॥ समाप्तञ्च जलप्रदानिकपर्व ॥

॥ अथ स्त्रीविलापपर्व ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु गान्धारी कुरूणामवकर्त्तनं । अपश्यन्तत्र तिष्ठन्ती दूराद्दिव्येन चक्षुषा ।
पतिव्रता महाभागा समानव्रतचारिणी । उद्येण तपसा युक्ता सततं ब्रह्मचारिणी ।
वरदानेन कृष्णस्य महर्षेः पुण्यकर्म्मणः । दिव्यज्ञानबलोपेता विविधं पर्यदेवयत् ।
ददर्श सा बुद्धिमती दूरादेव यथाऽनिके । रणजिरं नृवीराणामद्भुतं लोमहर्षणं ।
अस्थिकेशपरिस्तीर्णं शोणितौघपरिभुतं । शरीरैर्बभ्रुसाहसैर्विनिकोर्णं समन्ततः ।
गजाश्वरथयोधानामावृतं रुधिराविलैः । शरीरैरशिरस्कैश्च विदेहैश्च शिरोगणैः ।
गजाश्वरनागेणां निःस्त्रैरभिभृष्टं । शृगालबककाकोलकङ्काकानिषेवितं ।
रक्षसा पुरूषादानां मोदनं कुरराकुलं । अग्निवाभिः शिवाभिश्च नादितं गृध्रसेवितं ।
ततो व्यासाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रो महीपतिः । पाण्डुपुत्राश्च ते सर्वे युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
वासुदेवं पुरस्कृत्य हतबन्धुश्च पार्थिवं । कुरुस्त्रियः समासाद्य जग्मुरायोधनं प्रति ।
समासाद्य कुरुचेवं तास्त्रियो निहतेश्वराः । अपश्यन्त हतांस्तत्र भ्रातृन् पुत्रान् पितृन् पतीन् ।
क्रव्याद्भिर्भक्ष्यमाणान् वै गोमायुबलवायसैः । भूतैः पिशाचैरजोभिर्भिविधैश्च निशाचरैः ।
रुद्राक्रोडनिभं दृष्ट्वा तदा विशसनं स्त्रियः । महार्हेभ्योऽद्य यानेभ्यो विक्रोशन्त्यो निपतिरे ।
अदृष्टपूर्वम् पश्यन्तो दुःखार्त्ता भरतस्त्रियः । शरीरेष्वस्वलस्रन्या न्यपतंस्यापरा भुवि ।
आन्तानाश्चाप्ययान्यासां नासीत् काचन चेतना । पाञ्चालकुरुयोषाणा कृपणं तदभून्महत् ।
दुःखोपहतचित्ताभिः समन्तादनुनादितं । दृष्ट्वायोधनमत्युषं धर्मज्ञा सुबलात्मजा ।
ततः सा पुण्डरीकाक्षमामस्य पुरुषोत्तमं । कुरूणां वैशसं दृष्ट्वा दुःखादचनमब्रवीत् ।
पश्येताः पुण्डरीकाक्षं क्षुषा मे निहतेश्वराः । प्रकीर्णकेशाः क्रोशन्त्यः कुरथ्यं हव माधव ।
अमूस्त्राऽभिसमागस्य स्मरन्त्यो भरतर्षभान् । पृथगेवाभ्यधावन्यः पुत्रान् भ्रातृन् पितृन् पतीन् ।
वीरसुभिर्ब्रह्मावाहो हतपुत्राभिरावृतं । कश्चिच्च वीरपत्नीभिर्हतवीराभिरावृतं ।
शोभितं पुरुषव्याघ्रैर्भ्रातृकर्णाभिमन्युभिः । द्रोणद्रुपदशन्त्यैश्च ज्वलद्भिरिव पावकैः ।
काञ्चनेः कवचैर्द्वैर्मणिभ्यश्च महात्मनां । अङ्गदैर्हस्तकेयूरैः स्रग्भिश्च समलङ्कृतं ।
वीरबाहुनिस्तृष्टाभिः शक्तिभिः परिचैरपि । खड्गैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः मशरैश्च शरामनैः ।
क्रव्यादस्रुतैः अक्षिस्त्रिभ्रिर्विधैः कश्चित् । कश्चिदाक्रोडमानैश्च शयाभैरपरैः कश्चित् ।
एतदेवंविधं वीरं मप्यश्यायोधनं विभो । पश्यमाना हि दस्त्रामि शोकेनाहं जनार्दन ।

पाञ्चालानां कुरुणाञ्च विनाशे मधुसूदन । पञ्चानामपि भूतानामहं बधमचिन्तयं ।
 तान् सुपर्णाञ्च गृध्राञ्च विकर्षण्यस्रगुचिताः । निगृह्य चरणौ गृध्रा भक्षयन्ति सहस्रशः ।
 जयद्रथस्य कर्णस्य तथैव द्रोणभीष्मयोः । अभिमन्योर्विनाशञ्च कश्चिन्तयितुमर्हति ।
 अबध्यकल्पान्निहतान् दृष्ट्वाऽहं मधुसूदन । गृध्रकङ्कबकश्येनश्च गृध्रगालादनीकृतान् । ४१५
 अमर्धवशमापन्नान् दुर्योधनवशे स्थितान् । पश्यैतान् पुरुषव्याघ्रान् संशान्तान् पावकानिव ।
 शयनान्युचिताः सर्वे मृदूनि विमलानि च । विपन्नास्तेऽद्य वसुधां विवृतामधिशेरते ।
 वन्दिभिः सततं काले सुवह्निर्भिनन्दिताः । शिवानामश्रिवा घोराः शृण्वन्ति विविधा गिरः ।
 ये पुरा शेरते वीराः शयनेषु यशस्विनः । चन्द्रनागरुदिग्धाङ्गास्तेऽद्य पांशुषु शेरते ।
 तेषामाभरणान्येते गृध्रा गोमायुवायसाः । आक्षिपन्त्यश्रिवा घोरा विनदन्तः पुनः पुनः । ४२०
 वाणान् विनिश्चितान् पीतान् निस्त्रिंशान् विमला गदा । युद्धाभिमानिनः प्रीता जीवन्त इव विभ्रति ।
 सुरूपवर्णा बहवः क्रव्यादैरवघट्टिताः । श्वभप्रतिरूपाश्च शेरते हरितस्रजः ।
 अपरे पुनरालिङ्ग्य गदाः परिषवाहवः । शेरतेऽभिमुखाः शूरा दयिता इव योषितः ।
 विभ्रतः कवचान्यन्ये निर्मलान्यायुधानि च । न धर्षयन्ति क्रव्यादा जीवन्तीति जनाईन ।
 क्रव्यादैः कृष्यमाणानामपरेषां महात्मनां । शातकौम्यः स्रजश्चित्रा विनिकीर्णाः समस्ततः । ४२५
 एते गोमायवो भीता निहतानां महात्मनां । कण्ठान्तरगतान् हारानाक्षिपन्ति सहस्रशः ।
 सर्वेष्वपररात्रेषु याननन्दत वन्दिनः । स्तुतिभिश्च परार्द्धाभिरुपचारैश्च शिविताः ।
 तानिमाः परिदेवन्ति दुःखात्ताः परमाङ्गनाः । कृपणं वृष्णिशार्दूल दुःखशोकार्दिता मृशं ।
 रकोत्पलवनानोव विभान्ति रुचिराणि च । मुखानि परमस्त्रोणां परिशुष्काणि केशव ।
 रुदितोपरता ह्येता ध्यायन्त्यः सम्परिभुताः । कुरुस्तियोऽभिगच्छन्ति तेन तेनैव दुःखिताः । ४३०
 एतान्यादित्यवर्णानि तपनीयनिभानि च । रोषरोदमतास्राणि वक्त्राणि कुरुयोषितां ।
 आमामपरिपूर्णार्थं निशम्य परिदेवितं । इतरेतरसंक्रन्दान्न विजानन्ति योषितः ।
 एता दोर्धं विनिश्चस्य विलप्य च पुनः पुनः । विस्यन्दमाना दुःखेन वीरा जहति जीवितं ।
 बह्वेया दृष्ट्वा शरीराणि क्रोशन्ति विलपन्ति च । पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मृदुपाणयः ।
 शिरोभिः पातितैर्हस्तैः सर्व्वाङ्गैर्यथशः हतैः । इतरेतरसम्पृक्तैराकीर्णा भाति मेदिनी । ४३५
 विशिरस्कानथो कायान् दृष्ट्वा घोराभिनन्दिनः । मुह्यन्त्यनुचिता नार्थ्यां विदेहानि शिरांसि च ।
 शिरः काथेन सन्धाय प्रेक्षमाणा विचेतमः । अपश्यन्त्याऽपरंतत्र नेदमस्येति दुःखिताः ।
 बाह्वरुचरणान्यान्यान् विशिखोन्मथितान् पृथक् । सन्धत्योऽमुखाविष्टा मूर्च्छन्त्येताः पुनः पुनः ।
 उत्कृत्य शिरसश्चान्यान् विजग्धान् मृगपक्षिभिः । दृष्ट्वा काश्चिन्न जानन्ति भर्तृन् भरमयोषितः ।
 पाणिभिश्चापरा घ्नन्ति शिरांसि मधुसूदन । प्रेक्ष्य भ्रातृन् पितृन् पुत्रान् पतोंश्च निहताब् परैः । ४४०
 बाणैश्च सखैश्च शिरोभिश्च सकण्डलैः । अगम्यकल्पा पृथिवी मांसशोणितकर्हमा ।

न दुःखेषुचिताः पूर्वं दुःखं गहन्यनिन्दिताः । भ्रातृभिः पितृभिः पुत्रैरुपकीर्णा वसुन्धरा ।
यूथानीव किशोरीणां सुकेशीनां जनाईन । कुवाणां धतराष्ट्रस्य पश्य वृन्दान्यनेकशः ।
इतो दुःखतरं किन्तु केशव प्रतिभाति मे । यदिमाः कुर्वते सर्व्या रूपमुच्चावचं स्त्रियः ।
नूनमाचरितं पापं मया पूर्वेषु जन्मसु । या पश्यामि हतान् पुत्रान् पौत्रान् भ्रातृन् केशव ।
एवमार्त्ता विलपती ददर्श निहतं सुतं ।

५८५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि स्त्रीणां युद्धभूमिदर्शने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो दुर्योधनं वृष्ट्वा गान्धारी शोकमूर्च्छिता । सहसा न्यपतद्भूमौ द्विषेव कदली वने ।

सा तु लम्बा पुनः संज्ञां विक्रम्य च पुनः पुनः । दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य शयानं रुधिरोक्षितं ।

परिष्वज्य च गान्धारी कृपणं पर्यदेवयत् । हा हा पुत्रेति शोकार्त्ता विललापाकुलेन्द्रिया ।

सुगूढजत्रु विपुलं हारनिष्कमिषेवितं । वारिणा नेत्रजेनोरः मिस्रन्ती शोकतापिता ।

५८०

समीपस्थं हृषीकेशमिदं वचनमब्रवीत् । उपस्थितेऽस्मिन् संग्रामे ज्ञातीनां संक्षये विभे ।

मामयं प्राह वार्ष्णेय प्राञ्जलिर्नृपसत्तमः । अस्मिन् ज्ञातिसमुद्धर्षे जयमन्वा ब्रवीतु मे ।

इत्युक्ते जानतो मर्षमहं स्वयमनागमं । अत्रुवं पुरुषव्याघ्र येता धर्मस्ततो जयः ।

यथा च युध्यमानस्त्वं न वै मुह्यसि पुत्रक । भ्रुवं शस्तजितान् लोकान् प्राप्स्यस्यमरवत् प्रभो ।

इत्येवमब्रुवं पूर्वं नैनं शोचाम्यहं सुतं । धतराष्ट्रस्य शोचामि कृपणं हतबान्धवं ।

५८५

अमर्षणं युधां श्रेष्ठं कृतास्त्वं युद्धदुर्मदं । शयानं वीरशयने पश्य माधव मे सुतं ।

योऽयं मूर्खाभिषिक्तानामये याति परन्तपः । सोऽयं पांशुषु श्रेतेऽद्य पश्य कान्तस्य पर्यथं ।

भ्रुवं दुर्योधनो वीरो गतिं न सुलभां गतः । तथा ह्यभिमखः श्रेते शयने वीरमेविते ।

यं पुरा पर्युपामीना रमयन्ति बरस्त्रियः । तं वीरशयने सुप्तं रमयन्त्यशिवाः शिवाः ।

यं पुरा पर्युपामीना रमयन्ति मनीषिणः । महीतलस्थं निहतं गृध्रासं पर्युपामते ।

५९०

यं पुरा व्यजनैर्यैरुपवीजन्ति योषितः । तमद्य पक्षव्यजनैरुपवीजन्ति पक्षिणः ।

एष श्रेते महाबाहुर्बलवान् सत्यविक्रमः । मिहेनेव द्विपः संख्ये भीमसेनेन पातितः ।

पश्य दुर्योधनं कृष्ण शयानं रुधिरोक्षितं । निहतं भीमसेनेन गदां संयुज्य भारत ।

अनौहिणीर्महाबाहुर्दृश वैकाश्व केशव । आनयद्यः पुरा संख्ये सोऽनयान्निधमं गतः ।

एष दुर्योधनः श्रेते महेष्वासो महारथः । शार्ङ्गल इव मिहेन भीमसेनेन पातितः ।

५९५

विदुर ह्यवमन्यैष पितरश्चैव मन्दभाक् । बालो वृद्धावमानेन मन्दा मृत्युवशं गतः ।

निःसपत्ना मही यस्य त्रयोदशसमाः स्थिता । स श्रेते निहतो भूमौ सुतो मे शयिवीरपतिः ।

अपश्यं कृष्ण शयिवो धार्म्यराजानुशामितां । पूर्वां हस्तिगवाश्वैश्च वार्ष्णेय न तु तच्चिरं ।

तामेवाद्य महानाहो पश्याम्यन्यानुशामनां । हीनां हस्तिगवाश्वेन किन्तु जीवामि माधव ।

इदं कृच्छ्रतरं पश्य पुत्रस्यापि बधान्मम । यदिमाः पर्युपामन्ते हताञ्कुरावणे स्त्रियः ।

५९०

प्रकीर्णकेशां सुश्रोणीं दुर्योधनशुभाङ्गां । हृत्कवेदीनिभां पश्य कृष्ण लक्षणमातरं ।
 नूनमेवा पुरा बाला जीवमाने महाभुजे । भुजावाश्रित्य रमते सुभुजस्य मनस्विनी ।
 कथञ्च शतधा नेदं हृदयं मे विदीर्यते । पश्यन्त्या निहतं पुत्रं पुत्रेण सहितं रणे ।
 पुत्रं रुधिरसंश्लिप्तमुपजिघ्रत्यनिन्दिता । दुर्योधनञ्च वामोरः पाणिना परिभार्जति ।
 किञ्च शोचति भर्तारं पुत्रञ्चैवा मनस्विनी । तथा ह्यवस्थिता भाति पुत्रश्चाप्यभिवीक्ष्य सा । ५१५
 स्वशिरः पञ्चशाखाभ्यामभिहृत्यायतेक्षणा । पतत्युरसि वीरस्य कुरुराजस्य माधव ।
 पुण्डरीकमिवाभाति पुण्डरीकान्तरप्रभा । मुखं प्रमृज्य पुत्रस्य भर्तुश्चैव तपस्विनी ।
 यदि वाप्यागमाः सन्ति यदि वा श्रुतयस्तथा । ध्रुवं लोकानत्राप्तोऽयं नृपो बाहुबलार्जितान् ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि दुर्योधनदर्शने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ पश्य माधव पुत्रान्मे शतसंख्यान् जितकृत्मान् । गदया भीमसेनेन भूयिष्ठं निहतावणे ।
 इदं दुःखतरं मेऽद्य यदिमा मुक्तमूर्द्धजाः । हतपुत्रा रणे बालाः परिधावन्ति मे स्तुधाः । ५२०
 प्रासादतलचारिण्यस्त्ररणेभूषणान्वितैः । आपन्ना यत् स्पृशन्तीमा रुधिराङ्गां वसुन्धरां ।
 गृध्रानुत्सारयन्त्यश्च तथा गोमायुवायसान् । शोकेनार्त्ता विधूर्णन्त्यो मत्ता इव चरन्त्युत ।
 एषा वै ह्यनवद्याङ्गी करसम्मितमध्यमा । घोरं तद्वैशंसं दृष्ट्वा निपतत्यतिदुःखिता ।
 दृष्ट्वा मे पार्थिवमुतामेतां लक्षणमातरं । राजपुत्रीं महाबाहो मनो न ह्युपशाम्यति ।
 भ्रातृशान्याः पतीशान्याः पुत्राश्च निहतावणे । दृष्ट्वा परिपतन्त्येताः प्रगृह्य सुभुजा भुजान् । ५२५
 मध्यमानान् नारीणां वृद्धानां चापराजित । आक्रन्दं हतबन्धूनां दारुणे वैशसे शृणु ।
 रथनीडानि देहांस्य हतांगां गजवाजिनां । आश्रिताः अममोहार्त्ताः स्थिताः पश्य महाबल ।
 अन्याश्चापहतं कायात् चारुकुण्डलमुन्नमं । स्वस्य बन्धाः शिरः कृष्ण गृहीत्वा पश्य तिष्ठतीं ।
 पूर्वजातिहृतं पापं मन्ये नास्मिन्निवानघ । एताभिरनवद्याभिर्मर्या चैवात्पमेधया ।
 यदिदं धर्मं राजेन पातितं मे जनाह्न । न हि नाशोऽस्ति वार्ष्णेय कर्षणोः शुभपापयोः । ५३०
 प्रत्ययवधसस्यैव दर्शनीयकुचोदराः । कुलेषु जाता द्वीमत्यः कृष्णपद्माक्षिमूर्द्धजाः ।
 हंसगङ्गदभाषिण्यो दुःखशोकप्रमोहिताः । सारस्य इव रामन्धः पतिताः पश्य माधव ।
 फुल्लपद्मप्रकाशानि पुण्डरीकाक्ष चोषितां । अनवद्यानि वक्राणि तापथत्येव रश्मिवान् ।
 धूर्षणां मम पुत्राणां वासुदेवावरोधनं । मत्तमातङ्गदर्पणां पश्यन्त्यद्य प्रथग्जनाः ।
 शतचक्राणि चर्मणि ध्वजांसादित्यसन्निभान् । रौक्माणि चैव वर्ष्माणि निष्कानपि च काञ्चनान् । ५३५
 शोषत्राणानि चैतानि पुत्राणां मे महीतले । पश्य दीप्तानि गोविन्द पावकान् सुष्ठतानिव ।
 एष दुःग्रामनः शोते शूरेणामिचघातिना । पीतशोणितसर्ष्वाङ्गो युधि भीमेन पातितः ।
 गदया भीमसेनेन पश्य माधव मे सुतं । द्यूतक्षेत्राननुसृत्य त्रैपद्या चोदितेन च ।
 उक्ता ह्यनेन पाञ्चाली सभायां धूतनिर्जिता । प्रियश्चिकीर्षता भ्रातुः कर्षस्य च जनाह्न ।

यदेव सद्देवेन नकुलेनार्जुनेन च । दासभार्याऽसि पाञ्चालि क्षिप्रं प्रविश नो गृहं ।
 ततोऽहमब्रुवं कृष्ण तदा दुर्व्योधानं नृपं । मृत्युपात्रपरिक्षिप्तं ब्रह्मिणं पुत्रवर्ज्यय ।
 निबोधेनं सुदुर्बुद्धिं मातुलं कलहप्रियं । क्षिप्रमेनं परित्यज्य पुत्रशाम्यस्व पाण्डवैः ।
 न बुध्यसे त्वं दुर्बुद्धे भीमसेनममर्षणं । वाङ्माराचैस्तदंतीकृष्यस्वाभिरिव कुम्भरं ।
 तानेवं रहसि कुञ्जे वाक्शब्दानवधारयन् । उत्समर्ज्य विवं तेषु सर्पो गोटपभेष्विव ।
 एवं दुःशासनः श्रेते विक्षिप्य विपुलौ भुजौ । निहतो भीमसेनेन सिंहेनेव महागजः ।
 अत्यर्थमकरोद्भ्रातृं भीमसेनोऽत्यमर्षणः । दुःशासनस्य यत् कुञ्जोऽपिवच्छोणितमाहव ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि क्लोविलापपर्वणि गान्धारीकाव्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ एष माधव पुत्रो मे विकर्णः प्राज्ञसंमतः । भूमौ विनिहतः श्रेते भीमेन शतधा क्लमः ।
 गजमध्ये हतः श्रेते विकर्णो मधुसूदन । नीलमेघपरिक्षिप्तः शरदीव निशाकरः ।
 अस्य चापग्रहेणैव पाणिः क्षतकिणो महान् । कथञ्चिच्छिद्यते गृध्रैरक्षुकामैस्तल्लवाम् ।
 अस्य भार्यामिषप्रेप्सून् गृध्रानेतान् तपस्विनी । वारयत्यनिशं बाला न च ब्रह्मोति माधव ।
 युवा तृन्दारकः शूरो विकर्णः पुरुषर्षभ । सुखोषितः सुखार्हस्य श्रेते पांशुषु माधव ।
 कर्णिनालीकनाराचैर्भिन्नमर्षाणमाहव । अद्यापि न जहात्येनं लक्ष्मीर्भरतसन्तमं ।
 एष सङ्ग्रामप्रूरेण प्रतिज्ञाः पालयिष्यता । दुर्मुखो विमुखः श्रेते हतोऽरिगणहारणे ।
 अस्यैतद्वदनं कृष्ण श्वापदैरङ्गभक्तितं । विभात्यभ्यधिकं तात सप्रम्यामिव चन्द्रमाः ।
 शूरस्य हि रणे कृष्ण पश्याननमद्येदृशं । स कथं निहतोऽमिचैः पांशून् यमति मे सुतः ।
 यस्याहवमुखे भौम्य स्याता भैवोपपद्यते । स कथं दुर्मुखाऽमिचैर्हंतो विबुधलोकजित् ।
 चित्रमेनं हतं भूमौ शयानं मधुसूदन । धार्तराष्ट्रमिमं पश्य प्रतिमानं धमुस्रतां ।
 तं चित्रमाख्याभरणं युवत्यः शोककर्षिताः । क्रव्यादसङ्घैः सहिता रुदन्यः पर्युपासते ।
 स्त्रीणां रुदितनिर्घोषः श्वापदानाञ्च गर्जितं । चित्ररूपमिदं कृष्ण विचित्रं प्रतिभाति मे ।
 युवा तृन्दारको नित्यं प्रबरन्तीनिषेवितः । विविश्रतिरसौ श्रेते ध्वस्तः पांशुषु माधव ।
 शरसंक्षालनवर्षाणं वीरं विश्रंसने हतं । परिवार्यासते गृध्राः परिविश्रब्धिर्विश्रतिं ।
 प्रविश्य समरे वीरः पाण्डवानामनोकिनीं । स वीरशयने श्रेते परः सत्पुरुषोचिते ।
 स्मितोपपन्नं सुनमं मुभु ताराधिपोपमं । अतीव शूभ्रं वदनं पश्य कृष्ण विविश्रतेः ।
 यं स्म तं पर्युपासन्ते वसुं वासवयोषितः । श्रीङ्गलमिव गन्धर्व्यं देवकन्याः सहस्रशः ।
 हन्तारं वीरमेनामां शूरं समितिशोभनं । निवर्षणमभिवाणां दुःसहं विषहेत कः ।
 दुःसहस्यैतदाभाति शरीरं संघृतं शरैः । गिरिरात्मरुहेः फुल्लैः कर्णिकारैरिवावृतः ।
 श्रातकौम्र्या स्रजा भाति कवचेन च भास्वता । अग्निनेव गिरिः श्रेतो गतामुरपि दुःसहः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविद्यापपर्वणि गान्धारीकाव्ये ऊर्जाविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

६०

६५

६५

६५

६५

६५

॥ गान्धार्युवाच ॥ अथर्षुगुणमाऊर्ध्वं बले शौर्ये च केशव । पित्रा त्वया च दाशार्हं दृप्तं सिंहमिवोत्कटं ।
 यो विभेद चमूमेको मम पुत्रस्य दुर्भेदां । स भूत्वा मृत्युरन्येषामयं मृत्युवशं गतः ।
 तस्योपलक्ष्ये कृष्ण कार्ष्णैरमिततेजसः । अभिमन्योर्हृतस्यापि प्रभा नैवोपशाम्यति । ५०
 एषा विराटदुहिता क्षुधा गाण्डीवधन्वमः । आर्त्ता बालं पतिं वीरं दृष्ट्वा शोचत्यनिन्दिता ।
 तमेषा हि समासाद्य भार्या भर्तारमन्तिके । विराटदुहिता कृष्ण पाणिना परिमार्ज्जति ।
 तस्य वक्रमुपाघ्राय सौभद्रस्य ममस्त्रिणी । विबुद्धकमलाकारं कम्बुत्तश्चिरोधरं ।
 काम्यरूपवती चैषा परिखजति भामिनी । लज्जमाना पुरा चैनं माध्वीकमदमूर्च्छिता ।
 तस्य क्षतजमन्दिरं जातरूपपरिष्कृतं । विमुच्य कवचं वीर शरीरमभिवीक्ष्यते । ५१
 अवेक्षमाणा सा बाला कृष्ण त्वामभिभाषते । अयन्ते पुण्डरीकाक्ष सद्गुणो निपातितः ।
 बले वीर्ये च सद्गुणस्तेजसा चैव तेऽनघ । रूपेण च तथाऽत्यर्थं श्रुते भुवि निपातितः ।
 अत्यन्तसुकुमारस्य राज्ञोवाजिनशायिनः । कर्षद्दश शरीरन्ते भूमौ न परितप्यते ।
 मातङ्गभुजवर्ष्मणौ ज्याक्षेपकठिनत्वचौ । काञ्चनाङ्गदिनौ श्रुते निक्षिप्य विपुलौ भुजौ ।
 व्यायम्य बज्रधा नूनं सुखमुन्नः अमादिव । एवं विलपतीमार्त्ता न हि मामभिभाषसे । ५२
 न स्मराम्यपराधन्ने किं मां न प्रतिभाषसे । न तु मां त्वं पुरा दूरादभिवीक्ष्याभिभाषसे ।
 न स्मराम्यपराधं मे किं मां न प्रतिभाषसे । आर्यामार्थ्यं सुभद्रां त्वमिमांश्च त्रिदशोपमान् ।
 पितृन् माञ्चैव दुःखात्तां विहाय क्व गमिष्यसि । तस्य शोणितदिग्धान् वै केशानुद्यम्य पाणिना ।
 उत्सृजे वक्रमाधाय जीवन्तमिव पृच्छति । स्वस्तीयं वासुदेवस्य सुतं गाण्डीवधन्वमः ।
 कथं त्वां रणमध्यस्थं जप्नुरेते महारथाः । धिगस्तु क्रूरकर्तृत्वात् रूपकर्णजघद्रथान् । ५३
 द्रोणद्रौणायनी चोभौ चैरसि व्यमनोहतः । नरर्षभाणां मर्षेषां कथमासीत्तदा मनः ।
 बालं त्वां परिवार्यैकं मम दुःखाय जप्नुषां । कथं नु पाण्डवेद्यानां पाञ्चालानाञ्च पश्यतां ।
 त्वं वीर निःशूनं प्राप्नो नाथवान् सन्ननाथवत् । दृष्ट्वा च बज्रभिः संख्ये हतं वीर पिता तव ।
 वीरः पुरुषशार्दूल कथं जीवति पाण्डवः । न राज्यलाभो विपुलः शत्रूणां वा पराभवः ।
 प्रीतिं भास्यति पार्थानां त्वामृते पुष्करेक्षणे । तव शस्त्रजितालोकान् धर्षीणं च दमेण च । ५४
 क्षिप्रमन्वागमिष्यामि तत्र मां परिपालय । दुर्भरं पुनरप्राप्ते लोके भवति केनचित् ।
 यदहं त्वां रणे दृष्ट्वा हतं जीवामि दुर्भगा । कामिदानीं नरव्याघ्र स्रक्ष्णया स्मितया गिरा ।
 पितृलोकं समेत्यान्यां मामिवामन्त्रयिष्यसि । नूनमस्परसां स्वर्गं मनांसि प्रमथिष्यसि ।
 परमेण च रूपेण गिरा च स्मितपूर्व्वया । प्राप्य पुण्ड्रकतालोकान्परोभिः समेधिवान् ।
 सौभद्रं विहरन् काले स्मरेथाः सुकृतानि मे । एतावानिह संवासो विहितस्ते मया सह । ५५
 शण्मासान् सप्तमे मासि त्वं वीर निधनं गतः । इत्युक्तवचनाभेतामपकर्षन्ति दुःखितां ।
 उत्तरां मोघसंकल्पां मत्स्यराजकुलस्त्रियः । उत्तरामपकथ्यैनामार्त्तामार्त्ततराः स्वर्थं ।

विराटं निहतं दृष्ट्वा क्रोधन्ति विलापन्ति च । द्रोणास्त्ररसंलक्षं प्रयानं रुधिरोक्षितं ।
विराटं विनन्दन्त्येते गृध्रगोमायुवायसाः । विनद्यमानं विहगैर्बिराटममितेक्षणा ।
न शक्नुवन्ति विवशा विवर्त्तयितुमातुराः । आमासात्पतन्नामायासेन च योषितां । १०
अमेण च विवर्णानां वक्त्राणां विभ्रुतं वपुः । उत्तरश्चाभिमन्युश्च काम्बाजश्च सुदक्षिणं ।
शिष्टहृत्तेतान् हतान् पश्य लक्ष्मणश्च सुदर्शनं । आयोधनश्चिरोमध्ये प्रयानं पश्य माधव ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥
॥ गान्धार्युवाच ॥ एष वैकर्त्तनः श्रेते महेष्वासो मंहाबलः । ज्वलितानलवत् संख्ये संशान्तः पार्थतेजसा ।
पश्य वैकर्त्तनं कर्णं निहत्यातिरथान् बह्वन् । शोणितौघपरीताङ्गं प्रयानं पतितं भुवि ।
अमर्षी दीर्घरोपस्य महेष्वासो महारथः । रणे विनिहतः श्रेते शूरो गाण्डीवधन्वना । १०
यं स्म पाण्डवसंज्ञासाम्प्रम पुत्रा महारथाः । प्रायुध्यन्तं पुरस्कृत्य मातङ्गा इव यूथपं ।
शार्दूलमिव सिंहेन समरे सव्यसाचिना । मातङ्गमिव मत्सेन मातङ्गेन निपातितं ।
समेताः पुरुषव्याघ्र निहतं शूरमाहवे । प्रकीर्णमूर्द्धजाः पत्न्या रुदन्यः पर्युपासते ।
उद्विग्नः मततं यस्माद्भूर्धराजो युधिष्ठिरः । त्रयोदश समा निद्रां चिन्तयन्नाध्यगच्छत ।
अनाद्युध्यः परैर्युद्धे शत्रुभिर्भगवानिव । युगान्ताग्निरिवार्चिष्मान् हिमवानिव च स्थिरः । ११
स भूत्वा शरणं वीरो धार्तराष्ट्रस्य माधव । भूमौ विनिहतः श्रेते वातर्षण इव द्रुमः ।
पश्य कर्णस्य पत्नीं त्वं वृषसेनस्य मातरं । सालप्यमानां कर्णं रुदतो पतितां भुवि ।
आचार्य्यशापोऽनुगतो भुवं त्वां यदपसञ्चकमियं धरा ते । ततः शरणापन्नं शिरस्ते धनञ्जयेनाहवशत्रुमध्ये ।
हाहा धिगेषा पतिता विमंशा समीक्ष्य जाम्बूनदबद्धकचं । कर्णं महाबाहुमदोनसत्वं सुषेणमाता रुदतो गृशार्ता । १२
अल्पावशेषोऽपि कृतो महात्मा शरीरभ्रूः परिभ्रज्यद्विः । द्रष्टुं न नः प्रीतिकरः शशीव कृष्णस्य पलस्य चतुर्दशाक्षे । १३
सा वर्त्तमाना पतिता पृथिव्यामुत्थाय दीना पुनरेव चैषा । कर्णस्य वक्त्रं परिजिघ्रमाणा रोक्यते पुत्रवधाभितप्ता ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
॥ गान्धार्युवाच ॥ आवर्ण्यं भीमसेनेन भक्षयन्ति निपातितं । गृध्रगोमायवः शूरं बह्वबन्धुमबन्धुवत् ।
तं पश्य कदमं कृत्वा शत्रूणां मधुसूदन । प्रयानं वीरशयने रुधिरेण समुक्षितं ।
तं शूगलाश्च कृष्णाश्च क्रव्यादाश्च पृथग्विधाः । तेन तेन विकर्षन्ति पश्य कालस्य पर्ययं ।
प्रयानं वीरशयने वीरमाक्रन्दकारिणं । आवर्ण्यं सहिता नार्य्या रुदन्यः पर्युपासते । १४
प्रातिपेयं महेष्वासं हतं भक्षेन बाह्लिकं । प्रसुप्तमिव शार्दूलं पश्य कृष्ण मनस्विनं ।
अतीव मुखवर्णोऽस्य निहतस्यापि शोभते । सोमस्यैवाभिपूर्णस्य पौषेमास्यां समुद्यतः ।
पुत्रशोकाभितप्तेन प्रतिज्ञां परिरक्षता । पाकशासनिना संख्ये वाङ्मूर्च्छनिर्पातितः ।
एकादशचमूर्त्तिना रक्ष्यमाणं महात्मना । सत्यञ्चिकीर्षता पश्य हतमेनं जयद्रथं ।
सिन्धुसैवीरभर्त्सारं दर्पपूर्णं मनस्विनं । भक्षयन्त्यश्रवा गृध्रा जनार्दन जयद्रथं । १५

संरक्ष्यमाणं भार्याभिरमुरक्ताभिरच्युत । वसन्त्या व्यवर्धन्ति गच्छन् निवृत्तमन्त्रिकात् ।
 तमेताः पर्थुपासन्ते रक्ष्यमाणं महाभुजं । सिन्धुसौवीरभर्त्तारं काम्बोजयवनस्त्रियः ।
 यदा कृष्णामुपादाय प्राद्रवत्केकथैः सह । तदैव बध्यः पाण्डूनां जनार्दन जयद्रथः ।
 कथमथ न तां कृष्णामानयन्ति स्म ते पुनः । दुःश्लामानयङ्गिस्तु यदा त्यक्तो जयद्रथः ।
 सैषा मम मुता बाला विलपन्ती मुदुःखिता । प्रमापयति चात्मानमाक्रोशन्ती च पाण्डवान् । ४१०
 किं नु दुःखतरं कृष्ण परं मम भविष्यति । मत्सुता विधवा बाला स्तुषाश्च निहतेश्वराः ।
 हा हा धिग्दुःशलां पश्य वीतशोकभयाभिव । शिरो भर्त्तरनासाद्य धावमानामितस्ततः ।
 वारयामास यः सर्वान् पाण्डवान् पुत्रगृह्णिनः । हत्वा स विपुलां सेनां स्वयं मृत्युवशं गतः ।
 तं मत्तमिव मातङ्गं वीरं परमदुर्जयं । परिवार्यै रुदन्त्येताः स्त्रियश्चेपमाननाः ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ गान्धार्युवाच ॥ एष शल्यो हतः श्रेते साक्षात्कुलमातुलः । धर्मज्ञेन हतस्तात धर्मराजेन संयुगे । ४१५
 यस्त्वया स्पृहते नित्यं सर्वत्र पुरुषर्षभ । स एष निहतः श्रेते मद्रराजो महारथः ।
 येन संगृह्णता तात रथमाधिगयेयुधि । जयार्थं पाण्डुपुत्राणां तदा तेजोबधः कृतः ।
 हा हा धिक् पश्य शल्यस्य पूर्णचन्द्रसुदर्शनं । मुखं पद्मपलाशाचं काकैरादृष्टमग्रणं ।
 अस्य चामीकराभस्य तत्रकाञ्चनसप्रभा । आस्याद्विनिःसृता जिह्वा भक्तते कृष्ण पक्षिभिः ।
 युधिष्ठिरेण निहतं शल्यं समितिशोभनं । रुदन्यः पर्थुपासन्ते मद्रराजं कुलस्त्रियः । ४२०
 एताः सुसृष्टवसना मद्रराजं मरुर्षभं । क्रोशन्त्याऽथ समासाद्य क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभं ।
 शल्यं निपतितं प्रूरुं परिवार्याभितःस्थिताः । वामितागृह्ययः पङ्के परिमग्नमिव द्विपं ।
 शल्यं शरणदं प्रूरुं पश्यैर्न रथमन्तमं । शयानं वीरशयने शरैर्बिभ्रकलीकृतं ।
 एष शैलालयो राजा भगदन्तः प्रतापवान् । गजाङ्गुशधरः श्रेष्ठः श्रेते भुवि निपातितः ।
 यस्य रुक्मभयो माला शिरस्त्रेषा विराजते । आपदैर्भक्ष्यमाणस्य शोभयन्तीव मूर्द्धजान् । ४२५
 एतेन किल पार्थस्य युद्धमासीत् सुदारुणं । लोमहर्षणमत्यर्थं शक्रस्य बलिना यथा ।
 धोधयित्वा महाबाहुरेव पार्थं धनञ्जयं । संशयं गमयित्वा च कुन्तीपुत्रेण पातितः ।
 यस्य नास्ति समो लोके शौर्यैर्वीर्यै च कस्यन । स एष निहतः श्रेते भीमो भीमहादाहवे ।
 पश्य शान्तनवं कृष्ण शयानं सूर्यवर्षभं । युगान्त इव कालेन पतितं सूर्यमम्बरात् ।
 एष तप्तः रणे शत्रून् शस्त्रतपेन वीर्यवान् । नरसूर्योऽस्तमथेति सूर्योऽस्तमिव केशव । ४३०
 शरतल्पगतं वीरं धर्मं देवापिना समं । शयानं वीरशयने पश्य प्रूरुनिषेविते ।
 कर्त्तिनालीकनाराचैरास्तीर्य शयनोत्तमं । आविश्य श्रेते भगवान् स्कन्दः श्रवणं यथा ।
 अत्रूलपूर्वं गाङ्गेयस्त्रिभिर्व्याणैः समन्वितं । उपधायोपधानार्थं दन्तं गाण्डीवधन्वना ।
 पालयानः पितुः शास्तमूर्द्धरेता महायशाः । एष शान्तनवः श्रेते माधवाप्रतिभो युधि ।

धर्मात्मा तव धर्मज्ञः पारावर्षेण निर्क्षये । अमर्त्य इव मर्त्यः सन्नेष प्राणानधारयत् ।
नास्ति युद्धे हतो कश्चिन्न विदास्य पराक्रमो । यच्च ज्ञानमवो भीष्मः श्रेतेऽद्य निहतः परैः ।
स्वयमेतेन प्रूरेण पृथग्मानेन पाण्डवैः । धर्मज्ञेनाहवे मृत्युराख्यातः सत्यवादिना ।
प्रनष्टकुरुवंशः स पुनर्येन समुद्भूतः । स गतः कुरुभिः शार्ङ्गं महाबुद्धिः पराभवं ।
धर्मेषु कुरवः कञ्चु परिप्रच्छन्ति माधव । गते देवव्रते स्वर्गं देवकल्पे नरर्षभे ।
अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्यकेस्तथा । तं पश्य पतितं द्रोणं कुरूणां द्विजसत्तमं ।
अस्त्रं चतुर्विधं वेद यथैव त्रिदशेश्वरः । भार्गवो वा महावीर्यस्तथा द्रोणोऽपि माधव ।
यस्य प्रमादाद्वीभत्सुः पाण्डवः कर्म दुष्करं । चकार स हतः श्रेते नैनमस्त्राण्यपालयन् ।
यं पुरोधाय कुरव आश्रयन्ते स्म पाण्डवान् । सोऽसौ शस्त्रभृतां श्रेष्ठा द्रोणः शस्त्रैः परिष्कृतः ।
यस्य निर्दहतः धेनां गतिरग्रेरिवाभवत् । स भूमौ निहतः श्रेते ज्ञानार्चिरिव पावकः ।
धनुर्मुष्टिरशीर्षण्य हस्तावपस्य माधव । द्रोणस्य निहतस्यापि दृश्यते जीवतो यथा ।
वेदा यस्माच्च चत्वारः सर्वास्त्राणि च केशव । अनपेतानि वै प्रूराद्यथैवादौ प्रजापतेः ।
वन्दनार्हाविमौ तस्य वन्दिभिर्वन्दिता गृभौ । गोमाद्यवो विक्रयन्ति पादौ शिष्यगणार्चितैः ।
द्रोणं द्रुपदपुत्रेण निहतं मधुसूदन । कृपी कृपणमन्वास्ते दुःखोपहतचेतना ।
तां पश्य पतितामार्त्तां मुक्तकेशीमधोमुखीं । हतं पतिमुपासन्तीं द्रोणं शस्त्रभृताम्बरं ।
वाणैर्भिन्नतनुत्राणं धृष्टद्युम्नेन केशव । उपास्ते वै मृधे द्रोणं जटिला ब्रह्मचारिणी ।
प्रेतहृत्ये च यतते कृपी कृपणमातुरा । हतस्य समरे भर्तुः सुकुमारी यशस्विनी ।
अग्निमाहृत्य विधिवच्चितां प्रज्वाल्य मर्व्यशः । द्रोणमाधाय गायन्ति त्रीणि सामानि सामगाः ।
कुर्वन्ति च चितामते जटिला ब्रह्मचारिणः । धनुर्भिः शक्तिभिश्चैव रथमीडैश्च माधव ।
शस्त्रैश्च विविधैरन्यैर्धृच्छ्यन्तो भूरितेजसं । इति द्रोणं समाधाय शंसन्ति च रुदन्ति च ।
सामभिस्त्रिभिरन्तस्यैरनुशंसन्ति चापरे । अग्रावग्निं समाधाय द्रोणं हत्वा ज्ञताशने ।
गञ्जन्त्यभिमुखा गङ्गां द्रोणशिव्या द्विजातयः । अपसव्यां चितिं कृत्वा पुरस्कृत्य कृपीं तदा ।
इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
॥ गान्धार्युवाच ॥ सोमदत्तसुतं पश्य युयुधानेन पातितं । वितुष्टमानं विहगैर्भ्रज्जभिर्माधवान्तिके ।
पुत्रशोकाभिसन्तप्तः सोमदत्तो जनाहून् । युयुधानं महेस्वासं गर्हयन्निव दृश्यते ।
अथै हि भूरिश्रवसो माता परमदुःखिता । आस्त्रामद्यति भर्तारं सोमदत्तमनिन्दिता ।
दिश्या नैनं महाराज दारुणं भरतक्षयं । कुरुमक्रन्दनं घोरं युगान्तमनुपश्यति ।
दिश्या यूपध्वजं वीरं पुत्रं भूरिसहस्रदं । अनेककतुयज्जानं निहतं नाद्य पश्यमि ।
दिश्या क्षुषाणामाक्रन्दे घोरं विलपितं बज्ज । न प्रदृषोषि महाराज सारसीनामिवाधवे ।
एकवस्त्रानुसंवीताः प्रकीर्णाः सितमुहूर्जः । क्षुषान्ते परिधावन्ति हतापत्या हतेश्वराः ।

२५५

२५६

२५७

२५८

२५९

आपदैर्भक्ष्यमाणं त्वमहो दिव्या न पश्यसि । ह्यिन्द्रबाहुं नरव्याघ्रमर्जुनेन निपातितं ।

शूलं विनिहतं संख्ये भूरिश्रवसमेव च । क्षुवास्य विविधाः सर्वा दृष्ट्वा नाद्येह पश्यसि ।

१५५

दिव्या तत् काञ्चनं कथं यूपक्रेतोर्महात्मनः । विनिकीर्णं रथोपस्थे सौमदत्तेर्न पश्यसि ।

अमूस्तु भूरिश्रवशो भार्याः सात्यकिना हतं । परिवार्यानुशोचन्ति भर्त्सरमसितेक्षणाः ।

एता विलप्य बज्रलं भर्त्सुः शोकेन कषिर्ताः । पतन्त्यभिमुखं भूमौ कृपणं तव केशव ।

वीभत्सुरतिवीभत्सं कर्षेदमकरोत् कथं । प्रमत्तस्य यदञ्जैसीत् बाहुं प्रूरस्य यज्वनः ।

ततः पापतरं कर्षं कृतवानपि सात्यकिः । तस्मात् प्रायोपविष्टस्य प्राहार्वात् संसितात्मनः ।

१६०

एको दाभ्यां हतः शेषे त्वमधर्मेण धार्मिक । इति यूपध्वजस्यैताः स्त्रियः क्रोशन्ति माधव ।

भार्या यूपध्वजस्यैषा करमभितममध्या । कृत्वोत्सृजे भुजं भर्त्सुः कृपणं पर्यदेवयत् ।

अयं स रसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूरुजघनस्यर्शी नीविविश्रमनः करः ।

अयं स हन्ता शत्रूणां मित्राणामभयप्रदः । प्रदाता गोसहस्राणां क्षत्रियान्तकरः करः ।

वासुदेवस्य सान्निध्ये पार्येनाक्लिष्टकर्मेण । युध्यतः समरेऽन्येन प्रमत्तस्य निपातितः ।

१६५

किं नु वक्ष्यमि संमत्सु कयासु च जनार्दन । अर्जुनस्य महत् कर्म स्वयं वा स किरीटवान् ।

इत्येवं गर्हयित्वा त्वृष्णीमास्ते बराङ्गना । तामेतामनुशोचन्ति मपत्यः स्वामिव क्षुरां ।

गान्धारराजः शकुनिर्बलवान् सत्यधिक्रमः । निहतः सहदेवेन भागिनेयेन मातुलः ।

यः पुरा हेमदण्डाभ्यां व्यजनाभ्यां स्म वीज्यते । स एव पक्षिभिः पक्षैः शयान उपवीज्यते ।

यः स्वरूपाणि कुरुते शतशोऽथ सहस्रशः । तस्य मायाविनो माया दग्धाः पाण्डवतेजसा ।

१७०

मायया निवृत्तिप्रज्ञो जितवान् यो युधिष्ठिरं । सभायां विपुलं राज्यं स पुनर्जीवितं जितः ।

शकुन्ताः शकुनिं कृष्ण समन्तात् पर्युपासते । कैतवं मम पुत्राणां विनाशायोपशिक्षितं ।

एतेनैतन्महदैरं प्रसक्तं पाण्डवैः सह । बधाय मम पुत्राणामात्मनः स्वगणस्य च ।

यथैव मम पुत्राणां लोकाः शस्त्रजिता विभो । एवमस्यापि दुर्म्बुद्धेर्लोकाः शस्त्रेण वै जिताः ।

कथञ्च नायं तत्रापि पुत्रान्मे भ्रातृभिः सह । विरोधयेदुजुप्रज्ञाननृजुर्बधुसूदन ।

१७५

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ गान्धार्युवाच ॥ काम्बोजं पश्य दुर्द्धरं काम्बोजाक्षरणोचितं । शयानमृषभस्कन्दं हतं पाण्डुषु माधव ।

यस्य चतुर्जवन्दिगैः बाहू चन्दनभूषितौ । अवेक्ष्य कृपणं भार्या विलपत्यतिदुःखिता ।

इमैः तौ परिघप्रख्यौ बाहू शुभतलाङ्गुली । ययोर्बिवरमापन्नां न रतिर्मा पुराजहात् ।

कां गतिं नु गमिष्यामि त्वया हीना जनेश्वर । हतबन्धुरनाथेव वेपन्ती मधुरस्वरा ।

आतपे क्लाम्यमानानां विविधानामिव स्वजां । क्लाम्नामपि नारीणां न श्रीस्वजति वै तमं ।

१८०

शयानमभितः प्रूरं कालिङ्गं मधुसूदन । पश्य दीप्ताङ्गदयुगप्रतिबद्धमहाभुजं ।

मागधानामधिपतिं जयसेनं जनार्दन । परिवार्यं प्रहृदिता मागधः पश्य योषितः ।

आसामायतनेचाणां सुखराणां जनार्दन । मनःश्रुतिहरो नादो मनो मोक्षयतीव मे ।
 प्रकीर्णसर्वाभरणा रुदन्यः शोककर्षिताः । आस्तीर्णशयनोपेता मागधः शेरते भुवि ।
 कोशलानामधिपतिं राजपुत्रं वृहद्वलं । भर्त्सारं परिवाञ्छिताः पृथक् प्ररुदिताः स्त्रियः । ११९
 अस्य गात्रगतान् वाणान् कार्ष्णिवाङ्गवलापितान् । उद्धरन्त्यसुखाविष्टा मूर्च्छमानाः पुनः पुनः ।
 आसां सर्वानवधानामातपेन परिश्रमात् । प्रस्नाननलिनाभानि भान्ति वक्त्राणि माधव ।
 द्रोणेन निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । धृष्टद्युम्नसुताः सर्वे शिश्रुवो हेममालिनः ।
 रथान्यगारश्चापार्थिः शरवृष्टिगदेन्धनं । द्रोणमासाद्य निर्दग्धाः शलभा इव पावकं
 तथैव निहताः शूराः शेरते रुचिराङ्गदाः । द्रोणेनाभिमुखाः सर्वे भ्रातरः पञ्च केकयाः । १२०
 तप्तकाञ्चनवर्ष्माणस्त्रालध्वजरथस्रजः । भासयन्ती महीं भासा ज्वलिता इव पावकाः ।
 द्रोणेन द्रुपदं सञ्ज्ञे पश्य माधव पातितं । महा द्विपमिवारण्ये सिंहेन महता हतं ।
 पाञ्चालराज्ञो विमलं पुण्डरीकाक्ष पाण्डुरं । आतपत्रं समाभाति शरदीव निशाकरः ।
 एतास्तु द्रुपदं वृद्धं क्षुषा भार्याः सुदुःखिताः । दग्ध्वा गच्छन्ति पाञ्चाल्य राजानमपसथतः ।
 धृष्टकेतुं महेष्वासं चेदिपुङ्गवमङ्गनाः । द्रोणेन निहतं शूरं हरन्ति हतचेतसः । १२१
 द्रोणस्तमभिहर्षैष विमर्द्दे मधुसूदन । महेष्वाधो हतः शेरते मद्याहत इव द्रुमः ।
 एष चेदिपतिः शूरो धृष्टकेतुर्भ्रंशारयः । शेरते विनिहतः संख्ये हत्वा शत्रून् महत्तमः ।
 विच्छिद्यमानं विहृगस्तं भार्याः प्रत्युपस्थिताः । चेदिराजं हृषीकेश सुवेगश्चारुकुण्डलं ।
 दाशार्हपुत्रजं वीरं शयानं सत्यविक्रमं । आरोप्याङ्गे रुदन्येताश्चेदिराजं बराङ्गनाः ।
 अस्य पुत्रं हृषीकेश सुकेशश्चारुकुण्डलं । द्रोणेन समरे पश्य निहन्तं बभ्रुधा शरैः । १२२
 पितरं नूनमाजिस्थं युध्यमानं परैः सह । नाजहात् पितरं वीरमथापि मधुसूदन ।
 एवं ममापि पुत्रस्य पुत्रः पितरमम्बगात् । दुर्योधनं महाबाहो लक्षणः परवीरहा ।
 विन्द्वानुविन्दात्रावन्धौ पतितौ पश्य केशव । हिमान्ने पुष्पितौ शालौ मरुता गलिताविव ।
 काञ्चनाङ्गदवर्ष्माणौ रणे खड्गधनुर्द्वयौ । ऋषभप्रतिरूपाद्यौ शयानौ विमलस्रजौ । १२३
 अबध्याः पाण्डवाः क्षणं सर्वं एव त्वया मह । ये मुक्ता द्रोणभीष्माभ्यां कर्णात् वैकर्त्तनात् क्षपात् ।
 दुर्योधनाद्द्रोणसुतात् सैन्यवाच महारयात् । मोमदन्तादिकर्णाच्च शूराच्च क्षतवर्ष्णः ।
 ये हन्युः शस्त्रवेगेन देवानपि नरर्षभाः । त इमे निहताः सर्वे पश्य कालस्य पर्ययं ।
 नातिभारोऽस्ति दैवस्य भ्रवं माधव कश्चन । यदिमे निहताः शूराः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभाः ।
 तदैव निहताः क्षणं मम पुत्रास्तरस्त्रिनः । यदैवाक्षतकामस्त्रमुपप्लव्यं गतः पुनः ।
 शान्तनोश्चैव पुत्रेण प्राञ्जने विदुरेण च । तदैवोक्ताऽस्मि मा क्षेमं कुरुस्वात्मभुञ्जिति । १२४
 तथोर्न दर्शनं तौ मिथ्या भवितुमर्हति । अचिरंशैव पुत्रा मे भस्मीभूता जनार्दन ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा न्यपतङ्गुमौ गान्धारी शोकमूर्च्छिता । दुःखोपहतविज्ञाना धैर्यमुत्सृज्य भारत ।

ततः कोपपरीताङ्गी पुत्रशोकपरिमुता । जगाम शौरिं दोषेण गान्धारी व्यथितेन्द्रिया ।

॥ गान्धार्युवाच ॥ पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च दग्धाः कृष्ण परस्परं । उपेक्षिता विनश्यन्तस्त्वया कस्माज्जगामाह्न ।

शक्तम बह्मभृत्येन विपुले तिष्ठता बले । उभयत्र समर्थेन श्रुतवाक्येन चैव ह ।

०५८

इच्छतेऽपेक्षिता नाशः कुरूणां मधुसूदन । यस्मात्त्वया महाबाहो फलं तस्मादवाप्नुहि ।

पतिशुश्रूषया यन्मे तपः किञ्चिदुपाज्जितं । तेन त्वां दुरवापेन शस्ये चक्रगदाधर ।

यस्मात् परस्परं घ्नन्तो ज्ञातयः कुरुपाण्डवाः । उपेक्षितास्ते गोविन्द तस्माज्ज्ञातीन् बधिव्यसि ।

त्वमप्युपस्थिते वर्षे षट्त्रिंशे मधुसूदन । हतज्ञातिर्हतामात्ये हतपुत्रो वनेचरः ।

कुम्भितेनाप्युपायेन निधनं समवाप्स्यसि । तवाप्येवं हतसुता निहतज्ञातिवान्धवाः ।

०५९

स्त्रियः परितपिष्यन्ति यथैव भरतस्त्रियः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं वामुदेवो महामनाः । उवाच देवीं गान्धारीमीषदभ्युत्सयञ्चिव ।

भंहर्त्ता वृष्णिचक्रस्य मदन्तो नेह विद्यते । जानेऽहमेवमप्येवं चीर्षं चरसि क्षत्रिये ।

अबध्यास्ते नरैरन्यैरपि वा देवदानवैः । परस्परहृतं नाशं यतः प्राप्स्यन्ति यादवाः ।

इत्युक्तवति दाशार्हं पाण्डवास्त्रसाचेतसः । बभूवुर्धृशसंविग्ना निराशास्यापि जीविते ।

०६०

इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि स्त्रीविलापपर्वणि गान्धारीशापदाने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

समाप्तश्चेदं स्त्रीविलापपर्वः ॥

॥ अथ श्राद्धपर्वः ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गान्धारि मा च शोके मनः कृथाः । तवैव ह्यपराधेन बहवो तिधनं गताः ।

यत्त्वं पुत्रं दुरात्मानमोर्षुमत्यन्तमानिनं । दुर्योधनं पुरस्कृत्य दुष्कृतं साधु मन्यसे ।

निष्ठुरं वैरपुरुषं वृद्धानो शासनातिगं । कथमात्मकृतं दोषं मय्याधातुमिहेच्छसि ।

मृतं वा यदि वा नष्टं योऽतीतमनुशोचति । दुःखेन लभते दुःखं द्वावन्तौ प्रपद्यते ।

तपोऽर्थाय ब्राह्मणी धत्त गर्भं गौर्वाण्डारं धावितारं तुरङ्गी । शूद्रा दासं पशुपालश्च वैश्या बधार्थाय त्वद्विधा राज

पुत्री ।

०६१

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वामुदेवस्य पुनरुक्तं वचोऽप्रियं । तूष्णीं बभूव गान्धारी शोकव्याकुललोचना ।

धृतराष्ट्रस्तु राजर्षिर्निगृह्णाबुद्धिजं तमः । पर्यष्टञ्चत धर्मात्मा धर्मराजं युधिष्ठिरं ।

जीवतां परिमाणञ्च सैन्यानामपि पाण्डव । हतानां यदि जानीषे परिमाणं वदस्व मे ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ दशायुतानामयुतं महस्त्राणि च विंशतिः । कोट्यः षष्टिस्र शट् चैव येऽस्मिन् राजन्मृधे हताः ।

अलन्तान् वीराणां महस्त्राणि चतुर्दश । दश चान्यानि राजेन्द्र शतं षष्टिस्र पञ्च च ।

०६२

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ युधिष्ठिर गतिं कां ते गताः पुरुषसत्तम । आचक्ष्व मे महाबाहो सर्वज्ञोऽसि मे मतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यैर्हतानि शरीराणि हृष्टैः परमसंयुगे । देवराजसमान् लोकान् गतास्ते सत्यविक्रमाः ।

ये लक्ष्मणेन मनसा मर्त्यव्यमिति भारत । युध्यमाना हताः संख्ये ते गन्धर्वैः समागताः ।
 ये च संधामभूमिष्ठा याचमानाः पराङ्मुखाः । शस्त्रेण निधनं प्राप्ता गतास्ते गुह्यकान् प्रति ।
 पात्यमानाः परैर्ये तु हीयमाना निरायुधाः । झोनिषेवा महात्मानः परानभिमुखा रणे । १०१
 ह्वियमानाः शितैः शस्त्रैः सन्नधर्मपरायणाः । गतास्ते ब्रह्ममदनं हता वीराः सुवर्षसः ।
 ये तत्र निहता राजसन्नरायोधनं प्रति । यथाकर्थाञ्चिन्ने राजन् संप्राप्तास्त्रत्तरान् कुङ्कुम् ।
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केन ज्ञानवसेनैवं पुत्र पश्यसि मिद्धवत् । तन्मे वद महाबाहो श्रोतव्यं यदि मन्यसे ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ निदेशाङ्गवतः पूर्वं वने विचरता मया । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सम्प्रप्तोऽयमनुग्रहः ।
 देवर्षिर्लोमशो बृहस्पतः प्राप्नोऽस्यनुस्मृतिं । दिव्यं चक्षुरनुप्राप्तं ज्ञानयोगेन वै पुरा । १०५
 ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ येऽत्रानाथा जनस्यास्य सनाथा ये च भारत । कश्चिन्नेषां शरीराणि धत्स्यन्ति विधिपूर्वकं ।
 न येषां सन्ति कर्त्तारो न च येऽत्राहिताग्नयः । वयञ्च कस्य कुर्यामो वज्रत्वान्नात कर्मणः ।
 यान् सुपर्णास्य गृध्रास्य विकर्षन्ति यतस्ततः । तेषां नु कर्मणा लोका भविष्यन्ति युधिष्ठिर ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तो महाप्राज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । आदिदेश सुधर्माणं धैर्यं सूतञ्च सञ्जय ।
 विदुरञ्च महाबाहुं युयुत्सुञ्चैव कौरवं । दम्भसेनमुखंश्चैव भृत्यान् सूतांश्च सर्व्वशः । १०९
 भवन्तः कारयन्वेषां प्रेतकार्याण्यनेकशः । यथा चानायवत् किञ्चिच्छरीरं न विनश्यति ।
 शासनाङ्गुर्धराजस्य क्षप्ता सूतस्य सञ्जयः । सुधर्मा धैर्यमहित दम्भसेनादयस्तथा ।
 चन्द्रनागहकाष्ठानि तथा कालीयकान्युत । घृतं तैलञ्च गन्धांश्च शौमाणि वसमानि च ।
 समाहृत्य महार्हाणि दारूणाञ्चैव सञ्जयान् । रथांश्च सूदितांस्तत्र नानाप्रहरणानि च ।
 चिताः कृत्वा प्रयत्नेन यथामुख्यान्मराधिपान् । दाहयामासुरव्यया विधिदृष्टेन कर्मणा । ११५
 दुर्ध्याधनञ्च राजानं भ्रातृस्यास्य शताधिकान् । शस्यं ब्रह्मञ्च राजानं भूरिश्रवममेव च ।
 जयद्रथञ्च राजानमभिमन्युञ्च भारत । दौःशासनं लक्ष्मणञ्च धृष्टकेतुञ्च पार्थिवं ।
 वृहन्नं सोमदत्तञ्च सञ्जयंश्च शताधिकान् । राजानं क्षेमधन्वानं विराट्पुपदौ तथा ।
 शिखण्डिनञ्च पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नञ्च पार्थिवं । युधामन्युञ्च विक्रान्तमुत्तमौजसमेव च ।
 कौशल्यं द्रौपदेयांश्च शकुनिञ्चैव शौबलं । अचलं वृषकञ्चैव भगदत्तञ्च पार्थिवं । १२०
 कर्णं वैकर्त्तनञ्चैव सहपुत्रममर्षणं । केकयांश्च महेष्वासान् चिगर्त्तांश्च महारथान् ।
 घटोत्कचं राक्षसेन्द्रं बकभ्रातरमेव च । अलम्बुवं राक्षसेन्द्रं जलसन्धञ्च पार्थिवं ।
 अन्यांश्च पार्थिवाञ्जान् शतशोऽथ सहस्रशः । घृतधाराज्जैर्दीप्तिः पावकैः समदाहयत्न ।
 पितृभेदाश्च केषाञ्चिद्वर्त्तन्त महात्मनां । सामभिस्त्रायगायन्त तेऽम्बशोचन्त चापरैः ।
 सान्नामृचाञ्च नादेन स्त्रीणाञ्च रुदितस्त्रमैः । कश्मलं सर्व्वभूतानां निशायां समजायत । १२५
 ते विधूमाः प्रदीप्तोश्च दोष्यमानाश्च पावकाः । नभसीवान्बहुश्रमन्त पशान्त्वभ्रसंघृताः ।
 ये चाप्यनाथास्तत्रासन् नानादेशसमागताः । तांश्च सर्व्वान् समानात्पराश्रीन् कृत्वा सहस्रशः ।

चित्वा दारुभिरव्ययैः प्रभूतैः खेहपाचितैः । दाहयामास विदुरो धर्मराजस्य शासनात् ।
 कारयित्वा क्रियाक्षेपां कुरुराजो युधिष्ठिरः । धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य गङ्गामभिमुखाऽगमत् ।
 इति श्रीमहाभारते स्त्रीपर्वणि आह्वयपर्वणि कुरूणामौर्द्धदेहिके षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते समामाद्य गङ्गाम्नु शिवां पुण्यजलोचितां । हृदिनीञ्च प्रसन्नाञ्च महारूपां महाबलां ।

८००

भूषणान्युत्तरीयाणि वेष्टनान्यवमुच्य च । ततः पितृणां भ्रातृणां पौत्राणां स्वजनस्य च ।
 पुत्राणामार्यकाणाञ्च पतीनाञ्च कुरुस्त्रियः । उदकञ्चक्रिरे सर्वा रदन्त्यो भृशदुःखिताः ।
 सुहृदाञ्चापि धर्मज्ञाः प्रचक्रुः सलिलक्रियाः । उदके क्रियमाणे तु वीराणां वीरपत्निभिः ।
 सूपतीर्याऽभवद्गङ्गा भूयो त्रिप्रसमार च । तन्महोदधिसङ्काशं निरानन्दमनुत्सवं ।

वीरपत्नीभिराकीर्णं गङ्गातीरमशाभत । ततः कुन्ती महाराज सहसा शोककर्षिता ।

८०५

रदन्ती मन्दया वाचा पुत्रान् वचनमब्रवीत् । यः स गुरुरो महेश्वासे रथयूथपयूथपः ।

अर्जुनेन हतः संख्ये वीरलक्षणलक्षितः । थं सूतपुत्रं मन्यध्वं राधेयमिति पाण्डवाः ।

यो व्यराजश्चमूमध्ये दिवाकर इव प्रभुः । प्रत्ययुध्यत यः सर्वान् पुरा वः सपदानुगान् ।

दुर्योधनबलं सर्वं यः प्रकर्षन् व्यरोचत । यस्य नास्ति समो वीर्ये ष्टयिव्यामपि कश्चन ।

यो वृणीत यशः गुरुरः प्राणैरपि सदा भुवि । सत्यसन्धस्य गुरुरस्य संगामेष्वपलायिनः ।

८१०

कुरुध्वमुदकं तस्य भ्रातुरक्लिष्टकर्मणः । स हि वः पृथ्वीं भ्राता भास्करान्मय्यजायत ।

कुण्डलो कवची गुरुरो दिवाकरसमप्रभः । श्रुत्वा तु पाण्डवाः सर्वे मातुर्वचनमप्रियं ।

कर्णमेवान्शोचन्त भूयश्चार्त्तराऽभवन् । ततः स पुरुषव्याघ्रः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

उवाच मातरं वीरो निश्चसस्त्रिव पन्नगः । यः शरोर्निर्ध्वजावर्त्ता महाभुजमहायहः ।

तल्लशब्दानुनदितो महारथमहाहृदः । यस्येषुपातमासाद्य नान्यस्त्रिष्ठेङ्गनञ्चयात् ।

८१५

भवत्याः स कथं पुत्रो देवगर्भः पुराऽभवत् । यस्य बाहुप्रतापेन तापिताः सर्व्वेता वयं ।

तमग्निमिव तन्वेण कथं ह्यदितवत्यसि । यस्य बाहुबलं नित्यं धार्त्तराष्ट्रैरुपासितं ।

उपासितं यथाऽस्माभिर्बलं गाण्डीवधन्वनः । भूमिपानाञ्च सर्व्वेषां बलं बलवताम्बरः ।

नान्यः कुन्तीमतात् कर्णादश्टहाद्रथिनां रथी । स नः प्रथमजो भ्राता सर्व्वशस्त्रभृताम्बरः ।

असूत तं भवत्यये कथमद्भुतविक्रमं । अहो भवत्या मन्त्रस्य गूहनेन वयं हताः ।

८२०

निधनेन हि कर्णस्य पीडिताः स्म सभान्धवाः । अभिमन्योर्व्विनाशेन त्रैपदेयबधेन च ।

पाञ्चालानाञ्च नाशेन कुरूणां पतनेन च । ततः शतगुणं दुःखमिदं मामस्यृशङ्कुशं ।

कर्णमेवानुशाचन् हि सन्देष्टेऽग्नाविवाहितः । नेह स्म किञ्चिदप्राप्यं भवेदपि दिवि स्थितं ।

न च स्म वैशंसं घोरं कौरवान्तकरं भवेत् । एवं विलप्य बज्रलं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

विदहन् दुःखितो राजस्यकारास्योदकं प्रभुः । ततो विनेदुः सहसा स्त्रियस्ताः खलु सर्व्वशः ।

८२५

अभितो या स्थितास्तत्र तस्मिन्नुदककर्मणि । तत आनाद्ययामास कर्णस्य सपरिच्छदाः ।

स्त्रियः कुरुपतिर्धिमान् भ्रातुः प्रेम्णा युधिष्ठिरः । स ताभिः सह धर्मात्मा प्रेतकृत्यमगमरं ।
कृत्वात्ततार गङ्गायाः सलिलादाकुलेन्द्रियः ।
इति श्रीमहाभारते स्तोपर्वणि आङ्गुपर्यणि कर्णस्य गूढजलकथने सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ समाप्तश्चेदं स्तोपर्व ॥

श्रीमहाभारतं

॥ अथ शान्तिपर्व ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमं । देवीं सरस्वतींश्चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृतोदकाले सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः । विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ।
तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन् पाण्डुनन्दनाः । शौचं निर्वर्त्तयिष्यन्तो मासमात्रं वह्निः पुरात् ।
कृतोदकान् राजानं धर्मराजं युधिष्ठिरं । अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसप्तमाः ।
द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः । देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सप्तमाः ।
अन्ये च वेदविदांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः । गृहस्थाः स्नातकाः सन्तो ददृशुः कुरुसप्तमं ।
तेऽभिमन्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि । आमनेषु महार्हेषु विविशुस्ते महर्षयः ।
प्रतिगृह्य ततः पूजान्तत्कालसदृशीं तदा । पर्युपासन्ययान्यायं परिवार्य युधिष्ठिरं ।
पुण्ये भागीरथीतीरे शोकव्याकुलचेतसं । आश्वासयन्तो राजेन्द्रं विप्राः शतसहस्रशः ।
नारदस्त्वब्रवीत्काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं । सम्भाष्य मुनिभिः सार्द्धं कृष्णद्वैपायनादिभिः ।
भवतो बाहुतोर्षेण प्रसादान्माधवस्य च । जितेयमवनिः कृत्वा धर्मैरेव युधिष्ठिर ।
दिष्ट्वा मुक्तु संगामादस्मालोकभयङ्करात् । क्षत्रधर्मरतस्यापि कश्चिन्नोदसि पाण्डव ।
कश्चिच्च निहतामित्रः प्रीणामि सुहृदो नृप । कश्चिच्छ्रियमिमं प्राप्य न त्वां शोकः प्रवाधते ।
॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विजितेयं महो कृत्वा कृष्णबाहुवलाश्रयात् । ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ।
इदन्तु मे महत् दुःखं वर्त्तते हृदि नित्यदा । कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितं ।
सौभद्रं द्वैपदेयांश्च घातयित्वा सुतान् प्रियान् । जयोऽयमजयाकारो भगवन् प्रतिभाति मे ।
किञ्च वक्ष्यति वार्ष्णेयो वधूर्ध्वं मधुसूदनं । दारकावाहिनी कृष्णमितः प्रतिगतं हरिं ।
द्वैपदी हतपुत्रेयं कृपणा हतबान्धवा । अस्मत्प्रियहिते युक्ता भूयः पीडयतीव मां ।
इदमन्यच्च भगवन् यत्त्वां वक्ष्यामि नारद । मन्त्रमंत्रणेनास्मि कुन्त्या दुःखेन योजितः ।
यः स नागायुतबलो लोकेऽप्रतिरथो रणे । सिंहदर्पगतिर्हीमान् घृणी दाता यतव्रतः ।

आश्रये धार्तराष्ट्राणां मानी तीक्ष्णपराक्रमः । अमर्षी नित्यसंरम्भी क्षेप्राऽस्माकं रणे रणे ।
 श्रीघास्तश्चित्रयोधी च हतौ चाहृतविक्रमः । गूढोत्पन्नः सुतः कुन्त्या भ्राताऽस्माकमसौ किल ।
 तोयकर्म्मणि तं कुन्ती कथयामास सूर्यजं । पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जले पुरा ।
 मञ्जूषायां समाधाय गङ्गास्नातस्यमञ्जयत् । यं सुतपुत्रं लोकोऽयं राधेयश्चाभ्यमन्यत ।
 स ज्येष्ठपुत्रः कुन्त्या वै भ्राताऽस्माकञ्च मातृजः । अजानता मया भ्राता राज्यलुप्सेन घातितः ।
 तस्मै द्रुहति गात्राणि त्वृक्षराग्निमिवानलः । न हि तं वेद पार्थोऽपि भ्रातरं श्रेतवाहनः ।
 माहं न भीमो न यमौ स त्वस्मान्वेद सुव्रतः । गती किल पृथा तस्य सकाशमिति नः श्रुतं ।
 अस्माकं शमकामा वै त्वञ्च पुत्रो ममेत्यथ । पृथाया न हतः कामसेन चापि महात्मना ।
 अथ पश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतं । न हि ब्रह्म्यास्यहन्यक्तं नृपं दुर्योधनं रणे ।
 अनार्थ्यत्वं नृशस्त्रञ्च हतन्नत्वं हि मे भवेत् । युधिष्ठिरेण सन्धिं हि यदि कुर्यां मते तव ।
 भीतो रणे श्रेतवाहादिति मां मंस्यते जनः । सोऽहं विजित्य समरे विजयं सहकेशवं ।
 सन्धास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोऽब्रवीत् । तमुवाच किल पृथा पुनः पृथुलवचसं ।
 चतुर्णां मेऽभयन्देहि कामं युधस्व फाल्गुनं । सोऽब्रवीन्मातरं धीमात्स्यपमानां हताञ्जलिः ।
 प्राप्तान्विषङ्गाश्चतुरो न हनिष्यामि ते सुतान् । पञ्चैव हि मुता देवि भविष्यन्ति तव भ्रुवाः ।
 सार्जुना वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेऽर्जुने । तं पुत्रगटद्विनी भूया माता पुत्रमयाब्रवीत् ।
 भ्रातृणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षमि । एवमुक्त्वा किल पृथा विस्मज्योपययौ गृहान् ।
 सोऽर्जुनेन हतो वीरो भ्राता भ्रात्रा सहोदरः । न चैव विवृतो मन्त्रः पृथायास्तस्य वा विभो ।
 अथ शूरो महेश्वासः पार्थेनाजौ निपातितः । अहन्वन्नामिषं पश्चात्समोदर्थं द्विजोत्तम ।
 पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो । तेन मे दूयते तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिनः ।
 कर्णाजुनसहायोऽहं जययमपि वासवं । सभायां क्लिश्यमानस्य धार्तराष्ट्रैर्दुर्गात्मभिः ।
 सहस्रोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा न शास्यति । यदा ह्यस्य गिरो रुचाः शृणोमि कटुकोदयाः ।
 सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः । तदा नश्यति मे क्रोधः पादौ तस्य निरीक्ष्य च ।
 कुन्त्या हि सदृशौ पादौ कर्णश्चेति मतिर्बभूव । सादृश्यहेतुमन्विच्छन् पृथायास्तस्य चैव ह ।
 कारणं नाधिगच्छामि कयञ्चिदपि चिन्तयन् । कथन्तु तस्य मंगामे पृथिवी चक्रमपमत् ।
 कथन्तु शत्रो भ्राता मे तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि । श्रोतुमिच्छामि भगवंस्वत्तः मर्त्यं ययातयं ।
 भवान् हि सर्वविदिषो लोके वेद हताहतं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णाभिज्ञाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तु मुनिर्धरदो वदताम्बरः । कथयामास तत्सर्वं यथा शत्रुः स सुतजः ।
 ॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत । न कर्णाजुनयाः किञ्चिदविपन्नं भवेद्रणे ।
 गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेऽनघ । तस्मिन्नेव महाबाहो यथा वृत्तमिदं पुरा ।

क्षत्रं स्वर्गं कथङ्गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो । सङ्घर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो विनिर्भितः ।
 स बालमेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः । चकाराङ्गिरसां श्रेष्ठाङ्गनुर्वेदं गुरोस्तदा । १०
 स बलं भीममेनस्य फाल्गुनस्य च लाघवं । बुद्धिश्च तव राजेन्द्र यमयोर्विनयं तथा ।
 सख्यञ्च वामदेवेन बाल्ये गाण्डीवधन्वनः । प्रजानामनुरागञ्च चिन्तयानो व्यदह्यत ।
 स मख्यमकरोद्वास्ये राज्ञा दुर्योधनेन च । युष्माभिर्चित्यसंदिष्टो देवाद्यापि स्वभावतः ।
 सर्वाधिकमयास्तस्य धनुर्वेदे धनञ्जयं । द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्रवीत् ।
 ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्त्तनं । अर्जुनेन समञ्चाहं युध्येयमिति मे मतिः । १५
 समः शिष्येषु च खेहः पुत्रे चैव तव भुवं । त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरहतास्त्रं विचक्षणाः ।
 द्रोणस्तथोक्तः कर्णेन सापेक्षः फाल्गुनं प्रति । दैराढ्यश्चैवं कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह ।
 ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो विद्यात् यथावच्चरितव्रतः । क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कुधञ्जन ।
 इत्युक्तोऽङ्गिरसां श्रेष्ठमामस्य प्रतिपूज्य च । जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतम्प्रति ।
 स तु राममुपागम्य शिरसाऽभिप्रणम्य च । ब्राह्मणो भार्गवोऽस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत् । २०
 रामस्त प्रतिजयाह पृष्ट्वा गोत्रादि सर्वशः । स उक्तः स्वागतश्चेति प्रीतिमांसाभवद्दृशं ।
 तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे स्वर्गसन्निभे । गन्धर्वैराक्षसैर्यैर्देवैश्चासीत्समागमः ।
 स तत्रैवस्वमकरोद्भृगुश्रेष्ठात् यथाविधि । प्रियस्याभवदत्यर्थं देवदानवरक्षसां ।
 स क्रदाचित्समुद्रान्ते विचचाराश्रमान्तिके । एकः खड्गधनुष्याणिः परिचक्राम सूर्यजः ।
 सोऽग्निहोत्रप्रमत्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः । जघानाज्ञानतः पार्थ होमधेनुं यदृच्छया । २५
 तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत् । कर्णः प्रसादयञ्चैवमिदमित्यब्रवीदपः ।
 अबुद्धिपूर्व्वं भगवन् धेनुरेषा हता तव । मया तत्र प्रसादञ्च कुरुष्वेति पुनः पुनः ।
 तं स विप्रोऽब्रवीत्क्रुद्धो वाचा निर्भर्त्सयन्निव । दुराचार बधार्हस्त्वं फलं प्राप्नुहि दुर्भते ।
 येन विस्पृष्टैः नित्यं यदर्थं घटमे भृशं । युध्यतस्तेन ते पाप चक्रं भूमिर्पसिष्यति ।
 ततश्चक्रे महीपन्त मूर्खानं ते विचेतसः । पातयिष्यति विक्रम्य शत्रुर्गच्छ नराधम । ३०
 यथेयं गौर्यता मूढ प्रमत्तेन त्वया मम । प्रमत्तस्य तयाऽरातिः शिरसो पालयिष्यति ।
 शप्तः प्रसादयामास ततस्तं द्विजमत्तमं । गोभिर्दुर्नैस्य रत्नैश्च स चैनं पुनरब्रवीत् ।
 न हि मे व्याहृतं कुर्यात्सर्वलोकोऽपि वै मृषा । गच्छ वा तिष्ठ वा यदा कार्यन्तस्ते ससाचर ।
 इत्युक्तो ब्राह्मणेनाथ कर्णो दैन्यादधोमुखः । राममभ्यगमद्गीतस्तदेव मनसा स्मरन् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि कर्णेशापकथने द्वितीयाऽध्यायः ॥ २ ॥
 ॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रणयेन दमेन च । तुतोष भृगुशार्ङ्गलो गुरुर्ब्रूवथया तथा । ३५
 तस्मै स विधिवत्कृत्वा ब्रह्मास्त्रं सनिवर्त्तनं । प्रोवाचाखिलमव्ययं तपस्वी तप्तपस्विने ।
 विदितास्त्रस्ततः कर्णो राममाणोऽश्रमो भृगोः । चकारैवन्धनुर्वेदे यत्नमहुतविक्रमः ।

ततः कदाचिद्रामस्तु चरन्नाश्रममनिकात् । कर्णेन सहितो धोमानुपवासेन कर्षितः ।
सुखाप जामदग्न्येः वै त्रिसन्ध्यात्पञ्चशौचदः । कर्णशोस्तुङ्ग आधाय शिरः क्लान्तमना गुरुः ।
अथ कृमिः श्लेष्ममेदेमांसशोणितभोजनः । दाहणो दाहणस्पर्शः कर्णस्थाभ्यासमागतः ।
स तस्योत्तमयासाद्य विभेद रुधिराग्रणः । न चैनमशकत् चेत्तुं हन्तुं वापि गुरोर्भयात् ।
स दृश्यमानस्तु तथा कृमिणः । तेन भारत । गुरोः प्रबोधनाशङ्की तमुपैक्षत सूर्यजः ।
कर्णस्तु वेदनां धैर्यादसञ्जां विनिगृह्य तां । अकल्पयन्व्यययन् धारयामास भार्गव ।
यदास्य रुधिरणाङ्गं परिस्यूष्टं भृगूदहः । तदाऽबुध्यत तेजसो मन्त्रसन्धिदमब्रवीत् ।
असोऽस्त्यशुचिताम्प्राप्तः किमिदं क्रियते त्वया । कथयस्व भयं त्यक्त्वा याथातथ्यमिदं मम ।
तस्य कर्णस्तादृच्छ कृमिणा परिभक्षणं । ददर्श रामसौ चापि कृमिं शूकरमग्निभं ।
अष्टपादन्तीच्छन्दं स्रंजीभिरिव संवृतं । रोमभिः सन्निहृद्वाङ्गमर्लकं नाम नामतः ।
स दृष्टमात्रे रामेण कृमिः प्राणानवाहजत् । तस्मिन्नेवास्त्रजि क्लिप्तस्तदह्रुतमिवाभवत् ।
ततोऽन्तरीक्षे दृष्टे विश्वरूपः करालवान् । राक्षसो सौहितपोवः कृष्णाङ्गो मेघवाहनः ।
स रामं प्राञ्जलिर्भूत्वा बभोधे पूर्णमानसः । स्वस्ति ते भृगुशार्दूल गमिष्यामि यथागतं ।
मोक्षितो नरकादस्माद्भवता मुनिसन्तम । भद्रञ्च तेऽस्तु वन्दे त्वां प्रियं मे भवता कृतं ।
तमुवाच महाबाहुर्जामदग्न्यः प्रतापवान् । कस्वं कस्माच्च नरकं प्रतिपन्नो ब्रवीषि तत् ।
सोऽब्रवीदहमसं प्राग्देशे नाम महासुरः । पुरा देवयुगे तात भृगोस्तुल्यवया इव ।
सोऽहं भृगोः सुदयितो भार्ग्यामपहरं बलात् । महर्षेरभिशापेन कृमीभूतोऽपतं भुवि ।
अब्रवीद्धि स मां क्रोधान्तव पूर्वपितामहः । मूचक्षेन्नाश्रमः पाप निरयं प्रतिपत्स्ये ।
शापस्थानो भवेद्भ्रान्तित्येवं तमद्याब्रुवं । भविता भार्गवाद्रामादिति मामब्रवीद्भृगुः ।
सोऽहमेतां गतिं प्राप्तो यथा ह्यकुञ्जस्तथा । त्वया साधो समागम्य विमुक्तः पापयोजितः ।
एवमुक्त्वा नमस्कृत्य यथैव रामं महासुरः । रामः कर्णञ्च सकोधमिदं वचनमब्रवीत् ।
अतिदुःखमिदं मूढ न जातु ब्राह्मणः महेत् । जल्पियस्येव ते धैर्यं कामया मत्प्रमुच्यतां ।
तमुवाच ततः कर्णः शापभीतः प्रकादयन् । ब्रह्मणश्चान्तरे जातं सूतं मां विद्धि भार्गव ।
राधेयः कर्ण इति मां प्रवदन्ति जना भुवि । प्रसादं कुरु मे ब्रह्मणस्तुल्यस्य भार्गव ।
पिता गुरुर्न सन्देहा वेदविद्याप्रदः प्रभुः । अतो भार्गव इत्युक्तं मया गोचं तवान्निके ।
तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रहसन्निव । भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिं ।
यस्मान्निथोपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया । तस्मादेतन्न ते मूढ ब्रह्माण्डं प्रतिभास्यति ।
अन्यत्र बधकालान्ते सदृशेन समेयुषः । अत्रास्त्रणेन हि ब्रह्मा भुवं तिष्ठेत्कदाचन ।
गच्छेदानीं न ते स्नानमनृतस्येह विद्यते । न त्वया सदृशो युद्धे जल्पियो भविता युधि ।

५५

५५

१००

१०५

एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगाम च । दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णव्यासप्रश्नौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्तु समवाचैवं ब्रह्मं भार्गवमन्दमात् । दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ।

ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मः स्वयम्बरे । कलिङ्गविषये राजन् राष्ट्रसिचाङ्गदस्य च ।

श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत । राजानः ब्रतब्रह्मत्र कन्यार्थं समुपागमन् ।

११०

श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्व्यपार्थिवान् । दयेन काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ।

ततः स्वयम्बरे तस्मिन् सम्प्रवृत्ते महोत्सवे । समापेतुर्नृपतथः कन्यार्थं नृपसप्तम ।

शिशुपालो जरासन्धो भीष्मको वक्र एव च । कपोतरोमा नीलस्य हस्ती च दृढविक्रमः ।

शृगालस्य महाराजः स्तीराज्याधिपतिश्च यः । अशोकः ब्रतधन्वा च भोजो वीरस्य नामतः ।

यतेऽप्यन्ये च बहुवो दक्षिणा दिग्माश्रिताः । श्लेष्माशार्थ्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ।

११५

काञ्चनाङ्गदिनः सर्व्ये शुङ्गजाम्बूनदप्रभाः । सर्व्ये भासुरदेहास्य व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ।

ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत । विवेकं रङ्गं सा कन्या धात्रीवर्धवराश्रिता ।

ततः संश्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत । अत्यकामदुर्जनराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ।

दुर्योधनस्तु कौरव्यो नामर्षयत लङ्गमं । प्रत्यधेधश्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ।

स वीर्यमदमन्तत्वाङ्गीश्रेष्ठेणवुपाश्रितः । रथमारोप्य तां कन्यामाजहार नराधिपः ।

१२०

तमन्वयाद्रथी खप्पी बहूगोधाङ्गुलिचवान् । कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुवर्षभ ।

ततो विमर्दः सुमहान् राजामासोद्युत्सतां । सन्नह्यतां तनुत्राणि रथान् योजयतामपि ।

तेऽभ्यधावन्त सक्रोधाः कर्णदुर्योधनावुभौ । शरवर्षाणि मुञ्चन्तो मेषाः पर्वतयोरिव ।

कर्णक्षेपामपाततामेकैकेन शरेण च । धर्मूषि च शरांस्त्रान्यान्पातयामास भूतले ।

ततो विधनुषः कांश्चिक्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् । कांश्चिदुद्दहतो वाणान् रथशक्तिगदास्तथा ।

१२५

लाघवादाकुलीकृत्य कर्णः प्रहरतां वरः । हतसूतांश्च भूयिष्ठान् स विजिग्ये नराधिपान् ।

ते स्वयं वाहयन्तोऽन्धान् याश्चि याहीति वादिनः । व्यपेयस्ते रणं हित्वा राजानो भग्नमानसाः ।

दुर्योधनस्तु कर्णेन पान्थमानोऽभ्ययात्तदा । हृष्टः कन्यामुपादाय नगरं नागसाङ्गथं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि दुर्योधनस्य स्वयम्बर कन्याहरणे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ नारद उवाच ॥ आविष्कृतबलं कर्णं श्रुत्वा राजा समाजग्मः । आङ्गयद्दे रथेनाजौ जरासन्धो महोपतिः ।

तयोः ममभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्दयोः । युधि नानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्धतेः ।

१२०

शीणवाणौ विधनुषौ भग्नखप्पी मर्षी गतौ । बाहुभिः समसम्प्रेतामुभावपि बलान्श्रिता ।

बाहुकण्टकयुद्धेन तस्य कर्णोऽथ युध्यतः । विभेदं सन्धिं देहस्य जरया श्लेषितस्य हि ।

स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः । प्रीतोऽस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सुख्य भारत ।

प्रोत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ । अग्नेषु नरब्राह्मणस्य राजासीत् सपत्नजित् ।

पालयामास चम्राञ्च कर्णः परवल्गाईनः । दुर्व्योधनस्नानुमते तवापि विदितं तथा ।

१९५

एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोऽभवन्निता । तद्वितीर्थं सुरेभ्येण भिक्षिते वर्त्मकुण्डले ।

स दिव्ये सहजे प्रादात् कुण्डले परमार्चिते । सहजं कवचं चापि भोक्षितो देवमायया ।

विमुक्तः कुण्डलाभ्याञ्च सहजेन च वर्त्मणा । निहतो विजयेनाजौ वासुदेवस्य परगतः ।

ब्राह्मणस्यापि श्रापेन रामस्य च महात्मनः । कुन्दास्य वरदानेन मायया च व्रतकृतोः ।

भोग्नावमानात्संख्यायां रथस्त्राङ्गानुकीर्त्तनात् । ब्रह्मतेजोवधाचापि वासुदेवनयेन च ।

१९०

रुद्रस्य देवराजस्य यमस्य वरुणस्य च । कुबेरद्रोणयोश्चैव क्षयस्य च महात्मनः ।

अस्त्राणि दिव्यान्यादाथ युद्धे गाण्डीवधन्वना । हतौ वैकर्त्तनः कर्णो दिवाकरसमद्युतिः ।

एवं शस्त्रस्य भ्राता बंज्रभिक्षापि वञ्चितः । न शोच्यः स नरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गतः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि कर्णवोर्त्यकथने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा देवर्षिर्बिरराम स नारदः । युधिष्ठिरस्तु राजर्षिर्द्विधा श्लोकपरिभुतः ।

तन्दीनममसं शृणुं श्लोकापहतमातुरं । निःशसक्तं यथा नागं पर्यैश्रुमयनं तथा ।

१९५

कुन्ती श्लोकपरीताङ्गी दुःखापहतचेतना । अत्रवीर्यधुराभावा काले वचनमर्थवत् ।

युधिष्ठिर महाबाहो नैनं शोचितुमर्षणि । जहि श्लोकं महाप्राज्ञ शृणुष्विदं वचो मम ।

यतितः स मया पूर्वं भ्रात्र्यं श्रापयितुं तव । भास्करेण च देवेन पिचा धर्मभृतां वर ।

यदात्थं हितकामेन मुहदा हितमिच्छता । तथा दिवाकरेणोक्तः स्वप्नान्ते मम चापतः ।

न चैनमशकङ्गानुरहं वा क्षेपकारणैः । पुरा प्रत्यनुनेतुं वा गन्तुं वाऽप्येकनां त्वया ।

१९०

ततः कालपरोतः स वैरस्योद्भुरणे रतः । प्रतीपकारी युष्माकमिति शोपेक्षितो मया ।

इत्युक्तो धर्मराजस्तु मात्रा श्रव्याकुलेशणः । उवाच वाक्यं धर्मात्मा श्लोकव्याकुलचेतनः ।

भवत्या गूढमन्त्रत्वात्पीडितोऽस्मीत्युवाच तं । शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु योषितः ।

न गुह्यं धारयिष्यन्तीत्येवं दुःखसमन्वितः । स राजा पुत्रपौत्राणां सम्वन्धिमुहदां तथा ।

स्मरन्मुद्दिग्नहृदयो बभूवोद्दिग्नचेतनः । ततः श्लोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ।

१९५

निर्वेदमगमङ्गीमान् राजा सन्नापपीडितः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि श्लोकापि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा श्लोकव्याकुलचेतनः । शृणुष्वैतं दुःखमन्त्रतः स्मृत्वा कर्णं महारथं ।

आविष्टो दुःखश्लोकान्धा निःशसक्तं पुनः पुनः । दृष्ट्वाऽर्जुनमुवाचिदं वचनं श्लोककर्षितः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यद्वैष्यमाचरिष्यामि दृष्ट्वाऽन्धकपुरे वयं । शान्तोन् निव्युत्सवान् हत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गति ।

अभिधा नः समृद्धार्थां वृत्तार्थाः कुवरः कृताः । आत्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ।

१९०

धिगस्तु शान्तप्रसाचरं धिगस्तु बलपौरुषं । धिगस्तुमर्थं येनेमामापदं गमिता वयं ।

माधुक्षमा दमः शौचं सर्वैराग्यं क्षमत्सरः । अहिंसा सत्यवचनं नित्यानि वनचारिणां ।
 वयं तु सोभान्मोहाच्च दम्भं मानं च संश्रिताः । इमानवज्ञामापन्ना राण्वलाभबुभुक्षया ।
 त्रैलोक्यस्यापि राज्येन मास्मान् कश्चित्प्रहर्षयेत् । बान्धवान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यां विजयैषिणः ।
 ते वयं पृथिवीहेतोरवधान् पृथिवीश्वरान् । सम्परित्यज्य जीवामो हीनार्था हतबान्धवाः । १९५
 आमिषे गृह्यमानानामशुभं नः शूनामिव । आमिषं चैव नो हीहृमानिवस्य विवर्ज्जनं ।
 न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः । न गवाश्वेन सर्वैष्य ते त्याज्या य इमे हताः ।
 काममन्युपरीतास्ते क्रोधहर्षसमन्विताः । मृत्युधानं समारुह्य गता वैवस्वतक्षयं ।
 ब्रह्मकन्याणसंयुक्तानिच्छन्ति पितरः सुतान् । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च तितिक्षया ।
 उपवामैस्तयेद्याभिर्भ्रतकौतुकमङ्गलैः । सभक्तो मातरो मर्भस्त्वान्मासान्दृश विभ्रति । १९०
 यदि स्वस्ति प्रजायन्ते जाता जीवन्ति वा यदि । मन्भाविता जातबलास्ते दद्युर्थदि नः सुखं ।
 इह वाऽमृत्र वा चेति कृपणाः फलहेतुकाः । तासानयं समारम्भो निर्दन्तः केवलोरऽफलः ।
 यदासां निहताः पुत्रा युशानो मृष्टकुण्डलाः । अभुङ्क्ता पार्थिवान् भोगान् क्षणान्यनपहाय च ।
 पितृभ्या देवताभ्यश्च गता वैवस्वतक्षयं । यदैषामम्पितरौ जातकामावुभावपि ।
 सञ्जातबलरूपेषु तदैव निहता नृपाः । संयुक्ताः काममन्युभ्यां क्रोधहर्षसमञ्जसः । १९५
 न ते जन्मफलं किञ्चिद्भोक्तारो जातु कश्चित् । पाञ्चालानां कुरूणाञ्च हता एव हि ते हताः ।
 न चेत्सर्वानयं लोकान् प्रप्रश्येत् स्वकर्मेणा । वयमेवास्य लोकस्य विनाग्नि कारणं स्मृताः ।
 धृतराष्ट्रस्य पुत्रेषु तत् सर्वं प्रतिपत्स्यति । सदैव निहतिप्रभो देष्टा मायोपजीवनः ।
 मिथ्यावृत्तस्य भततमस्मास्वनपकारिषु । न सकामा वयं ते च न चास्माभिर्न तैर्हितं ।
 न तैर्भुक्तैर्यमविर्भ्रं नार्थो गीतवादिनं । नामात्यसुहृदां वाक्यं न च श्रुतवतां श्रुतं । १९०
 न दन्तानि पराङ्गीनि न भूर्भूवृषिणागमः । अस्मद्वेषेण सन्तप्तः सुखं नलोषु विन्दति ।
 वृद्धिमस्मास तां ददृशु विवर्णा हरिणः कृशः । धृतराष्ट्रस्य नृपतिः शैबलेन निवेदितः ।
 तं पितापुत्रगृह्णित्वा दनुर्भेनेऽनये स्थितं । अनवेक्ष्यैव विदुरं गाङ्गेयञ्च महामतिं ।
 असंग्रयं क्षयं राजा यथैवाहं तथा गतः । अनियम्याशुचिं लुब्धं पुत्रं कामवशानुगं ।
 पतितो यशभो दीप्तात् घातयित्वा सहोदरान् । इमौ हि वृद्धौ भोक्तारौ प्रक्षिप्य स सुयोधनः । १९५
 अस्मद्वेषेण सन्तप्तः पापबुद्धिः सदैव हि । को हि बन्धुः कुलीनः भंक्षया ब्रूयात्सुहृज्जने ।
 यथाऽसात्रुत्वान्वाक्यं युद्युत्सुः कृष्णमन्त्रिधौ । आत्मनो हि वयं दोषादिनष्टाः शान्ततोः समाः ।
 प्रदहन्तो दिशः सर्व्वा भास्करा इव तेजसा । सोऽस्माकं वैरपुरुषो दुर्भतिः प्रयहं गतः ।
 दुर्थाधनक्षते ह्येतत्कुलं नो विनिपातितं । अबध्यानां बधं हत्वा लोके प्राप्ताः स्म वाप्यतां ।
 कुलस्यास्यान्तकरणं दुर्भतिं पापकारिणं । राजा राजेश्वरं हत्वा धृतराष्ट्रोऽद्य शोचति । १९०
 हताः शूराः हतं पापं विषयः स्वो विनाशितः । हत्वा नो विगतो मन्युः भोक्तो मां इत्यथत्यथै ।

धनञ्जय हतं पापं कस्त्राणिनापहन्त्ये । स्त्रापनेनानुतापेन दानेन तपसाऽपि वा ।
 निवृत्त्या तीर्थगमनात् श्रुतिस्मृतिजपेन वा । त्यागवांश्च पुनः पापं नालं कर्तुमिति श्रुतिः ।
 त्यागवान् जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिर्यदा । प्राप्तवती हतमतिर्द्भुक् सन्वद्यते तदा ।
 स धनञ्जय निर्देहो मुनिर्ज्ञानसमन्वितः । वनमामस्य वः सर्वान् गमिष्यामि परन्तप । १८५
 न हि कस्त्रतपो धर्मैः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतिः । परियहवता तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन ।
 मया सृष्टं तु पापं हि परियहमभीप्सता । जन्मलयनिमित्तञ्च शक्यं प्राप्तुमिति श्रुतिः ।
 स परियहमसृज्य हत्त्रं राज्यं तथैव च । गमिष्यामि विनिर्मुक्तो विप्रोक्तो विज्वरस्तथा ।
 प्रभाधि त्वभिमामुर्त्रीं क्षेमं निहतकण्ठकां । न ममार्थेऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुरुमन्तम ।
 इत्येवमुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः । श्युपारमते तं पार्थः कनीयान् प्रत्यभाषत । १८६
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरपरिदेवनाथां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथावर्जुन उवाचेदमभिलिप्त इवात्तमी । अभिनीततरं वाक्यं दृढवाद्पराक्रमः ।
 दशैयन् स तदात्मानमुग्रमुग्रपराक्रमः । स्यायमन्ने महातेजाः सृजणी परिसंलिहन् ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अर्हो दुःखमहो कृष्णमहो वैश्वानरमुत्तमं । यत्कृत्वामानुषं कर्म त्यजेयाः श्रियमुत्तमां ।
 शत्रून्स्त्रा महो सन्धा स्वधर्मैणोपपादितां । एवंविधं कथं मयं त्यजेया बृद्धिलाघवात् ।
 क्षीवस्येह कुतो राज्यं दीर्घसूत्रस्य वा पुनः । किमर्थं च महीपालानंबधोः क्रोधमूर्च्छितः । १८७
 यो ह्याजिजीविषुर्भैक्ष्यं कर्मणा येन केनचित् । समारम्भान् बुभूषेत हतस्त्रिारकिस्रमः ।
 सर्वलोकेषु विख्यातो न पुत्रपशुभंहितः । कापालो नृप पापिष्ठो वृत्तिमासाद्य जीवतः ।
 सन्वद्य राज्यमृदुन्ते लोकोऽयं किं वदिस्यति । मर्भारम्भान् परित्यज्य हतस्त्रिारकिस्रमः ।
 कस्मादाशंसधे भैक्ष्यं कर्तुं प्राकृतवत्प्रभो । अस्त्रिवाजकुले जातो जित्वा हत्त्रो वसुन्धरां ।
 धर्मार्थोवखिलौ हित्वा वगं भौख्यात्प्रतिष्ठधे । यदिमानि हवीषोह विमथिस्यन्धसाधवः । १८८
 भवता विप्रहीणानि प्राप्तं त्वामेव किल्बिषं । आकि स्रन्यमनांशस्यमिति वै नृपधोऽब्रवीत् ।
 हत्वा नृशंखं ह्यधने धिगस्त्वधनतामिह । अमृतनसृपोणां हि विद्यते वेद तद्भवान् ।
 यन्निवमं धर्ममित्याज्जुं नादेव प्रवर्तते । धर्मं संहरते तस्य धनं हरति यस्य सः ।
 द्वियमाणे धने राजन् वयं कस्य क्षमेमहि । अभिन्नसं प्रपश्यन्ति दरिद्रं पार्श्वतः क्षितं ।
 दरिद्रं पातकं लोके न तच्छंभितुमर्हति । पतितः शोचते राजन्निर्दुमयापि शोचते । १८९
 विप्रधे नधिगच्छामि निर्दुमस्त्रावरस्य च । अर्थेभ्यो हि विदुर्दुभ्यः सम्भृतभ्यस्ततस्ततः ।
 क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्थतेभ्य इवापगाः । अर्थाद्दुर्भ्यश्च कामश्च स्वर्गदैव नराधिप ।
 प्राणयात्राऽपि लोकस्य विनाऽर्थं न प्रसिध्यति । अर्थेनेह विद्वानस्य पुरुषस्याल्पनेधसः ।
 विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा यीमे कुश्रितो यथा । यस्यार्यासास्य मित्राणि यस्यार्यासास्य बान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः । अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो विधत्सता । १९०

अर्थैरथा निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः । धर्मः कामस्य र्धस्य छतिः क्रोधः श्रुतं मदः । ११५
 अर्थैदितानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप । धनात्कुलं प्रभवति धनाद्धर्मः प्रवर्द्धते ।
 नाधनस्यास्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम । नाधनो धर्मकृत्यानि यथावदनुतिष्ठति ।
 धनाद्धर्मः प्रभवति शैलादभि नदी यथा । यः कृष्याश्च कृष्यगवः कृष्यभृत्यः कृष्यातिथिः ।
 स वै राजन् कृषो नाम न शरीरकृषः कृषः । अवेत्स्य यथान्यायं पश्य देवः सुरं यथा ।
 राजन् किमन्यज्जातीनां बधाद्भृशन्ति देवताः । न चेद्भृशं न्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् । ११०
 एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः । अथेतथा च दी नित्यं भवितव्यं विपश्चिता ।
 सर्वथा धनमाहार्यं यद्यथं चापि यत्नतः । द्रोहाद्देवैरवः प्राणि दिवि स्थानानि सर्वशः ।
 द्रोहात्किमन्यज्जातीनां गृह्यन्ते येन देवताः । इति देवा व्यवसिता वेदवादाश्च शाश्वताः ।
 अधीयन्तेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च । कृत्स्नं तदेव तच्छ्रेयो यदप्याददतेऽन्यतः ।
 न पश्यामोऽनपहतं धनं किञ्चित्कचिदथं । एवमेव हि राजानो जयन्ति पृथिवीर्मम । ११४
 जित्वा मभेयं ब्रुवते पुत्रा इव पितुर्द्धने । राजर्षयोऽपि ते स्वर्गो धर्मो ह्येषां निरुच्यते ।
 यथैव पूर्णादुदधेः स्यन्दन्त्यापो दिशो दश । एवं राजकुलादित्तं पृथिवीं प्रति तिष्ठति ।
 आभोदियं दिल्लीपस्य नृगस्य नङ्गस्य च । अन्वरीषस्य मान्धातुः पृथिवो मा त्वयि स्थिता ।
 स त्वां द्रव्यमथो दशः सम्प्राप्तः सर्वदक्षिणः । तस्मैन्न यजमे राजन् प्राप्तस्त्वं राज्यकृत्स्विषं ।
 येषां राजाऽश्वमेधेन यजते दक्षिणावता । उपेत्य तस्यः वभृथं पूताः सर्वे भवन्ति ते । ११३
 विश्रुयो महादेवः सर्वमेधे महासखे । जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना ।
 शाश्वतोऽयं भूतिपथो नास्यान्तमनुग्रह्युम । महान् दाशरयः पन्था मा राजन् कुपयं गमः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ •
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मुहूर्त्तं तावदेकाद्यो मनः श्रावेऽन्तगात्मनि । धारयस्वेति तच्छ्रुत्वा रोचेत् वचनं मम ।
 साधुगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः । गच्छेयं तं गमिष्यामि हित्वा दाम्यसुखान्युत ।
 चेस्यैकाकिना गम्यः पन्थाः कोऽस्तीति पृच्छ मां । अथवा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छस्यपि मे शृणु । ११२
 हित्वा दाम्यमुखाचारं तपमानो महत्तपः । अरण्ये फलमूलाद्यो चरिष्यामि मृगैः सह ।
 जुह्वानोऽग्निं यथाकालमुभौ कालावुपसृशन् । कृषः परिमिताहारश्चर्षी चोरजटाधरः ।
 शीतवातातपसहः क्षुत्पिपासाश्रमक्षमः । तपसा विधिदृष्टेन शरीरमुपशोषयन् ।
 मनःकर्षमुखा नित्यं शृणुतनुषावचा गिरः । मुदितानामरणेषु वसतां मृगपक्षिणां ।
 आजिघन्नेशालान् गन्धान् फुल्लानां वृक्षवीरुधा । नानारूपाश्वने पश्यन् रमणीयाश्वनैकसः । १११
 वानप्रस्थजनस्यापि दर्शनं कुलवासिनां । नाप्रियाण्यारिष्यामि किं पुनर्योमवासिनां ।
 एकान्तशीलो विमृशन् पक्षापकोन वक्ष्यन् । पितृन्देवांसु वन्येन वाग्भिरद्भिस्तर्पयन् ।
 एवमारण्यशास्त्राणामुपमुपतरं विधिं । सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनं ।

अथ वैकोऽहमेकाहमेकैकस्मिन्वनत्यतैः । चरन् भैचं मुनिर्मुण्डः सपयिष्ये कलेवरं ।
 पंगुभिः समभिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः । ११५
 न शोचन्न प्रहृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । निराशोर्निर्धर्मो भूत्वा, निर्देहो निष्परिग्रहः ।
 आत्मारामः प्रमत्तात्मा जडान्धवधिराकृतिः । अकुर्वीणः परैः काञ्चित्सर्विदं जातु कैरपि ।
 जङ्गमाजङ्गमान् सर्वानविविधसंशतुर्विधान् । प्रजाः सर्वाः स्वधर्मेत्याः समः प्राणभृतः प्रति ।
 न चाप्यवहसन् कश्चिन्न कुर्वन् भृक्टीः कश्चित् । प्रमत्तवदनो नित्यं सर्वैर्द्रियसुसंयतः ।
 अपृच्छन् कस्यचिन्मार्गं प्रव्रजन्नेव केनचित् । नादेशं न दिशं काञ्चिद्गन्तुमिच्छन्निशेषतः । ११६
 गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन् । श्वजुः प्रणिहितो गच्छंस्तमस्यावरवर्ष्कः ।
 स्वभावस्तु प्रयात्यये प्रभवत्यशनान्यपि । दन्दानि च विकृद्धानि तानि सर्वान्प्रश्चित्तयन् ।
 अन्त्यं वा स्वादुभोज्यं वा पूर्वभोगेन जातुचित् । अन्येष्वपि चरन् स्नाभमन्नाभे क्षप पूरयन् ।
 विधूमे न्यस्तमषले व्यङ्गारैर्भुक्तवञ्जने । अतीतपात्रसञ्चारे काले त्रिगतभिद्रुके ।
 एककालं चरन् भैचं चीनथ द्वे च पञ्च वा । स्पृहापात्रं विमुच्यार्हं चरिष्यामि महीमिमां । ११७
 अन्नाभे सति वा स्नाभे समदर्शी महातपाः । न जिजीविषुवत्किञ्चिन्न समूर्ध्वदाचरन् ।
 जीवितं मरणैश्चैव नाभिनन्दन्न च द्विषन् । वासैकं तस्यतो बाह्यस्यन्दनेनैकमुवतः ।
 नाकन्याणं न कन्याणं चिन्त्यन्नुभयोस्तयोः । याः काञ्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः ।
 सर्वाभ्याः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः । तेषु नित्यमशक्तश्च त्यक्तसर्वैर्द्रियक्रियः ।
 अपरित्यक्तमङ्गल्यः सुनिर्निक्तात्मकस्त्रयः । विमुक्तः सर्वभङ्गेभ्या व्यतीतः सर्ववागुराः । ११८
 न वशे कस्य चित्तिष्ठन् सधर्मा मातरिश्वनः । वीतरागश्चरन्नेवं तुष्टिं प्राप्स्यामि शाश्वतीं ।
 दृष्ट्वागृहि महत्पापमज्ञानादस्मि कारितः । कुशलाकुशलान्येकं कृत्वा कर्माणि मानवाः ।
 कार्यकारणसंश्लिष्टं स्वजनं नाम विभ्रति । आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्राणं कलवरं ।
 प्रतिगृह्णाति तत्पापं कर्तुः कर्मफलं हि तत् । एवं संसारचक्रेऽस्मिन् व्याविद्धे रथचक्रवत् ।
 समेति भूतगामोऽयं भूतगामेण कार्यवान् । जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ।
 अपारमिव चास्वभ्यं संसारं त्यजतः सुखं । दिवः पतसु देवेषु स्यः भेष्यश्च महर्षिषु ।
 को हि नाम भवेनार्थी भवेत्कारणतत्त्ववित् । कृत्वा हि विविधं कर्म तत्तद्विधिवल्लणं ।
 पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेव बध्यते । तस्मात्प्रज्ञासूतमिदं चिन्तन्नास्मृत्युपस्थितं ।
 तन्प्राप्य प्रार्थये स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवं । एतया मततं धृत्या चरन्नेवंप्रकारया । ११९
 जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरतिद्रुतं । देहं संस्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥
 ॥ भीमसेन उवाच ॥ श्रेयस्यैव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः । अनुवाकहता बुद्धिर्नैवा तत्त्वायदग्निनी ।
 आस्त्रस्यै कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः । विनश्ये धार्तराष्ट्राणां किं फलं भगतर्षभ ।

चमाऽनुकम्पा कारुण्यमानुशंस्यं न विद्यते । चात्तमाचरतो मार्गमपि बन्धोःखदन्तरे ।
 यदोभा भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीं । शस्त्रं न वै ग्रहीष्यामो न बधिव्याम कञ्चन । १८०
 भैक्ष्यमेवाचरिष्याम शरीरस्याविमोक्षणात् । न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षितां ।
 प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः । स्यावरं जङ्गमस्यैव सर्वं प्राणस्य भोजनं ।
 आददानस्य चेद्राज्यं ये केचित्परिपन्थिनः । हन्तव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ।
 ते मदोषा हतास्माभीराज्यस्य परिपन्थिनः । तान् हत्वा भुङ्क्ष्वधर्मेण युधिष्ठिर महीमिमां ।
 यथा हि पुरुषः खात्वा कूपमप्राप्य चोदकं । पङ्कदिग्धो निवर्त्तेत कर्मैदं नस्तथोपमं । १८१
 यथारुद्र महावृत्तमपहृत्य ततो मधु । अप्राश्य निधनं गच्छेत्कर्मैदं नस्तथोपमं ।
 यथा महान्तमध्वानमाश्रया पुरुषो ऋजन् । स निरुग्धो निवर्त्तेत कर्मैतन्नस्तथोपमं ।
 यथा शत्रून् घातयित्वा पुरुषः कुरुगन्दन । आत्मानं घातयेत्पश्चात्कर्मैदं नस्तथाविधं ।
 यथाऽन्नं क्षुधितो लब्ध्वा न भुञ्जीयाद्यदृच्छया । कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मैदं नस्तथोपमं ।
 वयमेवात्र गच्छां हि यदयं मन्दचेतसं । त्वां राजस्रनुगच्छामो ज्येष्ठोऽयमिति भारत । १८२
 वयं हि बाहुवर्तिनः हतविद्या मनस्विनः । क्षीवस्य वाक्ये तिष्ठामो यथैवाशक्तयस्तथा । •
 अगतीकगतौ नस्मान्नष्टार्थानर्थमिद्धये । कथं वै नानुपश्येयुर्जनाः पश्यत यादृशं ।
 आपत्काले हि भन्यामः कर्त्तव्य इति शिष्यते । जरयाऽभिपरीतेन शत्रुभिर्व्यसितेन वा ।
 तस्मादिह हतप्राज्ञास्यागं न परिचक्षते । धर्मार्थतिक्रमस्यैव मन्यन्ते सूक्ष्मदर्शिनः ।
 कथं तस्मात्समुत्पन्नान्निष्ठास्तदुपाश्रयाः । तदेव निन्दो भाधेयुर्धाता तत्र न गर्ह्यते । १८३
 श्रिया विहीनैरुधनैर्नास्तिकैः सम्प्रवर्त्तितं । वेदवादस्य विज्ञानं सत्याभाममिवानृतं ।
 शक्यन्तु मौण्ड्यामास्त्राय विभ्रतात्मनमात्मना । धर्मच्छेद्य समाख्याय च्यवितुं न तु जीवितुं ।
 शक्यं पुनररण्येषु सुवर्मकेन जीवितुं । अविभ्रता पुत्रपौत्रान्देवर्धनतिथीन्पितृन् ।
 नने मृगाः स्वर्गजितो न वराहा न पक्षिणः । तथाऽन्येन प्रकारेण पुण्यमाकर्त्तते जनाः ।
 यदि भन्यामतः भिद्धिं राजन् कश्चिदवाप्नुयात् । पर्वताश्च द्रुमास्यैव क्षिप्रं भिद्धिमवाप्नुयुः । १८४
 एते हि नित्यमन्यासा दृश्यन्ते निरूपद्रवाः । अपरियहवन्तस्य सततं ब्रह्मचारिणः ।
 अयं चेदात्मभारयेषु नान्येनां भिद्धिमश्नुते । तस्मात्कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति भिद्धिरकर्म्मणः ।
 श्रैः श्रैः सृष्टयस्यैव जन्तवः भिद्धिमाप्नुयुः । येषामात्मैव भर्त्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ।
 अवेत्स्य यथा स्वैः स्वैः कर्म्मभिर्थापृतं जगत् । तस्मात्कर्मैव कर्त्तव्यं नास्ति भिद्धिरकर्म्मणः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भोमसेनवाक्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । तापसैस्तुह संवादं शक्यस्य भरतर्षभ ।
 केचिद्गृहान् परित्यज्य वनमभ्यागमन्दिजाः । अजातशत्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवब्रजुः ।
 धर्मोऽयमिति मन्वनाः समृद्धा ब्रह्मचारिणः । त्यक्त्वा भ्रातृन् पितृन्स्यैव तानिन्द्रोऽश्वरूपार्थत ।

तानावभाषे भगवान्यक्षी भूत्वा हिरण्ययः । सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विषसाग्निभिः ।
 पुण्यं भवति कर्मैदं प्रशस्तैश्चैव जीवितं । विद्वार्यासौ गतिं मुख्या प्राप्ता धर्मपरायणाः ।
 ॥ अथ उचुः ॥ अहो वताऽयं शकुनिर्विषसाग्निं प्रशंसति । अस्मान्मनमयं ज्ञासि त्वयं च विषसाग्निः । ११०
 ॥ शकुनिरुवाच ॥ नाहं युष्मान् प्रशंसामि पद्भिरिदं रजसलान् । उच्छिष्टभोजिनो मन्दाश्चैवो विषसाग्निः ।
 ॥ अथ उचुः ॥ इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे । शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै अर्धमहे ।
 ॥ शकुनिरुवाच ॥ यदि मां नाभिश्चक्षुषं विभज्यात्मानमात्मना । ततोऽहं वः प्रवक्ष्यामि यायातथ्यं हितं वचः ।
 ॥ अथ उचुः ॥ शृणुमसौ वचस्तात पन्थानो विदितास्तव । नियोगे चैव धर्मात्मानं स्यात्तुमिच्छाम शान्तिः ।
 ॥ शकुनिरुवाच ॥ चतुष्पदां गौः प्रवरा लोहानां काश्चनं वरं । शब्दानां प्रवरो मन्त्रो ब्राह्मणो द्विपदां वरः । ११५
 मन्त्रोऽयं जातकर्मादिर्ब्राह्मणस्य विधीयते । जीवतोऽपि यथाकालं क्षत्राननिधनादिभिः ।
 कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थाः क्रतुस्तमः । कथं भे सर्वैककर्माणि मन्त्रमिदानीं चक्रिरे ।
 आत्मानं दृढवादीति तथा सिद्धिरिहेयते । मासाह्णमासा अतव आदित्यश्रितारकं ।
 ईहन्ते सर्वभूतानि तदिदं कर्मसंश्रितं । सिद्धिर्ब्रह्मिदं पुण्यमयमेवाश्रमो महान् ।
 अथ ये कर्मनिन्दतो मनुष्याः कापथं गताः । मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते । १२०
 देववंशान्पितृवंशान् ब्रह्मवंशांश्च शान्तान् । सत्यञ्च मूढा वर्जन्ते ततो यान्त्यश्रुतोपर्यं ।
 एतद्वोऽस्तु तपो युक्तं ददामीत्युषिषोदितं । तस्मात्तत्तद्भवस्थानं तपस्वितप उच्यते ।
 देववंशान् ब्रह्मवंशान्पितृवंशांश्च शान्तान् । संविभज्य गुरोस्त्वय्यान्तर्द्वे दुष्करमुच्यते ।
 देवा वै दुष्करं कृत्वा विभूतिं परमां गताः । तस्माद्गार्हस्थ्यमुदीरुं दुष्करं प्रववीमि वः ।
 तपः श्रेष्ठं प्रजानां वै मूलमेतन्न संशयः । कुटुम्बविधिनाऽनेन यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं । १२५
 एतद्विदुस्तपो विप्रा इन्दातीता विमत्सराः । तस्माद्भूतं मध्यमन् लोकेषु तप उच्यते ।
 दुरार्धपदश्चैव गच्छन्ति विषसाग्निः । सायम्प्रातर्विभज्यान् स्वकुटुम्बे यथाविधि ।
 इत्वाऽतिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च । अवशिष्टानि येऽन्नानि तानाहुर्विषसाग्निः ।
 तस्मात्स्वधर्ममास्थाय सुव्रताः सत्यवादिनः । लोकस्य गुरवो भूत्वा ते भवन्त्यनुपकृताः ।
 त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके त्रिमत्सराः । वमन्ति शान्तान्स्वर्धान् जना दुष्करकारिणः । १३०
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ ततस्ते तद्वचः श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितं । उत्सृज्य नास्तीति गता गार्हस्थ्यं समुपाश्रिताः ।
 तस्मात्त्वमपि धर्मज्ञ धैर्यमालम्ब्य शान्तं । प्रशाधि पृथिवीं कृत्वा हतामिवाश्रयाधिप ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अविश्वकुनिसंवादकथने एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् । राजानमभिमम्येत्य सर्वधर्मोभृतान्तरः ।
 अनुह्य महाप्राज्ञो भ्रातृशिक्षितमरिन्दमः । व्यूढोरस्को महाबाहुस्तास्यो मितभाषिता ।
 ॥ नकुल उवाच ॥ विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्रयज्ञिताः । तस्माद्बिद्धि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः । १२५
 अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पितरस्य ये । तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं सम्येत्प्रय पार्यव ।

- वेदेवादापविद्धांश्च तान्विद्धि भृशनास्तिकान् । न हि वेदोक्तमुत्सृज्य विप्रः सर्वेषु कर्मसु ।
वेद्यानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत । अत्याश्रमानयं सर्वानित्याज्ज्वैदनिश्चयाः ।
ब्राह्मणाः श्रुतिसम्पन्नास्तान्निबोध जनाधिप । वित्तानि धर्मलब्धानि क्रतुमुख्येष्ववाप्तवन् ।
कृतात्मा स महाराज स वै त्यागी स्मृतो नरः । अनवेक्ष्य सुखादानं तथैवेद्धं प्रतिष्ठितः । ११०
आत्मत्यागी महाराज स त्यागी तामसः प्रभो । अनिकेतः परिपतन् वृक्षमूलाश्रयो मुनिः ।
अयाचकः सदा योगी स त्यागी पार्थ भिक्षुकः । क्रोधहर्षावनादृत्य पैशुन्यं च विशेषतः ।
विप्रो वेदानधीते यः स त्यागी पार्थ भिक्षुकः । आश्रमास्तुलया सर्वान् धृताणांज्जर्मेनीषिणः ।
एकतस्य त्रयो राजन् गृहस्याश्रम एकतः । समीक्ष्य तुलया पार्थ कामं स्वर्गश्च भारत ।
• अयं पन्था महर्षिणामियं लोकविदां गतिः । इति यः कुरुते भावं स त्यागी भरतर्षभ । ११५
न यः परित्यज्य गृहान् वनमेति विमूढवत् । यदा कामान् समीक्षेत धर्मवैतंसिको नरः ।
अथैनं मृत्युपाशेन कण्ठे सध्नाति मृत्युराट् । अभिमानकृतं कर्म नैतत् फलवदुच्यते ।
त्यागयुक्तं महाराज सर्वमेव महाफलं । श्रमो दमस्तया धैर्यं सत्यं भौचमथाकर्षवं ।
यज्ञो धृतिश्च धर्मश्च नित्यमर्षो विधिः स्मृतः । पित्रदेवातिथिरुते समारम्भोऽत्र शस्यते ।
अत्रैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलं । एतन्निश्चर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते । १२०
आग्निः प्रसृतस्येह नोच्छिन्तिर्व्यद्यते कश्चित् । असृजद्दे प्रजा राजन् प्रजापतिरकल्मषः ।
मां यत्त्यक्तोति धर्मात्मा यज्ञैर्विधदक्षिणैः । वीरुधसैव वृक्षांश्च यज्ञार्थं वै तथौषधीः ।
पशून्सैव तथा मेधान्यज्ञार्थानि हवीषि च । गृहस्थाश्रमिणस्तच्च यज्ञकर्म विरोधकं ।
तस्माद्गाहस्थमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा । तत्सम्प्राप्य गृहस्था ये पशूधान्यधनाश्विताः ।
न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषं । साध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे । १२५
अथाऽपरे महायज्ञानं मनस्येव वितन्वते । एवंमनःसमाधानं मार्गमातिष्ठतो नृप ।
दिजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवोकथः । सरत्नानि विचित्राणि संहृतानि ततस्ततः ।
मन्त्रेष्वनभिसन्ध्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि । कुटुम्बमस्त्रियते, स्त्राणं न पश्यामि नराधिप ।
राजसूत्याश्रमेषु सर्वमेषु वा पुनः । ये चान्ये क्रतवस्तात ब्राह्मणैरभिपूजिताः ।
तैर्यजस्व महीपाल शक्रो देवपतिर्यथा । राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुच्यतां । १३०
अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिश्च्यते । अशान् गाश्वैव दामोश्च करेणूश्च खलवृत्तः ।
• यामान् जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च । अप्रदाय दिजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ।
वधं ते राजकृतयो भविष्याम विशास्यते । अदातारोऽशरण्यश्च राजकिल्बिषभागिनः ।
दोषाणामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन । अनिष्टा च महायज्ञैरकृता च पितृस्वधा ।
तीर्थेष्वनभिसंभुज्य प्रव्रजिष्यसि चेतप्रभो । किन्नाश्रमिव गन्ताऽसि विलयं मारुतेरितं । १३५
लोकयोःरुभयोर्भ्रष्टो ह्यनरालो व्यवस्थितः । अन्तर्बहिश्च यत्किञ्चिन्ननोव्यासङ्गकारकं

परित्यज्य भवेत्पागी न हित्वा प्रतितिष्ठति । एतस्मिन्वर्त्तमानस्य विधावप्रतिषेधिते ।

ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छिन्तिर्ष्वथने कश्चित् ।

निहत्य शत्रूंस्तरसा समृद्धान् शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये । कः पार्थ शोचन्निरतः स्वधर्मं पूर्वैः श्रिते पार्थिवसिद्धजुष्टे ।

काक्षेण धर्मैण पराक्रमेण जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय । नाकस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता न शोचितव्यं भवताऽद्य पार्थ । ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि मकुलवाक्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ सहदेव उवाच ॥ न वाचं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत । शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ।

वाचाद्रव्यविमुक्तस्य शरीरेष्वनुगृह्यतः । यो धर्मो यत्सुखं वा स्याद्विषयां तप्तथाऽस्तु नः ।

शरीरं द्रव्यमुत्सृज्य पृथिवीमनुशासतः । यो धर्मो यत्सुखं वा स्यात्सुहृदां तप्तथाऽस्तु नः ।

द्व्यचरन्तु भवेन्मृत्युस्त्यक्त्वा ब्रह्म शाश्वतं । ममेति च भविन्मृत्युर्न ममेति च शाश्वतं ।

ब्रह्ममृत्युं ततो राजन्नात्मन्येव समाश्रितौ । अदृश्यमानौ भूतानि योधयेतामसंश्रयं ।

अविनाशोऽस्य सत्त्वस्य जियतो यदि भारत । हत्वा शरीरं भूतानां न हिंसां प्रतिपत्स्यते ।

अथाऽपि च सहोत्पत्तिः सत्त्वस्य प्रलयस्तथा । नष्टे शरीरे नष्टं स्यादृथा च स्यात् क्रियापथः ।

तस्मादेकान्तमुत्सृज्य पूर्वैः पूर्वैरैस्व यः । पन्था निषेधितः सङ्घः स निषेधो विजानता ।

सन्धाऽपि पृथिवीं हतत्वा सहस्रावरजङ्गमां । न भुङ्क्ते यो नृपः सत्यङ्गिष्कने तस्य जीवितं ।

अथ वा वसतो राजन्वने वन्येन जीवतः । द्रव्येषु यस्य ममता मृत्योरास्य स वर्षते ।

वाचात्करञ्च भूतानां स्वभावं पश्य भारत । ये तु पश्यन्ति तद्भूतं मुच्यन्ते ते महाभयात् ।

भवान् पिता भवांस्त्राता भवान्भ्राता भवान्गुरुः । दुःखप्रलापानाहात्तं तन्मे त्वं वन्तुमर्हसि ।

तथ्यं वा यदि वाऽतथ्यं यन्मयैतन्नभाषितं । तद्विद्धि पृथिवीपाल भक्त्या भरतसत्तम ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सहदेववाक्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अव्याहरति कौन्तेये धर्मराजे युधिष्ठिरे । भ्रातृणां कृपां तांस्त्वाम्बिधास्वेदनिश्चयान् ।

महाभिजनसम्पन्ना श्रीमत्याथतलोचना । अभ्यभाषत राजेन्द्र द्रौपदी योषिताम्बरा ।

आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितं । सिंहशार्ङ्गलसदृशैर्वारणैरिव यूथपं ।

अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे । स्नालिता सततं राज्ञा धर्मभा धर्मदर्शिनी ।

आमस्य विपुलश्रेणीः साक्षा परमवल्लुना । भर्त्सारमभिमम्येत्थ ततो वचनमब्रवीत् ।

॥ द्रौपद्युवाच ॥ इमे ते भ्रातरः पार्थ श्लथन्ते स्त्रोकका इव । रागास्यमानान्तिष्ठन्ति न चैतानभिमन्दभे ।

नन्दयैताम् महाराज मत्तानिव महाद्विपान् । उपपन्नेन वाक्येन सततं दुःखभागिनः ।

कथं दैतवने राजन्पूर्वमुक्त्वा तथा वचः । भ्रातृमेतान् स्म महितान् शीतवातानपादितान् ।

वयं दुर्व्याधनं हत्वा मृधे भोक्त्याम मेदिनीं । सम्पूर्णां सर्वकामानामाहवे विजयैविणः ।

विरथांश्च रथान् हत्वा निहत्य च महागजान् । संसीत्थं च रथैर्भूमिं ममादिभिररिन्दमाः ।

यजतां विविधैर्धर्मैः समृद्धैराप्तदक्षिणैः । वनवासहतं दुःखं भविष्यति सुखाय वः ।

इत्येतानेवमुक्त्वा त्वं स्वयं धर्मभृतां वर । कथमद्य पुनर्वीर विनिर्हंसि मनांसि नः । ४८५
 न क्लीबो वसुधा भुङ्क्ते न क्लीबो धनमश्रुते । न क्लीबस्य गृहे पुत्रा मत्स्याः पशु इवावते ।
 नादण्डः क्षत्रियो भाति नादण्डो भूमिमश्रुते । नादण्डस्य प्रजा राज्ञः सुखं विन्दन्ति भारत ।
 मित्रता सर्वभूतेषु दानमध्ययनं तपः । ब्राह्मणस्यैव धर्मः स्यात्त राज्ञो राजसत्तम ।
 असतां प्रतिषेधस्य सतासु परिपालनं । एष राज्ञो परो धर्मः समरे चापलायनं ।
 यस्मिन् कमा च क्रोधस्य दानादाने भयाभये । निपहानुपहो चोभौ च वै धर्मविदुष्यते । ४९०
 न श्रुतेन न दानेन न सान्त्वेन न ज्ञेयया । त्वयेयं प्रथिवी सन्धा न सङ्कोचेन चाप्युत ।
 यत्नद्वलममित्राणां तथा वीर समुद्यतं । इत्यश्वरथसंपन्नं चिभिरङ्गैरनुत्तमं ।
 रक्षितं द्रोणकर्षाभ्यामश्वत्यान्वा कृपेण च । तत्तया निहतं वीर तस्माद्गुञ्ज वसुन्धरां ।
 जम्बूद्वीपो महाराज नानाजनपदायुतः । त्वया पुरुषबाहुंस्त दण्डेन मृदितः प्रभो । ४९५
 जम्बूद्वीपेन सहस्रः क्रौञ्चद्वीपो नराधिप । अधरेण महामेरोर्दण्डेन मृदितस्तथा ।
 क्रौञ्चद्वीपेन सहस्रः शक्रद्वीपो नराधिप । पूर्वेषु च महामेरोर्दण्डेन मृदितस्तथा ।
 उत्तरेण महामेरोः शक्रद्वीपेन वसितः । भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र दण्डेन मृदितस्तथा ।
 द्वीपासु सान्तरद्वीपा नानाजनपदाश्रयाः । विगाह्य सागरं वीर दण्डेन मृदितास्तथा ।
 एतान्यप्रतिमेयानि कृत्वा कर्माणि भारत । न प्रीयसे महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः ।
 म त्वं भ्रातृनिमान्द्रष्टुं प्रतिनन्दस्य भारत । स्वभावि वसुधाम् गजेन्द्रानूर्जितानिव । ५००
 अमरप्रतिमाः सर्वे शत्रुसाहाः परत्नयाः । एकोऽपि हि सुखाद्यैवा मम स्यादिति मे मतिः ।
 किं पुनः पुरुषव्याघ्र पतयो मे नरर्षभाः । समस्तानीन्द्रिशाचीव प्ररीरस्य विषेहने ।
 अनृतं नामवीच्छुभ्रुः सर्वज्ञा सर्वदर्शिनी । युधिष्ठिरस्तां पाशाणि सुखे धावत्यनुत्तमे ।
 इत्वा राजसहस्राणि बह्वन्याशुपराक्रमः । तद्द्वयं सम्प्रपश्यामि मोक्षान्तव जनाधिप ।
 येषामुन्मत्तको ज्येष्ठः सर्वे तेऽप्यनुसारिणः । तयोन्मादान्महाराज सोन्मादाः सर्वपाण्डवाः । ५०५
 यदि हि स्युरनुमत्ता भ्रातरस्ते नराधिप । बद्धा तां नास्तिकैः सार्धं प्रजायेयुर्वसुन्धरां ।
 कुरुते मूढ एवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति । धूपैरस्त्रमद्योगैश्च नस्तर्क्यभिरैव च ।
 भेषजैः च चिकित्स्यः स्याद्य उन्मार्गेषु गच्छति । साऽहं सर्वथाधमा लोके क्लीषां भरतवत्तम ।
 तथा विगाहता पुनैर्योऽहमिच्छामि जीवितुं । एतेषां यतमानानां न मेऽद्य वचनं मृषा ।
 त्वं तु सर्वा मर्षां त्यक्त्वा कुरुषे स्वयमापदं । यद्यास्तां सस्यतौ राज्ञो पृथिव्यां राजकन्तमौ । ५१०
 मान्धाता चाम्बरीवस्य तथा राजन्विराजसे । प्रभाधि प्रथिवीं देवीं प्रजा धर्मेषु पासवन् ।
 सपर्वतवनद्वीपां मा राजन्मिममा भव । यजस्त विविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन् प्रयच्छ च ।
 धनानि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते ब्राह्मिपर्वणि राजधर्मःशुशासनपर्वणि द्रौपदीवाक्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ याज्ञसेन्यावचः श्रुत्वा पुनरेवाजुंशोऽब्रवीत् । अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतं ।
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ दण्डः शक्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुष्मुधाः । ५१६
 धर्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप । कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते ।
 दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धर्मं दण्डेन रक्ष्यते । एवं विदुषुपादस्तु भार्वा पश्यस्तु लौकिकं ।
 राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्वते । यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि ।
 परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्वते । एवं सामिहिके लोके धर्मं दण्डे प्रतिष्ठितं ।
 दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परं । अन्धैस्तमसि मध्येयुषदि दण्डो न पालयेत् । ५१७
 यस्माददान्तान्दमयत्यग्निष्टान्दण्डयत्यपि । दमनादण्डनाचैव तस्माद्दण्डं विदुष्मुधाः ।
 वाचा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्षणं । दान्दण्डाः क्षता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते ।
 असंभोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्त्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विश्रान्यते ।
 यत्र श्यामो लोहितलोको दण्डश्चरति सूक्ष्मः । प्रजासाच न मुह्यन्ते नेता चेत्साधु पश्यति ।
 ब्रह्मचारी मृदुस्वस्व वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्तन्ति क्षिताः । ५१८
 नाभीतो यजते राजन् नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति ।
 नाच्छित्त्वा परमंर्षाणि नाहत्वा कर्म दुष्करं । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियं ।
 नापन्नतः कार्त्तिकरस्त्रीह न दृप्तं न पुनः प्रजाः । इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत ।
 य एव देवा इन्दारक्षान् लोकोऽर्चयते मृगं । इन्ना रुद्रस्तथा स्कन्दः ब्रह्मोऽग्निर्वरुणो वसवः ।
 इन्ना कालस्तथा मृत्युर्ध्यायुर्धैमवणो रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वेदेवास्य भारत । ५१९
 एतान्देवान्ममस्मिन् प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषां कथञ्चन ।
 मध्यस्थान्मर्षभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मामवाः केचित्प्रशस्ताः सर्वकर्षसु ।
 न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया । सत्तैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्धर्मैर्धैर्यवत्तराः ।
 नकुलो मूषिकः कर्त्तुः विडासो नकुलं तथा । विडासमपि श्वा राक्षन् श्वानं श्यालमृगस्तथा ।
 तामपि पुरुषः सर्वान्पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यात्मनिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् । ५२०
 विधानं दैवविहितं तत्र विदाश्च मुह्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ।
 विनोतक्रोधसर्षा हिमन्दा वनमुपाश्रिताः । विना बध्नं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनं ।
 उदके बहवः प्राणाः, पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न तावन्ति किमन्यप्राणयापनात् ।
 सृष्टायोनीनि भूताश्च तर्कगैम्यानि कानिचित् । पञ्चणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्ययः ।
 यामान्निष्कस्य मुनयो विगतक्रोधमत्तराः । वने कुटुम्बधर्षाणो वृश्यन्ते परिमोहिताः । ५२१
 भूमिं भिलौषधींश्चिन्त्वा वृषादीनपञ्चान्पशून् । मनुष्यास्तन्ते यद्वांसो स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
 दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिद्धन्नुपक्रमाः । कौन्तेय सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः ।
 दण्डस्यैव भवेत्लोके विमर्शोचुरिमाः प्रजाः । जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन्तुर्ध्वलान् बलवत्तराः ।

सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति माधुनेतः । परस्मात्प्रयस्य प्रतिज्ञान्य भीताः सन्तर्जिता दण्डभया ज्य
सन्ति ।

अन्धन्तम रवेदं स्वाज प्राज्ञायेत किञ्चन । दण्डस्येन्न भवेन्नोके विभजन् साध्वसाधुनी । ४५३
येऽपि सन्निवृत्तार्थादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः ।
सर्वे दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाङ्गीतो भोगायैव प्रवर्तते ।
चातुर्वर्ण्यप्रभेदाय सुनीतमयनाथ च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुं ।
यदि दण्डात्त्रिभ्योर्ध्वेषांश्चि आपदानि च । अयुः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींश्चि च ।
न ब्रह्म चाप्यधीयीत कश्चापि न दुहेत गां । न कन्योद्बहून् गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् । ४५०
विश्वश्लोपः प्रवर्तते भिद्येरस्यर्ष्वेषितवः । ममत्वं न प्रजाभीयुर्द्यदि दण्डो न पालयेत् ।
न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्दृष्टिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् ।
शरेयुर्नाश्रमे धर्मं ययोक्तं विधिमाश्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् काश्चित् यदि दण्डो न पालयेत् ।
न चोद्गा न बलीवर्दा नाम्नाश्चतरगर्हभाः । युक्ता वहेयुर्धानानि यदि दण्डो न पालयेत् ।
न प्रेया वचनं कुर्युर्ध्वं बाला जातु कर्षिचित् । तिष्ठेत्पिदमती धर्मो यदि दण्डो न पालयेत् । ४५३
दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वे दण्डे धर्मं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयस्य प्रतिष्ठितः ।
न तत्र क्रूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितसरत्यरिविनाशनः ।
श्विः श्वाऽपि लिहेद्दृष्ट्वा दण्डेन्नोद्यतो भवेत् । शरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ।
यदिदं धर्मेतो राज्यं विहितं यद्यधर्मेतः । कार्यसत्तत्र न भोके वै भुञ्ज भोगान् व्यवस्था च ।
सुखेन धर्मं श्रीमन्तसरन्ति शुचिवाससः । संवसन्तः प्रियैर्देरैर्भुञ्जानाश्चाकमुत्तमं । ४५०
अर्थे सर्वे समारम्भाः समायन्ता न संशयः । स च दण्डे समायन्तः पश्य दण्डस्य गौरवं ।
लोकयात्रार्थमेवेह धर्मप्रवचनं कृतं । अहिंसा माधुर्हसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः ।
नात्यन्तं गुणवत्किञ्चिन्न चाप्यत्यन्तनिर्गुणं । उभयं सर्वेकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ।
पशूनां वृषणं कृत्वा ततो भिन्दन्ति मसकं । वहन्ति बहवो भारान् बध्नन्ति दमयन्ति च ।
एवं पर्याकुले लोके बितये जर्जरौकते । तैलैर्न्यायैर्धर्महाराज पुराणं धर्ममाचर । ४५३
यज देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय । अमिचाश्चहि कौन्तेय मिचापि परिपालय ।
मा च ते निघ्नतः शत्रून् मन्युर्भवतु पार्थिव । न तत्र किञ्चिदं किञ्चित्कर्तुं भवति भारत ।
आततापी हि यो हन्यादाततायिनमागतं । न तेन भूणहा स ख्यान्नुत्सन्नान्युत्सुः क्विति ।
अबध्यः सर्वभूतानामन्तरात्मा न संशयः । अबध्ये चात्मनि कथं बध्ये भवति कश्चित् ।
यथा हि पुरुषः शालां पुनः सम्प्रविशेन्नवा । एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते । ४५०
देहान्पुराणानुत्सुज्य नवान् सम्प्रतिपद्यते । एवं मृत्युमुखान्याज्जर्जना ये तत्त्वदर्शिनः ।
रति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः । धैर्यमाख्याय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ।
 राजन्विदितधर्मोऽसि न तेऽस्त्वविदितं कश्चित् । उपत्रिंशाम ते वृत्तं सदैव न च वक्तुमः ।
 न वक्ष्यामि न वक्ष्यामीत्येवं मनसि मे स्थितं । अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ।
 भवतः सम्प्रमोहेन सर्वं संश्रयितं कृतं । विज्ञवत्वं च नः प्राप्तमवलतं तथैव च ।
 कथं हि राजा लोकस्य सर्वशास्त्रविभारदः । मोक्षमापद्यसे दैन्याद्यथा कापुद्गस्यथा ।
 अग्निस्य गतिश्चैव लोकस्य विदिता तव । आद्यत्यां च तदात्मे च न तेऽस्त्वविदितं प्रभो ।
 एवं गते महाराज राज्यं प्रति जनाधिप । हेतुमंचं प्रवक्ष्यामि तमिषैकमनाः शृणु ।
 विविधो जायते व्याधिः शरीरो मानसस्यथा । परस्परं तथोर्जस्य निर्देहं नोपलभ्यते ।
 शरीराज्जायते व्याधिर्मानसो नाच संश्रयः । मानसाज्जायते चापि शरीर इति निश्चयः ।
 शरीरं मानसं दुःखं योऽतीतमनुब्रूयति । दुःखेन लभते दुःखं द्वावनर्थो च विन्दति ।
 शीतोष्णौ चैव वायुश्च चक्रः शरीरजा गुणाः । तेषां गुणानां सान्ध्यं यत्तदाहुः स्वस्वलयणं ।
 तेषामन्यतमोऽत्रेके विधानमुपदिश्यते । उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रबाध्यते ।
 सत्वं रजस्तम इति मानसाः स्युस्त्वया गुणाः । तेषां गुणानां सान्ध्यं यत्तदाहुः स्वस्वलयणं ।
 तेषामन्यतमोऽत्रेके विधानमुपदिश्यते । हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः शोकेन बाध्यते ।
 कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्त्तुमिच्छति । कश्चिदुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्त्तुमिच्छति ।
 स त्वं न दुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य वा । न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य वा ।
 स्मर्त्तुमर्हसि कौरव्य दिष्टं हि बलवन्तरं । अथवा ते स्वभावोऽयं येन पार्येव क्लिश्यसे ।
 दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलां । मिथतां पाण्डुपुत्राणां न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 प्रजाजनं च नगरादजिनैश्च विवासनं । महारथनिवासस्य न तस्य स्मर्त्तुमर्हसि ।
 जटासुरात्परिक्षेत्रं चिचसेनेन चाहवं । सैन्यवाच परिक्षेत्रं कथं विस्तरवानसि ।
 पुनरज्ञातचर्यायां कीचकेन पदा बधं । श्रेयसा राजपुत्रास्य कथं विस्तरवानसि ।
 यच्च ते द्रोणभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिन्दम । मनसैकेन योद्धव्यं तप्ते युद्धमुपस्थितं ।
 यच्च नास्ति शरैः कार्यं न मिश्रं च बन्धुभिः । आत्मनैकेन योद्धव्यं तप्ते युद्धमुपस्थितं ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे । अन्यं देहं समाख्याय ततस्तैरपि योक्तव्ये ।
 तस्मादथैव गन्तव्यं युध्यस्व भरतर्षभ । परमव्यक्तव्यस्य व्यक्तं त्यक्त्वा स्वकर्माभिः ।
 तस्मिन्ननिर्जिते युद्धे कामवस्त्रां गमिष्यसि । एतज्जिता महाराज कृतकृत्यो भविष्यसि ।
 एतां बुद्धिं विनिश्चित्य भूतानामागतिं गतिं । पितृपैतामहे वृत्ते चाधि राज्यं यथोचितं ।
 दिव्या दुर्योधनः पापो निहतः खानुगो युधि । श्रेयसाः क्षेत्रपात्रस्य दिव्या त्वं पदवीं गतः ।
 यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता । बधं ते किङ्कराः पार्थ वासुदेवस्य वीर्यवान् ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमसेनवाक्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असन्तोषः प्रमादस्य मदी रोगोऽप्रमानता । बलं मोक्षोऽभिमानस्याप्युद्वेगश्चैव सर्व्वत्रः ।

यभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकाङ्क्षसे । निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रमान्तः सुसुखो भव ।

य इमामखिलां भूमिं त्रिभ्यादेको महीपतिः । तस्याप्युदरमेकं वै किमिदं त्वं प्रशंससि ।

नाम्ना पूर्य्यतुं शक्यां न मासैर्भरतर्षभ । अपूर्थां पूरयन्निष्कामाद्युषाऽपि न शक्नुयात् ।

यथेद्भूः प्रज्जलार्थाग्ररसमिद्भूः प्रमान्यति । अत्याहारतया त्वग्निं शमयोदर्थमुत्थितं ।

५१५

आत्मादरकृते प्राणः करोति विषयं बभ्रु । जयोदरं पृथिव्या ते श्रेयो निर्जितया जितं ।

मानुषान् कामभोगांस्त्वमैश्वर्य्यञ्च प्रशंससि । अभोगिनोऽवसीस्यैव यान्ति स्थानमनुत्तमं ।

योगवेमस्य राष्ट्रस्य धर्माधर्मौ त्वधि स्थितौ । मुख्यस्व महतो भारान्यागमेवाभिधंश्रय ।

एकोदरकृते व्याघ्रः करोति विषयं बभ्रु । तमन्येऽप्युपजीवन्ति मन्दा लोभवशा नृगाः ।

विषयान् प्रतिशंस्यन् संन्यासं कुर्व्वते यदि । न च तुल्यन्ति राजानः पश्य बुद्ध्यन्तरं यथा ।

५१६

पत्राहारैरग्नकृद्देहो लूखलिकैस्तथा । अन्धैर्व्यायुभक्षेभ्य तैरयं नरको जितः ।

यस्येमां वसुधां कृत्वा प्रशासेदखिलां नृपः । तुल्याग्नाकाशेनो यस्य स कृतार्थो न पार्थिवः ।

सङ्कल्पेपु निरारम्भो निराभो निर्धमो भव । अशोकं स्थानमातिष्ठन्नृच सामुच्च चाख्यं ।

निरामिषा न शोचन्ति शोचसि त्वं किमानिवं । परित्यज्यामिवं सर्व्वं नृषा वादात्मनोऽप्यथे ।

पन्थानौ पितृथानस्य देवथानस्य विश्रुतौ । ईजानः पितृथानेन देवथानेन मोक्षिणः ।

५१७

तपसा ब्रह्मचर्य्येण स्वाध्यायेन महर्षयः । विमुच्य देहांते यान्ति मृत्योरविषयं गताः ।

आमिवं बन्धनं लोके कर्ष्येहोक्तं तथामिवं । ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदमप्रेति तत्परं ।

अपि गायं पुरा गीतां जनकेन वदन्त्युत । निर्दन्धेन विमुक्तेन मोक्षं समनुपश्यता ।

अनन्तं वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन । मिथिस्तायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चन ।

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य न शोच्यान् शोचतो जनान् । जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धिर्न चकते ।

५१८

दृश्यं पश्यति यं पश्यन्स चक्षुष्मांस बुद्धिमान् । अज्ञातानाञ्च विज्ञानात्सन्मोधाद्बुद्धिरुच्यते ।

यस्तु वाचं विजानाति ब्रह्मज्ञानमियात्स वै । ब्रह्मभावप्रपञ्चानां वैद्यानां भावितात्मनां ।

यदा भूतपृथग्भावमेकस्यमनुपश्यति । तत्र तत्र च विस्तारं ब्रह्म सम्यक्यते तदा ।

ते जनास्तां गतिं यान्ति नाविदांमोऽल्पचेतनाः । नाबुद्ध्यो नातपसः सर्व्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितं ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरवाक्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनेऽब्रवीत् । सन्तप्तः शोकदुःखाभ्यां रामोवाक्स्त्वपीडितः ।

५१९

॥ अर्जुन उवाच ॥ कथयन्ति पुरातनमितिहासमिमं जनाः । विदेहराज्ञः संवादं भार्य्या सह भारत ।

उत्कृष्य राज्यं भैक्ष्यार्थं कृतबुद्धिं नरेश्वरं । विदेहराजमहिषी दुःखिता यदभाषत ।

धनान्यपत्यं दाराञ्च रत्नानि विविधानि च । पन्थानं पावकं चित्वा जनको मौण्ड्यामाश्रितः ।

तं ददर्श प्रिया भार्या भैक्ष्यवृत्तिमकिञ्चनं । धानामुद्विमुपासीनं निरीक्षं गतमन्धरं ।

तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभयं । क्रुद्धा मनस्विनी भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः ।
 कथमुत्सृज्य राज्यं स्वं धनधान्यसमन्वितं । कापालीं वृत्तिमास्त्राय धानामुष्टिर्न ते वरः ।
 प्रमिच्छा तेऽन्यथा राजन्विचेष्टा चान्यथा तव । यद्वाज्यं महदुत्सृज्य स्वल्पे लुभसि पाथिव ।
 नैते नातिययो राजन् देवर्षिपितरस्तथा । अद्य ब्रह्मास्त्रया भर्तुं मोक्षसेऽयं परिश्रमः ।
 देवतातिथिभिश्चैव पिदभिश्चैव पाथिव । सर्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः ।
 यस्त्वं त्रैविद्यदृष्टानां ब्राह्मणानां सहस्रशः । भर्ता भूत्वा च लोकस्य सोऽद्य तैर्भृतिमिच्छसि ।
 श्रियं दित्वा प्रदीप्तां त्वं श्वसम्प्रतिबोध्यसे । अपुत्रा जननी तेऽद्य कौशल्या चापतिस्त्वया ।
 अमी च धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपासते । त्वदाश्रमभिकाङ्क्षन्तः रूपणाः फलेहेतुकाः ।
 तांश्च त्वं विफलान् कुर्वन् कं नु लोकं गमिष्यसि । राजन् संशयिते मोक्षे परतन्त्रेषु देहेषु ।
 नैव तेऽस्ति परो लोकौ नापरः पापकर्षणः । धर्मान् दारान्परित्यज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुं ।
 स्रजो गन्धानलङ्कारान्वात्म्यासि विविधानि च । किमर्थमभिसन्तप्य परिव्रजसि निष्क्रियः ।
 निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत् । आशो वनस्पतिभूत्वा सोऽन्यास्त्वं पर्युपाससे ।
 खादन्ति हस्तिनं न्यासैः क्रथादा बहवोऽप्युत । बहवः क्रिमयश्चैव किं पुनस्त्वाममर्थकं ।
 य इमां कुण्डिकां भिन्वात्त्रिविष्टम्बश्च यो हरेत् । वासखापहरेत्तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत् ।
 यस्त्वं सर्वमुत्सृज्य धानामुष्टेरनुग्रहः । यदाऽनेन समं सर्वं किमिदं प्रावसीयते ।
 धानामुष्टिरिहार्थश्चेत्प्रतिष्ठा ते विनश्यति । का चाहं तव को मे त्वं कस्य ते मय्यनुग्रहः ।
 प्रशाधि पृथिवीं राजन्यदि तेऽनुग्रहो भवेत् । प्रासादं शयनं यानं वासांस्याभरणानि च ।
 श्रिया विहीनैरधनैस्त्यक्तमिचैरकिञ्चनैः । सौख्यिकैः सम्भृतानर्थान् यः मन्यजति किञ्चु तत् ।
 योऽत्यन्तं प्रतिगृह्णीयाद्यश्च दद्यात्सदैव हि । तयोस्त्वमन्तरं विद्धि श्रेयांसाभ्यां क उच्यते ।
 सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्वितेषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्गतं ।
 जातेवहा यथा राजन्नादग्धैर्वीपशाम्यति । सदैव याचमानो हि तथा शाम्यति वै द्विजः ।
 सतां वै ददतोऽन्नश्च लोकेऽस्मिन् प्रकृतिर्भूवा । न चेद्राजा भवेद्दाता कुतः स्युर्मौक्तकाङ्क्षणः ।
 अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिन्नवस्तु एव च । अन्नात्प्राणः प्रभवति अन्नदः प्राणोदा भवेत् ।
 गृहस्थेभ्यो विनिर्मुक्ता गृहस्थानेव संश्रिताः । प्रभवश्च प्रतिष्ठाश्च दान्ता विन्दन्त आसते ।
 त्यागान्न भिक्षुकं विद्यान्न मौण्ड्यान्न च याचनात् । अजम्बु योऽर्थं त्यजति न सुखं त्रिद्धि भिक्षुकं ।
 आसक्तः सक्तवद्भक्तभिसंज्ञा मुक्तबन्धनः । समः शत्रौ च मित्रे च न वै मुक्तो महीपते ।
 परिव्रजन्ति दार्ढ्यं मुण्डाः काषायवाससः । मित्रा बहुविधैः पात्रैः सञ्चिन्वन्तो वृथासिधं ।
 चयोश्च नाम वार्त्ताश्च त्वक्ता पुत्रान् व्रजन्ति ये । त्रिविष्टम्बश्च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ।
 अनिष्कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तं । धर्मध्वजानां मुण्डानां कृतार्थमिति मे मतिः ।
 काषायैरजिनैस्त्रीरैर्भग्नान्मुण्डान् गटाधरान् । विभ्रत् साधून् महाराज जघ्न लोकान् जितेन्द्रियः ।

अन्याधियानि गुर्वर्थं क्रतून् सपशुदक्षिणम् । ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्म्मरतस्ततः । ४००
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते । सोऽप्यस्मिन्मोहसम्पन्नो मा मोहवशमन्वगाः ।
 एवं धर्म्ममनुक्रान्तं सदा दानपरैर्भरैः । अनृशंस्रगुणोपेताः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 प्रजानां पालने युक्ता दानमुत्तममास्थिताः । दद्यात्सोकानवास्यामो गुरुदृष्टोपचायिनः ।
 देवतातिथिभूतानां निर्व्वपन्तो यथाविधि । स्नानमित्तमवास्यामो ब्रह्मस्थाः सत्यवादिनः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मोपनिषत्पर्व्वणि अर्जुनवाक्ये अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ .
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वेदाहं तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च । उभयं वेदवचनं कुरु कर्म्म त्यजेति च । ४०५
 आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चिन्तितानि च । निश्चयश्चैव यो मन्त्रे वेदाहं तं यथाविधि ।
 त्वन्मु केवलमस्तन्नो वीरव्रतसमन्वितः । शास्त्रार्थं तत्त्वतः गन्तुमसमर्थः कथञ्चन ।
 शास्त्रार्थसूक्ष्मदर्शी यो धर्म्मनिश्चयकोविदः । तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि धर्म्मं प्रपश्यमि ।
 भ्रातृसौहृदमास्थाय यद्गुणं वचनं त्वया । न्याय्यं युक्तञ्च कौन्तेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ।
 युद्धधर्म्मेषु सर्व्वेषु क्रियाणां नैपुणेषु च । न त्वया सदृशः कश्चित्पि लोकेषु विद्यते । ४१०
 धर्म्मं सूक्ष्मतरं वाच्यं तत्र दुष्मतरं त्वया । धनञ्जय न मे बुद्धिमभिप्रहितुमर्हसि ।
 युद्धशास्त्रविदेव त्वं न दृष्टाः सेवितास्त्वया । सङ्गित्तविसारविदां न तेषां वेत्सि निश्चयं ।
 तपस्व्यागोऽर्ध्वधिरिति निश्चयस्त्वेष धीमतां । परं परं ज्याय येषां येषां नैःश्रयणी मतिः ।
 यत्चेतन्मन्ये पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति । तत्र ते वर्ण्ययिष्यामि यथा नैतन्प्रधानतः ।
 तपः स्वाध्यायशीला हि दृश्यन्ते धार्मिका जनाः । श्लथस्तपसा युक्ता येषां लोकाः समातनाः । ४१५
 अजातशत्रुवो धीरास्तथाऽप्ये वनवासिनः । अरप्ये बहवश्चैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।
 उत्तरेण तु पन्थानमार्था विषयनिपघात् । अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकांस्स्वागवतां गताः ।
 दक्षिणेन तु पन्थानं यं भास्त्रन्तं प्रचक्षते । एते क्रियावतां लोका ये यज्ञानानि भेजिरे ।
 अनिर्द्देश्या गतिः सा तु यां प्रपश्यन्ति मोक्षिणः । तस्माद्योगः प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुं ।
 अनुस्मृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अपीह स्यादपीह स्यात्सारासारदिदृक्षया । ४२०
 वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च । विपाप्य कदलीसम्भं सारं ददर्शरे न ते ।
 तथैकान्तव्युदासेन शरीरे पाञ्चभैतिके । दृष्ट्वादेवसमायुक्तमात्मानं प्राञ्जरिङ्गितैः ।
 अपाञ्चं चक्षुषा सूक्ष्मनिर्द्देश्यं च तद्गिरा । कर्म्महेतुपुरस्कारं भूतेषु परिवर्त्तते ।
 कल्याणगोचरं कृत्वा मनसृष्णां निगृह्य च । कर्म्मसन्ततिमुत्सृज्य स्वाप्तिरालम्बनः सुखी ।
 अस्मिन्नेवं सूक्ष्मगम्ये मार्गं सङ्गिर्भिविते । कथमर्थमनर्थाक्यमर्जुन त्वं प्रशंससि । ४२५
 पूर्वंशास्त्रविदोऽप्येवं जनाः पश्यन्ति भारत । क्रियासु निरता नित्यं दाने यज्ञे च कर्म्मेणि ।
 भवन्ति सुदुरावर्त्ता हेतुमनोऽपि पण्डिताः । दृढपूर्व्वे स्यता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ।
 अमृतस्यावमन्तारो वन्तारो जनशंसदि । चरन्ति वसुधां कृत्वा वावदूका वज्रमुताः ।

पार्थ यन्न विजानीमः कस्मान् ज्ञातुमिहार्हमि । एवं प्राज्ञान् सतश्चापि महतः ब्राह्मविन्दमान् ।
तपसा महदाप्नोति बुद्ध्या वै विन्दते महत् । त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय तत्त्ववित् ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये जन्मविशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः । अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरं ।
॥ देवस्थान उवाच ॥ यद्वचः फाल्गुनेनांक न ज्ञायोऽस्ति धनादिति । अत्र ते वर्त्तयिष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ।
अज्ञातश्रेयो धर्मैश्च कृत्वा च वसुधा जिता । तां जिता च वृथा राजन् न परित्यक्तुमर्हसि ।
चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता । तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ।
तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बद्धदक्षिणैः । स्वाध्याययज्ञा च्चवशो ज्ञानयज्ञास्तथाऽपरे ।
कर्त्तव्यनिष्ठास्य बुध्येत्यास्तपोनिष्ठास्य भारत । वैश्वानसंवाक्ये कौन्तेय वचनं श्रूयते यथा ।
इहैत धनहेतोर्व्यस्तस्मानोहा गरीयसी । भूयान्द्रोषो हि बद्धेत यस्तं धर्ममुपाश्रयेत् ।
कृत्स्नञ्च त्र्यसंहारं कुर्वन्नि विधिकारणात् । आत्मानं दूषितो बुद्ध्या भ्रूःशृणुषां न बुध्यते ।
अनर्हते यद्दाति न ददाति यदहते । अर्हानर्हापरिज्ञानात् दानधर्मोऽपि दुष्करः ।
यज्ञाय सृष्टानि धनानि धाना यज्ञो दिष्टः पुरवो रक्षिता च । तस्मात्सर्वं यच्च यत्नयेद्यज्ञं धनं ततोऽनन्तरएव
कामः ।

यज्ञैरिन्द्रो विविधैरन्नवह्निर्देवान् सर्वानत्ययाद्भूरितिजाः । तेनेत्रत्वं प्राप्य विश्राजतेऽसौ तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोऽयं ।
महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा ज्ज्वात्मानं देवदेवो बभूव । विश्राप्तोऽकान् व्याप्य विष्टभ्य कौर्त्या विराजते शुतिमान् कृति
वासाः ।

आविलितः पार्थिवोऽसौ मरुत्तश्च बुद्ध्या ब्रह्मं योजयेद्देवराजं । यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं सन्निविष्टा यस्मिन् भाषणं काश्चनं
सर्वमासीत् ।

हरिसुहृद्ः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते यज्ञैरिष्टा पुण्यभास्वीतशोकः । च्च बुद्ध्या ब्रह्मं योजयन्मानुषः संस्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयोऽयं ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥
॥ देवस्थान उवाच ॥ अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । इन्द्रेण समये शृष्टो यदुवाच वृहस्पतिः ।
सन्तोषो वै स्वर्गतमः सन्तोषः परमं सुखं । तुष्टेर्धं किञ्चित्परतः सा सम्यक् प्रतिनिष्ठति ।
यदा संहरते कामान् कूर्मोऽङ्गानोव सर्वशः । तदात्मज्योतिरचिरात्स्वात्मन्येव प्रसीदति ।
न विभेति यदा चायं यदा चास्मान्न विभ्यति । कामदेवो च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ।
यदाऽसौ सर्वभूतानां न द्रुहति न काङ्क्षति । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्ययते तदा ।
एवं कौन्तेय भूतानि तं तं धर्मं तथा तथा । तदात्मना प्रपश्यति तस्माद्बुध्यस्व भारत ।
अन्ये साम प्रशंसन्ति व्यायाममपरे जनाः । नैकं न चापरे केचिदुभयं च तथाऽपरे ।
यज्ञमेके प्रशंसन्ति संन्यासमपरे जनाः । दानमेके प्रशंसन्ति केचिच्चैव प्रतिपहं ।
केचित्सर्वं परित्यज्य तूष्णीमध्यायन्त आसते । रात्र्यमेके प्रशंसन्ति प्रजानां परिपालनं ।

हित्वा च्छित्त्वा च भित्त्वा च केचिदेकान्तशालिनः । एतत्सर्वं समालोक्य बुधानामेष निश्चयः ।
 अद्रोहेणैव भूतानां यो धर्मः स सतां मतः । अद्रोहः सत्यवचनं संविभागे दया दमः । ६९५
 प्रजनं स्त्रेषु दारेषु मार्दवं क्षीरचापलं । एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्थायभ्रुवोऽब्रवीत् ।
 तस्मादेतत्प्रयत्नेन कौन्तेय परिपालय । यो हि राज्यं स्थितः शश्वदशो तुल्यप्रियाप्रियः ।
 क्षत्रियो यज्ञशिष्टाश्रो राजशास्त्रार्थतत्त्ववित् । असाधुनियहरतः साधूनां प्रयत्ने रतः ।
 धर्मवर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्त्तते धर्मतः । पुत्रसंक्रामितश्रीश्च वने वन्येन वर्त्तयन् ।
 विधिना श्रावणेनैव कुर्यात्कर्माप्यतन्द्रितः । य एवं वर्त्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः । ६९०
 तस्यायश्च परश्चैव लोकः स्यात्सफलोदयः । निर्व्याणं हि सुदुष्प्राप्यं बह्वविघ्नञ्च मे मतं ।
 एवं धर्ममनुक्रान्ताः सत्यदानतपःपराः । आनृशंस्यगुणैर्धुक्ताः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 प्रजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममाश्रिताः । गोब्राह्मणार्थे युध्यन्तः प्राप्ता गतिमनुत्तमां ।
 एवं रुद्राः सर्वसत्त्वतो बुद्ध्या पृथक् । राजर्विसङ्घास्य धर्ममेतं समाश्रिताः ।
 अप्रमत्तास्ततः सति दानधर्मोऽपि दुष्करः । ६९१
 इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि देवस्थानवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्नेवाक्ये वाक्यं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् । निर्व्विषमनसं ह्येष्टमिदं भ्रातरमच्युतं ।
 सत्त्वधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य राज्यं सुदुर्लभं । जित्वा चारीश्वरश्रेष्ठ तप्यते किं भृशं भवान् ।
 क्षत्रियाणां महाराज संयामे निधनं मतं । विग्रिष्टं बह्वभिर्यज्ञैः सत्त्वधर्मविधिः स्मृतः ।
 ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्य धर्मविधिः स्मृतः । क्षत्रियाणाञ्च निधनं संयामे विहितं प्रभो ।
 सात्त्वधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः । बधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे । ६९२
 ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् सत्त्वधर्मेण वर्त्ततः । प्रशस्तं जीवितं लोके सत्त्वं हि ब्रह्मसम्भवं ।
 न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो मनुजेश्वर । क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्त्रोपजीवनं ।
 स भवान् सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ । राजा मनोवो निपुणो लोके दृष्टपरापरः ।
 त्यक्त्वा मन्तापजं शाकं दंशितो भव कर्मणि । क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसन्निभ ।
 जित्वाऽरीन् सत्त्वधर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकं । विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव । ६९५
 इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्माणाऽभवत् । ज्ञातीनां पापवृत्तानां जघान नवतीर्नव ।
 तच्चास्य कर्म पूज्यञ्च प्रशस्यञ्च विश्राप्यते । तेनेन्द्रत्वं समापेदे देवानामिति नः श्रुतं ।
 स त्वं यज्ञैर्धर्महाराज यजस्व बह्वदक्षिणैः । यथैवेन्द्रो मनुष्येन्द्र चिराय विगतश्वरः ।
 मा त्वमेवं गते किञ्चिद्विचिन्थाः क्षत्रियर्षभ । गतास्ते सत्त्वधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिं ।
 भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ । दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्त्तितुं । ६९०
 इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि अर्जुनवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु कौन्तेयो गुडाकेशेन पाण्डवः । नोवाच किञ्चित्कौरव्यस्ततो दैपायनोऽब्रवीत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ वीभक्षोर्ध्वचर्मं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर । शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रितः ।
 स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशक्तं यथाविधि । न हि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तत्रारक्षं विधीयते ।
 गृहस्थं हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा । भृत्याश्चैवोपजीवन्ति तान् भरस्व महीपते ।
 वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप । गृहस्थैरेव धार्थ्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहस्थमी ।
 सोऽयं चतुर्णामितेषामाश्रमाणां दुराचरः । तं चराद्य विधिं पार्थ दुस्वरं दुर्बलेन्द्रियैः ।
 वेदज्ञानञ्च ते कृत्स्नं तपस्याचरितं महत् । पितृपैतामहं राज्यं धूर्ध्ववदोदुमर्षसि ।
 तपो यज्ञः क्षमा विद्या भैक्षमिन्द्रियसंयमः । ध्यानमेकात्मशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानञ्च शक्तिः ।
 ब्राह्मणानां महाराज चेष्टा संसिद्धिकारिका । क्षत्रियाणाम्बु वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ।
 यज्ञो विद्या समृत्यात्मसन्तोषः श्रियं प्रति । दण्डधारणमुत्तमं प्रजानां परिपालनं ।
 वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा । ब्रविणोपांजनं भूरि पात्रे च प्रतिपादनं ।
 एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विश्राण्यते । इमं लोकममुच्चैव साधयन्तीति नः श्रुतं ।
 एषां ज्यायस्तु कैभ्येण दण्डधारणमुच्यते । बलं हि क्षत्रिये नित्यं बले दण्डः समाहितः ।
 एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजानं संसिद्धिकारिकाः । अपि गाथाभिमाश्चैव वृहस्पतिरगायत ।
 भूमिरेतौ निगिरति सूर्यौ विलग्नयानि च । राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवामिनं ।
 सुद्युक्त्वापि राजर्षिः श्रूयते दण्डधारणात् । प्राप्तवान्परमं सिद्धिं दक्षः प्राचेतसो यथा ।
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ भगवन् कर्षाणा केन सुद्युक्नो वसुधाधिपः । संसिद्धिं परमं प्राप्तः श्रातुमिच्छामि तं नृपं ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । शङ्खस्य लिखितस्यास्तां भ्रातरौ शंसितव्रतौ ।
 तयोरावमथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् । नित्यं पुष्पफलेर्षैरुपेतौ बाहुदामनु ।
 ततः क्रदाचिन्निखितः शङ्खस्याश्रममागतः । यदृच्छयाऽपि शङ्खेऽपि निष्कान्तोऽभवद्दाममात् ।
 मोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शङ्खस्य लिखितसादा । फलानि पातयामास सम्यक् परिणतान्युत ।
 अभ्युपादाय विसन्धो भक्षयामास न द्विजः । तस्मिंश्च भक्षयत्येव शङ्खेऽप्याश्रममागतः ।
 भक्षयन्तन्तु तं दृष्ट्वा शङ्खे भ्रातरमब्रवीत् । कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ।
 मोऽब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमुपसृष्ट्याभिवाद्य च । इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ।
 तमब्रवीत्तथा शङ्खस्रोत्ररोषममन्वितः । स्तेयं तया कृतमिदं फलान्याददता स्वयं ।
 गच्छ राजानमावाच स्वकर्म कथयस्व वै । अदत्तादानमेवं हि कृतं पार्थिवमप्यनम ।
 स्तेनं मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालयन् । शीघ्रं धारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ।
 इत्युक्त्वास्तस्य वचनात्सुद्युक्त्वं स नराधिपं । अभ्यगच्छन्नाहाभागो लिखितः शंसितव्रतः ।
 सुद्युक्त्वास्तन्तपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतं । अभ्यगच्छन्नाहामात्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः ।
 तमब्रवीत्समागच्छ स राजा धर्मवित्तमं । किमागमनमाचक्ष्व भगवन् कृतमेव तत् ।
 एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युक्त्वामिदमब्रवीत् । प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्ककुम्भर्षसि ।

अग्निसृष्टानि गुरुषा फलानि मनुजवर्षभ । भक्षितानि महाराज तत्र मां प्राधि मा चिरं ।
 ॥ सुयुक्त उवाच ॥ प्रमाणं चेन्नतो राजा भवतो दण्डधारणे । अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्वाग्द्वेषवर्षभ ।
 स भवानभ्यनुज्ञातः शुकिकर्मा महाव्रतः । ब्रूहि कामानतोऽन्यास्व करिष्यामि हि ते वचः ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ सङ्कल्पमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना । नान्यं स वरयामास तस्माद्दृष्टो वरं । १६३
 ततः स पृथिवीपालो लिखितस्य महात्मनः । करौ प्रच्छेदयामास धृतदण्डो जगाम सः ।
 स गत्वा भ्रातरं ब्रह्ममार्त्तरूपोऽब्रवीद्विदं । धृतदण्डस्य दुर्बुद्धेर्भवांस्तस्मान्मुमर्षसि ।
 ॥ ब्रह्म उवाच ॥ न कुप्ये तत्र धर्मज्ञं न त्वं दूषयसे मम । धर्मस्तु ते व्यतिक्रान्तस्ततस्ते निकृतिः कृता ।
 स गत्वा बाह्वृदां शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि । देवानृषीन् पितृष्वैव मा चाधर्मो मनः कृथाः ।
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मस्य लिखितस्तदा । अवगाह्यापगीं पुण्यामुदकार्यं प्रचक्रमे । १६४
 प्रादुरासां ततस्तस्य करौ जलजसन्निभौ । ततः स विस्मितो भ्रातुर्दशयामास तौ करौ ।
 ततस्तमब्रवीच्छुक्लक्षपवेदं कृतं मया । मा च तत्र विग्रहाऽभूद्वैवमत्र विधीयते ।
 ॥ लिखित उवाच ॥ किं नु माहं त्वया पूतः पूर्वमेव महायुते । यस्य ते तपसेः वीर्यमोदुर्ग्रं द्विजसन्तम ।
 ॥ ब्रह्म उवाच ॥ एवमेतन्मया कार्यं माहं दण्डधरस्तव । स च पूतो नरपतिस्त्वद्यापि पितृभिस्सह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ स राजा पाण्डवश्रेष्ठ श्रेयानेतेन कर्मणा । प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दृष्टः प्रचेतसे यथा । १६५
 एष धर्मः कल्पियाणां प्रजानां परिपालनं । उत्पथोऽन्यो महाराज मा स्म शोके मनः कृथाः ।
 भ्रातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञ सन्तमं । दण्ड एव हि राजेन्द्र कर्मधर्मो न मुण्डनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये चयोर्विशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेव महर्षिसं कृष्णद्वैपायनो मुनिः । अजातशत्रुं कौन्तेयमिदं वचनमब्रवीत् ।
 अरण्ये वसतां तात भ्रातृणां ते मनस्विनां । मनोरथा महाराज ये तत्रासन् युधिष्ठिर ।
 तानिमे भरतश्रेष्ठ प्राप्नुवन्तु महारथाः । प्रप्राधि पृथिवीं पार्थ यथातिरिव नाडवः । १६६
 अरण्ये दुःखवसन्तिरनुभूता तपस्विभिः । दुःखस्थाने नरव्याघ्र सुखान्यनुभवन्तु वै ।
 धर्ममर्थस्य कामस्य भ्रातृभिः सह भारत । अनुभूय ततः पश्चात्प्रस्थाताऽसि विश्रान्यते ।
 अर्थिनास्य पितृणास्य देवतानास्य भारत । आनृष्यं गच्छ कौन्तेय तत्सर्व्वं करिष्यसि ।
 सर्व्वमेधास्यमेधाभ्यां यजस्व कुरुमन्दन । ततः पश्चान्महाराज गमिष्यसि परां गतिं ।
 भ्रातृस्य सर्व्वान् क्रतुभिः संयोज्य बह्वृदक्षिणैः । सम्प्राप्तः कीर्त्तिमतुसां पाण्डवेय भविष्यसि । १६७
 विद्यते पुत्रव्याघ्र वचनं कुरुसन्तम । शृणुष्वैवं यथा कुरुष्वन्न धर्माच्छावसे नृप ।
 आददानस्य विजयं विद्यहस्य युधिष्ठिर । समानधर्मांशुमलाः स्थापयन्ति नरेश्वरं ।
 देशकालप्रतीको यो दखुन्मर्षयेत नृप । शास्त्रजां बुद्धिमास्त्राय युज्यते नैनसा हि सः ।
 आश्राय बलिषड्भागं यो राहं नाभिरुचति । प्रतिशृङ्गाति तत्पापं चतुर्थंशेन भूमिपः ।
 निबोध च यथा तिष्ठन् धर्मात्तद्व्यवते नृपः । निघहात् धर्मशास्त्राख्यानमुत्प्रेक्षयेतभीः । १६८

कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शनः । शास्त्रज्ञं बुद्धिमास्त्राय युज्यते नैनसा हि सः ।
 दैवेनाभ्याहृतो राजा कर्मकाले महायुते । न साधयति यत्कर्म न तनाञ्जरतिकर्म ।
 तरसा बुद्धिपूर्वम् वा निपास्या एव शत्रवः । पापैः सह न सन्दध्याद्रां पुण्यस्य कारयेत् ।
 प्रहारास्त्रार्थास्य सत्कार्या विदांसस्य युधिष्ठिर । गोमिनो धनिमस्यैव परिपास्या विभ्रवतः ।
 व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्यास्य वज्रभृताः । गुणयुक्तेऽपि नैकस्मिन्मिषसेत विचक्षणः । ०१५
 अरक्षिता दुर्विनीतो मानी सन्धोऽभ्यसूयकः । एमसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति शोच्यते ।
 येऽरक्ष्यमाणो हीयन्ते दैवेनाभ्याहृता नृप । तस्करैसापि मृषन्ते सर्वे तद्राजकिञ्चिदं ।
 मुमन्वितं सुनीतस्य सर्वतस्त्रोपपादिते । पौरुषे कर्मणि कृते नास्त्वधर्मो युधिष्ठिर ।
 विश्चिद्यन्ते समारम्भाः सिध्यन्ते सापि दैवतः । कृते पुरुषकारे तु नैनः स्युमति पार्थिवं ।
 अत्र ते राजशार्दूल वंशैरियञ्चे कथामिमं । यद्वृत्तं पूर्वराजैर्वैश्वपीवस्य पाण्डव । ०१६
 शत्रून् हत्वा हतस्याजौ प्रूरुग्न्याक्लिष्टकर्मणः । असहायस्य सङ्ग्रामे निर्जितस्य युधिष्ठिर ।
 यत्कर्म वै निगृहे शाचवाणां योगस्याय्यः पालने मानवानां । कृत्वा कर्म प्राप्य कीर्तिं, स युद्धावाजिपीवो मोदते
 स्वर्गलोके ।
 सन्ध्यात्मा समरेष्वाततायी शस्त्रैश्चिन्तो दस्युर्भ्रम्यधमानः । अश्रयोवः कर्मशीलो महात्मा संसिद्धार्थो मोदते स्वर्ग
 लोके ।
 धनुर्धूपो रसना व्या शरः सुक् श्रुवः खड्गो रुधिरं यत्र चाज्यं । रथो वेदो कामजो युद्धमग्निसातुर्होत्रं चतुरो वाजि
 मुख्याः ।
 ऊत्वा तस्मिन्वज्रवज्रावधारीन्यापान्मुक्तो राजसिंहस्तरस्वी । प्राणान् ऊत्वा चावभृथे रणे स वाजिपीवो मोदते देव
 लोके । ०१७
 रात्रं रक्षन्बुद्धिपूर्वम् नयेन सन्ध्यात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्वोक्तोकाग्न्याय कोर्त्वा मनसो वाजिपीवो मोदते देवल्लोके ।
 दैवीं सिद्धिं मानुषीं दण्डनीतिं योगन्यासैः पालयित्वा महीस्य । तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वाजिपीवो मोदते
 देवल्लोके ।
 विदांस्त्रागी श्रद्धधानः कृतज्ञस्त्रयज्ञो लोकं मानुषं कर्म कृत्वा । मेधाविनां विदुषां सन्ध्यातां तनुत्यजां लोकमाक्रम्य राजा ।
 सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधीत्य सम्यगाज्यं पालयित्वा महात्मा । सातुर्भ्यर्थं स्थापयित्वा स्वधर्मं वाजिपीवो मोदते
 देवल्लोके ।
 जित्वा सङ्ग्रामान्पालयित्वा प्रजासु शीमपीत्वा तर्पयित्वा द्विजाप्यान् । दुत्त्वा दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे शीघ्रो मोदते
 देवल्लोके । ०१८
 वृत्तं यस्य साधनीयं शत्रुभ्याः सन्नो विदांसस्यार्थन्यर्हणीयं । स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिं
 शशात्मा ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दैपायनवचः श्रुत्वा कुपिते च धनञ्जये । व्यासमामन्त्रकौन्तेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः । प्रोणयन्ति मने मेऽद्य शोको मां हन्म्यत्ययं ।

श्रुत्वा वीरविहीनानामपुत्राणाञ्च योषितां । परिदेवयमानामां शान्तिं नोपलभे मुने ।

इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगविदाम्बरः । युधिष्ठिरं महाप्राज्ञो धर्म्मज्ञो वेदपारगः ।

०३४

॥ व्यास उवाच ॥ न कर्म्मणा लभ्यते चेज्यया वा नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित् । पर्याययोगादिहितं विधाया कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ।

न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यं प्राप्तुं विशेपं मनुजैरकाले । मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् कालेन हि कार्यं प्रति निर्विशेषः ।

नाभूतकालेषु फलं ददन्ति शिल्पानि मन्त्राश्च तथैवधामि । तान्येव कालेन समाहितानि सिद्ध्यन्ति वर्द्धन्ति च भूतिकाले ।

कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति । कालेन पद्मोत्पलवज्जलस्य कालेन पुण्यन्ति नगा यनेषु ।

कालेन कृष्णाश्च भिताश्च रात्र्यः कालेन चन्द्रः प्रतिपूर्णविम्बः । नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालवेगाः सरि तो वहन्ति ।

०४०

नाकालमत्ताः खगपद्मगाश्च मृगद्विपाः शैलमृगाश्च लोके । नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायान्यकाले शिशिरो ष्णवर्षाः ।

नाकालतो घ्नियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बालः । ना कालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति वीजमुप्रां ।

नाकालतो भानुपैति योगं नाकालतोऽस्ति गिग्मिभ्युपैति । नाकालतो हीयते वर्द्धते च चन्द्रः समुद्रोऽपि मरुर्धर्ममाली ।

अत्राप्युदाहरन्तीमसिंहिसं पुरातनं । गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्त्नेन युधिष्ठिर ।

सर्वानिवेष पर्यायो मर्त्यान् स्पृशति दुःसहः । कालेन परिपक्वा हि सिधन्ते सर्वपार्थिवाः ।

०४५

घ्नन्ति चान्यास्त्ररगन् राज्ञानप्यन्ये तथा नराः । संश्लेषा सौकिकी राजस्य हिनस्ति न हन्यते ।

हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः । स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ।

नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते । अहो दुःखमिति ध्यायन् दुःखस्यापचितिं चरेत् ।

स किं शोचसि मूढस्तन् शोच्यान् किमनुशोचति । पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ।

आत्माऽपि चार्थं न मम सर्व्वा वा पृथिवी मम । यथा मम तथाऽन्येषामिति पश्यन्न मुह्यति ।

०५०

शोकस्त्रानमहस्त्राणि हर्षस्थानशतानि च । दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ।

एवमेतानि कालेन प्रियदेव्याणि भागशः । जीवेषु परिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।

दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मान्नदुपलभ्यते । तृष्णार्त्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्त्तिप्रभवं सुखं ।

सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखं । न नित्यं लभ्यते दुःखं न नित्यं लभते सुखं ।

सुखमेवं हि दुःखान्तं कदाचिदुःखतः सुखं । तस्मादेतद्व्यं जज्ञाद्य हृत्वे ज्ञातं सुखं ।

०५५

यस्मिन्नं भवेच्छोकलापो वा दुःखमूर्च्छितः । आयासो वाऽपि बन्धूलसदेकाग्रमपि त्यजेत् ।

सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाऽप्रियं । प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ।

ईषद्दृष्यद्ग दाराणां पुत्रायामचरन् प्रियं । ततो ज्ञास्वसि कः कस्य केन वा कथमेव च ।

ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परङ्गताः । त एव सुखमेधन्ते मध्यमः क्लिश्यते जनः ।

इत्यब्रवीन्महाप्राज्ञो युधिष्ठिर स सेनजित् । परापरज्ञो लोकस्य धर्मविसुखदुःखवित् ।

०१०

'परदुःखेन यो दुःखी न स जातु सुखी भवेत् । दुःखानां हि तयो नास्ति जायते ह्यपरात्परं ।

सुखञ्च दुःखञ्च भवाभावौ च साभालाभौ मरणं जीवितञ्च । पर्यायतः सर्वमवाप्नुवन्ति तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न
शोचित् ।

दीक्षां राज्ञः संयुगे युद्धमाह्वर्येण राज्ये दण्डनीत्याञ्च सम्यक् । वित्तत्यागो दक्षिणानाञ्च यज्ञे सम्यक् ज्ञानं पावना
नीति विद्यात् ।

रत्नं राष्ट्रं बुद्धिपूर्वकं नयेन सम्यक्तात्मा यज्ञशीलो महात्मा । सर्वलोकान् धर्मदृष्ट्या चरंसायूर्ध्वं देहान्मोदते दे
वलोके ।

जित्वा संपामान्यास्तयित्वा च राष्ट्रं सोमं पीत्वा वर्द्धयित्वा प्रजास्य । युक्त्या दण्डं धारयित्वा प्रजानां युद्धे क्षीणे मो
दते देवलोके ।

०१५

सम्यक्वेदान् प्राप्य ज्ञास्वास्वधीत्य सम्यगाञ्च पालयित्वा च राजा । चातुर्वर्ण्यं स्थापयित्वा स्वधर्मे पूतात्मा वै मोदते
देवलोके ।

यस्य वृत्तं नमस्त्वन्ति स्वर्गस्त्वस्यापि मानवाः । पौरजानपदामात्याः स राजा राजसत्तमः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सेनजिदुपाख्याने पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनञ्जयमुदारधीः । अभिनोततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः ।

यदेतन्नन्येषे पार्थ न ज्यायोऽस्ति धनादिति । न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्द्वन्द्वेति तन्मृषा ।

स्वाध्याययज्ञसंमिद्धा बुध्यन्ते बहवो जनाः । तपोरतास्य मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ।

०२०

अधीणां समयं ब्रह्मणे रक्षन्ति धनञ्जय । आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान् ब्राह्मणांश्चिदुः ।

स्वाध्यायनिष्ठान् हि अधीन् ज्ञाननिष्ठास्तथाऽपरान् । बुध्येयाः सततं चापि धर्मनिष्ठान्भनञ्जय ।

ज्ञाननिष्ठेषु कार्योणि प्रतिष्ठाप्यानि पाण्डव । वैखानसानां वचनं यथा नो विदितं प्रभो ।

अज्ञास्य प्रश्रयस्यैव सिकतास्यैव भारत । अरुणाः केतवस्यैव स्वाध्यायेन दिवङ्गताः ।

अवाप्येतानि कर्माणि वेदोक्तानि धनञ्जय । दानमध्ययनं यज्ञो निपत्स्यैव दुर्घटः ।

०२५

दक्षिणेन च पन्थानमर्थम्यो ये दिवं गताः । एतान् क्रियावतां लोकानुक्तवान् पूर्वमयम् ।

उत्तरेण तु पन्थानं नियमाद्यं प्रपश्यसि । एते योगवतांल्लोका भान्ति पार्थ सनातनाः ।

तन्नोत्तरं गतिं पार्थ प्रब्रूयन्ति पुराविदः । सन्तोषात्सर्गमाप्नोति सन्तोषात्परमं सुखं ।

तुष्टेर्न किञ्चित्परमं वा सम्बुद्धं प्रतिष्ठति । क्रोधदुर्षविविनीतस्य सततं विद्विहत्तमा ।

अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथा गीता यथातिना । याभिः प्रत्याहरेत्कामान् कूर्मैः ऽङ्गानोव सर्व्वघ्नः । १८०

यदा चायं न विभेति यदा चाम्नास्र विभ्यति । यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म सम्यद्यते तदा ।

यदा न भावं कुरुते सर्व्वभूतेषु पापकं । कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म सम्यद्यते तदा ।

विनोतमानमोहस्य बह्वक्षयविवर्जितः । तदात्मज्योतिषः साधोर्निर्वाणमुपपद्यते ।

इदन्तु षट्पु मे पार्थ ब्रुवतः संयतेन्द्रियः । धर्ममन्ये वृत्तमन्ये धनमोहन्ति चापरे ।

धनहेतोर्य इहेत तस्यानीहा गरीयसी । भूयान्दोषो हि वित्तस्य यस्य धर्मस्तदाश्रयः । १८५

प्रत्यक्षमनुपश्याम त्वमपि द्रष्टुमर्क्षसि । वर्जनं वर्जनीयानामीहमानेन दुष्करं ।

ये वित्तमभिपद्यन्ते सम्यक्त्वं तेषु दुर्लभं । द्रुह्यतः प्रैति तत्प्राज्ञः प्रतिकूलं यथातथं ।

यस्तु सन्निवृत्तः स्यादीतशोकभयो नरः । अल्पेन दक्षितो द्रुह्यन् भ्रूणहत्यां न बुध्यते ।

दुष्यन्त्याददतो भृत्या नित्यं दस्युभयादिव । दुर्लभं च धनं प्राप्य भृशं दत्त्वाऽनुतप्यते ।

अधनः कस्य किं वाच्यो विमुक्तः सर्व्वशः सुखी । देवस्त्वमुपगच्छैव धनेन न सुखी भवेत् । १९०

तत्र गाथां यज्ञगीतां कीर्त्तयन्ति पुराविदः । त्रयोमपाश्रितां लोके यज्ञसंस्तरकारिकां ।

• यज्ञाय सृष्टानि धनानि धात्रा यज्ञाय सृष्टः पुरुषो रक्षिता च । तस्मात्सर्व्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं न कामाय हितं प्रशस्तं ।

एतत् स्वार्थं च कैन्तेय धनं धनवताम्बर । धाता ददाति मर्त्येभ्यो यज्ञार्थमिति विद्धि तत् ।

तस्माद्बुध्यन्ति पुरुषा न हि तत्कस्यचित् ध्रुवं । अहधानस्ततो लोके दद्याच्चैव यजेत च ।

लभ्यन्त्य त्यागमेवाङ्गनं भोगं न च सङ्कथं । तस्य किं सञ्चयेनार्थः कार्य्यं ज्यायमि तिष्ठति । १९५

ये स्वधर्मादपेतेभ्यः प्रयच्छन्त्यन्यबुद्धयः । शतं वर्षाणि ते प्रेत्य पुरीषं भुञ्जते जनाः ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानाद्धानधर्माऽपि दुष्करः ।

लभ्यानामपि वित्तानां बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ । अपात्रे प्रतिपत्तिस्त पात्रे चाप्रतिपादनं ।

इति श्रीमहाभारते भ्रान्तिपर्षणि राजधर्मानुशासनपर्षणि युधिष्ठिरवाक्ये षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अभिमन्यो हते बाले द्रौपद्यास्तनयेषु च । धृष्टद्युम्ने विराटे च द्रुपदे च महीपतौ ।

वसुधेणे च धर्मज्ञे धृष्टकेतौ च पार्थिवे । तथाऽन्येषु नरेन्द्रेषु नानादेश्येषु संयुगे । २००

न च मुञ्चति मां श्रीको ज्ञार्तघातिनमातुरं । राज्यकामुकमत्युगं स्ववशोच्छेदकारिणं ।

यस्या ह्ये क्रीडमानेन मया वै परिवर्त्तितं । स मया राज्यलुब्धेन गाङ्गेभ्यो युधि पातितः ।

यदा ह्येनं विषूर्णन्मपश्यं पार्थसाथकैः । कम्पमानं यथा वज्रैः प्रेक्ष्यमाणं शिखण्डिणा ।

जीर्णं सिंहमिव प्राग्गुणरसिंहं पितामहं । कीर्यमाणं शरैर्हीनैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ।

प्राङ्मुखं सीदमानञ्च रथे पररथारुजं । घूर्णमानं यथा शैलं तदा मे कम्पलोऽभवत् । २०५

यः सवाणधनुष्याणिर्योधयामास भार्गव । बह्वन्यहानि कौरव्यः कुरुक्षेत्रे महामूढे ।

समेतं पार्थिवं चाक्षं वाराणस्यां नदीसुतः । कन्यार्थमाह्वयदीरो रथेनैकेन संयुगे ।

येन चोपायुधो राजा चक्रवर्ती दुरासदः । दग्धश्चास्त्रप्रतापेन स मया एधि घातितः ।
स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पाञ्चास्यं यः शिखण्डिनं । न वाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ।

यदेन पतितं भूमावपश्यं हृदिरोक्षितं । तदैवाविशदंत्युषो ज्वरो मां मुनिमत्तम ।

८१०

येन संवर्द्धिता बाला येन स परिरक्षिताः । स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।

अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन घातितः । आचार्यैश्च महेश्वासः सर्व्वपार्थिवपूजितः ।

अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं प्रति । तस्मै दृष्टति गात्राणि यस्मां गुरुरभाषत ।

सत्यमाख्याहि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः । शैत्यमामर्धयन्मिप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ।

कुञ्जरश्चान्तरं कृत्वा मिथ्यापचरितं मया । सुभ्रं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ।

८१५

सत्यकमुकुमुन्मुच्य मया स गुरुराश्रवे । अश्रुत्यामांशत इति मयोक्तः कुञ्जरं हते ।

कालोक्तान्शु गमित्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करं । अघातयञ्च यत्कर्णं समरेष्वपलायिनं ।

ज्येष्ठं भ्रातरमत्युयं को मत्तः पापकृत्तमः । अभिमन्युश्च यद्दालं जातं सिंहमिवाद्रिषु ।

प्रवेशयमहं लुब्धो वाहिनीं द्रोणपालितां । तदा प्रभृति बीभत्सुं न शक्नोमि निरीक्षितुं ।

कृष्णञ्च पुण्डरीकाक्षं किल्बिषो भ्रूषहा यथा । द्रौपदीं चापि दुःखार्त्ता पञ्चपुत्रैर्बिन्नाकृतां ।

८२०

शोचामि पृथिवीं हीनाम्यश्चभिः पर्व्वतैरिव । सोऽहमागस्करः पापः पृथिवीनाशकारकः ।

आसीन एवमेवेदं शोषयिष्ये कलेवरं । प्रायोपविष्टं जानीध्वमय मां गुरुघातिनं ।

जातिस्त्रन्यास्त्रपि यथा न भवेद्यं कुलान्मकृत् । न भोक्ष्ये न च पानीयमुपभोक्ष्ये कथञ्चन ।

शोषयिष्ये प्रियान् प्राणानिहस्योऽहं तपोधन । यथेष्टं गम्यतां काममनुजाने प्रसाद्य वः ।

सर्व्वे मामनुजानीत त्यक्त्यामीदं कलेवरं ।

८२५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमेवं वादिनं पार्थं बन्धुशोकेन विकृलं । मैवमित्यत्रवीद्भ्रामो निगृह्य मुनिमत्तमः ।

॥ व्यास उवाच ॥ अतिवैलं महाराज न शोकं कर्त्तुमर्हसि । पुनरुक्तान् वक्ष्यामि दिष्टमेतदिति प्रभो ।

संयोगा विप्रयोगान्ता जातानां प्राणिनां ध्रुवाः । मुहुदा इव तोयेषु भवन्ति न भवन्ति च ।

सर्व्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितं ।

सुखं दुःखान्तमालस्यं दास्यं दुःखं सुखादथं । भूतिः श्रीर्द्धिर्धितिः कीर्त्तिर्दौर्धे वसति नान्धमे ।

८३०

नासं सुखाय सुखदो नासं दुःखाय ध्रुवः । न च प्रज्ञाऽलमर्थेभ्यो न सुखेभ्यो ज्ञानन्धनं ।

यथा सृष्टोऽमि कैन्तेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु । अत एव हि मिद्वालो मेघस्त्वं कर्मणां नृप ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मामुत्थासनपर्व्वणि व्यासवाक्यं सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिच्छन्तः । ज्येष्ठस्य पाण्डुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत् ।

॥ व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं । अश्रमगोतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर ।

अश्रमं ब्राह्मणं प्राञ्चं वैदेशो जनको नृप । संशयं परिपत्रच्छ दःशशोकममन्वितः ।

८३५

॥ जनक उवाच ॥ आगमे यदि वाऽपार्थं ज्ञातीनां द्रविणस्य च । नरेण प्रतिपत्तव्यं कन्याणं कथमिच्छता ।

॥ अशोवा च ॥ उत्पन्नमिममात्मानं नरस्यानन्तरं ततः । नानि तान्यनुवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ।
तेषामन्यतरापत्तौ यद्यदेवोपपद्यते । तदस्य चेतनामाशु हरत्यभ्रमिवागिलः ।
अभिजातोस्मि भिक्षो स्मिऽनास्मि केवलमानुषः । इत्येभिर्हेतुभिसस्य चिभिस्त्रिंशत् प्रसिध्यते ।
सम्प्रसक्तमनाभोगान्मिच्छत्यपि हसस्त्रिताम् । परिशीलः परस्वानामादानं साधु मन्यते । ८५०
तन्तिक्रान्तमर्थ्यादमाददानमसाम्प्रतं । प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेष्टुभिः ।
ये च विंशतिवर्षा वा चिंशद्वर्षास्य मानवाः । परेण ते वर्षशताश्र भविष्यन्ति पार्थिव ।
तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् । सर्वप्राणभृतां कृत्वा प्रेक्षमाणस्ततस्ततः ।
मानसानां पुनर्यैानि दुःखानां चित्तविभ्रमः । अनिष्टेऽपनिपातो वा हृतीयं नोपपद्यते ।
श्वमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं । विविधान्युवर्त्तन्ते तथा संसर्गजान्यपि । ८५१
जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ लुकाविव । कलिनां दुर्बलानाश्च ह्रस्वानां महतामपि ।
न कश्चिज्जात्वतिक्रामेत् जरामृत्यू हि मानवः । अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां बसुन्धरां ।
सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितं । प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते ।
पूर्वं वयसि मध्ये वाऽप्युत्तरे वा नराधिप । अवर्जनीयास्तेऽर्था वै काङ्क्षतापि ततोऽन्यथा ।
सुप्रियैर्ष्विप्रयोगस्य सम्प्रयोगस्य विप्रियैः । अर्थागर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्त्तते । ८५२
प्रादुर्भावस्य भूतानां देहत्यागस्तथैव च । प्राप्तिर्यापामयोगस्य सर्वमेतत्प्रतिष्ठितं ।
गन्धर्वणरसस्यर्था निवर्त्तन्ते स्वभावतः । तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्त्तते ।
आसन्नं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनं । नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत ।
वैद्यास्याप्यातुराः सन्ति बलवन्तस्य दुर्बलाः । श्रीमन्तस्त्रापरे षष्टाः विचित्रः कालपर्ययः ।
कुले जन्म तथा वीर्यमारोग्यं रूपमेव च । धैभाग्यमुपभोगस्य भवितव्येन लभ्यते । ८५३
सन्ति पुत्राः सुबहवो दरिद्राणामनिष्कृतां । नास्ति पुत्रः समृद्धानां विचित्रं विधिचेष्टितं ।
व्याधिरग्निर्जलं शस्त्रं बुभुक्षासापदो विषं । अरस्य मरणं जन्मोत्सृष्टाश्च पतनं तथा ।
निर्भ्राणे यस्य यद्दृष्टं तेन गच्छन्ति सेतुना । दृश्यते नाप्रतिक्रामन्न निष्क्रान्तोऽथ वा पुनः ।
दृश्यते चाप्यतिक्रामन् न निपास्योऽथ वा पुनः । दृश्यते हि युवैवेह विनश्यन् वसुमाखरः ।
दरिद्रस्य परिक्लिष्टः शतवर्षा जरान्वितः । अकिञ्चनास्य दृश्यन्ते पुरुषाश्चिरजीविनः । ८५४
समृद्धे च कुले जाता विनश्यन्ति पतङ्गवत् । प्रायेण श्रीमताल्लोके भोक्तुं शक्तिर्ष्व विद्यते ।
कांष्ठान्यपि हि जीर्यन्ते दरिद्राणाञ्च सर्वशः । अहमेतत्करोमीति मन्यन्ते कालचोदितः ।
यद्यदिष्टमसन्नेषाधुरात्मा पापमाचरेत् । मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं प्रसङ्गा निन्दिता बुधैः ।
दृश्यन्ते पुरुषाश्चात्र सम्प्रसक्ता बभ्रुश्रुताः । इति कालेन सर्वार्थानीषितानीषितानि ह ।
स्युग्निं सर्वभूतानि निमित्तं नोपलभ्यते । वायुमाकाशमग्निश्च चन्द्रादित्यावहःस्ये । ८५५
व्यातीषि सरितः शैलान् कः करोति विभर्त्सि च । शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्त्तते ।

एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे वरर्षभ । नौषधानि न मन्वाश्च न होमा न पुनर्ऋषाः ।
 वायन्ते मृत्युनेपेतं जरया चापि ममव । यथा काष्ठश्च काष्ठश्च ममेयातां महोदधौ ।
 समेत्य च व्यपेयातां तदद्भुतसमागमः । ये चैव पुरुषाः स्त्रीभिर्गीतवायैरुपस्थिताः ।
 ये चानाथाः पराश्रयादाः कालक्षेषु समक्रियः । मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेऽनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं । नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ।
 यथि सङ्गतमेवेदं दारबन्धुसुहृन्नमैः । काशे क्व च गमित्यामि को न्वहं किमिह स्थितः ।
 कस्मात्किमनुशोच्यमित्येवं स्थापयेन्मनः । अगित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवर्जितौ ।
 पथि सङ्गतमेवैतद्गता माता पिता सखा । न दृष्टपूर्व्यं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्धुधाः ।
 आगमांस्त्वपतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभूषता । कुर्वीति पितृदैवभ्यं धर्मयाणि च समाचरेत् ।
 यजेच्च विदाश्चिधिवस्त्रिवर्गं चाप्युपाचरेत् । सन्निमज्जग्गदिदं गम्भीरे कालसागरे ।
 जगामृत्युमहापाहे न कश्चिदवबुध्यते । आयुर्वेदमधीयानाः केवलं सपरिग्रहाः ।
 दृश्यन्ते बहवो वैद्या व्याधिभिः समभिमुताः । ते पिवन्तः कषायांश्च सर्षपि विविधानि च ।
 न मृत्युमतिवर्त्तन्ते वेलामिव महोदधिः । रसाद्यनविदस्यैव सुप्रयुक्तरसायनाः ।
 दृश्यन्ते जरया भङ्गा नगा नागैरिवोत्तमैः । तथैव तपसोपेताः स्वाध्यायाभ्यसने रताः ।
 दातारो यज्ञशोलाश्च न तरन्ति जरान्तकौ । न ह्यहानि निवर्त्तन्ते न भामा न पुनः समाः ।
 जातानां सर्वभूतानां न पला न पुनः क्षपाः । धोऽयं विपुलमध्वानं कालेन ध्रुवमध्रुवः ।
 नरोऽवध्वः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितं । देहो वा जीवतोऽत्येति जीवो वाऽत्येति देहतः ।
 पथि सङ्गतमेवेदं दारैरन्यैश्च बन्धुभिः । नायमत्यन्तसंवासो लभ्यते जातु केनचित् ।
 अपि स्नेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् । क्व नु तेऽद्य पिता राजन् क्व नु तेऽद्य पितामहाः ।
 न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽनघ । न चैव पुरुषो द्रष्टा स्वर्गस्य नरकस्य च ।
 आगमस्तु मतास्तुर्भूपते तमिहाचर । चरितव्रज्यार्थ्या हि प्रजायेत यजेत च ।
 पितृदेवमनुष्याणामानृष्यादनसूयकः ।

स यज्ञशोलः प्रजने निविष्टः प्राग्ब्रह्मचारी प्रविविक्तचक्षुः । आराधयेत् स्वर्गमिमस्य लोकं परस्य भुक्त्वा हृदयव्यलोकं ।
 समं हि धर्मं चरतो नृपस्य द्रव्याणि चाभ्याहरतो यथावत् । प्रवृत्तधर्मस्य यशोऽभिवर्द्धते सर्वेषु लोकेषु चराचरेषु ।
 इत्येवमाज्ञाय विदेहराजो वाक्यं समपं परिपूर्णहेतु । अश्मानमामस्य विशुद्धबुद्धिर्यथैा गृहं स्वं प्रतिशान्तंशाकः ।
 तथा त्वमप्यच्युत मुञ्च शोकमुन्निष्ठ शक्रोपम हर्षमेहि । चात्रेण धर्मैण मही जिता ते तां भुङ्क्वन्तामुत माऽवमंत्वाः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्यं अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अव्याहरति राजेन्द्र धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे । गुडाकंभो हृषीकेशमभ्यभाषत पाण्डवः ।

॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्ञातिशोकाभिमन्त्रो धर्मपुत्रः परन्तपः । एष शोकार्णवे मग्नभ्रमाश्रासथ माधव ।

सर्वे स्म ते संश्रयिताः पुनरेव जनार्दन । अस्य शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा गोविन्दा विजयेन महात्मना । पर्यवर्त्तत राजानं पुण्डरीकेक्षणोऽप्युतः ।
 अनतिक्रमणीयो हि धर्मराजस्य केशवः । बाह्यात्मभृति गोविन्दः प्रीत्या चाभ्यधिकोऽर्जुनात् ।
 सम्पृष्टञ्च महाबाहुर्भुजं चन्दनभूषितं । शैलसन्धोपमं शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ।
 श्रुत्वाभे वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनं । व्याकीर्णमिव विस्फुटं पद्मं सूर्य्य इवोदिते ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ मा कृथाः पुरुषयान्न शोकं त्वं गात्रशोषणं । न हि ते सुलभा भूयो ये हताऽस्मिन् रणाजिरे । ६००

स्वप्नलक्षा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने । एवं ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे ।
 सर्वेऽप्यभिमुखाः शूरा विजिता रणशोभिनः । नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन् वाऽपि पातितः ।
 सर्वे त्यक्त्वात्मनः प्राणान्युद्धा वीरान्महासूधे । शस्त्रधृता दिवं प्राप्ता न ताञ्छोचितुमर्हसि ।

क्षत्रधर्मरताः शूराः वेदवेदाङ्गपारगाः । प्राप्ता वीरमूर्तिं पुण्यां तान्न शोचितुमर्हसि ।

मृतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् । अत्रैवादीहरन्तीमभितिहासं पुरातनं । ६०५

सृञ्जयं पुत्रशोक्तार्त्तं यथाऽयं नारदोऽब्रवीत् । सुखदुःखैरहं त्वञ्च प्रजाः सर्वाश्च सृञ्जय ।

अविमुक्ता मरिच्यामस्तत्र का परिदेवता । महाभाग्यं पुरा राज्ञा कीर्त्तमानं मया श्रुणु ।

यथाऽवधानं नृपते ततो दुःखं प्रहास्यसि । एतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् ।

शममानय मन्तापं श्रुणु विस्तरशस्त्र मे । क्रूरग्रहाभिगमनमायुर्वर्द्धनमुत्तमं ।

अयिमाणां क्षितिभुजामुपादानं मनोहरं । आविहितं मरुत्तं वै मृतं सृञ्जय श्रुश्रुम । ६१०

यस्य मेन्द्राः सवरूपा वृहस्पतिपुरोगमाः । देवा विश्वसृजा राज्ञो यज्ञमीयुर्म्हात्मनः ।

यः स्युर्द्वयाऽजयच्छक्रं देवराजं पुरन्दरं । शक्रप्रियैषो यं विद्वान् प्रत्याचष्ट वृहस्पतिः ।

भवंती याजयामास यवीषान् स वृहस्पतेः । यस्मिन्प्रशासति महो नृपतौ राजमन्त्रम ।

अकृष्टपत्न्या पृथिवी विवभौ चैत्यमालिनी । आविहितस्य वै सचे विश्वेदेवाः सभासदः ।

मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चामन्महात्मनः । मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्साममपिवंस्ततः । ६१५

देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः । स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः । सुहोत्रस्यैवातिथिनं मृतं श्रुश्रुम सृञ्जय ।

यस्मिन् हिरण्यं वटुषे मघवा परिवत्सरं । सत्यनामा वसुमती यं प्राप्यासोज्जनाधिपं ।

हिरण्यमवहस्यस्तस्मिन् जनपदेश्वरे । कुर्मान्कर्कटकाश्चक्रान्मकराञ्छिशुकानपि ।

नदीष्वपातयद्राजन्मघवा लोकपूजितः । हिरण्याम्पातितान् दृष्ट्वा मत्स्यान्मकरकच्छ्यान् । ६२०

महस्रशोऽथ शतशस्ततोऽस्मद्यदयोऽतिथिः । तद्द्विरण्यमपर्यन्तमावृत्तं कुरुजाङ्गले ।

ईजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समर्प्ययत् । स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ।

पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः । अदक्षिणमयज्वनं खैरं संशाम्य मा श्रुश्रुः ।

अङ्गं वृहद्रथं चैव मृतं मृञ्जय श्रुश्रुम । यः सहस्रं सहस्राणां श्रेतानम्यानवासृजत् ।

सहस्रञ्च सहस्राणां कन्या हेमपरिष्कृताः । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् । ६२५

यः सहस्रं सहस्राणां गजानामतिपद्भिनां । ईजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
 शतं शतसहस्राणां वृषाणां हेममालिनां । गवां सहस्रानुचरं दक्षिणामत्यकालयत् ।
 अङ्गुल्य यजमानस्य तदा विष्णुपदे गिरौ । अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणाभिर्दिजातयः ।
 यस्य यज्ञेषु राजेन्द्र शतसंख्येषु वै पुरा । देवान्मनुष्यान्गन्धर्भानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ।
 न जातो जनिता चान्यः पुमान्यस्तत्प्रदास्यति । यदङ्गः प्रददौ वित्तं सोमसंस्थासु सप्तसु । २१०
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 शिविमैशीनरस्यैव मृतं सञ्जय शुश्रुम । य इमां पृथिवीं सर्ष्वीं चर्ष्ववत्समेवेष्टयत् ।
 महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन् । एकच्छत्रं महीं चक्रे जैवेणैकरथेन यः ।
 यावदस्य गवान्मं स्यादारण्यैः पशुभिः सह । तावतोः प्रददौ गाः स शिविरौशीनरोऽध्वरे ।
 न वोढारं धुरं तस्य कश्चिन्नेने प्रजापतिः । न भूतं न भविष्यच्च सर्व्वराजसु सञ्जय । २११
 अन्यत्रौशीनराश्चैव्याद्रार्जुपरिन्द्रविक्रमात् । अदक्षिणमयज्जानं मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 भरतस्यैव दौशन्तिं मृतं शुश्रुम सञ्जय । शाकुन्तलं महात्मानं भूरिद्रविणमस्ययं ।
 यो बद्धा त्रिशतं चाश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु । सरस्वतीं विंशतिञ्च गङ्गामनु चतुर्दश ।
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च । इष्टवान् स महातेजा दौशन्तिर्भरतः पुरा । २१२
 भरतस्य महत्कर्म्म सर्व्वराजसु पार्थिवाः । स्वर्ष्वत्या इव बाहुभ्यां नारुगन्तुमशक्नुवन् ।
 परं सहस्राद्यो बह्वान् हयान्मेदीर्ष्वितत्य च । सहस्रं यत्र पद्भ्यां कण्ठाय भरतो ददौ ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 रामं दाशरथिस्यैव मृतं शुश्रुम सञ्जय । योऽन्वकम्पत वै नित्यं प्रजाः पुत्रानिवोरमान् ।
 विधवा यस्य विषये नानाथाः काश्यपाभवन् । सदैवाधीत्पितृसमो रामो राज्यं यदाऽन्वजात् । २१३
 कालवर्षी च पर्जन्यः शश्यानि समुपादयत् । नित्यं मुभिरुमेवाभीद्रामे राज्यं प्रशामति ।
 प्राणिनो नाशु मज्जन्ति नान्यथा पावकोऽदहत् । रजा भयं न तत्राभीद्रामे राज्यं प्रशामति ।
 आमन्वर्षमहस्त्रिण्यस्तथा पुत्रमहस्त्रिकाः । अरोगाः सर्व्वसिद्धार्या रामे राज्यं प्रशामति ।
 नान्यान्येन विवादेऽभूत् स्त्रीणामपि कुतो नृणां । धर्ष्वनित्याः प्रजाश्यामन् रामे राज्यं प्रशामति ।
 सन्तुष्टाः सर्व्वसिद्धार्या निर्भयाः स्वैरचारिणः । नराः सत्यव्रताश्यामन् रामे राज्यं प्रशामति । २१४
 नित्यपुष्पफलास्यैव पादपा निरुपद्रवाः । सर्ष्वी द्रेणदुघा गावो रामे राज्यं प्रशामति ।
 स चतुर्दश वर्षाणि वने प्रोष्य महातपाः । दशम्यमेधाश्चारुथ्याः नाजहार निरर्गलान् ।
 युवा श्यामो स्लोहिताक्षो मातङ्ग इव यूथपः । आजानुबाहुः मुमुक्षुः भिर्हृदकम्भो महाभुजः ।
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः । २१५

भगीरथश्च राजानं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यत्केन्द्रो वितते यज्ञे सोमं पीत्वा महोत्कटः ।
 अमुराणां सहस्राणि बहूनि सुरसन्तमः । अजयद्वाऽऽवीर्येण भगवान्पाकशासनः ।
 यः सहस्रं सहस्राणां कन्या हेमविभूषिताः । रंजानो वितते यज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ।
 सर्वा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्युजः । शतं शतं रथे नागाः पद्मिनो हेममालिनः ।
 सहस्रमश्या एकैकं हस्तिनं पृष्ठतोऽश्वयुः । गवां सहस्रमश्वेऽश्वे सहस्रं गव्यजाविकं ।
 उपहरे निवसनो यस्याङ्गे निपसाद ह । गङ्गा भागीरथी तस्मादुर्ध्वशी क्षुभवत्पुरा ।
 भूरिदक्षिणैस्त्वाकुं यजमानं भगीरथं । त्रिलोकपथगा गङ्गा दुहित्वमुपेयुषी ।
 म चैन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 दिल्लीपश्च महात्मानं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यस्य कर्माणि भूरीणि कथयन्ति द्विजातयः ।
 य इमां वसुसम्पूर्णां वसुधां वसुधाधिपः । ददौ तस्मिन्महायज्ञे ब्राह्मणेभ्यः समाहितः ।
 यत्केन्द्र यजमानस्य यज्ञे यज्ञे पुरोहितः । सहस्रं वारणान् हेमान् दक्षिणामत्यकालवत् ।
 यस्य यज्ञे महानामीद्युपः श्रीमान् हिरण्मयः । तं देवाः कर्ष्य कुर्वाणाः शक्राश्रया उपाश्रयन् ।
 चषाले यस्य सौवर्णे तस्मिन् यूषे हिरण्मये । नमृतुर्देवगन्धर्वाः षट् सहस्राणि सप्तधा ।
 अवादयन्तत्र वीणां मध्ये विश्वावसुः स्वयं । सर्वभूतान्यमन्यन्त मम वादयतीत्यथं ।
 एतद्वाञ्छी दिल्लीपस्य राजानो नानुचक्रिरे । यत्केन्द्रो हेमसञ्ज्ञाः पथि मत्ताः स्म शेरते ।
 राजानं शतधन्वानं दिल्लीपं सत्यवादिनं । येऽपश्यन् मुमहात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ।
 त्रयः शब्दा न जीर्धन्ते दिल्लीपस्य निवेशने । स्वाध्यायघोषो ज्याघोषो दीयतामिति वै त्रयः ।
 म चैन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 मान्धातारं यौवनाश्रयं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यं देवा मरुतो गर्भं पितुः पार्श्वदपाहरन् ।
 ममृद्धो युवनाश्रयस्य जठरे यो महात्मानः । पृषदाज्योद्भवः श्रीमांस्त्रिलोकविजयी नृपः ।
 यं दृष्ट्वा पितुरुत्सङ्गे शयामं देवरूपिणं । अन्यान्यमब्रुवन् देवाः कमसं धास्यतीति वै ।
 मामेव धास्यतीत्यवमिन्द्रोऽस्याभ्युपपद्यत । मान्धातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ।
 ततस्तु पयशो धारां पुष्टिहेतोर्भहात्मनः । तस्यास्यै यौवनाश्रयस्य पाणिनिस्तस्य चाक्षवत् ।
 तं पिवन्पाणिमिश्रस्य शतमङ्गः व्यवर्द्धत । म आसीद्वादशसमे द्वादशाक्षेण पार्थिवः ।
 तमिमं प्रथिवी सर्वा एकाङ्गा समपद्यत । धर्मात्मानं महात्मानं पूरुमिन्द्रसमं युधि ।
 यंश्चाङ्गारन्तु नृपतिं मरुत्तमसितङ्गयं । अङ्गं वृहद्रथस्यैव मान्धाता समरेऽजयत् ।
 यौवनाश्रया यदाऽङ्गारं समरे प्रत्ययुध्यत । विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदोति मेनिरे ।
 यत्र सूर्य उदेति स्म यत्र च प्रतिनिष्ठति । सर्वं तद्यौवनाश्रयस्य मान्धातुः चेचमुच्यते ।
 अश्वमेधशतेनेष्टा राजसूयशतेन च । अददद्द्रोहिताश्रयान् ब्राह्मणेभ्यो विश्राप्यते ।
 चैरप्यान्योजनोत्सेधानायतान् दशयोजनं । अतिरिक्त्वाऽपिजातिभ्यो व्यभजंस्वितरे जनाः ।

२६५

२६६

२६७

२६८

२६९

स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुत्पयथा ।
 यथातिं नाङ्गं चैव मृतं शुश्रुम सञ्जय । य इमां पृथिवीं कृत्वा विजित्य सहस्रगरी ।
 शम्यापतिनाभ्यतीयादेदीभिस्त्रियन्मही । रंजानः क्रतुभिर्मुखैः पर्यगच्छदसुन्धरा ।
 इष्ट्वा क्रतुसहस्रेण वाजपेयशतेन च । तर्पयामास विप्रेन्द्रास्त्रिभिः काञ्चनपर्षतैः ।
 व्यूटेनासुरयुद्धेन हत्वा दैतेयदानवान् । व्यभजत्पृथिवीं कृत्वा यथानिर्गडवात्मजः ।
 अन्येषु पुत्रान्प्रिलिय्य यदुद्गुह्यपुरोगमान् । पूतं राज्येऽभिषिच्य स्त्रे मदारः प्राविशद्वनं ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुत्पयथा ।
 अम्बरीषश्च नाभागिं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यं प्रजा वन्निरे पुण्यं गोप्तारं नृपसक्तमं ।
 यः सहस्रं सहस्राणां राज्ञामयुतयाजिनां । रंजानो वितते यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः सुसंहितः ।
 नैतत्पूर्वे जनासुकुर्मं करिष्यन्ति चापरे । इत्यम्बरीषं नाभागिमन्वमोदन् दक्षिणाः ।
 शतं राजसहस्राणि शतं राजशतानि च । सर्वेऽन्वमेधेरीजानसिऽन्वयुर्दक्षिणायनं ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुत्पयथा ।
 शश्विन्दुं चैत्रयं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यस्य भार्यासहस्राणां शतमासीन्महात्मनः ।
 सहस्रान्मु महस्राणां यस्यामन् शश्विन्दुवः । हिरण्यकवचाः सर्वे सर्वे चोत्तमधन्विनः ।
 शतं कन्या राजपुत्रमेकैकं पृथगन्वयुः । कन्या कन्या शतं नागा नागं नागं शतं रथाः ।
 रथे रथे शतं चाश्वे देवजा हेममालिनः । अन्ये अन्ये शतं गावो गवां तददजाविकं ।
 एतद्गुणमपथ्यन्तमश्वमेधे महामखे । शश्विन्दुर्महाराज ब्राह्मणेभ्यः समर्पयत् ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुत्पयथा ।
 गयं चामूर्त्तरयभं मृतं शुश्रुम सञ्जय । यः स वर्षशतं राजा ऊतशिशुमोऽभवत् ।
 यस्मै वज्रिर्भरं प्रादान्ततो वभ्रे वराण्ययः । ददतो मेऽस्यं विनं धर्मे अद्वा च वर्षतां ।
 मनो मे रमतं सत्ये त्वत्प्रपादाद्गुताशन । क्षेमे च कामांस्ताम्सर्वान्यावकादिति नः श्रुतं ।
 दर्भे च पूर्णमासे च चातुर्भस्त्रे पुनः पुनः । अयजद्वयमेधेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 शतं गवां सहस्राणि शतमश्वतरपिण च । उत्थायोत्थाय वै प्रादात्सहस्रं परिवत्सरान् ।
 तर्पयामास बोमेन देवान्चित्तैर्दिजानपि । पितृस्सधाभिः कामैश्च पितृभ्यः स पुरुषर्षभः ।
 सौवर्णीं पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विरायतां । दक्षिणामददद्राजा वःजिमेधे महाक्रतौ ।
 यावत्यः सिकता राजन्गङ्गायाः पुरुषर्षभ । तावतीरेव गाः प्रादादामूर्त्तरयनो गयः ।
 स चेन्ममार सञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्यैव मा पुत्रमनुत्पयथा ।
 रन्तिदेवश्च मा इदृशं मृतं शुश्रुम सञ्जय । सम्यगाराध्य यः शक्रादरं क्षेमे महातपाः ।
 अन्नश्च नो वज्र भवेदतिथीश्च लभेमहि । अद्वा च नो मा व्यगमन्ना च याचिन्न कश्चन ।
 उपातिष्ठेत्स पशवः स्वयं तं संश्रितव्रतं । याम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यन्नस्मिन् ।

२००

२२५

१०००

१००५

१०१०

१०१५

महानदी चर्मराशेरुत्क्रोदात्सुवे यतः । ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ।
 ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृप । तुभ्यं निष्कान्तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै दिजाः ।
 महर्षं तुभ्यमित्युक्त्वा ब्राह्मणान् संप्रपद्यते । अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणञ्च यत् ।
 घटाः पात्र्यः कटाहानि स्थाण्ड्यस्य पिठराणि च । नासीत्किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ।
 साङ्गुतेरन्तिदेवस्य यं राक्षसवसन् गृहे । आसन्मन्तं शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ।

१०२०

तत्र सा स्रदाः क्रोशन्ति सुमृष्टमणिकुण्डलाः । स्रपभूयिष्ठमश्रीध्वं नाद्य मांसं यथा पुरा ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्रैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 मगरञ्च महात्मानं मृतं शूश्रुम सृञ्जय । रेष्वाकुं पुरुषव्याघ्रमतिमानुषविक्रमं ।
 षष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजगिरे । नक्षत्रराजे वर्षान्ते व्यभ्रे ज्योतिर्गणा इव ।
 एकञ्चत्रा मही यस्य प्रतापादभवत्पुरा । योऽन्धमेधसंहरणे तर्पयामास देवताः ।

१०२१

यः प्रादात्कनकस्तम्भं प्रामादं सर्वकाञ्चनं । पूर्णपद्मदलाचीणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलं ।
 द्विजातिभ्योऽमरूपेभ्यः कामांस्य विविधान्धुन । यस्यादेवेन तदितं व्यभजन्त द्विजातयः ।
 खनयामास यः क्वापात्पृथिवीं सागराङ्कितां । यस्य नाम्ना समुद्रस्य सागरत्वमुपागतः ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्रैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।
 राजानञ्च पृथुं वैन्यं मृतं शूश्रुम सृञ्जय । यमभ्यविञ्चन् सभूय महारण्ये महर्षयः ।
 प्रययिष्यति वै लोकां पृथुरित्येव शब्दितः । सताद्यो वै चायतीति स तस्मात्सन्नियः स्मृतः ।
 पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् । ततो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ।
 अल्लष्टपथ्याः पृथिवी पटके पटके मधु । सर्व्वा द्रोणदुघा गावो वैन्यस्यासन् प्रशासतः ।
 अरोगाः सर्वसिद्धार्था मनुष्या अकुतोभयाः । यथाऽभिकाममवसन् क्षेत्रेषु च गृहेषु च ।
 आपस्तस्मिन्निरे चास्य समुद्रमभिधास्यतः । मरितस्त्वान्वदीर्यन्त ध्वजभङ्गस्य नाभवत् ।
 हिरण्यांस्त्रिमलोत्प्रेधान्पर्वतानेकविंशतिं । ब्राह्मणेभ्यो ददौ राजा योऽन्धमेधे महामखे ।
 स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया । पुत्रात्पुण्यतरस्त्रैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ।

१०२५

किं वा तूष्णीं ध्यायेसे सृञ्जय त्वं न मे राजन्वाचमिमां शृणोषि । न चेन्मोघं विप्रलप्तं ममेदे पथ्यं मुमूर्शोरिव सम्पयुक्त ।

॥ सृञ्जय उवाच ॥ शृणोमि ते नारद वाचमेनां विचित्रार्थां स्रजनिव पुण्यगन्धां । राजर्षिणां पुण्यकृतां महात्मनां कीर्त्या

युक्तानां शोकनिर्नाशनाथं ।

न ते मोघं विप्रलप्तं महर्षे दृष्ट्वाहं नारद त्वां विभोक्तः । शूश्रूषंसे वचनं ब्रह्मवादिभ्य ते त्वयाम्यमृतस्यैव पानात् ।

१०२७

अमोघदर्शिन्यस्य चेत्यमादं सुतापदेऽधस्य विभो प्रकुर्याः । सुतस्य संजीवनमद्य मे स्यात्तव प्रसादात्सुतसङ्गमस्य ।

॥ नारद उवाच ॥ यस्ते पुत्रो गमितोऽयं विजातः स्वर्णहीनो यमदात्पर्वतस्ते । पुनस्तु ते पुत्रमहं ददामि हिरण्यनाभं

वर्षसहस्रिणञ्च ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि षोडशराजिकोपाख्याने एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स कथं काञ्चनद्योवी सञ्जयस्य सुतोऽभवत् । पर्वतेन किमर्थं वा दत्तलेन ममार च ।
यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः । कथमप्राप्तकौमारः सञ्जयस्य सुतो मृतः ।
उताहो नाममात्रं वै सुवर्णद्योविनोऽभवत् । कथं वा काञ्चनद्योवीत्येतद्विष्कामि वेदितुं । १०५

॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि यथादृष्टं जनेश्वर । नारदः पर्वतस्यैव दादृषी लोकसप्तमौ ।
मातुलो भाग्निनेयस्य देवलोकादिहागतौ । विहर्षुकामौ सम्प्रोत्था मानुषेषु पुरा विभो ।
'हविःपवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि । नारदो मातुलस्यैव भाग्निनेयस्य पर्वतः ।
तावुभौ तपसेपेताववनीतलचारिणौ । भुञ्जामौ मानुषान् भोगान्यथावत्पर्यधावतां ।
प्रीतिमन्तौ मुदा युक्तौ समयस्यैव चक्रतुः । यो भवेद्बुद्धि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः । १०६
अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शपोऽन्यथा भवेत् । तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षि लोकपूजितौ ।
सञ्जयं श्रेयमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः । आवां भवति वक्ष्यावः कश्चित्कालं हिताय ते ।
धयावत्पृथिवीपाल अत्वयोः प्रगुणी भव । तथैव कृत्वा राजा तौ सत्कथोपचचार ह ।
ततः कदाचित्तौ राजा महात्मनो तपोधनौ । अत्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनो ।
एकैव मम कथेषा युवां परिचरिष्यति । दर्शनोयाऽनवशाप्ती शीलवृत्तसमाहिता । १०७
सुकुमारी कुमारी च पद्मकिञ्चलसुप्रभा । परमं सौम्यमित्युक्तं ताभ्यां राजा ब्रवीत् ।
कन्ये विप्रावुपचर देववत्पितृवच ह । सा तु कन्या तथेत्युक्त्वा पितरं धर्मचारिणी ।
यथानिदेशं राज्ञो सत्कथोपचचार ह । तस्यास्तेनोपचारेण रूपेणाप्रतिभेन च ।
नारदं चक्ष्यस्वर्णं सहस्रैवाभ्यपद्यत । वदधे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।
यथा शुक्लस्य पलस्य पट्टनौ चद्रमाः शनैः । न च तन्भाग्निनेयाय पर्वताय महात्मने । १०८
ब्रवीत्स चन्द्रयन्तीं ब्रीडमानः स धर्मवित् । तपसा चेङ्गितैश्चैव पर्वतोऽय बुबोधतं ।
कामार्त्तन्नारदं क्रुद्धः ब्रह्मपैतन्तो भृशं । कृत्वा समयमव्ययो भवान् चै सहितो मया ।
यो भवेद्बुद्धि सङ्कल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः । अन्योन्यस्य स आख्येय इति तद्दे मृषा कृतं ।
भवता वचनं ब्रह्मसंस्मारेण श्रुत्वाहम् । न हि कामं प्रवर्त्तनं भवानाचष्ट मे पुरा ।
सुकुमार्थ्या कुमार्थ्या ते तस्मादेव श्रुत्वाहम् । ब्रह्मचारी गुरुर्व्यस्मान्पत्न्यो ब्राह्मणस्य मम् । १०९
अक्रावीत्समयभ्रंशमावाभ्यां यः कृतो मिथः । शप्ये तस्मात्सुकुद्धो भवन्तं तं निबोध मे ।
सुकुमारी च ते भार्या भविष्यति न संशयः । वागवस्यैव ते रूपं विवाहात्प्रकृति प्रभो ।
संक्षुब्धान्ति नराख्यान्ये स्वरूपेण विनाश्रमं । स तदाक्यन्तु विज्ञाय नारदः पर्वतं तथा ।
अश्रपन्तमपि क्रोधाद्भाग्निनेयं स मातुलः । तपसा ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
युक्तोऽपि नित्यधर्मस्य न वै स्वर्गमवाप्स्यति । तौ तु ब्रह्मा भृशं क्रुद्धौ परस्परममर्षणौ । ११०
प्रतिजगत्पुरन्यान्त्रं क्रुद्धविव गजेत्तनौ । पर्वतः श्रियिर्वी कृत्वा विचचार महामतिः ।
पूज्यमानो यथान्यायं तेजसा स्तेन भारत । अथ तामलभत्कन्यां नारदः सञ्जयात्मजां ।

धर्मेण विप्रप्रवरः सुकुमारीमनिन्दितां । सा तु कन्या यथाज्ञापं नारदं तं ददर्श ह ।
 पाणिपक्ष्णमन्त्राणां नियोगार्देव नारदं । सुकुमारी च देवर्षिं वानरप्रतिमाननं ।
 नैवावमन्यत तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् । उपतस्थे च भर्त्सारं न चान्यं मनसाऽप्यगात् ।
 देवं मुनिं वा यथा वा पतिले पतिवत्सला । ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार ह ।
 वनं विरहितं किञ्चित्तत्रापश्यत्स नारदं । ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ।
 भवान् प्रसादं कुरुतात्सर्गादेश्चाय मे प्रभो । तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तथा ।
 क्षताञ्जलिमुपाधीनं दीनं दीनतरः स्वयं । त्वयाऽहं प्रथमं श्रोत्रो वानरस्त्वं भविष्यसि ।
 इत्युक्तेन मया पश्चाच्छ्रमस्त्वमपि मत्सरात् । अद्यप्रभृतिवै वासं स्वर्गे नावाप्स्यसीति ह ।
 तव नैतद्धि सदृशं पुत्रस्थाने हि मे भवान् । निवर्त्तयेतां तौ ज्ञापाव-योन्वेन तदा मुनी ।
 ओममृद्वं तदा दृष्ट्वा नारदं देवरूपिणं । सुकुमारी प्रदुर्भाव परपत्यभिग्रह्या ।
 तां पर्वतस्ततो दृष्ट्वा प्रवृत्तीमनिन्दितां । अत्रवीक्ष्य भर्त्सेष नाच कार्था विचारणा ।
 स्वपिः परमधर्मात्मा नारदो भगवान्प्रभुः । तवैवाभेद्यद्दयो मा तेऽभूदत्र संशयः ।
 साऽमुनीता वज्रविधं पर्वतेन महात्मना । ज्ञापदोषञ्च तं भर्त्सुः श्रुत्वा प्रहृतिमागता ।
 पर्वतेऽय यथै स्वर्गं नारदोऽभ्यगमद्गृहान् ।

१०५

१०६

॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रत्यक्षकर्त्ता सर्वस्य नारदो भगवानृषिः । एष वक्ष्यति ते पृष्ट्वा यथावृत्तं नरोत्तम ।
 इति श्रीमहाभारते ज्ञानिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि नारदपर्वतोपाख्याने विंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजा पाण्डुमुतो नारदं प्रत्यभाषत । भगवन् श्रोतुमिच्छामि सुवर्णशीविसम्भवं ।
 एवमुक्तसु स मुनिर्द्धर्भराजेन नारदः । आचक्षते यथावृत्तं सुवर्णशीविनं प्रति ।

॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथाऽयं केचनोऽब्रवीत् । कार्यस्यास्य तु यच्छेवं तप्ते वक्ष्यामि प्रकृतः ।

१०७

अहञ्च पर्वतश्चैव स्वस्त्रीयो मे महःमुनिः । वस्तुकानावभिगतौ स्वस्त्रयं जयतां वरं ।
 तत्रावां पूजितौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा । सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वैश्रणि ।
 व्यतिक्रान्तासु वर्षासु समये गमनस्य च । पर्वतो मामुवाचेदं काले वचनमर्थवत् ।
 आवाप्तस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ । उषितौ समये ब्रह्मंस्तद्विचिन्तय माम्प्रतं ।
 ततोऽहमद्भवं राजन्यर्षितं शुभदर्शनं । सर्वमेतत्त्वयि विभो भागिनोयोपपद्यते ।
 वरेण च्छन्दतां राजा लभतां यद्यदिच्छति । आवधेःस्तपसा भिक्षुं प्राप्नोतु यदि मन्यसे ।
 तत आह्वय राजानं स्वस्त्रयं जयतःस्वरं । पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच कुरुपुङ्गव ।
 प्रीतौ स्त्रो नृप सत्कारैर्भवदार्क्यवशंभृतैः । आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय ।
 देवानामर्वाहंसायां न भवेन्मानुषवर्णं । तद्गृहाण महाराज पूजार्हा नौ मतो भवान् ।
 ॥ स्वस्त्रय उवाच ॥ प्रीतौ भवन्तौ यदि मे हतभेतावता मम । एष एव परो लाभो निर्दृप्तौ मे महाफलः ।
 तमेवंवादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत । दृषीच्च राजन् संकल्पं यत्ते इदि पिरं स्मितं ।

१०८

१०९

॥ सृञ्जय उवाच ॥ अभीष्टामि सुतं वीरं वीर्यवन्तं दृढव्रतं । आयुष्मन् महाभागं देवराजसमद्युतिं ।
 ॥ पर्वत उवाच ॥ भविष्यत्येष ते कामो नवायुष्मान् भविष्यति । देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पोऽद्ये ते यदि ।
 ख्यातः सुवर्णश्रीवीति पुत्रस्तव भविष्यति । रक्ष्यस्य देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ।
 तच्छ्रुत्वा मृञ्जयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः । प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदिति । ११५
 आयुष्मान्ने भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने । न च तं पर्वतः किञ्चिदुवाचेऽप्यपेक्षया ।
 तमहं नृपतिं दीनममुवं पुनरेव च । स्मर्त्तव्योऽस्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं ।
 अहन्ते दयितं पुत्रं प्रेतराजवशङ्कतं । पुनर्दास्यामि तद्रूपं मा श्लुचः पृथिवीपते ।
 एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातौ स्त्रो यथेक्षितं । सृञ्जयस्य यथाकामं प्रविवेश स्वमन्दिरं ।
 सृञ्जयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यन्ते । जज्ञे पुत्री महावीर्यसेजसा प्रज्वलन्निव । ११६
 वदधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलं । बभूव काञ्चनश्रीवी यथार्थं नाम तस्य तत् ।
 तदद्भुततमं लोके प्रपथेऽहुरसत्तम । सुबुधे तच्च देवेशो वरदानं महर्षितः ।
 ततः स्वाभिभवाद्गीतो दृष्टस्यतिमते स्थितः । कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलदृषया ।
 चोदयमास तद्वज्रं दिव्यास्त्रं मूर्त्तिमत्स्थितं । व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ।
 प्रदृष्टः किल कार्येण मानेवोऽभिभविष्यति । सृञ्जयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतोऽब्रवीत् । ११७
 एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः परपुरञ्जयः । कुमारमन्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ।
 सृञ्जयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिं । दृष्टः सान्तःपुरो राजा वननियो बभूव ह ।
 ततो भागीरथीतोरे कदाचिन्निर्जने वने । धात्रीद्वितीयो बालस्तु क्रोडार्थं पर्यधावत ।
 पञ्चवर्षकदेशीयो बालो नागिन्द्रविक्रमः । सहस्रोत्पतितं व्याघ्रमासमाद् महाबलं ।
 स बालस्तेन निभ्यष्टो वेपमानो नृपात्मजः । व्यसुः पपात मेदिन्यां ततो धात्री विचुकुम्भे । ११८
 हत्वा तु राजपुत्रं स तत्रैवान्तरधीयत । शार्दूलो देवराजस्य माययाऽन्तर्हितस्तदा ।
 धाव्यास्तु निनदं श्रुत्वा रुदन्याः परमार्त्तवत् । अभ्यधावत तं देशं स्वयमेव महीपतिः ।
 स ददर्श शयानं तं गतासुं पीतशीर्षितं । कुमारं विगतानन्दं निशाकरमिव श्रुतं ।
 सुतमुत्सङ्गमारोप्य परिपीडितमानसः । पुत्रं रुधिरसंश्लिष्टं पर्यदेवयदातुरः ।
 ततस्ता मातरस्तस्य रुदन्यः शोककर्षिताः । अभ्यधावन्त तं देशं यत्र राजा स मृञ्जयः । ११९
 ततः स राजा सस्मर माःमेव गतमानसः । तदाऽहं चिन्तनं ज्ञात्वा गतवांस्तस्य दर्शनं ।
 मथैतानि च वाक्यानि आवितः शोकलालसः । यानि ते यदुवीरेण कथितानि महीपते ।
 सञ्जीवितस्यापि पुनर्वासवानुमते तदा । भवितव्यं तथा तच्च न तच्छक्यमतोऽन्यथा ।
 तत ऊर्ध्वं कुमारस्तु स्वर्णश्रीवी महायशाः । चित्तं प्रसादयामास पितुर्भातुस्य वीर्यवान् ।
 कारयामास राक्ष्यं च पितरि स्वर्गते नृप । वर्धाणां व्रतमेकस्य सहस्रं भीमविक्रमः । १२०
 तत ईजे महायज्ञैर्भक्तभिर्भूरिदक्षिणैः । तर्पयामास देवांस पितृशैव महाद्युतिः ।

उत्पाद्य च बह्वन्युत्तान् कुलसन्तानकारिणः । कालेन महता राजन् कासधर्ममुपेयिवान् ।

स त्वं राजेन्द्र सञ्जातं शोकमेनं निवर्त्तय । यथा तां केशवः प्राह व्यासस्य सुमहातपाः ।

पितृपैतामहं राज्यमास्याद्य धुरमुदह । दृष्ट्वा पुण्यैर्माहायज्ञैरिष्टं लोकमवाप्त्यसि ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि सुवर्णष्टोत्रविषयवोपाख्याने एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तूष्णीम्भूतं तु राजानं शोचमानं युधिष्ठिरं । तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् । १११५

॥ व्यास उवाच ॥ प्रजानां पावनं धर्मो राज्ञां राजोवस्तोचन । धर्मः प्रमाणं लोकस्य नित्यं धर्मानुवर्त्तिनः ।

अनुतिष्ठस्य तद्भ्राजन्पितृपैतामहं पदं । ब्राह्मणेषु तपो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ।

तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरतर्षभ । तस्य धर्मस्य हास्यस्य कल्पियः परिरक्षिता ।

यः स्वयं प्रतिहन्ति स्य शासनं विषये रतः । स बाहुभ्यंऽविनिपाद्यो लोकयात्राविघातकः ।

प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्यान्मोहवशजगतः । भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वाऽप्य कश्चन । १११६

पापान् सर्वैरुपायैस्तान्नि यच्छेच्छातयीत वा । अतोऽन्यथा वर्त्तमानो राजा प्रप्नोति किञ्चिदं ।

धर्मं विनश्यमानं हि यो न रक्षति धर्मज्ञः । ते त्वया धर्महन्तारो निहताः सपदानुगाः ।

स्वधर्मो वर्त्तमानस्त्वं किञ्चु शोचसि पाण्डव । राजा हि हन्याद्दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ न तेऽभिपश्ये वचनं यद्वीक्षि तपोधन । अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मविदान्तर ।

मया त्वबध्वा बहवो घातिता राज्यकारणात् । तानि कर्माणि मे ब्रह्महृन्ति च पचन्ति च । १११७

॥ व्यास उवाच ॥ ईश्वरो वा भवेत्कर्त्ता पुरुषो वाऽपि भारत । दृष्टो वा वर्त्तते लोके कर्त्तुं वा फलं स्रुतं ।

ईश्वरेण नियुक्तो हि साध्वसाधु च भारत । कुरुते पुरुषः कर्त्तुं फलमीश्वरगामि तत् ।

यथा हि पुरुषस्मिच्छ्यादुक्तं परशुना वने । हेतुरेव भवेत्पापं परशोर्न कथञ्चन ।

अथवा तदुपादानात्प्राप्त्यात्कर्त्तव्यं फलं । दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ।

न चैतदिष्टं कौन्तेय यदन्येन कृतं फलं । प्राप्त्यादिति यस्माच्च ईश्वरे तन्निवेश्य । १११८

अथापि पुरुषः कर्त्ता कर्त्तव्योः शुभपापयोः । न परो विद्यते तस्मादेवमेतच्छुभं कृतं ।

न हि कश्चित्काचिद्भ्राजन्दिष्टात्प्रतिनिवर्त्तते । दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ।

यदि वा मन्येस राजन् हतमेकम्प्रतिष्ठितं । एवमप्यशुभं कर्त्तुं न भूतं न भविष्यति ।

अथाभिपत्तिर्लोकस्य कर्त्तव्या शुभपापयोः । अभिपत्तिमिदं लोके राज्ञामुद्यतदण्डनं ।

तथाऽपि लोके कर्माणि समावर्त्तन्ति भारत । शुभाशुभं फलं चैते प्राप्नुवन्तीति मे मूर्तिः । १११९

एवमप्यशुभं कर्त्तुं कर्त्तव्यत्तत्फलात्प्रकं । त्यज त्वं राजघातकं नैवं शोके मनः कथाः ।

स्वधर्मो वर्त्तमानस्य सापवादेऽपि भारत । एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शोभनः ।

विहितानि हि कौन्तेय प्रायश्चित्तानि कर्त्तव्यानि । शरीरवांसानि कुर्याद्भ्रूरोरः पराभवेत् ।

तद्भ्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि । प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तोपाख्याने द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हता पुत्राश्च पैत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा । अश्वरा गुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः । ११९

अश्वियाश्च महात्मानः सन्न्धिसुहृदस्तथा । वयस्या भागिनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह ।

बहवश्च मनुष्येन्द्रा नामादेशसमागताः । घातिता राज्यकुम्भेन मयैकेन पितामह ।

तांस्तानुशान्तं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः । असह्यतोमपान् वीरान् किं प्राप्स्यामि तेषाधन ।

दद्यान्न्यनिश्चमद्यापि चिन्तयानः पुनः पुनः । होनां पार्थिवसिंहैः श्रीमद्भिः प्रथिवीमिमं ।

दृष्ट्वा शान्तिबन्धं धोरं हतांश्च शतशः परान् । कोटिभ्यश्च नरानन्याम्परितये पितामह । ११९

का नु तासां वरस्तीणामवस्थाऽद्य भविष्यति । विहीनानां तु तनयैः पतिभिर्भ्रातृभिरस्तथा ।

अस्मानन्तकरणं घोरान् पाण्डवान् वृष्णिसंहतान् । आक्रोशन्त्यः क्षया दीना प्रपतिस्यन्ति भूतले ।

अप्रशयन्त्यः पितृन् भ्रातृन्पतोन् पुत्राश्च योधितः । श्यक्ता प्राणान् त्विष्यः सर्व्या गमिष्यन्ति समवयं ।

वत्सलत्वाद्भिज्जिभ्रेद्य तन्न मे नास्ति संशयः । ध्यक्तं वीर्याश्च धर्म्यश्च प्राप्स्यामः स्त्रीबन्धं वयं ।

यद्वयं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनन्तकं । नरके निपतिस्यामो ह्यधःशिरस एव ह । ११०

शरीराणि विमोक्ष्यामस्तपसोयेण सन्तम । आश्रमाणां विभ्रेषांस्त्वमथाचक्ष्य पितामह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्य तदाकथं भुक्त्वा दैपायनस्तदा । निरोक्ष्य निपुणं बुद्ध्या चक्षिः प्रोवाच पाण्डवं ।

॥ व्यास उवाच ॥ मा विषादं कृथा राजन् अस्त्रधर्ममनुस्मरन् । स्वधर्मेण हता स्त्रेण अश्वियाः अश्वियर्धभ ।

काङ्क्षमाणाः श्रियं कृत्वा प्रथियां च महद्ययः । कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः ।

न त्वं हन्ता न भीमोऽयं नार्जुनो न यमावपि । कालः पर्यायधर्म्येण प्राणानादत्त देहिनां । ११०

न तस्य मातापितरौ नानयास्त्रो हि कश्चन । कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन संहताः ।

हेतुमाचमिदं तस्य विहितं भरतर्धभ । यद्वन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्वरं ।

कर्मसूत्रात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः । मुखदुःखगुणोदरं कालं कालफलप्रदं ।

तेषामपि महाबाहो कर्माणि परिचिन्तय । विनाशहेतुकानि त्वं यैस्ते कालवप्रकृताः ।

आत्मनस्य विजानीहि नियतव्रतशासनं । यदा त्वमीदृशं कर्म विधिनाकन्य कारितः । ११०

त्वमेव विहितं यन्मं तथा चेष्टयितुर्ध्वमे । कर्मणा कालयुक्तेन तयेदं चेष्टते जगत् ।

पुरषस्य हि दृष्टुमानुत्पत्तिमग्निमित्ततः । यदृच्छ्या विनाशश्च शोकहर्षावगर्धकौ ।

धलीकमपि यन्तत्र चिन्तयैतंसिकं तव । तदर्थमिष्यते राजन् प्रायश्चित्तं तदाचर ।

इदमु श्रूयते पार्थ युद्धे देवाशुरे पुरा । अश्वरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाद्यापि यवीयसः ।

तेषामपि श्रीनिमित्तं महानासीत्समुच्छ्रयः । युद्धं वर्धयहसाणि दाक्षिण्यदभवत्किल । ११५

एकार्षवां मर्षी कृत्वा रुधिरैश्च परिमुतां । अन्नदैत्यांस्तथा देवास्त्रिदिवं चाभिलेभिरे ।

तथैव प्रथिवीं कञ्चा ब्राह्मणा वेदपारगाः । संश्रिता दानवानां वै सन्नार्थं दर्पमोहिताः ।

ब्रालाहृका र्हात ख्यातास्त्रिषु लोकेषु भारत । अष्टाश्रीतिसहस्राणि ते चापि विबुधैर्हनाः ।

धर्मयुष्मिन्निमित्तमो येऽधर्मस्य प्रवर्तकाः । इत्यस्यास्ते दुरात्मानो देवैर्देव्या देवास्त्रयाः ।

एकं कृत्वा यदि कुले शिष्टानां स्यादनामयं । कुलं कृत्वा च राष्ट्रे च न तदुत्तोपघातकं । ११९०
 अधर्मरूपो धर्मो हि कसिदस्ति नराधिप । धर्मसाधर्मरूपोऽस्ति तच्च श्रेयं विपश्चिता ।
 तस्मात्संस्तभयात्मानं श्रुतवानसि पाण्डव । देवैः पूर्वगतं मार्गमनुयातोऽसि भारत ।
 न हीदृशा गमिष्यन्ति नरकं पाण्डवर्धभ । भ्रातृनाश्चासथैतांस्त्वं सुहृदस्व परन्तप ।
 यो हि पापममार्ग्ये कार्यं तद्भावभावितः । कुर्वन्नपि तथैव स्यात् कृत्वा च निरपत्रपः ।
 तस्मिंस्तत्कल्पं सर्वं समाप्तमिति शब्दितं । प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति द्वाषो वा पापकर्षणः । ११९५
 त्वन्नु शक्ताभिजातीयः परदोषेण कारितः । अनिच्छमानः कर्मदं कृत्वा च परितप्यसे ।
 अश्लेष्ठा महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं । तमाहर महाराज विपाशैवं भविष्यसि ।
 मरुद्भिः सह जित्वाऽरीन् भगवान्पाकशासनः । एकैकं क्रंतुमाहृत्य शतकालः शतक्रतुः ।
 धूतपात्रा जितस्वर्गा लोकानप्राप्य सुखोदयान् । मरुद्भ्यैर्वृतः शक्रः शुशुभे भासयन्दिशः ।
 स्वर्गलोके महीयन्तमपरोभिः शचीपतिं । स्वययः पर्थुपासन्ते देवास्य विबुधेश्वरं । ११९०
 श्रेयं त्वामनुसम्प्राप्ता विक्रमेण वसुन्धरा । विजितास्य महीपाला विक्रमेण त्वयाऽनघ ।
 तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन् सुहृदृतः । भ्रातृन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्त्रे स्त्रे राज्येऽभिषेचय ।
 बालानपि च मार्गस्थान् सान्त्वेन सदुदाचरन् । रक्षयन्प्रकृतीः सर्वाः परिपाहि वसुन्धरां ।
 कुमारो माम्नि येषाञ्च कन्यास्तत्राभिषेचय । कामाश्रयो हि स्त्रीवर्गः शोकमेवं प्रहास्यसि ।
 एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वैराष्ट्रेषु भारत । यजस्व वाजिभेदेन ययेन्द्रा विजयी पुरा । १२०५
 अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियवर्धभ । स्वकर्मभिर्गता नाशं कृतान्तबलमोहिताः ।
 अवाप्तः चक्षुधर्मक्षे राज्यं प्राप्तमकण्टकं । रक्षस्व धर्मं कौन्तेय श्रेयान्यः प्रेत्य भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्याने त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः । किं कृत्वा मुच्यते तत्र तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन् । प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्यानुवर्त्तयन् ।
 सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत । तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्यपि । १२१०
 परिवर्त्तिः परिवेत्ता ब्रह्मज्ञो यस्य कुत्सकः । दिधिषूपपतिर्यः स्यादपेदिधिपुरेव च ।
 अवकीर्णं भवेद्यश्च दिजातिबधकस्तथा । अतीर्थे ब्राह्मणस्त्रागी तीर्थे चाप्रतिपादकः ।
 यामघातो च कौन्तेय मांसस्य परिविक्रयी । यस्याग्नौपरिमुच्येत तथैव ब्रह्मविक्रयी ।
 गुरुस्त्रीबधको यस्य पूर्वः पूर्वस्तु गर्हितः । वृथापशुसमालम्बो गृहदाहस्य कारकः ।
 अनृतेनोपवर्त्तां च प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । एतान्येनांसि सर्वाणि व्युत्क्रान्तसमयस्य यः । १२१५
 अकार्याणि तु वक्ष्यामि यानि तानि निबोध मे । लोकवेदविरद्धानि तान्येकापमनाः शृणु ।
 स्वधर्मस्य परित्यागः परधर्मस्य च क्रिया । अयाज्ययाजनञ्चैव तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणं ।
 शरणागतसन्ध्यागो भृत्यस्याभरणं तथा । रसानां विक्रयस्यापि तिर्यग्गोनिबधस्तथा ।

आधानादीनि कर्माणि शक्तिमान् करोति यः । अप्रपद्यंश्च कर्माणि नित्यदेवानि भारत ।
दक्षिणानामदानञ्च ब्राह्मणस्याभिमर्षणं । सर्वाण्येतान्यकार्याणि प्राङ्गर्भविदे जनाः ।
पिशा विवदते पुत्रो यश्च स्नाद्गुरुतपमः । अप्रजायकरव्यात्र भवत्यधार्मिको नरः ।
उक्तान्येतानि कर्माणि विशारेष्वेतरैश्च । यानि कुर्वन्कुर्वन्श्च प्रायश्चित्तीयते नरः ।
एतान्येव तु कर्माणि क्रियमाणानि मानवाः । येषु येषु निमित्तेषु न लिप्यन्तेऽथ तान् शूद्रेषु ।

११९१

प्रष्टव्यं ब्रह्ममाधानमपि वेदान्तगं रणे । जिघांसन्तं जिघांसीयाञ्च तेन ब्रह्महा भवेत् ।
इति चाप्यत्र कैमेतद्य मन्त्रो वेदेषु पद्यते । वेदप्रमाणविहितं धर्मं च प्रब्रवीमि ते ।

११९२

अपेतं ब्राह्मणं वृत्ताद्यो हन्यादातताद्येन । न तेन ब्रह्महा स स्यान्नन्यत्कान्युद्वृच्छति ।
प्राणायामे तथाऽज्ञानादाचरन्मदिरामपि । आदेभितो धर्मपरैः पुनः संस्कारमर्हति ।
एतन्ने सर्वमाख्यातं कैमेतद्यमच्छभक्षणं । प्रायश्चित्तविधानेन सर्वमेतेन शूद्रयति ।
गुरुतपं हि गुर्वर्थं न दूषयति मानवं । उदात्तकः श्वेतकेतुं जनयामास श्रियतः ।

स्तेयं कुर्वन्श्च गुर्वर्थमापसु न निविध्यते । बह्व्रजः काःमकारेण न चेषः सम्प्रवर्त्तते ।
अन्यत्र ब्राह्मणस्त्रेभ्य आददानो न दुष्यति । स्वयमप्रश्रिता यश्च न स पापेन लिप्यते ।

११९३

प्राणचाणेऽमृतं वाच्यमात्मनो वा परस्व च । गुर्वर्थं स्त्रीषु चैव स्वादिवाहकरणेषु च ।
नावर्त्तते व्रतं स्वप्ने शूद्रकर्मोचे कथञ्चन । आष्य होमः समिद्धेऽग्नौ प्रायश्चित्तं विधीयते ।
पारिविन्ध्यन्तु पतिते नास्ति प्रव्रजिते तथा । भिक्षिते पारदार्यञ्च तद्गुर्वर्थं न दूषकं ।
वृथापशूंसमासन्नं नैव कुर्वीत्य कारयेत् । अमुपहः पशूनां हि संस्कारो विधिर्नोदितः ।

११९४

अनर्हं ब्राह्मणे दत्तमध्यानात्तत्र दूषकं । सत्काराणां तथा तीर्थे नित्यं वाऽप्रतिपादनं ।
स्त्रियास्तथाऽपचारिण्या निष्कृतिः स्याद्दूषिका । अपि वा पूयते तेन न तु भर्त्सा प्रदुष्यति ।

तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याद्दोषवान् । असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याद्दोषवान् ।
वनदाहो गवामर्थे क्रियमाणो न दूषकः । उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन् दूष्यति ।

प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विशारेष्वेव भारत ।

११९५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चित्तीयोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

॥ व्यास उवाच ॥ तपसा कर्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत । पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चैव प्रवर्त्तते ।

एककालं तु भुञ्जीत चरन् भैक्ष्यं स्वकर्मकृत् । कपालपाणिः खड्गाग्नी ब्रह्मचारी मदेत्यतः ।

अनसृष्टुरधःप्राची कर्म्यं लोके प्रकाश्रयन् । पूर्णैर्दाद्ब्रभिर्धर्मैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते ।

लक्ष्यः ब्रह्मभृतां वा स्वादिदुवामिच्छयात्मनः । प्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिरवाक्त्रिराः ।

जपन्वाऽन्यतमंवेदं धोअनामां व्रतं व्रजेत् । सर्व्वसं वा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।

११९६

धनं वा जीवनाचालं शूद्रं वा सपरिच्छदं । मुच्यते ब्रह्महत्याया गोप्ता गोत्राह्नयश्च च ।

पञ्चिर्धर्मैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते नरः । साधे माधे समश्रंसु चिभिर्धर्मैः प्रमुच्यते ।

संवत्सरेण मासाग्नी पूयते नाच संवत्सः । तथैवोपवसवाजन् स्वल्पेनापि प्रपूयते ।
 क्रतुना वाऽश्वमेधेन पूयते नाच संवत्सः । ये चाप्यवभृद्यज्ञाताः केचिद्देवविधा नराः ।
 ते सर्वे धूतपाप्मानो भवन्तीति परा श्रुतिः । ब्राह्मणार्थं हतो युद्धे मुच्यते ब्रह्महत्याया । १२४०
 गवां शतसहस्रान् पापेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च ।
 कपिलानां सहस्राणि यो दद्यात्पञ्चविंशतिं । दोग्ध्रीणां स च पापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते ।
 गोसहस्रं सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राणसंशये । साधुभ्यो वै दरिद्रेभ्यो दत्त्वा मुच्येत किल्बिषात् ।
 शतं वै यस्तु काम्येजान् ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति । नियतेभ्यो महीपाल स च पापात्ममुच्यते ।
 मनोरथान् यो दद्यादेकमात्रपि भारत । न कीर्तयेत् दत्त्वा यः स च पापात्ममुच्यते । १२४५
 सुरापानं सकृत्कृत्वा योऽग्निवर्षां सुरां पिवेत् । स पावयत्ययात्मानमिह लोके परत्र च ।
 मेरुप्रपातं प्रपातन् ज्वलनं वा समाविशन् । महाप्रस्थानमातिष्ठन् मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।
 वृहस्पतिसवेनेष्ट्वा सुरापो ब्राह्मणः पुनः । समितिं ब्राह्मणो गच्छेदिति वै ब्रह्मणः श्रुतिः ।
 भूमिप्रदानं कुर्याद्यः सुरां पोत्वा विमत्सरः । पुनश्च पिवेद्भ्राजन् संस्कृतः स च शूष्यति ।
 गुह्यतन्वी शिलां तप्तमायसीमभिसंविशेत् । अवकृत्वात्मनः शेषं प्रत्रजेदूर्ध्वदशनः । १२५०
 शरीरस्य विमोक्षेण मुच्यते कर्मणोऽशूभात् । कर्मण्यो विप्रमुच्यन्ते यताः संवत्सरं स्त्रियः ।
 महाव्रतं चरेद्यस्तु दद्यात्सर्वस्वमेव तु । गुर्भंथे वा हतो युद्धे स मुच्येत्कर्मणोऽशूभात् ।
 अनृतेनोपवर्ती चेत् प्रतिरोद्धा गुरोस्तथा । उपाहृत्य प्रियं तस्मै तस्मात्पापात्ममुच्यते ।
 अवकीर्णनिमित्तान् ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् । गोचर्मशामाः वण्णासांस्तथा मुच्येत किल्बिषात् ।
 परदारापचारी तु परस्यापहरन्वसु । संवत्सरं व्रतो भूत्वा तथा मुच्येत किल्बिषात् । १२५५
 धनान् यस्यापहरेत्तस्मै दद्यात्समं वसु । विविधेनाभ्युपायेन तदा मुच्येत किल्बिषात् ।
 कृष्णाद्वाद्दशरात्रेण संयतात्मा व्रते स्थितः । परिवेत्ता भवेत्पूतः परिविन्तिसौथेव च ।
 निवेश्यन्तु पुनस्तेन भदा तारयता पितृन् । न तु स्त्रिया भवेद्दोषो न तु सा तेन लिप्यते ।
 भोजनं ह्यन्तराशूङ्कं चातुर्मास्ये विधीयते । स्त्रियक्षेत्रेण प्रशूष्यन्ति इति धर्मविदो विदुः ।
 स्त्रियस्त्राशुद्धिताः पापा नोपगम्या विजानता । रजसा ता विशूष्यन्ते भस्मना भाजनं तथा । १२६०
 पादजोऽद्विष्टकांस्यं यत् गवाव्रतमयाऽपि वा । गण्डूवोऽद्विष्टमपि वा विशूष्येद्दशभिस्तु तत् ।
 चतुष्पात्सकलो धर्मो ब्राह्मणस्य विधीयते । पादावकृष्टो राजन्ये तथा धर्मो विधीयते ।
 तथा वैश्ये च शूद्रे च पादः पादे विधीयते । विद्यादेवविधेर्नैषां गुरुलाघवनिश्चयं ।
 तिर्थग्यानियधकृत्वा क्रुमांश्चित्तरान् बहून् । चिरात् वायुभक्षः स्यात् कर्म च प्रययन्नरः ।
 अगम्यागमने राजान् प्रायश्चित्तं विधीयते । आर्द्रवस्त्रेण वण्णामान् विहार्यं भस्मशायिना १२६५
 एषं एव तु सर्वेषामकार्याणां विधिर्भवेत् । ब्रह्मणेनेन विधिना वृष्टान्तागमधेतुभिः ।
 सा विधीमप्यधीयते शूषो देवे मिताननः । अहिंसा मन्दकोऽजन्त्यो मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ।

अहःसु सततं तिष्ठेद्भ्याकात्रं नित्रां स्वपन् । विरज्जि चिर्निघ्रायाच्च सवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्रीशूद्रं पतितं चापि नाभिभावेद्वृत्तान्तितः । पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्येदेवंत्रतो द्विजः ।
 शूद्रभाशूद्रभफलं प्रेत्य स्वभते भूतसाक्षिकं । अतिरिच्येत यो यत्र तत्कर्त्ता स्वभते फलं । १९५०
 तस्मान्ज्जानेन तपसा कर्मणा च फलं शूद्रं । वर्ज्येदशूद्रं कृत्वा यथा स्यादतिरेकवान् ।
 कुर्याच्छुभानि कर्माणि निवर्त्तेत्पापकर्माणः । दद्याच्चित्तञ्च विन्तानि तथा मुच्येत किष्किपात् ।
 अशुभं हि पापस्य प्रायश्चित्तमुदाहृतं । महापातकवर्ज्यं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्यावाच्ये तथैव च । अज्ञानज्ञानयोरानन् विहितान्यनुज्ञानतः ।
 जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत । अज्ञानात्स्वल्पको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते । १९५५
 शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्योहितुं । आस्तिके अह्मधाने च विधिरेव विधीयते ।
 नास्तिकाअह्मधानेषु पुरुषेषु कदाचन । दक्षदेवप्रधानेषु विधिरेव न दृश्यते ।
 शिष्टाचारस्य शिष्टस्य धर्मो धर्मभूताम्बर । सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्येह च सुखेषुना ।
 स राजग्नोऽप्यस्य पापान्तेन पूर्वेण हेतुना । प्राणार्थं वा धर्मेनैवामयवा नृप कर्मणा ।
 अथवा ते घृणा काचित् प्रायश्चित्तं चरिष्यति । सा लेवानार्थं जुष्टेन मन्युना निधनक्रमः । १९६०
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः । चिन्तयित्वा मुहुर्त्सेन प्रत्युवाच तपोधनं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि प्रायश्चिन्तीयोपाख्यानि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्यञ्चाप्यभक्ष्यञ्च किञ्च देयं प्रशस्यते । किञ्च पाचमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ।
 ॥ व्यास उवाच ॥ अचाप्युदाहरस्तीममितिहासं पुरातनं । सिद्धानाञ्चैव संवादं मनोऽस्यैव प्रजापतेः ।
 अथयस्तु व्रतपराः समागम्य परं विभुं । धर्मं पप्रच्छुराशीनमादिकाले प्रजापतिं ।
 कथमन्नं कथं पात्रं दानमध्ययनं तपः । कार्याकार्यञ्च यत्सर्वं शंस वै त्वं प्रजापते । १९६५
 तैरेवमुक्तो भगवान् मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । शूद्रभूषणं यथाकृतं धर्मं व्याससमासतः ।
 अनादेशे जपो होम उपवासस्तथैव च । आत्म ज्ञानं पुण्यमथो यत्र प्राचय तत्पराः ।
 दिष्टान्येतानि पुण्यानि पुण्यास्य धरणीभृतः । सुवर्णप्राशनमपि रत्नादिज्ञानमेव च ।
 देवस्थानाभिगमनमाज्यप्राशनमेव च । एतानि मेघं पुरुषं कुर्वन्मया न संशयः ।
 न गर्भेण भवेत्प्राज्ञः कदाचिदपि मानवः । दीर्घमायुरथेऽह्नि चिराचक्षोः णपो भवेत् । १९७०
 अदत्तस्थानुपादानं दानमध्ययनं तपः । अहिंसा मत्तमक्रोध इत्या धर्मस्य लक्षणं ।
 स एव धर्मस्योऽधर्मोऽद्वैतकाले प्रतिष्ठितः । आदानमनृतं हिंसा धर्मो ह्यावस्थिकः स्मृतः ।
 द्विविधौ चाप्युभावेनौ धर्माधर्मौ विजानतां । अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिश्च दैविध्यं जाकवेदयोः ।
 अप्रवृत्तेरमर्थत्वं मर्थत्वं कर्मणः फलं । अशुभस्याशुभं विद्यात् शुभस्य शुभमेव च ।
 एतयोस्त्रोभयोः स्यातां शूद्राशुभतया तथा । देवस्य देवसंयुक्तं प्राणस्य प्राणदस्य च । १९७५
 अपेक्षापूर्वकरणादशुभानां शुभं फलं । ऊर्ध्वं भवति सन्देहादिह दृष्टार्थमेव च ।

अपेक्षापूर्वकरणात् प्रायश्चित्तं विधीयते । क्रोधमोहद्वये च वृष्टान्तागमहेतुभिः ।
 शरीराणामपक्वेषु मनसश्च प्रियाप्रिये । तदौषधैश्च मन्त्रैश्च प्रायश्चित्तैश्च ब्रह्मति ।
 उपवासमेकरात्रं दृष्ट्वात्सर्गे नराधिपः । विशुद्धेदात्मगुणैश्च निराचे तु पुरोहितः ।
 कथं शोकं प्रकुर्व्याणो न विद्येत यदा नरः । ब्रह्मादिभिरुपाविष्टस्त्रिरात्रं तत्र निर्दिशेत् । १११०
 जातिश्रेष्ठधियासानां कुलधर्मैश्च सर्वतः । वर्जयन्ति च ये धर्मं तेषां धर्मो न विद्यते ।
 दश वा वेदशास्त्रशास्त्रयो वा धर्मपाठकाः । यद्बुधः कार्य्योऽप्यत्र स धर्मो धर्मवन्द्ये ।
 अग्न्याभ्युत्थिका चैव तथा सुद्रुपिपोलिकाः । श्लोघातकलायां विप्रैरभक्ष्यं विषमेव च ।
 अभक्ष्या ब्राह्मणैर्कर्म्याः शस्त्रैर्वै वै विवर्जिताः । चतुष्यात्कण्ठपादयो मण्डूका जलजाश्च ये ।
 भासा हंसाः सुपर्णाश्च चक्रवाकाः श्रवा वकाः । काको मंजुश्च गृध्रश्च श्लेणिलुकलाथैव च । १११५
 क्रव्यादा दंष्ट्रिनः सर्वे चतुष्यात्पक्षिणश्च ये । येषां चोभयतो दन्ताश्चतुर्दंष्ट्राश्च सर्वशः ।
 एडकाश्चखरोद्गीणां सूतिकाणां गवामपि । मानुवीणां ऋगीणां च न पिबेद्ब्राह्मणः क्वचः ।
 प्रेतान्नं सूतिकाक्षं च यच्च किञ्चिदनिर्दशं । अभोव्यञ्जाप्यपेथश्च धेमाकुम्भमनिर्दशं ।
 राजाक्षं तेज आदत्ते शूद्राक्षं ब्रह्मवर्षसं । आयुः सुवर्णकाराक्षमवीराणाञ्च योवितः ।
 विष्ठा वाङ्मुक्कित्याक्षं गणिकाक्षमथेन्द्रिषं । ऋष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजिताक्षश्च सर्वशः । ११२०
 दीक्षितस्य कदर्यस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तच्छणसर्वावकर्तुंश्च पुंसश्चा रजकस्य च ।
 चिकित्सकस्य यक्षान्नमभोज्यं रक्षिणस्यथा । गणयामाभिन्नस्तानां रक्षस्त्रीजीविनां तथा ।
 परिविन्तीनां पुंसाश्च वन्दिच्छूतविदान्तथा । वामहस्ताहतश्चाक्षं भक्ष्यं पर्युषितश्च यत् ।
 सुरानुगतमुष्कितमभोज्यं श्रेषितश्च यत् । पितृस्य चेतुश्चाकानां विक्षाराः पथसत्तथा ।
 सक्तुधानाकरभ्राणां नेरपभोग्याश्चिरस्थिताः । पायवं क्षरं मांसमूपोश्च दृष्ट्याहताः । ११२५
 अपेयाश्चाप्यभक्ष्याश्च ब्राह्मणैर्गृहमेधिभिः । देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितृन् गृह्याश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चात् गृहस्थो भोक्तुमर्हति । यथा प्रज्जितो भिक्षुस्तथैव स्त्रे गृहे वसेत् ।
 एवं वृत्तः प्रियैर्दारैः संवसन् धर्ममाप्नुयात् । न दद्याद्यत्रैव दानं न भयान्नोपकारिणे ।
 न नृत्यगीतश्रीलेषु हामकेषु च धार्मिकः । न मत्ते चैव नोक्तो न क्षेमे च न कुत्सके ।
 न वाग्धीने विवर्णे वा नाङ्गहोने न वामने । न दुर्क्यने दौष्कुले वा त्रैतैर्या वा न संस्कृतः । ११३०
 न श्रोत्रियमृते दानं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते । असम्यक् चैव च दानमसम्यक् च प्रतिपद्यः ।
 उभयं स्यादन्वर्थाय दातुरादातुरेव च । यथा खादिरमानस्य त्रिंशो वाऽप्यर्धवन्तरं ।
 मज्जेत मज्जेतसद्दाता यस्य प्रतिपद्यी । काष्ठैराद्रैर्यथा वक्रैरुपस्त्रीर्णो न दीप्यते ।
 तपःस्वाध्यायचारिचैरेवं हीनः प्रतिपद्यी । कपालो यद्ददापः स्युः सद्दुतौ च यथा पद्यः ।
 आश्रयस्थानदोषेण वृत्तं हीने तथा श्रुतं । निर्मन्त्रो निर्भ्रतो यः स्याद्ब्राह्मणोऽनसूयकः । ११३५
 अनुक्रोशात्प्रदातव्यं हीनेष्वन्निकेषु च । न वै देयमनुक्रोशादीनार्त्तातुरकेष्वपि ।

आप्राचरितइत्येव धर्मइत्येव वा पुनः । निष्कारणं ह्यतं दत्तं ब्राह्मणे ब्रह्मवर्जिते ।
भवेदपात्रदोषेण न चात्रासि विचारणा । यथा दाहमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
ब्रह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति । यथा पक्षोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
ब्रह्मनिर्व्याप्यपक्षः स्यान्निरात्मो ब्राह्मणस्तथा । पामधान्यं यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्वज्रलः ।
यथा कुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतौ । देवतानां पितृणाञ्च ह्यव्यकथ्यविनाशकः ।
अत्रुर्धरुहरो मूर्खो न लोकाग्रामुमर्हति । एतन्ने कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर ।
समासेन महद्भ्येतच्छ्रोतव्यं भरतर्षभ ।

११४०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि व्यासवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन् विस्तरेण महात्मने । राजधर्मान् द्विजश्रेष्ठ चातुर्वर्षीयस्य चास्मिन् ।

आपत्सु च यथा नीतिः प्रकृतव्या द्विजोत्तम । धर्ममालंघ्य पन्थानं विजयेयं कथं मर्षी ।

११४१

प्रायश्चित्तकथा श्लेषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता । कौतूहलानुप्रवक्षा हर्षं जनयतीव मे ।

धर्मपर्याया च राज्यञ्च नित्यमेव विरुध्यते । एवं मुह्यति मे चेतस्त्रिन्वयानस्य नित्यतः ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदाम्बरः । नारदं समभिप्रेक्ष्य सर्वज्ञानां पुरातनं

श्रोतुमिच्छामि चेद्भूमं निखिलेन नराधिप । प्रैक्षि भीष्मं महाबाहो वृद्धं कुरुपितामहं ।

स ते धर्मरहस्येषु संग्रयान्मनसि स्थितान् । ज्ञेया भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित् ।

११४२

जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपयगा नदी । साक्षाद्दर्शयो देवान् सर्वान्गिरपुरोगमान् ।

वृहस्पतिपुरोगांस्तु देवर्षिर्नसकृत्प्रभुः । तोषयित्वापचारेण राजनीतिमधीतवान्

उग्रना वेद यश्चास्त्वं यच्च देवगुर्द्विजः । यच्च धर्मं सर्वेयाख्यं प्राप्तवान् कुरुसत्तमः ।

भार्गवस्यैवनाचापि वेदान्ज्ञापयद्विहितान् । प्रतिपेदे महाबाहुर्ध्वं शिष्टाचरितव्रतः ।

पितामहसुतं श्रेष्ठं कुमारं दीप्ततेजसं । अध्यात्मगतितत्त्वज्ञमुपाश्रितत यः पुरा ।

११४३

मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान् । रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान् पुरुषर्षभः ।

मृत्युगात्रे च यथा यस्य जातस्य मनुजेष्वपि । यथाऽनपत्यस्य सतः पुण्या लोका दिवि श्रुताः ।

यस्य ब्रह्मर्षयः पुण्या नित्यमासन् सभासदः । यस्य नाविदितं किञ्चित् ज्ञानश्रेयेषु विद्यते ।

स ते वक्ष्यति धर्मज्ञः सुखधर्मार्थतत्त्ववित् । तमभ्येक्षि पुरा प्राणान् स विमुञ्चति धर्मवित् ।

एवमुक्त्वस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामतिः । उवाच वदतां श्रेष्ठं व्यासं सत्यवतीसुतं ।

११४४

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वैश्वसं सुमहत्कृत्वा शान्तीनां रोमहर्षणं । आगच्छात्सर्वलोकस्य श्रियीनाम्नकारकः ।

घातयित्वा तमेवाजौ हलेनाजिह्वयोधिषं । उपसम्प्रष्टुमर्हामि तमहं केन हेतुना ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्षीयं श्रुत्वा । पुनराह महाबाहुर्ध्वं श्रेष्ठो महामतिः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ नेदानीमतिनिर्व्वन्धं शोके त्वं कर्णुमर्हसि । यदाह भगवान् व्यासस्तत् कुदस्य नृपोत्तम ।

ब्राह्मणास्त्रां महाबाहो आतरस्य महौजसः । पर्यन्त्यमिव चर्मानो नाद्यमाना उपासते ।

११४५

हतशिश्याश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतं । चातुर्ध्वर्ष्यं महाराज राङ्गं ते कुरुजाङ्गलं ।
 प्रियार्थमपि चैतेषां ब्राह्मणानां महात्मनां । नियोगादस्य च गुरोर्व्यासस्त्वामिततेजसः ।
 सुप्रदामस्रदादीनां द्रौपद्याश्च परन्तप । कुरु प्रियमभिन्न लोकाश्च च दितं कुरु ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः । दितार्थं सर्वलोकाश्च समुत्तस्यौ महामनाः ।
 सोऽनुनीतो नरव्याघ्रो विष्टरश्रवसा स्वयं । दैपायनेन च तथा देवस्त्वामेन जिष्णुना । ११७०
 एतैरन्यैश्च वज्रभिरनुनीतो युधिष्ठिरः । व्यजह्यस्मानसं दुःखं सन्तापञ्च महायथाः ।
 श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रव्यविशारदः । ततः स मनसः शान्तिमगच्छत्याण्डुनन्दनः ।
 स तैः परितृप्तो राजा नक्षत्रैरिव चन्द्रमाः । धृतराङ्गं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेकं च ।
 प्रंविबुधुः स धर्मज्ञः कुन्तोपुत्रो युधिष्ठिरः । अर्चयामास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ।
 ततो नवं रथं शुभ्रं कम्बलाजिनसंवृतं । युक्तं षोडशभिर्गोभिः पाण्डुरैः शुभलक्षणैः । ११७१
 मन्त्रैरभ्यर्चितं पुण्यैः स्वयमानैश्च वन्दिभिः । आहूरो ह रथश्चैव सोमोऽमृतमयं यथा ।
 जयाह रथीन कौन्तेयो भीमो भीमपराक्रमः । अर्जुनः पाण्डुरं कृचं धारयामास भानुमत् ।
 प्रियमाणश्च तच्छत्रं पाण्डुरं रथमूर्ध्वनि । शुभ्रशुभे तारकाकोर्णं सितमभ्रमिवाम्बरे ।
 चामरव्यजने त्वस्य वीरो जगद्दत्तसदा । चन्द्ररश्मिप्रभे शुभ्रे माद्रीपुत्रावलकृते ।
 ते पञ्च रथमाख्याय भ्रातरः समलकृताः । भूतानीव समल्लानि राजन् ददृश्विरे तदा । ११७२
 आस्थाय तु रथं शुभ्रं युक्तमर्धैर्मेनोजवैः । अन्वयात्पृष्ठतो राजन् युयुत्सुः पाण्डवायजं ।
 रथं हेममयं शुभ्रं शैव्यसुरीवयोजितं । सह सात्यकिना कृष्णः समाख्यान्वयात्कुहून् ।
 नरथानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थश्च भारत । अग्रतो धर्मराजश्च गान्धारीमहिता यथौ ।
 कुरुस्त्रियस्य ताः सर्वाः कुन्ती कृष्णा तथैव च । यामैरुष्वावचैर्जग्मुर्भिर्दुरेण पुरस्कृताः ।
 ततो रथाश्च वज्रला नागाश्च समलकृताः । पादाताश्च हयश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् । ११७३
 ततो वैतालिकैः स्रग्भैर्भागधैश्च सुभाषितैः । स्वयमानो यथौ राजा नगरं नागसाह्वयं ।
 तत्प्रयाणं महाबाहोऽभूत्प्रतिमं भुवि । आकुलाकुलमुत्कुष्टं हृष्टपृष्टजनाकुलं ।
 अभियाने तु पार्थश्च नरैर्नगरत्राभिभिः । नगरं राजमार्गं च यथावत्समलकृतं ।
 पाण्डुरेण च माख्येन पताकाभिश्च मेदिनी । संकृता राजमार्गोऽभूद्रूपनैश्च प्रधूपितः ।
 अथ चूर्णैश्च गन्धानां मानापुष्पप्रिच्छुभिः । माख्यदामभिरासन्नैराजवेष्ठाभिसंवृतं । ११७४
 कम्भाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा नवा दृढाः । कन्याः सुमनसो गौराः स्थापितास्तत्र तत्र च ।
 तथा खलकृतद्वारं नगरं पाण्डुनन्दनः । स्वयमानः शुभैर्भानैश्च प्रविवेकं सुहृदुतः ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिरस्य पुरप्रवेशे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रवेशने तु पार्थानां जनानां पुरवासिनां । दिदृक्षूषां सहस्राणि समाजग्मुः सहस्रशः ।
 च राजमार्गः शुभ्रं समलकृतचत्वरः । यथा चन्द्रादये राजन् वर्द्धमानो महोदधिः ।

गृहाणि राजमार्गेषु रत्नवन्नि महानि च । प्राकल्पन्तीव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ।
 ताः शनैरिव सत्रोऽं प्रशंसंस्वर्धुधिष्ठिरं । भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
 धन्या त्वमसि पाञ्चालि या त्वं पुरुषसन्तमान् । उपतिष्ठसि कस्याणि महर्षीनिव गौतमी ।
 तव कर्ष्याण्यमोघानि व्रतचर्या च भाविनि । इति कृष्णां महाराज प्रशंसंस्वस्तदा स्त्रियः ।
 प्रशंसावचनेस्तासां मियः शब्दैश्च भारत । प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलं ।
 तमनीत्य यथायुक्तं राजमार्गं धुधिष्ठिरः । अलङ्कृतं शोभमात्ममुपायाद्राजवेष्म ह ।
 ततः प्रहृतयः सर्व्याः पौरजानपदास्तदा । ऊचुः कर्षसुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ।
 दिव्या जयसि राजेन्द्र ब्रह्मउरुनिषूदन । दिव्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मैण च बलेन च ।
 भव नख्यं महाराज राजेह शरदां व्रतं । प्रजाः पालय धर्मैण यथेन्द्रस्त्रिदिवं तथा ।
 एवं राजकुलदारि मङ्गलैरभिपूजितः । आशीर्वादान् दिवैरुक्तान् प्रतिगृह्य समन्ततः ।
 प्रविश्य भवनं राजा देवराजगृहोपमं । अर्ह्याविजयसंयुक्तं रथात्पश्चाद्वातरत् ।
 प्रविश्याभ्यन्तरं श्रोमान् देवतान्यभिगम्य च । पूजयामास रत्नैश्च गन्धमाञ्जैश्च सर्वैश्च ।
 निश्चक्राम ततः श्रोमान् पुनरेव महायथाः । दर्शं ब्राह्मणांश्चैव सोऽभिरूपानवस्थितान् ।
 स संवृतस्तदा विप्रैराशीर्वाद्दिविष्णुभिः । गृह्णन्ते विमलसङ्गस्तारागणहृतो यथा ।
 तांसु वै पूजयामास कौन्तेयो विधिवद्भ्रुजान् । धाम्यं गुहं पुरस्कायं ज्येष्ठं पितरमेव च ।
 सुमनोमोदकैरत्नैर्हरिश्चैव च भूरिणा । गोभिर्व्यस्यैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ।
 ततः पुण्याहसोषोऽभूद्दिवं सन्धेव भारत । सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ।
 संसवन्नेदुषां राजा दिजानां तत्र भारती । शुकुवि वेदविदुषां पुष्कलार्थपदाक्षरां ।
 ततो दुन्दुभिनिघोषः शङ्कानाञ्च मनोरमः । जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभून्मुप ।
 निःशब्दे च स्थिते तत्र ततो विप्रजने पुनः । राजानं ब्राह्मणञ्छुश्रा चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ।
 तत्र दुर्योधनसखा भिक्षुरूपेण संवृतः । सात्तः शिखी चिदण्डी च धृष्टो विगतथाध्वसः ।
 वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशीर्वाद्दिविष्णुभिः । परं सहसैराजेन्द्र तपोनियमसंश्रितैः ।
 स दुष्टः पापमाशंसुः पाण्डवानां महात्मनां । अनामश्चैव तान् विप्रास्तमुवाच महीपतिं ।
 ॥ चार्वाक उवाच ॥ इमे प्राङ्गिर्जास्रन्त्वं समारोप्य वचो मयि । धियग्रवन्तं कुनूपतिं ज्ञानिचातिनमस्तु वै ।
 किं तेन स्याद्भि कौन्तेय ह्येतेमं ज्ञानिसङ्घयं । चातयित्वा गुहंश्चैव नृपं श्रेयो न जीवितं ।
 इति ते वै दिजाः श्रुत्वा तस्य दुष्टस्य रक्षसः । विव्ययुशुकुशुस्यैव तस्यवाक्यप्रधर्षिताः ।
 ततस्तौ ब्राह्मणाः सर्व्ये स च राजा धुधिष्ठिरः । प्रीडिताः परमोद्दिग्नास्तुमीमामन् विभ्राम्यते ।
 ॥ धुधिष्ठिर उवाच ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे प्रणतस्थाभिथाचतः । प्रत्यामन्त्रयन्निनं न मां धिक्कर्तुमर्हस्य ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो राजन् ब्राह्मणान्ते सर्व्ये एव विभ्राम्यते । ऊचुर्भैतदसोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव ।
 जगुश्चैव महात्मानस्ततस्तु ज्ञानचक्षुषाः । ब्राह्मणा वेदविदांसस्तपोभिर्विमलीकताः ।

१४२५

१४००

१४१५

१४२०

१४२५

१४२०

• ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ एष दुर्व्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः । परित्राजकरूपेण हितं तस्मिन् विकीर्षति । १४०५
न वयं ब्रूम धर्मात्मन् येतु ते भयमीदृशं । उपतिष्ठतु कल्याणं भवन्तं भ्रातृभिः सह ।

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे ऊहारैः क्रोधमूर्च्छिताः । निर्मल्ययन्तः शूचयो निजघ्नुः पापराक्षसं ।
स पपात विनिर्दग्धक्षेत्रा ब्रह्मवादिनां । माहेन्द्राग्निनिर्दग्धः पादपोऽङ्गुरवानिव ।
पूजितासु यद्युर्विप्रा राजानमभिनन्द्य तं । राजा च हर्षमापेदे पाण्डवः ससुहृज्जनः ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकबधे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठन्तं भ्रातृभिस्तदा । उवाच देवकोपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः । १४०६

॥ वासुदेव उवाच ॥ ब्राह्मणास्तात खोकोऽस्मिन्नर्षनीयाः सदा मम । एते भूमिचरा देवा वाग्मिवाः सुप्रसादकाः ।

पुंरा कृतयुगे राज्ञश्चार्वाको नाम राक्षसः । तपसोपि महार्षाहो बद्ध्या बद्धवार्धिकं ।

वरेण च्छन्मानस्य ब्रह्मणा च पुनः पुनः । अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत ।

द्विजावमानादन्यत्र प्रादादरमनुत्तमं । अभयं सर्वभूतेभ्यो ददौ तस्मै जगत्पतिः । •

स तु लम्बवरः पापो देवानमितविक्रमः । राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्षा महाबलः । १४०७

ततो देवाः समेतासु ब्रह्मणमिदमब्रुवन् । वधासु राक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा ।

तानुवाचाष्वथो देवो विहितस्तत्र वै मथा । यथाऽस्य भविता मृत्युरचिरेणेति भारत ।

राजा दुर्व्योधनो नाम सखाऽस्य भविता नृषु । तस्य खेहावसद्भ्योऽथै ब्राह्मणानवमंस्तते ।

तत्रैव हविता विप्रा विप्रकारप्रधांरिताः । धृष्टान्नि वाञ्छन्ताः पापं ततो नात्रं गमिष्यति ।

स एष निहतः श्रेते ब्रह्मदण्डेन राक्षसः । चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शूचो भरतर्षभ । १४०८

हतास्ते चक्षुर्धर्मेण ज्ञातयस्त्वव पार्थिव । स्वर्गतासु महात्मानो वीराः क्षत्रियपुङ्गवाः ।

स त्वमातिष्ठ कार्याणि मा तेऽभूत् स्वानिरच्युत । ब्रह्मन् जहि प्रजा रक्ष द्विजांसु परिपूजय ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि चार्वाकबधोपायकथने जनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः कृष्णोऽनुतो राजा गतमन्युर्गतम्बरः । काञ्चने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने ।

तमेवाभिमुखौ पीठे प्रदीप्ते काञ्चने शूभे । सात्यकिर्वासुदेवस्य निषीदतुररिन्दमौ ।

मध्ये कृत्वा तु राजानं भीममेनार्चुनावुभौ । निषीदतुर्ब्रह्मात्मनौ अक्षयबोर्भणिपीठयोः । १४०९

दान्ते सिंहासने शूभे जाम्बूनद्विभूषिते । पृथाऽपि सहदेवेन सहस्रैः नकुलेन च ।

सुधर्म्या विदुरो धौम्यो धृतराष्ट्रस्य कारवः । निधेदुर्ध्वलनाकारेऽसनेषु पृथक् पृथक् ।

युयुत्सुः सञ्जयश्चैव गान्धारी च यत्रस्त्रिणो । धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्वे समाविशन् ।

तत्रोपविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽन्यत्र । स्वस्तिकानवतान् भूमिं सुवर्षं रजतं मणिं ।

ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोक्षितं । ददुर्दुर्धर्भराजानमादाय वज्रमङ्गलं । १४१०

पृथिवीसु सुवर्षं च रत्नानि विविधानि च । आभियेचनिकं भाष्यं सर्वसम्भारसम्भृतं ।

काञ्चनैदुम्बरास्तत्र राजताः शशिबीमपाः । पूर्वाः कुम्भाः सुमनसोऽस्त्राणां वर्षीणि मोरसं ।

शमीपिप्लपालाशसमिधो मधुसर्पिधी । श्रुव श्रौतुम्बरः शङ्खस्तथा र्शमविभूषितः ।
 दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धैर्यः पुरोहितः । प्रागुदकूक्षणे वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च ।
 व्याघ्रचर्मोत्तरे शक्ते मर्षतोभद्रासने । दृढपादप्रतिष्ठाने ऊताश्रमसमन्विषि ।
 उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुपदात्मजां । जुहाव पावकं धोमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतं ।
 ततउत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितं । अभ्यषिद्यत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरं ।
 धतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्व्याः प्रकृतयस्तथा । अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
 पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत् । ततोऽनु वादयामासुः पणवानकदन्तुभीन् ।
 धर्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजयाह धर्मतः । पूजयामास तांश्चापि विधिवद्गूरिदक्षिणः ।
 ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन् । वैदाध्ययनसम्पन्नान् धृतिशीलसमन्वितान् ।
 ते प्रीता ब्राह्मणा राजन् स्वस्त्वुत्सृजयमेव च । हंसा इव च नईन्तः प्रशंससुर्धुधिष्ठिरं ।
 युधिष्ठिर महाबाहो दिक्षा जयसि पाण्डव । दिक्षा स्वधर्मं प्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ।
 दिक्षा गाण्डीवधन्वा च भीमसेनश्च पाण्डवः । तच्छापि कुञ्जली राजन् माद्रीपुत्रौ च पाण्डवे ।
 मुक्ता वीरक्षयात्सत्सात्सङ्गामादिजितदिवः । विप्रमुत्तरकार्याणि कुरु सर्वानि भारत ।
 ततः प्रत्यर्चितः सद्भिर्धर्मराजो युधिष्ठिरः । प्रतिपेदे महद्राज्यं सुहृद्भिः सह भारत ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि युधिष्ठिराभिवेके चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रकृतीनाञ्च तदाक्यं देशकालोपवृत्तितं । श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सोऽन्तरं प्रत्यभाषत ।

धन्याः पाण्डुमता नूनं तेषां ब्राह्मणपुत्रवाः । तथ्यान्वाप्यथ वातथ्यान् गुणानाङ्गः समागताः ।
 अनुयाह्या वयं नूनं भवतामिति मे मतिः । यदैवं गुणसम्पन्नानस्मान् ब्रूय विमत्तराः ।
 धृतराष्ट्रो महाराजः पिता मे दैवं परं । ज्ञासनेऽस्य प्रिये चैव ख्येयं मन्त्रियकाङ्क्षिभिः ।
 एतदर्थं हि जीवामि हत्वा ज्ञातिबन्धमहत । अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतन्त्रिणा ।
 यदिसाहमनुयाहो भवतां सुहृदां तथा । धृतराष्ट्रे यथा पूर्वं वृत्तिं वर्त्तितुमर्हथ ।
 एष नाथो हि जगते भवताञ्च मया सह । अस्यैव पृथिवी हत्वा पाण्डवाः सर्वे एव च ।
 एतस्मिन्सि कर्त्तव्यं भवद्भिर्धर्ममम । अनुज्ञाप्याथ तान् राजा यद्येष्टं गम्यतामिति ।
 पौरजानपदान् सर्वान् विसृज्य कुरुनन्दनः । यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत् ।
 मन्त्रे च निश्चये चैव पाण्डुपुत्रश्च चिन्तने । विदुरं बुद्धिमन्तं प्रीतिमान् सुसमादिशत् ।
 हताहतपरिज्ञाने तथायव्यचिन्तने । मद्भयं योजयामास वृद्धं सर्वगुरुर्युतं ।
 बलस्य परिमाणे च भक्तवैतनयोस्तथा । नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणाश्चान्वेषणे ।
 परचक्रोपरोधे च दुष्टानाञ्चावमर्देन । युधिष्ठिरो महाराजः फाल्गुनं व्यादिदेश ह ।
 द्विजानां देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव ह । धैर्यं पुरोधसां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत् ।
 सहदेवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत् । तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्ववस्त्रो विद्यान्पते ।

यान्यामन्ययोग्यांसु येपु येव्विह कर्मसु । तांसांसेव्विह युयुजे प्रीथमाणो महीपतिः ।
 त्रिदुरं सञ्जयश्चैव युयुत्सुश्च महामतिं । अत्रवीत् परवीरुन्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ।
 उत्थायोत्थाय तत्कार्यमस्य राज्ञः पितृर्षाम् । सर्वं भवद्भिः कर्त्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथं ।
 पौरजानपदानाञ्च यानि कार्याणि सर्वशः । राजानं समनुज्ञाय तानि कार्याणि भागशः ।

१०८२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि भीमादिकर्मनिबन्धे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि । आह्वानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ।

धृतराष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्द्ध्वदेहिकं । सर्वकामगुणोपेतमक्षं गासु धनानि च ।

रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायथाः । युधिष्ठिरस्तु द्रेणस्य कर्णस्य च महात्मनः ।

धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां वैडम्बस्य च रत्नसः । विराटप्रभृतीनाञ्च सुहृदामुपकारिणां ।

द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्या सहितो ददौ । ब्राह्मणानां सहस्राणि पृथगैकैकमुद्दिशन् ।

धनैरत्रैश्च गोभिश्च वस्त्रैश्च समतर्पयत् । ये चान्ये पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः ।

उद्दिश्याद्दिश्य तेषाञ्च चक्रे राजौर्द्ध्वदेहिकं । सभाः प्रपास्य विविधास्तडागानि च पाण्डवः ।

सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्द्ध्वदेहिकं । स तेषामनृणो भूत्वा गत्वा लोकेष्ववाच्यतां ।

कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन् । धृतराष्ट्रं ययापूर्वं गान्धारीं रिदुरं तथा ।

सर्थासु कौरवान्मान्यान् भृत्यांसु समपूजयत् । यासु तत्र स्त्रियः कासिङ्गतवीरा हतात्मजाः ।

सर्वास्ताः कौरवो राजा सम्यूयापालयद्दृष्टुणो । नीचान्धकपणानाञ्च गृह्णाच्छादनभोजनैः ।

आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः । स विजित्य महीं क्षत्रामानृशं प्राप्य वैरिषु ।

निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि आह्वानक्रियोपाख्याने द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अभिषिक्तो महाप्राज्ञो राज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः । दाशार्धं पुण्डरीकाक्षमुवाच प्राञ्जलिः शुचिः ।

तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च । मुञ्च्यतां च यदुग्राहूल तथा विक्रमणेन च ।

पुनः प्राप्रमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया । नमस्ते पुण्डरीकाक्ष पुनः पुनररिन्दम ।

त्वामेकमाङ्गः पुरुषं त्वामाङ्गः सात्वतां गतिं । नामभिस्त्वां बभ्रुविधैः स्तुवन्ति प्रयता दिजाः ।

विश्वकर्म्मन्ममस्तेऽस्तु विश्वात्मन्विश्वसम्भव । विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ।

अदित्याः सप्तधा त्वन्तु पुराणे गर्भतां गतः । पृथ्विगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वावदन्त्यपि ।

शुचिश्रवा हृषीकेशो घृताचिर्दंश उच्यते । त्रिचक्षुः शम्भुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोऽपि च ।

वराहोऽग्निर्दृष्टस्त्वामुष्टवभस्त्वात्स्यलक्षणः । अनोकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः ।

वरिष्ठ उग्रसेनानीः सत्यो वाजसनिर्गुहः । अच्युतश्चावमोऽरीणां संस्कृतिर्विक्रान्तिर्दृष्टवः ।

जर्द्ध्वत्मा त्वमेवाद्रिर्दृष्टवर्धो दृषाकपिः । सिन्धुर्विधर्म्मस्त्रिककुत् त्रिधामा त्रिदिवास्तुतः ।

धन्वाट विराट् खराट् चैव सुरराजो भवोद्भवः । विभुर्भूरभिभू कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च ।

१०८३

१०८४

स्त्रिष्टकङ्गिषजावर्त्तः कपिलस्त्रय वामनः । यज्ञो भुवः पतङ्गस्य यज्ञवेगस्त्वमुच्यते । १११०
 त्रिखण्डो नङ्गो वभुर्द्विवसृक् त्वं पुनर्वसुः । सुवभ्रुत्स्ययज्ञस्य सुषेणो दुनुभिस्तथा ।
 गमस्तिर्गमिः श्रीपद्मः पुष्करः पुष्यधारणः । क्रतुर्विभुः सर्वस्य स्यारिचक्रैव पद्यते ।
 अभोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धामवित् । हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केचनवः ।
 धोनिस्त्वमस्य प्रलयस्य ह्येषा त्वमेवेदं सृजसि विश्वमपे । विश्वघ्नेदं त्वदशे विश्वेणे नमोऽस्तु ते शार्ङ्गचक्रामिपाणे ।
 एवं स्तुतो धर्म्मराजेन ह्येषाः सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः । तमभ्यनन्दद्भारतं पुष्कलाभिर्विभिर्ज्यैष्ठं पाण्डवं यादवाग्यः ॥ ११११
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्वणि वासुदेवस्तुतो त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो विसर्ज्यथामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः । विविशुस्त्राभ्यनुज्ञाता यथा स्नानि गृह्णाणि ते ।
 ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमं । सान्त्वयन्नब्रवीच्छ्रीमानर्जुनं यमजो तथा ।
 शत्रुभिर्विधैः शस्त्रैः सतदेहा महारणे । आन्ता भवन्तः सुभृशं तापिताः शोकमन्युभिः ।
 अरण्ये दुःखवसतीर्मेत्कानि भरतर्षभाः । भवद्भिरनुभूता हि यथा कुपुरुषैस्तथा ।
 यथामुखं यथाजोषं जयेऽद्यमनुभूयतां । विश्रान्तास्तन्विविज्ञानान् श्वः समेतास्त्रिंशोऽपुनः । ११२०
 ततो दुर्ध्याधनगृहं प्रासादैरुपशोभितं । बज्ररत्नसमाकोर्णं दासीदाससमाकुलं ।
 धृतराज्ञाभ्यनुज्ञातं भ्रात्रा दत्तं शृकोदरः । प्रतिपेदे महाबाहुर्धर्मन्दिरं मघवानिव ।
 यथा दुर्ध्याधनगृहं तथा दुःशासनस्य तु । प्रासादमालामंयुक्तं हेमतीरणभूषितं ।
 दासीदाससुसम्पूर्णं प्रभूतधनधान्यवत् । प्रतिपेदे महाबाहुर्जुनो राजशासनात् ।
 दुर्ध्याधनस्य भवनं दुःशासनगृहद्वरं । कुवेरभवनप्रस्थं मणिशेखरिभूषितं । ११२५
 नकुलाय वराहाय कर्षिताय महावने । द्रुदौ प्रीतो महाराज धर्म्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 दुर्मुखस्य च वेष्मण्यं श्रीमत्कनकभूषणं । पूर्णं पद्मदलावीणां स्त्रीणां शयनसङ्कुलं ।
 प्रददौ सहदेवाय सततं प्रियकारिणे । मुमुदे तच्च सन्ध्या स कैलासं धनदो यथा ।
 युयुत्सुर्विदुरश्चैव सञ्जयस्य विश्राम्यते । मुधर्म्णा चैव धौम्यस्य यथास्त्वं जग्मुरालयान् ।
 सह सात्यकिना शैरिरर्जुनस्य निवेशनं । विवेश पुरुषव्याघ्रो व्याघ्रो गिरिगुहामिव । ११३०
 तत्र भस्मान्नपानैस्तं मुदिताः सुमुखोचिताः । सुखप्रसुङ्गा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्वणि गृहविभागो चतुस्त्रवारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः । यदन्यदकरोद्दिप्र तन्मे वक्तुमिहार्हसि ।
 भगवान्वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः । श्वषे यदकरोदीरस्तच्च व्याख्यातुमर्हसि ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु तत्त्वेन राजेन्द्र कीर्त्तयमानं मयानघ । वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वन्त पाण्डवाः ।
 प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः । चातुर्धर्म्ष्यं यथायोग्यं स्त्रे स्त्रे स्नाने न्यवेशयत् । ११३५
 ब्राह्मणानां सहस्रस्य स्नातकानां महात्मनां । सहस्रं निष्कमेकैकं दापयामास पाण्डवः ।
 तथानुजीविनो भृत्यान् संश्रितानतिथोर्जापि । कामैः वर्ज्यथामास कृपणांशार्ककानपि

पुरोहिताय धौम्याय प्रादादद्युतम्नः स गाः । धनं सुवर्णं रजतं वासांसि विविधान्यपि ।
 कृपाय च महाराज गुरुवृत्तिमवर्त्तत । विदुराय च राजासौ पूजाक्षके यतव्रतः ।
 भक्षान्नपानैर्ष्विविधैर्ब्यासोभिः श्रयनासनैः । सर्वान् सन्तोषयामास संश्रितान् ददताम्बरः । १४०
 लब्धप्रशमनं कृत्वा स राजा राजसत्तम । युयुत्सार्धान्नराद्रस्य पूजाक्षके महायज्ञाः ।
 धृतराष्ट्राय तद्राज्यं गान्धार्यै विदुराय च । निवेद्य सुखवद्राजा सुखभास्ते युधिष्ठिरः ।
 तथा सर्व्यं सनगरं प्रसाद्य भरतर्षभ । वासुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृताञ्जलिः ।
 ततो महति पर्यङ्के मणिकाञ्चनभूषिते । ददर्श कृष्णमासीनं नीलमेघसमद्युतिं ।
 जाञ्जल्यमानं वपुषा दिव्याभरणभूषितं । पीतकौशेयवसनं हृद्यैवोपगतं मणिं । १४१
 कौस्तुभेभोरमिस्त्रेण मणिनाभिविराजितं । उद्यतेवोदयं शैलं सूर्य्यणाभिविराजितं ।
 नैपम्यं विद्यते तस्य त्रिषु लोकेषु किञ्चन । सोऽभिगम्य महात्मानं विष्णुं पुरुषविग्रहं ।
 उवाच मधुरं राजा स्मितपूर्व्वमिदं तदा । सुखेन ते निशा कश्चिद्गुष्टा बुद्धिमताम्बर ।
 कश्चित् ज्ञानानि सर्व्याणि प्रसूक्तानि तवाच्युत । तथैवोपश्रिता देवो बुद्धिर्बुद्धिमताम्बर ।
 वयं राज्यमनुप्राप्ताः पृथिवी च वशे स्थिता । तव प्रसादाद्भगवंस्त्रिलोकगर्गनविक्रम । १४२
 जयं प्राप्ता यश्चाग्रं न च धर्म्मश्च्युता वयं । तं तथा भाषमाणन्तु धर्म्मराजमरिन्दभं ।
 नोवाच भगवान् किञ्चिद्भ्रान्तमेवाव्यपद्यंत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि राजधर्म्मानुशासनपर्व्वणि युधिष्ठिरप्रश्ने पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किमिदं परमाश्चर्य्यं ध्यायस्वमितविक्रम । कश्चित् लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ।

चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालम्ब्य पुरुषर्षभ । अपक्रान्तो यतो देवस्तेन मे विस्मितं मनः ।

निगृह्यतो हि वायुस्ते पञ्चकर्मा शरीरगः । इन्द्रियाणि प्रसक्तानि मनसि स्थापितानि ते । १४३

वाक् च सखश्च गोविन्द बुद्धौ संवेशितानि ते । सर्व्यं चैव गुणादेव श्रेष्ठे श्रेष्ठे निवेशिताः ।

नेङ्गन्ति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तया मनः । काष्ठकुशशिलाभूतो निरोहश्चासि माधव ।

यथा दीपो निवातस्था निरिक्त्वा ज्वलते पुनः । तथासि भगवन्देव पाषाणद्वय मिश्रलः ।

यदि श्रातुमिहाहामि न रहस्यश्च ते यदि । किञ्चि मे संशयं देव प्रपञ्चाद्याभियाचते ।

त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च चरश्चैवाचरश्च हि । अनादिनिधनस्याद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम । १४४

त्वत्प्रपञ्चाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च । ध्यानस्यास्य यथातथं ब्रूहि धर्म्मभृताम्बर ।

ततः स्वे गोचरे न्यस्य मनोबुद्धीन्द्रियाणि सः । स्मितपूर्व्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ श्रतत्पगतो भीष्मः श्वास्यस्त्रिव ऊताशनः । मान्ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्गतं मनः ।

यस्य ज्यातस्त्रिर्धैवं विस्फूर्जितमिवाशनैः । न सेहे देवराजोऽपि तमस्त्रि मनसा गतः ।

धेनाभिजित्य तरसा समस्तं राजमण्डलं । ऊढास्त्रिस्तस्य ताः कन्यास्तमस्त्रि मनसा गतः । १४५

चयोर्विश्रितराचं धेया योधयामास भार्गवं न च रामेण त्रिलोर्षस्तमस्त्रि मनसा गतः ।

एकोक्त्येन्द्रिययामं मनः संयम्य मेधया । प्ररणं मामुपागच्छन्ततो मे तद्गतं मनः ।
 थं गङ्गाः गर्भविधिना धारयामास पार्थिव । वज्रिष्ठुजिह्वं तं ताम तमस्मि मनसा गतः ।
 दिव्यास्त्राणि महतिजा यो धारयति बुद्धिमान् । साङ्गः स चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसा गतः । ११००
 रामस्य दयितं ब्रह्मं जामदग्न्यस्य पाण्डव । आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसा गतः ।
 सहि भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ । वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठं तमस्मि मनसा गतः ।
 तस्मिन्निह पुण्यव्याघ्रे कर्मभिः खैर्दिवं गते । भविष्यति मही पाथे नष्टचक्रेव सर्वरी ।
 तद्युधिष्ठिर गाङ्गेयं भीष्मं भीमपराक्रमं । अभिगम्योपसङ्गुच्च पृह्य यत्ने मनोगतं ।
 चातुर्विधं चातुर्होत्रं चातुराश्रममेव च । राजधर्मोच्च निखिलान् पृच्छेत् प्रथिवीपते ।
 तस्मिन्नस्मिन्मते भीष्मे कौरवाणां धुरन्धरे । ज्ञानान्यसं गमिष्यन्ति तस्मान्ना सोदयाम्यहं । ११०१
 तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तस्य वचनमुत्तमं । साङ्गकण्ठः सं धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच च ।
 यद्भवामाह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव । तथा तस्माच्च सन्देहो विद्यते मम माधव ।
 महाभाग्यस्य भीष्मस्य प्रभावस्य महाद्युते । कुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनां
 भवांस्य कर्ता लोकानां यद्ब्रवीत्परिसूदन । तथा तदनभिधेयं वाक्यं यादवमन्दन ।
 यदि त्वमुपहवती बुद्धिस्तो मयि माधव । तामपतः पुरस्कृत्य भीष्मं यास्यामहे वीर । ११०२
 आट्टन्ते भगवत्यर्के सहिलोकान् गमिष्यति । तद्दर्शनं महाबाह्येभ्यः कर्त्तव्यं कौरवः ।
 तव चाद्यस्य देवस्य चरस्यैवाचरस्य च । दर्शनं तस्य लाभः स्वान्तं हि ब्रह्ममयो निधिः ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अत्रैवं धर्मराजस्य वचनं मधुसूदनः । पार्थिवस्यं सात्यकिं प्राह रथो मे युष्यतामिति ।
 सात्यकिस्त्रायु निष्क्रम्य कोशवत्स्य समीपतः । दाहकं प्राह लक्ष्यस्य युष्यतां रथदरत्युत ।
 स सात्यकेरंशु वचो निष्क्रम्य रथोत्तमं काञ्चनभूषिताङ्गं । मसारगण्यकर्मयैर्विकल्पकैर्बिभूषितं हेमनिबद्धचक्रं । ११०३
 दिवाकरंशुप्रभमाशुगामिनं विचित्रनामानिभूषितान्तरं । नबोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं विचित्रतार्क्ष्यध्वजिनं पता
 किनं ।
 सुयोवशैथप्रमुखैर्धर्मराशैर्धर्मोनाजवैः काञ्चनभूषिताङ्गैः । संयुक्तमाविदयदद्युताय कृताञ्जलिर्दाहको राजसिंह ।
 इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि स्वजधर्मानुशासनपर्वणि महापुरुषस्तवोपाख्याने षट्षत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
 ॥ जनमेजय उवाच ॥ इरतये प्रथयानस्तु भरतानां पितामहः । कथमुत्सृष्टवान् देहं कञ्च योगमधारयत् ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणुस्त्वावहितो राजन मुचिभूत्वा समाहितः । भीष्मस्य कुरुशार्ङ्गल देहात्मगे महात्मनः ।
 निवृत्तमाचेत्यने उत्तरे वै दिवाकरे । समावेद्यदात्मानमात्मन्येव समाहितः । ११०४
 विकीर्णः शृणुवदित्या भीष्मः इरभूतैश्चितः । मुमुभे परया लक्ष्या वृत्तो ब्राह्मणसत्तमैः ।
 धामेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा । देवस्थानेन वात्स्येन तयाग्नकसुमन्तुना ।
 तथा जैमिन्मना देव पैलेन च महात्मना । प्राण्डिच्छदेवराताभ्या भैवेयेण च धीमता ।
 अक्षितेन वशिष्ठेन कौशिकेन महात्मना । हारीतसोमशाभ्याश्च तयत्रियेण धीमता ।

वृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः । सनत्कुमारः कपिलो वासुकीकिशुम्भेः कुरुः । ११४
 भौङ्गव्या भार्गवो रामकृष्णविन्दुर्महामुनिः । पिप्पलादोऽय वायुश्च सम्भर्तः पुलहः कचः ।
 काश्यपश्च पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः । मरीचिरङ्गिराः काश्यो गौतमो गालवी मुनिः ।
 धौम्यो विभाषेडा माण्डव्यो धौवः कृष्णानुभैतिकः । उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः ।
 भास्करिः पूरणः कृष्णः सूतः परमधार्मिकः । रतैस्त्रान्यैर्मुनिगैर्ब्रह्मभोगैर्ब्रह्मात्मभिः ।
 अद्भुतममोपेतैर्दृष्टसन्त्र इव यदैः । भीष्मः स पुरुषव्याघ्रः कर्षणा मनसा गिरा । ११५
 शरतल्पगतः कृष्णं प्रदधौ प्राञ्जलिः शुचिः । स्तरेण चष्टपुष्टेन तुष्टाव मधुसूदनं ।
 योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिं । कृताञ्जलिपुटे भूत्वा वाग्बिर्दा प्रवरः प्रभुः ।
 भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् । ११६
 ॥ भीष्म उवाच ॥ अरिरार्भक्ष्ययुः कृष्णं वाषं जिगद्विचामि यं । तथा व्याससमासिव्या प्रीयतां पुरुषोत्तम ।
 शुचिं शुचिपदं शंसं तत्पदं परमेष्ठिनं । युक्ता सर्व्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं । ११७
 अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः । एकोऽयं वेद भगवान् धाता नारायणो हरिः ।
 नारायणाद् विगण्णास्तथा विद्ममहोरगाः । देवा देवर्षयश्चैव यं विदुः परमव्ययं ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । यं न जानन्ति को ह्येष क्षुतो वा भगवानिति ।
 यस्मिन्विद्यानि भूतानि तिष्ठन्ति च विज्ञानि च । गुणभूतानि भूतेश्चै सूचे मणिगणा इव ।
 यस्मिन्नित्ये तते तन्नो दृढे स्तगिव तिष्ठति । सदसद्गद्यितं विश्वं विश्वाङ्गे विश्वकर्षणि । ११८
 हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेषु । सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनोऽञ्जलं ।
 प्राङ्मूर्धारायणं देवं यं विश्वस्य परायणं । अणीयसामणीयांशं स्वविष्टस्य स्ववीयशां ।
 गरीयसाङ्गरिष्ठस्य श्रेष्ठस्य श्रेयसामपि । यं वाकेष्वनुवाकेषु निपतः पतिपत्सु च ।
 गृणन्ति सत्यकर्षाणं सत्यं सत्येषु सामसु । चतुर्भिरसुरात्मानं सत्त्वस्त्रं सात्वतां पतिं ।
 यं द्विष्टैर्देवमर्षन्ति गुणैः परमनामभिः । यस्मिन्नित्यं तपस्तप्तं यदङ्गेष्वनुतिष्ठति । ११९
 सर्व्वात्मा सर्व्ववित् सर्व्वः सर्व्वज्ञः सर्व्वभावनः । यं देवं देवको देवी वसुदेवादजीजनत् ।
 भौमस्य ब्रह्मणो गुणैर्दीप्तमग्निभिवारणिः । यमनन्या व्यपेताश्रीरात्मान दीतकल्पवत् ।
 दृष्ट्वानन्याय गोविन्दं पश्यत्यात्मानमात्मनि । अतिवाञ्छित्कर्षाणमतिस्त्रुर्थातितेजसं ।
 अतिमुद्धीन्द्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिं । पुराणेषु पुरुषं प्रोक्तं ब्रह्म प्रोक्तं युगादिषु ।
 वयं सङ्कर्षणं प्रोक्तं तमुपास्यमुपास्ये । यमेकं ब्रह्मधात्मानं प्रादुर्भूतमधोऽञ्जलं । १२०
 नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्व्वकामदं । यमाङ्गर्षगतः कोपं यस्मिन्सन्निहिताः प्रजाः ।
 यस्मिन् लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो यथा । अतमेकाक्षरं ब्रह्म अतस्तदसतोः परं ।
 प्र्नादिमध्यपर्यन्तं न देवा नर्षयो विदुः । यं सुरासुरगन्धर्वाः विद्मन् अत्रिमहोरगाः ।
 अयता नित्यमर्षन्ति परमं दुःखभेषजं । अनादिनिधनं देवमात्मयानि सनातनं । १२१

अप्रेक्ष्यमनभिज्ञेयं हरिं नारायणं प्रभुं । अं वै विश्वकर्माणं जगतसंख्यया पतिं ।
 वदन्ति जगतोऽथ स्वमखरं परममदं । हिरण्यवर्षं च गर्भमदितिर्देव्यनाशनं ।
 यत्कं हादब्रधा जज्ञे तस्मै सूर्यात्मने नमः । प्रुक्ते देवाग्निहृन्कण्यो तर्पयत्यमृतेन च ।
 यस्य राजा दिजातीनां तस्मै सोमात्मने नमः । महत्समसः पारे पुत्रं च्यतितेजसं ।
 यं ज्ञात्वा मृत्युमथेति तस्मै ज्ञेयात्मने नमः । यं वृहन्नं वृहत्युक्थे समग्रीं च महाधरे ।
 यं विप्रसङ्गा गायन्ति तस्मै वेदात्मने नमः । अग्र्यः सामधामानं दशार्द्धविरात्मकं ।
 यं सप्ततनुं तन्वन्ति तस्मै यज्ञात्मने नमः । चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च दाग्धा पञ्चभिरेव च ।
 ह्यते च नर्दाग्धा तस्मै सोमात्मने नमः । यः सुपर्शो यजुर्नाम अन्धोगाचक्षिहृष्टिराः ।
 रथनरं वृहत्साम तस्मै सोचात्मने नमः । यः सधस्यमे सचे जज्ञे विश्वसृजामृषिः ।
 हिरण्यपथः ब्रह्मिस्तस्मै हंसात्मने नमः । पादाङ्गं सन्धिपर्माणं खरस्यज्ञानभूषणं ।
 यमाङ्गरं दिव्यं तस्मै वागात्मने नमः । यज्ञाङ्गो यो वराहो वै भूत्वा गामुख्यहार ह ।
 लोकचयहितायै तस्मै वीथ्यात्मने नमः । यः ज्ञेते योगमास्त्राय पर्यङ्के नागभूषिते ।
 फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः । यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतधेनिना ।
 धर्मार्थव्यवहारं तस्मै सत्यात्मने नमः । यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः ।
 पृथग्धर्मैस्सुमर्षन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः । यतः सर्वे प्रसूयन्ते ज्ञानज्ञात्माङ्गदेहिनः ।
 उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः । यस्य व्यक्तसमस्यात्तं विशिष्यन्ति महर्षयः ।
 धेचे चेचक्षमासीनं तस्मै चेचात्मने नमः । यन्निधात्मानमात्मसं हृतं षोडशभिर्गुणैः ।
 प्राञ्जः सप्तदशं साङ्गासस्यै साङ्गात्मने नमः । यं विनिद्रा जितशयाः धन्वन्वाः सयतेन्द्रियाः ।
 ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः । अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ।
 ज्ञान्ताः सत्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः । योऽसौयुगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्षिर्भवावसुः ।
 सम्प्रत्यति भूतानि तस्मै चोरात्मने नमः । सम्प्रत्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवजगत् ।
 बालः स्वपिति यश्चैकस्यै मायात्मने नमः । अजस्य नाभौ सभूतं यस्मिन्निश्चं प्रतिष्ठितं ।
 पुष्करे पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः । सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने ।
 चतुःसमुद्रपर्थाकयोगनिद्रात्मने नमः । यस्य केशेषु जीभूता नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु ।
 कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः । यस्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ।
 यत्किञ्चैव प्रलीयन्ते तस्मै देवात्मने नमः । योनिषुषो भवेद्रात्रौ दिवा भवति विहितः ।
 दृष्टानिष्टस्य च द्रष्टा तस्मै द्रष्टात्मने नमः । अकण्ठं सर्वकार्येषु धर्मकार्यार्थमुद्यतं ।
 वैकुण्ठस्य च यद्रुपस्तस्मै कार्यात्मने नमः । त्रिः सप्तकृतो यः स्रष्ट धर्मयुत्कामनगौरवं ।
 क्रुद्धेऽनजज्ञे समरे तस्मै क्रोधात्मने नमः । विभष्य पञ्चधात्मानं वायुर्भूत्वा ब्रह्मरगः ।
 यस्य ह्यति भूतानि तस्मै वाय्वात्मने नमः । युगोच्चावर्तते योगैर्मासत्ययमहाधनेः ।

११२५

११२०

११२५

११५०

११७५

११५०

सर्गप्रलययोः कर्त्ता तस्मै कालात्मने नमः । ब्रह्मवर्त्म भुञ्जी कर्त्तुं कृतस्वमूर्खदरं विश्वः । १८५
 पादौ यस्याश्रिताः शूद्रास्तस्मै वर्णात्मने नमः । यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिसुरणौ चितिः ।
 सूर्यस्यर्द्धिदृशः श्रीर्न तस्मै लोकात्मने नमः । परः कालात्परो यश्चात्परात्परतरस्य यः ।
 अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः । विषये वर्त्तमानानां धंते वैशेषिकैर्गुणैः ।
 प्राञ्जर्विषयगोप्तारं तस्मै गोप्तात्मने नमः । अन्नपानेभ्यनमयो रसप्राणविवर्द्धनः ।
 धी धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः । प्राणानां धारणार्थं योऽजं भुङ्क्ते चतुर्विधं । १८६
 अन्नभूतः पचत्यग्निस्तस्मै पाकात्मने नमः । पिङ्गेष्वसटं यस्य रूपं देवानसायुधं ।
 दानवेन्द्रान्तकरणं तस्मै दृष्टात्मने नमः । यं न देवा न गन्धर्वा न देत्या न च दानवाः ।
 तन्मतो हि विजानन्ति तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः । रसातलगतः श्रीमानननो भगवान्निभुः ।
 जगद्धारयते कृत्स्नं तस्मै योर्थ्यात्मने नमः । यो मोहयति भूतानि खीहपात्रानुबन्धनैः ।
 सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः । आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञात्वा ब्रह्मस्ववर्द्धितं । १८७
 यं ज्ञानेनाभिगच्छन्ति तस्मै ज्ञानात्मने नमः । अप्रमेयशरीराय सर्वतो बुद्धिचक्षुषे ।
 अमन्परिमेयाय तस्मै दिव्यात्मने नमः । जटिले दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ।
 कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः । शूलिने चिद्वेद्याय व्यम्बकाय महात्मने ।
 भस्मादिग्धाञ्जलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः । चन्द्रार्द्धकृतश्रीर्थाय व्यालयज्ञोपवीतिने ।
 पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उपात्मने नमः । सर्वभूतात्मभूताय भूतादिनिधनाय च । १८८
 अक्रोधद्रेहमोहाय तस्मै ज्ञानात्मने नमः । यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वतस्य यः ।
 यस्य सर्वमये नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः । विश्वकर्माश्रमस्तोऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसम्भ्र ।
 अपवर्गस्तु भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः । नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ।
 नमस्ते दिक्षु सर्व्वासु त्वं हि सर्वमयो निधिः । नमस्ते भगवन्वेष्या लोकाणां प्रभवाम्बय ।
 त्वं हि कर्त्ता हृषीकेश संहर्त्ता चापराजितः । न हि पश्यामि ते भावं दिव्यं हि त्रिषु वर्त्मसु । १८९
 त्वान्तु पश्यामि तत्त्वेन यत्ने रूपं समातनं । दिव्यस्ते शिरसा ध्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुन्धरा ।
 विक्रमेण त्रयो लोकाः पुद्बोऽसि समातनः । दिशो भुजा रविचक्षुर्वीथिं शूकः प्रजापतिः ।
 सप्तमार्गा निदृष्ट्वास्ते वायोरमिततेजसः । अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्युतं ।
 ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भवं ।

एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशानुभवावभूयेन तुल्यः । दशानुभेधो पुनरिति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय । १९०
 कृष्णव्रताः कृष्णमनुस्मरन्तो राधौ च कृष्णं पुनरुत्थिता ये । ते कृष्णदेहाः प्रविशन्ति कृष्णमाख्यं यथा मन्त्रजतं
 ज्ञतामे ।

नमो नरकसन्नासरक्षामण्डलकारिणे । संसारनिन्दगावर्त्ततरिकाष्टाय विश्ववे ।

नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च । जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ।

प्राणकान्तारपायेयं संसारोच्छेदभेषजं । दुःखत्रोकपरिचायं हरिरित्थररुचं ।
 यथा विष्णुमयं सख्यं यथा विष्णुमयं जगत् । यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे मत्सतां तथा ।
 त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिहां जिगीषवे । अश्लेषः पुच्छीकाशु तस्यायस्य सुरोत्तम ।
 इति विद्यातपोयो निरयोनिर्बिष्णुरोडितः । अगम्येनाचिन्तो देवः प्रीयतां मे जगद्गणः ।
 नारायणपरं ब्रह्म नारायणपरं तपः । नारायण परी देवः सर्वं नारायणः सदा ।

११८५

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा वचनं भीमकाण्डतमानसः । नम इत्येव कृप्याथ प्रथममकरोत्तदा
 अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीमस्य माधवः । कैलासदक्षिणे ज्ञानं दिव्यं दत्त्वा यथै हरिः ।
 तस्मिन्नुपरते ब्रह्मे ततस्ते ब्रह्मवादिनः । भीमं वाग्भिर्भाव्यकण्ठाक्षमानर्चुर्महामतिं ।
 ते सुवन्मस्य विप्राग्याः केवलं पुरुषोत्तमं । भीमस्यं ब्रह्मैकैः सर्वैः प्रब्रह्मसुः पुनः पुनः ।
 विदित्वा भक्तियोगन्तु भीमस्य पुरुषोत्तमः । सहस्रोत्थाय बंहृष्टे। यानमेवान्पश्यत ।
 केवलः सात्यकिस्यापि न्येनैकेन जगत्तुः । अपरेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनञ्जयौ ।
 भीमसेनो यमौ योगौ रघमेकं समाश्रिताः । कृपो युयुसुः सुतश्च सञ्जयस्तु परमपतेः ।
 ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषवर्षभाः । नेमिघोषेण महता कल्पयन्तो वसुध्वरा ।

११८६

११८७

ततो गिरः पुरुषवरस्तवान्मिता विजेरिताः पथि सुमनाः स श्शुभुवे । कृताञ्जलिं प्रथमतयापरं जनं स केचिन्ना मुदित
 मनाभ्यनन्दत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मानुशासनपर्वणि क्षत्रराजोपाख्याने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः स च हृषीकेशः स च राजा युधिष्ठिरः । कृपादयस्य ते सर्वे चत्वारः पाण्डवाश्च ते ।

रथैस्तेर्नगरप्रख्यैः पताकाध्वजशोभितैः । अथुराम्बु कुरुचेचं वाजिभिः श्रीमगाभिभिः ।

तेऽवतीर्य कुरुचेचं केशमञ्जास्त्रिसङ्कुलं । देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्त्रीर्षहात्मभिः ।

गजाश्चदेहास्त्रिसचयैः पर्वतैरिव सञ्चितं । नरश्रीर्षकपालैश्च ब्रह्मैरिव च सर्वैश्च ।

चित्तासहस्रप्रचितं वर्णब्रह्मसमाकुलं । आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोज्जितामिव ।

भूतसङ्गानुचरितं रथोगणनिधेयितं । पश्यन्तस्ते कुरुचेचं अथुराम्बु महारथाः ।

गच्छन्नेव महाबाहुः सर्वथादबनन्दनः । युधिष्ठिराथ प्रोवाच जामदग्न्यस्य विक्रमं ।

अमो रामदुदाः पृष्ट्व दृश्यन्ते पार्थ दूरतः । येषु सन्तर्पयामास पितृन् क्षत्रियशोणितैः ।

त्रिःसप्तश्लोका वसुधां कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः । इहेदानीं ततो रामः कर्णशो विरराम ह ।

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्रिःसप्तश्लोकः श्रुत्वा कृता निःक्षत्रिया पुरा । रामेणेति यथात्य तमच मे संशयो
 महान् ।

क्षत्रवीजं यदा दग्धं रामेण यदुपप्लव । कथं भूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्थामितविक्रम ।

महात्मना भगवता रामेण यदुपप्लव । कथमुत्सादितं कथं कथं दृष्ट्विमुपानतं ।

महता रथयुद्धेन कोटिभः क्षत्रिया वृताः । तथाभूच मदी कौर्षा क्षत्रियैर्भेदताम्बर ।

११८८

किमर्थं भार्गवेषुदं चक्रमुत्साहितं पुरा । रामेण यदुद्गाईल कुदेषेने महात्मनो ।
 एतन्ने च्छिन्धि वार्ष्णेय संशयं तार्क्ष्यकेतन । आगमो हि परः कृष्ण त्वतो गो वासवानुज ।
 ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो वधावत् स गदायजः प्रभुः । ब्रह्मं तस्मै निखिलेन तत्पतः ।
 युधिष्ठिरायाप्रतिमौजसे तदा यथाऽभवत् क्षत्रियसङ्कुला मही ।

इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मानुवाचनपर्वणि रामीपाख्यानोऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणु कौन्तेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः । महर्षीणां कथयतां विक्रमं तस्य जन्म च । १०१५

यथा च जामदग्न्येन कोटिशः क्षत्रिया हताः । उद्धृता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः ।
 जङ्घोरजस्तु तनयो बलाकाशस्तु तस्तुतः । कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपते ।
 अयं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षवमो भुवि । पुत्रं सभेषमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत ।
 तमुपतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरन्दरः । समर्थं पुत्रजनने स्वयमेवान्वपद्यत ।

पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः । गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः । १०१०

तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो । ताङ्गाधिर्भृगुपुत्राय सोर्षीकाय ददौ प्रभुः ।
 तस्याः पीतः स भ्रात्रेण भार्गवः कुहनन्दन । पुत्रार्थं अपयामास चरुं गाधेक्षयिव च ।
 आह्वयोवाच तां भार्थी सोर्षीको भार्गवस्तदा । उपयोष्यस्वस्वरथं तया माचाऽप्यथं तव ।
 तस्या जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः । अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ।
 तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं श्रमात्मकं । तपोन्वितं द्विजश्रेष्ठं चक्षुरेष विधास्यति । १०१५

इत्येवमुक्त्वा तां भार्थी सोर्षीको भृगुनन्दनः । तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव हि ।
 एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृपः । गाधिः सदारः सम्प्राप्तः सोर्षीकस्याश्रमं प्रति ।
 चरुद्वयं गृहीत्वा च राजन् सत्यवती तदा । भर्तृर्षीकायं तथा यथा माचे दृष्ट्वा न्यवेदयत् ।
 माता तु तस्याः कौन्तेय दुहित्रे स्वं चरुं ददौ । तस्याश्चरुमयाज्ञानादात्मसंस्वं चकार ह ।
 अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्नाकरं तदा । धारयामास दीप्तेन वपुषा चोरदर्शनं । १०२०

तामृषीकस्तदा दृष्ट्वा तस्या गर्भगतं द्विजं । अमवीङ्गुद्गाईलः स्त्रां भार्थीं देवकपिणीं ।
 माचाऽसि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना । भविष्यति हि ते पुत्रः क्रूरकर्ष्यात्यमर्षणः ।
 उत्पत्स्यति च ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोरतः । विषं हि ब्रह्म सुमहचरौ तव समाहितं ।
 क्षत्रवोर्धेक्ष्य सकलं तव माचे समपितं । विपर्ययेण ते भद्रे नैतदेवं भविष्यति ।
 मातुस्ते ब्राह्मणो भूयात्तव च क्षत्रियः सुतः । सैवमुक्त्वा महाभागा भर्षा सत्यवती तदा । १०२५

पपात शिरसा तस्मै वेपन्तो चात्रवीददं । नार्होऽसि भगवन्नाथ बन्धुमेवंविधं वचः ।

क्रान्धणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति हि मां प्रभो ।

॥ षष्ठीक उवाच ॥ नैव सङ्कल्पितः कामो मया भद्रे तथा त्वधि । उपकार्थो समुत्पन्नश्चरुव्यत्यासहेतुना ।

॥ सत्यवत्युवाच ॥ इच्छस्योक्तानपि मुने सज्जयाः किं पुनः सुतं । श्रमात्मकमूर्धं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो ।

॥ अचीक उवाच ॥ नोक्तपूर्वोऽनृतं भद्रे क्षैरेव्यपि कदाचन । किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवचससाधने । १०४०

दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञातञ्च तपसा मया । ब्रह्मभूतं हि सकलं पितृत्वाव कुलं भवेत् ।

॥ सत्यवत्युवाच ॥ काममेवं भवेत्पौत्रो ममेह तव च प्रभो । ब्रमात्मकमहं पुत्रं क्षभेयं जपताम्बर ।

॥ अचीक उवाच ॥ पुत्रे नास्ति विभ्रवो मे पौत्रे च वरवर्तिनि । यथा तयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ।

॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवं । तपस्वभिरतं ज्ञानं जमदग्निं यतव्रतं ।

• विस्मामि चञ्च दाघादं गाधिः कुञ्जिकनन्दनः । यं प्राप ब्रह्मचरितं विश्वैर्ब्रह्मगुणैद्युतं । १०४१

अचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिं । सौऽपि पुत्रं ज्ञानयज्जमदग्निः सुदारुणं ।

सर्वविद्यान्तं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगं । रामं कश्चिद्यज्ञानारं प्रदीप्तमिव पावकं ।

तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने । अस्त्राणि वरयामास परशुस्त्रातितेजसं ।

स तेनाकुप्टधारेण ज्वलितानलवर्षसा । कुठारेणाप्रमेयेषु लोकेष्वप्रतिभोऽभवत् ।

एतस्मिन्नेव काले तु कर्मवीर्योऽत्मजो बली । अर्जुनो नाम तेजसी कश्चिपो वैश्याधिपः । १०४०

दक्षविद्यप्रसादेन राजा वाञ्छसहस्रवान् । चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामान्धमेधिके ।

ददौ स पृथिवीं सर्व्यां सप्तदीपां सपर्वतां । स्वबाह्वस्त्रबलेनाजौ जित्वा परमधर्मवित् ।

दक्षितेन च कौन्तेय भिक्षितश्चिचभानुना । सहस्रबाह्वर्षिकान्तः प्रादाद्भिक्षामयाग्रये ।

यामान् पुराणि रात्राणि चोषांशैवानुवीर्यवान् । जज्वाल तस्य वाणापाश्चिचभानुर्दिधक्षया ।

स तस्य पुत्रेन्द्रस्य प्रभावेण महौजसः । ददाह कार्त्तवीर्यस्य ब्रह्मानघ वनस्पतीन् । १०४५

स शून्यमाश्रमं रम्यमापवत्स महात्मनः । ददाह पवनेनेन्द्रश्चिचभानुः स वैश्यः ।

आपवस्तु ततो रोषाच्छापाजुनमच्युतः । दग्धे अग्ने महाबाहो कार्त्तवीर्येण वीर्यवान् ।

त्वया न वर्जितं यस्मान्ममेदं हिमवचनं । दग्धं तस्माद्ग्रेणे रामो बाह्वृषो ह्येस्वतऽर्जुन ।

अर्जुनस्तु महातेजा बली तित्यं ब्रमात्मकः । ब्रह्मण्यस्य वरण्यास्य दाता शूरस्य भारत ।

नाचिन्तयत्तदा प्रापन्नेन दत्तं महात्मना । तस्योपुत्रास्तु बलिनः प्रापेनासन् पितुर्बन्धे । १०५०

निमित्तादवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव सर्वदा । जमदग्निधेन्वास्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ।

अज्ञातं कार्त्तवीर्येण वैश्येन्द्रेण धीमता । तस्मिन्निप्तमभूद्युद्धं जामदग्नेर्मेहात्मनः ।

ततोऽर्जुनस्य बाह्वृषान् द्विष्वा रामो ह्यवाञ्छितः । तं भ्रमन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमं ।

प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः । अर्जुनस्य सुतासौ तु सन्भूयाद्युद्धयत्तदा ।

गत्वाश्रममसन्मुद्धा जमदग्नेर्मेहात्मनः । अपातयन्त भस्त्रायैः त्रिरः काचाक्षराधिप । १०५५

समित्कुशार्थं रामस्य निर्धातस्य यज्ञस्त्रिनः । ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्यमान् ।

निःकश्चियां प्रतिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्यत । ततः स भृगुबाहूस्तः कार्त्तवीर्यस्य वीर्यवान् ।

विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान् पौत्रान् च सर्वशः । स वैश्यसहस्राणि हत्वा परममन्यमान् ।

चकार भार्गवो राजन् महीं शोषितकर्दमं । स तथाशु महातेजा कृत्वा निःकश्चियां महीं ।

- कृपयाः परयाविष्टो वनमेव जगाम च । ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु कोपुचितो ॥ १००० ॥
 शेषं सम्प्राप्तवांशच प्रकृत्या कोपनः प्रभुः । विद्यामित्रस्य पौत्रस्य रैव्यपुत्रो महात्मनः ।
 परावसुर्षाहाराज चिन्ताह जनसंबन्धि । ये ते क्षयातिपतने क्लेश्यन्तः समागताः ।
 प्रतर्हन्प्रभृतयो राम किं क्षिप्रिय न ते । मिथ्याप्रतिज्ञो राज सं कल्पये जनसंबन्धि ।
 भयात् क्षिप्रयवीहायां पर्यन्ते समुपाश्रितः । सा पुनः क्षिप्रयव्रीतः पृथिवी सम्यक्तृता ।
 परावसोर्वचः श्रुत्वा ब्रह्मं कथाह भार्गवः । ततो ये क्षिप्रिया राजन् व्रतव्रतौन वर्धिताः ॥ १००५ ॥
 ते विट्कृा महावीर्याः पृथिवीपतयोऽभवन् । स पुनश्चान् जघानान्नु वासानपि नराधिप ।
 गर्भस्यैषु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा । आतं आतं च ममैन्नु पुनरेव जघान च ।
 अरुचंश्च सुताम्कांश्चिन्तदा क्षिप्रयोपितः । पिःसप्तकलः पृथिवीं कल्पन् पिःक्षिप्यं प्रभुः ।
 दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः । स क्षिप्रयोर्षेवार्थे करेणोर्हृद्य कश्यपः ।
 सुकृपप्रहवता राजसंतो वाक्यमद्याव्रवीत् । मच्छ तीरं समुद्रस्य दक्षिणस्य महासुमे । ॥ १०१० ॥
 न ते मद्विषये राम वस्तुर्वामिह कर्षिचित् । ततः शूद्रपारकं देवं वागरक्षस्य निर्ममे ।
 सहस्रीं जामदग्न्यस्य सोऽपस्तम्भमहीतलं । कश्यपसो महााराज प्रतिशुच्य वसुध्वरां ।
 क्त्वा प्राञ्जणसंस्थां वै प्रकृष्टः सुमहाव्रतः । ततः शूद्राश्च वैश्याश्च यथा क्षैरप्रचारिणः ।
 अर्चन्त द्विजाग्र्याणां दारिषु भरतर्षभ । अराजकी जीवलोके दुर्ध्वला वलकन्तरेः ।
 पीयूषे न हि विभेषु प्रभुं कक्ष्यन्तिदा । ततः कालेन पृथिवी पीयूषमना दुरात्मभिः । ॥ १०१५ ॥
 विपर्ययेण तेनाशु प्रविवेच रसातलं । अरक्ष्यमाणा विधिवत् क्षिप्रियैर्धरर्षिभिः ।
 तां दृष्ट्वा ब्रवती तच्च सन्वासात् महात्मनाः । अरुषा भार्यामास कश्यपः पृथिवीं ततः ।
 धृता तेनारुणा येन तेनीर्षीति मही स्मृता । रक्षणार्थं समुद्दिश्य चचाके पृथिवी तदा ।
 प्रसाद्य कश्यपन्देवो वर्यामास भूमिपं ।
 ॥ पृथिव्युवाच ॥ सन्ति ब्रह्मन्मया गुप्ताःस्त्रीषु क्षिप्रपुत्रवाः । रक्षयानां सुखे जातसे अरुचन्नु मां मुने । ॥ १०२० ॥
 अस्ति पौरवदःपादो विकूरयस्तः प्रभो । अतैः सम्पृङ्गितो विप्रः क्षत्रवत्यय पर्यन्ते ।
 तथानुकम्पमानेन यज्वनःष्यमितौजसा । पराशरेण दायादः शौदासस्याभिरक्षितः ।
 सर्वकर्षाणि कुर्वते शूद्रव्रतस्य स द्विजः । सर्वकर्षैत्यभिख्यातः स मां रक्षतु पार्थिवः ।
 द्विविपुत्रो महातेजा गोपतिर्नाम नामतः । वने सम्पृङ्गितो मोभिः सोऽभिरक्षतु मां मुनेः ।
 प्रतर्हन्स्य पुत्रस्तु वत्सो नाम महाबलः । वत्सैः सम्पृङ्गितो गोष्ठे स मां रक्षतु पार्थिवः । ॥ १०२५ ॥
 इधिवानुपौत्रस्तु पुत्रो दिविरयस्य च । गुप्तस्य गौतमेनासीद्गङ्गाकूलोऽभिरक्षितः ।
 दृष्ट्वाथो महातेजा भूरिभूतिपरिष्कृतः । गोलाशूक्ष्मेर्षहाभगो म्भ्रमूटेऽभिरक्षितः ।
 महश्चक्ष्याम्बवाये च रक्षिताः क्षिप्रियात्मजाः । महत्पतिवमा वीर्ये समुद्रेषाभिरक्षिताः ।
 एते क्षिप्रदायादाश्च तच्च परिष्मिताः । शोकारश्मेकारात्रिजातिं नित्यं समाश्रिताः ।

